

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1963

VI. ÉVFOLYAM 1. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Főszerkesztő:

MOLNÁR ERIK

Szerkesztik

az Intézet Igazgatóságának megbízásából

BARTHA ANTAL és LACKÓ MIKLÓS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51-53. — Telefon: 160-098

Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

*Nemzet, haza, honvédelem a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában
(XV—XVIII. század)*

<i>Molnár Erik: Bevezető a vitához</i>	1
<i>Mályusz Elemér: Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban</i>	4
<i>Szűcs Jenő: Nándorfehérvár és a parasztság</i>	11
<i>Benda Kálmán: A végvári harcok ideológiája</i>	15
<i>Heckenast Gusztáv: A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569—1570)</i>	19
<i>Makkai László: A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája</i>	22
<i>Somogyi Éva: Az 1653—59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai</i>	30
<i>Benczédi László: A „vitélző rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben</i>	33
<i>R. Várkonyi Ágnes: A „népi kurucság” ideológiája</i>	44

HOZZÁSZÓLÁSOK

<i>Bartha Antal: Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához</i>	56
<i>Komjáthy Miklós: Hozzászólás Szűcs Jenő „Nándorfehérvár és a parasztság” című referátumához</i>	59
<i>Bácskai Vera: A parasztság és a honvédelem 1514-ben</i>	63
<i>N. Kiss István: Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez</i>	66
<i>Nagy László: Hozzászólás Makkai László „A hajdúk »nemzeti« és »függetlenségi» ideológiája” című referátumához</i>	68
<i>Zimányi Vera: Megjegyzések a vitához</i>	74
<i>Klaniczay Tibor: Néhány gondolat a vitához</i>	79
<i>Perjés Géza: Hozzászólás Benczédi László referátumához</i>	82
<i>Maksay Ferenc: A „népi kurucság” ideológiájának kérdéséhez</i>	87
<i>Kosáry Domokos: Néhány tanulság Pest megye kuruckori történetéből</i>	91
<i>Benczédi László: Válasz Perjés Géza hozzászólására</i>	96
<i>Makkai László: Válasz Nagy László hozzászólására</i>	99

SZEMLE

<i>Történetszemléletünk nacionalista maradványairól (Varga János)</i>	102
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	108

**Nemzet, haza, honvédelem
a parasztság és a nem nemesi katonáskodó réteg gondolkodásában
(XV—XVIII. század)***

MOLNÁR ERIK

Bevezető a vitához

Arról szeretnék először beszélni, hogy miért került sor Intézetünkben az ideológia kérdéseinek megvitatására. Nem azért természetesen, mintha az ideológiai kérdéseknek elsőrendű jelentőséget tulajdonítanánk. A marxizmus az osztályérdeknek, az anyagi érdekeknek tulajdonít elsőrendű fontosságot a történetben, és az ideológiai kérdéseknek alárendelt szerepet juttat.

Miért? Az emberek történeti magatartása gyakran egyáltalában nem szorul ideológiai magyarázatra. Ha a parasztot az ellenség vagy akármilyen erő azzal fenyegeti, hogy házáat felgyújtják, barmát elhajítják, sőt családját rabszíjra fűzik, a parasztnak nincs szüksége semmiféle, se vallási, sem hazafias ideológiára ahhoz, hogy ellenálljon, vagy fegyvert fogjon. (A — marxi értelemben vett — ideológia elsőrendű szerepe az osztálytársadalmakban nem abban áll, hogy elősegítse az osztályérdeknek megfelelő cselekvést, hanem abban, hogy megakadályozza az elnyomott osztályokat az érdekeiknek megfelelő cselekvésben.) Amikor pedig az emberek ideológiailag indokolják magatartásukat, a feladat éppen abban áll, hogy kimutassuk azokat az osztály- vagy anyagi érdekeket, amelyeknek az ideológia öntudatlan vagy öntudatos kifejezése.

Miért kell akkor mégis az ideológiával foglalkozni? Miért nem érhetjük be az anyagi osztályellentétek, az anyagi osztályharc kifejtésével? Elsősorban azért nem, mert az ideológia átmenetileg elszakadhat osztályalapjától, és átmenetileg egyes csoportoknál, egyes történeti személyiségeknél a cselekvést meghatározó önálló erővé válhatik.

Közvetlenül pedig az adott okot az ideológia kérdéseinek megvizsgálására, hogy történetírásunkban elterjedt egy olyan felfogás, amely a feudális parasztság magatartását spontán hazafias ideológiájával magyarázta. Ez a szemlélet nyilvánvalóan beleütközik a marxista felfogásba, mert a hazafias ideológiát, az adott társadalmi közösséghez való ragaszkodást, semmiképpen sem lehet levezetni a parasztság osztályhelyzetéből, amelynek lényege az, hogy a parasztokat kizsákmányolják és elnyomják. Ez indított bennünket arra, hogy megvizsgáljuk a feudális parasztság valóságos ideológiáját és egyáltalában az ideológia történeti kérdéseit.

* E számunk az MTA Történettudományi Intézete által a fenti tárgykörben 1962. jún. 11—12-én rendezett tudományos vita anyagát közli.

Ez a kérdés haladó hagyományunkat, a történet pártos felfogását csak annyiban érinti, hogy a magyar nép marxista történetének haladó hagyományait nem lehet és nem szabad antimarxista alapon kifejtetni, a nacionalizmus ellen nem lehet nacionalista alapról harcolni.

Az uralkodó osztály ideológiájával kapcsolatban nincsenek nagyobb nehézségek. Ez az ideológia nyíltan kifejezésre jut a történeti forrásokban, s a feladat egyszerűen abban áll, hogy az ideológiát visszavezessük a mögötte rejlő osztályérdekekre.

Egészen más a helyzet a feudális parasztság ideológiájával kapcsolatban. A feudális paraszt néma, és minél inkább visszafelé megyünk a történetben, annál inkább néma. Amikor a jobbágyság normális viszonyok között levelet írnak földesuruknak, ezekben a levelekben a megfélemlített parasztok hangja szólal meg alázkodó formában. Ha meg a parasztok fegyvert fognak osztálycéljaikért, a történeti forrásanyag, amely az uralkodó osztály emberének kezéből ered, kétségtelenül eltorzítja a valóságot.

Ott vannak persze a prédikátorok, a vitélő rendhez tartozó elemek, amelyek egyes esetekben látszólag a parasztság ideológiáját tolmácsolják. De vajon a prédikátorok és a vitélő rend tagjai a paraszti osztályharc antifeudális álláspontját képviselték-e? Nem, ők az osztály-együttműködés álláspontját képviselték, mert a feudális társadalmat nem akarták megdönteni, hanem az volt a céljuk, hogy ők maguk a feudális társadalom magasabb szintjén helyezkedjenek el. Az ilyen természetű forrásanyagot tehát kritikával kell kezelni, amikor a parasztság valódi ideológiáját kutatjuk.

Itt van végül az uralkodó osztály közvetlen tanúskodása a parasztság ideológiájáról. Ez természetesen elfogult forrás, de azért mégis sokat mond. Két ilyen adatot ismertetek, az egyik Szapolyai János nyilatkozata, a másik Jókai Mór megállapítása 1849-ből.

Szapolyai János 1540-ben ezt mondotta: a pór nép „odahajlik, amerre a szél fúj, ma jöjjön a török és megcsókolja kaftánját, holnap jöjjön a német, ezt áldja... Örökké csak a maga hasznát keresvén, hazáját, ha kell, el is tagadja.” Jókai pedig ezt írta: „Mi magunkat igen hosszú ideig csaltuk. Azt hittük, hogy népünk van. Pedig nincs. Mi volt, nemességünk volt az, a földművelő nagy tömeg előtt ismeretlen volt a szó: haza. Még most is az. Szabadságáért akárki más iránt háládatos, csak hazája iránt nem. Ha azt mondjátok neki, hogy keljen fel honát védeni a muszka ellen, sírvafakad és azt mondja: hogy inkább robotol és éhez. A kabátos embert gyűlöli... Neki addig a törvény sem törvény, míg a császár peccátja alatta nincs, nagy kétfejű sással. Értünk fegyvert nem fog, szavainkban nem bíz, terveinkben nem segít. Így bünteti bennünk isten apáink vétkeit.”

A végső eredmény az, hogy sokféle forrásból, ezek kritikus elemzése útján, induktív és deduktív eljárással kell rekonstruálnunk a feudális parasztságnak, s nemcsak a parasztság egészének, hanem a parasztság egyes rétegeinek valódi

ideológiáját. Itt még sok munka áll előttünk. Reméljük, hogy értekezletünk, amelyet a történészek és az irodalomtörténészek együttműködése jellemez, közelebb viszi a kérdést megoldásához.

Még néhány megjegyzést szeretnék tenni. A haza és a nemzet fogalmát a feudális korban világosan meg kell különböztetni. Ezek a fogalmak a polgári társadalomban ugyan erősen egybefolynak, más azonban a helyzet a soknemzetiségű magyar feudális társadalomban. Itt beszélhetek a magyarok, a szlovákok stb. közös hazájáról, de amikor a vérségi közösségként felfogott nemzetről volt szó, ezen csak a magyarságot értették. A másik az áruló nagybirtokosok kérdése. A nagybirtokos természetesen nem árulhatja el a nemlétező, osztályok feletti közös hazát. De elárulhatja a feudális államot, a feudális uralkodó osztály közösségét, amelyhez kötelező hűség fűzi. Persze a feudális társadalomban az a kötelék, amely az uralkodó osztály tagjait egymáshoz kapcsolja, jóval gyengébb mint a polgári társadalomban.

Befejezésül meg szeretném ismételni, hogy bennünket történészeket elsősorban nem az ideológiai kérdések érdekelnek, hanem az anyagi osztályharc, az anyagi érdekellentétek kérdései. Az ideológia kérdései annyiban érdekelnek, amennyiben kifejezik az osztályharcot, az osztályellentéteket, az anyagi ellentéteket, esetleg ezeknek átmeneti kompromisszumait, s amennyiben átmenetileg önálló történeti erővé is válhatnak.

Haza és nemzet a magyarországi feudalizmus első századaiban

A polgári és a marxista történetkutatás, amint Deér József, illetőleg Molnár Erik tanulmányaiból kitűnik, egyetért abban, hogy a magyar feudális társadalomnak a hazáról és nemzetről alkotott fogalmait az uralkodó osztályok határozták meg, még pedig saját érdekeiknek megfelelően. Az elv, hogy „az uralkodó osztály gondolatai minden korszakban az uralkodó gondolatok”, ezek szerint két ellentétes nézőpontból kiindulva s ily részletvonatkozásban is helyesnek látszik. A kérdés tehát elintézettnek volna tekinthető, ha a tudomány lényegéből nem következnek, hogy nincsenek, mert nem is lehetnek végérvényes megállapítások, ennél fogva ugyanazok a problémák újból és újból vizsgálat alá vethetők.

Mindenekelőtt érdemes figyelembe vennünk G. Dupont-Ferrier és J. Huizinga megállapításait, hogy a *patria*, *gens*, *populus* és *natio* kifejezések a középkori latin nyelvnek általánosan elterjedt szavai, a magunk részéről hozzátéve, hogy a Magyarországon is közkeletű értelemmel. A *patria* tehát jelenthet egyszerűen lakóhelyet, a *gens*, *populus* és *natio* szavak pedig szinonim értelműek, akár mint a biblia latin fordításában, a Vulgátában. A scriptorok, akik Magyarországon elsőnek leírták e szavakat, egyrészt a latin nyelv közös európai fráziskészletéből merítettek, másrészt az azonos szavakkal azonos fogalmakat kívántak kifejezni. A magyar adatokat szélesebb keretek közé helyezve, a belőlük hazai kutatásunk által már levont következtetések még szilárdabbaknak, megalapozottabbaknak bizonyulnak. Az értelmi egyezés úgy fogható fel, hogy a feudalizmusnak nemcsak alapvető gazdasági és társadalmi jelenségei alakultak ki Magyarországon az általános európai fejlődéssel analóg módon, hanem az őket kísérő ideológiai elemek is hasonló felépítmény alkotórészeivé váltak. Szinte az volna a meglepő és igényelne magyarázatot, ha e szavak hiányoznának a magyar feudalizmus szókincséből vagy az általános európaival ellenkeznék értelmük.

Az egyezés és hasonlóság abban is megnyilvánul, hogy a *patria* szó Magyarországon a XIII. század előtt sem *csak* lakóhelyet jelent, mint hazai kutatásunk értelmezi, hanem jelenti mindazt, ami az otthon, a család, a nyugalom és a béke képzetével össze van forrva, amire a messze távolból, mint az Iliász harcosai tették, vágvódva lehet csak emlékezni, tehát a szülőföldet. A Roland-ének Douce France kifejezése magában is mutatja, mily sok érzelmi elem itatta át a franciák haza fogalmát, de azt is, hogy az megelőzte a magyarországi *patria* kifejezés színesebbé válását. Éppen az időbeli különbség láttára arra lehetne gondolnunk, hogy nemcsak a latin szavak, hanem a hozzájuk fűződő érzelmi elemek is egyszerű átvételek. A latin scriptorok, így lehetne felfognunk, Magyarországon leírva a *patria* szót, egyszersmind azt az érzelmi, hangulati tartalmat is átplántálták, amely a fejlettebb európai feudális társadalom uralkodó osztályának tudatában a fogalommal összeforrott. Ez esetben a lényegen természetesen

mit sem változtatna, hogy Magyarországon milyen hangulati elem fűződik egy kifejezéshez, ha egyszer ez máshol is felismerhető. Szerencsénkre van lehetőség annak eldöntésére, hogy egyszerű átvételről van-e szó vagy a magyar társadalom érzelmi élete által meghatározott átalakításról. A kérdést a Gesta segítségével tisztázhatjuk. A Gesta, mint ismeretes, mintegy három évszázad alatt alakult ki a többszörös módosítások, kihagyások, betoldások, kontaminálások során, s helyenkint annyira összekuszálódott, hogy ugyanabban a fejezetben XI. és XIII. századi szövegrészek fonódhatnak egymásba. Két-három történész-generáció gondos filológiai kutatásainak eredményéül ma már elég pontosan szétválaszthatók az egyes részek, s ily módon tudjuk, hogy a legelső Gesta-szerkesztményben, a XI. század közepén keletkezett Ösgestában a Scitica patria-nak az a leírása foglalt helyet, amely az őshazát szélsőséges éghajlatú, kiellen, fátlan sivatagnak tüntette fel, ahol kígyók, sertés nagyságú varangyosbékák, basilliscusok, mérget árasztó állatok, tigrisek és egyszarvúak nyüzsögnek. A Gesta szerzője ilyennek látta a magyar nép bölesőjét, mert felfogása szerint ilyen környezetet érdemelt meg pogánysága miatt. A kép kétségtelenül szemléletes és megdöbbentő, alkalmas háttér, hogy a kereszténnyé lett magyarság megértse, mit köszönhet az egyháznak és a királyi családnak, amiért kiszabadították a tévelygésből és olyan hazához juttatták, amely ugyan nem paradicsom, de legalább földöntúli szörnyek sem riasztják többé benne a jámbor hívőket. Az őshazának ez a leírása megfelelt az egyház, az uralkodóház, sőt az egész uralkodó osztály érdekeinek. Az uralkodó osztály tagjai, a XI. század nagybirtokosokká váló családjai közt ugyanis, mint szintén a Gesta megmondja, a rangsorbeli különbség aszerint alakult ki, hogy melyik vette fel előbb a kereszténységet, s mert a külföldről beköltöző lovagok keresztény családokból származtak, ezek számára a megkülönböztetés előjogaiknak igazolását jelentette. Az uralkodó osztály érdekeiből sarjadt uralkodó gondolat, bármennyire volt korszerű, ellenkezett a népnek a hazáról alkotott képével. Azt, hogy a nép emlékezetében milyen érzelmi elemek fűződtek a haza fogalmához, az Ösgesta azon részéből ismerhetjük meg, amely a fehér ló-mondát tartotta fenn. A Gesta-kutatók nézetei sok pontban különböznek, abban a vonatkozásban azonban teljes az egyetértés, hogy a monda ősi, még a honfoglalást megelőző hagyomány. Magát a honfoglalást ugyanis nem dicsőséges harcok sorozatából állítja össze, hanem a nomád pásztornépek szimbolikus földvásárlásának módjára írja le. A fehér ló, az aranyozott nyereg és fék a vételár, a csere tárgya pedig föld, víz és fű, mert akié a föld, a fű és a víz, azé minden. Mivel éppen az utolsó, a végleges hazát csak harcok árán sikerült megszerezni, kétségtelen, hogy a fehér ló-mondában leírt földszerzés a magyarság emlékezetében a vándorlása során ismételten előforduló jelenségről tipizálón megállapodott népi hagyomány. Ez a hagyomány pedig a hazának a képét így örököltette meg: földje termékeny, vize édes, rétje jó. Tehát az uralkodó osztály által sugallt kietlen pusztasággal szembeállította a maga természetes, de pár jelzővel is költőien széppé varázsolt képét.

A hazának a nép emlékezetében fennmaradt, a nép által megőrzött leírása, amelynek vonásai a haza elvont fogalmát minden korban élővé teszik, kiszorította az uralkodó osztály által a XI. században propagált őshaza-képet. Másfélszázad múlva Anonymus, az akkori uralkodó osztály, a fejedelem és nemesének történetírója, már tejfel-mézzel folyó Kánaánnak festi meg az egykori Szkítiát, kellemes éghajlatú, tágas földnek, ahol arany, ezüst, drágakő és gyöngy bőségesen található, cobolyprémben pedig oly gazdag, hogy még a gulyások, kanászok és juhászok is azzal díszítik ruhájukat. A nép kétségtelenül gyenge volt

ahhoz, hogy megakadályozza a Gesta átdolgozóit saját koruk hatalmi viszonyainak a múltba való visszavetítésében és ily módon igazolásában. A magyar őstörténet képe tehát a XIII. századi nemesi communitas érdekeinek megfelelően teljesen átalakulhatott, a haza fogalmának érzelmi elemei azonban tisztán megmaradtak. A nép itt erősebbnek bizonyult, és ezzel egy lényeges pontban befolyásolta az egész középkori magyar történetírást, azzal pedig, hogy hagyományait nem engedte feledésbe merülni, azt is lehetővé tette, hogy a hagyományok időnként feléledjenek, s bár megváltozott viszonyok között, ismét és ismét cselekvésre ösztönző tényezőkké váljanak. Bármennyire nem aktív tehát a nép, elég erős ahhoz, hogy megakadályozza az uralkodó osztály teljes elszakadását, mert ha mást is jelent egy jobbhagy és egy feudális kori úr számára a haza, vannak bizonyos érzelmi elemek, amelyek mindkettőjük tudatában egyszerre merülnek fel a szó hallatára. Bármily kezdetleges elemek ezek, azt kell gondolnunk, hogy — talán éppen primér voltuknál fogva — nem jelentéktelenek.

A nemzet fogalmának megjelölésére a Gesta-írók a *populus*, *gens* és *natio* kifejezéseket oly értelemben használják, hogy társadalmi és nyelvi különbség nélkül mindenkit a nemzetbe tartozónak tekintenek, s a fogalom csak fokozatosan azonosul Werbőczy korára az uralkodó osztállyal, anélkül azonban, hogy a változás véglegesnek volna mondható s utána a kifejezés tágabb értelemben használatáról többé már szó sem lehetne. A Gesta átdolgozói félre nem érthetően tanúskodnak az uralkodó osztály felfogásáról, ugyanakkor azonban kétségben hagynak afelől, hogy mit gondolt maga a nép, volt-e ennek egyáltalán elképzelése arról, hogy ő valamiféle közösségnek a tagja. A királyság megalapítását megelőző kornak egyik mondája, a Botond-monda lehetővé teszi, hogy a kérdésre feleletet keressünk.

Az Ősgesta mellőzte a Botond-mondát, s ugyanezt tette Anonymus is, fölényesen utasítva el a népi hagyományt, s csak az V. István-kori Gesta foglalta frásba, ami abból is kitűnik, hogy Kézai meg szükségesnek találta, hogy bírálja közvetlen elődjének feljegyzését. Ezek szerint a monda régisége, de egyszersmind megörökítésének időpontja is megállapítható. A monda legtalálható elemzését Marczali Henrik nyújtotta. Szellemes tanulmánya szerint, amely jobhára elkerülte a Gesta-kutatók figyelmét, Botondban a nép önmagának teremtetett emléket. Botond a legkisebb a magyarok között, mégis képes egyedül legyőzni a görög őríást. Anonymus megkísérelte, hogy Botondot és dicsőségét, ha már elhomályosítani nem lehetett, az uralkodó osztály javára lefoglalja. Felemelte Bulesu és Lél vezérek mellé, Árpád halála után hármukkal kormányoztatta az országot, az augsburgi csatavesztést követően pedig vele bosszultatta meg két vezértársa halálát, őt hozta győzelmesen haza. Felruházta előkelő rokonsággal, megtéve atyjává a besenyő Kölpényt, Tas vezér nagybátyját, egyre azonban még az ő képzelőereje sem volt képes: nem tudta a XII—XIII. század fordulóján szereplő nagy nemzetségek egyikének sem az ősvé tenni. Botond nála is utódok nélkül maradt, azaz a néptől elszakítása és az uralkodó osztályba való végleges beiktatása nem sikerült. A Győr nemzetségből származó Óvári családban meglelt volna ugyan a hajlam, hogy a névhasználat alapján Botond alakját összeolvassza a XI. századi Boto bajor lovaggal, akit ősnének szeretett volna látni, azonban célját nem sikerült elérnie.

A nép, ezt a következtetést vonhatjuk le, meg tudta őrizni magának Botondot, szemben az uralkodó osztály kisajátító törekvéseivel. Ugyanakkor a monda szövegének egy kifejezése elárulja, hogy a nép valóban tudatában volt, mennyire az ő hőse Botond. A XIII. századi királyi oklevelek, amikor kiemelik valakinek

az érdemeit, azt mondják, hogy a megadományozott a királynak és a korónának tett szolgálatokat, s ez a formula éppen V. István korában kezd bővülni oly módon, hogy a patriát is felemlítik a korona mellett. A legtermészetesebb az lett volna, hogy a Gesta Botonddal a dicsőséget vezérének, Apornak szerezteti meg, akinek parancsára kiállott a küzdőtérre és bevágta bárdjával a város kapuját, azután a vezér mellett a hazának. Ehelyett a monda hőse magabiztosan azt közli ellenfelével, hogy a görög császárt nemzetének (genti mee) teszi adófizetőjévé. Ha figyelembe vesszük, hogy éppen az az V. István-kori író jegyezte fel a mondát, aki elsőnek támasztotta alá történetileg a magyar földesúri osztály hatalmi igényeit, mégpedig az uralkodó osztállyal azonos értelmű communitas fogalmának a magyar őstörténetbe való beiktatásával, akkor még jelentősebbnek bizonyul a gens kifejezésnek a legtágabb értelemben való használata.

A mondákat az énekesek fogalmazták meg, tartották életben, ők voltak a népi tudat kialakítói. Funkciójuk lényegében ugyanaz volt az államalapítás előtt, mint a XI—XIII. században a gesta- vagy legendaíró klerikusoké, azzal a különbséggel, hogy működésüket az írásbeliség előtti kultúra határozta meg. Eredetileg ők is az uralkodó osztály érdekeit szóltatták meg s azért lettek a nép érdekeinek kifejezői, mert a társadalmi fejlődés új uralkodó osztályt emelve ki, ők kimaradtak ennek szolgálatából. Azonban nem egy csapásra szorultak háttérbe. Jó ideig a királyi udvarban is megvolt a helyük, ott is előadhatták énekeiket, éppen csak hallgatóik ízléséhez és felfogásához alkalmazkodva. Mivel az élőszóbeli közlésnél a hallgató hamarabb — azonnal — reagál, az ének tartalma, felfogása esetről-esetre könnyen módosulhatott. Ugyanazt a tárgyat az énekes más-kepp megfogalmazva adhatta elő a királyi udvarban, mint a várnépek között. Mint előadó szükségképpen sikerre vágyott, a siker feltétele pedig az volt, hogy hallgatóinak azt nyújtsa, amit vártak tőle. Archaikus műveltségű és ízlésű közönség pusztá jelenlétével a maga képére formálhatta az énekben visszatükröződő felfogást. Az a körülmény, hogy a magyarságnak voltak hivatásos énekmondói, akik apáról-fiúra örökölték az ősi hagyományokat fenntartó énekeket, s ugyanakkor képesek voltak új tárgyakat is költői formában feldolgozni, lehetővé tette, hogy a legszélesebb értelemben vett népnek a vágyai megfogalmazódhassanak. Igaz, csak élőszóban és ezért számunkra alig érzékelhető módon, a maguk idejében azonban a társadalom tömegét oly mélységig áthatolón, amelyet ma már el sem tudunk képzelni.

Az a kevés, amit a XV. századi énekesekről tudunk, amellet szól, hogy valóban a nép, nem pedig az uralkodó osztály érdekeit szóltatták meg. Igaz, a Kont-monda, amelyre célunk, pártos főurak sorsáról szól, de mivé átalakítva! A Horvátiak délvidéki társai nemesekké változnak, tehát szélesebb réteg tagjaivá, a király zsarnokká lesz, az elbeszélésnek központjába Csóka fegyvernök kerül, aki önérzetesen visszautasítja a király felszólítását, hogy lépjen szolgálatába és inkább a halált választja. Rőla is joggal elmondhatjuk, hogy a nép önmagának állított benne emléket.

Az írásbeliség általánosabbá válása, a társadalmi és kulturális fejlődésnek ez a szükségszerű következménye, két vonatkozásban is mélyreható átalakulást eredményez.

Az egyik a natio szónak azzal a jelentésével van összefüggésben, amelyet az egyetemi életben nyert el. Huizinga hívta fel a figyelmet, hogy a középkori egyetemeken a hallgatók nemzetekbe tömörültek, s ez a szervezkedésük a nemzeti elvnek az érvényesülését jelentette. Annak ellenére, hogy a tömörülésben korántsem az anyanyelv vagy akár a politikai határok voltak a döntők, mert pl. az

oxfordi egyetem két natioja nem aszerint különült el, hogy tagjai angolok, velsziek vagy írek voltak-e, hanem az egyik nemzetbe a dél-, a másikba az észak-angliaiak tartoztak. Ehhez hasonlóan a párizsi egyetemen a magyarok nem alkottak külön natiót, hanem a lengyelekkel, skandinávokkal együtt az angolnak a tagjai voltak, viszont a bécsi és a krakkói egyetemeken már külön nemzeti szervezettel rendelkeztek. Ennek a két natio Hungarica-nak az anyanyelvre való tekintet nélkül minden Magyarországból származó diák tagja lehetett, tehát erdélyi, szepcsi szászok vagy szlovákok, szlavónok és horvátok egyaránt. Ennyiben tehát az egyetemi natio megfelelt a nemzet itthoni általános jelentésének, amelynek értelmében minden magyarországi ember beletartozik a magyar nemzetbe. Az egyetemi natio jelentősége abban nyilvánul meg, hogy volt társadalmi funkciója. Tagjai nem egyedül az uralkodó osztály fiai, hanem nagy számmal, talán többségben is vannak a polgári, mezővárosi származásúak, sőt plebejus eredetűek is lehetnek köztük. A „tanulmány”, az iskolai élet tehát egyformaságot teremt különböző társadalmi csoportok tagjai között és lehetővé teszi, hogy az elsőbbséget sokkal inkább a tudás, a tehetség, a rátermettség szerezzék meg, mint az élet bármely más területén. Ily módon a natio mégis csak más értelmet nyer az egyetemi életben, mint a politikaiban. Bármennyire nem tömegszerű a jelenség, mégis fontos és nemcsak utólag visszatekintve látszik annak. Maga a kor is nagyra értékelte a studiumot. Megint csak Huizingara hivathozhatunk: A Studium-ot a kor egyenértékűnek tekintette a Sacerdotium-mal, az egyház működésével és az Imperium-mal, az állam működésével, s mint egymáshoz mellőkat fűzte össze őket hármasságba.

Az írásbeliség általánosabbá válásának másik következménye a diákoknak a népi szórakoztatók közé beszüremlése. Az egyetemek ugyan a feudalizmus, az egyházi és az állami rend híveivé, sőt védelmezőivé kívánták nevelni diákjaikat, a tudományos munka lényege azonban magával hozta, hogy felforgató, eretnek tanokat vallók is kikerülhettek az iskolák padjaiból. Ez a körülmény ugyan magában sem érdektelen, mindamelllett kétségtelen, hogy az egyetemek eleget tettek feladatuknak, amelynek elvégzését az uralkodó osztályok elvárták tőlük. Az egészen szabályszerű, „orthodox” egyetemi életnek is vannak azonban olyan kísérő jelenségei, amelyek, távol bármiféle felforgató tendenciától, átalakítják az énekesek rendjét. Nem minden írni-olvasni tudó diákból lesz magister, sokan vannak, akik nem fejezik be tanulmányaikat és nem is kapnak helyet az uralkodó osztályok megbecsült szolgálói között. Ezeknek a diákoknak a szerepe, jelentősége főleg Kárdos Tibor tanulmányai alapján közismert. Csak azt kívánjuk hangsúlyozni, hogy az énekesek helyébe szükségképpen léptek, mivel az írástudatlan, csak emlékezetükre hagyatkozó szórakoztatók mellett magasabb fokot jelentenek. Bármily alacsonyfokú tanultságuk, mégis több ez, mint az énekeseké. Tudnak olvasni, sőt megérteneik könnyebb latin szövegeket is, s bár az egykor elsajátított ismeretelemeket bizonyára furesa módon összekeverhetik, mégis több és újszerűbb dologról világosíthatják fel hallgatóikat, mint az énekesek. Az utóbbiak szerepét, hogy kifejezést adjanak a népben élő vágyaknak, ugyancsak szükségképpen át kellett venniök. Talán nem is helyes a szerep átvételéről beszélni, s a lényegyet pontosabban írjuk körül, ha azt mondjuk, hogy az énekesek közé fokozatosan került egyre több írni-olvasni tudó ember, aki nem származásánál fogva, hanem mert részben a nép körében és a népből élt, ennek a vágyait, felfogását, érzelmeit szóltatta meg. Részben, mert ha egy nemesi udvarházban vagy úri környezetben hallgatták, óvatosabb lett. A lényeg az, hogy az egész középkoron át voltak a néppel érintkező olyan közvetítők, aki-

ket egzisztenciájuk nem forrasztott össze eltéphetetlenül az uralkodó osztályokkal.

Mivel az élőszó merészebb szokott lenni, mint az írott beszéd, talán nem is meglepő, hogy alig van írásos nyoma, milyen is volt a nép felfogása, elképzelése sorsáról, jövőjéről, helyzetéről. A Budai Nagy Antal-féle parasztháborúnak egyik igen fontos dokumentuma, a felkelők vezéreinek a földesurak képviselőivel a kolozsmonostori konvent által írásba foglaltatott megegyezése teljes szövegében korunkra maradt. Bár a parasztság követeléseit abban a pillanatban rögzítette meg, amidőn az bizonyosra vette győzelmét s maguk a követelések valóban radikálisak is, mert a jobbagyi függést egyszerű bérlői viszonyra kívánták átalakítani, maga az ideológiai indokolás egyáltalán nem éles. A felkelők ugyan universitas Hungarorum et Valachorum-nak mondják a szövetkezésük eredményeül kialakult közösséget, magukat azonban csak a szintelen regnicola kifejezéssel illetik. Sem patriaról, sem natoról nem tesznek említést. Sok másról sem, ami pedig a XIV—XV. század fordulóján a királyi oklevelekben ismételtelen feltűnik. Pl. a természetjogról és a belőle levont azon következtetésről sem, amely szerint az emberek származásuknál fogva egyenlőek s köztük nem a természet, hanem az emberi önkény igyekszik különbséget teremteni. Forradalmi elvek hangoztatása helyett a Szt. Istvántól nyert szabadságaikra hivatkoznak, a királytól azt várják, hogy ki fogja kerestetni számukra a szabadságaikat megőrkítő privilégiumot. Úgy fogjuk-e fel az egyezés mérsékelt hangját, mint a felkelők érzelmeinek hű tolmácsolóját? Nem hisszük, hogy helyesen járnánk el, még ha nem is tudnók, hogy Nagy Antal kivégeztette a konyent jegyzőjét, tehát azt a diákot, aki az egyezséget is írásba foglalta. A jegyzőt a földesurak iránt részrehajlónak láthatta, az uralkodó osztály, nem pedig a parasztság szövetségesének. Az eset azért is tanulságos, mert megmutatja, mily messze kerülhet a leírt szó a tényleges érzelenitől, bár paradoxonnak látszik, a szóbeliség mennyivel hűbben őrizi a valóságot, mint az írásos szöveg, a közvetítő tolla pedig mennyire módosíthatja a hangulati elemeket. Bármennyire is a mindenkori uralkodó osztály gondolatai legyenek az uralkodó gondolatok, számolnunk kell azzal, hogy velük ellentétesek is éltek, s a közvetítő rétegtől függött, hol és mily mértékben kerülnek a felszínre.

A történeti szakkutatástól kettős feladat elvégzése remélhető. Egyrészt az uralkodó osztály ideológiájának feltárása, másrészt a lappangó gondolatoknak és érzelmeknek kielemezése a források kritikája során. Bármily könnyű az első feladat megoldása, itt is sok még a teendő. A Gesta-vizsgálat csak az első lépést jelentheti. Az oklevelek szövegezésének figyelemmel kísérése további eredményeket hozhat. Főleg a Werbőczy által fogalmazott oklevelek kikéresése és vizsgálata fedhetne fel új vonásokat a köznemesi ideológia arculatán. Werbőczy ugyanis szófukar elődeivel szemben könnyen fogalmazott, szerette saját hangját hallani s bőbeszédűségében sok mindent leírt, amitől mértéktartóbb kortársai óvakodtak. Jellemző pl. hogy 1533-ban miként indokolta meg János király elhatározását, amellyel Buda városnak a pallosjog gyakorlását engedélyezte. Elég lett volna azokra a szolgálatokra utalnia, amelyeket a polgárok akkor teljesítettek, amidőn Ferdinánd ostromló seregével szembeszállottak, azt visszavonulásra bírták, s így módon a fővárosnak Zápolyai kezében maradását biztosították. Ehelyett a polgárság egyszerű, kényszerű hadi helytállását mintegy egész sorsát a jövőre is eldöntő tényezőnek fogja fel. Megnemesítetté tehát a királlyal a budai polgárokat, s új címert adat nekik. A régi címerkép, a városfal a három toronnyal és kettős szárnyú kapuval megmarad ugyan, de új alakokkal bővül. Oroszlánnal,

amely három lábában egy-egy emberfejet, a negyedikben vörös zászlót tart, jobbra tőle fehér liliummal, balra vörös rózsával. Werbőczy megmagyarázza, mit jelentenek az egyes képelemek. A lilium a budaiak tiszta lelkületét jelképezi, a vörös rózsza vérüket, amelyet a királyért és hazájukért (*pro nobis et patria vestra*) ontottak, az oroszlán, ez a legnemesebb állat hátorságukat, a három fej letiport ellenfeleiket, de egyszersmind elesett testvéreiket is, a vörös lobogó pedig állhatatosságukat, amellyel vérük bőséges hullásáig megőrizték rendíthetetlen hűségüket a király iránt. Werbőczy, mintha csak érezné, hogy a katonai erénynek ez a magasztalása különösen hat városi lakosokkal kapcsolatban, hosszas történeti fejtegetésekbe bocsátkozik. A „*civitas Budensis*”-ről átugrik a „*civitas et respublica Romana*”-ra, s mintha a *civitas* szó alkalmas kiindulópont lehetne a gondolattársításra, így elmélkedik: A római állam három rendből állott: a plebejusiból, a lovagiból és a szenátoriból. Őseink (*maiores gentis nostrae*) a római példát követve szinte ugyanazon rendhez illően osztották be az ország lakóit. Amidőn ugyanis őseink tömege a szittya föld közepéről mostani lakóhelyére jött s ezt fegyverrel megszerezte, mivel a válságos időkben nem mindenki tanúsított egyforma bátorságot, a megítélésnél a bátorságot véve próbakőnek, lettek egyesek plebejusok, mások nobilis-ok, megint mások egregius-ok és magnificus-ok s kapta meg mindenki a virtusa alapján neki kijáró titulust. A király, fejezi be Werbőczy, elődei példáját követve, a címek és a rendek közti különbségek szerint szétválasztja a derekakat a haszontalanoktól, amidőn a budaiakat feljebb emeli, hogy ország-világ lássa: a bátorság a legfontosabb erény. Werbőczy persze hűtlen lett volna önmagához, ha moralizáló hajlamát megfékezi s nem figyelmezteti a polgárokat: Törékenyek és szétfolyók a vagyon és gazdagság formái, csak az erény (virtus) neve szilárd és örökkévaló, semmi sem oly kisszerű, mint szeretni a gazdagságot, ami után soha bölcs nem vágyódott.

Amint így futó áttekintésre is szembetűnik, Werbőczy az *una eademque nobilitas* elvétől eltérve, immár nem tagadja a főurak külön társadalmi állását, sőt közéjük és a nemesek közé beiktatja az egregius-okat, mintha csak mindezzel saját helyzete megváltozásának következményeit vonná le. Változatlan ellenben alapvetően nemesi felfogása: a polgárságnak csak annyiban van létjogosultsága, amennyire megközelíti a nemesi életformát, tárgyunkra térve: a haza a kiváltságosak otthona, a plebejusok csak „*incolae atque inhabitatores regni*”, a nemzet (*gens*) tagjai a feudális urak, a nemesek, a polgárok pedig csak azzal lesznek részeivé, hogy a feudális — katonai — erényeknek, a hűségnek és bátorságnak tanújelét adják.

Egyetlen oklevélnek nem is egész tartalma, hanem csak néhány mozzanata, nem is részletesen elemezve, éppen csak utalva arra, hogy mily háttér bontható ki, bizonyára igazolja állításomat, hogy még a köznemesi ideológiát sem ismerjük eléggé, az elnyomott osztályok felfogását, érzelmeit pedig természetszerűleg még kevésbé. A kutatásnak tág lehetőségei vannak, komoly feladatok állanak előtte, ezek azonban nem megoldhatatlanok.

SZÜCS JENŐ

Nándorfehérvár és a parasztság

Az a konkrét kérdés, amelynek megválaszolására kísérletet kell tennem, így hangzik: mi készítette cselekvésre a jobbág্যokat (szám szerint mintegy 20—40.000 parasztot), akik 1456 júliusában Nándorfehérvár alá sereglettek, hogy megvédjék azt az országot, amelynek politikai jogaiból ki voltak rekesztve? E probléma mindenekelőtt megköveteli a nándorfehérvári diadal előzményeire és lefolyására vonatkozó forrásoknak az adott szempontból való részletes kritikai elemzését, ugyanakkor azonban — minthogy a konkrét kérdés csak szélesebb összefüggéseibe ágyazva válaszolható meg — mindazoknak az ideológiai tényezőknek a számbavételét és analízisét, amelyek a XV. században a parasztságot tudatilag befolyásolhatták és a török támadás ellen mozgósíthatták. Vizsgálatra szorul egyszersmind az a válasz, amit marxista történetírásunk korábban adott e kérdésre, hogy ti. országos méretű népi megmozdulás zajlott le 1456-ban, melynek alapja a népi tömegek hazaszeretete, a haza védelmének eltökélt szándéka volt. Mindez egy hosszabb tanulmány megírására készítetett. Minthogy a teljes szöveg előreláthatólag nyomtatásban napvilágot fog látni, ezúttal elégségesnek látszik, ha az elemzés és bizonyító eljárás mellőzésével csak a konklúziók rövidre fogott ismertetésére szorítkozom.*

1. A haza fogalma, a hazaszeretet meghatározott, aktivitásra készítő érzelmi motívumok és gondolati elemek összességét jelenti, amely egyrészt egy egész társadalmi közösség, és pedig vagy az államhatárokkal, vagy legalább is az etnikai határokkal körvonalazható terület valamennyi tagjával való összetartozás- és közösségtudatot, ezen túlmenően pedig e közösség aktív vállalását, érdekeinek való önkéntes alárendelődet, sőt áldozathozatalt tételez fel. Rendelkezhetett-e a középkor századainak parasztsága ezzel a fajta közösségtudattal és -szemlélettel, amely *egységben* hajlandó látni önmaga szűkebb közösségét és saját földesurát éppúgy, mint távoli vidékek legalább azonos nyelvet beszélő parasztjait, földesurait és városi polgárait egyaránt, s e közösségtudata lehetett-e olyan *erős*, hogy primér módon befolyásolta tetteit? A hazaszeretetet csak abban az esetben tételezhetjük fel egyéni vagy kollektív tettei forrásául, ha e kérdés mindkét felére igennel felelünk. E feltételezéshez azonban meg kellene tudni magyarázni e kollektív tudat geneziséit is. A feudalizmus kialakulása és az államalapítás utáni évszázadok eltelté azáltal, hogy a társadalmat merőben ellentétes érdekű osztályokra tagolta, s éppen az *érdekkülönbségeket* helyezte előtérbe, feltehetően nem rombolta szét ugyan teljesen a jobbágyság, a nép gondolatvilágában a nemes

*A tanulmány gépelt szövege a vita résztvevőinek rendelkezésére állt; átdolgozott és kibővített formában *Nemzet, haza, parasztság Hunyadi korában* címmel a tervek szerint külön kötetben lát napvilágot.

és paraszt közös eredetének emlékéit (amit a közös nyelv fenntartott), tehát valamiféle összetartozásának tudatát, de kétségtelenül volt a tényleges osztályviszonyok, a gazdasági, társadalmi és jogi alávetettség tényeire nehezen összeegyeztethető, erősen elhomályosította. Ugyanakkor természetesen a középkori parasztsága anyagi, társadalmi létében, elszigetelt életformájában egyetlen mozzanatra, érdekre nem lehet rámutatni, ami egy olyanfajta közösségtudatot táplált volna, hogy pl. a felvidéki jobbágy közösséget érezzen a délvidéki nemessel! A parasztság bizonyos etnikai hagyományok őrzője és konzerválója, de szükségszerűen nem hordozója a „nemzethez” és „hazához” fűződő gondolati elemeknek, amelyek *politikai* fogalmak. A parasztság politikai tudatát, mint ismeretes, mindig átköltöztetett és saját ösztönös osztálycéljai érdekében magyarázott és átalakított ideológiai elemek alkotják. A nemesek és parasztok közös hazájának gondolata nem sarjadt tehát a parasztság „sui generis” eszmévilágából, azt azonban meg kell vizsgálni, hogy a korszakban a „nemzet” és „haza” fogalmaikhoz fűződő gondolati anyag nem juthatott-e el a parasztsághoz, ahol aztán átformált, kiszélesített értelemben esetleg tettekre késztető energiává alakulhatott át.

2. A „natio” és a „patria” fogalmainak fejlődéstörténete a XIII. századtól a XVI. század elejéig azt mutatja, hogy a kor kifejlődő „nemzettudata” a *rendi fejlődés* velejárója és tükrözője, amely nemcsak hogy a különböző gazdasági, társadalmi és jogi állású osztályok, rétegek közti közösség gondolatának kialakítására nem alkalmas a maga közvetlen formájában, hanem éppen ellenkezőleg, alapvető rendeltetése és funkciója a nemesség és a „nemtelenek” közti szakadék hangsúlyozása. A „natio” és az ennek érzelmileg színezett változata, a „patria” fogalmaikhoz fűződő gondolkör alakulása a XIII. századi Gesta átdolgozójától és Kézaitól kezdve Thuróczyig és Werbőczyig az előbbi megyei keretek közt, majd országosan szervezkedő széles köznemesi réteg politikai törekvéseinek és kollektív tudata fejlődésének függvénye. Ahogy kifejlett formájában, már a XV. században megjelenik: a hunoktól származó, bátor, haragra hivatott, „szittya erényekkel” rendelkező közös erkölcsökkel és szokásokkal bíró „*magyar nemzet*” nem más, mint a historizáltan önmagát a magyarsággal azonosító *nemesség összessége*, amelybe nem tartozik bele a hun-szittya erények híjával való (gyávasága és alacsonyrendűsége miatt az ősi „communitasból” kitesztott) parasztság, de a „kereskedést és más közönséges foglalkozásokat” űző városi polgárság sem. A *haza* azonos azzal a területtel, amelyre a „natio” hatalma kiterjed. A *nemesi politikai-nemzet* — vagy ennek érzelmi színezetű rokonfogalma, a „haza” — ezek a XV. században legáltalánosabban közkézen forgó fogalmak és a hozzájuk fűződő gondolati anyag tehát a parasztság számára elfogadható és azt mozgósító eszmék nem lehettek.

3. Megjelenik ugyan a humanizmus hatására a XV. század közepén a nemzet és haza szélesebb értelmezése is, amely minden nemű és kondíciójú népet elvileg belefoglal a nemzetbe („akiknek egy a hazájuk, azonos az érdekük”), ez a gondolat azonban a jelek szerint csak egy, akkor még igen szűk körű magas humanista értelmiség, Vitéz János körének sajátja. E *humanista patriotizmus* azonban aligha találhatta meg az utat a néphez. A XV. század dereka világi értelmiségének középső és alsó rétegéhez (amely esetleg efféle gondolatokat a parasztságnak közvetíthetett volna) nem jutott el még a humanizmus; a „*deákság*” zöme familiárisi szolgálatban állt, patrónusa érdekeit képviselte és fejezte ki, ha pedig magasabbra emelkedett, a nemesi nacionalizmus szószólója lett. Az e réteg legalsó szintjén élő vándorló, kóborló deákok, vágánsok — akik a parasztsággal leginkább érintkeztek — nem kapcsolódtak sem a nemesi, sem a humanista nemzettu-

dathoz. A nép tudatát leginkább befolyásoló értelmiség, a *világi papság vagy a szerzetesek* ideológiájában természetszerűen nem volt helye a nemzetre vagy a hazára való apellálásnak. Mintegy félévszázaddal későbbre, a XV. és XVI. század fordulójára tehető csak annak a folyamatnak a kezdete, hogy az egyháziak, főként a kolduló- és prédikáló rendek önkénytelenül is átveszik az akkor már a köztudatot erősen uraló nemesi nacionalizmus gondolati anyagából azokat az elemeket, amelyek hozzájárulhatnak a nép megnyeréséhez a török elleni harcra (Laskai Osvát egyik prédikációgyűjteménye a nemesi hun-szittyá nemzet attribútumait már a népre alkalmazva adja elő).

4. A parasztság tudatának befolyásolására két, egymással könnyörtelen harcban álló erő hatott eredményesen és tömeges méretekben: a *hivatalos egyház és az eretnek* (e korban a *huszita*) *ideológia*. Az utóbbi Magyarország egyes részein elsősorban a parasztság egyház- és földesúrellenes, antifeudális osztályharcára hatott, és semmi nem mutat arra, hogy „nemzeti” vagy „hazafias” irányban játszott volna tudatosító szerepet, mint szülőhazájában, Csehországban, ahol a városi és falusi német elnyomók és egyéb, a kereszténység és a vallás nevében fellépő ellenség (Zsigmond keresztieshadai) ellenében alakult ki a „nyelv-nemzet” fogalma; emellett a kérdéses időszakban, éppen az 1440—50-es években az egyház terrorja miatt a huszita eretnekség Magyarország déli részein is — a jelek szerint — elerőtlenedett. Magyarország függetlenségét e korban egy olyan ellenség fenyegette elemien, amely ellen elégséges volt a hagyományos keresztény, vallási agitáció. Ehhez megvolt az egyháznak a maga széles szervezete, mindenekelőtt — a veszélyeztetett déli részeken — a kolduló- és prédikálórendek formájában. Az egyházat és a feudális rendet e korban két elemi veszély fenyegette, s mindkettő elsősorban az ország déli részein: az eretnekség és a török. E kettős fenyegettség magyarázza éppen a század 30—50-es éveiben, hogy nagyrészt az államhatalom és a legnagyobb birtokosok aktív közreműködésével elszaporodnak és megerősödnek a koldulórendek (főleg a franciskánusok) kolostorai a déli részeken, s ugyanakkor eredményesen bontakozik ki a szerzetesi reform (az observantia) ügye: a nép nyelvén prédikáló, szegénységükkel s bizonyos szociális demagógiával a nép bizalmához férköző mezitlábás barátok egész szellemi hadseregére volt szükség. A katolikus egyházat több, egymással összefonódó probléma elé állította az állandósult török veszedelem — ahogy azt a néhány évtizeddel későbből fennmaradt prédikációmintákból rekonstruálni lehet —, és sajátos érdekévé tette a török kérdéssel való foglalkozást, a törökellenes hangulat szítását. A török beütések az egyháznak nemcsak anyagi, hanem szellemi hatalmát is veszélyeztették; a csapásokat elszennvedő nép kételkedni kezdett az isteni gondviselésben, az egyház tanításainak hitelében; ennek nyomán hajlamossá vált különféle eretnekségek befogadására. Itt az eredete a katolikus agitációban a török és az eretnek veszedelem tipikus fogalmi egységének. Ezen túl a török kérdéssel kapcsolatban a szerzetesi agitáció két mag köré csoportosult. A török veszélyt egyrészt felhasználta arra, hogy az egyháznak a híveken való hatalmát megerősítse, azaz azt bizonygatta, hogy a csapásokat isten joggal róttá a népre, hogy bűnbánatra és az anyaszentegyházhoz való nagyobb hűségre serkentse. Másrészt tekintélyi és logikai érvekkel bizonygatta, hogy a török „végső pusztulását” megelőzően (ami az Írások szerint be fog következni, de időpontját nem adatott meg tudni) a részleges és átmeneti összecsapásokra szükség van, a harcoknak értelmük van. Ezáltal erőteljesen hozzájárult egy keresztény, *vallásos színvetű törökellenesség* felfezéséhez. Irodalmunk XV. századi emlékei kivétel nélkül azt támasztják alá, hogy a törökellenes köztudat nem „nemzeti” jellegű érvek, hanem e tipi-

kus keresztény — a török és eretnek veszélyt fogalmilag összekapcsoló — török-ellenesség fogalmai közt mozgott. A parasztság ennek hatása alatt állt nap mint nap.

5. A nándorfehérvári győzelem előzményeit és körülményeit megvilágító források elemzése, a kereszttestoborzás és gyülekezés kronológiájának részletes rekonstruálása egyértelműen arra mutat, hogy 1456 nyarán *nem mozdult meg a nép országosan*, holott a keresztet országosan hirdette meg Kapisztrán 1456 február közepén. A keresztes paraszthad túlnyomó többsége július 4. és 14. közt, néhány nap alatt gyűlt egybe a vár már megkezdett ostromának hírére, és pedig a *közeli délvidéki megyékből* (feltehetően főleg Baranya, Bács, Bodrog, Csanád megyéből), ahol Kapisztrán és az obszerváns keresztesek előzetesen prédikáltak és megjelölték a jelentkezőket a kereszt jelével. A keresztes sereg túlnyomórészt magyarokból állt, akik azonban nem azért siettek a szorongatott várhoz, mert magyarok voltak, hanem mert mint *katolikusokat* szervezték meg őket; ez volt az oka, hogy a vár közvetlen környékének nem magyar parasztjai viszonylag kevesen vettek részt a védelemben; az obszervánsok a „szakadár” szerbeket és románokat nem toborozták a keresztes seregbe. Ennek megfelelően alakult a sereg egész összetétele; az egyes csapatok plébánosok vagy ferences barátok vezetésével gyülekeztek, s a koldulórendek szentjeit ábrázoló zászlók alatt mentek hareba, a „Jézus” csatakiáltással. Magyarországot és egész Európát e 20–40 000 felkelt délvidéki paraszt mentette meg 1456-ban, nemcsak tömegeivel, hanem — amint a források ezt egybehangzóan vallják — a védelem fordulópontjain tanúsított különös bátorságukkal, harci kedvükkel és merészségükkel.

6. Az elmondottak együttesen azt támasztják alá, hogy a közvetlenül veszélyeztetett s a töröktől már nemegyszer sanyargatott vidékek parasztságát az a nyilvánvaló elemi vágy mozgatta meg 1456-ban, hogy asszonyát, házát, jószágát biztonságban tudja, legalább azzal rendelkezze békességgel, amit a földesúr nem vesz el tőle. Ideológiai mozgóerőként egyedül a vallás, a vallásos színezetű törökgyűlölet játszott szerepet. A hazaszeretet aktivizáló eszméi nem játszottak — nem játszhattak — szerepet még a XV. század derekán, mert ez a fogalomkör e kor parasztságának tudatvilágában nem volt jelen, feltételezése anakronizmus; éppen ez világítja meg, miért nem lehetett szó országos népfelkelésről Nándorfehérvár kapesán. Az ország megvédésének szándékát — ha ideológiai mozgóerőkről szólunk — éppúgy kizárólag vallási eredetű és színezetű gondolati motívumok táplálták, ahogy a kor parasztsága sajátos antifeudális osztálycéljait is csak a vallástól kölcsönzött gondolatok átformálásával ill. eretnek vallási tételek alkalmazásával tudta kifejezni, s antifeudális küzdelmeit is ezek jegyében vívta.

BENDA KÁLMÁN

A végvári harcok ideológiája

A török—magyar harcokkal foglalkozó történelmi könyvek szinte mindegyikében találkozunk azzal a megállapítással, hogy a végvári katonaság hazafiasságból, a magyar nemzet iránti szeretetből vívta megalkuvás nélküli harcát az oszmán hadakkal.

A végváriak megnyilatkozásaiban azonban a XVI. században hiába keressük a hazára és a nemzetre való hivatkozást. Ez érthető is, ha a szavak mögötti tartalmat egybevetjük a végvári katonaság osztályhelyzetével. A XVI. századra a haza (patria) fogalma a nemesség körében már politikai tartalmat kapott, s egyre inkább a nemesi osztályközösség eszméi vetületévé vált. Ez a haza a nemesség hazája volt, maga a fogalom is a köznemesség országos szerepének növekedésével lépett az előtérbe, mint a nemesi közösség eszméi jelképe. Ebben az értelemben olvashatunk a hazáról az 1505-ös rákosi végzésben, mint amelynek érdekeit az idegenből választott uralkodók megsértik, s a sérelmek felsorolása nem hagy kétséget, hogy a nemesi érdekek megsértéséről van szó. A haza tehát ebben az értelemben a nemesség és az uralkodó érdekközössége. Így használja a fogalmat az 1536. évi 2. törvénycikk, amikor kimondja, hogy a török ellen harcoló katonaságnak nemesek és egyházi személyek házaiban történő elszállásolása sérti „a haza régi szabadságát”, ezért azokat „a parasztok házaiban” kell elhelyezni, s felszólítja az uralkodót, szerezzen érvényt a törvénynek.

A haza fogalmának ez az értelmezése eleve lehetetlenné tette, hogy a jobbagság és az óriási többségében belőle kikerülő végvári katonaság magáénak érezhesse. A haza az ő körükben legföljebb szülőföld értelemben bukkan elő, így használja Szerémi is, amikor a török előnyomulásával kapcsolatban elmondja, hogy a paraszt katonák keseregtek hazájuk elvesztésén, majd hozzáteszi: a szerémségiek „nagyon sajnálták a szép szerémségi erdőket”.

Hasonlóan nemesi osztálytartalma volt a nemzet fogalmának is. A XVI. században a nemzet a haza-fogalom tükörképe még, s ennek megfelelően szintén a nemesség és az uralkodó érdekszövetségét fejezi ki. A magyar nemzet (natio Hungarica) az országgyűlési végzések szerint etnikai megkülönböztetés nélkül magában foglalta az ország kiváltságos rétegeit, s ezzel szemben a magyar nép (gens Hungara vagy populus Hungaricus) kifejezés jelölte a nemesség etnikailag magyar részét. Ezért mondhatta Oláh Miklós, a későbbi esztergomi érsek Ferdinánd megkoronázásakor, hogy az új király megvédi majd „a hazát” és „a szerencsétlen magyar népet (miserum populum Hungaricum) a fenyegető szolgaságtól és visszahelyezi régi szabadságába”. Ezt a nemzet fogalmat a jobbagság természetesen szintén nem tehetette magáévá.

A végvári katonaság nem érezhette magát sem a nemesi haza, sem a nemesi nemzet tagjának. A végvári katonaság eposzba illő hősie kitaratásához (amely

éppen a külföldről idevezényelt idegen zsoldosokkal összehasonlítva, magasan az általános zsoldos-mentalitás fölé emeli ennek a rétegnek a hivatásérzését) az eszméi, tudatbeli alapot a vallási ideológia szolgáltatta.

A török—magyar szembenállás objektív okai közismertek, ahogy azt is tudjuk, hogy a XVI. században nemcsak a kiváltságosak, hanem (talán még erősebben) a föld népe is engesztelhetetlen harcban állt az oszmán hódítókkal. A török uralom a jobbágyra fokozottabb kizsákmányolást, jobbágyi alávetettség helyett teljes kiszolgáltatottságot, rabszolgasorsot jelentett, érthető tehát a Tinódi tolmácsolásában így hangzó közhangulat: „vajjon ki kívánná lakni azalatt (a török uralma alatt), vagy uralni szanesákok és basát.” Az objektív érdek alakította a végvári katonaság magatartását is, amikor asszonyait, gyermekeit, életlehetőségeit utolsó lehelletig védte, — ez a megalkuvást nem ismerő harc azonban a vallásban nyerte el igazolását, a magyar—török harc a kereszténység oltalmazásában kapta meg tudatbeli igazolását.

A kereszténység védelmének gondolatát a korszak az előző századból örökölte, s kialakításában — természetesen — nagy része volt az egyháznak. Az egyetemes vallási parancs, hogy a keresztény embernek az egyház, a hit védelmében vállalnia kell az állandó fegyverben állást, külön értelmet kapott magyar viszonylatban az ugyancsak vallási parancsra támadó törökkel szemben. Így született meg egyrészt a külföld támogatásának megszerzése, másrészt a hazai jobbágyság mozgósítása a jelszó, hogy Magyarország az egész kereszténység védőbástyája (*clypeus et antemurale Christianitatis*), ami fokozott feladatot és kötelességet rótt elyben az ország minden lakosára, gyakorlatilag azonban éppen a jobbágyságra, harcát ugyanakkor magasabb ideológiai szintre emelte, s a vallási közösség érdekében végzett szolgálattá avatta.

A gondolat elterjedésének nyomomonkövetése nem lehet itt feladatunk, eleveendő, ha megállapítjuk, hogy a végvári harcok korára már a nép körében is meggyökeresedett és elfogadott volt. Annyira, hogy bár a magasabb politikában az uralkodó osztályok a keresztény egység védelmének hangoztatása mellett a törökkel tárgyaltak, sőt a törökkel való szövetekezés gondolatától sem riadtak vissza, a végvári katonaság körében a hit védelme komoly mozgósító energia. Brodaries püspök már 1529-ben kijelentette, hogy „nem szabad visszariadni nemcsak a törökkel, de a tatárral, szaracénnal való szövetekezéstől sem”, — a végvári katonaság azonban még a harenélküli egymás mellett élést is elutasította magától az egész korszakban. Az évenként nagy számban ejtett keresztény foglyok inkább vállalták a gályarabságot, de hitüket nem tagadták meg. 1563-ban százharminc fogoly szatmári jobbágyról hallunk, akiket huszonegy szekéren visznek Isztanbulba, hogy ott osszák szét őket rabságra, a férfiakat gályára, a nőket, gyermekeket a pasák szolgálatára. 1582-ben huszonöt veszprémi vitéz érkezését jelenti a császári orátor a Portáról: tizenegyet közülük elremítene, de a többi tizennégy semmiféle fenyegetésre nem hajlandó áttérni. Éveken át érkeznek a fogolyszállítmányok Magyarországról, s a rabok majdnem mindegyike a gályát választja. 1586-ban egri vitézeket vezetnek a díván elé s felszólítják őket, hogy térjenek át. Egy sem hajlandó rá, együtt viszik mind a harmincegyet gályarabságra.

Az állandóan ható vallási ideológia közvetítése ebben az időben is elsősorban az egyháziak feladata volt. Az egyre fogyó szerzetesek mellett azonban, a protestantizmus terjedésének első évtizedeitől kezdve, mindinkább számba kell vennünk a deákokat, a kialakulóban levő világi értelmiséget. A korszak versirodalma jól mutatja azokat az eszméket, amelyeket ez az elvilágiasodó értel-

miség a végvári katonasághoz közvetített. Görcsöni Ambrus deák Mátyás királyról írt történeti énekében azért dicsőíti a királyt, mert „lám jámborul szolgál a kereszténységnek, Isten után pajzsa mi nemzetségünknek és rontója az dühös pogány népnek”. A nikolsburgi névtelen a kenyérmezei csatáról szólva Báthory István szájába adja a szavakat: „mi mindnyájan szent vitézek vagyunk, az Jézus Krisztusért az kik viaskodunk, hitünkért, házunkért pogányokkal víjónk”. Tinódi talán egyik legnagyobb hatású terjesztője volt a gondolatnak. 1554-ben Kolozsvárt megjelent *Chronica*-ja bevezetésében a végváriakhoz fordul: „Ez jelen való könyvecskét szörzeni nem egyebért gondoltam — írja —, hanem hogy az hadakozó, bajvivó, várak-, városokrontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanúság, üdvességes, tisztességes megmaradásokra az pogány elleniségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozzanak, mert mint illik lélok szerént az ördöggel, testtel és ez világgal koronként az jó körösztýennek hadakozni, ugyan ez világ szerént is az pogán ellenséggel illik tusakodni, ellene állani, örök életet nyerni.” Tinódi felfogásában a kereszténység védelme egybefonódik a vitézi becsülettel:

Jó legényök, vitézök végházakban
Vannak gyakran terekkel bajvívásban,
Az körösztýén hitért gyakor harcokban,
És jó hírért, névért sok országokban.

A vitézi becsület, a haza és a hit védelmének teljes összefonódását tükrözi Balassi költészete is:

Ó én édes hazám, te jó Magyarország,
Ki keresztýenségnek viseled paizsát,
Viselsz pogány vérrel festett éles szablyát,
Vitézlő oskola, immár Isten hozzád!

A protestantizmus valamit lazított ugyan a keresztény összetartozás egyetemes érzésén, ugyanakkor fokozottabban fölvetette a török elleni harc teológiai értelmét. „Mostan igen sokan búsonganak és gondolkodnak, tudakozván magokban, mi legyen az oka, hogy az mi nyomorult országunk és nemzetségünk ilyen igen megrontatott — mondja Károli Gáspár prédikátor —, némelyek pedig az szerencsének és történetnek tulajdonítják ezt, de nagyobb dolog ez, hogy nem mind szerencsének tulajdoníthatnók, vagy történetnek. Mert ha egy hajunk szála is nem eshetik el az nagy Istennek akaratja nélkül, és az apró madárcák közül egyse nem esik az törbe Isten akaratja nélkül, amint Krisztus mondja, sokkal inkább fényes és hatalmas országnak és nemes erős nemzetségnek romlása Istennek akaratja nélkül nem leszen . . . Mert Istennek indítása nélkül még csak szívébe is nem jönne a török császárnak, hogy Magyarországot rontassa, ha az Isten nem indítaná az ő szívét. És ha az Isten nem súgná az ő filébe, hogy fegyverkeznek.” A prédikátorok felújítják az ótestamentomi bosszuló Isten alakját, aki nem hagyja megtorlatlanul a bűnöket. „Mind a mi bűneinkért fizeted ezeket, mert téged nem tiszteltünk, mint atyánkat téged nem szeretünk, mint hatalmas urunkat téged nem féltünk” — mondja a zsoltár. Vagy ahogy Radán Balázs Háborúságnak idején való könyörgésében olvassuk: „Bűneinkért bocsátotta ránk az Úr a pogányok dühösségét.” Isten haragját bűnbánattal kell tehát fogadni — tanítják („méltán szenvedjük e rettenetes nagy veszedelmeket, Te neked Uram igazság adassék, nekünk pedig orca pirulás”), ami azonban koránt-

sem jelentheti, hogy a török terjeszkedését, rablását tétlenül kell nézni. A prédikátorok felfogása szerint Isten éppen azért zúdíttja a török hadakat Magyarországra, hogy megpróbálja a magyarság hitét. Mint hajdan Ábrahámot, úgy kíséri meg mostan az „ő magyar nemzetét” is, „de nem olyan végre, hogy mi abban elveszünk”.

A török támadása tehát büntetés, magpróbáltatás, végső fokon azonban éppen ezért kitüntetés is szemükben. Ahogy Szegedi Gergely ezt a gondolatot formába öntötte:

„Ó mely nagy öröm az minékünk,
Hogy az Isten kegyes atyánk minékünk,
Ostoroz, csakhogy hozzája hajoljunk,
Nem azért, hogy tőle elforduljunk.”

Ettől már csak egy lépés a választottság tudata, melyet éppen a csapásokból olvashat ki a hívő. „Lám mi vagyunk Őr Isten az te választott néped, kiért szerelmes fiadat szörnyű halálra adtad” — írta Melotai Nyilas István. Vagy ahogy Szkhárosi Horvát András mondotta:

„Királyi nemzet vagy, noha te kicsin vagy,
Az atya Istennek bizony te kedves vagy!
Ő szent fia által már te is fiú vagy,
Minden dicsőségben higgyed, hogy részes vagy.”

Ezek a még tetszésszerinti számban szaporítható idézetek azt hiszem kellően dokumentálják a reformáció által kialakított gondolatsort, amely a század végére azután több szempontból lényeges eltolódásokat hozott létre a korábbi ideológiában. A kereszténység védőbástyája gondolat helyébe fokozatosan a választott nép tudata kerül, s ennek megfelelően az egyetemes keresztény érzés helyébe mindinkább etnikai egységet jelentő magyar nemzet, a keresztény közösség helyébe a haza fogalma lép.

Tudnunk kell azt, hogy a prédikatori rendnek, melynek tagjai közbeeső helyet foglalnak el a nemesség és a parasztság, illetve a végvári katonaság közt, nem állt érdekében az osztályharc élesítése, hanem egyformán rá lévén utalva mindkét osztályra, inkább az ellentétek tompításán fáradozott. Időnkint keményen odamondogatott a kegyetlen, jobbágyait sanyargató földesúrnak (Bornemissza: „Ördögi kísértetek”), de ugyanakkor az úr—jobbágy viszonyt istentől rendeltnek hirdette és szószékről szembeszállt azokkal, akik „köröszös hadat” kívánnak vezetni az ő uraik ellen (Mélius). A „választott nép”, a magyarul beszélő protestánsok etnikai közössége egyaránt magába foglalta a nemeseket és a jobbágyokat. A mélyben elevenen ható osztályellentéteket persze még a prédikatori tekintély sem tudta elesíltetni, de gondolatmenetüket a nemesek, végváriak, hajdúk egyaránt magukévé téve, mindegyik a maga osztályideológiája alapjává tette, ami a XVII. század elején azt eredményezte, hogy urak és hajdúk látszólag egy nyelvet beszélve, azonos fogalmakon mást-mást értettek. S ahogy a XVI. század elején Dózsa keresztesei a földesurak elleni harcukat azzal indokolták, hogy ők a hordozói az igaz kereszténységnek a hitüket megtagadó urakkal szemben, — egy évszázaddal később a császár ellen fegyvert ragadó végváriak és hajdúk az „igaz kereszténységet” és az „igaz magyarságot” egyaránt magukban vélik megtalálni, a „haza érdekeivel” — ebben az esetben a fölkelő jobbágyhadakkal — szembehelyezkedő nemesekkel szemben. Ez a felfogás pedig már magában hordozta a kuruc szegénylegény énekek ideológiájának csíráit is.

HECKENAST GUSZTÁV

A Karácsony György-féle parasztfelkelés (1569-1570)

A Karácsony György vezette Debrecen vidéki parasztfelkelésnek dokumentum jellegű forrásanyaga nincs, csak historiográfiája van. Lefolyásáról többé-kevésbé jól, és ugyanakkor többé-kevésbé ellentmondásosan értesült elbeszélő források számolnak be: Forgách Ferenc (Forgách Simon igen értékes megjegyzéseivel), Brutus, Szamosközi és Istvánffy. E történetírók szövegeinek egymás közötti összefüggései tisztázottak. A két Forgách előadásán alapul e részben Brutus, illetve Istvánffy munkája, Szamosközi pedig általában pontosan követi Brutus elbeszélését. Mind Brutusnál és Szamosközínél, mind Istvánffynál talá-lunk azonban olyan mozzanatok is, amelyek közelebbről meg nem határozható egyéni értesülésekből származhatnak. Az elbeszélő források alapján a mozgalom eseménytörténete nagyjából rekonstruálható, ugyanakkor számos nem jelentéktelen részletkérdést, mint például a mozgalom vezetőjének pontos nevét, vagy halála körülményeit úgy látszik soha sem fogjuk teljes hitelességgel tisztázhatni, s a sajátos forrásadottságok következtében alig van a mozgalom bonyolult problematikájának olyan komponense, amelyre nem a bizonytalanság nyomja rá zavaró és ösztönző bélyegét.

A Karácsony-felkelés megoldatlan és a véglegesség igényével megoldhatatlan kérdései közül a történeti kutatást leginkább a mozgalom ideológiája foglalkoztatta. Az elbeszélő források Karácsony György és hívei ideológiájának sok jellegzetes mozzanatát őrizték meg, az ezekből kibontakozó összkép mégis homályos, és többféle magyarázatot is megenged. Minden magyarázatra irányuló kísérlet előfeltétele azonban — újonnan értékesíthető források nemlétében — a tematika kibővítése, magyar és egyetemes történeti analógiák széleskörű alkalmazása volt.

Az első lépést ezen az egyedül célravezető, ám eléggé ingoványos úton Rugonfalvi Kiss István tette meg (Fekete emberek a magyar történelemben. Debreceni Szemle, 1929), rámutatva a magyar történelem „fekete ember”-einek balkáni, szerb illetve román eredetére. Ebben az irányban azóta sem haladt előre a kutatás, pedig a néprajztudománynak talán volna hozzátenni valója a történettudomány eredményeihez.

A legnagyobb érdemeket Karácsony György mozgalmának feltárásában Révész Imre szerezte (Debrecen lelki válsága 1561—1571. Századok, 1936). A teljes forrásanyag összegyűjtése és kritikai értékelése mellett megvizsgálta a debreceni vallási irányzatokat a Karácsony-felkelést megelőző igen mozgalmas évtizedben, és az európai reformáció széles távlataiba illesztette be a tisztántúli parasztság megmozdulását. Sikerült felismernie a Forgách Simon megjegyzéseiben fenntartott részletmozzanatok között két jellegzetesen anabaptista vonást: a Karácsonyhoz esatlakozni készülő egri vitézek tartózkodását a törvénykezéstől

és az eskütől, s részben ezek, részben egész Európára kiterjedő teológiai összefüggések számbavétele alapján arra a következtetésre jutott, hogy Karácsony „rejtett végcélja . . . egy anabaptista »Sion-királyság« felállítására lehetett, amely természetesen egyúttal paraszturalmat is jelentett volna”, s az európai analógiát az 1535-ös münsteri eseményekben látta.

Révész rendkívül szuggesztív koncepciója nagy hatással volt a fiatal magyar marxista történetírára. Általánosan elfogadott nézetté vált, bár tudományos munkában nem került dokumentált kifejezésre, Karácsony mozgalmának anabaptista megalapozottsága, sőt egy másik elemmel, az antitrinitarizmussal is bővült, Dávid Ferenc „Rövid magyarázat”-a és az abban foglalt, éppen 1570-re megjövődölt világvége alapján. Ebben a felfogásban Dávid Ferenc szentháromságtagadó, egészen a szombatosságig fejlődő propagandája és Karácsony György éppen 1570-ben kirobbanó parasztfelkelése egymással összekapcsolva, természetesen mutatis mutandis, a német és a magyar társadalomfejlődés különbözőségének erőteljes hangsúlyozásával, Münzer Tamás népi reformációjának magyarországi megfelelőjeként szerepelt. Ugyanakkor elhangzottak irodalomtörténeti oldalról óvatos-ságra intő figyelmeztetések is, mert az antitrinitarizmus és a feltételezett magyarországi népi reformáció közötti kapcsolatot az irodalomtörténeti források vizsgálata egyre inkább megcáfolni látszott.

Révész Imrével és az 1950-es évek elejének marxista közfelfogásával szemben, de velük nyíltan nem polemizálva, új és megalapozottnak tetsző álláspontot fejtett ki legutóbb Kathona Géza (Karácsony György „szent hada” 1569—1570. Egyháztörténet, 1958). Véleménye szerint Karácsony György mozgalmát helytelen „lényegében vallási akciónak” minősíteni, mert ez tömeges jobbágyszökésekre alapozott társadalmi vállalkozás, azaz marxista terminológiát alkalmazva (amit Kathona nem tesz meg), lényegében osztályharcos akció volt. Anabaptista gyökereit kétségbevonja, mert az elbeszélő források „egy szóval sem céloznak tudósításukban a szent had anabaptista voltára, amit bizonyára nem tesznek, ha ez irányban csak a legparányibb gyanújuk van”, antitrinitárius gyökereit pedig abból a kiindulópontból veti el, hogy Dávid Ferenc „a feudalizmus hibáinak . . . metsző bírálatától tartózkodott” és „apokaliptikájának nem volt török Antikrisztusa”. Tanulmányának legfontosabb következtetése szerint „Karácsony tömegmozgalmának vallási részletei oly határozatlanok és színtelenek, hogy a reformáció bármelyik főirányzatának akkor hangoztatott eszméivel is bízva lehetnének azonosíthatók, ezért merész és messzemenő következtetések levonására nem alkalmasak”. Ebből a szempontból rendkívül frappánsak azok a párhuzamok, amelyeket Kathona a kicsiny imádkozó sereg győzelmének lehetőségéről a hatalmas török fölött Luther apokaliptikájából és a református Károlyi Gáspár „Két könyv”-éből felhoz.

Véleményem szerint a Karácsony-probléma megoldásában bizonyos egyoldalúság, a vallási és a társadalmi akció merev szétválasztása ellenére Kathona jutott eddig a legközelebb a valóság felismeréséhez. Karácsony mozgalmában nem lehet különválasztani az osztályharcot és az ideológiát, és a mozgalom ideológiai gyökereit nem lehet a reformáció egyes irányzataira, az anabaptizmusra vagy az antitrinitarizmusra korlátozni, hanem ki kell terjeszteni a kutatást a XVI. századi osztályharc, a reformáció egészére, mert úgy látszik, hogy a Karácsony-felkelés ideológiájának kialakításában, ma már kielemezhetetlen bonyolultságban, a reformáció számos irányzatának szerepe volt, Luthertől kezdve az 1560-as években Debrecenben és a Tiszántúlon kimutatható anabaptista és antitrinitárius tanításokig. Ezt a Révész és Kathona teológiai vizsgálatainak össze-

egyeztetése és kritikája alapján kialakított álláspontomat számomra is meglepő módon támasztja alá az egyetlen forráshely, amely Karácsony György ideológiájának eredetére utal: a reformáció egészével szembenálló katolikus Istvánffy szerint a fekete ember „*damnatis variarum sectarum opinionibus imbutus*” (kiemelés tőlem — H. G.) volt!

Ami már most vitaülésünk központi problémáját illeti, az eddigiekből nyilvánvaló, hogy a Karácsony-féle mozgalom ideológiája eredetét tekintve nem paraszti ideológia, hanem az uralkodó osztályok különböző csoportjainak különböző reformációs ideológiáiból, végső soron a XVI. századi európai polgárság antifeudális ideológiájából származik, amelyet Karácsony György és a tiszántúli parasztság osztályérdekeinek megfelelően alkalmaz és alakít. Ez osztályérdekek középpontjában Szolnok és Gyula eleste után a török hódító elleni harc áll, valamint a földesúri hatalom alóli felszabadulás a „szent had”-ba való eltávozással és a Karácsony táborában a vallási rajongás jegyében megvalósított társadalmi egyenlősítéssel. Nem következik be, vagy csak a bukás idején kerül sorra a mozgalom aktív szembefordulása a földesúri osztállyal és a debreceni polgársággal, ami a török kérdés elsődlegességéből és az uralkodó osztályok helyi képviselőinek éppen emiatt szinte végig megőrzött tartózkodó jóindulatából kielégítően megmagyarázható. Vannak Karácsony György ideológiájának kifejezetten nem az uralkodó osztály ideológiájából származó, hanem sajátos népi, szinte népmesei elemei is, mint pl. hogy csillag jár le hozzá az égről, vagy maga az eddig tudományosan fel nem tárt „fekete ember”-fogalom, ezek azonban az ideológiai egészét tekintve csekélyszámúak, többnyire alárendelt jelentőségűek és zavartalanul beleilleszkednek az uralkodó osztálytól átvett és kisajátított ideológia paraszti osztálycélok szolgálatába állított rendszerébe.

Nem volna érdektelen ezek után annak megvizsgálása, hogy az uralkodó osztályok mely csoportjainak ideológiájából, milyen elemek, és milyen úton jutottak el Karácsony György táborába, s ott milyen átalakuláson mentek keresztül, ezt a konkrét vizsgálatot azonban a forrásadottságok nem teszik lehetővé. Be kell érniünk az eddigi irodalom gondolatébresztő és ugyanakkor erősen problematikus részletmegállapításaival.

MAKKAI LÁSZLÓ

A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája

A Bocskai szolgálatába álló és a felkelést megindító hajdúkapitányok 1604 őszen kiáltványok egész sorával árasztották el a felső-magyarországi nemességet és városokat. Ha összehasonlítjuk e kiáltványoknak s a felkelés nemesi vezetői, elsősorban Bocskai nyilatkozatainak tartalmát és frazeológiáját, tökéletes egyezést találunk. „Az kívántatnék minden *nemzete és hazája* szerető embertül, hogy tehetsége szerént *hazája* mellett feltámadván, közönséges ellenségünkre sietne” — így ír Bocskai a nemesekhez, s a hajdúkapitányok hasonlóképpen buzdítják a kassaiakat: „*tartozunk az mi édes hazánkknak, nemzetségünknek ... mindnyájan* fölkelni, együtt élni-halni”. Még számtalan ilyen párhuzamosságot idézhetnénk, de a fenti példa önmagában is félreérthetetlenül rávilágít arra, hogy a kor köztudata, vagy legalábbis a levélírók által feltételezett közfelfogása szerint az arisztokratának, a köznemesnek, a városi polgárnak és a hajdúkatonának *közös hazája* van, egyazon *nemzetnek* tagjai, s ez az egybetartozás egyúttal kötelezi is őket a haza és a nemzet ellenségeivel szemben a fegyverfogsra.

Mint ismeretes, a magyar uralkodó osztály a „haza” közösségének fogalmát s egyben a honvédelmi köteleességet már a XV. század óta kiterjesztette az ország minden lakójára, osztálykülönbség nélkül. A „közös haza” új ideológiája azonban még a XVI. században is csak alárendelt, járulékos szerepet játszik a vallási közösség hagyományos ideológiája mellett. Erre az utóbbira hivatkozva követel az uralkodó osztály engedelmességet, sőt szolidaritást a nem-nemesi osztályoktól, rétegektől, ezek viszont ugyancsak vallásos eszmékbe öltöztetik a külső és belső elnyomók elleni harcukat. A vallási közösség eszméje a Bocskai-szabadságharc ideológiájában is szerepet játszik. A kiáltványok minduntalan hangoztatják a „keresztény ország”, az „igaz hit” védelmét, ennek értelme azonban már más, mint a XVI. század törökellenes keresztény szolidaritás-eszményéé. A Bocskai-szabadságharc vallási motívuma egyértelműleg a protestáns vallásszabadság védelme az erőszakos ellenreformációval szemben. Az ellentábor maga is annyira komolyan vette ezt, hogy Belgiojoso szerint Bocskai egyébként nem is tudta volna magának megnyerni a hajdúkat, ha nem hivatkozik vallása miatti üldöztetésére. A hajdúkapitányok különösen a német lakosságú városok felé hangoztatták a vallási érvet. Az ellenreformáció első támadása a városok ellen irányult, s mivel összekapcsolódott a városi autonómia sérelmével, ez volt az a közös érdek, mely a német polgárságot a felkeléshez való csatlakozásra indíthatta. A részben magyar lakosságú Kassát kivéve, a felkelők a német városokhoz szóló felhívásaikban — mint azt már Molnár Erik találoan megfigyelte — a vallási közösség mellett a közös hazára hivatkoznak, de nem említik a „nemzeti” közösséget. Ahol azonban magyarokhoz szólnak, ott a hangsúly mindig a „nemzeten” van, s éppen ez a XVII. századeleji ideológia legjellemzőbb sajátossága.

Ugyancsak Molnár Erik állapította meg, hogy a Habsburg-ellenes harcokban a magyar uralkodó osztálynak „új ideológiára volt szüksége, amely a nemesi osztályérdeket a nemesség és a jobbágyság közös érdekének tüntethette fel. Az ideológia megújítása abban állott, hogy a magyar nemzet etnikai, az objektív valóságot kifejező fogalmát kitágították a magyar etnikumú nemesség és jobbágyság állandó politikai érdekközösségének hamis fogalmává.” Ebből a történeti adatok által is egyértelműleg bizonyított megállapításból kiindulva próbálom az alábbiakban a kérdést két szempontból megvizsgálni: hogyan alakult ki ez az új ideológia, és hogyan terjedt el a nem-nemesi osztályokban és rétegekben.

Az ideológiai átváltás a kortársak számára sem volt rejtett, öntudatlan folyamat. Sepsi Laczkó Máté, a Bocskai-szabadságharc prédikátor-krónikása akaratlanul is ideológia-történeti elemzést ad, mikor annak bizonyítására, hogy „a magyar keresztyénség a törököt szívből gyűlölte, vele szíve szerint harcolt és semmi szövetsége vele nem volt, míg Rudolphus császár ő felsége meg nem háborította”, néhány vitézi éneket közöl, melyek valóban a keresztyén szolidaritásról szólnak, s hazáról, még kevésbé nemzetről szó sem esik bennük. Maga a krónikás is, mikor XVI. századi eseményekről szól, állandóan „keresztyéneket” emleget, de mihelyt a maga korának dolgaira tér át, „magyar nemzetet”, „nemzetséget” mond. Hasonló jelenség mutatkozik Rimay János költészetében. A XVII. század első éveig csupa Balassi-stílusú, keresztyén ideológiájú vitézi éneket ír, akkor azután éles fordulattal a „szegény megromlott s elfogyott magyar nép”, „kedves nemzetem” romlásán kesereg. Egyik névtelen kortársa nyíltan rá is mutat a romlás okozójára: „Rám tátotta torkát sok nemzet, Kiváltképpen az némöt nemzet.” Illésházy szerint a „németek” célja az, „hogy a magyar nemzetet kivágják, országunkat eltöröljék, semmivé tegyék”, Bocskai szerint „teljességgel el akartak bennönket (ti. „szegény nemzetünket”) fogyasztani és talpok alá nyomni”. Hasonló vélekedések másoktól is ismeretesek. Bocskai igen pregnánsan fogalmazta meg, hogy a szabadságharc több mint a protestáns vallásszabadság és a nemesi birtokjog védelme: a magyar nemzetnek a pusztta létért való küzdelméről van szó („magunk és az egész magyar nemzetségnek életének és az mellett religiójának, szabadságának és javainak megtartása”). Ezúttal nem szükséges azt vizsgálnunk, hogy ebben a fenyegetettségi érzésben mennyi a tömeghisztéria, demagógia, öngigazolás. A lényeg az, hogy a magyar uralkodó osztálynak rendi kiváltságai, birtokjogaikban leginkább fenyegetett vagy éppen életveszélyben levő tagjai a Habsburg-udvarral fennálló ellentétüket a „magyar és német nemzetség” ellentétének értelmezték.

A magyar és a német „nemzet” szembeállítása nem a XVII. században keletkezett, Igen szenvedélyes hangon már a Habsburg—Zápolyai küzdelem során megtörtént, s akkor sem csupán két uralkodó osztály ellentétéről volt szó. Czeczey Lénárt, Zápolyai kassai kapitánya pl. kiüldözte a városból a német polgárokat, s magyarokat telepített helyükbe, a szepesi és sárosi német városokat pedig azzal fenyegette, hogy „a Tisza mellékéről a magyar parasztságot mind idehozatom s megfojttatlak velük”. Mikor viszont Kassa Habsburg kézre került, a kassai „magyar nemzet” azt panaszkolta, hogy a németek elnyomják. A „német” ellenséggel szemben tehát a magyar uralkodó osztály egyes tagjai már akkor apeláltak a magyar elnyomottak idegengyűlöletére, s ehhez az etnikai értelemben vett nemzetfogalmat használták fel.

Kétségtelenül élnie kellett tehát már a XVI. században — ha a vallási ideológia mögött háttérbeszorulva, hangsúlytalanul is — egy olyan nemzetfogalomnak, mely a nemességen kívül legalább a magyar etnikumú városi polgárságot és a

nem-nemes katonaelemet is magábafooglalta, s amelyet ez utóbbiaknak egy része is tudomásul vett. Ha ez a nemzetfogalom csak a Bocskai-felkelés kitörésének napjaiban született volna meg, aligha beszélhetett volna Bocskai olyan magától-értetődően arról, hogy a hajdúk „magunk nemzete”, ő maga pedig a hajdúk számára „magok nemzete”, még kevésbé alkalmazták volna annyira fenntartás nélkül a „nemzet” kifejezést a hajdúkapitányok a nemesség mellett sajátmagukra és a magyar városi polgárookra is.

Sokkal nehezebb megállapítani azt, hogy ez a már kialakult, de uralkodó ideológiai motívummá csak a XVII. század elejének eseményei által tett nemzeteszme milyen szélesen és milyen értelmezésben terjedt el az egyes társadalmi osztályokban, rétegekben. A magyar uralkodó osztály nagyrésze csak messze-menő fenntartással érezhetett „nemzeti” közösséget a „baromnál is alábbvaló bestia” hajdúkkal, akiket az országgyűlések 1598-tól kezdve évről évre, s még 1604-ben is kiáltásra ítélték. Az olyan kifejezések, mint „bitang korcosos magyarok”, „a haza fekélyei”, „az ország pestise” stb. mégis arra mutatnak, hogy a nemesi közvélemény nem zárta ki elvileg a hajdúkat az etnikai értelemben vett nemzet, a haza, az ország közösségéből, de magatartásuk miatt e szolidaritási kötelékek árulóinak, s egyben lehető osztályellenségnek tekintette őket. Jól tudta Belgiojoso, hogy a magyar uralkodó osztályban nagyon is elevenen élő aggodalmakra apellál, mikor a szabadságharc kitörésekor azzal próbálta Báthory Istvánt a császári oldalon tartani, hogy „az hajdúság a nobilitast akarná deleálni”, s vigyázni kell, hogy a jobbagyság „az hajdúsághoz kapcsolván magokat, fel ne támadjon”. Tudjuk, hogy a szabadságharc folyamán a parasztság valóban tömegesen csatlakozott a hajdúkhöz. Szamosközi szerint „a köznép csatlakozása volt a legtömegesebb, belőlük állt a had”, Pethő krónikája pedig azt is megmondja, hogy azok a parasztok álltak a hajdúk mellé, „kiket vagy a fejedelmek alatt való tisztviselők, urak avagy nemesek valaha megháborítottak vala”. A hajdúk kérdés a nemesség számára tehát nem pusztán a Habsburg-ellenes harc katonanyagának kérdése, hanem legalább olyan mértékben az antifeudális osztályharc erővesztésének vagy erőgyarapodásának a kérdése is volt. A hajdúk amellett, hogy megharcolják a nemesség harcát a Habsburgok mellett, arra is alkalmasak voltak, hogy a parasztság antifeudális indulatait a „német” elleni harcba vezessék át, vagy éppen ellenkezőleg, maguk váljanak a paraszti osztályharc vezető erejévé. Nem kétséges, hogy mikor Bocskai és a vele egyetértő nemesek az első lehetőség kiaknázása mellett döntöttek, nagy kockázatot vállaltak, de az uralkodó osztály szempontjából többet nyerhettek, mintha a második eshetőségre számítva, fájdalmas áldozatok árán a Habsburg-hatalomnál keresnek védelmet a paraszti osztályharc ellen. Ennek a kétségbeesetten merész programnak az ideológiája volt az etnikai értelemben vett magyar nemzet végpusztulással való veszélyeztetettségének s ebből következőleg összefogási szükségességének eszméje, melyet elsősorban a hajdúkkal kellett elfogadtatni, hogy azután általuk terjedjen el a parasztság köreibben.

Ez az ideológia, amennyiben a magyar etnikumú nemesek és nem-nemesek állandó politikai érdekközösségét sugallta, kétségtelenül hamis ideológia volt, nem tükrözte a tényleges társadalmi viszonyokat. *De egyes elemeiben és bizonyos vonatkozásaiban megfelelt az objektív valóságnak, s ez a megfelelés társadalmi osztályonként, rétegenként is különbözött. Az objektív valóságot tükrözte mindenekelőtt az a gondolat, hogy a Habsburg-uralom adott formája, a katonai terror az etnikai értelemben vett magyar nemzetet osztálykülönbség nélkül így vagy úgy sújtja. Mint objektív tény, ez szolgált alapul a „nemzeti” ideológia főmotívumának, a „német*

nemzet” és a „magyar nemzet” ellentétének, ami persze egyik oldalon szintén hamis ideológia volt, mert a Habsburg-udvart és hatásait az egész német etnikummal azonosította, s arra szolgált, hogy a nem-nemesi osztályokat és rétegeket visszatartsa az idegen elnyomókkal való külön egyezkedéstől, vagy éppen a nemességre való támadástól. De míg a parasztság felé a „nemzeti” propagandának elsősorban az volt a hivatása, hogy lefékezze, passzivitásban tartsa az antifeudális osztályharcot, addig a hajdúság felé annak a Habsburg-ellenes harcra való aktivizálását kellett előmozdítania. Erre viszont a német—magyar ellentét hangoztatása önmagában nem lett volna elegendő, mert a császári zsold reménysége hatékonyabb csábító erő volt, mint a nemzeti szolidaritásra való hivatkozás. A hajdúk megnyerésének feltétele az volt, hogy a nemzeti ideológia hamis voltát legalább az ő vonatkozásukban kiküszöböljék, azaz a nemesi nemzet objektív kategóriájának az etnikai értelemben vett magyarokra való hamis kiterjesztését valóságos kiterjesztéssé kellett változtatni. Mikor a hajdúkapitányok a nemességet „országunk szabadságáért” hívják fegyverbe, nemcsak az idegen elnyomástól való „szabadságra”, s nem is csupán a nemesek „szabadságára”, hanem a maguk szabadságára is gondoltak, ami akkor egyértelmű volt a kiváltságosokhoz való tartozással. Ezt ígérte meg nekik — nem kis huzavona után — a szerencsi országgyűlés: „mi véreinknek, tagjainknak, barátunknak akarunk benneteket nagy böcsülettel tartani és minden szerencsénket egy szívvel véletek viselni”. Ismeretes, hogy ennek az ígéretnek a teljesítéséért milyen elkeseredett harcot kellett vívni, míg az a hajdúk letelepítésével és kollektív megnevesítésével megtörténhetett.

A hadjűszabadság biztosítása volt az ára annak is, hogy a hajdúk megfeleljenek az uralkodó osztály által nekik szánt másik feladatnak: a parasztságot a nemesek helyett a császáriak ellen vezessék. Minden okunk megvan feltételezni, hogy a parasztság felé a „nemzeti” ideológiát elsősorban az országot elárasztó hajdúcsapatok terjesztették. Nyilván nem kis szerepe volt a parasztság magatartásának kialakításában a vallásüldözésnek is, s e tekintetben számolni kell a protestáns prédikátorok jelentős hatásával. *De a harcban tevékenyen résztvevő parasztok elsősorban az őket szervező, vezető hajdúk ideológiai befolyása alatt állottak.* Ezideig igen kevés olyan forrásanyagot sikerült feltárni, amelyből a Bocskai-szabadságharchoz csatlakozó parasztok ideológiai állásfoglalására következtetni lehet, de néhány véletlenszerűen előkerült irat azt a reményt engedi táplálni, hogy ilyen természetű forrásokat a kutatás feltárhat. Bártfa város kivételesen gazdag levéltárában a Bocskai-szabadságharc helyi eseményeire is bőven találunk adatokat, s ezek közül ez esetben különösen érdekesek azok a levelek, melyek egy 1605 elején történt hajdúkaland körülményeit világítják meg.

Basta ezidőben Eperjesen volt bezárkózva, s a sárosi városok és a megye formailag visszatértek a császár hűségére, a valóságban azonban várakozó álláspontra helyezkedtek. A lerongyolt, éhező császári csapatok a falvakat dúlták, rabolták, messzire azonban nem merészkedhettek, mert Bocskai portyázó hajdúi idáig is eljutottak. Egy ilyen hajdúcsapat, Hoskó Balázs és két más kapitány vezetésével újév táján rajtaütött azon az élelmiszerszállítmányon, melyet a bártfaiak küldtek Bastának Eperjesre. Három bártfai polgárt elfogtak és a zsákmánnyal együtt magukkal hurcoltak Sztropkóra, más kettő idejében bemenekült a hertneki kastélyba. Ezek jelentették haza, hogy támadóik között megyebeli parasztok és földesúri tisztiek is voltak, sőt egy bizonyos Sarudi Imrét is gyanúsítottak, hogy vitézeivel együtt résztvett a hajdúkalandban. A hajdúkapitányok nem is tagadták az esetet, sőt kemény hangon ráírtak a városra: „az mi kegyelmes

urunknak, az magyar nemzetségnek ti erős hűtellel megesküdtetek egész várasul, hogy az magyar nemzetségnek igazak lesztek és az német ellenségi lesztek”, de „az magyar nemzetséget elárultátok, hitetlenek vagytok, a német tábort éléssel tartátok.” Ezért a foglyokat csak magas váltságdíjért voltak hajlandók szabadonbocsátani, elvárva a várostól, hogy „tartásátok az előbbi hívséghez magatokat”. Az ideológiai indokolás itt világos, a hajdúk Sáros megyébe is a magyar és német nemzeti ellentét gondolatát, a szabadságharc fő eszmei motívumát hozták magukkal. S hogy visszhangra találtak, azt bizonyítják az említett Sarudi Imrének, minden valószínűség szerint a vármegyei katonaság parancsnokának a megye alispánjához és a bártfaiakhoz írott levelei. Mindenekelőtt tisztázni igyekszik magát a vád alól, hogy részese lett volna a szóbanforgó támadásnak, sőt állítása szerint még Bocskaihoz is elment, hogy a rabbá esett polgárokat kiszabadítsa, majd a maga és az „alatta való vitézek” magatartását igazolja: „kételenek vagyunk itt bújdosunk az német nemzetség elől, mert mindenünköt dúlták; ahol mi is reá tanálunk ütetlen el nem bocsátjuk, továbbá az biztraiak, strázs(iak), mihályi(ak), asgutiak öszve gyűltek vagy tizenhat lóval, nem németet kergetnek, hanem az én nevemben járnak. Amint értem, Bártfalura mentek és minden marhá-jokat elhozták és kótyavetyére hányták, ki nem én híremmel vagyok.” Nyilvánvalóan helyi önvédelmi szervezkedésről van itt szó, melynek magvát a hajdúktól magukat elkülönítő katonaelemek adják, s ezekhez parasztok csatlakoznak. Nem „németet kergetnek”, azaz nem tartoznak Bocskai hadseregéhez, mint a hajdúk, de félreérthetetlenül a szabadságharc oldalán állnak, annak vezetőivel, katonáival érintkeznek, s — ami témánk szempontjából fontos — azokkal együtt ellenségüknek tudják a „német nemzetséget”. Talán ezen a ponton lehet megragadni a Bocskai szabadságharc „nemzeti” ideológiájának a parasztság körében elterjedt legegyszerűbb formáját, a dúló-fosztogató idegen zsoldosok, mint „német nemzetség” elleni önvédelem gondolatát, ami persze — mint a fenti esetben is történt — nem zárta ki, hogy a „nemzeti” ideológiát a parasztok jogcímül használják az „ellenséggel” tartó falvak megsarcolására, a zavarosban való halászásra s még gyakrabban saját császárpárti földesuruk elleni fellépésre. Hogy mindezen túlmenően milyen reményeket fűztek a parasztok a szabadságharc győzelméhez, s ehhez képest mennyiben értelmezték másként a „nemzeti” ideológiát, arra nézve forráshiány miatt ezidőszerint semmit sem mondhatunk, legfeljebb feltételezhetjük, hogy a hajdúkhöz szorosabban kapcsolódó, rendszeresen katonáskodó paraszti elemek tudatában a „nemzeti” ideológia társadalmi konkvenciái, a jobbágysorstól való megszabadulás kilátásai is felvillanhattak.

Mindezekből az a tanulság vonható le, hogy a XVII. századeleji „nemzeti” ideológia igen komplex, sokarcú jelenség. Eredetét kétségtelenül az uralkodó osztály „nemesi nemzet” eszméjében kell keresnünk, ez bővül ki a történelmi fejlemények hatására az etnikai értelemben vett „magyar nemzet” eszméjévé, anélkül azonban, hogy a „nemzet” szónak a kiváltságosokat jelentő eredeti osztálytartalma elenyészne. A hajdúság részéről, mint igény, a „nemzet” kettős (etnikum és osztály) értelme ugyanúgy elevenen jelentkezik, mint a nemesség-nél s a társadalmi emelkedés programját fejezi ki, míg a parasztságnál a „nemzet” egyéb értelemben, mint az idegen elnyomással szembeni védekezés közösségének eszméje, nem mutatható ki. Szó sem lehet tehát arról, hogy ezt az ideológiát valamiképpen a társadalmi osztályok „érdekegyesítését” hirdető polgári nemzeti ideológia közvetlen előzményének, csíraformájának tekintsük, ellenkezőleg, minden ízében feudális ideológia, melyben a korábbi nemesi nemzetfogalom, mint az újabb etnikai nemzetfogalom tág körén belül egy kisebb koncentrikus

kör, sértetlenül és dominálón fennmarad. A hajdúk ideológiájában sem mosódik össze ez a két kör; nem is erre törekszenek, hanem arra, hogy bekerüljenek a belső körbe, a kiváltságosok közé.

Marxista történetírásunkban sokáig kísértett az a felfogás, hogy a Bocskai-szabadságharc, vagy legalábbis annak hajdúvonala „népi” mozgalom volt. Maga a „nép, népi” szavak sem tisztáztak ugyan, de történeiszéink az adott esetben nyilván ugyanazt a társadalmi tartalmat akarták így jelölai, mint a szintén sokat vitatott, formailag azonban kevésbé kifogásolható „nemzeti összefogás” kifejezéssel. A kor nyelvén szólva a Bocskai-szabadságharc valóban „nemzeti” összefogás volt, „nemzeti” ideológiával, természetesen a fent kifejtett értelemben. A „népi” jelzőt viszont nemcsak az egész mozgalomra és ideológiájára, hanem ezen belül a hajdúmozgalomra és ideológiára sem alkalmazhatjuk, mert a hajdúk és a parasztok — mint láttuk — nem ugyanazt akarták, és nem egyformán gondolkoztak. De nem lehet azonosítani a hajdúságot az uralkodó osztállyal sem.

Társadalmi helyzetét tekintve a hajdúság zömében paraszti eredetű, de a paraszti termelésből kiszakadt, földesúri fennhatóság alatt nem álló, ténylegesen szabad, jogilag azonban bizonytalan státusú katonáskodó réteg volt. A végvári szolgálatban elhelyezkedni tudó, viszonylag kisszámú hajdú az uralkodó osztályhoz szorosan kapcsolódó zsoldoskatonaságot képezett, a nagy többség azonban az állandó mezei sereg híján betyáréletre kényszerült. A tizenötéves háborúban sokan álltak császári zsoldba, de a fizetelenség és a szélnekeresztés ismétlődő veszedelme Bocskaihoz hajította őket, akitől sorsuk intézményes rendezését remélték. Zsold vagy föld — ez volt a rendezés alternatívája, s a magyarországi viszonyok közt az utóbbi lett a járható út. A hajdúk nagyrésze nem volt annyira gyökértelen, a paraszti élettől elidegenedett elem, mint a nyugat-európai zsoldosok, s ezért szívesen választották a földet, melynek szabad birtoklása egyúttal a jobbágysorba való visszakényszerüléstől is megmentette őket. A Bocskai-szabadságharc kitörésekor tehát a hajdúság sem a parasztsághoz, sem az uralkodó osztályhoz nem tartozott, de természetesen külön társadalmi osztályt sem képviselt, hanem úgyszólván úton volt a kettő közt, s arra törekedett, hogy az uralkodó osztályhoz zárkózzék fel. Ebben a tekintetben mutatis mutandis hasonló helyzete volt egy másik társadalmi rétegnek, a protestáns prédikátoroknak. Ezeknek nagy többsége is paraszti, legfeljebb mezővárosi származású volt, személyi szabadságot élveztek, de nem alkottak a katolikus klérushoz hasonló, jogilag elismert rendet, s bár örökölték a katolikus papság feudális jövedelmeinek egy részét, egyéni sorsuk a nemesi vagy városi kegyuraktól függött, utódait pedig a paraszti sorba való visszazuhanás fenyegette. Mindehhez hozzájárult az erőszakos ellenreformáció, úgy, hogy ők is, mint a hajdúk, egyedül a Bocskai-szabadságharc győzelmétől remélhették problémáik megoldását. Szerépük a szabadságharc ideológiai felfegyverzésében közismert, s Bocskai ezt azzal jutalmazta, hogy özvegyeiket és árváikat felmentette az adózástól. Az uralkodó osztályhoz való felzárkózásuk akkor vált teljessé, mikor Bethlen Gábor kollektív nemességet adott nekik.

A hajdúk és a prédikátorok sajátos, átmeneti társadalmi helyzetéből következik az osztályharcban elfoglalt különleges szerepük. Mivel szűk felső rétegük (hajdúkapitányok, püspökök) kivételével nem remélhették, hogy jobbágytartó földesurakká válhatnak, legalább a személyi szabadságot és az anyagi függetlenséget akarták elérni, s efelé a könnyebb út nem az antifeudális osztályharcban való résztvételen, hanem az uralkodó osztály kegyeinek megnyerésén át veze-

tett. Ugyanakkor viszont az is világos volt előttük, hogy az uralkodó osztálynak az alapvető osztályharcban elért győzelmei az ő emelkedési törekvéseik elé is gátat szabnak. A hajdúk jobbággyá tétele, a prédikátorokkal való korlátlan rendelkezés a nemesség természetes érdeke és szívósan követett célja volt. Ebben a két tűz közötti osztályhelyzetben a hajdúk és a prédikátorok ösztönös vagy tudatos magatartása nem lehetett más, mint az osztályharcban való közvetítés, a nyílt állásfoglalás kényszerének lehető kerülése, az osztálykonfliktusok tompítása. Ami az uralkodó osztály szájában demagógia, a parasztság számára megcsalás, azaz hamis ideológia volt: a „nemzeti” eszme, az a hajdúk és a prédikátorok átmeneti osztályhelyzetének objektív tükröződését jelentette, persze csak addig, amíg ez az átmeneti állapot fennállott. Csak ennek a körülménynek figyelembevételével lehet már a XVI. századi prédikátoroknak (pl. Szekhárosi Horvát Andrásnak) a feudális kizsákmányolás végletes formáit ostromozó, de magát a feudális rendszert alapjaiban nem érintő megnyilatkozásait is, főként azonban a XVII. századeleji hajdúk és prédikátorok állásfoglalását megérteni. Ez az állásfoglalás nem merül ki az uralkodó osztály nemzeti eszméjének átvételében és a szabadságharc érdekét szolgáló interpretálásában, hanem azt tovább is építi, mégpedig a nemzeti függetlenség programjának jegyében.

Bocskai szabadságharcát már sokszor nevezték függetlenségi harcnak, bár maga *Bocskai sem látta megvalósíthatónak a magyar állami önállóságot, az uralkodó osztály nagyrésze pedig egyenesen ellenezte azt*, mert csak a Habsburgokkal való kiegyezéstől remélte a hajdúk gyors leszerelését és a paraszti osztályharc megfékezését. A hajdúk és a prédikátorok viszont csak egy olyan magyar államtól várhatták igényeik maximális kielégítését, amelyiknek ők jelentik legfőbb fegyveres támaszát, nélkülözhetetlen haderejét, illetve vezető értelmiségi rétegét. Elsőrangú érdekük volt tehát megakadályozni az idegen zsoldosok és a katolikus klérus restaurációját jelentő kompromisszumot. Bocskai ki is használta ezt a törekvésüket, nem ugyan a függetlenség kiharcolására, hanem annak megakadályozására, hogy a nemesség kedvezőtlen békefeltételeket fogadjon el.

A közös cél — s nem a hajdúk valamiféle különleges vallásossága — szoros szövetséget hozott létre a hajdúság és a prédikátorok között. Ennek igen pregnáns megnyilatkozása Debreczeni Szappanyos János tiszántúli református prédikátor szép verse, a Bocskait Bihar megye nevében köszöntő *Militaris congratulatio*. Bár a nemesi megye nevében beszél, szavai a hajdúk és a prédikátorok gondolatait tolmácsolják. „Szolgai ruhában, katonai formában” fordul Bocskaihoz, hálálkodva a „szomszédság-szegő, országvesztő, kegyetlen vérszopó hóhér” ellenségtől való „magyari szabadulásért”. Egyetlen szava sincs a nemesi szabadság győzelméről, annál több a hajdúkról: „Lám táborban vannak, lám egy szívvel laknak a jó hajdú katonák. Ó szegény katonák, szeret már az ország, semmit ne bánkódjatok ... meg nem csalatkozhattok.” A hajdúk vágyainak teljesüléséhez a prédikátorok óhaját is hozzáteszi: „Az Úr Teáltalad ... az szent zsolozsmákat, pilises papokat küldje haza Rómába.” Mindennek feltételét pedig a független magyar állam helyreállításában, Bocskai királyságában látja: „Háláadók leszünk, nagyobbra emelünk, koronánkat meghozván ... örvendő orcánk, sokáig szép hazánk nézhessen királyára.”

Már a bécsi béke csatlódást jelentett a hajdúknak és a prédikátoroknak, s mikor a bécsi udvar a magyar uralkodó osztály egy részének beleegyezésével, más részének erőtlenséget tiltakozását semmibe véve megkezdte a bécsi béke vívmányainak felszámolását, a hajdúszabadság és a protestáns vallásszabadság elleni támadásait, kirobbant az 1607/8. évi hajdúfelkelés. Ennek eseményei

és ideológiája, a prédikátoroknak benne játszott szerepe túlságosan ismeretes ahhoz, hogy itt részletesen kelljen ismertetnünk. „Látván az szegény nyomorult Magyarországnak és magyar nemzetnek siralmas állapotját, hitünknek és szabadságunknak romlását, kénytelen voltunk igazságunk mellett fölkelnünk, mert sem úr, sem ország nem lőn, ki oltalmazzon bennünket az egy élő Istennél több” — üzenik a nemességnek a hajdúk ideológus-prédikátoruk, Foktői Máté tollával, majd politikai programjukat is meghirdetik: „mi soha többé németet nem uralkunk”. A császár „nem az mi nemzetünkben való” és „bálványozó”, helyette magyar királyt akarnak választani Homonnai Bálint személyében, aki „ha föl nem veszi, mi általán fogva boeskorost emelünk fejedelemségre”.

Az uralkodó osztály egyes tagjai rémülten látták, hogy a parasztság „futon fut az hajdúk közben”, s „nagy kereszties had”, azaz parasztháború kitörésétől félték. A többség azonban józanabbul ítélte meg a helyzetet, tudta, hogy a hajdúk és a prédikátorok nem osztályellenség, s szót lehet velük érteni. Illésházy úgy vélekedett, hogy „nem jó . . . hogy mi magyarok magunk vágjuk egymást”, s nem kell megvetni a hajdúkat, „az kik országunk szabadságáért felkötötték volt kardjokat”. Nagy András hajdúgenerális, mintha csak ezt visszhangozná, így ír: „bizony elég ellensége volna az magyar nemzetnek, csak győzne vele hadakozni, bár ne fennék egymásra a kaszákat”. Ugyanaz a Forgách Zsigmond kassai főkapitány, aki nagy hangon fogadkozott a hajdúk ellen, hogy „meglátják az hitetlen árulók . . . áron adjuk nekik Kassát”, a mozgalom elcsitulása után megkönnyebbülten vallotta be: „Hannibál se tudta volna azzal a (nemesi) haddal a hajdúkat megverni, hanem ha elsőben elhitethette volna velük, hogy ellenség . . . de nehéz ott vívni, ahol a hajdúk mellett vívtunk volna örömesben, hogy nem mint ellenek.” Mint ismeretes, a második hajdúfelkelés is kompromisszummal végződött, a magyar uralkodó osztály sem volt hajlandó feláldozni a bécsi békét, mely kiváltságait biztosította, s a hajdúk segítségével megvédelmezte a nemesi, a hajdú- és a vallásszabadságot, aminek ára a függetlenségi program elejtése volt, mert az már nem fejezte volna ki az új helyzetet, a hajdúknak és a prédikátoroknak az uralkodó osztályhoz való végleges felzárkózását.

A hajdúk (és a prédikátorok) nemzeti és függetlenségi ideológiája tehát nem „népi” ideológia volt, mindenesetre azonban a paraszti sorból az uralkodó osztályba feltörekvő társadalmi rétegeknek az ideológiája. Mint ilyen kezdetét jelentti annak a fejlődésnek, melynek során a hajdúszabadság és az állami függetlenség eszméje széles paraszti rétegek antifeudális harcának vált ideológiai fegyverévé.

SOMOGYI ÉVA

Az 1653-59. évi horvátországi parasztmozgalom ideológiai tanulságai

A horvátországi parasztfelkelés tárgyunk szempontjából két vonatkozásban tarthat számot érdeklődésre:

1. A felkelésben jobbágyság és szabad katonaparasztok (a Balkánról bevándorolt és megtelepített vlachok) együtt ragadnak fegyvert, s a szabadparaszi réteg részvétele meghatározó lesz a mozgalom jellegére, céljaira, eredményeire. Tehát annak a rétegnek problémája kerül előtérbe, mely helyzete következtében hordozója, sőt gyakran megfogalmazója a korszak paraszti ideológiájának.

2. A felkelés kapcsán teljes élességgel vetődik fel egy, a korszakra jellemző alapvető probléma. A nemesség vagy szabad folyást hagy a kibontakozó mozgalomnak, engedve a jobbágyság és a katonaparasztság követeléseinek, áldozva saját földesúri érdekeiből az ország védelmére, vagy a török veszély ellenére zsoldosokat vezet a felkelők ellen, pusztítva az ország védelmi erejét, betörésre ingerelve az ellenséget.

Ez a megoldhatatlan dilemma teljességében csak Zrínyi tudatában vetődik fel, s befolyásolja egész magatartását.

A következőkben tehát megkíséreljük a horvátországi mozgalomhoz kapcsolódó szabad katonaparaszti rétegeknek a felkelésben játszott szerepét vázolni, s magatartásuk, ideológiájuk társadalmi gyökereit keresni.

E szerep ideológiai gyökereinek megragadása általában is nehéz feladat, a mi esetünkben a problémát csak fokozza forrásaink speciális jellege, hogy a felkelésben résztvevő vlach katonaparasztok gondolatvilágát tükröző forrásunk egyáltalán nincs, s a tényleges jobbágyság eszmévilágára is csak néhány, azt többé-kevésbé híven ábrázoló parasztlevelekből következtethetünk. Így a kérdés megvilágítását gyakran indirekt módon kíséreljük meg, keressük és indokoljuk azokat a motívumokat, melyek a mozgalom résztvevőit cselekvésre indítják.

Zrínyi Miklós bán levelei, melyekben a felkelés elfojtásának lehetőségét mérlegeli, keltették fel a gondolatot, hogy az egyes vlach katonáskodó rétegek magatartásában, ideológiájában, végsősoron társadalmában különbségeket kell keresni, mert csak így magyarázható meg az egyes rétegek ellentétes szerepe a horvátországi parasztfelkelésben.

Zrínyi javasolja az uralkodónak a felkelés leverésével kapcsolatban: „Föltség, ha azokat a lázongókat katonasággal kell megtámadni, nem szabad a Kulpa-mellékieket alkalmazni erre, sem pedig a báni katonákat, mert azok nagyrészt maguk is közülük valók, a többiek barátaik, rokonaik és mindenféle kapcsolat fűzi őket össze egymással” (Zrínyi Miklós Összes Művei. Bpest. 1958. II. 194. l.). „Egyetlen és alázatos tanácsom tehát az, hogy méltóztassék meghagyni a két generálisnak, a károlyvárosinak és a varasdinak, hogy adjanak nekem segítséget ehhez az ügvhöz” (uo. 199. l.).

A parasztmozgalom hat évének tanulsága igazolja Zrínyi vélekedését. A sziszeki (az alsókulpai vég helyek központja) katonák s a sziszeki és poszavinai jobbágyságok együttes felkelését az ország rendjei a varasdi és károlyvárosi generális hadaival verik le. Valóban pusztán a földrajzi távolság választja el Károlyvárost Sziszekről, s csupán ez tenné lehetővé, hogy társadalmi és jogi helyzetüket tekintve lényegileg azonos rétegeket egymás ellen lehet fordítani?

— A károlyvárosi, varasdi vlachok a gráci haditanács fennhatósága alá tartoznak, a Habsburg-centralizáció katonái. Szolgálatukért zsoldot csak kisebb részük kap, fizetségük az a parcella, melyen szabadon gazdálkodhatnak, adhatják vehetik, ez azoknak a szabadságjogoknak törvényes elismerése, melyeknek eredete még a Balkánról hozott nemzeti közösségi szervezetre nyúlik vissza. Ezek a vlachok nem területileg, és nem is privilégiumaik jellegét tekintve állnak távol más vlach kategóriáktól, hanem a földesúri függéstől való teljes és biztos elszakadásuk következtében. A földesúrtól való függetlenségüket a hadszervezetben betöltött szerepük biztosítja; nemesek rendi törekvéseivel szemben a centralizáció haderejét alkotják. A Sziszekben és másutt megtelepült egyházi vagy magánföldesúri vlachok jogai lényegében a fentiekkel azonosak. De az a terület, melyen élnek, néhány évvel korábban még jobbágytelek volt, s ha az adott pillanatban földesura a kényszertől hajtva tudomásul is veszi, hogy pusztán maradt jobbágytelkeit csak katonáskodó parasztsággal telepítésével hasznosíthatja, végérvényesen nem mond le földesúri igényeiről, s fokról-fokra megnyírálja új jövevényeinek szabadságát. A földesúri hatalomtól független, államileg szervezett vlach katonaparasztságot a zsoldosok jellegzetes magatartását követik: fizetségért bármilyen harcban hajlandók résztvenni. Őket bátran vezethetik és vezetik is generálisaik a parasztmozgalom ellen.

A felkelők: a magánföldesúri és egyházi vlachok, a tényleges jobbágyság és a társadalmilag e két réteg közt elhelyezkedő báni zsoldos katonák. A báni katonák részvételét a felkelésben ismét csak nem az határozza meg, hogy zsoldosok. Ezek, mint Zrínyi leveléből is kitűnik, szoros kapcsolatban állnak a tényleges jobbágysággal; a Horvátországban még meglevő nagycsalád olyan tagjai lehetnek, akiknek testvérei robotoló jobbágyság, s maguk a közeli végeken keresnek megélhetést. Nem a hazájuktól távol élő, eredeti közösségükből kiszakadt emberek, hanem eredetükben a jobbágysághoz, törekvésükben a szabad katonaparasztsághoz kapcsolódó elemek. A felkelésben résztvevő e három, többé-kevésbé pontosan kirajzolódó réteget a közös ellenség elleni harc fogja össze, a földesúr elleni küzdelem, akivel szemben a szabad katonaparasztságnak már meglevő privilégiumait kell féltve őrizni, a jobbágyságnak pedig éppen e privilégium jelentése az egyedüli lehetőség a földesúrtól való menekülésre.

A katonaclemek és jobbágyság szövetsége az adott pillanatban teljesen tudatos — félretéve korábbi ellentéteiket az elszánt föld s az elhajtott barmok miatt —, hűséget fogadnak egymásnak, szövetségüket jelképesen is megpecsételve. A jobbágyság és a katonaparasztságot s a különböző földesurak jobbágyságai között a paraszti közösség, az egymásrautaltság tudata alakul ki. „... ha csak egyet is fogatok meg közülük — írja Erdődy Imre, a felkelt jobbágyság ura —, ottan ismét az egész község feltámad, sőt ha az papok fognának is meg az magok jobbágyság közöl (a zágrábi káptalan sziszeki jobbágyságai), ezek mindjárt föltámadnak, amint maguk mondják. Másutt Erdődy azon panaszkodik, hogy „örömet pedig ... szakadást csinálnék köztük, nem szánván bizony költséget”, de az ilyen vállalkozás úgyis hiábavaló volna (Szombathelyi Áll. Lt. Erdődy es. Monyorókeréki Lt. fasc. 41. 2075).

A vlach katonaelemek részvétele a felkelésben nemcsak szövetségest, katonai erőt jelent a parasztnemzet számára. A szabadparaszti állapot elérésére irányuló törekvés tápot ad a „második jobbágyság” béklyózta feudális kötöttségek ellen irányuló közvetlen támadásra. S a vlach kiváltságok általános mozgósító erejükön túlmenően meghatározzák a jobbágysági szervezkedés formáit is.

„Et insuper iudem subditi conventicula per antesignanos suos frequentius peragunt, seseque aliis rebellibus subditis capituli Zagrabiensis tumultuose cum tympanis adjungunt, contributiones pro antesignanis suis imponunt, et sese invicem taxant et mulcant, jurisdictionem domino ipsorum terrestri debitam per se in alios subditos exercent. . .” (OL. Canc. Propos. et opin. 1653: 44) panaszkodik megdöbbenten Erdődy Imre gróf felkelt jobbágyságai ellen. A jobbágyság ezen törekvésében, hogy a földesúri hatalomtól függetlenedve sajátos paraszti közösséget hozzanak létre, ahol az adót a maguk előljárói számára szedik, s kölcsönösen gyakorolnak joghatóságot egymás felett, nem nehéz felismerni a vlach privilégiumokban kodifikált nemzeti-közösségi eredetű jogok s bírósági gyakorlat példaadó hatását. Bár a jobbágyság egymás feletti bíraskodása, hogy ti. kölcsönösen megsebesítik s megcsónkítják egymást, lehet egyszerűen a felkelők ítélete a közös ügy árulói felett, amint ez a parasztfelkelések történetében másutt is és e mozgalomban is szokásos volt.

A horvátországi sajátos helyzet, a munka és védelmi erőben való rendkívüli hiány s a jobbágyságra nehezedő kettős teher: a föld művelése s a határvédelem feladatai egyfajta öntudatot, nélkülözhetetlensége tudatát ébreszti fel a parasztságon. A tizenöt éves háború után pusztán maradt az ország. „Domini nostri revocabant colonos suos a Danubio; venite confratres nostri ad fidem nostram . . . et tunc fraterna dominatione gaudebant” (ti. a parasztságon. OL. Canc. Litt. Privat. 1653: 97). S akkor a jobbágyság hitte a „testvéri uralomban”; vállalták a kettős feladatot: földet művelni s megvédeni a termést. Nélkülünk Croatia ma is pusztaság lenne — írják.

Ez a szükségességüknek, jelentőségüknek tudata egyik legfontosabb és tudatosan használt fegyverük. A király a mi urunk tájékoztatása alapján elhatározta — írják —, hogy amíg mi, szegények tartózkodunk a végeknél, nem fog zsoldot fizetni, pedig ezt a zsoldot visszafizeti akkor a töröknek. S ez a végső fenyegetés: urainkkal szemben védelmet már csak a töröknél kereshetünk.

A horvátországi török pusztítások, melyek nemcsak a nemességet — mint Magyarországon —, hanem jobbágytömegeket is menekvésre késztetnek, a parasztságot létét is fenyegetik. De sokszor úgy tűnik, a haza, az Erdődy grófok földje, nem érdemli az áldozatot. S különösen nem a jobbágyfelkelőkkel szövetséges vlachok részéről, akiknek apái gyakran török portyázó csapatok előőrseiként érkeztek Horvátországba, s ha letelepítéssel és privilégiumokkal az országhoz sikerült is kötni őket, számukra e föld nem jelent többet, mint a biztos és viszonylag szabad életlehetőséget. S ha éppen privilégiumaikat fenyegeti veszély új uraik részéről, mi marad még számukra e „hazából”? Szövetségest, sőt védelmezőt kereshetnének a határokon ólálkodó török csapatokban, s hogy ez mégsem történik meg, abban nagy szerepe van az ország bánjának, Zrínyi Miklósnak, aki a felkelés egész folyamán fő feladatának éppen a kettős veszély — a török és a paraszti támadás — kapcsolódásának megakadályozását tartja. Az izgató kérdésre, miért nem éltek, fenyegetéseik ellenére sem, a horvát jobbágyság a törökhöz menekvés lehetőségével, feleletet ezzel csak részben adhattunk. S probléma maradt az is, vajon a felkelés tanulsága, az érdekek egyeztetésének meddő kísérlete hogyan hatott Zrínyi nézeteire, „nemzet”, „haza” fogalmának alakulására.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

A „vitézlő rend” és ideológiája a Thököly-felkelésben*

Az 1670-es évek kuruc harcait a Wesselényi-összeesküvésben kompromittálódott és bujdosásba kényszerült felső-magyarországi nemesek (Szepessy Pál, Szuhay Mátyás, Kende Gábor, Gyulaffi László stb.) indították el, de kezdeményezésük valódi tömegmozgalommá azért válhatott, mert felhívásuk élénk visszhangra talált a kelet-magyarországi társadalom jobbágy- és főként katonatömegei között. Már a kuruc mozgalmak kezdeti időszakában is a szendrői, ónodi, putnoki, diósgyőri és kállói volt végvári katonaság jelentette azt az erőt, amely egykori szervezeti egységének megtartásával és határozott közösségi-politikai magatartásával a nemesi vezetés anarchiáját ellensúlyozta és a mozgalmat a többiében is fenyegető széthullástól visszatartotta.

Thököly Imre 1678-as fellépése nemcsak katonai sikerekben és politikai hatékonyságban emelte magasabb szintre a korábbi bujdosó mozgalmat; miután az új fővezér a kuruc hadak élére került, lassú eltolódás indult meg a mozgalom belső erőviszonyaiban is. Környezetében és pártfogásával olyan, addig kevésbé ismert katonai vezetők tűntek fel és jutottak egyre nagyobb hatalomhoz (Petneházy Dávid, Harsányi György, Szőcs János, Deák Ferenc, Hatházi Gergely és mások), akik — akár nemesi, akár nem nemesi származásúak voltak — minden esetben hadiérdemek útján (és nem a nemesi kiváltságok jogán) emelkedtek ki az ismeretlenség homályából, s akiknek híre-tekintélye kezdte lassan háttérbe szorítani a kezdeti időszak „fegyvertől féltő, prókátoros” nemesi vezető gárdáét. Az eredetileg nemesi hívásra csatlakozó katonaság így módon egyre inkább a maga képére formálta át az egész kuruc mozgalmat — sőt, 1681 után, Thököly Imrén és fejedelmi környezetén kívül, annak szinte kizárólagos hordozójává vált.

Igen bonyolult és ellentmondásos az a viszony, amely a birtokos nemesi és a katonai rétegeket a kuruc mozgalomban részben egymáshoz fűzte, részben egymással szembe állította. A kuruckort megelőző nemesi mozgalom jellegzetessége az volt, hogy annak vezetői és résztvevői csaknem kivétel nélkül olyan birtokosok közül kerültek ki, akiket a Nógrád, Hollókő, Buják, Szécsény és Várad elfoglalása, illetve az 1664-es vassvári béke után kiterjedt és megszaporodott török hódolttartások juttattak anyagi szükségbe, s akik eredetileg éppen a törökellenes megyei önvédelem jegyében kezdtek el szervezkedni a felső-magyarországi vármegyék 1669–70. évi rendi gyűlésein. Csak miután a gyanakvó és bizalmatlan bécsi udvar részéről elháríthatatlan akadályokba ütköztek, jutottak hirtelen

* A referátum rövid vázlata a szerző „A Thököly-felkelés vitézlő rendje” című készülő munkájának. A referátumban felvetett és érintett kérdések érdemi elemzésére a szerző jelzett tanulmányában kíván sort keríteni.

fordulattal olyan felismerésre, hogy „a német az ellenség!” — és váltott át mozgalmuk Habsburg-ellenes irányba. Jellemző erre a helyzetre, hogy az 1670-es hegyaljai nemesi mozgalom bukása után a császári felelősségrevonás idején sok vádlott éppen azzal védekezett, hogy a felkelők becsapták őket, mert azt hirdették magukról, hogy: „azon katonákat a török ellen akarják gyűjteni”.

Magát a kuruc mozgalmat végül is a kelet-magyarországi birtokos nemességnek az a része hívta életre, amely a Habsburg-megtorlást el nem kerülhette, s melyet a kamarai konfiskációk, a birtokos nemesség egészéről leválasztva, osztályhelyzetéből kitaszítottak. De a fent jellemzett helyzet egyben arra is utal, hogy a birtokos nemesség *egészének* alapvető osztályérdeke elsősorban mégsem a Habsburg-, hanem a *török* uralom felszámolása volt, s kurucvultuk átmeneti körülményekből fakadó részleges és ideiglenes átfedése lehetett csupán „természet szerint való”, alkati törökellenességüknek. Ez a helyzet egészen világossá vált az 1681-es soproni országgyűlés után. A bécsi udvar által 1673-ban felfüggesztett magyar rendi alkotmány 1681. évi helyreállítása, valamint a legkiáltóbb nemesi és vallási sérelmek orvoslása — beleértve a kurucoktól elpártoló nemeseknek személyszerint biztosított amnesztiát — a nemesség kuruc érdekeltségét még abban a felemás formájában is megszüntette, ahogyan az az 1670-es években állt. Thököly 1682-ben kiépülő fejedelmi hatalma már a főrendek és a vármegyék szinte egységes rendi ellenállásával találta szembe magát.

Más gyökerekből eredt és más színezetű volt a Habsburg-ellenes támadáshoz csatlakozó katonai rétegek kurucossága. Legöntudatosabb, központi magjukat az a végvári katonaság alkotta, amely a török elleni harcok hosszú előiskoláját járta végig, s amelyet anyagi végszükségbe szintén a Habsburgok abszolutisztikus törekvései juttattak. XVII. századi történetükben két ellentétes — bár egymással szorosan összefonódó — tendencia különböztethető meg. A várak jelentős részében a katonaság éles küzdelmek árán jobbágytelkeket hasított ki a váruradalmak területéből vagy a szomszédos földesurak birtokaiból, s családostól paraszti gazdálkodásba kezdett. A jelek szerint jónéhány helyen sikerrel járt az a küzdelem is, amelyet a parasztkatonák a telkeik után járó földesúri szolgáltatások alól való mentességükért folytattak. Kalakulóban volt tehát a végvári katonaságnak egy olyan típusa, amely hovatovább szabad paraszti státust harcolt ki magának, sőt helyenként árutermelő tevékenységbe, kereskedésbe is kezdett. A feudális világ szorításával és támadásaival szemben védte őket a várőrségek közös fegyveres ereje, s a végvárak „szabadsága”, amelyre leveleikben, folyamodványaikban lépten-nyomon hivatkoztak. A XVI. századhoz viszonyítva a végvári szolgálat egészében véve „elparasztosodott” — nemcsak abban az értelemben, hogy a nemesség kivonta magát a katonáskodás alól, hanem abban is, hogy a XVII. század szétaprózódó török harcaiban egyre kevesebb meredeken felívelő katonai pályafutással találkozunk. A végvári katonáskodás ekkor már nem annyira a „nemességszerzés”-re, azaz a feudális uralkodó osztályba való felemelkedésre szolgált alkalmul, mint inkább a jobbágyságnál még mindig jóval kedvezőbb és szabadabb katonaparaszti életforma elnyerésére.

A másik tendencia nem a végvári katonaság helyzetének javulása, hanem ellenkezőleg, e katonaság elszegényedése, sőt szétzillesztése irányában hatott, s végérvényesen az 1664-es vaskvári béke után, a század utolsó harmadában kerekedett felül. Már önmagában az is súlyosan érintette a várőrségek egy részét, hogy az 1660–64. évi török háború oszmán foglalásai egész sor olyan végvárat ragadtak el tőlük, ahol az elmúlt évtizedekben a szabad katonai életforma viszonylag kedvező feltételeit tudták kiharcolni — míg az újonnan

végvárrá átalakított erősségekben (Sempte, Sellye, Kistapolcsány, Kékkő, Korpona, Ecsed, Szatmár) nemcsak tűrhetetlen zsúfoltsággal találták szembe magukat, de a földesurak kíméletlen ellenállásával is, akikkel szemben katonaparaszti törekvéseik érvényesítését előről kellett kezdeni. — Még súlyosabb csapást mért azonban a végváriakra a bécsi udvar hadügyi politikája. A várőrségek krónikus fizetlensége mellett a Haditanács már az 50-es években megkezdte idegen zsoldoseregek Magyarországra való irányítását, s ezzel együtt a magyar katonaság folyamatos redukóját. A végvárakba beültetett külföldi zsoldosság a belső várbeli kvártélyokból a hazai katonaságot mindenütt a roskadozó külső épületekbe vagy a vár falába vájt hitvány „kutyorlók”-ba szorította ki, s a régi őrségeket a vár körüli teendőkben alantasszolgálatra fogta. A bevezényelt külföldi seregek eltartására — ahol tehették — a magyar katonaságot is rákényszerítették, s katonatelkeikre az országos limitáció szerint porciót vetettek ki. Ezt a folyamatot mintegy betetőzte Lipót 1671 decemberi ismeretes rendelete, amely kb. 8 ezer katona szolgálatból való elbocsátását mondotta ki, s amelynek végrehajtását a kamarai és hadügyi tisztviselők a kassai főkapitánysághoz tartozó kelet-magyarországi végvárakban haladéktalanul meg is kezdték.

A végvárak társadalmi rendjének az a felborulása, amely az 1660-as és 70-es években főként Kelet-Magyarországon bekövetkezett, több szempontból is súlyos következményeket vont maga után. A termelőmunkából kiszoruló és fizetetlen katonaságot fokozottan rákényszerítette, hogy a környék jobbágyságán élősködjék, viszont a szaporodó katonai rekvirálások éppen a jobbágytömegek végvárakba, illetve a katonaság közé történő áramlását növelték. Minthogy pedig a bécsi udvar szigorúan korlátok közé szorította a végvárak emberveszteségeinek pótlását, a növekvő kínálat és csökkenő kereslet közötti emberfelesleg a „szabad legények” kóbor világába csapódott ki, amely vastag burokként fogta körül az összes helyőrségeket. Az Erdélybe bemenekült birtokosok 1672 tavaszán nem hiába küldték ki megbizottaikat, a hajdúvárosok mellett, éppen a forrongó végvárakba és környékükre, hogy a katonaság hajlandóságát kipuhatolják, s figyelmeztessék őket: „ha ebben az igában marad Magyarország, bizony a katonaságnak is le kell a fegyvert tenni s jobbággyá kell lenni”. A várőrségek redukciója után a katonatömegeket valóban a jobbágysorba való lesüllyedés veszedelme kényszerítette arra, hogy a földesurak visszaköveteléseivel elől a kuruc mozgalomhoz csatlakozzanak.

A bécsi udvar abszolutisztikus törekvései olyan helyzetet teremtettek tehát, melynek következményeként az osztályukból kitisztított birtokos nemesek és a végvárakból elbocsátott katonai rétegek érdekei egy közös Habsburg-ellenes támadásban találkozhattak. Az érdekeknek ez az átfedése ideológiai síkon a két réteg tudatvilágában is kifejezésre jutott. Annak megfelelően ugyanis, ahogy a bécsi udvar abszolutisztikus törekvései Magyarországon kibontakoztak — sőt támadásuk egyik legelső célpontja éppen a végvári katonaság volt —, a katonai rétegek tudatában is megjelentek és egyre hangsúlyozottabbá váltak az olyan nemesi eredetű fogalmak, mint „nemzet”, „jó magyarság”, „magyar vérünk” — s egyre gyakrabban beszéltek az „idegen nemzet”, a „németek” elnyomó törekvéseiről. A kékkői őrség azért üdvözölte 1669-ben Eszterházy Pált, mert bánya-vidéki főkapitánnyá történt kinevezésével — mint írták — „Isten ő szent felsége ... ennek a kevés, megromlott magyar nemzetnek nem idegen nemzetet, hanem nagyságot adt, igaz magyar vérünket adta előnkbe. . .” A végvári katonaság körében élő nemzeti ideológia a XVII. század második felében már olyannyira erős volt, hogy a XVI. századból átöröklött keresztény törökellenességet is átha-

totta, s az 1660-as évek vitézi költészete például az addig jobbára keresztény-pogány ellentétként felfogott török-kérdésnek is nemzeti argumentációt adott.

A XVII. századi végvári katonaság a maga nemzettudatát a nemességtől kapta ugyan, de a nemzet-fogalom onnét átvett, elvont keretébe — a rendi igények és a nemesi szabadság hangoztatása helyett — legfőbb tartalmi követelésként a végvárak „szabadsága”-t állította. Az általunk ismert korabeli források nem fejtik ki, hogy e követelésen a korabeliek részleteiben mit értettek. A század 50-es éveitől főele már kétségtelenül a végvárakba külföldi katonaságot helyező, a zsoldfizetést elhanyagoló és a végváriak vallásszabadságára törő Habsburg-politika ellen irányult, de emellett továbbra is megtartotta eredeti és alapvető értelmét, a szabad katonaparaszti életforma védelmét és biztosítását a hazai feudalizmussal szemben. Az csesdi őrség pl. a végvár szabadságára hivatkozva tiltakozott 1670-ben a német katonaság bevitеле ellen, míg a füleki őrség egyik 1680-as évből származó folyamodványa 8 pontban csaknem kivétel nélkül olyan sérelmeket sorolt fel, amelyeket környezetük főúri és nemesi hatalmasságai követtek el a „régí atyáikrúl rájuk szállott szép szabadságuk” ellen. Hogy azonban a végvárak e sokat emlegetett „szabadság”-a mennyire ellentétes volt a feudális rendi érdekekkel, az a legvilágosabban gróf Csáky Ferenc kassai főkapitány egy 1669-ből származó leveléből derül ki, amelyet végvári katonává beállott szökött jobbágyok földesúri visszakövetelése ügyében intézett a diósgyőri várőrséghez. „Mi a végház szabadságának és országunk törvényének rontója nem vagyunk — írta e levelében —, de *egyiket úgy kell oltalmaznunk, hogy azzal a másikat is meg ne bántsuk*, s jobb egyet s kettőt (ti. szökött jobbágyot) kiadni (ti. a földesuraknak), és azzal százat s kétszázat a végházban megtartani, mintsem a többinek idegenséget ... csinálni.” — Az országos törvények, mint ismeretes, a végvárakba szökött jobbágyok kiadására kötelezték a várkapitányokat, míg a diósgyőri végvár Csáky Ferenc által itt elismert „szabadsága”, eszerint, a jobbágyok visszatartásának szabadságát, azaz a rendi érdekeket szolgáló országos törvények nyílt megszegését jelentette.

Bármennyire sokféle árnyalata volt is tehát a „végvári szabadság” fogalmának, az idézett példából annyi kétségtelenül kiderül, hogy egészében véve kívülállt a birtokos nemesség osztályideológiáján, sőt azzal kifejezetten ellentétes elemeket is hordozott. Ha a feudális uralkodó osztály vagy annak egyes tagjai — mint fentebb láttuk — ennek ellenére mégis rákényszerültek, hogy a végvárak „szabadsága” felett szemet hunyjanak, ezzel olyan engedményt tettek a várőrségeknek, amellyel végső fokon rést nyitottak a feudális osztályérdekek és a rendi alkotmány körülbástyázott rendszerén. Ebben az engedményben az a kényszerűség jutott kifejezésre, hogy a feudális uralkodó osztály egésze — minden helyi összetűzés ellenére — mégiscsak rá volt utalva a végvári katonaságra, amely nemcsak védőpajzsa volt a rabló török beütésekkel szemben, de messzire kinyújtott karja is, mellyel a török területen mélyen bennfekvő nemesi birtokokról is behajthatta a földesúri szolgáltatásokat.

Az eddig elmondottak alapján talán nem túlzás arra következtetnünk, hogy kedvező körülmények között a végvárak szabadságának követeléséből a katonaszabadság igényének valamilyen konkrétabb, szabatosabb megfogalmazása közvetlenül is kibontakozhatott volna. A valóságban azonban nem így történt: a XVII. századi körvonalazatlan végvári szabadság és a Rákóczi korában pontosan megfogalmazott katonaszabadság követelése között a folyamatosság — legalábbis a fejlődés fővonalát tekintve — a XVII. század utolsó harmadában megszakadt. S hogy ez így történt, abban döntő szerepe éppen a végvári katonaság tömeges

redukciójának, az 1670-es évek hibás társadalmi körforgásának volt. A katonaság tömegeinek „birtokon kívül” kerülése ugyanis lényegében elavulttá tette a végvárak szabadságának követelését, viszont ennek helyére a kuruckor első felében még nem a katonaszabadság valamilyen más formájának *távoli* célkitűzése került, hanem a *pillanatnyi* megélhetési gond, s a létbizonytalanság *elemi* érzése. A forrásból persze következtetni lehet a katonaszabadság elnyerésére irányuló törekvések további jelenlétére is, de ezek hosszú időre leszorultak a történelem felszínéről, és lappangva éltek csupán a katonaság magatartását és politikai orientációját döntő súllyal meghatározó létfenntartási gondok, a zsold és a préda *azonnali* követelése mögött. A Habsburg-kormányzatnak a magyarországi katonasággal kapcsolatos eljárása végeredményben a katonai rétegek kettős értelemben vett deklasszálódásához vezetett. Nemcsak a végvári katonaságnak azt a középhelyzetét szüntette meg, amelyet az a birtokos osztályok és az úrbéres jobbágyság között évtizedeken át elfoglalt, de azáltal, hogy a fizetetlen és ellátatlan katonaságot (már az 1671–72. évi redukciót megelőzően is) rákényszerítette a jobbágyságon való élősködésre, elvágta az utolsó szolidaritási kötelekeket is, amelyek a katonává felecsapott jobbágyokat osztályukhoz fűzték. Az első kuruc mozgalom és a Thököly-felkelés egyik jellegzetessége éppen az volt, hogy nem a kuruc hadsereghez csatlakozó jobbágytömegek nyomták rá osztályérdekeik és -törekvéseik bélyegét a katonaságra, hanem ellenkezőleg, a „vitézlő rend” formálta át a maga képére a soraiba özőnlő jobbágyságot.

A kuruc mozgalom nemzeti ideológiája, eredetének megfelelően, nemesi ideológia volt: a rendi alkotmány helyreállításán és a vallásszabadság biztosításán kívül más társadalmi vagy politikai célkitűzéseket nem tartalmazott. Petrőczy István 1673. január 1-én kelt — mindmáig kiadatlan — kiáltványa, amely a kuruc nemesi ideológia legátfogóbb kifejtésének tekinthető, erős nemzeti és protestáns színezetű biblikus pátoisszal sorolta fel az országot ért sérelmeket és a rendi panaszok mellett egy mondatban megemlítette a végváriak fizetetlenségét, illetve „becsületük” lehanyaglását is. A rendiségen kívül álló társadalmi rétegek követeléseinek megfogalmazására — vagy akár részbeni érvényesítésére is — a kuruc ideológiában nem került sor, mert erre nem is mutatkozott tömeges igény. A jobbágyságot magához szívo „vitézlő rend” magatartásában ugyanis végeredményben a hivatásos katonaság zsoldosszelleme lett urrá, amely a társadalmi törekvéseket háttérbe szorította, s a nemzeti ideológia külső burkát is hol erősítette, hol gyengítette — szükség esetén átfogalmazta, de ha kellett, egyszerűen félredobta.

Történetírásunk — részben a tények ismeretének hiányában — nem eléggé hangsúlyozta eddig, mennyire fontos szerepe volt a kuruc agitáció hatékonyságában csakúgy, mint később a mozgalom katonai sikereiben a császári szolgálatban elmaradt zsoldilletékek azonnali kifizetésének. Már az 1670-es hegyljai nemesi mozgalom idején is 2 havi zsold azonnali kifizetésének reményében álltak a felső-magyarországi (pl. diósgyőri és szendrői) őrségek I. Rákóczi Ferenc mellé. — 1672 után azután jóformán nem volt olyan kuruc pátoiss, amelynek döntő szava ne az lett volna, hogy a hozzájuk csatlakozóknak „két hópénz ajándékoztatik, azon fellyül hórul hórá illendő fizetésük annak rendi szerint adatik”. Ez volt egyik nyitja az 1678. évi kuruc hadjárat átütő sikereinek is, amelyek Thököly Imre hírnevét és hadvezéri tekintélyét megalapozták. Fellépésének időpontja azokra a hónapokra esett, amikor XIV. Lajos folyósítani kezdte az 1677 májusi varsói szerződésben magára vállalt 120 ezer talléros összeget, s a francia segély, mint friss vér az elernyedtestbe, öntött új életet a kuruc mozgalomba. Az új főparancs-

nok legfőbb ténykedése ezek után tulajdonképpen abból állt, hogy a francia tisztek kíséretében egy-két havi zsoldot kifizetett az útjába eső helyőrségeknek — és a végső nyomorban tengődő katonaság hatalmas tömegei csatlakoztak hozzá. Előfordult, hogy egy-egy várőrség megnyeréséért. valóságos versenyfutás folyt a kuruc és a császári seregek között, s a katonaság Thököly mellé állását végül is az döntötte el, hogy a kuruc fizetőmesterek értek a helyszínre hamarabb. Így tudta Thököly komolyabb *harci* erőfeszítések nélkül birtokba venni a kulcsfontosságú bányavárosokat és sikerült a kuruc mozgalom nyugati határát a Garam vonaláig kiterjesztenie.

Egyoldalúság volna persze Thököly és a kuruc hadak kapcsolatát ezek alapján egyszerűen a zsoldfizetés tényével magyarázni. A kuruc hadseregbe tömörült 15—20 ezer fő napi megélhetési gondjai a vitézlő rend állandó foglalkoztatását követelték meg. Ezt az alapkövetelményt senki sem ismerte fel olyan világosan kortársai közül, mint Thököly. „Ha a vitézlő rendnek jövőre is hasznát akarjuk venni — írta egyik levelében —, frigyét ne csináljunk, hanem inkább . . . gyakor próbákat tegyünk, azzal az hadat conservaljuk.” A kor és a szükségletek emberévé éppen azáltal vált, hogy személyes adottságai — fiatalos lendülete, dinamizmusa és vállalkozó szelleme — teljesen megfelelték a vitézlő rend sajátos jellegének, „gyakor próbák”-at, szüntelen tevékenységet igénylő természetének. Így történt meg például 1678-ban, hogy a Tiszántúlon hagyott kuruc hadak Thököly sikeres felvidéki hadjáratának hírére — mint azt Wesselényi Pál panaszkolta Teleki Mihálynak — „a jó nyereségre s állapotra felvágynak s minket úgy látom ide hagyának”.

A zsold és a „jó nyereség” — más szóval a préda — kilátása volt tehát az a két anyagi ösztönző erő, amely a vitézlő rendet éveken át a kuruc mozgalom, s azon belül is Thököly mögé felsorakoztatta. Ez döntötte el végeredményben a katonatömegek magatartását a Thököly-felkelés 1681. évi fordulópontján is. Amennyire a nemesség tömegeit megnyugtatták a soproni országgyűlés határozatai a rendi alkotmány helyreállításáról és birtokaik meghagyásáról, úgyannyira nem elégtették ki a rendiségen kívüllálló és birtoktalan katonaságot azok a távoli ígéretek, amelyek a végvári őrségek 1670. évi létszámának helyreállítására vonatkoztak. A Thököly által összehívott haditanácson ezért szálltak síkra a seregek szószólói egyöntetűen a Bécsből jövő ígéretek elutasítása és a Habsburg-ellenes harc folytatása mellett. Tömeges állásfoglalásukban az a megfontolás lehetett a döntő, hogy a biztos kenyeret nem adják oda a bizonytalanért. A létbizonytalanságtól való félelemnek ez az érzése tükröződött Ispán Ferenc felszólításában is Thököly haditanácsán:

Mink hogyha nem nyerünk, vagy ha nem fizetnek,
Lészünk táborostul mind élhetetlenek,
Most magok (ti. Bécs) szolgálai fizetetlen élnek —
Hol lenne élése ennyi sok vitéznek?

A Thököly-felkelés alapvető belső társadalmi összefüggéseit tekintve, éppen a hadak élelmezése, rendszeres zsoldellátása és folyamatos működtetése tette szükségessé a rendelkezésre álló erőforrások központi kézbe vételét, a kuruc fennhatóság alá került területek államhatalmi megszervezését is. Így került sor Thökölynek Zrínyi Ilonával történt házassága (és ezzel a hatalmas Rákóczi-birtokkomplexum megszerzése), Kassa elfoglalása és a szepesi kamara apparátusának birtokba vétele után, 1682-ben a felső-magyarországi kuruc fejedelemség kiépü-

lésére, melynek legfőbb hatalmi támasza az ellenálló főrendekkel és nemességgel szemben éppen a kuruc katonaság volt. Thököly fejedelemségének belső erőviszonyaira mindennél jellemzőbb fényt vet az a sajátos szerepcsere, amely a nemesség és a katonaság tanácskozó testületei között történt: a kuruc mozgalom döntő kérdéseit Thököly, a szabad véleménynyilvánítás alapján, a seregek küldötteinek jelenlétében időről-időre összehívott haditanácsokon, ezereskapitányaival tárgyalta meg — viszont a felső-magyarországi rendek 1683. évi kassai és tállyai gyűlésén, maga mögött tudva a katonaságot, a főurak és vármegyék küldötteinek egyszerűen parancsokat osztogatott.

Magának az 1682 és 1685 között fennálló Thököly-féle fejedelemségnek legfőbb társadalmi tartalma éppen a kuruc katonaság és a labancos nemesség közötti éles szembenállás volt, amely egyes jelenségeiben és végső tendenciájában a vitézlő rend felső vezetőrétegének a feudális uralkodó osztályba való beékelődését és a birtokos nemesség bizonyos átrétegződését foglalta magába. Ezzel az éles ellentéttel magyarázható a korabeli nemesi elbeszélő forrásoknak az a leplezetlen gyűlölete is, amellyel a Thököly-t „vizsla szemmel tartó” hadikapitányokról beszélnek (Szirmay András), akik „szegénylegénységből fegyverekkel mentek vala elé”, s úgy gondolták, „ha Thököly leteszi magát, elesik tőlök is a sok praeda” — ezért „eláztaták, hogy ne higgyen a német császár ígérétének, hanem amely ügyet felfogott . . . tovább is continuálja: nemcsak a tizenhárom vármegye, hanem az egész ország is övé lenne nem sokára” (Cserey Mihály). — Thököly fejedelemsége elsőrendűen valóban egy kismemesi réteg érdekeit szolgálta, amely a vitézlő rend élén tört és emelkedett a társadalmi és politikai hatalom csúcsai felé.

A Thököly-kor számos jelensége utal arra, hogy a felkelés egyik kulcs-figurájának ebből a szempontból Petneházy Dávidot tekintsük. A figyelmet először az hívja fel rá, hogy 1678 tavaszán Thököly — amikor még távolról sem volt biztos, hogy a hosszas téllenségben szétzüllött és szétaprózódott kuruc seregekből sikerül-e valamiféle egységes akaratot és célt követő hadsereget formálni — az első között Petneházyt nyerte meg a maga számára, mert tudta, hogy a katonák előtt „az ő szava akármely tisztnél . . . foganatosabb lészen”. Az elkövetkező években is, akárhányszor Thököly nehéz helyzetbe került Telekivel, Vesselényivel, a császáriakkal vagy a törökkel szemben, csak akkor érezte magát biztonságban, ha maga mögött tudta Petneházyt, akinek a személye egyben mindig többbezer katona támogatását is jelentette. Ott látjuk őt — mindig a főirányban — Thököly összes nagy hadjárataiban, serege mágnesként vonzotta magához a katonaságot, 1684—85-ben már 2—3 ezer főnek parancsnokolt. A kismemesi sorból származó kuruckapitány, aki fiatal kora óta a végvárakban szolgált, Thököly fejedelemségének éveiben már mérhetetlen hatalom felett rendelkezett. Nem elégedett meg a Thökölytől kapott számos birtokadománnyal, hanem „fejedelemmé s fiscussá tévén magát”, önhatalmúlag maga is birtokokat foglalt és osztogatott katonáinak, s hada is — mint azt Abaúj megye egyik 1685-ből származó panaszában olvashatjuk — „nagyobb authoritást vendicál(t) magának” a fejedelemnél.

Az ilyen látványos pályafutás, melyben a XVII. századi végvári élet már annyira szűkölködött, a Thököly-felkelésben korántsem volt egyedülálló, s nem nélkülözött a nyugati zsoldoseregek condottiere-típusaira emlékeztető bizonyos kalandorvonásokat. Az általános viszonyok valóban kedvezőek voltak arra, hogy élelmes, vállalkozó szellemű és — nem utolsósorban — gátlástalan emberek anyagilag és társadalmilag gyorsan felemelkedjenek. A kor egyik jellemző figurájának kell tartanunk ilyen szempontból Jósza Istvánt is, aki tállyai plébániáját

elhagyva, s a mindenkori helyzettől indítatva, négyszer cserélt gazdát kurucok és labancok között, míg azután a kincsgyűjtésen rajtavesztett és a feje a porba hullt.

Az a hatalom, amellyel egy-egy hadikapitány a Thököly-felkelésben rendelkezett, végső soron a vitézlő rend belső életének adottságaiban gyökerezett. Ha a kuruc hadseregben az eszmei összetartó és mozgató erőket keressük, úgy első helyen a kisebb csapatok fejlett közösségi és csoport-szellemét kell említenünk, amely a valóságban más ideológiai (nemzeti vagy vallási) tényezőknél erősebben hatott. A csapatok belső életének legfőbb fóruma a „katonák gyűlése” volt, ahol a résztvevők nemcsak a katonai együttélés napi problémáit tárgyalták meg, de jogot formáltak arra is, hogy az események bármely fordulatánál politikai jellegű döntésre is jussanak. A kisebb csoportok maguk felett csak olyan tiszteket voltak hajlandók megdürni, akik préda-követeléseiket teljesítették, s lehetőleg minél kevesebb fegyelmet követeltek. Thökölynek azért kellett pl. egyszer ezrede éléről leváltatnia Szücs Jánost, egyik legjobb kapitányát, mert túlzottan „keménykedett” katonáival, akik kijelentették, hogy ha Thököly közülük „egynehánynak” fejét szedeti is, . . . soha tovább kapitányuknak nem agnoscálják”. Thököly maga is gyakran fakadt ki leveleiben amiatt, hogy a katonaság parancsot elfogadni csak maga választotta ezereskapitányaitól akar, akik viszont elbázzák magukat, nem hajlandók senkit sem uralni, s ha felelősségre akarja vonni őket, egyszerűen visszaijéznék: „a szegénylegények tették . . . emberré (őket), s nem más senki”. — A seregek „tetszése” volt tehát a vitézlő rend magatartását meghatározó legfőbb parancs, s Thököly nem tehetett mást, mint hogy hol a „közönséges akarat” meghallgatásával, hol „bőv szóval”, hol „reménykedés”-sel, hol „fenyegetés”-sel próbálta a maga és a seregek akaratát egyeztetni.

Ez a csoport-közösségeken alapuló kuruc vitézlő rend természetesen alkatánál fogva alkalmatlan volt bármiféle központi akarat végrehajtására. Féktelen uralma — főként a Thököly-fejedelemség fennállásának utolsó két évében — már a legkáotikusabb közállapotokhoz vezetett, s a kívánt rend helyett a legsúlyosabb rendetlenségeket szülte. Amikor tehát Thököly arra tett kísérletet, hogy a katonaság egyoldalú támogatására alapozva erős kezű, központosított államot építsen ki, feloldhatatlan ellentmondásba bonyolódott. A kuruc államhatalom által egyszer már legyűrt rendi anarchia 1684—85-re még élesebb formában ütötte fel a fejét; a nemesi társadalom eredendő zűrzavarát a kuruc seregek fegyveres ereje és katonai anarchiája csupán fokozta. A Thököly-féle katonahatalom életképessége és perspektívéllansága 1685-re már nemcsak a külső hatalmi viszonyok oldaláról, de a belső társadalmi következmények szempontjából is megmutatkozott.

Ismeretesek azok a külső hatalmi változások, amelyek 1683 őszén a Thököly-felkelés döntő fordulatához, majd 1685. évi összeomlásához vezettek. A felkelés belső társadalmi viszonyai felől tekintve a fejleményeket, 1683-tól kezdve már nemcsak a kuruc hadsereg alkati fegyelmezetlensége okozott súlyos válságtüneteket, hanem a kuruc hadak kezdődő politikai elfordulása is. Thököly végeredményben *csak addig* számíthatott vitézlő rendje *feltétlen* támogatására, amíg fizetésben és ellátásban folyamatosan ki tudta elégíteni a hadak szükségleteit és a katonaság foglalkoztatásában versenytárs nélkül állt. A bécsi udvar elutasító magatartása a magyar katonasággal kapcsolatban lehetővé tette, hogy e téren éveken át monopolhelyzetben legyen. Fordulat akkor történt, amikor a bécsi udvari körök, nem utolsósorban Eszterházy Pál nádor állandó sürgetésére, maguk is belátták álláspontjuk tarthatatlanságát, s Lipót 1682.

július 9-én kiadott rendelete alapján, 1683 tavaszán — a Thökölyével megegyező zsoldösszegek azonnali kifizetése mellett — nemcsak a várórség 1671 előtti létszámra való feltöltését kezdték meg, de mezei katonaság toborzásához is hozzáfogtak. Ennek következményei a kuruc táboron belül hamarosan jelentkeztek. Thököly először 1683. július 2-án kelt rendeletében fakadt ki azok ellen a hadak ellen, amelyek a „német császár részére való hitegető emberektől elesábittatván . . . ellenségünkkel lettenek és a német császár váraiba . . . szorultak”. Ettől kezdve híveinek elpártolása, majd — főként az 1683-as szeptemberi bécsi fordulat után — tömeges elszakadása állandóan visszatérő tárgya volt kiadványainak, melynek sem rábeszéléssel sem igéretekkel, sem szigorú rendszabályokkal elejét venni többé nem tudta. — Ila 1681-ben a nemesség és a katonaság útjainak elágazását figyelhettük meg, úgy 1683-ban Thököly és a kuruc hadak kezdődő elidegenedése tűnik a szemünkbe. A felkelés utolsó 2 évében már maga a tömegektől mindinkább elszigetelődő fejedelmi hatalom volt az egyetlen számba jöhető tényező, amely társadalmi szükségességétől megfosztva, s egyre inkább Thököly személyes ügyének eszközévé válva, a kuruc mozgalom feltartóztathatatlan hanyatlását megállítani igyekezett.

A török háború felújulásával, a bécsi udvar változott magatartásával és a kuruc hadak kezdődő elpártolásával magyarázható az is, hogy Thökölyt éppen 1683 nyaratól kezdte foglalkoztatni a vezérlete alatt álló katonaság helyzetének tartós rendezése. A kuruc felkelés fordulópontján, a bécsi táborozás napjaiban — 1683. szeptember 2-án, tehát olyan időpontban, amikor még remélhette a háború gyors befejezését — adta ki azt a rendeletét, amellyel Szerencs városát „azon szabadsággal, aminémű volt a hét hajdúvárosoknak”, 3 kuruc sereg (Kéki István, Deák Ferenc és Kövér Ferenc) katonaságának adományozta, majd néhány nap múlva egy másikat, amelyben valószínűleg hasonló feltételek mellett, a Szabolcs megyei Nagyfalut Hatházy Gergely ezredének ajándékozta. E két rendeletnek nemcsak abból a szempontból van *elvi* jelentősége, hogy a katonaságban az első kuruc felkelés időszakában is lappangó szabadságigényekre utal, hanem abban is, hogy Thököly hajlandóságát is jelzi az ilyen irányú törekvések felkarolására és kielégítésére. Thököly katonatelepítéseinek *gyakorlati* jelentősége azonban az adott körülmények között nem igen lehetett, s nemcsak azért, mert az események sodra elmosta e próbálkozásokat, hanem főként azért, mert — ellentétben Bocskai hajdútelepítéseivel, amelyekre egy hosszú háborús időszak *végén* és egy tartós békekorszak *küszöbén* került sor — Thököly rendeletei a török háború *felújulásának* napjaiban láttak napvilágot, olyan időpontban tehát, amikor a kibontakozó kétoldali háborús konjunktúra eleve valószínűtlenné tette, hogy a katonaság, mégoly kedvező feltételek mellett is, paraszti termelőmunkába kezdjen. A katonaszabadság programja — annak az igénye ti., hogy a jobbágyságot a katonai szolgálat *révén* a földesúri terhek alól felszabaduljon és telke szabad tulajdonosává váljék — adott időpontban, 1683-ban (de a kuruckor első két évtizede alatt tulajdonképpen mindvégig) csak lefojtva, tendenciaszerűen jelentkezhetett, a megvalósulás, illetve valóraváltás *konkrét* igénye és lehetősége nélkül, mert a kor és társadalom adottságaiból következően a katonáskodás nagy tömegek számára *öncéllá* — foglalkozássá és hivatássá vált, amely *maga* biztosította, egy egész nemzedék életére szólóan, a szabadság legkorlátlanabb és egyben legkönnyedebb változatát: mentességet a termelőmunka bármely formájának kényszere alól.

Láttuk már, hogy a kuruc mozgalmakat kezdeményező birtokos nemesség és a katonatömegek 1670-es években kialakult együttműködése hogyan fért meg

és nyert elegendő kifejezést a kuruc nemesi ideológia általános nemzeti jelszavaiban. Lényegében ugyanazt állapíthatjuk meg Thököly és a vitézlő rend 1680-as évekbeli együttműködéséről is. Amennyire az a források erre vonatkozó gyér utalásából megállapítható, a katonaság természetesen nem volt a kuruc nemesi ideológiából kinövő Thököly-féle fejedelmi koncepció *ellen*, de a döntő számára ismét csak a katonai szolgálat folytonossága volt, márpedig e szükséglete csak ideig-óráig kapcsolta Thököly fejedelemségéhez, illetve személyes törekvéseihez. Tartósabb, huzamosabb érdekeltség akkor alakulhatott volna ki közöttük, ha az éppen csak felszínre bukkanó katonatelepítési igények és tendenciák kibontakozhattak volna, s ezzel együttműködésük — de akár szembefordulásuk is — konkrét társadalmi tartalmat nyer. Minthogy azonban erre sor nem kerülhetett, Thököly és a vitézlő rend együttműködése, ideológiai síkon, szintén megmaradt, sőt kimerült az elvont nemzeti jelszavak hangoztatásában.

A kuruckor nemesi ideológiájának mindvégig sajátos felhangja volt a nemzetfogalom öncélú és egyben abszolutizált használata. Voltaképpen ennek a formából tartalommal, eszközből céllá előléptetett, kórosan felduzzasztott „kurucos” — az utókorban már éppen kuruckodó — nemzettudatnak (amely persze mindvégig megtartotta feudális osztályjellegét) volt a vitézlő rend, mint a XVII. század végi magyar társadalom termelőmunkából kiesett, attól elidegenedett, hivatásos katonarendje — a legfőbb táptalaja és egyben rezonáló közege. — Mint ahogy megfordítva: a vitézlő rend hivatásos katonáskodásban kimerülő anyagi létének is ez a konkrét társadalmi tartalmat nélkülöző, a reális valóságtól elidegenedett nemzeteszme volt a legsajátosabb ideológiai vetülete.

A dialektika törvényei azonban persze itt is érvényesek: reális méreteiken túlnövesztett fogalmak általában a visszájukra szoktak fordulni. A Thököly-kor nemzeteszmeje is olyan méreteket öltött, hogy konkrét jelentése már-már megfoghatatlanná vált. A mindennapok anyagi valóságában az abszolút öncéllá megtett nemzeteszme is nemegyszer csupán a nemzeti nihilizmus mindent igazoló, semmi igényt nem támasztó és semmi eligazítást nem adó ideológiai burkává vált. Kevés korszak volt a magyar történelemben, amelyben pátensekben, hivatali iratokban, magánlevelekben — és nyilván élőszóban is — annyi hivatkozás történt volna „véreink”-re, az „igaz magyarság”-ra, „a magyar vér felbuzdulása”-ra — s ugyanakkor nem volt még időszak, amikor olyan tömegben haltak volna meg magyarok egymás kezétől, mint a Thököly-kori kuruc—labanc harcokban. Thököly maga írta le egy indulatos pillanatában 1678-ban: „ezeknek (a hadaknak) nem haza, hanem kanca préda kell”.

A Thököly-felkelés kezdetén a kuruc seregek egy alkalommal ezt írták többek között Eszterházy Pálnak, abból a célból, hogy a kurucpártra nyerjék őt: „... buzduljon fel nagyságod igaz magyar vére édes nemzete szolgálatára . . . többel tartozik nemzetének, hogysem az idegeneknek . . . ez a haza szülte nagyságodat is . . . nagyságodnak is több hazája ennél nincsen.” — A levél persze tartalmazta a kuruc vitézlő nép vezetőinek, formájában pedig a táborban tartózkodó értelmiségieknek, prédikátoroknak vagy deákoknak — s nem közvetlenül a katonák ezreinek — a szavát tolmácsolja, de sok más forrás is bizonyítja, hogy a levélben említett fogalmak — „magyar vér”, „édes haza”, „nemzet” és „idegenek” — a Thököly-felkelés korában már igen széles katonatömegek tudatában éltek és váltak mindennapossá. A feudális uralkodó osztálytól leszállt és átvett tudatkategóriákat azonban — mint a fenti levél is mutatja — az első kuruc felkelés idején a katonatömegek még nem saját társadalmi törekvéseik tartalmával fordították vissza az uralkodó osztály ellen, már amennyire egy-

általán szembefordíthatták volna, — hanem legfeljebb a kuruc—labanc ellentét külsőleges, elvont-nemzeti vonalán. Szavukból a rábeszélés s még nem a fenyegetés hangja csendült ki. A kuruc ideológia elvont nemzettudata csak mintegy évtized múlva, az 1690-es évek közepe táján kezdett telítődni azzal a paraszti osztályharcos tartalommal, amely 1697-ben a hegyaljai, 1703-ban pedig a tiszaháti felkelésben robbant ki. A kuruckor két szakasza közötti átmenet jellegzetes alakjai, Tokaji Ferenc és Kis Albert, éppen Thököly egykori tisztjei közül kerültek ki, akik a hivatásos katonáskodás lehetőségének megszűnése és a vitézlő rend széthullása után kerültek vissza a jobbágytömegek közé, s kezdték el szervező munkájukat. Az újonnan bekapcsolódó paraszti tömegek érdekeinek közvetlen szószólói azonban nem ők voltak már, hanem 1697-ben Szalontai György, 1703-ban pedig Esze Tamás — egyikük radikálisabb, másikuk koncepciózusabb képviselője a jobbágyság osztályharcos irányának.

Ha negatív is az összkép, amit Thököly katonaságáról adhatunk, ezt az utóbbi nagy történeti pozitívumát nem vitathatjuk el; széles tömegek megmozgatásával és a politikai küzdelmekbe való bekapcsolásával a vitézlő rend közvetlen előkészítőjévé vált a jobbágykurucság osztályharcos megmozdulásainak.

R. VÁRKONYI ÁGNES

A „népi kurucság” ideológiája

Milyen gondolatok jegyében fogott fegyvert a jobbagyság a XVII—XVIII. század fordulóján a Habsburgok ellen, mely eszméktől fűtve harcolt nyolc esztendőn át Rákóczi zászlói alatt, és milyen követelések, remények fűtötték, amikor urai mellett hullatta véré a csatatereken? A Rákóczi-szabadságharc története és egész forrásanyaga olyan nyilvánvaló erővel veti fel ezt a kérdést, hogy megválaszolására a polgári történetírás csaknem minden irányzata kísérletet tett.

A 70-es évekig a polgári történetírás egyes képviselői a válaszadás helyes irányában indultak el, amikor a Rákóczi-szabadságharcot megindító jobbagy-felkelésben társadalmi problémát láttak, s az akkori politikai értelemben vett nemzetet nem azonosították a maguk korának nemzetével, hanem számoltak azzal, hogy ez időben „még csak a nemesség összessége volt a magyar nemzet”. Ezt a nézetet azonban hamarosan elnyomta a romantikus köznemesi szemlélet, amely a jobbagy—szegénylegény kurucság cselekedetének indítékait a kuruc versekkel, balladákkal magyarázta. Csakhogy e versek legékesebb és legtöbbet idézett darabjai éppen e romantikus nemesi szemlélet jegyében írott hamisítványok voltak. A történészek, irodalomtörténészek azonban ezekkel bizonyították, hogy a népben a köznemesség legnagyobb küzdelme hagyott mindennél mélyebb nyomokat, a nemesi ezereskapitányok és brigadérosok tettei érlelődtek benne költői remekművekké. Végül arra a következtetésre jutottak, hogy a jobbagyok uraik iránti szeretetből harcoltak és a nemesség és a parasztság osztályérdekei azonosak voltak. A történelmi kritika és irodalomtörténeti elemzés, amely a hamis kuruc balladákat a népköltészet remekeivé avatta, elhallgattatta a gyenge ellenvéleményt s még a kortársaihoz viszonyítva leghaladóbb szemléletű történetírót is a logikai következtetlenségek egész láncolatára kényszerítette. Acsády Ignác így ír a kuruc szabadságharc kezdetéről: „Az érdekellentét a végletekig kiélesedett a birtokos és a birtoktalan osztályok között.” Viszont a kiváltságokkal nem rendelkező osztály ideológiáját már egész más elméleti síkon elemzi: „A tömeg, a nemzeti szenvedések nagy tragédiájának vértanúja, költészetet is teremtett magának az előkelő körök, a felső rétegek hozzájárulása nélkül. Nem a nemesi kuriákban, még kevésbé az urak fényes palotáiban, hanem a szegények kunyhóiban született e költészet . . . Ez a népköltészet egyszersmind világos határozott politikai program, a nemzeti törekvések és követelések foglalatja. Mit akart a XVIII. század hajnalán a magyar nemzet. . . A társadalom felforgatását, a szociálgazdasági rend újjáalkotását, anarchikus eszméket hasztalan keresünk e költészetben.”

A századfordulóra s a század első éveiben azonban már publikálásra kerültek azok a dokumentumok, amelyek Acsády megállapításának éppen

ellenkezőjéről tanúskodnak. Rákóczi vetési pátense, a földesúri függéstől szabadulni akaró jobbágyságnak folyamodványai, a sárospataki országgyűlésnek a katonáskodó jobbágyság felszabadítására vonatkozó végzése és az egyik legfontosabb: A szegénylegények éneke c. katonaeének, mindaz, ami a jobbágyság ideológiájának vizsgálatában napjainkig perdöntő és hiteles forrás, a század első évtizedétől kezdve valamennyi történetíró kezén átment. Elemzésük annak megfelelően, hogy Márki, Marczali, R. Kiss István vagy Szekfű Gyula tolla alól került ki, eltérő, de lényegében az ország szabadsága mellett a maguk szabadságát is kereső jobbágyságot „elfogultsággal”, a kellő megértés hiányával, sőt „haszonleséssel” és ráadásul Rákóczi ígéretére illetéktelenül történt hivatkozással — mivel az a kor megdönthetetlen rendje szerint lehetetlen, hogy elhangzott volna —, vádló megállapítások csak árnyalati különbségeket jelentenek. A kuruc katonák ideológiáját vizsgálva a polgári történetírás furcsa vargabetűt írt le: a fejlett tudományos módszerekkel feltárt forrásanyagot tartalmilag hamisnak tekintette, a bizonyítottan hamis kuruc balladákat pedig tartalmilag hitelesnek fogadta el továbbra is. Bár hangos viták folytak a kuruc—labanc, protestáns—katolikus stb. szemléleteket vallók táborai között, és érveikben valamennyien gyakran hivatkoztak a jobbágyságra, a „közösségre”, a kuruc katonákra, a bűjdosók szándékaira, a jobbágyság osztályköveteléseivel fölött elsiklott a tekintetük, vagy csak mint a „nemzet érdekeit” visszahúzó, zavaró tényezőt említették meg. A nemesek és jobbágyság ellentétes osztályérdekeiktől sarkallt tömegeit éppen a kuruc ideológiában látták összebékültnek, egyetakarónak, a kuruc kifejezés tartalmi elemeiből az osztályharc, a társadalmi törekvések eszméje teljesen kilúgozódott, helyébe pszichológiai és érzelmi motívumok kerültek. Megdönthetetlennek látszott az a megállapítás, hogy a jobbágyságot, akikre Rákóczi szabadságharcra épült, a társadalmi eszméktől mentes „kuruc” nemzeti ideológia vezérelte.

A marxista történetírásnak tehát eléggé terhes polgári örökséggel kellett számolnia és leszámolnia, amikor a Rákóczi-szabadságharc történetének feltárásához kezdett. Az első határozott kezdeményezések a kuruc jobbágyságnak ideológiájának konkrét elemzésére irodalomtörténeti sikről indultak el, és a történettudomány számára is nélkülözhetetlen eredményekkel jártak. Végül azonban megálltak azon a ponton, ahol a történeti, sőt hadtörténeti kutatásokat is a „signum ponere” jellemezte. E munkák kifejtették, hogy a szabadságharcban a jobbágyság kezdeményezésének és részvételének döntő jelentősége volt, megállapították, hogy a jobbágyság a hajdúszabadság elnyerésének határozott kívánságával fogtak fegyvert és a zászlókat akkor hagyták el, amikor aspirációik reménytelenségéről megbizonyosodtak; árnyaltan elemezték a kiváltságaikhoz ragaszkodó nemesség és az engedelmséget megtagadó jobbágyság viszonyát, de az ellenmondást a jobbágyság osztályharcos hangja és a szabadságharc nemesi érdekek jegyében kikristályosodott ideológiája között nem a konkrét anyag beható elemzésével próbálták feloldani.

A Rákóczi-szabadságharc nemzeti ideológiájának kérdését Molnár Erik a feudális társadalmi rend, a feudális nemzetfogalom távlatába állítva vetette fel. Ezekben az összefüggésekben a Rákóczi-szabadságharc nemzeti ideológiájának kettőssége, osztálytartalmára nézve ellentmondó volta még nyilvánvalóbbá vált. Véleménye szerint Rákóczi pátenseiben a „nemzet”, az „édes haza”, az „igaz magyarság” érdekeire való hivatkozás nem csupán stílusról valóztatosságot jelent, hanem az ország adott etnikai, társadalmi viszonyain alapuló rendszeresség figyelhető meg alkalmazásukban. Kifejtette, hogy a magyar jobbágyság „az ígéretek hatása alatt” fogadta el a nemzeti érdekközösség ideológiáját, de

a felkelés alatt „a jobbágyok, a szegénylegények az uraktól átvett és eredetileg az úri osztályérdekeket szolgáló hazafias nemzeti ideológiának osztályharcos tartalmat adnak és ezt az úri osztály ellen fordítják”. E gondolatébresztő megállapítások elsősorban a „népi kurucság” ideológiájának vizsgálatára kell hogy irányítsák a figyelmünket. Egyrészt mert a jobbágyok kezdeményezése az elmúlt tíz esztendő tudományos irodalmában perdöntő érvként szolgált arra vonatkozóan, hogy a „nemzeti függetlenség” gondolatát a Thököly-felkeléstől a Rákóczi-szabadságharcig a jobbágyság őrizte meg, másrészt pedig körükbeu jelentkezik leghatározottabban az osztályharcos nemzetfogalom.

Referátumunkban nem a végső megállapítások, hanem a vitára bocsátás igényével vizsgáljuk meg a XVII. század végén és a XVIII. század elején a Habsburgok ellen harcoló jobbágyság és a hozzá kapcsolódó felszabad elemek eszmévilágát, azt, hogy körükben hogyan él a haza, a nemzet gondolata, milyen történelmi körülmények között jelentkeznek a fogalmak és tartalmilag milyen elképzelések fűződnek hozzájuk.

A „népi kurucság” kifejezést az a szükséglet hozta létre, hogy a nemesi, úri kurucoktól meg kellett különböztetni a hátibőrös szegénylegények, jobbágyok, közkatonák tömegét, tehát a kurucságnak azt a nagyobbik felét, amely a feudális társadalom alávetett, lecsúszott rétegeiből toborzódott. Alkalmazása azonban történetirodalmunkban nem vált egységesen általánossá; van egy szélesebb, általában az ország bármely területén és a szabadságharc bármely szakaszában fegyvert forgó vagy hadakozó jobbágyokra vonatkozó és egy szűkebb, a hegyaljai és a tiszaháti felkelést szervező, a Rákóczit hazahívó szegénylegényekre fenntartott értelmezése. Az elnevezés tartalmi jelentésének határozatlansága nyilván abban gyökerezik, hogy a jobbágyság és a különböző felszabad elemek helyzetét és szerepét a Habsburg-abszolutizmus és a szabadságharc történetének összefüggéseiben még nem vizsgáltuk meg kellő alapossággal. A Rákóczi-szabadságharcot megelőző, országosan jelentkező mozgalmakról sincs átfogó ismeretünk. Micsoda nehézségekkel kell még ezen a téren megbírkoznunk, azt azok az úttörő munkálatok jelzik, amelyek során Esze Tamás elszórt és töredékadatokból összeállította a tiszántúli népi kurucság mozgalmának történetét, Rákóczi és Esze Tamásék találkozásának történelmi jelentőségű eseményeit.

A tiszántúliak történelmi szerepe és a mozgalmukra vonatkozó konkrét ismereteink egyaránt indokolják, hogy a kurucság alsóbb rétegének ideológiáját a „népi kurucok” e csoportjának körében vizsgáljuk. De az erdélyi események, a Magyarország északnyugati felében fegyverre kelt, nagyrészt szlovák anyanyelvű jobbágyság problémái, a dunántúli kurucok tettei jelzik, hogy a tiszántúliak példája nem elszigetelt jelenség. Azzal kell tehát számolnunk, hogy a tiszántúli népi kurucság ideológiájában csakúgy, mint mozgalmában, tájanként és időszakonként más és más intenzitással élő, sok formai változatosságot mutató, de általánosabb érvényű tendenciák sűrűsödtek össze.

A „népi kurucság” elnevezés némileg megtévesztő: a mozgalom kizárólagos jobbágyi jellegére utal. Holott tudjuk, hogy a XVII. század végén a bújdosásra jutott, a hegyekbe, a „zöld várba” kiállott csoportok száma Magyarországon lakóinak etnikai és társadalmi hovatartozandóság tekintetében igen nagy változatosságot mutató rétegeiből szaporodott. Elbocsátott végvári katonák, Thököly vitézei, nemesek — kisemmizett kisnemesek, de tehetősebbek is —, egyházi hatóságukkal összeütközött prédikátorok, félbemaradt diákok és legnagyobb számban az állami és földesúri terhektől szabadulni akaró jobbágyok — magyarok, ruszinok, románok, szlovákok — alkották e „véren folyt emberek”

— korabeli kifejezéssel élve — „latrones”, „praedones”, „tolvajok”, „rablók” seregét. Közös jellemvonásuk csupán az, hogy valamennyien valami módon kiszakadtak a feudális társadalomból. A közigazgatási forrásanyag, Kecskemét, Debrecen, Cegléd, Kiskőrös, Diószeg esete, Pintye, Becsza története, a kőváriak, a marosvidékiek és a távoli Dunántúl délnyugati szélén elszaporodott „rablók” példái viszont azt bizonyítják, hogy kapcsolatukat a feudális társadalommal nem szakították meg, sőt mindvégig fenntartották. A falvak népe élmezőiket, sokszor a megyei tisztek is összejártszanak velük, a mezővárosokban megbízottaik vannak. A császári hatóságok pedig ugyanolyan haraggal üldözik a prédók pártolóit, mint magukat a hegyi tolvajokat. A hegyekben lappangóknak ez az „illegális” beépülése a korabeli társadalomba rendkívül megtévesztő, könnyen a népi kurucság politikai tudatosságának igen magas fokára vonatkozó megállapítások forrásaivá válhat. Tévedés lenne azonban, ha a prédók társadalmi kapcsolataiban a Rákóczi-szabadságharc tudatos szervezésének első csírait látnánk, ha a felkelés nemzeti ideológiájának minden gyökerét itt keresnénk.

Miből éltek a hegyekbe kiállott bújdosók? Miért támogatták a „nagy hegyi tolvajokat” a jobbágyok és sokszor a nemesek is? A nemzeti ellenállás megtestesítőit, a függetlenségi harc kezdeményezőit ismerték volna fel bennük? Erre a feltevésre Rákóczi támadásának első eseményei kegyetlenül rácafolnak.

A XVII. század végi „tolvajjárásokról” még meglehetősen gyér ismereteink vannak, annyi azonban bizonyos, hogy az üldözésüket, megsemmisítésüket parancsoló császári rendeletek megjelenése Bécs más vonatkozású — fegyvertartási tilalomra, sómonopóliumra, kereskedelmi adó kivetésére, a kivitel-behozzal szabályozására vonatkozó — utasításaival esnek össze. Nyilvánvaló, hogy a hegyekben lappangók számának és jelentőségének növekedése is összefüggésben van ezekkel a rendeletekkel. A közigazgatási iratokból tudjuk, hogy a hegyi emberek pártfogói egyben orgazdái is a prédóknak, számos nemes is hasonló gyanúba kerül, sőt a megyei tisztek sem kivételek, s a „tolvajjárások” idején elsősorban az országhatárokon átvezető passusok és a vámhelyeket kerülő titkos járáások őrzését és felkutatását rendelik el. Mindez — és még számos más, itt nem részletezhető adat arra utal, hogy a „hegyi tolvajok”, „rablók” valószínűleg számottevő része nem csupán elvett javakat akart értékesíteni, hanem a korabeli csempészforgalom lebonyolítója volt, s ily módon került összeköttetésbe a társadalom igen széles és az ország távoleső vidékein élő rétegeivel is. Járják Török- és főleg Lengyelországot és nem csoda, hogy ők a XVII. század végi Magyarország „híres”, legmozgékonyabb emberei, akiknek szükségszerűen igen széles ismeretekkel és konspirációs tapasztalatokkal kell rendelkezniök. Legnagyobb ellenségeik a sőtisztek, a vámosok, a kamarai emberek, és természetesen, hogy a népi kurucok mozgalmairól legtöbbet a harmincadosok és kamarai tisztek jelentéseiből tudunk.

Az országhatár egyes szakaszain és a magyar—erdélyi határ erdőségeiben meghúzódó rablók, prédók a fent vázolt szempontból meglehetősen céltudatos élete és tevékenysége rendkívül kedvező bázist és keretet biztosított mindazoknak, akik a társadalom különböző rétegeiből személyileg kiszakadva, vagy Thököly törökországi csapattöredékeiből hazatérve kerültek közéjük. A politikai tudat, amit magukkal hoztak — ha Thököly katonájának, vagy valamelyik végvár volt vitézének, különösen pedig ha nemes származásának a gondolatvilágát vizsgáljuk is — bármennyi antifeudális elem szötte is át, a nemesi nemzetfogalom jegyében fogant, nemesi indítású. Ám a népi kurucság megmozdulásában a nemesi nemzetfogalomnak csak igen gyenge visszfénye tükröződik. Az

1697-i felkelés, az 1698—1702-i mozgalmak és a tiszaháti felkelés ideológiájáról valló meglehetősen gyér forrásanyagban a nemesi nemzet gondolatvilágának csak töredékei mutatkoznak, a nemzet kifejezéssel pedig nem is találkozunk.

Kis Albert hajdúi azért tartják igazságtalannak, hogy hadnagyukat Károlyi elfogta, mert Kis Albert szerintük „sem országnak sem a nemes vármegyének rendkívül való kárára nem igyekezett”. Bizonyos, hogy nem egyszerű közigazgatási fórumokra gondoltak, amikor a nemesi nemzet sejtjét, a megyét és az országot különválasztva említették. A szórványos dokumentumok egész során ez a kettősség vonul végig. A hegyaljai felkelők kiáltványában is hiába keressük a nemzet kifejezést: „Kérünk és intünk mindenkit, valakik hazájokat és nemesi szabadságokat keresik és nyomorúság alól való föl szabadulásokat kívánják... fogjanak fegyvert.” Figyelemre méltó, hogy a következő sorokban a szabadság kifejezés elől a „nemesi” jelző már elmarad. Ha pedig a „*hazájokat keresik*” megfogalmazásban nem elírásról van szó, akkor az érzelmileg, hangulatilag a bújdosó énekekre, témánk szempontjából pedig a belső válságoktól szaggatott népi kurucság ideológiailag is forrongó, kialakulatlan voltára utal. A hegyaljai felkelők egyik vezetője Bajusz Gáspár tokaji lovaskapitány, aki maga jómódú nemes volt, és családi kapcsolatok is fűzték Thökölyhez, így beszél: „Te szegény, agyongyötört Magyarország fizess meg hosszadalmas portiódat.” Mikor 1698-ban Ugocsában feltámadnak a kurucok, megmozdulásukat ezzel indokolják: „A magyar hazában meghizakodott nadáljok, urak, kik sok szegényeknek keserményekkel nadály módgyára meghizakodtanak.” A tiszaháti felkelést előkészítő kurucok sem a nemzet, hanem az ország gondjaival azonosították egyéni bajaikat. Károlyi írja memorialejában: „Mint a parasztok vallomásából kitétnik, hűsvét előtt gyűlést tartottak az erdőségekben és az *ország* (kiemelés tőlem — V. Á.) helyzetéről tanácskoztak.”

Tudjuk, hogy Thököly kurucainak legöntudatosabb elemeiben az a gondolat kristályosodott ki, hogy a magyar nemzet régi dicsőséges szabadságának visszaállításáért harcolnak, a végvári katonák pedig a XVII. század folyamán azt vallották, hogy amikor „édes nemzetükért” hullatják véréket a rommá lőtt falakon, jogot szereznek a nemességre, „szép nemesség levelüket” építik. Az erdőkben lappangó kurucok gondolatvilágában azonban mindezt hiába keresnők. Még a volt Thököly-tisztek, nemesek sem a nemzet gondolatkörében indokolják támadásukat. Nagy szerepe volt ebben annak, hogy körükben számban és jelentőségben a jobbágyság emelkedett ki leginkább és képviselőit olyan indítékok vezették, amelyek a paraszti osztályharcban gyökereztek. Ez határozta meg Esze Tamás törekvéseit is, annak ellenére, hogy nem az eke mellől, hanem mint a kamarával és az újhelyi tisztekkel összeütközésbe került sóval kereskedő paraszt került a „zöld várba”. Magyarországon 1700 körül a nemesi kiváltság sem az adótól sem a zsoldosok hatalmaskodásától nem kímélte a nemes, s az udvar gazdaságpolitikai intézkedései sem vették figyelembe a címereslevelet. Talán a Habsburg államhatalom kiépülése és fölébe kerekedése a nemesi rendi hatalomnak felébresztett olyan gondolatokat, hogy az ország nem azonos a nemesség összességét jelentő politikai nemzettel. A népi kurucság vezetői Esze Tamás, Kis Albert, Pap Mihály, akik az új rebellió gondolatát nem a nemesi nemzeti ideológia jegyében érlelték ki maguk között, elsősorban a falvak népét látták, amelyet ők, akik messze vidékeket jártak meg, mindenkinél jobban ismertek. Tudták, hogy a szegény nép „immár sem Istennel, sem a Császári Főlséggel, sem a megyei tisztviselőkkel, — hallgatok a földesurakról, kiket ha lehetne egytől-egyig kiűrtana —

„de még saját életével sem gondol” — amint arról Károlyi beszámol, aki elsősorban ezektől, a „híres emberek”-től szerezte értesüléseit.

1703 tavaszán Rákóczi a brezáni várból pátenst bocsát ki, amelyben az ország minden rendű nemes és nemtelen lakosát harcra szólítja a nemzet szabadságának megvédéséért. A közös harcot az idegen nemzetség mindenkit egyaránt romlásba vető hatalmaskodásával, eszmeileg pedig a lakosság minden rétegét magában foglaló közös nemzet gondolatával indokolja. A Rákóczi-szabadságharc ideológiájában a nemeseket és jobbágyokat egyaránt magában foglaló nemzetfogalom először most tűnik fel.

A népi kurucság egyik legfontosabb társadalmi bázisa Máramaros volt. 1703 őszén itt Rákóczi megbízásából inquisitiót tartottak, amelynek jegyzőkönyve rendkívül híven visszaadja, hogy miként vélekedtek a máramarosi nemesek, miként a jobbágyok Rákóczi és Esze Tamás támadásáról. A vélemények arra az időszakra vonatkozhatnak, amely Rákóczi bejövetelétől az urak első csatlakozásáig telt el. A szegénység — amint az a mészárszéken beszélő asszonyok fecsegéséből, a hadból jött hajdúk híreiből, egy sánta sóvágó és ismeretlen nevű ruszin jobbágy szavából kiderült — azt tartotta, hogy „az Isten küldte kegyelmes urunkat a szegénység megszabadítására”, de most rendkívül aggódik, mert az urak is hozzáálltak, akik pártos szívűek, lám meglövéldözték uruk sátrát, de Rákóczi árestomba tétette a pártos urakat, Budai Istvánt pedig megnyúzatta. Nem az a kérdés most, hogy az igazság milyen töredékei ismerhetők fel e helyenként már népmesei fordulatokkal is színeződő szóbeszédben, hanem hogy a szegénység gondolatvilága a kezdődő szabadságharcra kapcsolatban a „szegénység szabadítása” és a „pártos urak” körében mozog. De a nemesek fejében sem fordul meg, hogy a bontakozó háború nemzeti szabadságharc vagy az ország függetlenségéért indított támadás lenne. Annyit értenek meg, hogy Rákóczi az „Ausztriai Ház” ellen támadt, de mert csak disznópásztorok állottak melléje és a gyűlevész nép, jobb lett volna, ha ott marad Lengyelországban. „Pintye jobb móddal kötötte fel a kardot, hasznosabb is lesz az ő kard felkötése mint a Rákóczié; csak botosokkal jár, mint a Disznó Pásztor, s maga is annak való volna!” Ezek a nemesek már olvasták Rákóczi brezáni pátenst, de maguk körül a mozgolódó, szolgálatot megtagadó jobbágyokat látták, a jobbágyok szabadulásának hírével voltak tele a falvak. A pátenst hiába mondotta, hogy a nemesek és nemtelenek közösen keljenek fel a nemzet szabadságáért, a nemesek nem értették meg, hogy mit akar Rákóczi. Azt mondták rá, hogy „hazája vesztett”, „sírva jár a Beszkideken, sem Lengyel sem Magyarországba nem mer menni”. Máramaros főispánja, Bethlen Miklós ezzel inti császárhűsége a nemességet, miután ugyan-csak „jól megrágtá” a brezáni pátenst szavait: „az Istenért kérem kegyelmeteket mutassa meg kigyelmetek kegyelmes urunkhoz és *Édes Hazájához* (kiemelés tőlem — V. Á.) való kötelességét” [ti. a császárhoz]. A jobbágyokhoz egész más hangon szól: „rövid időn — úgy hiszem — engemet Isten kivívén, bizony mint főispán és mint Dominus Terrestris számot veszek — írja tisztartójának. — A jobbágyok is úgy gondolkozzanak: ha szófogadatlankodnak, bizony az övéket veszem el.” Abból a levélből, amelyet Esze Tamás küldött 1703 tavaszán a kurucok ellen fegyverkező Szatmár vármegyéhez, nemcsak az derül ki, hogy ő sem a nemesi nemzet gondolatvilágában fogalmaz, hanem az is, hogy jól ismeri a megyei nemességet: „Sem a király, sem a fejedelem nem kívánta felkelésteket” — „ez csak a nyomorult nép elnyomását célozza, a nagyságos fejedelem végtelen szomorúságára. — Más alkalommal is akartam már a nemes vármegyét az én uramnak pátenstével megvigasztalni vagy megnemesíteni. Ha vissza nem ad-

játok, meg ne próbáljátok gyalázattal illetni [ti. erre volt példa], mert fejetök lehullásával, javaitok elvesztésével fogtok fizetni érte.” De Kis Albert sem a nemzet iránti hűségre esketi Kajdi Istvánt, amelyre Rákóczi Magyarország minden rendű lakosságát felszólítja a hadak között is közkézen forgó pátensében, hanem azt fogadtatja meg vele, hogy: „midőn az Méltóságos Fejedelem kijün, ez nemes vármegyének az zászlót elküldi, ez nemes vármegyének híve” lesz. Becsa Jánoséknak pedig hiába küldik a „leveleket”, nem mozdulnak, Hlosvay Bálintnak kell felkeresésükre menni.

A brezani pátens bármennyire is hangsúlyozta a külső segítség biztosítását és a nemesi nemzet sérelmeit, önmagában nem volt elegendő a nemesség megnyerésére. „Isten s ez világ előtt protestálunk, hogy minket ez rajtunk való fegyveres erő hányt az mire hányt” — írják a Rákócziak hódoló máramrosiak Bethlen Miklósnak. A Lőcsére menekült nemesek pedig csak nemesi szabadságuk aggodalmasan körülírt biztosításának kikötésével capitulálnak. A felkelő szegénylegények és jobbágyok a brezani pátensben bizonyosság levelet láttak uruk szándékairól, úgy tűnik, megértették azt az alapgondolatát is, hogy Rákóczi nemcsak a szegény néppel harcol, hanem a nemesekre is számít. Erre utal a máramrosi inquisitio jegyzőkönyv jobbágy vallomásának és Esze Tamás említett levelének azonos motívuma: uruk *szomorú* a nemesek nyakassága, pártossága miatt, de eszmei mondanivalóját nem vette át. A brezani pátens nemesnemtelen közös nemzetéről szóló gondolatvilágára nem rezonált sem a nemesség, sem a jobbágyság. Rákóczi a szabadságharc folyamán nem ismétli meg a brezani kiáltványt. Ézentúl mindig a nemzeti küzdelem jegyében, de külön szól az egyes osztályokhoz, csoportokhoz, rétegekhez. Következő pátensei, pl. a nemességhez írott naményi pátens, vagy a jobbágyfolyamodványokból és Bercsényi 1704. április 2-i lévai pátenséből rekonstruálható jobbágypátens sokkal konkrétabban számol annak a társadalmi rétegnek az igényével, amelyet meg akar nyerni. A fegyvert fogó jobbágyoknak a földesúri terhek alól szabadságot, a nemességnek a felkelő jobbágy kurucokkal szemben oltalomlevelet ígért.

A nemesi nemzet fogalma a földesurak gondolatvilágában tartalmilag rendkívül nehezen bővül, még nehezebben tör utat a jobbágyokhoz és a kuruc katonákhoz. Tanulságos végiglapoznunk a jobbágykatonaság helyzetéről megrázó képeket felvillantó katonafolyamodványok vaskos kötetét. A vitézek és hozzátartozóik konkrét bajaikat, kívánságaikat mondják el benne, ha hareuk értelméről beszélnek, a fejedelemhez fűződő személyes hűség, a hazájuk iránti szeretet és az ország szolgálatának eszmevilágában maradnak. Arra, hogy a nemzetért fogtak volna fegyvert az előbbiekhöz képest elenyészően kevés példát találunk. Jellemző a dömösi bírák és lakosok folyamodványa (1704. február 20.): mivel Rákóczi hűségére adták magukat, tudják, hogy tartoznak vitézeit ellátni, „sőt tehetségünk szerint országunk s magunk szabadságának munkállása mellett munkálódván”. Dura András rokkant katona írja: „nem nemesi jószágom vagy curiám mellett ültem fel s kötöttem fegyvert, hanem szabad jó akaratomból akarván hazám szabadságának visszanyaerését én is hűséggel szolgálnom”. A fegyvert fogó jobbágyok, katonák, de a katonákat támogató községek lakóiban is a szabadság — az ország szabadsága egyet jelent egyéni szabadságukkal. Az ország szabadságát elválaszthatatlannak tartják az egyéni szabadságtól. „Tihany várának és városának lakosai közönségesen és az egész vitézlő sereg” azzal tagadja meg az árenda és dézsma fizetését, hogy „szabadságunknak nem elvesztéséért, hanem megtartásának okáért harcolunk”. A munkácsi katonák és hajdúk fegyverben maradásukat Rákóczi ígérétenek — „valaki Nagyságod mellett fegyvert köt

minden féle úr dologtól, adózástól és szer járástól immunitáltatnak” — megtartásához kötik. Különben „inkább kisébbség leszünk haza szállani és az zászlókat hadnagy uraink kezében adni”. Kis Albert ezere kijelenti, hogy ha a megyei tisztek és a földesurak szolgáltatásokra kötelezik otthonmaradt hozzátartozóikat, „az nemes országnak közönséges szolgálattját nem continuálhatjuk”.

Kis Albert ezeréhez fűződik a népi kurucság legradikálisabb iránya: katonái, de a jobbágyok is, ahol hajdúival megjelent, a „földesurak jussát bontogatták”, meglagadták a szolgálatot és a majorságot maguknak foglalták. Helységenként közösen, hajdúszabadságot nyerve akartak kiszabadulni a földesúri függés alól, amint azt Nagyszöllös és Salánk példája bizonyítja. A nemesség törekvésükben „nemzet ellenes cselekedetet” látott. A Perényiek írják felháborodottan: „Kéntelenítettünk mind közönségesen Nagyságodat busitanunk, lévén nem kicsiny rövidségünk régi nemzetünknek és szabadságunknak magunk jobbágyai által megbántódása” (kiemelés tőlem — V. Á.). Majd részletezik, hogy miben állott „nemzetük megbántódása”: A jobbágyok állítólag Rákóczitól zászlót és dobot hozván maguk közé veszik az otthonmaradt, uraikhoz hűséges jobbágyokat is. Azt „jónak és istenesnek” tartják, hogy a jobbágyok hadba menjenek, de úgy látják, ezek nem „országunk szabadítása végett” kötöttek fegyvert, hanem csak „az nemesi rend ellen való bosszúságból és magok privatuma végett”. A jobbágyok privatuma, egyéni érdekei e nemesi gondolatvilágában természetesen kívül esik a nemzeti szabadság fogalmán, sőt sérti is azt. A hajdúszabadság „ittthon minekünk cum contari [sic!] derogamine nemzetünk szabadságának” — írják.

Tudjuk, Nagyszöllőstre Rákóczi Pap Mihályt küldötte rendet teremteni. Pap Mihály jó módú nemes, a tiszaháti felkelést előkészítő mozgalom egyik ismert és minden bizonnyal vezető alakja, feladatának véresen és kegyetlenül eleget tett. Tehát a nemesség hatalmának megszilárdítása érdekében működött, nagyon is konkrétan közre. Am ennek ellenére még 1704 második felében is, csaknem félévvel a nagyszöllősi szereplése után, a népi kurucság gondolatvilágában él. Nagybányán hatalmaskodott: cédulapénzt szedett a kapun, a lengyelországi kereskedőket elfogatta, a harmincadost ölőssel fenyegette és főleg mindenféle kijelentéseket tett. E kijelentések jellegét nehéz lenne egyetlen jelzővel — pl. szabadságharc ellenes — meghatározni. Pap Mihály ugyanis azzal kérkedett, hogy az ország terhét ő vette a vállára, Rákóczit ő tette emberré, ő hozta ki Lengyelországból. Azt hangoztatta: „Magyarországnak terhét én vettem vállamra.” Témánk szempontjából nyilván másodrendű kérdés, hogy Pap Mihály mire gondolt, mikor az ország terhének vállalásáról beszélt: a tiszaháti megmozdulásra, vagy Nagyszöllőstre.

A szabadságharc folyamán Rákóczi rendkívül sokrétű kísérletet tett arra, hogy a Habsburg-ellenes háború nemzeti ideológiáját a katonasággal is elfogadtassa, megértesse. Csaták kimeneteléről, béketárgyalások eredményeiről vagy megszakadásának okáról a vitézlő rendet is mindig tájékoztatta. A kuruc hadseregben minden kijelentés, amely az ország törvényét, rendjét sértette, káromkodásnak számított. Tudjuk, hogy Rákóczi ismételt kibocsátott rendeleteivel akart gátat emelni a nemesi tisztekre, előljárókra szórt átkoktól is szikrázó durva katonabeszédnek. A büntetés fölöttébb szigorú volt; a káromkodáson ért visszaeső bűnös életével lakolt. Figyelemre méltó, hogy a tisztek és a közkatonák külön elbírálásban részesültek, s az évek során a tisztekre kiszabott büntetés enyhült, a közkatonáké viszont egyre szigorúbbá vált. Ebből arra is lehet következtetni, hogy nőtt elkeseredésük, vagyis nemcsak a vallási értelemben vett

hajdúbeszéd szaporodott a hadak között, hanem hangosabbá vált az urak, tisztek „adta teremtetézése” is.

Ila a katonák gondolkörében a nemzet fogalom megragadását vizsgáljuk, lehetetlen kitérniük a vallási — nem szervezeti, politikai — hanem hitbeli, az egyháztörténet keretein jóval túlmenő kérdései elől. Ismerjük Rákóczi imáit, amelyekről nehéz eldönteni, hogy protestáns vagy katolikus gondolkörben fogantattak-e, de az bizonyos, hogy Habsburg-ellenes, a szabadságharc nemzeti ideológiájával átszőtt imák voltak.

Rákóczi a széchenyi országgyűlés után elrendelte, hogy az ezredeket felekezetük szerint megfelelő lelkipásztorral vagy pappal lássák el. Mi célja lehetett ezzel a fejedelemnek, aki különben a vallási ellentétek elsímitására, a vallási sérelmekből eredő indulatok megfékezésére törekedett? Utasításából az derül ki, hogy a katonaság rendre, jó erkölcsre nevelése. De úgy véljük, hogy feladatuk ennél sokkal több. A szabadságharc lelkipásztorainak problematikája — Esze Tamás kutatásaiból tudjuk — rendkívül sokoldalú és napjainkban még nem tisztázott kérdés. Annyi bizonyos, hogy magatartásuk a szabadságharc elején nem egységes. Vannak, akik a népi kurucság mozgalmába épültek bele, Újhelyi István ungvári prédikátor azért félti Rákóczi életét, mert ha valami baj érné, „akkor jőne el a jajoknak jajja az magyar nemzetre és akkor szakadna nyaka ez mai dolognak”. Viszont vannak a szabadságharc idején kevésbé áldozatkész, Rákóczi ügyét csak fenntartásokkal fogadó prédikátorok is. Mégis úgy véljük, hogy a szabadságharc nemzeti ideológiáját, azt a gondolatot, hogy a katonák a „nemzetért” hullatják vérüket, leginkább a prédikátorok terjesztették a hadak között. Erre utal az a körülmény is, hogy a katonafolyamodványok 1705 második felétől kezdve indokolják sűrűbben azzal egyéni kérésüket, követelnek orvoslást sérelmeikre, hogy nemzetükért harcolnak.

A Hadi Edictumok és Regulamentumok ugyancsak közvetítői, szétsugárzói a nemzeti ideológiának. A minduntalanul szétoszló, fegyelmet nehezen viselő kuruc hadsereget a fejedelem nem csupán úgy akarta az „ország törvényeihez” alkalmaztatni, hogy jó, egységes és korszerű hadi rendet próbált teremteni körükben, hanem arra törekedett, hogy a fegyverforgató katonaság elfogadja a szabadságharc nemzeti ideológiáját. „A Rákóczi-szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatait” elemző tanulmány külön választja a hadsereg szervezésével foglalkozó szabályzatokat és azokat, amelyek a kuruc katona viselkedését, erkölcsi-politikai magatartását szabják meg. Az 1705-ben készített „Hadi Regulák” szerint az a katona, aki Rákóczi oltalomlevelét nem veszi figyelembe, halállal lakol. Tudjuk, hogy a fejedelmi kancelláriába mennyi panasz futott be arról, hogy a nemesi házakra törő katonák a fejedelem aláírásával és pecsétjével hitelesített oltalomlevelet széjjeltépték olyan kijelentések kíséretében, hogy nekik sem a fejedelem, sem generális nem parancsol. Amint a reguláris állandó hadsereg megteremtése is minden erőfeszítés ellenére csak részleteredményeket hozó kísérlet maradt, a katonák „vérmes indulatát” sem sikerült a nemzeti ideológia jegyében a nemességhez hozzászelidíteni.

A szabadságharc folyamán a katonák közül sokan átvették ugyan a nemzetért vívott harc gondolatát, a vitézek szókinésében megjelenik, majd gyakorivá válik a „nemzet” kifejezés, de mást értettek alatta, mint a nemesek. Nem fűzte szorosabbra kapcsolatukat a nemességgel, sőt osztályellentétek most már a nemzeti ideológia síkján is összeesaptak. Esze Tamásnak az irodalomban sokat idézett 1707 végén írott levele rendkívül erőteljes kifejezése annak az ekkor már a hadak között eléggé általános gondolatnak, hogy a nemzet igazi hívei nem az

urak, hanem a szegénylegények: „Mellyik uri, nemessi vagy köz renden valók merészeltek a németh nemzetnek igája alatt édes hazájoknak hasznára czélozó dolgot előhozni. Annyival is inkább indítani és Felségedet az idegeny országon fel keresni és romlását édes nemzetünknek nem béhunt szemmel nézik vala-é.”

A népi kurucság képviselői és általában a jobbágyból lett kuruc katonák a legkülönbözőbb természetű forrásanyag egybehangzó tanúsága szerint azért harcoltak Rákóczi, majd a Szövetkezett Rendek mellett, mert azt remélték, hogy fegyverforgatásukért szabadságot nyernek. „A szegénylegények éneke” c. vers szerint ezt a szabadságot a katonák úgy képzeltek el, hogy „Nyerünk, gondoltuk, oly szabadságot: Oltalmazzuk, S szabadítjuk Szegény hazánkot” — vagyis hajdúvárosi kiváltságot nyernek. A fegyvert fogott jobbágyok követelésének azonban Rákóczi nehezen engedett. Salánk és Nagyszöllős esetét ismerjük, Tarpán kívül csak néhány helység kapta meg a hajdúvárosi kiváltságot, amelyet Esze Tamás szülőfaluja is csak három éves elkeseredett küzdelem után nyert el. Ha azonban a fegyverfogó jobbágyok tömegét nézzük, rendkívül vékony eredmény ez még akkor is, ha figyelembe vesszük, hogy a sárospataki országgyűlésen törvénné lett a közösen felkelt helységek joga a hajdúvárosi kiváltsághoz.

Rákóczi ellenállása érthető: ha a katonaság követelésének enged, a nemességgel kerül összeütközésbe. A szabadságharc meg-megújuló béketárgyalásai, de egész menete bizonyítja, hogy a nemesség nem a háborúra, hanem a békére készülődik, nem érdeke, hogy széles, nagyszámú katonaréteggel vegye magát körül. A hajdúkiváltság létrejötté a Bocskai-felkeléshez fűződik, szükségességét az uralkodó osztály szempontjából a török veszély, az erdélyi fejedelemség és a királyi Magyarország között állandósuló háború indokolta. A törököt kiűzték, Erdély és Magyarország akár a Habsburgok, akár Rákóczi kerekedik felül, egy kéz kormányzása alá kerül. A katonáskodó szabad katonarétegek által lakott hajdútelepülés a Rákóczi-szabadságharc idején az uralkodó osztály szemében már sokat veszített korszerűségéből. A hajdúvárosok példája pedig nem győzte meg Rákóczit az ellenkezőjéről. Keserűen tapasztalta, hogy a hajdúk meghidegültek a haza szolgálata iránt, pedig „mind privilegiumoknak tenora azt tartaná s mind penig hozzánk s hazájokhoz való hűségek és szeretetek azt hozná magával”, hogy táborba szálljanak. Rákóczit sokat foglalkoztatta a hajdúkiváltság kérdése. Feltehető, hogy egyes hajdúkiváltságokat felülvizsgáltatott, sőt a régi kiváltságoknak a szabadságharc szempontjából való korszerűsítésén is gondolkozott. Kálmáncsey István 1705. március 30-án írott levelében ugyanis beszámol a munkácsi hajdúk privilegiumának eredetéről és javaslatot tesz, „azon módokatokról”, amelyekkel „az Privilegialis Hajdúk szabadságát jó rendbe hozhatnánk”.

Am a parasztság körében sem egységes követelés vagy igény a hajdúvárosi kiváltság. Az ismert példákon kívül még valószínűleg sok adat fog előkerülni arra vonatkozóan, hogy egyes községek közösen zászlót és dobot kérnek a hajdúvárosi kiváltság elnyerésének igényével. Am a nagyszöllősi és salánki események arról is tájékoztatnak, hogy a parasztok egy részét erőszakkal eskették maguk közé a katonák. A jobbágyság ebben az időben már nem akarta egységesen magára vállalni az állandó katonáskodás, fegyveres szolgálat kötelességének lényegében feudális terhét.

Bercsényi pátense, az egyes katonafolyamodványok és a sárospataki országgyűlés végzése egybehangzóan bizonyítja, hogy a jobbágyság az egyéni

szabadságot is igényelte. Nemcsak a közösen felkelőknek jár szabadság, hanem az egyeseknek is, „ha föl támadnak, fegyvert fognak, mind maghok mind jövődő maradékok minden adózások, terhek s földes urak hatalmából örököszen föl-szabadíttatnak s szabadsággal megh ajándékoztatnak”. Tudjuk, hogy a jobbágyok főleg a szabadságharc elején földesúri földeket is foglalnak el, megtagadják a vámot, harmincadot — nemesi kiváltságokkal élnek.

A hajdúvárosi kiváltság értelmezésében is számolnunk kell a jobbágy-katonaság tudatában bizonyos tartalmi változással. A Hunyad megyei rác katonaság, mikor Rákóczi mellett leteszi a homagiumot, kiköti, hogy „lehessen kereskedésük a sóval, harmincaddal ... ne tartozzunk”. A megyei nemesség és Rákóczi tiszttartói részéről gyakori panasz, hogy a kuruc katonák vámmentes-ségi, kocsmatartási kiváltságot vindikálnak maguknak. A nagyszöllősi földesurak leveléből tudjuk, hogy a hajdúvárosi kiváltságon a jobbágyok nem csupán személyi szabadságot értettek, hanem szabadságot az eddig csak nemeseket illető jogok — vámmenteség, erdőhasználat, kocsmáltatás stb. — élvezésére is. Sőt van olyan, aki beíratta magát a zászló alá, majd zsoldost állított s otthon maradt élni e jogokkal. A határőrvidéki szerbek megnyerésére történt tárgyalások és kísérletek éveken át arról tanúskodnak, hogy ez a csak fegyverrel szolgáló réteg ugyanolyan erővel ragaszkodik a hajdúvárosi kiváltság, mint a szabad kereskedés biztosításához. A Rákóczi-szabadságharc folyamán tehát a hajdúvárosi kiváltság igénye számos olyan osztályharcos elemet is tartalmazott, amelyet még Bocskai hajdúinál nem látunk és amely a fegyveres szolgálat feudális kötelezettségén túlmutat. A fegyverfogó jobbágyok pedig akár hajdúvárosi kiváltság formájában, akár egyénileg képzeltek el a szabadulásukat, nem akartak a nemesség soraiba emelkedni, nem nemeslevél elnyerésére, hanem szabadságra törekedtek.

A szegénylegényekből és jobbágyokból toborzódó katonaság általában nem a nemzet, hanem az ország, haza tágabb fogalomkörében gondolkozik. A nemzet fogalmát nem tudja saját egyéni törekvéseitől elvonatkoztatva felfogni, az egyéni törekvés pedig a nemesek nemzetével való kibékíthetetlen szembenállást jelent. A szabadságharc eseményei viszont a katonaság öntudatát rendkívül megnövelték. A katonák meggyőződtek arról, hogy fegyverük nélkül a nemesek nemzete is összeomlik. Egyetlen értékmérő szemükben a harcban való helytállás: „Még semmit sem vett meg kegyelmes urunk, s már parancsolni akar” — mondja 1704 végén egy parasztember. Nagy Miklós Gömör megyei katona ellen az a vád, hogy így beszél: „Én bizony süvegvetve sem Rákóczi Ferenc sem Bercsényi után nem járok, ha kellek, meg találunk.” Rimaszombati Györki Pál katona higgadt, tiszteletteljes szavakkal fejezi ki a katonaság öntudatát: „azon szabadságnak helyreállítása egykönnyen nem mehet, hanem Nagyságod szerencsés erős győzedelmes fegyvere által és sok Nagyságod igazán hazája mellett serényen táborozó, vérét kiontani nem szánó haza fiai által.”

Ennek a fegyveres erőre épülő öntudatnak jegyében alakul a kuruc katonaság sajátos történetiszemlélete is. Rákóczi kancelláriájának hivatalos kiadványai akár hazai használatra, akár külföld számára készültek, a nemesi történetiszemlélet jegyeit viselik magukon. A kuruc katonaság azonban nem tekint vissza az Aranybullára vagy az 1687-i országgyűlésre. Nem találjuk meg körükben azokat a nagyhatalmi ábrándokat s a skithiai származás, a szittyá erények dicsőítésének motívumait sem, amelyek a végvári katonaság körében a XVII. század folyamán sőt Thököly kuruc kapitányai között is fellelhetők. Mindezek helyett azt a rövid múltat tekinti „történetnek”, amelyet maga csinált: a tiszaháti felkelést, a vár-

vívások, csatateretek eseményeit, ahol a „szegénylegények magokat frissen forgaták”, „csak szegények, s nem úrfiak véreket onták”. Thökölyre úgy emlékezik, mint intő példára, akinek azért hidegült meg idegen országon a vére, azért holt meg hazájától távol, mert az urak, akikben bízott, mihelyt megrakodtak, hátat fordítottak neki. A Mátyás-hagyomány pedig azzal az alaphanggal elevenedik fel körükben, hogy a nagy Hunyadi fiát katonái tették királlyá.

HOZZÁSZÓLÁSOK

BARTHA ANTAL

Hozzászólás Mályusz Elemér előadásához

Ha csupán a legutóbbi évek történeti feldolgozásait, mint Artamonov M. I. vagy Minorsky V. újabb feldolgozását a kazár történetéről, avagy Dunlop D. M. száraz anyagközlő művét veszi kézbe a történész, akkor tudomásul kell vennie, hogy a magyarok VIII—IX. századi őshazája távolról sem volt földi paradicsom. A magyar törzsek a Kárpátokon túli hazájának területén nagy erők feszültek egymásnak mind az egyes népeken belül, mind pedig a különböző etnikumú népek egymásközötti viszonyában is.

Már önmagában a kazár uralom is súlyos terhet és fenyegetettséget tartogatott a Kazár Kaganátus érdekszférájában élő magyarok számára. A kazárok felől jövő nyomást a későbbiekben a besenyők oldaláról jelentkező és a magyar törzsek számára minden esetben tragikus kimenetelű támadások váltották fel. A besenyőktől annyira tartottak a magyarok, hogy a X. század első negyedében, amikor Bíborbanszületett Konstantin besenyő-ellenes szövetségre szólította fel őket, nem fogadták el a bizánci udvar ajánlatát, még oly áron sem, ha visszaszereshették volna a besenyők által elfoglalt ősi szállásföldeket, melyek visszaszerzésének lehetőségét a bizánci követ megcsillogtatta a magyarok előtt. S e külső veszélyeztetettség körülményein kívül még számolnunk kell azokkal a gazdasági és társadalmi folyamatokkal, amelyek a magyar etnikumon belül az ősi közösségi formák szétfeszítésére irányultak, s amelyek a még megmaradt ősi társadalmi egységeket új tartalommal töltötték meg; tehát a magyar etnikumon belül is olyan erők hatottak, amelyek egy új korszak, új viszonyok előhírnökei voltak — így talán nem is tűnik túlzásnak a XI. századi *Ösgesta Scitica patria*-ról adott jámbor keresztény lelkeket elrettentő naív leírása. Természetesen a XI. századi gesta-író mit sem tudott az őshaza valóságos történelmi körülményeiről, vagy ha valamit tudott is, az nagyon bizonytalan ismeret lehetett, mert csak a modern történettudomány tárta fel azokat az állapotokat, amelyek a magyar nép hajdani őshazájában uralkodtak.

Mályusz Elemér véleményem szerint helyesen mutatott rá azokra a társadalmi és ideológiai okokra, amelyek az *Ösgesta*-ban az általa idézett őshaza-képzethez vezettek.

Ami az előadásnak azt a részét illeti, amelyik az Anonymus korára, a XIII. századra kialakult haza fogalmát fejtegeti, visszavetítve azt az őshazáról kialakított új nézet eredőire is, a következőket kívánom megjegyezni. Maga az előadás is felveti annak a gondolatát, hogy Anonymus haza-képzete a XIII. században a már formálódó nemesi communitas érdekeinek megfelelően alakult át a XI. századhoz viszonyítva. Úgy vélem, magának Anonymus művének a tanulmányozása elég meggyőzően bizonyítja azt, hogy mindennek előtt a nemesi érdekek messzi múltba történt visszavetítése jellemzi elsősorban Anonymust. Művében a nép önnállóan végrehajtója a nemzetség és törzsfők, fejedelmek kizárólagos akaratának, akik nem mások, mint a XIII. századi kortárs-hatalmasságok X. századi elődei. Anonymus ezeknek a hatalmasságoknak történeti tetteit kívánta ragyogtatni. Azt pl. csak az újabb történetírásunk részletekbe menő finom vizsgálatai döntötték el, hogy amikor Kendnek Korcán (Kurszán) apjának tett szállásföld adományozásról beszél, nemcsak a geneológiai sorrendet cserélte fel, hanem a kend népe nemzetséget élő személynek, Árpád kortársának tüntette fel. Kurszán szakrális fejedelem reális személyét és a valóságban létezett X. századi szállásföld viszonyait Árpádtól kiinduló adománynak tüntette fel, holott éppen az ellenkezője az igaz; Árpád széttelepítette

a kend nemzetséget Kurszán halála után, miután lehetővé vált a rivális szakrális fejedelmi hatalmi csoportosulás felszámolása. A lényeg azonban itt is az, hogy Anonymus előkelő embert szerepeltetett még akkor is, mint az esetek többségében, ha nem volt tisztában a tényleges geneológiai viszonyokkal. Miért mondom mindezt? Azért, mert úgy vélem, a XI. és a XIII. század között a nép nem bizonyulhatott elég erősnek, hogy a haza fogalmának érzelmi elemeit tisztán megőrizhesse, s így e lényeges pontban befolyásolhassa az egész középkori magyar történetírást. A XIII. században mind a kereszténység, mind pedig a nemesség voltak olyan erők, hogy még a pogány őshazát is lehessen idealizálva ábrázolni, sőt csak ilyen idealizálva lehetett ábrázolni a pogánykori őshazát, mert hiszen az őshaza Anonymus keze nyomán, regényes elbeszélőmódjában a nemesség őshazájává lett. Anonymus jelentős kortársainak ősei, még ha a honfoglalás korában pogányok is voltak, nem származhattak a siralom völgyéből.

Ezzel kapcsolatban meg kell emlékezni a fehér-ló mondájáról, amelyben a haza szép, füve dús, vize édes. Valóban ez a monda ősi eredetű, s lehet, hogy még honfoglalás előtti elemeket is tartalmaz. Ismerve azonban a IX–X. századi mondaalkotó környezetet, nem alaptalanul tételezzük fel azt, hogy ez a monda a fegyveres kíséret környezetben alakult ki. Erre enged következtetni a Botond-monda is. Botond valóban népi figura. Anonymus kételkedve viszonyult konstantinápolyi kalandjának hitelességéhez, mert, úgymond, a história-írók könyvében nem találta, s csak a parasztok naív, hitelt alig érdemlő szavaiból ismerte meg Botond kalandját. A Botond-monda a XIII. században már a nép alsó rétegei közé leszállt folklorisztikus historikus monda volt. Ámde maga Botond, a X. századi magyar kalandozások egyik epizódjának mondai hőse, fegyveres csapat tagjaként követte el híres tettét. A monda keletkezése ezek szerint a X. század elejére nyúlik vissza, amikor a magyar társadalom feudális átalakulásának a folyamata intenzív irányt vett. A fegyveres kíséret pedig ennek az átalakulásnak egyik fontos tényezője volt. Ámde a társadalmi állapotok ebben a korban még nem rögződtek olyan kérelhetetlenül, mint a későbbi századokban. Szerencsés esetben köznépi származású ember is tagja lehetett a fegyveres kíséretnek, s maga a fegyveres kíséret sem szakadt el a néptől, nem idegenült el teljesen, mint a fegyveres hatalom képviselője, és ez tükröződött gondolati síkon is, amennyiben a nép még saját hőseit is látta, ünnepelte vagy siratta a fegyveres kíséret kalandjairól szóló mondákban, hősi énekekben. Az a környezet, amelyben a fehér ló legendája és a Botond-monda is keletkezett, kettős arculatú volt, már uralkodó helyzetet foglalt el, de még nem volt idegen a népek sem. A fegyveres kíséretnek ez a kettős arculata kifejezést nyert más népek hasonló mondavilágában is: pl. az orosz évkönyvek feljegyzéseiben is. Ha közelebbről megnézzük a fehér-ló mondáját, akkor azt látjuk, hogy a ló pompás paripa, amelynek gazdag arany fékje és nyerge volt, tehát nem valamilyen szegényes környezetre utal a legenda. Amit a hazáról megtudunk ebből a mondából, azok olyan általános fogalmak, melyekből aligha lehet messzemenő következtetésekre jutni. Nem éreketlen az sem, mivé vált Anonymus kezén ez a monda. Anonymus több helyen is elszórva úgy iktatta be a mondának egyes elemeit regényes művébe, hogy az olvasó önkénytelenül is a feudális kori hűbéri adományozás, birtokba vevés, birtokba iktatás valamiféle burkolt célzását véli felfedezni abban az előadásban, ahogy azt Anonymusnál találjuk. Talán eredetében sem volt távol ez a monda a hűbéri birtokba iktatás ceremóniáját megteremtő társadalmi valóságtól. Talán éppen ez a körülmény altatta el Anonymus éberségét ezzel az alapjában szintén naiv mondával szemben, míg a Botond-mondával kapcsolatban már gyanakvóvá lett, mert abban nem talált semmi olyat, amit összekapcsolhatott volna kora társadalmi szokásaival.

Valószínű, hogy a X. században a köznépi rétegek és a feudalizálódó uralkodó réteg gondolatvilágában a haza még ébreszthetett ha nem is teljesen azonos, de hasonló érzelmeket. Azt aligha tételezhetjük fel, hogy a hatalmas vagyonú Ajtonyban és a számtalan méneseit legeltető szolga pásztoraiban teljesen azonos érzelmeket és képzeteket keltett a szülőföld, a dús legelő és jóvízű folyók földje. A szülőföld képzetének az ősi formája a paraszti rétegekben őrződött meg, míg a feudalizálódott fegyveres kíséret, amely feudális nemességgé vált, lemondott, illetve kénytelen volt lemondani saját dicsőítő legenda- és mondaköréről. Ez a mondavilág ugyanis szerves része volt annak a pogány képzeletvilágnak, amelyet talán már lehet ideológiának is nevezni, amely — amint azt más népek

hasonló mondavilágából tudjuk — magában foglalta a fejedelem elleni opposíció lehetőségét is. A keresztény hittérítők különben sem túrték meg a pogány hitvilággal szerves egységet alkotó pogánykori historikus énekeket.

Igen érdekes gondolat kiindulópontjául szolgáltak Mályusz Elemér előadásában az Imperium, Sacerdotium és a Studium kapcsolatáról mondottak.

E vonatkozásban az előadó Huizingára hivatkozik, aki a Studiumot az egyház és az állam működésével egyenrangúnak tartja. Valóban a középkori állam- és egyházigazgatás nem lehetett meg a középkori műveltségben jártas értelmiség nélkül. A Studium elnyerése lehetőséget nyújtott az alsóbb rétegekből a felső kiváltságos rétegbe jutáshoz. S lehet, hogy a középkori nézetek szerint e három fogalom egyenértékűnek tűnt, mai ismereteink alapján mégsem tehetünk egyenlőségi jelet az egyházi és az állami gyakorlat valamint a Studium közé. Az előbbi kettő értéksorrendjét a középkor gyakorlata eldöntötte, illetve a mindenkori érdekeknek megfelelően rendezte, ám a Studium mindenképpen az előző kettő függvénye volt még akkor is, ha a tudás néha egészen kiváltságos helyzetet biztosított. A Studium középkori lényege az volt, hogy az előbbi kettő érdekeit kiszolgáltatta. S a Studium látszat egyenrangúsága csak addig terjedt, míg eme feladatát teljesítette. Ezt egyébként Mályusz Elemér is kihangsúlyozta előadásában, csupán utalni kívántunk az értéksorrendre.

S mi történt akkor, ha a középkori diákok nem a feudális rend normáinak megfelelően az uralkodó osztály érdekeit szolgálták, hanem megszerzett ismereteik révén kritikailag viszonyultak a középkor intézményeihez? Ebben az esetben a megszerzett Studium nem adott lehetőséget a normális értelmiségi pályára. E körülményre az előadó felhívta a figyelmet, amikor arról szólt, hogy a tanulmányaikat különböző okok következtében be nem fejezett diákok a köznépi rétegekben élő vágyak, érzelmek megszólaltatóivá váltak. E megszakadt értelmiségi pályafutás képviselőiből támadtak a középkor énekesei, akik a homályos eredetű népi hagyományokat új módon szövezték meg, a hallgatóság szociális összetételének és hangulatának megfelelően szöttek a históriás vagy egyéb zsánerű dalaik fonálát. E dalokban helyet kaphattak — ha azt a hallgatóság igénye megkívánta — antif feudális, úr-ellenes kitételek. S ha ezekben a dalokban szerepeltek is a patria, a haza iránti érzelmek hangulati elemei, ezek inkább a szűkebb otthon, a családi tűzhely iránti vonzódást fejezték ki, mert ha a nagyobb területen együttélő társadalom képei elevenedtek meg a históriás énekekben, úgy az előadás hangvétele — amint azt a XV. századi Kont-monda is bizonyítani látszik — társadalmi, politikai jellegű volt.

A haza fogalmát a nemesség a maga számára sajátította ki, ami megfelelt a nemesség uralkodó helyzetének, az a haza fogalom, amely egyet jelentett az elnyomással, nem vonzotta a jobbágyparasztokat. Az előadó rendkívül élesen világított rá a Werbőczy fogalmazta patria lényegére. Ez a haza a kiváltságosok otthona. Hogy miért? Azért, mert a honfoglaló ősök nem mindegyike egyforma hősieen harcolt az új hazáért, s ezért egyesek nemesek, mások szolgák lettek. A haza azoké, akik vérüket hullatták a hazáért, tehát a nemeseké. Így vélekedett Werbőczy. Anonymus a XIII. században még nem ilyen kategorikusan zárta ki a gens, a natio és a patria fogalmából a közrendűeket, de művében már ő is kora hatalmasságainak állított emléket, még hamis genealógia árán is. A nép nála dekoráció, hangtalan tömeg, amely ha meg is szólal, hangját letorkolja a középkori műveltségű gestáiró.

Ami tehát a haza és a nemzet fogalmát illeti, Anonymus és Werbőczy között van continuitás, de amit a XIII. század regényes gestáirója nem mondott ki egészen, azt kimondta a XVI. század törvényyszerkesztője.

KOMJÁTHY MIKLÓS

Hozzászólás Szűcs Jenő „Nándorfehérvár és a parasztság”
című referátumához

A nemzet és haza feudalizmuskori fogalmáról rendezett vitának csupán két első referátumát, Mályuszét és Szűcsét ismerem. Ezek a dolgozatok a rendkívül nehéz és kényes tárgyat pontos elemzéssel, egyúttal azonban szintetikus látással fogták meg, s a vérbeli historikus módszerével dolgozták fel. Erdemben, olyan alaposággal, amelyet — régiesen szólva — az elmemozdító tanulmányok megkövetelnének, sajnos, még e kettővel sem foglalkozhattam. A Szűcs Jenő referátumának olvasása közben támadt gondolataimnak egy-két, szerény megjegyzés formájában mégis hangot adok, mert — érdeklődésemet, korábban vállalt kötelezettségeimből kifolyóan, más problémák foglalván le — belátható időn belül nem tudok jobban elmélyedni a Molnár Erik elvi jelentőségű tanulmányai által kiváltott vita témakörébe.

Szűcs Jenő azt vizsgálta: vajon Hunyadi parasztkatonáit valóban olyan magas hőfokú hazafiság vitte harcba a török ellen, mint ahogyan azt Elekes Lajos jeles Hunyadi-monográfiája megfesti? A kérdésfeltevés természetéből következik, hogy Szűcs a hazafiság, a nemzethez tartozás fogalomvilágának elsősorban *agitatív* elemeire figyelt. Mohács előtti forrásanyagunk csonkasága és szükségképpen egyoldalúsága megoldhatatlannak tűnő feladat elé állítja azt, aki a feudális társadalom életét mozgató erőknek ezt a fajtáját kívánja vizsgálni. Hisz a források a valaha cselekvő embernek lelke mélyén rejlő rugókat, a történet nehezen objektiválható s századokkal később visszapillantó számára még megfoghatatlanabb elemeit alig regisztrálják. Annál elismerésre méltóbb, hogy Szűcs úrrá lett a nehézségeken, s a források mesteri elemzésével és — hogy úgy mondjam — polyfon megszólaltatásával megnyugtató választ adott az izgató kérdésre: a Hunyadi parasztkatonáit mozgató erők, a gondolatvilágukon uralkodó érzelem agitatív elemei a kereszténység ideológiájának körébe tartoznak. Tanulmányának ezt a végső megállapítását, a kérdésnek mélyen a múltban gyökerező vizsgálata során sok más, nem kevésbé jelentős következtetés egészíti ki. E megállapítások adatszerűen igazolták Molnár Erik alapvető tételét: a feudális magyar társadalom hazafiság- és nemzetfogalma nemcsak osztályszínezetű, hanem osztályokhoz kötött, osztályokra töredezett volt. Szűcs eredményeit a további kutatások újabb részletekkel s eddig ismeretlen adatokkal egészíthetik ki, módszeres vizsgálódásait azonban ki lehet és ki is kell terjeszteni a probléma körébe tartozó más kérdésekre is. Legelsősorban arra, hogy a hazafiság és nemzettudat agitatív elemein túl nem voltak-e a nemzet, vagy pontosabban szólva, a magyar feudális társadalom osztályait nagyobb egységbe fogó *közösségtudatnak* olyan *latens* elemei, amelyek ugyan, forrásszerűen igazolható módon, *sohasem mozgósították* a Mohács előtti magyar társadalom egyetlen osztályát sem, de amelyek, szinte csak a tudat küszöbéig emelkedve, a társadalom minden osztályában *éltek*, ha osztályonként és koronként erősen változó intenzitással is.

Szándékosan használtam a nemzetfogalom parafrázisaként a közösségtudat terminusát. Sohasem szabad ui. megfedelkednünk arról, hogy általában a magunk tudatvilágának fogalmi apparátusát használjuk műszerként rég letűnt idők társadalmi jelenségeinek vizsgálatánál és leírásánál. Amikor Elekes azt bizonyítja, hogy Hunyadi parasztkatonáit hazafias lelkesedés vitte a harcba, ha ki nem mondottan is, a polgári nacionalista hazafiság- és nemzetfogalomhoz viszonyítva mondja ezt. (Csak melleleg jegyzem meg: a Hunyadi-monográfia megjelenése idején szinte szükségképpen vitatódott vissza messze a múltba az igény, hogy a nemzet fogalmából addig kirekesztettek is részesei legyenek a nagy közösségnek.) Úgy vélem, a Horthy-korszakbeli történetírás vitte helytelen irányba a kutatást, amikor a magyar középkori társadalom nemzettudata és hazafisága vizsgálatánál a *natio*, a *patria* s a velük szinoním szavak elemzéséből indult ki. A modern nemzetfogalom Mohács előtti előzményét, a nemzeti közösség modern fogalma feudális korbeli megfelelőjét nem szabad a koraközépkori latinságnak csak a *natio-patria* szavai

mögött rejlő, gondolati tartalmakban keresni. Szűcs nagyon helyesen állapítja meg, hogy „a XV. századi *natio* ... semmilyen összefüggésbe nem hozható a XVIII. század vége felé ébredezni kezdő nemzetfogalom *tartalmával*”, mert „... a két strukturálisan olyannyira különböző társadalmi alakzat, mint a feudális és a polgári társadalom egyazon *társadalmi fogalmat jelölő szót* nem használhat egyazon értelemben”. Mégis az a benyomásom, hogy még Szűcs Jenő egyik-másik megállapítása mögött is a modern nemzetfogalomhoz való, önkéntelen viszonyítás húzódik meg. Mályusz nyomán, a XV–XVI. századi társadalmi-gazdasági viszonyok kitűnő elemzésével igyekszik meghatározni, hogy a magyar feudális arisztokráciában élhetett-e valamiféle közösségtudat akár a köznemesség jobbmódú elemeivel is. Úgy találja, hogy nem élhetett — s ezért anakronizmusnak tartja a főuraknak a haza elárulásában való elmarasztalását. Ezen a ponton Szűcs tulajdonképpen a magyar marxista történetírás szélsőségesen elítélő álláspontjával száll vitába, amely a polgári történetírás ugyancsak súlyosan elmarasztaló ítéletén túlmenve szinte kivétel nélkül sötét, gyenge jellemű, erkölcsileg alacsony szinten álló főúrral népesítette be a XV. századi magyar történetet. De vajon helyes-e ennyire polarizáltan tenni fel a kérdést? (Most, amikor ezt mondom, csak a két marxista felfogásról szólok s nem érintem Szekfü és Deér nézeteit a magyar nagybirtokosok történeti szerepéről.) Szűcs a XV. századi főurak magatartásának tipikus példaként hivatkozik Cilleire és párthíveire, akik Nándorfehérvár előtt, a legválságosabb pillanatban tudatos politikai számításból hagyták cserben Hunyadit. „Nem valami mentegethető cselekedet” — fűzi hozzá Szűcs. Miért nem mentegethető? — vehetjük fel a kérdést. Ha valóban úgy van, mint Szűcs megvesztegetően logikus érveléssel bizonyítja, hogy ezek a főurak csak ligák és csoportérdek kategóriáiban gondolkodtak és „szükségszerűen — semmiféle »nemzet« nem létezett számukra” (uo.), akkor legfeljebb valami időtől, tértől és a szereplők tudatától független, természetfölötti, transzcendens etika mérlege mutathatná magatartásukat mentegethetetlennek. Így ítélkezni azonban a történet szereplői felett — történetietlen eljárás lenne. Kétségtelen, hogy Szűcs sem így ítélkezett. Bizonyos mértékig erre enged következtetni a feudális arisztokrácia magatartását elcenzó fejtegetéseinek egy kitérése is: „Más kérdés, hogy Magyarország *objektív* létérdekeit a katasztrófa szélére sodorták.” (Uo. Kiemelés tőlem—K. M.) Elég talán Brodariesra és Burgiora hivatkoznom (a kérdés e vonatkozásában nincs különbség a XV. század második s a XVI. század első fele között), hogy a főurak és főpapok *szubjektív* tudata sem volt egészen mentes attól a rossz érzéstől, hogy erkölcsileg helytelenül cselekszenek. Mégpedig nyilvánvalóan nem valami ideális etika mérlegének nyelve billent tudatukban a rossz felé, hanem, ha latensen is, de a lelkükben élő, valamifajta közösség-érzéshez, az együvértartozásnak valamiféle képzetéhez viszonyítva tűnhetett cselekedetük önmaguk előtt is helytelennek.

A polgári nemzetfogalom előképződményeit talán túlzás nemzetnek nevezni, a polgári nemzettudat vitathatatlanul aktív-agitatív, érzelmi megnyilatkozásainak Mohács előtti megfelelőit történetietlen dolog nemzeti érzéstől fűtött hazafiságnak képzeln. De már magából a tényből, hogy Magyarország nem bomlott tartományokra, következík, hogy a *valóságban meglevő állami egységnek a kortársak tudatában valamiféle adaequat közösségi fogalom*, az együvértartozásnak valamiféle gondolata *felelt meg*. Középkori okleveleinket olvasva mindenkinek feltűnhetik, hogy az uralkodó osztály országkormányzó tagjaiban, földrajzi értelemben, térkép nélkül is, mily világos képe élt Magyarországnak. Ennek a feudális anarchiát végül is leküzdő, területiális egységnek sajátos megnyilatkozása volt, hogy már a XIII. század első felére kialakultak a magyar állam területét más országok területétől elválasztó határok. Programszerű élességgel fogalmazta ezt meg az 1298. évi 21. t.c. „Et si aliqua pars regni quocunque titulo, vel colore per quemcunque regum alienata extitisset, teneatur revocare idem dominus rex ad ius regium, ut *regnum Hungariae quasi quoddam ius totum suarum possit partium integritate gaudere*”. (Enchiridion, 194. l.) — A területi-államjogi egység gondolata mellett a népi-nyelvi együvértartozás gondolatának nagyjából ugyanez időből, a XIII. századból maradt meggyőző bizonyossága: Ricardus barát jelentése a pogány magyarok felkeresésére indult Julianus útjáról. A jelentés részletező előadása az egy nyelvet beszélő („omnino habebant Ungaricum idioma” — Endlicher, 252. l.) pogány magya-

rok és a barát egymásratalálásáról és kölcsönös örvendezéséről a feudális nemzetfogalomnak később, átmenetileg elmosódó jelentőségű elemét, a nyelvi-népi összetartozás gondolatát emeli ki.

Íme, tovább szaporítható adatokkal még jobban is dokumentálható, korai megnyilatkozásaiiban itt vannak az *objektív* előfeltételei annak, hogy a XV—XVI. századi feudális arisztokráciánk *szubjektíve*, a saját tudatának mérlegén is felelősnek érezhette magát az ország pusztulásáért. Ahogy Szűcs Jenő magisztrálisan kimutatta a feudális nemzetfogalom osztályokra töredezettségét, úgy az övéhez hasonló módszerességgel kell a további kutatásoknak a társadalmi valóságból kibontaniok azokat a szálakat, amelyek, bármily pókhálószerűen vékonyak voltak is, az osztályellentétek elválasztó szakadékaiban át is egybefogták Magyarország lakosságát (*regnicola* — nemzet?, *regnicolaris* hazafiság?) s az együvértartozás gondolatának apró elemeit építették be valamennyi osztály tudatába. Talán felesleges is hangsúlyoznom, hogy ezzel nem akarom vizsgálódásainkat a modern nemzetfogalom múltba való vetítésének útjaira visszaterelni. Nem lehet vitás, hogy a mi világunk különböző közösségei (mint pl. a natio — nemzet) Mohács előtt is használt terminusának sajátos, korhoz kötött értelme, jelentése volt. Szűcs Jenő, mondhatni, ellenkező célkitűzésű (mert a közösségi tudatnak éppen nem minden osztállyal közös elemeit vizsgáló) tanulmánya is utal a modern nemzetfogalom feudális előzményének társadalmi feltételeire. Fejtegetéseinek egyik részlete a köznemesi nemzetfogalom kialakulásának előadása és funkciójának meghatározása. Idevágó elemzésének eredményeit előljáróban summázva hangsúlyozza, hogy a köznemesség rendi, politikai, nemzet- és hazafogalmát a „*prelati et barones*” nemesak, hogy használták, hanem azokat „így, vagy úgy” magukévá is tették. Szerény véleményem szerint az már más kérdés, hogy e közkézen forgó fogalmak kialakításához és kidolgozásához különösebb érdekeik nem fűződtek. Mint ahogyan az is másodrendű tény, hogy a köznemesi nemzetfogalom sajátos komplexusa úgy, ahogyan az teljes részletességében Werbőczynél lép elének, nem a valóság tükrözése volt, hanem program. Mégis minden negatívuma, kizárólagosságra törekedése, osztályönzése ellenére, voltak olyan elemei, amelyek — mint Szűcs is koncedálta — jelentkeztek az uralkodó osztály legfelső rétegének tudatában is.

Ez csupán egy szál, mégpedig nagyon vékonyka szál, amely a fő- és köznemesség között fonódott, mégis arra utal, hogy az osztályellentéteken túl egy nagyobb közösségbe (pontosabb kifejezés híján mondjuk: nemzetbe) tartozás fogalmának halvány kontúrjai kirajzolódottak a feudális uralkodó osztály minden rétegének tudatában. A további kutatásoknak azt kell vizsgálniok: mik voltak e nagyobb közösség tudatbeli tükröződésének társadalmi-gazdasági feltételei. Nem lesz könnyű feladat, de, gondolom, bőven megéri a fáradságot, hisz ily módon juthatunk el a polgári nemzetfogalom adaequat feudális előzményének pontos ismeretéhez.

Mielőtt Szűcs Jenőnek a Hunyadi-kori parasztsággal kapcsolatos megállapításaira reflektálnék, röviden hadd hívjam fel a figyelmet két apróságra. Az egyik az, hogy Bartoniek Emma („A királyi hatalom eredetéről”. Századok, 1936. 494. l.) szerint az 1505-ös rákosi végzés nem Werbőczy műve. Bartoniek részletesen nem indokolt állítása igazát talán éppen Szűcs koncepciójának összefüggésében lehetne lemérni. — A másik a *regnum-patria* fogalom pár érdekes jelentkezése az 1231. évi törvény 16. cikkében: „*Si vero exercitus super regnum venerit, universi et singuli ad defensionem patriae contra inimicos se opponere teneantur*.” Az Aranybulla megfelelő cikkéből a patria szó, sőt még szinonímája is hiányzik. (7. cikk: „*Si vero ex adversa parte exercitus venerit super regnum, omnes universaliter ire teneantur*” — *Enchiridion*, 136. l.) Véletlen-e ez az eltérés, vagy, amint valószínű, nem véletlen, s ebben az esetben mi az oka, csak gondos történeti és filológiai elemzés döntheti el. Talán éppen, mint az előbb említett kérdést is, a problémának Szűcs koncepciója keretében való vizsgálata. Az érzelmi színezetű patria-nak és az államterület objektív fogalmát jelölő regnum-nak egy szinten szereplése a szőnyegen forgó kérdés szempontjából nem jelentéktelen adat, s közelebb vihet bennünket a feudális haza-fogalom tartalmának pontosabb meghatározásához.

Szűcs Jenő, éppen tulajdonképpeni problémája (nevezetesen, hogy mi lehetett a Hunyadi parasztjait mozgósító erő 1456-ban) minél sokoldalúbb megvilágítása érdeké-

ben behatóan foglalkozott a kereszténység s ezen belül Magyarországnak a kereszténység védpajzsaként szereplése kérdésével. Szerinte az utóbbi fogalom Aeneas Sylviustól kölcsönződött át a magyar szóhasználatba. Zárójelben említi, hogy IV. Bélának IV. Ince pápához intézett levelében szereplő hasonló gondolat kontinuitására nincsen adat. Valóban nincs, de ennek csupán az lehet az oka, hogy e gondolat megszületésének és megfogalmazásának alapjául szolgáló sajátos társadalmi-politikai-katonai helyzet sem volt kontinuus. Kétségtelennek tarthatjuk, hogy az egyetemes európai keresztény világszemléletnek, alapállományában századokon át alig módosuló, gondolatkinése hasonló helyzetekre (a XIII. században a tatár, a XV. században a török veszedelemre) hasonló frazeológiával reagált. Még csak az sem áll, amit, Elekes megállapítását magáévá téve, Szűcs is vall, hogy a kereszténységre hivatkozás a XV. századi, magyar humanistáknál (jelesen Vitéznél) mintegy elsősül „már a vallási elemnél tágabb értelmet is nyer: Európa, amelyet közös kultúra köt egybe egy más, barbár kultúrával szemben,” ti. ez a gondolat is pontosan ebben a formában, pontosan ebben az összefüggésben és pontosan így fogalmazva megvan már Béla gyönyörű levelében is. Sőt megvan a pogány veszedelemtől való félelem mellett az eretnekekkel szemben szükséges védekezés gondolata is. („... contra totam Christianitatem... contra totam Europam... contra paganos et schismaticos ad defensionem regni nostri et fidei christianae... pro defensione fidei et utilitate publica” stb... Enchiridion, 163—166. l.) A magyar okleveles anyag jóformán teljesen kiaknázatlan arengakincsének módszeres feltárása és H. Fichtenau nyomán az európai arengaanyaggal való egybevetése ennek a közös európai-keresztény gondolatkörnek számos érdekes részletét, esetleg társadalmi gyökereit is feltárná. Anélkül, hogy ezeknek a további kutatásoknak elébe akarnék vágni, legyen szabad így summáznom megfigyeléseimet: *a kereszténységnek* már századokkal a humanizmus előtt *a pusztán vallásinál jóval tágabb jelentése volt.* (Egyetemes európai viszonylatban ui. a IV. Bélánál jelentkező gondolatot egy, Nyugaton már nyilván jóval korábban kialakult eszmevilág megkésett hullámgyűrűjének kell tekintenünk.)

Szűcs Jenő adatról-adatra haladó, a kérdés legjelentéktelenebb vonatkozását is gondosan latolgató tanulmányának végső eredménye az, hogy Ilunyadi parasztkatonáit Nádorfehérvár alá a feudális parancson túl nem valami hazafias lelkesedés, hanem egyedül és kizárólag a vallásos érzés vitte. Itt és csakis itt lehet keresni — mondja — az ideológiai mozgatóerőt. A világraszóló diadallal végződő harcnak eszmei célt és értelmet a vallási elemen túl — szerinte — legfeljebb a szülőföldnek tértől és időtől független, a XIX—XX. századi hazaszeretettel nem azonos szeretete adhatott.

De mi volt ez a vallási elem? Nyilván a kereszténységnek abból a gondolatvilágából sarjadt, amelyet Szűcs tanulmánya oly sokoldalúan igyekezett jellemezni, s amely sajátos csonkulásokkal, tartalmi módosulásokkal, talán lényegében is megmásulva élhetett a XV. századi magyar parasztok lelkében. Szűcs sem tudta, de minden bizonnyal soha senki sem fogja tudni megmondani: milyen is volt pontosan ez a paraszti válfajú kereszténység-gondolat? Erre a kérdésre ui. forrásainkban választ hiába keresünk. A végső konklúziókat tekintve tán nem is lényeges, hogy választ kapjunk a különben rendkívül érdekes és izgató kérdésre. Lényegesnek azt tartom — s ez. úgy gondolom, a fentebbi utalások nyomán világos is —, hogy a *kereszténységnek* a XV. századi uralkodó osztályok, főképp a parasztokat mozgósító papok tudatában élő fogalma *több volt és más volt*, semhogy azt valami tisztán vallási gondolatnak lehetne minősíteni. Attól kezdve, hogy a sátorban lakással szemben a kőépületekben lakást „more Christianorum” életnek mondták (IV. László kun törvénye 1279-ből, Enchiridion. 177. l.) egészen az Európa-gondolatig sok minden húzódott meg a kereszténység szava mögött. A fogalmi változásokra számos adatot idézhetnénk a Mohács előtti századok okleveles és más forrásaiból. Egyébként is ismert dolog, hogy koronként mást és mást, de valójában talán soha sem jelentette pontosan azt, amit e vallás megalapítójáról krisztusi, vagy eszmevilágának első megfogalmazásáról evangéliumi kereszténységnek szoktunk mondani. Óseredeti tisztaságában a kereszténység sohasem volt tömegeket mozgósító erő (talán a mi szempontunkból közömbös őskeresztény társadalmat kivéve). Ami a kereszténységben agitatív erő volt, az mindig e fogalomnak korhoz, társadalomhoz kötött, *járadékos* elemeiből sugárzott ki.

A mi problémánkhoz visszatérve, szinte biztosan merem állítani, hogy amiképpen

a feudális uralkodó osztályok tudatában a kereszténység egyet jelentett Európával, úgy zsugorodhatott a kor parasztjainak szellemi szemhatárán e fogalom a haza, a szülőföld szűkebb ideájává. A hazafiság modern gondolatának az ilyen értelmű kereszténység volt sajátos, feudális megfelelője. Hunyadi parasztkatonáinak hazafisága persze nem volt valami modern, nacionalista hazafiság. Jobb szó híján, a történelmi tényeket pontosabban tükröző fogalom kialakításáig — mondhatjuk: feudális-keresztény hazafiság volt.

Szűcs Jenő a Molnár Erik által magas elvi szinten felvetett, nagyjelentőségű problémákat a Mohács előtti századokra megnyugtató módon megoldotta. A kérdéskomplexust ebben a vonatkozásban (ti. a nemzetfogalom osztályokra töredezettsége tekintetében) lezártnak lehet tekintenünk. Annál kíváncsiabb azonban, hogy finom társadalomtörténeti módszereivel tovább folyják a kutatás, többek között azokban az irányokban is, amelyekre előző, szerény megjegyzéseimben utaltam.

BÁCSKAI VERA

A parasztság és a honvédelem 1514-ben

Szűcs Jenő referátuma igen alapos munka, annak megállapításaival és eredményeivel egyetértek, s azokat csak kiegészíteni kívánom az 1514. évi parasztháborúra vonatkozóan.

Az 1514. évi parasztháború eszmei mozgatóerőinek vizsgálatánál természetesen az osztályharc ideológiájának elemzése került előtérbe. A vallási motívumokat elsősorban az osztályharc ideológiai köntösének tekintették, a parasztok törökellenes megmozdulásának indítékait nem kutatták, hanem egyszerűen a haza sorsáért érzett aggodással, népi patriotizmussal magyarázták, holott a források vajmi kevés alapot adtak erre.

Amikor a nemesség 1456-ban és 1514-ben a török elleni harcot a parasztságra hárította, kereszteshadjáratot hirdetett, azaz a hit védelmében mozgósította a jobbgyokat. Ez a tény önmagában is bizonyítja, hogy a közös haza, a nemzet eszménye sem a XV. században, sem a XVI. század elején még nem válhatott mozgósító erővé a nép körében. Bár a szélesebb értelemben vett haza gondolata, mely már Vitéz János körében is felbukkant éppen a török elleni harc szükségletei miatt, a humanizmus bázisának kiszélesedésével 1514-ben már nyilván nagyobb szerepet játszott a köztudatban, mégsem találunk a forrásokban utalást arra, hogy e jelszóval toborozták volna a népet. A nemzet nemesi fogalma, mely a magyar nemzetet a szittya erények megtestesítőjének tekintette, a nemeseknek a polgároktól és jobbágyoktól való elhatárolását, a nemzetnek rendpolitikai elkülönülését fejezte ki. Így a századforduló kiéleződő osztályharcainak, rendi ellentétéinek korszakában különösen nem válhatott mozgató erővé. A nemzet és haza fogalma azonban, mint láttuk, a XV. századtól kibővül a hit védelmezőjének, a kereszténység védőpajzsának motívumával is. Ez természetesen éppoly fikció volt, mint a hadi virtus, vagy a közös haza oltalmának eszméje, hiszen közismert, hogyan vonta ki magát a nemesség a fokozódó veszély idején is a katonáskodás alól. De a vallási eszmének a középkorban jelentős szerepük volt, s rendkívüli mozgósító erejük folytán a kereszténység védelmének, a hitetlenek elleni harc jelszava — fiktív jellege ellenére — alkalmasabb lehetett és volt is a néptömegek mozgósítására, a közös érdekek és az egybe tartozás hamis illúziójának felkeltésére.

A parasztok 1514-ben a hit védelmében fogtak fegyvert, a törökben nem idegen nemzetbeli hódítót, nem a haza vagy a nemzet, hanem a hit, a kereszténység, az egyház ellenségét látták. A nádorfehérvári csata idején ez érzelmi motívum mögött elsősorban a szülőföld, az otthon, a család — a szűkebb értelemben vett haza — védelmének reális motívuma rejtőzött, s szinte kizárólag a töröktől veszélyeztetett délvidek parasztsága vette fel a keresztet. 1514-ben e reális motívum még nagyobb jelentőséget nyert a törökök

megújuló és egyre nagyobb területet pusztító támadásai következtében. Bár a kereszties-hadak gyülekezése — s ennek folyamányaként később a felkelés — a török által veszélyeztetett területeken öltötte a legnagyobb méreteket, de szinte az egész ország területén megmozdult a nép. Ennek oka abban rejlik, hogy a hit védelmének jelszava ekkor már társadalmi követelésekkel párosult, s ezért mozgósíthatta oly széles körben az elnyomott tömegeket.

A kereszténység védőpajzsának eszméje természetesen egészen más tartalmat nyert az uralkodó osztályok és mást a parasztság szemében. A nemesség számára — főleg a Jagelló-korban — alkalmas eszköz volt arra, hogy a harcot részben az egyetemes kereszténységre, részben pedig saját jobbjáaira hárítsa át. Az egyház, összekapcsolva a török-ellenes harcot az eretnekek ellen folytatott általános küzdelemmel (ahogy ezt 1514-ben is megtette), részben hatalmi szférájának kiterjesztésére, részben a feudális társadalom ideológiai pilléreinek (az erkölcsök megjavítása, engedelmesség, alázat stb.) megszilárdítására használta fel. Szűcs Jenő részletesen elemezte az egyház álláspontját, a prédikátorok nézeteit a török kérdéssel kapcsolatban. Laskai prédikációmintáiból is kiderül, hogy az egyház a törökök erősödő hatalmát Isten büntetésének tekintette. A török legyőztetésének előfeltételét a hit, az erkölcs megújulásában látta, s azt hirdette, hogy a török és egyéb hitetlenek, eretnekek felett aratott végleges győzelem az egyház megújulásával, a béke és egyetértés meghonosulásával lesz egyenlő. A parasztság azonban a végső győzelemtől nyilván nemcsak erkölcsi megújodást, hanem az egyenlőség és igazság győzelmét, társadalmi változásokat várt. A török elleni küzdelem jelszava így eleve, már a bulla visszavonása előtt is, társadalmi követelésekkel vagy vágyakkal fonódott össze.

Forrásaink, mind az egykorú levelek, feljegyzések, mind a humanista szerzők elbeszélései, arról tanúskodnak, hogy a parasztság, szélesebben értelmezve, de a hit védelmében, a hitetlen török elleni harcra gyűlt össze, magukat még a felkelés során is végig keresztieseknek, a keresztiesek áldott gyülekezetének nevezték. Hazára, nemzetre nem találunk hivatkozást. Ez alól csak két felvidéki keresztiescsapat vezérének levelében találunk kivételt. A Patak alatt állomásozó keresztiescsapat vezére a tokaji várnagyhoz intézett levelében felháborodva tiltakozik a keresztiesek bebörtönzése ellen. A várnagy eljárásának törvénytelen voltát, a keresztiesek ténykedésének jogosságát igazolandó arra hivatkozik, hogy ők a pápa, az érsek, a kereszténység és az egész ország (totum regnum) akaratóból öltöttek fel a keresztet. A totum regnum kifejezés itt nyilván fel-lépésük törvényességét van hivatva igazolni, mint ahogy ilyen értelmét nyer Mészáros Lőrinc és Kecskés Tamás hivatkozása — a pápa és Bakócz rendelete mellett — a király parancsára. Hasonlóképp a pápa és Bakócz, valamint az egész ország (totum regnum) parancsára hivatkozik a gönci keresztiesek vezére, Bagó (vagy Bagoly) Ferenc is. Nála azonban kétségtelenül felmerül az ország védelmének gondolata, természetesen a hit védelmével párosulva, s büszkén állítja, hogy a keresztiesek *az egész ország és a városok* védelmét is magukra vállalták, s keserű szemrehányásokat tesz a kassai polgároknak, amiért ők az ország ellenében, s nem védelmében ténykednek. Hogy a totum regnumon azonban nem valamiféle közös hazát értett, világosan tanúskodik, hogy mellé teszi: *ez egész ország és a városok védelmében*. Köztudomású, hogy a totum regnum kifejezés általában a nemességre vonatkozott, ez értelemben használja pl. Ulászló is, ugyanazon év decemberében kelt levelében, melyben azt írja, hogy a keresztiesek ellene s az ország ellen (contra nos et hoc Regno) keltek fel. Az ország fogalma tehát semmiképp sem a közös haza fogalmát takarja. A két kereszties csapat földrajzi közelsége alapján feltételezhető, hogy közös befolyásról, hatásról lehet szó. A totum regnum kifejezés megjelenése vagy azt sejteti, hogy az itt állomásozó csapatok tudatában az élt, hogy mint keresztiesek a nemességet is védik, vagy mint szokásos formula került a szövegbe, esetleg köznemesi hatásra.

* A parasztság tehát a hit védelmében fogott fegyvert a török ellen. A toborzás páratlanul gyors és nagy sikerrel járt, mert bár a Pest alatt táborozó nagy sereg mellett a veszélyeztetett déli területek lakossága gyűlt legnagyobb számmal össze, kisebb-nagyobb kereszties csapatok szinte az ország minden részében gyülekeztek.

Nehéz lenne a korabeli levelek és feljegyzések szűkszavú adataiból, vagy a huma-

nista krónikások saját véleményükkel és nézeteikkel megtűzdelt, stílusvirágokkal ékített szónoklataiból pontosan megállapítani, hogy a bullát hirdető papok és a világiak milyen ígéretekkel, milyen jelszavakkal hívták fegyverbe a parasztokat. Tudjuk, hogy Bakócz a koldulórendekre, elsősorban a ferencesekre bízta a bulla kihirdetését. A szerzetesi demagógia jelszavai nagyjából ismeretesek, s feltehető, hogy a nép között prédikáló papok és barátok beszédei radikálisabbak lehettek, mint Laskai prédikációmintái. A toborzás és felkelés kapcsán gyakran emlegetett világiak, diákok, tanítók stb. pedig a humanizmus eszméit hintették el a nép között. A keresztes csapatok fő gyülekezési területén, a Délvidéken pedig köztudomásúlag erősen éltek a huszitizmus eszméi. E három összetevőből ötvöződhetett össze egy olyan vallási ideológia, mely, ha nem is formálódott olyan szabatosan megfogalmazott, összefüggő tanná, mint a Münzer képviselte népi reformáció, de feltételezhetően ahhoz hasonló eszméket tartalmazhatott. Arról, hogy ez az ideológia már a felkelés kirobbanása előtt formálódhatott, az a tény tanúskodik, hogy már a hadjárat meghirdetésekor a hit védelméért folytatott harc jelszava társadalmi követelésekkel, antifeudális jelszavakkal párosult. A keresztesek kiválasztottságának, a minden hitetlen — így a pápai parancsnak ellenszegülő nemesek — elleni harc jogosultsága, legalábbis ennek az eszmének a csírái már a toborzás idején is megtalálhatók. Mészáros Lőrinc és Kecskés Tamás Kassához intézett levele és Bakócznak a bulla visszavonását elrendelő körlevele egyaránt arról tanúskodik, hogy a szerzetesek, a kereszteshad egyházi és világi hirdetői a toborzás során az adók megtagadására, az adószedők elkergetésére hívták fel a népet. Az adómegtagadás szükségszerűen felvetődött, hiszen a nemesi kiváltságok, s köztük a nemesi adómentesség azon alapult, hogy a nemesség hivatott az ország védelmére, s vérevel adózik. Természetes, hogy a fegyvert ragadó parasztság is jogosultnak érezte magát e kiváltságra, s ez is egyik indítéka lehetett tömeges megmozdulásának. Bakócz levelében azonban arról is ír, hogy a bulla hirdetői az adók mellett az engedelmség megtagadására is felszólították a népet. nyilvánosan bírálták az egyházat, sértő szavakkal emlékeztek meg a pápáról és róla. A keresztesek kiválasztottságának, elhivatottságának eszméje, legalábbis csírájában, tehát kezdettől fogva élt, s a pápai bullának az ellenállókra vonatkozó utasításai csak megerősítették e tudatot, s könnyebben igazolták számukra később a nemesség ellen vívott harc jogosultságát.

Ezeknek az eszméknek a kialakulásában, mint már hangsúlyoztuk, nagy szerepe volt mind a huszita tanoknak, mind a humanista eszméknek, mind pedig a szerzetesi demagógia szólamainak. Mégis azt kell gyanítanunk, hogy az egyháziak és világiak egy része a keresztesek harcának jogosultságát, a keresztesek elhivatottságát és kiválasztottságát radikálisabban értelmezte. Erről tanúskodik Mihály doktor pécsi vikárius 1515-ben kelt levele a pécsi egyházmegye plébánosaihoz. (E levél az esztergomi káptalan magánlevéltárában őrzött Liber Lectoralis első kötetében maradt fenn, Bónis György hívta fel rá figyelmemet.) A levélből kiderül, hogy az egyházmegye területén hamis csalók járnak, különösen egy állítólagos szerzetes (formuláskönyvről lévén szó, a rend nincs megjelölve), aki azt állítja magáról, hogy a pápai követ megbízottja, s hazug csalásaival nemesak az egyszerű népet, de az isten törvényeit ismerő papokat és klerikusokat is megtéveszti, s a paraszti állapotú tömegnek, mely a múlt évben a keresztesesség ürügye alatt a nemesség és más ártatlan emberek ellen dühöngött, olyan esetekben, amilyenre sem neki, sem a nevezett rendnek felhatalmazása nincs, feloldozást osztogat. Elrendeli, hogy a nevezettet és a többi csalókat kergessék el, ha mesterkedésükkel fel nem hagynának, fogják el őket, és az érvénytelenül feloldozottak neveit pedig a templomban hirdessék ki.

A világi urak és az egyházi méltóságok ostromozása, az elnyomás és igaztalan adók elleni tiltakozás belefért a szerzetesi demagógia vagy a humanista eszmék keretébe. A felkelők feloldozása lényegében a keresztesek igazolása, azaz a hit védelmének jelszava alatt, vallási kontüsben jelentkező *aktív* fegyveres társadalmi harc igazolása volt. Ez a gondolat pedig a müncheni népi reformációnak is egyik alapvető tétele volt.

A török elleni harcnak tehát 1514-ben, a szülőföld és otthon védelmének reális motívumai mellett, vallási indítékai voltak elsősorban. A vallási ideológia azért tudott

olyan széles tömegeket mozgósítani, mert antifeudális jelszavakkal, társadalmi követelésekkel párosult, s ez különbözteti meg az 1456. évi keresztéseit mozgósító motívumoktól. S ez tette lehetővé, hogy a kereszties had oly rövid idő alatt felkelők seregévé alakuljon át.

N. KISS ISTVÁN

Megjegyzések a végvári harcok ideológiájának kérdéséhez

Mint a referátumok tisztázták, az uralkodó osztályban a XVI. századra kialakult „haza” fogalma (a nemesi haza + a nemesi nemzet) a katonáskodó rétegeknél a „kereszténység védelme” jelszó ideológiai formájában érvényesült. Noha e megállapítás alapvető igazságával nehéz vitába szállni, úgy érezzük, hogy a vallásos ideológia szerepének hangsúlyozása nem mindenben igazolható. Pl. a protestáns és részben délszláv eredetű hajdúk török-ellenessége nem egyértelműen vallásos ideológiából fakad. Az erdélyi uralkodó osztály politikája a XVI. század derekától kezdve sokszor inkább Habsburg- és katolikus-ellenes, mint török-ellenes. Bethlen Gábor politikájában például a protestantizmus valamint az erdélyi és magyar uralkodó osztály érdekeinek védelme gyakorlati török szövetséggel párosult.

*

Az ideológiai átvétel történeti körülményeit és a katona-rétegek osztályszemléletét meglehetősen kevés és elszórt adat alapján ábrázolhatjuk csak. 1526-ban az addigi banderális rendszer megsemmisült, a nemesi felkelés mint általános hadszervezeti forma értékét veszítette. Központi állami haderő nincs, illetve ami van, az egy idegen uralkodó külföldi zsoldosokból álló hadserege. Ha a magyar katonaság szemléletét és világnézetét kívánjuk vizsgálni, gyakorlatilag csupán a *főúri magánhadseregekkel* kell foglalkoznunk. Ezekben a főúri vezetés alatt álló csapattestekben különböző típusú katonákat találunk. a) Jelentős részük — a servitores arcis és a harcos liberek csoportja — katonai szolgálat fejében mentesített jobbágyokból kerül ki. b) Másik csoportjuk az ún. megyei katonaság: a miles continuus. Az 1555. és 1566. évi törvények szerint minden 100 jobbágy után 2, majd 3 lovas katonát kell felszerelni és fegyverben tartaniok a megyéknek. E katonák zömét természetesen néhány nagybirtokos állítja ki. c) Végül a hivatalosan állami zsoldban álló végvári katonaságról, illetve annak magyar részéről, a hajdúkról kell megemlékeznünk. E katona-elemek ideológiáját főúri parancsnokaik, nagybirtokos gazdáik szemlélete alapvetően befolyásolta. A parancsnokok és tisztek világnézetének hatása azért érvényesül oly határozottan, mert a *különböző* gazdasági és katonai pozíciókat legtöbbször *ugyanaz* a főúr összpontosítja a maga kezébe. Számos történeti példánk van arra, hogy a nagybirtokos főúr, a miles continuus-t kiállító dominus, a királyi számlára zsoldosokat fogadó parancsnok és a várkapitány (vagy a végvidéki főkapitány) személye azonos!

A katonáskodó-politizáló főurak ideológiáját 1526 és 1541 között a haza + nemzet fogalom iránti közömbösség, a klikkharcok, a megvesztegethetőség, politikai állásfoglalásuk áruba bocsátása jellemezte. Ideológiai befolyásuk feudális csapataikra ilyen irányban érvényesült. Magatartásukban az 1541. évi török hódítás döntő fordulatot vált ki. *Birtokaik védelme* szemléletükben mind reális, mind idealizált formában azonosul a „honvédelem” fogalmával. A törökellenes harc főuraink számára egyrészt anyagi érdekeik (osztályhelyzetük) védelmét jelenti, másrészt konkrét jövedelmi forrásokat nyit meg előttük. E jövedelmeket, ha eltérő formában is, de az állami bevételekből kapják. Sokan királyi megbízásból, állami számlára fogadnak zsoldba s tartanak fegyverben csapatokat. Báthori András pl. 1553-ban vagy feltucat kelet-magyarországi megye adójövedelmét kapja meg katonái zsoldfizetésére. Ezzel egyidejűleg főuraink az elmaradt fizetések és kárpótlások fejében megszerzik a királyi (állami) földvagyon zömét; 1536-tól 1600-ig 35 vár és 716 falu kerül királyi birtokból a földesurak kezébe. Ugyan-

akkor a magasabb parancsnoki tisztek (főkapitányok) és az országos méltóságok viselőinek járó fizetés is legtöbbször főurainkat gazdagítja. A honvédő főúr jellemző típusa Zrínyi Miklós, aki hőse is és haszonélvezője is a török-ellenes harcnak. Ideológiai szerepe nem merül ki a parancsnoki példamutatásban, ez közös vonás minden hadseregben. Zrínyi „haza” felfogásának ragyogó bizonyítéka az a levél, amelyet Szigetvárba zárkózása után írt, s melyben tudatosan vállalja a halált hazája védelméért. Kérdés viszont, hogy az itt használt „dulcis patria” kifejezés mennyiben általánosítható a korabeli szemléletre vonatkoztatva.

A nagybirtokos, honvédő főúr felfogásának és gyakorlati tevékenységének rajza bár eléggé általános érvényű, bőven találkozzunk *előtő példakkal* is. Név szerint ismerünk több olyan magyar nemest, aki a XVI. században renegát lesz és török szolgálatban karriert csinál. Így pl. Dsáfer, aki a XVI. század végén boros-jenői bég, eredeti nevén Márkaházy Pál, volt erdélyi földesúr és portai követ. Bár semmiképpen sem általánosítható, rendkívül érdekes a krasznahorkai várúrnak, Andrássy Péternek az esete. Ez a jeles főúr nemzetközi kémhálózatot tart fenn a török javára. Ügynökeit gazdagparaszt kupecekből és kereskedőkből válogatja össze. Ali budai basának küldött 1582. évi kémjelentésében, álláspontjának igazolásául, németellenességét hangsúlyozza. Ide tartozik végül az erdélyi uralkodó osztályban túlsúlyra jutott törökbarát irányzat politikájának kérdése is.

Ezek az ellenpéldák természetesen csak motiválják, de nem teszik kétségessé az alapvető tendencia érvényesülését. A nagybirtokosok honvédő szerepe, miként azt már Salamon Ferenc megállapította, számukra objektív kényszerűség és hatalmas jövedelmi forrás. legtöbbször azonban keresztény meggyőződés is! *Szemléletük*, illetve annak vallásos megfogalmazása a közvetlen érintkezés révén valamint tisztjeiken keresztül, az állandósult front harctéri körülményei között érvényesült katonáiknál. A parancsnoki posztok birtoklása folytán ideológiájuk hatása egyaránt jelentkezik feudális csapataiknál, a megyei állandó lovasságnál és a végvári zsoldos katonaságnál. A *katona-rétegek* harcos török-gyűlölete és vallási ideológiája közismert. Tegyük hozzá, hogy annak erejét még az elmaradozó zsold és a gyakran rossz ellátás sem csökkentette. A birtokos nemesség világosan osztálytartalmú ideológiája így vált a katona-elemeket harcra tüzelő vallásos ideológiává. A XVI. század végén az uralkodó osztály ideológiájának hatása ellentmondásossá és bizonytalaná válik. A magyar katonaság *Habsburg-ellenes* áthangolódása a XVI–XVII. század fordulóján ugyanis szorosan egybekapcsolódik és időben is összeesik az uralkodó osztály rendi kiváltságainak és anyagi helyzetének veszélyeztetettségével. Ez viszont már az addigi ideológia vallási burkának felhomlásával jár: Bethlen Gábor már a protestantizmus védelmében lép fel s török segítséget vesz igénybe!

A főúri parancsnokok és nemesi tisztek közvetítésével érvényesülő ideológiai befolyás mellett igen jelentős a nép *közvetlen tapasztalatának*, a hódoltság iskolájának hatása is. Így pl. a hajdúság jó része a nem katolikus, de a török elől menekült délszláv (rác) népességből. más részük viszont a török pusztítás folytán deklasszáldott protestáns jobbágyokból került ki. Másik példa: a Gyula végvár környékén élő jobbágyok 1559-ben kijelentik, hogy önként is hozzájárulnak, ha az szükséges, a vár ellátásához, nehogy annak ereje gyengüljön.

Végül szeretnénk utalni a katonáskodó rétegek bizonyos *demokratizmusára*, ami a török elleni közös harc során esetleg az osztálykülönbségek elmosódásához is vezethet. A Nádasdy huszárok pl. 1589. évi portyájukon az őket segítő jobbágyok lemészárlásáért megtorlásul török főtiszteket húznak karóba. Természetesen az efféle, a harcos közösség demokratizmusára utaló példák nem tüntetik el a végváriak népnézését és paraszt-megvetését igazoló eseteket, melyekben egyébként vitathatatlanul a nemesi származású és szemléletű tisztek befolyása érvényesül.

Összegezve:

1. A XVI. századi magyar katona-rétegek szemléletében, jellemző módon, az uralkodó osztály ideológiájának hatása érvényesül.
2. Ugyanakkor azonban hangsúlyoznunk kell, hogy a katolikus értelemben vett, kereszt-

ténységet védelmező, vallásos ideológia érvényesülése korántsem mindig következetes. 3. Végül hiányoljuk a vallásos ideológia anyagi alapjának, gazdasági háttérének rajzát, mind a honvéd szerep szemléletében hangadó nemesi birtokos osztály, mind az ideológiailag befolyásolt katonarétegek szempontjából.

NAGY LÁSZLÓ

Hozzászólás

Makkai László: A hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiája c. referátumához

Makkai László referátuma, amely a hajdúk „nemzeti” és „függetlenségi” ideológiáját tárgyalja döntő részben a Bocskai-szabaságharc idején, véleményem szerint szűk terjedelme ellenére is túlmutat a címben megjelölt kereten, s akarva-akaratlanul is hol több, hol kevesebb következetességgel bekapcsolódik abba a történeti koncepcióba, amely végső soron vitatja a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok — köztük a Bocskai vezette szabadságharc — haladó jellegét.

Állításom bizonyítására legyen szabad idéznem mindjárt előljáróban a referátum néhány olyan megállapítását, kitételét, amelyek az elvi kiindulási alap egyenes következményeként jöttek létre és kapcsolják be a referátumot az említett koncepció vonalába. Amikor a referátum a Habsburg-elnyomás veszélyeit tárgyalja, megjegyzi: „Ezúttal nem szükséges azt vizsgálnunk, hogy ebben a fenyegetettségi érzésben mennyi a *tömeghisztéria*, a *demagógia*, *önigazolás*. A lényeg az, hogy a magyar uralkodó osztálynak rendi kiváltságai, birtokjogaiban leginkább fenyegetett, vagy éppen életveszélyben levő tagjai a Habsburg udvarral fennálló ellentétüket a »magyar és német nemzetségek« ellentétéként értelmezték.” A nemzeti összefogással kapcsolatban: „A magyar uralkodó osztály nagy része csak messzemenő fenntartással érezhetett »nemzeti« közösséget a »baromnál is alábbvaló bestia hajdúkkal«, akiket az országgyűlések 1598-tól kezdve évről-évre még 1604-ben is kiirtásra ítélték.” „... a parasztság felé a »nemzeti« propagandának az volt a hivatása, hogy lefékezze, passzivitásban tartsa az antifeudális osztályharcot...”, „... a császári zsold reménysege hatékonyabb csábító erő volt, mint a nemzeti szolidaritásra való hivatkozás”. „... a nemzeti ideológiát a parasztok jogcímül használták fel az »ellenség« tartó falvak megsarcolására, a zavarosban való halászásra stb.”, „a hajdúság... arra törekedett, hogy az uralkodó osztályhoz zárkózzék fel”, „... a hajdúk... magatartása nem lehetett más, mint az osztályharcban való közvetítés, az osztálykonfliktusok tompítása”. A „nemzeti” eszme „... az uralkodó osztály szájában demagógia, a parasztság szájában megcsalás, azaz hamis ideológia volt”. A függetlenség kérdésével kapcsolatban: „... maga Bocskai sem látta megvalósíthatónak a magyar állami önállóságot, a magyar uralkodó osztály nagy része pedig egyenesen ellenezte azt, mert a Habsburgokkal való kiegyezéstől remélte a hajdúk gyors leszerelését és a paraszti osztályharc megfékezését”. Végső értékelésként pedig: „A hajdúk nemzeti és függetlenségi ideológiája tehát nem népi ideológia volt”, hanem „a paraszti sorból az uralkodó osztályba feltörekvő társadalmi rétegek ideológiája”.

Ezekkel a nézetem szerint vitatható megállapításokkal a későbbiek folyamán kívánok részleteiben foglalkozni. Előljáróban legyen szabad talán annyit megjegyezni, hogy maga az a formai megnyilatkozás, mely a nemzeti, függetlenségi, valamint ellenség szavakat következetesen idézőjelbe teszi, meglátásom szerint azt jelenti, hogy a szerző ezeket csak úgynevezett nemzeti, függetlenségi valamint úgynevezett ellenség értelemben használja. Ez természetesen összhangban van a kiindulási elvi alappal, amelyet a szerző elfogad, s melynek bizonyítására hozza fel kétségen kívül hitelt érdemlő, de természetesen csak a kiindulási elvi alapot igazolni szándékozó adatait.

Ez az elvi alap a következő: A XVII. századi Habsburg-ellenes harcokban a magyar uralkodó osztálynak új ideológiára volt szüksége, amely a *nemesi osztályérdekeket* a nemesség és a jobbágyság közös érdekének tüntethette fel. „Az ideológia megújítása

— idézi tovább a referátum Molnár Erik megállapítását — abban állott, hogy a magyar nemzet etnikai, az objektív valóságot kifejező fogalmát kitágították a magyar etnikumú nemesség és jobbágyság állandó politikai érdekközösségének *hamis fogalmává*.” Ezen elvi megállapítás alapján tehát a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok, a nemesség szűk osztályérdekeit kifejező, hamis ideológiai alapokon nyugvó küzdelmek voltak, s mint ilyenek természetesen nem is tekinthetők a haladás vonalában álló mozgalomnak, s nem sorolhatók haladó hagyományaink közé. Ezt a végső konzekvenciát ugyan sem az elvi kiindulási alap, sem a referátum egésze nem vonja le így határozottan, amelynek azonban törvényszerűen be kell következnie, ha helyesek az elvi kiindulási alap és a referátum megállapításai.

A XVII. századi Habsburg-ellenes harcok haladó, igazságos jellegének vitatása nem újkeletű történetírásunkban. A Habsburg-ellenes harcok haladó jellegének vitatásában korábban a törökellenes harc egyetemes érdekének szempontjai domináltak döntő érveként, később pedig főként a nemesség haladó szerepének tagadása a XVII. században, a paraszti osztályharc háttérbe szorulása a nemzeti összefogás következtében és nem utolsósorban a Habsburg abszolutista törekvések pozitív értékelése, s az egyetemes társadalmi haladás vonalába való állítása alapján lett legalábbis vitássá téve a Habsburg-ellenes harcok haladó jellege.

Véleményem szerint mindezek az érvek nem döntenek meg a XVII. századi Habsburg-ellenes harcok haladó, igazságos jellegét, mert egyrészt nem az adott kor történelmi valóságának talaján állnak sem a török veszély elleni harc, sem a paraszti osztályharc lehetőségeinek kérdésében, másrészt nem alkotó módon alkalmazzák a marxizmus klasszikusainak a társadalmi haladás vonalával foglalkozó megállapításait.

Mindezek előrebocsátása után rá kívánok térni először a referátum elvi kiindulási alapját képző megállapítások tárgyalására, hogy hozzáfűzzem azokhoz kritikai észrevételeimet.

Először is, ami az ideológia megváltozását illeti, a XVII. század elején, nézetem szerint a változásnak törvényszerűen kellett bekövetkeznie. Amíg ugyanis a török elleni harcokban lehetett hivatkozni keresztényi érdekközösségre, mely minden európai keresztény országnak közös ügye, természetesen nem lehetett ezt fenntartani a Habsburg-ellenes nemzeti függetlenségi harc esetében. (Hogy miért számítom a Bocskai-szabadságharcot a referátummal ellentétben a nemzeti függetlenségi harcok közé, arra a későbbiek folyamán részletesen ki fogok térni.) Tovább menve, nézetem szerint a Habsburg-ellenes nemzeti szabadságharc szükségességének ideológiáját nem a nemességnek kellett kitárlnia, és az elnyomott osztályok tudatába mintegy kívülről belevinnie. A korabeli elfogadható történelmi adatok tanúsága szerint a jobbágyság már jóval a Bocskai-szabadságharc előtt maga meggyőződhetett az idegen uralom sorvasztó, pusztító hatásáról. Már a XVI. század közepén olyanokat olvashatunk a meglehetősen tárgyilagoságra törekvő velencei követjelentésekben, hogy „...a hódoltsági parasztok jobb sorban élnek, mint a király földjein élők”. A magyar rendek érdekvédelmével egyáltalán nem vádolható bécsi Udvari Kamara is elismerte 1601-ben írt jelentésében, hogy a császári katonaság több kárt tett az országnak, mint a törökök. Maga Mátyás főherceg sem tagadta az 1602. évi országgyűlésen, hogy az, amit az ország védelmére rendelt katonaság elkövet: a napirenden levő rablás, dúlás, asszonyokon tett erőszak, sírfosztogatás, templomrablás hallatlan méreteket öltött. Nem gondolom, hogy a birtokos osztály ideológiai ösztönző hatására lett volna szükség annak a levélnek a megírásához, amit a Hont megyei Báth község lakói írtak 1603-ban a Pozsonyi Kamarának, amelyben kérték: „Az reánk szállott vallonok immár menjenek más helybe, mert minket szintin minden marhánkból kiforgattanak, tisztán éhellalóvá tesznek bennünket. Sokan el is futottak immár előttök. Tudjuk, hogy ő előttök nem fog semmit magunk mentése akárminth mentsük is magunkat azzal hogy nincsen, de ezek mind veréssel, s mindenképpen fognak bennünket sanyargatni.” Úgyszintén mindenképpen elfogadható forrásnak tartom Pezzen titkos tanácsosnak 1601-ben Erdély állapotáról Rudolphhoz írt levelét, melyben kifejti: „Higgye meg felséged, sokfelé jártam, de ekkora nyomorral még a legutolsó bulgáriai vagy szírbiai török rabszolgánál sem találkoztam, pedig ezekről azt tartják, hogy náluk rosszabb sora már senkinek sem lehet.”

Tovább is idézhetnénk a forrásokat, amelyek mind a magyar jobbágyság ember-telen helyzetét bizonyítják a császári zsoldosterror következtében. Szándékosan nem idéztem a szabadságharc nemesi résztvevőinek bő levelezéséből, sem a krónikáirók adataiból. A császári elnyomás vezető emberei s maguk a jobbágyok állapítják meg az idézett korabeli forrásokban, hogy milyen körülmények között tartotta az idegen elnyomást képviselő császári katonaság a magyarországi jobbágyságot, s ily módon azt hiszem nem volt szükséges a nemesség ideológiai befolyására ahhoz, hogy felismerjék helyzetüket, s a szabadulás szükségességét az idegen elnyomás alól.

Sőt a Habsburg-ellenes függetlenségi harcok története arról tanúskodik, hogy nemegyszer maguk a jobbágyok ragadnak először fegyvert és kényszerítik a nemeseket a Habsburgokkal való szembefordulásra. Érdekes megvizsgálni azt a kérdést is, hogy kit értettek a Bocskai-szabadásharc korában „a magyar nemzet etnikai, az objektív valóságot kifejező fogalmá”-n. Rhédey Ferenc, Bocskai főkapitánya, a magyar nemzet keretébe valónak számította Kollonics Siegfried nemrég honfiusított császári főkapitányt is, és felszólította a csatlakozásra, mert „... valahol mi magyar ez széles világon nagyon egygyé kell lenni és az német nemzetre kell támadnunk ki minket sem hitünkben, sem tisztességünkben, igazságunkban meg nem tartott, hanem teljesség elfogyatni akar bennünket sok jó szolgálatunkért, vérünk hullásáért.” Érdekes fényt vet a szabadságharcos hadsereg összetételére az 1605. május 5-én Nagyszombat részére adott biztosító levél is, melyben Rhédey kötelezi magát, hogy a városban lakó népet megvédi a seregében levő „törököknek, tatároknak, cserkeszeknek, kozákoknak, lengyeleknek, muszliáknak, oláhoknak, rácoknak, kunoknak, oroszoknak és az magyar vitézek” zaklatásaitól. És ez az oltalomlevél egyaránt védte a városban lakó „nemeseket, nemteleneket, magyarokat, németeket, tótokat, olaszokat”. Ha a segélyerőként harcoló törököket, tatárokat, valamint a kizárólag zsoldosként küzdő cserkeszeket, kozákokat, lengyeleket le is számítjuk, akkor is a szabadságharc ügyéért többnyire minden fizetség nélkül nagy számban harcoltak az akkori Magyarország területén élő szlovákok, kárpátukránok, románok, délszlávok a magyar etnikumú jobbágyok, hajdúk, nemesek és városi polgárok mellett. Önként felmerül a kérdés, mi készítette vajon fegyverfogásra ezeket a nem magyar etnikumú elemeket a szabadságharc ügye mellett, ha a nemzet fogalmát kizárólag a magyar etnikumú nemességre és jobbágyságra terjesztették ki. Bocskai vezető kapitányai között ilyen neveket találunk: Deli Száva, Honorius Tannhausen, Bieli Stec, ez utóbbi egy több ezer főből, döntő zömében szlovákokból álló hadoszlopot vezetett az akkori Alsó-Magyarország területén.

A fenti adatok, amelyekhez hasonlólt bőven lehetne még idézni, véleményem szerint azt bizonyítják, hogy nem lehet egyértelműen elfogadni a referátum kiinduló elvi alaptételének helyességét. Nevezetesen azt, hogy a Habsburg-ellenes harc ügye csak „nemesi osztályérdek” volt, mert amennyire érdeke volt a magyarországi nemességnek a Habsburg-elnyomás megszüntetése, ugyanannyira érdeke volt a többi osztályoknak is. A császári zsoldosok pusztításait elsősorban és legközvetlenebbül a jobbágy szenvedte át, akit falujában nem védett sem vár, sem várossal a rabló, garázdálkodó császári katonáktól. Élő valóság volt számára a Habsburg-elnyomás és az ellene való önvédelmi harc szükségességének gondolata, s nem a nemességnek kellett a maga „szűk osztályérdekét” kifejező ideológiáját rá oktroyálnia a jobbágyságra. Sőt bátran lehet állítani, hogy az idegen dúló, rabló, gyilkoló csapatok kiűzése az országból közvetlenebb érdeke volt a jobbágyságnak, mint az ellenük mégis némi védelemmel rendelkező más osztályoknak. Különben sem képzelhető el, hogy ha itt kizárólag nemesi osztályérdekről lett volna szó, néhány hónap alatt egy több mint 60 000 főből álló sereg gyűljék össze, amelyben a nemesi elem a legoptimálisabb számítás szerint sem haladta túl a 10 000 főt.

Véleményem szerint nem nevezhető csak a nemesi osztályérdekeket kifejező ideológiának a Habsburg-ellenes harc ideológiája, s az előbb idézett tények nem azt igazolják, hogy a „nemzet” fogalmát csak a magyar etnikumú nemességre és jobbágyságra terjesztették volna ki. Az adatok tanúsága szerint „a magyar nemzet” fogalmába beleszámítottak mindenkit, aki a Habsburg-elnyomás ellen a szabadságharc oldalán az akkori magyarországi lakosságból fegyvert fogott, anyanyelvére, származására való tekintet nélkül.

S itt merül fel az a kérdés is, vajon beszélhetünk-e joggal arról, hogy a nemzet fogalmát kitágították a magyar etnikumú nemesség és jobbágyosság „állandó politikai érdekközösségének *hamis* fogalmává”. Én legalábbis részemről nem találkoztam olyan korabeli forrással, amely állandó, teljes, osztályonkénti érdekközösségről beszélne a nemesség és jobbágyosság között. Az érdekközösség *valóban* megvolt az ellentétes osztályok között a Habsburg-elnomás megszüntetésében való közös érdekelttségig, s ez nem volt *hamis* fogalom! Ezen túlmenő érdekközösség hangoztatásáról nem nagyon hallunk, sőt a nemesség az első pillanattól kezdve minden alkalmat megragadott, hogy külön osztály-érdekeit és sérelmeit kinyilatkoztassa, nemegyszer a szabadságharc közös érdekeinek rovására is. Az elért katonai sikerek hatására egyre erősödött a mozgalom rendi vonala, azonban emellett mindvégig fennmaradt, az objektív helyzetből fakadó szükségszerűség mellett nem kis mértékben Bocskai nemzeti abszolutizmus kialakítására törekvő lépései következtében, a szabadságharc népfelkelési vonala is. A nemesség a „ius resistendi” elvi alapján állva törvényesnek tekintette a fegyverfogást az uralkodó ellen, de nagyon jól tudta azt is, hogy ennek az álláspontnak az elfogadására csakis a fegyveres néptömegek győzelmes harca kényszerítheti az uralkodót. Ennek tudatában halasztották más időre régi jogaik csorbítatlan visszaállítására irányuló törekvésüket, s ezért mentek bele még kisebb társadalmi változásokba is. Ki is mondták már a szerencsi országgyűlésen, hogy nem szabad visszakövetelni a katonáknak adományozott birtokokat és egyéb vagyontárgyakat a szabadságharc végéig, „hogy valamiképpen a szolgálattól meg ne idegedjenek országunk nagy kárával”. Az objektív kényszerhelyzetből fakadóan egyeztek bele a hajdúk megígért letelepítésébe is, mely történelmi esemény rést ütött a rendi társadalom falába, s a jobbágyosságot hosszú időn át ösztönözte az idegen elnyomás elleni fegyveres harcban való részvételre.

Végeredményben tehát közös érdek vagy érdekközösség a szabadságharc folyamán létezett, ennek gondolata nem hamis ideológia volt, ez a közös érdek azonban sem ideológiában, sem valóságban nem ment túl az idegen elnyomás megszüntetését és a harcban kitűnt katonák társadalmi előbbrejutását magában foglaló érdekközösségnél és ennek hangoztatásánál. Véleményem szerint feudális társadalomban ennél tágabb értelmű érdekközösséggel máshol sem találkozhatunk.

Néhány szót kívánok még szólni a hajdúk és a jobbágyosság viszonyáról, célkitűzéseik összhangjáról illetve különbözőségéről a szabadságharc folyamán. Meglátásom szerint a hajdúság sokkal heterogénabb társadalmi réteg volt, mint ahogy azt a referátum bemutatja. Ha leszámítjuk a végvári katonaság kategóriájába került ún. „királyi hajdúkat”, az ún. „szabad hajdúságon” belül is egész széles skálájú társadalmi rétegződést találunk. A szabadságharc idején a hajdúk és a hadra sereglő jobbágyok sorait csak nehezen és erőszakoltan lehetne kettéválasztani, mert a fegyvert fogó, többnyire szökött jobbágyok nem alkottak és nem is alkothattak különálló egységeket, hanem vagy a régi hajdúcsapatok sorait duzzasztották fel, vagy pedig egy-egy hajdúkapitány parancsnoksága alatt maguk alkottak új hajdúegységeket. Különbőség természetesen volt a régi hajdúk és az újabbak között, ami elsősorban harc képzettségük különböző fokából adódott, de megmutatkozott a fegyverzet, felszerelés, ruházat minőségében is. Mindez azután úgy hatott vissza, hogy a régi harcedzett hajdúk bizonyos fokig lenézték a frissen szerveződött, többnyire szökött jobbágyból és más földönfutó elemből álló csapatokat. Ez a különbözőség persze nem vált merev válaszfallá, hiszen a régi hajdúság is szegény réteg volt, legfeljebb szákmánya. jobb fegyvere és kevésbé hiányos ruházata emelhetne volna az újonnan hadrasereglettek fölé, amit viszont azok is megszerezhettek a harcokban. A harc képzettségbeli különbség ugyancsak elmosódott néhány hónap alatt, hiszen az újonnan szerveződött csapatok is azonnal harcba mentek, s amelyik katonára nem tanulta meg a harc szabályait és módjait, az hamarosan elpusztult. Ilyenformán a hajdú- és jobbágytömegek *bizonyos* fokig a hadsereg egységes népi erejét képezték. Népi jellegük származásukon túl kidomborodott anyagi, társadalmi helyzetükben, fegyverzetükben, haremódjukban, és parancsnokaik is kevés kivétellel soraikból kerültek ki. A hajdúk és a szabadságharcban részt vevő jobbágyok között nem volt tehát olyan éles társadalmi választóvonal, mint ahogy azt a referátum mutatja, még a célkitűzések területén sem, hiszen a fegyvert fogó és zömükben a hajdúk közé sereglő, velük nagymértékben össze-

olvadó paraszti katonák is célul tűzték ki az idegen elnyomás megszüntetésén túl azt, hogy fegyveres harcukkal maguknak jóságot és szabadságot szerezzenek, s hogy ezt csak a harcolók egy részének sikerült elérnie, az nem a fegyvert fogó jobbágyág ilyen irányú célkitűzéseinek hiányán múltott. Mindenesetre a hajdúszabadság elnyerése a következő években is vágyálma és célkitűzése volt a szabadságért fegyvert fogó néptömegeknek.

Nem tudok egyetérteni Makkai László referátumának azon részével, amely nem ismeri el a Bocskai vezette szabadságharc függetlenségi harc jellegét, hivatkozván arra, hogy „Bocskai maga sem látta megvalósíthatónak a magyar állami önállóságot, az uralkodó osztály nagy része pedig egyenesen ellenezte azt, mert csak a Habsburgokkal való kiegyezéstől remélte a hajdúk gyors leszerelését és a paraszti osztály harc megfékezését”. Az igaz, hogy a szabadságharc Bocskai önvédelmi harcával és önvédelmi harcaként indult meg, azonban folytatása volt az erdélyiek éveken keresztül vívott Habsburg-ellenes függetlenségi küzdelmeinek, kiterjesztve annak perspektíváit a királyi Magyarország területére, sőt nyugodtan mondhatjuk, hogy a Bocskai vezette szabadságharc fő társadalmi és katonai bázisa nem is a belháborúban legyengült szorosan vett erdélyi terület volt. hanem a Partium és Felső-Magyarország területe. Bocskai célkitűzései a szabadságharcot illetően változtak a szabadságharc folyamán. A tavaszi nagy győzelmek idején megvalósíthatónak látta a Habsburgoktól független önálló magyar királyságot, ezt bizonyítja a királyi korona kérése a Portán, azonban 1605 őszén mérsékelte célkitűzéseit a felső-magyarországi területtel megnagyobbodott önálló, Habsburgoktól független erdélyi fejedelemségre. Véleményem szerint a függetlenségi célkitűzések korlátozottságának döntő oka mind Bocskainál, mind a magyar uralkodó osztály Habsburgoktól való elszakadást ellenző részénél a külpolitikai elszigeteltség és a tovább is fennálló török veszély volt, aminek értékelése különböző volt a dunántúli és alsó-magyarországi, valamint az erdélyi és felső-magyarországi nemességnél. Nézetem szerint a török veszélynek egyrészt objektív földrajzi helyzetből fakadó, másrészt szubjektív alapon történő különböző értékelése volt az, ami megosztotta a véleményeket a Habsburgokkal szembeni teljes függetlenség kérdésében, azonban a függetlenségi törekvések adott történelmi helyzetből fakadó korlátozottsága nem semmisíti meg a szabadságharc függetlenségi harc jellegét.

A következőkben még néhány észrevételt kívánok tenni a referátum általam vitathatónak tartott részeivel kapcsolatban:

Erdemes lenne megvizsgálni, hogy a magyarság általános fenyegetettségéről beszélhetünk-e a Habsburg uralom részéről, vagy csak egyes főurak egyéni fenyegetettségéről volt szó. Az általam ismert, a hozzászólásom előbbi részeiben felhozott adatok a magyarság egészének bár különböző fokú, de egyaránt meglevő valóságos fenyegetettségét igazolják. Ezek mellé szeretnék még néhány korabeli forrást felsorakoztatni. Így Unverzagt Farkas kamaraelnök 1601-es javaslatát Rudolffhoz, melyben ő az átmeneti hadisíkek hatására arra kéri az uralkodót, hogy a töröktől visszafoglalt magyar városokban, mint pl. Székesfehérváron, magyarokat egyáltalán ne engedjen letelepedni, csak németeket, akiknek minden kiváltságot meg kell adni. Úgy szintén a végvárok vidékére is — folytatja a javaslat — hű, megbízható németeket kell telepíteni, s ha mindez megtörténik, a magyarországi németiség szíve lángra lobban, s hűsége nőttön nő. A császári oldalon álló Thurzó Miklós (aki nem a Kamara üldözöttje volt) 1604 decemberében a következőket írta a szintén Habsburg-oldalon álló Thurzó Györgynek: A császári udvari emberek kijelentették, Basta győzelme után „... valamennyi magyar vagyon, mind tövítől kirontjuk őket, mert annak előtte is ugyan németeké volt Magyarország”, Basta pedig megesküdött, „hogy valahol magyart foghat mind levágtatja és a magyar nemzetnek magvát akarja szakasztani”. S ha felidézzük Basta katonáinak vérengzéseit Erdélyben a magyarok között, vagy a földönfutóvá tett elbocsátott magyar végvári katonák sorsát, azt hiszem bátran megállapíthatjuk, hogy valóságos, általános fenyegetettségéről volt szó, és nem hisztériáról, demagógiáról vagy egyesek öngigazolásáról.

A hajdúk ellen 1598—1604-ben hozott törvényekkel kapcsolatban a teljes képhez nézetem szerint az is hozzátartozik, hogy ezeket akkor döntő zömükben császári zsoldban

álló hajdúk ellen hozták, akik abban az időben nemegyszer eszközévé váltak a császári politikának.

Úgy érzem, az adott történelmi körülmények tüzetesebb vizsgálatával kellene figyelembe venni annak a megállapításnak a helyességét is, hogy az antifeudális osztályharcot lefékezte, passzivitásban tartotta a nemzeti propaganda. Felmerül bennem a kérdés, hogy a kettős idegen elnyomástól, a tizenöt éves háború pusztításaitól már-már létében fenyegetett jobbágyság hogyan tudott volna még eredményes antifeudális osztályharcot is folytatni a saját uralkodó osztálya egésze ellen az adott körülmények között. A valóságban azt tapasztaljuk, hogy a jobbágyság éppen a nemzeti ideológiára, a szabadságharc érdekeire hivatkozva folytat osztályharcot az idegen elnyomókon kívül az uralkodó osztály Habsburg-oldalon álló része ellen. A Királyi Tanács 1605 januárjában nem javasolja fölkelés kihirdetését Bocskai ellen, mert ha az elkeseredett földnépe táborba gyűl — állapítják meg —, fegyverét földesurai és a király ellen fordítja. „A földnépe is hűlen és esküszögő lett és ő császári Felségétől elhajolva, Bocskai pártjára állott” — panaszkolta 1605 nyarán Mátyás főherceg. A császári oldalon maradt Nádasdy Báthory Erzsébet 1605 júniusában levélben kesergett Batthyány Ferencnek: „Annyira jutottam uram, hogy egyetlen jobbágynom szómat nem fogadja, ha százszor parancsolok is nekik, de csak hallani sem akarják.” Hosszan lehetne sorolni még a korabeli forrásokat, amelyek mind azt bizonyítják, hogy a „nemzeti propaganda” elfogadása, a szabadságharchoz való csatlakozás éppen elősegítette az antifeudális osztályharcot, legalábbis a birtokos osztály egy része ellen.

Azt is számos korabeli adattal lehetne bizonyítani, hogy az elnyomottak számára a császári zsold reménysége nem volt hatékonyabb csábító erő, mint a nemzeti szolidaritásra való hivatkozás. A császáriak „... eleget dobolnak, de senkit nem találnak, kinek kedve volna a szolgálathoz” — írta 1605 márciusában a már említett Thurzó Miklós. Dániel Lukács arról panaszkodott 1605 májusában Batthyány Ferencnek, hogy a környékről „nemhogy három forintért, de tízért sem jönnek be” császári oldalon szolgálni. Nádasdy Tamás 1605 májusában kijelentette a községi polgároknak: „... a német számára egy katonát sem tud kapni, míg Bocskainak kétezer fegyverest könnyű móddal szerezhet”, és így tovább lehetne sorolni a korabeli forrásokat.

Nem tartom a legpontosabb megfogalmazásnak a referátum azon állítását sem, mely kimondja: A hajdúság arra törekedett, hogy az uralkodó osztályhoz zárkózzék fel, s ennek érdekében magatartásuk nem lehetett más, mint az osztályharcban való közvetítés, az osztálykonfliktusok tompítása. Az egykorúak közel sem így értékelték a hajdúk magatartását, akik az egész szabadságharc alatt szinte állandó ellentétben éltek a nemességgel, s még 1606 augusztusában is olyanokat olvashatunk: „Tiszán túl nemeseznek hajdú vitézekkel gyakorta harcok vagyon, ölik, vágják egymást.” Az összeütközés oka pedig legtöbbször az volt, a nemesség felháborodott azon, hogy „minden pásztor parancsolni akar”, és sok helyen fegyveres erőszakkal igyekezett a régi állapotba visszazorítani a hadra sereglett jobbagyokat. A hajdúk pedig védelmükbe vették őket, s így fegyveres összetűzéseikig menő sűrűlődések keletkeztek köztük és a nemesek között. Persze mindebből korántsem lehet olyan következtetést levonni, mintha a hajdúk az egész jobbágyság ügyének következetes, öntudatos élharcosai lettek volna, akiknek törekvése az egész jobbágyság felszabadítására, szabadságának kiharcolására irányul. Nem így volt. Elsősorban a maguk és a közéjük sereglett, harc közben kitűnt jobbagyok érdekeit védtek, azonban a katonai érdemeikért és a jövőbeni katonai szolgálatukért elnyert kollektív szabadságukat nem lehet mintegy az osztálykonfliktusok tompításáért kapott díjként értékelni. Ha a jobbágyi sorból való felszabadulást az uralkodó osztályhoz való felzárkózásként értékeljük, akkor azt is meg kell állapítanunk, hogy erre nemcsak a hajdúk törekedtek, hanem a fegyvert fogott jobbagyok is, azonban ezt csak kevesen érthették el, s a többiek számára a hajdúszabadságok elnyerése vágyálom, további mozgósító erő maradt.

Ezzel végéhez is értem kissé hosszúra nyúlt hozzászólásomnak. Elnézést kérek az itt megjelentektől türelmük igénybevétele miatt, s elnézést kérek, ha akaratom ellenére bárkit is megbántottam volna hozzászólásomban. Korreferátumom azért nyúlt ilyen hosszúra, mert nem tudok egyetérteni a szabadságharc ideológiájának, s ezen keresztül

magának a Bocskai-szabadságharcnak a referátumban kifejtett értékelésével. A referátum általam nagyra becsült szerzője megtámadhatatlan forrásértékű korabeli adatokat hozott fel az általa elfogadott, általam vitatott helyességű elvi kiindulási alap alátámasztására, bizonyítására, de figyelmen kívül hagyta azon adatokat, amelyek ellene szólnak a koncepció helyességének. Én korreferátumomban ezeket az utóbbi adatokat idéztem, melyekhez hasonlókat, ha szükséges, a vita folyamán még készséggel tárok a megjelentek elé.

Makkai László referátumát útkeresésnek látom abban az irányban, hogy nacionalista ferdítésektől megtisztított, tudományosan megalapozott értékelését adja a Bocskai-szabadságharc ideológiájának, az egész mozgalomnak, s ezen túl a többi XVII. századi Habsburg-ellenes harcnak is. Magam is a legteljesebb mértékben osztom ezen szempontok szükségességét, s állításaimat ezen vita folyamán is igyekeztem tölem telhetően megfelelő számú és súlyú korabeli hiteles adattal alátámasztani. Ezek mellett egy szempontra szeretném még azonban a figyelmet felhívni a XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcaink értékelését érintő vitában. Ez a szempont az a pártunk által mindnyájunkra rábízott megtisztelő kötelesség, hogy történelmi múltunk feltárásával, haladó hagyományaink értékelésével elősegítsük népünk nevelését arra, hogy bármikor teljes erejével és önfeláldozásával kész és képes legyen megvédeni szocialista hazáját. Pártunk elvi állásfoglalása szerint pedig a magyar nép szabadságharcai az idegen elnyomás ellen történelmi múltunk azon eseményei közé tartoznak, amelyeket elsősorban becsülünk haladó nemzeti hagyományaink közül. Meggyőződésem szerint ezt az elvi útmutatást mint iránytűt feltétlenül figyelembe kell venni, amikor a Habsburg-elnyomás ellen küzdő XVII. századi harcaink bármely kérdését vizsgáljuk és értékeljük, nehogy akaratlanul is eljussunk oda, hogy megfosztjuk népünket hazaszeretetre, a haza megvédésére buzdító haladó hagyományainknak egy részétől.

ZIMÁNYI VERA

Megjegyzések a vitához

Benda Kálmán referátumából kiindulva, Makkai László és Benczédi László előadásához is szeretnék hozzászólni.

Egész tömören megfogalmazva, e három referátum mondanivalóját a következő megállapításokban foglalhatjuk össze:

Benda Kálmán szerint a végváriak hősi kitartásának mozgatóereje:

- a) a vallásos ideológia, keresztény—pogány ellentét köntöskében jelentkező török-ellenesség;
- b) a szülőföld szeretete, védelme.

Makkai László előadása szerint a XVII. század elején a Habsburg-ellenes nemzeti függetlenségi harcban, a Bocskai-féle felkelésben erőteljes, új vonásként jelentkezik a „nemzeti” argumentáció, melyet a fenyegetett helyzetű protestáns nemességtől átvéve a felkeléshez csatlakozott hajdúk is magukévá tettek.

Benczédi László ismét olyan időpontban, a XVII. század második felében vizsgálta a vitézlő rend ideológiáját, amikor újra élesen előtérbe nyomult a Habsburg-kérdés.

Kiemelendő, hogy mind Makkai, mind Benczédi elsősorban a 13 vármegye, a Felső-Tiszavidék társadalmi képletéből kiindulva ragadják meg és vizsgálják a XVII. századi történetünk két legjelentősebb társadalmi megmozdulását.

Le szeretném szögezni, hogy mindhárom referátum alapmondanivalója teljesen meggyőző, azzal egyetértek. Jelentős, s egyben megnyugtató eredménynek tartom, hogy mindhárman vizsgálat alá véve az adott korszakokat, problémákat, sok olyan illúziót számoltak fel, amelyek nem állják meg az alaposabb történelmi vizsgálódás próbáját.

Én szeretném kiegészíteni eredményeiket, térben és időben olyan területre, ill. korszakra fordítva figyelmemet, mely e referátumok vizsgálódási körén kívül esett, ti. területileg a Dunántúlra, időbelileg pedig az 1606. évi zsitvatoroki és az 1664. évi vasvári békék közötti időszakra. Előrebocsátom, hogy megállapításaim nem mondanak

ellent e három előadás eredményeinek, sőt, úgy érzem, hogy azokat kiszélesítve, még általánosabb érvényűekké teszik.

Kiindulásul a végházakban katonáskodó elemek társadalmi helyzetét kívánom egy kissé szemügyre venni. Az utóbbi évek, s nem kis mértékben Benczédi kutatásai nyomán világossá vált, hogy a végvárakban két egymással ellentétes tendencia különböztethető meg. Az ő fogalmazása szerint: „A várak jelentős részében a katonaság éles küzdelmek árán jobbágytelkeket hasított ki a váruradalom területéből, vagy a szomszédos földesurak birtokaiból, s családostól paraszti gazdálkodásba kezdett. A jelek szerint jónéhány helyen sikerrel járt az a küzdelem is, amelyet a parasztkatonák a telkeik után járó földesúri szolgáltatások alól való mentességükért folytattak. Kialakulóban volt tehát a végvári katonaságnak egy olyan típusa, amely hovatovább szabad paraszti státust harcolt ki magának, sőt helyenként árútermelő tevékenységbe, kereskedésbe is kezdett. A feudális világ szorításával és támadásaival szemben védte őket a várőrségek közös, fegyveres ereje, s a végvárak »szabadsága«, melyre leveleikben, folyamodványaikban lépten-nyomon hivatkoznak.” A másik tendencia ezzel szemben, amint azt megállapítja, a végvári katonaság elszegényedése, széttörlése irányában hatott, s végérvényesen az 1664-ik évi vasvári béke után kerekedett felül.

E megállapításokkal teljesen egyet tudok érteni s magam is sok XVII. századi adatot ismerek, melyek a végváriak között folyó paraszti gazdálkodás széles elterjedtségét bizonyítják. Meglepetésként hatott rám azonban az az 1587. november 1-én kelt császári utasítás, mely hasonló problémákra vet fényt. Az „Instructio Commissariorum a Danubio usque ad Comitatum Lypthouiensem” cím, amelyet az irat visel s mely a a Dunántúl délnyugati részén birtokos Batthyányak levéltárában maradt fenn, arra utal, hogy a szőbenforgó jelenség elterjedt volt az ország nagy területein, a Dunántúltól fel Liptóig. Az utasítás meghagyja, hogy a végházak katonái nem mérhetnek ki bort; szőlők is vannak, melyek után nem adnak tizedet, ezután erre is kötelezni kell őket. Továbbá e katonák szántóföldeket, réteket, erdőket, halászóvizeket és egyéb hasonlókat szoktak a maguk részére „usurpálni”, amelyekből nem csekély hasznuk származik; a jövőben ettől is el kell őket tiltani.

Maksay F. felhívta rá a figyelmet, hogy a XVI. századi törvényekben is találhatók ilyen jelenségekre utalások. Ez a momentum idáig elkerülte mindannyiunk figyelmét. Egyben hozzáfűzném, hogy ha további kutatások a XVI. századi végvári katonaság körében ki tudnák mutatni a szabadparaszti gazdálkodás számottevő arányú elterjedését, ez társadalmi okokkal még inkább alátámasztaná, s nem gyengítené Benda Kálmán megállapítását arról, hogy a végvári katonák nagy kitartással, hősi helytállással harcoltak a gyűlölt török ellenség ellen. Ha e helytálláshoz társadalmi-anyagi indítékok is hozzájárultak, ez nem csökkenti a tudatukban élő katolikus vagy protestáns színezetű keresztény ideológia jelentőségét, mert valóban semmilyen magyarországi tizedmentes szülő önmagában nem magyarázza meg a Kisásziában gályarabságot is vállaló, hitükhöz hű rabok magatartását.

A referátumok megállapítják, hogy a végváriak, a katonáskodó hajdúk ideológiájában a keresztény–pogány ellentétpár után a XVII. század elején történt az átváltás a „nemzeti” hazafias argumentációra.

A XVII. század elején lezajlott Bocskai-felkeléssel kapcsolatban, mint azt Makkai László leszögezi: a magyar uralkodó osztálynak rendi kiváltságaiban, birtokjogaiban leginkább fenyegetett vagy éppen életveszélyben levő tagjai a Habsburg-udvarral fennálló ellentétüket a „magyar és német nemzetség” ellentétének értelmezték, és e harchoz sikerült megnyerniük a hajdúk fegyveres erejét. A felkelés során, mint a referátumból kiderül, olyan hazafias ideológia alakult ki, amely már jelentősen eltért a XVI. századi törökellenes, keresztény ideológiától. A felkeléshez csatlakozott hajdúkapitányok ennek az ideológiának öntudatos hordozóivá, terjesztőivé váltak.

E fenti megállapításokat a Bocskai-felkelés dokumentumai mindenben igazolják. A hajdú-kérdést azonban szeretném kiszélesíteni, és felhívni a figyelmet a következő, eddig ismeretlen adatokra. Tudjuk, hogy a hajdú-kérdés Északkelet-Magyarországon, a három részre szakadt ország három részének találkozásánál volt igen súlyos probléma, — Bocskai éppen ezeket a hajdúkat tudta megnyerni magának. A hajdúk azonban jelentős

mértékben foglalkoztatták a Dunántúl délnyugati vármegyéit is, mint ez a megyei statutumokból kiviláglik. Fel szeretném hívni a figyelmet továbbá arra a tényre is, hogy nemcsak Bocskai, hanem a Habsburgok is számoltak a szoldért felfogadható hajdúk fegyveres erejével. Bocskai egyik hadvezére, Némethy Gergely elkövette azt a súlyos hibát, hogy a Dunántúlra betörve, szövetségül hívta a törököket, akik tatár segédcsapataikkal mérhetetlen pusztítást zúdítottak a Bocskai-hajdúk, valamint az ezek stájerországi betörését megtorló stájer csapatok átvonulásai alkalmával úgyszólván erős teherpróbának kitett jobbágylakosságra. Nem kell csodálkoznunk azon, ha e terület magyar, német vagy horvát lakosságú jobbágyfalvaiban egyaránt a Habsburg-ellenes nemzeti ideológia nyomai helyett felperzselt házakról és a pusztulás miatt fizetésekre válnak falvak tucatjainak több évi adómentességéről szólnak a források.

Bocskai hajdúi és szerencsétlenül megválasztott szövetségeseik ellen a Habsburgok zsoldjukba fogadták a Vas és Zala megyei hajdúkat, akiknek a szidalmazásától egyébként visszhangzanak a megyei statutumok. Mátyás főherceg 1605. március 8-án utasította Batthyány Ferencet, hogy 500 szabad hajdút (liberi hajdones) fogadjon ő Fesége szoldjába, vigyázni kell azonban arra, nehogy e hajdúk a törökkel titokban összejátsszanak. E deklarációt szegénylegények politikai magatartása és ideológiája is, a jelek szerint, meglehetősen labilis volt, könnyen változott; e rétegek potenciálisan mind a Habsburg-ellenes nemzeti felkelés, mind a Habsburg uralkodó katonai támaszai lehettek, de attól is tartani kellett, hogy képesek a törökökkel cimborálni.

Mátyás főherceg azonban ennél is hatékonyabb védekezési módokat keresett Bocskai hajdúi ellen: azonkívül, hogy nagyszámú katonaság küldését helyezte kilátásba az osztrák örökös tartományokból, a Bocskai-féle hajdútelepítést és kiváltságolást megelőzően (Bocskainak a hajdúkat megnevesítő és letelepítő oklevele 1605. december 12-én kelt!), 1605. augusztus 15-én Bécsben kiadott oklevelével minden paraszti szolgáltatástól szabad földet ígért azoknak, akik mellette fognak fegyvert. A Batthyány Ferenc tulajdonába került pátensen nincs címzés, nyilván általánosabb jelleggel mindazon katonáskodó elemeknek szól ez a toborzólevél, akik hajlandók ügye mellett fegyvert fogni. A magyar nyelvű oklevél szövege az intitutatio után így hangzik: „Akaránk nektek az mi kegyelmességünket megjelentennünk és az mi levelünk által titeket bizonyossá tennünk, hogy ha ti, az miképpen magatokat ajánlottátok, az fölséges Római Császárnak, az mi kegyelmes urunk és bátyáinknak és nekünk hívek, és az kereszténységnek hasznos szolgálattal lesztok az természet szerint való ellenségnek romlására, kire intünk titeket. Mi is tinektek az fölséges Római Császár és az mi kegyelmességünket ajánljuk és tinektek ezt az jót és kegyelmességet cselekedszük, hogy tinektek békeséges helyen Magyarországon elegendő élő földet adunk, és titeket minden paraszti szolgálattól és adózástól szabadossokká teszünk és mindenek ellen kegyelmesen meg akarunk oltalmazni, és minekünk soha egyéb szolgálatra nem kötelezünk, hanem csak az vitézlő és hadakozó dolgokra. Az miképpen hogy ezekről telvelet bőségesben végezhesen, az mi hívünkre, az Nagyságos Batthyány Ferencre bízunk. Mikoron peniglen az dolgot Isten akarattjából szerencsésen és boldogul véghez viszitek, mindezekről tinektek, úgymint az földnek birodalmáról, melyet nektek adandók vagyunk, és mind az ti szabadságokról örökös oklevelet adunk. Költ Bécsben...” (A Batthyány lt. Acta Memorabiliái között.)

Mindezekből az adatokból úgy látszik, hogy a rosszul fizetett végvári katonaság földművelkedése sokkal korábbi eredetű és szélesebben elterjedt gyakorlat volt, mint ezt idáig feltételeztük, továbbá nagy szükség idején, ha mindenképpen katonákat kellett toborozni, akár Bocskainak a Habsburgok ellen, akár Mátyás főhercegnek Bocskai ellen, akár pedig Zrínyi Miklósnak, Batthyány Ádámnak és még más kapitányoknak a török ellen, mindnyájan egy jól bevált módszerhez folyamodtak: katonáskodás fejében szabad, vagy legalábbis mérsékelt szolgáltatásokkal terhelte földet osztottak ki a nincstelen, teljesen bizonytalan egzisztenciájú szegénylegények, hajdúk, a különböző végvárak között hányódó kóbor elemek között. A XVII. század első feléből jónéhány ilyen letelepítő pátenset ismerünk a Dunántúlról is, e pátenseken kívül azonban, mint feltételeztem is, egész sor újabb adat van a Dunántúl-szerte majorkodó, telket is művelő, gazdálkodó végvári katonákról és a végvár alatti malmukban őrlő hajdúkról. Ezeknek az elemeknek a tudatában fel sem merült az a lehetőség, hogy nemesekké váljanak s az uralkodó osztály

soraiba kerüljenek kollektív nemesítés útján, eszményük — és a megvalósult gyakorlat — a szabadparaszti státus volt. E célkitűzés ebben a formájában, véleményünk szerint, konkrétabb és realisabban remélhető programot adhatott a jobbágyságnak, és ezért szinte nagyobb fontosságúnak tekintjük, mint Bocskai egyetlen alkalommal megnemésített, néhány ezer hajdújának a példáját.

E szabadparaszti „vitélő rend” ideológiáját azután az szabta meg, hogy ki fogadta fel őket ki ellen, vagyis kinek köszönhették a létbizonytalanság helyett életüknek viszonylag kedvezőbb alakulását.

Így Bocskai hajdúi, mint a referátum is rámutat, nyilván a Habsburg-ellenes, protestáns nemesség ideológiai befolyása alatt állottak. Novumként tünteti fel, s ez így is van, hogy a XVI. századi törökellenes keresztény ideológián túlmenően, a Bocskai-felkeléssel kapcsolatban született meg a magyar „nemzet”-et a németekkel szembeállító, hazafias ideológia.

Adataink szerint azonban ugyancsak a XVII. század első felében megszületett a keresztény–pogány török ellentétpártól eltérő, ugyancsak a magyar „nemzetet”, „hazát” a törökkel szembeállító, nemzeti ideológia is, éspedig az akkor még többé-kevésbé konsztansan lojális, királyhű dunántúli nemesség sugalmazására. Mind Makkai László, mind pedig Benczédi László referátumából az derül ki, és az adott problémakörön belül teljesen meggyőzően, hogy a vallásos ideológia a Habsburg-ellenes küzdelmek során nyert „nemzeti” színezetet. Véleményünk szerint azért jutottak erre az eredményre, mert mindketten Habsburg-ellenes mozgalmakat vizsgáltak, vagy olyan korszakokat, amikor e kérdés élesen előtérbe került. Szerintünk a megfogalmazást itt is ki kellene terjeszteni: *úgy látszik, hogy a fejlődésnek egy bizonyos fokán, a XVII. század elején országszerte olyan — ugyancsak a nemesség köréből származó, de a szabadabb életfeltételekhez jutott végváriak és hajdúelemek körében élénk visszhangra talált — ideológia alakult ki, amely adott esetben nem feltétlenül a Habsburgok ellen irányult, hanem a magyaroknak valamely, egy adott idegen elnyomó hatalommal való szembenállását fejezte ki immár nem kizárólag keresztény–pogány, hanem magyar–török, vagy magyar–német viszonylatban, attól függően, hogy mikor, mely területen, s nem utolsósorban a nemesség mely csoportján belül melyik jelentette a nagyobb veszélyt.*

E fenti megállapításokhoz még hozzáfűzném, hogy amennyire alkalmatlan mindenfajta keresztény vagy nemzeti tudat hordozására a deklasszált, nincstelen, sehová sem tartozó szegénylegények, fosztogató „szabad hajdúk” szinte társadalmon kívül élő rétege, annyira jó talajnak bizonyultak a valamennyire rendezett körülmények között, viszonylagos szabadságban élő végvári vitécek és a közéjük álló, megtelepített hajdúk. Ezekben azután komoly hivatástudat fejlődött ki s nélkülözéseket is vállaltak *hazájuknak* a töröktől való megvédéséért.

Az eddig elmondottakat hadd támasszuk alá konkrét adatokkal. A gazdag forrásanyagban való gyors tallózás után is plasztikus kép bontakozik ki a dunántúli végházakban élő, igen gyakran gazdálkodó katonaság, hajdúság életmódjáról. Nem vitás, hogy e területen az 1606. évi zsitvatoroki békét követő ún. békeévtizedekben is a török volt a főellenség. Noha az egyre megújított békekötések igyekeztek fenntartani a status quot s megtiltották a törököknek további falvak meghódoltatását s a hódolatlan falvak fosztogatását, e „béke” csak papíron állt fenn. Batthyány Ádám dunántúli főkapitány gondosan számontartotta és összeíratta a törökök által okozott károkat. Így megtudjuk, hogy csupán 1630–1641 között nagyjából Vas és Zala megyék területén a törökök 2205 katonát, hajdút, parasztot, asszonyt és gyermeket öltek meg vagy vittek rabságba és 28 újabb falut hódoltattak meg. 1643-ban a kanizsai pasa tucatnyi újabb falu meghódoltatását követelte; tömegesen maradtak ránk a Batthyányak által lemásoltatott török fenyegetőlevelek, amelyeket a hódoltatásra kiszemelt falvak bírúinak küldtek. — Ugyancsak 1643-ban fél év alatt a végházakból és a falvakból 241 személyt hurcoltak el a törökök s 35-öt öltek meg. A nagybirtokos Batthyányak, akik nemzedékről-nemzedékre egyben dunántúli főkapitányok is voltak, igyekeztek védelmet nyújtani a falvak lakosságának, annál is inkább, mert maguk is a környéken lévén birtokosok, részben saját jószágukat is védelmezték. Ezt fejezték ki Batthyány Ádám 1646. évi földosztó pátensének a bevezető szavai is: „Látván a pogány

török ellenségnek ellenünk való keménységét és dühösségét, ki minden erejével és hánis praktikájával azon vagyon, fárad és mesterkedik, az mint kedves hazánknak minden részeibe beljebb bocsátkozzék és maga igája alá vegyen mindeneket, ezeknek azért hogy igyekezetüket amennyire tőlünk lehetne, Isten segítségéből meggátolhatnánk és a *körül való darab föld lakosinak securitást adhassunk, . .*” Kétségtelenül bizonyos török-ellenes érdekközösség alakult ki e fenyegetett területek földesurai, jobbágysai és a végváarak katonái között: ha más-más okokból is, mindegyiküknek érdeke volt a török hatalmának megfékezése. S ha a rosszul fizetett végváriak követtek is el a lakosság ellen excessusokat (bár főkapitányuknak, a Batthyányaknak birtokait általában nem merték háborgatni), a végváriak is védelmezték a törökök ellen a jobbágylakosságot, amikor az módjukban állott. Sok levelünk, jelentésünk van arról, hogy rabokat szedő törököket megtámadtak és az elhurcolt jobbágyokat kiszabadították, ha idejében hírt vehették és elég erejük volt hozzá. Értesítették a falvak bíráit, ha tudomást szereztek a törökök rablóportyázásainak tervéről. A jobbágyok éppígy kötelesek voltak értesíteni a végháziakat, ha valami „török hírt” megtudtak. Ha pedig a végváriaknak nem volt erejük szembe szállni a törökkel, figyelmeztetést küldtek a falvaknak, mint pl. Bessenyei István komári főkapitány 1643-ban a tokorcsiaknak. A törökök fenyegető levelét másolatban megküldte nekik és azt tanácsolta: „Jó atyámfiai, tokorcsiak mind fejenként . . . a falut összegyűjtsétek, a levelet megolvassátok, magatokra gondot viseljete és úgy vigyázzatok, hogy dolgotokkal most az aratásban rajta ne vesszete, ha azelőtt hódoltak voltatok, most is hódolást ne hagyjátok, kicsinnyel sok kárt ne valljatok, az dolgot az uraknak tudtára adjátok, magatokra gondot viseljete . . .”

Ha a jobbágyok leveleit, kérvényeit olvassuk, úgyszólván kizárólag ügyes-bajos dolgaik elpanaszolásával találkozunk, minden elvi megnyilatkozás nélkül, azonban elképzelhetetlennek tartjuk, hogy az adott körülmények között, amikor a törökök a lakosság élet- és vagyonbiztonságát hosszú évtizedeken keresztül nap-nap után veszélyeztették, ne alakult volna ki bennük is a közös veszélynek és valamiféle összetartozásnak a tudata. A parasztság körében ez a tudat inkább az etnikumtól független közös „haza” fogalmára irányult, így kértek védelmet a törökök elől észak felé menekülő és letelepedő horvátok, s épp így egyaránt veszélyeztetve érezte magát e határmenti vidék magyar és német jobbágysága.

A jobbágyokénál hasonlíthatatlanul tudatosabb ideológiával rendelkeztek a végváriak, akik annak ellenére, hogy sok helyen földet is műveltek, gyakran igen siralmas életkörülmények között éltek.

Hogy a számtalan adat közül csak egyet említsünk, az egerszegiek panaszolták 1620-ban, hogy ilyen fizetetlenül alkalmatlanok a rossz állapotban levő végház megőrzésére: „mert feleségünket, gyermekünket . . . ilyen rossz félszer palánkban másoknak prédára nem hagyhatjuk”.

A végváriak gazdálkodása sokszor a katonai fegyelem rovására ment. Erről panaszodik 1636. július 25-i levelében Tóti Lengyel Farkas kiskomári kapitány: „Vagyon panaszom Nagyságodnak (Batthyány Ádámhoz írja) az itt való vitézlő népre is, kíváltképpen a hajdúságra, hogy hírem nélkül sokan közülük csak menten mennek ki a helyből, sokszor vagyon az, hogy kereskedésre és egyéb szükségekre húsz-huszonöt hajdú csak hírem nélkül menten mennek. Ha az vajdáknak szólok felőle, hogy nem kellene hír nélkül járni, nem fenyítik meg őket, azt mondják, hogy fizetetlenek lévén, avval kell élni, az mit kaphatnak, az mely dolog igaz is, de ugyan nem méltó volna hír nélkül járni senkinek . . . Tizenhatodik esztendeje, hogy ez helyben lakom, de még eddig olyan szabadságban nem voltak, mint mostan.” A pölöskei kapitány, Eördögh István kíségető katonákat kér főparancsnokától „hazájához való, igaz jó szeretetiért”, legalább néhány hétre, a takarás idejére, mert katonái úgy elszéledtek, „soha be nem vehetem őket, sokszor vagyon, napestig magam állom az instrázsát”.

Mentességeikért azonban időről időre harcolniuk is kellett. Így az egerszegiek pl. 1645-ben kéri Batthyány Ádámot, támogassa dézsmamentességre irányuló törekvéseit „püspök uramnál”, amint a szentgrótiak, bériek, kéméndiek és kapornakiak sem adnak dézsmát, s mivel „a török ellen minden esztendőben fegyveres kézzel kapáljuk meg a szőlőnket”.

A végváriak a jobbágyokénál szabadabb életformájuk mellett is sok viszontagságnak, nélkülözésnek voltak kitéve, mégis fizetetlenül, sokszor éhezve is, félreismerhetetlen bennük a hivatástudat. Így az „egerszegi tiszttviselők, lovas és gyalog sereg fejeként” írják 1621-ben Horvát Bálint körmendi főkapitánynak: „Az mi penig fizetésünk állapotját illeti, arról minekünk Isten s világ lehet fő bizonyságunk, hogy ha az többi végekkel együtt íme eleget túrtunk az magunk nehéz munkájával táplálván magunkat, fizetetlenül őrizzük a végházakat hazánknak, ezután is tehetségünk szerint igyekezünk abban megmaradni.”

Nagy vitézi öntudatuk is van. Egy alkalommal ezt írták megyei alispánoknak: „Tudja pedig kegyelmetek azt, hogy salus et permansio az végházakbul áll.” A közösségi összetartozás érzése hatja át őket, s akárkitől, akármely módon nem hagynak maguknak parancsolni. 1638-ban pl. az egerszegiek panaszt emeltek kapitányuk, „Darabos uram” ellen Batthyány Ádámnál, mert az kicsiny dolgokért is káromkodva szidta őket, „az mely szitok nem vitéz embert illet... Nyilván lehet pedig Nagyságodnál is, hogy amennyire fizetésért, jobban a tisztességért és becsületért szolgálunk ő Fölségének.”

A dunántúli végvári katonáknak, hajdúknak a XVII. század első felében használt frazeológiájában legtöbbször a haza, az ország kifejezés fordul elő, így a lenti-i sereg ezt írta 1642-ben: „hogy ne essék valami kára az országnak a lövészerszám miatt s mind az őfelsége végházának”. 1624-ben az egerszegiek: „az közönséges jóra és hazánk megmaradására tekintve...” Ugyancsak ők 1641-ben: „ha immár se Vas megyének, sem országnak nem kellünk...” Hasonló adatokat szinte korlátlan mennyiségben idézhetnénk. Előfordulnak ilyen kitételek is: „igaz magyar szívvel bíró haza fia vagyok, az igaz keresztényi vér és hozzátok való jóakarát”; „szegény hazánkbéli kereszténység”; „áldja meg a jó Isten Nagyságodat kedves jó egészséggel és hosszú élettel, szegény országunknak és nemzetünknek szerencsével”; „Isten sokáig éltesse Nagyságodat keresztény hazánk javára s nemzetünk megmaradására”:

KLANICZAY TIBOR

Néhány gondolat a vitához

Elöljáróban engedjek meg, hogy irodalomtörténész társaim nevében is megköszönjem a Történettudományi Intézet meghívását erre a rendkívül tanulságos vitaülésre. De nemcsak a vita, hanem maguk az itt bemutatott értékes referátumok is a tudományaink közötti egyre gazdagabb együttműködés bizonyítékai. Sok kifogás hangzott el régebben mindkét részből arra vonatkozóan, hogy nem ismerjük egymás kutatásainak az eredményeit, hogy az irodalomtörténészek mellőzik a történeti forrásokat, a történészek pedig nem veszik figyelembe az irodalmi alkotások tanulságait. Azok a referátumok, melyek itt most bemutatásra kerültek, az egykorú irodalmi művek példás ismeretéről tanúskodnak, s örömmel vesszük tudomásul, hogy számos korábban ismeretlen vagy csaknem elfeledett irodalmi emlékek a közelmúltban történt feltárásával és kiadásával történész kollégáinknak is szolgálatokat tehattünk. Mi viszont nagyon sokat tanulhatunk most ezeknek az irodalmi alkotásoknak a történeti-ideológiai interpretálása terén, hiszen a referátumok tanúsága szerint történész kollégáink számos olyan jelenségre figyeltek fel bennük, melyeket mi nem vettünk észre vagy pedig nem mindig jól magyaráztunk. De továbbmenve azt is bátran elmondhatjuk, hogy az a polémia, amelyet Molnár Eriknek az elmúlt években megjelent cikkei (melyek szintén értékesítették fontos irodalmi szövegek tanulságait) a „nemzet” és a „haza” kérdéseiben nemcsak történettudományunk, hanem irodalomtörténetírásunk számára is tisztító hatású, új és helyesebb eredményekre ösztönzők voltak, hiszen a nemzeti problematika irodalmunk jórésében a középpontban áll, s az irodalomtörténész akarva akaratlanul szembetalálkozik vele s állásfoglalásra kényszerül az ezzel kapcsolatos kérdésekben. A magam részéről ha nem is értek egyet Molnár Erik minden megállapításával, cikkeinek tendenciájával és fő tételeivel azonban

feltétlenül, s meggyőződésem, hogy valamennyi irodalomtörténész, különösen a feudális kor magyar irodalmának kutatói igen sokat tanulhatnak belőle.

A mostani vitaülés referátumai, továbbhaladva a Molnár Erik által tört csapáson, már az egyes részletkérdésekre konkretizálják a nemzeti ideológiára vonatkozó új szempontokat, s így számos további fontos tanulssággal szolgálnak a mi számunkra. Persze itt is lehetnek árnyaló vagy polemikus észrevételeink. A magam részéről Makkai László és Somogyi Éva tanulmányaihoz szeretnék néhány kiegészítést fűzni, s végül néhány általános megjegyzést tenni.

Makkai László a hajdúk „nemzeti” ideológiájának vizsgálatakor a társadalom három rétegének a nemzeti ideológiához való viszonyát boncolja. A feudális uralkodó osztály két alapvető osztálya, a nemesség és a parasztság mellett egy harmadik közbeneső réteggént beszél a hajdúkról, illetve a hozzájuk több tekintetben hasonló szerepet játszó prédikátorokról. A korabeli irodalom tanúságai alapján úgy érzem, ezt a képet a nemzeti ideológia problémájának megértése érdekében némileg árnyalni, tovább differenciálni kell.

Először is különbséget kell tenni az uralkodó osztályon belül az arisztokrácia és a nemesség között, ezeknek a nemzeti ideológiához való viszonya ugyanis erősen különbözik. Nemzeti ideológiával mindenekelőtt a nemesség rendelkezik és nem az arisztokrácia, s amennyiben egyes főurak, mint például a jelen esetben Illésházy és Bocskay, vagy egy fél évszázaddal később Zrínyi átveszik a nemzeti frazeológiát, akkor tulajdonképpen a nemesség ideológiai legyvertárából kölcsönöznék. Nagyon jellemző, hogy például éppen Bocskay és Illésházy politikai és ideológiai szempontból fontos számos levelét az a Rimay János fogalmazta, aki egyik versében a legvilágosabban és terminológiailag is a legpontosabban juttatta kifejezésre a nemesi nemzet gondolatait. S az is tanulságos, hogy Zrínyi Miklós írásaiban is csak akkor kezd eluralkodni a „nemzeti” gondolat, amikor szoros kapcsolat és szövetség szövődik közte és az ellenzéki protestáns középnemesség között, s amikor éppen ennek a rétegnek egyik nevezetes képviselője, Vitnyédy lett személyi titkára és legfőbb politikai ügynöke. Mind a főurak, mind a nemesek elsősorban rendi szabadságjogaikat védelmezték. A nemzeti ideológia e rendi szabadságjogok védelmezésének az eszköze lett, de a főurak esetében csak egészen kivételes, szórványos esetekben, a nemességnél azonban sokkal tartósabban. Jellemző azonban, hogy mihelyt a rendi szabadságjogok biztosítva látszottak, a nemzeti szólamok még a nemesség olyan képviselőinél is, mint Rimay János, elhallgultak, sőt teljesen el is tűntek. Nemcsak az a körülmény érdekes, amelyet Makkai László említ, hogy ti. az 1590-es években Rimay még a keresztény hivatástudat szószólója, de az 1600-as évek elején már „a magyar nemzetnek romlásán s fogyásán” kesereg, hanem az is, hogy a szabadságharcot követő rendi konszolidáció után a „nemzeti” ideológiának a helyét teljesen átveszi költészetében a sztoikus bölcselkedés és moralizálás. Hogy azonban az a hang, melyet Rimay egy-két versében a nemzet vonatkozásában megütött, a nemesség gondolkodásának fontos és tartós elemét jelentette, azt az a körülmény bizonyítja, hogy a nemesi nemzeti mozgalmaknak az 1650-es években való újraindulásától kezdve egészen a XVIII. században keletkezett Rákóczi-nótáig a nemesség hazafias költészete Rimay gondolatait, kifejezéseit, fordulatait újítja fel és variálja.

Másrészt korrekcióra szorul az is, amit Makkai László a prédikátorokról mond. Véleményem szerint a prédikatori réteg csak bizonyos vonatkozásban és számos megszorítással rokonítható a hajdúkkal a nemzeti ideológiához való viszony tekintetében. A prédikátorok, ugyanígy természetesen a tanárok, iskolamesterek a kor magyar értelmiségének az ideológiai funkció szempontjából legfontosabb részét jelentették. S bár az értelmiség egy sajátos réteget alkot, itt is érvényes az az alapvető törvényszerűség, hogy nézeteit, ideológiáját elsősorban megbízóik érdekei határozzák meg. Bár kétségtelen, hogy van ennek a protestáns egyházi és iskolai értelmiségnek, a vallási illetve felekezeti vonatkozásokon túl is, bizonyos közös tudata, s erre vonatkozóan nagyjából igaz lehet az, amit Makkai László e sajátos értelmiségi réteg egészéről mond, mégis ennél sokkal lényegesebbek azok az eszmék, melyeket a prédikátorok az őket eltartó társadalmi osztályok vagy rétegek érdekében kifejezésre juttatnak. Különösen áll ez a nemzeti ideológiára vonatkozóan. Igen nagy különbség van e tekintetben egy udvari prédikátor, egy a végvári vitézek közösségében élő prédikátor, egy hajdú község prédikátora és egy mező-

városi ill. városi prédikátor között. Az udvari prédikátor minden esetben főúri gazdájának a szócsöve, s ezért ezek irodalmi műveiben nemzeti gondolatokat csak kivételes esetben találunk. A XVII. század második felében számos olyan prédikátor-íróval találkozunk, akik a megyei protestáns nemesség táborába tartoznak, velük együtt bujdosnak, s ezek természetesen a nemesség nemzeti frázisait hangoztatják. Ugyanez a törvényszerűség vonatkozik magától értetődően a végvári vitézek, ill. a hajdúk prédikátoraira is, és Foktői Mátét Makkai László ebben a vonatkozásban helyesen és joggal emlegeti. A prédikátorokról beszélve azonban az a csoport a legjelentősebb, amely a mezővárosokban, a mezővárosi paraszt-polgárság megbízásából tevékenykedik. Az irodalmi, tudományos és ezzel összefüggően ideológiai szempontból legfontosabb munkásságot kifejtő prédikátorok többnyire mezővárosokban élnek, s nagy többségben maguk is mezővárosi polgárcsaládokból származnak. S éppen ennél a legjelentősebb csoportnál válnak problematikussá Makkai László megállapításai. Ezeket a prédikátorokat ugyanis nem tekinthetjük egyszerűen csak a nemesség és a parasztság között ingadozó, a két osztály közötti éles határt elmosó, ellentéteiket tompító tényezőknak. Annak ellenére, hogy a nemesség ideológiája mint a kor uralkodó ideológiája, a mezővárosi prédikátorok szemléletére is igen nagy befolyást gyakorol, ezek nézetei sokszor a nemességgel ellentétes osztálytörökvések öntudatos képviselőit is jelentik, ami a nemzeti ideológia vonatkozásában is megnyilvánul. Példaként állíthatnám ide — a Bocskai-szabadságharcnál maradván — a kor legkiemelkedőbb prédikátorát, Szenczi Molnár Albertet. Szenczi Molnár hatalmas irodalmi munkássága tele van nemzeti és hazafias elemekkel. S az ő haza- ill. nemzetfogalmában a korabeli mezővárosi polgárság szemlélete, egy másfajta, a nemességtől eltérő haza- ill. nemzet-koncepció csírái jelentkeznek. Azt hiszem ez a kérdés megérdemelné történetész részről a beható vizsgálatot.

Somogyi Éva előadásához kevés hozzáfűzni valóm van, Nemcsak azért, mert azzal, amit elmond, egyetértek, hanem azért is, mert az 1650-es évek horvát parasztmozgalma nyilvánvalóan nem játszhatott szerepet a magyar nemzeti ideológia alakulásában. Ez az utóbbi esemény a vita kérdéséhez pusztán azon az alapon köthető, hogy a parasztmozgalom idején éppen Zrínyi, vagyis a XVII. század „legnemzetibb” magyar politikusa, gondolkodója és írója volt Horvátország bánja. Somogyi Éva előadása végén fel is veti a kérdést, hogy a felkelés tanulságai vajon hogyan hatottak Zrínyi nézeteinek alakulására. Mint mondtam, Zrínyi nemzeti koncepciójára elsősorban a nemesség ideológiája volt hatással. De abban a körülményben, hogy Zrínyi nemzet-szemlélete átfogóbbá, haladóbbá vált, mint a nemességé, többek között része lehetett a horvát parasztfelkelés tapasztalatainak is. Más helyen kifejtettem azt a meggyőződésemet, hogy a parasztfelkelés tapasztalatainak is köszönhető, hogy Zrínyi, aki az 50-es évek elején még, a korabeli általános véleménnyel összhangban, alkalmatlannak tartotta a parasztot katonai szolgálatra, 1660-ban a felkelés után már elsősorban parasztokból kívánta tervezett hadseregét felállítani. Ez a kérdés pedig összefügg nemzet-fogalmának fejlődésével is, ugyanis az ország védelmére legalkalmasabbnak ítélt parasztságot ezután magától értetődően a nemzet részének tekintette, és ami még fontosabb, az így felfogott „nemzet” érdekeit „a szabadság (értsd: rendi szabadságjogok) sérelme” árán is követendőnek tartotta. Az ő nemzetfelfogása tehát kezd már elszakadni a szűk rendi szemlélettől, mely a korabeli nemzeti ideológia egyik legjellemzőbb s erősen retrográd eleme volt. S hogy Zrínyi ide eljutott, abban része lehetett a horvát parasztok és félpaszti rétegek szívós osztályharcának is.

Molnár Erik koncepciója szerint, s ezt tükrözik a vitaülésen bemutatott kitűnő tanulmányok is, a haza és a nemzet fogalmának alakulásában, azok terjedésében, a „nemzeti” ideológia fejlődésében kizárólag egy felülről lefelé ható tendencia érvényesül. Vagyis minden az uralkodó osztályból indul ki, s objektíve csak arra érvényes; minden egyéb viszont csak hamis tudat, mely nem tükröz valóságos tényeket és viszonyokat. Ez az elv véleményem szerint mechanikus és egyoldalú. Fenti megjegyzéseimben a XVII. század eleji mezővárosi polgárságot képviselő prédikátorok, illetve Zrínyi esetében éppen arra szerettem volna felhívni a figyelmet, hogy a nemzeti ideológia, a hazával, nemzettel kapcsolatos nézetek fejlődésében számolni kell alulról jövő hatással, beleértve a beszólással is. Egy percre sem kételkedve abban, hogy a feudalizmus korában a nemzeti

ideológia, lényegét tekintve, az uralkodó osztály ideológiája, mint ahogy a feudális kor kultúrája is elsősorban a feudális osztály kultúrája, nem tudnék egyetérteni azzal az állásponttal, mely szerint ebből mechanikusan az következne, hogy az ideológia s az adott esetben a nemzeti ideológia minden eleme, minden változata kizárólag nemesi osztályérdekeket fejez ki, s a nem kiváltságos osztályokra kiterjesztve az vagy valamiféle úri huncutság vagy pedig a „gesunkenes Kulturgut”-hoz hasonló felülről alászálló nézet. Meggyőződéseim szerint a kérdés bonyolultabb, s előbb-utóbb a házra illetve nemzetre vonatkozó olyan nézetekre, vagy egyes felfogások olyan elemeire is fény fog derülni a XVI—XVIII. században, melyeket nem kell hamis tudatnak nyilvánítani.

PERJÉS GÉZA

Hozzászólás Benczédi László referátumához

Benczédi László referátuma egy szakasz lezárását jelenti történetírói munkásságában. Félig tréfásan, félig komolyan tett kijelentésével, ti. azzal, hogy véget ért „történetírói történetének előtörténete”, a magam részéről teljesen egyetértek, azzal a kiegészítéssel, hogy meggyőződéseim szerint nemcsak az ő történetírói előtörténete ért véget, hanem a Thököly-kutatás előtörténete is. Amikor tehát a korreferens kötelességén túlmenően is vitába szállok vele néhány kérdésben, azt felvetett gondolatainak fontossága, egész koncepciójának nagy hordereje miatt teszem.

Felszólalásom első részében bizonyos méreti, arányossági problémákra szeretném figyelmét felhívni. Bár a magyar történeti demográfiai kutatások igen kevés támpontot nyújtanak a XVII. századi Magyarország népességére nézve, mégis valamilyen módon képet kellene alkotni a katonarétegek, a jobbágyok, valamint az egész magyar társadalom arányairól. A referátum olvasása közben felmerül az emberben a kérdés: jogosult-e egyáltalán „katonatömegekről” beszélni akkor, amikor az aktívan katonáskodó réteg, a végváriak létszáma 10—15.000 fő, s ha a hajdúk és más, különleges státust elfoglaló rétegeket is ideszámítjuk, 30—40.000 fő. Dávid Zoltánnak Acsády becsléseit korrigáló számításait elfogadva, a királyi Magyarország és Erdély lakossága 1715—20-ban 3,1 millió lehetett. Ha elfogadjuk azt is, hogy a népesség évente 10%-kal szaporodott és ezt érvényesnek tartjuk a XVII. század utolsó évtizedeire is, akkor a Thököly-korban a lakosság száma 2,2 millió lehetett. A családtagokat is beleszámítva a végvári katonaréteg tehát az egész lakosság 3,5%-át, az összes katonaelemmel együtt 10%-át tette volna ki. Valamely társadalomban 3,5, főleg pedig 10%-ot kitevő népréteg valóban nem jelentéktelen tömeg. De ha ennek a tömegnek a szerepét éppen annak a funkciónak a szempontjából vizsgáljuk, amit a referátum írója szerint betölt, ti. a szervezés, a mozgatás, a forradalmasítás szempontjából, akkor ennek a rétegnek csak a fegyvert hordó felnőtt férfiak vehetjük figyelembe, ezek pedig, a végváriakat tekintve, csak 0,7%-át teszik ki a lakosságnak, az egész katonaréteget nézve, 1,4—2%-át. Ezeket az arányokat szem előtt tartva felmerül a kérdés: nem tulajdonít-e túl nagy jelentőséget a szerző a katonarétegeknek? Persze lehet, hogy igaza van — és érzésem szerint igaza van —, de ebben az esetben azonnal felmerül a rendkívül izgalmas szociológiai probléma: miként, milyen társadalmi technikával érvényesíthette ez a réteg ideológiai, szervező, forradalmasító befolyását, szem előtt tartva a korabeli hírközlési és közlekedési lehetőségeket?

A korabeli magyar társadalom arányairól való képalkotás hiánya miatt néhány kérdés nyitva marad a referátumban. A referátum szerint a kuruc mozgalom kezdeti idején öt végvár (a szendrői, az ónodi, a putnoki, a kállói és a diósgyőri) volt katonasága. jelentette „azt az erőt, amely egykori szervezeti egységének megtartásával . . . a nemesi vezetés anarchiáját ellensúlyozta és a mozgalmat a széthullástól visszatartotta”. Miután nem találtam adatokat arra nézve, hogy ebben az időben mennyi lehetett az említett végvárak helyőrsége, az 1570-es adatokat vettem alapul, feltételezve, hogy az eltelt időben nem építették át ezeket a várakat és befogadóképességük nem nőtt meg. 1570-ből három vár adata ismerős, eszerint őrségük létszáma 1100 katona volt. Az ismeretlen erejű másik

két várra — Putnokra és Diósgyőrrre — 900 katonát számítva — persze szinte valószínűtlen, hogy ennyi lett volna —, az összes katonaság, amely a kezdeti kuruc mozgalmat összetartotta, 2000 fő volt. Nem túlzás ez? Ugyanott azt is olvashatjuk, hogy ez a katonaság „a maga képére formálta át az egész kuruc mozgalmat”.

Referátumban előbb ismertetett arányok szem előtt tartásával problematikusnak látjuk a refe-

Az kétszer is említett „hibás körforgás” folyamatát is. Ezen Benczédi László azt érti, hogy a fizetetlen végvári katonaság a jobbágyok nyakán élt, tönkretette őket, ami fokozta a nincstelenek áramlását a végvárak felé, de ezek korlátozott befogadóképességük miatt nem fogadhatták falaik közé őket, s így ez az emberfelesleg a szabad legények világában csapódott le. Felmerül azonban a kérdés: vajon tönkretethetett-e 10–15 000, Csáktornytól Szatmárig szétszórt katona annyi jobbágyot, hogy az egész emberrajoknak a jobbágyaság testéről való leválasztás idézhetne volna elő? Végül is ezek a katonák nem voltak minden egzisztenciális lehetőség nélkül, hiszen többségüknek kis földje is volt. De ilyen mértékű rablásra — ti. ami ezt a tömeges migrációt elindíthatta volna — még Magyarország akkori félig anarchisztikus állapotai között sem adódott volna lehetőség. Továbbá nem szabad figyelmen kívül hagyni azt sem, hogy a jobbágyok nyakán történő élés nem a XVII. századi végváriak újítása. Ez már a XVI. században is megvolt. Végül pedig azt kell szem előtt tartani, hogy a korban a létalapjuktól megfosztott jobbágyok migrációja nem sajátosan magyar jelenség. Nincs olyan állam e korban, ahol ne okozna óriási rendőri és közigazgatási gondot a csavargó, a vágáns elemeknek az országutakat és a városok szegénynegyedeit előzönlő tömege. A folyamat előidézője a korabeli mezőgazdasági termelés bizonytalansága, aminek következtében egymást érik az éhínségek és a táplálékot kereső nincstelenek a városok felé tódulnak, továbbá a mezőgazdasági termelés igen merev korlátai, amelyek a termelés fokozását sokkal kisebb mértékben engedik meg, mint ahogyan a népesség szaporodik, végül pedig az abszolutista állam adórendszere, amely mind a kivetésben, mind a behajtásban irracionális, aránytalan és korrupt, ezért amúgy is terhes, és időnként — különösen háborúk idején — elviselhetetlen és a parasztság anyagi romlását okozza.

Az arányok kérdéséhez tartozik a végváriak elbocsátásának a magyar társadalomra gyakorolt hatása is. A referátumban „tömeges” elbocsátásokról olvashatunk, holott tudjuk, hogy ezt a redukiót elrendelték ugyan, de teljes egészében nem hajtották végre. Tehát hány embert érintett végül is az elbocsátás? Milyen volt az arány elbocsátottak és a megmaradtak, az elbocsátottak és az egész társadalom között?

A referátum néhány megfogalmazása ellentmondásra készíti az embert; így pl. az a megállapítás, hogy az osztályból kiszakított birtokos nemesség érdekei találkoztak a végváriak érdekeivel.

„Az érdekeknek ez az átfedése természetesen ideológiai síkon, a két réteg tudatvilágában is kifejezésre jutott. Annak megfelelően ugyanis, ahogy a bécsi udvar abszolutisztikus törekvései Magyarországon kibontakoznak... a katonai rétegek tudatában is megjelentek az olyan *nemesi eredetű fogalmak* (kiemelés tőlem — P. G.), mint »nemzet«, »jó magyarság«, »magyar vértünk« — s egyre gyakrabban beszélnek az »idegen nemzet«, a »németek« elnyomó törekvéseiről”. Egyrészt azonban azt kell figyelembe vennünk, hogy a „nemzet”, a „jó magyarság” stb. kifejezések már sokkal előbb is előfordultak ebben a kiterjesztett, tehát a jobbágyot is magába foglaló értelemben (pl. Bocskainál). Másrészt felmerül az emberben a kérdés: hát csak most, a XVII. század második felében vált tudatossá a jobbágyok és a katonák között, hogy a német más, mint a magyar? És ez a felismerés csak a nemességtől lesüllyedt kategóriák közvetítésével mehetett csak végbe? És valójában úgy lenne, hogy a magyar jobbágy törökellenessége egészen a 60-as évekig csak vallási síkon jelentkezett volna, minden nyelvi, etnikai, politikai tartalom nélkül?

Amikor Benczédi László a nemzetfogalom és a végvári szabadság viszonyát vizsgálja, nem értjük egészen ezt a mondatot: „A végvári katonaság a maga nemzettudatát a nemességtől kapta ugyan, de a nemzetfogalom onnan átvett, elvont keretébe legfőbb tartalmi követelésként a végváriak »szabadságát« állította.” A végváriak által élvezett szabadság mint a végvári védelem alapfeltétele a XVI. században is megvolt: ti. eltartásukat másként, mint bizonyos jogok, haszonvételek stb. megadásával megoldani nem lehetett. Ennek a könnyebbségnek az elnyerésére mentek a jobbágyok katonának. Nem látom be

annak szükségességét, hogy ennek a szabadságnak a megfogalmazásához a nemesség nemzetfogalmát kellett volna kölcsönbe venni. Vajon nem értelmezzük-e túl mereven a mostani vita alaptézisét, ti. azt, hogy a társadalom uralkodó osztályának ideológiája a társadalom ideológiája? Ugyanis ennek a tézisnek túlságos szűkkörű és leegyszerűsített alkalmazása odavezethet, hogy ne vegyük figyelembe az elnyomott osztályok saját, az őket körülvevő világ, a gazdasági és társadalmi valóság által szükségszerűen kialakított ideológiáját — vagy ha ideológián csak tételek, megfogalmazott eszmerendszert értünk —, akkor az elnyomott osztályok *érzés- és tudatvilágát*, ami végső soron és alapvetően motiválhatta magatartásukat. Egyébként erre a körülményre Mályusz Elemér is felhívta a figyelmet referátumában, az előbb pedig Klaniczay Tibor korreferátumában. Visszatérve Benczédi László állítására, a végén leszögezi, hogy a „végvári szabadság... egészében kivülállt a birtokos nemesség ideológiáján”, de — és ezt már én teszem hozzá — ez nem azért következett be, mintha a kölcsönvett ideológiát visszafordította volna annak eredeti gazdájára, hanem mert ez a szabadságigény eleve benne élt, és ez szükségképpen ellentétben állt a nemesség ideológiájával. A jobbágyság szabadságigénye nem úgy keletkezett, hogy egyszer csak megtudta a nemességtől, hogy a szabadság állapota létezik, hanem az a régi, boldog idők emlékképeként mindig is helyet foglalt tudatában, ha már a mindennapi élet tényei nem figyelmeztették volna arra, hogy nem szabad.

Úgy érzem, hogy egyes kategóriák merev alkalmazásából származik Benczédi László következő megállapítása is: „Kedvező körülmények között a végvárak szabadságának követeléséből a katonaszabadság igényének valamilyen konkrétabb, szabatosabb megfogalmazása közvetlenül is kibontakozhatott volna. A valóságban azonban nem így történt: a XVII. századi körvonalozatlan végvári szabadság és a Rákóczi-korban pontosan megfogalmazott katonaszabadság követelése között a folyamatosság — legalábbis a fejlődés fő vonalát tekintve — a XVII. század utolsó harmadában megszakadt.” A szerző még hozzáteszi, hogy „a forrásokból persze következtetni lehetne a katonaszabadság elnyerésére irányuló törekvések további jelenlétére is...”, de ezek háttérbe szorultak a végváriak közvetlen megélhetési gondjai mögött. Nem látjuk tisztán, hogy miért olyan fontos itt a megfogalmazás vagy meg nem fogalmazás kérdése. Talán, ha sikerül megfogalmazni a szabadság kritériumait, ez előrevitte volna a katonarétegek ügyét? Szabad-e a szavaknak ilyen nagy jelentőséget tulajdonítani a történelemben általában, különösen pedig a XVII. századi Magyarország történetében?

Úgy érezzük, hogy a referátumon egy érdekes kettősség vonul végig. Egyik oldalon ott látunk egy adatokkal rendkívül gazdagon megalapozott, szilárd bázist, a másik oldalon azonban ott áll egy szinte immanens törvényszerűségek által irányított eszmei régió. Amilyen hasznos és fontos a történész számára az ideológiai tényezők a történelemben betöltött szerepének vizsgálata, éppúgy ügyelnie kell arra, hogy e vizsgálat közben ne teremtsen magának egy immanens eszmei szférát, amelyben a fogalmak, az eszmék, a szavak, a politikai törekvések szabadon közlekednek, súlytalanul lebegnek és hatnak egymásra, anélkül, hogy az anyagi alap bármilyen befolyást is gyakorolna rájuk. Így bizonyos fokig elvontnak érezzük a referátumban a nemesség politikai orientációjának ábrázolását is. Amikor a török-, illetve a németellenesség viszonyát, azok vezető vagy másodlagos szerepét vizsgálja a nemesség magatartásában, megállapítja, hogy 1670 után a kezdeti törökellenesség „hirtelen fordulattal” vált át a Habsburg-ellenességbe. Egyrészt azonban azt kell szem előtt tartani, hogy a folyamat gyökerei sokkal messzebbre nyúlnak vissza. Ha ez az átváltás Zrínyinél nem is ment végbe ilyen kizárólagossággal, de hogy tudatában a török veszély mellé odatársult a német veszély is, az kétségtelen. Ugyanis az is nyilvánvaló, hogy a Bocskaihoz, Bethlenhez, Rákóczi Györgyhez csatlakozó felső-magyarországi nemesség tudatában a német veszélynek prioritása volt a török veszéllyel szemben. Érzésünk szerint a teljes igazság azonban az, hogy egymástól elhatárolt, kizárólagos német-, illetve törökellenességről beszélni alig lehet a XVII. század második felében, mert ezek együtt éltek az emberek tudatában. Ami a gyakorlatot illeti, tehát azt, hogy melyik ellen harcoljanak, az a földrajzi helyzettől, — ti. a Bécestől, illetve Erdélytől való távolságtól — és az alkalmától függött. A XVII. századi királyi Magyarország egy nagy vákuum, melyet a legnagyobb fokú katonai és politikai instabilitás jellemez, ahol mindig lehet a zavarosban halászni, ahol mindig alkalom kínálkozik nyereségre, prédára. A „maximális

politikai programban” a török és a német kiverése egyaránt benne volt, és csak a minimális programban — ami a zavarosban való halászásban öltött testet — áll előtérben egyszer a német-, másszor a törökellenesség. Az alkalom, a préda volt itt a döntő úrnál és parasztnál egyaránt, és ezek mellé csak másodlagosan járult a nemességnél bizonyos minimális politikai előnyök kicsikarása, a jobbágyságnál pedig a szorító prés bizonyos fokú lazítása. Minderről éppen Benczédi László gazdag adatai győzhetnek meg leginkább. Persze minden alkalom a prédára egyet jelentett azzal, hogy az egyformán gyűlölt két ellenség valamelyikén ütni lehet. s az emócióknak a háborúban betöltött szerepét tekintve, ez sem volt mellékes körülmény. A referátum Ispán Ferencet idézi a *Thököly haditanácsa* c. versből, aki németellenességét azzal indokolja, hogy a németek oldalán nicsen kilátás zsoldra. De idézhette volna Szepessy Pált is, aki kereken kimondja: „Hogyha holdolnunk kell, jobb hatalmasabbnak”, vagy Farkas Fábiánt, aki azzal érvel, hogy: „Elvégi a török hamar békességét, Némettel fölbontja húszt esztendősz frigyit. Lész bosszúállásban akkor elég nézőnk, Más nemzetéstül is elég segítségünk.” Petneházi pedig, akinek condottieri, zsoldos egyéniségéről olyan érdekes adatokat közöl a referátum, teljes félreérthetlenséggel fogalmazta meg álláspontját. „Vitézség, harcpróba nekünk az életünk. Ebben helyhezvetett minden böcsületünk, Ezzel terjedett el vitéz hírünk-nevünk, Ezzel végződék katona-kenyerünk.” 1683 előtt a nemesség és a katonaság Thököly mellé állásának egyik oka az a szinte egész Európában uralkodó vélemény, hogy a küszöbön álló konfliktushoz a török fog győzni. — ennek a véleménynek ad egyébként kifejezést az említett Farkas Fábián is —, aminthogy 1683 után a töröktől való elfordulás oka is főleg az, hogy a világ legnagyobb csodálkozására Bécs döntő csapásokat mér a törökre.

Szerintem az ideológiák történeti szerepének vizsgálatánál nem szabad megállni a tétélesen megfogalmazott ideológiáknál, hanem figyelembe kell venni az alávetett rétegek spontán kialakult, meg nem fogalmazott, kategoriákba nem foglalt gondolati és érzelmi világát is. Hogy ez a vizsgálat közvetlen úton, tehát a forrásanyag tanulmányozása alapján is végrehajtható, arra nézve az imént Klaniczay Tibor hívta fel a figyelmet, én itt a közvetett, a deduktív úton végrehajtott vizsgálatra nézve vetek fel néhány gondolatot. Kiindulva abból az alapvető materialista elvből, hogy a lét határozza meg a tudatot, a jobbágyság érzelmi és tudatvilágának rekonstrukciójánál léthelyzetéből kell kiindulni. Milyen tényezők dominálhattak a jobbágyság tudatának kialakításában?

1. Mindenekelőtt a jobbágyot körülvevő, számára a teljesen irracionálisnak látszó, az ő akaratától egyáltalán nem függő, földöntúli, természetfeletti erőktől irányított világ. Hiszen munkájának eredménye nagyobb részt függ a természeti körülményektől, mint saját munkájától; hiszen a társadalmi rend, amelyben él, arra kényszeríti, hogy megossza munkája gyümölcsét más emberekkel, olyanokkal, akiktől alig kap valamit cserébe; hiszen a háborúk, az éhínségek, a járványok következtében családjá és ő maga is állandó életveszedelemben forog; hiszen a halál egymásután viszi el apró gyermekeit, ő maga pedig alig remélhet hosszú életet, mert embertelen, baromi munkát végez, ugyanakkor táplálkozása hiányos, lakása egészségtelen; hiszen élete alig különbözik az állatétól, pedig a Megváltó életét adta érte. Mi lenne természetesebb ilyen körülmények között, hogy szemléletmódja alapvetően irracionális, vallásos, és az egyház tanításai termékeny talajra találnak nála!

2. Az urak, a kizsákmányolók iránt érzett gyűlölete. Úgy hiszem erről nem kell sokat beszélnem.

3. A politikai instabilitás következtében az állam autoritásának csökkent tisztelete. Ebben a magyarországi vákuumban a jobbágynemzedékek egész sora tapasztalhatta az államhatalomnak gyakori és pillanatok alatt bekövetkező összeomlását. Tehát szemben a Nyugattal, ahol az abszolút monarchiák stabilizálódása nyomán az államhatalom megdönthetetlennek látszik és kontinuitását semmi sem szakítja meg, nálunk ingtag, működése időnként megszakad, és egész léte bizonytalan. És mégis, ez az állam igényeket támaszt: adót vet ki a jobbágyra, házáat feldúlja, őt magát sanyargatja. Éppen ezért a kivetett adó felettébb terhesnek látszik, holott objektíve talán kisebb lehetett mint nyugaton. Bár ilyen összehasonlításról nem tudunk, úgy tűnik, hogy az 1680-as évek közepe előtt az állami adó jóval kisebb volt, mint nyugaton. Jellemző, hogy amikor a bécsi adminisztráció az itt tartozkodó katonaságra támaszkodva szorosabbra foghatja a gyeplőt, elszaporodnak az állami adó elleni panaszok, és ezek a panaszok olyan dolgok

ellen irányulnak, amelyek nyugaton az állami adókvetés normális eszközei voltak, mint a házra, a kéményre, a háznépre stb. kivetett adók. A korabeli versekből — „Óh, te kis maroknyi szegény magyar nép”, „Jajszó, melyben édes hazánk romlását siratja egy poéta” — azt érzi az ember, hogy a bécsi adóztatás módjai valami teljesen újat, valami addig nem látott szörnyűséget jelentettek a magyar nép számára. És ezt az adót idegenek vetik ki, sokszor idegenek szedik be, messziről jött emberek, idegen nyelvet beszélve, idegen köntösben, a jobbágyok számára közömbös és érthetetlen célokra. Végül pedig nyugaton — a régebbi időkben Magyarországon — az állam hatalmát az egyház igazolta, legitimizálta. A vallásnak ez a rendkívül fontos funkciója Magyarországon a XVIII. században jórészt megszűnt, hiszen az állam katolikus volt, a jobbágyok nagy része pedig protestáns.

Mindezek alapján problematikusnak érzem Molnár Eriknek azt a kijelentését, hogy a jobbágyok számára teljesen közömbös volt, hogy az államhatalom idegen-e vagy saját nemzetiségű. Az elmondottak alapján ez nem lehetett közömbös!

Összefoglalva tehát: szemben nyugattal, ahol a jobbágy szemében az államhatalom autoritása megingathatatatlannak látszott, a magyar jobbágytól ez meglehetősen távol eshetett.

4. De hogy a magyar jobbágyban az államhatalom tisztelete megrendült, abban közrejátszott az is, hogy Magyarországon szó sem lehetett arról, hogy az államhatalom a klasszikus módszerekkel, azaz az állam erőszakszervének, a hadseregnek alkalmazásával tanítsa tiszteletre alattvalóit. Az osztrák hadsereg akciósugara, itt nem részletezhető okokból, igen korlátozott volt Magyarországon, és sohasem sikerült pacifikálnia az ország egész területét. Ebből következett azután az is, hogy sehol nem volt a parasztság fegyveres harcának akkora esélye, mint Magyarországon, amit még az is fokozott, hogy a magyar parasztság számottevő része kimondott mesterévé vált a végvári harcok és a gyakori háborúk folytán a partizán- és a „portyázó” harcnak. Franciaországban a „dragonnade”-ok gyors és biztos hatásúak voltak, és pillanatok alatt elfojtották a parasztság helyenkénti felkeléseit. Nálunk nemhogy egy dragonyos ezred, de egész hadseregek sem tudtak rendet teremteni. Mindez maga után vonta azt is, hogy a katonai erények tisztelete és a katonai érdemek alapján való felemelkedés igénye sokkal erősebb volt, mint másutt.

Mindezt figyelembe véve, talán nem túlzott az az állítás, hogy Magyarországon a parasztság osztályharca élesebb, tudatosabb és magasabb szintű volt, mint nyugaton. Természetesen mindebből azt a következtetést levonni, hogy amennyiben a körülmények kedvezőbbek, akkor Magyarországon a parasztság felszabadulása előbb bekövetkezett volna, illúzió. Mintha ilyesfajta illúziót olvashatnánk ki a referátumból is. Láttuk, hogy a „kedvezőtlen körülmények”-nek tulajdonítja, hogy a végvári szabadság nem nyert konkrétabb megfogalmazást. Másutt pedig sajnálja, hogy nem a jobbágyok törekvései nyomták rá bélyegüket a katonákéra, hanem éppen fordítva történt, ami egyébként véleményünk szerint egy teljesen elképzelhetetlen szociológiai folyamat bekövetkezhetőségét tételezi fel, ti. azt, hogy az alacsonyabb szinten, szervezetlenül, zárt testületi szellemmel nem rendelkező jobbágyság ideológiája gyakoroljon hatást a magasabb szinten élő rétegre, hiszen maga Benczédi László állapítja meg igen helyesen: „Ha már a kuruc hadseregben eszmei összetartó és mozgatóerőt keresünk, úgy első helyen a kisebb csapatok fejlett közösségi és csoportszellemét kell kiemelnünk, amely a valóságban bármilyen más ideológiai (nemzeti vagy vallási) tényezőnél erősebben hatott.” Azt az érzésünket, hogy Benczédi Lászlóban élnek bizonyos illúziók a szabad, parasztkatona réteg kialakulásával kapcsolatban, megerősíti referátuma befejezésének kissé elégikus hangja is: „Ha negatív is az összkép, amit Thököly katonaságáról adhatunk, ezt a nagy történeti pozitívumát nem vitathatjuk el: széles tömegek megmozgatásával és a politikai küzdelembe való bekapcsolásával a vitézlő rend közvetlen előkészítőjévé vált a jobbágykurucság osztályharcos megmozdulásának. — Sajátos dialektikája a történelemnek, hogy ezt a feladatát csak önmaga bukása és pusztulása árán teljesíthette.”

Úgy hiszem nem árt, ha itt felvetjük a történeti kutatásban annyira problematikus „Mi lett volna, ha . . . ?” kérdést. Mi történt volna, ha győz a Rákóczi-szabadságharc nemcsak a külső ellenséggel szemben, hanem úgy is, ahogyan a szegénylegények elképzelték, ti. hogy szabad paraszti státust nyernek? Ha a szabad paraszti státust csak a volt katonák

nyerték volna el, tehát kb. 60—80.000 ember, akkor ez a réteg ugyanúgy beleilleszkedett volna a rendi világba, mint a nemesség, és egyáltalán nem valószínű, hogy birtokon belül kerülve, megőrizte volna eredeti, osztályharcos öntudatát. Ha mégis előfordult volna, hogy ez a réteg nem áll meg saját felszabadításánál, hanem az egész jobbágyságot felszabadítja — és erre esetleg az kényszerítette volna, hogy szövetséges társakat nyerjen a nemességgel szemben —, akkor is ez a magyar paraszti állam egyáltalán nem jelentett volna előrelépést a fejlődés útján, nem beszélve arról, hogy gazdasági, politikai és katonai okok miatt életképtelen lett volna.

Súlyos lett volna ennek a szabad paraszti államnak a helyzete igazgatási szempontból is, ugyanis a nemesség politikai megbízhatatlansága miatt *már* nem igazgathatta volna, a jobbágyság pedig képzetlensége, gyakorlatlansága, írástudatlansága miatt *még* nem. Esetleg elképzelhető, hogy a hadsereg a nemesség és a jobbágyok között valamilyen lebegő helyzetet elfoglalva, maga vette volna át az állam igazgatását. Azonban az összes lehetőség közül talán ez lett volna a legrosszabb. A referátum világosan bemutatta nekünk hogy a Thököly-felkelésben hová vezetett a katonai kormányzás és az ettől elválaszthatatlan szoldateszkai önkény. És ez még nagyobb arányokban megismétlődött a Rákóczi-szabadságharcban. 1707—1708 után Rákóczi egyre inkább a hadseregre támaszkodik a passzív, vagy éppen ellenszegülő megyékkel és a jobbágyokkal szemben. A hadsereg veti ki az adót, ő szedi be. Ennek nyomán a kilengések özöne indul meg, s vele szemben a megyék, a jobbágyok, sőt maga az államvezetés is teljesen tehetetlen.

Mindez tehát azt jelenti, hogy bár a magyar jobbágy osztályharca magasabb szintű lehetett, mint a nyugati jobbágyé, ez nem jelenti azt, hogy amennyiben a szegénylegények álmai beteljesülnek, ebből az országnak, a jobbágyságnak és nekik maguknak s tulságosan sok hasznuk származott volna.

Hozzászólásomban még megközelítően sem tudtam Benczédi László referátumának nagy érdemeit méltatni. Messzemenően egyetértek referátumának alaphangjával, azzal a bátor, friss lendülettel, amivel történetírásunk sok-sok illúzióját szétfoszlatta. Ez annál is nagyobb teljesítmény, mert ilyen szempontból nem kis számadást kellett elvégeznie önmagával is. A zsold és a préda jelentőségének határozott hangsúlyozása, a katonaréteg testületi szellemének szociálpszichológiai elemzése, a katonai kormányzás anarchiájának érzékeltetése maradandó értékű teljesítmény. Ellenvetéseimet e nagy pozitívumok teljes elismerése mellett és abban a nagy várakozásban tettem meg, amely eltölt — és ilyen szempontból úgy hiszem valamennyi történész nevében beszélhetek — a közeljövőben elkészülő dolgozatával és a távolabbi jövőben megírásra kerülő nagy Thököly-monográfiájával szemben.

MAKSAY FERENC

A „népi kurucság” ideológiájának kérdéséhez

Bármilyen sokat is tettek az utolsó 15 év irodalomtörténeti és történeti kutatásai a századvég nemesi kurucszemléletének felszámolására, mégsem volt fölösleges Várkonyi Ágnes igen szép és gondos előadása: úgy hisszük, közelebb jutott a Rákóczi szabadságharcában küzdők valóságos ideológiájához, amikor nemcsak rétegeire bontva mutatta be, hanem mindattól megtisztítottan is, amit a historikusok fölöslegesen és anakronisztikusan ráraktak.

A Rákóczi-kori kurucság politikai elképzeléseit kutatva mindenekelőtt a szövetségkötés problémájával találjuk magunkat szemben. Ha a Thalyék kuruc-ábrázolása ellen folytatott harc hevében hajlandók volnánk is felejteni, mégis emlékeznünk kell a XVII—XVIII. századforduló nemessége és parasztsága érdekei egy részének reális közösségére. A Habsburg-hatalomhoz való viszonyról van szó. Amióta a birtokososztály a kettős — török és német — nyomás egyik felétől szabadult, joggal vélhette, hogy jobbágypártevének tartásában nincs már annyira Bécsre utalva, ahogyan korábban és végső esetben, ha

jól szervezkedik, már önmaga is megállná a helyét velük szemben. Ezen túl pedig semmi sem kötötte az uralkodóházhoz, hiszen birtokai, áruértékesítési lehetőségei, vallásszabadsága állandó veszélyben forogtak, közéleti súlya alig maradt, jobbágyságának pedig akkora állami terhet kellett viselniük, amelyik már létüket s ezzel együtt a földesúr anyagi egzisztenciáját ásta alá. Az előző évszázad tapasztalatai azt mutatták, hogy a Habsburg-ellenes akciók az esetek többségében hasznothajtok voltak: nem ugyan állami függetlenséget, de engedményeket lehetett velük elérni. Végül nem egy példa annak a belátására is rászorította a nemességet, hogy ilyen kínálkozó előnyök esetén érdemes áldozatokat hozni, a várható haszon egy részéről lemondani: ha a jobbágyságat részleges kedvezményekkel biztatja és vállalja a velük való együttműködés kockázatát, akkor az ő segítségüket is megnyerheti.

Ami a parasztságot illeti: tagadhatatlan, hogy az ő számára egykor a török hódítók embermészároló és rabszedő hadjáratai kézzelfoghatóbbá tették egy ellenséges, idegen hatalom betörését, mint ahogyan most a porció, a forspont vagy a német zsoldosok garázdálkodása. Ám ezek az utóbbiak is világosan különböztek a hazai földesuraknak teljesített hagyományos szolgáltatásoktól. Egyrészt mert újszerűek voltak és évről évre több munkaterméket emésztettek föl a parasztnak, másrészt pedig mert aki az adót beszédte és az erőszakoskodásokat elkövette, idegenből jött és idegen nyelven beszélt, tehát az a látszat kelhetett — s nem is egészen alaptalanul —, hogy magyar államapparátus működése esetén nem volnának *ilyen* adók, hazai katonaság nem bánnék *így* a lakossággal. Ekként a meggyőződés, részint a XVII. század kuruc-nemesi ideológiájának hatására, már régebben elterjedt: „Az idegen nemzetségnek rabjai vagyunk”. „Mert míg ez hazában csak egy német leszen, Békesség soha itt nem leszen egészen.”

Az urakkal való szövetkezés — ez ugyancsak nem volt korábbi példák nélkül való — siker esetén e „kevélykedő”, „rihős nímetek”-től való szabadulással kecsegtetett, azaz az állami terhek csökkenésével. rajta kívül pedig az úrbéres állapot részleges javulásával is. Harc esetén minimumként bizonyosan lehetett számítani az egyéni sérelmek megbosszúlására és az ellenállókön veendő sarcra. Mindennek ára azonban nem volt kicsiny: egyezés azzal az osztállyal, amelynek tagjait Károlyi Sándor szavai szerint a parasztok egytől egyik kiirtották volna. Hasonló okból nehezen voltak meggyőzhetőek a birtokosok is — minden reális érdekközösség ellenére — a szövetkezés szükségéről: úr és paraszt valóságos egymás mellett élése nem a közös érdekeket, hanem inkább a mindennapos ellentéteket hangsúlyozta.

Ha 1703 tavaszán, Brezánban mégis sor került a megegyezésre, akkor ez nem utolsó sorban azért történhetett, mert akik megkötötték, már régóta nem a magyar feudális társadalom hétköznapijait élték: az egyik oldalon néhány, évek óta emigrációban élő, nagybirtokos, a másikon: a szegénylegény-szervezkedés küldöttjei. Az igazi nehézségek csak később, akkor mutatkoztak meg, amikor a két szerződő fél mögé egyre jobban felsorakozott a maga osztálya is.

Szegénylegény és parasztember (telkesjobbágyság) egyáltalán nem voltak azonos fogalmak és nem is területileg (Tiszántúl vagy más országrészek szerint) elkülöníthetők, ahogyan Várkonyi Ágnes a „népi kurucság” meghatározásánál helyesen utal rá. Világosan elhatárolták egymástól a kettőt az egykorúak is: Károlyi Sándor „sok szegénylegények és paraszti rendek”-ről ír. A szabadságharcot megindító felkelés harcosait szinte senki sem nevezte parasztnak, pedig ha megbélyegző szót akartak volna használni, a korszak terminológiája szerint a paraszt magyon is megfelelő lett volna. Nemcsak a nemesek becsmérő kifejezései ismétlődtek zárt körben: urunk mellé nem állottak a felső és alsómagyarországi *jó emberek*, hanem csak *disznópásztorok* s *gyülevész nép*; csak valami szegénylegények; csak tolvajok indultak fel, csak disznópásztorok gyűltek össze, gyilkosok, kajtor had. És nemcsak Rákóczi emlékezik vissza leghűségesebb, legkedvesebb vitézeire úgy, hogy a „nép söpredéke” indult el vele, hanem sokhelyütt a termelő munkába, napi gondjaiba merült telkesparasztsággal is bizalmatlan volt velük szemben. Egy pör tanúja „Szatmár vármegyei emberektől hallotta... amikor a váraljai szőlőkben járt munkára, hol egyik s hol más *gazdaembernek*, hogy csak disznópásztorok s lijjában való emberek állottak urunkhoz.” Amelyik faluban ilyen módos gazdáké volt a szó, ott még a következő hónapokban is rossz fogadtatásban részesültek a szegénylegény seregek: lovasaik csak át akartak vonulni Róce községben és néhányan leszálltak patkolni: a róceiek „máris félre-

vervén a harangot . . . utána mentenek fegyverrel, dorongokkal és visszaszegezett kaszákkal a katonáknak. . . lövéseket tettek a katonákhoz, dorongokkal verték őket”, s amikor a kapitány csillapítani kezdte volna a tömeget, „azon beszédei között hajtották hátba egy karóval, nagy szitkokkal mondván: Rajta a kutya teremtetten” . . . Persze nem ez az egyedüli ilyen esemény, amelynek emlékét az iratok ránk hagyták. Hasonló esetek irodalmi nyoma lehet a Csínói Palkó parasztellenes hangja: „Az paraszt embernek fogd meg az szakállát, Hajtsd el az marháját, Verd pofon ömagát.” Hogy a mezővárosok jómódú civisrétege vagy a letelepült hajdúk nagy része sem látta szívesen a „csavargó szegénylegényeket”, az ugyancsak közismert. Főként a kurucellenes telkesjobbágyrétegből kerülhetett ki évekkel később, a hanyatlás időszakában, az elbocsátást kérők, szökevények, vagy éppen császári szolgálatba állók nagy része is, akárcsak azok, akiknek a fölkelő sereghöz való csatlakozását erőszakkal kellett kikényszeríteni.

A „csavargók és disznópásztorok népe” persze származását tekintve maga is jobbágy volt és a parasztság nagyobbik része, főleg szegényebbik része mindenütt közel érezte magához, ahogyan ezt történetkutatásunk többször hangsúlyozta már. (1703 tavaszán az előkészítő erdei megbeszélésekbe paraszti küldötteket is bevontak.) De a voltaképpeni paraszti közösségből legtöbbjük már régen kiszakadt, ha egyáltalán beletartozott volt: a mindenét veszített jobbágyból sókereskedővé és talán csempészé lett Esze Tamás nemcsak vezetője, hanem típusa is e réteg tagjainak. Várkonyi Ágnes kereskedő jellegüket emelte ki. Kupeckedésre és csempészetre mutatnak a disznópásztor, tolvaj és hasonló csúfnevek is, nemkülönben annak a zsellér-rétegnek a világára, amelyik a földről kiszorulva állattartásból és földhöz kevésbé kötött munkából tartotta fenn magát.

Ismeretes, hogy a szegénylegény réteg másik jelentős része hadviselt ember: korábban végvári katona, bujdosó Thököly-kuruc, császári ezred szökevénye. Ha jó ideig valóban ezek a paraszti sorból hasonlóképp régen kikerült emberek nyomták rá a maguk bélyegét a szegénylegény közösségekre, akkor itt kell keresnünk az összekötőt a Benczédi László referátumából megismert vitézi rend és az új szabadságharc serege között. Amikor ez a sereg a szabadságharc kezdetén egyre jobban feltöltődött, akkor jóideig ugyancsak a szegényparaszti, mezővárosi plebejusréteg a főforrása: az ország elszegényedett, kiélt tájairól (várak környékéről, a kárpát-oroszföldről) valók vagy méginkább, mivel a csatlakozás nem falunként, hanem egyénenként ment végbe, zsellérek, nagyobb telkek örökléséből kirekesztett jobbágyfiak álltak a zászló alá.

Hát a felkelés vezetőit? Rákóczi emlékiratai szerint „a táborba sereglett nép maga választotta vezéreit. Kanászok, gulyások, borbélyok, szabók parancsnoksága alá állottak”. A személy szerint is ismert vezetők közül a jobbágyszármazásúak hosszú éveket töltöttek márkatonasorban, megvei hajdúként, kupecként (Kis Albert, Esze Tamás). (Már az 1697-es felkelésnek is Szalontai György volt az egyetlen telkesparaszt vezetője.) A többi (1703-ban): katonáskodó vagy bujdosó, kupecce-koldussá vált kisnemes, papok, diákok.

Várkonyi Ágnesnek igazat adunk abban, hogy ezek a szegénylegény-vezetők nem a mozgalom ideológiájának kidolgozásával jutottak történelmi szerephez, s azt is elismerjük, hogy Thököly vitézi rendjének vagy a birtokosnemességnek a gondolkodásából, frazeológiájából is csak igen szűrtten, átformáltan közvetített egy keveset. De annyit mégis meg kell mondanunk, hogy ha a brezáni egyezség létrejöhetett, azt a szegénylegénykapitányok szervezőmunkájának és az antifeudális harcra túl közös érdekek felismerésére kész áttekintőkészségének lehet köszönni. Kétségen felül áll, hogy Rákóczi elé nem egyszerűen a könyörgés szavával, hanem kidolgozott tervekkel járultak: a fejedelem bizonyos leki-csinyléssel emlékezik vissza „a nép kevésbé megfontolt előterjesztésére”. A fölkelés, egyik emlékiratírójának sommás feljegyzése szerint, „sónak drágasága és portionak súlyossága” (a bécsi udvar bűnei) miatt indult el. A szegénylegények kereskedésre szorult világában talán jobban érezték a sómonopólium és más kereskedelmi korlátozások súlyát, mint a falusi termelők között, a portio is az ő apjukat-rokonságukat juttatta koldusbotra, nem pedig a jómódú telkesparasztokét.

Az egyezség megkötésekor vállalniuk kellett és jóhiszemően vállalták is a nemességgel való együttműködést, számítottak annak csatlakozására. Nem tudjuk, csak sejtjük, mit kívántak Rákóczitól. A katonáskodóknak adandó szabadságot magától értetődő.

követelésnek tekinthetjük, hiszen ennek Bocskaitól Petrőczyékig megvoltak az előzményei. Azt aligha mérlegelte egyik fél is, hogy hosszú évekig tartó és szinte az ország minden jobbágy lakosát érintő háború esetén ilyen követelés végrehajtása milyen ellentétet szít majd fel. Antifeudális törekvések azonban szóba sem jöhettek: Kis Albert később is természetesen tartja, hogy a Rákóczi hívévé szegődött „nemes vármegyén” keresztül folynak majd az ügyek. Észe Tamás mély megdöbbenéssel veszi tudomásul Dolha előtt a megyei nemesség kurucellenes felkelését.

Nem rajtuk, hanem a középbirtokosok sorozatosan ellenséges megmozdulásain múlott, hogy az elindulás után csakhamar kiéleződtek, majd egyre erősödtek a két osztály ellentétei, hogy Rákóczitól mindjárt megérkezésekor milliónyi paraszt „a szegénység megszabadítását” (földesúri terheitől való megszabadítását is) várta, és hogy a történetek láttán éppen az egyezséget megkötő szegénylegényekből lettek utóbb a paraszti elégtelenség legharcosabb és leghatározottabb szószólói.

Ez az elégtelenség, mint tudjuk, a birtokos nemességnél nem sok megértésre talált. Rákóczinál is egyre kevesebbre. Az ő szemléletében a hazának egységesen kell szembeszállnia az idegen hódítókkal. XIV. Lajoshoz küldött felterjesztésében „a nép lelkesedéséről” ... s a „lelkek egységes hajlandóságáról” ír „a szabadság elnyomóinak meghosszulására”. Utólag „az egész magyar nemzet kedvező hangulatára”, „a haza szabadsága iránt buzgóságra” emlékszik vissza. A birtokosnemesből kinőtt értelmiségi (Tsétsi János) szerint a parasztok „pro libertate patriae suae dimicatori insurrexerunt”.

Az egység-fogalom megszilárdításának és népszerűsítésének számos eszköze volt. A kuruc publicisztika és politikai retorika az ügy érdekében hamarosan alkalmazni kezdte az etnikai-politikai egységre apelláló „magyarság” terminusát is. Ezt a régi szittya rendi ideológiából eredő fogalmat Bocskai óta gyakran kiterjesztették a parasztságra, annyiban teljes joggal, hogy a fegyvertforgató tömegek túlnyomó többsége magyar nyelven beszélt és a magyar hagyományok részese volt. Rákóczi hadgyűjtő hadnagyai az „édes hazánk szabadságát óhajtó igaz magyarokat” toborozták (pátensük szavai szerint). Az idegen földön hadakozó katonákat a fejedelem nevében kiadott levél mint „magyarokat” hívja vissza „édes hazánkba, nemzetünk közé”, egy 1706-ban kiadott pátens „magyar nyelvünk dicsőségét” kívánja hirdetni. A szécsényi országgyűlés, amelyen egyébként tisztán rendi terminológiával szövegezték meg a kiadványokat, Rákóczit nem Magyarország, hanem a magyarok vezérlő fejedelmévé választja. Frázisokon túlmenő gyakorlati következménye jelentkezik ennek az etnikai egység-szemléletnek a fejedelmi kancellária és más hivatalok ügyvitelében: a magyar nyelv mindenütt tért hódít a némettel, sőt a latinnal szemben is. A Rákóczi táborában meghirdetett magyar összetartozás éle természetesen a németek ellen irányult, — időnként azonban az uszályukba szegődött rációk ellen is.

A többi nemzetiség a kuruc ideológia terminusa szerint a magyar nemzet *szövetséges*e. Csaknem mindegyikük számára készül pátens. A rendi Erdély néha még globálisan magyarnak minősül: a huszti országgyűlés szövetséglevele azokhoz szól, akik „mind azon egy magyarri vérrre, mind pedig terinészetre és nemzetséges szokásra való nézve összeve köttettek”, de másutt már a három nemzetről van szó, s a szászokat, románokat külön pátensben is biztatják.

A privilegizált szerb katona-népet azzal az ígérettel hívják fegyveres szövetségre, hogy régi szabadságát, amelynek magyar uralom idején boldog birtokosa volt és amelytől Bécs megfosztotta, vissza fogja kapni, teljes autonómiát, vallásszabadságot nyer és minden régi lakóhelyét elfoglalhatja. Mint tudjuk, Rákóczi itt a bécsi udvar ígéréteivel sem időben, sem minőségben nem vehette fel a versenyt. Horvátországban csak a rendek megnyerésére történt — sikertelen — kísérlet: a pátens az édes hazáról, a magyar nemzet jogos fegyverforgásáról és az osztrák iga alá vetett szabad horvát nemzetről, közös balsorsunkról és rendi sérelmekről beszél. A fejedelem pedig ezúttal a maga horvát Zrínyi-őseire hivatkozik: „a ti véretek, a ti dicsőséges emlékezetű hőseitek ivadéka vagytok” — mondja.

A hivatalos kuruc frazeológia hazafiságot érintő alapszókincse, ahogyan a kancellárián formába öntötték, toborzóztiztek és csapattiztek, kérvénykészítő és versíró deákok, prédikátorok és kisnemesek terjesztették és a kuruc legénység meg a parasztság átvette, alig különbözött a korábbi értizedek szóhasználatától. Nem volt szokatlan az átvétők számára sem. Akik a szabadságharc „népi” költészetének termékeit hallgatták, azok fülé-

ben, ha nem voltak éppen gyermekek, régi prédikációknak vagy Thököly kuruc agitátorainak szavai visszhangoztak, amikor „bánatban borult szegény magyar hazáról”, szegény hulló magyarságról, édes nemzetünkről, a magyar vért tapodó idegen nemzetségről vagy az országunkat rontó németről volt szó. A fejedelemhez írott kérvények paraszti szerzői pedig, akik persze nem mindig választhatók el a mögöttük álló sugalmazóktól, ugyancsak a haza, a nemzet, az ország és a fejedelem iránti hűségükre hivatkozva próbálták Rákóczi szívét meglágyítani. Amikor egyik erdélyi ezred a jobbágykatonák sérelmeit radikálishangú kérvényben terjesztette elő, „nemes ezer”-ként írta alá magát. Ez is az inçlyta gens vagy az inçlytus comitatus rendi kifejezésének szálladék-változata, de nem mernénk azt állítani, hogy a nemesek ezredét jelentette, ahogyan erősen vitatható, vajon a „nemes ország” vagy a „nemes megye” a nemesek országát vagy megyéjét akarja-e jelenteni.

A nemesi kérvényírók stílusa dagályosabb volt a parasztiakénál: többször használták a magyarság vagy a magyar vér kifejezést. Az előbbi szó paraszti kérvényekben igen ritkán, az utóbbi pedig egyáltalán nem fordul elő. Az idegen etnikumú kurucság fráziskészlete viszont szűkösebb, mértéktartóbb a magyarénál: a fejedelem önagsága és a nemes ország szolgálattyan van a hangsúly, bár egy ugocsai orosz „édes hazánk vígasztalásáról” írt, a csatlakozott Hunyad megyei rákok pedig — ahogyan maguk mondták — a magyar ügy mellett tették le a homagiumot. Aux német favágó „hazafiúságának buzgóságában” vetekedett és tusakodott „egy juhászval az mostani magyarok hadakozásáról... goromba elméjük szerint”.

Magyar és nem magyar nyelvű jobbágyságok lojalitást mutató és panaszkodva kérő szavai közt azonban már ott bujkált a csalódottság hangja, és amint a katonának állt, seregével az országot járó szegényember szeme egyre jobban felnyílt, mind világosabban látta reményei sorvadását, növekvő öntudata pedig egyre inkább azok ellen fordult, akik a „haza közönséges szabadságának helyre állítása” végett hívták őt hadba, de akik az ígért hajdúszabadságot is vonakodtak neki megadni, és akiktől otthonmaradt családtagjai számára sem várható kíméletet. Ennek a felismerésnek a során kaptak a „népi kuruc” retorika kifejezései ellenkező előjelet. A folyamatot azonban már jól ismerjük marxista történetkutatásunk eredményeiből.

JÓKOSÁRY DOMOKOS

Néhány tanulság Pest megye kuruckori történetéből

Várkonyi Ágnes finom megfigyelései országos szinten határolják körül azt, ami a problémákból már világosabban megrajzolható, s utalnak arra, ami még alaposabb feltárássra vár: ide tartoznak különösen a különböző paraszti rétegek helyzetének és magatartásának részletei. Mi az általa mondottakat néhány olyan helyi mozzanattal szeretnénk az alábbiakban röviden kiegészíteni, amely Pest megye XVIII. század eleji gazdasági-társadalmi viszonyainak éppen ilyen részletekbe menő, lehetőleg számszerűségekre törekvő vizsgálatából, valamint azon kérdés elemzéséből adódott, hogy miként lehet e viszonyok és a megye kuruckori politikai eseményei között az összefüggést felderíteni. Adataink nem közvetlenül ideológiai természetűek, ilyenekkel forrásaink: az adóösszeírások, jobbágysági instanciák, megyei közgyűlési jegyzőkönyvek és számadások nem igen szolgáltak, de mégis segíthetnek az egykorú társadalomban cselekvő osztályok és rétegek motívumainak felderítésében. Természet szerint nem is országos igényűek, hanem nagyrészt csak egy alföldi megye sokban speciális viszonyait tükrözik a volt hódoltság területén, — de abban talán segíthetnek, hogy a valóságot a történetirodalomban róla kialakult képpel szembesítsük, és ebből általánosabb tanulságokhoz jussunk.

Mint futótűz, ha gyúanyagra lel: a Rákóczi-szabadságharc úgy rohant végig az ország felső részein, északkeletről nyugat felé. 1703 június közepén még a Kárpátokban, a határon, maroknyi erővel várták Rákóczit az első tiszaháti paraszti felkelők. 1704

elején már Bécs alatt tűntek fel a kuruc lovasok, egy sokezres sereg hírnökeiként. E „csoda” titka abban rejlett, hogy a kuruc had előnyomulása közben a területtel együtt nőtt, szinte mérföldenként, lavinaszerűen, mindig új százakkal, ezekkel. A Felső-Tiszavidéken ezt: az előnyomulás átütő erejét, kezdő lendületét a szegénylegények, parasztok, egzisztenciájukat veszített kismanesek, volt Thököly-katonák és végbeliek adták meg. A nemesség, es vele a nemesi megye, inkább csak utólag csatlakozott. Maga Rákóczi örökölte meg emlékezetes sorokban, hogy a parasztfelkelésszerűen induló mогоlom elől a birtokos nemeselek eleinte, kevés kivétellel, falak mögé zárkóztak, és csak az első komoly sikerek után hallgattak felhívására, s vették át szerepüket a kuruc hadi és politikai szervezet irányításában.

Pest megyében lényegileg megismétlődött a birtokos nemesség kezdeti ellenkezése, majd (részben) csatlakozása, de a helyi feltételekhez igazodó formák között. Pest-Buda, ahol a császári kommissió ott ült a megyei apparátus nyakán, császári kézen maradt, aminek következtében a megye területileg, majd szervezetileg is kettészakadt. A kisebb rész a Dunakanyarral, a pilisi falvakkal, a megye székhelyével és az 1703 augusztusában megválasztott, új tisztikar vezetőivel, Habsburg-oldalon maradt. A megye nagyobb része viszont Rákóczi oldalára került. A még megyén kívül, Nógrádban élő Pest megyei birtokos köznemesek az első kuruc hadak elől Gács várába zárkóztak, Rákóczi sikereinek és személyes érvelésének hatására azonban 1703 őszén mellé álltak, sőt bizalmas hívei lettek (Ráday Pál). De az 1700—1703. évek helyi, pest-budai, megyei tisztikarából is többen mentek át Rákóczi táborába. Az 1704 tavaszán Kecskeméten, de állandó székhely nélkül megalakult „kuruc megye” részben ezekre, de nagyrészt helyi mezővárosi, főleg nagykőrösi, csekeméti nemesekre támaszkodott.

A megye e kétfelé szakadását és e helyzet állandósulását az idézte elő, hogy itt, az ország középső és alsó részén, a volt hódoltságban, a kuruc előnyomulás 1703 sok tekintetben döntő jelentőségű őszén megakadt a Duna vonalán. Maga a kuruc támadó lendület persze, legalábbis 1705 nyaráig, még nem torpant meg ezzel. Az első évek alatt ismételtlen történtek kísérletek e vonal áttörésére, a Dunántúl megszerzésére, ezek azonban nem jártak sikerrel. Pest megye frontvonalba került, és ennek következtében az egymást követő évek során nagymértékben felőrlődött.

A földrajzi-stratégiai helyzet objektív nehézségei a térképről egyetlen pillantással leolvashatók. A megye Duna—Tisza közti része a Tiszántúlnál egy lépéssel közelebb esett a Habsburg-hatalom bázisaihoz, sőt két tűz közé volt szorítható. Nyugatról Buda várának és a Dunavonalnak, dél felől Szeged várának és a Délvidéknek császári erői és rács portyái fenyegették. A régebbi, polgári irodalom mégis tévedett, amikor részben kizárólag e veszedelemből magyarázta, hogy a Duna—Tisza közének nagy helységei „csak hosszas habozás után csatlakoztak a szabadságért harcolókhöz” (amit már a régebbi szerzőknek is észre kellett venniök). részben pedig olyan szubjektív okokat hozott fel, mint hogy e helységek a háborús szenvedések miatt megutáltak minden hadakozást (miért csak ők?), vagy hogy nem élték át azokat a „politikai, de főleg vallási sérelmeket”, amelyek (e szerzők szerint) az északi megyék népet lelkesen Rákóczi mellé állították. A visszafoglaló háborúk harcai alatt és után Pest megyét is megtaposta a császári hatalom gépezete. Azután a Dunántúl még közelebb volt a Habsburg-hatalom bázisához, és, mint az események megmutatták, legalább ugyanúgy ki volt téve a rács portyák pusztításainak. De amikor 1704 elején, majd tavaszán a kuruc hadak egymásután kétszer beszáguldottak a Dunántútra, itt, jóval kétségesebb erőviszonyok között, mégis egymás után kétszer megismétlődött a „csoda”, az erők lavinaszerű felduzzadása. Az újabb kutatásokból kitűnik, hogy a tiszántúli szegénylegények előrelendítő szerepét a Dunántúlon a jobbagysorba szorított, volt végbeli katonák vették át, akik régi tisztjeik alatt azonnal fegyvert ragadtak vitézi szabadságuk visszaszerzéséért.

A Duna—Tisza közti harapófogó széttörése 1703 első rohamában lényegében véve azon múlt, hogy az augusztusban a megye területére benyomuló, első kuruc egységeknek, régi Thököly-tisztek vezetése alatt, nem sikerült megfelelő erőfölletet kapniok a főleg dél felől fenyegető császári-rács hadakkal szemben. Bennünket itt nem ez a katonai kérdés érdekel, hanem mögötte a társadalmi kérdés: a „csoda” elmaradása. Ez az elmaradás persze Pest megyében körülbelül olyan időszakra esett, amikor a szabadságharcban belül

az osztályerőviszonyok általában a parasztság hátrányára kezdtek eltolódni. A jobbágy—földesúri viszonyt szabályozó, 1703 szeptemberi vetési pátens nyomán, úgy látszik, országszerte meglassult a falvak népének lavinaszerű áradása a kuruc sereg zástóló alá. A Pest megyei események első, fontos szakasza ugyan valamivel előbb játszódott le, feltételezhető azonban, hogy az általános tendenciák előbb is jelentkezöben voltak, és így Pest megye dolgaiba ez a tempókülönbség is belejátszott, az a tény, hogy elfoglalására a tiszántúli megyéknél később került sor. Nézetünk szerint azonban a Pest megyei jelenségeket, a maguk adott formáiban, ekkor és máskor, a volt hódoltságí részekre jellemző, helyi, alföldi gazdasági-társadalmi feltételek is nagymértékben motiválták. Nemcsak annyiban, hogy e viszonylag ritka népességből hiányzott a kellő számú, fegyverre kész, elégedetlen katonaelem, amely a Dunántúlon a jobbágyság elkedvetlenedésének időszakában is lendítő erőt kölcsönzött a mozgalomnak. Hanem főleg annyiban, hogy az adott feltételek a parasztság bizonyos, főleg jobbmódú rétegeinek, a civisgazdákénak magatartását, úgy látszik, ellentmondásossá, ingadozóvá tették, különösen a megyén belül minden szempontból döntő súlyt jelentő, nagyobb alföldi mezővárosokban.

A konkrét, helyi részletvizsgálatok, legalábbis Pest megyében, nem egészen igazolják azt a képet sem, amelyet már nem a polgári történetirodalom, hanem egy évtizeddel ezelőtt a hazai marxista irodalom akkori szakaszában készült összefoglaló nyújtott ezen időszak általános viszonyairól. Eszerint a Habsburg gyarmati kizsákmányolás és katonai garázdálkodás egyre fokozódott, az állandó fosztogatás lehetetlenné tette a termelő munkát, az állattenyésztést sem lehetett folytatni, az adók mind gyötrelmesebbé váltak, a nép évről-évre jobban tönkrement, míg végül a jobbágytelkükéről előzött, tönkretett, bujdosó parasztok fegyvert ragadtak a nemzeti függetlenségért. A helyi adatok valóban beszélnek a parasztnép mérhetetlen szenvedéseiről a visszafoglaló háború időszakában, beszélnek az országot maga alá gyűrő császári politikai és hadi gépezet sokszor valóban könyörtelen gyarmatszerzőkre emlékeztető gesztusairól, roszasztó terhekről. Az egyre súlyosodó és felmorzsoló tendenciát azonban nem valószínűsítik. A katonai elnyomás valóban féktelen volt 1696-ig, szabályozottabb (bár igen súlyos porció-terhekkel járó) 1701-ig, majd később csökkent a császári sereg fokozatos kivonásával. A parasztságra nehezedő állami adóteher sem növekedett komolyabb mértékben az 1703 előtti években. A népesség pedig mind lélekszámban, mind anyagi erőben gyarapodóban volt. Amennyire az egykori források beható vizsgálatából egyáltalán megállapítható, Pest megyében a lakott illetve újjáépült helységek száma 1695—1699 között 90-ről 118-ra, 1703-ban már 140-re nőtt. Az adózó családok (háztartások) száma 1699—1703 között 7209-ről 8139-re emelkedett, ami a tendenciát akkor is világosan mutatja, ha tudjuk, hogy az ilyen számokat sohasem szabad egészen pontosaknak elfogadnunk. Alapvetően állattenyésztő vidékekről lévén szó, ahol föld nagyjából még bőven akad, és ahol a jobbágy anyagi helyzetét elsősorban a rendelkezésre álló igaerő határozza meg, nem kevésbé határozott gyarapodásra vall, hogy a jobbágyság iga marháinak száma 1699—1702 között 12,5 ezerrel 17,5 ezerre emelkedett (a földesurak és a cselédek állatai nélkül), hámos lovaiké 4,9 ezerrel 5,6 ezerre, fejös teheneiké pedig 12,6 ezerrel 16,5 ezerre. A búzavetés-vetőmag-mennyiségben (vagyis igen bizonytalanul) megadott mértéke csökken ugyan 1703 előtt, valószínűleg azonban éppen annak következtében, hogy a császári sereg helyi gabona-szükséglete, amely átmenetileg kissé átalakította a megye agrártermelésének profilját, maga is csökkent, és így a búza termesztése visszaesett a belső fogyasztás által igényelt „normális” színvonalra.

Mindez persze nem azt jelenti, hogy a Habsburg-államhatalom apparátusa nem nehezedett keserves súllyal a megye népére. E teher azonban korábban még súlyosabb volt, és a megye lassú újjáépülése ennek ellenére fokozatosan előrehaladt. A közvetlen 1703 előtti esztendőben nem is annyira a jobbágyság, mint inkább a nemesség helyzetében következett be új, előnytelen fordulat az állami terhek tekintetében. A bécsi kormányzat, igyekezőn a hazai berendezés régi formáit áttörni, hogy a termelés, a jövedelmek minél nagyobb részét maga számára fölöszhesse le, 1698 végétől kezdve — mint már Horváth Mihály megírta — eleinte egyszerű kivétéssel, kisebb arányokban, de félreérthetetlenül rá akarta szorítani a makacsul ellenkező magyar nemességet az állami adó egy részének fizetésére. I. Lipót december 24-i pátense a Magyarországra

kivetett 4 millió Ft hadiadóból 250 ezer forintot követelt a birtokos nemességtől, míg az „egyszerű armális nemeseleknek”, legnagyobb elkeseredésükre, a jobbágyság sorában kellett adózniuk. Ennek nyomán Pest megye 1699 elején a jobbágyságra és armális nemesekre 64,6 ezer Ft, a birtokos urakra pedig 4,6 ezer Ft adót vetett ki úgy, hogy az utóbbiak (legalábbis a megyei kimutatás szerint) földesúri jövedelmeik 50%-át tartoztak lefizetni, ez alól csak az udvarnál nagy kegyben álló gr. Koháry Istvánt mentesítette a császár. Nyilvánvaló, hogy nem pusztán, nem is elsősorban a nemesi adózás dolga az, amelynek alapján a bécsi kormányzat magyarországi politikáját, a Habsburg-hatalom és Magyarország viszonyát, a maga egészében, összes következményeivel együtt, értékelni kell. De nyilvánvalóan az sem véletlen, hogy az ország végső tönkremenéséről éppen 1698 után, akkor zendült fel a máig hallatszó panasz, amikor a sor kezdett már némileg a nemességre rákerülni. I. Lipót rozsdás feudális-abszolutista hatalmi elnyomó gépezetének egyetlen kerekét sem szépíti az, ha észrevesszük: mennyire az egykorú bajok nemesi fogalmazása hagyományozódott a XIX. század polgári-nemesi nacionalizmusára, és ennek maradványaival együtt, bár átalakult külsővel, a közelmúlt történetfelfogására is. Ide, az elsősorban a nemességet érintő intézkedések közé tartozott az „újszerzeményi” birtokok után fegyverjog megváltása címén beszedett, és a nagy sérelmek közt emlegetett kb. 10%-os vagyonadó is, amelyet, a Pest megyei adatok tanúsága szerint, 1702-ben a régi birtokos nemességeknek kellett megfizetnie, mert az új földesurak, a császár adományosai, az egyháziakkal együtt mentesültek a váltság alól.

A bécsi kormányzat persze általában igyekezett az országból minél több pénzt kisajtolni. Ezt szolgálta a dohány-monopólium bevezetése éppúgy, mint a jászkun kerületek eladása a német lovagrendnek, egyúttal kiváltságaiktól megfosztása, földesúri hatalom alá vetése. De ezzel függött össze az is, hogy az állami adóztatás igyekezett a paraszti familia burkát áttörve az azon belül, cselédsorban élő, szegényparaszti elemeket is közvetlenül elérni. Mindaddig a feudális adóztatás nem az egyéneket, hanem a paraszti termelés gazdasági egységeit, a jobbágyfamiliákat vette nyilvántartásba. Ezek lehetnek nagyobbak (6—8 ökrös telkes jobbágyságok esetében), vagy kisebbek (önálló zsellérek esetében). De mind külön sejtjei a falu közösségének. A szegényebb parasztságot bizonyos elemeivel az adóztató szervek már nem érintkeztek közvetlenül: ezek vagy a földesúr saját majorsági cselédségéhez tartoztak (ilyen alig akad ekkor még Pest megyében), vagy a jobbágyfamília keretébe. A jobbágy, a „gazda” tehát olyan termelési egység, familia élén állt, amelyben szűkebb családján, házas gyermekein kívül esetleg, lazábban vagy közlebből, rokonok, család-törzsek, házatlan zsellérek mellett szolgálk, fogadott cselédek (pásztorok, béresek) is az ő vezetése alá tartoztak. És amíg ide tartoztak, addig az adó szempontjából el is tűntek a familia burka mögött. 1698-tól kezdve találkozunk azután olyan rendelkezéssel, hogy ezentúl a jobbágyság cselédei is fizetnek adót, ha nem is személyük, de saját állataik után: fele annyit, mint a gazdák.

Nem meglepő, ha adataink meglehetősen egyöntetűséggel tanúsítják, hogy Pest megyében éppen e szegényebb paraszti rétegek keresték elsősorban a felemelkedés reményét a kuruc mozgalomhoz való csatlakozásban. Ceglédén „a szegényebb emberek rokonszenve határozottan Rákóczi mellett volt” mindjárt az első időkben, zsellérek és cselédek „eladták kevés vagyonukat, hogy lovat és kardot vehessenek és beálltak kurucnak”. Kecskemét jegyzőkönyveiben is számos nyoma van 1703 őszén annak, hogy szolgálégynek elszámolnak gazdáikkal, dolgaikat pénzzé teszik és katonának mennek — mialatt a tanácsbeli gazdák a budai császári parancsnoktól azon tájékoztatásért kapnak dícséretet, amelyet a kuruc hadi mozgalmakról küldtek neki. A praedók, a „latrok” államalatti világából, amelyről Várkonyi Ágnes oly találó szavakat mondott referátumában, és amely Pest megye pusztáin is felbukkan, szintén kiváltak a latornak maradók közül a kuruc vitézek, a Kőrösi Pap Istvánok, akiknek ugyancsak akadtak mind a mezővárosokban, mind a falvakban követők. Az sem különösebben meglepő azonban, hogy a tehetősebb civisgazdák számára nem volt nagyon bízható a felfegyverzett szabad legények és cselédek reménysége. Elég arra emlékeznünk, hogy amikor 1697-ben, a hegyaljai felkelés után a kormányzat mindenfelé elrendelte a parasztságot és vidéki értelmiségieket lefegyverzését, akkor Kecskemét, mint akinek joggal van félteni valója, engedélyt kapott egyverei megtartására. És persze nem volt bízható és vonzó a gazdák számára a kuruc

mozgalom nemesi oldala sem. Az sem, hogy távol élő, nagyobb földesuraik egy része most Rákóczi oldalán bukkant fel, bár az sokat nem változtatott a helyzeten, ha a kecskemétieknek ezentúl, a fejedelem jóvoltából, a labanc Koháry István helyett Károlyi Sándor földesuraságával kellett számolniuk: a nagyobb mezővárosok, évente nem is különösebben magas összeg lefizetése árán, mentesebbek voltak a földesúr személyes uralmától, mint más, kisebb falvak. Az a tény azonban, hogy a nemesi kiváltságai után áhító, mezővárosi nemesség Rákóczihoz csatlakozott, máris hozott némi változást egy régóta tartó, helyi küzdelemben. Alig tette ki a lábát annakidején az Alföldről az utolsó török, a nagykőrösi parasztnemesek már írásban tiltakoztak a megyénél az ellen, hogy „a városi köz rend nemessi szabadságunkat lába alá tapodta, minket megh nem becsült, fogházazott, vert, taglott”, ezért kénytelenek „régli királyoktól szerzettetett privilégiumunk mellett fel támadni”, a megyétől védelmet kérni, magukat „a rossz embereknek mocskaitul megh oltalmazni”, és „ezután úgy jőjjön házunkra, nemesi fundusunkra. . . paraszt bíró, tizedes, polgár, hadnagy”, hogy „akik mi esik, magának tulajdonicsa”. Két év tized múlva, 1709-ben viszont a zendülésig ért „kőrösi szegénység” panaszkodik: a helyi nemesek — köztük a kuruc megye tisztviselői, kipróbált emberei — „az szegénységnek nem segítői, hanem nyomorítóí”, akik semmi terhet nem vállalnak, mindent a jobbágyokra hárítanak, de a pusztákról is kiszorítják, amellelt fenyegetik, bántalmazzák, kurafinak szidalmazzák őket. Darvas János alispán végül a kuruc nemesi megye képviselőjében őt jobbágygazdát elfogadott a „zenebona indítóí” közül.

A szabadságharc osztályerőviszonyainak mérlegelésekor figyelembe kell tehát venni azt is, hogy ily módon a jobbmódú jobbágygazdákat több minden elválasztotta, sőt szembeállította olyan társadalmi rétegekkel, amelyek, bár különböző okokból, a kuruc mozgalmat az alföldi részeken a kezdeti időktől fogva támogatták: a szegény paraszti szolgálkával és a helyi nemesekkel. Az a várákozásuk pedig, hogy Rákóczi kiemeli őket a jobbágyorsból (ilyen irányú ígéreteire is hivatkoztak), nem vált valóra.

Szubjektív elemektől még függetlenebb tényezőként hatott végül maga az alföldi jobbágygazdálkodás állattenyésztő jellege. A kecskemétieknek gazdaságuk fenntartásához nemcsak saját városukat kellett volna megvédeniök, hanem, szinte beláthatatlan messzeségben, azt a 16 kun pusztát is, amelyet a nádor megbízottjától, majd a német lovagrendtől béreltek. Hogy itt mi minden forgott kockán, azt abból is látni, hogy 1705 után a város már csak 4 pusztát bérelhetett Vay Ádámtól mint új jászkun főkapitánytól, a többi császári kézen maradt vetélytársa: Szeged vette használatba. Már a hódoltság idején kitűnt, hogy a marha könnyen menekíthető ugyan egy-egy hadjárat elől, de nagyobb tömegben és huzamosabb időn át csak az államhatalom védelme alatt tenyésztethető. E védelmet a lefőbb hatalomtól, bárhogy nevezzék is, minden áron meg kellett vásárolni. De ugyanígy kellett a védelem, ha nem jobban, az állat eladásához, kiviteléhez, a kereskedelemhez is, amely a hagyományosan egyenlőtlen gazdasági kapcsolat keretében most is a német-osztrák piachoz, vagyis a Habsburg-birodalomhoz fűzte a hazai állattenyésztést. Az utóbbinak persze ellentétei is voltak a bécsi kormányzattal: porción, adóterhen, hadak fosztogatásán túl az állatkivitel hasznának elosztása körül is, nem utolsósorban a bécsi monopol-törékvések (Appaldo) következtében. Ezt a kérdést sem leegyszerűsítve, hanem ellentmondásaiban kell néznünk. Nyilvánvalóan nemcsak a kupeckedő mezővárosi nemesek, hanem a nem-nemes jobbágygazdák érdekeit is sértette, ha a pestbudai császári parancsnok önkényes vámok kivetésével, szállítási és marhahajtási tilalmakkal igyekezett a marhakereskedelem hasznát a maga számára lefőlözni. Nyilvánvalóan sértette érdekeiket az is, hogy a XVII. század végén a marhafelvásárlás is mindinkább az udvar fő hitelezője, a hadsereg élelmezését intéző Oppenheimer Sámuel monopóliuma lett — és hogy az udvar az utóbbi váratlan halálával rázúduló pénzügyi terheket éppen 1703-ban a megyékre, köztük Pest megyére igyekezett áthárítani. Az ilyen és hasonló intézkedések nyilván nem szimpátiákat ébresztettek a Habsburg-kormányzat iránt Pest megyében. De nem is változtattak az alapvető tényeken, sem az állattenyésztésre épült pusztai gazdasági struktúrán, sem a kockázattal való félelmeken. sem a hatalmasabbnak tekintett fél kegyének keresésén, és természetesen azon kapcsolat alapjain sem, amely a Kecskemétnek adott 1647-i, majd 1681-i Habsburg-kiváltságokban is kifejezésre jutott. Az állattenyésztő mezővárosok minél kedvezőbb

feltételek között, lehetőleg minden monopóliumra törekvő birodalmi vagy önkényeskedő helyi szerv korlátaiktól megszabadulva, de mindenképpen továbbra is a Habsburg-tartományoknak készültek eladni állataikat.

A kuruc nemesi megye jegyzőkönyvei beszélnek „országunk, törvényeink” megmaradásáról, „idegen nemzet igája alól” való szabadulásáról. A falusi jobbágy-institúciók mindenütt a „szegénység” nevében, annak sorsáról beszélnek. A három alföldi mezőváros gazdái is részben a „szegénység”, részben azonban a város érdekeit emlegetik, és ügylátszik főleg e szűkebb haza: a város érdekeit akarják szolgálni ingadozásaikkal, kétfelé hajlongásukkal, olykor valóságos öncélú városi diplomáciával, 1703 őszén saját követek küldésével Bécsbe, 1705 nyarán Herbeville seregének kiszolgálásával (amiért Rákóczi első haragjában földig akarta romboltatni őket), és mindazon alkuvásokkal, amelyek azonban végül sem mentették meg az alkuvókat a felpredáltatástól — csak Nagykőrös lett végül önmagára és védte meg saját otthonát.

Mindez még nem több, mint rövid emlékeztető arra, hogy mennyi teendőnk van a Rákóczi-kor társadalmi valóságának részletes, az ellentmondások jelenségeket is feltűntető ábrázolása terén. Annyi azonban bizonyos, hogy csak e valóság pontos meghatározása tisztíthatja meg a szabadságharc máig élő erejét, valóban pozitív értékű hagyományait a rárakódott hamis legendáktól, főleg a nemesi-nacionalista eredetű maradványoktól. Nemzedékek idézték, példamutató vitézi, össznemzeti buzdításként, a Csínom Palkó sorait, anélkül, hogy különösebben megütődtek volna a dal azon részén, amely a legnagyobb természetességgel biztatja hallgatóit a paraszt bántalmazására, szakálla megtépésére, marhája elhajtására. Vajon ez miféle „népi” nacionalizmus? Semmi szükség arra, hogy *ma* az egykori múltat az akkori vitézlő rend vagy köznemesi érdekek vagy éppen a XIX. századi polgári-nemesi nacionalizmus szemszögéből nézzük. A magyar nacionalizmusnak a múlt század folyamán két fő változata alakult ki. Az egyik: a Szekfű műveiben is uralkodó 1867-es változat bírálatával már foglalkozott valamennyire történetírásunk, bár nem mindig a legeredményesebb formák között. De semmiféle előrelépést nem jelent, ha viszont ugyanakkor, ilyen bírálat címen, a nacionalizmus másik, úgynevezett függetlenségi változatának maradványait próbálná korszerűsíteni, továbbfolytatni valaki. Nem jelent előrelépést, ha nemzeti függetlenségről, konkrét társadalmi és politikai feltételek figyelembe vétele nélkül, mint időtől és fejlődéstől független, abszolút öncélról beszélünk, mintha a XVIII. század eleji jobbágyok tudatában a XIX. századi polgári-nemesi uralkodó osztályok nacionalizmusa, vagy éppen annak fejlettebb, tisztultabb változata élt volna, és mintha Kelet-Európa e szögletében, annyi nép között, a magyar lett volna az egyetlen eljövendő polgári nemzet, amelynek függetlenségéről a történelem színpadán szó eshetik. A további kutatások sokmindenben kiegészíthetik és tovább igazíthatják azt a képet, amelyet mi ma erről az egykori társadalmi valóságról mondani tudunk. Az a tanulság azonban bizonyosan maradandó érvényűnek bizonyul, hogy a nacionalizmus egyik formája ellen nem lehet annak másik formájával hadakozni, hogy általában nacionalizmus ellen nem lehet nacionalizmussal küzdeni.

BENCZÉDI LÁSZLÓ

Válasz Perjés Géza hozzászólására

Perjés Géza hozzászólására adandó válaszütemben sorra kell vennem azokat a kritikai megjegyzéseket, amelyeket az opponens a referátum egyes megállapításaival kapcsolatban tett. A magam részéről igen nagyra becsülöm az opponensnek azt a — számos tanulmányában is kifejezésre jutó — törekvését, hogy a társadalmi jelenségeket számszerű összefüggéseikben fejezze ki, de, véleményem szerint, a jelen esetben számon kért demográfiai vizsgálatok nem vinnének közelebb az első kuruc mozgalom természetének megértéséhez. Bizonyos kiélezett társadalmi-politikai helyzetekben ugyanis a lakosság elenyésző kisebb-

ségét képező csoportok számarányukat messze meghaladó jelentőségre tehetnek szert az események alakulásában, s ez történt az első kuruc mozgalom időszakában is. Utalnom kell arra, hogy a Thököly-felkelés katonaságának összlétszáma például a mozgalom csúcspontján sem haladta meg a 20 ezer főt (azaz családtagokkal együtt nem érte el az ország lakosságának 50/0-át sem) — s így a Perjés Géza által hiányolt demográfiai szempontok abszolutizálása esetlén, tekintettel e viszonylag alacsony százalékszámra — voltaképpen az első kuruc mozgalom történetére vonatkozó kutatások egészét ki lehetne iktatni a közérdekű kutatási témák köréből.

Ami a császári szolgálatból elbocsátott s a kurucokhoz csatlakozott végvári katonaság tényleges létszámát illeti, hivatkozom Vesselényi Pálnak egy Teleki Mihályhoz írt, 1675 decemberében kelt levelére (Teleki Mihály levelezése, VII. kötet, 117. l.), amelyben a kuruc vezér többek között arról írt, hogy a szolgálatukban álló végbeliek létszáma — még ha el is tekint a labancokhoz átpártolt katonáktól — meghaladja az 5 ezer főt. A korabeli források tehát jóval nagyobb tömegűnek mutatják a kurucá lett végvári katonaságot, mint ahogy az Perjés Gézának egy száz évvel korábbi adata támaszkodó, bizonytalan értékű számításából következne. Arra vonatkozólag pedig, hogy az 1671—72. évi kelet-magyarországi redukciónak milyen tényleges jelentősége volt a Habsburg-ellenes felkelés kibontakozásában, ugyancsak egy kortárs-forrásra emlékeztetek: Esterházy Pál bányavidéki főkapitány egy 1677 decemberében kelt felterjesztésében éppen a kassai generalátushoz tartozó végvárak őrségének kurucokhoz pártolására hivatkozva óvta az uralkodót attól, hogy a Nyugat-Magyarországon még szolgálatban álló végvári őrségek fizetésesökkentését és tervezett redukcióját végrehajtsa. (O. I. Pál nádor iratai, 6990. sz.)

El kell ismernem, a referátum szövegébe tévedésből került az a megállapítás, hogy a „nemzet”, „jó magyarság”, „magyar vérünk” s más hasonló fogalmak csupán a bécsi udvar XVII. századi abszolutisztikus törekvéseinek ellenhatásaként „jelentek meg” a katonai rétegek tudatában. Valójában nem e jóval korábbi eredetű fogalmak „megjelentéséről”, hanem „felerősödéséről” volt szó az adott korszakban, s ezt a referátum szövegében is ezzel a módosítással kell értelmezni. Ami viszont Perjés Gézának a „végvárak szabadságá”-nak követelésére tett megjegyzését illeti, azt kell mondanom, hogy a referátum szövegét ebben a vonatkozásban az opponens sajnálatosan félreértette. Perjés Géza ugyanis kétségbevonja, hogy a végvárak szabadságának követeléséhez a végvári katonaság a nemesség nemzetfogalmát vette volna át. Dehát ezt én sem állítottam. Referátumomban éppen azt hangsúlyoztam, hogy a nemesi eredetű nemzet-fogalom elvont keretébe a katonaság „a rendi igények és a nemesi szabadság hangoztatása helyett” állította legfőbb tartalmi követelésként a végvárak szabadságát, s hogy viszont e fogalom „eredeti és alapvető értelme” éppen a szabad katonaparaszti életforma védelme és biztosítása volt „a hazai feudalizmussal szemben”, amely csak menetközben és fokozatosan telítődött Habsburg-ellenes éllel és tartalommal. A referátum figyelmesebb olvasása elkerülhetővé tette vona a vitának ezt a pontját.

A „két ellenség” kérdésével, illetve a „két veszély” dialektikus összefüggésével és átváltásával kapcsolatban rá kell mutatni arra, hogy a Perjés Géza által hangsúlyozott nagyobb időbeli kereteken belül az 1664-es vasvári béke tényleges fordulatot jelentett. Várad és Érsekújvár elvesztése, illetve ennek a vasvári békében történt elismerése után a nemesség tömegi számára nap mint nap megtapasztalt és minden korábbit felülmúló főveszéllyé ismét a török hódítás lett, amely portyázó csapatainak csápjaival lassan már — fel a Beszkidekig és a Vág völgyéig — az egész országot behálózta és végveszélybe döntötte. Ilyen körülmények között történt 1670-ben Habsburg-ellenes fordulat a nemesség jelentős részében, amelynek okaira a referátum a maga szűkös terjedelmi lehetőségeihez mérten igyekezett utalni. Kétségbe vonom viszont, hogy a kuruc mozgalom kibontakozásának okait az opponens által hangoztatott „politikai és katonai instabilitással”, vagy a „zavarosban halászás” feltételezésével elegendőképpen meg lehetne magyarázni. A továbbiakban meg kell állapítanom: mindaz, amit Perjés Géza a „Thököly haditanácsá”-val kapcsolatban állít, nincs elvi ellentétben az én ide vonatkozó megállapításaimmal, de meggyőződésem szerint opponensem módszertani szempontból nem az alapvető összefüggések felől közelíti meg a kérdést. A referátumban szó van Vesselényi Pál panaszáról, aki a hadak Thököly mellé állását a „jó nyereség” kilátásával magyarázza. Ez a Vesselényi által

emlegetett „jó nyereség” persze éppen a *győzelmes* harc útján elérhető prédát jelentette, amit viszont csak úgy lehetett biztosítani, ha az országra terpeszkedő két nagyhatalom közül a kurucság a Thököly haditanácsán Szepessy Pál által említett „hatalmasabb” oldalára áll. A felkelés 1681. évi választójával kapcsolatban azért idéztem Ispán Ferenc felszólalását, mert úgy véltem, hogy az ő szavai fejezték ki a legpontosabban és a legkoncentráltabban a lényegét: azt az alaptényt ti., hogy a kurucság politikai orientációját végső fokon megoldatlan létfenntartási problémái határozták meg. Ez a magyarázat, úgy érzem, mélyebbre hatol az okok és okozatok szövevényében, mint Perjés Gézáé, aki a nemes-ség és a katonaság Thököly mellé állásának végső okaként egy „egész Európában uralkodó vélemény”-t jelöl meg.

Nem értek egyet azokkal a szempontokkal sem, amelyekre Perjés Géza — a referátumban felvetett kérdések vonatkozásában — az elnyomott osztályok tudatvilágával kapcsolatban hívta fel a figyelmet. A jobbágyok irracionális világképe, amelynek ábrázolását az opponens számon kéri tőlem, olyan *konstans* tényező volt századokon át, amelyből kiindulva a kurucok merőben *dinamikus* mozgalmait és ideológiáját nem lehet megmagyarázni. Ugyanez vonatkozik „az állam autoritásának csökkent tiszteletére” is. Ami viszont a parasztok urak ellen érzett gyűlöletét illeti, a referátum egészéből, úgy gondolom kitűnik, hogy a Thököly-felkelés egyik legjellemzőbb sajátossága éppen a paraszti osztály-harc háttérbe szorulása, sőt feltűnő hiánya volt, s nekem a referátumban éppen *erre* a negatív jelenségre kellett az adott terjedelmi keretek között magyarázatot adnom. Perjés Géza egyébként feltűnő ellentmondásba kerül önmagával, amikor más vonatkozásban még a feltételezését is megengedhetetlennek tartja annak, hogy „az alacsonyabb szinten, szervezetlenül, testületi szellem nélkül élő jobbágyság ideológiája gyakoroljon hatást a magasabb szinten élő” katonaságra. Ha ez így van (bár e megállapítással *tartalmilag* sem értek egyet), miért kéri számon Perjés Géza a referátumtól a jobbágyok „irracionális világkép”-nek ábrázolását? Ez a Perjés által „elképzeltetetlennek” minősített „szociológiai folyamat” egyébként 3 évtizeddel később klasszikus tisztaságban megvalósult a népfelkelésből kinövő Rákóczi-szabadságharcban, amelyben a jobbágyság mindvégig rányomta a maga osztálytörökvéseinek és -követeléseinek a bélyegét a katonaságra, sőt az osztályharc egyik legfontosabb korabeli színtere éppen a kuruc hadsereg volt. A referátum többek között arra is fel kívánta hívni a figyelmet, hogy e tekintetben szembetűnő eltérés van a kuruc mozgalmak két szakasza között.

A szabadparaszti fejlődés tendenciáinak megítélésével kapcsolatban nem bocsátkozom a kérdés részleteibe, csupán utalok Makkai László hozzászólására, amelynek erre vonatkozó megállapításaival teljes mértékben egyetértek.

Hozzászólásom befejezéséként egy központi jelentőségű kérdésre hívom fel a figyelmet, amely magyarázatul szolgálhat a referátum néhány meglepőnek tűnő megállapításához, s hozzájárulhat az esetleges félreértések tisztázásához. S ez az a számos adattal alátámasztható, gazdagon dokumentálható tény, hogy a XVII. század utolsó harmadában — a 70-es években kibontakozó Habsburg-ellenes küzdelem körülményei között és ellenére (!) — az országot fenyegető főveszély továbbra is a *török* hódítás maradt. Ennek bizonyítékául utalok többek között arra, hogy — mint az az eddig feltáratlan forrásokból kitűnik — a thökölyanus kuruc agitáció legfőbb jelszava a megnyerendő vár-örségek és vármegyék felé meglepő módon *nem* a Habsburg-uralom kiméletlenségének ecsetelése volt, hanem ellenkezőleg: a török veszély — annak tudatosítása ti., hogy a kurucokhoz való csatlakozás az egyetlen lehetséges védekezés az egyébként elkerülhetetlenül bekövetkező behódolás ellen. Az első kuruc mozgalom kiváltó okainak és Habsburg-ellenes céljainak ez az inadekvációja — meg nem felelése — volt megítélésem szerint az egyik alapoka a Thököly-felkelés strukturális torzulásainak.

MAKKAI LÁSZLÓ

Válasz Nagy László hozzászólására

Nagy László hozzászólásával — bevallom — nehéz vitatkozni, mivel minden jel szerint félreértette álláspontomat, s ezt a félreértett álláspontot igyekszik cáfolni. A félreértés alapja a „hamis ideológia” fogalmának különböző értelmezése. Én „hamis ideológia”-n olyan ideológiát értek, mely nem tükrözi tisztán az objektív osztályérdekeket, illetőleg egy ideiglenes érdekközösség leple alá szorítja az alapvető érdekellentéteket, míg Nagy László láthatóan úgy véli, hogy „hamis ideológia”-nak azt kell nevezni, mely egy objektív érdekellentétet hazug módon érdekközösségnek hirdet. Ebből pedig azt következteti, hogy ha a Bocskai-szabadságharc nemzeti ideológiáját „hamis” ideológiának tekintjük, akkor ezzel tagadjuk a szabadságharc haladó jellegét. Dehát mi tesz egy történelmi eseményt vagy mozgalmat haladóvá? Semmiesetre sem az az ideológiai értelmezés, melyet résztvevői a maguk cselekvésének szubjektíve adnak, hanem az az objektív szerep, melyet a történelmi fejlődésben játszott. Hogy egy közismert példával éljünk, a burzsoázia nem azért volt haladó a történelmi fejlődés egy adott szakaszán, mert azt hirdette magáról (hamisan!), hogy szabadságot, egyenlőséget és testvériséget hoz, hanem mert (ideológiájával ellentétben) a kizsákmányolásnak egy újabb, a termelőerők fejlődésének jobban megfelelő, azt elősegítő formáját vitte uralomra. Bár referátumomban nem is érintettem a Bocskai-szabadságharc haladó vagy nem haladó voltának kérdését, most erről mintegy megkérdezve érzem magamat, s további példaként a „hamis ideológia” és a haladás viszonyára mondom meg erről véleményemet: a Bocskai-szabadságharc nem azért volt haladó mozgalom, mert (hamisan) a parasztok és a földesurak közös *nemzeti* érdekeire hivatkozott, hanem mert egy olyan idegen uralom ellen fogta össze a különböző (egyébként ellentétes érdekű) társadalmi osztályokat, mely rabló módon pusztította az ország népességét és javait. Etekintetben nem tér el a véleményem a hozzászólótól: referátumomban sem tagadtam a magyarországi parasztok és földesurak objektív érdekeazonosságát a Habsburg-terrorral szemben, s csak Nagy László állítja, hogy szerintem a szabadságharc *csak* nemesi osztályérdek volt.

Nem értek viszont egyet a hozzászólóval abban, hogy a Habsburg-ellenes érdekközösség tudatát nem kellett kívülről belevinni a magyar parasztság tudatába, mert az magátólértetődően megvolt benne. Más az, hogy a paraszt tudatában volt a maga Habsburg-ellenes érdekeinek, és más az, hogy érdekközösségben tudja magát földesurával. Hacsak fel nem elevenítjük az „úr és paraszt a magyar élet egységében” burzsoá legendáját, nem gondolhatjuk azt, hogy a jobbágyság földesuraiban természetes szövetségesét, védelmezőjét látta. A szövetség lehetőségességéről és szükségességéről meg kellett győzni a jobbágyságot, s ezt szolgálta a „nemzeti” ideológia, a magyar etnikumú nemesség és jobbágyság állandó politikai érdekközösségének eszméje, szembeállítva a „német nemzet” mint az ellenség fogalmával. Egy ilyen végletes szembeállításban mindig van tömeghisztéria, demagógia és önigazolás, még akkor is, ha alapja az adott körülmények közt reális. Elvégre nem adhatunk hitelt azoknak a magyar nemesek szájából sűrűn elhangzott reményeléseknek, hogy a bécsi udvar tudatosan a magyar etnikum kiirtására törekedett, még akkor sem, ha egyes Habsburg-hivatalnokok német telepítéseket terveztek.

Nagy László egyrészt kifogásolja, hogy a „nemzet” szót idézőjelbe teszem, mintha ún. nemzetről, azaz nem igazi nemzetről beszélnék, másrészt azonban ő maga van azon a véleményen, hogy a XVII. század elején Magyarországon etnikai és osztályokon felüli értelemben vett nemzetről még nem lehetett szó, hanem magyar nemzeti és országlakosokat értették, a nemzeti eszme pedig a Habsburg-ellenes összefogásban nyilvánul meg. Magam részéről nem azért tettem idézőjelbe a „nemzet” szót, mintha kételkednék abban, hogy a kortársak e szón valóban a magyar etnikumú társadalmi osztályok tartós politikai érdekközösségét értették, hanem azért, mert ezzel akartam megkülönböztetni a későbbi polgári nemzetfogalomtól. A források engem nem győznek meg arról, hogy a XVII. század elején a „nemzet” szóval általában az országlakosokat, különösen pedig a Habsburg-terror ellen fegyvert fogó országlakosokat jelölték. Az általam idézett szöve-

gek (s persze még számos más szöveg is) egyöntetűen bizonyítják, hogy ebben a korban a birtokos nemesi osztályt magában foglaló „nemzet” fogalma még élt (erre vonatkozik Nagy László Kollonich Szigfriddel kapcsolatos idézete), de már félig-meddig összerosódott az újonnan kialakult, a *magyar etnikumú* országlakosokat egybefogó nemzetfogalommal. Ez utóbbira nézve egész sor szöveget idéztem referátumomban, de egyet sem ismerek, amely félreérthetetlenül a Nagy László által feltételezett, etnikai és osztálykülönbségre való tekintet nélkül az országlakosok egyetemet jelentő nemzetfogalmat tükrözné.

Fenn kell tehát tartanom azt a nézetemet, hogy a XVII. század elején, a Habsburg-terrortól való fenyegettetés nyomása alatt a magyar uralkodó osztály kiterjesztette a korábbi nemesi nemzetfogalmat a magyar etnikum egészére, és pedig azzal a céllal, hogy a nem-nemesi tömegeket a Habsburgokkal szemben maga mellé állítsa. A parasztság, természetesen objektív Habsburg-ellenes érdekeiből kifolyólag, vállalta az együttműködést a felkelő nemességgel, ez azonban korántsem jelenti azt, hogy vállalta a nemzeti ideológiát is. Referátumomban éppen azt akartam bizonyítani, hogy a szabadságharc fegyveresen csatlakozó parasztokat nem lehet egységes gondolkozású és célkitűzésű tömegnek tekinteni, hanem helyenként, időnként, csoportonként más és más indítókok határozták meg magatartásukat. Ismerünk helyi megmozdulásokat, melyekben nyoma sincs a nemzeti ideológiának, hanem vagy a zavarosban halászás, vagy az egyszerű önvédelem a paraszti fegyverfogás indoka. A világos Habsburg-ellenes kiállás (beleértve a Habsburg-párti földesurak megtámadását is) mindenütt a hajdúk megjelenéséhez kapcsolódik, s nyilván az ő propagandájuknak tulajdonítható, hogy a császáriak katonatorzásai sikertelenek maradtak. Jelenlegi tudásunk szerint tehát azt kell mondani, hogy a parasztság csak ott kapcsolta össze ösztönös önvédelmi és osztályharcát a nemzeti (németellenes) ideológiával, ahol a hajdúk irányítása vagy legalábbis hatása alá került.

Nagy László nem tesz különbséget e nemzeti ideológia és a „Habsburg-elnyomás ellen való önvédelmi harc szükségességének gondolata” közt, ezért mondja, hogy a nemességnek nem kellett a maga ideológiáját ráoktrojálnia a parasztságra, hiszen az amúgy is belátta az érdekközösséget. Persze, ha csak arról lett volna szó, hogy a parasztság keljen fel a Habsburg-zsoldosok ellen, ahhoz valóban nem kellett volna nemzeti ideológia. De a nemesség ennél többet akart, azt, hogy a parasztság keljen fel a német ellenség ellen, de ne keljen fel osztályellensége, földesura ellen, ha az a szabadságharcba csatlakozik. Erre pedig másként nem volt kilátás, csak ha meggyőződik a parasztságot, hogy elsődleges érdek-közössége *magyar* elnyomójával van az *idegen* elnyomóval szemben. Hogy a Bocskai-szabadságharc alatt a parasztság többsége (helyi, az általam idézettekhez hasonló elszigetelt eseteket kivéve) ezt a felfogást vállalta és eszerint cselekedett, azt mutatja, hogy a nemzeti ideológiának volt legalábbis negatív tömeghatása, azaz sikerült a paraszti osztályharcot egy időre a külső ellenségre és annak hazai csatlósaira áthárítani.

Ennél messzebb jutottak a nemzeti ideológia elfogadásában azok a katonáskodó parasztok, akik az önvédelmi harc sikerén túlmenően társadalmi emelkedést is reméltek fegyveres szolgálatuk fejében. Ezeket valóban nem lehet élesen elválasztani a hajdúktól, hiszen — mint azt Nagy László is fejtegeti — azokkal egy kötelékben, azok vezetése alatt harcoltak. El kell azonban őket választani a helyi, pusztán önvédelemre berendezkedő, esetleg éppen csak harácsoló parasztesapatoktól, melyek — mint idézetekkel is bizonyítottam — maguk is elhatárolták magukat a hajdúktól s a hajdúk közé állt parasztoktól. Ezért tekintem helytelen, a valóságnak meg nem felelő felfogásnak a Bocskai-szabadságharcban résztvevő hajdúság és parasztság egészének egyetlen népi szabadságmozgalomba való összerosását, amire Nagy László hajlamosnak mutatkozik.

Itt merül fel a szabadságharc „népi” jellegének kérdése, mely Nagy László számára úgy látszik, nem kérdés. Valóban igaz az, hogy a hajdúság, ha „népi”-n az uralkodó osztályon kívüli rétegeket értjük, népi elem volt, a szabadságharcban vitt szerepének elsőrangú jelentősége pedig nem is vitatható. De ez nem jelenti azt, hogy népi jellegű volt maga a hajdúmozgalom is. Az volna, ha egyértelmű antifeudális vonásokat mutatna. A hajdúk azonban (még ha dúlták-fosztogatták is a nemességet) nem akarták megdönteni a feudalizmust, hanem éppen feudális kiváltságot, a feudális uralkodó osztály által adott és garantált szabadságot kívántak, s ebben egyetértettek velük a közéjük állt parasztok is.

Amennyiben a hajdúk egyáltalán gondolkoztak (s legalább vezetőrétegük bizonyára gondolkozott) a szabadságharc célkitűzésén, akkor egy független feudális magyar királyságot kívántak, melynek uralkodó osztályába (ha annak legalsó rétegébe is) ők is belekerülnek. Ezt a követelésüket a nemesség sokallta, de nem tekintette a feudális rend elleni merényletnek, hanem alku tárgyának, aminthogy végül részlegesen teljesítette is. A hajdúszabadság kétségtelenül rést ütött az örökös jobbágyság rendszerén, s ebből a szempontból kell pozitíve értékelni, de azt sem lehet letagadni — mint azt Nagy László teszi —, hogy az uralkodó osztály ezt az áldozatot nem utolsó sorban azért hozta meg, mert ezzel végleg leválaszthatta a hajdúkat a paraszti osztályharcról, melyet így lehető élcapatától fosztott meg, s ebbe a hajdúk készségesen belementek, hiszen végeredményben ők sem akartak egyebet.

Végül meg kell jegyeznem, hogy referátumom főmondanivalója úgy látszik elkerülte Nagy László figyelmét, holott ha ez nem történik meg, talán másként viszonyult volna mindahhoz, amit a „hamis ideológia”-ról mondtam. Megállapítottam ugyanis, hogy a Bocskai-szabadságharc nemzeti és függetlenségi ideológiája egyedül a hajdúk (és a velük szövetséges, egyéredű prédikátorok) számára *nem* volt hamis ideológia, mert leginkább tükrözte objektív érdekeiket. Az ő esetükben még nemzeti összefogásról is joggal beszélhetünk. Ez a nemzeti és függetlenségi ideológia azonban nem népi, hanem feudális ideológia, a Habsburg-elyomás ellen fegyvert fogó magyarok érdekességének ideológiája, melyben mint lényeges elem foglaltatik benne az (a XVII. századi Habsburg-ellenes harcokban továbbélő) gondolat, hogy a feudális nemzet szabadságáért harcolónak feudális kiváltság jár. Ez — bármennyire is kitérít a birtokos nemességre szabott feudális nemzet fogalmát a szabad katonaparasztság felvételével — nem népi ideológia s még kevésbé polgári nemzetfogalom, hanem a feudális nemzeteszmé új, ha tetszik demokratikusabb s az örökös jobbágyság bilincseit feszegető, de a feudális rend megdöntésére nem törő kiadása.

Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól

(Beszámoló egy beszélgetésről)

A Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete 1962. november 30-án kibővített osztályvezetői értekezleten kötetlen formában megbeszélte Molnár Eriknek az Új Írás 1962. novemberi számában megjelent, „Történetiszemléletünk nacionalista maradványairól” című cikkét, illetőleg azt a problémakört, amellyel a cikk is foglalkozik.

A hozzászólók egy része rámutatott annak a munkának az alapvető jelentőségére, amelyet Molnár Erik a jelzett témakörben kifejtett, és amelynek eredményei már eddig is számos tanulmányban láttak napvilágot. Lackó Miklós a szerző ezirányú tevékenységét úgy értékelte, mint fontos hozzájárulást a marxista szemlélet következetes érvényesítéséhez a társadalomtudományban, és előrelépést a nacionalista történetiszemlélet elleni harcban; az ellen a történetiszemlélet ellen, amely a reakciós „magyar ideológiá”-nak hosszú évtizedek óta talán legfontosabb elemét alkotja, és amelyen zátonyra futott a legtöbb haladó gondolkozású magyar politikus, író, költő is. Várkonyi Ágnes szerint Molnár Erik azzal, hogy Habsburg-ellenes harcaink történetét az alapvető kérdés: az osztályharc szemszögéből vizsgálja, utat nyitott afelé, hogy a magyar történet sajátos vonásait, a nacionalista ferdítésekkel leszámolva, egyetemes összefüggéseik távlatába állítsuk, és e kezdeményezés nyomán máris széleskörű ideológiatörténeti kutatómunka indult meg. Benczédi László azon véleménynek adott kifejezést, hogy Molnár Erik bírálata a nemzettudat túlméretezése ellen irányul — amely történeti fejlődésünk következménye volt, és amely mellett megfért a nemzeti közömbösség is —, nem pedig a nemzeti nihilizmus tükröződése, mint visszhangja alapján ítélve egyesek azt értelmezik, mert az igaz hazafiság időtálló magát épp azáltal hozhatjuk felszínre, ha történetiszemléletünkéről lebontjuk a ráarakódott illúziók burkát, márpedig Molnár Erik tevékenysége ebbe az irányba mutat. Várkonyi Á. utalva arra, hogy a nemzetietlenség, a hazafiatlanság vádja mindig a leghatásosabb fegyver volt az ellen, akit a tömegektől el akartak szigetelni, osztotta Benczédi véleményét a tekintetben, hogy a nemzeti kérdéssel kapcsolatos megnyilatkozásokban és vitákban, így Molnár Erik cikkeiben, nem kuruc—labanc csatározásokról van szó, hanem új, a kuruc—labanc szemléleten túlemelkedő, a történeti valóságot feltáró szemlélet kimunkálása folyik, még akkor is, ha Molnár Eriknek a tárgyalt cikkben — amint ez a visszhangból következtethető — nem mindenben sikerült félreérthetetlenül kifejtenie a kérdés lényegét.

A jelenlevők többsége hangsúlyozta, hogy egyetért Molnár Eriknek négy tanulmányban is tárgyalt alapgondolatával, hogy szakítani kell azzal a történetírói felfogással, amely a múlt jelenségeit és áramlatait nem elsődlegesen az osztályharc szemszögéből közelíti meg, a tudati jelenségeket nem az osztályviszonyokba beleágyazva tárgyalja, és ily módon a letűnt korszakok történetének jelentős eseményeit — búvóhelyet adva ezzel a nacionalizmusnak — a valóságosnál haladóbb színben tünteti fel. Molnár Erik ezirányú tevékenysége kapcsán világosabbá vált, hogy mily sokrétű, megoldásra váró problémák állnak még e területen a történészek előtt. A beszélgetés során a résztvevők jórészt az ilyen, még kimunkálásra váró problémákkal foglalkoztak hozzászólásaikban. Ugyanakkor Molnár Erik legutóbbi cikkének egyes megállapításaira is meggették kritikai észrevételeiket. Benczédi László kérdésesenek vélte: tartunk-e már ott az effajta kérdések tudományos feldolgozásában, hogy széles körök előtt, publicisztikai síkon képviselni tudjuk azt a realisabb, társadalomtörténetileg is megalapozott marxista álláspontot, amelyet a XVI—XVII. századi magyar történelemre vonatkozólag kialakítani szeretnénk; van-e elég tudományos- és anyagbázisunk ahhoz, hogy a pusztán kritikán túlmenően egy jobban megalapozott, hitelesebb történeti képet tudjunk adni. Spira György a tudatfolyamatok vizsgálatát fontosnak tartja ugyan, ennél azonban elsődlegesebb teendőknek tekintti a különböző társadalmi osztályok egymáshoz való, azon tényleges viszonyának és e viszony változásainak — köztük a külső hódítókhoz való viszonyának — beható elemzését, amelyeknek a tudattartalmak csupán tükröződései. Ezt követően lehetne elvégezni a tudatfolyamatok, majd az adott viszonyok meg-

szilárdítását vagy megváltoztatását célzó tettek elemzését, azután a történetírói értékelést, hiszen valamely történelmi változás jelentősége nem végrehajtóinak tudatától, hanem attól függ, hogy e tettek — a tudattól függetlenül — előbbre vitték-e a fejlődést, vagy sem. Kifogásolja azt is, hogy Molnár Erik a *hamis tudat* kategóriájával ugyan sokat, de csak általános formában foglalkozik. Mert az ilyen általános kategóriával alig tud mit kezdeni a történetíró, hiszen egész történeti korokból át szinte minden tudati termék besorolható a *hamis tudat* gyűjtőfogalma alá. Azaz: különbséget kell tenni egyfajta és másfajta hamis tudat között, hiszen pl. a Rákócziól 1703-ban szabadságot váró jobbágyság is tévedtek, de még nagyobbabban tévedtek azok a jobbágyságok, akik 1753-ban Károlyi Sándor fiától remélték a szabadságot.

Szinte egyöntetű volt az a vélemény, hogy a probléma egybekapcsolása Rákosi személyével nem mondható szerencsésnek. Kovács Endre kifejtette, hogy a nemzet, a haza, és a nemzeti függetlenségi harcokra vonatkozó közismert koncepcióknak és Rákosi személyének illetőleg publicisztikájának összekötése azt a hamis látszatot kelti, mintha történéseink felfogása egyszerűen az egyszemélyi politikai irányítás vetülete lett volna. Az elmúlt másfél évtized történettudományának fejlődése a szocialista országokban a magyarhoz hasonló jelenségeket mutat fel, ami arra vall, hogy nem kizárólag magyar koncepcióról van szó. A *nemzetinek az osztályharcossal* szemben történt előtérbe állítása, a nemzeti összefogás gondolatának hangsúlyozása a történeteszek nagy részének tudatában úgy jelentkezett, mint a szocialista patriotizmus kidomborítása, a történetírás normatív jellegéből folyó követelmény oly időkből, mikor szükséges volt megmutatni a világnak, hogy a kommunizmus igaz hazafiak, akiknek van érzékük a nemzeti kérdés iránt is. Ránki György sem értett egyet a cikk azon fejtegetéseivel, hogy a marxista történetfelfogás bizonyos fokú nacionalista torzulásai Rákosihoz vezethetők vissza. Elvileg sem tartja helyesnek az oly felfogást, amely bonyolult folyamatokat csak a személyi kultusz fogalmába kíván beszorítani. Molnár Eriktől távol áll e szemléletmód, cikkében azonban mégsem elemzi eléggé, hogy milyen körülmények között alakult ki a marxista történetírás, mily hatások érték, mennyiben jelentkeztek ily tendenciák a magyar történetírásra nagy hatást gyakorló szovjet történetírásban, hanem helyett mindezen problémákat lényegében egyetlen személy nézeteiből vezeti le. Pedig valójában Rákosi oly politikus volt, aki történeti művet nem is alkotott, és a múltra vonatkozó megjegyzéseiből még a személyi kultusz idején is csak verejtékes erőfeszítéssel lehetett valamiféle egységes történeti koncepciót összetákolni. Várkonyi Ágnes szerint történetírásunk nacionalista ferdítései már a századforduló táján áttentek a köztudatba, már ezeknek az éveknek tudományos irodalmában megtalálható a honvédó jobbágy alakja és a nemzeti összefogás gondolata. Rákosival kapcsolatban — és ezt Lackó Miklós is hangsúlyozta — nemigen lehet beszélni történetiszemléletről, hanem inkább kiragadott idézetek gyűjteményéről. Spira György kifejtette, hogy Rákosi „történetíró” tévedései valójában nem egyes megállapításaiban, hanem sokkal inkább módszerében rejlenek. A vitatott helyen egyébként sem a néptömegek hazaszeretetéről, hanem a haza védelmére irányuló objektív tevékenységükről beszél. Rákosi hibája nem az, hogy 1945 után propagálta a nemzeti összefogás gondolatát, hanem az, hogy egyrészt ennek az összefogásnak a jelentőségét felnagyította, másrészt pedig e gondolatot csak propagálta, de ő maga nem vette komolyan. Módszerének főhibája abban áll, hogy úgy tett, mintha tanulságokat szeretne nyerni a történelemből, holott a múltban csupán saját politikájának, azaz előre felállított tételeinek igazolását kereste. Végeredményben tehát nem látszólagos nacionalizmusa, hanem elsősorban valóságos dogmatizmusa miatt kell bírálni őt.

Ránki György kifogásolta, hogy a cikk egyes, történetfelfogásunkat érintő kérdésekben csupán bizonyos utalásokkal él és nem ad részletes kifejtést. Ez már önmagában félreértésekre és félremagyarázásokra nyújthat alkalmat, ezen túlmenően azonban a közlemény néhány megfogalmazása — Molnár Erik korábbi tanulmányaihoz viszonyítva — leegyszerűsített, ezért vitatható. Spira György, Hanák Péter és Lackó Miklós mezevnek érezték a cikk felépítését. Spira György szót emelt az ellen, hogy Molnár Erik nagymértékben elválasztja egymástól az osztályharcot és a függetlenségi harcokat, és nem veszi figyelembe, hogy a Habsburg-abszolutizmus legfőbb jellemzője magyar vonatkozásban sem annak idegen volta, hanem feudális természetű, amely ezt az abszolutizmust Magyarországon egyenesen a feudalizmus legfőbb bástyájává teszi, és amely a Habsburg-ellenes harcoknak jelentős mértékben antifeudális tartalmat ad. Ránki György ugyancsak helytelenítette, hogy a szerző ezúttal kirekesztette vizsgálódásai köréből a nemzeti kérdésnek a társadalmi haladással való összefüggését. Nyilván e módszer következménye, hogy a cikkben nem eléggé világos a különbség a feudális haza és a burzsoáz haza között. Bár Molnár Erik leszögezi, hogy nem óhajt 1848/49 problémájával foglalkozni, két utalása mégis azt a benyomást kelti, hogy mondanivalóját fenntartás nélkül alkalmazza 1848/49-re is. Kovács Endre szerint mindenképp megnyugtató tisztázásra vár az a kérdés, hogy a nemzeti függetlenség megvédéséért vagy kiharcolásáért folytatott küzdelem önmagában hordja-e értékét, avagy függ-e azoktól a körülményektől, amelyek közepette e harc lefolyik; hogy az állami függetlenség megóvása a dolgozó és kizsákmányolt nép számára minden körülmények között haladó jellegű követelmény-e, vagy csak az esetben, ha konkrétan bizonyítható,

hogy az állami függetlenség esetén az elnyomott osztályok helyzete megjavul. Tény, hogy a marxista történetírás eddig a hódító háborúkkal szemben tanúsított védekezést, az állami központosítást, majd az önálló nemzeti államok kialakulását haladó folyamatokként könyvelte el, még akkor is, ha a támadó vagy fenyegető fél képviselte a gazdasági-társadalmi fejlődés magasabb fokán álló rendszert. (Pl. a litván-lengyel-orosz területek védekezése a német lovagrend, a lengyeleké a svéd betörés, az oroszoké Napóleon ellenében.) Ez az ítélet azt a meggyőződést takarta, hogy a nemzeti fejlődés összes velejáróival együtt jobban biztosítható saját állam, közigazgatás és saját uralkodó osztály hegemoniája esetén, mint idegen uralom alatt. Úgy látszik azonban, hogy e kérdés is megvizsgálandó problémaként jelentkezik. Ezzel kapcsolatban *Spira György* több szempontra is felhívta a figyelmet. Rámutatott, hogy egyrészt a külső hódítókhoz való viszony mélyén ugyancsak osztályviszonyok húzódnak meg; másrészt valamely történeti változás értéke nem függ attól, hogy az közvetlenül javított-e vagy éppen rontott a néptömegek helyzetén (emlékeztetett az eredeti tőkefelhalmozásra vagy a gyarmatosításokra); végül: a függetlenség valamely ország számára nem minden adott történeti helyzetben feltétlenül előny (nem lett volna például az a XVI. században Magyarország számára sem), így minden egyes függetlenségi harc megítélését az adott objektív körülmények mérlegelése dönti el pozitív vagy negatív irányban. E vonatkozásban Molnár Erik megállapításától eltérően nem hiszi, hogy a kapitalizmusban a függetlenség mindig előmozdítja valamely ország fejlődését, ugyanakkor véleménye szerint az uralkodó osztály számára a feudalizmusban sem mindig közömbös a függetlenség. *Benczédi László* azt hangsúlyozta, hogy a Habsburg-ellenes mozgalmak megnyugtató megítélése csak a társadalmi folyamatok nagy korszakot átfogó, „hosszanti” felmérése révén válik lehetségessé. Felidézte, hogy a XVII. századi Habsburg-ellenes mozgalmakat eledlig azon az alapon minősítették haladóknak, hogy szabad katonaparaszti településeket hoztak létre. Újabban feltárt adatok azonban arra mutatnak, hogy egyfelől a Habsburg-ellenes oldalon eltűnőztük ezt a tendenciát, másfelől viszont ily katonaparaszti települések a török ellen emelt végtárházak némelyike körül is keletkeztek. Nem egyértelmű a hajdúvárosok kérdése sem: ezek a települések a XVIII—XIX. században alapvetően a magyar rendi társadalomba illeszkednek bele, és nem a polgári fejlődés útját egyengetik.

Élénk eszmecsere váltottak ki Molnár Erik cikkének a nemzet kifejlődését, a nemzeti tudat kialakulását érintő megállapításai, illetőleg megjegyzései, továbbá az osztályok ellentétének elsődlegességével és a nemzeti összefogás esetlegességével kapcsolatos fejtegetései. *Lackó Miklós* szerint az a kép, amelyet Molnár Erik e tekintetben a feudalizmusról rajzol, inkább csak a feudalizmus klasszikus, XI—XIII. századi areulátára vonatkozólag állja meg a helyét, a XVI—XVII. század tekintetében azonban, amikor a feudalizmus bomlásának már számos jele mutatkozik, nem meggyőző. Hasonlóképp kételyeit hangoztatta a cikk azon nézetével szemben, hogy a burzsoá nemzet nem fokozatosan, nem különböző elemeinek erősödése, hanem szinte egyesapásra, a polgári forradalom eredményeként jött létre. *Spira György* kifogásolta, hogy Molnár Erik a nemzeti fejlődést vizsgálva olvannyira tudati jelenségekre korlátozza fejtegetéseit, mintha a nemzet a szocializmust megelőző korokban pusztán tudati termék volna. Pedig a nemzet a valóságban már korábban is objektív társadalmi alakulás. *Spira György* utalt arra, hogy mindaddig nem foglalkozhatunk komolyan a nemzet fejlődésével, amíg nem vesszük revízió alá a nemzet fogalmának szűkítő meghatározását, mégpedig e meghatározásnak nemcsak a kulturális, hanem a gazdasági egységre vonatkozó pontját is. Ennek szükségességét a történeti tények sürgetik, hiszen például a magyar nemesség és a magyar jobbágyság nemegyszer nemzeti méretekben lépnek fel egymás ellen már akkor is, amikor egységes nemzeti gazdaságról még egyáltalán nem lehet beszélni. *Varga János* azt tette szóvá, hogy a tanulmány a nemzet tudat fejlődésének vizsgálatát csak a szorosabb értelemben vett uralkodó osztály és csak a szorosabb értelemben vett jobbágyság eszméinek elemzésére korlátozta. Ez azonban könnyen egyoldalúságra vezethet, hiszen a letűnt századok ideológiája elsődlegesen oly források alapján mérhető fel, amelyek kisebb-nagyobb mértékben értelmiségi foglalkozást űző emberek révén keletkezett (irodalmi, művészeti stb.) alkotásokban maradtak az utókorra. Vitathatatlan, hogy az értelmiség nem külön osztály, de Lenin felhívta a figyelmet arra is, hogy bár az értelmiség mindig valamely valóságos osztály ideológiáját tükrözi, ez a tükrözés nem mindig közvetlenül történik, azaz összefüggése az előbbivel nem mindig tapintható ki könnyűszerrel: továbbá: hogy az értelmiségnek lehetnek külön rétegei, ennek megfelelő ideológiai nézetei. Különösen érvényes ez olyan társadalmakra és olyan időszakokra, amikor a társadalom normális fejlődési rendjét megzavarják külső tényezők, mint a XVI—XVII. század Magyarországon. Mivel tehát az ideológia kialakítója, hordozója és terjesztője a proletárforradalmak koráig általában az értelmiség, az ideológia történetének kutatása nem szűkíthető le az uralkodó osztály és az elnyomott osztály eszméinek vizsgálatára, hanem teljes mélységben kell feltárni a termelésben közvetlenül részt nem vevő csoportok (literátusok, prédikátorok, katonaleányok stb.) gondolkodását, az emögött álló értekeket is, mert csak így juthatunk el az eszmék és a rajtuk keresztül megnyilatkozó törekvések pozitív vagy negatív értékeléséhez.

Hanák Péter vitába szállt a tanulmányának a Kommunista Kiáltványból levont ama következtetésével, hogy a parasztságnak még annyira sínes hazája a feudalizmusban, mint a munkásságnak a kapitalizmusban. E következtetést jogosulatlannak ítélte, hiszen a feudális rend is biztosított bizonyos jogokat és főként: birtokot a jobbágyságnak. *Szűcs Jenő* a nemzettudat kialakulásával kapcsolatban rámutatott, hogy a középkori nemzettudat egyértelműen *rendi* közösségtudat; eredetét, tartalmát és funkcióját tekintve nincs köze a „modern” nemzettudathoz. Az idegen nyelvű, erkölcsű és szokású támadóval: a törökkel szemben, amely mind a rendi kereteket (állam), mind pedig az objektíve létező etnikai-nyelvi közösséget fenyegette, kezdetben elegendő volt az öröklött, adott keresztény-vallási tudat, sőt a külső támadás következtében nálunk ez a tudat a XV—XVI. században sajátos renaissance-át élte. E korban még nem mint *magyarok*, hanem mint *keresztények* harcolnak ősünk a török ellen. A XVII. század elején azonban a korábbi nemesi-rendi „nemzettudat” tartalmában kiszélesedik és mozgósító eszmei kategóriává válik. Ezt azonban nem a gazdasági élet tényezői eredményezik, hanem az új jelenségek egész sora: idegen zsoldoseregek garázdálkodása, idegen mezben fellépő ellenreformáció, birtok-elkobzások stb. Mindezek az idegen és ellenséges színben fellépő erővel szemben elégedetlenséget érlelnek a társadalom különböző rétegeiben. A Habsburg-hatalom e században egyértelműen csak rosszat hozott a magyarországi társadalomra, feudális központosító kísérletei a társadalom egyetlen rétegére nézve se tudtak semmi kedvezőt felmutatni. Csak rosszat szülő próbálkozásai a rendi kiváltságait féltő nemes, a vallásáért és ugyancsak rendi autonómiájáért aggódó polgár, a jószágát és békéjét veszélyben látó, újabb terhekkel sújtott jobbágy szemében a középkori kategóriáknak megfelelően egy-képp az idegen „nyelvű, erkölcsű és szokású natio” támadásaiként jelentkeztek. Mivel azonban ez az „idegen natio” maga is keresztény volt, az ellene táplált ellenszenv és védekezési igény már nem tudott mit kezdeni a hagyományos keresztény-közösségtudat kategóriáival. Ugyanakkor ez az új ellenség — bár más-más vonatkozásban — egyaránt fenyegette az azonos nyelvű és hasonló erkölcsű-szokású közösséget: a magyar társadalmat. (A cseheknel is a német seregek és földesurak elleni védekezés hozta létre a huszitizmus idején a „nyelv-nemzet” tudatát.) E fenyegetés a XVII. században állandósult és ez teremtett alapot a rendi nemzet gondolati anyagának fokozatos tágulásához. Az ideológiai átformálást a közép-rétegek (értelmiség, prédikátorok, városi, mezővárosi elemek, katonarétegek) végezték el, jelentős részben saját rendi illetőleg rétegerdekeik által mozgatva, de a század végére már széles jobbágyrétegek is magukévá tették. Kétségtelen, hogy e XVII. századi nemzettudat „hamis tudat”, de bizonyos értelemben „hamis tudat” a polgári nemzettudat is. Azonban nem ez a fontosabb kérdés, hanem az, hogy mint mozgósító eszme mennyiben volt hatékony. E szempontból más-más fokot képviselnek a Boeskyától Rákócziig terjedő mozgalmak. Az ideológia fejlődéstörténetében mégis összetartozó korszakot alkotnak, amelyet mind a középkori rendi „nacionalizmustól”, mind a XVIII. század végén ébredező polgári jellegű nemzeti tudattól éles cezura választ el. *Benczédi László* hangsúlyozta, hogy a XVIII. század utolsó harmadától valóban a termelés átalakulásának hol előrehaladó, hol gátakba ütköző folyamata termelte ki nálunk a nemzeti öntudatot és nacionalizmust, ugyanakkor a feudáliskori nemzettudatnak oly izmos és erőteljes jelentkezése a XVII. században épp fordítva: a korabeli feudális társadalom „természeti” rendjének megbonnlásából, azaz fejlődési rendellenességeiből származott. E túl-mértékezett nemzettudat történeti szükség volt ugyan, de *önmagában véve* nem volt erőny. Mintegy abszolutizált változata található meg a Thököly-korban, amikor is e nemzettudat nélkülözi a konkrét társadalmi tartalmat, mögötte egy olyan katonáskodó réteg áll, amely a háborút bizonyos mértékig harcátlan tekinti. Ideológiájában azért válik kizárólagossá a nemzeti elem, mert a kor adottságai nem tették lehetővé, hogy katonáskodása meghatározott társadalmi célra is irányuljon.

A hozzászólók — elismerve a tanulmányának és Molnár Erik egyéb, hasonló vonatkozású cikkeinek érdemait a tekintetben, hogy ideológia-történeti vonatkozásban is kiemeli az osztály-ellentétek állandó voltát — e kérdés kapcsán is számos bíráló észrevételt tettek. *Ránki György* úgy látta, hogy e tanulmány vitathatóan kezeli az ellentétek dialektikus egységének és harcának kérdését. Valójában régebbi történetírásunk sem abszolutizálta az ellentétek egységét, azaz a nemzeti egységet, hanem inkább csak arról van szó, hogy történelmünk nagy esomópontjain, amikor valóban lehet ily egységről beszélni, ezt az egységet állította, a valóságtól elszakítva és idealizálva, előtérbe; ennek következtében nem egyszer az egység és a harc folyamatából a harc annyira elhalványodott, mintha a magyar történelem nagy eseményei kizárólag a nemzeti összefogáshoz kapcsolódtak volna. Molnár Erik a marxista történetírásnak valóságos hibáját bírálja, de — lehetséges, hogy csak a vita hevében — a történelmi folyamatból a lényegest: az ellentétek harcát olyannyira kiemeli, az ideiglenest: az ellentétek egységét annyira mellőzi, mintha kétségbe is vonná az utóbbi lehetőségét. *Spira György* arra mutatott rá, hogy az ellentétes érdekű osztályok átmeneti összefogása nem minden esetben előnyös, de nem is mindig elítélendő. A magyarországi 1848, a franciaországi 1789 példájával bizonyította, hogy — Molnár Erik véleményétől eltérően — kizsákmányolók és kizsákmányoltak érdekei nemcsak tudatukban,

hanem alkalmankint a valóságban is találkozhatnak. *Kovács Endre* ugyancsak hangsúlyozta — helytelenítve a cikk hallgatását erről —, hogy az alapvető osztályellentétek fennállása mellett oly társadalmi helyzetben, amikor a fejlődésnek egy magasabb fokra kell lépnie, az ellentétes érdekű osztályoknak igenis lehetnek azonos érdekeik, hiszen az uralkodó osztály, miközben a maga osztálypozícióit védelmezi, megszólaltathatja az egész nemzet érdekeit. A haladás kritériuma ilyenkor — amint erre Marx és Engels az 1848-i forradalmakkal kapcsolatban rámutattak — az össznemzeti társadalom fejlődésének kérdésében keresendő. A feudális korban végső soron szintén a fejlődés felsőbb fokára való eljutás egy-egy mozgalom értékmérője.

Hanák Péter aláhúzza: a feudalizmussal kapcsolatban sem szabad elfelejteni, hogy az osztálytársadalom az antagonisztikus ellentétek ellenére is egység; igaz, az osztályharc, az osztályellentétek kibékíthetetlenlése az alapvető, ugyanakkor azonban a jobbágy léte feltételezi a földesúr létét, és megfordítva. E két egymással kibékíthetetlenül szembenálló osztálynak azonban igenis vannak közös érdekeik. Ilyen például az adott társadalomnak a természettel folytatott, annak meghódítására irányuló harca. (Ezt a gondolatot fejezi ki Ady is „A grófi szérűn” c. versében.) De a tárgyalat korban elnyomónak és elnyomottnak egyaránt érdeke a külső hódítás ellen való védekezés is, amely — bár más-más módon — mindegyiket fenyegeti. A tárgyalat cikkből mindez hiányzik, ezek nélkül pedig a korábbi tanulmányokat nem ismerő olvasóban egyoldalú kép alakulhat ki. *Malik László* is amellett foglalt állást, hogy a feudális nemzetben többet kell látni, mint pusztán a kizsákmányolók érdekközösségét, illetőleg annak tudatát. A feudális nemzet ugyanis az ősközösségi rend felbomlásából jön létre, mégpedig úgy, hogy a kialakuló feudális függési viszonyok sokáig a családi-nemzetségi-törzsi kapcsolatok formái alatt lapanganak, s maguk a kizsákmányolók se igyekeznek ezeket az illuzórikussá vált formákat felszámolni, mert így kevesebb ellenállást kell legyőzniük, mint nyílt alávetés esetén. A társadalmi tagozódás objektív kényszere ezért a társadalmi tudatban valamiféle kölesönös megegyezés formájában tükröződik, s a kizsákmányolók és kizsákmányoltak viszonyának későbbi értelmezésében a feudalizmus egész fennállása alatt megmarad e szemlélet több-kevesebb nyoma. Ez a szubjektív, hamis ideológia az alapja az elnyomók és elnyomottak valamiféle összetartozását, sőt érdekközösségét feltételező feudális nemzetszemléletnek. Ennek szívós fennmaradásához azonban egy objektív tény is hozzájárult: az a *relatív* összetartozás, amely az antagonisztikus osztályok viszonyában — épp ez osztályok kölesönös feltételezettségéből következően — az abszolút ellentétek mellett érvényesül. Molnár Erik korábbi cikkeiben ezt hangsúlyozta is, jelen tanulmányából azonban sajnálatos módon kimaradt, és hiánya a félreértések egyik forrása lett.

Különbőféle megjegyzések, sőt ellenvetések érték a tanulmánynak a szocialista nemzeti tudatot érintő utalásait. *Várkonyi Ágnes* felvetette, hogy mivel a cikk nem tisztázza világosan, milyen történelmi kérdések kerülnek előtérbe a szocialista nemzeti tudatban, e ponton nagyon problematikus az előrelépés kérdése. *Hanák Péter* merevnek tartotta a Kommunista Kiáltvány azon kitételének alkalmazását, hogy a proletárnak nincs hazája. Kifejtette: Marx a Kiáltvány megírása idején úgy látta, hogy az emberiség rohamosan halad az olyan társadalom felé, amelyben csak két osztály van — a burzsoázia és a proletariátus, és egyszersmind rohamosan halad az abszolút elnyomorodás felé. Azóta azonban egyik sem következett be, ezért az első megállapítás módosításra szorult, most pedig fel kell adni az abszolút elnyomorodás elvét is. Marxnak 1848-ban mindenképp igaza volt: akkor — a múlt század közepén — a fejlődés tendenciái az általa hangsúlyozott irányba mutattak. Időközben azonban ellenkező tendenciák léptek fel, mégpedig részben objektív körülmények, részben a munkásosztály osztályharcát következtében. A munkásosztály helyzete a múlt század közepéhez képest megváltozott, ennek következtében változáson ment át a munkásságnak a nemzeti kérdéshez való viszonya is. Így „a munkásságnak nincs hazája” jelszó is módosult: módosították a munkásosztály helyzetében bekövetkező objektív változások, módosította maga a munkásmozgalom. Ugyanakkor — jegyezte meg Hanák — világos, hogy nem minden nemzeti harcot kell a proletariátusnak támogatnia, hanem csak azt, amelyik a szocialista forradalom, a szocialista átalakulás felé egyengeti az utat. *Gonda Imre* rámutatott, hogy e cikkben csak az hangsúlyozódik: a munkásoknak nincs hazájuk, holott Molnár Erik egyéb tanulmányainak ismerői tudják: ő maga sem látja ennyire egyszerűnek e problémát. Ebben a formában ugyanis a munkásság és a haza viszonyáról mondtak nem felelnek meg a valóságnak. Már maga Marx és Engels sem így leegyszerűsítve értették ezt a problémát, Lenin ki is bővítette a kérdéskomplexumot, és mi marxisták igenis elismerünk bizonyos érdekközösséget az egyazon nemzethez tartozók között. *Jemnitz János* abban egyetértett Hanákkal, hogy a 48-as marxi tétel tartalma a későbbiekben valóban változik, és ebben a változó gazdasági helyzet a primér tényező. Annak következtében pedig, hogy egyúttal a társadalmi, politikai és kulturális viszonyok is változnak, a kérdés még inkább bonyolódik. Ugyanakkor kifogásolta Jemnitz Hanák gondolatmenetének kissé egyoldalú voltát. Hanák ugyanis — mondta Jemnitz — az ellentétek egységénél elsődlegesen azt hangsúlyozta, hogy miképpen érvényesül ez az egység, de csak érintette a másik, nagyon lényeges mozzanatot,

azt tudniillik, hogy a proletariátus nemcsak a nemzet egyik alkotó eleme, hanem van a proletariátusnak egy másik kötöttsége is: a nemzetköziség; e nemzetköziség tartalmát jelentő proletár érdekezésség és testvériség pedig sokkalta nagyobb és erősebb, mint az a kapocs, amely a munkásosztályt saját nemzetének más alkotó elemeihez fűzi. Ennek szem előtt tartása nélkül nem lehetne megérteni a proletariátus szerepét és magatartását a nemzeti függetlenség kérdésében vagy nemzeti háborúk esetén. Ha a proletariátusnál csak az egyik, az előbbi kötöttség érvényesülne, akkor mindig a nemzeti védelmi háborút kellene támogatnia. Azonban épp a másik, az utóbbi kötöttség — mivelhogy a történelemben a kettő nem mindig esik egybe — eredménye: adott esetek kapcsán nem bizonyos eleve, hogy ténylegesen melyik érvényesül. Ez azonban nemcsak tudati, hanem az objektív helyzetből előálló probléma. Már a klasszikus kapitalizmus idején nemzeti ellentétek esetén (pl. a Balkán-háború, a porosz—osztrák, porosz—francia háború, Szerbia az első világháború kezdetén stb.) a leginkább szocialista emberek — nagyon helyesen — nem a nemzeti momentumokat, hanem a szocialista, független proletár szempontokat állították előtérbe. A későbbiekben kiderült, hogy mind az internacionalizmus, mind az egyes országok szilárd szocialista gócéjának kialakítása szempontjából ez a proletár szocialista állásfoglalás bizonyult a munkásmozgalom számára hasznosnak és értékesnek. *Szűcs Jenő* problematikusan minősítette azt a felfogást, amely szerint a szocializmusban erősödik (sőt akkor teljesedik ki igazán) a nemzeti tudat. Igaz, az egyes szocialista országokban a környező kapitalizmus léte és egyéb mozzanatok átmenetileg talán erősítik e tudatot, de ezek megszűntével a szocializmus immanens fejlődési tendenciái szükségszerűen gyengíteni fogják azt, visszaszorítva a nyelvi, kulturális egység tudatának szintjére. Mindez következik abból, hogy a nemzeti tudat mind eredetét, mind fő jellemvonásait tekintve az *elhatárolódás*, a *védekezés* igényéből születik, és ezek az igények táplálják mindvégig (hogy adott esetben a *terjeszkedés*, *támadás* igénye következtében nacionalizmussá torzuljon). Ahogy ezek az igények fokozatosan időseztőlenné válnak, úgy veszt el a nemzeti tudat is fokozatosan azt a határozott politikai karaktert, amelyet a történelmi fejlődés folyamán felöltött.

Végezetül: *Várkonyi Ágnes* megjegyezte: általában csak a köznemesi-kuruc nacionalizmusra szoktunk figyelni, és megfeledkezünk a labanc nacionalizmusról, holott ez utóbbi raffinátabb és épp ezért nehezen ismerhető fel, *Hanák Péter* pedig — a jelenlevőknek általában egyetértésétől kísérve — egy másik problémát hozott szóba. Mi már régóta harcolunk a magyar nacionalizmus ellen — mondotta. Ez a harc azonban teherátvitellel küszködik. E teherátvitel közül nem utolsó az, hogy a mi saját nacionalizmusunk elleni harc mindaddig szárnyaszegett marad — és könnyen visszajára sült el, azaz a nacionalizmus legyűrésé helyett annak másoldali megerősödésére vezethet —, amíg más országok is nem kapcsolódnak be harcunkba intenzívebben és nem egyesített, összehangolt erővel folytatjuk e küzdelmet.

Molnár Erik összefoglalójában tanulságosnak, megfontolandó szempontokat felvetőnek ítélte a beszélgetést. Nem reflektált valamennyi kérdésre, hiszen közülük nem egy alaposabb átgondolást kíván. Ehelyett inkább cikkének főgondolataihoz fűzött magyarázó, megírásának indítékait megvilágító megjegyzéseket. A marxista elméletnek — hangsúlyozta Molnár Erik — vannak mulandó részei is, de vannak elemei, amelyek megváltoztathatatlanok, állandó érvényűek. Az utóbbiak közé tartozik az is, hogy minden osztálytársadalom története az ellentétes érdekű osztályok harcának története, ide számítva az uralkodó osztályok egymás elleni harcát is. Ebből következik, hogy minden történelmi tömegmozgalmat az osztályharcból kiindulva kell vizsgálni alá vetni. Tanulmányában ezt tartotta szem előtt, mert az ellen a felfogás ellen küzd, amely e tiszta marxista elméletbe: az osztályharc elméletébe nacionalista elemeket kevert bele. Emellett abból a nézetből indult ki, hogy a történettudomány területén is küzdeni kell a személyi kultusz ellen, az osztályharc elméletének tisztaságáért folytatott harcot pedig Rákosi ellen is meg kell vívni. Meg kell vívni, mert azáltal, hogy Rákosi közismert személyi pozíciójába emelkedett, a történettudományban is minden szava dogmává vált. Rákosi nem volt történész. Sztálin sem volt az. Mégis a személyi kultusz korában történetiszemléletük döntően befolyásolta a történetírást. Emellett Rákosi fogalmazta meg legjobban összefoglalva, legkifejezőbbben azt a marxizmustól idegen álláspontot, amely ellen fel kell venni a harcot. (Révai hasonló koncepciójának bírálata több teret és nagyobb munkát igényel.) A nyilvánosság elé az Új Írás szerkesztőségének felkérésére vitte ki a kérdést, abból a gondolathoz kiindulva, hogy napjaink egyik főfeladata a szocialista tudat kiépítése és erősítése, ehhez pedig elválaszthatatlanul hozzátartozik — hiszen annak részét képezi — a szocialista történelmi tudat kialakítása. Végezetül azt jegyezte meg, hogy tanulmányából szándékosan rekesztette ki a haladás kérdésének vizsgálatát, a Habsburg-ellenes harcok értékelését, és korlátozta cikkét arra, hogy csupán a történelmi folyamatot írja le a maga okozati összefüggéseiben. Ennek oka az volt, hogy a történelmi folyamatok pártos értékelésének elmélete nincs kielégítően kidolgozva. Az „Új Írás” részére készülő vita-záró cikkben érinteni fogja az idevágó problémákat, s ott fog válaszolni részletesebben a most elhangzott ellenvetésekre, illetve ezek közül a legkényesebbekre is.

Varga János

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1960. II. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin

Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország

Olaszország
Románia
Skandináv országok
Spanyolország, Portugália
Svájc
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
Afganisztán
India
Közép-Kelet
Vietnam
Kína
Korea
Mongólia
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika
Ausztrália

Németország

Petrusjyn Je. N. : A fasiszta Németország kilépése a Népszövetségből. NDVSIN 1960. 2. sz. 167—181.
Třeštilk D. : Kosmas és Regino. (Kosmas krónikájának kritikájához.) ČCH 1960. 4. sz. 564—587.
Nekrológ Wilhelm Pieckről. NM 1960. 10. sz. 1119—1120.
Nekrológ Wilhelm Pieckről, 1886—1960. ND 1960. 10. sz. 34—35.
Dlusi O. : A német nép nagy fia. SM 1960. 10. sz. III—VII.
Berve H. : Nekrológ A. Schultenről, 1870—1960. HZ 191/2. (1960. okt.) 484—486. [Ökortörténész].
Schrot G. : In memoriam Wilhelm Schubart. ZG 1960. 8. sz. 1898—1901. [1873—1960. Papyrologus].
Stiehler G. : Nekrológ Prof. Hermann Duncckerről, 1873—1960. ZG 1960. 5. sz. 1416—1424.

Leuschner J. : Nekrológ K. G. Hugelmannról, 1879—1959. HZ 191/2. (1960. okt.) 483—484. [Jogtörténész].
Löwe H. : In memoriam Bernhard Schmidler, 1880—1959. HJ 79. (1960) 516—518. [Erlangeni közép-korász].
Mommson W. : Nekrológ L. Bergsträsserről, 1883—1960. HZ 191/2. (1960. okt.) 486—487. [Szociáldemokrata párttörténész].
Beck H. G. : Nekrológ Anton Michelről, 1884—1958. JGO 8/3. (1960) 396. [Egyháztörténész-professzor a freisingi főiskolán].
Stadtmüller G. : Nekrológ Anton Michel történész-professzorról, 1884—1958. HZ 190/3. (1960. jún.) 728—729.
Wolter H. : In memoriam Leo Ueding, 1893—1959. HJ 79. (1960) 518—520. [Frankfurti egyháztörténész].

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Rhode G.** : Hans Koch (1894–1950). ZfO 1960. 1. sz. 1. sz. 31–33. [Ostforscher].
- Schmaus M.** : In memoriam Artur Michael Landgraf, 1895–1958. HJ 79. (1960) 514–516.
- Nekrológ** Alfred Meuselről, 1896–1960. ZG 1960. 7. sz. [1521–1525]. [A Német Történeti Múzeum igazgatója.]
- Braudel F.** : Nekrológ Ludwig Butin német gazdaságtörténészről, 1903–1958. Ann 1960. 2. sz. 411–412.
- Fischer K. A.** : In memoriam Fritz Valjavec, SoF XIX (1960) 1–15. [1909–1960.] **Schroeder F.** : Fritz Valjavec műveinek jegyzéke, uo. 16–33.
- Herrmann J.** : A Német Történelmi Társulat östörténettel és az osztálytársadalom kialakulásának történetével foglalkozó munkacsoportjának első ülése. [1959. okt. 30.–nov. 1.] ZG 1960. 1. sz. 185–190.
- A Német Történelmi Társulat III. körzeti egyletének tudományos konferenciája az NDK történeti jelentőségéről. ZG 1960. 2. sz. 389–393.
- Zachoval M.** : Konferencia az NDK történetének jelentőségéről a NTA Történettudományi Intézetében, 1959. szept. 18–20. ČCH 1960. 1. sz. 91–93.
- Zastavenko G. F.** : A NDK és a Szovjetunió történezeinek berlini konferenciája. NNI 1960. 2. sz. 200–202. [Berlinben, 1959. dec. 14–19.]
- Dörnberg S.** : A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészbizottságának konferenciája Berlinben. VI 1960. 3. sz. 208–212.
- Scheel H.** : A Német–Lengyel Történészbizottság V. és VI. konferenciája. ZG 1960. 5. sz. 1172–1173. [1959. febr. 16–18. Erfurt; 1960. febr. 15–17. Wrocław.]
- Anderle A.** : A német–csehszlovák történészbizottság X. ülése ZG 1960. 2. sz. 393–394.
- Werner K. H.** : Nyilvános konferencia „A bonni katasztrófa-diktatúra ellen — a békekért és a demokráciáért” címmel. ZG 1960. 4. sz. 975–978. [Berlin, 1960. febr. 18.]
- Neubauer H.** : A német Ostforscherek gliesseni konferenciája. JGO 1960. 2. sz. márc. 21–23. [1960. márc. 21–23.]
- Herzfeld H.** : A jelenkor-történet nemzetközi kongresszusa, München, 1959. nov. 24–27. VfZg 1960. 3. sz. 310–322.
- Dufu Al.** : A Német Demokratikus Köztársaság nemzeti történészbizottságának megalakulása. S 1960. 4. sz. 264–265.
- Laube A.** : A Német Történeti Társulat középkori osztályának alapító konferenciája. ZG 1960. 4. sz. 964–974.
- Rudolph R.** : A Német Történelmi Társulat 2 éve. ZG 1960. különszám, 610–616.
- Giersiepen E.** : A német gazdaság- és társadalomtörténet az NDK gazdaságtörténezeinek kutatómunkájában. ZG 1960. különsz., 229–244.
- Fritze K., stb.** : Város- és Hanza-történeti kutatások az NDK-ban. ZG 1960. különsz., 74–104.
- Dollinger Ph., Folz R.** : Németország középkori története. Az 1955–1959. évi kiadványok. Szemle. RH CCXXIV. (1960. júl.–szept.) 123–154; (1960. okt.–dec.) 369–400.
- Erbslösser M.** : Publikációk a Nyugat-Európában és Németországban a középkorban lezajlott társadalmi-vallási mozgalmakról. ZG 1960. különsz. 105–115. [Az 1950-es évek irodalma.]
- Mottek H.** : A kapitalizmus elemeinek fejlődése Németország feudális rendjében. Szemle. ZG 1960. különsz. 163–178.
- Lemke H., Winter E.** : Kutatások az orosz történelemről és a német–orosz kapcsolatok történetéről 1917-ig, az NDK-ban. ZG 1960. különszám, 508–519. [A legkor. időktől.]
- Schilfert G.** : Tudományos publikációk az újkori egyetemes történetről az NDK-ban. ZG 1960. különsz., 532–543.
- Steiger G., Straube M.** : Kutatások és publikációk 1945 óta az NDK területén levő német egyetemek és főiskolák történetéről. ZG 1960. különszám, 563–599.
- Laube A.** : A történészek tudománypépszerűsítő tevékenységének egy új formája Németországban. ZG 1960. 1. sz. 164–167.
- Einicke L.** : A Német Szocialista Egységpárt KB mellett működő Marxizmus–leninizmus Intézet tevékenysége. VI 1960. 10. sz. 205–210.
- Fritze K., Wilhelmus W.** : „A Keleti tenger története” munkaközösség megalakítása. ZG 1960. 7. sz. 1651–1653.
- Walther H.** : „A német–szláv név- és településtörténeti kutatások” munkacsoportjának VI. évi ülése. ZG 1960. 7. sz. 1658–1659.
- Wächter E.** : A szocialista munkaközösségek fejlődése a Német Tudományos Akadémia Történettudományi Intézeté gazdaságtörténeti osztályán. ZG 1960. 7. sz. 1644–1651.
- Kühne H. D.** : A berlini Humboldt-egyetemen a kapitalista világpiac problémáival foglalkozó kutatócsoport tevékenységéről. DAp 1960. 5. sz. 541–544.
- Solta J.** : A szorb népkutatással foglalkozó intézet történeti szekciójának munkásságáról. ZG 1960. 1. sz. 175–181.
- Hoffmann E.** : A nyugat-német történetírás fejlődéséhez és szerepéhez. ZG 1960. 8. sz. 1811–1831.
- Hempel H.** : A történeti kutatás szervezeti formái Németországban. HZ 189 (1960) 139–222.
- Savage P. P.** : A német történészek és Poroszország rehabilitációja. Ann 1960. 1. sz. 130–150.
- Senkowska M.** : Poroszország rehabilitálásának kísérletei. KH 1960. 3. sz. 870–879. [A reakciós nyugati történetírásban.]
- Kofalka J.** : A történetírás a revansizmus szolgálatában. VI 1960. 6. sz. 210–215. [A Zeitschrift für Ostforschung c. folyóiratról.]
- Szalov V. I.** : Az új- és legújabbkor reakciós nyugat-német történetírása. NNI 1960. 4. sz. 115–123.
- Szalov V. I., Tulcinskij M. R.** : A müncheni Ostforschung-Institut a bonni revansista politika szolgálatában. VI 1960. 12. sz. 164–173.
- Kozovoj M. T.** : N. G. Csernisevskij Németország történetének kérdéseiről. ZG 1960. 2. sz. 329–356.
- Barakov K. N.** : Az SzfA Történettudományi Intézetének Németország történetével foglalkozó csoportjában folyó munkáról. NNI 1960. 5. sz. 177–178.
- Schwarz G. M.** : Németország és Nyugat-Európa Ernst Troeltschnél. HZ 191/3. (1960. dec.) 510–547. [Főként 1914 utáni munkássága tükrében.]
- Górski K.** : Prof. P. M. Schramm a lengyel–német történeti kapcsolatokról. KH 1960. 1. sz. 277–282.
- Epstein K.** : Újabb amerikai irodalom a 20. század német történetéről. WAG 1960. 1. sz. 51–69.; 2. sz. 120–142.
- Jilek H.** : A szudétanémet bibliográfia állása és feladatai. ZfO 1960. 1. sz. 65–72.
- Schlenger H.** : Irodalom a német „keleti” területekről és szomszédos vidékekről. GWU 1960. 4. sz. 236–249.; 5. sz. 310–323.
- Lötze H.** : Jelentés a Szovjetunióról az NDK-nak 1957 óta átadott levéltári állagokról. Am 1960. 1. sz. 12–15.
- Lötze H.** : A Szovjetunió részéről az NDK-nak átadott német történetre vonatkozó levéltári anyag. ZG 1960. 5. sz. 1177–1182.
- Polišensky J.** : Cseh történeti anyag a Német Demokratikus Köztársaság levéltáraiban. ČCH 1960. 2. sz. 228–230.
- Todorova Cv.** : Bolgár történeti dokumentumok a NDK levéltáraiban. IP 1960. 1. sz. 116–121.
- Lötze H.** : A levéltári munka tervezése és szervezése. Am 1960. 4. sz. 117–120.
- Meinert H. O., Leesch W.** : Egy német levéltári terminológia alapvonalai. A német levéltári nyelv tanulmányozására alakult bizottság jelentéstervezete. Am 1960. 4. sz. 134–152.
- Hahn A.** : A drezdai állami levéltár sorsa a második világháborúban. Am 1960. 1. sz. 26–30.
- Brachmann B.** : Az NDK szocialista levéltár-ügyének fejlődéséhez. Am 1960. 1. sz. 1–11.
- Ullmann E., Bernhard H. J.** : A Német Történeti Múzeum — az NDK központi történeti múzeuma. ZG 1960. különsz., 600–609.
- Hofmann H. G., Weitendorf Fr.** : A NATO-kurzus a nyugatnémet történelemtanításban. ZG 1960. 3. sz. 696–719.
- Koschnitzke R.** : Javaslat a történelemtanítás újjászervezéséhez a felső osztályokban. GWU 1960. 9. sz. 554–562.

- Krüger K.: A Német Történelemtanárók Szövetségének konferenciája Hamburgban. GWU 1960. 12. sz. 772–775.
- Sutor B.: Történelemtanítás és politikai közösségstudomány. GWU 1960. 4. sz. 211–215.
- Kemter M., Mägdefrau W.: Történelemtanárók hete a jénai Schiller egyetemen, 1960. febr. 15–19. ZG 1960. 5. sz. 1174–1177.
- Mottek H., Schröter A., Becker W.: A gazdasági kérdések a „Német történet” tankönyv eddigi megjelent fejezeteiben. ZG 1960. 8. sz. 1862–1877.
- Engel J.: A német egyetemek és a történettudomány. IIZ 189. (1960) 223–378.
- Braunreuther K.: Az államtudományok a berlini Humboldt egyetemen az első félszázadban. 1810–1860. Ww 1960. 6. sz. 889–896.
- Uhlirz M.: A karoling részbírodalmak „szent lándzsáihoz”. MIÖG LXVIII. (1960) 197–208. [Sacra lancea imperialis, 10–11. század.]
- Feine H. E.: A „közösségi templom” a germán jogban. MIÖG LXVIII. (1960) 171–196. [8–13. század.]
- Zöllner E.: A bajor nemesség és Innichen helység megalapítása. MIÖG LXVIII. (1960) 362–387.
- Mohr W.: A birodalmi politika és a 813. és 816. évi császári koronázás. WAG 1960. 3. sz. 168–186.
- Kahl H. D.: Honnan származik a tized harmadolása Brandenburg és Ljavelberg egyházmegyéikben. Az egyházi reform és a keleti misszió a késő középkorban. Jogtörténeti adalékok. IJ 79. (1960) 89–103. [948-tól.]
- Paulhart H.: Adelheid epítaphümanak ajánlólevele és előszava. MIÖG LXVIII. (1960) 244–249. [Ottó második felesége, †999.]
- Kolesznyickij N. F.: A feudális tulajdon jellegzetességei Németországban a 10–12. században királyi és magánbirtokosi dokumentumok alapján. NDVSIN 1960. 1. sz. 140–154.
- Fichtenau H.: Retorikus elemek az Ottók és a száli uralkodók okleveleiben. MIÖG LXVIII. (1960) 39–62.
- Richter E.: A német iskola- és oktatásügy történetéhez. GWU 1960. 2. sz. 70–88.
- Dubled H.: A földesúri birtok igazgatása és megművelése Elzászban a 11–12. században. SW 1960. 4. sz. 433–472.
- Mikolajczyk H. L.: A „jámbor” IV. Henrik császár. MIÖG LXVIII. (1960) 250–265.
- Koller H.: A „princeps” cím jelentése a birodalmi kancelláriában a Szállak és Hohenstaufok idején. MIÖG LXVIII. (1960) 63–80.
- Hausmann Fr.: A reichersbergi egyházi adománybirtokok biztosítása a Hohenstaufok okleveleiben. MIÖG LXVIII. (1960) 98–113.
- Appelt H.: A császári jogok fenntartása Barbarossa Frigyes diplomáiban. MIÖG LXVIII. (1960) 81–97.
- Dubled H.: A „taille” és az „Umgeld” Elzászban. Ww 1960. 1. sz. 32–47.
- Forstreuter K.: A misszió kérdései Poroszországban 1245–1260 között. ZfO 1960. 2–3. sz. 250–268.
- Waley D. P.: P. Capocci kardinális, pápai legátus constitutioi 1249 júliusában. EHR LXX/297. (1960. okt.) 660–664. [Katonai támadás előkészítése II. Frigyes szicíliai királysága ellen.]
- Appelt H.: A wrocław Szt. Vince kolostor és a neu-markti jog. ZfO 1960. 2–3. sz. 216–230.
- Baumhauer A.: A német–svájci határ létrejötte. GWU 1960. 4. sz. 193–211. [A kezdetektől.]
- Carsten F. L.: A német rendek és a fejedelmek felemelkedése. WAG 1960. 1. sz. 16–29. [14–19. század.]
- Graus Fr.: Csehország kereskedelmi kapcsolatai Németországgal és Ausztriával a 14. században és a 15. század elején. Ilist II. (1960) 77–110.
- Sporhan-Krempel L., Stromer W.: A nürnbergi Stromer cég és az első német papírmalom története. SW 1960. 1. sz. 81–104.
- Koepen H.: Johann von Wallenrod rigai érsek jelölése Ermland püspöki székre 1413-ban. Egy ismeretlen okirat az erlandi püspöki székről folyt viszályról, 1410–1414. ZfO 1960. 4. sz. 513–534.
- Voellner H.: A nyugat-porosz Visztula-vidék város-hálózatainak keletkezése. Történet-földrajzi tanulmány. ZfO 1960. 5. sz. 535–556.
- Walther R.: A kelet- és nyugat-poroszországi városok alaprajzainak változásai a német lovagrend kora után. ZfO 1960. 1. sz. 33–56. [15–20. század.]
- Gause F.: A német származás megkövetelése a tanonoktól a régi porosz céhjegyzékekben. ZfO 1960. 1. sz. 57–65. [15–17. század.]
- Steinmetz M.: A korai polgári forradalom Németországban, 1476–1535. (Tézisek a január 20–24. között tartandó wernigerodei tudományos konferencia előkészítéséhez.) ZG 1960. 1. sz. 113–124.
- Hubatsch, W.: Albrecht poroszországi herceg egyénisége. ZfO 1960. 1. sz. 1–15. [1490–1568.]
- Wiesflecker H.: Livorno 1496. évi ostroma. Fordulat az Itália feletti német uralomban. MIÖG LXVIII. (1960) 291–312. [Miksa sikertelen kísérlete az olaszországi francia uralom ellen.]
- Schubert Fr. H.: Blasius Hölzel és a társadalmi helyzet I. Miksa udvari kamarájában. SW 1960. 1. sz. 105–115. [16. század eleje.]
- Heimpel H.: A reneszánsz és a reformáció. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 6. sz. 368–378.; 7. sz. 428–441.
- Grimm H. J.: Luther tanulmányok 1920 óta. JMII 1960. 2. sz. 105–118.
- Kobuch M.: Müntzer Tamás eltávozása Alstedtől. Egyik levelének keltezési problémáihoz. ZG 1960. 1. sz. 1632–1636. [1524.]
- Macek J.: Az 1526. évi német parasztháború forradalmi programja. Ilist II. (1960) 111–144.
- Steinmetz M.: A reformáció és a parasztháború az NDK történetírásában. ZG 1960. különsz. 142–162.
- Zschäbitz G.: „Von der neuen wandlung synes Christlichen Lebens” a nagy német parasztháború utáni időből származó irat feldrészletezéséről. ZG 1960. 4. sz. 908–918.
- Meier H., Voigt G.: A Melanchthon ünnepségek a Német Demokratikus Köztársaságban, 1960. ápr. 19–21. ZG 1960. 5. sz. 1167–1172.
- Koszev D., Paszkaleva V.: Emlékkönyv a NDK-ban Melanchthon Fülöp halálának 400. évfordulóján. IP 1960. 3. sz. 140–141.
- Biskup M.: A legújabb nyugat-német munkák Nyugat-Poroszország 16–18. századi településéről. PII 1960. 2. sz. 411–424.
- Petry L.: Sziléziai vizitációs jelentések a 16. és 17. századból, mint népiségtörténeti források. ZfO 1960. 2–3. sz. 271–275.
- Born K. E.: Szász Móric és a fejedelmek összeesküvése V. Károly ellen. IIZ 191/1. (1960. aug.) 18–66. [1551/1552.]
- Świtalski Zb.: A lengyel–porosz kapcsolatok és az 1639. évi szejm megszakítása. KH 1960. 2. sz. 421–423.
- Gyeborin A. M.: A korai német felvilágosodás történetéből. Christian Thomasius. VIMK 1960. 6. sz. 32–45. [1655–1728.]
- Erdmann Y.: Patkul bukása. Vizsgálatok ún. kétszínű játékaról és Königssteinből való szökési kísérletéről. ZfO 1960. 4. sz. 493–513. [J. R. Patkul (1660–1707) cári követ a szász választónál ill. Lengyelországban.]
- Heitz G.: Feudális földosztás Mecklenburgban a 18. században. ZG 1960. 5. sz. 1342–1377.
- Dreyfus Fr. G.: Adalék a 18. századi felső-rajnvidéki ármozgalomhoz. SW 1960. 2. sz. 245–256.
- Mertineit W.: Kelet-porosz manufaktúra- és merkantilista politika a 18. században. Adalék a Frigyes-féle közigazgatási gyakorlathoz ZfO 1960. 4. sz. 481–492.
- Benedikt H.: A szudétánémet ipar kezdetei. DDR 1960. 2. sz. 107–111. [Főleg a 18–19. század.]
- Fischer W.: Az iparosítás kezdetei Badenben, 1770–1870. SW 1960. 2. sz. 186–231.
- Rimlinger G. V.: A tiltakozás törvényesítése. A szakszervezeti mozgalom összehasonlító történetéből. CSSH II/3. (1960 ápr.) 329–343. [Az angol és német bányászok harca a szakszervezeteken belül a 18. századtól az első világháborúig.]
- Hoffmann P.: Német–orosz tudományos kapcsolatok a 18. század második felében. ZG 1960. 5. sz. 1428–1436. [Beszámoló az 1960. május 24–28-án Berlinben tartott konferenciáról.]
- Csenankal V. L.: Konferencia a német–orosz tudományos kapcsolatokról a 18. század második felében. VAN 1960. 10. 87–88. [Berlin, május 24–29.]

- Schmidt S. O.* : Konferencia a német–orosz tudományos kapcsolatokról. (18. század második fele.) ISZSZSZR 1960. 5. sz. 229–231. [Berlin, 1960. máj. 24–28.]
- T. J.* : Konferencia a 18. század második fele német–orosz tudományos kapcsolatáról. HÖ 1960. 4. sz. 709–710. [Berlin, máj. 24–28.]
- Winter E.* : A 18. századi német–orosz gazdasági kapcsolatok történetéhez. ZG 1960. 4. sz. 844–855.
- Streisand J.* : Németország és Franciaország a 18. század végén. ZG 1960. különsz. 179–187.
- Adler E.* : A német felvilágosodás teológia-ellenes hagyományairól. SF 1960. 5. sz. 113–133. [Herder és elődei.]
- Berefelt G.* : Észrevételek Philipp Otto Runge és Johann Gottfried Herder viszonyáról. ZFO 1960. 1. sz. 14–30. [1802.]
- Hausherr H.* : Stein és Hardenberg. HZ 190/2. (1960) 267–289.
- Gollwitzer H.* : A 19. és 20. század német története. HZ 190/3. (1960. jún.) 553–560. [Golo Mann ui. című (Frankfurt a/M. 1959) munkájáról.]
- Jeruzsálimskij A. Sz.* : A német monopóliumok behatolása Kínába a 19–20. századfordulón. VI 1960. 9. sz. 66–89.
- Thuillier G.* : Adalékok a rajnai gazdaságtörténethez, 1800–1830. A Ruhr-vidéki közsenbányák. Ann 1960. 5. sz. (szept.–okt.) 882–897.
- Langeltüdecke E.* : A kártalanítás és megváltás a tulajdonjog szabályozásánál és a szolgáltatás alóli felmentéseknél a poroszországi kelet-elbai parasztok esetében a 19. században. ZG 1960. 4. sz. 890–908.
- Heitzer H.* : Munkák a felszabadító háború történetéről, 1806–1813. ZG 1960. különsz. 188–200.
- Braunreuther K.* : Az államtudományok 1810 és 1860 között a berlini Humboldt egyetemen. ZG 1960. 7. sz. 1604–1631.
- Schieder Th.* : Schiller mint történész. HZ 190/1. (1960) 31–54.
- Schuppan P.* : A Vormärz történetének irodalma 1815–1848. ZG 1960. különsz., 201–211.
- Loewenstein B.* : A német liberalizmus jellege, 1830–1831. ČCH 1960. 6. sz. 814–842.
- Schieder W.* : Wilhelm Weitling és a német politikai kézműves-líra a Vormärz-ben. (Elfelejtett politikai dalok a német korai szocialisták kezdeti korszakából.) IRSII V/2. (1960) 265–290. [1830-as évek.]
- Schlauwe Fr.* : Az ifjú hegelista publicisztika. WAG 1960. 1. sz. 30–50. [1840–50-es évek.]
- Schmidt W.* : Marx és Engels harca egy demokratikus Németországgért. Ein 1960. 7. sz. 1132–1147.
- Bleiber H.* : Az 1848–49-es forradalom történetének irodalma. ZG 1960. különsz. 212–228. [1945 után.]
- Weiss J.* : Karl Marlo, a cég-socializmus és az 1848-as forradalom. IRSII V/1. (1960) 77–96.
- Kirillov G. I.* : Poroszország intervenciója Délnyugat-Németországban 1849-ben s Baden és Pfalz megszállása. NÖVSIN 1960. 3. sz. 141–152.
- Sybel H.* : Carl Ludwig von Hinckeldey 1852–1856. HZ 189. (1960) 108–123.
- Gemkow H.* : Publikációk Németország történetéről és a német munkásmozgalomról az 1852–1871. időszakról. ZG 1960. különsz. 272–285.
- Förder H., Schmidt W.* : Kutatások a németországi munkásmozgalom korai történetéhez. ZG 1960. különsz. 245–271.
- Bussmann W.* : Új irodalom a Bismarck-problémáról. GWU 1930. 3. sz. 177–190.
- Fajnhauz D.* : A németek állásfoglalása az 1863. évi litvániai és beloruszai felkeléssel szemben. PH 1960. 4. sz. 683–700.
- Skidmore Th. E.* : A német birodalom központi kormányára és politikájára vonatkozó kiadatlan források áttekintése, 1871–1918. AHR LXV/4. (1960. júl.) 848–859.
- Bartel H.* : Kutatások Németország történetéről és a német munkásmozgalomról az 1871–1900 időszakról. ZG 1960. különsz. 286–299.
- Zsujkov, G. Sz.* : Lenin, mint a német szociáldemokrata „Vorwärts” munkatársa. ISZSZSZR 1960. 2. sz. 263–269.
- Fricke D.* : A porosz–német militarizmus szövetsége a klérussal a szocialista munkásmozgalom ellen a 19. század végén. ZG 1960. 5. sz. 1378–1395.
- Drechsler E.* : A német gyarmati politika Délnyugat-Afrikában. WZHU IX/1–2. (1959/60) 53–56. [1884–1907.]
- Cordshagen H.* : A Mecklenburgi Országos Főlevéltár (Schwerin) Hermann Grotefend idején (1887–1921). Am 1960. 4. sz. 126–133.
- Hess U.* : Speciális módszerek az állami iratok rendezésénél és felvételénél a 19. és 20. században. A Thüringiai Országos Főlevéltár (Weimar) és levéltári munkájából. Am 1960. 3. sz. 83–96.
- Schreckenbach H. J.* : A hivatalfőnök. Helyi rendőrhatalóságok a 19. és 20. században és irattári anyaguk. Am 1960. 2. sz. 46–49.
- Enders L.* : A brandenburgi községhatárok változásai a 19. század második felében. Am 1960. 2. sz. 40–42.
- Gillard D. R.* : Salisbury Afrika-politikájá és Heligoland felajánlása a németeknek 1890-ben. EHR LXX/297. (1960. okt.) 631–653.
- Fricke D.* : A német szellemi élet militarizálása II. Vilmos birodalmában. Leo Arons ügye. ZG 1960. 5. sz. 1069–1107. [Az berlini egyetem szociáldemokratá fizika magántanára (1890–1900) elleni hajsza.]
- Fricke D.* : A Leckert–Lützow–Tausch affér és az 1897. évi kormányválság Németországban. ZG 1960. 7. sz. 1579–1603.
- Buchwitz O.* : Életemből. NNI 1960. 6. sz. 106–115. [Szül. 1879. A német munkásmozgalom veteránjának emlékezését.]
- Ajzin B. A.* : V. I. Lenin harca az opportunizmus és revizionizmus ellen a német munkásmozgalomban (1898–1914). ZG 1960. 3. sz. 720–751.
- August Bebel emlékezete.* VAN 1960. 5. sz. 116–117. [Születésének 120. évfordulójára.]
- Fricke D.* : Az NDK-ban megvalósították August Bebel szellemi hagyatékát. Születésének 120. évfordulójára. ZG 1960. 2. sz. 277–303.
- August Bebel kiadatlan levelei.* NNI 1960. 3. sz. 133–139. [1899–1908.]
- Bernhard H. J., Fricke D.* : Kutatások Németország történetéről és a német munkásmozgalomról az 1900–1917/18-as időszakról. ZG 1960. különszám, 300–324.
- Klein Fr.* : A német imperializmus Kína-politikája 1900-ban. ZG 1960. 4. sz. 817–843.
- Grobeltij A.* : A szláv lakosság bevándorlása Sziléziába és a német kormány politikája az első világháború előtt. SS 1960. 2. sz. 173–198.
- Ajzin B. A.* : Karl Liebknecht pere 1907-ben. NNI 1960. 1. sz. 104–115.
- Petzgold J.* : A német monopolkapitalizmus háborús céljai az első világháborúban. (Dokumentáció.) ZG 1960. 5. sz. 1396–1415.
- Herzfeld H.* : A német politika az első világháborúban. Kontinuitás és permanens válság. HZ 191/1. (1960. aug.) 67–82.
- Fischer F.* : A tévedés kontinuitása. A német háborús cél politikája az első világháborúban. HZ 191/1. (1960. aug.) 83–100.
- Ritter G.* : A német vezérkar Schlieffen-terve, 1914. Megjegyzések a terv katonai és politikai kritikájáról. RIIMC VII (1960. júl.–szept.) 215–231.
- Thielen P. G.* : II. Vilmos császár megjegyzetei. WAG 1960. 4. sz. 249–259. (1914–1918.)
- Notovics F. I.* : Az osztrák és német diplomácia kísérletei Bulgária bevonására a világháborúba 1914 augusztusában. NNI 1960. 1. sz. 116–123.
- Trumpener U.* : Német katonai segítség Törökországnak 1914-ben. Történeti újrértékelés. JMH 1960. 2. sz. 145–149.
- Babahodzsajev M. A.* : A Niederaier–Hentig misszió Afganisztánban, 1915–1916. KSzIV XXXVII. (1960) 18–26.
- Epstein K.* : A frakcióközi bizottság és a parlamentarizálás problémája 1917–1918-ban. HZ 191/3. (1960. dec.) 562–584.
- Kremer I. S.* : A Nagy Októberi Szocialista Forradalom és a bajorországi munkásosztály háborúellenes mozgalma, 1917 vége – 1918 eleje. VI 1960. 11. sz. 68–81.
- Striegnitz S.* : Az egykori német hadifoglyok aktív részvétele az Októberi Forradalomban és az 1918–1922. évi polgárháború harcaiban. ZG 1960. 1. sz. 129–143.
- Klauss K.* : Levéltári források az 1918. novemberi

- forradalom történetéhez Brandenburgban. Am 1960. 5. sz. 160—163.
- Havkin Sz. T.: A polszsjei bolsevikok harca a német megszállók ellen, 1918. IA 1960. 3. sz. 151—161.
- Bialy Fr., Surman Zd., Gierowski J.: Németország és Lengyelország 1918—1939-ben. KII 1960. 2. sz. 560—563. [A Lengyel—Német-Történezbizottság VI. ülése Wrocław-ban. 1960. febr. 15—16.]
- Ahlsvede D.: Német—brit békeltárgyalások Ifjában 1918-ban? WAG 1960. 3. sz. 187—197.
- Gajan K.: A csehszlovák burzsoázia együttműködése a német reakcióval 1918 után. ČCH 1960. sz. 843—855.
- Muth H.: Jelenkortörténet: Belpolitika 1918—1933. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 8. sz. 498—511.
- Nabiel E.: Az infláció Németországban az első világháború után. Ww 1960. 4. sz. 527—549.
- Kolbe H.: Munkák az 1918. novemberi forradalomról és a Németországi Kommunista Párt megalakulásáról. ZG 1960. különz. 323—343.
- Radandt H.: Dokumentumok Albert Südekum szerepéhez. ZG 1960. 2. sz. 373—379. [Jobboldali szoc. dem. 1918—1933.]
- Franzel E.: A szudétánémet politika, 1918—1938. DDR 1960. 4. sz. 213—227.
- Muravjev Ju. P.: Szovjet—német kulturális kapcsolatok a weimari köztársaság időszakában. VIMK 1960. 5. sz. 55—62.
- Berthold L.: A weimari köztársaságban kibontakozott munkásmozgalmak történetének kutatása. ZG 1960. különz. 358—380.
- Ruge W.: A burzsoázia szerepe a weimari köztársaságban. Az irodalom szemléje. ZG 1960. különz. 344—357.
- Bussmann W.: Politikai ideológia a monarchia és a weimari köztársaság között. Adalék a weimari köztársaság eszméletörténetéhez. HZ 190/1. (1960) 55—77.
- Hertzman L.: Gustav Stresemann: a politikai vezetés problémája a weimari köztársaságban. IKSII V/3. (1960) 361—378.
- Matern H.: Akcióegység vertemeg a reakciót. A munkásosztály és a demokratikus erők által meghírsított Kapp-puccs leverésének 40. évfordulójára. Ein 1960. 3. sz. 442—456.
- Erdmann K. D.: Az első és második világháború közötti német—szovjet kapcsolatok történetéhez vonatkozó újabb irodalom. Zfö 1960. 1. sz. 107—114.
- A Népszövetség titkos tanácsülése 1925 decemberében és a Pilsudski—Stresemann találkozó. A dokumentumot publikálja: J. Jurkiewicz. SM 1960. 2. sz. 88—96.
- A németek a lengyel valuta stabilizálása ellen 1925—1926-ban. A dokumentumokat publikálja B. Ratynska. SM 1960. 9. sz. 70—83.
- Broszat M.: A berlini NSDAP kezdetei, 1926—27. VZg 1960. 1. sz. 85—118.
- A belpolitikai helyzet Németországban 1929 őszén. A dokumentumokat publikálja: G. Jasper. VZg 1960. 3. sz. 280—289.
- Kulbakin V. D.: A fasiszta párt szerepe a német imperializmus által szított második világháború előkészítésében, 1929—1932. VI 1960. 3. sz. 154—168.
- Matthias E.: Hindenburg a két front között. (Az 1932. évi birodalmi elnöki választások előtörténetéhez.) VZg 1960. 1. sz. 75—84.
- Lindheim H.: Papen 1932. júl. 20-i államesínyéhez. GWU 1960. r. sz. 154—164.
- Papen „különleges küldetése” Ausztria annexiójának előkészítésében. WZ 1960. 3. sz. 207—219.
- Hitler mint braunschweigi kormánytanácsos. A dokumentumokat publikálja: R. Morsey. VZg 1960. 4. sz. 419—448. [1932. Hitler német állampolgárságának előkészítése.]
- Egy szakasz Hitlernek az osztatlan hatalomhoz vezető útján. (Hugenberg visszalépése a birodalmi miniszeri posztrol.) A dokumentumokat közli: A. Rittaler. VZg 1960. 2. sz. 193—219. [1933.]
- Kalbe E.: A Reichstag provokatív felgyújtásának szerepe a fasiszta diktatúra konszolidálásában Németországban. ZG 1960. 5. sz. 1021—1068.
- Broszat M.: A Reichstag kivégzése körüli vitához. VZg 1960. 3. sz. 275—279.
- Blank A. Sz.: Németország KP-jának harca a fasiszta diktatúra ellen, 1933—1945. PIS 1960. 1. sz. 23—34.
- Abendroth W.: A „Fekete Front” ellenállási tevékenységének problémája. VZg 1960. 2. sz. 181—187. [1933—1938.]
- Schüddenkopf O. E.: A német—skandináv kapcsolatok, 1933—1945. (Jelentés a német—északi történeztudományi konferenciáról.) GWU 1960. 8. sz. 495—498.
- Van Norden G.: Az egyházi harc a Rajna-vidéken, 1933—1939. GWU 1960. 12. sz. 725—734.
- Kossok M.: A mennonita telepek Paraguayban 1935—1939-ben. (A külföldi németek politikai szerepe Dél-Amerikában.) ZG 1960. 2. sz. 367—376.
- Kühne H.: A fasiszta német imperializmus ötödik hadoszlopa Délnyugat-Afrikában, 1933—1939. ZG 1960. 4. sz. 765—790.
- Kluke P.: Hitler és a népaútó-tervezet. VZg 1960. 4. sz. 341—383.
- Kielmansegg P., Gr.: A Hossbach-féle megbeszélés katonai-politikai kihatásai. VZg 1960. 3. sz. 268—275. [1937. nov. 5., Hitler és a Wehrmacht viszonya.]
- Az 1938. febr. 23-i Beck—Göring találkozó. A dokumentumokat publikálja: J. Chudek. SM 1960. 5. sz. 53—57.
- Bodensieck H.: Új dokumentumok a müncheni egyezmény történetéhez. ZG 1960. 1. sz. 72—78. [A Prágában 1938-ban a megjelent dokumentum-gyűjteményről.]
- Berthold L.: Németország Kommunista Pártjának harca a háború fenyegetése ellen. A berni konferencia. ZG 1960. 3. sz. 583—598. [1939 jan.]
- Förster G.: A második világháború történetének kutatása az NDK-ban. ZG 1960. különz. 403—425.
- Král V.: A fasiszta betolakodók németesítési politikája Cseh- és Morvaországban a második világháború idején. Hist II. (1960) 273—304.
- Hubatsch W.: Diplomáciai kapcsolatok Németország és Skandinávia között a második világháború árnyékában. Zfö 1960. 2—3. sz. 161—184.
- Förster G., Helmerl H., Otto H., Schnitter H.: A hitleri Németország rőtörése Dániára és Norvégiaira. ZG 1960. 3. sz. 677—695.
- Hirszovics L.: A Vichy-Franciaország és a hitlerista Németország közötti együttműködés történetéből. KH 1960. 2. sz. 433—435.
- Pressisen E. L.: A Barbarossa-terv előjátéka. Németország és a Balkán, 1940—1941. JMII 1960. 4. sz. 359—370.
- Bonnin G.: A németek Afrikában zsákmányolt irattárakról. RH CCXXIV. (1960. júl.—szept.) 105—110.
- Stöckigt R.: Az NDK és a Szovjetunió történeztudományosságának konferenciája „A német imperializmus és a második világháború” témájáról. ZG 1960. 4. sz. 919—964. [1959. dec. 14—19., Berlin.]
- Diehl E., Hoppe H.: Offenzívában a német imperializmus és militarizmus ideológiája ellen. Jelentés a Szovjetunió és az NDK történeztudományosságának „A német imperializmus és a második világháború” témaköréről tartott második tud. konferenciájáról. Ein 1960. 1. sz. 159—172.
- Vlahov T., Bozsinov V.: Történeztudományi konferencia Berlinben. IP 1960. 1. sz. 110—116. [A Szovjetunió és az NDK történeztudományosságának konferenciáján a német imperializmus és a második világháborúban” témájáról, 1959. dec. 14—19.]
- Hass G.: Az USA a német fasiszmus 1940. évi háborús és geopolitikai terveiben. DAp 1960. 5. sz. 533—540.
- Trevor-Roper H. R.: Hitler háborús céljai. VZg 1960. 2. sz. 121—133.
- Loock H. D.: A harmadik birodalom „nagy-német politikájához”. VZg 1. sz. 37—63.
- Drobisch K.: Himmler baráti köre. Példa arra, hogy rendelte maga alá a néci-pártot és a fasiszta államapparátust a fináncoligarchia. ZG 1960. 2. sz. 304—328.
- Billig J.: A hadifoglyok szerepe a III. Reich gazdaságában. RH DGM 37. (1960. jan.) 53—76.
- Cichon, A., Vetulani A.: A német hatóságok állásfoglalása a III. birodalomba munkára hurcolt lengyel munkások házasságkötése ügyében. CzPII 1960. 1. sz. 235—256. [1939—1945.]
- Schumann H., Wehling W.: A német antifasiszta ellenállási mozgalom problémái. Az irodalom szemléje. ZG 1960. különz. 381—402.
- Ersil W.: Az igazság 1944. július 20-áról és a bonni

- militaristák hazugságai. Ein 1960. 7. sz. 1085—1097. [A Goenleler-féle ellenállási csoportról.]
- Adler H. G.: Önkormányzat és ellenállás az SS koncentrációs táborokban. VfZg 1960. 3. sz. 221—236.
- Moret-Bailly J. L.: A Stalag XVII B különítményei. RHDMG 37. (1960. jan.) 31—52.
- D'Hoop J. M.: Francia tisztiek a lübecki XC tiszti lágerben. RHDMG 37. 1960. jan. 15—30. [1942. máj.—1945. máj.]
- Späth A.: Gróf N. Üxküll emlékére. VfZg 1960. 2. sz. 188—192. [Vezérirány, ellenállók, kivégzése 1944.]
- Stubbe W.: In memoriam Albrecht Haushofer. VfZg 1960. 3. sz. 236—256. [1903—1945. A berlini egyetem geopolitikai professzora, ellenálló.]
- Gross W.: A schwarzenbergi kerület antifasisztáinak harca a megszállás nélküli időben (1945. máj.—jún.) ZG 1960. 3. sz. 657—676.
- Melnyikov D. Je.: A szabad népek győzelme a német imperializmus felett a második világháborúban. A győzelem világtörténelmi eredményei. VI 1960. 5. sz. 57—67.
- Kumanyev G. A.: A szovjet nép döntő hozzájárulása a fasiszta Németország feletti győzelemhez. PIS 1960. 3. sz. 10—19.
- Cupşa I., Bălteanu B.: Románia hozzájárulása Németország szétzúzásáért vívott háborúhoz. S 1960. 3. sz. 123—145.
- Ursache C.: A román légierők a német fasizmus elleni harcban. S 1960. 3. sz. 147—174.
- Ernst Fr.: Az amerikai megszállás Németországban amerikai szemszögből. WAG 1960. 3. sz. 198—202. [1944—]
- Schieder, Th.: A németek elűzése „kelet”-ről, mint tudományos probléma. VfZg 1960. 1. sz. 1—16.
- Kolejka J.: A „lengyel kérdés” a második világháború idején és az Odera-Neisse nyugati határ előzményei. ČCH 1960. 5. sz. 735—754.
- Ogrodzinski Pr.: Az Odera-Neisse határ a Nyugat szemében. CI 112. (1960. máj.—jún.) 41—48.
- Müller W.: A „Felszabadulásunk 15. évfordulója” kiállítás a berlini Német Történelmi Múzeumban. ZG 1960. 7. sz. 1637—1643.
- Ulbricht W.: Németország felszabadítása a hitleri fasizmus alól — új periódus kezdete népünk életében. Ein 1960. 5. sz. 673—698.
- Florin P.: Németország kétszer tizenöt éve háború után. DAp 1960. 5. sz. 474—479. [Az 1918. és 1945. utáni 15 évről Németországban.]
- Bartel W.: Németország története 1945 után. Az irodalom szemléje. ZG 1960. különsz. 426—457.
- Kofalka J.: A Csehszlovák Tudományos Akadémián „A német kérdés tanulmányozására alakult Bizottság”. ZG 1960. 5. sz. 1163—1167. [Az első világháború utántól.]
- Hoeft K. D.: Hozzájárulás a német történelemtankönyv 1945—1949-es fejezetéről szóló vitához. ZG 1960. 1. sz. 124—128.
- Thomas S.: A politikai élet újraindulása Berlinben és a munkáspártok akcióegysége, 1945. máj.—júl. ZG 1960. 5. sz. 1310—1341.
- A Liberális Demokrata Párt megalakítása a szovjet megszállási övezetben 1945-ben. A dokumentumokat publikálja: E. Krippendorff. VfZg 1960. 3. sz. 290—309.
- Thiele W., Bednarek H.: Az FDGB (Szabad Német Szakszervezeti Szövetség) megállapítása a német imperializmus és militarizmus alapjainak megsemmisítéséért, antifasiszta, demokratikus rend megteremtéséért folyó harcban, 1945—1946. ZG 1960. 3. sz. 629—656.
- Dörnberg St.: A nagyipar államosításáért folyt harc Kelet-Németországban. NNI 1960. 3. sz. 104—119.
- Radandt H.: Az állami tulajdonban levő ipari üzemek történetének kutatása az NDK-ban. ZG 1960. különsz. 458—473.
- Göpel H., Zelt J.: A Zeiss-Művek történetéről és Ernst Abbe szerepéről szóló újabb irodalom néhány hiányosságáról. ZG 1960. 1. sz. 167—175.
- Rühle O.: A mezőgazdaság történelmi fejlődése Kelet- és Nyugat-Németországban. ZG 1960. 3. sz. 599—628.
- Weymar F.: A mezőgazdaság szocializálása a Szovjetunióban, Közép-Németországban és Jugoszláviában. GWU 1960. 1. sz. 12—36.; 2. sz. 88—102.
- Lefranc P.: A fejlődés és a problémák a Német Demokratikus Köztársaságban. EP 1960. nov. 77—92.
- Barthel H.: A szocialista napisajtó mint köztársaságunk történetének forrása. ZG 1960. 4. sz. 873—889.
- Mandlerová J.: Énnapi ülés az NDK létrejöttének 10. évfordulóján, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében, 1959. okt. 7. ČCH 1960. 1. sz. 93—95.
- Oeser I.: A Német Demokratikus Köztársaság jogai arra, hogy az egykori Német Birodalom utódállama legyen. DAp 1960. 5. sz. 544—546.
- Doernberg St.: A népi demokratikus forradalom az NDK területén és a német nemzet létfontosságú kérdéseinek megoldása. ZG 1960. 3. sz. 531—556.
- Dieckmann J.: A Német Demokratikus Köztársaság és az ENSZ. WZHU IX/1—2. (1959/60) 1—7.
- Monbouyrin L.: A Német Kommunista Párt harca a demokráciáért és a békéért. CC 1960. 9. sz. 1436—1447.
- Tulpanov S.: A Szovjetunió németországi politikája 1945 óta. DAp 1960. 5. sz. 480—492.
- Kofalka J.: A csehszlovák és német munkásosztály közös harca — a Csehszlovák Köztársaság és a Német Demokratikus Köztársaság közti barátság történeti bázisa. ČCH 1960. 2. sz. 113—133.
- Naumann R.: Lenin tanítása az átmeneti korszakról s ennek alkotó alkalmazása a Német Demokratikus Köztársaságban. Ein 1960. 4. sz. 518—532.
- Rühle O.: A szocialista tudat fejlődése egy egykor tipikus junker kerületben. Ein 1960. 4. sz. 653—654. [A felmérés módszeréről is szól.]
- Gyeborin A.: A neonácik szavai és tettei. Kom 1960. 13. sz. 95—104. [Nyugat-Németországban.]
- Urjasz Ju.: A bonni állam és a neonácizmus. MEMO 1960. 5. sz. 77—91.
- Osinska B.: Nacionalista szervezetek Nyugat-Németországban. SM 1960. 5. sz. 78—86.
- Straube M.: Új bizonyítékok Theodor Oberländer fasiszta múltjához. ZG 1960. 4. sz. 856—873.
- Schneider M.: A Német Szövetségi Köztársaság urai. WZ 1960. 9. sz. 619—626.
- Fraenkel E.: A német parlamentarizmus és a múlt terhes öröksége. VfZg 1960. 4. sz. 323—340.
- Bodensteck H.: A szükségállapot törvényhozás a Német Szövetségi Köztársaságban. GWU 1960. 8. sz. 466—480. [Az 1960-as alkotmány előzményei.]
- Lobodycz M.: A nyugat-német revizionizmus 1960-ban. ND 1960. 11. sz. 53—61.
- Anderle A., Quilitzsch S.: Georg von Rauch a fasiszta „Drang nach Osten” ideológiája és a szovjetellenes NATO-politika előharcosa. ZG 1960. 7. sz. 1525—1550.
- Stern L.: A német revansizmus a második világháború után és a polgári történetírás. ZG 1960. 3. sz. 557—582. [„A német imperializmus vereségeinek törvényzerűsége a két világháborúban” c., előkészületben levő munka utolsó fejezete.]
- Liebscher G.: Konferencia a Tudományos Ismereteket Terjesztő Társulat központi történelmi osztályán a nyugat-német revansizmus kérdéseiről. ZG 1960. 5. sz. 1424—1428. [Leipzig, 1960. május 13.]
- Martin A.: A bonni revansizmus a nemzetközi jog fényében, II. DAp 1960. 1. sz. 22—36.
- Melnyikov D.: A német militarizmus és Nyugat-Európa. Kom 1960. 7. sz. 90—95.
- Verner W.: A NATO katonai válsága és a német militarizmus agresszivitása. Ein 1960. 2. sz. 282—296.
- A nyugat-német militaristák pszichológiai hadviselése és a jobboldali szociáldemokrata vezetők anti-kommunizmusa. Ein 1960. 5. sz. mell. 3—31.
- Puls P.: Párt és tömegek harcban a német militarizmus ellen. V. I. Lenin Műveinek 31. kötetéhez. Ein 1960. 4. sz. 558—571.
- Musil V.: Nyugat-Németország munkásosztályának harca a militarizmus és a reakció ellen. NI 1960. 7. sz. 724—733.
- Gericke G., Molnau K. A.: A politikai klerikalizmus mint a német militarizmus eszköze a háború előkészítéséhez. ZG 1960. 1. sz. 181—184.
- Baumann O.: Az újjáéledt német imperializmus agresszivitása és kalandorvoluta. Kom 1960. 16. sz. 64—75.
- Jerusalimskij A. Sz.: A német imperializmus ideológiája ellen. VF 1960. 7. sz. 90—105.

- A német imperializmus agresszivitása. BDW 1960. 1. sz. 12—16.
- Perlo V.: Nyugat-német és USA imperializmus. PA 1960. 8. sz. 48—59.
- Filipek J.: A német imperializmus filozófiája. NM 1960. 11. sz. 1168—1180.
- Filstyjnszkij Sz. Je.: A nyugat-német kolonializmus néhány vonásáról. PV 1960. 2. sz. 135—145. [Az imperializmus újjáéledése a második világháború után.]
- Korotajevszkij G. P., Pegusev A. M.: Az NDK történelmi az imperialista Németország gyarmati politikájáról. PV 1960. 3. sz. 215—223. [Afrikában.]
- Volter F., Jahnke B.: A nyugat-német imperializmus expanziója Közép- és Közép-Keleten a második világháború után. NNI 1960. 6. sz. 63—73.
- Müller Fr. F.: Néhány kísérlet a kolonializmus és a német kelet-afrikai gyarmati válóság rehabilitálására. WZHU IX/1—2. (1959/60) 77—84.
- Behzadi M.: Nyugat-Németország gazdasági befolyása Iránban. Ww 1960. 6. sz. 918—924.
- Tomala M.: A Német Szövetségi Köztársaság export-expanziója. SM 1960. 1. sz. 33—60.
- A nyugat-német tőkeviteli offenzíva terjedelme és formái. BDW 1960. 19/20. sz. 2—40.
- Hemberger H., Maurischat G.: A nyugat-német imperializmus különös agresszivitásának gazdasági alapjai a jelenkorban. Ww 1960. 8. sz. 1122—1133.
- Diehl E.: A német monopolitöke aktív szerepe Németország szétszakításában a háborút követő években. Ein 1960. 5. sz. 699—710.
- Badstübner R.: A német monopolburzsoázia reakciós törekvései Nyugat-Németországban 1945—1947-ben. (Különös tekintettel a Ruhr-vidék monopolitökéjére.) ZG 1960. 1. sz. 41—77.
- A német fináncok agrárpolitikájának legfontosabb vonásai és ennek kihatása az „Európai gazdasági közösség” parasztjainak helyzetére. BDW 1960. 12. sz. 6—16.
- A nyugat-német gazdaság 1960 elején. BDW 1960. 5. sz. 1—19.
- A nyugat-német gazdaság 1960. közepén. BDW 1960. 15. sz. 1—16.
- Reinhold O.: Az állami monopolkapitalizmus fejlődése Nyugat-Németországban. Ein 1960. 6. sz. 890—905.
- Az infláció a nyugat-német monopolitöke szolgálatában. BDW 1960. 7. sz. 1—24.
- Richter H.: Kollokvium a nyugat-németországi állami monopolkapitalizmus néhány problémájáról. Ww 1960. 2. sz. 271—282. [Berlin, 1959. nov. 25.]
- Jonuscheit K. H.: A gazdaságtudományi szekció vitája a nyugat-németországi állami monopolkapitalizmus fejlődéséről. Ww 1960. 3. sz. 434—439.
- A nyugat-német ipar racionalizálásának módszerei és kihatásai. BDW 1960. 13. sz. 1—23.
- Vincer Ju.: A francia és a nyugat-német töke összefonódása. MEMO 1960. 9. sz. 135—139.
- Klein D.: Meg kell fékezni a nyugat-németországi agresszív monopolista csoportokat (Deutsche Bank). Ein 1960. 11. sz. 1780—1792; 12. sz. 1913—1920.
- A konszern-gazdálkodás Nyugat-Berlinben. BDW 1960. 9. sz. 1—27.
- Az új koncentrációs hullám a nyugat-német iparban. BDW 1960. 2. sz. 10—16.
- Kolesznycsenko L.: Az I. G. Farbenindustrie utódai. MEMO 1960. 11. sz. 127—131.
- Az IG Farben hatalma. BDW 1960. 10—18.
- Olivier D.: A Thyssen-csoport újramegalakulása. EP 1960. márc. 83—88.
- A Hoersch-konzern. BDW 1960. 18. sz. 13—16. [Bánya-konzern.]
- A Quandt-konzern. BDW 1960. 8. sz. 12—16. [Vegyifém- és textilkonzern Nyugat-Németországban.]
- A Daimler-Benz konzern. BDW 1960. 11. sz. 1—24.
- A Reemtsma-konzern. BDW 1960. 3. sz. 1—20. [Cigaretta-konzern, 1910-től máig.]
- Poschbeck M.: Az NDK hétvése tervének nemzetközi jelentősége. DAP 1960. 4. sz. 388—400.
- Lange M.: Életünk szépségéről. Kísérlet irodalmunk fejlődésének értékelésére nagy tervünk első évében. (1959). Ein 1960. 4. sz. 639—652.
- Juquin P.: A német probléma 1960-ban. CC 1960. 6. sz. 949—973.

- Norden A.: A német probléma megoldása. SM 1960. 9. sz. 10—47.

Olaszország

- Sasso G.: In memoriam Federico Chabod. NRS 1960. III. sz. 467—532.
- Dujesov L.: Nekrológ C. Gianelliről, 1905—1959. BS 1960. 2. sz. 327—331. [Bizantinológus.]
- Šetlik J.: Az Olasz Kommunista Párt IX. kongresszusáról. NM 1960. 4. sz. 428—434.
- Kraško W.: Az új demokratikus többségért. (Gondolatok az Olasz Kommunista Párt IX. kongresszusának margójára.) ND 1960. 4. sz. 110—114.
- Az Olasz Kommunista Párt IX. kongresszusa. CC 1960. 4. sz. 646—664. [Részletek P. Togliatti beszédéből.]
- Daicovicu C.: Az „Olaszország—Románia Társaság” konferenciája Milanóban, 1960. jan. S 1960. 2. sz. 235—236.
- Guichonnet P.: A történeti kutatás jelenlegi irányai. I. Az olasz tudomány tevékenysége 1959-ben. RH 1960. ápr.—jún. 413—418.
- Spinelli M.: Az „emberi viszonyok” elmélete és a katolicizmus Olaszországban. VF 1960. 2. sz. 87—96.
- Zimolo C. G.: Velence története Vittorio Lazzarini munkáiban. NRS 1960. II. sz. 331—384.
- Fasoli G.: Mit tudunk a kor-középkori olasz városról. SW 1960. 3. sz. 289—305. [5—10. század.]
- Koch G., Töpfer B.: Újabb kutatások a 12—13. századi olaszországi kommunák történetéhez. ZG 1960. 5. sz. 1129—1149.
- Leicher R.: Az olaszországi mezőgazdasági tulajdon- és termelési viszonyok történeti alapjai. A vidéktípusok áttekintése. SW 1960. 2. sz. 145—185. [11—20. század.]
- Waley D. P.: P. Capocci kardinális, pápai legátus constitutioi 1249 júliusában. EHR LXX/297. (1960. okt.) 660—664. [Katonai támadás előkészítése II. Frigyes szicíliai királysága ellen.]
- Becker M. B.: Néhány szempont az oligarchikus, diktatorikus és populáris firenzei signoria történetéhez, 1282—1382. CSSH II/4. (1960. júl.) 421—439.
- Löwe H.: Dante és a császárság. IIZ 190/3. (1969. jún.) 517—552.
- Holmes G. A.: Firenzei kereskedők Angliában, 1346—1436. EHR XII/2. (1960) 193—208.
- Wiesflecker H.: Livorno 1496. évi ostroma. Fordulat az Itália feletti német uralomban. MIOG LXVIII. (1960.) 291—312. [Miksa sikertelen kísérlete az olaszországi francia uralom ellen.]
- Szamarkin V. V.: Francesco Guicciardini politikai nézeteinek kialakulásához. VMU 1960. 5. sz. 42—60. [1483—1540.]
- Purš J.: Konferencia az olasz reneszánszról Rómában. ČCH 1960. 5. sz. 787—788. [Márc. 19—21.]
- Francastel G.: Giorgionetől Tizianig. A művész, a közönség és a művek kereskedelmi forgalma. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1060—1075.
- Baron H.: A politikai szabadság társadalmi háttere a korai olasz reneszánszban. CSSH II/4. (1960. júl.) 440—451.
- Hicks D. L.: A szienai társadalom a reneszánsz idején. CSSH II/4. (1960. júl.) 412—420.
- Sasso G.: Polemia Machiavelliről, azaz a „Whitfield-ügy”. NRS 1960. II. sz. 297—330.
- Rutjenburg V. I.: Vanini a századokon keresztül. VMK 1960. 3. sz. 55—69. [17. századi olasz filozófus.]
- Leleux F.: A Saint-Louis-des-Français kápolna Genovában. RIID 1960. okt.—dec. 356—366. [1662-ben adták el a francia nemzetnek. — Története a legújabb időkig.]
- Milović Dj.: A velencei hatóságok árpolitikája Herceg-Noviban. IZCG XVII/3. (1960.) 572—611. [1700—1790.]
- Bertoli M. E.: Giulio Alberoni kardinális és II. Rákóczi Ferenc fejedelem. NRS 1960. III. sz. 551—582. [Dokumentumok 1717, 1718.]
- Boudard R.: A genováiak és herberék a 18. század második felében. RIID 1960. ápr.—jún. 138—156.
- Allmayer-Beck J. Chr.: A tirolai népfelkelés és az 1809-es háborús események. DDR 1960. 1. sz. 1—11.

- Dollet R.*: Trieszt és Franciaország. A második restauráció, 1815–1830. RIID 1960. jan.–márc. 33–61. A júliusi monarchia: uo. ápr.–jún. 116–137. Rüptében 110 éven át, 1848–1958. uo. júl.–szept. 208–245.
- Novak G.*: Manin uralma. A Nemzeti Bizottság, a garibaldisták és Dalmácia. ZHIIJA 3. (1960.) 23–58. [1847–1861.]
- Čejchan V.*: A turini olasz–szláv társaság és a radikális mozgalom Csehszlovákia 1849 tavaszán. SHS III. (1960.) 313–354.
- Treves P.*: Giuseppe Tigri abbé és a toszkánai kultúra 1859-ben. NRS 1960. 1. sz. 112–152.
- Guichonnet P.*: A savoyai és piemonti jog az 1859. évi események előtt. RHMC 1960. ápr.–jún. 81–109.
- Maciu V.*: Olaszország egyesülése 100. évfordulójának megünneplése a római Gramsci Intézetben. S 1960. 6. sz. 172–175. [1960. márc. 19–21.]
- Új Garibaldi-dokumentumok*. NNI 1960. 2. sz. 155–168.
- Salvatorelli L.*: III. Napoleon Európája és Mazzini Európája. RII 1960. ápr.–jún. 275–286.
- Nyevler-Villín I. Je.*: Giuseppe Garibaldi és Oroszország élenjáró férfiai. PIS 1960. 4. sz. 20–31. [Herzen stb.]
- Case L. M.*: Thouvenel és a szardíniai diplomáciai kapcsolatok megszakadása 1860-ban. RHMC 1960. ápr.–jún. 149–177.
- Charles de Rémusat* megbeszélései Cavourral, 1860. nov.–1861. jan. A feljegyzéseket publikálja: Ch. H. Pouthas. RHMC 1960. ápr.–jún. 179–190.
- Boyer F.*: A francia önkéntesek Garibaldi mellett 1860-ban. RHMC 1960. ápr.–jún. 123–148.
- Molfese Fr.*: A déli Garibaldi hadsereg feloszlása, 1860–1861. NRS 1960. 1. sz. 1–53.
- Campanella A. P.*: Garibaldi és az első békekongresszus Genovában 1867-ben. IRSH V/3. (1960) 436–486.
- Bandettini P.*: A női munkaerő Olaszországban, 1881–1951. CSSH II/3. 1960. ápr. 369–374.
- Jahimowicz Z. P.*: Lenin harca az olasz szocialista mozgalomban levő opportunizmus ellen, a kommunista párt megalakításáért. NDVSIN 1960. 2. sz. 152–166.
- Vigezzi Br.*: 1915 május „ragyogó napjai” a prefektusok jelentéseiben. II. NRS 1960. 1. sz. 54–111.
- Lopuhov B. R.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Antonio Gramsci műveiben. VI 1960. 11. sz. 182–186.
- Delzell Ch. F.*: Az európai federalista mozgalom Olaszországban. Első szakasz, 1918–1947. JMH 1960. 3. sz. 241–250.
- Nola, di C.*: Olaszország és Ausztria a Villa Giustiban kötött fegyverszünetről (1918. nov.) az Anschlussig (1938. márc.). NRS 1960. II. 221–296.
- Zaharia Ec.*: Az Olasz–Román Kereskedelmi Bank irattára. RA 1960. 2. sz. 79–85. [1920–40-es évek.]
- Nolte E.*: Marx és Nietzsche a fiatal Mussolini szocializmusában. HZ 191/2. (1960. okt.) 249–335.
- Vernier ezds.*: Az olasz–görög háború (1940. okt. 28.–1941. ápr. 20.) RIIDGM 38. (1960. ápr.) 15–36.
- Caroff M.*: Az olasz flotta a második világháborúban. RIIDGM 39. (1960. júl.) 15–22.
- Miehster H.*: A Dél-Tirol-egyezmény létrejötte, magyarázata és megoldásának útja. DDr 1960. 3. sz. 125–138.
- Vaszilov N.*: Változások az olasz gazdaság struktúrájában a második világháború után. MEMO 1960. 9. sz. 65–74.
- Barontini Ch.*: Olasz bevándorló munkások és a jelenlegi harcok. CC 1960. 4. sz. 683–693.
- Togliatti P.*: Az olasz munkássztyál mai helyzete és harca. Kom 1960. 11. sz. 80–91.
- Románia**
- A Román Munkáspárt III. kongresszusának történelmi főtárgsáról. S 1960. 4. sz. 5–17.
- A társadalomtudományok problémája a Román Munkáspárt III. kongresszusán. FVL III. (1960.) 5–16.
- Oprescu P.*: A XI. nemzetközi történetéskongresszus és a Román Népköztársaság történetészeinek részvétele a kongresszuson. S 1960. 3. sz. 194–196.
- Ștefănescu Șt.*: A román és szovjet történetészek közös ülészaka Kisinyovban. RS IV. (1960.) 403–406. [1958. nov. 27–29.]
- Ștefănescu L.*: A Iași „Al. I. Cuza” egyetem jubiláris tudományos ülészaka, 1960. okt. 28–30. S 1960. 6. sz. 175–178.
- Daicoviciu C.*: Az „Olaszország–Románia Társaság” konferenciája Milanóban, 1960. jan. — S 1960. 2. sz. 235–236.
- Preda E.*: „A Román Népköztársaság történeti és filológiai tudományos társaságának” tudományos működéséről. S 1960. 4. sz. 261–264.
- Daicoviciu C.*: Románia történetének kézikönyvéről. LC 1960. 9. sz. 23–39. [Az I. kötetéről.]
- A „Románia története” I. köteté makettjének megvitatása. S 1960. 3. sz. 24–34.
- Daicoviciu C., Ofitea A., Constantinescu-Jasi P.*: „Románia története” elkészítése hazánk történetészeinek fő feladata. Eredmények és problémák. S 1960. 3. sz. 5–23.
- Bányai L., Ștefănescu Șt.*: Tudományos mű Erdély múltjáról. LC 1960. 12. sz. 97–106. [A Din istoria Transilvaniei, I. kötetéről.]
- Teodor P.*: S. Micu Klein „Románia története kérdéseiben és feleletekben” c. művéről. S 1960. 2. sz. 197–205.
- Sulescu N.*: Tanulmányok a bukaresti Állami Levéltár felépítéséhez. RA 1960. 1. sz. 3–30. [Építészeti vázlatok.]
- Szabó N.*: A marosvásárhelyi városi levéltár, 15–19. század. RA 1960. 1. sz. 235–249.
- Petrescu I.*: A craioviai bányászati igazgatóság levéltára. RA 1960. 1. sz. 250–256.
- Totoiu I., Lungu Tr.*: Tanulmányt a Magyar Népköztársaságban. S 1960. 1. sz. 132–155.
- Apostol I.*: A román Központi Katonai Múzeum. S 1960. 3. sz. 185–194.
- Roth A.*: A román burzsoá szociológia kritikája a néptömegek szerepéről. SBBPO III/1. (1960.) 149–168.
- Stein H.*: Róman és erdélyi szász népi epika. Összehasonlítási kísérlet. FVL III. (1960.) 17–36.
- Niculescu C.*: A középkori román zománcozott kerámia a legutóbbi kutatások fényénél. BS 1960. 2. sz. 260–273.
- Ștefănescu Șt.*: A *oláh* és *rumún* kifejezések tartalma 14–17. századi havasalföldi belső dokumentumok alapján. SMIM IV. (1960.) 63–76.
- A havasalföldi fejedelmi tanácsban résztvevő bojárok a 14–17. században. SMIM IV. (1960.) 565–583.
- Cronț Gh.*: A „*ius patronatus*” a román fejedelemségekben. Meghonosodása és jogi természete a középkorban. SMIM IV. (1960.) 77–116. [A bizánci jogból. A 14. századtól.]
- Grigoraș N.*: A moldvai városok a román feudális állam kialakulásának korszakában. SCSII 1960. 1. sz. 83–96. [14. század.]
- Macăreș J.*: A cseh–ukrán és a cseh–román kapcsolatok történetéhez a 14. század második és 15. század első felében. SHS III. (1960.) 127–184.
- Cihodaru C.*: A feudális moldvai állam létrehozása és harc függetlenségének kivívásáért. SCSII 1960. 1. sz. 61–81. [1342–1354.]
- Ilban M.*: Földfosztások és ítéletek Hátszegen az Anjouk idején. S 1960. 5. sz. 147–163. [A kenézhajon bírt földek eladományozása 1315, 1360–1363, 1390.]
- Bolșakov A. A.*: A rovinei csata színhelye. SMIM IV. (1960.) 391–394. [1394. Bajazid hadjárata.]
- Panaiteșcu P. P.*: Moldova és Lengyelország közös harca a német lovagrend ellen. RS IV. (1960.) 225–238. [1395–1422.]
- Ionescu D. G.*: Alexandru cel Bun egy ismeretlen oklevele. RS IV. (1960.) 337–344. [1403.]
- Sabău I.*: Adalékok az erdélyi pénzforgalomhoz a 15. század első feléből. SMIM IV. (1960.) 7–62.
- Stoicescu N.*: A végvári védelem megszervezése Havasalföldön a 15–17. században. SMIM IV. (1960.) 191–222.
- Demény D.*: A kilenced bevezetése Erdélyben. (A bábolnai felkelés néhány társadalmi-gazdasági feltételeinek kérdéséhez.) S 1960. 5. sz. 178–190. [1437.]
- Demény L.*: A felkelők és a nemesk között létrejött két, 1437-es megegyezés szövege eredeti dokumentumok alapján. S 1960. 1. sz. 91–111. [Kolozsmonostor, 1437.]

- Demény L.*: Új dokumentumok a bábolnai felkelésről. SMIM IV. (1960) 395–421. [1437–1438]
- Panaitecu P. P.*: Stefan cel Mare a környező országok. korabeli krónikáinak fényében. SCSI XI/2. (1960.) 199–226.
- Mehmet M. A.*: A Moldva és az ottomán birodalom közötti kapcsolatok a 15. század második felében. S 1960. 5. sz. 165–178.
- Giurescu C. C.*: A soci csata. SMIM IV. (1960) 423–431. [1471]
- Panaitecu P. P.*: A román nyelvű írásbeliség kezdetei. SMIM IV. (1960) 117–189.
- Pall Fr.*: Az erdélyi vajda kancelláriája a 16. század elején. RA 1960. 1. sz. 267–277.
- Pataki I.*: A vajdahunyadi uradalom gazdálkodása 1517–1518-ban. S 1960. 6. sz. 69–82.
- Goldenberg S.*: A szebeni papíralom a 16. században. S 1960. 1. sz. 113–118.
- Totoiu I.*: A török uralom a Bánáthban és a Körösmelléken. S 1960. 1. sz. 5–35.
- Moldovan L.*: Dokumentumok a belényesi körzet kenézinek történetéről a 16. század második feléből. RA 1960. 2. sz. 248–261.
- Lehr L.*: A kereskedelem Havasalföldön és Moldvában a 16. század második és a 17. század első felében. SMIM IV. (1960) 223–306.
- Matijek Fr.*: Adalékok a 16. század végén a galíciai-kárpáti területtel folytatott cseh kereskedelem történetéhez. (Krakkó mint a cseh áruk tranzit-központja). SHS III. (1960) 185–214.
- Cernovodeanu P. I.*: Pierre Lescaplier utazása Havasalföldön és Erdélyen át 1574-ben. SMIM IV. (1960) 433–463.
- Grigoraş N.*: A moldvai parasztok felkelései Petru Schiopul uralkodása idején, 1574–1579, 1582–1591. SCSI XI/2. (1960) 227–239.
- Donat I.*: Mihai Viteazul falvai. SMIM IV. (1960) 465–506. [1585–1592]
- Gonfa A. I.*: Mihai Viteazul moldvai hadjárata. S 1960. 4. sz. 141–157. [1596]
- Gündisch G.*: Társadalmi összefüggések Nagyszebenben a 17. század közepén. FVL III. (1960) 57–78.
- Cronf Gh.*: A bizánci jog a román fejedelemségekben. Az 1562. évi törvénykönyv. S 1960. 1. sz. 57–82.
- Papacostea Ş.*: A legrégebbi havasföldi kézművescél oklevele. RA 1960. 1. sz. 215–218. [1671]
- Ionescu-Vîşcov Tr.*: A havasalföldi bojárok memoranduma az orosz cárhoz, 1674. RA 1960. 2. sz. 213–225.
- Constantiniu Fl., Papacostea Ş.*: A román jobbság a 17. század utolsó évtizedeiben. RA 1960. 2. sz. 226–247.
- Pava R.*: Constantin Vodă Brîncoveanu bizalmas feljegyzéseinek titkos írása. SMIM IV. (1960) 507–517. [1695–1707]
- Turcu C.*: A régi írások képzettsége Moldvában. RA 1960. 2. sz. 201–212. [18–19. század.]
- Rusu A.*: A 18–19. századi egyházi körlevelek regestruma bő forrás a kutató számára. RA 1960. 2. sz. 193–200.
- Paraschiv I.*: Egy, Románia 18–19. századi gazdaságtörténetét felölelő Corpus kiadása. RA 1960. 1. sz. 57–61.
- Şerban C.*: Havasalföld és Moldva városi lakosainak harca a feudális elnyomás ellen a 18. században és a 19. század elején. I. S 1960. 6. sz. 27–46.
- Şerban C.*: A Prut-menti hadjárat egy kiadatlan terveze (1711). SMIM IV. (1960) 519–524.
- Popescu I. A.*: Egy román–erményi irodalmi dokumentum 1719-ből. SAO II/1959. 246–247. [Szamosújvár-Gherláról.]
- Göllner C.*: A felvilágosodás filozófusa, Michael Hissmann, kapcsolatai erdélyi hazájához. FVL III. (1960) 79–98. [1752–1785, göttingai egyet. tanár]
- Boicu L.*: Az ipar manufaktúráis stádiuma Moldvában. SCSI 1960. 1. sz. 127–137. [18. század 2. fele.]
- Bernath M.*: Az erdélyi katonai határőrvidék felállítás és Bécs politikája Romániával kapcsolatban a kora-jozefinista korszakban. SoF XIX. (1960) 164–192.
- Kovács G.*: A mezőgazdaság fejlődésének néhány problémája Arad megyében az 1771–1772. évi úrbérendezés után. S 1960. 4. sz. 239–256.
- Vianu Al.*: A kücsük-kainaradzi békeszerződés alkal-
mazása Moldvára és Havasalföldre, 1775–1783. S 1960. 5. sz. 71–103.
- Vianu Al.*: Az 1783-as Sened létrejötte. RA 1960. 1. sz. 219–234. [A két román fejedelemségnek a Portával szembeni gazdasági kötelezettségeit rendező egyezmény.]
- Ofetea A.*: Moldva és Havasalföld befolyása a Porta politikájára. RA 1960. 1. sz. 49–56. [18. század vége – 19. század eleje.]
- Timbă A.*: A Horia, Cloşca és Crişan felkelés visszhangja a Bánáthban. S 1960. 4. sz. 220–238.
- Vita 1784. évi felkelésről. S 1960. 4. sz. 256–260.
- Sabău I.*: Az erdélyi parasztság harca a katonai terhek ellen a Habsburg birodalomnak a francia forradalom háborúja idején, 1792–1797. S 1960. 2. sz. 221–233.
- Istrate C.*: Új adatok a moldvai transit-kereskedelemtől a 18. század második felében. SCSI XI/2. (1960) 241–255.
- Limona E. és D.*: Néhány megjegyzés a 18. századi brassói kereskedelemről. Egy macedóniai román kereskedő, Mihail Tumbur, SMIM IV. (1960) 525–564.
- Limona E. és D.*: Bukaresti kereskedők a 18. század végén. Kapcsolataik Brassó és Szeben városokkal. S 1960. 4. sz. 107–139.
- Neamtu Al.*: Új adatok Molnár-Piuaru János [kolozsvári orvosprofesszor] életrajzához. S 1960. 1. sz. 83–90. [18. század]
- Prokopovitsch E.*: Jon Budai-Deleanu életrajzához. SoF XIX. (1960) 285–299. [1767–1820.]
- Protopescu L.*: Új adatok Budai-Deleanu életrajzához. S 1960. 4. sz. 183–192. [1819, galíciai tanácsos]
- Rusu I.*: Néhány adat a naszöldi tudósok tevékenységéről a levéltárak védelmére. RA 1960. 2. sz. 168–176. [A 18. századtól a második világháborúig.]
- Levelezés a 19. század első feléből néhány erdélyi archeológiai emlékről. Publikálta: N. Lupu. FVL 3. (1960) 165–171. [Csáki Rozália és Félix Lajard francia archeológus között.]
- Vianu Al.*: V. F. Malinovszkij orosz felvilágosító a román fejedelemségekben. S 1960. 2. sz. 165–180. [Orosz konzul, 1801–1802.]
- Iancovici S.*: Néhány ismeretlen adat Sztóján Indzse vajdáról. S 1960. 1. sz. 121–127. [Az 1806–1821 időszakból]
- Georgescu V. Al.*: A Callimach-kódex általános vonásai és forrásai. Vasile Conţa hozzájárulása a kódex forrásainak tanulmányozásához. S 1960. 4. sz. 73–106. [1816–1817]
- Iancovici S.*: Néhány kiadatlan dokumentum Tudor Vladimirescúról. S 1960. 5. sz. 121–146. [1812–1818]
- Camariano N.*: A Hetairia szervezete és tevékenysége Oroszországban az 1821. évi felkelés előtt. SMIMod II. (1960) 73–104.
- A Tudor Vladimirescu felkelés. S 1960. 5. sz. 191–198. [1821.; a „Románia története” kérdéseivel]
- Constantinescu A., Coman C. N.*: Új adatok bolgárok részvételéről az 1821. évi havasalföldi felkelésben. RS IV. (1960) 239–250.
- Regleanu M.*: Egy röpirat a „Hetairia” társaság korából. RA 1960. 1. sz. 204–214.
- Colombeanu S.*: Az agrárviszonyok fejlődése Havasalföldön Tudor Vladimirescu felkelésétől a Regulamentul Organic bevezetéséig, 1822–1831. SMIMod II. (1960) 3–72.
- Prokopovitsch E.*: Moldvai bojárok mint lukovinai emigránsok. SoF XIX. (1960) 390–393. [1823]
- Colombeanu S.*: Egy kereskedelmi adóstatisztika 1824-ből Havasalföldről. S 1960. 4. sz. 193–199.
- Iancovici S.*: Adalékok I. Tunsu és N. Grozea hajdúk tevékenységéhez. SMIMod II. (1960) 105–154. [Felkelésük Olteniában, Moldvában, 1826–1834.]
- Neacşu I.*: Adalékok I. P. Liprandi ezredes önkénteséről az orosz–török háború idején. 1828–1829. SMIMod II. (1960) 245–255.
- Andronic A., Antohi I.*: Gh. Asachi és a gyakorlati oktatás bevezetésének néhány problémája Moldvában. RA 1960. 1. sz. 194–203. [1832–1834]
- Platon Gh.*: A bányászok kizsákmányolása a moldvai hegyvidéken a Szervezeti Statutum idején. RA 1960. 2. sz. 177–192. [1832–1858]
- Iancovici S.*: A dunai szigetek lakóinak elűzése a bojári kizsákmányolás elől, 1833–1834. S 1960.

4. sz. 159—182. [Románia—Szerbia határán]
- Isac V.**: A moldvai egyházi birtokokra vonatkozó dokumentumok összegyűjtésének kezdetei. RA 1960. 1. sz. 278—281. [1845—]
- Boicu L.**: Új adatok a 19. századi középi moldvai posztóipurról. S 1960. 2. sz. 207—219.
- Zane G.**: Új adatok N. Bălcescu életéhez néhány kiadatlan dokumentum alapján. S 1960. 1. sz. 37—56.
- Ionescu Gh.**: Új adatok Ana Ipatescu családjáról. S 1960. 5. sz. 105—120.
- Panaït I. és P. I.**: A bukaresti népi tömegek részvétele a reakciós összeesküvés elfojtásában 1848 júniusában. S 1960. 6. sz. 83—98.
- Pănuță Gh.**: Forradalmi gondolkodású pedagógusok 1848-ban. RA 1960. 2. sz. 150—167.
- Bodea C. C.**: Az 1848—1849-es forradalom Erdélyben és Magyarországon, ahogy John Paget látta. SMIMod II. (1960) 187—222.
- Stan A.**: Az 1848-as forradalom idején Havasalföldön kibontakozott parasztmozgalom néhány vonása. SMIMod II. (1960) 155—186.
- Arvai I.**: Két dokumentum a moldvai lengyel emigránsok tevékenységéről 1848. RA 1960. 1. sz. 183—193.
- Bodea C. C.**: Az 1848. évi forradalom néhány kevésbé ismert alakja. S 1960. 2. sz. 131—164.
- Ofețea A.**: A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Moldvában és Havasalföldön. SMIM IV. (1960) 307—390.
- Mihordea V.**: Adalékok az orosz—román kapcsolatok történetéhez a 19. század második felében. SMIMod II. (1960) 273—281. [1853—1877]
- Grigoraș N.**: A latin írás bevezetése a moldvai iskolákba. Az oktatási tanács vitái 1856—1860-ban. RA 1960. 1. sz. 126—133.
- Mihai A.**: Egy prahovai körzeti ipari statisztikai kimutatás 1858-ból. RA 1960. 2. sz. 145—149.
- Ungureanu Gh.**: A román állampolgári jog a román polgári jogi kódex (Codul Civil) hatálya idején. RA 1960. 1. sz. 31—48. [19. század második fele.]
- Tappe E. D.**: Románia a fejedelemségek egyesülése után két angol újságíró szemével. SEER 92. (1960. dec.) 198—215.
- Condurachi V., Constantin Fl.**: A román fejedelemségek egyesülésének múzeuma Iași-ban. S 1960. 4. sz. 265—268.
- Berindei D.**: Az egyesült fejedelemségek diplomáciai ügynökségének felállítása Párizsban (1860. aug. 26.—szept. 7.) S 1960. 6. sz. 99—120.
- Anineanu M.**: Vasilie Alecsandri diplomáciai tevékenységéről. Kiadatlan levelei, 1859—1862. SMIMod II. (1960) 257—272.
- Berindei D.**: Mihail Kogălniceanu, Moldva miniszterelnöke és a magyar emigráció, 1860—1861. SMIMod II. (1960) 223—244.
- Boncu C., Apostol M.**: Dokumentumok a ploesti kézművesek felkeléséről. RA 1960. 2. sz. 134—144. [1860]
- Anghel A.**: Az 1864. évi agrártörvény alkalmazásának módjai a dolji körzetben. S 1960. 4. sz. 201—220.
- Mosse W. E.**: Anglia, Oroszország és az 1866. évi romániai forradalom. SEER 92. (1960. dec.) 73—94.
- Mocioiu N. I.**: Sztrájk a Braila kikötőben 1868-ban. RA 1960. 1. sz. 116—125.
- Horváth E.**: Iratok a munkásmozgalomról a marosvásárhelyi áll. levéltárban, 1868—1914. RA 1960. 2. sz. 128—133.
- Fotino C.**: Néhány társadalmi-gazdasági adat a román Földhitelintézet Irattárából. SMIMod II. (1960) 321—328. [1873—1914]
- Fănescu M.**: A bukaresti városi Földhitelintézet irattára, 1874—1948. Adalékok Bukarest történetéhez. RA 1960. 2. sz. 109—127.
- Paraschiv I.**: A román vasutak történetéből. RA 1960. 2. sz. 93—108. [A 19. század második fele.]
- Zaliskin M. M.**: Mozgolódás a munkások között a Ploesti-Predeal vasútvonal építésénél 1876 őszén. VMU 1960. 1. sz. 37—42.
- Velich C. N.**: Mihail Kogălniceanu, bizonyos román helyi hatóságok és a néptömegek magatartása Hrisztó Botev forradalmi csapatainak dunai átkelésekor, 1876. IV. 27. — VI. 15. RS IV. (1960) 251—265.
- Adămoaie N.**: A Putna-vidéki parasztek földesuraik kizsákmányolása elleni harcának egy epizódja. Az 1883. évi vulturui felkelés. SMIMod II. (1960) 283—305.
- Saizu I., Sandru D.**: A Iași „Textila-Roșie” gyár története, 1886—1944. I. RA 1960. 1. sz. 62—92.
- Rafă I.**: Munkáskör alakítása Bukarestben. S 1960. 2. sz. 181—195. [19. század vége]
- Dan M.**: Ioan Bogdan (szlavista professzor) levelezése az orosz tudósokkal. S 1960. 1. sz. 129—139. [19. század vége]
- Toma Gh.**: Megjegyzések A. D. Xenopol történeti fel fogásának kritikájához (1847—1920.) SBBPO III/A. (1960) 137—148.
- Alexandrescu M.**: A Lacul lui Baban, Dealul-Lung és Odobasca falvakban fellázadt parasztek pere 1907-ben. RA 1960. 2. sz. 86—92.
- Zseceșev N.**: Az 1907. évi bulgáriai felkelés visszhangja. SMIMod II. (1960) 307—320.
- Hozzászólás a „Románia története” IV. kötetéhez „A burzsoá-földesúri kormányok reakciós politikájának megerősödése az 1907. évi felkelés után. A munkásmozgalom, 1907—1914” c. fejezethez.** S 1960. 6. sz. 151—152.
- Eșanu L.**: A Iași villamos társaság munkásainak harca 1911. júliusában. SCS I 1960. 1. sz. 139—144.
- Copoiu N.**: A román munkásmozgály harca Romániának az első világháborúba való belépése ellen, 1914—1916. S 1960. 6. sz. 7—26.
- Vinogradov V. N.**: Románia uralkodó körének külpolitikai orientációja az első világháború előestéjén. NNI 1960. 1. sz. 53—67.
- Liveanu V.**: Románia első világháború alatti történetének néhány problémája Lenin művei fényénél. S 1960. 2. sz. 45—76.
- Corui A.**: A bánáti parasztság harca a földért és a szabadságért a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása alatt. RA 1960. 2. sz. 66—78.
- Kertész M.**: A máramarosi 88. gyaloghadosztály katonáinak felkelése, 1919. júl. RA 1960. 1. sz. 107—115.
- Boeraș Fl., Soveja M.**: Az erdélyi „Consiliul Dirigent” helygyi levéltári anyaga, 1917—1922. RA 1960. 1. sz. 93—106.
- Liveanu V.**: Az 1920. októberi általános sztrájk 40. évfordulója. LC 1960. 10. sz. 53—67.
- Oprea I. M.**: A munkásmozgalom a román kikötőkben az 1920. évi általános sztrájkot megelőző időszakban. S 1960. 5. sz. 45—70.
- Eșanu L., Bojescu D.**: A moldvai munkások akciói az 1920. októberi általános sztrájkot megelőzőleg. SCS I XI/2. (1960) 173—198.
- Mocanu C.**: Az 1920. évi romániai általános sztrájk. S 1960. 5. sz. 5—44.
- Chirifă Gr.**: A munkásoknak a Román Kommunista Párt által 1922—1923-ban vezetett sztrájkharca. S 1960. 3. sz. 61—83.
- Dragan N.**: A meggyesi „Westen” Zománcművek munkásainak harca a tőkés kizsákmányolás ellen, 1923—1944. FVL III. (1960) 128—132.
- Zaharia Ec.**: Az Olasz—Román Kereskedelmi Bank irattára. RA 1960. 2. sz. 79—85. [1920—40-es évek]
- Jazkova A. A.**: A román nép harca a reakció és a fasizmus támadása ellen 1935—1937-ben. VI 1960. 12. sz. 99—110.
- Varga V. A.**: A román burzsoá-földesúri kormány magatartása az 1939. évi angol—francia—szovjet tárgyalásokkal szemben. S 1960. 4. sz. 51—72.
- Benditer I.**: Moldavia 1944. aug. 23. előestéjén. SCS I 1960. 1. sz. 97—112.
- Daviciu S.**: A néptömegek tevékenysége Moldaviában a Román KP vezetésével a fasizista katonai diktatúra megdöntéséért és a fegyvereknek a hitleri hadsereg elleni fordításáért. SCS I 1960. 1. sz. 19—40.
- Cimponeriu E.**: A resicai munkások harca a kommunista vezetés alatt a szovjetellenes bűnös háború ellen. S 1960. 3. sz. 35—60.
- Cupșa I., Băteanu B.**: Románia hozzájárulása a Németország szétzúzásaért vívott háborúhoz. S 1960. 3. sz. 123—145.
- Oprea I. M.**: A hazafias harcok szervezése és tevékenysége. S 1960. 4. sz. 19—50. [1944—1945. márc. 6.]
- A szocializmus és a béke zászlaja alatt. LC 1960. 8. sz. 3—12. [Az 1944. aug. 23-i felszabadulás évfordulójára.]

- Ursache C.* : A román légierők a német fasizmus elleni harcban. S 1960. 3. sz. 147—174.
- Bercu I.* : A Román Kommunista Párt nemzeti konferenciájának 15. évfordulója. S 1960. 6. sz. 47—68.
- Rusu D., Todosia M., Tacu A.* : A Iasi körzet gazdasági fejlődésének néhány mozzanata a népi demokratikus rezsim alatt. SCSI 1960. 1. sz. 41—59.
- Sandru D., Saizu I., Tacu P.* : A textilipar fejlődése Iasi-ban a népi demokratikus rendszer éveiben. II. RA 1960. 2. sz. 31—58.
- Saizu J., Tacu A.* : A közoktatás fejlődése Iasi körzetében a népi demokratikus rendszer idején. SCSI 1960. 1. sz. 113—125.
- Ungureanu Gh.* : A Iasi állami levéltárak állagának gazdagodása a dokumentumanyaggal a népi demokratikus rendszer éveiben. RA 1960. 2. sz. 3—30.
- Andrei V.* : A „Legfelső Számvevőszék” (1945—1948) irattári állaga. RA 1960. 2. sz. 59—65.
- Danciulescu V.* : A népi tanácsok szerepe a román gazdaságban. EP 1960. jún. 77—79.
- Rausser V.* : A Román Kommunista Párt gazdaságpolitikája a népi demokratikus forradalom első szakaszában. ZG 1960. 4. sz. 791—816. (1945—1947)
- Flynn E. G.* : Az új Románia. PA 1960. 12. sz. 32—42.
- Glazer E. G.* : A Román Népköztársaság külpolitikája. SM 1960. 11. sz. 43—49.
- A Román Munkáspárt III. kongresszusának vitája az 1960—1965. évi népgazdaság-fejlesztési és a perspektívus gazdasági terv tervezetéről. LC 1960. 5. és 6. sz.
- Prineau J. P.* : Románia a gazdasági versenyben. EP 1960. szept. 93—96.
- Skandináv országok**
- Narocnyickij A. L.* : A szovjet és dán történészek találkozója. VI 1960. 3. sz. 217—218. [Dániában, 1959. nov. 24.—dec. 7.]
- Kellenbenz H.* : A skandináv történelem kutatásának szemléje. HZ 190/3. (1960. jún.) 618—655. [Kb. az utolsó 20 év skandináv történeti irodalmáról.]
- Schieche E.* : Svéd—finn adalékok az Ostförschunghoz. ZfO 1960. 2—3. sz. 362—376. [Kelet-Európáról szóló újabb művek szemléje.]
- Heinrich von Staden Észak-Oroszországról szóló leírásának egy ismeretlen verziója. (Új Staden-dokumentumok a stockholmi állami levéltárból.) Publikálja: F. T. Epstein, W. Kirchner és W. Niekerken. JGO 1960. 2. sz. 131—148.
- Peters J.* : A nyugat-német történetírás Svédország nagyhatalmi korszakáról. ZG 1960. 5. sz. 1108—1128. [Gusztáv Adolfról — XII. Károlyig, a germán fajelmélet szemszögéből.]
- Hroch M., Polišenský J.* : A svéd politika és az 1618—1620-as cseh rendi felkelés. SH 7. (1960) 157—190.
- Bekström K.* : Lenin 1917-ben Svédországban. NNI 1960. 2. sz. 94—97.
- Schiödenkopf O. E.* : A német—skandináv kapcsolatok, 1933—1945. (Jelentés a német—északi történetészkonferenciáról.) GWU 1960. 8. sz. 495—498.
- Förster G., Helmert H., Otto H., Schmitter H.* : A hitleri Németország rátörése Dániára és Norvégiára. ZG 1960. 3. sz. 677—695.
- Hubatsch W.* : Diplomáciai kapcsolatok Németország és Skandinávia között a második világháború árnyékában. ZfO 1960. 2—3. sz. 161—184.
- Olgina T.* : A svéd szociáldemokraták elmélete és gyakorlata. MEMO 1960. 2. sz. 70—83.
- Markov W., Kossok M.* : A reakciós történetírás kísérletei az amerikai spanyol gyarmatosítás rehabilitálására. NNI 1960. 4. sz. 130—141.
- Reitzer L.* : Néhány megjegyzés a kasztíliai kereskedelemről és pénzügyről a 16. században. JMH 1960. 3. sz. 213—223.
- Bennassar B.* : Örök-járadékok eladása Kasztíliaiban a 16. század első felében. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1115—1126. [„Venta e fundamento de censo perpetuo”]
- Bađura B.* : A Valtellinai folyó harc és a csehországi Habsburg-ellenes felkelés, 1618—1620. SH 7. (1960) 123—156.
- Dethan G.* : A pireneusi béke 300. évfordulójára: A nacionalizmus és a kereszteshadjárát eszméje a 17. században. RIID 1960. júl.—szept. 289—297. [1659]
- Francis A. D.* : John Menthuen és az 1703. évi angol—portugál szerződések. TIJ III/2. (1960) 403—424.
- Piñet Fr.* : Amikor a követ összeesküvést szö: A cellamarei összeesküvés, 1717. RIID 1960. júl.—szept. 198—207. [A francia követ összeesküvése a spanyol király ellen.]
- Mickun N. I.* : A valenciai felkelésekről, 1808 nyara. NNI 1960. 1. sz. 25—39.
- Kolpinszkij N. Ju.* : Engels és a spanyolországi proletariatus taktikája 1873-ban. NNI 1960. 6. sz. 20—23.
- Majdanyik K. L.* : A spanyol nép nemzeti-forradalmi háborúja, 1936—1939. PIS 1960. 1. sz. 9—22.
- Watt D. C.* : Szovjet katonai segítség a spanyol köztársaságnak az 1936—1938-as polgárháborúban. SEER 91. (1960. jún.) 536—541.
- Gosnat G.* : A spanyol nép harca a frankoista diktatúra ellen. CC 1960. 4. sz. 665—682.
- Jermolajev V. I.* : A spanyol és portugál amerikai gyarmatok felszabadító harcának néhány kérdése. NNI 1960. 3. sz. 23—37.
- Svájc**
- Bergier J. F.* : Nekrológ Werner Näf svájci történészről, 1894—1959. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 1034—1037.
- Andreas W.* : Werner Näf: historiográfiai méltatás. HZ 190/1. (1960) 78—86.
- Näf W.* : Svájci történet — egyetemes történet. HZ 189. (1960) 506—518.
- Fueter E.* : Az „Általános Svájci Történelmi Társulat” története. (Tudománytörténeti áttekintés). HZ 189. (1960) 449—505.
- Bruckner A.* : A bázeli „Maria Magdalena an den Steinen” kolostor levéltára. MIOG LXVIII. (1960) 156—170.
- Baumhauer A.* : A német—svájci határ és létrejötte. GWU 1960. 4. sz. 193—211.
- Blanchard M.* : A só és a diplomácia Savoyában és a svájci kantonokban a 17—18. században. Ann 15/6. (1960. nov.—dec.) 1076—1092.
- Lovie J.* : Genf és az 1859. évi válság. RHD 1960. júl.—szept. 246—266.
- Steiner G.* : Hogyan látták el az imperialisták érvekkel a szociál-szovinistákat. VIK 1960. 3. sz. 178—181. [A svájci osztrák követ levele O. Czerninhez, 1917. ápr. 7.]
- Judanov Ju.* : A svájci monopoltőke. MEMO 1960. 3. sz. 104—111.
- Szovjetunió**
- Nekrológ A. L. Galperinről, 1896—1960. VI 1960. 11. sz. 215—216.*
- Nekrológ A. L. Galperinről, 1896—1960. PV 1960. 5. sz. 229—230. [Japanológus] A. L. Galperin professzor főbb tudományos munkáinak jegyzéke. uo. 230—232.*
- Nekrológ I. E. Grabar művészettörténész, akadémikusról. VI 1960. 6. sz. 221—222.*
- Lazarev V. N.* : Nekrológ I. E. Grabar orosz kultúr-történészről, 1871—1960. VIMK 1960. 4. sz. 157—161.
- Nekrológ Szergej Boriszovics Kan professzoráról, 1896—1960. VI 1960. 5. sz. 22 1.*
- Spanyolország, Portugália**
- Crozet R.* : Történetészkongresszus a középkori Portugália történetéről Bragaban, 1959, nov. 6—10. CCM 1960. 1. sz. 136.
- Defournaux M.* : A történeti kutatás Spanyolországban 1960 elején. RH CCXXIV. (1960. okt.—dec.) 401—408.
- Majdanyik K. L.* : A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetének Spanyolország történetével foglalkozó csoportja munkájából. NNI 1960. 3. sz. 200.

- Nekrológ Sz. B. Kan professzoráról, 1896—1960. NNI 1960. 3. sz. 205.
- Gurnova Je. V., Szidорова N. V.: Je. A. Koszminszkij tudományos művei és tevékenysége, 1886—1959. NDVSIN 1960. 3. sz. 153—167.
- Szidорова N. A., Gurnova Je. A.: Nekrológ Je. A. Koszminszkij halálára, 1886—1959. VIMK 1960. 2. sz. 157—163.
- Bank A. V.: In memoriam Prof. L. A. Maculevics, 1886—1959. VV XVII. (1960) 373—378.
- Nekrológ Zs. A. Maurerről, 1890—1960. VMU 1960. 6. sz. 71—72. [Az SZKP története tanszékének professzora]
- Nekrológ Adolf Grigorjevics Rasinról, 1888—1960. VI 1960. 5. sz. 220.
- Nekrológ A. G. Rasin történetéről, 1888—1960. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 220.
- Nekrológ K. V. Szivkovról, 1881—1959. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 268.
- Nekrológ I. A. Trahtyenberg közgazdásról, 1883—1960. VE 1960. 10. sz. 158—160.
- Nekrológ Borisz Vasziljevicsről (1884—1959). ISzSzsZR 1960. 3. sz. 219.
- Nekrológ Sz. I. Volkovról, 1919—1960. VI 1960. 11. sz. 216.
- I. P. Petruszevszkij prof. munkáinak jegyzéke, 1930—1960. KSzIV XXXVIII. (1960) 99—103.
- Merpert N. Ja.: A Ja. Brjuszov, a történettudományok doktora, 70. születésnapja. VI 1960. 11. sz. 179—180.
- Sz. M. Dubrovskij professzor 60. születésnapjának megünneplése. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 213.
- Pencskovszkaja Sz. M.: V. I. Sunkov, a történettudományok doktora, 60. születésnapja. VI 1960. 8. sz. 174—175.
- V. I. Sunkov, a történettudományok doktora, 60. születésnapjának megünneplése. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 213—214.
- A. L. Szidороv 60. születésnapjára. IA 1960. 1. sz. 224.
- Ovcsinnjykov R. V.: Az orosz irodalom történetéből (Új adatok G. Sz. Lebegejev életrajzához.) VIMK 1960. 4. sz. 74—83. [Indológus, 1749—1817.]
- Asszturova M. L.: Az SztA Történettudományi Osztályának új tagjai. VI 1960. 8. sz. 123—124. [M. P. Kim, A. V. Arcibovszkij akad. lev. tagok].
- Rindzsinszkij P. G.: N. M. Druzsinyin akadémikus beszámolója 1958—1960-ban végzett tudományos munkájáról. VI 1960. 9. sz. 114—117.
- Sevjakov A. A.: A társadalomtudományok feladatai az SZKP KB 1960. jan. 9-i határozatának fényében. (A Szovjetunió Tudományos Akadémiája társadalomtudományi intézeti dolgozóinak aktívgyűlése.) VI 1960. 5. sz. 190—195.
- Bem Ju. O.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának közgyűlése. NNI 1960. 3. sz. 197—198. [1960. febr. 22—23.]
- Surbovanij G. P.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának közgyűlése. VI 1960. 12. sz. 111—113. [Okt. 20. A stockholmi kongresszus eredményeiről.]
- D. Je.: Egyetemi közti historiográfiai konferencia Voronyezsben. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 216—217. [1960. febr. 16—18.]
- Gaponov P. M., Moszkalenko A. Je.: Egyetemi közti történetészkonferencia. VI 1960. 7. sz. 199—202. [Voronyezs, 1960. febr. 10—18.]
- Dubrovskij Sz. M.: A Forradalom előtti agrárviszonyok Oroszországban. (Ülésszak Moszkvában.) VAN 1960. 8. sz. 12—13. [1960. május 9—11.]
- Matvejev A. A., Szimonova M. Sz.: Tudományos ülésszak az agrárkérdésről (az imperializmus időszaka). VI 1960. 10. sz. 102—106.
- K. L.: Tudományos ülésszak az imperializmus kora oroszországi agrárkérdéséről. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 210—212.
- Dadikin R. P.: A szovjet munkásosztály történetének problémái. VAN 1960. 3. sz. 110—111. [Konferencia a leningrádi egyetemen, 1959. dec. 22.—25.]
- Berkjevics A. B., Dadikin R. P., Ovszjankin V. A.: Tudományos ülésszak a szovjet munkásosztály történetéről. VI 1960. 9. sz. 154—162.
- Asztapovics Z. A., stb.: Tudományos ülésszak az orosz munkásosztály történetéről. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 206—210. [Leningrád, 1959. dec.]
- Sebalgyin Ju. N.: Tudományos ülésszak az orosz proletariátus történetének kérdéseiről. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 210—213. [1959. dec.]
- Kurasova N. A., Ljescic Sz. A.: A Szovjetunió proletariátus-történetének tanulmányozásával foglalkozó tudományos ülésszak. VI 1960. 7. sz. 183—189.
- Gavrilov L. M., Dmitrenko Sz. L., Sztrizskov Ju. K.: Tudományos ülésszak az Októberi Forradalom történetéről megjelent külföldi irodalomról. VI 1960. 6. sz. 172—186. [1960. febr. 12. Moszkva]
- Kumanyev V. A., Lelcsuk V. Sz.: A szovjet társadalom történetírásának feladatai. VAN 1960. 6. sz. 143—144. [Tud. ülésszak a Történettudományi Intézetben. Moszkva, 1960. márc. 1—5.]
- Borisov Ju. Sz.: Tudományos ülésszak a szocialista és kommunista építés történetírásáról. VI 1960. 8. sz. 124—132.
- Dvorjanov V. N.: Tudományos ülésszak a szocialista és kommunista építés történetírásáról. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 203—204. [Az SztA Történettudományi Intézetben, 1960. márc. 1—5.]
- Kocsergin A. N.: A szocialista államiságtól a kommunista társadalmi önkormányzatig. VF 1960. 11. sz. 147—153. [Konferencia Moszkvában, 1960. júl.]
- Pavlenko V. U.: Az új társadalmi jelenségekkel foglalkozó tudományos ülésszak. UIZs 1960. 1. sz. 155—158. [A kommunizmus építésének időszaka; Kijev 1959. dec. 23—25.]
- Makarenko A. A.: Új jelenségek a szovjet társadalom életében. VAN 1960. 3. sz. 114—116. [Konferencia Kijevben, 1959. dec. 23—25.]
- Miljukov A. G.: Egyetemi közti tudományos konferencia Kijevben. VIK 1960. 6. sz. 216—219. [Kijevben, szept. 26—29. „Az SZKP tevékenysége a dolgozók internacionalista nevelésében a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában.”]
- Ahuzjanov T. I.: Az ifjúság nevelése a kommunista munkásbrigádokban. VI 1960. 10. sz. 147—148. [Vita az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiáján.]
- Kolomijcsenko I. I., stb.: Belorusszia történetészeinek konferenciája. UIZs 1960. 5. sz. 156—157. [Minszk, 1960. jún. 1—3.]
- Marczenko I. Je.: A belorussziai történetészek köztársasági konferenciája. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 225—227.
- Kolesznjykov A. K.: A belorussz történetészek konferenciája. VIK 1960. 4. sz. 222—224.
- Gyerbov L. A.: Tudományos konferencia az Alsó-Volga vidék történetéről. VI 1960. 7. sz. 206—209. [Szaratov]
- Poljanicsko Ja. I.: Ünnepi ülés a Karél ASzSZK megalakulásának 40. évfordulóján. VAN 1960. 8. sz. 118—119.
- Gyevina R.: Konferencia a karéliai népek etnikai és kultúrtörténetéről. SZe 1960. 4. sz. 186—188.
- Voszkanjan V. K., Graboveckij V. V., Szlinyko I. I.: Az ukrán és az őrmény nép történeti kapcsolatai. UIZs 1960. 1. sz. 143—145. [Konferencia Jerevanban, 1959. okt. 23—27.]
- P. V.: Tatária történetészeinek konferenciája. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 227—229. [Kazán, 1960. jún. 20—21.]
- Aganyin R. A.: Konferencia a turkológia problémáiról és az orosz kelet-kutatás történetéről. PV 1960. 5. sz. 224—226. [Kazán 1960. jún. 6—8.]
- Szorkin G. Z.: A távolkeleti népek kongresszusa. PV 1960. 5. sz. 76—86.
- Akulov M. R., Kruzanov A. I., Sosztakovics Sz. V.: Tudományos konferenciák Szibéria és a szovjet Távol-Kelet történetéről. VI 1960. 12. sz. 113—122.
- Komogorcev I. I., Szinajev V. Sz., Flerov V. Sz.: Konferencia Szibéria és a szovjet Távol-Kelet történetéről. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 204—209. [Novoszibirszk, márc. 10—11.]
- Rubin I. A.: A leváltárosok csoportgyűlése Leningrádban. IA 1960. 6. sz. 216—217. [1960. júl. 21—23.]
- Szircsenko L. G.: A leváltárügy elmélete és gyakorlata tanszékének új kézikönyvei. IA 1960. 4. sz. 228—230. [Vita 1960. márc.]
- Kirejev N. G.: A Szovjetunió történetének kérdései a XXV. orientalista kongresszuson. ISzSzsZR 1960. 6. sz. 201—202.
- Petrescu-Dîmbocita M.: A nemzetközi szláv archeológiai szeminárium Moszkvában. S 1960. 1. sz. 141—152.

- Oszipova K. A.*: A szovjet bizantinológusok konferenciája. BS 1960. 2. sz. 332–342. [Leningrád, 1958. nov. 25–28.]
- Csenankal V. L.*: Konferencia a német–orosz tudományos kapcsolatokról a 18. század második felében. VAN 1960. 10. sz. 87–88. [Berlin május 24–29.]
- Schmidt S. O.*: Konferencia a német–orosz tudományos kapcsolatokról. (18. század második fele.) ISzSzsZR 1960. 5. sz. 229–231. [Berlin, 1960. máj. 24–28.]
- T. J.*: Konferencia a 18. század második fele német–orosz tudományos kapcsolatairól. HČ 1960. 4. sz. 709–710. [Berlin, máj. 24–28.]
- Dörnberg S.*: A Szovjetunió és a Német Demokratikus Köztársaság történészbizottságának konferenciája Berlinben. VI 1960. 3. sz. 208–212.
- Zasztavenko G. F.*: Az NDK és a Szovjetunió történészeinek berlini konferenciája. NNI 1960. 2. sz. 200–202. [Berlinben, 1959. dec. 14–19.]
- Stöckigt R.*: Az NDK és a Szovjetunió történészbizottságának konferenciája „A német imperializmus és a második világháború” témájáról. ZG 1960. 4. sz. 919–964. [Berlin, 1959. dec. 14–19.]
- Vlahov, T., Bozsinov V.*: Történészkonferencia Berlinben. IP 1960. 1. sz. 110–116. [A Szovjetunió és az NDK történészeinek konferenciája „A német imperializmus a második világháborúban” témájáról, 1959. dec. 14–19.]
- A szovjet–francia kapcsolatok hagyományai. NNI 1960. 3. sz. 199. [Konferencia 1960. márc. 14.]
- Szovjet–angol történészkonferencia Moszkvában. VI 1960. 6. sz. 220. [Az 1960. szeptemberében tartandó konferencia előadásainak jegyzéke.]
- A II. szovjet–angol történészkonferencia. VAN 1960. 11. sz. 116. [Moszkva, 1960. szept. 6–8.]
- Poljakov V. G.*: A szovjet–angol történészek konferenciája. VI 1960. 12. sz. 161. [Szept. 6–8. Moszkvában.]
- Szovjet–angol történészkonferencia Moszkvában. NNI 1960. 6. sz. 171. [1960. szept. 6–8.]
- Az angol–szovjet történészkonferenciáról, Moszkva 1960. szept. 6–12. BIIIR 88. (1960. nov.) 236–237.
- Skowronek J.*: A lengyel–szovjet barátság hagyományairól. KH 1960. 1. sz. 276. [Lésszak Varsóban, 1959. nov. 9–10.]
- Ştefănescu Şt.*: A román és a szovjet történészek közös ülészaka Kisinyovban. RS IV. (1960) 403–406. [1958. nov. 27–29.]
- Narocnyickij A. L.*: A szovjet és dán történészek találkozója. VI 1960. 3. sz. 217–218. [Dániában, 1959. nov. 24.–dec. 7.]
- Kinkulkin A. T.*: Tökeletesítsük a történelemoktatást az iskolában. VI 1960. 2. sz. 22–23.
- Az iskolai történelemoktatás jelenlegi állapota. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 3–16.
- A történelemoktatás tökéletesítéséért. PIS 1960. 1. sz. 43–47.
- Uhovszkaja P. L.*: Az iskolai történelemtanítás megújításáról. UIZs 1960. 1. sz. 87–93.
- Anweiler O.*: A történettanítás új útjai a Szovjetunióban. GWU 1960. 11. sz. 681–692. [Az 1958. dec. 24-i iskolareform-törvény után.]
- Tymofejev K. A.*: A Szovjetunió történetének oktatása a hazai iskolákban. VI 1960. 1. sz. 194–199.
- Gabrielov G. Je.*: Történeti tankönyv-pályázat a nyolc- és tízéves iskolák számára. NNI 1960. 4. sz. 124–126.
- Sevelenko A. Ja.*: Igényeink az újkori történeti tankönyvvel szemben. NNI 1960. 4. sz. 127–129.
- Guszkov V. P., Ozerszkij I. Z.*: Néhány megjegyzés a középiskolai tankönyvekről. VI 1960. 10. sz. 212–217.
- Petroszjan I. P.*: A legújabbkori történetkönyvek hiányosságai és javaslatok a jövődó tankönyvek szerzőihez. NNI 1960. 5. sz. 76–77.
- Orlov V. A.*: Javaslatok a történelemkönyvek megújítására. NNI 1960. 5. sz. 77–80.
- Szidogyedov G. T.*: Milyenek szeretnők a legújabb kor történelemkönyvét. NNI 1960. 5. sz. 82–83.
- Bogoljubov L. N.*: Néhány követelmény a történelemkönyvekkel szemben. NNI 1960. 5. sz. 80–82.
- Szteckevis Sz. M.*: A levelező és esti hallgatók történelemkönyveiről. VI 1960. 10. sz. 217–218.
- Szteckevis Sz. M., stb.*: Milyenek legyenek az új és legújabbkori történeti iskolakönyvek. NNI 1960. 6. sz. 116–124. [Történészek és tanárok hozzászólásai.]
- Ivanova L. V.*: A szovjet történészkaderek képzése 1921–1929-ben. ISzSzsZR 1960. 6. sz. 57–70.
- Barakov K. N.*: Az SzTA Történettudományi Intézetének Németország történetével foglalkozó csoportjában folyó munkáról. NNI 1960. 5. sz. 177–178.
- Dubrovina I. V., Szemenjuk G. F.*: A Moszkva-területi „Krupszkaja” Pedagógiai Főiskola „Szovjetunió története” tanszékének munkája a moszkvai terület történetének tanulmányozásában. VI 1960. 11. sz. 168–170.
- Brikker N. Ja.*: A dnyepetrovetszki történészek munkájáról. VI 1960. 11. sz. 177–178.
- Lebovics M. F.*: A Ivovi történészek munkája az SZKP XX. kongresszusa után. VI 1960. 9. sz. 164–167.
- Kapucgovics L. Sz.*: A permii „Gorkij” Egyetem történeti-filológiai fakultásának munkája. VI 1960. 7. sz. 211–213.
- Az állami egyetemen történeti fakultásainak munkájáról. (Dagesztán, Irkutszk, Csernovic, mordva.) VI 1960. 1. sz. 205–208.
- Acamba F. M., Kovalov A. A.*: A keleti nyelvek intézete kollektívájának tudományos kutatómunkája a moszkvai áll. egyetemen. PV 1960. 5. sz. 221–224.
- Juldabajev B. II.*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája baskir filológiája történészeinek munkájáról. VI 1960. 7. sz. 202–206.
- Ismagilova R. N.*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Afrika-Intézetének megalakítása. VIMK 1960. 3. sz. 158–162.
- Ismagilova R. N.*: A SzTA Afrika-Intézete tudományos kutatási tervének megvitatása. VI 1960. 10. sz. 144–146.
- Ponomarjov B.*: Az SzKP története és a jelenkor. Kom 1960. 11. sz. 11–26.
- Kukin, D., Szelunskaja V., Satagin N.*: Az SzKP történetének tudományos kidolgozásáért. Kom. 1960. 16. sz. 12–25.
- Volin M.*: A párt-történetírás néhány kérdése. (Az Október előtti időszak.) VIK 1960. 5. sz. 156–172.
- Simion I., Miron P.*: A Szovjetunió Kommunista Pártjának története a forradalmi tapasztalat kincsestára. LC 1960. 5. sz. 69–83.
- A párttörténeti tudomány újabb fellendüléseért. VIK 1960. 5. sz. 3–20.
- Tovmaszjan Sz. A.*: Örményország Kommunista Pártja története tudományos megvilágításának néhány kérdéséről. VIK 1960. 5. sz. 49–64.
- Inkin V. F., Csernih A. G.*: A szovjet történettudomány első fejlődési szakaszáról. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 75–81. [1917–1923 nem önálló szakasz, hanem 1917–1934/36.]
- Az SzKP KB határozata „A pártpropagandáról a jelen-körülmények között” és a történettudomány. VI 1960. 6. sz. 3–9.
- Alekszejeva G. D.*: A szovjet történettudomány kezdetei. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 92–105.
- Tyihomirov M. N.*: Az orosz történetírás kezdetei. VI 1960. 5. sz. 41–56. [Az orosz krónikákról]
- Tyihomirov M. N.*: Az orosz évkönyvek, kiadásuk és tanulmányozásuk kérdései. VAN 1960. 8. sz. 69–73.
- Winter E.*: A régi orosz történet irodalma. ZG 1960. 8. sz. 1941–1945. [Az utóbbi évek irodalma.]
- Neubert H.*: A szovjet medievisztika munkájából. II. ZG 1960. 8. sz. 1931–1940.
- Alpatov M. A.*: Az orosz medievisztika történetéből. VI 1960. 9. sz. 53–65. [Néhány elfelejtett tudósról: M. M. Sztaszjevics, V. A. Bilbaszov, N. A. Oszokin; 19. század második fele.]
- Grothausen K. D.*: A 19. század orosz történetírásamint kutatási feladat. JGO 8/1. (1960) 32–61.
- Nyecsikina M. V.*: A szovjet történettudomány története periodizációjáról. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 77–91.
- M. V. Nyecsikina akadémikus „A szovjet történettudomány történetének periodizációjáról” szóló cikkének megvitatása a SzTA Történettudományi Intézetének leningrádi fiókintézetében. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 149–151.
- Losz F. Je.*: A szovjet történettudomány története-periodizációjának kérdéséhez. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 146–149.
- Sztyepanov N. N.*: A szovjet történettudomány törté-

- netének szakaszai. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 156—157. A szovjet történettudomány új fejlődési szakaszban. VI 1960. 8. sz. 3—18.
- A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Intézetében folyó munka néhány eredménye 1959-ben. VI 1960. 5. sz. 195—206.
- Buligin I. A., Rejberg G. J.: A dokumentumpublikációk típusairól, fajtáiról és formáiról. IA 1960. 5. sz. 148—154.
- Venykovic V. U.: A történeti irodalom az USzSzk Tudományos Akadémiájának 1960-as tervében. UIzs 1960. 1. sz. 153—155.
- Szasz I. H.: Az Ukrán SzSzk nyugati területein folyó szocialista építés irodalma. UIzs 1960. 4. sz. 102—109.
- Kamenskaja N. V.: A belorussziai történettudomány fejlődésének néhány kérdéséről. VI 1960. 11. sz. 159—167.
- Kravesenko I. Sz.: A Belorussz Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének néhány munká-
eredménye és feladatai. VI 1960. 7. sz. 189—193.
- Arutjunjan S. R.: Az örmény-szovjet történetírás 40 éve. VI 1960. 7. sz. 101—120.
- Radzsabov Z. S.: A szovjet történettudomány állapota és néhány főfeladata a Tadszik SzSzk-ban. VI 1960. 7. sz. 193—199.
- Fejgin Sz. A.: A szovjet történészek részvétele az „új Pothast” összeállításában. ISzSzsZR 1960. 6. sz. 202—203.
- Ochmanskij J.: A feudális Litvánia történetének problémái a mai litván történetírásban, 1945—1959. KH 1960. 4. sz. 1165—1180.
- Hehn J.: A lett történetírás. A Švabe „Lettország története, 1800—1914” c. könyvéhez. JGO 8/3. (1960) 365—377.
- Hrozenčík J.: A Szovjetunió történetének tanulmányozása Szlovákiában. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 191—194.
- Grunt A. Ja., Hejfec M. I.: A szocialista város történetének néhány kérdéséről (A „Moszkva története” VI. kötetének megjelenéséhez.) ISzSzsZR 1960. 4. sz. 14—26.
- Taranovszkij K. N.: Az oroszországi imperializmus szovjet történetírása és a szovjet történettudomány történetének periodizációs kérdései, 1917—1936. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 149—155.
- Ivanov L. M.: Az oroszországi proletariátus története tanulmányozásának állapota és feladatai. VI 1960. 3. sz. 50—74.
- Matjugin A. A.: A szovjet munkássztyál történeti tanulmányozásának néhány kérdése. VI 1960. 6. sz. 102—116.
- Krupjanskaja V. Ju.: A szovjet munkássztyál etnográfiai tanulmányozásának problematikájáról és módszereiről. VI 1960 11. sz. 40—49.
- Az oroszországi sztrájkmozgalom tanulmányozásáról. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 27—30.
- Sunkov V. I.: Szibéria története kutatásának fő problémái. VI 1960. 9. sz. 3—17.
- Koroljuk V. D., Hrenov I. A.: A szlavisztikai kutatás eredményei és feladatai a Szovjetunióban, 1945—1959. VI 1960. 6. sz. 117—135.
- Romogyin V. A.: A leningrádi orientalisták hozzájárulása Belső-Ázsia történeti tanulmányozásához. UZIV XXV. (1960) 30—41.
- Belenickij A. M.: A mongolok és Belső-Ázsia. CII M V/3. (1960) 606—620. [Az orosz tudósok munkássága és a problematika fejlődése.]
- Krusanov A. I.: A szovjet Távol-Kelet tudósainak készülő munkái 1959—1965-ben az egyes vidékek történetéről. VI 1960. 7. sz. 209—210.
- Malahova I. A.: A mai szekták tanulmányozásával foglalkozó expedíció munkájáról. VI 1960. 2. sz. 218—219.
- Mitrohin L. N.: A szekták történetének kutatása a tambovi területen. VF 1960. 1. sz. 143—148.
- Narszskij I. Sz.: Az európai népi demokratikus országok társadalmi gondolkodása történetének tanulmányozása a Szovjetunióban. KSzISz 29. (1960) 85—90.
- Dolinová H.: Az utóbbi évek legfontosabb szovjet történeti publikációi az Egyesült Államok történetéről. ČCH 1960. 4. sz. 552—556.
- Kulagina L. M.: A szovjet irodalom Irán történetéről, 1956—1958. KSzIV XXXVIII. (1960) 86—98.
- Lenke H., Winter E.: Kutatások az orosz történelemről és a német—orosz kapcsolatok történetéről 1917-ig az NDK-ban. ZG 1960. különsz. 508—519.
- Lowmiański H., Żytkowiec L.: A Szovjetunió története a népi Lengyelország történetírásában. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 207—223.
- Bjelov G. A.: A Szovjetunió állami levéltári állagának felhasználása a történettudomány érdekében. VI 1960. 10. sz. 3—17.
- Belov I. I., Gavrilov A. N.: Az OSzSzsZK Központi Állami Archívuma. IA 1960. 6. sz. 156—165.
- Lavrov R. A.: Az SZKP KB mellett működő Marxizmus—leninizmus Intézete központi archívumának anyagáról. ZPW 1960. 4. sz. 201—214.
- Davidova L. I., Dacenko L. I.: A moszkvai és moszkva-területi szovnarhozok iratanyagának szemléje. IA 1960. 3. sz. 172—185.
- Baszhakov E. G.: Dokumentumanyag az orosz—bolgár kapcsolatok történetéről a Bolgár Népköztársaság levéltáraiban. ISzSzsZR 1960. 6. sz. 194—196.
- Csernyavszkij G. I.: Levéltári anyag a szovjet—bolgár kapcsolatokról, 1919—1923. UIzs 1960. 6. sz. 129—131.
- Atanaszov P.: A bolgár—ukrán kapcsolatok múltjából. UIzs 1960. 4. sz. 65—73. [A kezdetektől 1867-ig.]
- Narocsnjickij A. L.: Szovjet—francia dokumentumkiállítás a Szovjetunió és Franciaország közötti régi baráti kapcsolatokról. VI 1960. 7. sz. 217—221.
- Bjelov G. A.: A francia—orosz kapcsolatok ezer éve. (Levéltári kiállítás Párizsban.) IA 1960. 5. sz. 173—179.
- Boldirev N. D.: „Russica” forrásanyag Anglia levéltáraiban. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 214—218.
- Nock R.: Az osztrák levéltári kiállítás Moszkvában (1959. okt.) és osztrák—szovjet levéltári kiállítás Bécsben (1960. júl.) MÖS 13. (1960) 478—486.
- Puturidze V. Sz.: Perzsa történeti dokumentumok a gruziai levéltárakban. KSzIV XXXVIII. (1960) 80—85.
- Lőtke H.: A Szovjetunió részéről az NDK-nak átadott német történetre vonatkozó levéltári anyag. ZG 1960. 5. sz. 1177—1182.
- Koroljeva A. V., Szidorova T. N.: Az Állami Történeti Múzeumban. VI 1960. 6. sz. 202—207.
- Gyevjatov V. I., Szmirnov A. Je.: A Szovjetunió Forradalmi Múzeumban. VI 1960. 6. sz. 201—202.
- Szeleznyev M. Sz.: A szovjet archeográfia néhány kérdéséről. IA 1960. 4. sz. 189—196.
- Markovszkij M.: A történeti tanulmányok formájáról. VI 1960. 9. sz. 217.
- Csernomorszkij M. N.: A memoárok mint a szovjet társadalom történetének forrásai. VI 1960. 12. sz. 55—71.
- Kuznyecov M. I.: A szovjet történeti enciklopédiáról. VI 1960. 9. sz. 150—154. [A 12 kötetes enciklopédia előkészítő munkáiról.]
- Volina Je. A., Zak L. A.: A szovjet történeti enciklopédia NNI 1960. 2. sz. 202—204.
- Itkin M. L.: A történeti bibliográfiai munkák perspektivikus tervéről. VI 1960. 11. sz. 171—176.
- Weiss H.: Balti bibliográfia, 1959. Válogatott irodalom Észt- és Lettországról. ZfO 1960. 4. sz. 625—640.
- Nyikulin G. I.: Az első ukrainai értekezlet a helynevek kérdéséről. UIzs 1960. 2. sz. 188—189.
- Medusevszkaja O. M.: A történeti földrajz néhány kérdése a Szovjetunió népeinek történetéről írt munkákban. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 163—167.
- A „Voproszi Isztorii” folyóirat profiljáról és struktúrájáról. VI 1960. 8. sz. 19—21.
- Akadémikusok és akadémiai levelező tagok értekezlete a „Voproszi Isztorii” szerkesztőségében. VI 1960. 8. sz. 132—136.
- Potjemkin F., Jermolajev V., Csernyak Je.: Előre az új sikerekért a külföldi országok történetének megvilágításában. Kom 1960. 8. sz. 111—116. [A „Novaja i Novejszaja Isztorija” c. folyóiratról.]
- Jakovlev N. N.: G. F. Kennan „szovjet-szakértő” és a történelmi tanulságai. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 195—209. [A szovjet—amerikai viszony Kennan könyveiben.]
- Szarbej V. G.: Olexander Ohloblyn az ukrán történetírás meghamisítójának szerepében. UIzs 1960. 5. sz. 150—152. [O. O. „Ukrainian Historiography (1917—1956)”. New York 1957. c. művéről.]

- Szolov V. I.* : Hogyan fordítják el a történeti tényeket. (Hogyan jött létre a bolsevik párt a nyugat-német történetírás görbe tükré szerint.) VIK 1960. 5. sz. 186—195.
- Riftjin B. L.* : Belső-Ázsia kulturális kapcsolatai Kínával az i. e. 2. századtól az i. sz. 8. századig. PV 1960. 5. sz. 119—132. [Táncok és zene.]
- Sztavicskij B. Ja.* : Belső-Ázsia nemzetközi kapcsolatai az 5—8. században. (A szovjet archeológiai kutatások fényénél.) PV 1960. 5. sz. 108—118.
- Kizlaszov L. R.* : Tuva a türk kagánág idején, 6—8. század. VMU 1960. 1. sz. 51—75.
- Fjodorov G. B.* : Egy régi orosz város a Dnyeszteren. VAN 1960. 10. sz. 41—44. [Alcsedar-Csorna, VI—XII. század. Régészeti feltárás.]
- Szmirnova O. I.* : A 712. évi szarmakundi szerződés történetéhez. KSzIV XXXVIII. (1960) 69—79.
- Izstrin V. A.* : A szláv-ország irás eredetéről. VIMK 1960. 6. sz. 60—83. [860 előtt]
- Stokes A. D.* : Tmutarakan. SEER 91. (1960. jún.) 499—514. [Az oroszok Tamutarkanban a 9—10. században.]
- Kariskovszkij P. O.* : Leo Diaconus és a tmutarakani orosz fejedelemség. VV XVII. (1960) 39—51.
- Soloviev A. V.* : Az állítólagos magyar uralom Kijevben a 9. században. JGO 1960. 2. sz. 123—129.
- Atanaszov P.* : A bolgár-ukrán kapcsolatok múltjából. UIZs 1960. 4. sz. 65—73. [10—19. század]
- Gapuszenko I. M.* : Szláv Inkosság a Fekete és Azovi tenger északi partján. UIZs 1960. 6. sz. 45—54. [Archeológiai eredmények és írott források alapján a 10. századig.]
- Lipec R. Itabinovics M.* : Az orosz bilinák kialakulása kora. (A bogatirok fegyverzetéről.) SZE 1960. 4. sz. 30—43.
- Meletjinszkij Je. M.* : A karél-finn eposz létrejöttének kérdéséhez. (Väinämöinen problémája.) SZE 1960. 4. sz. 64—79.
- Bejlis V. M.* : Kijev elnevezése a 10. századi arab geográfusoknál és az elnevezés magyarázati kísérletei a történeti irodalomban. UIZs 1960. 1. sz. 81—86.
- Ribakov B. A.* : A kijevi állam kialakulásának vitás kérdései. VI 1960. 9. sz. 18—26.
- Susarin V. P.* : A normannizmus lényege és formái ma. VI 1960. 8. sz. 65—93.
- Saszkol'szkij I. P.* : A norman elmélet a mai burzsoá történetírásban. ISzSzSzR 1960. 1. sz. 223—236.
- Stender-Petersen A.* : A legfrissebb orosz állam. IZ 191/1. (1960. aug.) 1—17. [A normannizmus és antinormannizmus közötti megoldás.]
- Dovszonok V. I.* : A mezőgazdaság fejlettségi színvonala a kijevi államban. ISzSzSzR 1960. 5. sz. 59—74.
- Tyihomirov M. N.* : A városi íráshelisé a régi Oroszországban a 11—13. században. CHM V/3. (1960) 661—678.
- Oljanyn D.* : Izjaszlav-Gyimitrij kijevi nagyfejedelm uralkodásához, 1054—1078. JGO 1960. 4. sz. 397—410.
- Vicsockij Sz. A.* : Felirat a kijevi Szófia templomban Szvjatopolk Izjaszlavics idejéből. ISzSzSzR 1960. 6. sz. 139—146. [A zselanyi békekötésről. 1097, 1098.]
- Tyihomirov M. N.* : Nagy-Novgorod az egyetemes kultúra történetében. VI 1960. 1. sz. 42—52.
- Bem Ju. O.* : Tudományos-elméleti konferencia Novgorod megalapításának 1100. évfordulóján. VI 1960. 1. sz. 199—205.
- Archivoszkij A. V.* : Nagy-Novgorod a 11—15. században. VI 1960. 9. sz. 27—31.
- Rabinovics M. G.* : A novgorodi hadsereg társadalmi összetétele a 10—15. században. NDVSIN 1960. 3. sz. 87—96.
- Klejnjenberg I. E.* : Nagy-Novgorod harca Narváért a 15. században. NDVSIN 1960. 2. sz. 140—151.
- Lovnitskij V. K.* : A koraközépkori oroszországi fegyveres erők társadalmi összetételéről. KH 1960. 2. sz. 436—447.
- Poppe A.* : A betelepülés a lengyel—orsz határon a korai középkorban. UIZs 1960. 6. sz. 55—65.
- Cardanov V. K.* : A „Kormilica” és „kormilicsica” az orosz Pravda verziójában. KSzIE XXXV. (1960) 38—48.
- Voronyin N. N.* : Andrej Rubljov és kora. (A festőművész születésének 600. évfordulójára.) ISzSzSzR 1960. 4. sz. 53—65.
- Iljin M. A.* : A moszkvai építészlet Andrej Rubljov korában. VI 1960. 12. sz. 89—98.
- Vilimbahov V. B., Murjanov M. F.* : Mikor ismerték meg az oroszok a tűzfegyvert? Újabb adat 1377-ből. VI 1960. 8. sz. 218—219.
- Horoskevics A. L.* : Oroszország 14—16. századi külkereskedelme a mai burzsoá történetírás megvilágításában. VI 1960. 2. sz. 104—117.
- Macdrek J.* : A cseh—ukrán és cseh—román kapcsolatok történetéhez a 14. század második és 15. század első felében. SHS III. (1960) 127—184.
- Koepfen H.* : Johann von Wallenrod rigai érsek jelölése Ermland püspöki székére 1413-ban. Egy ismeretlen okirat az erlandi püspöki székért folytat viszályról, 1410—1414. Zfo 1960. 4. sz. 513—534.
- Izavics Ja. D.* : Drogobicsi Jurij. UIZs 1960. 4. sz. 80—86. [15. századi humanista.]
- Backus O. P.* : A Szoloveckij-kolostor jelentősége a 15—17. században az orosz történetírás megvilágításában. JGO 8/1. (1960) 1. sz. 62—69.
- Fennell J. L. I.* : Az 1497—1502. évi dinasztikus válság. SEER 92. (1960. dec.) 1—23.
- Efendijev O. A.* : A társadalmi és politikai harc Azerbajdzsánban a 15—16. század fordulóján. KSzIV XXXVIII. (1960) 35—40.
- Ibragimov Sz. K.* : Új anyag Kazahsztan 15—16. századi történetéhez. ISzSzSzR 1960. 4. sz. 152—158.
- Rajt M. V.* : Orosz utazók és tudósok Afrikában. 15—20. század. VIMK 1960. 2. sz. 98—109.
- Sapiro A. L.* : A bobilok Oroszországban a 16—17. században. ISzSzSzR 1960. 3. sz. 49—66.
- A központi és helyi igazgatás történetéből, 16. század első fele. IA 1960. 3. sz. 143—150.
- Smidt Sz. O.* : A 16. század zemszkij szoborjai. ISzSzSzR 1960. 4. sz. 66—92.
- Stökl G.* : A moszkvai zemszkij szobor. JGO 1960. 2. sz. 149—176. [1549]
- Kobrin V. B.* : A hivatalöröklés (mesztynciesztvo) történetéből, 16. század. IA 1960. 1. sz. 214—219.
- Kobrin V. B.* : A központosított orosz állam megerősítése a 16. század második felében. PIS 1960. 5. sz. 36—47.
- Kastanov Sz. M.* : A feudális immunitás a bojár kormányzat éveiben, 1538—1548. IZ 66. (1960) 239—268.
- Heinrich von Staden Észak-Oroszországról szóló leírásának egy ismeretlen verziója. (Új Staden-dokumentumok a stockholmi állami levéltárból.) Publikálja: F. T. Epstein, W. Kirchner és W. Niekerk. JGO 1960. 2. sz. 131—148. [1578—79.]
- Szergijev V. I.* : Az első szibériai városok katonai gazdasági és kulturális jelentősége. VIMK 1960. 3. sz. 113—124. [1593—1646.]
- Golobuckij V. A.* : A kozákság problémája az ukrán és külföldi történeti irodalomban a 16—18. században. UIZs 1960. 1. sz. 109—117.
- Jegers B.* : A 16. és 17. századi lett nyomtatványok jegyzéke. Zfo 1960. 4. sz. 556—583.
- Szkljar I. M.* : Az oroszországi első parasztháború kezdeti szakaszáról. VI 1960. 6. sz. 90—101. [1603—]
- Új adatok Ivan Tyimofejev deákról, a „Vremennyik” szerzőjéről. Publikálja: L. V. Cserepnin. IA 1960. 4. sz. 162—177. [A lengyel—svéd intervencióról, 17. század eleje.]
- Melesko V. I.* : Újabb belorussz vámkönyvek a 17. század első feléből. IA 1960. 4. sz. 201—203.
- Feljegyzések a „börtönben ülők” halálózásáról a szmoleszki börtönben 1609—1610-ben. Publikálja: V. P. Malcev. IA 1960. 5. sz. 129—139.
- Gyemidova N. F., Mjasznyikov V. Sz.* : A Ming császárok Mihail Fjodorovics cárhoz intézett leveleinek keltéről. IV 1960. 1. sz. 164—168. [1618, 1642]
- Keep J. L. N.* : A Filaret rezsim, 1619—1633. SEER 91. (1960. jún.) 334—360. [Fjodor N. Romanov patriarcha.]
- Vernadsky G.* : Oroszország, Törökország és Cserkeszföld 1640-ben. SoF XIX. (1960) 134—145.
- Kompan Je. Sz.* : Ukrajna népesedése a 17. században. UIZs 1960. 1. sz. 65—77.
- Kisz Ja. P.* : A lvovi kispolgárság feltöltődésének forrásai a 17—18. században. UIZs 1960. 1. sz. 77—81.

- Alekszandrov B. A.** : Az orosz lakosság a mangazjei-turuhanszki körzetben a 17. században és a 18. század első negyedében. KSzLE XXXV. (1960) 14—24.
- Novoszelev A. P.** : A 17. században és 18. század első felében levő orosz—írani kapcsolatok a külföldi történetírásban. ISzSzsZr 1960. 3. sz. 183—190.
- Baranovics A. I.** : Jobbparti-Ukrajna elpusztítása és helyreállítása a 17. század második felében és a 18. század elején. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 148—158.
- Kopitov A. N.** : Irkutszk város alapításának időpontjáról. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 165—166. [1652—1661]
- Goldberg A. L.** : Jurij Križanić művei és ezeknek forrásai. VIMK 1960. 6. sz. 117—130. [Horvát irodalmár Tobolszkban, 17. század.]
- Goldberg A. L.** : Jurij Križanić a 17. század-középi orosz társadalomról. ISzSzsZr 1960. 6. sz. 71—84.
- Buganov V. I.** : Az 1662. évi moszkvai felkelés résztvevőinek társadalmi összetétele. IZ 66. (1960) 312—317.
- Szergijenko G. Ja.** : Szemjon Palij (Halálának 250. évfordulójára.) UIZs 1960. 1. sz. 55—64. [B. Hmelnyickij harcótársai]
- A visegorodszkij volosztj regisztrált parasztjainak zendülései a 17. század második felében. A dokumentumokat publikálja: A. P. Gudzenszkaja. IA 1960. 2. sz. 145—158.
- Novoszelev A. P.** : Az osztályharc Azerbajdzsánban és Kelet-Örményországban a 17—18. században. IZ 67. (1960) 234—255.
- Sepukova N. M.** : Az 1678—1679. évi oroszországi porták szerinti összeírás eredményeiről. ISzSzsZr 1960. 3. sz. 145—147.
- Erdmann X.** : Patkul bukása. Vizsgálatok ún. kétszínű játékaról és Königszteintől való szökési kísérletéről. ZfO 1960. 4. sz. 493—513. [J. R. Patkul (1660—1707) cári követ a szász választónál, ill. Lengyelországban.]
- Papirigopulo Sz. V.** : 18. századi haladó orosz gondolkodók a békéről és a háborúról. VF 1960. 2. sz. 132—142.
- Triou L. L.** : Oroszország és Franciaország baráti együttműködése a tudomány és kultúra területén. (A CGAL-ban őrzött dokumentumanyagáról.) NNI 1960. 4. sz. 186—187. [18. század elejétől 1917-ig.]
- Radoszkij M. I.** : Francia tudós az oroszországi tudomány eredményeiről a 18. század elején. VAI 1960. 6. sz. 119—123.
- Űj adatok K. Bulavin felkeléséről.** A dokumentumokat publikálja: Je. P. Podjapolszkaja. IA 1960. 6. sz. 119—142. [1707—1709.]
- Plimak Je. G.** : A materializmus és idealizmus harcának történetéből, 18. század. (P. Sz. Baturin és Saint-Martin polemikája.) VIMK 1960. 4. sz. 96—106.
- Miskovszkij Je. V.** : A földesúri parasztek állami megváltására irányuló akciók a 18. század elején. ISzSzsZr 1960. 3. sz. 147—148.
- Roerich Y. N., Sasztjina N. P.** : I. Péter cár levele Lubzan-tajdzsi mongol fejedelemehez és a levél fordítója. PV 1960. 4. sz. 140—150.
- Szerban C.** : A Prut-menti hadjárat egy kiadatlan tervezete (1711). SMIM IV. (1960) 519—524.
- Flinn M. W.** : Sir Ambrose Crowley és a déltengeri terv, 1711. JEH 1960. 1. sz. 51—66. [Angol vasipari vállalkozó, 1658—1713.]
- Szemencsuk M. D.** : V. G. Grigorovics-Barszkij. UIZs 1960. 4. sz. 73—80. [Ukrán világévándor, 1723—1747.]
- Kabuzan V. M.** : Az ukrán lakosság lélekszáma Oroszország területén az 1732. és 1763. évi összeírások alapján. UIZs 1960. 6. sz. 161—164.
- Lech M.** : A bjelorusz parasztek felkelése 1740-ben a krzyzewi sztarosztaságban. PII 1960. 2. sz. 314—330.
- Volodarszkaja Cs. G.** : A munkások társadalmi összetétele a poszsesszionális szövmánufaktúrákban a 18. század 50—60-as éveiben. NDVSIN 1960. 2. sz. 116—139.
- Pronstejn A. P.** : A Don-vidék lakosságának jellege és sajátosságai a 18. században. NDVSIN 1960. 1. sz. 86—103.
- Apanovics Je. M.** : A. F. Safonszkij „A csernigovi helytartóság topográfiai leírása” c. művének jelentősége a Balparti-Ukrajna történetének tanulmányozásához, 18. század második fele. UIZs 1960. 5. sz. 126—132.
- Gardanov V. K.** : A szokásjog, mint a társadalmi viszonyok tanulmányozásának forrása az észak-kaukázusi népeknél a 18. században és a 19. század elején. SzLE 1960. 5. sz. 30—41.
- Kurickin I. Sz.** : A munkaező a Golcin hercegi család kohászati üzemében a 18. század második felében. IZ 66. (1960) 206—238.
- Kovalszkij I. Sz.** : Általános összeírás a perejaszlavi ezredben, 1765—1768. UIZs 1960. 6. sz. 131—135.
- Beljavszkij M. T.** : A francia felvilágosítók és az oroszországi jobbágyok tulajdonáról kiírt pályázat, 1766—1768. WMU 1960. 6. sz. 26—31. [Voltaire, Marmontel, sth.]
- Hans N.** : A lengyel iskolák Oroszországban, 1772—1831. SEER 91. (1960. jún.) 394—414.
- Andruscsenko A. I.** : A jaiki kozákok osztályharca az 1773—1775-ös parasztháború előtt. ISzSzsZr 1960. 1. sz. 143—159.
- Pugacsov osztagainak győzelme Orenburgnál. A dokumentumokat publikálja: R. V. Ovesinnikov. IA 1960. 1. sz. 154—167.
- Usakov I. F.** : A belorecki üzem munkásai a parasztháborúban. ISzSzsZr 1960. 6. sz. 131—135. [1773—1775]
- Kurmaceva M. D.** : Mark Petrov osztagának tevékenysége. ISzSzsZr 1960. 6. sz. 135—138. [Az arzamaszi körzetben, 1774. jún.—aug.]
- Az 1775. évi oroszországi parasztmozgalom történetéhez. A dokumentumokat publikálja: A. P. Pronstejn. IA 1960. 1. sz. 143—153.
- Beljavszkij M. T.** : A nemekes követelése és a helyi igazgatási és bírósági szervek átszervezése 1775-ben. NDVSIN 1960. 4. sz. 125—143.
- Vianu Al.** : A kücsük-kainardzi békeszerződés alkalmazása Moldvára és Havasalföldre. 1775—1783. S 1960. 5. sz. 71—103. [Az orosz kormány pozitív szerepe.]
- Sztarcev A. I.** : F. V. Karzsavin amerikai utazása. ISzSzsZr 1960. 3. sz. 132—139. [1777—1787]
- Filimonova N. I.** : A gazdasági rovat az N. I. Novikov által kiadott „Moszkovszkie Vedomosti” mellékletében, 1783—1784. VMU 1960. 4. sz. 40—51.
- Beljavszkij M. T.** : A. N. Ragyiszev eszneli harcának történetéhez. ISzSzsZr 1960. 6. sz. 121—130. [„Beszélgetés arról, hogy mi a hazafi.” 1789—1790.]
- Karjakin Ju. F., Plimak Je. G.** : A. N. Ragyiszev világnézetének néhány vitás kérdéséről. IZ 66. (1960) 137—205.
- Szvetlov L. B.** : Ja. B. Knyazsnyin „Vagyim Novgorodszkij” c. tragédiájának betöltése és Ragyiszev-per. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 140—147. [1780—1793.]
- Halm H.** : Szemjon Gavrilovič Zorič (1743—1799). JGO 8/1. (1960) 1—9. [Katalin kegyence]
- Winter E.** : A 18. századi német—orosz gazdasági kapcsolatok történetéhez. ZG 1960. 4. sz. 844—855.
- Dzsinsaradze V. Z.** : A 18. századi orosz—angol kulturális kapcsolatok történetéből. VIMK 1960. 5. sz. 63—76.
- Anderson M. S.** : Angol befolyás az orosz szellemi életre a 18. században. SEER 92. (1960. dec.) 148—163.
- Sztanyiszlavszkaja A. M.** : Oroszország és Görögország a 18. század végén és a 19. század elején. ISzSzsZr 1960. 1. sz. 59—76.
- Gurzsij M. A.** : Ukrajna helye Oroszország külkereskedelmében a 18. század végén és a 19. század első felében. UIZs 1960. 5. sz. 51—63.
- Szirothín V. G.** : Oroszország külkereskedelme a Földközi-tenger mellékével a 19. század elején. IZ 67. (1960) 213—233.
- Fjodorov V. A.** : A Moszkva-környéki uradalmak parasztjai a 19. század első felében. (A Golcin-család bogorodi uradalmának anyaga alapján.) NDVSIN 1960. 4. sz. 106—124.
- Baraboj A. Z.** : A parasztság rétegződése és felbomlásának kezdete a Jobbparti-Ukrajnában a 19. század első felében. UIZs 1960. 4. sz. 37—46.
- Korcsmar Ja. I.** : Vaskohóművek létesítése Ukrajnában a 19. században. UIZs 1960. 6. sz. 112—118.
- Kiszeljov G. V.** : A litván történészek új művei a 19.

- századi parasztság történetéről. ISzSszR 1960. 1. sz. 187—194.
- Ismail-Zade D. I.*: A nomád gazdálkodás Azerbajdzsánban a 19. század első felében. IZ 66. (1960) 96—136.
- Klimova Sz. V.*: A földbirtokosok vállalkozói kísérletei Oroszországban a 19. század első felében. NDVSIN 1960. 3. sz. 43—59.
- Belza S. I.*: Orosz—lengyel irodalmi kapcsolatok a 19. században. VIMK 1960. 4. sz. 57—62.
- Oroszország segítése a szerb népek az első felkelés idején. A dokumentumokat publikálja: V. N. Avtokratov, R. Je. Altsuller. IA 1960. 1. sz. 117—142. [1806—1812]
- Vinogradov Sz. A.*: A 19. századi — 20. század eleji orosz—cseh kapcsolatok történetéből. (A dokumentumanyag szemléje.) NNI 1960. 4. sz. 183—186.
- Vianu Al.*: V. F. Malinovszkij orosz felvilágosító a román fejedelemségekben. S 1960. 2. sz. 165—180. [Orosz konzul, 1801—1803]
- Preobrazsenszkij A. A.*: Az Orosz—Amerikai Társaság részvényeseinek összetétele a 19. század elején. IZ 67. [1960] 286—298.
- Kamenskij Z. A.*: E. Kant a 19. század eleji orosz filozófiában. VIMK 1960. 1. sz. 49—66.
- Kamenskij Z. A.*: F. Schelling a 19. század eleji orosz filozófiában. VIMK 1960. 6. sz. 46—59.
- Phelps G.*: Az orosz irodalom iránti angol érdeklődés kezdeti szakasza. SEER 91. (1960. jún.) 415—430. [Angol fordítások 1870-ig.]
- Szczeklin L. Ju.*: A haladói orosz társadalom szolidaritása a latinamerikai hazafiak iránt. NNI 1960. 4. sz. 71—80. [1810—1826]
- Babkin J. I.*: A népfelkelés az 1812. évi Honvédő Háborúban. PIS 1960. 5. sz. 27—35.
- Hausser H.*: Oroszország és Európa a bécsi kongresszus korszakában. JGO 8/1. (1960) 10—31.
- Kinjapina N. Sz.*: Az ipari—műszaki káderek kiképzése Oroszországban a 19. század 20—50-es éveiben. ISzSszR 1960. 3. sz. 119—131.
- Janyel Z. K.*: A livlandi parasztagazdaságok fejlődésének néhány sajátosságáról, 19. század 20—50-es évek. NDVSIN 1960. 1. sz. 56—70.
- Camariano N.*: A Hetária szervezete és tevékenysége Oroszországban az 1821. évi felkelés előtt. SMIMod II. (1960) 73—104.
- Squire P. S.*: J. Miklós cár és a belbiztonság problémája Oroszországban 1826-ban. SEER 91. (1960. jún.) 431—458.
- Neacșu I.*: Adalékok I. P. Liprandi ezredes önkénteiről az orosz—török háború idején, 1828—1829. SMIMod II. (1960) 245—255.
- Jegorov Ju. N.*: A cárizmus reakciós politikája az egyetemi oktatás kérdéseiben a 19. század 30—50-es éveiben. NDVSIN 1960. 3. sz. 60—75.
- Wierszchowski M.*: Adalékok a litvániai Zaliwski-féle felkelés történetéhez. PII 1960. 2. sz. 385—397. [1833]
- Kinjapina N. Sz.*: Az 1833. évi müncheni gräzti és berlini megállapodás. NDVSIN 1960. 1. sz. 71—85. [Titkos szerződés Oroszország és Ausztria között az ottomán birodalom és Egyiptom rovására].
- Fagyjev A. V.*: A müridizmus mozgalmanak létrejötte a Kaukázusban és a mozgalom társadalmi gyökerei. ISzSszR 1960. 5. sz. 37—58.
- Rejchman J.*: Tadeusz Lada Zablocki és Abbasz Kuli-han Bakihanov. KSzIV XXXVIII. (1960) 12—18. [Az 1837-ben a Kaukázusba száműzött lengyel költő és az azerbajdzsán költő barátsága.]
- Iharakim L.*: A kárpát-ukrajnai és kelet-szlovákiai ukránok mozgalma és a szláv kölcsönösség eszméje. IIC 1960. 2—3. sz. 360—374. Vita: uo. 375—399.
- Kurnoszov Ju. A.*: Hány parasztfelkelés volt a Jobbparti Ukrajnában a 19. század 40—50-es éveiben. UIZS 1960. 3. sz. 159—163.
- Silberner E.*: Bakunyn néhány kiadatlan levele. JGO 8/1. (1960) 79—82. [1844]
- Bregel Ju. E.*: A szakar (turkmén) törzs a hivai kán-ságban. KSzIV XXXVIII. (1960) 59—68. [1849]
- Marko K.*: Amerika és Oroszország „racionális jóvondolésben” 1848 után. JGO 1960. 2. sz. 171—194.
- Zátek V.*: A cseh nemzet és Oroszország közötti, 1848 utáni kapcsolatok fő problémái. IIC 1960. 2—3. sz. 297—319. Vita: uo. 319—323.
- Mihordea V.*: Adalékok az orosz—román kapcsolatok történetéhez, 19. század második fele. SMIMod II. (1960) 273—281. [1853—1877]
- Az állami paraszток gazdasági helyzete Oroszország határvidékein, 1855. A dokumentumokat publikálja: T. A. Konjuhova. IA 1960. 4. sz. 142—161.
- Bunakov Je. V.*: A kapitalista viszonyok fejlődési tendenciái Belső-Ázsiában Oroszországhoz való csatlakozása előestéjén. PV 1960. 6. sz. 93—101.
- Billington J. H.*: Az értelmiség és az emberiség vallása. AHR LXV/4. (1960. júl.) 807—821. [August Comte hatása a 19. század második felének orosz értelmiségére.]
- Pugacsov V. V.*: Sz. I. Turgnyev társadalmi-politikai nézetei. (A dekabristák forradalmi ideológiájának kialakulása.) NDVSIN 1960. 4. sz. 86—105.
- Nyevler-Vilkin V. Je.*: Giuseppe Garibaldi és Oroszország élenjáró férfiai. PIS 1960. 4. sz. 20—31. [Herzen, stb.]
- Linkov Ja. I.*: A I. Herzennek a néptömegek felé irányuló forradalmi agitációja. IZ 66. (1960) 301—311.
- Frumenkov G. G.*: A „Kolokolesik” kéziratok újság. ISzSszR 1960. 3. sz. 143—144. [Arhangelszk, 1862]
- L. N. Tolsztoj halálának 50. évfordulójára. 1. Tolsztoj művei első teljes kiadásának előkészítéséhez. 2. Rendőri jelentések Tolsztoj temetéséről. IA 1960. 6. sz. 68—75.
- Kolesznijcsenko D. A., Tvardovszkaja V. A.*: Tudományos konferencia a forradalmi narodnyikokról. VI 1960. 2. sz. 211—218. [1959. okt. 22—23.]
- Zaharina V. F.*: Elméleti konferencia a narodnyikokról. ISzSszR 1960 1. sz. 260—266.
- Tvardovszkaja V. A.*: A „Narodnaja Volja” szervezeti alapjai. IZ 67. (1960) 103—144.
- Mihajlova H. F.*: A színházi monopólium kérdése 1856—1858-ban. NDVSIN 1960. 3. sz. 76—86.
- Muhin A. A.*: A munkásmozgalom a vjatkai kormányzóságban 1859—1883-ban. ISzSszR 1960. 4. sz. 31—36.
- Nyecsikina M. V.*: A szovjet történetészek és az 1861-es nagy reformot megelőző orosz társadalmi mozgalom. RH CCXXIV. (1960. júl.—szept.) 45—58.
- Litvak B. G.*: 1861. február 19-i reform szovjet történetírása. ISzSszR 1960. 6. sz. 99—120.
- Mocsalov V. D.*: A faluközösség a Kaukázuson-túl a reform utáni időszakban. IZ 67. (1960) 145—186.
- Garmiza V. V.*: A zemsztoj-reform a történeti irodalomban. ISzSszR 1960. 5. sz. 82—107. [1860—70-es évek]
- Salasilin I. Je.*: A belső-ázsiai öntözéses földművelési körzetek elmaradásának okai a 19. században. VI 1960. 9. sz. 32—52.
- Rozskova M. K.*: Oroszország kereskedelmi Belső-Ázsiával a 19. század 60-as éveiben. IZ 67. (1960) 187—212.
- Pogrebenszkij A. P.*: A cárizmus adópolitikája Belső-Ázsiában 1860—1880-ban. IZ 66. (1960) 291—300.
- Fajnhauz D.*: A németek állásfoglalása az 1863. évi litvániai és belorussziai felkeléssel szemben. PII 1960. 4. sz. 683—700.
- Rimlinger G. V.*: Autokrácia és gyári szabályzat a korai orosz iparosításban. JEII 1960. 1. sz. 67—92. [1864—1905]
- Frejdzon V. I.*: Az orosz—horvát forradalmi kapcsolatok történetéből. KSzIV 29. (1960) 129—133. [I. Tkalac („Az osztrák kérdés...” c. broszúra szerzője. Páris 1866.) és találkozásai Herzennel.]
- Scheibert P.*: Vlagyimir Pesserin néhány újabb leveléről 1867—1873. JGO 8/1. (1960) 70—78.
- Popova A. A.*: Az orosz sajtó az 1867—1868-ban bolgár felszabadító mozgalomról. VIMK 1960. 5. sz. 98—110.
- Karjakin Ju. F., Plinjak Je. G.*: A Nyecsajev-féle teóriák és mai burzsoá „kutatóik”. ISzSszR 1960. 6. sz. 172—193. [Szergej Nyecsajev sarlatán forradalmiságának (1868—1872) burzsoá értékelése.]
- Gyakonyicin L. F.*: Új adatok N. Je. Fedoszejevéről. ISzSszR 1960. 4. sz. 143—145. [Fedoszejev szerepe a marxizmus tömeges terjesztésében Oroszországban, 1871—1898.]
- Susztyerman Sz. Sz.*: Ja. Sz. Potapov forradalmár munkás sorsáról. VI 1960. 11. sz. 213—215. [Az

- 1876 dec.-i pétérvári forradalmi tünetetés résztvevője.]
- Itjenberg B. Sz.* : A forradalmárok hatása a jobbágyrendszer bukása idején a narodnyikokra a 19. század 70-es éveiben. IZ 67. (1960) 273—285.
- A cárizmus pénzügyi politikája a 19. század 70—80-as éveiben. A dokumentumokat publikálja: A. P. Pogrebinszkij. IA 1960. 2. sz. 130—144.
- Rimlinger G. V.* : A munkások tiltakozásának intézése a cári Oroszországban, 1870—1905. IRSH V/2. (1960) 226—248.
- Bagmut I. A.* : Engels munkáinak elterjedése Oroszországban és Ukrajnában. UIZs 1960. 6. sz. 66—73. [A 19. század utolsó negyedétől maig.]
- Szokolov O. D.* : Adalék az I. Internacionálnak és orosz szekciójának tevékenységéhez. ISzSzSzR 1960. 1. sz. 161—162.
- Liszenko A. A.* : Mihail Pavlik helye Galicia társadalmi-politikai életében a 19. század utolsó negyedében. UIZs 1960. 1. sz. 36—45.
- Lukjanov B. V.* : A munkáskérdés az orosz nemesi és polgári gazdasági irodalomban a 19. század utolsó negyedében. VI 1960. 5. sz. 103—117.
- Paszkeleva V.* : Ausztria-Magyarország gazdasági befolyása Bulgáriában az 1877—1878. évi orosz—török háború idején. IIIB 8. (1960) 209—223.
- Todorov G.* : A bolgárok szerepe az orosz felderítőszolgálatban az orosz—török felszabadító háború idején, 1877—1878. IIIB 9. (1960) 3—56.
- Szazontov G. A.* : Az uljanovszki Lenin házinózeum anyagának áttekintése. IA 1960. 4. sz. 197—201. [1878—1887]
- Remezovszkij I. D.* : Az Uljanovok forradalmi tevékenysége Ukrajnában. UIZs 1960. 2. sz. 91—99.
- Szemanov Sz. N.* : Alekszandr Uljanov a pétérvári tükörsrendőrség őrizetében. IA 1960. 2. sz. 202—204.
- Borzunov V. F.* : Levéltári anyag a szibériai vasút építésének történetéhez, 1880—1905. IA 1960. 5. sz. 194—207.
- Borogyin N. P.* : A paraszti bérlet az orlovi kormányzó-ságban a 19. század végén (1880—1900). VMU 1960. 3. sz. 43—66.
- Zajoncskovszkij P. A.* : A zemszkij szobor összehívási kísérlete és az N. P. Ignatyev-kormány bukása. ISzSzSzR 1960. 5. sz. 126—139. [1882]
- Mamulova L. G.* : Az 1890. évi zemsztvo-ellenreform. NDVSIN 1960. 4. sz. 60—85.
- Az angol tőke behatolása Oroszország közulajparában 1898—1902. A dokumentumokat publikálja: M. Ja. Gelfter, stb. IA 1960. 6. sz. 76—104.
- Az orosz külpolitika levéltári anyagából. Néhány új dokumentum az orosz—abesszin kapcsolatokról. (19. század vége, 20. század eleje). Publikálja: V. A. Krohin, M. V. Rajt. PV 1960. 1. sz. 150—163.
- Kazah munkások az aranyelőhelyeken a 19. század végén. A dokumentumokat publikálja: V. Sz. Poznanszkij. IA 1960. 6. sz. 105—118.
- Izmailov M. A.* : A bér munka Azerbajdzsán mezőgazdaságában a 19. század végétől a 20. század elejéig. ISzSzSzR 1960. 4. sz. 138—142.
- Pescserova Je. M.* : A közép-ázsiai kézműves szervezetek a 19. század végén és a 20. század elején. KSzIE XXXIII. (1960) 39—46.
- Laue, Th. H., von* : A „Vitte-rendszer” középső szakaszában, 1896—1899. JGO 1960. 2. sz. 195—229.
- Dan M.* : Ioan Bogdan [szlavista professzor] levelezése az orosz tudóssal. S 1960. 1. sz. 129—139. [19. század vége.]
- Lavericev V. Ja.* : A pamutipar monopolizálásának folyamata Oroszországban, 1900—1914. VI 1960. 2. sz. 137—151.
- Coquin Fr. X.* : Megjegyzések az 1914 előtti gazdaságról a cári Oroszországban. RHMC 1960. jan.—márc. 55—71. [1900—1913. Szovjet szerzők munkái nyomán.]
- Braginszkij I. Sz.* : A szovjet Kelet népeinek irodalma a 20. században. VIMK 1960. 5. sz. 3—16.
- Muravjev Ju. P.* : Szovjet—német kulturális kapcsolatok a weimari köztársaság időszakában. VIMK 1960. 5. sz. 55—62.
- Saml-Stocki R.* : Az orosz bírodalomból való kivándorlás kutatási feladatai. JGO 1960. 2. sz. 231—235. [20. század.]
- Szuszlova F. M.* : Lenin harca az ökonomisták ellen. VIK 1960. 4. sz. 132—139.
- Kraszavcsenko N. P.* : Lenin és az első marxista körök a vlagyimiri kormányzóságban. NDVSIN 1960. 2. sz. 93—115.
- Koroljev B. I.* : Lenin a parasztkérdésben mutatkozó revizionizmus és opportunizmus ellen, 1899—1907. ISzSzSzR 1960. 2. sz. 135—156.
- Arzenyev Ju. M.* : Lenin harca a külföldön élő orosz szociáldemokratáknak az „Iszkra” köré tömörítéséért, 1900—1903. VIK 1960. 6. sz. 123—134.
- Sztyepanov V. N.* : Lenin és az „Iszkra” szervezetének létrehozása Oroszországban. VIK 1960. 6. sz. 109—122. [1900—1902]
- Anfimov A. M.* : Lenin a 20. század eleji oroszországi agrárviszonyok jellegéről. VI 1960. 4. sz. 140—153.
- A lenini pártközpont levelezése az ukránai pártszervezetekkel 1901—1912-ben. A dokumentumokat publikálja: M. I. Gorbunova, stb. UIZs 1960. 2. sz. 130—145.
- Latkin V. F.* : A kubáni bolsevikok kapcsolatai a kaukázusi bolsevik szervezetekkel. IA 1960. 5. sz. 190—194. [1900—]
- Ananyics B. V.* : Oroszország és a d'Arcy koncesszió. IZ 66. (1960) 278—290. [1901. Angol szerződés perzsa olajlelőhelyek kiaknázására.]
- Nyeszterova L. V.* : A paraszti telek kérdése a belügyminisztérium redakciós bizottságában, 1902—1904. NDVSIN 1960. 2. sz. 76—92.
- Mojzsessz R. L.* : A pétérvári proletariátus helyzete az első orosz forradalom előestéjén, 1903—1905. NDVSIN 1960. 2. sz. 66—75.
- Sztyepinyin V. A.* : A cári áttelepítési politika történetéből, a 20. század eleje. [Az 1904. jún. 6-i áttelepítési törvény.] ISzSzSzR 1960. 5. sz. 161—164.
- N. K. Krupszkaja levelezése Ukrajna szociáldemokrata szervezeteivel 1904-ben. Publikálja: M. I. Gorbunova, stb. IA 1960. 3. sz. 80—105.
- A. V. Vitgett főhadnagy emlékezései a csuzimai ütközetről. Publikálja: A. I. Sidorov. IA 1960. 4. sz. 111—141.
- Gorbunov V. V., Jakovlev B. M.* : Lenin röpirata az orosz—japán háborúról. VIK 1960. 1. sz. 122—125.
- Kulikovszkij P. G.* : V. C. Ceraszkij asztronómus jelentése az 1905. decemberi presznai eseményekről. IA 1960. 3. sz. 193—196.
- Jerman L. K.* : A munkásküldöttek szovjetjei és a demokratikus értelmiség az első orosz forradalomban. VI 1960. 1. sz. 53—68.
- Ovodova I. A.* : A lengyel munkások általános sztrájkja 1905 januárjában — szolidaritás-sztrájk az orosz forradalommal. NDVSIN 1960. 4. sz. 144—159.
- Hogyan készítették elő a bolsevikok a külföldről való fegyverszállítást 1906 decemberében. A dokumentumokat publikálja: D. A. Kolesznicsenko. IA 1960. 4. sz. 95—110.
- A galíciai lengyel szervezetek tevékenysége az Oroszország és Ausztria közötti diplomáciai levelezésben, 1906—1912. A leveleket publikálja: St. Arski. SM 1960. 10. sz. 53—66.
- Besztyuzsev I. V.* : Harok Oroszországban a külpolitika kérdései körül 1906—1910-ben. VI 1960. 6. sz. 60—76.
- Kalinicsev F. I.* : Az állami дума munkásküldötteinek tevékenységéből. VIK 1960. 4. sz. 175—178. [II—IV. дума]
- Tyeticsuk P. P.* : A Jobbparti Ukrajnában 1907—1910-ben uralkodó agrárviszonyok történetéről szóló források. UIZs 1960. 3. sz. 140—143.
- Minarik L. P.* : A Juszupov-család földesúri gazdálkodása rakityáni birtokán 1907—1913-ban. NDVSIN 1960. 4. sz. 44—59.
- Leszkova L. I.* : Változások az urali munkások számában és összetételében 1910—1914-ben. IZ 67. (1960) 256—274.
- Leszkova L. I.* : Az urali munkások 1910—1914 közötti sztrájkjainak statisztikájáról. ISzSzSzR 1960. 4. sz. 36—44.
- A legfelső típusú monopolista szervezetek Oroszországban. A dokumentumokat publikálja: K. F. Sacillo. IA 1960. 3. sz. 126—142. [1912—1917.]
- Vologyin A. I.* : Az 1912. évi Ilerzen-jubileum és Lenin „Ilerzen emlékezete” c. cikke. IZ 67. (1960) 77—102.

- Szokurenko V. F.*: A harkovi bolsevikok harca a lenini taktika győzelméért a IV. állami дума választásain 1912-ben. UIZs 1960. 2. sz. 109—119.
- Tuvajev V. I.*: Artjom (F. A. Szergejev) tudományos élettrajzáért. UIZs 1960. 4. sz. 124—125. [Adalékok a nagy forradalmár élettrajzához.]
- Artjom (F. A. Szergejev) levelei Ausztráliából, 1911—1913. Publikálja: L. V. Ahapkina, stb. IA 1960. 1. sz. 53—75.
- Pikunov V. I.*: Orosz munkások szövetsége Ausztráliában. (Emlékezők). VIK 1960. 1. sz. 167—174. [1911—1945].
- Az OSzDMP KB levelezése a helyi pártszervezetekkel, 1912—1914. A dokumentumokat publikálja: Sz. T. Beljakov, stb. IA 1960. 2. sz. 12—35.
- A bolsevik párt illegális kiadványa „Az OSzDMP KB Bulletinje”, 1914. Publikálja: N. I. Kuklin. IA 1960. 4. sz. 204—212.
- Kalinin F. I.*: Új adatok a IV. állami дума bolsevik frakciójáról. VI 1960. 2. sz. 130—136.
- Szcsenyikov N. A.*: A IV. állami дума bolsevik küldöttei a jéniszeji száműzetésben. ISzSzsZR 1960. 2. sz. 258—263.
- Sztralkin V. G.*: Oroszország külkereskedelme a Földközi-tenger mellékével a 19. század elején. IZ 67. (1960) 213—233.
- Ignatyev A. V.*: Befejezetlen szakasz. (Az 1914. évi orosz—angol tárgyalások történetéhez.) ISzSzsZR 1960. 3. sz. 107—118.
- Kurjanov Ju. I.*: A munkások sztrájkharca a jekaterinoszlavi kormányzóságban, az első világháború éveiben, 1914 júl. — 1917 február. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 44—52.
- Korotin A. P.*: Az orosz—ázsiai bankesport 1914—1915-ben. NDVSIN 1960. 1. sz. 47—55.
- Gingyin I. F., Seveljev L. Je.*: Bankmonopóliumok Oroszországban a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. IZ 66. (1960) 20—95.
- Lejberov I. P.*: Lenin és a bolsevikok petrogradi szervezete a világháború idején (1914—1916). VIK 1960. 5. sz. 65—79.
- Riha Th.*: Miljukov és a haladó blokk 1915-ben. Tanulmány az utolsó esély politikájáról. JMII 1960. 1. sz. 16—24.
- Šepić Dr.*: Stojanović Ij. és A. Belić küldetése 1915-ben Pétervárra. ZHIIJA 3. (1960) 448—497.
- Birman M. A.*: Sz. Gr. Buacsídze Bulgáriában, 1915. NNI 1960. 2. sz. 127—132. [Kaukázusi bolsevik (fedőnéven: Noj), 1882—1918.]
- Anfimov A. M.*: A cári titkosrendőrség az 1916 végén az országban uralkodó politikai helyzetről. IA 1960. 1. sz. 203—209.
- Liebman M.*: Fabianizmus és kommunizmus: a Webb testvérpár és a Szovjetunió. I. IRSII V/3. (1960) 400—423. [1917—1935]
- Kirjanov Ju. I.*: Az első világháború hatása az oroszországi munkások számának és összetételének megváltozására. VI 1960. 10. sz. 89—101.
- Oroszország munkáosztályának lélekszáma és koncentrációja a Nagy Októberi Szocialista Forradalom előestéjén. A dokumentumokat publikálja: L. Sz. Gaponyenko. IA 1960. 1. sz. 67—116.
- Sacillo K. F.*: A monopóliumok és a tengeralattjáró flotta építése Oroszországban az első világháború előtt és alatt. VMU 1960. 3. sz. 27—42.
- Ferro M.*: A petrográdi szovjet kezdetei, 1917. febr. 27—28. RII 1960. ápr.—jún. 353—380.
- Urina I. Sz.*: Parasztmozgalom a moszkvai kormányzóságban 1917 március—októberében. NDVSIN 1960. 2. sz. 50—65.
- Volobujev P. V.*: A burzsoázia és az Ideiglenes Kormány gazdasági programja. IZ 67. (1960) 19—76.
- Volobujev P. V.*: A monopóliumok és az Ideiglenes Kormány gazdaságpolitikája. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 34—58.
- Lavricsev V. Ja.*: A tőkés munkásellenes szövetségi 1917-ben. VMU 1960. 5. sz. 26—41.
- Zatko J. J.*: A római katolikus egyház jogi helyzete az Ideiglenes Kormány alatt Oroszországban 1917-ben. SEER 91. (1960. jún.) 476—492.
- Az Ideiglenes Kormány utolsó órái. (Liverovszkij miniszter naplója.) Publikálja: I. I. Minc, B. V. Tyetyerin. IA 1960. 6. sz. 38—48.
- Az Ideiglenes Kormány harca a forradalom ellen. A dokumentumokat publikálja: I. V. Volobujev. IA 1960. 5. sz. 78—86.
- Golovanov N. I.*: Az USA és az antant imperialisták szerepe az orosz hadsereg 1917 júniusi támadásában. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 126—137.
- Szovokin A. M.*: A forradalom békés fejlődésének lehetősége a Kornyilov-féle összeesküvés után. VIK 1960. 3. sz. 50—64.
- Ivanov N. Ja.*: A „második Kornyilov-rémuralom” elleni harc történetéből. VI 1960. 11. sz. 50—67. [Az orosz és nemzetközi burzsoázia összeesküvése, 1917 szept.—október.]
- Golikov G.*: Az Októberi Forradalom történetének tanulmányozásáról. Kom 1960. 10. sz. 82—90.
- Arzumanyan A.*: A Nagy Októberi Forradalom — a világtörténelem új korszakának kezdete. Kom 1960. 16. sz. 26—40.
- Ruszljakova V. G.*: Az Októberi Forradalom történetének kidolgozása az SZKP XX. kongresszusa után. VI 1960. 5. sz. 85—102.
- Minc I. I., Ioffe A. Je.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetének tanulmányozása. (A különbözős munkájának tapasztalataiból.) VAN 1960. 2. sz. 55—59.
- Volobujev P. V.*: Az oroszországi szocialista forradalom győzelmének általános törvényszerűségeiről és nemzeti-történeti feltételeiről. VI 1960. 11. sz. 19—39.
- Konjusaja R. P.*: Engels az oroszországi forradalomról. (Születésének 140. évfordulójára.) ISzSzsZR 1960. 6. sz. 3—18.
- Cogniot G.*: Október 43. évfordulójára: A Szovjetunió kiemelkedő szerepe soha nem volt még ennyire elklátás. CC 1960. 11. sz. 1779—1791.
- Gorogyekij Je. N.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetírásának jellemzéséhez, 1917—1934. ISzSzsZR 1960. 6. sz. 85—98.
- Heszín Sz. Sz.*: „A Nagy Októberi Szocialista Forradalom története” problémája a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának tudományos tanácsában. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 252—258.
- Lopuhov B. R.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom Antonio Gramsci műveiben. VI 1960. 11. sz. 182—186.
- Rothstein A.*: Az orosz forradalom az angol „Life” folyóirat prizmján keresztül. VI 1960. 5. sz. 150—159.
- Ioffe A. Je., Mokin Sz. V.*: Az Októberi Forradalomról szóló francia történeti irodalom néhány kérdése. VI 1960. 1. sz. 100—115.
- Kovalov P. A., Nazarov M. H., Szavickij A. P.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom történetéről Üzbekisztánban írt könyvek. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 183—187.
- Anweiler O.*: Az orosz forradalom thermidorja. GWU 1960. 7. sz. 390—401.
- Kosztomarov G. D.*: Lenin és az SZKP moszkvai szervezete. VI 1960. 3. sz. 19—33.
- Szaharov A. M.*: Lenin a feudális Oroszország társadalmi-gazdasági fejlődéséről. VI 1960. 4. sz. 77—93.
- Štefanescu L.*: Lenin tézisei a feudalizmus bomlásáról és a kapitalizmus fejlődéséről Oroszországban, S 1960. 2. sz. 77—103.
- Gurzij I. A., Szarhej V. G.*: Lenin Ukrajna történetének néhány kérdéséről. ISzSzsZR 1960. 2. sz. 170—185.
- Minc I. I.*: Lenin nézeteinek fejlődése a szovjettekről (1905—1917 ápr.). VIK 1960. 2. sz. 64—80.
- Kovacsenko I. D.*: Lenin a 19. századi oroszországi forradalmi mozgalmak szakaszairól. VI 1960. 4. sz. 59—76.
- Szoboljev P. N.*: Lenin a munkás-paraszt szövetségről a Nagy Októberi Szocialista Forradalomban. VI 1960. 4. sz. 43—58.
- Bogomolov A.*: Lenin és a szovjet állam külpolitikája. ISzSzsZR 1960. 2. sz. 46—60.
- Bonte Fl.*: Lenin és Franciaország. Kom 1960. 5. sz. 36—44.
- Ukrajna dolgozóinak levelei Leninhez, 1917—1923. A dokumentumokat publikálja: P. I. Pavljuk, stb. UIZs 1960. 2. sz. 120—129.
- Lenin határozatai a dolgozók leveleire és sürgönyeire.

- Publikálta: N. V. Bicskova, I. B. Ruzsanova, IA 1960. 1. sz. 3—8.
- Fedjukin Sz. A.*: Lenin és a polgári szakemberek bevonása a szocialista építésbe a szovjet hatalom első éveiben. ISzSzsZr 1960. 2. sz. 90—111.
- Golubcov V. Sz.*: Lenin és „A Kuznyec-medencei autonóm ipari terület” megalakítása. VMU 1960. 2. sz. 57—66.
- Podvigina Je. P., Veszelsina M. Sz.*: Feljegyzések a Lenin által fogadott személyekről 1921-ből. VIK 1960. 5. sz. 180—185.
- Minc I.*: A kiváló szervező (Ja. M. Szverdlov születésének 75. évfordulójára). Kom 1960. 8. sz. 71—76.
- Anyag Lenin tudományos életéhez. Lenin a szovjet hatalom első hónapjaiban. VIK 1960. 3. sz. 141—158.; 5. sz. 131—138; 6. sz. 135—149.
- Zlobin V. I., Hejfec M. I.*: Lenin munkásságának szentelt tudományos ülésszak a moszkvai egyetem történeti fakultásán. VI 1960. 8. sz. 160—167.
- Mazilo V. M.*: Emlékezések Leninről, az SZKP története tanulmányozásának fontos forrása. UIZs 1960. 2. sz. 146—153.
- Sunjakov V. P.*: Találkozásaim Leninrel. IA 1960. 5. sz. 140—147.
- A fekete-tengeri flotta elsüllyesztésének történetéhez, 1918. A dokumentumokat publikálta: T. Sz. Dmitrenko, N. K. Jurkovszkij. IA 1960. 2. sz. 36—43.
- Pétervár forradalmi védelmi bizottsága, 1918 február—március. A dokumentumokat publikálta: A. L. Frajman. IA 1960. 6. sz. 49—67.
- Az OK(b)P irkutszki bizottságának tevékenysége a Kolcsak-rémuralom idején. A dokumentumokat publikálta: A. M. Gak, V. N. Dvorcov. IA 1960. 4. sz. 86—94.
- Új dokumentumok a Kolcsak-uralom felbomlásáról. Publikálta: A. L. Rajhcaum. IA 1960. 4. sz. 215—218.
- Kaskajev B. O.*: Harc a szovjetek hatalmáért Dagesztánban, 1917 márc.—1920 március. VI 1960. 1. sz. 3—24.
- Prusszak O. V., Cibulskij V. A.*: A pétvári munkások munkagyőzelmei a polgárháború éveiben. NDVSIN 1960. 4. sz. 29—43.
- Frejliher D. Ja.*: Ukrajna dolgozói a Vrangel elleni harcban. VI 1960. 7. sz. 29—43.
- Rajevszkij V. R., Krupnyek G. I.*: Lett forradalmi lövészek Ukrajnában a polgárháború éveiben. UIZs 1960. 3. sz. 116—123.
- Havkin Sz. T.*: A poleszjei bolsevikok harca a német megszállók ellen, 1918. IA 1960. 3. sz. 151—161.
- Rosztjukov R. P.*: Bukovina ifjúságának részvétele a dolgozók felszabadító harcában, 1918—1940. UIZs 1960. 3. sz. 68—77.
- Jemifov N. A.*: A legendás-hírű tamani hadsereg történetéhez. NDVSIN 1960. 1. sz. 33—46. [A fehér-gárdisták ellen, 1918 nyara végén.]
- Ullubij Bujnakszkij levelei. (Születésének 70. évfordulójára). Publikálta: T. Bulacs, stb. IA 1960. 4. sz. 49—64. [A dagesztáni bolsevikok vezetője, 1919.]
- Zbikovski St.*: A „Nyugati Divízió” történetéből. ZPW 1960. 2. sz. 85—115. [A divízió résztvevő az Októberi Forradalomban.]
- Stricginitz S.*: Az egykori német hadifoglyok aktív részvétele az Októberi Forradalomban és az 1918—1922. évi polgárháború harcaiban. ZG 1960. 1. sz. 129—143.
- A moszkvai kormányzóság katonai forradalmi bizottságai és a fővároshoz vezető utak védelme 1919-ben. A dokumentumokat publikálta: Ju. A. Poljakov. IA 1960. 4. sz. 65—85.
- Kennan G. F.*: A szovjet történetírás és Amerika szerepe az intervencióban. AHR LXV/2. (1960. jan.) 302—322. [1917—1920]
- Kunyina A. Je.*: Az amerikai burzsoá történetírás az USA-nak 1917—1920-ban a Szovjetunióval szemben folytatott politikájáról. VI 1960. 10. sz. 36—55.
- A szovjet kormány fellívása az angol és amerikai katonákhoz, 1918. Publikálta: I. M. Krasznov. IA 1960. 5. sz. 3—10.
- Szeleznyev K. L.*: A bolsevikok forradalmi munkája az intervenció csapatokban, 1918—1919. ISzSzsZr 1960. 1. sz. 125—137.
- Alalwerdov G. G.*: A széthomlás az intervenció és fehér-gárdista csapatokban Észak-Oroszországban, 1918—1919-ben. VI 1960. 7. sz. 121—134.
- Az USA intervenciója Szovjet-Oroszország ellen, 1919. A dokumentumokat publikálta: A. V. Berjozkin, V. I. Mazajev. IA 1960. 6. sz. 3—28.
- Korolivsckij Sz. M.*: Ukrajna képvislete a szovjetek II. összoroszországi kongresszusán. UIZs 1960. 4. sz. 27—36.
- Amiantov Ju. N.*: A bolsevik parasztsajtó (Paraszt-újság létrehozásának történetéből, 1917—1922.) VIK 1960. 3. sz. 117—130.
- Kim M. P.*: A kultúrforradalom lényege és történeti szakaszai a Szovjetunióban. VIK 1960. 6. sz. 150—156.
- A központi ipari körzet kérdőívei, 1917. október—1918. január. Publikálta: T. N. Dolgorukova, K. V. Kresztovszkaja. IA 1960. 5. sz. 52—77.
- Abramov P. V.*: A szovjetek építése falun a szegény-paraszt bizottságok megalakítása előtti időszakban (1917 okt.—1918 júl.). VIK 1960. 6. sz. 59—74.
- Salina K. F.*: A kolhozrendszer győzelméért folytatott harc a Krimben. UIZs 1960. 5. sz. 75—82. [1917—1930]
- Kulicszenko M. I.*: Az orosz nép testvéri segítsége az ukrainai dolgozóknak a kulturális építőmunkában, 1917—1920. UIZs 1960. 3. sz. 104—115.
- Kim M. P.*: A kultúrforradalom lényege és történeti szakaszai a Szovjetunióban. VIK 1960. 6. sz. 150—156.
- Tarle G. Ja.*: A Szovjetunió népgazdaságának történetére vonatkozó dokumentumok gyűjtése, 1917—1931. IA 1960. 1. sz. 175—186.
- Dolgopolov A. G.*: A földesúri birtok felszámolása 1917—1918-ban az orjoli kormányzóságban. NDVSIN 1960. 3. sz. 28—42.
- Abramov P. V.*: Az első volosztj-szovjetek megalakításának időpontjáról. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 159—161. [1917—1918]
- Hmel I. Sz.*: Az Ukrán SzSzsZr szerepe a szovjet külpolitika lenini elveinek megvalósításában, 1917—1920. UIZs 1960. 2. sz. 99—109.
- Habin A. F.*: Az Össz-Szövetségi Népgazdasági Tanácstól (VSzNH) napjaink népgazdasági tanácsáig. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 3—23. [1917—1960]
- Gerassimjuk V. R.*: Az OSzSzsZK szegény-paraszt-bizottságai számokban. ISzSzsZr 1960. 4. sz. 120—126. [1918]
- Poznanszkij V. Sz.*: A munkások részéről benyújtott találmányok és ésszerűsítések tizenegye kifejldése a Szovjetunióban. VI 1960. 3. sz. 138—153. [1918—]
- Gimpelsson Je. G.*: Néhány új adat a munkás, katonai és parasztküldöttek III. össz-oroszországi kongresszusáról. VI 1960. 9. sz. 214—217.
- Borcov B. P. stb.*: Az Ukrán K(b)P megalakulása és 1918. évi taktikája megvilágításához. VIK 1960. 3. sz. 65—89.
- Kazakov A. Ja.*: Mikor alakították és hol tevékenykedett az OK(b)P KB szibériai irodája. VIK 1960. 1. sz. 126—133.
- Havin A. F.*: A szovjet Kelet ipari építésének történetéből. VI 1960. 5. sz. 23—40. [1918—]
- Gingyin A. M.*: Hogyan kerítették kezükbe a bolsevikok az Állami Bankot ISzSzsZr 1960. 2. sz. 224—238.
- Gak A. M., Dvorjanov V. N., Papin L. M.*: Hogyan mentették meg Oroszország aranykészletét. ISzSzsZr 1960. 1. sz. 137—143. [1918—1920.]
- Siskin V. A.*: Csehszlovák—szovjet kulturális kapcsolatok 1918—1925-ben. VIMK 1960. 6. sz. 84—99.
- K. E. Ciolkovszkij levelei a Szocialista Társadalomtudományi Akadémiához, 1918—1919. Publikálta: N. N. Vinokurova. IA 1960. 5. sz. 122—128.
- Az OK(b)P doni irodájának és az illegális Don-menti bolsevik szervezeteknek tevékenysége 1918—1920-ban. A dokumentumokat publikálta: A. I. Bulatov, stb. IA 1960. 5. sz. 23—51.
- Alekszejeva G. D.*: Lenin és a szovjet történettudomány centrumainak létrehozása, 1918—1923. VI 1960. 4. sz. 123—139.
- Lenin által aláírt újabb dokumentumok Ukrajnáról, 1918—1920. UIZs 1960. 2. sz. 3—7.
- Zak L. M.*: Az OK(b)P francia kommunista csoportjának tevékenysége 1918—1919-ben. VI 1960. 2. sz. 152—166.

- Borogyin A. A., Bacsinszkij P. P.*: Ukrajna kommunista pártjának harca az OK(b)P VIII. kongresszusán a parasztkérdésről hozott határozatok megvalósításáért. VIK 1960. 1. sz. 71—90. [1919. márc. 18—23.]
- Asztapenkov V. A.*: Az OK(b)P KB „falumunka” osztályának dokumentumai, 1919—1920. VIK 1960. 1. sz. 175—180.
- Szelunszkaja V. M.*: A Munkás Együttműködési Bizottság (RKŠz) a szocialista mezőgazdaságért, 1919—1920. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 117—125.
- Weymar E.*: A mezőgazdaság szocializálása a Szovjetunióban. Közép-Németországban és Jugoszláviában. GWU 1960. 1. sz. 12—36.; 2. sz. 88—102.
- Berjozovcsuk M. D.*: A Konyezsamok (szegényparasztszervezet) szerepe a falu szocialista átalakulásában. UIZs 1960. 3. sz. 46—57. [Ukrajnában, 1920—1933.]
- Kolomijcsenko I. I.*: A szocialista építés lenini tervének diadala Ukrajnában. UIZs 1960. 2. sz. 33—45.
- Griskov I. G.*: A kasiri erőmű — a lenini villamosítási terv elsőszülötte. ISzSzsZr 1960. 2. sz. 215—224. [1919—1922]
- Ambarcunjan V. A.*: A Szovjet-Örményország tudósainak ünnepe. VAN 1960. 12. sz. 36—40. [A szovjet-hatalom felállításának 40. évfordulója]
- Agajan C. P.*: A dasnakok burzsoá-nacionalista diktatúrájának bukása és a szovjet hatalom győzelme Örményországban 1920-ban. ISzSzsZr, 1960. 6. sz. 40—56.
- Begjan A. Z., Vartapetjan A. V.*: Az OSzSzsZK katonai-politikai és gazdasági segítése az Örmény SzSzk-nak 1920—1922-ben. ISzSzsZr 1960. 1. sz. 114—125.
- Ahundov V. Ju.*: Azerbajdzsán Kommunista Pártjának 40. évfordulója. VIK 1960. 3. sz. 32—49.
- Danyijalov G. A.*: A feudális viszonyoktól a szocializmusig. (A Dagesztáni SzSzk 40. évfordulója.) ISzSzsZr 1960. 3. sz. 21—32.
- Torcin T. M.*: Nagy-Britannia Kommunista Pártjának harca a Szovjet-Oroszország védelméért Angliában a munkások közt kibontakozott mozgalom fokozásáért, 1920—1922. NDVSIN 1960. 3. sz. 108—120.
- Stejman I. A.*: Lettország Kommunista Pártjának illegális tevékenysége a burzsoá köztársaság időszakában. VIK 1960. 5. sz. 80—94. [1920—34]
- Ljudvinszkaja T. E.*: A párt egységéért való harc 1920—1921-ben. IA 1960. 2. sz. 159—166.
- Jermolajeva R. A.*: Új anyagok Leninnek a párt megerősítéséért folytatott harcáról. VIK 1960. 5. sz. 173—180.
- Fomenko A. P.*: Az Ukrán Kommunista (bolsevik) Párt megerősítése a NEP-re való áttérés idején. UIZs 1960. 3. sz. 58—67.
- Melnyikov M. F.*: P. N. Lepesinszkij a belorussz falvakban 1918—1919-ben. ISzSzsZr 1960. 2. sz. 254—258.
- Remiszova T. A.*: A termelési propaganda és az élmunkás-csoportok megalakulása, 1920—1921. ISzSzsZr 1960. 2. sz. 207—215.
- Fémárucekkeket importja az OSzSzsZK-ba, 1920—1924. A dokumentumokat publikálja: N. N. Ljubimov, A. A. Novikova. IA 1960. 5. sz. 117—121.
- Dahslejer G. F.*: Az OK(b)P KB „Az OK(b)P feladatai Turkesztánban” c. határozatának előkészítéséről, 1920. jún. ISzSzsZr 1960. 2. sz. 197—206.
- M. V. Frunze küldetése Törökországba 1921—1922-ben. A dokumentumokat publikálja: V. A. Cservjakov. IA 1960. 6. sz. 29—37.
- Piszarenko E. Je.*: A „Komintern” hajógyár 1921—1941-ben. UIZs 1960. 6. sz. 85—94.
- Kalmikova A. I.*: A szovjet falu rétegződésének néhány kérdése a helyreállítási időszakban, 1921—1925. VMU 1960. 3. sz. 3—26.
- Litvinjenko M. A., Csernomaz I. S.*: Új könyvek Ukrajna népgazdaságának helyreállításáról, 1921—1925. UIZs 1960. 3. sz. 135—140.
- Nyedul A. A.*: Az ukránai szegényparasztszervezetek kapcsolatai az OSzSzsZK és Belső-Ázsia dolgozó parasztaival. UIZs 1960. 3. sz. 97—104. [1921—30]
- Pimenov B. G.*: A pártszervezetek munkája a város részéről a falu felett gyakorolt tömeges védnökség fejlesztéséért a helyreállítási időszakban. NDVSIN 1960. 1. sz. 3—16.
- A szovhoz- és kolhozépítés történetéből. (A helyreállítási időszak vége felé.) A dokumentumokat publikálja: V. P. Danyilov, stb. IA 1960. 1. sz. 9—54. [1922—26.]
- Anohin I. V.*: A mezőgazdaság kollektivizálása a moszkvai kormányzóságban 1921—1930-ban. NDVSIN 1960. 1. sz. 17—32.
- Golubov V. Sz.*: Az urali kohászati ipar a NEP-re való áttérés időszakában. IZ 67. (1960) 3—18.
- Szlipcsenko V. A.*: Az ukránai munkásosztály védnöksége a falu felett 1921—1925-ben. UIZs 1960. 5. sz. 95—104.
- Portnoj I. L.*: Az USA hadihajóinak provokációja az odesszai kikötőben 1922-ben. IA 1960. 6. sz. 183—185.
- F. E. Dzerzsinszkij íratái gazdasági kérdésekről, 1922—1926. A dokumentumokat publikálja: L. K. Vinogradov, V. F. Kutjev. IA 1960. 2. sz. 44—91.
- Feder T.*: Politikai foglyok kicserélése 1923-ban. (Emlékezés.) ZPW 1960. 3. sz. 100—114. [Orosz—lengyel]
- Csernyikov I. F.*: A Szovjetunió és Törökország gazdasági együttműködése, 1923—1935. UIZs 1960. 4. sz. 54—64.
- Lazarev A. V.*: A munkásellenőrzésről szóló lenini dekretum kidolgozásának történetéből. VIK 1960. 3. sz. 131—140.
- Szorokovanova I. M.*: Lenin terve a CKK-RKI [Munkásparasztszervezet] újjászervezésére. VMU 1960. 2. sz. 41—56.
- Ikonnyikov Sz. N.*: Lenin terve a Munkás-parasztszervezet újjászervezésére és a terv megvalósítása 1923—1925-ben. VI 1960. 2. sz. 3—21.
- Stejnuk V. Sz.*: Lenini naplójegyzetei és a pártmunka a pedagógusok között 1923—1924-ben. NDVSIN 1960. 2. sz. 15—26.
- Pasajev N. A.*: Az írástudatlanság általános felszámolásáért folytatott harc Szovjet-Azerbajdzsánban. ISzSzsZr 1960. 3. sz. 100—106. [1923—]
- Jankovoj A. A.*: A termelési értekezletek Ukrajna ipari üzemeinél, 1924—1925. UIZs 1960. 6. sz. 102—112.
- Dokumentumok F. E. Dzerzsinszkij tevékenységéről, 1924—1925. VIK 1960. 1. sz. 9—15.
- Erdmann K. D.*: Az első és második világháború közötti német—szovjet kapcsolatok történetére vonatkozó újabb irodalom. ZFO 1960. 1. sz. 107—114.
- Kuzmin M. Sz.*: A szovjet—francia kultúrkapcsolatok történetéből. ISzSzsZr 1960. 3. sz. 140—143. [1924]
- Persicz M. A.*: A szovjet—kínai barátságért való harc történetéből. PV 1960. 2. sz. 146—153. [1920—1922.]
- A szovjet—kínai proletár-szolidaritás történetéből, 1924—1925. A dokumentumokat publikálja: Je. N. Sztukanov. UIZs 1960. 4. sz. 96—101.
- Kudasov L. N.*: A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió és Japán között 1925-ben. VI 1960. 1. sz. 124—138.
- Kudasov L. N.*: A szovjet állam harca a Japánnal való jószomszédi viszony fejlesztéséért, 1925—1936. ISzSzsZr 1960. 5. sz. 24—36.
- Nyikanorova I. M.*: A falusi levelező mozgalom a mezőgazdaság tömeges kollektivizálásának éveiben. ISzSzsZr 1960. 4. sz. 111—119.
- Kubrusko N. M.*: Az Ukrán Kommunista Párt rendszabályai a Don-medencei bányáipar fellendítésére, 1926—1929. UIZs 1960. 4. sz. 15—26.
- Szluckij A. B.*: Ukrajna munkásosztálya az újjáépítési időszak kezdetén. UIZs 1960. 5. sz. 39—50.
- Sersztjuk F. Je.*: Az Ukrán K(b)P munkásmagának megerősítése az iparosítási időszakban. VIK 1960. 5. sz. 119—124.
- Gorlacs N. I.*: Szovjet-Ukrajna szakszervezeteinek harca az ország szocialista iparosításáért, 1926—1929. UIZs 1960. 1. sz. 14—25.
- Rasin A. G.*: A városi lakosság növekedése a Szovjetunióban, 1926—1959. IZ 66. (1960) 269—277.
- Mityajeva O. I.*: N. K. Krupszkaja és a kulturális-nevelő munka az első öt éves terv idején. VMU 1960. 4. sz. 3—21.
- Sosztak P. V.*: A falusi párt- és komszomszervezetek átszervezése Ukrajnában a kollektivizálás éveiben. IZ s 1960. 1. sz. 3—13.

- Karcevnyik E. B.*: A káderek kiképzése a dnyepéri vízierőmű építkezésénél, 1927—1932. UIZs 1960. 6. sz. 94—102.
- Georgijev G. P.*: Szovjet technikai segítség Afganisztánnak. KSzIV XXXVII. (1960) 37—43. [1927-től máig.]
- Kravec I. Sz.*: A város és a falu közötti összefogás új formáinak fejlődése. Ukrajnában, 1928—1929. UIZs 1960. 5. sz. 83—89.
- Vaganov F. M.*: A jobboldali elhajlás szétzúzása az ÖK(b)P-ben, 1928—1930. VIK 1960. 4. sz. 62—80.
- Ovcsinnikova M. I.*: A traktoroszlopok és a géppálmások szerepe a kolhoz-építésben az Észak-Kaukázusban, 1928—1929. NDVSIN 1960. 3. sz. 19—27.
- Vetyer V. N.*: A nehézipari pártszervezetek tevékenysége a műszaki-mérnöki káderek továbbképzése terén az első öt éves terv éveiben. NDVSIN 1960. 2. sz. 37—49.
- Gortacs N. I.*: Az ukrániai szakszervezetek szerepe a mezőgazdaság szocialista átalakításában, 1929—1932. UIZs 1960. 6. sz. 32—44.
- Mamedov A. D.*: A kulturális építés az azerbajdzsán falun az első öt éves terv idején. ISzSzsZR 1960. 1. sz. 106—113.
- Szemikín I. Sz.*: Napszámossztrájkok a kulákság ellen 1929-ben. VMU 1960. 6. sz. 3—25.
- Jevgrafof F. G.*: A nyizsnij-novgorodi pártszervezet és az autógyár építése, 1929—1932. VIK 1960. 4. sz. 81—94.
- Muhacsev V. I.*: A munkásbrigádok szerepe a kollektivizálásban az urali faluban 1929—1931-ben. NDVSIN 1960. 3. sz. 3—18.
- Boriszovszkij I. D.*: Ukrajna ipari munkásainak szerepe a mezőgazdaság kollektivizálásában, 1930 tavaszán. UIZs 1960. 5. sz. 90—94.
- Moskov Ju. A.*: Az állami beadások politikája a mezőgazdaság szocialista újjászervezésének éveiben, 1930—1934. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 101—111.
- Konovalev M. A.*: Kulturális építés falun, 1930—1936. UIZs 1960. 6. sz. 21—31.
- Kukuskin Ju. Sz.*: A munkások részvétele a falusi szovjetek megválasztásánál 1930—1931-ben. VMU 1960. 1. sz. 25—36.
- Zelenijn I. Je.*: A kolhozépítés a Szovjetunióban 1931—1932-ben. (A mezőgazdaság teljes kollektivizálásának eredményeihez.) ISzSzsZR 1960. 6. sz. 19—39.
- Poletajev V. Je.*: Lakóházépítés Moszkvában 1931—1934-ben. IZ 66. (1960) 3—19.
- Szolovjov A. N.*: Francia—szovjet kultúrkiállítás és tudományos kapcsolatok 1931—1935-ben. VIMK 1960. 1. sz. 80—91.
- Szolovjov A. N.*: Az 1932. évi francia—szovjet megemlékezési szerződés megkötésének történetéből. NDVSIN 1960. 3. sz. 97—107.
- Kapcsolatok létesítése a Szovjetunió és az Egyesült Államok között. A dokumentumokat publikálja: F. K. Mezslauk, V. V. Posztynikov. IA 1960. 2. sz. 101—114. [1932, 1933, 1936.]
- Amort Č.*: A Szovjetunió segítése Csehszlovákiának a nemzeti felszabadulásáért folytatott harcában. 1933—1945-ben. ČCH 1960. 2. sz. 97—112.
- Bjelszkaja M. V.*: Változások az ukrán nehézipari munkások összetételében a második öt éves terv idején. UIZs 1960. 1. sz. 46—55.
- Bjelszkaja M. V.*: Az újítási mozgalom megindulása és elterjedése Ukrajna nehéziparjában, 1933—1935. UIZs 1960. 5. sz. 28—38.
- Levkin K. G.*: A kolhoztermelés gépesítésének eredményei a második öt éves terv idején, 1933—1937. VMU 1960. 1. sz. 3—24.
- Stopak R. T.*: A Belorussz SzSzk munkásosztálya kulturális technikái színvonalának fellendülése a második és a harmadik öt éves terv éveiben, 1933—1941. VI 1960. 12. sz. 72—88.
- A. M. Gorkij levelei A. Sz. Szeserbakovhoz 1934—1936. Publikálják: M. I. Loginova, stb. IA 1960. 5. sz. 11—22.
- W. Świętosławski feljegyzése a tudomány helyzetéről a Szovjetunióban. Publikálja: A. Garlicki. PII 1960. 3. sz. 557—565. [1934]
- Zlobin V. I.*: A föld örökös használatra való átadása a kolhozoknak és a párt tömegszervezési munkája falun 1935—1937-ben. NDVSIN 1960. 2. sz. 27—36.
- Franciaország politikai és közeleti személyiségei a Szovjetunióval való barátságról, 1936—1937. A dokumentumokat publikálja: L. Sz. Mitrofanova. IA 1960. 2. sz. 92—96.
- Watt D. C.*: Szovjet katonai segítség a spanyol köztársaságnak az 1936—1938-as polgárháborúban. SEER 91. (1960. jún.) 536—541.
- Amort Č.*: A szovjet—csehszlovák barátság történetéből, 1938—1945. ISzSzsZR 1960. 4. sz. 3—13.
- Harc a munkatermelékenység fokozásáért az autóiparban 1938—1939-ben. A dokumentumokat publikálja: V. Je. Poletajev, F. I. Saronov. IA 1960. 5. sz. 87—116.
- Pavlenko N., Francev Ju.*: A Nagy Honvédő Háború történetének tudományos tanulmányozása. Kom 1960. 12. sz. 71—80.
- A Nagy Honvédő Háború története. NV 1960. 10. sz. 64—82.
- „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborúja 1941—1945” c. többkötetes, rövidesen kiadásra kerülő munka bevezetése. Kom 1960. 9. sz. 77—108.
- A marxista történészek fontos feladata. NNI 1960. 3. sz. 3—8. [A Nagy Honvédő Háború igaz történetének megírása].
- Hass G.*: Új szovjet publikációk a Nagy Honvédő Háború történetéről. ZG 1960. 8. sz. 1952—1959.
- Roginszkij Sz. V.*: A szovjet fegyveres erők fő hadműveletei a Nagy Honvédő Háborúban. S 1960. 3. sz. 85—121.
- Roginszkij Sz. V.*: A szovjet nép Nagy Honvédő Háborúja, 1941—1945. (A hadműveletek jellemzése frontok és időszakok szerint.) ISzSzsZR 1960. 3. sz. 3—20.
- Maruskin B. I.*: Az USA és Anglia vezető köreinek állásfoglalása a Szovjetunió elleni fasiszta agresszió tekintetében. VI 1960. 7. sz. 14—28.
- Diehl E., Hoppe H.*: Offenzívában a német imperializmus és militarizmus ideológiája ellen. Jelentés a Szovjetunió és az NDK történészbizottságainak „A német imperializmus és a második világ-háború” témakörrel tartott második tudományos konferenciájáról. Ein 1960. 1. sz. 159—172. [1959. dec. 14—19.]
- Karaszev A. V.*: Leningrád a Nagy Honvédő Háború időszakában a szovjet történeti irodalomban. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 158—164.
- Gaponov V. N.*: Nyikolaj Gasztyello hős követői. ISzSzsZR 1960. 3. sz. 78—87. [1941-ben hősi halált halt bombázó-repülők.]
- Emlékezések G. I. Thorról, a szovjet légierők vezérőrnagyáról. Publikálja: A. Sz. Jurkova. IA 1960. 4. sz. 178—188. [1943-ban náci koncentrációs táborban halt meg.]
- Drizul A., Szavcsenko V.*: A szovjet uralom visszaállítása a Baltikumban. Tudományos ülésszak a 20. évfordulón. VI 1960. 11. sz. 98—104. [Riga, 1960. jún. 20—22.]
- Joffe A. Je.*: Ülésszak a baltikumi szovjet hatalom visszaállításának 20. évfordulóján. VAN 1960. 9. sz. 105—106.
- Trukan G. A.*: A szovjet hatalom visszaállítása a Baltikumban. ISzSzsZR 1960. 5. sz. 222—225. [Tudományos ülésszak Rigában 1960. jún.]
- A forradalmi helyzet Észtországban a szovjet hatalom visszaállításának előestéjén. A dokumentumokat publikálja: V. G. Guszarova, stb. IA 1960. 3. sz. 3—34.
- A baltikumi első agrárátalakulások történetéhez, 1940—1941. A dokumentumokat publikálja: Ju. I. Damberg, stb. IA 1960. 3. sz. 35—60.
- Dokumentum a baltikumi harcok hősiességéről a hazáért vívott harcokban, 1941. Publikálja: V. A. Perezsogin. IA 1960. 3. sz. 61—68.
- Matvejszauk N. M., Sztjelya B. I.*: Tudományos konferencia a SzKP történetének kérdéseiről (a Nagy Honvédő Háború időszakában). ISzSzsZR 1960. 1. sz. 258—260.
- Vaszilenko V. A., stb.*: Értékes hozzájárulás az SzKP Nagy Honvédő alatti történetének kidolgozásához. VIK 1960. 1. sz. 144—154.
- Kosztica N. Je., Borinyicsuk N. T.*: Az SZKP a Nagy Honvédő Háború idején. (Konferencia a kiev Sevcsenko egyetemen, 1959. szept. 28—30.) UIZs 1960. 1. sz. 138—142.

- Kinzebulatov H. B.* : Az ukrán és baskir nép barátsága és együttműködése a Nagy Honvédő Háború éveiben. UIZs 1960. 3. sz. 90—97.
- Kompanjiec I. I.* : Harc a társadalmi felszabadulásért Kárpát-Ukrajnában és a Szovjet-Ukrajnával való egyesítés. (Szemle). UIZs 1960. 1. sz. 102—109.
- Makszakova L. V.* : A kulturális-felvilágosító intézmények a Nagy Honvédő Háború első éveiben, 1941—1943. ISzSzsR 1960. 3. sz. 88—99.
- Kurnoszov A. A., Lagutyin Je. Sz.* : A partizánmozgalom a Nagy Honvédő Háború éveiben és a hurzsa történetírás. ISzSzsR 1960. 3. sz. 172—178.
- A moszkvai Komszomol a Honvédő Háború éveiben. A dokumentumokat publikálja: G. V. Jugyin. NDVSIN 1960. 3. sz. 30—48.
- Samko Je. N.* : A Párt illegitimitásában a Krimben a Nagy Honvédő Háború éveiben. UIZs 1960. 5. sz. 16—27.
- Vasziljev A. F.* : A dél-urali pártszervezetek tevékenysége az ipar munkáskáderekkel való ellátása érdekében a Honvédő Háború első időszakában, 1941—1942. NDVSIN 1960. 4. sz. 16—28.
- Vasziljev A. F.* : A dél-urali pártszervezetek az ipar hadivágányra való átalállításának élén, 1941—1942. VIK 1960. 1. sz. 53—70.
- Asanyin V. Ja.* : A géppáncosok politikai osztályai a Nagy Honvédő Háború éveiben (1941 nov.—1943 máj.). VIK 1960. 4. sz. 51—61.
- Kudrjakov L. V.* : Az Ivanovo-területi kolhozisták segítségnyújtása a frontnak a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISzSzsR 1960. 5. sz. 108—117.
- Hazafias mozgalom anyagi eszközök gyűjtésére a szovjet hadsereg felfegyverzésére, 1941—1942. A dokumentumokat publikálja: A. M. Szinyicin. IA 1960. 3. sz. 69—79.
- Mitrofanova A. V.* : Az ipari üzemek evakuálása a Nagy Honvédő Háború éveiben, 1941—1942. ISzSzsR 1960. 3. sz. 33—48.
- Danyiljuk M. Z.* : A Szovjetunió keleti vidékére evakuált ukrainai kolhozisták ünfeladózó munkája, 1941—1944. UIZs 1960. 3. sz. 78—86.
- Kumanyev G. A.* : A szovjet vasutak a Nagy Honvédő Háború éveiben. VI 1960. 6. sz. 43—59.
- Jezsov V. A.* : A Donyec-medence és Azerbajdzsán közlekvipari munkásainak szocialista versenye 1943—1944-ben. UIZs 1960. 3. sz. 86—90.
- Tyelpuhovszkij V. B.* : Változások a Szovjetunió ipari munkásainak összetételében a Nagy Honvédő Háború időszakában. VI 1960. 6. sz. 27—42.
- A Szovjetunió és az Egyesült Államok asszonyainak barátkozása a Nagy Honvédő Háború éveiben, 1941—1945. A dokumentumokat publikálja: I. K. Bormasova, L. I. Novickaja. IA 1960. 2. sz. 115—129.
- Thomas S.* : A szovjet-francia kapcsolatok a második világháború alatt (1941—1945). ZG 1960. 1. sz. 143—156.
- Boriszov Ju. V.* : A Szovjetunió és Franciaország a második világháború éveiben, 1941—1945. NNI 1960. 3. sz. 92—103.
- Epizódok a „Normandia—Nyemen” repülőszázad harci tevékenységéből. A dokumentumokat publikálja: P. Ja.: Dobrovolszkij. IA 1960. 2. sz. 97—100. [A 2. második világháború alatt alakult francia repülőszázad a keleti fronton, 1944.]
- Kumanyev G. A.* : A szovjet nép döntő hozzájárulása a fasiszta Németország feletti győzelemhez. PIS 1960. 3. sz. 10—19.
- Klokov V. J.* : A szovjet nép Hitler-agresszió elleni harcának hatása az antifasiszta mozgalom növekedésére az európai országokban. UIZs 1960. 3. sz. 35—45.
- Uzskov F. F.* : A Szovjetunió népeinek részvétele a német-fasiszta megszállás által tönkretett körzetek gazdaságának helyreállításában. ISzSzsR 1960. 4. sz. 93—101.
- Nakov A.* : A Vörös Hadsereg gazdasági segítségével a bolgár népgazdaság helyreállításához. IP 1960. 1. sz. 75—82.
- Amort Ó.* : A Szovjetunió segítségével a partizánmozgalomnak Csehszlovákiában. UIZs 1960. 4. sz. 47—54. [1941—1945]
- Kokorin M. A., Sztrucskov A. A.* : Szovjet hazafiak harci tevékenysége Franciaország területén 1943—1944-ben. VI 1960. 3. sz. 88—101.
- Jevszejev I. F.* : Szovjet—lengyel gazdasági együttműködés. UIZs 1960. 3. sz. 3—14. [1944-től máig]
- Tulpanov S.* : A Szovjetunió németországi politikája 1945 óta. DAP 1960. 5. sz. 480—492.
- Horolec P. M.* : A Kommunista Párt a dolgozók kulturális-műszaki színvonalának emeléséért az Ukrán-SzSzk nyugati területein, 1946—1950. UIZs 1960. 5. sz. 3—15.
- Kijan Je. A.* : Ukrajna szakszervezeteinek harca a nehézipar helyreállításáért és fejlesztéséért, 1946—1950. UIZs 1960. 3. sz. 25—34.
- Glunyin V. I.* : A szovjet—kínai barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény 10 éve. PV 1960. 1. sz. 94—98.
- Szladkovszkij M. I.* : Szovjet—kínai gazdasági együttműködés. PV 1960. 3. sz. 108—117.
- Kleckij L. R.* : Szovjet—kínai kultúrkapcsolatok 1949—1959 között. VIMK 1960. 1. sz. 67—79.
- Nicolas D.* : A francia—szovjet gazdasági és kulturális kapcsolatok 10 éve. CC 1960. 3. sz. 367—379.
- Csernyikov G.* : Gazdasági együttműködés Franciaország és a Szovjetunió között: hagyományok és perspektívák. MEMO 1960. 3. sz. 15—28.
- Grenier F.* : A francia—szovjet szövetség szükségessége. CC 1960. 3. sz. 340—351.
- Jakovlev B. M.* : Szocialista verseny a Szovjetunió autógyáraiban az ötödik öt éves terv idején. NDVSIN 1960. 4. sz. 3—15.
- Csumak A. F.* : Harc a technikai haladásért a karagandai szénmedencében, 1950—1957. ISzSzsR 1960. 1. sz. 17—33.
- Hizsuk A. A.* : Ukrajna pártszervezeteinek harca a kolhozok gépesítőkáderekkel való megerősítéséért az ötödik öt éves terv idején. UIZs 1960. 6. sz. 10—20.
- Opdahl R. W.* : A szovjet mezőgazdaság 1953 óta. PSQ 1960. 1. sz. 47—65.
- Kaceval A. I.* : Az Ukrán Kommunista Párt intézkedései a káderek gazdasági képzése tárgyában, 1953—1958. UIZs 1960. 3. sz. 15—24.
- Popszujev V. P.* : A város segítése a falunak a mezőgazdaság fellendülésében 1953—1960-ban. (A dnyepropetrovzki terület anyaga alapján.) UIZs 1960. 5. sz. 64—74.
- Krivosejn G. M.* : A Ivovii-völhiniai szénmedence fejlődése, 1950—1960. UIZs 1960. 6. sz. 74—84.
- Markelov M. N.* : Az irkutszki állami gazdaság tevékenységének történetéből. VI 1960. 2. sz. 118—129. [1957—1959]
- Gersberg Sz. R.* : A kommunista brigádok és élmunkások mozgalmának létrejötte a Szovjetunióban. VI 1960. 3. sz. 3—18.
- A kommunista munkabrigádok létrejöttének történetéhez. A dokumentumokat publikálja: V. I. Gyevjatov. IA 1960. 4. sz. 3—29. [1958—1959]
- Paskevics Je. F.* : Az első kommunista munkabrigádok Leningrádban. (Az összetétel és a termelési mutatók elemzésének kísérlete.) ISzSzsR 1960. 3. sz. 67—77.
- Berlin L. I., Szlavutszkaja H. J.* : A kommunista munka élmunkásainak és kollektívának mozgalma. (Harkov város pártszervezeteinek anyaga alapján.) UIZs 1960. 4. sz. 3—14. [1958—1959.]
- Gafurov B. G.* : A szocializmus győzelme Keleten. PV 1960. 5. sz. 7—19.
- Zsdanko T. A.* : A lenini nemzetiségi politika új történeti korszakban. (A belső-ázsiai szocialista nemzetek fejlődése a kommunizmus felé.) SzE 1960. 2. sz. 7—20.
- Inojatov H. S.* : Lenin és a belső-ázsiai népek nemzeti államiságának építése. ISzSzsR 1960. 2. sz. 78—89.
- Rosenfeld G.* : A nemzeti kérdés megoldása Szovjetunióban és ennek jelentősége az imperialista garmatái uralom elleni harcban. WZHU IX/1—2. (1959—60) 19—23.
- Norozov M. B.* : A „Pravda”, mint a Szovjetunióban élő népek közti barátság fejlődésének és megerősödésének tanulmányozására szolgáló forrás. UIZs 1960. 4. sz. 109—117.
- Belicer V., Szmirnova T.* : A Mordva ASzSzsR 30 éve. SzE 1960. 2. sz. 34—43.
- Sztyepanov L. V.* : A független keleti országok irányában folytatott szovjet gazdaságpolitika lenini alapelvvel. PV 1960. 2. sz. 29—38.

- Szmirnov G.*: A Szovjetunió munkásosztálya. Kom 1960. 4. sz. 38—51.
- Vernes M.*: A technikai haladás és az ipari fellendülés a Szovjetunióban. EP 1960. jan.—febr., különsz. 7—18.
- Lelcsuk V. Sz.*: A szintetikus anyagok iparának megteremtése létrehozásának történetéből a Szovjetunióban. VI 1960. 1. sz. 25—41. [A Szovjet korszakban, visszatekintéssel a múlt század végi kezdeteire.]
- Klatzmann J.*: A Szovjetunió agrárpolitikája. Ann 15/6. (1960 nov.—dec.) 1180—1193.
- Danyilov V. P.*: A szovjet parasztság és a kolhozépítés története tanulmányozásának eredményei a Szovjetunióban. VI 1960. 8. sz. 34—64.
- Boriszov Ju. Sz., Vasjukov V. Sz.*: A szovjet falu társadalmi-gazdasági átalakulásának kérdései a mai francia antimarkxista történetírásban. ISzSzSzR 1960 4. sz. 184—191.
- Triomphe J.*: A mezőgazdaság fejlődése a Szovjetunióban. EP 1960. jan.—febr., különsz., 19—31.
- Nove A.*: A szovjet parasztság jövedelme. SEER 91. (1960. jún.) 314—333. [A kolhozok utóbbi 2—3 évtizedi anyaga alapján.]
- Vorobjev, Ju., Gorbunov E.*: A szovjet gazdaság történetének megismisítása. VE 1960. 8. sz. 153—159. [Nyugat-európai burzsoá „közgazdászok” részéről.]
- Szuholim V. P.*: Az állam és a népi igazságszolgáltatás fellendülése a Szovjetunióban. III. CI 15. (1960. nov.—dec.) 21—36.
- Rosenfeld O.*: A Szovjetunió 1959-ben. (Benyomások és elgondolások). CI 111. (1960 márc.—ápr.) 47—60.
- Aust H. W.*: A gazdasági verseny a Szovjetunió és az USA között. DAP 1960. 11. sz. 1228—1258.
- Zvorikin A. A.*: A kommunizmus anyagi-technikai bázisa. VF 1960. 5. sz. 26—40.
- Törökország**
- Guboglu M.*: A „Kolarov” Állami Könyvtár török-keleti archívuma Szófia. II. RA 1960. 1. sz. 134—182.
- Bolsakov A. A.*: A rovinei csata színhelye. SMIM IV. (1960) 391—394. [1394. Bajazid hadjárata.]
- Constantiniu Fl.*: Az oszmán birodalom expanziója a 14—16. században egyes újabb művek megvilágításában. S 1960. 3. sz. 197—207.
- Reychman J.*: A törökök közép- és délkelet-európai uralmának struktúrája. [A kutatások jelenlegi állása.] KH 1960. 2. sz. 564—591.
- Novicev A. D.*: Parasztfelkelés Törökországban a 15. század elején. PV 1960. 3. sz. 67—81. [Bedreddin sejk mozgalma Nyugat-Anatóliában és Deli Ormában.]
- Mutafcsieva V.*: Az állami adóberlés az oszmán birodalomban a 15—17. században és a pénzügyviszonyok fejlődése. IP 1960. 1. sz. 40—74.
- Tverityinova A. Sz.*: Adalékok a feudális birtokok történetéhez az oszmán birodalomban a 15—16. században. KSzIV XXXVIII. (1960) 26—29.
- Mutafcsieva V. P.*: A jobbágyi függőségben levő lakosság kategóriái bolgár földön a török uralom alatt a 15—16. században. IIIB 9. (1960) 57—93.
- Mehmet M. A.*: A Moldva és az ottomán birodalom közötti kapcsolatok a 15. század második felében. S 1960. 5. sz. 165—178.
- Cvetkova B. A.*: A dervendziák helyzete bolgár földön a török uralom idején. UIZs XX. (1960) 196—220. [Útörző szolgálatot teljesítő rájuk.]
- Petracek K.*: Arab kéziratok pozsonyi gyűjteménye és jelentősége a boszniai mohamedán kultúra tanulmányozása szempontjából. PV 1960. 3. sz. 137—140. [A boszniai S. Bašagić gyűjteménye.]
- Totoiu I.*: A török uralom a Bánátban és a Körös-melléken. S 1960. 1. sz. 5—35.
- Kubra J.*: A 16. századi bulgáriai feudalizmus tanulmányozásának problematikájához. [A nikápolyi szandzsák kánonáméja.] SIIS III. (1960) 215—262.
- Nedeljković Br. M.*: Montenegró államjogi helyzete a 16—17. században. [Kritikai megjegyzések B. Gyurgyev: Török uralom Montenegróban a 16—17. században c. könyvére, Sarajevo, 1953.] IZCG XV/2. (1959) 509—547.
- Kestertanek F.*: Bar város török kézre jutása 1571-ben. IZCG XVII(3). (1960) 565—572.
- Stanojević Gl.*: A hegyvidéki és albán törzsek felkelése a kandiai csata előtt. IZCG XVII/3. (1960) 513—522. [17. század első fele.]
- Bajraktarević S.*: Jogi vita Dubrovnik köztársaság és a váci török adófelügyelő között a börkereskedelmi illeték ügyében. ZHJA 3. (1960) 343—371. [1626—1635]
- Vernadsky G.*: Oroszország, Törökország és Cserkeszföld 1640-ben. SoF XIX. (1960) 134—145.
- Darrieau R.*: Mazarin és az oszmán birodalom. A kandiai expedíció, 1660. RHD 1960. okt.—dec. 335—355.
- Petković B.*: Adalék a montenegrói török uralom kérdéséhez a 17. században. IZCG XV/2. (1959) 419—465.
- Šerban C.*: A Prut-menti hadjárat egy kiadatlan terveze (1711). SMIM IV. (1960) 519—524.
- Gandev Hr.*: A csiflik-földbirtok Bulgáriában a felszabadulás időszakában. (A tükés csiflik-gazdálkodás létrejötte a 18. században.) KSzSz 29. (1960) 36—65.
- Vianu Al.*: A kücsük-kainardzi békeszerződés alkalmazása Moldvára és Havasalföldre, 1775—1783. S 1960. 5. sz. 71—103.
- Vianu Al.*: Az 1783-as Sened létrejötte. RA 1960. 1. sz. 219—234. [A két román fejedelemségnek a Portával szembeni gazdasági kötelezettséget rendező egyezmény.]
- Ofelea A.*: Moldva és Havasalföld befolyása a Porta politikájára. RA 1960. 1. sz. 49—56. [18. század vége — 19. század eleje.]
- Neacșu I.*: Adalékok I. P. Liprandi ezredes önkénteséről az orosz—török háború idején, 1828—1829. SMIMod II. (1960) 245—255.
- Kinjapina N. Sz.*: Az 1833. évi müncheni gránit és berlini megállapodás. NDVSIN 1960. 1. sz. 71—85. [Titkos szerződés Oroszország és Ausztria között az ottomán birodalom és Egyiptom rovására]
- Pavičević Br.*: Danilo fejedelem terve a Portával való viszony rendezésére 1866-ban. IZCG XVII/1. (1960) 39—67.
- Todorov G.*: A bolgárok szerepe az orosz felderítőszolgálatban az orosz—török felszabadító háború idején, 1877—1878. IIIB 9. (1960) 3—56.
- Paszkalova V.*: Ausztria—Magyarország gazdasági befolyása Bulgáriában az 1877—1878-as orosz—török háború idején. IIIB 8. (1960) 209—223.
- Razbojnikov A. Szp.*: A csiflikiek és csiflik-birtokosok Tráciában 1878 előtt és után. IIIB 9. (1960) 143—186.
- Trumpener U.*: Német katonai segítség Törökországnak 1914-ben. Történeti újraterkézés. JMH 1961. 2. sz. 145—149.
- M. V. Frunze* küldetése Törökországba 1921—1922-ben. A dokumentumokat publikálja: V. A. Cservjakov. IA 1960. 6. sz. 29—37.
- Csernyikov I. F.*: A Szovjetunió és Törökország gazdasági együttműködése, 1923—1935. UIZs 1960. 4. sz. 54—64.
- Rozalijev Ju. N.*: A nemzeti nagytőke jellege és szerepe Törökországban. (Az „Is bankasi” bankcsoportja). PV 1960. 1. sz. 99—108.
- Cvetkov G.*: A mezőgazdasági viszonyok a mai Törökországban. NV 1960. 1. sz. 70—77.
- Rozalijev Ju., Marunov Ju.*: A dolgozók helyzete Törökországban. MEMO 1960. 2. sz. 99—102.
- Okan H.*: A munkás- és szocialista mozgalom feltételei, létrejötte és fejlődése Törökországban. IP 1960. 4. sz. 92—105.
- Veyrier M.*: A törökországi események. CC 1960. 7—8. sz. 1263—1272. [A Menderes-kormány megbuktatása.]
- Közel-Kelet**
- Batunskij V. A.*: Goldzieher Ignác műveinek eszméimódszertani alapjaihoz. VIMK 1960. 6. sz. 111—117. [A magyar iszlámológus születésének 110. évfordulójára. 1850—1921.]
- Iszkandarov A. F.*: Az arab országok történetének tanulmányozása Leningrádon. UZIV XXV. (1960) 254—262.

- Beljaev V. I.* : A szovjet arabisztika 40 éve Leningrádon. UZIV XXV. (1960) 218—253.
- Pigulevskaja N. V.* : A kapitalizmus előtti formációk Közel- és Közép-Keleten a leningrádi orientalisták műveiben. UZIV XXV. (1960) 192—203.
- Kurdojev K. K.* : A szovjet kurdológia fejlődése. UZIV XXV. (1960) 57—67.
- Csurakov M.* : Amin ar-Rejhani „Nedzs újkori története” c. műve, mint forrásmű Közép-Arábia etnográfájára vonatkozóan. Sze 1960. 1. sz. 83—98.
- Michaud H.* : Egy francia konzul kinevezése Alexandriába a 16. században. RHMC VII. (1960 júl.—szept.) 233—242.
- Chevallier D.* : Lyon és Szíria 1919-ben. Egy intervenció bázisa. RH CCXXIV. (1960 okt.—dec.) 275—320. [A selyemtermesztés és ipar.]
- Volter F., Jahnke B.* : A nyugat-német imperializmus expanziója Közel- és Közép-Keleten a második világháború után. NNI 1960. 6. sz. 63—73.

Irán

- Kulagina L. M.* : A szovjet irodalom Irán történetéről 1956—1958. KSzIV XXXVIII. (1960) 86—98.
- Puturidze V. Sz.* : Perzsa történeti dokumentumok a grúziai levéltárban. KSzIV XXXVIII. (1960) 80—85.
- Gumilev L. N.* : Bahram Csubin. (A források kritikai áttekintése). PV 1960. 3. sz. 228—241. [Felkelés 589-ben Iránban.]
- Sztrojeva L. V.* : „A halottakból való feltámadás” és e tanítás tartalma. A 12. századi iráni iszmaelita állam történetéből. KSzIV XXXVIII. (1960) 19—25.
- Davidov A. D.* : A Szubhankuli-khan medresze birtokai Balkhban. (Egy 17. századi vakuf-oklevél alapján). KSzIV XXXVII. (1960) 82—128.
- Novoszelcev A. P.* : A 17. században és a 18. század első felében levő orosz—iráni kapcsolatok a külföldi történetírásban. ISzSzSzR 1960. 3. sz. 183—190.
- Gankovszkij Ju. V.* : Kandahar 1737—1738. évi ostromának történetéből, afsár Nadir sah részéről. KSzIV XXXVIII. (1960) 27—33.
- Alavi B.* : A nemzeti felszabadító harc Iránban. WZIU IX/1—2. (1959—60) 37—44. [1800—maig]
- Ananyics B. V.* : Oroszország és a d'Arcy koncesszió. IZ 66. (1960) 278—290. [Angol szerződés perzsa olajlelőhelyek kiaknázására.] [1901]
- Carey J. P. C., Carey A. G.* : Az olaj és a gazdasági fejlődés Iránban. PSQ 1960. 1. sz. 66—86.
- Korobjinyikov I.* : Irán gazdasága zsákutcában. MEMO 1960. 3. sz. 112—119.
- Arabadzsan A. Z.* : Irán és Afganisztán külpolitikája és gazdasági fejlődése. PV 1960. 3. sz. 42—54.
- Behzadi M.* : Nyugat-Németország gazdasági befolyása Iránban. Vw 1960. 6. sz. 918—924.
- Baskirov A. V.* : Az iráni munkásosztály gazdasági helyzetének rosszabbodása. PV 1960. 2. sz. 105—112. [Az ötvenes években]

Afganisztán

- Gankovszkij Ju. V.* : Kandahar 1737—1738. évi ostromának történetéből, az afsár Nadir sah részéről. KSzIV XXXVII. (1960) 27—33.
- Babahodzsaei M. A.* : A Niedermaier-Henting misszió Afganisztánban, 1915—1916. KSzIV XXXVII. (1960) 18—26.
- Georgijev G. P.* : Szovjet technikai segítség Afganisztánnak. KSzIV XXXVII. (1960) 37—43. [1926-től maig.]
- Ahramovics R. T.* : Afganisztán külpolitikájának jellemző vonásai a második világháború kezdeti szakaszában, 1939—1941. KSzIV XXXVII. (1960) 3—8.
- Gurjevics N. M.* : Az imperialisták közötti harc Afganisztánban a második világháború idején. KSzIV XXXVII. (1960) 44—52.
- Arabadzsan A. Z.* : Irán és Afganisztán külpolitikája és gazdasági fejlődése. PV 1960. 3. sz. 42—54.
- Tyepinszkij L. B.* : Pusztanisztán problémája a mai Afganisztán külpolitikájában. KSzIV XXXVII. (1960) 9—17.

India

- Datta K. K.* : Indiai tudósok munkái India középkor és újkori történetéről. Szemle. CHM VI/2. (1960) 380—402.
- Ocsinnjyikov R. V.* : Az orosz indológia történetéből. (Új adatok G. Sz. Lebegyev életrajzához.) VIMK 1960. 4. sz. 74—83. [Indológus, 1749—1817]
- India dialógusa a Nyugattal. VIMK 1960. 4. sz. 115—139. [A keleti és nyugati kultúrák különbségének kérdéséről. A „Comprendre” ankétjának hozzászólásai.]
- Anyikejev N. P.* : Az indiai kultúra vallásos-misztikus tradícióinak szerepe a világkultúrában. VIMK 1960. 1. sz. 22—38.
- Majumdar R. C.* : A tudományos szellem a régi Indiában. CHM VI/2. (1960) 265—273.
- Majumdar A. K.* : A szanszkrit történeti irodalom és történcsek. CHM VI/2. (1960) 283—302.
- Ghoshal U. N.* : A fő szakaszok a régi India történetírásában. CHM VI/2. (1960) 274—282.
- Ghoshal U. N.* : Az ősi indiai politikai szervezet néhány vonása. CHM VI/2. (1960) 223—234.
- Sharma R. S.* : A régi India gazdasági élete és szervezete. I. e. 2600—i. e. 500. CHM VI/2 (1960) 235—264.
- Thapar R.* : Ásoka és a buddhizmus. PP 18. (1960. nov.) 43—51.
- Venkataraman T. K.* : Dél-India és az indiai kultúra. Korai és középkori szakasz. CHM VI/2. (1960) 331—369.
- Chopra P. N.* : India és az iszlám találkozása. CHM VI/2. (1960) 370—379.
- Asraffan K. Z., Arunova M. R.* : A szufik Indiában a 13. század végétől a 14. század közepéig. KSzIV XXXVIII. (1960) 30—34.
- Galbraith J. S.* : A „zavargó határvidék” mint tényező a brit expanzióban. CSSII 11/2. (1960 jan.) 150—168. [India, Malaya, Dél-Afrika.]
- Gupta B. K.* : Angol vesztések Calcutta elestekor, 1756. EHR 294. (1960 jan.) 90—91.
- Derrett D. M.* : Nadakumar maharadzsa hamisítási pere. EHR 295. (1960 ápr.) 223—238. [1775.]
- Luthy N.* : Necker és az Indiai Társaság. Ann 1960. 5. sz. 852—881.
- Binoj Krisna Roy* : Szvami Vivekananda világnézete. VIMK 1960. 4. sz. 83—96. [1863—1902.]
- Goldberg N. M., Szemjonova N. I.* : A namdhari mozgalom és az 1872. évi felkelés Pandzsabban. PV 1960. 4. sz. 64—74.
- Datta K. K.* : Változások az indiai társadalom felépítésében a 20. században. CHM VI/2. (1960) 403—429.
- Rajkov A. V.* : Az illegális hazafias szervezetek tevékenysége Indiában 1909—1917-ben. NDVSIN 1960. 1. sz. 104—117.
- Malkevics B. A.* : Rabindranat Tagore a Szovjetunióban. VIMK 1960. 1. sz. 92—103.
- Kozlov V. I.* : A buddhizmus és a faji kérdés. VIMK 1960. 3. sz. 136—140. [Indiában.]
- Uljanovszkij R. A.* : Az államkapitalizmus fejlődési sajátosságai és jellege a független Indiában. PV 1960. 3. sz. 23—41.
- Rejsznyer L. I., Sirokov G. K.* : A külföldi magántőke Indiában. PV 1960. 1. sz. 44—56.
- Morris M. D.* : Ipari munkaerő toborzása Indiában (brit és amerikai összehasonlításban). CSSII 11/3. (1960. ápr.) 305—328.
- Ghosh A.* : A keralai választások. PA 1960. 4. sz. 54—64.
- Ruben W.* : India mai helyzete a szépirodalom tükrében. WZIU IX/1—2. (1959—1960) 25—32.
- Winnington A.* : Miért kell Indiának és Kínának torzsalognia? LM 1960. 3. sz. 128—133. [A határvitáról.]
- Ginsburgs G.* : Peking—Lassza—Új Delhi. PSQ LXXV/3. (1960 szept.) 338—354.
- Kondratyev V. I.* : India gazdasági kapcsolatai a szocialista országokkal. MEMO 1960. 11. sz. 98—105.

Közép-Kelet

- Pigulevskaja N. V.* : A kapitalizmus előtti formációk Közel- és Közép-Keleten a leningrádi orientalisták műveiben. UZIV XXV. (1960) 192—203.

- Galbraith J. S.* : A „zavargó határvidék” mint tényező a brit expanzióban. CSSII 11/2. (1960. jan.) 150—168. [India, Malaya, Dél-Afrika]
- Voller F., Jahnke B.* : A nyugat-német imperializmus expanziója Közel- és Közép-Keleten a második világháború után. NNI 1960. 6. sz. 63—73.
- Jeremín L. N.* : Az USA politikája Délkelet-Ázsia irányában a háború elején a Csendes Óceánon. VMU 1960. 5. sz. 3—25. [Második világháború]
- Arhipov V. Ja.* : Japán gazdasági expanziója Délkelet-Ázsia országában. PV 1960. 6. sz. 81—92.
- Kozlov M. G.* : Birma állami felépítése az angol hódítás előtt. KSZINA XLIII. (1960) 18—35.
- Leach E.* : „Burma” határán. CSSII 11/1. (1960. okt.) 49—68. [A 19. századtól] *Dyen I.* : Megjegyzések E. Leach cikkére. uo. 69—73.
- Totten G. O.* : Buddhizmus és szocializmus Japánban és Burmában. CSSII 11/3. (1960. ápr.) 293—304.
- Berzin E. O.* : Az európai hatalmak harca a sziami piacért a 17. században. KSZINA XLIII. (1960) 3—17.
- Berzin E. O.* : Franciaország és Sziám a 17. század második felében. (A korai francia kolonializmus történetéből.) NNI 1960. 5. sz. 84—96.
- Tjurin V. A.* : Malajföld elfoglalása Anglia által. KSZINA XLIII. (1960) 49—67. [1786—1909.]
- Tjurin V. A.* : Népi felkelések Malajföldön az angol gyarmatosítók ellen a 19. század utolsó negyedében. PV 1960. 5. sz. 54—64.
- Zsereblov V. A.* : A munkásosztály helyzete a gyarmati Malajföldön. KSZINA XLIII. (1960) 68—83.
- Wright H. R. C.* : T. S. Raffles és a rabszolgakereskedelem Batáviában 1812-ben. THJ 11/2. (1960) 184—191.
- Szotnyikov Ju. A.* : Indonézia külső tartományai társadalmi-gazdasági fejlődésének néhány vonása imperialista ligázásuk előtt (19. század vége—20. század eleje). KSZINA XLIII. (1960) 36—48.
- Palmier L. H.* : A jávai nemesség a hollandok alatt. CSSH 11/2. (1960. jan.) 197—227.
- Model A. M.* : Indonézia függetlenségének tizenöt éve. PV 1960. 4. sz. 27—39.

Vietnam

- Min Csan* : A Vietnami Demokratikus Köztársaságban Vietnam történetéről megjelent könyvekről. VI 1960. 6. sz. 217—220.
- Muhlínov A. I.* : A régi ou-lu (au-lak) Dél-Kínában és Észak-Vietnamban. (A vietnamiak eredetének kérdéséhez.) KSZIE XXXV. (1960) 74—79.
- De Ferry F.* : Az első francia-vietnami szerződés létrejötte. D'Adran püspök ismeretlen tervezete és a d'Entrecasteaux lovagnak adott utasítások, 1785—1786. RHD 1960. jan.—márc. 62—74.
- Nguen Khan Tuan* : A vietnami forradalom útja. PV 1960. 4. sz. 19—26.
- Zelenov V.* : Egy kiváló vietnami forradalmár művei. (Ho Si Minh „Válogatott cikkei és beszédei”. M. 1959. megjelenésére.) Kom 1960. 1. sz. 86—91.
- Podkopajev I.* : A demokratikus Vietnam harca a szocializmusért. MEMO 1960. 9. sz. 27—36.
- Novak Z., Misiaszek St.* : A Vietnami Munkapárt III. kongresszusa. ND 1960. 10. sz. 54—59.
- Mhilarjan Sz. A.* : A munkásosztály harca Dél-Vietnamban. PV 1960. 5. sz. 100—107. [1955—1959]
- Hoang Van Hoan* : A Vietnami Demokratikus Köztársaság külpolitikája. DAp 1960. 1. sz. 75—80.
- A Vietnami Demokratikus Köztársaság gazdasági fejlődése. CI 112. (1960. máj.—jún.) 77—83.
- Nguen Van Kin* : A Vietnami Demokratikus Köztársaság gazdasága a szocializmushoz vezető úton. VE 1960. 9. sz. 66—72.
- Ha-Huy Gáp* : A Vietnami Demokratikus Köztársaság 15. évfordulója. CC 1960. 10. sz. 1635—1647.
- N. N.* : A vietnami párt 30 éves. CC 1960. 1. sz. 111—119.

Kína

- Martinov A. A.* : Lenin és Kína. VI 1960. 4. sz. 94—106.
- Szcaszkov P. Je.* : A szovjet sinológusok kézirati hagyatékának jelentősége. VI 1960. 1. sz. 116—123.

- Gorbacseva Z. I., Menyikov L. N., Petrov N. A.* : A sinológia Leningrádban a negyven év alatt. UZIV XXV. (1960) 82—101.
- Mazaheri A.* : A „római” mérleg kínai eredete. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 833—851.
- Riftyin B. L.* : Belső-Ázsia kulturális kapcsolatai Kínával az i. e. 2. századtól az i. sz. 8. századig. PV 1960. 5. sz. 119—132. [Táncok és zene]
- Eiichi Kimura* : Az új konfucianizmus és taoizmus Kínában és Japánban a 4—13. században. CHM V/4. (1960) 801—829.
- Stejn V. M.* : A korai társadalmi utópiák történetéből. A taoista utópia Kínában. VIMK 1960. 6. sz. 130—139.
- Tsukanoto Z.* : A buddhizmus Kínába való behatolásának korai szakasza. (az 5. századig). CHM V/3. (1960) 546—572.
- Gumilev L. N.* : A legenda és a valóság Tibet régi történetében. VIMK 1960. 3. sz. 103—113. [7—9. század]
- Szmolin G. Ja.* : Parasztfelkelés Kínában Csung Hszian és Jang Jao vezetése alatt, 1130—1135. PV 1960. 1. sz. 57—70.
- Szofronov M. V.* : „Az öt dinasztia történetének új foglalatja” (Sin Pien Vu Tai Si Ping Hua) forrásáról és komplikációjának idejéről. PV 1960. 1. sz. 144—149. [12—14. század]
- Ratcsnevsky P.* : A tatárjárás jelentősége Kína szempontjából. WZIU IX/1—2. (1959—60) 113—118.
- Minkujev N. C., Lin Kün-i* : Peng Ta-ja és Hszü Ting rövid krónikája a fekete tatárokról. PV 1960. 5. sz. 133—158.
- Fedorenko N. T.* : „A három királyság” (San-kuo jeni), 14. századi kínai történeti regény. PV 1960. 1. sz. 71—93.
- D'Elia P. M.* : A katolikus missziók új korszaka Kínában a Ming dinasztia végén, 1579—1644. CHM V/3. (1960) 679—699.
- Cserova N. A.* : Csen Hung-sou kiváló kínai könyvillusztrátor, 1598—1652. PV 1960. 4. sz. 155—162.
- Gyemidova N. F., Mjasznyikov V. Sz.* : A Ming császárok Mihail Fjodorovics cárhoz intézett leveleinek keltéről. PV 1960. 1. sz. 164—168. [1618, 1642.]
- Zselohovceva Je. F.* : A 17—19. századi északkelet-kínai helyi intézmények iratanyaga a „Mandzsú Archivumban”. PV 1960. 4. sz. 176—185.
- Jerusalimszkij A. Sz.* : A német monopóliumok behatolása Kínába a 19—20. századfordulón. VI 1960. 9. sz. 66—89.
- Klimenko N. P.* : Hogyan készítették elő az angol gyarmatosítók a második ópiumháborút; a háború kezdete. NDVSIN 1960. 4. sz. 175—190. [1856.]
- Freedman M.* : Bevándorlók és egyesületeik: kínaiak Singaporeban a 19. században. CSSII 11/1. (1960. okt.) 25—48.
- Borogyin B. A.* : Néhány adat a taipingok katonai szervezetéről és hadművészetéről. PV 1960. 6. sz. 28—42.
- Nyepomnyin O. Je.* : A bér munka és a parasztkok munkába járása Kínában a 19. század második felében és a 20. század elején. PV 1960. 1. sz. 118—128.
- Tyihvinszkij Sz. L.* : A reformok célja Kínában a 19. század végén. Két különböző elgondolás. PV 1960. 3. sz. 55—66. [A kínai reformmozgalom és az idegen hatalmak képviselőinek álláspontja.]
- Liesic Sz. G.* : Az 1900. évi közép- és dél-kínai anti-imperialista mozgalom történetéből. PV 1960. 4. sz. 93—104.
- Klein Fr.* : A német imperializmus Kína-politikája 1900-ban. ZG 1960. 4. sz. 817—843.
- Belov Je. A.* : Parasztnozgalom Kínában Pai Lang vezetése alatt, 1912—1914. VI 1960. 3. sz. 167—180.
- Nyikiforov V. N.* : Az 1919. május 4-i mozgalom három ország tudósainak értékelésében. PV 1960. 2. sz. 186—189.
- Pokora T.* : Li Ta-cao szerepe az 1919. május 4-i mozgalomban és a kommunista mozgalomban Kínában. ČCH 1960. 4. sz. 494—501.
- Perszic M. A.* : A szovjet-kínai barátságért való harc történetéből. PV 1960. 2. sz. 146—153. [1920—1922.]
- Anyagok a szovjet-kínai proletár szolidaritáshoz, 1924—1925. Publikálja: Je. N. Sztukanov. UIZS 1960. 4. sz. 96—101.

- Kartunova A. I.*: A sanghaji szakszervezeti tanács tevékenysége 1925. június—augusztusában. PV 1960. 2. sz. 91—104.
- Csehutov A. I.*: A parasztság adóterhei a kuomintang Kínában, 1927—1949. PV 1960. 3. sz. 118—128.
- A Kínai Szakszervezeti Szövetség keretében a szakszervezeti mozgalom történetét tanulmányozó csoport: A kínai munkás-osztály helyzete és harca a kuomintang uralom körzeteiben, 1937—1945.* VI 1960. 2. sz. 61—74.
- Voroncov V. B.*: A koreai burzsoá emigráció tevékenysége az USA-ban és a kuomintang Kínában a második világháború idején. PV 1960. 4. sz. 168—175.
- Glunjin V. I.*: A szovjet—kínai barátsági és kölcsönös segítségnyújtási egyezmény 10 éve. PV 1960. 1. sz. 94—98.
- Szladkovszkij M. I.*: Szovjet—kínai gazdasági együttműködés. PV 1960. 3. sz. 108—117. [Az utóbbi évtized]
- Kleckij L. R.*: Szovjet—kínai kultúrkapcsolatok 1949—1959 között. VIMK 1960. 1. sz. 67—79.
- Tyihvinszkij Sz.*: A Kínai Népköztársaság tizenegyedik évfordulója. Kom 1960. 14. sz. 76—83.
- Vinogradov N. P.*: A Kínai Népköztársaság munkás-osztálya. PV 1960. 2. sz. 81—90.
- Ginsburgs G.*: Peking—Lassza—Új-Delhi. PSQ LXXV/3. (1960. szept.) 338—354.
- Lavallée L.*: A kínai ipar fellendülése. EP 1960. jan.—febr. 79—93.
- Winnington A.*: Miért kell Indiának és Kínának torzalkodnia? LM 1960. 3. sz. 128—133. [A határvitáról]
- Korea**
- Pek Nam Un*: A Koreai Népköztársaság történettudománya fejlődésének néhány kérdése. VI 1960. 5. sz. 216—219.
- Mehner K.*: A történettudomány fejlődése a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban. ZG 1960. 5. sz. 1150—1162.
- Dzsarilgaszinova R. S.*: A kogureszek szerepe a koreai nép létrejöttében. SzeE 1960. 5. sz. 42—51.
- Pyeng-Do Yi*: A nyugati világ befolyása Koreára a 19. században. CHM V/4. (1960) 957—974.
- Voroncov V. B.*: A koreai burzsoá emigráció tevékenysége az USA-ban és a kuomintang Kínában a második világháború idején. PV 1960. 4. sz. 168—175.
- Pozdnyak I.*: A szocializmus előfutárai Keleten. Kom 1960. 12. sz. 95—99. [A Koreai Népi Demokratikus Köztársaság felszabadulásának 15. évfordulójára.]
- Hohlov N.*: A koreai nép történelmi győzelmei. MEMO 1960. 8. sz. 53—62. [Gazdasági fejlődésének 15 éve.]
- Chan Yun Den*: A szocialista építés a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban. DAp 1960. 4. sz. 424—431.
- Lim He Cser*: A szocialista gazdaság építése a Koreai Népi Demokratikus Köztársaságban. VE 1960. 9. sz. 56—65.
- Tolsztyikov V.*: Az USA-ról Dél-Koreának nyújtott gazdasági „segély” következményei. MEMO 1960. 6. sz. 124—129.
- Mongólia**
- Joris I. I.*: Mongólia története a leningrádi mongolisták műveiben. UZIV XXV. (1960) 108—117.
- Roerich Y. N., Sasztijina N. P.*: I. Péter cár levele Lubszan-tajzsi mongol fejedelemhez, és a levél fordítója. PV 1960. 4. sz. 140—150.
- Cend L.*: A szocialista építés a Mongol Népköztársaságban. VI 1960. 1. sz. 69—74.
- Japán**
- Hagenauer Ch.*: A japán „Keleti Könyvtár” (Toyo Bunko) kiadványai. RH 1960. apr.—jún. 381—386.
- Arutyunov Sz. A.*: A migráció szerepe Japán régi történetében. SzeE 1960. 1. sz. 60—71.
- Éitichi Kimura*: Az új konfucianizmus és taoizmus Kínában és Japánban a 4—13. században. CHM V/4. (1960) 801—829.
- Kosaka M.*: A meidzsi éra: az újjáéledés erői. CHM V/3. (1960) 621—633.
- Bugajeva D. P.*: Parasztfelkelések Japánban 1750—1840 között. PV 1960. 2. sz. 46—60.
- Kumamoto K.*: Szellemi és esztétikai áramlatok Japánban, 1775—1905. A főbb iskolák és befolyások. CHM VI/1. (1960) 89—96.
- Ishii R.*: Az intézmények reformja Japánban, 1775—1905. CHM VI/1. (1960) 78—88.
- A. V. Vitgett* főhadnagy emlékezései a csuzimai ütközetről. Publikálja: A. L. Szidorov. IA 1960. 4. sz. 111—141.
- Gorbulov V. V., Jakovlev B. M.*: Lenin röpirata az orosz—japán háborúról. VIK 1960. 1. sz. 122—125.
- Kosaka M.*: A Nyugat agresszív befolyása a japán kultúrára. CHM V/4. (1960) 915—928. [19. század]
- Kerst G.*: A Nippon „feltárása” irányuló törekvések okai száz évvel ezelőtt. SW 1960. 1. sz. 48—70. [1853-tól. A nagyhatalmak gazdasági behatolása.]
- Perminova A. I.*: Szen Katajama születésének 100. évfordulója. NNI 1960. 2. sz. 198.
- Goldberg D. I.*: A munkás- és szocialista mozgalom Japánban 1879—1906-ban. VI 1960. 6. sz. 77—89.
- Kudasev L. N.*: A diplomáciai kapcsolatok felvétele a Szovjetunió és Japán között 1925-ben. VI 1960. 1. sz. 124—138.
- Kudasev L. N.*: A szovjet állam harca a Japánnal való jószomszédi viszony fejlesztéséért, 1925—1936. ISZSZR 1960. 5. sz. 24—36.
- Bulow R. J. C.*: A Hull—Nomura megbeszélések: teljesen helytelen koncepció. AIHR LXV/4. (1960. júl.) 822—836. [Az 1941. évi amerikai—japán tárgyalásokról.]
- Renondeau G.*: Japán a második világháborúban. RHDM 39. (1960. júl.) 47—60.
- Bogus Je. Ju.*: Az USA politikai stratégiája a Japán elleni háború befejező szakaszában (1945 máj—aug.). NNI 1960. 6. sz. 29—44.
- Kudasev L. N.*: A japán uralkodó körök politikai manőverei a második világháború végén. VI 1960. 9. sz. 104—113.
- Fukutani Szuszumu*: A japán mezőgazdaság sajátosságai és a japán parasztság harca. PV 1960. 5. sz. 20—33. [Az 1947—49. évi földreform után.]
- Gyinkevics A. I.*: Az USA katonai „segítése” Japánban. PV 1960. 2. sz. 123—134. [1950—1959.]
- Totten G. O.*: Buddhizmus és szocializmus Japánban és Burmában. CSSH II/3. (1960. apr.) 293—304.
- Pevzner Ja.*: A kapitalizmus fejlődésének egyenlőtlen-sége és a mai Japán. MEMO 1960. 8. sz. 41—52.
- Arhipov V.*: A mai Japán gazdasági problémái. MEMO 1960. 8. sz. 63—72.
- Lobman J.*: Japán válaszüton. ND 1960. 10. sz. 70—85.
- Hlinov V.*: A munkásosztály helyzete és harca Japánban. MEMO 1960. 7. sz. 108—118.
- Iszajev N., Tumanov L.*: Japán militarizálódásának fokozódása. MEMO 1960. 1. sz. 60—71.
- Jaechel Th.*: Japán gazdasági, politikai és szellemi helyzete. GWU 1960. 9. sz. 535—554.
- Petrov D.*: A japán—amerikai katonai szerződés — a béke fenyegető veszedelme Távol-Keleten. MEMO 1960. 4. sz. 72—85.
- Táborszky K.*: A japán eseményekhez. NM 1960. 8. sz. 874—879.
- Foster W. Z.*: A japán tömegek mozgalma. JA 1960. 7. sz. 13—23.
- Arhipov V. Ja.*: Japán gazdasági expanziója Délkelet-Ázsia országaiban. PV 1960. 6. sz. 81—92.
- Amerikai Egyesült Államok**
- Shafer B. C.*: Az Amerikai Történelmi Társulat chicagói konferenciájának értékelése és újraértékelése. AIHR LXV/3. (1960. apr.) 733—761. [Chicago, 1959. dec. 28—30.]
- Novikov N. V.*: A mai amerikai szociológia néhány irányzatáról és problémáiról. (Az utóbbi évek amerikai szociológiai folyóiratainak margójára.) VIMK 1960. 3. sz. 125—136.
- Dermigny L.*: A történészek és szociológusok munkája az Egyesült Államokban. Ann 1960. 5. sz. (szept.—okt.) 974—992.

- Dolinová H.*: Az utóbbi évek legfontosabb szovjet történeti publikációi az Egyesült Államok történetéről. ČCH 1960. 4. sz. 552–556.
- Wagner Fr.*: Amerikai történelem. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 9. sz. 575–580. [Az utóbbi három év szemléje.]
- Hall G.*: A marxizmus–leninizmus tanulmányozása és fejlődése. PA 1960. 7. sz. 41–51. [Az USA-ban.]
- Berthoff R.*: Az amerikai társadalmi rend: egy konzervatív hipotézis. AHR LXV/3. (1960. ápr.) 495–514.
- Aphtheker H.*: Az amerikai faj mitológiája. PA 1960. 4. sz. 24–32; 5. sz. 46–52.
- Schlebecker J. T.*: A piaci központi elmélet és az amerikai mezőgazdaság története. JEH 1960. 2. sz. 187–208.
- Kunyina A., Maruskin B., Szlezkin L.*: Történelemhamisítás az amerikai monopóliumok megbízásából. Kom 1960. 13. sz. 105–114.
- Jakovlev N. N.*: G. F. Kennan „szovjet szakértő” és a történelem tanulmányai. ISzSzsR 1960. 5. sz. 195–209. [A szovjet–amerikai viszony Kennan könyveiben.]
- Garvan A.*: A new-englandi alapstílus. CSSH III/1. (1960. okt.) 106–122. [Puritán gyökerei, 17. század]
- Baulig H.*: Az indiánok kiirtása Dél-Kaliforniában. Ann 1960. 5. sz. (szept.–okt.) 993–996.
- Sheridan R. B.*: Az 1772. évi brit hitelválság és az amerikai gyarmatok. JEH 1960. 2. sz. 161–186.
- Rémond R.*: Franklin Benjamin erkölcsi felfogása és a francia közvélemény a censzos monarchia idején. RHMC VII. (1960. júl.–szept.) 193–214.
- Sztarcov A. I.*: F. V. Karzsavin amerikai utazása. ISzSzsR 1960. 3. sz. 132–139. [1777–1787.]
- Hill F. G.*: Az amerikai vállalkozás, a kormány és a tudomány alkotó kapcsolata. PSQ LXXV/3. (1960. szept.) 400–419. [1790–a polgárháborúig.]
- Voronov V. V.*: Thomas Paine – a háború és a kolonializmus ellensége. VIMK 1960. 3. sz. 86–94. [Amerikai felvilágosult demokráta, 1736–1809.]
- Davis L. E., Hughes R. T.*: A dollár – font sterling átváltási kurzusai, 1803–1895. ECHR XIII/1. (1960. aug.) 52–78.
- Preobrazszkij A. A.*: Az Orosz–Amerikai Társaság részvényeseinek összetétele a 19. század elején. IZ 67. (1960) 286–298.
- Kirkland E. C.*: A „rabló bárók” új megvilágításban. AHR LXVI/1. (1960. okt.) 68–73. [Az amerikai vállalkozók a 19. században.]
- Bohotvityinov N.*: A Monroe-doktrína – legenda és valóság. MEMO 1960. 9. sz. 14–26. [1823-tól máig]
- Daszkiewicz W.*: A Monroe doktrínától a San Jose-i deklarációig. SM 1960. 12. sz. 30–61.
- McCormick R. P.*: A Jackson-politika új szemlélete. AHR LXV/2. (1960. jan.) 288–301. [A 19. század első fele.]
- Macesich G.*: Az 1834–1845. évi pénzügyi zavarok forrásai az Egyesült Államokban. JEH 1960. 3. sz. 407–434.
- Halfin N. A.*: E. Roberts amerikai diplomata küldetése a keleti országokba. PV 1960. 1. sz. 183–189. [19. század harmincas éve.]
- Davis L. E.*: A new-englandi textilgyárak és a kapitalista piacok. Tanulmány az ipari kölcsönökről, 1840–1860. JEH 1960. 1. sz. 1–30.
- Zaharova M. N.*: John Brown felkelése és az amerikai burzsoá történetírás. NNI 1960. 5. sz. 112–125. [Virginiában, 1859.]
- Széchenyi és a kulturális érintkezés. Levele Pierre du Ponceau-hoz, az Amerikai Filozófiai Társaság elnökéhez, 1833. Publikálja: G. Bárány. JCEA XX/3. (1960. okt.) 312–313.
- Vevier Ch.*: Az amerikai kontinentalizmus: az expanzió eszméje, 1845–1910. AHR LXV/2. (1960. jan.) 323–335.
- Marko K.*: Amerika és Oroszország „racionális jövődésben” 1848 után. JGO 1960. 2. sz. 171–194.
- Bloch H. D.*: A new-yorki négerrek foglalkozásbeli megszorításai, 1860–1910. IRStl V/1. (1961) 26–38.
- Hyman H. M.*: Johnson, Stanton és Grant: A hadsereg szerepe az áruházi perig vezető eseményekben. AHR LXVI/1. (1960. okt.) 85–100. [A tábornokok és a polgári vezetők az amerikai polgárháborúban, 1865–1867.]
- Zubok L. I.*: Az amerikai trade-unioizmus ideológiája és taktikája 1897–1904-ben. NNI 1960. 3. sz. 38–54.
- Foster W. Z.*: Ilarc a szakszervezetek megalakításáért az USA-ban. NNI 1960. 4. sz. 3–10. [1881–1955]
- Fite G. C.*: Republikánus stratégia és a farmer szavazatok az 1896. évi elnökválasztási kampányon. AHR LXV/4. (1960. júl.) 787–806.
- Simon M.*: A „hot money”-mozgalom és javaslat magán váltókassza alakítására, 1896. JEH 1960. 1. sz. 31–50.
- Nyikityina I. A.*: Az USA és az angol–búr háború. NNI 1960. 1. sz. 40–52.
- Simonson G. R.*: A repülőgép-kereslet és a repülőgépipar, 1907–1958. JEH 1960. 3. sz. 361–382. [Az USA-ban]
- Kunyina A. Je.*: Az amerikai burzsoá történetírás az USA-nak 1917–1920-ban a Szovjetunióval szemben folytatott politikájáról. VI 1960. 10. sz. 36–55.
- Golovanov N. I.*: Az USA és az antant imperialisták szerepe az orosz hadsereg 1917 júniusi támadásában. ISzSzsR 1960. 4. sz. 126–137.
- A szovjet kormány felhívása az angol és amerikai katonákhoz, 1918. Publikálja: I. M. Krasznov. IA 1960. 5. sz. 3–10.
- Az USA intervenciója Szovjet-Oroszország ellen, 1919. A dokumentumokat publikálja: A. V. Berjozkin, V. I. Mazajev. IA 1960. 6. sz. 3–28.
- Popova Je. I.*: Az USA és a washingtoni négyhatalmi egyezmény. NNI 1960. 5. sz. 3–21. [1921–1922]
- Portnoj I. L.*: Az USA hadihajóinak provokációja az odesszai kikötőben 1922-ben. IA 1960. 6. sz. 183–185.
- Hodos I. A.*: Az amerikai monopóliumok behatolása Libériába, 1924–1933. VI 1960. 8. sz. 114–122.
- Landau Zb.*: Az amerikai Dillon bankház, a Read Co. és Lengyelország. SM 1960. 7–8. sz. 53–75. [Az 1925. évi kölcsönökről.]
- Malkov V. L., Jazkov Je. F.*: Az USA uralkodó körének belpolitikája 1929–1933 között. VI 1960. 5. sz. 135–149.
- Kapcsolatok létesítése a Szovjetunió és az Egyesült Államok között. A dokumentumokat publikálja: F. K. Mezslauk, V. V. Posztnyikov. IA 1960. 2. sz. 101–114. [1932, 1933, 1936.]
- Golembe C. H.*: Az 1933. évi amerikai törvény a bankbetétek biztosítására. A törvény előzményei és célja. PSQ 1960. 2. sz. 181–200.
- Gruchmann L.*: Völkerecht és erkölcs. Adalék az 1939–1941. közötti amerikai semlegességi politika problematikájához. VtZg 1960. 4. sz. 384–418.
- Hasz G.*: Az USA a német fasizmus 1940. évi háborús és geopolitikai terveiben. DAp 1960. 5. sz. 533–540.
- Butov R. J. C.*: A Hull–Nomura megbeszélések: teljesen helytelen koncepció. AHR LXV/4. (1960. júl.) 822–836. [Az 1941. évi amerikai–japán tárgyalásokról.]
- Jeremin L. N.*: Az USA politikája Délkelet-Ázsiában irányában a háború elején a Csendes Óceánon. VMU 1960. 5. sz. 3–25. [1942]
- Maruskin B. I.*: Az USA és Anglia vezető köreinek állásfoglalása a Szovjetunió elleni fasizista agresszió tekintetében. VI 1960. 7. sz. 14–28.
- A Szovjetunió és az Egyesült Államok asszonyainak barátkozása a Nagy Honvédő Háború éveiben, 1941–1945. A dokumentumokat publikálja: I. K. Bormasova, L. I. Novickaja. IA 1960. 2. sz. 115–129.
- Voronov V. B.*: A koreai burzsoá emigráció tevékenysége az USA-ban és a kuomintang Kínában a második világháború idején. PV 1960. 4. sz. 168–175.
- Bogus Je. Ju.*: Az USA politikai stratégiája a Japán elleni háború befejező szakaszában (1945. máj.–aug.) NNI 1960. 6. sz. 29–44.
- Perlo V.*: Nyugat-német és USA imperializmus. PA 1960. 8. sz. 48–59.
- Lumer H.*: Az USA imperializmus és Kongo. PA 1960. 9. sz. 1–12.
- Trofimenko G.*: A valóság és az USA külpolitikája. MEMO 1960. 3. sz. 29–42.
- Menysikov Sz.*: A hadikonzernek és az USA külpolitikája. MEMO 1960. 11. sz. 26–39.

- Nagrebekij V.* : Az amerikai katonai gépezet az európai kontinensen. MEMO 1960. 6. sz. 46—58.
- Ljubimov V.* : Az amerikai katonai „segítség” — az agresszió és provokáció eszköze. MEMO 1960. 10. sz. 43—50.
- Gyinkevics A. I.* : Az USA katonai „segítsége” Japánban. PV 1960. 2. sz. 123—134. [1950—1959.]
- Petrov D.* : A japán—amerikai katonai szerződés — a béke fenyegető veszedelem Távol-Keleten. MEMO 1960. 4. sz. 72—85.
- Mihajlov B. Ja.* : Az AFL—CIO reakciós vezetői a békés egymás mellett élés ellen. NNI 1960. 1. sz. 124—130.
- Brossier R.* : Az Egyesült Államok Kommunista Pártjának XVII. kongresszusa. CC 1960. 1. sz. 120—123.
- Aptheker H.* : Az Egyesült Államok ma. LM 1960. 1. sz. 34—38.
- Bolskov Sz.* : Az USA elnökválasztás. Az eredmények és a kilátások. MEMO 1960. 12. sz. 38—51.
- Lumer H.* : A béke és az 1960. évi választások. PA 1960. 6. sz. 1—10.
- Hathaway Cl.* : A választási perspektívák New Yorkban. PA 1960. 6. sz. 37—42.
- Aptheker H.* : A választás az USA-ban. LM 1960. 9. sz. 453—459.
- Carleton W. G.* : A centralizáció és a nyílt társadalom. PSQ 1960. 2. sz. 244—259. [Az amerikai szövetségi rendszer lazításának kérdéséről.]
- Lerche Ch. O. Jr.* : A kongresszus déli tagjai és az „új izolacionizmus”. PSQ LXXX/3. (1960 szept.) 321—337.
- Baglaj M.* : A munkásellenes törvényhozás az Egyesült Államokban. MEMO 1960. 4. sz. 136—139.
- Kac A.* : A munkásarisztokrácia az Egyesült Államokban. MEMO 1960. 7. sz. 86—97.
- Wurzbacher G.* : A társadalmi rétegződés és uralkodó osztályok az Egyesült Államok jelenlegi társadalmában. GWU 1960. 10. sz. 619—633.
- Izard R.* : Az USA társadalombiztosítási rendszere. PA 1960. 12. sz. 18—31.
- Aptheker H.* : Az amerikai rasizmus mitológiája. PA 1960. 4. sz. 24—32.
- A néger-kérdés az Egyesült Államokban. PA 1960. 2. sz. 43—57.
- Lightfoot Cl.* : A néger-kérdés ma. PA 1960. 2. sz. 84—90.
- Hall G.* : Országunk és a néger szabadság. PA 1960. 4. sz. 19—23.
- Lightfoot Cl.* : A négerek és az 1960. évi választások. PA 1960. 5. sz. 13—24.
- Flynn E. G.* : A nők az amerikai társadalmi harcokban. PA 1960. 4. sz. 33—39.
- Baran P. A.* : Lehetséges-e tervezés az Egyesült Államokban? CI 109. sz. (1959 dec.—1960 jan.) 61—68.
- Poljakov P.* : Az USA gazdasági fejlődésének tendenciáiról. MEMO 1960. 6. sz. 68—77; Ww 1960. 8. sz. 1232—1241.
- Lumer H.* : Az USA gazdasági helyzete. PA 1960. 10. sz. 1—10.
- Bakumenko A.* : Burzsoá prognózisok és az USA gazdasági fejlődésének reális perspektívái. MEMO 1960. 8. sz. 15—24.
- Az USA uralkodó gazdasági helyzetének gyengülése. WZ 1960. 2. sz. 115—122.
- Az amerikai „Du Pont de Nemours” konszern. BDW 1960. 4. sz. 14—15.
- Andrejev O., Looz L.* : A fegyvergyártás fejlődésének néhány iránya az USA-ban. MEMO 1960. 9. sz. 75—89.
- Lumer H.* : A fegyverezés és az amerikai gazdaság. PA 1960. 1. sz. 22—34.
- Maklarszkij B.* : A vaskohászat válsága az USA-ban. MEMO 1960. 11. sz. 105—108.
- Duret J.* : Az USA és a közös piac. CI 110. (1960 febr.) 17—30.
- Aptheker H.* : Hare a békéért és a monopóliumok ellen. PA 1960. 2. sz. 1—26.
- Krchmarek A.* : Hare az acéliparban. PA 1960. 3. sz. 14—24. [A 116 napos harc eredményei.]
- Aust H. W.* : A viszály a két gazdasági blokk között és az USA. DAP 1960. 2. sz. 139—167.
- Aust H. W.* : A gazdasági verseny a Szovjetunió és az USA között. DAP 1960. 11. sz. 1228—1238.
- Martinov V.* : A monopóliumok és az USA mezőgazdasága. MEMO 1960. 3. sz. 71—83.
- Bert E.* : Az amerikai farmok válsága. PA 1960. 7. sz. 29—40.
- Nicolon F.* : Az amerikai befektetések növekedése Európában. EP 1960 márc. 51—60.
- Az amerikai tőkebefektetés Nyugat-Európában. BDW 1960. 24. sz. 5—14.
- Zaglagyna Sz.* : Amerikai tőkebefektetések a francia iparban. MEMO 1960. 12. sz. 110—119.
- Bogoszlovskij V.* : Az USA monopóliumok expanziója Afrikában. MEMO 1960. 7. sz. 119—130; Ww 1960. 7. sz. 1052—1063.
- Szergejev R.* : Az angol tőke az Egyesült Államokban. MEMO 1960. 5. sz. 134—137.

Amerika egyéb országai

- Fausel E.* : Ibero-amerikai történelem. Az irodalom szemléje. GWU 1960. 9. sz. 566—575.
- Markov W., Kossok M.* : A reakciós történetírás kísérletei az amerikai spanyol gyarmatosítás rehabilitálására. NNI 1960. 4. sz. 130—141.
- Cochran Th. C.* : Kulturális tényezők a gazdasági fejlődésben. JEI 1960. 4. sz. 515—530. [Latinamerika példája.]
- Sulgovszkij A. F.* : A romantizmus és pozitívizmus. Latin-Amerikában. VIMK 1960. 4. sz. [Válasz Sea L. cikkére.]
- Fitzgibbon R. H.* : Az alkotmánykészítés folyamata Latin-Amerikában. CSSH III/1. (1960 okt.) 1—11.
- Daszkievics W.* : A Monroe doktrínától a San Jose-i deklarációig. SM 1960. 12. sz. 30—61.
- Kolibin B. I.* : A latin-amerikai függetlenségi háború 150. évfordulójára. VI 1960. 8. sz. 172—174. [Ünnepi ülés a SzTA Történettudományi Intézetében, 1960. máj. 12.]
- Guber A. A., Lacroz V. M.* : A latin-amerikai függetlenségi háború 150. évfordulójára. NNI 1960. 4. sz. 11—18.
- Strahov A. I.* : A La Plata népének függetlenségi harca 1810—1816-ban. NNI 1960. 4. sz. 19—35. [Argentina]
- Szlezkin L. Ju.* : A haladó orosz társadalom szolidaritása a latin-amerikai hazafiak iránt. NNI 1960. 4. sz. 71—80. [1810—1826.]
- Latin-Amerika függetlenségi harcának 150. évfordulója. VAN 1960. 7. sz. 113—114.
- Foster W. Z.* : Az 1810—1826-os latin-amerikai forradalom. PA 1960. 11. sz. 50—53.
- Sea L.* : A romantikától a pozitívizmusig Latin-Amerikában. VIMK 1960. 3. sz. 12—26.
- Jermolajev V. I.* : A spanyol és portugál amerikai gyarmatok felszabadító harcának néhány kérdése. NNI 1960. 3. sz. 23—37.
- Danyilevics M.* : A felszabadító harc mozgató erői Latin-Amerikában. MEMO 1960. 9. sz. 90—98. [A gazdasági függetlenségért.]
- Romanova Z.* : A „közös piac” problémája Latin-Amerikában. MEMO 1960. 1. sz. 119—125.
- Kerner S.* : A kubai forradalom. ND 1960. 7. sz. 126—140.
- Roca B.* : A kubai forradalom. PA 1960. 10. sz. 11—20.
- Allen J. S.* : A kubai forradalom arculata. PA 1960. 10. sz. 21—31.
- Juarez Cl.* : Kuba — A „kubai irányvonal”. CI 114. (1960 szept.—okt.) 79—92.
- Werblan A.* : A Kubai Néppárt VIII. kongresszusa. ND 1960. 10. sz. 60—69.
- Merlier M.* : A kubai forradalom és a költaj. EP 1960. szept. 43—56.
- Jimenez A. M.* : A mezőgazdaság és az agrárreform Kubában. EP 1960 márc. 59—65.
- Weigert H.* : A forradalmi események Kubában és a világ cukorválsága. DAP 1960. 2. sz. 185—193.
- Babad B.* : Az argentin konfliktusok forrásainál. ND 1960. 1. sz. 110—123.
- Filho A. V.* : Brazília politikai fejlődése. CIIM V/3. (1960) 734—747. [1808—maig]
- Koval B. I.* : A munkásmozgalom Brazíliában a 19. század végén — a 20. század elején. VI 1960. 11. sz. 82—97.
- Ruggiero R.* : Gyarmati gazdaság Chilében a 18. században. Ann 1960. 2. sz. 259—285.

- Necochea E. R.*: A munkásmozgalom fellendülése Chilében 1917–1920-ban. NNI 1960. 5. sz. 38–51.
- Katz Fr.*: A demokratikus kormány megdöntése Guatemalaiban 1954-ben. WZIU IX/1–2. (1959–60) 45–52.
- Zeller G.*: Katolikus vagy protestáns? S. de Roherval, Kanada első francia felfedezője. 1500 k. – 1560. RIIMC VII. (1960 júl.–szept.) 243–247.
- Gibson Ch.*: Az azték arisztokrácia a gyarmati Mexicoban. CSSH II/2. (1960 jan.) 169–196.
- Alperovics M. Sz.*: A néptömegek szerepe Mexico függetlenségi harcában. NNI 1960. 5. sz. 52–63. [19. század első negyedében.]
- Sulgovszkij A. F.*: Az olajipar államosítása Mexicoban. NNI 1960. 1. sz. 68–85.
- Konetzke R.*: A paraguayi jezsuita telepek történetéhez. SW 1960. 2. sz. 232–244. [18. század]
- Kossok M.*: A mennonita telepek Paraguayban 1935–1939-ben. (A külföldi németek politikai szerepe Dél-Amerikában.) ZG 1960. 2. sz. 367–376.
- Chaunu P.*: Perui feljegyzések (16–18. század). Aristotelés és Potosi. RII CCXXIV. (1960 júl.–szept.) 59–74.
- Kutyjcsikova V.*: José Carlos Mariategui szerepe a perui nemzeti kultúra fejlődésében. VIMK 1960. 6. sz. 3–19. [A marxista eszmék latin-amerikai terjesztője.]
- Debien G.*: Új dokumentumok San Domingóról. IV. a) Az első gyarmati országgyűlés, 1790 ápr.–aug. b) A színesek felkelése, 1791 aug.–okt. AHRF 160. (1960 ápr.–jún.) 183–198.
- Pintos Fr. P.*: A leninizmus hatása az uruguayi munkásmozgalomra. NNI 1960. 2. sz. 79–93.
- Lavreckij I. R.*: A venezuelai történetek megvitatják munkafeladataikat. VI 1960. 7. sz. 221–222.
- Afrika**
- Szinyicina I. Je.*: Az afrikánisztikai szekció munkája a XXV. nemzetközi orientalistikai kongresszuson. SZE 1960. 6. sz. 146–148.
- Ismagilova R. N.*: Az SZTA Afrika-Intézete tudományos kutatási tervének megvitatása. VI 1960. 1. sz. 144–146.
- Orlova A. Sz.*: A hagyományos hatalmi szervek helye és szerepe az afrikai társadalomban a múltban és a jelenben. SZE 1960. 6. sz. 92–105. [Törzsfők stb.]
- Jablonskij L. D.*: Az új és a régi Afrikában. (A törzsek felbomlása és a városi lakosság kialakulása a Szaharától délre eső részen). VIMK 1960. 3. sz. 3–11.
- Sarevszkaja B. I.*: Misszionárius propaganda a neokolonializmus szolgálatában Afrikában. SZE 1960. 6. sz. 44–56.
- Rajt M. V.*: Orosz utazók és tudósok Afrikában. 15–20. század. VIMK 1960. 2. sz. 98–109.
- Meyer J.*: A nantesi néger rabszolgakereskedelem, 1774–1792. Ann 1960. 1. sz. 120–129.
- Pant A. B.*: Megjegyzések Afrika bizonyos problémáihoz. CHM V/3. (1960) 634–657. [A 19. század végétől]
- Landa R. G.*: A nemzeti felszabadító harc fellendülése Észak-Afrikában a második világháború után. VI 1960. 5. sz. 68–84.
- Braginszkij M. I.*: Társadalmi eltolódások trópusi Afrikában a második világháború után. SZE 1960. 6. sz. 31–43.
- Potjehin I. I.*: Az afrikai imperialista gyarmati rendszer széthullásának jellemző vonásai. PV 1960. 1. sz. 12–29.
- Hincker M.*: A politikai függetlenség és gazdasági fejlődés Afrikában. EP 1960 júl.–aug. 14–35.
- Arnot R. P.*: Afrika 1960-ban. LM 1960. 1. sz. 23–30.
- Vokrouhlický Z.*: Afrika jelentős lépése a függetlenséghez. NM 1960. 8. sz. 880–888.
- Gonszaroov L.*: A külkereskedelmi és valutáris-pénzügyi kizsákmányolás Angliai gyarmatain. MEMO 1960. 8. sz. 107–113.
- Mrozek B.*: Fehér terror Fekete-Afrikában. ND 1960. 5. sz. 108–116.
- Bogoszlowszkij V.*: Az USA monopóliumok expanziója Afrikában. MEMO 1960. 7. sz. 119–130; WW 1960. 7. sz. 1052–1063.
- Korotajevszkij G. P., Pegusev A. M.*: Az NDK törté-

- nészei az imperialista Németország gyarmati politikájáról. PV 1960. 3. sz. 215–223. [Afrikában]
- Filistinszkij I. M.*: Al-Dzsabarti egyiptomi történész és krónikája. VIMK 1960. 4. sz. 63–73. [18. század vége – 19. század eleje.]
- Bouvier J.*: A pénzügyi érdekek és az egyiptomi kérdés, 1875–1876. RII CCXXIV. (1960 júl.–szept.) 75–104.
- Miller T. B.*: Az egyiptomi kérdés és a brit külpolitika, 1892–1894. JIM 1960. 1. sz. 1–15.
- Durelles Y.*: Az egyiptomi gazdaság felépítése és fejlődése. EP 1960 júl.–aug. 36–53.
- Kobicszanov Ju. M.*: A „Zar'a Jakob tanulmányai” politikai jelentősége. PV 1960. 1. sz. 135–143. [A 19. századi Abesszinia társadalmi tagozódásáról.]
- Az orosz külpolitika levéltári anyagából. Néhány új dokumentum az orosz–abesszin kapcsolatokról. (19. század vége, 20. század eleje). Publikálta: V. A. Krohin, M. V. Rajt. PV 1960. 1. sz. 150–163.
- Jäckel E.*: Algéria történetének alapítói. GWU 1960. 4. sz. 216–229. [A kezdetektől máig.]
- Moissonier M.*: Algéria meghódításának kezdetei. CI 113. (1960 júl.–aug.) 71–80.
- Emerit M.*: Az algéri muzulmánok megtérítésének problémája a második császárság idején. Összeállítás. Mac-Mahon és Lavigerie között. RII 1960 jan.–márc. 63–84.
- Emerit M.*: Egy új „Algéria története” megírásához. Az integráció korszaka. Ann 1960. 3. sz. 578–585. [19. század vége]
- Lentin A. P.*: A válság Algír és Párizs között és a gazdasági feudalizmus győzelme, 1893–1903. CI 115. (1960 nov.–dec.) 75–83.
- Barbe R.*: A francia kolonializmus jellegzetességei. CI 1960. 9. sz. 1376–1417.
- Buhali L.*: Az algéri nép harca a nemzeti függetlenségért. Kom 1960. 10. sz. 76–87.
- Michel A.*: Az algéri dolgozók Franciaországban. CI 115. (1960 nov.–dec.) 61–74.
- Mury G.*: A Szocialista Párt és az algériai dráma. CC 1960. 11. sz. 1723–1734.
- Robert J. P.*: A constantine-i terv – mítosz és valóság. EP 1960. szept. 12–31. [De Gaulle terve Algéria gazdaságának átalakítására.]
- Suret-Canale J.*: Franciaország afrikai mérlege. CI 114. (1960 szept.–okt.) 21–36. [1958–1960]
- Vieuguet A.*: Az algériai probléma új eseményei. CC 1960. 9. sz. 1304–1314.
- Priester E.*: Algéria és a gyarmati felszabadító harc. WZ 1960. 12. sz. 845–849.
- Despois J.*: Az algériai lakosság megoszlása. Ann 1960. 5. sz. (szept.–okt.) 915–926.
- Benard J.*: A gazdaság felszabadulása a gyarmatokon és a francia zóna jövője. CI 112. (1960 máj.–jún.) 21–40.
- Busson J. P.*: Eugène Delacroix Marokkóban. (Két kiadatlan levél: Tanger, 1832. és Paris, 1848.) RII 1960 jan.–márc. 81–89.
- Meynard J. P.*: Mezőgazdasági problémák Marokkóban. EP 1960 okt. 61–69.
- Ageron Ch. R.*: Volt-e Franciaországnak kabil politikája? RII 1960 ápr.–jún. 311–352.
- Couret B.*: A francia imperializmus és a Szahara. NM 1960. 11. sz. 1202–1212.
- Friedländer M.*: Megjegyzések Ghana történetéhez és mai gazdasági és politikai helyzetéhez. WZIU IX/1–2. (1959–60) 57–64.
- Entin L. M.*: Togo Köztársaság – független afrikai állam. PV 1960. 6. sz. 70–80.
- Ristelhueber R.*: Libanon, kedves Libanon (1908. Emlékezők.) RII 1960 jan.–márc. 9–32.
- Debrouvere J.*: A gyarmati uralom következményei. Belga-Kongóban. DAP 1960. 6. sz. 658–670.
- Suret-Canale J.*: A nagy koncessziók uralma Francia-Kongóban. Pensée 93. (1960 szept.–okt.) 10–23.
- Joyce P.*: Egy belga nézet Kongóról. LM 1960. 8. sz. 401–403. [Egy belga kommunista nyilatkozata]
- Lumer H.*: Az USA imperializmus és Kongó. PA 1960. 9. sz. 1–12.
- Lefèvre J.*: Kongó – az igazi felelősség. CI 114. (1960 szept.–okt.) 59–78.
- Boudard R.*: A genovaiak és bербerek a 18. század második felében. RII 1960 ápr.–jún. 138–156.

- Szvanidze I. A.* : Változások a gazdaságban és a társadalomban a tonga népnél a gyarmati rezsim alatt. SzE 1960. 6. sz. 70—85.
- Hodos I. A.* : Az amerikai monopóliumok behatolása Libériába, 1924—1933. VI 1960. 8. sz. 114—122.
- Friedrich G.* : A politikai és gazdasági helyzet a Guineai Köztársaságban. Ww 1960. 5. sz. 732—746.
- Gavrilov N. I.* : A guineai köztársaság gazdasági fejlődése. PV 1960 5. sz. 88—99. [Függetlenségének kikiáltásától, 1958 okt. 2-től.]
- Pribitkovszkij L. N.* : A nigeriai munkásmozgalom történetéből. PV 1960. 4. sz. 84—92. [Az 1945. és 1949. évi általános sztrájkjéről.]
- Richter Th.* : Szudán fejlődése függetlenségének kivivása óta. DAP 1960. 1. sz. 81—90.
- Hazanov A. M.* : Gyarmatosítás elleni mozgalom Szomáli-földön Muhammed bin Abdalla vezetése alatt. PV 1960. 2. sz. 113—122. [1899—1920]
- Zarina L.* : A szomáli nép harca a függetlenségért. MEMO 1960. 7. sz. 131—134.
- Nyikityina I. A.* : Az USA és az angol—búr háború. NNI 1960. 1. sz. 40—52.
- Goncsarov L.* : Angol gyarmati nyersanyag-monopóliumok Afrikában. MEMO 1960. 2. sz. 103—111.
- Chodak Sz.* : A politikai pártok Afrika brit gyarmati országában. SM 1960. 9. sz. 48—69.
- Jugyin Ju.* : A dél-afrikai imperializmus bantu gyarmati területei. MEMO 1960. 9. sz. 50—64.
- Sellnov I.* : A dél-afrikai bantuk harca politikai egyenjogúsításukért. WZHU IX/1—2. (1959—60) 65—70.
- Szvanidze I. A.* : A gyarmatosítók agrárpolitikája Dél-Rhodesiában. PV 1960. 1. sz. 109—117.
- Galbraith J. S.* : A „zavargó határvidék” mint tényező a brit expanzióban. CSSH II/2. (1960 jan.) 150—168. [India, Malaya, Dél-Afrika]
- Davidson A. B.* : Az afrikaiak faji megkülönböztetése a Dél-Afrikai Unióban SzE 1960. 3. sz. 123—133.

- Drechsler H.* : A német gyarmati politika Délnyugat-Afrikában. WZHU IX/1—2. (1959—60) 53—56. [1884—1907]
- Kühne H.* : A fasiszta német imperializmus ötödik hadoszlopa Délnyugat-Afrikában, 1933—1939. ZG 1960. 4. sz. 765—790.
- Müller Fr. F.* : Néhány kísérlet a német kolonializmus és a német—kelet-afrikai gyarmati valóság rehabilitálására. WZHU IX/1—2. (1959—60) 77—84.
- Gillard D. R.* : Salisbury Afrika-politikája és Heligoland felajánlása a németeknek 1890-ben. EHR LXX/297. (1960 okt.) 631—653.

Ausztrália

- Hamann G.* : Ausztrália felfedezése, gyarmatosítása és elnevezése körüli történeti problémák. MIÖG LXVIII. (1960) 313—327.
- Hartwell R. M., Fieldhouse D. K., Wood F. L. W.* : Ellenlábás történelem. H 154. (1960 jún.) 119—129. [A régítől merőben eltérő új szemlélet Ausztrália és Új Zéland történetéről.]
- Barnes J. A.* : Belföldi politika és gyarmati közigazgatás, különös tekintettel Ausztráliára. CSSH II/2. (1960 jan.) 133—149.
- Roz F.* : Az ausztráliai benszülöttek helyzete. VIMK 1960. 3. sz. 70—85. [A 18. század végétől, a brit bevándorlástól máig.]
- Pikunov V. I.* : Orosz munkások szövetsége Ausztráliában. (Emlékezősek) VIK 1960. 1. sz. 167—174. [1914—1945.]
- Artyom (Fa. A. Szergejev)* levelei Ausztráliából, 1911—1913. Publikálja: L. V. Ahapkina stb. IA 1960. 1. sz. 55—75.
- Van der Kroef J. M.* : Nyugat-Új-Guinea az olvasztótégelyben. PSQ LXXV/4. (1960. dec.) 519—538.

A feldolgozott folyóiratok jegyzéke

AHR	= The American Historical Review (Richmond—New York—London)	IIŠ	= Historické Študie (Bratislava)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)	HZ	= Historische Zeitschrift (München)
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	HZb	= Historijski Zbornik (Zagreb)
Am	= Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	IA	= Isztoriceszkij Arhiv (M)
Ann	= Annales (Economics, sociétés, civilisations) (Paris)	IIIB	= Izvesztija na Insztituta za Isztorija (Szófia)
AV	= Arhivski Vjesnik (Zagreb)	IP	= Isztoriceszki Pregled (Szófia)
BDW	= Berichte. Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (M)
BS	= Byzantinoslavica (Praha)	IZ	= Isztoriceszkije Zapiszki (M)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	IZCG	= Isztorski Zapisi Isztorskog Instituta NR Crne Gore (Cetinje)
ČCH	= Československý Časopis Historický (Praha)	JCEA	= Journal of Central European Affairs (New York)
CCM	= Cahiers de Civilisation Médiévale. X—XI. siècles (Poitiers)	JEH	= The Journal of Economic History (New York)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	JGO	= Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (München)
CI	= Cahiers Internationaux (Paris)	JHM	= The Journal of Modern History (Chicago)
ČZPH	= Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Ilaque)	Kom	= Kommunizist (M)
DAP	= Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	KSzIE	= Kratkije Szooobszenija Insztyituta Etnografii (M)
DDR	= Der Donauraum (Wien)	KSzINA	= Kratkije Szooobszenija Insztyituta Narodov Azii (M)
EHR	= The Economic History Review (London—New York)	KSzISz	= Kratkije Szooobszenija Insztyituta Szlavjanovegyenyija (M)
EHR	= The English Historical Review (London)	KSzIV	= Kratkije Szooobszenija Insztyituta Vosztokegyenyija (M)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	LC	= Luptă de Clasă (București)
EP	= Economie et politique (Paris)	LM	= Labour Monthly (London)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg—Ilernmanstadt)	MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
GNS	= Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
H	= History (London)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
Hist	= Historica (Praha)	NDVSIN	= Naucnie Dokladi Viszej Skoli. Isztoriceszkije Nauki (M)
IIČ	= Historický Časopis (Bratislava)	NM	= Nová Mysl (Praha)
IJJ	= Historisches Jahrbuch (München—Freiburg)		

NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (M)	SoF	= Südostforschungen (München)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)	SS	= Slezský Sborník (Opava)
NV	= Novo Vreme (Szófia)	SW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
Pa	= Political Affairs (New York)	SzE	= Szovjetszkaja Etnografia (M)
Pensée	= La Pensée (Paris)	THJ	= The Historical Journal (Cambridge)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)	UIZs	= Ukrainjszkij Isztoricsnij Zsurnal (Kijev)
PIS	= Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)	UZISz	= Ucsonie Zapiszki Insztitutata Szlavjanovegyenyija (M)
PP	= Past and Present (London)	UZIV	= Ucsonie Zapiszki Insztitutata Vosztokovegyenija (M)
PSQ	= Political Science Quarterly (New York)	UZNNI	= Ucsonie Zapiszki po Novoj i Novejsej Isztorii (M)
PV	= Problemi Vosztokovegyenija (M)	VAN	= Vesztnyk Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
RA	= Revista Arhivelor (Bucureşti)	VDI	= Vesztnyk Drevnyej Isztorii (M)
RH	= Revue Historique (Paris)	VE	= Voproszi Ekonomiki (M)
RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)	VF	= Voproszi Filosofii (M)
RHDGM	= Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)	VfZg	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stuttgart)
RHES	= Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)	VI	= Voproszi Isztorii (M)
RHMC	= Revue d'histoire moderne et contemporaine (Paris)	VIK	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
RJA	= Rad, Jugoslavenska Akademija (Zagreb)	VIMK	= Vesztnyk Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
RS	= Romanoslavica (Bucureşti)	VMU	= Vesztnyk Moszkovszkovo Unyiverszityeta (M)
S	= Studii, Revista de istorie (Bucureşti)	VV	= Vizantyjszkij Vremennyik (M)
SAO	= Studia et Acta Orientalia (Bucureşti)	WAG	= Die Welt als Geschichte (Stuttgart)
SBBH	= Studia Universitatis Babeş—Bolyai (Cluj)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
SBBO	= Studia Universitatis Babeş—Bolyai, Phil.-Oec. (Cluj)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)
SCSI	= Studii şi cercetări ştiinţifice, istorie (Iaşi)	WZIU	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Humboldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe)
SEER	= The Slavonic and East European Review (London)	ZfO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
SF	= Studia Filozoficzne (Warszawa)	ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
SH	= Sborník Historický (Praha)	ZHIJA	= Zbornik Historijskog Instituta Jugoslavenske Akademije (Zagreb)
SHS	= Slovenské Historické Studie (Praha)	ZPW	= Z Pola Walky (Warszawa)
SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)		
SMIM	= Studii şi Materiale de Istorie Medie (Bucureşti)		
SMIMod	= Studii şi Materiale de Istorie Moderna (Bucureşti)		
SMM	= Sbornik Matice Moravské (Brno)		

СОДЕРЖАНИЕ

Нация, родина и оборона отечества в сознании крестьянства и военно-служилых людей недворянского происхождения (XV—XVIII. вв.)

ДОКЛАДЫ

Э. Мольнар: Вступительное слово к дискуссии	1
*Э. Маюс: Понятия родины и нации в первые века венгерского феодализма	4
Е. Сюч: Нандорфехервар и крестьянство	11
К. Бенда: Идеология борьбы пограничных крепостей	15
Г. Хекеншт: Крестьянское восстание Дёрдя Карачонь (1569—1750 гг.)	19
Л. Маккаи: Идеология «независимости и нации» гайдуков	22
Е. Шомоди: Идеологические выводы хорватского крестьянского движения 1653—59 годов	30
Л. Бенцеди: «Сословие воинов» и его идеология в восстании Тёкёли	33
А. Р. Варкоци: Идеология «народных куруцов»	44

ПРЕНИЯ

А. Барта: Выступление по докладу Элемера Маюса	56
М. Комьяти: Выступление по докладу Енё Сюча «Нандорфехервар и крестьянство»	59
В. Бачкаи: Крестьянство и защита отечества в 1514 году	63
И. Н. Киши: Замечания относительно идеологии пограничных боев	66
Л. Надь: Выступления по докладу Ласло Маккаи «Идеология независимости и нации» гайдуков	68
В. Зимани: Замечания по докладам	74
Т. Кланицаи: Выступление по докладам	79
Г. Перьеш: Выступление по докладу Ласло Бенцеди	82
Ф. Макшаи: К вопросу об идеологии «народных» куруцов	87
Д. Кошари: Некоторые выводы по истории комитата Пешта в период куруцкого восстания	91
Л. Бенцеди: Ответ на выступление Геза Перьеша	96
Л. Маккаи: Ответ на выступление Ласло Надя	99

ОБЗОР

Националистические пережитки в нашей исторической концепции (Я. Варга) ... 102

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ 108

INHALTSVERZEICHNIS

Nation, Vaterland, Landesverteidigung in der Gedankenwelt der Militärdienst leistenden Bauern und Nichtadeligenschaft (XV—XVIII. Jahrhundert)

<i>E. Molnár</i> : Einleitung der Diskussion	1
<i>E. Mályusz</i> : Vaterland und Nation in den ersten Jahrhunderten des ungarländischen Feudalismus	4
<i>J. Szűcs</i> : Belgrad und das Bauerntum	11
<i>K. Benda</i> : Ideologie der Besatzung der Grenzfestungen	15
<i>G. Heckenast</i> : Der von György Karácsony geführte Bauernaufstand (1569—1570)	19
<i>L. Makkai</i> : Die »nationale« und »Unabhängigkeits«-Ideologie der Heiducken..	22
<i>É. Somogyi</i> : Die ideologischen Lehren aus der kroatischen Bauernbewegung der Jahre 1653—59	30
<i>L. Benczédi</i> : Der Soldatenstand und seine Ideologie im Aufstand Thökölys	33
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Die Ideologie der »völkischen Kurutzen«	44

DISKUSSIONSBEITRÄGE

<i>A. Bartha</i> : Zum Referat von E. Mályusz	56
<i>M. Komjáthy</i> : Zum Referat J. Szűcs »Nándorfehérvár (Belgrad) und die Bauernschaft«	59
<i>V. Bácskai</i> : Bauerntum und Landesverteidigung im Jahre 1514	63
<i>I. N. Kiss</i> : Zur Frage der Ideologie der Besatzung der Grenzfestungen	66
<i>L. Nagy</i> : Zum Referat L. Makkais »Nationale« und »Unabhängigkeits«-Ideologie der Heiducken	68
<i>V. Zimányi</i> : Bemerkungen zur Diskussion	74
<i>T. Klaniczay</i> : Einige Gedanken zur Debatte	79
<i>G. Perjés</i> : Zum Referat L. Benczédis	82
<i>F. Maksay</i> : Zur Frage der Ideologie der »völkischen Kurutzen«	87
<i>D. Kosáry</i> : Einige Lehren aus der Geschichte des Komitats Pest zur Zeit der Kurutzen	91
<i>L. Benczédi</i> : Entgegnung auf den Diskussionsbeitrag von Géza Perjés	96
<i>L. Makkai</i> : Entgegnung auf den Diskussionsbeitrag von László Nagy	99

RUNDSCHAU

Über die nationalistischen Überreste unserer Geschichtsanschauung (<i>J. Varga</i>)	102
REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	108

TABLE DES MATIÈRES

Nation, patrie, défense nationale dans l'idéologie de la paysannerie et dans celle des éléments roturiers au service militaire (XVe—XVIIIe siècles)

<i>E. Molnár</i> : Introduction à la discussion	1
<i>E. Mályusz</i> : Patrie et nation aux premiers siècles du régime féodal de Hongrie ...	4
<i>J. Szűcs</i> : Nándorfehérvár (Belgrade) et la paysannerie	11
<i>K. Benda</i> : L'idéologie des luttes livrées dans les châteaux des confins	15
<i>G. Heckenast</i> : Le soulèvement paysan de Georges Karácsony (1569—1760)	19
<i>L. Makkai</i> : L'idéologie « nationale » et « d'indépendance » des haïdouks	22
<i>É. Somogyi</i> : Les enseignements idéologiques du mouvement paysan de Croatie, 1653—59	30
<i>L. Benczédi</i> : Le « régime des nobles » et son idéologie dans le soulèvement de Thököly	33
<i>R. Á. Várkonyi</i> : L'idéologie des « kouroutz populistes »	44

INTERVENTIONS

<i>A. Bartha</i> : Intervention à la conférence d'E. Mályusz	56
<i>M. Komjáthy</i> : Intervention au rapport de J. Szűcs: « Nándorfehérvár (Belgrade) et la paysannerie »	59
<i>V. Bácskai</i> : La paysannerie et la défense nationale en 1514	63
<i>N. I. Kiss</i> : Remarques concernant le problème de l'idéologie des luttes des châteaux des confins	66
<i>L. Nagy</i> : Intervention au rapport de L. Makkai: L'idéologie « nationale » et « d'indépendance » des haïdouks	68
<i>V. Zimányi</i> : Remarques concernant la discussion	74
<i>T. Klaniczay</i> : Quelques réflexions concernant le débat	79
<i>G. Perjés</i> : Intervention au rapport de L. Benczédi	82
<i>F. Maksay</i> : Intervention à la question de l'idéologie des kouroutz « populistes »	87
<i>D. Kosáry</i> : Quelques enseignements relatifs à l'histoire du comitat de Pest à l'époque kouroutz	91
<i>L. Benczédi</i> : Réplique à l'intervention de G. Perjés	96
<i>L. Makkai</i> : Réplique à l'intervention de L. Nagy	99

REVUE

Les vestiges nationalistes de la conception de l'histoire en Hongrie (*J. Varga*) 102

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES 108

CONTENTS

The Hungarian Peasantry and Soldiery of the XV—XVIIIth Centuries and their idea of Country and Self-defence

<i>E. Molnár</i> : Introduction to the Debate	1
<i>E. Mályusz</i> : Fatherland and Nation during the First Centuries of Hungarian Feudalism	4
<i>J. Szűcs</i> : The Battle of Belgrade and the Peasantry	11
<i>K. Benda</i> : Ideology of the Struggles in the Border Castles	15
<i>G. Heckenast</i> : György Karácsony's Peasant Rising (1569—1570)	19
<i>L. Makkai</i> : "National" and "Independent" Ideology of the Heyducks	22
<i>É. Somogyi</i> : Some Ideological Lessons of the Croatian Peasant Movement of 1653—59	30
<i>L. Benczédi</i> : Nobility and her Ideology during the Thököly Rising	33
<i>Á. R. Várkonyi</i> : Ideology of the "People's Kuruc"	44

CONTRIBUTION TO THE DISCUSSION

<i>A. Bartha</i> : Remarks about E. Mályusz' Address	56
<i>M. Komjáthy</i> : Remarks about the Talk of J. Szűcs' "The battle of Nándorfehérvár (Belgrad) and Peasantry"	59
<i>V. Bácskai</i> : The Peasantry and the National Defence in 1514	63
<i>I. N. Kiss</i> : Comments on the Problem of the Ideology of the Struggles in the Border Castles	66
<i>L. Nagy</i> : Remarks about L. Makkai's Talk on the "National" and "Independent" Ideology of the Heyducks	68
<i>V. Zimányi</i> : Comments on the Debate	74
<i>T. Klaniczay</i> : Some thoughts on the Debate	79
<i>G. Perjés</i> : Comments on the Talk of L. Benczédi	82
<i>F. Maksay</i> : Some Notes on the Problem of the Ideology of the "People's Kuruc"	87
<i>D. Kosáry</i> : Some Lessons drawn from the History of County Pest in Kuruc Times	91
<i>L. Benczédi</i> : Answer to the Comment of G. Perjés	96
<i>L. Makkai</i> : Answer to the Comment of L. Nagy	99

REVIEW

Nationalist Remnants in our Historical Outlook (<i>J. Varga</i>)	102
--	-----

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL PERIODICALS	108
---	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963 I. 26. — Példányszám: 700. Terjedelem: 12,6 A/5 ív

63.56570 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V. Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekkszámla: egyéni 61,257, közületi 61,066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

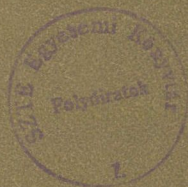

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1963

VI. ÉVFOLYAM 2. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), KATUS LÁSZLÓ, KERESKES LAJOS, KISS ALADÁR,
KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL,
RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Űri u. 51-53. — Telefon: 160—098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>N. Kiss I.</i> : Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között ...	145
<i>Dolmányos I.</i> : Károlyi Mihály és a „szentpétervári út” (Az orosz—magyar szövetség gondolata 1914-ben)	167
<i>L. Nagy Zs.</i> : Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában	195
<i>Szamuely T.</i> : A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról II. rész	217

SZEMLE

<i>Molnár E.</i> : Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre	238
Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába 1943-ban (<i>Kerekes L.</i>)	259
Hírek	262

HATÁRAINKON TÚL

A legújabbkori történelmi forráspublikációk problémájához (<i>F. Tych</i>)	263
Külföldi vendégeink	268
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	270

A TÖRTÉNELMI SZEMLE 5. (1962.) ÉVFOLYAMÁNAK
TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Molnár Erik</i> : A SzKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus.....	1
---	---

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh Sándor</i> : A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”.....	426
<i>Benda Kálmán</i> : II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve (1702—1705).....	189
<i>Dovzsenok, V. I.</i> : A munka termelékenysége a korai feudalizmusban.....	8
<i>Hanák Péter</i> : Vázlatok a századelő magyar társadalmáról.....	210
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Lányi Pál (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez).....	18
<i>Jemnitz János</i> : A II. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa.....	61
<i>Lackó Miklós</i> : Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években	449
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében	387
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban.....	173
<i>Pintér István</i> : A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom	470
<i>Pogány Mária</i> : A kialakuló kubikosság munkaviszonyai	37
<i>Ránki György</i> : Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról az 1920-as évek elején.....	353
<i>Somogyi Éva</i> : A határörvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században.....	149
<i>Szabó Ágnes</i> : A Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól (1919—33)	370
<i>Zágoni Ernő</i> : A munkássegységfront problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején	246

SZEMLE

<i>Csatári Dániel</i> : A román fasizmus sajátosságairól.....	551
<i>II. Haraszi Éva</i> : Fasiszta irányzatok Angliában	587
<i>Jemnitz János</i> : A spanyol fasizmus jellegéről	536

<i>Kerekes Lajos</i> : Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához	545
<i>Kővágó László</i> : Jugoszláv történétírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról	569
<i>Márkus László</i> : A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről	575
<i>Ránki György</i> : Az olasz fasizmus útja	529
<i>Szamuely Tibor</i> : A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról (1. rész)	497
<i>Surányi Bálint</i> : Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről	275
<i>Szokolay Katalin</i> : A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926—35)	560
Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából	285
Hírek	303
Vita az abszolutizmus kérdéseiről (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>)	89

HATÁRAINKON TÚL

A történész és a jelenkor (A francia történészek 1961. december 8-i vitájának ismertetése)	304
International Review of Social History (1959—1960) (<i>Jemnitz János</i>)	102
Külföldi vendégeink	315
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	118, 316

A TÖRTÉNELMI SZEMLE 5. (1962.) ÉVFOLYAMÁNAK
TARTALOMJEGYZÉKE

<i>Molnár Erik</i> : A SzKP XXII. Kongresszusa és a szocialista patriotizmus.....	1
---	---

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh Sándor</i> : A bethleni konszolidáció és a magyar „neonacionalizmus”.....	426
<i>Benda Kálmán</i> : II. Rákóczi Ferenc török politikájának első éve (1702—1705).....	189
<i>Dovzsenok, V. I.</i> : A munka termelékenysége a korai feudalizmusban.....	8
<i>Hanák Péter</i> : Vázlatok a századelő magyar társadalmáról.....	210
<i>Heckenast Gusztáv</i> : Lányi Pál (A magyarországi korai kapitalizmus történetéhez).....	18
<i>Jemnitz János</i> : A II. Internacionálé 1912-es rendkívüli Baseli Kongresszusa.....	61
<i>Lackó Miklós</i> : Vázlat a szélsőjobboldali mozgalmak társadalmi háttéréről Magyarországon az 1930-as években.....	449
<i>Pach Zsigmond Pál</i> : Az ellenforradalmi történetiszemlélet kialakulása Szekfű Gyula Három nemzedékében.....	387
<i>Paulinyi Oszkár</i> : Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban.....	173
<i>Pintér István</i> : A Kállay-kormány „hintapolitikája” és az antifasiszta ellenállási mozgalom.....	470
<i>Pogány Mária</i> : A kialakuló kubikosság munkaviszonyai.....	37
<i>Ránki György</i> : Gondolatok az ellenforradalmi rendszer társadalmi bázisáról az 1920-as évek elején.....	353
<i>Somogyi Éva</i> : A határőrvidéki privilégiumok hatása a paraszti osztályharc alakulására a XVII. században.....	149
<i>Szabó Ágnes</i> : A Kommunisták Magyarországi Pártja az ellenforradalmi rendszer társadalmi viszonyairól (1919—33).....	370
<i>Zágoni Ernő</i> : A munkásegységfront problémái Magyarországon a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején.....	246

SZEMLE

<i>Csatári Dániel</i> : A román fasizmus sajátosságairól.....	551
<i>H. Haraszi Éva</i> : Fasiszta irányzatok Angliában.....	587
<i>Jemnitz János</i> : A spanyol fasizmus jellegéről.....	536

<i>Kerekes Lajos</i> : Az osztrák kleriko-fasizmus problémájához	545
<i>Kővágó László</i> : Jugoszláv történetírók a két világháború közötti jugoszláviai fasizmusról	569
<i>Márkus László</i> : A két világháború közötti francia fasiszta irányzatok jellegéről.....	575
<i>Ránki György</i> : Az olasz fasizmus útja	529
<i>Szamuely Tibor</i> : A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról (I. rész).....	497
<i>Surányi Bálint</i> : Az I. Lajos-kori Ars Notarialis városi vonatkozású formuláinak eredetéről	275
<i>Szokolay Katalin</i> : A lengyel szanációs diktatúra néhány vonásáról (1926—35).....	560
Az abszolutizmus elvi kérdéseiről rendezett vita anyagából	285
Hírek.....	303
Vita az abszolutizmus kérdéseiről (<i>R. Várkonyi Ágnes</i>).....	89

HATÁRAINKON TÚL

A történész és a jelenkor (A francia történészek 1961. december 8-i vitájának ismertetése)	304
International Review of Social History (1959—1960) (<i>Jemnitz János</i>).....	102
Külföldi vendégeink.....	315
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	118, 316

N. KISS ISTVÁN

Az ár- és bértörténet kérdése Magyarországon 1550—1650 között

A magyarországi árszínvonal XVI—XVII. századi alakulása nagyban és egészben ismeretlen területe történetírásunknak. Teljes mértékben egyetértünk Wittman Tiborral, aki ártörténetünk eddigi „eredményeit” áttekintve, egyetlen olyan műre sem akadt, amelyik megnyugtató kiinduló pontot jelenthetett volna a kérdés vizsgálatához.¹ Jellemző, hogy az eddig közreadott művek is csaknem mind a XIX. századból valók. Ennek az ártörténeti kutatásnak nem volt sem elvileg, sem gyakorlatilag megfelelő módszere; többnyire alkalmoszerűen felbukkant adatokból vontak le „általános érvényű” következtetéseket. Rá kell arra is mutatnunk, hogy a külföldi kutatók előtt még ezek a gyakorlatilag alig használható eredmények is rejtve maradtak. Hoszowski, aki 1961-ben megjelent tanulmányában vázolta a kelet-európai ártörténeti kutatás jelenlegi helyzetét, sajnálattal állapította meg, hogy a magyarországi viszonyokat egyetlen mű sem világítja meg.²

Ebben az adott helyzetben, az objektív körülmények súlya alatt, aligha vállalkozhatunk egyébre, mint a magyarországi ártörténet megoldatlan kérdéseinek felvetésére. Túlmenően azonban a magyarországi ártörténet többé-kevésbé közismert hiányának hangsúlyozásán, szeretnénk megvilágítani a kutatómunka néhány módszertani kérdését is, — természetesen a teljességre törekvés igénye nélkül. Ennek során foglalkozunk a mind hagyományai, mind eredményei alapján kiemelkedő szerepet játszó francia ártörténeti kutatás egyik központi problémájának, az ún. általános árindex érvényességének kérdésével, továbbá az osztrák kutatók munkásságának eredményeit összegező, híres ártörténeti művel, mely Pribram szerkesztésében jelent meg³ és módszertani tanulságokon kívül zsúfolva van közvetlen magyar vonatkozásokkal is! Ezt követően áttekintjük az 1550—1650 között lezajlott „árforradalom” hatását Kelet-Európában, azaz a szomszédos, velünk szoros gazdasági-politikai kapcsolatban álló országokban. Befejezésül, a magyarországi ártörténeti kutatás módszertani problémáit vizsgálva, — szerény illusztráció gyanánt — néhány, a tárgyra vonatkozó kutatási eredményt közlünk.

Köztudomású, hogy a nyugat-európai államokban a XVI—XVII. században végbement „árforradalom” problémakörének kiterjedt és eredményekben gazdag irodalma van. Bár Wittman említett tanulmányában átfogóan ismerteti a neve-

¹ Wittman Tibor : Az „árforradalom” és a világgiaici kapcsolatok kezdeti mozzanatai (1556—1618). Bpest. 1957. 41—42. 1.

² S. Hoszowski : L'Europe centrale devant la révolution des prix. XVIe et XVIIe siècles. Annales (Economies, Sociétés, Civilisations). 1961. 444. 1.

³ A. F. Pribram, (R. Geyer — F. Koran): Materialien zur Geschichte der Preise und Löhne in Österreich. Wien. 1938.

sebb nyugati ártörténészek eredményeit, indokoltnak érezzük, hogy néhány mű elemzésével magunk is részletesebben foglalkozzunk. A hazai ártörténeti kutatás módszereinek és lehetőségeinek felmérésében ugyanis a francia ártörténészek módszereinek megbízhatósága körüli vita, vagy az osztrák ártörténeti kutatás eredményei ugyanúgy fontosak számunkra, mint a kelet-európai államokban folyó kutató-munka ismerete.

A XVI. századi ártörténet alapvetően a mezőgazdasági eredetű áruk árhullámlásának története. Ne tévesszük szem elől, hogy a nálunk jóval fejlettebb Franciaországban is a XVIII. század végéig a népesség 80%-a az élelmiszerek termelésével foglalkozott.⁴ Éppen ezért az agrártermékek árszínvonalának mozgása még a mainál is sokkal közvetlenebb és erősebb hatást gyakorol a dolgozó tömegek életszínvonalának alakulására. Az ár- és bérvizonyok változása, mozgásuk párhuzamos vagy eltérő iránya minden időben egyik legfontosabb, ha éppen nem egyedüli mutatója volt az életszínvonal alakulásának, a dolgozó tömegek gazdasági helyzetének. Az ár- és bértörténet francia klasszikusai⁵ kezdettől fogva nagy figyelmet szenteltek ennek a problémának, s kutatásuk kapcsán változatos grafikonok, összehasonlító táblázatok és indexszámok segítségével igyekeztek tisztázni a francia nép életszínvonalának történeti fejlődését. Méltán keltett feltűnést tehát J. Fourastié álláspontja, aki „Gépesítés és népjólét” című munkájában olyan éles kritikával illeti a francia ártörténészek munkásságát, ami tulajdonképpen már feldolgozási módszereik és eredményeik teljes tagadását jelenti. Fourastié e művében az életszínvonal ugrásszerű emelkedését és területi (kontinentális) különbségeit vizsgálja a XX. században, illetve a folyamat lassúbb ütemű kibontakozását a XIX. században. A fejlődés történeti vonalát az 1800 előtti franciaországi helyzet elemzésével érzékelteti. Módszerében egybekapcsolja a jövedelmek és bérek névleges értékének, illetve vásárlóerejének vizsgálatát a fejenkénti élelmiszerfogyasztás elemzésével. Eredményei érdekesek és meggyőzőek, de csak a XX. századot illetően, mert jóllehet pontatlanságra és rossz feldolgozási módszerekre hivatkozva kereken elveti a XIX. század előtti francia gazdaságtörténet és történeti statisztika eredményeit, ugyanarra a korszakra vonatkozóan ő maga is csupán kétes-értékű általánosítások és hipotézisek révén jut el megállapításaihoz. Így művének az 1800 előtti időszakra vonatkozó részében inkább a szerző kritikai megjegyzései, semmint eredményei tarthatnak igényt érdeklődésünkre.

Fourastié elhibázottnak tartja az ár- és bértörténeti kutatásban eddig követett módszereket. Így pl. teljesen helytelen szerinte a gazdaságtörténészek „általános árindex” módszere, mely szerint az árszínvonalat a nemesfémek mozgása, a hitel vagy a papírpénz-kibocsátás alakulása határozza meg.⁶ Hamis minden egységes ármozgást tükröző indexszám — hangsúlyozza —, mert az áralakulásban a technikai fejlődés hatása a döntő. Tekintve, hogy a társadalmilag szükséges

⁴ J. Fourastié : *Machinisme et bien-être*. Paris. 1951. 9. 1.

⁵ d'Avenel: *Histoire économique de la propriété, des salaires, des denrées et de tous les prix en général depuis l'an 1200 jusqu'en 1800*. Paris. 1894–1926. 7 köt. — Hauser: *Histoire économique de l'ancienne France*. — Hanauer: *Études économiques sur l'Alsace ancienne et moderne*. 1878. 2 köt. — Simiand: *Le salaire, l'évolution sociale et la monnaie*. 1932. — Labrousse: *La crise de l'économie française à la fin de l'Ancien Régime et au début de la Revolution*. 1943.

⁶ „des économistes... sont dominés par cette notion, qu'il existe un niveau général des prix, de l'évolution duquel ils cherchent d'ailleurs vainement les causes dans le mouvement des métaux précieux, le crédit et les émissions de papier monnaie, et dans maint autre phénomène...”
Fourastié: *Machinisme*... 121. 1.

munka mennyisége eltérő ütemben csökken a különböző áruknál, az árak mozgására gyakorolt hatása is differenciált. A gépesítés hatásfokának különbözősége miatt pl. a gabona-termesztésben jóval nagyobb az áremelkedés 1500—1950 között, mint pl. az üveggyártásban.⁷ E megállapítással teljes mértékben egyetérthetünk; kétségtelen ugyanis, hogy az áralakulás döntő tényezőjének csak a társadalmi termelő munka technikai fejlődését tekinthetjük. Ennek hatása azonban — figyelmen kívül hagyva a XIX. századra eső periódust — csak igen lassan érvényesül és csupán hosszabb korszakok, esetleg évszázadok metszeteiben mutatható ki. Ugyanakkor számolnunk kell egy sor olyan gazdasági és politikai tényező hatásával, amelyek hosszabb-rövidebb időre jelentősen befolyásolják a termelés és fogyasztás helyzetét, ami a különböző áruk ármozgásában is jelentkezik. Ez az árhullámozgás azonban — bár a XVI. századot már a világpiaci kapcsolatok kezdeti korszakának tekinthetjük — még a nyugat-európai országokban is a többé-kevésbé zárt helyi piacok rendszerében zajlik le. Csupán egy-egy helyi piac forrásanyagának ismeretében tudjuk adatszerűen megragadni az árak mozgását és megnyugtató módon tisztázni az árformáló tényezők okait és hatását. Nyilvánvaló, hogy a zárt helyi piacok rendszere Kelet-Európában fokozott súllyal érvényesül a XVI—XVII. században. Lengyelországban pl., ahol az ártörténeti kutatás több évtizedes múltra és kiváló eredményekre tekinthet vissza,

⁷ A különféle árucikkek erősen eltérő ármozgását jól szemlélteti Simiand árindex táblázata, mely Hanauer kutatási eredményeire épül (*Fourastié : Machinisme . . .* 122. 1.).

Az áralakulás indexe 1500—1875 között
(A bázis-szám 1450—1500-ig: 100 !)

	1500— 1525	Átlag 1500— 1600	1600 körül	Átlag 1600— 1700	1700 körül	Átlag 1700— 1800	1800 körül	1800— 1850	1850— 1875
Mezőgazdasági termékek (gabona stb.)	95	200	310	370	280	270	410	500	640
Hús	110	160	200	250	250	270	380	500	620
Fa	90	185	220	240	190	325	590	750	910
Fémek	100	165	210	225	210	215	250	300	270
Építőanyagok	85	110	140	240	210	250	430	475	490
Fűszerek	175	160	175	250	165	100	120	120	85
Textil-nyersanyag	—	—	—	—	—	275	430	460	520
Textiláru (gyári)	75	100	125	175	160	150	165	180	200

Az áruemelkedés indexe rendkívül egyenetlen! A fa kilencszeres és a gabonaneműek hat-szoros emelkedésével szemben a fémek ára csak 2,7-szeresre, míg a textilgyártmányoké csupán kétszeresre nőtt. A technikai fejlődés ugyanis sokkal intenzívebben érvényesült a fémábrnyasztban és a kohászatban, valamint a textilgépek gyártásában, mint a mezőgazdaság vagy a fakitermelés fejlesztésében (gépesítésében). Másrészt viszont a XIX. századi népességszaporodás és a gazdasági fejlődés rohamosan növelte a mezőgazdasági termékek és a fa piaci keresletét. Sem gyakorlatilag, sem elméletileg nincs egységes árindex — szögezi le Fourastié, a fenti táblázat eredményeire hivatkozva. Ugyanakkor számításba kell vennünk, hogy a táblázat árindexének növekedésével párhuzamosan a napszámbér reálértéke a XV. századtól a XIX. század végéig kb. a tízszeresére emelkedik: az 1500 körüli 100-as indexszám 1875 körül 1000-nek felel meg! A napszámból élők életszínvonalának tényleges növekedését éppen ezért csak a táblázat árindexének és a napszámbér reálértékének egybevetésével határozhatjuk meg. Eszerint az életszínvonal reális emelkedése a következőképpen alakul: a hús és a mezőgazdasági termékek alapján másfélszeres, az építőanyagok alapján kétszeres, a fémáruk alapján négyszeres, a textilgyártmányok alapján ötszörös és a fűszerek alapján tizenkétszeres az emelkedés!

öt városi központú, helyi piac adatanyagát tették vizsgálat tárgyává, sőt az utóbbi időben további három helyi piacot kapcsoltak be a szervezett kutatásba.⁸

Az általános árindexen kívül Fourastié az ún. időszakí átlagárak alkalmazását is hevesen bírálja. Avenel pl. 25 éves ár-átlagokat számít, ami mintegy spanyolfal mögé rejtí a szóbanforgó időszak igazi gazdaságtörténetét, elrejtí az éhínségektől, a gazdasági vagy háborús katasztrófáktól kiváltott árhullámzást. Fourastiének igaza van abban, hogy az ilyen, negyedszázadra vonatkozó átlagárak egy nemlétező gazdasági egyensúly hamis képét nyújtják. Gondoljuk el, hogy a mi esetünkben pl. egy, a XVII. század első három évtizedét felölelő átlagos árindex nyomtalanul eltüntetné a Boeckey- és Bethlen-féle hadjáratok, majd az 1630 táján kibontakozott hajdú- és parasztmozgalmak hatását tükröző tényleges árhullámzást. Az általános árindex és a több évtizedet átfogó átlagárak módszerének kétes-értékű és joggal kritizálható voltát támasztja alá az is, hogy éppen azok a francia ártörténeti művek a leghasznosabbak, amelyek egy szűkebb piacra (tartomány) vonatkoznak, és az általános árindex módszere kevésbé érvényesül bennük.

A francia ártörténeti kutatás módszertani vitáinak rövid áttekintése után foglalkozunk most valamivel behatóbban az osztrák kutatás eredményeivel. Magától értetődő ugyanis, hogy a hazánkkal évszázadokon át szoros gazdasági és politikai kölcsönhatásban álló osztrák tartományok ár- és bérviszonyainak alakulása nemcsak módszertani szempontból, hanem a közvetlen gazdasági hatás elemzése szempontjából is igen fontos számunkra. Az osztrák ártörténet-kutatás már említett reprezentatív alkotása Pribram, Geyer és Koran közös műve,⁹ mely a Nemzetközi Ártörténeti Bizottság megbízásából, a Rockefeller-Alapítvány támogatásával készült. Ez a hatalmas kötet több tucat kutató közel egy évtizeden át tartó, egybehangolt munkájának eredménye. Szükségesnek tartjuk e körülmények hangsúlyozását, mert hazai vonatkozásban is csak hasonlóan jól szervezett, kollektív munka és megfelelő anyagi támogatás biztosíthatja az ár- és bértörténeti kutatás eredményességét.

Az osztrák kutatók a feldolgozásra kerülő forrásanyag kiválasztásánál a következő szempontok szerint jártak el. Ártörténeti feldolgozásra alkalmatlan forráscsoportnak minősítették az urbáriumokat, a végrendeleteket, valamint a termésetbeni adók pénzbeli megváltását rögzítő állami és földesúri iratokat, mert ezekben az ún. becsült, hagyományos árakról („historisch erstarrte Preissätze”) volt szó, nem pedig a piaci viszonyokat kifejező, tényleges árakról. A különféle testületek árszabályozásait (limitationes) csak abban az esetben vették figyelembe, ha azok valóban kizárólagosan befolyásolták egy szűkebb piac árukeréjét. Alapvető fontosságúnak azokat a számadáskönyveket tekintették, amelyek saját földbirtokkal rendelkező testületek gazdálkodásáról (vásárlásairól) maradtak ránk; így pl. a bécsi Bürgerspítal, a klosterneuburgi apátság anyaga stb. További döntő szempont volt számukra az anyag évenkénti folyamatossága.¹⁰

⁸ Hoszowski : L'Europe centrale . . . 444. l.

⁹ Ld. a 3. számú lábjegyzetet!

¹⁰ Pribram : Materialien . . . XI—XII. l. — A források feldolgozásánál különböző színű, előnyomott kartonokat használtak; zöld színre vezették rá az élelmiszerek és a mezőgazdasági cikkek árait, sárga színűre az egyéb (ipari) áruk árait és piros színűre a béreket. Minden adat külön kartonra került és minden, erre az adatra vonatkozó számítás is ezen a kártyán történt. A kartonlapokat csak a további, statisztikai feldolgozásra szállították Bécsbe.

Az adatokat négy különböző formában közlik. Maga a mű ugyanis rendkívüli alapossággal feldolgozott és sokrétűen csoportosított adatközlés, de nem értékelő feldolgozás. Erre — a szerzők szándéka szerint — külön kötetben, csak később kerül majd sor. Az adatközlés a következő táblázati típusok szerint tagozódik: 1. árak és bérek korabeli pénzértékben, 2. ezüst értékben,¹¹ 3. a korabeli pénzértékek mutatószám szerint, 4. az ezüst-értékek mutatószám szerint. A mű alapanyagát az évenkénti ár- és bérsorozatok adják. Minden évben ún. mérlegelt (súlyozott) középarányos árszintet állapítottak meg. (Súlyozásnál fokozottan vették figyelembe a nagytömegű áruforgalom árait!) Béreknél, ha nem évi fizetésről volt szó, a téli, illetve a nyári idény közötti különbséget is számításba vették a bér összegének meghatározásánál. A táblázatokon az eredeti mértékegységet és pénznemet tüntették fel, átszámításokat csak feltétlenül szükséges esetekben eszközöltek.

Pribramék az árak és bérek alakulását 10 évi átlagok szerint is közlik, azaz az ár-átlagok módszerét ők is alkalmazzák, de jelentékenyen kisebb időszakra, mint a francia d'Avenel 25 évi átlaga. A táblázatokon szereplő mutatószám-rendszer bázisa az 1721—1745 közötti évek átlaga. Ennek a gazdasági, politikai és pénzügyi tekintetben viszonylag kiegyensúlyozott korszaknak átlaga adja a 100-as indexszámot, melyhez a korábbi és későbbi árhullámzás mutatószámai igazodnak. Nem minden forráscsoportnál tette azonban az anyag lehetővé ennek a XVIII. század első felére vonatkozó bázisnak a kialakítását. Így pl. a leggazdagabb forráscsoportnál, a bécsi Bürgerspital anyagánál a bázis-korszakot az 1580—1609-i évek adatai alapján határozták meg. A mutatószám-rendszer lehetővé teszi a közvetlenül összemérhetetlen árak vagy ezüst értékek arányos egybevetését és megkönnyíti az indexszámok összehasonlításával a fejlődés irányának tisztázását.¹² A statisztikai eredményeket adó grafikonokat egységesen a logaritmus számsor alapján készítették el. Így a különböző árak és bérek színvonalának alakulása a grafikon-görbék egyszerű összehasonlításával (az oleáta-nyomatok ráhelyezésével) is mérhető! Minden grafikont az ezüstben kifejezett értékek indexszámai alapján szerkesztettek meg.

Bár számunkra is nyilvánvaló, hogy egyetlen árucikk árhullámzásának bemutatásával aligha sikerül az osztrák történészek munkamódszerét a maga teljes egészében ábrázolnunk, mégis hasznosnak tartjuk éppen a *magyar export-ökör* árának alakulására vonatkozó adatok közlését.

A táblázat oszlopait a Pribram-féle kötet különböző fejezeteiből válogattuk össze. Az első oszlop adatait azonban, az ún. évenkénti árak alapján, magunk számítottuk ki, hogy érzékeltessük az egyszerű középarányos átlag-számítás és az osztrákoktól használt súlyozott átlag-számítás közötti különbséget. Általában véve a súlyozott átlagszámítás magasabb árakat ad. A táblázat számsorai jól mutatják az adatközlés sokoldalúságát és kölcsönösségét. Ez a módszer, melynek

¹¹ A táblázatokon szereplő ezüst *egyenérték* kiszámításánál az illető év tényleges tallér — krajcár kurzusából indultak ki. Így pl. 1575-ben 1 tallér (25,78 g) 75 krajcárt ért, jöllehet a hivatalos kurzus 70 krajcár volt! Ebben az esetben az ár „ezüst értékét” úgy számították ki, hogy a tallér ezüst súlyát (25,78 g) elosztották 75-tel. Így megkapták, hogy a jelzett évben, 75 krajcáros kurzus mellett, 1 krajcárnak 0,343 g ezüst súly felelt meg. Ugyanakkor 1 krajcár „hivatalos” ezüst súlya — a 70 krajcáros kurzus alapján — 0,37 g kellett volna, hogy legyen! Pribram és társai ezzel a módszerrel minden árat meghatároztak korabeli ezüstsúly értékben.

¹² „Messzahlen haben die Aufgabe, in den meisten Fällen nicht unmittelbar vergleichbare Reihen der absoluten Preise und Metalläquivalente auf eine gemeinsame Basis, eine gleiche Bildgröße zu bringen . . . und ihre Entwicklungstendenzen unmittelbar miteinander verglichen werden können.” Pribram : Materialien . . . XXII. 1.

A bécsi ökor-ár 1550—1658-ig¹³
(darabonként, krajcárban)

	10 évi középarányos átlagár		Ezüstérték grammban	Ezüst- arany index
	egyszerű	súlyozott		
1550—1559	573	577	213	11,2
1563—1569	654	672	255	11,5
1570—1578	799	802	282	10,7
1582—1589	759	758	261	10,7
1590—1599	947	1043	345	10,9
1600—1609	2025	2043	637	11,3
1610—1619	1669	1661	499	12,3
1620—1628	2849 ¹⁴	1297	363	13,4
1630—1639	1150	1161	323	14,0
1640—1649	1311	1337	369	14,4
1650—1658	1504	1486	406	14,3

keretében a krajcár-árat és annak ezüst egyenértékét párhuzamba állíthatjuk az érvényes arany-ezüst indexszámmal, kiküszöbölve az inflációval vagy a nemesfém értékingadozásával kapcsolatos tévedéseket. Az osztrák történészek nagy érdeme ennek a kölcsönös ellenőrzést biztosító rendszernek kiépítése, melynek segítségével megbízható ár-sorozatokat adhattak a kutatók kezébe.

A bécsi piacon az ökor forgalma azonos a magyar ökorrel; gyakorlatilag nincs belföldi felhozatal. 1550 és 1609 között a magyar ökor átlagos ára ezüst értékben a háromszorosára nőtt: 213 grammról 637 grammra! Tegyük hozzá, hogy ez a rohamos áremelkedés arra az időszakra esik, amikor Ausztriában az ezüst értéke szilárd, sőt 1570—1600 között még növekszik is az aranyhoz viszonyítva. 1610—1650-ig már nincs további áremelkedés, az árszint az 1550 körüli ár mintegy két — két és félszerese marad, igaz viszont, hogy ebben az időszakban már olesóbbodik az ezüst, azaz aranyban számítva az árszint valamivel alacsonyabb lenne.¹⁵ A táblázat adatait elemezve, elmondhatjuk, hogy ismerjük a legfontosabb magyar kiviteli cikk: a marha exportpiaci árát Bécsben. Pontosan tájékozódhatunk az eladási ár rohamos növekedéséről, sőt ha szükséges, az egyes évek árhullámozása is rendelkezésünkre áll, — csak éppen azt nem tudjuk, hogy nálunk milyen áron kelt el az a marha, amellyikkel, mint magyar ökorrel, a bécsi piacon találkozunk.

Wittman Tibor már említett tanulmányában jól megvilágítja a nyugat-európai árforradalmat, mely a XVI. században kibontakozó tőkés termelés megindulásának egyik szükségszerű jelensége.¹⁶ A felfedezések, a gyarmatosítás

¹³ *Príbram* : Materialien . . . különböző táblázatai nyomán. Az első oszlop adatait az évenkénti árak (287—288. l.) összegezésével magunk számítottuk ki; a második oszlop adatait az 580. l., a harmadik oszlop adatait az 581. l. és a negyedik oszlop adatait a 84. l. alapján.

¹⁴ Az egyszerű, illetve a súlyozott átlag-ár közötti nagy különbség onnan adódik, hogy az osztrák történészek az 1619—1622. évi infláció árait semmiféle átlagszámításnál nem veszik figyelembe, míg mi a szóbanforgó három év árait is számba vettük az átlag-ár megállapításánál.

¹⁵ A krajcárban számított árak értékviszonyára a pénztörténet során még visszatérünk.

¹⁶ Wittman ezzel kapcsolatban idézi Marx ismert tételét: „A tőkés termelés egyidejűleg fejlődik ki feltételeinek kifejlődésével s e feltételek egyike az, hogy elegendő nemesfém álljon rendelkezésére. Ezért a nemesfémbehozatalnak a XVI. századtól kezdődő megnövekedése lényeges mozzanata a tőkés termelés fejlődéstörténetének.” *Marx* : A tőke, II. 1953. 349. l.

és az amerikai nemesfém-import felduzzasztják a kereskedelmi forgalmat és új világpiacot alakítanak ki az atlanti óceáni országokban. E fejlődésnek egyaránt része az árforradalom és a kereskedelmi háborúk megindulása. A századforduló táján azután, Hollandiában és Angliában, a manufaktúrák fejlődése eléri azt a fokot, hogy a kereskedelmi és hitel-tőke egy részét már felszívja az ipari fejlődés tőkeszükséglete. Az árforradalom azonban nemcsak a tőkés termelés irányába tartó országok gazdasági életére nyomta rá bélyegét. Az amerikai nemesfém-import és az új termelési eljárások (amalgámozás) következtében Európa-szerte csökkent az ezüst ára.¹⁷ A pénz, mint értékmérő értékesökkenése az áruk árának felfelhajtásával egyenlítőddött ki. Ez a törvényszerűség csak akkor nem érvényesült volna, ha az ezüst-importtal egybe esett volna a termelés ugrásszerű növekedése is. Az árforradalom hatását sok helyütt a háborus pusztítások is fokozták. Az áremelkedés sokkal erősebb volt a mezőgazdasági áruk, mint az iparcikkek terén, és messze túlhaladta a bérek egyidejű emelkedését. Franciaországban pl. 1560—1580-ig az élelmiszerárak megnégyeseződtek, viszont a munkabérek mindössze 50⁰/₀-kal emelkedtek.¹⁸ A bérek általában csak a XVII században emelkedtek, az ár-bér olló azonban ekkor sem tűnt el teljesen. Hamilton amerikai ártörténész még a bérszínvonal viszonylagos emelkedését is a gazdasági fejlődés (a kapitalista befektetések) súlyos gátjának tartja.¹⁹ Nyugaton az árforradalom a régi termelési mód bomlasztásával határozottan elősegítette a kapitalizmus kifejlődését, míg Kelet-Európában, a balti gabonaexport fellendítésén kívül, általában károsan befolyásolta a gazdasági-társadalmi fejlődést.

Lássuk most, miként alakul — e többé-kevésbé ismert fejlődési sémán belül — az árforradalom az egyes kelet-európai országokban. Ezzel kapcsolatban Hoszowski emlékeztet arra, hogy bár a transit kereskedelem főtengelye a XVI. században az Atlanti-óceán partvidékére helyeződött át, a hagyományos kelet-európai kereskedelmi útvonalak nem néptelenedtek el teljesen. Különösen élénk maradt Szilézia átmenő áruforgalma.²⁰ Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy egy évszázad alatt az árforradalommal együtt a termelőerők fejlődése is érezhető hatását (népesség-szaporodás, a nyersanyagok keresletének növekedése, egyes iparágak technikai fejlődése stb.).

Azokban a kelet-európai országokban, amelyeknek ártörténeti fejlődését némileg már tisztázta az ártörténeti kutatás, az áremelkedés görbéjének bizonyos fokú párhuzamosságáról beszélhetünk. Szlovén, osztrák és cseh területen az áremelkedés 1550 és 1600 között feltűnően gyors, míg 1600 és 1650 között igen mérsékelt. Lengyelországban az áremelkedés már az 1520—1530-as évek óta tart és a gabonaexport árnövelő hatásával függ össze. Az árak növekedésének intenzitása, valamint árufajták szerinti megoszlása tekintetében már jóval kevesebb azonosságot tudunk kimutatni. Lengyelországban és Szlovéniában pl. a XVI. század második felében a gabonaárak emelkednek ugrásszerűen, míg osztrák és talán cseh viszonylatban is az ökör ára nő a leggyorsabban. Második helyen általában az építőanyagok árdrágulása áll; főleg a fa, a vas, a

¹⁷ Az ezüst drágulása osztrák és német-birodalmi viszonylatban különleges jelenség, melylyel a pénztörténet során foglalkozunk.

¹⁸ *François Barret* : Histoire de travail. Paris. 1948. 39. l. „De 1560 à 1580, les prix des denrées alimentaires quadruplent et la rémunération des travailleurs n'augmente que de 50%.”

¹⁹ *Earl J. Hamilton* : The history of prices before 1750. XIe Congrès International des Sciences Historiques 1961. Rapports I. 159—162. l.

²⁰ *Hoszowski* : L'Europe centrale . . . 441—442. l.

mész, a téglá stb. Az iparcikkek áremelkedése mérsékeltebb, mert az amerikai nemesfém-beáramlás árfelhajtó hatását némileg ellensúlyozza a technikai haladás eredményeképpen elért önköltségesőkkenés. Ellentétesen alakul viszont a munkabérek mozgása a két legjobban ismert területen, Lengyelországban és Ausztriában. Az osztrák tartományokban a munkabér emelkedése a XVI. század második felében 4—20%-os, míg a XVII. század első felében a növekedés átlaga már 22—70%-ra ugrik. Lengyelországban pontosan fordított fejlődést találunk: a lengyel munkabérek 1550 és 1600 között 70—150%-kal nőnek, míg a XVII. század első felében csupán 1—4%-kal emelkednek.²¹

Feltehetően több mint véletlen az a sajátos különbség-sorozat, amelyik az osztrák és a lengyel ártörténet fejlődésében mutatkozik. Lengyelországban, a balti gabonaexport és a második jobbágyság rendszerének központjában, az áremelkedés súlypontja a gabonaárakra esik, 1600 után gátat vetnek a munkabérek emelkedésének és az ipari fejlődés teljesen visszaesik. Az osztrák tartományokban, ahol a XVI. században pénzjáradékot fizető, szabad parasztság alakul ki, az áremelkedésben a marhahús vezet, a munkabérek gyorsabban nőnek a XVII. században, mint a XVI. ban és 1600 után észrevehetően tért hódít az ipari fejlődés. Tegyük még hozzá, hogy a nagyobb kereskedelmi forgalom révén Lengyelországra közvetlenül hat az amerikai ezüst-beáramlás és nem pusztítja el területét a harmincéves háború. Az osztrák tartományok viszont, amelyekre csak mérsékelt hat az amerikai ezüstimport, alaposan megsínylik a harmincéves háború pusztítását. Ez a furcsa, de eléggé következetesen érvényesülő ellentét-párhuzam olyan elméletek felállítására csábít, amelyeket csak további, kiterjedt kutatással lehetne igazolni. Ehelyett csupán arra kívánunk utalni, hogy az amerikai ezüstimport hatása nálunk is csak közvetett módon jelentkezik, számottevő gabonaexportunk nincs, ezzel szemben jó arany-valutánk és európai jelentőségű marhakivitelünk van, társadalmi fejlődésünk viszont az örökös jobbágyság irányába fordul. E kérdésekben sokkal tisztábban láthatnánk, ha ártörténeti fejlődésünket illetően akáresak hipotézisekkel is rendelkeznének.

Noha az árforradalom hatását csak néhány kelet-európai országban ismerjük behatóbban, hazánk kétségtelenül a leginkább elhanyagolt területekhez sorolható.²² Az árforradalom magyarországi hatásának kérdését, jelenlegi ismereteink mellett, csak mint a megoldásra váró feladatok egyikét lehet felvetnünk. Ma még csupán azoknak a gazdasági és politikai feltételeknek és körülményeknek a súlyát és jelentőségét mérlegelhetjük, amelyek alapvető befolyást gyakorolhattak az árutermelésre, a piaci viszonyokra és az árak alakulására.

Ezzel kapcsolatban elsősorban arra utalunk, hogy Magyarország XVI—XVII. századi fejlődésében hiányzik a gabonaexport szerepe, mégis jelentős áremelkedést kell feltételeznünk. Ez az áremelkedés a parasztság túlnyomó többségét sújtja, s így elképzelhető, hogy hatása, ha nem is közvetlen formában, szerepet játszik az örökös jobbágyság gazdasági-társadalmi feltételeinek megteremtésében.²³ Közismert tétel, hogy a belső piac növekedése ösztönzi a mezőgazdasági árutermelés fejlődését. A XVI. század második felében azonban már nemesak a városok ellátásáról van szó, a paraszti népesség jelentős rétegei maguk is mint fogyasztók jelentkeznek. Gondoljunk a szőlő monokultúrák vidékek lakosságára, a kizárólag állattenyésztéssel foglalkozó jobbágysokra

²¹ Hoszowski : L'Europe centrale ... 446—449. l.

²² Wittman : Az „árforradalom” ... 58—60. l.

²³ Uo. 40. l.

(„juhos gazdák”) vagy a földnélküliek csoportjára. Öt tiszavidéki megyében a jobbágyság többé-kevésbé a belső piacra utalt része, 1549-től 1598-ig 17,6%-ról 26,8%-ra nőtt.²⁴ A mezőgazdasági ártermelés zöme a XVII. század elejéig a gazdagparaszság kezében van, sőt a legfontosabb export-cikkek, a szarvasmarha és a bor terén vezetőszerepüket továbbra is megőrzik. A földesurak, hogy a kereskedelem hasznát magukhoz ragadhassák, igyekeznek a parasztoktól termelt árucikleteket kisajátítani (dézma, kilenced, occupatio stb.) és a belső, helyi piacot monopolizálni (kocsmáltatás, eladási tilalmak stb.). Saját ártermelésük csak gabonában jelentős. Döntő győzelmet csupán az örökös jobbágyság rendszerének megszilárdításával aratnak a XVII. század derekán. Csak ekkorra sikerül visszaszorítaniuk, illetve nagyrészt kisajátítaniuk a paraszti ártermelést. Mindez rendkívül fontos, ha azt vizsgáljuk, ki milyen hasznot húzhatott a mezőgazdasági ártermelés fejlődéséből és az áremelkedésből. (A háborús konjunktúra, az állami szállítások hasznát természetesen csak a földesúri osztály élvezte.)

Az árforradalom legfűrészből érvényesülő formája nálunk — a külföldi infláció importálása, a rossz ezüst-pénz tömeges beáramlása révén.²⁵ Lengyelországban a XVI. század második felére a gabonaexport fellendülése és a második jobbágyság rendszerének győzelme gazdasági visszaesést és inflációt okozott. A természetbeni munkabér-fizetés és a vidéki piacok cserekereskedelme miatt a forgalomban levő (egyébként rossz minőségű) pénz mennyisége messze túlhaladta az áruforgalom lebonyolításához szükséges pénz volumenét.²⁶ A rossz lengyel pénz (a garas) tömeges beáramlását Magyarországra, az élénk kereskedelmi forgalom mellett, a magyar ezüst-pénz (a dénár) viszonylagos hiánya is elősegítette. A csökkent értékű lengyel garas előzönlötte a piacokat, bizonytalanná tette az áralakulást és a bajon az ismételt tilalmak sem sokat segítettek. Már csak azért sem, mert a magyar dukát- és tallér-készlet, az ország jó, nemzetközi becsű valutája ugyanakkor kiáramlott hazánkból. Ebben pedig nemcsak a nyugati iparcikk-import fedezése játszott szerepet, hanem a spekuláció is. Az évi „pénztítés” jó része nem kerül közvetlenül a forgalomba. Feudális és kormányzati előjogait felhasználva ugyanis mindenki nagyobb mennyiségű frissen vert tallért igyekszik szerezni, hogy azt osztrák, lengyel vagy német-birodalmi területen felár-haszonnal eladhassa. Ezt a spekulációt főleg politikai és katonai vezető személyiségek űzték. A rossz lengyel pénztől okozott zavarokat ez a körülmény mindenesetre csak fokozta.

A szervezett és rendszeres ártörténeti kutatómunka egyik legfontosabb feladata a XVI—XVII. századi magyar pénztörténet elkészítése. Ennek hiányában röviden vázoljuk a XVI—XVII. századi osztrák pénztörténetet. Korántsem hisszük azt, hogy ezzel pótolhatjuk a hiányzó magyar pénztörténetet, viszont hasznosnak tartjuk egyrészt a közvetlen magyar vonatkozások ismertetését, másrészt a feldolgozás módszerének és irányelveinek bemutatását.

Az osztrák tartományok területének pénztörténetét 1500-ig egyrészt a bőséges ezüsttermelés (Tirol), másrészt a politikai szétagoltság jellemezte; az osztrák, illetve tirolai pénzrendszert pl. csak 1510-ben egyesítették. A magyar dukátnak a XIV. század első felétől kezdve igen fontos értékmérő szerepe van a különböző s eléggé bizonytalan értékű osztrák ezüstpénzek között. A XV.

²⁴ N. Kiss István : 16. századi dézsmajegyzékek. Bpest. 1960. 1064. l.

²⁵ A még kellően nem tisztázott jelenség fontosságát Wittman is hangsúlyozza: i. m. 42. l.

²⁶ Hoszowski : L'Europe centrale ... 449. l.

században a rajnai pénzrendszerhez²⁷ való fokozatos alkalmazkodással igyekeznek megszilárdítani az osztrák ezüst-valutát. Ennek alapja — a XV. században — a Pfund-Pfennig = 8 Schilling = 240 Pfennig! A Schilling azonban (30 Pfennig) csak számítási egység, nem kivet pénz. Tirolban 1484-től a rajnai aranyforint értékének megfelelő ezüst érmet vernek, mely 60 krajcárral (240 Pfennig) egyenlő és a XVI. századi tallér ősenek tekinthető. A már említett Pfennig értéke a XVI. század kezdetéig fokozatosan csökken, bár a hatóságok ismételten megkísérlik annak feltartóztatását. Az aranypénz — a magyar dukát! — és az ezüst Pfennig közötti arány állandóan romlik, az utóbbi kárára. Hasonló a helyzet a Német Római Birodalom többi országában is. Ez a pénz-elértéktelenedés elsősorban a hitelt sújtotta (a csökkent értékű Pfennigben való törlesztés, illetve visszafizetés!), a kereskedelem képviselői kevésbé panaszkodtak miatta.²⁸

A XVI—XVIII. századi osztrák pénztörténetben a tallér megjelenése a fordulópont. Az 1524. évi rendelet szerint 25,78 g színezüst súlyban vert osztrák tallérok — a birodalmi pénzügyi egyezmények (1551, 1559) bevezetésének megghiúsult kísérleteit és a harmincéves háború inflációját (1619—1622) leszámítva — kisebb finomság-csökkenéssel 1753-ig megmaradnak, amikor is az ún. Conventionsmünze bevezetésével (1 tallér = 23,42 g) stabilizálják az osztrák valutát. Az osztrák tallér nemesfém-finomsága, tekintet nélkül az említett birodalmi pénzügyi egyezménnyel kapcsolatos kísérletezésre, megközelítően azonos szinten maradt.

A tallér és krajcár-veretek alakulása²⁹

Korszak	Az egységenkénti ezüstsúly	
	tallér g	krajcár g
1524-től.....	25,78	0,43
1569-től.....	25,78	0,37
1623-től.....	25,66	0,28
1659-től.....	25,21	0,24

Mint ez a táblázat mutatja, a tallérok ezüstsúlya eléggé állandó, míg a krajcároké folyamatosan csökken. A tallér-kurzus, azaz az egy tallérért fizetett krajcárok száma állandóan emelkedik; a tallér ára a krajcár ezüstértékének esésével párhuzamosan nő: 1524-ben 60 krajcárt, 1623-ban 90 krajcárt ér egy tallér. A tényleges tallér-kurzus általában mindig meghaladta a hivatalos árfolyamot. Így pl. az 1623-ban 90 krajcáros névértékű tallért két évvel később már 92 krajcárral azonos értékűnek tekintik. Ehhez jön még a tallérok spekulációs felvásárlásánál fizetett „felár”. Mi volt az oka ennek a felár-rendszernek?

²⁷ A négy rajnai választófejedelem a XIV. század második felében közös pénzrendszert teremtett a nyugat-német tartományok kereskedelmi forgalmának elősegítésére. Ennek legfontosabb egysége a rajnai aranyforint, mely — azonos éremsúly mellett! — 1368 táján még a magyar dukáttal egyenrangú (3,52 g, arany), de 1399-ben már csak 3,21 g, míg 1490-ben csupán 2,52 g az aranyértéke. Az érme finomsága 23 karátról 18,5 karátra csökkent. *Pribram* : *Materialien* . . . 17. l.

²⁸ Uo. 25. l.

²⁹ *Pribram* : *Materialien* . . . adatai nyomán, 29. l.

A Német Római Birodalom államaiban, és így az osztrák tartományokban is, a XVI. század folyamán az ezüst ára emelkedik, jóllehet ugyanakkor Nyugat-Európában az amerikai ezüstimport és a hazai ezüsttermelés önköltségsökkenése miatt az ezüst ára esik, s a fejlődés az ezüst olcsóbbodásával inflációhoz és áremelkedéshez vezet. Német területen az ezüst-drágulás főoka a pénzveréssel kapcsolatban űzött spekuláció. Az ezüst váltópénzt, a magasabb verési költség miatt, már a XVI. századtól kezdve, többnyire a hivatalosnál csekélyebb nemesfém-tartalommal hozták forgalomba. Ez a „rosszabb arány” azonban a saját ezüstbányászattal nem rendelkező fejedelmeknél rövidesen teljesen felhígított ezüstpénz tömeges kibocsátására vezetett. Ezek a fejedelmek ugyanis részben, hogy a pénzveréshez szükséges ezüstöt megszerezzék, részben, hogy abból illegális hasznot húzzanak, ügynökeik révén rossz aprópénzükkkel felvásároltatták a jó osztrák, cseh és magyar tallérokat. Az így szerzett tallér-készletet beolvasztva, még nagyobb tömegű rossz váltópénzt hoztak forgalomba. Ez a „módszer” olyan nagy haszonnal járt, hogy még a tallérfelvásárlásnál szokásos magas felár is kifizetődött. A tallérok összevásárlása és kicsempészése az országból ugyanakkor bizonyítalanná tette az osztrák pénzrendszert, hiszen az 1 tallér = 60 krajcár értékarány tüstént kétezzé vált, ha tallérban fizettek, mert egy ezüst tallérért 5–10 krajcár felárat is megadtak a forgalomban.³⁰ Ez a minden tilalom ellenére is virágzó, hivatalos pénzrontás hajtotta fel a német államokban az ezüst árát. „Die Steigerung des Silbers sei daher nicht die Ursache, sondern die Folge der schlechten Münze.”³¹

Az osztrák tartományokban az ezüst az aranyhoz viszonyítva drágább a XVI. század második felében (1570–1600), mint a század derekán (1550–1570). Ez a magyar dukáthoz mért arany–ezüst arány 1550–1570-ig 11,29 – 11,63 között ingadozik, de 1570–1600 között 10,54-re esik és csak a 15 éves háború alatt emelkedik újból 10,93-ra (1594-ben), majd 10,98-ra.³² Mint a magyar dukáthoz viszonyított arany-ezüst index mutatja, az osztrák pénzrendszer hatókörén belül, a XVI. század utolsó három évtizedében, annak ellenére is drágul az ezüst, hogy a nyugat-európai országokban az amerikai ezüstimport következtében ekkor már erősen csökken az ezüst ára. E különleges körülmény magyarázatát, mint már láttuk, elsősorban a birodalmi Landesherr-ek pénzverési spekulációjában kell keresnünk. Nem szabad azonban arról sem megfeledkeznünk, hogy az ezüsttermelés önköltségsökkenése a Habsburg birodalomban (többek között a felvidéki bányákban is³³) nem tartott lépést az európai színvonallal, s így gazdasági okokból (rentabilitás) több bányában csökkent a termelés. A belföldi termelés csökkenése természetesen felhajtotta az osztrák piacon az ezüst árát. Így a pénzverési spekuláció és a nemzetközi árforgalom gyengesége mellett az ezüstbányászat hanyatlása is tényezője az osztrák ezüst drágulásának és a harmincéves háborúig tartó szilárd árfolyamának.³⁴

³⁰ Kérdés, mennyiben tükröződik ez a tallér, ill. krajcár szerinti fizetésben mutatkozó eltérés az ár- és bérszínvonal alakulásában. Feltehetően ennek kiküszöbölését célozza a Pribram-féle kötetben az árak egyöntetűen krajcárban való feltüntetése. Ez ugyanis feleslegessé teszi az árszínvonal értékelésénél a tallér-felárak mérlegelését!

³¹ Lásd Zacharias Geizkoffler Reichspfennigmeister 1607. évi emlékiratát. *Pribram: Materialien* . . . 38–39. l.

³² Uo. 75–76. l.

³³ Wittman: *Az „árforradalom”* . . . 43. és 47. l.

³⁴ „. . . das Silber also teurer wird. Es entspricht das im allgemeinen ja auch dem Gang des Silbermarktpreises, der damals von der amerikanischen Einfuhr noch unbeeinflusst, sich ausschliesslich nach der sinkenden einheimischen Produktion richtete.” *Pribram: Materialien* . . . 47. l.

Az osztrák pénztörténet legfőbb tanulsága számunkra az, hogy megfelelő hazai kutatómunka nélkül nem tudunk eligazodni az elénk kerülő ár- és bér-adatokban. Jelenlegi ismereteink jobbára csak a kíváncsiak felsorolásában merülnek ki. Tudjuk pl., hogy a XVI—XVII. században általában 1 magyar dénár 3 bécsi Pfennig-et, míg 4 magyar dénár 3 bécsi krajcárt ért.³⁵ A krajcár értékváltozásait a Pribram-féle kötet közli, de a magyar dénárook érték-hullámozásának, finomság-csökkenésének problémái tisztázatlanok. A magyar kamarai ún. számítási forintot a XVII. század közepén kiszorítja az osztrák számítási pénz: a 60 krajcáros rajnai (rénes) forint. Milyen hatással van ez a változás az áralakulásra? A dénár, tallér és dukát veretek részletes és megbízható feldolgozása még hiányzik irodalmunkból, holott az árváltozásoknál módszerintézetlenül rendkívül fontos ezüst-egyenérték kiszámításának ez az előfeltétele. E kérdések megoldásában nélkülözhetetlen a magyar numizmatika kutatóinak segítsége. Ezen a területen csak a közös munka, a pénztörténeti kutatás szempontjainak kiszélesítése, a gazdaság- és társadalomtörténeti vonatkozások figyelembevétele biztosíthatja a sikert.³⁶

A kelet-európai országok ártörténetének eredményei, különösen a kapcsolat és a kölcsönhatás szempontjából fontos lengyel és osztrák fejlődés tanulmányozása rendkívül hasznos számunkra a hazai ártörténeti kutatómunka megszervezésénél. Sajnos — a XVI—XVII. századi agrár- és társadalomtörténeti kutatás bizonyos eredményein kívül, amelyek kétségtelenül megkönnyíthetik az ártörténeti kutatás tisztázását — az ár- és bérviszonyok vagy a pénztörténet feltárása terén gyakorlatilag nem sok történt.³⁷ Csupán ez a körülmény késztet minket arra, hogy a kutatás módszerének tárgyalásakor — szerény illusztráció gyanánt — néhány töredékes kutatási eredményünkről beszámoljunk.

1571 és 1581 között nyomon követtük néhány mezőgazdasági cikk áralakulását a dél-zempléni szőlővidék több helységében. Ezek az adatok egy szűkebb helyi piac, Hegyalja mezővárosaiból származnak. Valamennyi ránk maradt adatot felhasználtuk, hogy az áralakulás folyamatosságát biztosítsuk. Ezekben a hegyaljai szőlő-monokultúrás mezővárosokban a kenyér és a zab piaci ára feltehetően magasabb, mint a szomszédos, elsősorban gabonatermelő járásokban. Az áradatok a dézsmajegyzékek elszámolási részeiben szerepelnek. Ugyanis a dézsmások a bortized behajtása során bizonyos természetbeni külön adót szedtek be azoktól a bortermelőktől, akik mint idegenek (extranei) nem tartoztak a mezőváros lakosságához. Ez az extraneus külön-adó helységenként váltakozva, kenyérből, zabból, kappanból és tojásból állt. A dézsmabor begyűjtésével és szállításával elfoglalt tizedszedők többnyire a helyszínen eladták az összegyűjtött kenyereket, kappanokat, zabot stb. Éppen ezért a ránk maradt árakat tényleges piaci áraknak tekinthetjük.

³⁵ Kovács Ferenc : Forint és krajcár. „Az érem”, I. évf. 1922. 18—20. l.

³⁶ A vert pénz nemcsak képzőművészeti produktum, hanem értékmérő és az árucseré eszköze is. E szempont érvényesítése a pénztörténeti kutatásban igen hasznos segítséget nyújtana a gazdaság- és társadalomtörténet művelőinek. Jól példázza e megállapítás igazságát Horváth A. T. : A magyar aranyforint értékváltozása 1490—1700 között című tanulmánya; Numizmatikai Közöny 1959/1960. 33—50. l. Ebben a fontos és hasznos cikkben alig egy oldalnyi bevezetés — az is inkább átszámítási táblázat — előzi meg a kb. 1200 sornyi adatközlést!

³⁷ Wittman Tibor többször idézett 1957. évi tanulmányában inkább csak az európai történetírás eddigi eredményeit foglalja össze és a magyar ártörténeti kutatás nehézségeit vázolja; a fejlődést illető hipotézisei kétségtelenül érdekesek, de hasznosságukat csak a későbbi kutatómunka eredményei alapján lehet majd megítélni.

*Kenyér (piaci ár, darabonként, dénárban)*³⁸

Helység	1571	1572	1573	1574	1576	1577	1578	1579	1580	1581
Tolcsva	4	3	—	—	—	—	—	—	—	—
S-Újhely	3	3	2	—	—	—	—	—	—	—
Helmece	2,7	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tokaj	—	3	—	—	4	—	—	2	—	2
S-Patak	—	2,5	—	—	—	—	—	—	—	—
Zombor	—	6	2	—	—	—	3	—	—	—
Szerencs	—	1,7	—	—	—	—	—	—	—	—
B-Keresztúr	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—
Tarcal	—	—	—	—	—	3	4	3	3	—
Átlagban.....	3,2	3,2	2	3	4	3	3,6	2,6	3	2

Úgy látszik, hogy a kenyér ára ebben az aránylag békés évtizedben nem sokat változik. A többnyire 3 dénár körüli ár mellett akad ugyan néhány kiugró adat (pl. Zomborban az 1572. évben), de az átlag-ár nem mutat különösebb ingadozást. Csak 1578-ban emelkedik a kenyér-ár, ami 1581-re már ismét a kiindulási szint alá süllyed.

*Zab (vagy árpa, piaci ár, kassai köblönként, dénárban)**

Helység	1571	1572	1573	1574	1576	1577	1578	1579	1580	1581
Helmece	25	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Tolcsva	—	33	—	—	—	—	—	—	—	—
S-Újhely	—	25	33	—	—	—	—	—	—	—
Tokaj	—	25 *	—	—	33 *	—	—	33 *	—	16 *
Zombor	—	32	33	—	—	—	40	—	—	—
Szerencs	—	40,6 *	—	—	—	—	—	—	—	—
B-Keresztúr	—	—	—	38	—	—	—	—	—	—
Tarcal	—	—	—	—	—	32	—	33 *	33 *	—
Átlagban....	25	31,1	33	38	33	32	40	33	33	16

A zab, illetve az árpa ára is meglehetősen azonos szinten mozog; tíz év közül hatban az átlag-ár 32—33 dénár. Itt is megfigyelhető az 1570-es évek végén a kenyér esetében már tapasztalt árhullámozás. A legmagasabb ár 1578-ban jelenik meg, azonban a következő években újra a régi szintre süllyed, sőt 1581-ben már ennek felére csökken. Anélkül, hogy messzemenő következtetéseket vonnánk le belőle, tájékoztatás végett közöljük, hogy Nagymihály districtusban, kb. 20 évvel később, 1601-ben zab- vagy árpa-adójukat a parasztek kassai köblönként 75—80 dénáros áron vásárolják vissza. Pár évvel később, 1607-ben, az ugyan-csak zempléni Homonnán 54 dénárba kerül egy kassai köből zab.³⁹ Eszerint a zab ára a XVII. század elején már kétszerese — két és félszerese a 1570-es évek átlagának.

³⁸ Az ártáblázatok és a grafikon adatai OL dec Zemplén megye 229—239. számú köteteiben, helységnév és évszám szerint.

* A *-gal jelzett esetekben nem zabról, hanem árpáról van szó. A kassai gabona-köből 83 liter űrtartalmú.

³⁹ OL dec Zemplén m. 248, 1601/3. és 250, 1607/18.

Kappan (piaci ár, darabonként, dénárban)

Helység	1571	1572	1573	1574	1576	1577	1578	1579	1580	1581
Tolesva	8	6	—	—	—	—	—	—	—	—
S-Újhely	5	5	6	—	—	—	—	—	—	—
Tokaj	—	9	—	—	8	—	—	—	—	6
S-Patak	—	5	—	—	—	—	—	—	—	—
Zombor	—	6	8	—	—	—	12	—	—	—
Szerencs	—	10	—	—	—	—	—	—	—	—
B-Keresztúr	—	—	—	8	—	—	—	—	—	—
Tarcal	—	—	—	—	—	6	6	8	8	—
Átlagban....	6,5	6,8	7	8	8	6	9	8	8	6

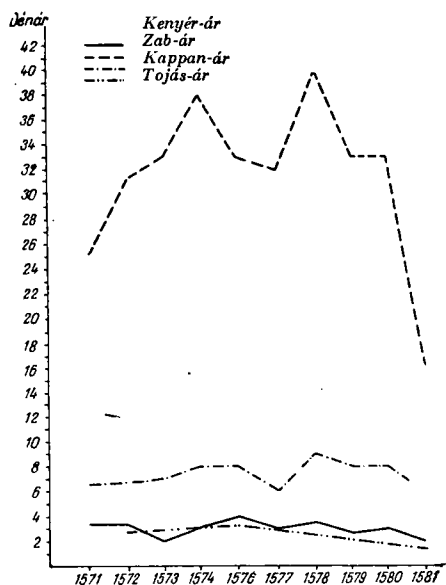
A kappan ára, különösen az átlag-ár, feltűnően egyenletesen alakul. Ennek ellenére itt is megfigyelhető az 1578. évi emelkedés, ami azonban rövidesen

Tojás (piaci ár, tíz darabonként, dénárban)

Helység	1571	1572	1573	1574	1576	1577	1578	1579	1580	1581
Tokaj.....	—	2,7	—	—	3,2	—	—	—	—	1,6

eltűnik, sőt 1581-re az átlagosnál olcsóbb árra is bukkanunk. Bár a tojás árának változására csupán a tokaji adatokból tudunk következtetni, a határértékek arra utalnak, hogy az 1578 körüli áremelkedés és az 1581-re bekövetkező olcsóbbodás folyamata ennél az árúciónél is lejátszódott.

Ha a szóban forgó mezőgazdasági cikkek árhullámozását grafikonon ábrázoljuk, a következő eredményt kapjuk:

Függetlenül attól, hogy az áremelkedés mértéke különböző, 1578 táján mind a négy árucikknél hirtelen emelkedés áll be, ami néhány év alatt újból kiegyenlítődik, sőt 1581-re már határozott áresésnek vagyunk tanúi. Tekintve, hogy ez az ár hullámlás a kenyér, a kappan, a zab és a tojás esetében egyaránt kb. azonos görbét ír le, arra kell gondolnunk, hogy mozgásukat ugyanazok a gazdasági-társadalmi feltételek váltották ki. Vizsgáljuk meg ezzel kapcsolatban, miként alakul a szóbanforgó helységekben a központi jelentőségű bortermés és a termelő népesség hullámlásának (fluktuációjának) aránya.

	A bortermés ⁴⁰		Az újonnan feltűnt termelők aránya az össznépességhez mérten	
	1578—79-ben	1580—82-ben	1577-ben %	1578—79-ben %
Keresztúr	gyenge	kitűnő	19	11
Tarcal	gyenge	kitűnő	22	16
Tokaj	gyenge	jó	21	15
Tolcsva	gyenge	kitűnő	29	12
Zombor	gyenge	jó	28	11
Szerencs	gyenge	kitűnő	—	—

Ha az említett ár hullámlást összevetjük a termés hozam alakulásával és a termelők fluktuációjával, a következő képet kapjuk. A közepes, illetve jó termésű években (1576—1577) feltűnően sok új bortermelő jelenik meg a tizedlistákon. Arányuk ekkor az összes termelők 22—25⁰/₀-ára rug. Az ezután következő, két igen gyenge termésű évben az újonnan feltűnő termelők aránya már csak 12⁰/₀ körül ingadozik. Ezzel egyidejűleg határozott élelmiszer- (és takarmány-) drágulás következik be. A gyenge termés hatására csökken a mezővárosokon belüli gazdasági fluktuáció (birtokforgalom), viszont felszökik az árindex. Az 1580-as évek elején beköszöntő sorozatos jó terméseredmények azután helyreállítják az öt év előtti egyensúlyt: ismét nő az új termelők száma és erősen csökkennek az élelmiszerárak. A termelés, a népesség hullámlás és az áralakulás kapcsolata arra figyelmeztet, hogy a gazdasági-társadalmi háttér kellő ismerete nélkül aligha lehetséges az áradatok helyes értékelése.

A rendelkezésünkre álló néhány mezőgazdasági cikk áralakulásának elemzése mellett igen fontosnak tartjuk — mind az ármozgás, mind a helyi piac zártságának megvilágítása miatt — a szállítás kérdését. A szállítás nehézsége, drágasága és szűk kapacitása ugyanis egyik legfőbb magyarázata a helyi piacok rendszerének. Leszámítva a vízi úton történő szállítást elég ritka lehetőségét (a politikai határok és az erődített vonalak metszik a fő vízi utakat), az árumozgatás döntő eszköze a tengelyen való fuvarozás. A szekéren való szállítást általában megnehezíti az elhanyagolt úthálózat. Nem egyszer pl. a Szerencs—Kassa közti távolság leküzdése is nehézségeket okoz.⁴¹ A paraszti szekerekkel lebonyolí-

⁴⁰ A „Tanulmányok Zemplén megye 16—17. századi agrártörténetéből” című kötetben (sajtó alatt) N. Kiss István: A mezőgazdasági termelőnépesség fluktuációja és az extraneus birtoklás Hegyalján a 16. század második felében” c. tanulmányának adatai alapján.

⁴¹ 1565-ben jelenti a decimátor Szerencse districtus dézsmaborának szállításáról: „Item cum propter difficultatem viarum vina quartalia statim Cassowiam vehi non potuerunt, sed ex diuersis locis in unum locum comportari debuerunt, ac etiam vasis fractis et vilis (!) existentibus in alia impleri vina debuerunt”. OL dec Zemplén m. 226, 1565/3.

tott szállításra sem a XV., sem a XVI. században nem terjed ki a robot, még az allódiumban végzett fuvarozásért is fizetnek a földesurak.⁴² 1577-ben az egri vár provisor a zempléni járás bírót lófogatok állítására kötelezi, a jobbágyok azonban, mint a decimátor jelentéséből kitűnik, megtagadták a fizetés nélküli fuvar!⁴³ A szállítás a tethetős parasztok egyik legfontosabb, gazdaságon kívüli kereseti forrása marad az egész korszakon át, legalább is a XVII. század első harmadáig. A magyar–török–erdélyi hadszíntér állandósulása ugrásszerűen fokozta a szállítás igényét. Ismeretes, hogy a török uralom alatt az ingyen végzett katonai fuvar a jobbágyság egyik legsúlyosabb terhe.⁴⁴ Magyar területen mind az erődépítésre kirendelt szekeres parasztokat, mind a hadseregnek fuvarozó jobbágyokat megfizették. A várépítésnél dolgozó jobbágyok, az 1554. évi törvény értelmében, lovas-fogat után napi 40 dénárt, hat ökrös szekér után viszont csak 20 dénárt kaptak.⁴⁵ Az ökörfogatot lassúsága miatt előnytelenebb szállítási eszközhöz tekintik, lovas szekeret azonban — mint a törvény szövege is megállapítja — csak kevés paraszt tud kiállítani. Néhány évvel később árufajták szerint is megszabja az országgyűlés a katonai szállítás fuvardíját. Ennek értelmében magyar mérföldenként 1 dénár jár egy bécsi köből borért (0,58 hl), ugyancsak 1 dénár egy köből búzáért vagy lisztért, de már csak 1 bécsi pénz (egyharmad dénár!) a zab és árpa köble után. Végül minden egyéb szállított áru „mázsája” (0,56 q) után szintén 1 dénár.⁴⁶ Bár ezek az államilag megállapított árak feltehetően alacsonyabbak a tényleges fuvardíjaknál, kiinduló pontként nyugodtan elfogadhatjuk őket. A XVI. századi magyar szekér átlagos, hasznos terhelése 5–6 mázsa körül mozgott,⁴⁷ ami azt jelenti, hogy egy 10 köből búzát, vagy 10 bécsi köből bort (kb. 6 hl) szállító terhelt kocs mérföldenként (kb. 9 km) 10 dénárnyi fuvardíjat kap. Napi 35–40 km-es menetteljesítménnyel számolva ez kb. 40 dénáros keresetet jelent, azaz egy napi fuvardíj kb. másfél hektoliter gabona árával egyenlő.

A fuvartételeket megállapító törvény, mint láttuk, azonos díjszabást alkalmaz, akár gabona, akár bor szállításáról van szó. A tényleges helyzet azonban — mint zempléni adatainkból kiderül — másként alakult: a borszállítás a század második felében egyre drágábbá válik, ugyanakkor a gabona fuvarozásáért fizetett összegek nagyjából azonos szinten mozognak, s csak a tizenötéves háború alatt figyelhető meg némi áremelkedés. 1591-ben az észak-zempléni Sztrapkó dézsmagabonáját Kassára szállítva, egy kassai köből búzáért mérföld-

⁴² Székely György: Vidéki termelőágak és az árukereskedelem a XV–XVI. században. Agrártörténeti Szemle, 1961. 331. l.

⁴³ „Quod coloni illarum possessionum . . . sine solutione vehere noluerunt”! OL dec Zemplén m, 234, 1577/15.

⁴⁴ Salamon Ferenc: Magyarország a török hódítás korában. Bpest 1886. 235–237. l.

⁴⁵ „singulis binis avenae, hordei et viciae in singulum miliare, uno numo Viennensi”. Magyar Törvénytár 1554. 9. tc.

⁴⁶ „pro urna vini mensurae Viennensis, ab uno milliari uno denario Hung.” — „pro uno modio, seu cubulo frumenti seu farinae: in singula miliaria uno denario similiter Hung.” — „pro uno modio, seu cubulo avenae, hordei et viciae in singulum miliare, uno numo Viennensi”. — „de reliquis autem rebus omnibus: in singula miliaria, pro singulis centanariis, semper uno denario Hungarico.” Magyar Törvénytár 1557. 7. tc. Az említett alsó-ausztriai gabona-köből = 0,5925 hl. Három bécsi Pfennig = egy magyar dénár. Egy magyar mérföld = 8,937 km.

⁴⁷ „quinquaginta cubuli frumenti . . . in sex curribus asportaverunt”. OL dec Zemplén m. 246/402. l. Egy szekér terhelése 9–10 köből kassai gabona (747–830 liter), mely átlagosan 4,5–5 mázsát nyom, miként ezt az 1597. évi adat is bizonyítja.

denként 1 dénárt fizettek.⁴⁸ Ez a fuvardíj azonos a század derekán megállapított szállítási díjjal. Tíz évvel később, 1601-ben, ugyancsak a sztropkói járásban, hét különböző helység határából fuvaroznak a jobbágyok dézsmagabonát Kassára. A szállítási díj az őszi búza köble után változatlanul 1 dénár, a tavaszi gabona (zab) köble után 0,5 dénár.⁴⁹ Ugyanebben a járásban a gabona 1607. évi elszállításánál sem emelkednek a fuvardíjak.⁵⁰ Más adatok viszont a gabona-szállítási költségek bizonyos fokú emelkedéséről számolnak be. Így pl. 1602-ben szokatlanul magas szállítási költségről tesz jelentést a homonnai cséplési megbízott. A járás feltucat különböző helységéből szállítják a dézsmagabonát Kassára, de egy kassai köből fuvardíja a szokásos 10–12 dénár helyett 36 dénár-ra rug.⁵¹ Valószínűleg különleges körülmények indokolták ezt a példátlanul drága szállítást. Másutt az adatok csak jóval mérsékeltőbb emelkedésre utalnak. Így pl. 1602-ben a szomszédos zempléni járás dézsmagabonájának Tokajba fuvarozásáért a kamarai megbízottak minden 10 köből búza után fél köblöt fizettek. A következő évben is ugyanilyen feltételek szerint fizették a fuvardíjat.⁵² A természetben való fizetés valószínűen a szekeres gazdák kívánságára történik. Néhány évvel később, 1607-ben, a homonnai gabona fuvarozásánál a szekeres parasztok minden 14 köből szállításáért 1 köblöt kaptak.⁵³ Ez a rész-arány (6,7⁰/₀) ugyan magasabb, mint amit a zempléni járásban kaptak a fuvarosok (5⁰/₀), de meg sem közelíti az előbb említett (1602. évi) homonnai fuvarkölséget. Egészben véve úgy tűnik, hogy a XVI. század második felében a gabonaszállítás költségei jórészt az 1550-es években meghatározott szinten mozognak és csak a 15 éves háború alatt emelkednek némileg.

Teljesen másként alakul a borfuvarozás kérdése. Az 1557. évi törvény, mint láttuk, azonos fizetséget szabott meg a gabona és a bor szállításáért. Az 1570-es évek végén azonban már hivatalosan is a duplájára nő a bor fuvarozási költsége. 1577-ben a zempléni járás 45 hordó dézsmaborának elszállításáról ezt írja a decimátor: „az országos rendelkezés értelmében mérföldenként 10 dénárral számolva minden hordót!”⁵⁴ Egy szekér bor (2 hordó, kb 6 hl) egy mérföldes fuvardíja tehát 20 dénár, azaz kétszerese az 1557. évi 10 dénáros szállítási díjnak. A századforduló éveiben, a 15 éves háború alatt, tovább emelkedik a bor fuvarkölsége. Az 1596. évből olyan adatok maradtak ránk, amelyekben a távolságot, a szállítási költséget és a hordók számát egyaránt feltüntették. Miként ezekből a Csernahó, Újlak, Nagy-Toronya, Cseke, Kövesd, Szőlöske, Zemplén és Ladmóc közötti bor-szállításokból kiderül, egy kb 2,5 hl-es hordó

⁴⁸ OL dec Zemplén m. Sztropkó dt cséplési jk-e, 244, 1591/14.

⁴⁹ OL dec Zemplén m. Sztropkó dt cséplési jk-e, 248, 1601/18. Összehasonlítva a helységek térkép szerinti, illetve a fuvarkölség alapján kiszámított vagy megadott távolságát, azt tapasztaljuk, hogy 1 légvonal km-re kb. 1,23 km tényleges út-km esik. Átlagosan 50 km-nél nem nagyobb távolságok esetében. — A hektoliter-súly különbsége miatt olcsóbb egy köből zab, mint egy köből búza szállítási díja.

⁵⁰ OL dec Zemplén m. Sztropkó dt cséplési jk-e, 250, 1607/16.

⁵¹ 330 cb csv (kassai köből) búza, 294 cb csv zab és 37,5 cb csv árpa Kassára szállításakor 1 köből búza fuvardíja 36 dénár, 1 köből zabé 25 dénár és 1 köből árpácé 32 dénár. OL dec Zemplén m. 248, 1602/19.

⁵² OL dec Zemplén m. Zemplén dt cséplési jk-ei, 248, 1602/22 és 249, 1603/17.

⁵³ „datus est . . pro singulis cubulis quatuor decem cubulus unus”. OL dec Zemplén m. 250, 1607/14.

⁵⁴ „pro singulis vasis vini per den. 10 computando ad singula miliaria iuxta ordinationem regni”. OL dec Zemplén m. 234, 1577/15.

mérföldenkénti fuvar költsége ekkoriban már 22,6 dénár körül ingadozik.⁵⁵ Az egy szekérnyi borra eső fuvar költség kb. 40—45 dénár, azaz mintegy kétszerese az 1570-es évekből ismert árszintnek. Zempléni adataink tanúsága szerint az egy szekéren szállítható bor (5—6 hl) fuvar költsége 1557 és 1596 között meg-négyszereződött! Ez annál inkább is feltűnő, mert ugyanezekben az évtizedek-ben a gabonaszállítás költsége csak igen mérsékelten emelkedik.

A már említett példákön kívül számos további adat is bizonyítja azt a rendszeres szállítási forgalmat, amelyet a kamarai közegek bér-fuvarozással bonyolítanak le a zempléni borvidékeken. Ez a fuvar-forgalom helyi jellegű, általában 15—20 km-es körön belül zajlik le és egy-egy járás dézsmaborának begyűjtését célozza. 1583-ban pl. a homonnai járásban, 1602-ben pedig a nagy-mihályi járásban vitetnek szét 50—50 üres hordót.⁵⁶ Ritkaság számba megy az olyan távoli fuvar, mint amikor 1608-ban a nagy-mihályi dézsmabort a szabolcsi Kállóra szállíttatják. Ennél a kb. 180 km-es útnál egy 2 hl körüli hordó fuvardíja 2 forint 66 dénárba került s így egy szekeres gazdára kb. 8 forint kereset jutott.⁵⁷

Egészítsük ki a fuvar költségek alakulásának elemzését néhány ár-adattal. Mint már említettük, a század derekán az egy napi szekérfuvar díja (40 dénár) kb. 1,5 hl gabona árának felelt meg. Az 1570-es évek végén egy borszállító sze-keres gazda kb. napi 80 dénárt keresett, ami 10—12 kappan árával volt egyen-értékű. A századfordulón ugyanez a borfuvar elérte a 1,5 forintot, ami kb. egy hold szántó termésének értékével, vagy 0,4 hl bor árával volt azonos. A fuva-rozás tehát egyrészt nagyon jó keresetet biztosított az azzal foglalkozó gazdag-parasztoknak, másrészt drágasága miatt súlyos és állandó gátja volt az áru-forgalom fejlődésének. Már az ún. helyi szállítás fuvar költsége is jelentős. 1570 táján — kb. 24 forint értékű — 5—6 hl bor 5 mérföldes, azaz 45 km-es szál-lítása kb. 1 forintba került; a szállítási költség a bor árának 40%-a. Ugyanez az arány a század végén már 60%-ra emelkedik. Távolsági, export-szállításoknál ugrásszerűen nő a fuvardíj részaránya. Ha pl. Lőcse városa a hegyaljai szőlőkben termelt borát exportálja, úgy kb. 300 km-es úttal kell számolniuk a lengyel határig.⁵⁸ Ilyen nagy távolságon a fuvar költség a bor árának már mintegy 250%-ára emelkedik. A bor távolsági és exportforgalma azonban a fuvar drágulása ellenére is növekszik. 1568-ban pl. egyedül a sárospataki provisor 221 hordó bort ad el a kereskedőknek. Az egyik kereskedő egymaga 160 hordó bort vesz.⁵⁸ Néhány évtizeddel később, 1609-ben, egyedül Kassa polgárai 696 hordó bort exportálnak Lengyelországba, négy hónap alatt.⁶⁰

⁵⁵ OL dec Zemplén m. 245, 1596/17 alapján:

Cseke-Újlak 1 mérföldre 1 hordó költsége	12,6 dénár
Kövesd-Zemplén 1 mérföldre 1 hordó költsége	17,2 dénár
Szőlöske-Zemplén 1 mérföldre 1 hordó költsége	34,7 dénár
Ladmóc-Zemplén 1 mérföldre 1 hordó költsége	28,9 dénár

OL dec Zemplén m. 245, 1596./9. alapján:

Csernahó-Újlak 1 mérföldre 1 hordó költsége	20,5 dénár
Nagytoronya-Újlak 1 mérföldre 1 hordó költsége	21,8 dénár

⁵⁶ OL dec Zemplén m. 240, 1583/15 és 248, 1602/12.

⁵⁷ OL dec Zemplén m. 250/764. l.

⁵⁸ N. Kiss : A mezőgazdasági termelő népesség . . . „Az extraneus birtoklás” című fejezet.

⁵⁹ N. Kiss István : Uradalmi gazdálkodás Sárospatakon és Tokajban a XVI. század második felében. Történelmi Szemle, 1960. 20. l.

⁶⁰ Angyal Dávid : Magyarország története II. Mátyástól III. Ferdinánd haláláig. Bpest. 1897, 46. l.

Összefoglalva, azokban a Zemplén megyei járásokban, amelyekre adataink vonatkoznak, a tengelyen történő szállítás drága és kis kapacitású. Különösen nagyobb távolságok áthidalásánál esik súlyosan latba a szekérfuvarozás drágasága, ami kétségtelenül egyik legfőbb oka a helyi piacokra tagolódottság további fennmaradásának a XVI—XVII. században. Csupán néhány magas piaci értékű, exportra kerülő árucikk tudja áttörni a helyi piac korlátait; így pl. a marha és a bor! A marhakereskedelem ugyan nem igényli a szekérfuvarozást, de a borszállítás annál inkább. A bornak a XVI—XVII. században szinte korlátlan belső felvevő piaca van és kivitele is állandóan fokozódik; éppen ezért a borsforgalom, mely kivételes szerepet játszik gazdasági életünkben, valóban áttöri a helyi piacok zártságát. Ez azonban újabb feszültséget teremt, mert a szállítási kapacitás fejlődése messze nem tart lépést sem a szőlőművelés térhódításával, sem a borsforgalom szállítási igényeinek növekedésével. Különösen kevés a lófogát, ami pedig a gyors fuvarozás alapfeltétele. Ezért emelkedik a XVI. század második felében négyszeresre a borszállítás költség-indexe.

Nem véletlen, hogy a magyar ártörténeti kutatás nehézségei éppen a francia tudósok módszertani vitáinak vagy az osztrák s lengyel ártörténészek eredményeinek tükrében rajzolódni ki a legélesebben. Akár egyéni, akár kollektív kutatásról van szó, nálunk mindent előről kell kezdeni. Ezért látjuk indokoltnak problémá-felvető tanulmányunk végén röviden összegezni a kutatás módszertanára vonatkozó tapasztalatainkat. Sem a budapesti, sem a vidéki levéltárakban nincs pontos áttekintésünk a rendelkezésre álló ártörténeti forrásanyagról. Túlmenően ugyanis a helyenként felbukkanó, elszórt adatokon, azokat a forráscsoportokat kell meghatározni, amelyek *folyamatos* ár- és bértörténeti anyagot tartalmaznak a XVI—XVII. századra vonatkozóan. Ennek során az adatokat kell különös figyelemmel kísérnünk, amelyek a tényleges *piaci forgalom* árait rögzítik. Az ún. limitációk, a hatósági kényszer-árak feldolgozását csak ott látjuk indokoltnak, ahol azokat a tényleges ármozgással összehasonlíthatjuk. Feltétlenül szükséges, hogy már a levéltári forrásanyag felmérésével egyidejűleg megteremtsük a *komplex-kutatás* szervezeti feltételeit. A pénztörténet, a mérték-rendszer, az árufajták ismerete (pl. a textil vagy a vas-áruknál), a harmincadra vonatkozó kutatások stb. egyaránt alapvető fontosságúak az ártörténet kutatása és értékelése szempontjából.⁶¹

A forrásanyag felmérése és a kutatási terület meghatározása után, a konkrét kutató-munka során ajánlatosnak tűnik a következő szempontok figyelembevétele. A részletes adatgyűjtést néhány jól kiválasztott forrásanyagú *helyi piacra* kell korlátoznunk és minél több egyidejű piaci áradatot kell összegyűjtenünk egy-egy árucikk forgalmára vonatkozóan. A helyi piacon belül mutatkozó mérték-különbségeket a legelterjedtebb mértékegységre kell átszámítanunk. Ügyelnünk kell a számítási pénzben, illetve a tényleges pénzben megadott árak különbözőségére.⁶² Ahol csak mód van rá, különböző források

⁶¹ Az ún. komplex-kutatás során szervezett kapcsolatot kell létesítenünk az említett szakterületek képviselőivel, egybehangolt, közös, távlati kutatási programot kell kidolgoznunk. (A pénztörténeti kérdések megoldására pl. a Numizmatikai Közlöny szerkesztő bizottságával stb.)

⁶² Ha az áradat „X floreni, Y denarii” megjelöléssel szerepel, úgy kamarai, ún. számítási pénzről van szó, melynél 1 forint mindig 100 dénár. Az „X floreni, Y denarii computando” jelzés esetén viszont tényleges, piaci árról van szó. A valóságban ugyanis — szemben a számítási pénzzel — 1 forintért egyre több dénárt adnak a XVI—XVII. század folyamán. 1550 körül pl. már 140—150 dénárral számolnak 1 forintot a forgalomban. Lásd Horváth T. A. a 36. lábjegyzetben közölt tanulmányát.

segítségével kell igazolnunk ugyanazt az árviszonyt, ugyanazon a piacon! A helyi piacok árhullámzásának vizsgálatánál az áradatokon kívül — lehetőség szerint — a termelés mennyiségi volumenét és a termelő gazdaságok számát is állapítsuk meg. Szokatlan intenzitású ár- vagy bérhullámzás indokait keresve gyakran foglalkoznunk kell az ártermelés, a piaci kereslet és a szállítási kapacitás közötti egyensúly, illetve feszültség kérdésével is.⁶³ (Élhez különösen az illető piacra vonatkozó dézsmajegyzékek és urbáriumok anyaga nyújthat segítséget.)

Kiemelkedő fontossága van minden, az *áruszállításra* és a fuvarozásra vonatkozó adat gyűjtésének, tekintet nélkül arra, hogy az árviszonyokat a helyi piacok keretei között tanulmányozzuk. Csak a fuvarozás tömegének, sűrűségének és költségének számszerű ismeretében tudjuk ugyanis meghatározni a helyi piac zártsága és a növekvő áruforgalom közötti ellentmondás intenzitását, melynek hatása a helyi árindex alakulásában, bár nehezen mérhető, de fontos szerepet játszik. A helyi piacok ármozgásai közötti kölcsönhatás és kiegyenlítődes tanulmányozása úgyszólván lehetetlen az áruszállítási adatanyag (fuvar-költség!) ismerete nélkül. Végül az ártörténeti kutatásnak arra a külön nehézségére utalunk, hogy bár számos történészünk foglalkozott már⁶⁴ a feudális-kori mértékek problémájának tisztázásával, annak teljes-értékű megoldását — pl. egy jól rendszerezett, az eddigi eredményeket összegező kézikönyvet — mindmáig nélkülöznünk kell.

И. Н. КИШШ

ПРОБЛЕМЫ ИСТОРИИ ЦЕН И ЗАРАБОТНОЙ ПЛАТЫ В ВЕНГРИИ МЕЖДУ 1550 И 1650 ГГ.

Резюме

История цен и заработной платы в настоящее время, может быть, является наименее разработанной отраслью венгерской исторической науки. Поэтому, изучение богатой французской, австрийской, польской и т. д. исторической литературы по истории цен и заработной платы имеет для нас особое значение. Из анализа работ французских историков в первую очередь мы можем вывести методологические выводы (например проблему «niveau général des prix»), а австрийская и польская специальная литература ценна для нас не только с точки зрения методики, но и с точки зрения прямых исторических связей и параллельного развития. Об отечественной цене венгерского экспортного скота в 16—17 вв., мы знаем очень мало, в то же самое время образование цен на «венгерского вола», появлявшегося на венском рынке точно знаем по работе Прибрама.

Цель нашего исследования заключается в том, чтобы поставить проблему исследования цен, и поэтому в первую очередь мы занимаемся вопросами трудностей и методики исследования отечественной истории цен. В связи с этим в качестве иллюстрации мы публикуем некоторые результаты наших исследований. В агрогородах винного района комитата Земплен, мы исследовали 10-летнее образование цен некоторых сельскохозяйственных продуктов (хлеба, овса, каплуна и яиц). В ходе этих исследований мы пришли к выводу, что внезапный рост цен этих четырех продуктов совпадал с временным сокра-

⁶³ Jellemző, hogy a gazdasági-társadalmi háttér szerepének és hatásának elemzése teljesen hiányzik az egyébként kitűnő osztrák feldolgozásból, a többször idézett Pribram kötetből.

⁶⁴ *Léderer Emma*: Régi magyar úrmértékek. Századok, 1923. — *N. Kiss István*: Adalékok a magyar mérésügy középkori történetéhez. Bpest. 1959. A „Fejezetek a magyar mérésügy történetéből” című kötetben. — *Makkai László*: I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai és *Maksay Ferenc*: Urbáriumok, XVI—XVII. század című kötetek mutatóiban stb.

шением флуктуации населения и купли-продажи земли. Наши источники не дали возможности объяснить это явление, и его следует считать местным явлением. Мы проанализировали образование издержек по гужевому транспорту на упомянутой территории между 1550 и 1610 гг. Данные показывают, что при минимальном повышении индекса стоимости перевозок зерна, индекс стоимости перевозок вина возрастает приблизительно в четыре раза! Это явление показывает, что дорогие и малощные упряжные перевозки вообще мешают развитию товарооборота между местными рынками. При перевозке экспортных продуктов (как например, вина), которые несмотря на дороговизну перевозок выходят за пределы местных рынков, местные средства транспорта уже не могут удовлетворить растущую потребность в перевозках. Поэтому растет индекс стоимости транспортировки вина. К сожалению, в этом отношении тоже не знаем, что явление обнаруженное в комитате Земплэн в каком виде проявляется в соседних комитатах («рынках»).

В заключении мы занимаемся некоторыми условиями исследовательской работы. По своему опыту мы тоже убедились в том, что в исследовании истории цен можно использовать только такую группу источников, которая относится к местному рынку, и дает хронологически непрерывные материалы, и ее данные относятся к фактическим ценам рыночного оборота. В ходе исследований следует обращать особое внимание на все данные стоимости транспортировки, и следует выяснить социально-экономический «тыл» данного местного рынка (например, волюмен производства, число производителей, производственные отношения и т. д.).

I. N. KISS

PROBLÈMES CONCERNANT L'HISTOIRE DES PRIX ET DES SALAIRES EN HONGRIE ENTRE 1550 ET 1650

Résumé

L'histoire des prix et des salaires constitue un des domaines les plus négligés par les investigations poursuivies sur le plan de la science historique hongroise. Dès lors l'étude des abondants résultats acquis par les sciences historiques française, autrichienne, polonaise, etc., recèle pour nous un intérêt de plus en plus accentué. Pendant que l'activité des chercheurs français nous renseigne en premier lieu sur des problèmes d'ordre méthodologique (par exemple le problème du niveau général des prix), la littérature spécialisée autrichienne et polonaise, elle, s'avère extrêmement utile non seulement du point de vue méthodologique, mais aussi en ce qui concerne les problèmes historiques concrets et l'évolution parallèle y accusée. Quant aux conditions de prix connues en Hongrie au cours des XVIe—XVIIe siècles en connexion avec l'exportation des boeufs hongrois on n'a guère de données, par contre sur la formation des prix des «boeufs hongrois» sur le marché de Vienne, nous disposons — grâce à l'ouvrage de Pribram — d'informations précises.

Conformément au caractère de notre composition qui se limite à soulever des problèmes, nous nous devons de nous pencher en premier lieu sur l'étude des difficultés surgies dans le pays par rapport aux investigations touchant l'histoire des prix et les problèmes méthodologique qui y sont relatifs. Ce faisant — à titre d'indications modestes — nous ne serons pas sans communiquer quelques résultats acquis par les recherches effectuées sous ce rapport. Nous nous sommes mis à fouiller dans les bourgades situées dans la région dite viticole du Hegyalja (comitat de Zemplén) la formation des prix accusée pendant dix ans par certains produits agricoles (pain, avoine, chapon, oeufs). Ce faisant nous sommes arrivés à conclure que la hausse rapide des prix des ces quatre espèces de marchandises alla de pair avec le décroissement transitoire montré par la population et la vente des propriétés foncières. Ce phénomène, dont l'explication à fond fait défaut dans nos sources est à considérer comme étant d'un effet local. Nous venions de soumettre à une analyse la formation des frais de charriage entre 1550 et 1610. A la lumière des données nous sommes parvenus à constater que, comparé à la hausse minime accusée par l'index des frais de transport des céréales, l'index de port du vin monta à peu près à son quadruple, ce qui renvoie au fait que les charriages coûteux et

à la capacité réduite entravèrent en général l'évolution de l'échange des marchandises entre les marchés locaux. Par contre quant aux marchandises exportables (par exemple le vin) qui supportent bien la cherté des transports et de ce fait sont en mesure de dépasser les limites des marchés locaux, les exigences de transport toujours croissantes ne pouvaient être satisfaites par une capacité locale à disposition. Ce à quoi renvoie la hausse de l'index des frais des transport du vin. Malheureusement les données dont nous disposons ne sont pas susceptibles de nous informer sur la question comment ce phénomène constaté dans le comitat de Zemplén s'était présenté dans les comitats (marchés) limitrophes?

Pour terminer nous ne manquerons pas de renvoyer à quelques conditions méthodologiques nécessitées par les recherches. A la faveur de propres expériences nous sommes portés à affirmer, que dans le domaine des investigations touchant l'histoire des prix, les groupes de sources portant sur le marché local sont seuls à être utilisés sous ce rapport. Au cours des recherches poursuivies une attention particulière est à attribuer à toute donnée touchant les transports de marchandises, et l'arrière-plan économique et social du marché local est également à préciser (par exemple: volume de la production, nombre des producteurs, rapports de production, etc.)

DOLMÁNYOS ISTVÁN

Károlyi Mihály és a „szentpétervári út”

(Az orosz—magyar szövetség gondolata 1914-ben)

A magyar függetlenségi párt négy évtizedes története nem bővelkedett merész külpolitikai lépésekben. A dualizmus „fejlesztésének” ingoványos talaján a külpolitika szükségszerűen másodrendű kérdéssé alacsonyodott. A párt ugyan sokszor bírálta a Monarchia diplomáciáját, de tagjainak többsége (a Kossuth Ferenc vezetése alatt álló irányzat) a részletkifogások ellenére hű maradt a német szövetség gondolatához. Még a kisebbséget alkotó Ugron Gábor—Holló Lajos-féle csoport sem fordult szembe határozottan a Ballplatz járszalag-politikájával, pedig nyílt elégedetlenséggel szemlélte a német befolyás elhatalmasodását. A párt egyetlen valamirevaló külpolitikai kísérlete Ugron Gábor századvégi tétova francia-akciója volt, amely azonban éppen személyi jellegénél és elszigeteltségénél fogva nem talált megértésre a francia kormányköröknél.

Míg Franciaország nagyjában-egészében állandónak tekinthető értékelést kapott a függetlenségi párt nyilatkozataiban, Oroszország megítélése az idők során lényeges változásokon ment keresztül. A „három császár szövetsége”-nek, vagyis a Monarchia és Oroszország szövetségének időszakában minden számottevő ellenzéki fellépés a hivatalos Oroszország és az írásban rögzített Habsburg—Romanov szövetség elleni hangulatkeltéssel járt együtt. A külpolitikai kérdésekben mozgékonyabb Ugron-irányzat akkori állásfoglalását jól mutatja, hogy az 1877—1878. évi orosz—török háború idején Ugron Gábor és hívei a Monarchia semlegességi nyilatkozatával dacolva, egy Erdélyből kiinduló fegyveres magánvállalkozással akarták hátbatámadni a cári csapatokat. Az osztrák császár és az orosz cár szövetségének megbomlása, majd Franciaország és Oroszország erőteljes közeledése új helyzetet teremtett. Az Ugron-irányzat francia rokonszenve akarva-akaratlan orosz szimpátiába kezdett áthajolni. Igaz ugyan, hogy maga Ugron Gábor még a századfordulón, az említett francia-akció idején is többször támadta a hivatalos Oroszországot, de követői többé-kevésbé nyíltan revízió alá vették a párt korábban kialakult véleményét. Az új század kezdetétől még a Kossuth-féle frakciónál is találkozunk az orosz—magyar történelmi kapcsolatokra, a cári Oroszország külpolitikájára vonatkozó engedékeny megállapításokkal. A hadügyi költségvetések tárgyalásakor és a Monarchia fontosabb külpolitikai lépéseinek időszakában csaknem mindig felharsant a függetlenségi pártnak az orosz támadás veszélyét lekicsinylő, s a cári külpolitika magyarbarátnak tartott lépéseit méltató kórusa. Anélkül azonban, hogy ebből a függetlenségi párt bármiféle konkrét következtetést levont volna a német szövetséggel való szakítást, vagy az esetleges orosz—magyar közeledést illetően.¹

¹ Ugron francia-akciójához és a függetlenségi párt orosz vonatkozású nyilatkozataihoz ld. *Dolmányos István*: A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901—1904). Bpest. 1963. 106—107, 180—184. l.

Az utóbbi vonatkozásban csak az első világháború előtt kialakult politikai válság hozott újabb fejleményeket. A magyar irodalomtörténeti kutatás már régebben felhívta a figyelmet Ady Endre egyik 1914-ben írt — s az alábbiakban részletesen ismertetett — cikkére, amely a függetlenségi párti képviselők szentpétervári utazásának tervével kapcsolatban melegen támogatta egy olyan orosz—magyar szövetség megkötését, amely alkalmas lett volna elősegíteni a német befolyás elhárítását, a nemzeti függetlenség és az ország demokratizálásának kivívását. Nem tisztázódtak azonban a függetlenségi párt akciójának történeti körülményei, s így Ady Endre állásfoglalását sem sikerült megfelelő keretbe illeszteni. A szentpétervári utazás terve annál inkább felkeltheti a történetsszakutatók figyelmét, mert a függetlenségi párt pályafutásának szokatlan, s az orosz—magyar történeti kapcsolatok szempontjából is tanulságosnak ígérkező külpolitikai kezdeményezéséről van szó. Az a ma már kevésbé ismert tény, hogy hazánkban egy orosz-ellenes háború küszöbén ismert politikai tényezők és számottevő tömegek körében oroszbarát hangulat mutatkozott, önmagában véve is vonzó kutatói feladatokra utal.

Tanulmányunkban a szentpétervári terv hazai visszhangját, az orosz—magyar kapcsolatok folyamatában elfoglalt helyét, valamint a függetlenségi párt külpolitikai nézeteinek 1914 első felében megfigyelhető fejlődését kívánjuk megvilágítani. A további kutatástól várjuk azonban az akció oroszországi visszhangjának és a nemzetközi diplomáciai körökre gyakorolt hatásának részletes leírását.

1. A közvélemény értesül a szentpétervári utazás tervéről (1914 március — április első fele)

1914 tavaszán a munkapárti kormány és a vele szembenálló függetlenségi párti, néppárti, Andrássy-párti ellenzéki képviselők, valamint az utóbbiak csoportját bizonyos feltételekkel támogató szociáldemokraták éles küzdelme jellemezte a magyarországi politikai helyzetet. Tisza István, aki évek óta irányította a munkapárt tevékenységét, majd formálisan is a kormány élére került, az előző hónapokban kemény megtorló intézkedésekkel igyekezett visszaszorítani a népmozgalmakat, sőt a polgári-földesúri ellenzékre is érzékeny csapásokat mért. Törekvéseit több vonatkozásban siker koronázta, ami csak fokozta az ellenzék elkeseredettségét.

A belpolitika hadállásainál térdre kényszerített opposzió égett a revansvágytól. Mivel azonban nem volt a forradalmi megoldások híve, ilyen értelemben nem is mozgósíthatta a széles néprétegeket. Más eszközöz kellett folyamodnia. A kiutat akkor elsősorban a külpolitikai kérdések feszegetésében, illetve a külpolitikai akcióban találta meg, amelynek rendkívül kedvezett a feszült nemzetközi légkör.

A külpolitikai akció annál szükségesebbnek látszott és eredményesebbnek ígérkezett, mert a parlamenti ellenzék mindkét irányzatát feltűztették a balkánháborúk eseményei.

A Justh—Károlyi csoport több tekintetben felismerte a Monarchia kardcsörtető külpolitikájának kalandorságát, magyar-ellenességét, és az imperialista hatalmi tömbök esélyeit mérlegelve mindinkább meggyőződött a központi hatalmak gyengeségéről, belső ellentéteiről.

A német szövetség szilárd híveit is kétségekkel és elégedetlenséggel töltötte el, hogy a nagy konfliktus idején a Monarchia nem kapta meg Németország-

tól a várt segítséget. Ez adott lehetőséget a függetlenségi párt Apponyi-frakciójának és az Andrássy-csoportnak, hogy az orosz kérdéssel kacérkodva, a külpolitikai vitákat felhasználva ne csak a Tisza-kormány pozíciójának gyengítésén, de a német kormány befolyásolásán is munkálkodjék.

A kezdeményezés a parlamenti ellenzék fő erejétől, a függetlenségi párttól indult ki. Az egykori Justh-párt (jelentős részben a régi Ugron-féle frakció) az egyesült függetlenségi pártban a Monarchia külpolitikájának erőteljesebb bírálatát követelte. A párt vezetésében bekövetkezett változások elősegítették ennek az irányzatnak ideiglenes térhódítását. Az egyesült pártnak két elnöke volt: Kossuth Ferenc és Justh Gyula. Mivel azonban mindketten súlyos betegségben szenvedtek, a párt tényleges irányítása lassan az ügyvezető elnökké választott Károlyi Mihály gróf kezébe kezdett átesni. A fiatal politikusra nagy hatást gyakorolt a Monarchia külpolitikájával elégedetlen párt-csoportosulás,² s Justh betegsége idején az egész irányzat már őt tekintette szószólójának.

A korábbi sérelmi nyilatkozatokon túllépő külpolitikai akció 1913 októberében Károlyi Mihály párizsi utazásával kezdődött. A látogatás nyílt tüntetést jelentett a hármasszövetség ellen. Károlyi emlékirataiban nyomatékosan rámutat, hogy a párizsi tárgyalások az Oroszországhoz való közeledést és kapcsolatteremtést is szolgálták, de ennek a gondolatnak nyílt hangoztatására akkor még nem tartották elég érettnek, előkészítettnek az orosz-ellenes propaganda légkörében nevelt magyar közvéleményt.³ A párt tömegeit s a politikai kérdések iránt érdeklődő szélesebb publikumot ekkor még alig foglalkoztatták az orosz vonatkozású elképzelések, sőt arról sem értesültek, hogy a franciaországi látogatás után a függetlenségi párt ügyvezető elnöke Szentpétervárra készült. Mivel Károlyi Mihály nővére a Monarchia akkori szentpétervári követének, Szápáry Frigyes grófnak felesége volt, a tervbe vett utazást egyszerű rokoni látogatásnak kívánta volna feltüntetni.⁴ 1914 februárjában azonban Károlyi Mihály Oroszország helyett az Északamerikai Egyesült Államokba indult, s az amerikai utazás még inkább elterelte a közvélemény figyelmét a Monarchia keleti szomszédjáról.

A szentpétervári utazás terve azonban lassanként kiszivárgott. A munkapárti politikusok és a Monarchia külügyeinek sáfárjai, akik addig is nagy nyugtalansággal és haraggal szemlélték a függetlenségi párt ügyvezető elnökének nyugati tárgyalásait, még érzékenyebben reagáltak az Oroszországgal kapcsolatos tervekre. A kormány ún. néplapja február végén már az oroszbarátság vádját helyezte Károlyi Mihály elleni támadásainak középpontjába.⁵

Az ellenőrizhetetlen híreszteléseknél nagyobb benyomást gyakoroltak a politikai életre az ellenzék részéről Károlyi eltávozása után elhangzott orosz vonatkozású nyilatkozatok. Így Polónyi Géza egyik parlamenti felszólalása, amelyben egyetértően ismertette a *Novoje Vremja* c. orosz lap (az ún. mérsékelt jobboldaliak és az októbristák orgánuma) március 7-i számának egyik írását. A szóbanforgó cikk a baráti törekvések kiemelésével tárgyalta az orosz–magyar történeti kapcsolatokat és az Ausztriával való szembefordulásra szólította fel a magyar politikusokat. Polónyi Géza — e gondolatokat továbbfűzve — Romá-

² Igazmondó, 1914, máj. 16. 2. l.

³ *Károlyi Mihály*: Egy egész világ ellen. München. 1923. 87–93. l.

⁴ Lásd Károlyi erre vonatkozó nyilatkozatát, Magyarország 1914. máj. 1. 3. l. Vö.: A Nap, 1914. ápr. 8. 1. l.

⁵ Igazmondó, 1914. febr. 21. 5. l.

nia példájára utalva hangoztatta: „...be van bizonyítva, hogy Ausztria protekciója és a hármass szövetség nélkül is megállhatnak nálunknál apróbb nemzetek önállóságban és függetlenségben.” Megvádolta a kormánylapokat, hogy tudatosan „lázítanak Magyarországon az oroszok ellen azért, hogy a legközelebb bekövetkezendő ujoncz- és egyéb teheremeléseket már előre beharangozzák és megindokolják”. Végül elismeréssel szólt Károlyi Mihályról, „aki a nemzetnek igazán jól és helyesen felfogott érdekében a hármasszövetségi törhetetlen evangéliumot végre-valahára megtörte...”⁶

A függetlenségi párt Károlyi-frakciója részéről elhangzott külpolitikai nyilatkozatok, amelyek egyre gyakrabban hivatkoztak Oroszországra, annál inkább megriasztották a munkapárti kormányt, mert a néppárt és más ellenzéki csoportosulások egy ideig a fenntartások ellenére is bizonyos ösztönzéssel és együttérzéssel figyelték a függetlenségi akcióját. A néppárt központi orgánuma ebben az időben gúnyos kérdést tett fel a munkapárti kormánynak: „A magyar szabadság trubadurjai (ti. Tiszáék) miért zengenek halk szerelmi dalt Németország felé s miért a sötét akkordok, amikor Oroszország felé fordul tekintetük?” A lap természetesen félreérthetetlenül megírta, hogy a maguk részéről továbbra is a hármass szövetség hívei maradnak, de ennek ellenére megértéssel szemlélik a függetlenségi párt eljárását, mert az általuk becsült érdekeket sértve érzik, s úgy látják, hogy „Magyarországon a munkapárti kormánypolitika növeli az oroszbarát érzelmeket...”⁷ A néppárt vezetőinek későbbi nyilatkozatai hasonló szellemben értékelték az eseményeket.⁸

Az ellenzék Oroszország felé kanyarodó külpolitikai kampánya különösen megerősödött Vilmos császár schönbrunni és miramarei látogatásakor. Ezzel végleg betelt a pohár, Tisza István ellentámadásba kezdett. Először a parlamentben egyszerű külpolitikai zsarolással vádolta meg az ellenzéket. „És mire való ez a kacérkodás Oroszországgal és ez az állásfoglalás a hármasszövetség ellen — tette fel a kérdést — másra, mint arra, hogy rámutassanak, hogy az az elégedetlenség, amelyet Magyarországon ez az átkos kormány létrehoz, (derűtlenség) még a hármasszövetséghez való ragaszkodást is megingatja? És itt fantáziájuk még Bécsen túl egész Berlinig is el talál száguldani.”⁹

A következő lépés Tisza Istvánnak az Igazmondó c. lapban megjelent, nagy visszhangra talált cikke volt. Már a támadás formája is feltűnést keltett: a miniszterelnökök ritkán cikkeztek napilapokban, még kevésbé az akkoriban lenézett ún. népújságokban. Ha ennek ellenére cikket írtak, szinte bizonyos, hogy nem a külpolitikáról alkotott véleményüket tették közzé. Tisza István azonban éppen a külpolitikáról érkezett „A német császár Bécsben” c. cikkében. A reá jellemző fanatizmussal és a külpolitikai kérdésekben tanácsos körütekintés teljes hiányával magasztalta a német hadsereget és csempülte a Németországgal szembenálló nagyhatalmak hadi erejét, hogy ezzel a fennhéjázással

⁶ Az 1910. évi jún. hó 21-ére hirdetett országgyűlés képviselőházának naplója (a továbbiakban Képv.n.) 23. k. Bpest. 1914. 96, 122—123. l. — 1914. márc. 18.

A korabeli parlamenti pártok rendezetlen szervezeti életét jól jellemzi, hogy Polónyi Géza, aki ekkor formálisan nem tartozott a függetlenségi párthoz (vö. Népszava 1914. ápr. 21. 4. l.) ismételtén a párt nevében nyilatkozott, a függetlenségi párthoz tartozónak vallotta magát) (pl. Képv. n. 24. k. 171. l.). A párt is tagjaként kezelte, sőt, mint erre később még kitérünk, hivatalos megrovásban is részesítette.

⁷ Alkotmány, 1914. márc. 24. 1. l. — „A magyar nemzet és a hármasszövetség.”

⁸ Zichy Aladár gróf nyilatkozatát ld. Magyarország, 1914. ápr. 15. 4—5. l. („Zichy Aladár gróf a hármasszövetség ellen”). Rakovszky István nyilatkozata uo. ápr. 18. 6. l. („A helyzet”).

⁹ Képv. n. 23. k. 200. l. — 1914. márc. 20.

gátat vessen a hármasszövetség-ellenes hangulat továbbterjedése elé. Még azt a megállapítást is megkockáztatta, hogy az orosz birodalom „nagyravágyása” esetén a német hadsereg kétötöd része elegendő lesz Oroszország ellensúlyozására. Az ellenzék jó taktikával igyekezett megosztani. Kirohanásának élet azok ellen a függetlenségi párti politikusok ellen irányította, akik nem tették le a hűségesküt a hármasszövetség mellett. Ezekkel szembeállította a német szövetség mellett kitartó, „komolyabb, képzetebb” Andrássy Gyulát, Apponyi Albertet és elvárataikat. Ám az utóbbiak számára is volt bíráló szava. Burkolt formában megismételte azt a vádat, hogy az ellenzék kisebbszű tagjainak időleges szabadjára engedésével politikai zsarolást folytatnak.¹⁰

Tisza onnan kapott először feleletet, ahonnan nem várta. A cikket német közvetítéssel szárnyára vette a világsajtó. A párizsi és szentpétervári lapok felháborodással kommentálták a magyar miniszterelnök kardcsörtetését és elégtételt követeltek a Monarchiától. Tisza kifejezésmódja a bécsi körökben is visszatetszést keltett. Néhány nap múlva Tisza István újabb külpolitikai újsággal jelentkezett az Igazmondóban, s egy sokkal taktikusabb írással hozta helyre a hibát. Most már bizonygatta, hogy „maga az orosz cár őfelsége, de általában az orosz külpolitika felelős intézői azt a helyesebb, tisztultabb orosz politikát követik, amelyik nem hoz ellentétbe egymással, nem idézi fel reánk a háború veszedelmeit. Ezt örömmel és elismeréssel vesszük tudomásul s a magunk részéről szívesen meg tesszünk mindent az egyetértés megerősítésére.”¹¹ Tisza tehát esztúrt tettettét oroszbarátsággal igyekezett elejét venni a függetlenségi párt esetleges orosz-orientációjának.

Tulajdonképpen az Igazmondóban közölt Tisza-cikkkel kapcsolatban tudatosodott a szélesebb közvéleményben, hogy az ellenzéki vezetők egy része a hármasszövetséggel elégedetlenkedve, az Oroszországhoz való közeledésre gondol. Néhány héten keresztül ez az eshetőség foglalkoztatta a politizáló ember-tömegeket.

Érthető, hogy az Abbáziából hazaérkező Justh Gyulának azonnal külpolitikai nyilatkozatot kellett adnia. „Nagyon helyesen tették, ha támadták a hármasszövetséget” — jelentette ki Károlyiék akciójáról a függetlenségi párt népszerű elnöke. Az óriási fegyverkezés és az országban uralkodó politikai terror bizonyítja, hogy a szövetség politikája nem vitte előre Magyarország érdekeit. Justh úgy látta, hogy a magyar politika válaszüthöz ért. „Amennyire ez lehetséges, a hármasszövetség keretében, ha pedig nem lehetséges, — és amint az előzmények mutatják, nem lehetséges — akkor más szövetségben kell keresnünk a nemzet nagy érdekeinek érvényesítését.” Magyarországnak a balkán-államokhoz kell közelednie, velük kell bizonyos megegyezésre jutni. A nyilatkozat még nem említette Oroszországot.¹² Justh Gyula hármasszövetség-ellenes megjegyzéseinek visszhangját növelte, hogy korábban évtizedeken keresztül maga is a szövetség határozott támogatóihoz tartozott.

A függetlenségi párt elnöke még nem említette a szentpétervári utazás gondolatát, de nyilatkozatának közzétételekor a kormánypárti Az Újság tudni vélte, hogy a Károlyit követő képviselők az orosz fővárosba készülnek és „a hár-

¹⁰ Igazmondó, 1914. márc. 28. 2. l. — Tisza nyomán a lap a továbbiakban is szorgalmasan támadta a „muszkabarát” Polónyi Gézá és Károlyi Mihályt. Ld. pl. 1914. ápr. 4. 3. l.

¹¹ Uo. 1914. ápr. 11. 2—3. l. — „Megint a külügyekről.”

¹² A Nap. 1914. ápr. 7. 3. l. — „Justh a hármasszövetség ellen.” A Nap számára adott nyilatkozatot a Magyarország is közölte 1914. ápr. 7. 5. l. (Vö. az ápr. 8-i sz. 5. lapján található sajtóhiba-helyesbítéssel.)

mas entente és különösen az orosz szövetség mellett foglalnak állást”.¹³ A Justh-frakcióhoz közelálló A Nap (formálisan független bulvárlap) bizonyos fokig alátámasztotta ezt az értesülést, amikor elismerte, hogy az amerikai utazás előtt Károlyi valóban Oroszországba kívánt látogatni, most pedig „még nem lehet tudni, hogy tulajdonképpen hogyan áll az oroszországi kirándulás egész terve. Nem lehet tudni, hogy csak terv-e, vagy már szándék. De annyi bizonyos, hogy komoly és jelentős dolog lehet, mert a kormányt módfelett fölingerelte és megijesztette...”.¹⁴

A Nap szerkesztőségének bizonytalankodó véleményétől eltért Beck Lajosnak, a függetlenségi párt ügyvezető igazgatójának és Lovászy Mártonnak, a párt elnöki tanácsa tagjának ugyanebben a számban közölt nyilatkozata. Lovászy kerekén kijelentette, hogy a szentpétervári útról semmit sem tud, semmit sem hallott. Beck Lajos nyilatkozata valamivel többet mond, de szintén tagadó értelmű: „Sem hivatalos, sem egyéb formában ilyen eszme ki nem alakult. Beszélgetni beszélgettünk arról, hogy — amint a nagy kultúrnemzetek közt általában szokásos parlamenti érintkezés — nem volna semmi különös abban sem, ha kirándulnánk Oroszországba. Ez a beszélgetés azonban — ismétlem — nem öltött konkrét formát, úgy hogy a tervről komolyan beszélni ma még nem lehet.”¹⁵

A nyilatkozatok hangja és a lap szerkesztőségének kommentárja között mutatkozó árnyalati különbség már felhívja a figyelmet a függetlenségi párton belül mutakozó ellentétekre.

Beck és Lovászy nyilatkozatát a Magyarország is közölte, és a következő megjegyzést fűzte hozzá: „A szentpétervári látogatás tervéről mi ugyan semmit sem tudunk, sőt tudtunkkal nem is tervezték eddig ilyen kirándulást.”¹⁶

A buzgó cáfolás nem fegyverezte le az osztrák lapokat és a kormánysajtót. A Neue Freie Presse április 8-i számában Justh nyilatkozatát ismertette (bár amint jeleztük, Justh Oroszországról nem beszélt) azzal vádolta a függetlenségi párt elnökét, hogy Oroszország karjaiba akarja hajtani Magyarországot és szlavofil politikát folytat. A támadás Justh Gyulát ismét szólásra kényszerítette. A Világ munkatársának újabb nyilatkozatot adott. „Én sohasem mondtam, hogy szlavofil vagyok. Igenis bíráltam és fogom is bírálni a hármasszövetséget abból a szempontból, hogy Magyarország érdekeit előbbre viszi-e vagy sem” — jelentette ki és hozzátette, hogy olyan szövetséget kíván, „amely nem elnyomja, de előmozdítja a magyar érdekeket is. Ha ez lehetséges a hármas szövetségben, maradjunk benne, mert hisz én nem vagyok dogmatikus ellensége ennek az alakulásnak. Igaz, hogy dogmatikus híve sem. De most német járszallagon vezette-tünk.” A nyilatkozat egyebek mellett megemlítette, hogy a kossuthi Duna-konföderációs terv szellemében közeledni kellene a Balkán-államokhoz. Oroszországról érdekes módon ez alkalommal sem emlékezett meg Justh Gyula.¹⁷

¹³ Az Űjság, 1914. ápr. 7. 3—4. l. — „Magyar—muszka barátkozás.”

¹⁴ A Nap, 1914. ápr. 8. 1—2. l. — „Föl Oroszországba?”

¹⁵ Uo.

¹⁶ Magyarország, 1914. ápr. 8. 2—3, 4. l. A következő nap még határozottabban tagadta az utazás tervét: „Mi már tegnap kijelentettük, hogy ilyen tervről tudomásunk nincs, ma pedig alaposan utánajártunk a dolognak s módunkban volt meggyőződni, hogy a híresztelés semmi alappal nem bír. A függetlenségi párt vezetősége kebelében ilyen terv egyáltalán nem merült föl...” Uo. ápr. 9. 2. l.

¹⁷ Világ 1914. ápr. 10. 3. l. — „A függetlenségi párt és a hármasszövetség.” A következő nap Justh hasonló tartalmú nyilatkozatot adott a Neues Wiener Journal-nak, amelyet magyar nyelven a Magyarország ápr. 12-i száma közölt. 8. l. — „Justh Gyula a hármasszövetségről.”

Justh Gyula második nyilatkozata kapcsán a függetlenségi párti sajtó ismét foglalkozott a szentpétervári utazás tervével. A Magyarország még ez alkalommal is vaklármának tartotta a felrepült híradást, de most már hozzátette, hogy szükség van az Oroszországhoz való közeledésre. „A legutolsó balkáni válság — írta —, melynek terheit a magyarság viselte el, meggyőzőtt bennünket arról, hogy egyedül az Oroszországgal való megégyezés garantálhatja a kettős monarchia békéjét.” A továbbiakkal a lap figyelemreméltó megjegyzést tett: „Károlyiék akciója volt tulajdonképpen az oka, hogy Berchtoldék közeledtek Oroszországhoz. Így akarta Bécs Budapestet megelőzni.” Ezzel azonban a Magyarország szerkesztősége közvetve elismerte, hogy a Károlyi-csoport orosz akciót tervez.¹⁸

A Nap ennél is tovább ment. „Kormánypárti forrásból — Péterváron keresztül — azt jelentik, hogy a függetlenségi képviselők nem kaptak meghívást orosz politikai körökből és a kirándulás ismeretlen okokból elmarad. Ez a híradás legfőleg a munkapárt és a külügyminiszter óhaját fejezi ki”¹⁹ — olvassuk egyik szerkesztőségi cikkében. Vagyis a Justhhoz közelálló lap a kormánypárti hírforrással szemben is fenntartotta, hogy a függetlenségi képviselők valóban meghívást kaptak Oroszországból, sőt hirtelen a szentpétervári utazást is kilátásba helyezte! Ugyanebben a számban a szokásosnál nyomatékosabban különítette el Apponyi Albert politikáját az ellenzék többi vezetőjének állásfoglalásától.

Apponyi ugyanis abban a mértékben, ahogy az ellenzék egy részénél teret hódított a hármasszövetség politikája által kiváltott ingerültség, egyre kevésbé hangoztatott sérelmi szempontokat. Ehelyett inkább a német szövetség védelmét és a Károlyi-féle irányzatnak a függetlenségi párton belül történő visszaszorítását tartotta feladatának. Szócsöve, a Független Magyarország már az Igazmondó emlékezetes cikkei óta szembehelyezkedett a hármasszövetség elleni tendenciákkal. Jóllehet elítélte Tisza István fellépését, de a magyar miniszterelnökkel szemben Berchtold közös külügyminisztert eszményítette.²⁰ Kisvártatva Apponyi személyesen is jelentkezett, mintha választ kívánt volna adni a Nap megjegyzésére.

Husvét vasárnapján közzétett cikkében²¹ tényként állapította meg, hogy az elégedetlenség „egyes függetlenségi politikusoknál és a függetlenségi közvélemény némely részében a hármasszövetség ellen napról-napra inkább terjed”, de azt állította, ennek tulajdonképpen nem a szövetség politikája, hanem a Tisza-kormány az oka. Csupán optikai csalódásról van szó, s ezért nem a szövetség, hanem a kormány ellen kell akciót folytatni. Végül Apponyi meleg szavakkal tett hitet a hármasszövetség mellett. Mivel a függetlenségi párt részéről óvatos kritikában részesítették a nyilatkozatot,²² Apponyi néhány nap múlva újabb interjút adott. Mikor a közte és Károlyi között kialakult „differenciák” esetleges kedvezőtlen hatásáról faggatták, a következőket jelentette ki; „Mint hogy a hármasszövetség-ellenes hangulatért én elsősorban a kormány politikáját teszem

¹⁸ Magyarország, 1914. ápr. 11. 3. l. — „A bécsi lelkiismeret.”

¹⁹ A Nap, 1914. ápr. 11. 1. l. — „Delegációs roham a hármasszövetség ellen.” Néhány nappal korábban sajtóhír jelent meg az orosz dumaképviselők egy csoportjának a függetlenségi párthoz intézett meghívásáról: Az Újság, 1914. ápr. 7. 3. l.

²⁰ Független Magyarország, 1914. ápr. 1. 1. l. — „Tisza külpolitikai cikket ír.” Vö. ápr. 8. 1. l. — „Az ellenzék és Oroszország.”

²¹ Magyarország, 1914. ápr. 12. 1—3. l. — „Külpolitikáról.”

²² Uo. 7. l.

felelőssé, nyilvánvaló, hogy ez a politika a maga javára nem használhatja ki az én fölfogásomat.”²³

A valóságban azonban Tisza István sohasem mulasztotta el Károlyi Mihály irányvonalának szembeállítását az ellenzék olyan „komoly” vezetőinek véleményével, mint Apponyi Albert vagy Andrássy Gyula.²⁴ A miniszterelnök jól tudta, hogy a német szövetséget támogató függetlenségi pártiak a kormány fontos szövetségesei lehetnek a külpolitikai vitában. Éppen ebből a felismerésből fakadt a munkapárt ingerültsége, amikor úgy ítélte, hogy Andrássy, Apponyi és társaik eljárása nem mindenben felel meg a hármasszövetség érdekeinek. A kormánypárti lapok bírálták az ellenzék németbarát elemeit, hogy nem harcolnak eléggé a „muzska kinin” hívei ellen: megértésről biztosítják a Károlyi-féle „muzsika-imádókat”, s így könnyelműen babrálnak a nemzeti közvélemény „finom srófjai és csavarjai” körül.²⁵ E következtetlenség okát a hatalomvágyban látták. A német-barát ellenzéki vezetők fenntartásaik hangoztatásával és a Károlyi-csoport időleges ösztönzésével csak a Tisza-kormányt akarják megbuktatni. Ila ez megtörténik, „Andrássy Gyula miniszterelnök úrnak csak intenie kell és Károlyi Mihály miniszter úr ez életben nem néz többé Oroszország felé”.²⁶ A bírálat lendületében tehát még a Károlyi-frakció eljárását is pusztá taktikázásnak és zsarolásnak nyilvánították.

A kormánysajtó több vonatkozásban leegyszerűsített — bár Andrássy Gyula, Apponyi Albert és Kossuth Ferenc politikáját illetően sok igazságot tartalmazó — helyzetmegítélése túlságosan derűlátó következtetések levonásához vezetett. „A Muszkaországba tervezett kirándulástól maguk is megijedtek” — összegezte a véleményét a munkapárt vezető lapja, és fölényes biztonsággal temette a máris elfeledtnék hitt ellenzéki gondolatot.²⁷ Pedig a szentpétervári út terve éppen a következő két hét során jutott legközelebb a megvalósításhoz.

2. A függetlenségi képviselők utazásának terve az érdeklődés középpontjában (1914 április második fele)

Április derekán figyelemreméltó változás tapasztalható a Justh—Károlyi-frakció magatartásában. Míg korábban e csoport vezetői inkább kerülték az oroszországi utazás témáját, sőt több ízben kifejezetten tagadták a terv létét, ettől kezdve nyíltan szóltak készülődésükről és az orosz—magyar közeledés hasznáról.

Először a frakció szócsöve foglalt állást az utazás mellett. „A történelem megtanította a hazájukat szerető magyarokat és oroszokat, hogy az egymáshoz való közeledést keressék és így szabaduljanak az osztrák—német ármány nyomása alól” — idézte helyeslően a Novoje Vremja egyik nyilatkozatát. A lap szerint az utazás dolgában főként Károlyi Mihály távolléte miatt nem történt elhatározás.²⁸

A Novoje Vremja újabb cikkéről Justh véleményét is kikérték. A legtekintélyesebb függetlenségi vezető ez alkalommal nem zárkózott el Oroszország

²³ Uo. április 17. 3—4. l. „Apponyi nyilatkozata.”

²⁴ Tulajdonképpen az utóbbi irányította az ellenzék németbarát szárnyának tevékenységét. Nyilatkozatai nagyjában-egészében fedték Apponyi elképzeléseit. Lásd Független Magyarország ápr. 8. 1. l.; Magyarország, ápr. 11. 3. l.

²⁵ Az Újság, 1914. ápr. 8. 1—2. l. — „A jelszó.”

²⁶ Uo. ápr. 17. 1. l. — „Rovás.” Lásd még: Igazmondó, 1914. ápr. 18. 3. l.

²⁷ Az Újság, 1914. ápr. 9. 1. l. — „Rovás”; április 10. 1—2. l. — „A szövetség ereje.”

²⁸ A Nap, 1914. ápr. 17. 1. l. — „A függetlenségek pétérvári útja.”

említésétől, mint a Novoje Vremja korábbi cikkéről adott nyilatkozatában. „Mi magyarok örömmel fogadhatjuk, hogy az orosz közvélemény rokonérzését nyilvánítja a magyarok iránt. Örvendetesnek kell ezt tartanunk, mert az orosz nyilatkozatokban jelentős közlekedés mutatkozik Magyarországhoz, amely hangulat föltétlenül kedvező hatású lesz Magyarország jövődi politikai és közgazdasági fejlődésére” — mondotta Justh Gyula, és megragadta az alkalmat, hogy ismét élesen bírálja a német járszalag politikáját.²⁹

A Justh—Károlyi csoport külpolitikái akciójának további kibontakozása szoros kölcsönhatásban volt a magyar tömegek körében hódító németellenes hangulattal. Batthyány Tivadar, akit Károlyi Mihály leghűségesebb elvbarátai között tartottak számon,³⁰ már április 12-én azt a korjelenséget emelte ki egyik cikkében, hogy „a hármasszövetség-ellenes mozgalom, összes következményeivel együtt rohamlépésben terjed”, és hozzátette, hogy „átmegy a nép vérébe az a tudat, hogy a mai munkapárti reakciós, magyarellenés, szabadságellenes uralmat is legalább részben a német szövetség terhére kell írni.”³¹

Batthyány szemlátomást túlozta a függetlenségi képviselők akciójának tömeghatását, de több adat arra mutat, hogy a függetlenségi párt befolyási körébe tartozó tömegek helyeselték a hármasszövetség bírálatát.³² Ebben az időben a „Magyarország” is hangsúlyozta a függetlenségi párthoz szító közvéleménynek a párt vezetőire gyakorolt hatását. „Nem ellenzéki aknamunka hát nálunk a német szövetség elleni álláspont, hanem *országos hangulat* (kiem. az eredetiben). Hisz az ellenzék vezetői közül: Kossuth, Apponyi, Andrássy, Zichy annyi csalódás után is még mindig a német szövetség mellett nyilatkoznak. De ők is érzik ezt az egyre növekvő hangulatot...”³³

Témánk szempontjából különös érdeklődésre tart számot az április 20-án Félégyházán megtartott nagyszabású függetlenségi párti népgyűlés, ahol a Justh—Károlyi csoport neves vezetői éppen a külpolitikái akciót tárták az egybesereglett több ezer főnyi tömeg elé. A szónokok egymás után támadták a hármasszövetség politikáját és nyíltan hangoztatták egy új külpolitikái orientáció lehetőségét. „Szembe kell helyezkedni azzal a szövetséggel, amely csak áldozatokat kíván tőlünk. Új barátok után kell nézni, meg kell ragadni az oroszok és franciák szimpátiáját” — hangoztatta Holló Lajos.

Utána Lovász Márton mondott beszédet, amelyben még határozottabban szólt egy esetleges orosz—magyar közeledésről. „A német hatalom — mondotta Lovász — ezer esztendeje arra törekszik, hogy elnyomja a magyarságot. Ezt az elnyomást tovább nem tűrjük és keresünk más szövetségest. Ha kell a muszkát.”

A hallgatóság „A Nap” tudósítója szerint hatalmas tapssal fogadta Lovász beszédét. A Népszava beszámolója, amely a tömegek magatartása szempontjából hitelesebbnek számít, e viharos tetszésnyilvánítást pontosan az orosz szövetség említéséhez rögzítette.³⁴

²⁹ Uo. ápr. 18. 3. l. — „Justh az orosz közeledésről”; a nyilatkozatot a Magyarország ápr. 18-i száma is közölte. 6. l.

³⁰ Ld. A Nap, 1914. ápr. 16. 1—2. l. — „Az ellenzék külpolitikája.”

³¹ Magyarország, 1914. ápr. 12. 3—5. l. — „A hármasszövetségről.”

³² Zlinszky István képviselő beszámolójában határozottan kijelentette, hogy nem híve a szövetségnek. A jelenlevő hallgatóság élénk tetszéssel fogadta Zlinszky szavait. Ld. uo. ápr. 15. 5. l. — „Beszámoló.”

³³ Uo. ápr. 17. 1. l. — „Magyarok és németek.”

³⁴ Népszava, 1914. ápr. 21. 3—4. l. — „Függetlenségi népgyűlés a hármasszövetség ellen.”

A továbbiakban Buza Barna fejtegette az orosz birodalommal való összeköttetés bizonyos előnyeit, majd a népgyűlés a határozat elfogadásával véget ért. „Különös örömmel üdvözlí a népgyűlés — szólt a határozat — azt a politikai törekvést, mely a Balkán államokkal, Francia- és Oroszországgal kíván békés megegyezést teremteni.”³⁵ Érdekes körülmény, hogy amíg a szónoklatokban — nyilván a tömeghatásra számítva — az orosz közeledés mozzanata állt előtérben, a határozat az utolsó helyen említette Oroszországot.

A félegyházi népgyűléssel egyidőben Polónyi Géza nyilatkozatot adott a berlini Nationalzeitungnak. Véleménye lényegében fedte a Lovászy által előadottakat: „... az 1849-re való visszaemlékezés bizonyos averzióval tölt el Oroszország iránt, de az önfenntartás ösztöne az utat Oroszország felé mutatja és nekünk ezt az utat követnünk kell, mert veszedelmeztetve látjuk Magyarországnak jövőjét a hármasszövetség politikája által.” Polónyi az orosz–magyar szövetséggel Oroszország fegyveres erejének támogatását kívánta megszerezni, s egyszersmind biztosítani óhajtott Franciaország és Anglia pénzügyi segítségét. „Hogy miképen gondolom ennek az agitációnak a jövőjét? — folytatódik a nyilatkozat. — Ezt a célt kívánja szolgálni az ellenzéki képviselőknek sokat vitatott oroszországi utazása is. Ez az utazás már egyszer tervbe volt véve és én magam meg vagyok arról győződve, hogy a magyar képviselők kirándulása Oroszországba, amelynek az a célja, hogy az ottani gazdasági köröket összhangba hozzák a magyarokkal és a két népet közelebb hozza egymáshoz, csak előnyös lehet. Én magam szívesen vennék részt egy ilyen utazásban és remélem, hogy ez a közeljövőben meg is fog történni.” A nyilatkozat záró mondatai hangsúlyozták, hogy „a függetlenségi párt csaknem zárt sorokban áll mögöttünk. Egyes pártvezéreinek nyilatkozatai (utalás Apponyi Albert és Kossuth Ferenc állásfoglalásaira — D. I.), amelyeket én fölötte nagyra becsülök, ebben a tekintetben csak egyéni véleménynyilvánítások.”³⁶

A Justh—Károlyi-csoport tüntető hadjárata és ennek tömegvisszhangja haraggal töltötte el a bécsi és budapesti kormányköröket. A Neue Freie Presse április 18-i vezércikke gonoszságnak nevezte a szentpétervári utazás tervét.³⁷ A következő nap a Pester Lloyd vezércikke támadta az ellenzék vezetőit és még az ellen is tiltakozott, hogy a Monarchia közvetítő szerepet játsszék a nagyhatalmi csoportulások között.³⁸ A magyar kormányajtó nyíltan hazaárulással és harácsolási vággal bélyegezte meg Károlyi Mihályt és a Szentpétervárra készülő képviselőket.³⁹ Sőt maga a miniszterelnök is szükségét érezte, hogy az Igazmondóban újabb kirohanást és fenyegetést intézzon az orosz közeledés lehetőségét emlegető függetlenségi pártiak ellen. Tisza István egyszerű „tányérozásként”, a pártkassza kényszerűségéeként igyekezett bemutatni a látogatás tervét.⁴⁰

A függetlenségi sajtó azonnal felvette a harcot a rágalmak ellen és egyéb érvei mellett arra hivatkozott, hogy 1867-ben a kiegyezés ellen tiltakozó Kossuth Lajost is orosz ügynökséggel vádolták meg az osztrák zsoldban álló politikusok. Ezzel kapcsolatban közzétették Kossuth Lajos néhány írását, aki tiltakozott e

³⁵ A Nap, 1914. ápr. 21. 1. l. — „Népgyűlés a hármasszövetség ellen.”

³⁶ Népszava, 1914. ápr. 21. 4. l.

³⁷ Ld. Az Újság ismertetését ápr. 18. 3. l.

³⁸ Pester Lloyd, 1914. ápr. 19. (Morgenblatt) 1. l.

³⁹ Ld. pl. Az Újság, 1914. ápr. 24. 2. l.

⁴⁰ Igazmondó, 1914. ápr. 25. 2—3. l. — „Amerikából Pétervárra.”

vád ellen. Kossuth ugyanakkor rámutatott, hogy Magyarországgal az orosz mumus segítségével igyekeznek elfogadtatni az osztrák gyámkodást, jöllehet éppen az osztrák birodalom hozza a magyarok nyakára a külső inváziót.⁴¹ E válasz annál találóbb volt, mert a szentpétervári utazás tervével kapcsolatban az osztrák és magyar kormánylapok nagyon szívesen hivatkoztak Kossuth Lajos törhetetlen cárelenességére.

A különböző vádakkal és rágalmakkal szembeszállva a Magyarország dacosan a Novoje Vremja egyik cikkét idézte, amely kigúnyolta, hogy Károlyi Mihályt, a gazdag földbirtokost, Berchtold sógorát ugyanúgy az orosz megvesztegetés vádjával illetik, mint a pánszlávizmus elleni harc ürügyén kipécézett szegény ördögöket.⁴² Egyébként a függetlenségi sajtó ezekben a hetekben több ízben közölt orosz tárgyú cikkeket. Az egyik tudósítás az orosz politikai helyzetet értékelte. Megállapította, hogy „az annak idején nagy erőfeszítéssel levert forradalom újból felüti fejét... a lakosság mindenütt a legnagyobb mértékben elégedetlen a helyzettel, amire annál nagyobb oka van, mert a bürokrácia apró és nagy zsarnokai ismét teljesen szabadjára vannak eresztve”.⁴³ Más alkalommal Bakonyi Endre Williams és Alekszinszkij könyveinek ismertetése kapcsán felevenítette személyes emlékeit az orosz forradalmi diáksággal történt találkozásairól. Bakonyi még ekkor is a konzervatív polgár szemléletével ítélte emlékeiről, de az elismerés szavait sem tagadhatta meg egykori tanuló társaitól: „És hogy szerettem őket a szegénységükért, a heroizmusukért, a tanulásukért, azért, amik lehettek volna.”⁴⁴

A „Gyeny” c. orosz lap híradását, amely szerint Oroszországban a legmelegebben és a legbarátságosabban készülnek fogadni a magyar képviselőket, a „Magyarország” örömmel ismertette. „Külpolitikánk egész jövőjére nagyfontosságú érték lenne az orosz közvélemény magyarbarát hangulata. Ha egyéb nem, itt van a nemsokára lejáró kereskedelmi szerződések dolga. Ebben is feltétlenül csak előnyünkre lesz, ha barátságossá válik irántunk az oroszok érzése. De általában hiszen mindig azzal fenyegetnek minket, hogy Oroszországból készül ránk a veszedelem, Oroszország akar minket legyőzni, felosztani. Hát ha ehelyett most barátságos érzés támad irántunk az orosz közvéleményben, nem csak előnyös lehet az nekünk, nem csak örülhetünk rajta?”⁴⁵

Ilyen körülmények közt érthető, hogy Károlyi Mihály hazaérkezésének híre — április 24-ére várták — a magyar parlament mindkét táborában a szenvedélyek felcsigázásához vezetett. Április 23-án a Justh—Károlyi frakcióhoz legközelebb álló lap nyíltan nekitámadt a függetlenségi párt elnöki tanácsának, mert az nyilatkozatban jelentette ki, hogy a hármasszövetség kérdésével még nem foglalkozott. A magyar mezőgazdasági kivitel elzáró német tilalmi vámok káros hatására és más tényezőkre utalva követelte, hogy a párt végre „csináljon külpolitikát”.⁴⁶

A függetlenségi párt ellenlábásainak izgalmát jól tükrözte Desbordes Ernő képviselőházi felszólalása, aki szinte vásári hangon beszélt a Szentpétervárra készülőről és megbélyegezni igyekezett az ellenzéknek azt a határozatát,

⁴¹ Magyarország, 1914. ápr. 26. 34—36. l. — „A magyarok és muszkák.”

⁴² Magyarország, 1914. ápr. 4. 6. l. — „Orosz hang az ellenzék küzdelméről.”

⁴³ Uo. ápr. 8. 7. l. — „Zavaros helyzet Oroszországban.”

⁴⁴ Uo. 1914. ápr. 16. 1—2. l. — „Az orosz »intelligencia«.”

⁴⁵ Uo. ápr. 16. 2—3. l. — „Magyarbarát hangulat Oroszországban.”

⁴⁶ A Nap, 1914. ápr. 23. 1. l. — „Áldozati bárány.”

hogy a delegációs szereplésre való jobb felkészülés érdekében egyelőre távoltartja magát a képviselőház üléseitől.⁴⁷

A munkapárt harci készülsége a kulisszák mögött is tetőfokra hágott. A Belügyminisztérium titkos ügynökeivel már korábban figyelemmel kísérte az ellenzék szélső szárnyának mozgalmát. A Justh—Károlyi-csoport külügyi akciója iránt mind a magyar, mind a közös minisztériumok élénken érdeklődtek. Április 23-án a Belügyminisztérium egybegyűjtötte a legfrissebb ügynöki jelentéseket és kísérléssel ellátva, megküldte a külügyminiszternek. E kísérléssel — mely mindmáig a szentpétervári utazás ügyének egyetlen fellelhető levéltári emléke — a jelentések összegezése alapján kétségtelennek tartja, hogy a függetlenségi párt tárgyalásokba kezdett a budapesti orosz főkonzulátussal.

A „*kívül belül bizalmas*” jelzéssel ellátott iratban a következőket olvassuk:

„A székesfővárosi államrendőrség detectiv testületének főnökhelyettese által tett háromrendbeli bizalmas jelentést másolatban van szerencsém Nagyméltóságodnak szíves tudomásulvétel, esetleg intézkedés végett tisztelettel megküldeni.

A bizalmas értesülés szerint a függetlenségi országgyűlési képviselők pétervári utazása ügyében a budapesti orosz főkonzulátusnál tárgyalások indultak meg, amelyeknek során az is kilátásba helyeztetett volna, hogy Szentpétervárra menő képviselők az 1849-iki háború alkalmával orosz hadsereg által elfoglalt magyar zászlókat megkapnák, hogy ezzel eljárásuknak súlyt és népszerűséget szerezzenek.”⁴⁸

Károlyi Mihály április 24-én valóban megérkezett. A kormány látványos külpolitikai fellépéseket várt tőle. A hazaérkezést követő napok sajátossága, hogy a függetlenségi párt ügyvezető elnöke tartózkodott mindenféle megnyilatkozástól és idejét a tárgyalásokra fordította. Mégis, az ünnepélyes fogadtatást követő újabb fejlemények igazolni látszottak a kormány aggodalmait. Április 26-án sajtóközlemény jelent meg a szentpétervári utazás közeli, május hónapban történő megvalósításáról. Az utazással kapcsolatos részletek közül valóságos szenzációnak számított az a bejelentés, hogy Justh Gyula már útlevelet váltott Oroszországba és azt a budapesti orosz főkonzulátusnál láttamoztatta. A közlemény szerint Károlyi Mihályt és Justh Gyulát körülbelül harminc képviselő kívánja elkísérni. Szentpétervár a magyar képviselők számára olyan fogadtatásra készül, „melyhez foghatóan ott idegenek még nem részesültek”. Megvan a lehetősége a hatvannégy szabadságharcos lobogó visszaszerzésének. Az Oroszországba készülő képviselőcsoport egy hódmezővásárhelyi népgyűlésen kívánja meghirdetni az első nyílt és határozott külpolitikai állásfoglalást. „A vásárhelyi jeladás nyomában a népgyűlések százain hangzik el a jelszó: borítsunk fátyolt a múltra és mellőzve mindent, ami elválaszt, keressük a komoly, értékes és hasznos érintkezési pontokat Oroszországgal.”⁴⁹

A Makói Független Újságnak adott nyilatkozatában Justh Gyula megerősítette az oroszországi útjáról keringő híreket és jelezte, hogy az „a hármas szövetség ellen fog demonstrálni...”⁵⁰

⁴⁷ Képv. n. 24. k. 61. l. — 1914. ápr. 24.

⁴⁸ OL. BM. res 1914/III/ 628. — Az iratban hivatkozott ME. eln. res. 1300 sz. előzmény nincs a helyén.

⁴⁹ A Nap, 1914. ápr. 26. 1. l. — „A pétervári vizit — Justh Gyula útlevelet váltott — Hódmezővásárhelyen jelentik be az új külpolitikai irányt — Hazahozzák a szabadságharc tépt lobogóit?”

⁵⁰ Magyarország, 1914. ápr. 28. 4. l. — „Justh Gyula nyilatkozata.”

A függetlenségi párti lapok tehát igazolták a belügyminiszterhez befutott jelentéseket: valóban járt valaki az orosz főkonzulátuson és tényleg ekkortájt merült fel a negyvennyolcas zászlók visszajuttatásának gondolata.⁵¹

A szentpétervári utazás bejelentését a munkapárti sajtó újabb hadjárata követte. Ez alkalommal a gúny fegyverét választották. Szembesítették az ellenzéki lapokat saját korábbi nyilatkozataikkal, amelyekben azok tagadták vagy megkerülték az oroszországi utazás tervét.⁵²

A részletekben természetesen igazuk volt (eddiggi fejtegetéseinkből is kiderül, hogy az ellenzéki lapok gyakran cáfolták önmagukat), azonban a kormánytábor nem tudta, vagy nem akarta felismerni, hogy a véleményingadozásokat elsősorban a függetlenségi párton belül dúló ádáz frakció-harc idézte elő. A németbarát Apponyi — Kossuth Ferenc-irányzat az elnökségben és a vezetőségben elfoglalt pozícióit kihasználva, a párt hivatalos állásfoglalásaiból újra és újra kiszorította a hármasszövetség radikálisabb kritikáját, s különösen az oroszbarát hangokat. E küzdelem főleg Károlyi Mihály hazatérése után éleződött ki, s talán nem tévedünk, ha úgy véljük, hogy a németbarátok nyomása az egyik oka Károlyi többnapos némaságának. A Nap ebben az időben nyíltan elítélte az Apponyi-csoport akadályozó, visszahúzó tevékenységét.⁵³

A Justh—Károlyi irányzat külpolitikai törekvéseit megnehezítette, hogy, a Nagy György-féle köztársasági mozgalmat leszámítva, csaknem teljesen el volt szigetelve a függetlenségi párton kívül álló ellenzéki csoportosulásoktól. Egyedül a Kossuth-Zászló támogatta az utazás gondolatát. „Az orosz látogatás terve még nem érett meg — írta —, de mi rajta leszünk, hogy megérjük és az ige testet öltön.”⁵⁴ Lelkesen üdvözölte a 48-as zászlók visszaszerzésének lehetőségét: „Micsoda diadal lesz az, ha majd hozzák haza, s hogy fog pukkadni Bécs, hogy amit ő kivitetett — azt Károlyiék hazahozzák. Még a Tisza-kormányt is megütheti a guta!”⁵⁵

A függetlenségi párt ügyvezető elnökének hazatérése után különösen értékesen támogatta a Kossuth-Zászló a „szentpéterváriak” csoportját. „Történeti alapon miért volna tehát Oroszország halálos ellensége Magyarországnak? Történeti, közjogi, politikai és gazdasági alapokon ez az ellenség nem-e inkább Ausztriában, s legutóbb nem-e inkább Németországban található föl? Az Álmos és Árpádkori kiewi magyaroktól kezdve, tehát ezer esztendőn keresztül nekünk soha nem volt bajunk az oroszokkal. Egyszer volt csak, 1849-ben, de azt is Ausztria zúdította reánk.”⁵⁶

Apponyiék azzal az elmélettel akarták lefegyverezni a német szövetség kritikussait, hogy a függetlenségi pártnak hivatalosan csak a belpolitikai kérdésekben kell állást foglalnia. A külpolitika a párt szempontjából magánügy. Kalmár Antal a köztársasági mozgalom lapjának hasábjain felelősségre vonta ezért a függetlenségi párt elnöki tanácsát és aktív külpolitikát követelt.⁵⁷

⁵¹ A magyar történelmi ereklyék visszaadására már volt példa. A millennium alkalmával II. Miklós cár Rákóczi Ferenc kardját juttatta el a magyar kormányhoz.

⁵² Ld. pl. Az Újság, 1914. ápr. 28. 1. l. — „Rovás.”

⁵³ A Nap, 1914. ápr. 26. 1. l. — „A pétervári vizit.”

⁵⁴ Kossuth-Zászló, 1914. ápr. 12. 5. l. — „Függetlenségi képviselők Pétervárott. Tüntetés a hármasszövetség ellen.”

⁵⁵ Uo. ápr. 19. 4. l. — „Gyerünk Oroszországba! Haza hozzuk a Világosnál hagyott honvéd-zászlókat.”

⁵⁶ Uo. ápr. 26. 7. l. — „Hogy is állunk avval a muszkával?”

⁵⁷ Uo. ápr. 26. 4. l. — „Van-e a függetlenségi pártnak külpolitikája?” E cikk névtelenül már megjelent A Nap ápr. 23-i számában.

Ugyanebben a számban az elnökség tagjai még egyszer terítékre kerültek: a Kossuth-Zászló elítélte és kalandnak minősítette, hogy a tanács Polónyi Gézát Berlinben megjelent — s általunk fentebb ismertetett — nyilatkozatáért megrovásban részesítette.⁵⁸

Ezt az egyetlen segítséget, a köztársasági mozgalom támogatását sem tudta teljesen kihasználni Károlyi, mert ekkor még szembenállt a köztársaság eszméjével és ő is, akárcsak csoportja, különös elővigyázattal igyekezett elhatárolni magát Nagy Györgyektől.⁵⁹

Az ellenzék más csoportjai nem akartak szakítani a hármasszövetséggel és ebből következőleg kifejezetten elleneztek a szentpétervári utazást. A Károlyi-frakciót különösen érzékenyen érintette a polgári radikális vezetők elutasító magatartása. A „Világ”-ban főleg Bíró Lajos cikkei tárgyalták a külpolitika időszerű kérdéseit. „Ami nemrégiben még elképzelhetetlen volt: ma nyugodtan lehet a közvéleménynyknél élnék érdeklődésére és bizonyos szimpátiájára számítva lehet a nyilvánosság előtt tárgyalni azt a kérdést, nem volna-e helyesebb, ha mi magyarok, Németország szövetsége helyett Oroszország szövetsége után törekednénk... Azokban a hangokban, amelyek Magyarországon az orosz szövetség mellett hangzottak fel, egy éhező szervezetnek, egy vértelen agynak az álomképei szólaltak meg. A kiéhezett Magyarország arról álmodik, hogyan lehetne jóllakni” — ismerte el Bíró. Még azzal is egyetértett, hogy a német szövetség több ponton sérti a magyar gazdasági érdekeket. Jellemző módon elsősorban az ipari piacok és a hitelszerzési lehetőségek problémájára hivatkozott.⁶⁰ De a hármasszövetség elhagyását és egy orosz—magyar szövetség kialakítását határozottan ellenezte.

Bíró érvei sok tekintetben különböztek a kormánypártétól. Ő formálisan baloldról támadta Károlyiék törekvéseit. Miért akarnak a függetlenségi képviselők a cári Oroszországgal szövetkezni? „Azzal az Oroszországgal, mely nem a Tolsztoj Oroszországa, hanem a Tolsztojt kiátkozó szent színódusé; a fekete százak és a pogromok Oroszországaival; azzal az Oroszországgal, amely nemcsak a magyar szabadságharc ragyogása számára jelentette észak árnyait, hanem amely a borot és a fagyot jelentette és jelenti ma is minden európai haladás számára; a szent szövetségek állandó vezérhatalmával; azzal az Oroszországgal, amely nemcsak a legszemérmetlenebb hódító és a legkönyörtelenebb elnyomó, hanem amely Európa minden reakciós erejének igazi forrása, amely végső okon az európai népeket megrokkasztó fegyverkezésért egyedül felelős...”

Bíró Lajosnak igaza volt, amikor a cárizmus természetére figyelmeztette a Károlyi-csoportot. Azonban ez a látszólag radikálisan demokrata bíráló több helyen törést szenved, sőt végsősoron saját ellentétébe csap át. Már abból következtetni lehet Bíró Lajos alapállására, hogy egyedül a cári Oroszországra hárította az imperialista hatalmak fegyverkezésének felelősségét, és így tulajdonképpen felmentő levelet adott a német és osztrák-magyar militarizmusnak.

⁵⁸ Uo. 5. l. — „Magyarország elszakadása a hármasszövetségtől.” — A lap néha ugyan a cárizmusnak megfelelő színben tüntette fel az orosz kül- és belpolitikát, de több esetben az orosz forradalmi mozgalom sem kerülte el a figyelmét. Előfordult, hogy az orosz forradalmi mozgalmak példájával bizonyította: az elnyomás fokozása mindig a szabadságtörekvések megerősödéséhez vezet (ápr. 5. 10. l.). Máskor a való helyzetnek megfelelően írt az orosz nép elégedetlenségéről és az általános forradalmi erjedésről (ápr. 12. 6. l.).

⁵⁹ „... én a köztársasági párttal egyáltalában semmiképpen sem azonosítom magamat, (Élénk helyeslés a szélsőbaloldalon.) mert azt Magyarországon a leghelytelenebb iránynak tartom.” Képv. n. 23. k. 8. l. — 1914. márc. 13.

⁶⁰ Világ, 1914. márc. 26. 1. l. — „A császár előtt.”

A gyanút a cikk további fejtegetései teljesen beigazolják: Bíró a német szövetség védelmezőjének bizonyul. „Indulat nélkül, hidegen és semmi egyebet nem tekintve, csak a saját érdekeinket, azt kell mondanunk: Németországgal.” Még a Tisza-kormányt is megvédelmezte: „A kormány csak álljon nagy lendülettel a német szövetség mellé; nagyon helyesen teszi, ha teszi; ez az ő dolga.”

Bíró cikkei egyébként is hemzsegték az ellentmondásoktól. Egyrészt bizonygatta, hogy Oroszországban küszöbön áll a forradalom, másrészt a cárizmust még hosszú életűnek sejtette. Bíró főleg a cárizmussal akarta kompromitálni a Károlyi-csoport törekvését, de végül maga írta meg, hogy tulajdonképpen nem az orosz abszolutizmus, gyűlöletessége miatt ellenzi annak akcióját, hanem azért, mert a német szövetséget magyar érdekek tartja.⁶¹

A Világ rendkívül tapintatosan ismertette Tisza István Igazmondóban megjelent cikkeit és tartózkodott az ellenzéki lapokra jellemző erős kifejezésektől.⁶²

Jászi Oszkár Károlyi Mihály amerikai útjához fűzött megjegyzéseket. Az ellenzék politikáját „nagy és igazságos küzdelemnek”, magát Károlyit „kitűnő vezérnek” nevezte. A függetlenségi párt elnökének aktív külpolitikája azonban szemlátomást nem nyerte meg Jászi tetszését. Károlynak szögezte a kérdést: „helyes taktika volt-e az amúgy is oly kétségbeejtően lanya anyarszági küzdelmet az által gyengíteni, hogy a harcot egy nagyon távoli terrénre viszik át?”⁶³ Jászi a cikkben mintegy szembeállította a külpolitikai kezdeményezést és a függetlenségi párt belpolitikai programjának demokrati-zálását.

Az utóbbi csakugyan égetően szükséges volt, s kétségtelen, hogy a külpolitikai akcióban a belpolitikai radikalizálódástól való húzódozás is kifejezésre jutott. Ám a gyökeresebb társadalmi program nem tette volna feleslegessé az alkotó külügyi cselekvést. Vagyis Jászi írásában — bármennyire igaza volt a földreform és más társadalmi feladatok kiemelésében — szintén hamis ellentétben mozgott a Károlyi-csoport bírálata, s így a kritika már csak ezért sem érthette el a kívánt hatást.

Az első Jászi-cikk nem említette Oroszországot. A következőt azonban teljes egészében a szomszédos birodalomnak szentelte. Ebben Jászi továbbfűzte a földreformmal kapcsolatos gondolatait. Az orosz ún. sztolipini földreformra hivatkozva hasonló akcióra igyekezett rábeszélni a magyar politikusokat. Az orosz példát a magyar és orosz viszonyok hasonlósága mellett bizonyára a korhelyzet, az Oroszország irányában megnövekedett közérdeklődés is sugallta. A polgári radikálisok vezetője messze túlértékelt a sztolipini birtokpolitikai akciót, de az orosz történelmi fejlődést elemezve, rendkívül értékes felismerésekre jutott. „A történelem és a társadalmi élet mélyebb vizsgálói már régóta érzik — írta Jászi Oszkár —, hogy a korszakalkotó átalakulásoknak azt a szellemét, mely legutoljára a francia forradalomból termékenyítette meg a világot, előbb-utóbb az az ország fogja továbbvinni, mely soká az európai kultúra leg-szélsőbb ellenpólusának, az önkény és barbarizmus megmozdíthatatlan kolusszusának látszott... Ha egyszer csakugyan megmozdulna a politikai béklyóba vert s egyházi narkotikumokkal elkábított orosz óriás, melynek területe Európa nagyobbik felét, lakossága pedig az európai népességnek több, mint harmadát

⁶¹ Világ, 1914. ápr. 9. 1—2. l. — „Oroszországgal.”

⁶² Ld. pl. április 11. 4. l.

⁶³ Világ, 1914. márc. 22. 1—3. l. — „Gróf Károlyi Amerikában.”

teszi ki: lehetne-e kétség az iránt, hogy ennek a megmozdulásnak következményei Európa keletén és közepén, sőt messze Ázsiába kisugározva még nagyszorúbbak és messzehatóbbak volnának, mint amelyeket Nyugat-Európa Franciaországtól kapott. . .”⁶⁴

E felismerésekhez nem kapcsolódtak aktuálpolitikai következtetések. A második cikk megkerülte a német szövetség elleni küzdelem problémáját. Jászi ezúttal sem írta meg véleményét a szentpétervári utazásról. A tartózkodás — az első cikkben kifejtetteket is figyelembe véve — elutasító álláspontot takart.

A nagy nemzetközi olvasottságú és a társadalmi kérdésekben sokkal ügyesebben forgolódo polgári radikálisok más alkalommal is meglepő éleslátásról tanuskodó észrevételeket tettek az orosz nép jövőjéről. Ignotus Oroszországnak szentelt cikkében például megírta, hogy a huszadik század demokráciája nem nyugatról jön. „S azt hiszem — olvassuk cikkében — ez a világosság valóban kelet felől fog érkezni. Oroszország felől. Az ember elszégyelli magát, mennyire nem látta meg azt, ami orra előtt van.” De Ignotus cikkében e megállapítások mellett a következő mondatot is ott találjuk: „Csak az a tévedés, ha ezt a jelentőségét vagy szerepét csak az úgynevezett külpolitikában látják.”⁶⁵ Az aktuálpolitikai utalás nyilvánvaló.

A radikálisok idézett nyilatkozataiban kiáltó ellentétben álltak az orosz, közeljövőről szóló optimista és lelkes jóslatok a német szövetség nyílt vagy burkolt támogatásával. Érvelésük akaratlanul is tápot adott a függetlenségi párt Károlyi-szárnya által élesztgetett oroszbarát hangulatoknak.

Miként tekintett a magyar szociáldemokrácia a szentpétervári út tervére? Ennek a kérdésnek eldöntésénél a Népszava rendkívül szűkszavú közleményeire vagyunk utalva. A szűkszavúság természetesen már önmagában is jelzi, hogy a párt vezetői nem érdeklődtek különösebben Károlyiék külpolitikai tevékenysége iránt. Az Igazmondó-ügy minden kommentár nélkül, egyszerű tényközlő cikként tükröződött a lapban.⁶⁶ Néhány nappal később a Népszava már érdemben foglalt állást.

A polgári radikálisok orgánumánál nagyobb megértéssel kezelte az akciót. Megvédte a Justh — Károlyi-csoportot a magyar és osztrák kormánnyal szemben. „Ha igaz az — írta a szociáldemokrata párt közlönye —, hogy Oroszország akarja fölfalni és összetörni az Osztrák-Magyar Monarchiát, akkor bajos belátni, miért illetik a hazaárulás vádjával azokat a magyar képviselőket, akik Magyarország és Oroszország egymáshoz való viszonyát jobbá akarják tenni. . .”

A látogatásról és a függetlenségi párt külügyi lépéseiről azonban igen szkeptikusan nyilatkozott, mert a két birodalom viszonyának megjavításához „igen kicsiny és jelentéktelen eszköz, ha a magyar képviselők Szentpétervárra utaznak — szónokolni, vagy lumpolni. Az orosz cárizmus a közszabadságok hóhérrja és az egész európai reakció támasztéka: nem igen hihető, hogy a magyar szabadságtürekvések támogatást nyerjenek abban az országban, amely a legrettenetesebb elnyomatás alatt él s a véres cárral és az uralmába belenyugvó pártokkal és csoportokkal való bármilyen együttműködés gondolata nem valami nagyon lelkesítő, azt hisszük, a polgári demokratákra sem. . . Magyarország romlandóságának okai nem kívül, hanem itt benn az országban vannak. . .

⁶⁴ Uo. ap. 12. 65—67. l. — „Ex Oriente Lux.”

⁶⁵ Uo. apr. 3. 1—2. l. — „Oroszország.”

⁶⁶ Népszava, 1914. apr. 1. 5. l. — „A miniszterelnök Bécsben.”

Amíg az elnyomatásnak és korrupciónak, a szolgáagnak és kizsákmányolásnak ez a szervezete el nincsen pusztítva, addig szegény és elnyomott lesz a nép akár iszik Tisza pikkolót a román bankigazgatókkal, akár Szentpétervárra utaznak függetlenségi párti politikusok, akár nem.”⁶⁷

A Népszava teljes joggal hangsúlyozta, hogy valamiféle külpolitikai vállalkozás önmagában nem változtathat alapvetően az ország helyzetén. Arra is helyesen és kellő nyomatékkal mutatott rá — amiről a függetlenségi politikusok többször elfeledkeztek, vagy amit teljesen nem ismertek fel —, hogy egy pillanatra sem szabad szem elől téveszteni a cárizmus ordas-arcát. De a külpolitika bagatellizálása már hiba volt, akár a polgári ellenzéki akció lebecsülésének formájában, akár a német veszély lekicsinyléseként jelentkezett.

A szociáldemokrata pártlap még egyszer foglalkozott a szentpétervári utazással. Ekkor a Neue Freie Presse egyik cikke kapcsán ismételten megbélyegezte a függetlenségi képviselők ellen irányuló vádaskodást. „Ez a lap szerdai számában Justh Gyulát támadja azért, mert a hármasszövetségnél jobb politikát és kellemesebb szövetséget is el tud gondolni a függetlenségi párt vezére, keddi számában pedig az ellenzéki képviselők egy részének pétérvári útjáról ír és többek között már azért is lehetetlennek ítéli azt, hogy a magyar képviselők Oroszországba utazzanak, mert Magyarországból nem felejtetik el azt, hogy 1849-ben az orosz cár csapatai verték le a magyar forradalmat. A bécsi lap azonban csak azt a csekélységet felejt el, hogy az orosz cár csapatai nem maguktól jöttek Magyarországra, hanem hogy azokat olyan helyről hívták be, amelyik a bécsi lap megjelenésének helyéhez igen közel van. A »Neue Fr. Presse« ugyan-ezzel az érveléssel, de több joggal azt is bizonyíthatná, hogy a magyar képviselőknek nem szabad — Bécsbe menniök.”

A Népszava ez alkalommal talán még határozottabban utasította vissza a cári kormánnyal való megegyezés gondolatát: „A véres cárral, a népjogok védelmezőinek alávaló gyilkosaival senki sem kívánhat szövetségbe, vagy csak érintkezésbe is jutni, aki csak valamennyire is tart magára, mint demokratikus politikus. A hivatalos Oroszország keze vértől és mocsoktól csöpög, ezzel nem igen akar Magyarországon senki kezét szorítani.”

A cikkíró nagy érdeme — s ez emeli a szociáldemokrata lap állásfoglalását igazában a polgári radikálisok és az összes ellenzéki párt véleménye fölé —, hogy a hivatalos Oroszország szövetségének elutasítása után nyomban utal a „másik”, a forradalmi Oroszországgal való szövetség eshetőségére. „Persze — írta a Népszava —, az orosz néppel való testvéri egyetértés — az más dolog volna és arról lehetne beszélni.”⁶⁸

Részben ez a fontos mozzanat, másrészt a cikk fogalmazásában újra és újra megcsillanó hármasszövetség-ellenes hang az április 9-i cikket előnyösen különbözteti meg az előző nap közölt eszmefuttatástól. Ennek ellenére még itt is kifogásolnunk kell a forradalmi és nemzeti érdekeknek megfelelő külpolitikai program hiányát. S hogy itt nemcsak hiányosságról volt szó, bizonyítja a Népszava április 28-án, tehát a függetlenségi akció kulminációs pontján közzétett újabb cikke, amely helytelen külpolitikai elemzést és helytelen feladat-megjelölést adott.

A cikk szerint a francia—német ellentét már a múlté, a német—angol ellentét veszített élességéből, s egy német—angol háború valószínűtlen. A nagyhatalmak

⁶⁷ Uo. ápr. 8. 1—3. l. — „Feszület és szurony.”

⁶⁸ Uo. ápr. 9. 3—4. l. — „A hármasszövetség védelmében.”

fegyverkezését ezért nyilvánította esztelenségnek. A nemzetközi nyugtalanság forrását a Monarchiában látja (egyébként a mindenért Oroszországot okoló polgári radikálisoknál ez egy fokkal realisabb értékelés), amelyet a körülötte „haragosan tajtékzó nemzeti ambíciók” fenyegetnek. A Monarchia bajainak orvoslása céljából reform-politikát ajánlott a Habsburgoknak. A Népszava cikkírója annak a meggyőződésének adott kifejezést, hogy a polgári-demokratikus reformok segítségével „az Osztrák-Magyar Monarchia urai megnyerhetik azt a csatát, amelyet a világtörténelmi erők valószínűleg kikerülhetetlenné tesznek reájuk nézve”.⁶⁹ Ez az álláspont természetesen bizonyos fokig aláásta a cárizmusról adott találó bírálókat hitelét.

A szentpétervári látogatás útjában az egyik nehéz, szinte leküzdhetetlennek látszó akadály a magyarországi nemzetiségi kérdés volt. A kormánypárt nagyon jól megértette, hogy mind a sovíniszta beállítottságú függetlenségi képviselők-nél, mind pedig az orosz kormányköröknél az esetleges tárgyalások alkalmával milyen fontos szerepet kell játszania ennek a problémának. Éppen ezért a munkapárti sajtó mindent elkövetett, hogy a „nemzetiségi veszedelem” felidézésével elriassza a külpolitikai cselekvéstől a függetlenségi pártot.

A Pester Lloyd Károlyi Mihályt azzal vádolta meg, hogy oroszbarát magatartásával tulajdonképpen akarata ellenére a román Liga Culturală-t támogatja.⁷⁰ Tisza kedvenc lapja szintén a nemzetiségek, főleg a szlávok, felszabadulásának „rémképével” riasztotta a Szentpétervárra készülöket.⁷¹

A függetlenségi párti sajtó védekezni próbált a kormánypárti ijesztgetésekkel szemben. A valóban hatásos védekezés természetesen az lett volna, ha gyökeresen felszámolják a nemzetiségi kérdésről alkotott elfogult véleményüket. Mivel erre nem voltak képesek, azt a megoldást választották, hogy időszzerűtlennek nyilvánították a pánszláv veszélyt. Kilátásba helyezték, hogy a magyarok közeledése fejében az orosz kormány „megértőbb lesz” a magyarországi nemzetiségi kérdés dolgában. „Ma már nem lehet a magyar közvéleményre a panszlavizmus üres mumusával hatni — írta a párt vezető orgánuma —, és Magyarországon senki sem hiszi el (aki önállóan gondolkodik), hogy éppen Magyarország volna az az ország, amely legjobban ki van téve a panszlavizmus áradatának.”⁷²

Egyes cikkírók már előre ittak a medve bőrére, és a függetlenségi vezetőket Szentpétervár első számú bizalmasaiként emlegették. „Az orosz érdek, a szláv érdek, azt kívánja, hogy Magyarország erős és hatalmas legyen. Az orosz társadalom többre becsüli a magyarok barátságát, mint a pánszláv tévtanokat. Ha a csehek és tótok lerázzák magukról a Bécsből fizetett agitátorokat, felismerhetik a most még homályos igazságot, hogy a Monarchia szlávjai csak úgy boldogulhatnak, ha a magyar állam egységén nem esik csorba. Mindenesetre Pétervár szívéhez és elméjéhez csak Magyarországon át vezethet az út.”⁷³

A túlzottan magabiztos hang ellenére a Tisza-kormány propagandája nem maradt hatástalan a függetlenségi pártban, és egyik fontos oka volt a Károlyi-csoport külpolitikai ingadozásának, következetlenségének.

A „Magyarország” cikkeiben kifejezésre jutó nemzetiség-politikai platform nem volt alkalmas arra, hogy a magyar képviselők szentpétervári utazásának

⁶⁹ Uo. ápr. 28. 1—2. l. — „A Monarchia léte és fennmaradása.”

⁷⁰ Pester Lloyd, 1914. ápr. 8. (Abendblatt) 1. l. — „Das Pech des Grafen Michael Károlyi.”

⁷¹ Az Újság, 1914. ápr. 16. 1. l. — „Rovás”; uo. ápr. 29. 1. l. — „Rovás.”

⁷² Magyarország, 1914. ápr. 18. 5. l. — „Az orosz—magyar közeledés.”

⁷³ Uo. jún. 7. 5—6. l. — „Oroszország és a Monarchia szlávjai.”

gondolatát rokonszenvessé tegye a legbefolyásosabb nemzetiségi politikusok előtt. Az osztrák és magyar kormánynak sikerült elérnie — s ebben a polgári ellenzék sovinizmusa is hibáztatható —, hogy a román és szlovák nemzetiségi pártok kampányt kezdtek a Károlyi-csoport ellen és leginkább a szentpétervári út gondolatát vették célba.

A román nemzeti párt részéről Alecsandru Vaida-Voevod (Vajda Sándor) felelt Polónyi Géza parlamenti felszólalására és hangoztatta, hogy az „ilyen beszédek, amelyeket itt a képviselőházban mondanak, a perifériákon azt a benyomást kelthetik és azt az érzést ébreszthetik, hogy igazán nagyon jó lesz egy kis muszka ruszsofil irányzatot a köztársasági mellé felvenni. Én a román nemzeti párt nevében fel vagyok hatalmazva társaim nevében is kijelenteni, hogy mi az ilyen hangok, az ilyen vélemények ellen ünnepelesen tiltakozunk. . . nemcsak a magyarságnak és románságnak, de még a Magyarországon lakó szlávoknak is, mindnyájunknak első rangú érdeke, hogy Németországhoz kössük érdekeinket. . . Ezt nem hangsúlyozhatják elégszer úgy magánbeszélgetésekben, mint különösen itt a törvényhozás termében.”⁷⁴

Egy hónap múlva a román burzsoá képviselő ismét a képviselőházban tett szemrehányást a Károlyi Mihályt követő képviselőknek, mert „à tout prix forszírozzák a ruszsofil irányzatot. . . az ilyen könnyelmű jelszavak olybá hathatnak a nép lelkébe dobva, mint égő tapló a tarlóban”.⁷⁵

Tisza István elismerően nyugtázta a román nemzeti párttól kapott segítséget, de egy hirtelen fordulattal magát Vaidát is orosz kapcsolatokkal gyanúsította. A miniszterelnök a vádat egy Duliskovics nevezetű kormányügynök bizonyító erővel nem rendelkező tanúságára alapozta. Eszerint Vaida-Voevod bizalmas kapcsolatban állt volna a cári kapcsolatokról ismert Gerovszky testvérekkel. Vaida-Voevod azonnal válaszolt Tiszának és hiperlojális kijelentésekkel megtüzdelt beszédében cáfolta a miniszterelnök által elmondottakat.⁷⁶

A szociáldemokrata sajtó két valószínűnek látszó okkal magyarázta a lojáliskodó Vaida megcsúfolását. Tisza egyrészt elébe akart vágni Masaryk fellépésének, aki a Csehországban is provokáló Duliskovics dolgában felszólalást készített elő. Másrészt Vaida bizonyos nehézségeket támasztott a kormány és a román nemzeti párt közt folyt paktumtárgyalások alkalmával, a képviselőházban pedig a hadügyi költségvetés elégtelenségét hangoztatva, mintegy denunciálta a miniszterelnököt Bécs előtt.

A Népszava éles hangon támadta Vaidát, aki törleszkedésével „mindenkinek inkább lehet barátja, csak éppen a román népnek nem”.⁷⁷

A póruljárt Vaida nem tanult. Nyilatkozatot adott ki; ismét hangoztatta oroszellenességét és lojalitását.⁷⁸ A párt is megmozdult, amelynek nevében Vaida beszélt. Theodor Mihali (Mihályi Tivadar) és Ștefan Pop-Cicio (Pop-Csicsó István) újság-nyilatkozatukban⁷⁹ és képviselőházi felszólalásukban keserű hangon emlékeztek meg Tiszáról, közben ismét biztosították a kormányt, hogy

⁷⁴ Képv. n. 23. k. 194—195. l. — 1914. márc. 20.

⁷⁵ Képv. n. 24. k. 17—18. l. — 1914. ápr. 23.

⁷⁶ Uo. 20—22. l. — Vaida és Tisza vitája a következő nap még folytatódott és a Gerovszky—Duliskovics ügy néven vált közismertté. Ld. Képv. n. 24. k. 42—43. l.

⁷⁷ Népszava. 1914. ápr. 24. 4. l. — „Oroszbarát-e a román nemzeti párt?”; ápr. 25. 5. l. — „Tisza és Vajda.”

⁷⁸ Népszava, 1914. ápr. 30. 5. l. — „Duliskovics, Tisza és a románok.”

⁷⁹ Uo. ápr. 26. 4. l. — „A Duliskovics-ügy.”

a dinasztia és a Monarchia iránti lojalitásuk náluk nem engedhet teret ruszsofil érzelmeknek.⁸⁰

A román nemzeti párthoz Milan Hodža (Hodzsa Milán) és a szlovák polgári politikusok is csatlakoztak. A Slovenský Denník már jóelőre árulásnak minősítette az orosz kormány esetleges egyezkedését a magyarokkal,⁸¹ de nem fordultak szembe Béccsel és a német szövetséggel.

Tehát az Apponyi-frakció, az Andrássy-csoport, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták után a nemzetiségi pártok neves vezetői is elvetették az oroszországi utazás gondolatát. A „szentpéterváriak” szinte teljesen magukra maradtak. Az elszigetelődésnek nagy szerepe volt abban, hogy a függetlenségi párton belül folyó frakció-harcban lassan, de biztosan felülkerekedett Apponyi Albert irányzata, ami már előrevetette az utazás megghiúsulásának árnyékát.

3. Az utazást halogatják, majd leveszik a napirendről (1914 május—június)

Május elsején Sztranyavszky Sándor munkapárti képviselő parlamenti felszólalása még úgy jellemezte a Károlyi-csoportot, mint amely lázasan készül Oroszországba: „a t. túloldalnak derékhada Észak-Európa térképe előtt áll és keresi a Szentpétervár felé vezető legrövidebb utat.”⁸² Ez a helyzetkép azonban már csak a kormánytábor fejében élt. Az ellenfrakció rendkívül erős nyomása és a tervezett külpolitikai akció előtt álló objektív nehézségek következtében a párt két szárnya között április utolsó napjaiban kompromisszum jött létre. A Justh—Károlyi-csoport beleegyezett, hogy a májusra bejelentett utazást egyelőre elhalasztja.

A döntést — a pártban dúló belső küzdelem érintése nélkül — Károlyi Mihály a Russzkoje Szlovo c. orosz lap Magyarországra küldött szerkesztőjének, Szokolovszkijnak adott nyilatkozatában hozta nyilvánosságra. A párt ügyvezető elnökének nagy érdeklődéssel fogadott első sajtó-szereplése annak ellenére, hogy a távolabbi jövőben kilátásba helyezte a látogatást, bizonyos kiábrándulást, nyugtalanságot keltett a hármasszövetség ellenfeleiben és a szentpétervári út támogatóiban.

„Az a körülmény — mondotta Károlyi Mihály —, hogy mi éles bírálatot gyakorlunk a hármasszövetség politikája fölött, nem jelenti még a rögtöni és

⁸⁰ Képv. n. 24. k. 424. l. — 1914. máj. 14.

⁸¹ A lap kezdetben objektíven, egyetlen bíráló megjegyzés nélkül közölte a Károlyi-csoport nyilatkozatait, s azokat az agyokban lejátszódó forradalomnak nevezte (ld. pl. 1914. ápr. 9. l. l. — „Mad’arské oposice proti trojspolku a za priateľstvo s Ruskom”). Miután azonban közölte Milan Hodža lekicsinyló és elutasító hangnemű nyilatkozatát (1914. ápr. 23. 1–2. l. — „Milan Hodža o mad’arskej politike”), tagadni kezdi a szlovák nép közismert oroszbarát érzelmait és lojalításáról biztosítja Bécsset („... musime presvedčiť Viedeň, že politických aspirácií rusofilských u nás nikdy nebolo a neni. Náš národ nikdy nepozeral za hranicu.” 1914. ápr. 26. 1. l.). — A másik ismert szlovák lap, a Slovenský Týždenník elismerte, hogy a szlovákságnak van oroszbarát része, de ezt arról igyekezett meggyőzni, hogy az oroszok felé orientálódó magyar ellenzék-től eltérően a bécsi „mértékadó köröknél” keressen támogatást („Ti naši ľudia, čo sa nemohli rozlúčiť so svojimi ruskými nádejmi, prežijú teraz trpké chvíle sklamania, ale by to bol hriech proti slovenskému národu, keby teraz už každý Slováč nestiahol zo závratnickej ruskej politiky všetky dôsledky. Rusi ovšem nerobia slovenskú politiku ... A tým výraznejšie vidíme pred sebou súrnu potrebu, aby sme sa skôr-neskôr dorozumeli s tými rakúsko-uhorskými smerodajnými kruhmi, ktoré chcú poctivú národnú spravodlivosť, vidiac, že bez národnej rovnoprávnosti vezme čert nielen nás, ale aj celú rakúsko-uhorskú ríšu.” 1914. ápr. 24. 1. l. — „Rusi — za Mad’arov?”). Vö. Magyarország, 1914. máj. 5–6. l. — „Oroszország és a Monarchia szlávjai.”

⁸² Képv. n. 24. k. 202. l.

teljes szakítást a szövetséggel. Elsősorban azt akarjuk elérni, hogy támadó politikájával hagyjon föl s ehelyett olyan békés politikára térjen át, amely igazán a Monarchia érdekében való... És most beszéljünk a mi pétervári utazásunkról, amiről oly sok szó esik. Csak három nappal ezelőtt jöttem vissza Amerikából és nagy volt a meglepetésem, amint meghallottam, hogy azt híresztelik, hogy mi már a jegyváltásra is készülődünk... Az a hajlandóság, hogy a hármasszövetséget más vizekre tereljük és a Monarchia nemzetközi politikájának más színezetét adjunk, még nem vezet szükségszerűen egy ilyen pétervári utazáshoz. Mégis kellemes meglepetéssel láttam, hogy miképpen fogadta a magyar közvélemény ezt a voltaképp nem is létező tervet. Nézetem szerint ez a hangulat a nemzet tüntetése Bécs és a hármasszövetség politikája és ennek támadó iránya ellen és biztosíték arra, hogy a magyar népben megszűnt az ellenszenv Oroszország iránt. A legjobb úton vagyunk az Oroszországhoz való közeledés felé, örömmel látjuk ezt, de mégsem kezdjük az utazással... Ám a kedvező hangulat megvan, és ezt megérlelni, mélyebbé tenni: ez lesz a mi legközelebbi feladatunk — a Monarchia jól felfogott érdekében.”⁸³

Apponyi Albert külpolitikai felfogásának előtérbenyomulása a „Magyarországban” is azonnal tükröződött. A lap Károlyi nyilatkozatából azt a mozzanatot emelte ki, hogy a függetlenségi ellenzék tulajdonképpen csak a Monarchia külpolitikájának akkori lépései, konkrét formája ellen tiltakozik. „A szentpétervári út csak (! — D. I.) demonstráció lett volna — olvassuk. — Demonstrációja annak, hogy Magyarországon nem tartják a hármasszövetséget dogmának és nem tartják Magyarország érdekeivel összeegyeztethetőnek a hármasszövetség jelenlegi politikáját és szükségesnek tartják, hogy Magyarország az entente hatalmakkal is (! — D. I.) jó viszonyban legyen.”⁸⁴

Nagy György lapjában bizonyos nyugtalansággal fogadták az új híreket. A Károlyi-nyilatkozat homályos pontjai és a még homályosabb kommentárok alapján a Kossuth-Zászló joggal írta, hogy a függetlenségi párt külpolitikai bújócskát játszik, „nem tudva eldönteni, hogy a magyar turul a német sassal vagy az orosz medvével barátkozzék-e?”⁸⁵ Ugyanebben a számban kemény szemrehányásokat tett a párt erdélyi képviselőinek, hogy meglapulnak és nem veszik ki részüket a német szövetség elleni mozgalmából.⁸⁶

Egy hét múlva nyíltan rámutatott a pártban küzdő eltérő kül- és belpolitikai irányzatok harcára: „A függetlenségi és 48-as párt nagy kétségek között hánykolódik: hármasszövetséges legyen-e vagy ne legyen — menjen-e Pétervárra, vagy ne menjen? Nem egyéb ez, mint küzdelem a 48-as konzervatívok és a 48-as radikálisok között. Megállapítható különben, hogy már huszonöt éve ez a függetlenségi pártnak a főbaja. A kormányon is ezért nem tudott megmaradni. Mert most is kormányon ülhetne, ha az akkori 260 48-as képviselő vagy mind konzervatív lett volna, vagy mind radikális. De megoszlottak — és megbuktak. Megjósoljuk: most sem fognak semmire sem menni!”⁸⁷ Az érdekes cikk döntő hibája, hogy nem annyira a kritikára szoruló politikusokat és csoportokat

⁸³ Magyarország, 1914. máj. 1. 2—3. l. — „Károlyi Mihály nyilatkozata a pétervári útról és a hármasszövetségről.”

⁸⁴ Magyarország, 1914. máj. 3. 4. l. — „A pétervári út.”

⁸⁵ Kossuth-Zászló, 1914. máj. 3. 4. l. — „A nemzet reménye.”

⁸⁶ Uo. 7. l. — „A függetlenségi párt a delegációban.” Az erdélyi képviselők bírálatára a lap később is visszatért. Passzív magatartásuk kialakulásában bizonyára lényeges tényezőként játszott közre az erdélyi nemzetiségi probléma.

⁸⁷ Uo. máj. 10. 5—6. l. — „Menjünk Pétervárra, vagy ne menjünk?”

bírálta, hanem a megoszlás, a széthúzás pusztá tényét. Így a pesszimista jóslat egy új, határozott program bevezetése helyett már a köztársasági mozgalom lassú meghátrálását jelezte.⁸⁸

A Károlyi-csoport visszavonulása ellen a leghatározottabban Ady Endre, a nagy forradalmi demokrata költő tiltakozott. Rövid, de gondolatokban rendkívül gazdag cikkéből a végkövetkeztetést tartalmazó bekezdéseket idézzük:

„Mi szeretjük a civilizálódó Nyugatot, de a germán Nyugatot nem szeretjük, nem akarjuk s igazán — még ma is — jobbat tudunk gondolni Bécsnél is, a junkereknél is, Pomerániánál is. Ha a magyar történelmi pártok legradikálisabbjának legradikálisabb szárnya Szentpétervár felé néz, nézzen és igaza van. Ha egy Károlyi látja legjobban, hogy az egyensúly, a mi szegény egyensúlyunk kedvéért kell Szentpétervárra menni, annál szebb. Ha Oroszországnak módjában volna bennünket új demokráciához s kultúrához juttatni, mint a Balkán-országokat, öröm volna, s biztos volna. Károlyi Mihály kivételes, tudós embernek látszik, aki nem a lengyel urak módján tervel és dolgozik s Oroszországnak nincs nagyobb érdeke, mint egy szép, gazdag, demokratikus Magyarország a többfajta germán rivalitás előtt.

Kár volna, ha Károlyi Mihály akármilyen okból visszamaradna a szentpétervári úttól, mivel ez az út már sok ezerünk szívében kész és egyetlen út.”⁸⁹

Az Ady-cikkben kifejtett gondolatmenetet egyetlen korabeli párt vagy szervezett politikai csoportosulás álláspontjával sem lehet pontosan azonosítani. A legkövetkezetesebben szegült szembe a német és osztrák militarizmussal, s ezért élesen elütött a polgári radikális politikusok és publicisták véleményétől. Nem takarta el a cárizmus „abszolutizmusát, úr-úrságát, papi nyomását”, egész „gyilkos karakterét”, vagyis éppen azt tartotta szem előtt, amiről a Szentpétervárra készülő függetlenségi pártiak közül többen tudni sem akartak. A függetlenségi párt eszmekörétől abban is különbözött, hogy a tervezett orosz—magyar szövetségben a hangsúlyt a függetlenséggel egybekötött demokratikus átalakulás lehetőségére helyezte. A szociáldemokrata cikkek fölé a forradalmiságtól egyáltalán nem idegen józan realitást emelte. Nem tartotta eleve kizártnak, hogy a cári Oroszország külpolitikája objektíve segítséget adhasson valamely szomszédos kis nép más nagyhatalom ellen irányuló nemzeti felszabadító küzdelmének. A cikk bevezetése a Balkán-országok példájára hivatkozva konkrét történelmi példákon bizonyította ezt a lehetőséget. Ady nagyogóan megértette a cári külpolitikának azt a sajátosságát (amelyre már a tudományos szocializmus megalapítói is rámutattak), hogy az otthon hiperkonzervatív cárizmus külföldi érdekeitől sarkallva egyes esetekben a szélső liberalizmus álruháját is magára öltötte.

Ady a szentpétervári utazásban a „nagy merészség” jelképét, a nemzeti és társadalmi *tett* szimbólumát látta. Ma már tudjuk, hogy néhány héttel az első világháború előtt Ady eszméje utópia volt; de előremutató, serkentő utópia. A magyar költő még a cárizmus fennállása idejében a magyar függetlenség és

⁸⁸ A Kossuth-Zászló több ízben rokonszenvenvel írt az orosz forradalmárokról. Jún. 14-i számában például a hivatalos Oroszországgal szemben védelmébe vette a földalatti mozgalmat (12. l. „Lesz-e gyümölcs a fán?”). A köztársaságiak Oroszország-szemléletének ellentmondásaira fényt vet, hogy ugyanekkor idealizálták az oroszországi parasztság jogi helyzetét: „sóhajtván gondolunk Oroszországra, ahol nincs eset arra, hogy az orosz parasztot, a muzsikot kihágásért elítélnék.” Uo. 5. l.

⁸⁹ Új Magyar Szemle. Májusi szám. — „A szentpétervári út.” Közli *Földessy Gyula*: Ady Endre válogatott cikkei és tanulmányai. Bpest 1954. 362—364. l.

demokrácia támaszát kereste Oroszországban (kibontakozóban levő forradalmi energiáját egyébként többször méltatta).

Az események azonban egyelőre nem igazolták Ady Endre látnoki szavait. Május 3-án közzétették Justh Gyula nyilatkozatát, amely megerősítette a szentpétervári út bizonytalan időre szóló elhalasztását. Lovászy ugyanitt megjelent rövid tájékoztatása megkerülte az utazás konkrét problémáit. A Nap szerkesztősége a nyilatkozatokat bevezető kommentárjában megjegyezte, hogy a májusra ígért utazást a nyár folyamán, vagy az ősz-előn bonyolítják le.⁹⁰ A „Magyarország” azt igyekezett elhitetni olvasóival, hogy „nem az a fontos kérdés, hogy ez a kirándulás tényleg megtörténik-e, hanem az a hangulat, amely a magyar közvéleményben megnyilatkozott a még csak nem is felelős helyen felmerült tervvel szemben”.⁹¹

Május hetedikén a függetlenségi párt vezetősége hivatalos tájékoztatásban adta hírül, hogy a szentpétervári utazás augusztusban merülhet fel újra, és a párt eredményének könyvelte el, hogy Apponyit sikerült megnyugtatótni.⁹² Mindössze két nap múlva a Nap már azt közölte, hogy augusztusban is csak *tervként* jöhet ismét szóba Szentpétervár, mert a képviselők egy újonnan felmerült ötlet szerint először Párizsba látogatnak.⁹³

A Károlyi-frakció legtöbb tagja ekkor nem vette észre, hogy amíg a szentpétervári út feltétlenül nagyhatású politikai demonstrációt kínált a hármasszövetség ellen, addig a francia bankházak küszöbének koptatását más színben is fel lehetett tüntetni.

Nagy György, a köztársasági mozgalom vezetője örömmel üdvözölte a franciaországi látogatás tervét. A függetlenségi párt hirtelen támadt egysége inkább lelkesedésre, mint gyanakvásra készítette. A párizsi kirándulás tervében, amely ekkor tulajdonképpen a németbarát-szárny által kicsikart kompromisszum volt, helytelenül a hármasszövetség ellenfeleinek győzelmét látta. De éppen azért, mert jórészt félreismerte a helyzetet, még nyomatékosabban követelte a függetlenségi párttól, hogy „nyíltan, bátran foglaljon állást a hármasszövetség ellen. Az erős germán kéz — hangoztatta Nagy György — megfojt minden szabad magyar mozdulatot s nemzeti öngyilkosságot jelent, ha békésen, gyáván tűrjük, hogy a germán csizma magyar érdekek letiprásával siessen Kelet-Európa piacára.”⁹⁴

A radikális külpolitikai akció ügye azonban már bevégeztetett. A hódmezővásárhelyi népgyűlésen (amelynek április végén még azt a feladatot adták, hogy hirdesse meg a függetlenségi párt új külpolitikai irányzatát) Justh Gyula csak általánosságban beszélt a külföldi látogatások hasznáról, de nem említette se a szentpétervári, se a párizsi utat.⁹⁵

Ilyen körülmények között a kormányssajtó nem minden alap nélkül állapította meg, hogy úgy látszik a szentpétervári utazás gondolata már a múlté, pedig: „Hiteken keresztül ez a kérdés volt a politikai szóbeszéd egyetlen tárgya

⁹⁰ A Nap, 1914. máj. 3. 1. l. — „Tisza, Justh és — Pétervár.”

⁹¹ Magyarország, 1914. máj. 7. 4—5. l. — „Orosz újság Károlyi amerikai útjáról és a pétervári látogatásról.”

⁹² A Nap 1914. máj. 7. 1. l.

⁹³ Uo. május 9. 1. l. — „Párizsba megy nyáron a Függetlenségi Párt.”

⁹⁴ Kossuth-Zászló, 1914. máj. 24. 9. l. — „Népgyűlés Hódmezővásárhelyen.” — Ld. a máj. 17-i számban megjelent „A párisi út” c. cikket (3—4. l.).

⁹⁵ Magyarország, 1914. máj. 19. 7. l. — „Justh és Károlyi Hódmezővásárhelyen.”

és nincs felnőtt ember az országban, aki ne tudott volna róla.”⁹⁶ A munkapárton élcelődtek: Justh Gyula most tizenhat függetlenségi képviselővel együtt „kítheti az ablakba” a megváltott útlevelét.

Május derekától a delegáció albizottságainak, majd plénumának ülései vonták magukra a közfigyelmet. A közös külügyminisztérium és a magyar kormány teljes harcikészültségben várta a függetlenségi párti képviselők fel szólalásait. A Monarchia urai attól tartottak, hogy a delegációs tárgyalások újabb kiindulópontot jelenthetnek az ellenzéki külpolitikai akció felújításához. Amint az újságok feljegyezték, az albizottság üléseire Berchtold Lipóttal az élen teljes létszámban felvonultak a közös külügyminisztérium vezető tisztviselői, a közös hadügyminisztérium tábornokai és tengerésztisztjei. Tisza István egy utazó bőröndnek beillő aktatáskával jelent meg.

A hivatalos körök azonban csakhamar meggyőződtek, hogy szorongásuk jórészt indokolatlan volt. Az albizottsági üléseken nem ismétlődött meg az április végi hang, még Károlyi és a hozzá közelállók részéről sem.⁹⁷ Tisza István jó taktikai érzékkel látszólag „elébement” az ellenzéknek. Hangoztatta, hogy a Monarchia békében és barátságban kíván élni Oroszországgal, elismerte a külföldi utazások hasznosságát, de mindehhez hozzáfűzte, hogy nem olyan utazást kíván, amely egy ellenséges koalícióhoz tartozó országban demonstrál a hármasszövetség ellen. Most az ellenzéken volt a gúnyolódás sora: a függetlenségi lapok nagy kedvteléssel figurázták ki Tisza István hirtelen támadt orosz-barátságát.⁹⁸

Az ellenzék ugyan nem szónokolt a hármasszövetséggel történő szakításról, nem követelt gyökeres külügyi változásokat, a kormánypárt mégis ezzel az eszmével viaskodott. Lukács György munkapárti képviselő azt a kérdést intézte a delegáció tagjaihoz: „Szabad-e még csak a gondolatát is felvetni annak, hogy a mi fejlődésünknek, a mi boldogulásunknak, a mi továbbhaladásunknak legbiztosabb zálogát: a hármasszövetséget megbontsuk, vagy csak meglazítani is próbáljuk avégből, hogy Oroszországgal szorosabb barátságba juthassunk?”⁹⁹

Hasonló szellemben szólalt fel Khuen-Héderváry Károly.¹⁰⁰

Andrássy Gyula és Apponyi Albert bizonyos fenntartások (főleg agrárius gazdasági sérelmek) hangoztatása ellenére a legdöntőbb kérdés, a német szövetség tekintetében szilárdan támogatták a kormányt. Az utóbbi kijelentette, hogy Magyarország kedvező helyzete „megváltoznék abban a pillanatban, amelyben nekünk nem volna Oroszországtól független, erős hatalmi bázisunk, hanem hatalmunk bázisát Oroszországban keresnők”.¹⁰¹

Tisza István megelégedéssel és örömmel üdvözölte az ellenzék részéről mutatkozó engedékeny hangulatot, és az addigi delegációs vitát egy érdekes kérdés formájában összegezte. „Most én azt kérdelem tőlük — fordult a függetlenségi párt képviselői felé —, hogyha valaha Magyarországon egy olyan kormány alakulna — bizonyára fog is alakulni —, amelyiknek irányadó tagjai Andrássy Gyula gróf és Apponyi Albert gróf, és ezek a hármasszövetségi politika mellett irá-

⁹⁶ Igazmondó, 1914. máj. 9. 3. l. — „Politikai krónika.”

⁹⁷ Vö. Magyarország, 1914. máj. 13. 4–5. l. — „A külügyi vita.”

⁹⁸ Ld. uo. máj. 15. 2–3. l. — „Tisza és Oroszország. A miniszterelnök csodálatos nézetváltozásai.”

⁹⁹ A közügyek tárgyalására a magyar országgyűlés által kiküldött bizottság naplója. 1914. 145. l. máj. 26.

¹⁰⁰ Uo. 176–177. l. — máj. 27.

¹⁰¹ Uo. 132. l. — máj. 26.; 174. l. — máj. 27.

nyítják Magyarországnak külpolitikai befolyását, vajjon akkor meg fogják-e vonni bizalmukat ettől a kormánytól, vagy támogatni fogják ezt a kormányt? Mert ha ezt a kormányt támogatni fogják hármasszövetséges politikája daczára, akkor az ő kifogásaik a hármasszövetség ellen mindenestre akadémikus természetűek . . . abban a perczben bele fognak nyugodni a hármasszövetségbe, amely perczben a hármasszövetséget előttük egy olyan magyar kormány képviseli, amely nekik különben szimpatikus.”¹⁰²

Tisza kérdése és a hozzáfűzött kommentár bizonyítja: ragyogóan megértette, hogyan értelmezi az ellenzék tekintélyes része azt a sokat hangoztatott formulát, hogy szembe kell szállni a hármasszövetség „jelenlegi” politikájával.

A választ Károlyi Mihály és Lovászy Márton különös érdeklődéssel fogadott felszólalásai adták meg. A függetlenségi párt ügyvezető elnöke többórás beszédében részletesen felsorolta azokat a magyar mezőgazdasági és ipari sérelmeket, amelyek a Németországgal kötött előnytelen vámszerződésből és a német kormány gazdaságpolitikájából következtek. Felemlelte tiltakozó szavát a háborús politika ellen. Barátságos kapcsolatokat kívánt Franciaországgal és Oroszországgal. A Tisza által feltett döntő kérdésre azonban (arra, hogy a függetlenségi párt minden körülmények között a német szövetség ellen fordul, vagy hajlandó bizonyos feltételekkel a kiegyezésre) egész okfejtésével ellenkező módon azt a választ adta, hogyha Andrássyék „másként” intézik a hármasszövetséges politikát, akkor „theóriában meglehetne nekem a nézeteim, de egész másképen nézném a külügyminiszter politikáját, mint ma”.¹⁰³

Lovászy Márton beszéde a Károlyi Mihály által kitaposott csapáson haladt. Tiszának adott válasza: lehetetlennek tartja, hogy Andrássy Gyula és Apponyi Albert kormányzása mellett úgy kezeljék a hármasszövetség külpolitikáját, mint Tisza idején.¹⁰⁴ Ebben implicite benne rejtett, hogy Andrássyval és Apponyival eltűrnék a hármasszövetséget.

E válaszok az Apponyi és Andrássy személyéhez (és természetesen a hármasszövetséghez) fűződő igen jelentős illúziókról tanúskodtak. A megalapozatlan reményseknek és a németbarát ellenzéki csoportok nyomásának eredményeképpen a delegáció ülésén még a függetlenségi párt Justh—Károlyi-csoportja sem követelt feltétel nélküli szakítást a hármasszövetséggel.

Május 29-én Kossuth Ferenc meghalt, a párt másik elnöke, Justh Gyula pedig lemondott tisztségéről. Apponyi Albert, hogy ezzel is befolyásolja Károlyit, elhárította magától az elnökljelöltséget és Károlynak engedte át a helyet, akit a párt meg is választott. A delegációban kifejtettek figyelembevételével megérthetjük, hogy egyelőre miért nem került sor a német szövetség és a háborús politika elleni határozottabb és helyesebb fellépésre.

A szentpétervári út lekerülhetett az újságok első lapjairól és a különféle gyűlések napirendjéről, de a közvéleményben még mindig újabb és újabb rezdüléseket keltett. Júniusban több cikk jelent meg a függetlenségi sajtóban, amely bizonyította, hogy a párttal rokonszenvező tudósokat és publicistákat megragadták és továbbra is foglalkoztatták a szentpétervári ügygel kapcsolatban felmerült gondolatok.

¹⁰² Uo. 188. l. — máj. 27.

¹⁰³ Uo. 189—199. l. — máj. 27. — Károlyi beszédében a Monarchia balkánpolitikájával és a magyarországi nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban még nacionalista mozzanatokkal találkozunk.

¹⁰⁴ Uo. 207—209. l. — máj. 29.

Erre az időszakra érett ki teljesen az 1849. évi cári beavatkozás bizonyos fokig módosított értékelése. Az osztrák és munkapárti érvekkel vitatkozó függetlenségek már korábban is tettek újszerűen ható észrevételeket a világosi események nemzetközi összefüggéseire.

„Bécs döfött le minket, s a muszka sereg csak kölcsönként kard volt a kezében ehhez a mézáráláshoz. S most azt kívánja, hogy a kardot gyűljük, a kezét pedig szeretettel csókolgassuk! Soha ilyen furcsa tréfát!” — írta Buza Barna.¹⁰⁵ A Magyarország más alkalommal így felelt a Neue Freie Pressének: „Kár volt kegyelelsértő módon felidézni a gyászos napokat s politikai érveknek megtenni egy nemzet könnyeit. Igen, mi emlékezünk Világosra, tudjuk, ki zúdította ránk az orosz sereget s nem felejtettük el Aradot sem.”¹⁰⁶ Ugyanez az alakulóban levő gondolat bukkant fel Lovászy félegyházi beszédében,¹⁰⁷ hogy azután május elején már határozott ítéletté sűrűsödjék; „nem az a főbűnös, aki bejött minket letörni, hanem az, aki a nyakunkra behívta . . . Hát Bécshez, aki ránk hozta a muszkát, lehetünk barátságosak, de a muszkához, aki csak másnak a hívására, másnak a kedvéért jött be ránk, nem?”¹⁰⁸

Az utalásszerű megjegyzéseket júniusban Pázmándy Dénes fiatal, Oroszországot járt történész támasztotta alá tudományosan a kutatásait röviden összegező „Magyarország”-ban megjelent cikksorozatában. A cikkek az osztrák udvar aktív kezdeményező szerepét bizonyították a cári intervenció létrejöttében. Pázmándy a következő aktuálpolitikai tanulssággal zárta történeti fejtegetéseit: „Bármint igyekezzék a német befolyás a civódást az orosz és magyar nép között — saját érdekében — permanenciában tartani, a kölcsönös megértés köztük már folyamatban van és bizonyára rövid időn belül őszinte barátság fog kifejlődni. Rákóczi Nagy Péter elősmerte nemcsak Erdély fejedelmének, de Magyarország urának is — Önöd után! — és vele véd- és dacszövetséget kötött. Az út tehát már kétszáz évvel ezelőtt ki lett számunkra jelölve. Ideje, hogy kövessük a helyes irányt.” Mindehhez Pázmándy Kossuth Lajos 1886. szeptember 25-én kelt levelének egyik részletét csatolta, ahol a magyar szabadságharc egykori vezére baráti hangon nyilatkozott az orosz népről.¹⁰⁹

Mind a történelmi, mind a politikai mérlegelés arra a következtetésre készítette a függetlenségi pártiak és köztársaságiak egy csoportját, hogy „nem ostoba, nem is felületes eszme tehát az orosz—magyar barátkozás eszméje, a józan ész maga követeli, hogy onnan keressünk barátokat, ahonnan a legtöbb anyagi és erkölcsi előnyöket remélhetjük”.¹¹⁰

A világháború áradata csaknem teljesen elsöpörte a szentpétervári utazás tervének emlékét. A hatóságok azonban számontartották az 1914 tavaszán kialakult függetlenségi párti tömeghangulatot, és még az orosz betörés idején is attól tartottak, hogy a függetlenségi pártiakban kiújul a rokonszenv érzése. A máramaroszigeti határrendőrtanácsos 1914. szeptember 25-én érdekes kíséreléssel küldte meg a Belügyminisztériumnak egyik ügynöki jelentését. A kísérelévből kitűnik, hogy a rendőrtiszt szemében a függetlenségi párti

¹⁰⁵ Magyarország, 1914. ápr. 9. 1. l. — „Emlékezzünk Világosra!”

¹⁰⁶ Uo. ápr. 11. 3. l.

¹⁰⁷ Uo. ápr. 21. 1. l.

¹⁰⁸ Uo. máj. 6. 6. l. — „Az orosz barátság.”

¹⁰⁹ Uo. jún. 7. 7—8. l. — „Hogyan hozták be a muszkát 1849-ben”; jún. 26. 5. l. — „A varsói konvenció és előzményei. I.”; jún. 28. 5—7. l. — „A varsói konvenció és előzményei. II.”

¹¹⁰ Kossuth-Zászló, 1914. jún. 7. 13—14. l.; jún. 14. 11. l. — Csernőy László: „Az orosz—magyar barátság.”

meggyőződés valamiképpen kapcsolatban állt az orosz szimpátiákkal: „Homieskő detectiv — így szölt a kísérő levél — az útjában tapasztaltokról (sic) a hiteles másolatban ide terjesztett jelentését adta be hozzám, s ösmerve azon vidék egyes községeinek nagy függetlenségi párti hajlamait, lehetségesnek tartom a szóbeli jelentés azon részét, hogy e különben színmagyar honpolgárookra az orosz proclamatio hatással lehet, miért is a jelentést mély tisztelettel felterjesztem.”¹¹¹

A fogságba esett magyar tisztek és katonák kihallgatásánál szintén felbukkant a szentpétervári utazással összefüggő gondolatkör. A Károlyi-csoporttal rokonszenvező tisztek a kihallgatást arra használták fel, hogy javaslatokat tegyenek az orosz kormánynak Magyarországgal szemben folytatott politikája megváltoztatására. A foglyok szavai szerint, ha a magyarok az orosz kormánytól szilárd garanciát nyernének arra nézve, hogy önálló államot alakíthatnak, úgy elszakadnának a németektől.¹¹²

И. ДОЛМАНЬОШ

МИХАЙ КАРОЙИ и «САНКТПЕТЕРБУРГСКИЙ ПУТЬ»

(Мысль венгеро—русского союза в 1914 г.)

Резюме

Венгерские буржуазные оппозиционные партии во внутривнутриполитическом отношении отнесенные на задний план, в конце 1913 и в первой половине 1914 гг., энергичной внешнеполитической демонстрацией желали содействовать провалу правительства Тиса. Этот внешнеполитический переворот с одной стороны показал известную радикализацию оппозиции, а с другой стороны он показал, что без последовательной демократической программы оппозиция не могла развернуть массовое движение должной силы.

Самым главным зачинщиком внешнеполитического контрудара была группа Юста—Каройи в партии независимости. Михай Каройи не удовлетворился политикой объявления ущемления политических прав, но и приступил к активным внешнеполитическим мероприятиям. Он кроме парижского и американского путешествий запланировал один визит в Санкт-Петербург, при помощи этого последнего он хотел содействовать демонстрации против немецкого союза, и возможности ориентации в сторону антанты.

В истории партии независимости даже личная внешнеполитическая акция считалась чрезвычайным событием, мысль порыва с тройственным союзом, и создание анти-габсбургского венгеро-русского союза показался почти революционного значения.

План санктпетербургского пути стал известным еще перед его осуществлением, и пока Каройи находился в Америке план Каройи вызвал большой отклик в группе Юста партии независимости и республиканском движении Дёрда Надья. Они начали готовиться к путешествию делегации от партии независимости в Россию. В глазах масс, стремящихся к полной национальной независимости и протестующих против чрезмерной гонки вооружения путешествие в Санкт-Петербург стало символом политики порыва с Германией и создания самостоятельной государственности. Статья Эндре Ади, революционного поэта «Санктпетербургский путь» отражала настроение масс.

Санктпетербургский путь и надежды связанные с ним в результате переплетения внешнеполитического и внутреннего положения не могли осуществляться.

После приезда на родину Каройи выяснилось, что концепция санктпетербургского мероприятия выходят за рамки плана не только группы Андраши, но и группы Ференца Кошшута—Алберта Аппони в партии независимости по осуществлению провала правительства Тиса. Эти оппозиционные круги немецкой ориентации оказали большое давление на вернувшегося административного председателя партии независимости и в это время сам Михай Каройи и его политическая группа тоже не решались окончательно повернуть против тройственного союза и порыва с Австрией.

¹¹¹ OL. BM. res. 1914. 10. tétel. 5030.

¹¹² Józsa Antal: Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. Hadtörténeti Közlemények. 1961. 2. 648. l.

I. DOLMÁNYOS

MIHÁLY KÁROLYI ET «LE VOYAGE A SAINT-PÉTERSBOURG» (L'IDÉE DE L'ALLIANCE RUSSO-HONGROISE EN 1914)

Résumé

A la fin de 1913 et au début de 1914 les partis bourgeois oppositionnels de Hongrie réduits à la retraite dans le domaine de la politique intérieure entendaient accélérer, ayant recours à des manifestations sur le plan de la politique extérieure, l'effondrement du gouvernement de Tisza. Ce tournant renvoya d'une part à une certaine radicalisation qui se fit prévaloir au sein de l'opposition et attesta d'autre part que, faute d'un programme conséquemment démocratique, elle ne se révèle pas à même de développer un vigoureux mouvement de masses.

Le groupe qui au sein du Parti d'Indépendance se vit dirigé par Justh et Károlyi s'affirma le principal solliciteur d'un contre-coup à porter quant à la politique extérieure. Loin d'être content d'une politique protestataire Mihály Károlyi se mit à déployer une vive activité sur le plan de la politique extérieure. A côté des voyages faits à Paris et en Amérique il projeta une visite à rendre à Pétersbourg, visite appelée à renforcer une démonstration manifestée contre l'alliance conclue avec l'Allemagne et à illustrer la possibilité d'une politique sympathisant avec les puissances de l'Entente. Rien qu'une orientation faite à titre individuel en matière de politique extérieure s'avéra déjà dans l'histoire du Parti d'Indépendance un événement d'un intérêt extraordinaire, l'idée d'une rupture avec l'alliance tripartite, elle, et la conclusion éventuelle d'une alliance russo-hongroise fut envisagée comme un pas par excellence révolutionnaire.

Dès avant sa réalisation le plan d'un voyage à faire à Pétersbourg venait de s'ébruiter et pendant le séjour passé en Amérique par Mihály Károlyi il rencontra de vives répercussions dans l'aile gauche dirigée par Justh au sein du Parti d'Indépendance, ainsi que dans le mouvement républicain conduit par György Nagy. Ils se mirent à préparer le voyage à faire en Russie par un groupe de députés adhérents du Parti d'Indépendance. Quant aux masses assoiffées d'une indépendance totale et s'opposant à un armement excessif, le voyage à Pétersbourg et une rupture éventuelle avec l'Autriche et l'Allemagne devinrent le symbole de la paix et d'un État indépendant à réaliser. C'est cette opinion publique qui se reflète dans la composition rédigée par le poète révolutionnaire hongrois, Endre Ady, sous le titre: „Voyage à Pétersbourg”.

Ce voyage et les espoirs y rattachés à tort ou à raison furent, en conséquence d'une complicité se faisant prévaloir sur le plan de la politique intérieure et extérieure, voués à l'échec.

Après le retour de Károlyi il devint manifeste que l'idée d'une pareille entreprise dépassa non seulement les conceptions du groupe d'Andrássy visant à l'effondrement du gouvernement de Tisza, mais aussi celles prêchées par la ligne représentée au sein du Parti d'Indépendance par Ferenc Kossuth et Albert Apponyi. Ces cercles oppositionnels témoignant d'une sympathie à l'égard de l'Autriche et de l'Allemagne exercèrent une pression accentuée au sein du Parti d'Indépendance sur son administrateur délégué rentré dans le pays; quant à Mihály Károlyi et son cercle ils ne se promirent pas encore, eux non plus, de s'opposer à tout prix à l'alliance tripartite et à prononcer pour une rupture définitive avec l'Autriche.

L. NAGY ZSUZSA

Smuts tábornok budapesti küldetése 1919 áprilisában*

A Tanácsköztársaság kikiáltásával az ország külpolitikai orientációjában és alapelveiben gyökeres változások következtek be. A Forradalmi Kormányzótanács szövetségre lépett Szovjet-Oroszországgal, s a rendkívül mostoha lehetőségek közepette igyekezett élő kapcsolattá alakítani ezt a szövetséget. Egyidejűleg leszögezte, hogy baráti, békés viszonyt szeretne fenntartani minden országgal, köztük közvetlen szomszédaival. „A kormány a béke álláspontján áll — mondotta Kun Béla. — A földkerekség minden népével békében akar élni. A mi utunk az igazi békéhez vezet, mert a népek megértését keresi, nem pedig a katonai konvenciók megkötését.”¹ Egy ilyen nyilatkozat, lett légyen bár a legőszintébb, kevésbé számíthatott arra, hogy a szomszéd országok kormányainál hiteltel, komoly visszhangra talál. De a Forradalmi Kormányzótanács, szemben a polgári demokratikus kormányzattal, legalább ennyire hangsúlyozta, hogy nem áll a területi integritás alapján, nem törekszik a történeti Magyarország határainak megtartására.² A forradalmi Magyarország külpolitikájának ez az elvi alapvetése már feltétlenül igényt tarthatott, ha nem is a szomszédos kormányok, de a szomszédos népek méltánylására.

A Tanácsköztársaság szinte teljes külpolitikai elszigeteltséget örökölt a polgári demokratikus forradalomtól, sőt március utolsó napjaiban úgy látszott, hogy a helyzet tovább fog romlani.³ Nemesak a forradalom külpolitikai alapelveiből, de gyakorlati szükségszerűségből is következett a Forradalmi Kormányzótanácsnak az a törekvése, hogy mielőbb kikerüljön az elszigeteltségből, megtartsa, s ha lehetséges, szélesítse gyér nemzetközi kapcsolatait. Éppen ezért maradásra biztatta az itt tartózkodó nyugati megbízottakat, szívesen látta az országba érkező külföldi újságírókat, külön védelem alá helyezte az idegen diplomáciai missziókat.⁴ Kun Béla s a forradalom más vezető politikusai többször kifejtették, hogy a Tanácsköztársaság „nem táplál ellenséges érzelmeket” az antant hatalmakkal szemben és kész velük diplomáciai kapcsolatba lépni.⁵

* Részlet szerző „Az 1918/19-es forradalmak és az antant hatalmak” c. készülő monográfiájából.

¹ Vörös Újság, 1919. márc. 30. Kun Béla elvtárs nyilatkozata. A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai. (A továbbiakban: MMTVD. 1919. 6 A. k. Bpest. 1959. 76. l.

² Uo.

³ A polgári demokratikus forradalom idején érkezett antant missziók, egyéb külföldi képviselők igyekeztek mielőbb elhagyni Budapestet.

⁴ Bolgár Elek bécsi magyar követ nyilatkozata. Népszava, 1919. ápr. 4. A proletárdiktatúra. A Magyar Tanácsköztársaság külpolitikája.

⁵ Ld. pl. Philip Marshall Brown jelentéseit (Ph. M. Brown egyik kiemelkedő tagja volt annak a különleges bizottságnak, melyet a békekonferencia küldött ki Bécsbe A. C. Coolidge vezetésével). Papers Relating to the Foreign Relations of the United States. The Paris Peace Conference (a továbbiakban Papers PPC) XII. k. Washington, 1947. 420. és 423. l.

Ezt a politikát követelte meg a Tanácsköztársaság súlyos helyzete. Röviden így összegezhetjük ennek jellemzőit: a fegyverszünet megkötése, a Monarchia felbomlása után még csak most zajlottak a béketárgyalások, amelyek e terület új államainak határaitól határoztak; súlyos élelmezési és ellátási nehézségek tornyosultak a Forradalmi Kormányzótanács előtt, amelyekkel elszigetelve, kereskedelmi kapcsolatok nélkül, aligha lehetett megbirkózni; az a tény, hogy Magyarország nem fogadta el a párizsi békekonferenciának a Vix jegyzékbe foglalt döntését, és egyben tovább lépett a forradalom útján, megnövelte a burzsoá és imperialista kormányok ellenszenvét Tanács-Magyarország iránt; számolni kellett azzal, hogy a cseh és román burzsoázia igyekszik kihasználni a helyzetet — mind a konferencia tekintélyének megsértésére, mind a bolsevizmus veszélyére hivatkozva —, hogy újabb akciókkal tolja előre állásait és területi hódításaitval szerelje le hazai tömegeinek baloldali, forradalmi tartalmú mozgalmait.

A Forradalmi Kormányzótanács ez utóbbit számba is vette.⁶ Ha azonban a fegyveres támadást egy ideig nem tekintette közvetlenül fenyegető veszélynek, abban a nemzetközi helyzet nem kellően megalapozott megítélése játszott döntő szerepet. A forradalom vezetőinek nyilatkozatait, de különösen a Vörös Újság és a Népszava külföldi híreit, kommentárjait sorra lapozva azt látjuk, hogy a szocialista forradalom igen gyors európai terjedésére számítottak, s ebből a perspektívából ítélték meg a nemzetközi munkásmozgalom minden jelenségét. A helyzetnek, az erőviszonyoknak ez a felmérése félrevezető volt, és kihatott számos belpolitikai intézkedésre is.⁷

Végül nem lehetett közömbös Tanács-Magyarország és az antant viszonyának alakulásában, hogy a Tanácsköztársaság Szovjet-Oroszország szövetségese volt. Azé a Szovjet-Oroszországé, amelynek a külfölddel való kapcsolata az intervencióból, az intervenció elleni harcból állt. Nem csekély jelentősége lehetett annak, hogy Szovjet-Oroszország — hazánkon keresztül, a magyar forradalom segítségével — érintkezésbe kerülhet Európával, tájékoztatást, híreket kap, valamint lehetőséget arra, hogy a forradalomra szórt rágalmakat a valóság közlésével elhárítani igyekezzék.⁸ Angolszász körökben szintén felmerült az a gondolat, hogy Tanács-Magyarország közvetítő szerepet játszhatna az antant és Szovjet-Oroszország között.⁹

De mi volt a helyzet Párizsban? Milyen hatást tett ott a magyarországi fordulat? Mint ismeretes, a békekonferencia ünnepélyes megnyitására 1919 januárjában került sor, de a résztvevők nagy része március vége felé már a tanácskozások első nagy válságát emlegette.¹⁰ És nem ok nélkül. A „Négy Nagy” (The Big Four) között rendkívül éles vitákra került sor a Rajna- és a Saarvidék francia megszállásának követelése, az olaszok fiumei igénye, a német jóvátétel,

⁶ Ld. pl.: Kun Béla üdvözlése az orosz szovjet kormányhoz. Kun Béla a Magyar Tanácsköztársaságról. Bpest. 1958. 151. l.

⁷ Katonai vonatkozásaival, a hadseregszervezés kérdéseivel *Liptai Ervin* foglalkozik: A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919-ben. Bpest. 1960. A nemzetiségi politikára, illetve a földkérdésre gyakorolt hatására Kövágó László kéziratoss disszertációja mutat rá (A magyarországi délszlávok 1918—19-ben).

⁸ *Gábor Sándorné*: Dokumentumok Szovjetoroszország és a Magyar Tanácsköztársaság kapcsolatairól. Párttörténeti Közlemények, 1961. 1. sz.; *Hajdu Tibor*: A Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország kapcsolatának történetéhez. Uo. 3. sz.

⁹ Ld. pl.: Ph. M. Brown jelentései, Papers PPC. XII, k. 426, 437—438. l.; *Harold Nicolson*: Peacemaking 1919. London, 1934. 293. l.

¹⁰ *H. Nicolson*: i. m. 291. l.

az Egyesült Államok távolkeleti tervei miatt.¹¹ Ezekre a belső ellentétekre nyomasztó súllyal nehezedett a békekonferencia domináns problémája: Szovjet-Oroszország léte, a kommunizmus terjedésének réme, s az a félelem, hogy „az oroszok és a németek” egymásnak kezét nyújtva áthúzzák Párizs számításait.¹² Mindazok, akik komolyan foglalkoztak a békekonferencia problémáival, egybehangzóan állítják és vallják Wilson életrajzírójának megállapítását: bár a konferencia napirendjén sok fontos kérdés szerepelt, „the critical factor at Paris was the Russian problem”. A békekonferencia uralkodó kérdése az „orosz kérdés” volt.¹³

A Szovjet-Oroszország ellen indított intervenció ekkor már hosszú ideje folyt, de éppen 1919 márciusának végén éleződött ki ismét a kérdés: mi legyen a jövőben követendő politika Oroszországgal szemben. A „Tizek Tanácsában” Foch marsall, a francia katonai körök agresszív szárnyának vezető személyisége azt javasolta, hogy finn, lengyel, cseh, román és görög valamint a használható orosz ellenforradalmi erők mozgósításával indítsanak koncentrált fegyveres támadást Szovjet-Oroszország ellen, egyesített francia vezetéssel.¹⁴ Egy ilyen, az orosz kérdést véglegesen elintézni remélt megoldásnak volt a híve és igen aktív támogatója Winston Churchill is.¹⁵

Wilson és Lloyd George, valamint Clemenceau ellene voltak ennek a tervnek, s különösen március végére erősödött meg az a meggyőződésük, hogy elsősorban nem az antant katonáival kell fellépni az „orosz bolsevizmus” ellen. A terv egészének elvetése ellenére egy részlete megvalósításra került, mintegy adalékul, bizonyítékul arra, hogy Szovjet-Oroszország léte, a kommunizmus elleni harc elválaszthatatlanul kapcsolódott a békekonferencián felmerült számos problémához, nem utolsósorban Magyarország sorsának alakulásához.

A Foch-féle intervenciók tervéhez hozzátartozott ugyanis a román királyi kormány megnyerése, aktivizálása olyan engedmények és juttatások árán, amelyek a nagyhatalmak budgetjét nem érintik. Ezért született meg román kezdeményezésre s végül A. Tardieu javaslatára a békekonferencia döntése ún. semleges zóna felállításáról, a román királyi csapatok további előretolásáról 1919. március 12-én. Ezt a határozatot március 20-án adta át Vyx alezredes Károlyi Mihálynak.¹⁶

¹¹ *Louis Fischer* : The Soviets in World Affairs. A History of the Relations between the Soviet Union and the Rest of the World, 1917—1929. Princeton. 1951. I. k. 178. l.; *Clive Day* : The Atmosphere and Organization of the Peace Conference. What Really Happened at Paris. The Story of the Peace Conference 1918—1919, by American Delegates. Edited: E. M. House — Ch. Seymour. New York. 1921. 31. l.

¹² Ld: Lloyd George erre vonatkozó 1919. márc. 25-i titkos memorandumát (Considerations of the Peace Conference). Ld. *Fischer* : i. m. 1. k. 178. l.

¹³ *R. S. Baker* : Woodrow Wilson and the World Settlement. New-York. 1922. II. k. 64. l. Hasonló véleménynek ad hangot *B. H. Williams* : The Economic Foreign Policy of the United States. New York. 1929. 157. l. Ugyanitt ld. Churchill álláspontját.

¹⁴ „... by mobilising the Finns, Poles, Czechs, Roumanians and Greeks, as well as the Russian pro-Ally elements still available” mondotta a marsall. Papers. PPC. IV. k. Washington, 1943. 121—122. l.

¹⁵ *Lloyd George* : The Truth about the Peace Treaties. London 1938. I. k. 367. l.

¹⁶ Megállapításunk helyességén mit sem változtat az a tény, hogy a semleges zóna tárgyalása korábban elkezdődött, mintsem Foch marsall javaslata elhangzott. A két dolog összefüggésére ld. *Juhász Nagy Sándor* : A magyar októberi forradalom Bpest. 1945. 505. l.; *C. A. Macartney* : October Fifteenth. A History of Modern Hungary 1929—1945. Edinburgh. 1956. I. k. 22. l.; az újabb hazai irodalomban szintén ezt fejti ki: *Györffy Sándor* : Adatok az antant hatalmak magyarországi politikájához (1919 január—március). Századok, 1954. 587—588. l.

Míg részbeni következményei nem mutatkoztak, a békekonferencia nem tulajdonított jelentőséget ennek a lépésnek. Március 22-étől azonban Budapest-ről és Bécsből az antant megbízottai azt jelentették, hogy a magyar kormány nem fogadta el a jegyzéket, a polgári kormány helyét a bolsevikok foglalták el. Az A. C. Coolidge-vezette különleges misszió éles szemű tisztjei és néhány újságíró már az első napokban rámutattak ennek a fordulatnak — természetesen a békekonferencia szempontjából — fontos tényezőire.

A leglényegesebbet ezek közül A. Bartlett angol újságíró állapította meg, aki ezekben a márciusi napokban Budapesten tartózkodott. A magyarországi fordulat, mint írja, „a gyűlöletes moszkvai doktrínákat Bécsből három órai, Berlintől egy napi, és Párizstól mindössze harminchat órai utazás közelségébe hozta”.¹⁷ Foch marsall tervei tehát már ezen a ponton is visszájukra fordultak; hiszen azok éppen a kommunizmus, Szovjet-Oroszország elszigetelésére, felszámolására irányultak.

De Párizs számára az is igen figyelemre méltó volt, amire az USA hadseregének egyik tisztje hívta fel a figyelmet. „Ennek a forradalomnak mély jelentősége abban van — írta N. Roosevelt kapitány —, hogy a békekonferencia első jelentős határozata, amelyet az a központi hatalmak egyikéhez intézett, nyílt kihívással találkozott. Magyarország elutasította annak teljesítését; az antanttal szemben a bolsevikok csoportjához tartja magát, és azt mondja: »Mit tehetnek ezzel szemben Önök?« Az így megteremtett precedens bátorítást fog nyújtani a németeknek, ami igen baljós lehet.”¹⁸ Ezeket az aggodalmait alátámasztotta Renner osztrák kancellárral folytatott beszélgetése, aki kijelentette: ha az antant Ausztriával hasonlóan fog bánni, mint Magyarországgal, Ausztria követi a magyar példát, az osztrák kormány szintén lemond, és ez elkerülhetetlenül a bolsevizmust fogja jelenteni.¹⁹

Roosevelt kapitány ugyan Ausztriáról beszélt, de Párizsban mindenki Németországra gondolt: a német békeszerződés még nem készült el, s nagy volt az aggodalom, vajon a német kormány elfogadja-e majd.²⁰

A magyarországi eseményeknek ezt a fordulatát a békekonferencia résztvevői egyben úgy is értékelték, mint az agresszív francia politika hibáját. Nemcsak Vyx goromba eljárását hibáztatták, hanem most már magát a semleges övezet alakítására vonatkozó döntést is.²¹ Hiszen Angliának egyáltalán nem

¹⁷ „It brought the odious doctrines of Moscow within a three hours' journey of Vienna, a day's journey of Berlin and only thirty-six hours of Paris.” *E. A. Bartlett: The Tragedy of Central Europe*. London. 1923. 65. l.

¹⁸ A jelentés 7. pontja: „The grave significance of this revolution is that this, the first important decision of the Peace Conference made known to one of the Central Powers has been met by open defiance. Hungary has refused to comply, and is holding the club of Bolshevism over the Allies and asking, 'What are you going to do about it?' The precedent set by this action will offer an encouragement to the Germans which may be disastrous.” *Papers, PPC. XII. k. 418-419. l.*

¹⁹ Renner szavait a jelentés így adja vissza: „... as regards German Austria, it had already been decided that if the country was dismembered — especially referring to German Bohemia and German Tyrol — the German Austrian Government would resign, just as had done the Hungarian Government, and would turn the Government over to whoever would take it. He added that this would mean inevitably Bolshevism.” *Uo. 282. l.*

²⁰ *Ld. pl.: A Négyek Tanácsának 1919. ápr. 8-i ülését. Papers PPC. V. k. Washington. 1946. 65-66. l. Zsigmond László: A versaillesi békeszerződés életbeléptetése. Századok. 1957. 270-271. l.*

²¹ Sir Ernest Troubridge admirális a szövetségközi Duna-bizottság elnöke H. Hooverhez, az USA európai segélyszervezetének vezetőjéhez, 1919. máj. 26. *Organization of American Relief in Europe 1918-1919. Ed. by S. L. Bane and R. H. Lutz. Stanford University Press. 1943. 517. l.; Papers PPC. XI. k. Washington. 1945. 135. l.; Paul Mantoux: Les délibérations du Conseil des Quatre (24 mars — 28 juin 1919). Paris. 1955. I. köt. 99, 103. l.*

volt érdeke, hogy a francia befolyás növekedését e területeken elősegítse, Wilson pedig és tanácsadói határozottan elleneztek minden erőszakos, fegyveres akciót. Nem szabad elfelejtkeznünk arról, hogy éppen március utolsó napjaiban merült fel angolszász részről a prinkipói konferencia gondolata. És ugyanekkor már a levegőben volt az oroszországi francia intervenciós csapatok Fekete-tengeri jelentős veresége is.

A „Négy Nagy” a magyarországi helyzetet egyelőre még nem látta tisztán. A Bécsből kapott jelentések ugyan felhívták a figyelmet a fenyegető veszélyre, de a változás konkrét tartalmáról igen keveset mondhattak. A békekonferencia március 25-én, 27-én megvitatta ugyan az új helyzetet, de magyar vonatkozásban határozatot nem hozott.^{21a}

Bécsből azonban egyre-másra érkeztek a jelentések, amelyek utóbb nemcsak leírták és értékelték a magyarországi eseményeket, hanem javaslatokkal is szolgáltak a továbbiakra.

Ezek mindenekelőtt arról tanúskodtak, hogy a Tanácsköztársaság kikiáltása váratlanul érte az antantot, s bár egyetértettek abban, hogy valamit tenni kellene, ennek a „valaminek” a megítélésében hiányzott az összhang. N. Roosevel kapitány például a megoldás három lehetőségét látja: 1. csehszlovák vagy román csapatokkal megszállni Magyarországot, vagy 2. szövetséges csapatokkal végrehajtani a megszállást, vagy 3. gazdasági blokáddal kényszeríteni ki a tanácskormány lemondását, ámbár ez hosszadalmasnak ígérkezik.²² Ph. M. Brown javaslatai önmagukban is mutatják a bizonytalanságot. Brown a Tanácsköztársaság létrejöttében elsősorban a nacionalizmus, a határok féltésének megnyilatkozását látta, és ugyanakkor meg volt győződve, hogy „a magyar kormány nem szélsőségesen radikális,” bár azzá válhat.²³ Március 25-i, 26-i jelentéseiben azt fejtegeti, hogy az antant barátságos magatartása, a határok ideiglenes voltának hangsúlyozása elejét vehetné a további radikalizálódásnak.²⁴

De nem bizonyos abban, ez lesz-e a legcélravezetőbb. Ugyancsak március 26-i jelentésében, mint szükséges lépést tárgyalja a katonai intervenciót is, amelyet békéltető ígéretek egészítenének ki.²⁵ Március 30-i jelentésében szintén azt szögezi le, hogy a legjobb megoldás a katonai intervenció.²⁶ Ingadozását végül is a kormány egyes tagjainak megismerése, Kunfiával folytatott tárgyalásai szüntetik meg: „in the light of the démarche of Kunfi”, úgy látja, hogy az adott kormánnyal is „lehetséges az egyetértés”.²⁷

Az angolszász álláspont azonban még a fegyveres beavatkozás javaslásakor sem volt olyan agresszív, mint a francia. Foch marsall ugyanis ez alkalommal szintén és egyértelműen a döntő katonai intervenció mellett foglalt állást.²⁸ Ezt azonban a békekonferencia elutasította. Az Egyesült Államoknak a békekonferenciára delegált teljhatalmú megbízottai március 27-én, amikor napi-

^{21a} P. Mantoux: i. m. I. köt.

²² Papers, PPC. XII. k. 419. l.

²³ Márc. 25-i jelentését R. Lansing márc. 27-én továbbítja Wilsonnak. Uo. 424. l.; márc. 26-i jelentése uo. 420. l.

²⁴ Uo. 421. l.

²⁵ „Military intervention by British and American troops combined with conciliatory assurances might be the wisest course to pursue”. Uo.

²⁶ Ezt nem tették közzé, csupán utalás formájában ismerjük. Uo. 427. l.

²⁷ Uo. 427. l. Kunfi démarche-ának tartalmára nem tér ki, s annak szövege nem ismeretes. Bizonyosnak látszik, hogy ez messzemenő engedményeket tartalmazott.

²⁸ T. T. C. Gregory: Stemming the Red Tide. III. rész. The World's work. L. Fischer: i. m. I. k. 177—178. l., P. Mantoux: i. m. I. köt. 52. s. köv. l.

rendre tüzték a magyarországi helyzet megvitatását, szintén más véleményre jutottak. A tanácskozáson meghívottként részt vett N. Roosevel kapitány és A. C. Coolidge professzor is. Roosevel kapitány itt megismételte a katonai akcióra tett előző napi, már említett javaslatát. Robert Lansing, az USA külügyminisztere, mind az antant, mind a csehszlovák—román csapatok bevetését elvetette. T. H. Bliss tábornok, az Egyesült Államok teljhatalmú képviselője a békekonferencián, hasonlóan nyilatkozott. „Nincs okunk változtatni Magyarországgal szemben tanúsított magatartásunkon — mondotta — csak azért, mert ott olyan kormányváltozás történt, amely nekünk nem túlságosan felel meg.” Majd a továbbiakban így folytatta: „A semleges zóna kijelölt vonala abszolút igazságtalan volt, s nekünk nem szabad tovább rontani a dolgot azzal, hogy fegyverek segítségével erőszakosan végrehajtunk egy rendkívül igazságtalan döntést.”

A jegyzőkönyv szavai szerint „a megbízottak tudatában voltak annak, milyen nehéz lenne visszavonni egy, a békekonferencia által korábban hozott határozatot, de érezték, hogy ha már egyszer ostoba módon jóváhagytunk egy erkölcstelen döntést, akkor nem szabad az igazságtalanságot fokozni azzal, hogy fegyveres erővel támogatjuk”.

A résztvevők megállapodtak abban, hogy Wilson elnököt sürgősen tájékoztatni kell a helyzetről. Ezért Bliss tábornokot kérték fel, hogy memorandumban foglalja össze a problémát. Bliss vállalta a feladatot, „de kijelentette a többi megbízottnak, hogyha ő írja a memorandumot, akkor az nagyon paprikás hangú lesz. Mr. White és Mr. Lansing közölte vele, hogy ők mindenben alátámasztják, amit csak megír, mert bizonyára nem túlozza el azt, amit ők éreznek az ügyben.” R. Lansing vállalta, hogy telefonon kéri meg Wilson elnököt: a Quai d'Orsayn semmiféle döntést ne közöljön addig, amíg a memorandumot kézhez nem veszi.²⁹

Ezen az ülésen még egy határozatot hoztak, amely magyar vonatkozásban igen figyelemre méltó. H. Hoover ugyanis kérdést intézett a teljhatalmú megbízottakhoz: milyen álláspontra helyezkedjenek annak a magyarországi élelmiszerszállítmánynak az ügyében, amelyet még a polgári demokratikus kormány fizetett ki, s amelyet csak most szállítanak le. A jegyzőkönyv szerint „a teljhatalmú- megbízottak valamennyien egyetértettek abban, hogy egyáltalában semmi ok nincs arra, hogy a jelenlegi magyar kormány ne kapja meg ezt az élelmiszerszállítmányt, és hasonlóan úgy vélekednek, hogy nyomást kell gyakorolni a szerb kormányra: engedje átszállítani azokat.”³⁰ Jellemző azonban, hogy a következő napon, amikor a külügyminiszterek értekezlete napirendre tűzte a Legfelső Gazdasági Tanács még március 12-én kelt javaslatát az Ausztria és Magyarország ellen irányuló gazdasági blokád feloldásáról, akkor „in view of the events that had lately taken place in Hungary” — tehát éppen a Tanácsköztársaság létrejötte miatt —, úgy döntenek, hogy a blokádot Magyarországgal szemben változatlanul fenntartják.³¹

²⁹ Papers, PPC. XI. k. 134—135. l. A vitának ezt a részét teljes terjedelemben közli: MMTVD, 6/A. k. 57—58. l.

³⁰ „The Commissioners all agreed that there was absolutely no reason why this food should not go to the present Hungarian Government, and likewise felt that pressure should be brought to bear on the Serbian Government to permit it to pass through.” Papers, PPC. XI. k. 136. l. Arról a zsrúszállítmányról is szó volt, amelynek ügyét a Kormányzótanács március 22-én tárgyalta. Párttörténeti Intézet Archivuma (a továbbiakban PI. Arch.) a Forradalmi Kormányzótanács üléseinek jegyzőkönyve. 1919. márc. 22.

³¹ Papers PPC. IV. k. 522—524. l. A blokkáddal összefüggő kérdésekre ld.: L. Nagy Zsuzsa: Az antant segélyprogramja és az 1918/19-es forradalmak. Párttörténeti Közlemények, 1963. 3. sz.

Ennek ellenére kézenfekvőnek látszott, hogy amikor a nagyhatalmak közti viszony a már korábban említett egyéb kérdések miatt is elmérgesedett, a „Négy Nagy” nem bocsátkozik kétes kimenetelű katonai akciókba Magyarországon. Sőt, az adott helyzetben éppen az felelt volna meg érdekeiknek, ha valami módon kapcsolatba kerülhetnek Magyarországgal, megismerik a változás mibenlétét, s megkísérelnek modus vivendit kialakítani.

De a nagyhatalmak kis szövetségeseit, Csehszlovákiát és Romániát a tárgyalásra, a békésebb eszközökre hajló tendencia erősödése a legnagyobb aggodalommal töltötte el. Ezek a kormányok ellenséges érzelmeket tápláltak Tanács-Magyarország iránt, s a proletárforradalom győzelmében kétféle fenyegető veszedelemet láttak: egyfelől azt, hogy annak pozitív hatása erősíteni fogja országaik munkásmozgalmát, s elsősorban Csehszlovákiában, netán hasonló irányban lendíti előre a polgári demokratikus átalakulást; másfelől aggodalommal szemlélték az új helyzetet azért is, mert ezzel veszélyeztetve látták területi aspirációikat. A fiatal csehszlovák köztársaság és a román királyság kész volt azonnal fegyveres beavatkozással elejét venni minden további „kellemetlen” fejleménynek. S ez a törekvésük teljesen egybeesett a francia hódító politikával, a francia katonai körök terveivel. A békekonferencia ugyan ezeket elvetette, de francia részről nem mondtak le róluk. *A Belgrádban székelő francia főhadiszálláson március utolsó napjaiban már kész tervek alapján szervezték a csehszlovák és román csapatok intervencióját a Tanácsköztársaság ellen.*³²

Mégis, mindent egybevetve, a Tanácsköztársaságnak az a törekvése, hogy a nagyhatalmakkal közvetlen kapcsolatba lépjen, kedvező kilátással kecsegtetett. Számítani lehetett az angolszászok helyeslésére, valamint arra, hogy mérsekeli a franciák-vezette intervenció előkészületeket. Feltehető, hogy a Forradalmi Kormányzótanács tagjai többé-kevésbé maguk is felmérték ezt, hiszen — a korabeli sajtójelentésekből kitűnően — meglehetősen jól ismerték a nagyhatalmak ellentéteit.

Ebben az összefüggésben igen jelentőssé válik a Forradalmi Kormányzótanácsnak az a jegyzéke, amely a hazai irodalomban eddig teljesen ismeretlen volt.

A békekonferencia publikált jegyzőkönyvei szerint a „Négy Nagy” behatárolt 1919. március 29-én foglalkozott a magyarországi helyzettel, amikor Orlando olasz miniszterelnök kollégái elé terjesztette a Forradalmi Kormányzótanács jegyzékét. Mint elmondotta, a Kun Béla aláírta jegyzéket S. Borghese herceg közvetítésével kapta meg, aki akkoriban Budapesten időzött.³³ Ennek a jegyzéknek magyar szövege a hazai levéltári iratok közül nem került elő. De nem közölte a korabeli sajtó sem, és hazai visszaemlékezéseink, feldolgozásaink sem tesznek rá semmiféle utalást.³⁴ Szövege így hangzik:

„Aide mémoire Borghese herceg számára (A miniszterelnökkel közölte M. Orlando 1919. március 29-én).

³² A csehszlovák és román kormány álláspontjára, valamint az intervenció előkészítésére ld. *Václav Král*: A csehszlovák burzsoázia intervenció háborúja a Magyar Tanácsköztársaság ellen 1919-ben. Szlovákiai Szépirodalmi Kiadó. 1956. 74, 80—81, 90. l., valamint *Liptai E.*: i. m. 95—99. l. A Vörös Újság és a Népszava április első napjaiban naponta foglalkozott az esetleges csehszlovák és román intervenció kérdésével.

³³ *P. Mantoux*: i. m. I. kötet. 80—83. l.

³⁴ A külföldi irodalom azonban ismeri, használja. Ld. *Sarah Gertrud Millin*: General Smuts. London. 1936. II. k. 198—199. l.

Magyarország új kormánya, a Forradalmi Kormányzótanács, elismeri a megelőző kormány által aláírt fegyverszüneti egyezmény érvényességét, és úgy véli, a Vyx alezredes által átadott jegyzék elutasítása nem jelenti annak megszegését.

Amikor a kormány Oroszországot a magyarországi Tanácsköztársasággal való szövetségre szólította fel, nem gondolta, hogy ez a lépés úgy értelmezhető, mint az antanthatalmakkal való minden diplomáciai kapcsolat megszakítására irányuló kívánság kifejezése, s még kevésbé mint hadüzenet az antantnak. Az Oroszországgal való szövetség nem formális diplomáciai szövetség, ez legteljesebb formájában — ha használhatjuk a kifejezést — egy »entente cordiale«, a két fél alkotmányának azonos szerkezetén alapuló természetes barátság, amely a magyar kormány felfogása szerint semmiképpen nem hozható kapcsolatba egy agresszív egyesüléssel. Éppen ellenkezőleg, az új magyar köztársaságnak szilárd óhaja, hogy békében éljen minden más nemzettel, és minden tevékenységét az ország békés társadalmi újjászervezésére óhajtja fordítani.

A Magyar Szocialista Pártot az események ereje hajtotta a végrehajtó hatalom átvételére. Új szociális államot kíván szervezni, olyan államot, amelyben minden ember saját munkájából él, de ez a szociális állam nem lesz ellenséges érzelmű a többi nemzet iránt. Ellenkezőleg, együtt akar működni azokkal a nagy emberi szolidaritás érdekében.

A Magyar Tanácsköztársaság kormánya késznek nyilatkozik területi kérdések megtárgyalására a népek önrendelkezési elvének alapján és a területi integritást kizárólag ezzel összhangban szemléli.

Örömmel üdvözlőné az antant polgári és diplomáciai misszióját Budapesten és garantálná számára a területenkívüliség jogát, valamint gondoskodnék abszolút biztonságról.

Kun Béla
külgügyi népbiztos

Bpest, 1919. március 24.”³⁵

³⁵ Papers, PPC. V. k. 18. l. Az én kiemelésem. L. N. Zs. A jegyzéket bevezető mondat (A miniszterelnökkel közölte Orlando . . .) feltehetőleg Clemenceaurra vonatkozik. A jegyzék eredeti szövege:

“Aide Mémoire for Prince Borghese (Communicated to the Prime Minister by M. Orlando on 29th March, 1919).

The New Government of Hungary, the Council of the Commissioners of the People, recognise the validity of the Treaty of Armistice signed by the former Government and do not think that the non-acceptance of the note presented by Colonel Vix has infringed it.

By asking Russia to enter the alliance with the Republic of the Councils of Hungary, the Government has not thought that this step might be interpreted as an expression of its desire to break all diplomatic intercourse with the Powers of the Entente, and still less as a declaration of war on the Entente. The alliance with Russia is not a formal diplomatic alliance, it is at the most — if we may use the expression — an »entente cordiale«, a natural friendship justified by the identical construction of their respective constitutions, which in the thought of the Hungarian Government does not in any way imply an aggressive combination. The new Hungarian Republic, on the contrary, has a firm desire to live in peace with all the other Nations and to devote its activities to the peaceful social re-organisation of its country.

The Hungarian Socialist Party has been driven by the force of the events to take hold of the executive power. It wishes to organise a new social State, a State in which every man will live of his own work, but this social State will not be hostile to other Nations. It wishes on the contrary to co-operate for the great human solidarity.

The Government of the Republic of the Councils of Hungary declare themselves ready to negotiate territorial questions on the basis of the principle of self-determination of the People, and they view territorial integrity solely as in conformity with that principle.

A jegyzék — összevetve a Tanácsköztársaság ismert külpolitikai elveivel, Kun Bélának ezekre vonatkozó nyilatkozataival — új megállapításokat nem tartalmazott, hanem ezeket éppen a nagyhatalmak számára összegezte. (Ilyen összegezés készült Magyarország népéhez és a nemzetközi proletariátushoz is. Ezek közismertek.) Úgy vélem, teljesen érthető, ha a jelen jegyzék részletesebben foglalkozott Tanács-Magyarország és Szovjet-Oroszország viszonyával, annak értelmezésével, és nyomatékosan hangsúlyozta a szövetség és a Kormányzótanács békés szándékait.³⁶

Orlando bejelentését heves vita követte. Míg Wilson és Lloyd George nem látta akadályát annak, hogy kapcsolatot teremtsenek a tanácskormány-nal, Clemenceau ezt ellenezte, és igyekezett elodázní a döntést. Az angol miniszterelnök már ekkor azt ajánlotta, hogy Smutsöt küldjék Budapestre.

Másnap, március 30-án sem született döntés, hanem elhatározták, hogy 31-én ismét tanácskozni fognak, bevonva most már a külügyminisztereket is, Wilson elnök pedig fontolóra veszi, ki lenne alkalmas a budapesti küldetésre.

Március 31-én a vita még élesebb lett, mint az előző napokon, mert Pichon francia külügyminiszter határozottan elvetette azt a lehetőséget, hogy szóba álljanak a budapesti tanácskormány-nal. Végül azonban győzött az angolszász álláspont, amely szerint mind a magyarországi helyzet alakulására, mind a „bolsevizmus” közép-európai továbbterjedésére nézve nagy hiba lenne, ha „túlságosan kemény” magatartást tanúsítanának az új magyar kormány-nal szemben.

Ennek ellenére a „Négyek Tanácsa” nem formális diplomáciai missziót küldött Budapestre, mert ez több lett volna, mint ameddig el akart menni a Tanácsköztársaság irányába, hanem egy „megfontolt és megbízható személyt” (some discreet and confidential person), aki képes felderíteni „a valóságos helyzetet”.³⁷

Ez a megbízott pedig, a francia politikusok fenntartásai ellenére, Smuts tábornok lett.³⁸

They would gladly welcome a civil and diplomatic mission of the Entente in Budapest and would guarantee to it the right of extraterritoriality and undertake to provide for its absolute safety.

Bela Kuhn
Commissioner of the People for Foreign Affairs

Bpest, March 24. 1919.”

³⁶ A Tanácsköztársaság és Szovjet-Oroszország viszonya a nyugati közvéleményt különösen foglalkoztatta. A külföldi újságírók erre vonatkozó kérdéseire Kun Béla általában hasonlóan nyilatkozott, mint a jegyzékben. Ld. pl: Vörös Újság, 1919. ápr. 3. (*Kun Béla* : i. m. 162. l.) Népszava, 1919. ápr. 5. (*Kun Béla* : i. m. 170. l.)

³⁷ Papers, PPC. V. k. 16. l. P. *Mantoux*: i. m. 80—83, 98. s. köv. l.

³⁸ Jan Christian Smuts, aki tanulmányait Cambridgeben végezte, kimagasló szerepet játszott a Délafrikai Unió megszervezésében, majd 1917 márciusában a háborús angol kabinet tagja lett. 1917 decemberében Genfben ő folytat tárgyalásokat Bernsdorffal Ausztria különbékéjéről. A fegyverszünet megkötése után, még Wilson javaslatának elkészülte előtt, terjedelmes memorandumot készített a Népszövetségről, melyet Lloyd George és Wilson támogatnak. A békekonferencián, mint az angol békedelegáció tagja, egyike volt Délafrika képviselőinek. Ő dolgozta ki a konferencia számára a gyarmati területekre vonatkozó mandátumrendszert. Ellenezte a Szovjet-Oroszország elleni intervenciót, s a német békeszerződés miatt ellentétbe került a francia politikával. 1919 augusztusától több ízben volt a Délafrikai Unió miniszterelnöke. Közép- és

Smuts feladata — a békekonferencia szerint — az volt, hogy általánosságban ismerkedjék meg a magyarországi helyzettel, a forradalom jellegével, konkrétan pedig — mint a budapesti megbeszélésekből kitűnt, hogy elfogadtassa a fegyverszüneti szerződés betartását s az általa közvetített új demarkációs vonalat.³⁹

A békekonferencia döntése több tényező összhatásából született meg, józan megfontolások, taktikai elképzelések vezették. A nagyhatalmak április első napjaiban arra kényszerültek, hogy feladják és kiűrtsék Odesszát, visszavonva onnan az intervenciós csapatokat. Ez az esemény, párosulva a magyarországi eseményekkel, egy időre háttérbe szorította az agresszív francia politikát. A viszonyoknak ezt az alakulását az Egyesült Államok és Anglia a maga súlyának és tekintélyének növelésére igyekezett felhasználni olyan területen, ahol a francia befolyás további erősödését egyébként sem tartotta kívánatosnak. Szerepet játszott az is, hogy figyelmét és energiáit számára nagyobb horderejű kérdések (Németország, gyarmatok, Fiume, valamint Szovjet-Oroszország) kötötték le, s a volt Monarchia államai között uralkodó zavaros és súlyos viszonyokat idő előtt sem az Egyesült Államok, sem Anglia nem akarta újabbakkal tetézni. Annál kevésbé, mert ekkor még nem voltak bizonyosak afelől, hogy a magyarországi új politikai rendszer ténylegesen azonos tartalmú-e az oroszországi forradalommal. Tény az is, hogy érdekeiknek jobban megfelelt a békés eszközök alkalmazása a „bolsevizmus likvidálásában”, mint a több szempontból is kétes kimenetelű katonai akciók. Tájékozódásra, időnyerésre volt szükségük. A misszió kiküldése és az angol Smuts megbízása mindezt magában foglalta.

Hogyan látták és értékelték a döntést Budapesten? Csieserin, Szovjet-Oroszország külügyi népbiztosa, már április 3-án táviratban értesíti a Kormányzótanácsot arról, hogy Smutsöt „mint a bolsevik betegség főorvosát élelmiszerekkel és nyersanyagokkal felfegyverezve” Magyarországra küldik.⁴⁰ Egy-két nap múlva pedig a budapesti lapok is terjedelmesen ismertették a külföldi jelentéseket és tudósításokat, rámutatva Smuts küldetésének jelentőségére. Így teljesen helytállóan tárták fel a nagyhatalmak közötti erőviszonyok eltolódását az Egyesült Államok és Anglia javára, mint amely egyik alapja volt a döntésnek.⁴¹ Ezzel együtt teljes mértékben kiaknázták a Tanácsköztársaság

Kelet-Európa problémáival — fenti megbízása előtt — nem foglalkozott. Ld: S. G. Millin : i. m. I. és különösen II. kötet; V. S. Mamatey: *The United States and East Central Europe 1914—1918. A Study in Wilsonian Diplomacy and Propaganda*. Princeton. 1957. 150—151. l.; Robert Lansing : *The Peace Negotiations. A Personal Narrative*. New York. 1921. 73. l.; J. Pratt : *A History of US Foreign Policy*. New York. 1955. 499. l.

³⁹ Ez utóbbit említi: Népszava, 1919. ápr. 4. Az antánt nem lép föl fegyveresen Magyarországgal ellen; Böhm Vilmos : Két forradalom tüzeiben. München. 1923. 280. l.; H. Nicolson : i. m. 293. l., hozzátéve azt is, hogy a misszionnak meg kellett néznie, mennyire használható fel Kun Béla mint közvetítő Moszkva felé. Smuts életrajzírója szerint, aki felhasználta a tábornok magánirattárát valamint személyes közléseit, az út célja a következő volt: megismerni a november 3-án és 13-án aláírt fegyverszünet feltételeinek betartását, az új kormány helyzetét, a gazdasági viszonyokat, és különösen a semleges övezettel összefüggő kérdéseket; tisztázni a magyar kormány és a budapesti antant missziók kölcsönös panaszait; tanulmányozni a „bolsevizmus” előrehaladását, és általában a misszió céljának megfelelően „addig elhinni, ameddig helyesnek tartja”. S. G. Millin : i. m. II. k. 199. l.

⁴⁰ Közli: Gábor Sándorné : i. m. 214. l.

⁴¹ Különösen figyelemre méltó a Vörös Újság 1919. ápr. 5-i sz. cikkének (Smuts tábornok Budapestre érkezett) egy része „Amerika szembeszállt a megtévesztés politikájával” alcím alatt. Ld. még: Népszava, 1919. ápr. 5. „A békekonferencia végleg lemondott a fegyveres intervencióról.” A címek ugyan túloznak, de az értékelés realitásra és tájékozottságra mutat.

diplomáciai sikerét. „A magyar Tanácsköztársaság győzelemmel vívta meg első harcát” — írta a Vörös Újság, majd így folytatta: „A mit a Károlyi-kormány hónapokig tartó sorozatos jegyzékváltással nem tudott elérni, azt megvalósította a proletárok kormánya...”⁴² Ennek okát, a már említettek mellett, abban látták, hogy „... az imperializmus nem csinál érzelmi politikát. Nem aszerint kezeli a népeket és országokat, hogy azok miképpen tetszenek neki, hanem aszerint, hogy milyen erős tényezőknek ismeri őket. A félig polgári Magyarország gyöngye volt, tehát rendelkezett vele, a Tanácsmagyarország erős, tehát tárgyal vele.”⁴³

Mindehhez alig kell kommentárt fűznünk. Az eseményeknek ez az alakulása kétségkívül igen kedvező volt a Tanácsköztársaság szempontjából. Megnövelte az új hatalom tekintélyét idebent, de hasonlóan hatott közvetlen szomszédaira is, akiknek főként a Smuts-féle delegáció kinevezése és tárgyalásai miatt fel kellett függeszteniük intervenciós előkészületeiket, és a támadás már kitűzött időpontját el kellett halasztaniuk.⁴⁴ A budapesti sajtó csehszlovák nyilatkozatokat közölt arra nézve, hogy nem terveznek intervenciót Magyarországra ellen.⁴⁵ Ha csupán az intervenció megkezdésének elhalasztását vesszük figyelembe, már akkor sem túlozhatjuk el Smuts küldetésének jelentőségét.

Magyarországon tehát a békekonferencia döntése nemcsak bizonyos fokig módosult aspektust kapott, de az események olyan láncolatába illeszkedett be, amelyek a forradalom reményeit nagyra növelték. A hazai politikai vezetők ugyanis a következőket látták: az intervenció Odesszában vereséget szenvedett; a nagyhatalmak között jelentékeny ellentétek dúlnak; Párizs nem állt szóba Károlyi Mihállyal, de Tanács-Magyarországra küldi Smuts tábornokot (ittthon úgy tudták, hogy Budapestről Moszkvába fog utazni!);⁴⁶ a német forradalom ügye jól halad, és néhány nap múlva megérkezik a bajor tanácsköztársaság kikiáltásának a híre. Mindez jogosan erősíthette a Forradalmi Kormányzótanács önbizalmát, növelhette általában a Tanácsköztársaságba vetett hitet. Úgy gondolom, éppen e kedvező hatást kívánták fokozni azzal, hogy a sajtóban és egyéb fórumokon nem publikálták a Tanácsköztársaság kezdeményező jegyzékét, s csak a Smuts útjáról szóló határozatot ismertették.

E kedvező tények és előjelek kitűnően illeszkedtek be a forradalom vezetőinek külpolitikai koncepciójába, a közeli világforradalom győzelméről táplált felfogásukba. Ilyen formán hozzájárult ahhoz, hogy a Tanácsköztársaság helyzetét túlságosan kedvezően, a nagyhatalmakét pedig nem kellő realitással ítélték meg. Ez a körülmény nemcsak a Smutsszal folytatott tárgyalások idején éreztette hatását, magabiztosabbá téve a Kormányzótanácsot, de belejátszott abba is,

⁴² Vörös Újság, 1919. ápr. 5. „Smuts tábornok Budapestre érkezett.” (A cikk Károlyinak arra a kérésére utal, hogy a nagyhatalmak küldjenek diplomáciai missziót Magyarországra. Erre a kérésére azonban még válasz sem érkezett. Ld.: Papers, PPC. II. k. Washington, 1942. 204—205. l. Ebben nem csekély szerepe volt többek között a csehszlovák kormány közbelépésének: *Eduard Beneš*: Nemzetek forradalma. Bratislava—Pozsony, 1936. III. k. 216—217. l.) Hasonló értékelést ad: *Memoirs of Michael Károlyi. Faith without Illusion*. London. 1956. 158. l.; *Böhm V.*: i. m. 280. l.

⁴³ Ez az erő pedig a nemzetközi proletariátus támogatásában rejlik. *Népszava*, 1919. ápr. 6. „A proletárdiktatúra külpolitikája.”

⁴⁴ Id.: *Liptai E.*: i. m. 402—403. l.

⁴⁵ Vörös Újság, 1919. ápr. 5. „Smuts tábornok Budapestre érkezett.”

⁴⁶ Így írta ezt Csicserin is idézett táviratában, s a hazai lapok is ezt közölték: *Népszava*, 1919. ápr. 5. A békekonferencia végleg lemondott a fegyveres intervencióról. Párizsban valóban szóba került, hogy Smuts egy misszióval Oroszországba menjen, de nem a budapesti úttal összefüggésben, és sem előbb, sem utóbb nem valósult meg. *S. G. Millin*: i. m. II. k. 73. l.

hogy az alig néhány nap múlva, a legszebb remények táplálása idején megindult fegyveres intervenció váratlanul érte a Tanácsköztársaságot.

Párizs döntése meglehetősen zavart és aggodalmat keltett nemcsak a már említett francia katonai körökben, a csehszlovák és román kormánynál, hanem a nagyhatalmak Bécsbe kiküldött megbízottai között is. „This news caused us the worst forebodings” (ezek a hírek a legrosszabb balsejtelmekkel töltötték el bennünket) — emlékezik vissza A. Bartlett. Valamennyien úgy fogták fel a helyzetet, hogy a tábornok küldetése lesz az első lépés a Tanácsköztársaság elismeréséhez. Éppen ezért J. W. Freeman angol kapitány, Troubridge admirális helyettese a szövetségesek Dunabizottságában, Macartney a londoni Times, valamint A. Bartlett, a Daily Telegraph tudósítói elhatározták, hogy feltétlenül felkeresik a tábornokot. Céljuk kettős volt: egyfelől egyesült erővel „hűséges képet festeni a bolsevik vezetőkről és politikájukról”, minden erővel megakadályozni a Tanácsköztársaság elismerését, másfelől ellensúlyozni Ph. Browne professzor „alattomos (malicious) propagandáját”, melyet, szerintük, Magyarország javára folytatott.⁴⁷

Az angliai tory lapok élesen támadták Párizst a misszió kiküldése miatt. Ezt — mint írták — „a bolsevikok a gyengeség jelének fogják tekinteni”, és biztosra vették, hogy Smuts útja épp olyan eredménytelen lesz, mint annak idején az osztrák-magyar különbékéről folytatott tárgyalásai.⁴⁸

Az ellenvélemények között akadt olyan is, amely nem a missziót magát, hanem Smuts személyét bírálta. Troubridge admirális például, aki úgy vélte, hogy nemcsak alaposan ismeri a Duna medence problémáit, de ezek rendezésében eredménnyel működhetne közre, márciusban azt javasolta az angol kormánynak, hogy őt küldjék Budapestre a „bolsevizálódás” meggátlására. A választás azonban Smutsre esett, s így Troubridge fokozott érzékenységgel mutatott rá azokra az okokra, amelyek Smuts személye ellen szóltak (pl. tájékozatlansága középkelet-európai ügyekben).⁴⁹

Smuts tábornok és kísérete 1919. április 1-én különvonaton indult el Franciaországból és Svájcban át érkezett meg Bécsbe április 3-án.⁵⁰ Itt H. Nicolson hadnagyi felkereste a Tanácsköztársaság bécsi követségét, ahol Bolgár Elek követnek bejelentette a misszió megérkezését és azt a kívánságukat, hogy még aznap este folytathassák útjukat Budapestre. Bolgár értesítette erről a Kormányzótanácsot, majd maga is csatlakozva a misszióhoz, azzal együtt megérkezett Budapestre április 4-én hajnalban.⁵¹

⁴⁷ „We agreed to unite our joint efforts to give Smuts a true picture of the Bolshevist leaders and their policy, and to stop the official recognition of Bela Kun at all costs; and also to do everything in our power to check the malicious propaganda of Professor Browne, who is quite incapable of seeing the situation aright.” A. Bartlett : i. m. 106. l.

⁴⁸ S. G. Millin : i. m. II. k. 200. l.

⁴⁹ Troubridge levele H. Hooverhez, 1919. máj. 26. Organization of American Relief, 514. l. A továbbiakban bírálta Smuts budapesti magatartását, hogy pl. nem mozdult ki különvonatából, s a küldetés sikertelenségét Smuts személyével is összefüggésbe hozta.

⁵⁰ S. G. Millin szerint a misszió 14 tagból állt: i. m. II. k. 200. l. Összetételét hivatalos forrásokból nem, csupán visszaemlékezésekből ismerjük. E szerint tagjai voltak: Allen Leeper, Heywood ezredes a katonai elhárító szolgálatból, Cyril Butler az Élelmezési Ellenőrző Bizottságtól, a tábornok személyi A.D.C. (elhárító) tisztje, egy francia és egy olasz tiszt, akiknek nevére H. Nicolson, aki szintén tagja volt a missziónak, jellemző módon nem is emlékezik. H. Nicolson : i. m. 292. l. A Vörös Újság szerint (1919. ápr. 5. Smuts tábornok Budapestre érkezett) francia nincs a küldöttségben és ezt igen figyelme méltónak tartja.

⁵¹ H. Nicolson : i. m. 295. l. (Tendenciózus, rosszindulatú képet fest a követségről.) Országos Levéltár. Külügyminisztérium levéltára. Reservált politikai iratok (a továbbiakban OL. KÜM. Res. pol.) 1919. A bécsi követség táviratai. 17/1919.

A tábornok és kísérete nem hagyta el a különvonatot, s így eléggé barátságtalanul, nem fogadta el azt a szálláshelyet sem, amelyet a Kormányzótanács felajánlott. A kétnapos hivatalos tárgyalások a tábornok különvonatában zajlottak le.

Magyar részről kisebb, de érdekes vita előzte ezt meg. Ágoston Péter ugyanis, aki ekkor szintén külügyi népbiztos volt (a helyettesi címet ekkor már nem használták), általában a nyugati kapcsolatokkal foglalkozott, ő érintkezett például a Budapesten megfordult antant tisztekkel, diplomatákkal. Most, Smuts megérkezése idején, azzal az igénnyel lépett fel, hogy e tárgyalásokat szintén ő vezesse. Kun Béla ezt igen határozottan és nagyon helyesen visszautasította, s a tárgyalásokat maga vezette.⁵² Ez persze nem azt jelentette, mintha kizárólag ő tárgyalt volna a misszió tagjaival. De az óvatosság e tekintetben máresak azért sem ártott, mert a szociáldemokrata vezetők egy része már ekkor is erősen hajlott az antanttal való megegyezésre.

Az első hivatalos magyar személy, aki a különvonatot felkereste, a Freeman kapitány kíséretében levő Dormándy Géza ezredes, a Szövetséges Katonai Misszióhoz beosztott magyar összekötő tiszt volt. Dormándy a helyzetet, mint később elmondotta, arra használta fel, hogy „informálja” a tábornokot a „tényleges” magyarországi helyzetről, sőt kijelentette azt is: ő és a hozzá hasonló személyek igenis kívánják, hogy Budapestet antant csapatok szállják meg.⁵³

Hasonló céllal ostromolta a tábornokot Freemann, Macartney és Bartlett is, valamint a budapesti spanyol és a svájci konzul. Utóbbiak hangsúlyozták a Tanácsköztársaság politikájának szélsőséges voltát s azt a meggyőződésüket, hogy „Kun Béla csupán véletlen, nem érdemes komolyan foglalkozni vele”.⁵⁴

Az első megbeszélésre Kun és Smuts között április 4-én a délelőtti órákban került sor. A tábornok, mint A. J. Balfour angol külügyminiszterhez, az angol békedelegáció teljhatalmú megbízottjához küldött aznapi távirati jelentésében elmondja, hosszan tárgyalt Kun Bélával és ekkor még a Vyx-jegyzékben foglalt követelések teljesítésére igyekezett rábírni. Érvei között felsorakoztatta, hogy az ott megjelölt határokat „nem szánták állandó jellegű politikai határoknak” (not intended to be a permanent political frontier); hogy a „béke és a rend” (peace and good order) megőrzése érdekében elkerülhetetlenül szükséges olyan semleges zóna kialakítása, amelyet antant csapatok szállnak meg, s így a közvetlen érintkezést a román és a magyar katonai, polgári erők és hatóságok között — az atrocitásokat elkerülendő — lehetetlenné teszik. Smuts — jelentésében eléggé szűkszavúan, a valóságban feltehetően bőségesebben — ecsetelte annak lehetőségét, hogy a nagyhatalmak felszámolnák a gazdasági blokádot.

Kun Béla álláspontja — a tábornok összefoglalója szerint — kezdettől fogva az volt, hogy Magyarország ragaszkodik a fegyverszüneti egyezmény betartásához. (Ez ugyanis egyáltalában nem írt elő semmiféle semleges övezetet, s még a csehszlovák, román, jugoszláv csapatok megszállása alá került, de korábban a történeti Magyarországhoz tartozott területeken is kimondta a magyar hatóságok közigazgatási, ügyviteli jogát — a békekonferencia döntéséig.) Kun Béla rámutatott arra, hogy még a gazdasági blokádot esetleges felszámolásá-

⁵² PI. Arch. Népbiztosok pere. 1920. júl. 14., 8. tárgyalási nap, 1807—1820. l. és júl. 16., 9. tárgyalási nap, 1905. l. Ágoston Péter vallomása.

⁵³ H. Nicolson : i. m. 297. l. (Dormándy neve itt elírva szerepel.) PI. Arch. Népbiztosok pere. 1920. aug. 11., 28. tárgyalási nap, 6352. l.

⁵⁴ A. Bartlett : i. m. 109. l.; H. Nicolson : i. m. 300—301. l. „... Bela Kun is just an incident and not worth treating seriously.” H. Nicolson : i. m. 302. l.

nak reményében sem teljesíthetik a nagyhatalmak követelését, azaz a csapatok további visszavonását, mert ez egyfelől már megbuktatta a Berinkei-kormányt, másfelől a Forradalmi Kormányzótanács kénytelen számolni azzal a hangulattal, amely mind a tömegekben, mind a hadseregben erőteljesen érvényesül.⁵⁵

A tábornok javaslatait azonban mégsem utasította vissza mereven, hanem olyan ellenjavaslatot tett, amely alapja lehetett további megbeszéléseknek, a magyar fél szempontjából fontos és sürgető kérdéseket hozta előtérbe, s végül, amely összhangban volt a Tanácsköztársaság általános politikai elveivel és nagy hasznára lehetett volna a Duna-medence népei együttélésének.

A Forradalmi Kormányzótanács javaslata az volt, hogy a magyar, német, osztrák, cseh, szerb (sic) és román kormányok képviselői a nagyhatalmak megbízottainak jelenlétében üljenek össze közös értekezletre. Ezen a közös tanácskozáson együttes erőfeszítéssel s a kölcsönös megértés alapján próbáljanak döntést hozni a területi (határ) kérdésekben, de mindennek előtt (a Magyarország számára pillanatnyilag is sokkal döntőbb) gazdasági együttműködés megvalósításában.⁵⁶

Ezt a tanácskozást Kun Béla éppen a Monarchia átkos örökségének felszámolása miatt tartotta igen jelentősnek. Amikor a sajtó képviselőit tájékoztatta a tábornokkal folytatott tárgyalásokról, ezt a körülményt nyomatékosan hangsúlyozta: „Az a reményünk — mondotta —, hogy ez a konferencia elő fogja segíteni azt, hogy a volt monarchia területén alakult összes államok dolgozóinak joga és emberségesebb megélhetése biztosíttassék. *A magyarországi Tanácsköztársaság kormánya azt hiszi, hogy ezáltal a konferencia által le lesz szerelhető mindenféle nacionalista és sovinszta áramlat épp úgy, mint minden imperialista törekvés.*”⁵⁷

Smuts nem zárkózott el a Forradalmi Kormányzótanács javaslata elől, sőt bizonyos fokig tovább is ment. „Számomra úgy tűnik — írta Párizsba —, hogy Kun Béla javaslatát azonnal el kell fogadni, minthogy mindenképpen szükséges lesz a német, osztrák és magyar megbízottak Párizsba hívása, az előzetes béke aláírása előtt.”⁵⁸ Teljesen egyetértett azzal, hogy az egykori Osztrák-Magyar Monarchia sorsában érdekelt valamennyi állam képviselője eredményesen tárgyalhatna területi és gazdasági kérdésekről, és a konferencia színhelyéül — Kun Béla ajánlatára — Bécsre vagy Prágát hozta javaslatba.⁵⁹ Az Egyesült Államok európai segélyszervezetének vezető munkatársai szintén úgy látták, hogy Közép-Európa politikai és gazdasági ellentétei csak az érdekeltek közös tárgyalásain nyerhetnek kedvező megoldást.⁶⁰

Az említett államok együttélésének, együttműködésének problémája természetszerűleg felmerült más oldalról is. Ennek kifejtése azonban túlmenne a jelen dolgozat célkitűzésein. Így csupán azt kell leszögeznünk, hogy az adott

⁵⁵ Papers, PPC. V. k. 41—42. l.

⁵⁶ Papers PPC. V. k. 42—43. l. Böhm a választ határozatlannak nevezi, amely „már eleve is a visszautasítás jellegével bírt”. I. m. 285. l. Károlyi szintén visszautasításként értékeli. I. m. 159. l.

⁵⁷ Népszava, 1919. ápr. 6. A proletárdiktatúra külpolitikája. Kun Béla elvtárs a Smuts tábornokkal folytatott tárgyalásokról. — Az én kiemelésem, L. N. Zs.

⁵⁸ It appears to me that Bela Kuhn's suggestion might at once be adopted, as it will in any case be necessary to invite the Germans, Austrians and Hungarians to send representatives to Paris before the signature of the Preliminaries of Peace”. Papers, PPC. V. k. 43. l.

⁵⁹ Uo

⁶⁰ A. C. Goodyearnek, a Legfelső Gazdasági Tanács szénbizottsága elnökének levele W. G. Atwoodhoz, az Egyesült Államok jugoszláviai élelmezési bizottságának elnökéhez. Organization of American Relief, 562. l.

viszonyok között nem alakulhatott ki e népek együttélésének olyan formája, amely e terület békéjét, az érintettek kölcsönös előnyeit szolgálta volna. A nagyhatalmakat a préda felosztása, kisebb szövetségeseiket saját államaik meg-, vagy újra szervezése, s a kommunizmus, valamint a német militarizmus elleni óvintézkedések nemcsak lefoglalták, de lehetetlenné tették, hogy a szocialista Magyarország javaslataival komolyan foglalkozzanak. Ami — a korra, s a viszonyokra jellemző módon — már ekkor érlelődött, az a kisantant volt.⁶¹

Megismerve a Kormányzótanács álláspontját, Smuts jegyzékbe foglalta mindazt, ami megítélése szerint a megegyezés alapja lehetett. Ez már nem a Vyx-jegyzékben megszabott demarkációs vonalat tartalmazta, hanem figyelemre méltó engedményt tett a Tanácsköztársaság javára. A nagyhatalmak feltételeit négy pontban foglalta össze: 1. a magyar kormány visszavonja csapatait egy olyan vonalra, amely kedvezőbb, mint a Vyx-jegyzékben foglalt volt; 2. a román csapatoknak megtiltják, hogy jelenlegi állásaikon túl előrenyomuljanak; 3. az így kialakult semleges zónát angol, francia, olasz és ha lehetséges, amerikai csapatokkal szállják meg. 4. A magyar kormány elfogadja, és ragaszkodik a november 13-án, valamint a november 3-án kötött fegyverszüneti egyezményhez.⁶²

Mit jelentett ez a négy pont? Ami a magyar csapatok visszavonásának módosított vonalát illeti: a Vyx-jegyzékhez képest a magyar csapatok állását átlagosan 25 km-el, a román csapatokét átlagosan 70—80 km-el tolta el Keletre.⁶³ A román csapatok megállítására kiadandó parancs azonban aligha nyugtathatta meg a Forradalmi Kormányzótanács tagjait. Hiszen az 1918. november 13-án kijelölt demarkációs vonalat e csapatok éppen úgy átlépték, mint ahogyan 1918 decemberében is tovább nyomultak előre. Mi biztosíthatta a Forradalmi Kormányzótanácsot arról, hogy e legújabb demarkációs vonalat tiszteletben fogják tartani? A 4. pont tartalma egyáltalán nem állt ellentétben a Kormányzótanács felfogásával. Sőt! Kun Béla Smuts-szel vitázva éppen azt hangoztatta, hogy a fegyverszüneti feltételek betartását követelik mindkét fél részéről, s a nagyhatalmakhoz küldött jegyzékében is elismerte érvényességüket.

Ezek voltak a „konkrétumok”, a bizonyosság, amire — elfogadás esetén — a Kormányzótanács számíthatott. Mit ajánlott cserébe a békekonferencia? A Smuts-jegyzék 5. pontja leszögezte, hogy a demarkációs vonal nem befolyásolhatja Magyarország végleges határainak kialakítását. 6. pontja szerint Smuts tábornok *ajánlani fogja*, hogy a gazdasági blokádot oldják fel. Végül a 7. pontban, magáévá téve Kun Béla javaslatát, *ajánlani fogja* a nagyhatalmaknak, hogy Magyarország képviselőit hívják meg a békekonferenciára, valamint hívják össze a javasolt államközi értekezletet a határ- és gazdasági kérdések megvitatására.

Mindehhez aligha kell kommentárt fűzni. A jegyzéknek ez a része csupa feltételezés, csupa ajánlás, amelyet komoly tárgyalás alapjául nem lehetett

⁶¹ Political and Strategic Interests of the United Kingdom. An outline. By a Study Group of the Royal Institute of International Affairs. Oxford — London — New-York — Toronto. 1939. 25. l.; *Gerhard Schacher* : Central Europe and the West World. London. 1936. 27—28, 31, 36—37. l.; *M. H. H. Macartney — P. Cremona* : Italy's Foreign and Colonial Policy 1914—1937: Oxford—London—New York—Toronto, 1938. 192. s. köv. l.; *H. Nicolson* : i. m. 239. l.; *Papers PPC*. XII. k. 236, 403—404. l. Ez utóbbi érdekesen világítja meg a korabeli csehszlovák álláspontot.

⁶² E jegyzéket, valamint az erre adott magyar választ az MTI jelentése alapján a Vörös Újságban 1919. ápr. 7-én megjelent közleményből ismerjük. Közli: MMTVD 6/A. k. 132. l.

⁶³ *Liptai E.* : i. m. 103. l.

elfogadni. *Semmi garancia nem volt arra nézve, hogy Smuts javaslatai megvalósulnak.* Viszont látni kell azt is, hogy Smuts javaslatai lényegesen túlmentek a Vyx-jegyzékben foglaltakon, Párizs alkudozott, és nem ragaszkodott mereven korábbi követeléséhez.

A fenti jegyzéket Kun Béla a Kormányzótanács tagjaival megvitatta, majd elkészítették a választ.⁶⁴ Ennek átadásánál Kun Béla mellett jelen volt Kunfi Zsigmond, Garbai Sándor és Bolgár Elek.

A válaszijegyzék bevezetőjében méltányolja Smuts nobilis és jóindulatú magatartását, amelyet sajtónyilatkozatokban később is többször hangsúlyoztak.⁶⁵ A továbbiakban leszögezi, hogy a Kormányzótanács az antant parancs-szerűen előadott kívánságait nem fogadhatja el, s a maga részéről csak bizonyos módosításokkal, változtatásokkal hajlandó azokat akceptálni. A semleges zóna megteremtését nem utasítaná el abban az esetben, ha alapul az 1918. novemberi fegyverszüneti egyezmény vonalát fogadják el. További feltételek ezzel kapcsolatban: 1. a megszálló nemzetközi csapatok a Tanácsköztársaság-teremtette gazdasági és szociális viszonyokba nem avatkoznak be; 2. Szegeden és Aradon visszaállítják a Tanácsköztársaság alkotmányát, amely lehetővé teszi, hogy „a közigazgatás a lakosság anyanyelvén történjék”; 3. a semleges zóna területéről mind a Tanácsköztársaság, mind a Román Királyság irányába szabad közlekedés biztosítása; 4. szabad tranzitforgalom a román királyi csapatok által megszállt erdélyi területek és Tanács-Magyarország között.

A válaszijegyzék 2. pontja kérte a gazdasági blokád megszüntetését; 3. pontja a magyar részről ajánlott és Smuts által is javasolt államközi tanácskozás mielőbbi megrendezését sürgeti annak leszögezése mellett, hogy „a Magyarországi Tanácsköztársaság nem a területi integritás elvének alapján áll, de a területi kérdéseknek az imperialista hódítás alapján való megvalósítását ellenzi”. A 4. pontban a Kormányzótanács azt kérte, hogy a szomszéd országokon kívül a többiben is fenntarthasson gazdasági képviselőket, illetve azok is küldjék el megbízottaikat Magyarországra. Az 5. pont rendkívül figyelemre méltó és fontos volt: „Kérjük — mondja a jegyzék —, hogy az antant-hatalmak gondoskodjanak azonnal a barbár üldözések megszüntetéséről, amelyek a megszállott területeken a munkásmozgalom minden fajtájával szemben megnyilatkoznak.”⁶⁶ Végül a jegyzék ismét leszögezte, hogy az idegen alattvalókat és azok vagyonát a Tanácsköztársaság különös védelme alá helyezi.⁶⁷

A tábornok, átolvassa a válaszijegyzéket, kijelentette: „... ez nem az a jegyzék, amelyet elfogadhatok. Abban (ti. amelyet elfogadhat — L. N. Zs.)

⁶⁴ A jegyzékváltásról a Vörös Újságban 1919. ápr. 7-én megjelent MTI közlemény szerint Smuts a jegyzéket még 4-én átadta a Kormányzótanácsnak. Ezzel szemben H. Nicolson naplószerű feljegyzéseiben azt írja, hogy 5-én délelőtt került sor az átadásra, és a választ aznap a késődélutáni órákban kapták meg. *H. Nicolson* : i. m. 302. l. Ez utóbbi valószínűbbnek látszik.

⁶⁵ Ld.: Népszava, 1919. ápr. 6. A proletárdiktatúra külpolitikája. Kun Béla elvtárs a Smuts tábornokkal folytatott tárgyalásokról; uo. 1919. ápr. 9. A proletárdiktatúra. Bécsi követünk Smuts tábornok budapesti tárgyalásairól.

⁶⁶ 1918 őszétől visszatérő probléma volt, hogy a megszállt és a nemzetiségi területeken a forradalmi munkásszervezkedést, függetlenül a résztvevők nemzetiségétől, az új hatóságok üldözik. Ld. pl.: *František Por* : A csehszlovák jobboldali szociáldemokrácia áruló szerepe a csehszlovák burzsoá hadsereg a Magyar Tanácsköztársaság elleni intervenciója idején. A Magyar Tanácsköztársaság történelmi jelentősége és nemzetközi hatása. Előadás-gyűjtemény. Bpest. 1960. 113. s. köv. l.; OL. KÜM. Gazdaságpolitikai osztály ír. 12. cs. P/1. tétel. 20894/1919; 15. cs.X/1. tétel 20763 (20463) 1919.

⁶⁷ Ld.: Vörös Újság, 1919. ápr. 7. Közli: MMTVD 6/A. k. 132—133. l.; Papers, PPC. V. k. 61—62. l.

fenntartások nem szerepelhetnek.”⁶⁸ Éppen ezért igyekezett rábeszélni Kun Bélát és kíséretét álláspontjuk megváltoztatására. A Kormányzótanács tagjai maguk sem gondoltak arra, hogy ezzel a tárgyalásokat befejezzék. Arra számítottak, hogy a tábornok még jónéhány napot Budapesten fog tölteni, s hogy lehetőség nyílik a két álláspont közelítésére.⁶⁹

Smuts megbízatása úgy látszik nem terjedt ki további tárgyalásokra, illetve engedményekre. A Kormányzótanács válaszjegyzékének átvétele után a megbeszéléseket befejezettnek nyilvánította, s a legelemibb formaságok mellőzésével még aznap este elhagyta Budapestet.⁷⁰

Annak ellenére, hogy a demarkációs vonal tekintetében nem sikerült számukra kedvező eredményt elérnie, a második tárgyalási napról küldött jelentése és javaslatai a Tanácsköztársaság számára pillanatnyilag kedvezőek voltak, mert a katonai beavatkozást célszerűtlennek tartotta. „Az a meggyőződésem — írta —, hogy a magyar magatartásban nincs ellenségeség a nagyhatalmakkal szemben. . . Ha bölcsen kezeljük Magyarországot, nem hiszem, hogy bármiképpen is elveszne a szövetségesek számára, és ehhez az álláspont-hoz még hozzáteszem, megfontolván az egész ügyet, hogy számunkra a legbölsebb eljárás az, ha nem provokálunk konfliktust a fegyverszüneti feltételek körül, ami sükségtelennek tűnik, hanem Párizsban vagy más helyen, meghallgatva a magyar álláspontot, döntünk a végső politikai határokról.” Lehetőséget lát arra is, hogy élelmiszertámogatásban részesítsék Magyarországot.⁷¹

A tábornok Budapestről, a közben Párizsból kapott utasítások értelmében, Prágába utazott. (Moszkváról, mint azt Budapesten tudni vélték, szó sem volt.) Itt Masarykkal folytatott tárgyalásokat, főként a csehszlovák-jugoszláv korridor ügyében.⁷² De mielőtt visszatért volna Párizsba, a „Négyek Tanácsától” jóváhagyást kapott ahhoz is, hogy saját elhatározásából felkeresse a francia és román főhadiszállást. Ez igen figyelemre méltó mozzanat. A sükszavú jegyzőkönyv és utasítás ugyan semmit nem mond arra nézve, mi célja volt ennek a kitérőnek. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy feltétlenül az intervenciós előkészületekkel volt kapcsolatban, amelyekkel ugyan a békekonferencia maga

⁶⁸ „No gentlemen, — he says, this is not a note which I can accept. There must be no reservations” — jegyezte fel *H. Nicholson* : i. m. 304. l.

⁶⁹ *Pl. Arch. Népbiztosok pere.* 1920. aug. 11., 28. tárgyalási nap, 6352. l. Dormándy Géza vallomása; *II. Nicolson* : i. m. 304. l. Böhm szerint Smuts többször nyomatékosan figyelmeztette Kun Bélát és kíséretét, hogy javaslatait, amelyek a békekonferencia részéről „az utolsó békés kísérletnek tekintendők,” fenntartások nélkül el kell fogadniuk. l. m. 280. l.

⁷⁰ *H. Nicolson* : i. m. 303—304. l.

⁷¹ „My conviction is that there is no hostility towards the Great Powers in the Hungarian attitude . . . If we can handle Hungary wisely, I do not think that she is by any means lost to the Allies and I adhere to the view, after consideration of the whole case, that the wisest course for us to take is not to provoke a conflict over the armistice terms which may be unnecessary, but after hearing the Hungarians' statement in Paris or some other place, to settle the final political frontiers.” *Papers PPC.* V. k. 62. l. Smutsnek ez az álláspontja összhangban van Bliss tábornok már említett nézetével. Sem e helyen, sem Smuts további útjával kapcsolatban nem akadtam olyan kijelentéseire, mintha a Tanácsköztársaság belső ellenségeire támaszkodva ajánlotta volna a proletárdiktatúra felszámolását. *Liptai E.* ui. ezt állítja: i. m. 105. l.

⁷² A prágai tárgyalás ismertetése nem feladatunk, bár a kérdés igen figyelemre méltó. Hasonlóan az a konfliktus is, amibe Smuts került, amikor erről a „Négyek Tanácsában” beszámolt. Smuts nemcsak a korridort ellenezte, de bírálta Csehszlovákia magatartását Magyarországgal szemben. *Papers PPC.* IV. k. 665. s. köv. l.; *S. G. Millin* : i. m. II. k. 206—207. l.; *H. Nicolson* : i. m. 305. s. köv. l.; *Lloyd George* : i. m. II. k. 941. l.; *C. A. Macartney* : *Hungary and Her Successors. The Treaty of Trianon and Its Consequences 1917—1937.* London—New York. 1937. 51—53. l.

nem foglalkozott, de a franciák akciója nyilvánvalóan ismert volt.⁷³ A „Négyek Tanácsának” az az óhaja, hogy a főhadiszálláson „derítse fel az egész helyzetet”, egyaránt jelenthette a katonai előkészületek helyeslését, valamint hibáztatását. És bár utóbbi látszik valószínűnek, Smuts végül is nem kereste fel a főhadiszállást.⁷⁴

A tábornok gyors távozása, a konkrét eredmények hiánya ellenére itthon egy ideig még élt a remény a Tanácsköztársaság és az antant békés meg egyezésére. A hazai politikai vezetők derülátó sajtónyilatkozatokat tettek, túl is becsúlva Smuts útjának várható eredményeit.⁷⁵

A valóság azonban igen kevésbé adott okot a bizakodásra. Smuts útja távolról sem volt biztosíték a nagyhatalmak és szövetségeseik békés politikájára, s még csak arra sem, hogy folytatni fogják hivatalos tárgyalásaikat.

Igaz ugyan, hogy a békekonferencia alá rendelt különböző bizottságokban az áprilisi tárgyalás zavart és aggodalmakat keltett; kénytelenek voltak megállapítani, hogy a Tanácsköztársaság erkölcsi sikert aratott, belső helyzete megszilárdult,⁷⁶ és ezért a legnagyobb rosszállással néztek a várható fejlemények elé. Attól tartottak, hogy az antant valóban normalizálja kapcsolatait a Tanácsköztársasággal, netán élelmiszert is fog szállítani. A. C. Coolidge rámutat arra, hogy az események ilyen alakulása Ausztriában megerősíti a Tanácsköztársaság politikájának helyeslését, növeli az elégedetlenséget az antanttal szemben, mivel engedményeket tesz a forradalomnak. Ha az antant élelmiszert küldene Magyarországra — írja tovább, az osztrák visszhangról szólva —, az felbátorítaná az ausztriai forradalmi erőket is.⁷⁷

Az antant köreiben mutatkozó nyugtalanság egyik forrása magának Smutsnek az álláspontja volt, aki nem katonai és agresszív eszközök, hanem rugalmas politika alkalmazását javasolta.

Az események azonban olyan fordulatot vettek, amely a Tanácsköztársaság bizakodását csakúgy, mint a szövetségesek megbízottainak aggodalmait hamarosan eloszlatta. A békekonferencia nem tűzte napirendre Smuts javaslatainak, jelentésének megvitatását. A német békeszerződés feltételei, az adriai kérdés oly mértékben kiélezte a helyzetet a „Négy Nagy” között, hogy április 7-én Wilson bejelentette: elhagyja a békekonferenciát.⁷⁸ Növelte az ellentéteket és a feszültséget a franciák hatalmas oroszországi intervenciós terveinek kény-

⁷³ A „Négyek Tanácsa” 1919. ápr. 7-én foglalkozott Smuts Budapestről küldött jelentéseivel. Itt a következőkben állapodtak meg: „... it had been agreed that he (ti. Smuts — L. N. Zs.) should visit the French and Roumanian Headquarters, and ascertain the whole situation in all aspects before returning.” Papers, PPC. V. k. 39. l.

⁷⁴ Az a korábbi álláspont, miszerint Smuts küldetése egyszerűen az intervenciós szándék leplezését szolgálta, nemcsak azért tarthatatlan, mert ilyen leplezésre a nagyhatalmaknak alapjában véve nem volt szükségük, hanem azért is, mert nem bizonyított. Ld. pl.: A magyar nép rövid története. Bpest. 1953. 533. l.

⁷⁵ Bolgár Elek hangsúlyozta, milyen kellemes benyomásokat szerzett Magyarországon a tábornok, mennyire megértő volt a magyar álláspont iránt. Úgy vélte, Smuts „budapesti tartózkodásától kedvező hatást remélhetünk”. (Népszava, 1919. ápr. 9. A proletárdiktatúra. Bécsi követünk Smuts tábornok budapesti tárgyalásairól.) Kun Béla — újságírók előtt — kijelentette: „minden remény meg van arra, hogy az antant részéről semminemű ellenséges támadó szándék a magyarországi Tanácsköztársasággal szemben nem lesz.” Uo. ápr. 6. A proletárdiktatúra külpolitikája. Kun Béla elvtárs a Smuts tábornokkal folytatott tárgyalásokról.

⁷⁶ A. Bartlett : i. m. 108. l.; H. Nicolson : i. m. 307. l.

⁷⁷ Papers PPC. XII. k. 289. l. ápr. 8-i jelentése. Ld. még a máj. 1-i jelentést uo. 448. l.; A. Bartlett : i. m. 123. l.

⁷⁸ Ld.: Cl. Day : i. m. 31. l.

szerű feladása is.⁷⁹ Ugyanakkor Smuts tábornok útjának „eredményében”, abban, hogy a Tanácsköztársaság nem volt hajlandó feltétel nélkül akceptálni Párizs követeléseit, a francia katonai körök álláspontjuk helyességét látták igazolva. Pozíciójukat megerősítette, hogy sem az Egyesült Államok, sem Anglia nem óhajtotta kiélezni viszályát Franciaországgal közép-európai, s így magyar ügyekben. Mindez arra vezetett, hogy a békekonferencia hosszú időn át nem tűzte napirendjére a Tanácsköztársaság ügyét, hogy Smuts javaslataival érdemben nem foglalkozott.⁸⁰ Ilyen módon kiválóan alkalmas volt a helyzet arra, hogy a román királyság és a csehszlovák köztársaság csapatai — a francia katonai vezetés jóváhagyásával — rátámadjanak Tanács-Magyarországra.

Mindezek után joggal merül fel a kérdés, vajon helyes volt-e, hogy a Forradalmi Kormányzótanács nem fogadta el a nagyhatalmak feltételeit, nem lehetett volna-e időt nyerni, sőt egyáltalában megegyezni. A kérdést már az események részvevői is feltették. A szociáldemokrata álláspont — legalábbis később, mert nincs tudomásunk korabeli felfogásukról — általában az volt, hogy a nagyhatalmak kívánságait el kellett volna fogadni, ez tette volna lehetővé a Tanácsköztársaság megszilárdítását.⁸¹ Kun Béla és a kommunisták indokait nem ismerjük; a Vörös Újság és a Népszava egyetlen cikkében sem foglalkozott azzal a kérdéssel, miért nem fogadta el Smuts javaslatait.⁸²

A Forradalmi Kormányzótanács döntését — megítélésünk szerint — több tényező befolyásolhatta. Elsősorban is a nemzetközi helyzet és erőviszonyok megítélése, anire egyébként már utaltunk. Tartósabbnak, mélyebbnek ítélték a nagyhatalmaknak azokat az ellentéteit, amelyek békésebb, tárgyalásra hajló attitűd kialakulását tették lehetővé. A nagyhatalmak taktikai lépését tartós politikának fogták fel. E mellett túlságosan bíztak a nemzetközi munkásmozgalomtól várható támogatásban. Kétségtelen, hogy a rövid ideje hatalomra került munkásosztály képviselői nem fogadhattak el alig jobb feltételeket azoknál, amelyeknek nem kis szerepük volt az előző kormány megbuktatásában. Különösen nem akkor, amikor e kétes értékű feltételek valóraváltását semmi sem garantálta. S ha hitelt adhatunk Weltner feljegyzésének, nem volt alaptalan Kun Bélának, vagy a kommunistáknak általában, az a felfogása, hogy antant csapatokkal körülvéve gyorsan megnőtt volna mindazoknak a bátorsága, akik a proletárdiktatúrát túlságosan radikálisnak tartották. A semleges zóna ilyen felállítása további következményeket rejtett magában: Tanács-Magyarországnak egyetlen szövetségese Szovjet-Oroszország volt, s a szovjet hatalom ebben az időben a nyugati, délnyugati fronton bizonyos sikereket ért el; ez megnövelte a közvetlen érintkezés megteremtésének reményét. Ezzel szemben a semleges

⁷⁹ L. Fischer : i. m. I. k. 181. l.; E. Tersen : i. m. 160. l.

⁸⁰ Smuts ugyan a Legfelső Gazdasági Tanács előtt szóba hozta a gazdasági blokád felszámolásának problémáját (Papers PPC. X. k. Washington, 1947. 103. l. 1919. ápr. 7-i ülés), de az ügy ennél tovább nem jutott. A későbbiekben is helyeselte, és ismételten felvetette a Kun által ajánlott államközi tanácskozást. (Ld.: Smuts és Lloyd George levélváltását S. G. Millin : i. m. II. k. 228. l.)

⁸¹ Weltner Jakab ezt írja: „... olyan komoly és nagyjelentőségű engedményeket kapott a magyar Tanácsköztársaság, amelyeknek elfogadása óriási mértékben megerősítette volna — bizonyos esztelenségek földása árán — a magyar munkásosztály hatalmának biztosítását.” Forradalom, bolsevizmus, emigráció. Bpest. 1929. 182. l. Az én kiemelésem, L. N. Zs. Ld. még: Böhm V.: i. m. 284—285. l.

⁸² Ugyancsak Weltner tesz említést arról, hogy Kun Béla álláspontja állítólag az lett volna: „az ilyen béke az ellenforradalmi erőket megerősítené...” I. m. 184. l. Böhm szerint Kun az ajánlatot a breszti békéhez hasonlította és lehetetlennek tartotta, hogy e feltételeket az alig néhány napos munkásállam elfogadja. I. m. 284. l.

zóna felállítása hermetikusan elzárta volna Magyarországot éppen szovjet szövetségétől!⁸³

S bár a Tanácsköztársaság az antant követeléseit nem fogadta el, a tárgyalásokat nem utasította vissza. A lehetőség önmagában véve meg lett volna arra, hogy a tárgyalások túljussanak azon a ponton, ahol megrekedtek: a két fél kiindulási feltételeinek tisztázásánál. Ehhez azonban szükséges lett volna, hogy az antant biztosítékokat is szolgáltasson a Tanácsköztársaságnak. A sajnálatos az, hogy a tárgyalásnak épp az a része maradt el, amikor kölcsönös méltányosság alapján megegyezést lehet elérni. És mivel ezt tartjuk a tulajdonképpeni döntő pontnak, végezetül még erre szeretnénk kitérni.

A magyarországi helyzet alakulását ugyanis elsősorban nem a hazai szándékok döntötték el. Ez az adott viszonyok között két alapvető tényezőtől függött: a nagyhatalmak közötti erőviszonyoktól s a kommunizmus ellen folytatott általános harcuktól. Kétségtelen, hogy a Tanácsköztársaság magatartása és álláspontja a párizsi békekonferenciával szemben sokkal határozottabb, erőteljesebb volt, mint a polgári demokratikus kormányzaté. De történetietlenül s a valóságtól elszakadva ítélnénk akkor, ha azt állítanánk, hogy csupán a Tanácsköztársaság ereje készítette tárgyalásra a nagyhatalmakat. Úgy gondolom, az itt ismertetett anyag eléggé meggyőzően támasztja alá azt a megállapítást, hogy a tárgyalásra elsősorban azért került sor, mert az az adott időpontban megfelelt a békekonferencián akkor domináló amerikai—angol érdekeknek. Csak utalni szeretnék arra, hogy a későbbiekben a Kormányzótanács többször kezdeményezett még tárgyalásokat, intézett jegyzéket Párizshoz, de a változott viszonyok között — amelyekre most nem térhetek ki — nem került sor többé hasonló megbeszélésekre. Éppen ezért, a tárgyalások április eleji megszakadásában nem az játszotta a döntő szerepet, hogy a Kormányzótanács milyen ellenjavaslatot tett, mert ez alkalmas volt további megbeszélésekre; hanem az, hogy a nagyhatalmak vitáiban, helyzetmegítélésében Magyarország ügye ismét háttérbe szorult. De ennek ekkor még nem kellett volna szükségszerűen fegyveres konfliktushoz vezetnie, ha nem szorgalmazták a beavatkozást a franciák—vezette csehszlovák és román agresszív körök.

Smuts küldetésének jelentőségét tehát elsősorban abban kereshetjük, hogy bent az országban és részben külföldön is átmenetileg megszilárdította a Tanácsköztársaság tekintélyét, másodsorban pedig jelentősen hozzájárult az intervenciók háború indításának mintegy két héttel történt elhalasztásához.

Ж. Л. НАДЬ

МИССИЯ ГЕНЕРАЛА СМАТСА В БУДАПЕШТЕ В АПРЕЛЕ 1919 ГОДА

Статья знакомит нас с внешнеполитическими стремлениями Венгерской Советской Республики, и со существенными отличиями, отделяющими их от буржуазно-демократической системы. Она выделяет интернационализм политики Венгерского Совета правления, а также его мирные стремления, которые много раз показывались даже по отношению к державам Антанты. Статья описывает впечатление, оказанное венгерской революцией в Париже, а также неуверенность, предшествовавшую формированию поведения мирной конференции. В связи с политикой великих держав по отношению к Советской России, из высказываний Антанты подчеркивается дальнейшее распространение пролетарской революции и требование оборонительных мер против этого. Указывается на связь,

⁸³ Erre a lehetőségre utal *Liptai E.* : i. m. 103. l.

имевшуюся между планом интервенции Фоша и нотой Ви, то-есть возникновением диктатуры пролетариата.

Статья подробно излагает планы великих держав в Европе, их всеобщие стремления, расхождения, и англо-саксонское преимущество, установившееся к концу марта месяца. Указывается, что в первую очередь американские и английские политики возражали против немедленного вооружённого вмешательства против Венгерской Советской Республики, французские же военные руководители настаивали на нём.

Статья доказывает, что совпадение интересов Венгерского Совета правления с одной стороны, а моментальных стремлений великих (в особенности англо-саксонских) держав с другой, сделало возможным, чтобы в результате мартовской ноты Венгерского Совета правления генерал Смутс был послан в Будапешт.

В отличие от венгерской исторической литературы предыдущих лет, статья стремится дать реальную картину о лице генерала Смутся, о переговорах, проведённых с ним, и об итогах этих переговоров.

Статья подчёркивает, что миссия генерала повысила авторитет диктатуры пролетариата внутри страны и за её пределами, что она вызвала смятение в кругах Антанты, потому что она была приведена в связь с дипломатическим признанием Венгерского Совета правления.

Статья подробно излагает переговоры между Белой Куном и Дж. Ч. Смутсом. Она сообщает об условиях, выдвинутых генералом, и устанавливает, что они, хотя и явились более приятными, чем условия, содержащиеся в ноте Ви, всё-таки не могли удовлетворить Венгерский Совет правления. Оценивая контрпредложение Белы Куна, статья отмечает идею совещания, которое направилось бы на сотрудничество стран бывшей Монархии. Работа указывает, что генерал Смутс с некоторым пониманием относился к венгерской проблеме, это и отражается в его донесениях, и что он никакого агрессивного вмешательства против Венгерской Советской Республики не предлагал.

Несмотря на это, никакая договорённость не была достигнута, ибо генерал на это не был уполномочен, и главным образом потому, что он не дал или мирная конференция не предоставила никакой конкретной гарантии для того, что блокада будет действительно снята и представители венгерского государства будут действительно допущены до мирной конференции.

По установлению статьи задача Смутся заключилась не в достижении договорённости, а только в оценке и изучении обстоятельств в Венгрии. Она была частью политики великих держав в Средней и Восточной Европе и в рамках этой политики их отношений к Венгерской Советской Республике. По возвращении генерала Смутся в Париж противоречия между великими державами до такой степени обострились, что всеобщее внимание отвлекалось от Венгрии, создавая благоприятный случай для французского военного руководства и для правительств окружающих Венгрию буржуазных государств к развязыванию военной интервенции. Один из важнейших результатов поездки генерала Смутся статья видит в том, что начало интервенции, назначенное на первые дни апреля, надо было отложить из-за пребывания генерала в Будапеште.

Статья пользуется отечественными архивными и газетными материалами, а также в большой степени опирается на зарубежные публикации, до сих пор не достаточно использованные венгерской исторической литературой.

Z. L. NAGY

LA MISSION DU GÉNÉRAL SMUTS À BUDAPEST EN AVRIL DE 1919

L'étude expose les aspirations de politique extérieure témoignées par la République des Conseils et souligne les différences essentielles qui sous ce rapport la sépare du régime bourgeois-démocratique. Elle ne manque pas d'accentuer l'internationalisme dont fit preuve le Conseil de Gouvernement et de souligner la politique de nature pacifique qu'il suivit à l'égard des puissances de l'Entente. L'auteur de l'étude n'est pas sans représenter les répercussions que la révolution de Hongrie a eues à Paris et cette attitude hésitante qui préluda à la position adoptée par la Conférence de paix. Par rapport à la politique pratiquée par les grandes puissances vis-à-vis de la Russie Soviétique, parmi les manifestations de l'Entente, l'auteur met l'accent sur la position prise par elle à l'encontre de l'extension de la révolution et sur une tendance à se mettre en défense

contre elle. L'étude souligne le lien existant d'une part entre le projet d'intervention suggéré par Foch et la note de Vyx et d'autre part entre la naissance de la dictature du prolétariat.

L'auteur relate par le détail les plans que les grandes puissances établirent en connexion avec l'Europe, leurs aspirations d'ordre général, les antagonismes qui surgirent entre elles et la suprématie des Anglo-Saxons arrivée à la fin du mois de mars. L'étude renvoie à l'attitude des hommes politiques américains et anglais qui étaient les premiers à s'opposer à une intervention armée à lancer contre la République des Conseils, intervention sollicitée par la direction militaire des Français. L'auteur de l'étude ne manque pas de démontrer que c'était la coïncidence momentanée des aspirations témoignées par le Conseil de Gouvernement et les grandes puissances (au premier chef par les Anglo-Saxons) qui, su la sollicitation de la note datée de mars du Conseil de gouvernement, permit la délégation du général Smuts à Budapest.

À l'encontre de la conception professée par la littérature historique aux cours des années précédentes, la présente étude s'efforce de représenter sous un aspect réaliste la personne du général Smuts, les négociations engagées avec lui et les résultats y obtenus.

Elle ne manque pas d'accentuer que la mission du général ne fit que rehausser, tant à l'étranger que dans le pays, l'autorité de la dictature du prolétariat et qu'elle provoqua des troubles non sans conséquences dans les milieux de l'Entente, étant donné qu'on l'avait mise en rapport avec la reconnaissance du Conseil de Gouvernement.

L'étude décrit par le détail les pourparlers entamés entre Béla Kun et J. Ch. Smuts et en expose les conditions qui, encore que plus favorables que celles contenues dans la note de Vyx, étaient loin de satisfaire aux revendications du Conseil de Gouvernement. Touchant le contre-projet de Béla Kun elle met en relief l'idée surgie au cours des conversations, idée qui visait à une collaboration à établir entre les pays de l'ex-Monarchie Austro-Hongroise. La composition n'est pas sans nous informer de ce que le général Smuts témoigna d'une certaine compréhension à l'égard des problèmes de la Hongrie, compréhension dont il ne manqua pas de faire preuve dans ses rapports et se garda de suggérer n'importe quelle intervention armée contre la République des Conseils.

En dépit de cet état de choses un accord — le général n'en étant pas autorisé — ne fut point conclu, autrement dit la Conférence de paix ne se porta pas garant à lever le blocus et à inviter les représentants de l'État hongrois à la Conférence.

À en croire les constatations de l'étude le devoir de Smuts ne consistait pas en la conclusion d'une convention, il ne reçut mandat que de peser la situation en Hongrie. Sa mission se trouva au service de la politique suivie par les grandes puissances dans l'Europe centrale et orientale et à leur position prise à l'égard de la République des Conseils. Lors de son retour à Paris les antagonismes existant entre les grandes puissances s'aiguïsèrent de façon à détourner l'attention de la situation de Hongrie, ce qui créa des conditions favorables pour la direction militaire française et les gouvernements des États limitrophes à la Hongrie de lancer une intervention armée contre la République des Conseils. L'intervention projetée pour le mois d'avril et ajournée en raison du séjour du général à Budapest se révèle, selon l'auteur de l'étude, un des notables résultats qui s'inscrivit à actif de la mission de Smuts.

S'étant fondée sur des matériaux de source et de presse trouvés dans le pays l'étude n'est pas sans s'appuyer de ces publications étrangères qui n'étaient pas encore suffisamment explorées par les spécialistes de l'histoire de Hongrie.

SZAMUELY TIBOR

A németországi fasizmus történelmi előzményeiről és ideológiájáról (II. rész)

A fasizmus mint meghatározott társadalmi jelenség egy bizonyos konkrét történelmi helyzetben keletkezett, amikor a világháború és a proletárforradalmak viharában elernyedtt kapitalizmus gazdasági és politikai rendszere látszólag végső összeomlása előtt állt és egyetlen elképzelhető alternatívaként rajzolódott ki a szocialista forradalom képe. A fasizmus megjelenési formáit az egyes országok fejlődése, helyzete, sajátosságai határozták meg. A német fasizmus, a nemzeti szocializmus jellegét a német viszonyok szabták meg: nemcsak hogy itt volt a legmélyebb a kapitalizmus válsága, a legnagyobb a proletárforradalom győzelmének veszélye, de egy különleges történelmi fejlődés folytán itt bizonyult a leghálásabbnak a talaj a fasizmus embertelen ideológiájának befogadására.

A hitleri fasizmus mint „totális rendszer” nagy súlyt helyezett arra, hogy totális, mindent átfogó ideológiával, vagy ahogy maguk inkább mondani szokták, világnézettel rendelkezzen. A Führer és egy-két vezető ideológus kinyilatkoztatásaiból kiindulva a náci filozófusok, közgazdászok, szociológusok, történészek, jogászok egész hada a közmondásos német alapossggal arra törekedett, hogy a nemzeti szocialista doktrínák összessége meg is feleljen a „totalitás” elvének. Kétségtelen, hogy a náci tanoknak több éven keresztül számottevő agitatív hatásuk, sőt amennyiben nagy szerepet játszottak a tömegbázis biztosításában, politikai hatásuk is volt. Mint ideológiai rendszer azonban a náciizmus talán tarthatatlanabb, nyomorúságosabb a világtörténelem bármely más társadalmi-politikai doktrínájánál.

Számos tekintélyes szakértő egyáltalán kétségbevonja valamely náci ideológia létezését is és azt pusztán a politikai exigenciák váltakozó szükségleteinek alárendelt agitációs jelszavak eklektikus gyűjteményének tekinti. Így vélekedik például Hermann Rauschnig: „A doktrínát a tömegeknek szánják. Nem a forradalom tényleges hajtóerőinek egyike, hanem a tömegek vezetésének eszköze. Az elit, a vezérek a doktrína felett állanak, felhasználják céljaik eléréséhez. . . A program és a hivatalos filozófia, a hűség és a hit, mindez csak a tömegeknek vonatkozik. Az elitet semmi sem köti — sem a filozófia, sem az erkölcsi normák. Csúpan egy kötelességük van: bajtársaik, a beavatott elit többi tagjai iránti abszolút lojalitás.”⁵³ Hasonló állásponton van Franz Neumann, a náciizmus egyik legkiválóbb kutatója: „A nemzeti szocializmus nem rendelkezik a szokásos értelemben vett társadalomelmélettel . . . A nemzeti szocialista ideológia állandóan változik. Bizonyos mágikus dogmái vannak: a vezérimádat, az uralkodó faj felsőbbrendűsége, de ideológiája nincs lefektetve kategorikus és dogmatikus

⁵³ Hermann Rauschnig : Germany's Revolution of Destruction. London. 1939. 20—21. l.

tételek rendszerében.”⁵⁴ Még ennél is tovább megy Harold Laski: „A fasizmusnak egyetlen általunk ismert formájában sincs filozófiája. Mindazokról a hangzatos doktrínákról, amelyeket hívei előadtak, a közelebbi vizsgálatnál kiderül, hogy csupán propagandisztikus fogások, amelyeknek semmi értelmük sincs, kivéve az illető rendszer alátámasztására való alkalmasságukat . . . Ha a fasizmusnak egyáltalán van alapelve, akkor egyszerűen és kizárólag az, hogy a hatalom az egyetlen jó dolog és hogy csak azoknak a fogásoknak van értékük, amelyek azt támogatják és kiszélesítik.”⁵⁵ Végül, hogy Lukács György szavait idézzük: „Hitler maga sokkal műveltelebb és meggyőződésnélkülibb — cinikusabb volt, semihogy valamely világnézetben többet lásson pillanatnyilag hatásos agitációs eszköznél.”⁵⁶

Ezekben a megállapításokban sok az igazság — hiszen felesleges bizonyítani Hitler elvtelenségét, gátlástalanságát, erkölctelenségét. Az sem vitatható, hogy a náci párt nyilvános megnyilatkozásaiban óriási szerepet játszott a tisztán propagandisztikus hatás, az emberek minél nagyobb tömegének befolyásolása. A néptömegeket mélységesen megvetette, befogadó és emlékező képességüket a legalacsonyabbra értékelte, így eszközeiben nem válogatott, célja eléréséhez minden megfelelt. A gátlások teljes hiánya lényegesen elősegítette a maximális hatás elérését, de az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy Hitler és Göbbels mesterien alkalmazták a propaganda minden módszerét. Nagy precizitással állapították meg hallgatóságuk legérzékenyebb pontjait, ügyesen használták ki a német nép széles rétegeinek a háború utáni pszichológiai állapotát, rugalmasan alkalmazkodtak az egyes csoportok sajátos igényeihez — a munkanélküli proletártól és a leszerelt fiatal katonától a tábornokig és a ruhr-i iparmágnásig. Felhasználva mindazt, ami a korábbi évtizedek ideológiai nevelése eredményeként a németekben lerakódott, következetesen az emberek legaljasabb rejtett ösztöneire appellálva, a náci nagy céltudatossággal irányították propagandájukat arra a területre, ahol a legtöbb gyümölcsöt hozhatta számukra.

A propaganda elmélete, megszervezése, irányítása, módszerei, legapróbb fogásai is a *Mein Kampf* egyik központi helyét foglalják el. „. . . Már korán meg kellett értenem — írja Hitler —, hogy a propaganda helyes felhasználása valóságos művészet, ami a polgári pártok számára mindig majdnem ismeretlen volt és marad.”⁵⁷ A festőművészet terén minden ábrándozás ellenére semmiféle tehetségről nem tett tanúságot, a hazug propaganda „művészetéhez” azonban annál nagyobb érzékkel rendelkezett. Bőbeszédűsége, sokszoros ismétlései ellenére fő elveit néhány mondatban fektette le:

„A propaganda feladata nem egyesek tudományos képzése, hanem a tömeg figyelmének bizonyos tényekre, eseményekre és szükségszerűségekre stb. való felhívása úgy, hogy jelentőségük éppen ezáltal a tömegek érdeklődésének körébe kerüljön . . . Minden propagandának népszerűnek kell lennie és szellemi színvonalát a meggyőzendő tömeg legkorlátoltabb egyénének felfogó képességéhez kell mérnie . . . Éppen abban áll a propaganda művészete, hogy megértve a nagy tömegek érzelmi képzeletvilágát, lélektanilag helyes módon megtalálja az utat először figyelmükhöz, majd szívükhöz . . . A nagy tömeg felvevő képessége nagyon korlátolt, értelme kicsiny, tehát nagyon feledékeny. A hatásos

⁵⁴ Franz Neumann : Behemoth. London, 1942. 40. l.

⁵⁵ Harold Laski : Reflections on the Revolution of our Time. London. 1946. 97. l.

⁵⁶ Lukács György : i. m. 433. l.

⁵⁷ Mein Kampf. 193. l.

propagandának ebből eredően csak néhány pontra kell szorítkoznia, és ezeket addig kell vezérszavakban ismételni, míg az utolsó is megérti, hogy mit akarunk.”⁵⁸

Hitler gyakran hangsúlyozta, hogy mennyire fontos tanulni az ellenségtől — a szociáldemokratáktól, a kommunistáktól, a „zsidó összeesküvőktől”, a szabadkőművesektől stb. —, ellenfeleit viszont, és nemcsak propaganda céllal, hanem gyakran meglepő korlátoltságából, szemellenzősségéből eredően képzeletében rendszeresen a saját gondolataival és módszereivel ruházta fel. Ezért éppen a hitleri propagandamódszerekre illik rá a legjobban az az elragadtatott értékelés, amelyet „ellenfeleinek” koncepciójáról saját maga agyalt ki: „A hazugság nagyságában mindig megvan a hihetőség bizonyos tényezője, mert a népszerű tömegek szívük mélyén inkább csak romlottak, mint szándékosan és tudatosan rosszak, így kezdetleges gondolkodásmódjuk mellett könnyebben esnek áldozatul nagy hazugságoknak, mint kicsinyeknek, mert kis dolgokban néha maguk is hazudnak, de nagy hazugságokat mondani már szégyenlenének. Ilyen valótlanság nem is jut eszükbe, nem is tételezik fel, hogy más a való tényeket így elferdítse, sőt ha efelől felvilágosítanák őket, sokáig kételkednének, ingadoznának, és legalábbis a hazugság egy-két részletéről azt hinnék, hogy ez való. Ennek következménye, hogy még a legpimaszabb hazugságból is valami mindig megragad.”⁵⁹

Mégsem látszanak eléggé megalapozottaknak azok a vélemények, amelyek tagadják a nemzeti szocialista ideológia létezését és azt pusztán a propaganda jelszavak összességére szűkítik le. A fasiszta ideológia különböző zavaros, gyakran egymásnak ellentmondó fonalakból tevődött össze, amelyek közül a pillanatnyi politikai szükségletektől függően hol az egyik, hol a másik került előtérbe, illetve merült ideiglenesen feledésbe. Sok benne a hazug, felelőtlen ígéretés, az emberek tudatos félrevezetésére szánt demagóg frázis. Ugyanakkor azonban a náci doktrínában több olyan vezérelv is megfigyelhető, amely lényegében majdnem változatlanul maradt a fasiszta mozgalom negyedszázados története folyamán, és amelyet hitlerék nagy következetességgel és határtalan kegyetlenséggel igyekeztek megvalósítani uralkodásuk éveiben. Ide sorolható a „vér” misztikus ábrázolása az emberi érték egyetlen reális mércéjeként; az örökös harc törvénye, mint a történelem legfontosabb pozitív mozgató ereje; az erőszak és a brutalitás dicsőítése az „új ember” legfőbb erényeként; a Führerprinzip, a faji elv hordozóiként fellépő vezető egyéniségek döntő meghatározó szerepe és az új elit vezető réteg tudatos kitenyésztése; a fajilag tiszta „népállam” megteremtése mint az örökös urakra és örökös rabszolgasorba süllyedt Untermenschekre felosztott ideális jövőbeli társadalom alapja stb.

A náci világnézet elemzésére nem azért van szükség, hogy megállapíthassuk alkotói szubjektív meggyőződésének fokát egyik vagy másik tételük felől (bár egyes esetekben ez sem érdektelen); feladatunk rámutatni egyrészt azokra az ideológiai fogásokra, amelyekkel sikerült megnyerniök a német nép jelentős részének támogatását, másrészt a nemzeti szocialista Németország felépítését, gazdasági-társadalmi szerkezetét illető elképzeléseikre, terveikre.

A náciuk tovább folytatták ideológiai előfutárjaik művét, megalkották az úgynevezett nemzeti szocializmust, vagyis szerintük a nacionalizmus és a szocializmus tökéletes, szerves egybeolvasztását. Más szóval, a reakciós német ideoló-

⁵⁸ Uo. 197—198. l.

⁵⁹ Uo. 252—253. l.

giák két fő vonalát: a biológiai, faji nacionalizmust és az ugyancsak faji alapon álló „német szocializmust” egyesítették egy szervezett politikai tömegmozgalom ideológiai platformjává. Gregor Strasser 1920-ban ezt igen tömören fogalmazta meg: „A jobboldaltól átvesszük a nacionalizmust, amely katasztrofális kimenettelű szövetséget kötött a kapitalizmussal, a baloldaltól pedig a szocializmust, amely eddig szerencsétlenül párosult az internacionalizmussal. Így megalkotjuk a nemzeti szocializmust, amely az új Németország és az új Európa mozgató ereje lesz.”⁶⁰

A hagyományos polgári pártok csődje 1918-ban és az utána következő évek kísérleteinek sikertelensége arról győzte meg a szélső reakció erőit, hogy új jellegű politikai mozgalom és forradalmi látszatú új ideológia nélkül nem fog sikerülni a marxizmussal szembehelyezkedni és megszerezni azt a tömegbázist, amely elsősorban a külpolitikai feladatok megoldásához, a revanshoz elkerülhetetlenül szükséges. Amint Hitler mélységes megvetéssel megállapította: „A »polgári« pártok, ahogy magukat nevezik, sohasem tudják többé a »proletár« tömegeket megnyerni és a maguk táborában tartani, mert itt két világ áll egymással szemben . . . Ebből a szellemi talajból természetesen nem tud a polgári tábor erőt meríteni ahhoz, hogy a marxizmus szervezett erejével megvívja a harcot . . . A polgári pártokból hiányzik az a nagy vonzóerő, amely képes magasztos nézetek kényszerítő hatásával, a fanatikus harci kedvvel párosult vakhít meggyőző erejével a nagy tömegeket magához láncolni.”⁶¹

A tömegbázis megszerzésének feladata a fiatal fasiszta mozgalom homlokterébe került. A katonai összeomlás, az infláció, a munkanélküliség, a kilátástalanság — mindez rendkívül kedvező talajt teremtett, de egyenagában még nem volt elegendő. Évekkel később, a nürnbergi vádlottak padján ülve, a korán megöregedett és hirtelen lefogyott, lötyögő ruhába öltözött Göring Reichsmarschall elérzékenyülve emlékezett vissza arra a távoli napra, amikor az akkor még fiatal, csinos, arisztokratikus háborús hős, a Richthofen repülőszázad utolsó, a legmagasabb német katonai renddel kitüntetett paracsnoka egy müncheni sörözőben találkozott az örvezetőből lett politikai vezérrel és elkápráztatva hallgatta meg először érveléseit: „Lehetetlen a német népet átszervezni az erős nemzeti akarati irányába mindaddig, míg a német munkásosztály tömegei ellenzik ezt a gondolatot. Németországot csak úgy lehet újra felemelni, ha mozgósítani tudjuk a német munkásosztály tömegeit, ami csak akkor érhető el, ha a nép széles rétegeit valóban áthatja a versaillesi szerződés kibírhatatlan láncaitól való megszabadulás akarása; ez pedig csak a nemzeti eszme és a szociális célkitűzések egyesítésén keresztül lehetséges. Ekkor kaptam meg tőle először a nemzeti szocializmus ragyogó és mély magyarázatát: a nacionalizmus eszméjének egyesítése a szocializmussal, egyszerre lesz a szocializmus és a nacionalizmus tökéletes megvalósulása. . .”⁶²

A nemzeti szocialista világnézetet először 1920 elején a párt 25 pontból álló programjában fektették le, amelynek szerzői Hitler, Drexler és Feder.⁶³ A program erősen magán viselte a párt akkori osztályösszetételének jellegét — szociális követeléseit majdnem kizárólag a háborús összeomlásban tönkrement

⁶⁰ Otto Strasser : i. m. 21. l.

⁶¹ Mein Kampf. 191, 412, 414. l.

⁶² Trial of German Major War Criminals. London. 1949. IX. köt. 64. l.

⁶³ A program szövegét lásd Nuremberg Document 1708— PS. Nazi Conspiracy and Aggression. IV. köt. 208—211. l.

vagy gazdaságilag veszélyeztetett kisegyszistenciák kívánságait tükrözték —, de ugyanakkor, bár kezdetleges formában, viszonylag enyhe megfogalmazásban, a náci Credo több olyan alaptételét is tartalmazta, amelyek végrehajtásához hitlerék, mindenki nagy meglepetésére, hatalomrajutásuk után vas következetességgel láttak hozzá.

Az 1. pont kimondta: „Követeljük minden német egyesítését egy Nagy-németországban, a népek önrendelkezési joga alapján.” (Jellemző az Októberi Forradalom rendkívül népszerű jelszávára való hivatkozás.) A náci párt tehát már indulásakor kilátásba helyezte az Anschlusst, a Szudéta-vidék elfoglalását és egyéb területi hódításokat a németiség egyesítése címén, bár ez nem akadályozta meg Hitlert abban, hogy a Mein Kampf lapjain szokásos cinikus elvtelenségével lemondjon Dél-Tirolról egy remélt olasz szövetség érdekében.

A 2. pont: „Követeljük a német nép más országokkal való egyenjogúságát, a versaillesi és a saint-germaini békeszerződések hatálytalanítását.” A hatalomért folytatott harc időszakában, de az 1933 utáni első években is ez a követelés talán a náci program legfontosabb része. Egyetlen jelszó sem volt, amely köré annyira hatékonyan sikerült volna egyesíteni a lakosság legkülönbözőbb csoportjait, mint a békeszerződés érvénytelenítése, amelyben Németország minden bajának okát látták. Sokéves, szüntelen propagandával a náciknak sikerült ezt a jelszót meglovagolni és fellépni a Versailles elleni egyedül következetes, kérlelhetetlen harcosok szerepében. Hitler tisztában volt a békeszerződés elleni küzdelem jelentőségével a mozgalom szempontjából. A Mein Kampf-ban megmondta: „... Mennyire bele kellett volna égetni a békeszerződés minden pontját a német nép testébe és lelkébe mindaddig, míg egy hatvan milliós nép fiainak és leányainak arcára ki nem ül a közös szegény pírja és egyetlen lángtengerré gyullad bennük a közös gyűlölet, amelynek izzása acéllá edzi akaratukat és egy emberként kiáltanak fel:

— Újból Fegyvert!

Igen, erre jó egy ilyen békeszerződés. Elnyomásának mértéktelensége, követeléseinak szemérmertlensége óriási propagandafegyvert ad kezünkbe egy alvó nép felrázására.”⁶⁴

Ugyanakkor ez a követelés lehetőséget nyújtott arra, hogy a külföld felé a nácik hosszabb időn keresztül a nyugati közvélemény jelentős része által is igazságtalannak elismert versaillesi szerződés elleni jogos nemzeti harc bajnokainak szerepében tetszelegjenek, elterelve a figyelmet programjuk valódi, embertelen tartalmától, sőt hogy kezdetben még bizonyos rokonszenvet is biztosítsanak maguknak.

A program sarkalatos pontja a harmadik: „Földet és területet követelünk népünk fenntartása érdekében és gyarmatokat népfeleslegünk számára”. Sem a „Volk ohne Raum” fogalma, sem a gyarmatok követelése nem jelentett Németországban új dolgot, Hitler azonban a gyarmatosítás objektumának nem távoli afrikai területeket, hanem Kelet-Európát tekintette. Ez számára a „nemzeti szocialista birodalom” alapját, sőt egyetlen valódi létjogosultságát jelentette.

A következő hat pont a náci platform másik központi kérdésével, a német faj megtisztításával foglalkozik. Itt még viszonylag homályos megfogalmazásokkal találkozunk — formálisan az állampolgárság feltételeiről és az állampolgárok jogairól van szó —, de már világosan kirajzolódnak bennük a zsidókérdés „végleges megoldásának” körvonalai. A 4. pont: „Csak a fajhoz tartozó egyén lehet

⁶⁴ Mein Kampf. 715. l.

állampolgár, mégpedig csak német vérű egyén, függetlenül vallásától. Zsidó nem lehet a faj tagja.” Az 5. és 6. pontok foglalkoznak az állampolgárok jogaival és leszögezik, hogy minden nem tiszta fajú egyén idegennek tekintendő. A 7. pont követelte az államtól a megélhetés biztosítását minden állampolgár számára és mindazoknak az országból való kiutasítását, akiknél ez nem oldható meg. A 8. pont követelte a további bevándorlás beszüntetését és mindenkinek kiutasítását, aki német állampolgárságát 1914. augusztus 2-a után szerezte meg. A 9. pont leszögezte az állampolgári jogok és kötelességek egyenlőségének elvét, ami nem volt több fenekelt, de üres frázisnál.

Az NSDAP programjának 10. pontja tartalmazza a náci „szocializmus” definícióját: „Minden állampolgár első kötelessége a szellemi és fizikai munka. Az egyének tevékenysége nem kerülhet szembe az összesség érdekével, hanem csakis a közösség keretein belül és a közös jólét céljával folytatható.”

Ebből a különböző módon értelmezhető homályos formulából kiindulva nyolc pontban foglalták össze szociális programjukat. A 11. pont követelte a nem munkával szerzett jövedelmek felszámolását, a következő pontok viszont, amelyek a „kamatrabszolgaság megszüntetésének” közös címe alatt szerepelnek, leszögezték: a 12. pont — „minden háborús profit maradéktalan elkobzása”, a 13. pont — a trösztök államosítása, a 14. pont — a nagykereskedlem profitjainak felosztása, a 15. pont: „Követeljük az egészséges középosztály megteremtését és fenntartását, a nagyáruházak haladéktalanul községi kezelésbe vételét és kiskereskedőknek való bérbeadását alacsony bérösszegek ellenében”, továbbá a kiskereskedők mindennemű állami támogatását; 17. pont: „Követeljük a nemzeti szükségleteknek megfelelő földreformot, a földnek a közösség érdekében történő megváltás nélküli kisajátításáról szóló törvény elfogadását”, a 18. pont — kérlelhetetlen harcot hirdet az uzsorások, spekulánsok stb. ellen, egészen a halálbüntetés alkalmazásáig.

Ezután különböző vegyes célkitűzések következnek: a 19. pont követelte a germán jog bevezetését a római jog helyett, a 20. pont az oktatási rendszer átszervezését és a tanulók nemzeti szellemű nevelését, a 21. pont az állam jóléti tevékenységének kiszélesítését, az anyák támogatását, a testnevelés és a sport fejlesztését, a 22. pont a zsoldos hadsereg feloszlását és egy nemzeti hadsereg megszervezését, a 23. pont a sajtó megtisztítását a nem német elemektől, a 24. pont a vallásszabadságot, ami alól természetesen a „materialista szellemű judaizmus” kivételt képezne.

A 25. és utolsó pont az egész program kulesa: „A fentiek megvalósítása érdekében követeljük az erős központi államhatalom létrehozását”, ami mindekenelőtt a tartományi autonómia megszüntetését jelentené.

A náci párt programja az első évektől eltekintve sohasem játszott különösebb szerepet a politika megszabásában. A szociális követelések mindinkább fededésbe merültek, a hatalom átvétele után egyiket sem valósították meg. Ezzel szemben mindjobban előtérbe kerültek a faj, a faji politika, a faji forradalom, a fajtisztá állam és a faji szocializmus kérdései, az „ősi germán ideálok” megvalósítása. Hitler maga nem tulajdonított nagy jelentőséget a 25. pontnak, nem törődött azzal, hogy nyilatkozatai megegyeznek-e a programmal, ugyanakkor azonban a rég holt betűvé vált program szövegét érintetlenül végig érvényben hagyta mint mozgalma és birodalma alapokmányát. Ennek magyarázatát — az egész program és általában az elmélet minden pontos, megfogható, értelmes megfogalmazása iránti mély megvetését — a Mein Kampf hasábjain rögzítette:

„... Minden, még a legnagyobb gondolat is veszedelmessé válik, ha öncélként jelentkezik, a valóságban azonban csak annak eszköze. Számomra és minden igazi nemzeti szocialistára nézve csak egy cél létezik: a nép és a haza üdve. . . Minden gondolat és eszme, minden tan és tudomány ezt a célt kell, hogy szolgálja. Mindent ebből a szempontból kell vizsgálnunk és célszerűségéhez képest felhasználnunk vagy elvetnünk. Így nem merevedhet egyetlen elmélet sem holt tanná, mert mindennek az életet kell szolgálnia. . . Azért rendkívül veszélyes az emberek felületessége, mert egy program csupán külső megformulázásában valamely mozgalom leglényegesebb feladatát látják. . .

Egy nagy vonásaiban valóban helyes tan számára kevésbé ártalmas valamely, a valóságnak nem egészen megfelelő megfogalmazás meghagyása, mint kijavítása érdekében a mozgalomnak egy addig gránitszilárdságú alaptörvényét az általános megvitatásnak kitenni, mert az ilyen tárgyalás a legrosszabb következményekkel jár.”⁶⁵

A programra tehát a tömegeknek van szükségük — azért maradt változatlan még akkor is, amikor minden gyakorlati értelmét elvesztette, az „örökké élő” és örökké változó formákban megnyilvánuló elmélet viszont, a mozgalom tényleges tartalma, megfogalmazhatatlan. Bármennyire is megkönnyítette ez a roppant nagyvonalúság a mindennapi politikai intézkedések megtételét, az elvtelen fordulatokat és a hazug ígérgetést, azt nem lehet pusztán a politikai szélhámosok ügyes trükkjének tekinteni. Az ideológiának, a világnézeti platformnak konkrét, precízen megfogalmazott tételekben való lefektetése már önmagában is a racionális elem felülkerekedését jelentené (mint ahogy tartalmuktól függetlenül mégis racionálisak voltak pl. a náci párt meg nem valósított szociális követelései). Ez viszont ellentétbe került volna azzal az ideológiai elődjektől örökölt mély irracionálizmussal, amely áthatotta a náci párt egész világnézetét és annak meghatározó vonását alkotta.

A nemzeti szocializmus világnézete a valóságban az irracionálizmus kultusza volt. Szerintük az emberek alapvetően irracionálisak és csakis az irracionális célokért folyó harcra mozgósíthatók, irracionális érzelmek, ösztönök, szenvedélyes vakhit, nem pedig a hideg értelem, az ész által.

A náci irracionálizmus a múltra apellált, azokra az érzelmekre és ösztönös reagálásokra, amelyeket a népben múltja, történelmi tapasztalata rakott le. Az emberek jellemét, viselkedését, alkotóképességét, gondolkodását a náciak szerint a múlt, az elmúlt nemzedékek határozzák meg bizonyos örökké ható, immanens biológiai erők révén. Ennek a múltnak, ennek a kollektív történelmi tapasztalatnak egyetlen hordozója a nemzet vagy a faj. Misztikus biológiai erők alakítják ki a történelmet és a jövőt, az emberi fajokat, sajátosságaikat, az egyének és a fajok között folyó örökös harcot. Az irracionális biológiai ösztönökből kiindulva, a fajilag tiszta nemzet idealizálásán keresztül a náci elmélet „ideológiailag” megalapozta a biológiai nacionalizmust, tagadta a természet és a társadalom objektív törvényeinek létezését, az egyének szabadságát és egyenlőségét, az emberek jogait, a béke lehetőségét, sőt még akármilyen univerzális, összembari világnézet jogosultságát is, mivel a világnézeteket is csak meghatározott faji csoportok hordozhatják.

Meg kell jegyezni, hogy ideológiájuk irracionálizmusa kétségtelenül előnyt jelentett a náciak számára, amennyiben „elméletileg” megindokolta a meghatározott politikai program hiányát, az egymásnak ellentmondó, megalapozatlan,

⁶⁵ Uo. 234, 512. l.

messzemenő ígéreteket — valóra váltásukra vonatkozó konkrét tervek nélkül, a hatalom átvételét — mindennemű kormányprogram mellőzésével, egész elvtelenségüket, aljasságukat, bestialitásukat.

A náci vezetők szüntelenül hangsúlyozták irracionizmusukat, az érzelem domináló szerepét az értelem felett. „Politikai ügyekben az érzés nem ritkán jobban ítél, mint az értelem” — írta Hitler. „... Egy nép széles tömegeit nem a professzorok vagy a diplomaták alkotják. Az a kevés elvont tudás, amellyel a tömeg rendelkezik, inkább az érzelmek birodalmába utalja. Ott alapozza meg pozitív vagy negatív állásfoglalását.”⁶⁶ Hatalomra kerülése után még magabiztosabban nyilatkozott erről Rauschningnak: „Az értelem századának végét éljük, a szellem fensőbbisége a normális élet kóros lealacsonyítása. Ne bízzunk a szellemben, a lelkiismeretben, de bízzunk ösztöneinkben. Térjünk vissza a gyermekkorhoz, váljunk újra gyermekekké.”⁶⁷

Hitler hatalomrajutását egy új történelmi korszak, az irracionizmus diadala korszakának kezdeteként értékelte: „A világ mágikus értelmezésének, az akaraton és nem az értelmén keresztül történő értelmezésének új korszaka kezdődik.”⁶⁸

Az eklektikus, ellentmondásos, tudományellenes náci ideológiai zagyvaságban az egyik legfontosabb helyet foglalja el a német reakciós irracionizmus fegyvertárából vett fantazmagória a mítoszokról. A mítosz — értelmezéseik szerint — olyan vallási, politikai vagy társadalmi elmélet, amely lehet igaz is, de gyakran az igazságtól távol áll, sőt egyenesen abszurd — viszont képes egy népet fanatizálni, határozott cselekvésre mozgósítani, gyakran éppen kézenfekvő tarthatatlansága következtében. (Óhatatlanul vissza kell emlékeznünk az 1700 évvel előbb élt Tertullianusra: „Certum est, quia impossibile est”.) A náci mítosz hivatott kifejtője, a balti német Alfred Rosenberg, az 1917 előtti orosz és német reakciós irracionális miszticizmus tanítványa és követője. Vaskos, nehezen felfogható, gyakran az értelmetlenség határát is túllépő „Mythus des 20. Jahrhunderts” című főművét kevesen olvasták el — maga Hitler saját bevallása szerint a párt legtöbb vezérével együtt csak felületesen lapozta át a könyvet⁶⁹ —, ennek ellenére a Mein Kampf mellett a náci ideológia legfontosabb hivatalos összefoglalása volt. Rosenberg részletesen megmagyarázta a „mítosz” szerepét: szerinte Németország azért veszítette el hatalmi helyzetét, „mert a polgári és marxista Németország mítosz nélküli nemzetté vált, nem rendelkezett olyan magasrendű értékmérővel, amelyben hitt volna és amelyért kész lett volna harcolni... A jövő hón áhított Németországának feladata a szenvedő és félrevezetett tömegeknek új életfelfogást teremteni egy új mítoszon keresztül, egy új értékmérőt, amellyel mindent meg lehet mérni.”⁷⁰

A hitvány és zavaros náci „mítoszok” közül a központi összekapcsoló helyet, a kiinduló pontot a többi számára a „vér mítosza” foglalta el. Valamennyi náci teoretikus, élükön Hitlerrel, unos-untalan rámutatott a vér döntő szerepére a fasiszta mitológián belül, arra, hogy a vér minden emberi és faji érték, kultúrát teremtő tevékenység egyetlen helyes mércéje. Rosenberg szokásos utánózatlan stílusában ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Ma egy új hit ébred:

⁶⁶ Uo. 190, 371. l.

⁶⁷ Hermann Rauschning : Hitler bizalmasa voltam. 286—288. l.

⁶⁸ Hermann Rauschning : Hitler speaks. London. 1939. 220. l. — Ez a mondat sok más szöveggel együtt kimaradt Rauschning könyvének rövidített és igen felületes magyar nyelvű kiadásából.

⁶⁹ Hitler's Secret Conversations. 342. l.

⁷⁰ Alfred Rosenberg : Der Mythus des 20. Jahrhunderts. München, 1934. 520, 545. l.

a Vér mítosza, amely szerint az emberiség isteni lényege a véren keresztül megvéendő. Ez a hit magában hordja a legmélyebb megértését annak, hogy az északi vér az a rejtély, amely a régi szentségeket helyettesíti és megsemmisíti.”⁷¹

A vér az a misztikus biológiai tényező, vagy talán helyesebben annak hordozója, amely meghatározza az emberiség múltját és örök időkre a jövőjét. A vér a faj alapja és csak a tiszta vérral rendelkező, vérkeveredéstől mentes fajnak van létjogosultsága. Hitler szerint „ami fajilag nem tiszta ezen a világon, az polyva.”⁷² A vér és a faj fogalma a náci életfilozófia alapja.

A nemzeti szocialista ideológia annyira tudománytalan, zavaros és ellentmondásos volt, hogy még ezeket az alapvető fogalmakat sem sikerült tisztázni — helyesebben mondva nem is akarta pontosan definiálni. A mitizált náci fajnak semmi köze sem volt a modern antropológia tudományos fajfogalmához. Csak egyet árultak el metodológiájukból: „A népiségnek, jobban mondva a fajnak éppen nem a nyelv, hanem a vér az alapja,”⁷³ de már ebből a formulából is látható az a zűrzavar, amely ezen alapvető fogalom körül uralkodott: egyformán beszéltek népről, népiségről, nemzetről, fajról (hol árja, hol északi, hol germán fajról) anélkül, hogy kísérletet is tettek volna a különböző fogalmak közti különbségek vagy azonosságok megállapítására. Hiába munkálkodott a III. Birodalomban számtalan fajkutató intézet, hiába küldte ki a faji problémák tisztázására archeológusait, antropológusait, nyelvészeit, udvari sarlatánjait a faji kérdésekbe mind jobban belezavarodó Heinrich Himmler, aki valamennyi vérfagyasztó funkciója közül talán a legjobban a „Reichskommissar für die Festigung deutschen Volkstums” (a német népiség megerősítésének birodalmi biztosa) címére volt büszke — mindvégig megválaszolatlanul maradt a kérdés: mi tulajdonképpen a faj?

A náci fajelmélet „teoretikusainak” írásaiban egy alapvető, megoldatlan kettősséggel találkozunk. Amint a fenti idézet is elárulja, a fajt egyrészt a néppel vagy népcsoporttal azonosították, a felsőbbrendű vagy alsóbbrendű fajokat — felsőbbrendű vagy alsóbbrendű népekkel. A náci elmélet Hitler szerint „egyáltalán nem hisz a fajok egyenlőségében, hanem felismeri többségükben nagyobb vagy kisebb értéküket, s e felismerés révén kötelességének érzi, hogy a világmindenségen uralkodó örök akarát értelmében előmozdítsa a jobb, az erősebb győzelmét, követelje a rosszabb és gyengébb alávetését...”⁷⁴ Rosenbergnél is találkozunk a faj és a nép fogalmak alapvető azonosításával: „Az új filozófia leszögezi, hogy a fajilag meghatározott néplelek valamennyi gondolatunk, célkitűzésünk és cselekedetünk mércéje, minden érték felbecsülésének végső értékmérője.”⁷⁵ Vagy még „világosabban”: „Csak a faji eszméből vált valósággá az igazi népállam gondolata.”⁷⁶

Az emberek születésüknél fogva a biológiai örökletesség törvényeinek megfelelően különbözőek és egyenlőtlenek, ugyanúgy az emberiség hajnalától kezdve örökké különbözőek és egyenlőtlenek a fajok is. Egyedül az árja faj felsőbbrendű valamennyi, az alsóbbrendűség különböző fokain álló többi fajjal szemben: „Egyedül az árja volt a magasabbrendű emberiség megalapítója,

⁷¹ Uo. 114. l.

⁷² Mein Kampf. 324. l.

⁷³ Uo. 428. l.

⁷⁴ Uo. 421. l.

⁷⁵ Rosenberg : Mythos, 697. l.

⁷⁶ Alfred Rosenberg : Das Parteiprogramm. Wesen, Grundsätze und Ziele der NSDAP. München. 1934. 31. l.

az őstípusát alkotja annak, amit embernek nevezünk. Az emberiség Prometheusza, akinek fényes homlokáról a zseni isteni szikrája minden időkben elpattant ... Ha az emberiséget három csoportba osztjuk: kultúrát alapító, fenntartó és romboló csoportba, az elsőbe csak az árjakat sorolhatjuk, tőlük származnak minden emberi alkotás alapjai és falai.”⁷⁷

A fajnak ilyen úgyszólván klasszikus fajelméleti, Gobineau—Chamberlain-i értelmezése mellett azonban a náci ideológia a faji kérdést egészen más, ennek lényegesen ellentmondó módon is felvetette: a fajok nemzeti vagy földrajzi határoktól teljesen függetlenül léteznek, ezeken keresztülvágna, a különböző fajokra való megosztás és a fajok harca — az egyes népeken belül történik, a felsőbbrendű faj pedig az egyes népeken belül a kevert vagy alacsonyfajú tömegek fölé emelkedő fajtisztá elit, uralkodásra hivatott vezérréteg. A faji kérdésnek ez a radikálisan új felfogása az idő múlásával mindinkább dominálóvá kezdett válni a náci vezéreknél, akik ezt ideológiai megalapozásnak használták az új uralkodó elit mesterséges kitenyésztésére irányuló tervük számára.

Hitler már 1934-ben kijelentette Rauschningnak: „Nem a történelemben felsorolt népek lesznek az új rend felépítésének anyaga ... A nemzetek vetélkedésének helyére a fajok harca lép ... A mi forradalmunk új korszaka vagy jobban mondva zárókorszaka egy fejlődésnek, amely a historikus szemlélet elmúlásához és tisztára biológiai értékek elismeréséhez vezet. Így fogom elterjeszteni egész Európában s az egész világon az emberkiválasztás és tenyésztés új módszerét, amelyre most készül Németországban a horogkereszt ... A nemzetek cselekvő elitje, azaz a harcoló elit, az észak-germán elem veszi kezébe a főhatalmat, s ad majd urat mindezek fölé a szatócsok, pacifisták, puritánok és üzletemberek fölé, akik ma bitorolják a hatalmat.”⁷⁸

Hitler fajelméletének ez az alapvető kettőssége abból a mérhetetlen megvetésből sőt utálatból származott, amelyet a magát „völkisch” azaz népies pártnak nevező náci mozgalom vezetői a néptömegek iránt tápláltak, amelynek számos tanújelét adták is, miközben — nem eredménytelenül — a nép támogatására apelláltak. Hitler sohasem csinált titkot a néptömegekről alkotott véleményéből:

„A tömeg jobban szereti az uralkodót, mint a rimánkodót ... A szemtelen módon történő szellemi terrorizálást éppen annyira nem veszi tudomásul, mint emberi szabadságának égbekiáltó lábbal tiprását ... A nép nagy többségében annyira nőies természetű, hogy sokkal inkább érzelmi benyomások irányítják gondolkodását és cselekvését, mint a hideg értelem. Ezek a benyomások azonban nem bonyolultak, hanem nagyon egyszerűek és egyöntetűek. Itt nincs helye sok tépelődésnek, itt csak igen és nem létezik, szeretet vagy gyűlölet, jog vagy jogtalanság, igazság vagy hazugság, de sohasem félig az egyik vagy a másik, vagy részben stb.”⁷⁹

A náci fajelméletéből egyenesen következett sajátságos államelméletük is. Ebben a kérdésben megfigyelhető a német nemzeti szocialista világnézet és az olasz fasiszta ideológia közti talán leglényegesebb eltérés. Mussolininál az etatizmus elmélete elérte végső kifejlődését. Számára az állam az emberiség történelmi fejlődésének legmagasabb foka; az állam teremti meg a nemzetet, az alattvaló akaratától függetlenül létezik, minden felett van, mindenható és

⁷⁷ Mein Kampf, 317—318. l.

⁷⁸ Rauschning : Hitler bizalmasa voltam. 295—297. l.

⁷⁹ Mein Kampf, 44—45, 201. l.

mindent átfogó. Hogy Mussolinist idézzük: „A fasiszta számára minden az államban van, és semmi emberi vagy szellemi nem létezhet, még kevésbé képezhet értéket az államon kívül. Ebben az értelemben a fasizmus totalitárius és a fasiszta állam, minden érték szintézise és egysége, értékeli, fejleszti és valósággá váltja a nép életének minden oldalát . . . A fasiszta eszme alapköve az államról, lényegéről, jelentőségéről, céljairól szóló koncepciója. A fasizmus számára az állam abszolút, amellyel szemben egyének és csoportok csak viszonylagosak.”⁸⁰

Az olasz fasiszták elképzelésével merő ellentétben állt Hitler államfelfogása. Az irracionalizmus és miszticizmus által táplált nemzeti szocializmus, amely számára a vér és a faj a történelem alfája és omegája, csak alárendelt, másodrangú szerepet tulajdonított az államnak. Az állam szerinte csupán egyike azoknak az eszközöknek, amelyeket a nép vagy a faj hozott létre célkitűzései megvalósításáért folytatott harcában. Hitler egyik 1937-es beszédében ezt a következőképpen fogalmazta meg: „Az emberi intézmények és valamennyi funkciójuk jelentőségét és célját csupán abból a szempontból mérhetjük fel, hogy mennyire hasznosak a nép örök egységként való fennállása szempontjából. Ezért az elsődleges a nép. A párt, az állam, a hadsereg, a gazdasági struktúra, a jogszolgáltatás — mindezek másodrangú fontosságúak, csupán eszközök a nép fenntartásához. Amennyiben ezt a feladatot teljesítik, jók és helyesek, amikor azonban a feladatnak nem felelnek meg — károsak, és ekkor vagy át kell szervezni vagy félretenni vagy jobb eszközökkel helyettesíteni.”⁸¹

Az állam szerepének lebecsülése — ami egyébként eléggé radikális elkenyarádást jelentett a hagyományos német-porosz reakció egyik alapvető eszméi gondolatától — megnyilvánulása volt annak a meglehetősen erős nihilista, a pusztá rombolást eszményesítő és a deklaszált condottiere hangulatát tükröző vonalnak, amely ott lappangott a náci mozgalomban és olykor-olykor a felszínre tört, némi nyugtalanságot okozva nagytőkés támogatóinak. A misztikus, megfoghatatlan, véren alapuló, a történelem előtti korszak homályában keletkező, örök időkre létező faj érdeke igazolásul szolgált az emberi társadalom és az emberi erkölcs minden intézményének vagy normájának lerombolására, a felismerhetlenségig való elferdítésére. Az állam vonatkozásában ezt még világosabban Rosenberg fejtette ki:

„A nemzeti szocializmus a népet vagy a fajt (!) az állam különböző formái fölé helyezi. Leszögezi, hogy a nép megvédése fontosabb, mint egy vallásnak, egy osztálynak, egy királyságnak vagy egy köztársaságnak a megvédése. Egy nép elárulását az ún. államárulásnál súlyosabb bűnnek tartja.”⁸²

Az állam tehát a náciak szerint mindössze a faj fenntartásának egyik intézménye. Ezért következetesen tagadták, hogy a gazdasági tényezőknek, a gazdasági érdekeknek, általában bárminek is köze volt az állam intézményének létrehozásában vagy fenntartásában a faji ösztönökön kívül. Hitler szerint „az állam nem a gazdasági tényezők foglalatosa gazdasági feladatok teljesítésére egy pontosan körülhatárolt léttérben, hanem fizikailag és lelkileg azonos lények közösségének szervezete fajuk fenntartásának megkönnyítésére és a Gondviselés által előírt életcéljainak elérésére. Csupán ez az állam célja és értelme . . . Sohasem alapítottak államot békés gazdálkodás útján, hanem mindig csak a fajfenntartás ösztönétől hajtva . . .”⁸³

⁸⁰ Idézi Herman Finer : *Mussolini's Italy*. London. 1935. 201—204. l.

⁸¹ *Dokumente der deutschen Politik*. V. köt. Berlin (1938) 32—33. l.

⁸² *Rosenberg* : *Mythus*. 542. l.

⁸³ *Mein Kampf*. 164—165, 168. l.

De bármennyire is „újszerűen” vetette fel az állam jelentőségének és szerepének kérdését Hitler, elképzelése még mindig egyenes továbbfolytatása a porosz katonai állam évszázados hagyományának. Ezt maga Hitler nemcsak hangsúlyozta, de egyenesen állításának bizonyításaként említette: „Éppen Németország ad példát egészen csodálatos módon a csupán hatalmi politikai alapokon felépülő birodalomra. Poroszország, a birodalom magva dicső hősiesség és nem pénzügyi műveletek vagy kereskedelmi üzletkötések eredménye.”⁸⁴

Az állam eredetéről, jellegéről és szerepéről alkotott náci tan — akár fajelméletük — homályos, megfoghatatlan, ködös általánosításokba burkolt. Összehasonlíthatatlanul konkrétabb az ideális nemzeti szocialista állam felépítéséről és funkciójáról szóló elképzelésük. A kiinduló pontjaik közötti eltérések ellenére ebben a kérdésben tökéletes volt az azonosság a német és az olasz fasiszták felfogása között: totális állam legyen, amely megfosztja az egyént minden szabadságától és jogától. A nemzeti szocialista állam és minden megnyilvánulásának alapelve, az egész náci világnézet egyik alaptétele — a Führer-prinzip, a vezéri elv: egy vezér feltétlen, abszolút, törvények feletti teljhatalma ellenvélemények, szavazások, demokratikus-parlamentáris formák, többségi határozatok, fellebbezési lehetőségek korlátai nélkül.

A nyugati parlamenti demokrácia a náci elmélet szerint a marxizmus előfutárja és melegágya; a többségi szavazat az egyéni tekintélyt tagadja és így vét a „természet arisztokratikus alapelve” ellen; a többség fogalma már önmagában is „nemcsak az ostobaságot, hanem a gyávaságot is képviseli”; a többségi szavazásból semmi körülmények között nem születhetnek zsenik, mivel a primitív gondolkodású és érzelmű tömegek csak saját mintájukra választják meg képviselőjüket. „A fiatal mozgalom természete és belső szervezete alapján antiparlamentáris, azaz tagadja mind általánosságában, mind belső felépítésében a többségi szavazás elvét, a szavazás révén ugyanis a vezér csak a többiek véleményének és akaratának végrehajtójává degradálódna. A mozgalom a kis és a nagy dolgokban a legnagyobb felelősséggel párosuló feltétlen vezéri alapelvét képviseli.”⁸⁵ A vezéri elv történelmi megalapozását Hitler a mítizált germán múltban kereste: a parlamentáris demokráciával „szemben áll a valódi germán demokráciában a vezér szabad megválasztása, aki azután köteles magára vállalni minden felelősséget cselekedeteiért. A germán demokráciában nincs szavazás a kérdések felett. Csak egy személy intézkedése, aki azután vagyonával és életével felel elhatározásaiért.”⁸⁶

Az államot minden intézményével, apparátusával együtt a náci ideológia szerint egyetlen történelmi szükséglet hozta létre: a faj fenntartása, a vér tisztaságának megőrzése, a felsőbbrendű faj világot megváltó hivatásának előzmódítása. Minden funkciója ennek van alárendelve. Maga a vezéri elv is — hatalmas elvi jelentősége ellenére — csupán a legmagasabb faj által történelmileg kialakított eszköze a faji kitenyésztés előmozdításának, az állattenyésztés terén a legjobban bevált módszerek alkalmazásával. (A faji kérdés legkiválóbb gyakorlati szakemberei — Himmler és Darré — politikai pályafutásuk előtt állattenyésztéssel foglalkoztak.) Ismét Hitlert idézzük: „A népi államnak a fajt a közélet központjába kell helyeznie. Gondoskodni kell vérének tisztántartásáról.”⁸⁷ A Mein Kampf záró mondata mintegy leszűri az egész mű mondaniv aló-

⁸⁴ Uo. 169. l.

⁸⁵ Uo. 378. l.

⁸⁶ Uo. 99. l.

⁸⁷ Uo. 446. l.

ját: „Az az állam, amely a fajmérgezés korszakában magát a legjobb faji elemek gondozásának szenteli, egy napon a világ ura lesz.”⁸⁸

A fajtisztaság megőrzésének egyik oldala a faj mesterséges kitenyésztése, a faj megjavítása a legjobb biológiai elemek megörökítése révén. A másik oldal pedig a faji ellenség, a vér megrontója elleni kérelhetetlen harc. Ez az ellenség a zsidóság. A faji antiszemitizmus különleges szerepet játszik a nemzeti szocialista ideológiában, mint ahogy a zsidók egészen különleges helyet foglalnak el a náci demonológiában. Az antiszemitizmus a náciánál irracionálisnak egyik fő igazolása. Egy olyan elméletben, amely az emberek polarizálásán alapul, a jó tézisével, az árja fajjal elkerülhetetlenül szemben kell állnia a rossz antitézisének — a zsidóságnak, az emberi gonoszság misztikus, de egyben konkrét megtestesítésének. Ennek a hitleri látomásnak közvetlen ideológiai előfutárai egyrészt Wagner és Chamberlain, másrészt a cári Oroszország antiszemita ideológusai. A náciak azonban az ideológia terén is lényegesen túlmentek elődjeiken, az antiszemitizmust is a totalitás szintjére emelték.

Hitlerék számára a zsidóság nélkülözhetetlen volt — a mitikus mindenható ellenfél prototípusa, a németség és a német vér örökös és kibékíthetetlen ellensége. Benne öltött testet mindaz, ami ellen küzdöttek és amit vele azonosítottak. A zsidók „vérfertőző tevékenységük” során hozták létre mindazt, amivel szembe szegült a náci mozgalom: a liberalizmust, a demokráciát, a parlamentarizmust, az osztályharcot, a háborús vereséget, az inflációt stb. Akár faji, akár szociális kérdésekről legyen szó, akár a viláგuralomért folytatott küzdelemről — mindenütt ott lapult ellenségei mögött a nemzetközi zsidóság. Hitler szerint „csak e két erőtevényező között folyik le a küzdelem a viláგuralomért, a németek és a zsidók között. A többi minden káprázat csak és semmiség. Izrael elbújik Anglia, elbújik Franciaország és elbújik az Egyesült Államok mögé. Ha ki is üzzük a zsidót Németországból, világsgazda még ellenségünk marad.”⁸⁹

Az antiszemitizmus igazi jelentősége a náciak számára abban állt, hogy gyakorlatilag helyettesítette a társadalomelméletet és mindinkább a „faji forradalom” szociális programjának helyébe lépett. Három domináló témát figyelhetünk meg: a kapitalista plutokrácia azonos a judaizmussal, a marxista szocializmus azonos a judaizmussal és mind a kettő megnyilvánulása annak a nemzetközi zsidó összeesküvésnek, amely a viláგuralom megteremtését és az árja faj megsemmisítését tűzte ki célul. A marxizmus elméletével, érveléseivel szemben Hitler valóban fegyvertelen volt — nem maradt más hátra, mint ezt is a zsidók mesterkedéseivel magyarázni, de jobban bízott ezen a téren is az olyan tisztán elvi érvekben, mint a gumibot, a golyó és a koncentrációs tábor.

A „plutokrácia” elleni harc terén azonban az antiszemitizmus lényegesen nagyobb szerepet játszott. Nem túlzás azt állítani, hogy a „forradalmi” és sajátosan „szocialista” náci párt számára az antiszemitizmus pótolta az osztályharcot. A náciánál igazolódott be teljesen Bebel régi híres mondása, amely szerint „az antiszemitizmus a buták szocializmusa”. Abban a mértékben, ahogy háttérbe szorultak a pártprogram tisztán demagóg célból megfogalmazott követelései, úgy szűkült le a „plutokrácia” definíciója kizárólag a „zsidó tőke” fogalmára. A hatalomátvétel után a náciak egyetlen tőkeellenes intézkedése a zsidó tőke elkobzása, a zsidó tulajdon „árjásítása”. Ezzel nemcsak újabb nagy csoportokat fűztek magukhoz anyagilag, de megtarthatták a „kamatrabszolgaság” ellen küzdő harcosok fényes páncélját.

⁸⁸ Uo. 782. l.

⁸⁹ *Rauschning* : Hitler bizalmasa voltam. 302. l.

A féktelen antiszemita uszítás nem kis szerepet játszott a náci tömegbázis megteremtésében. Az antiszemitizmus azonban nem pusztán a demagóg propaganda fegyvere volt, hanem az egész silány náci világnézet egyik alapkőve, amelyben páratlan fanatizmussal hittek és amelyet vas következetességgel, az emberiség történetében példa nélkül álló gaztettek sorozatával váltottak valóra. Élete utolsó óráiban, az új Reichskanzlei épületének és egész birodalmának romjai alatt a bunkerben, amikor Göring és Himmler árulókká váltak, amikor már behallatszott a szovjet páncélosok ágyútüze, Hitler lediktálta végrendeletét, amelyben fő szellemi örökségeként az antiszemitizmust hagyta a német népre: „Az 1939-es háborút kizárólag a zsidó származású vagy zsidóbérenc külföldi államférfiak kívánták és robbantották ki . . . Évszázadok múlnak el, de városaink és emlékműveink romjaiból kinő a gyűlölet azok ellen, akik mindezért felelősek — a nemzetközi zsidóság és segítőitársai ellen . . . Mindenekfelett üzenem a nemzet vezetőinek és minden alattvalójuknak: a leggondosabban tartsák tiszteletben a faj törvényeit és kérlelhetetlenül harcoljanak minden nép megmérgezője, a nemzetközi zsidóság ellen.”⁹⁰

A zsidóság és az árja faj, a sötétség és a világosság erői közötti apokaliptikus harc hitlerék életfilozófiájában legmagasabb megnyilvánulása volt annak az állandó kegyetlen harenak, amely egyaránt áthatja a természetet és az emberi társadalmat, az élet egyetlen tényleges mozgató ereje. A harc üdvös és ösztönző, mivel a természetben általában a biológiailag értékeesebb, az emberek között a fajilag magasabbrendű elemek állandó megújulásához és megtisztulásához, majd végső győzelméhez vezet; csak a harcban szülehetnek meg az emberiség legmagasabb értékei.

Az örökös harc törvénye kiemelkedő szerepet játszott a nemzeti szocialista világnézetben; sajátos keveréke volt a nietzscheanizmusnak, a szociál-darwinizmusnak és az irracionálizmussal párosuló, a nációkra jellemző primitív vulgáris materializmusnak. Ezt bizonyítják a többi között Hitler kinyilatkoztatásai is: „. . . Az emberiség örök harcban nőtt meg — az örök békében tönkre megy. . . Az embernek meg kell értenie a természet működésének alapvető szükségességét, fel kell fognia, hogy léte az örök harc és felfelé törekvés törvényeitől függ . . . Aki élni akar, harcoljon, és aki nem akar küzdeni az örök harc e világában, nem érdemli az életet.”⁹¹

A Führer azonban nemcsak misztikus orákulumként szokott nyilatkozni az élet legalapvetőbb, legrejtélyesebb törvényeiről — intim baráti körben könnyed stílusban is elő tudta adni mély filozófiai nézeteit: „Vezérelvem az a gondolat, hogy egy több mint 25 évig tartó béke ártalmas egy népre nézve. A népek ugyanúgy, mint az egyének, néha szükségét érzik a megerősödésnek egy kis vérontás által. Elődeink párbajokat vívtak. Utána jött a borbély vércsészéjével — ma pedig biztonsági önborotvánk van! . . . Szégyennel gondolok arra, hogy azt hiszem, több vért vesztettem borotválkozás közben, mint a csatamezőn.”⁹²

Ez volt az az elmélet, amely igazolta a náci szüntelen agresszivitását kis és nagy dolgokban egyaránt: orgyilkosságaikat és véres verekedéseiket az ún. Kampfzeit időszakában, provokatív külpolitikájukat, a világháború tudatos kirobbantását és a legkegyetlenebb eszközökkel való folytatást. A vér tisztasá-

⁹⁰ Nuremberg Document 3569 — PS. Nazi Conspiracy and Aggression. VI. köt. 260—263. l.

⁹¹ Mein Kampf. 149, 267, 317. l.

⁹² Hitler's Secret Conversations. 537. l.

gának használt! Amint az emberiség történelmének alapja a faj, a történelmi fejlődés döntő mozgató ereje a fajok örökös harca. Rosenberg leszögezte: „A történelmet többé nem »az emberiség örök fejlődésének« tartjuk, akár a humánus elve vagy a népek keresztény hitre térítése vagy egy vélt »összemberi kultúra« irányában, nem is egy primitív osztályharcnak, hanem a szellemi-faji erőnek környezetükkkel és más fajokkal való összeütközésének. A fajok jelentkezése és elmúlása felfogásunk szerint a természet legalapvetőbb törvénye.”⁹³

Az állandó tisztító és nemesítő harc náci elmélete egyben kiinduló pontja lett a brutalitás és a kegyetlenség kultuszának, amely még Németországban sem öltött soha olyan átfogó és vérszomjas jelleget, mint a fasiszta diktatúra éveiben. A nyers erőszak minden megnyilvánulásának dicsőítése és legmagasabb erénnyé emelése — a sajtóban, a „tudományban”, a szépirodalomban, a mozi vásznan, az iskolában és az egyetemen, az ifjúsági és társadalmi szervezetekben — a náci „kultúrforradalom” egyetlen tartalmát képezte.

A szadizmus tudatos kinevelésével párhuzamosan folyt a patológikus gyűlölet, az emberek legaljasabb ösztöneinek felkeltése és kiélezése, a propaganda legmodernebb módszereinek segítségével. Az egész náci ideológia, Hitler, Rosenberg, Göbbels és társai minden írása a gyűlölet végtelen himnusza mindenkivel szemben, akit mozgalmuk vagy „fajuk” ellenségének tartottak: a „novemberi bűnösök”, a „judeo-bolsevizmus”, a „nemzetközi zsidó összeesküvés”, a „judeo-plutokrácia”, a szláv Untermenschen, mind csupán e gyűlölet-kampány leggyakrabban említett, legintenzívebben támadott objektumai.

A fajok közti szünet nélküli, minden fizikai és szellemi erejüket igénybevevő élet-halál harcának alaptörvénnyé való emelése, a nyers erőszak, a bestialitás és gyűlölet apoteozisa, az esztelen kalandorság — a nemzeti szocialista világnézetnek e fontos alkotó elemei nem érthetők meg teljesen, ha nem hozzuk bizonyos összefüggésbe azzal a mély nihilizmussal, amely a náci mozgalom anynyira jellegzetes oldala. Gyökerei messzire nyúlnak — Nietzscheig, Lagarde-ig, Dosztojevskijig, a századforduló körüli szellemi irányzatokig — de igazi táptalaját az összeomlás és a weimari köztársaság képezte. A nácipártba beözönlő tagok — talajukat vesztett volt frontkatonák, a Freikorpsok zsoldosai, a tönkretett, deklasszált vagy létükben veszélyeztetett kispolgárok, bizonytalan jövődelmű értelmiségiek, a hazájukat vesztett balti és lengyelországi németek, lumpenproletárok, munkanélküli, minden reményt feladó munkások — magukkal hozták a pusztítás, az értelmetlen rombolás, a vak gyűlölet szemléletét, amelyet hitlerék felmagasztaltak az irracionális emberi ösztönök megnyilatkozásaként. Az egésznek kedvezett a weimari Németország légköre, a kétségbeesés, a csodavárás, a reményvesztettség — mindez megfelelt a náci vezérek kiegyensúlyozatlan lelki alkatának is.

Az irracionális, értelmetlen rombolás dicsőítése legvilágosabban talán magánál Hitlernél, a talajtalan deklasszált kalandorok prototípusánál nyilvánult meg. Egyik, 1933 októberében Rauschninggal folytatott beszélgetésében például kijelentette: „Ma még, az igazat megvallva, nem tudjuk, hová megyünk. Gigászi zűrzavar hulláma ragad bennünket magával, s csak azt tudjuk, ez a kezdet. De tudjuk, hogy mit akarunk. Az egyetemes felfordulást akarjuk... Miként egy új geológiai korszak kezdetén roppant recsegés-ropogással az egész világegyetem összeomlik, itt új hegyek támadnak, ott tátongó szakadékok nyílnak, új szárazföldek és új tengerek határvonalai rajzolódnak ki, úgy fog meg-

⁹³ Alfred Rosenberg : Das Parteiprogramm, 29. l.

semmisülni Európa mai szerkezete egy rettentő kataklizmában. A legelemibb életösztön hajt bennünket. . . ”⁹⁴

Mindent szétzúzni, mindent lerombolni, hogy kő kövön ne maradhasson a régi, fertőzött vérű civilizációból — a náci mozgalom kezdeti szakaszának e jellegzetes hangulatai hosszabb időn keresztül háttérbe szorultak, miközben Hitler igyekezett világnézetét szalonképpé tenni a németországi és nemzetközi nagytőke számára. A vég előtt azonban, amikor már bekövetkezett az apokaliptikus „istenek alkonya”, újult erővel robbantak ki. 1945 tavaszán a berlini rádió ujjongva harsogta: „A terrorbombázás nem kíméli sem a gazdagok, sem a szegények otthonait; a totális háború munkaközvetítő hivatalai felszámolták az utolsó osztálykorlátokat . . . A kultúra emlékműveivel együtt porrá omlanak forradalmi feladataink teljesítésének utolsó akadályai is. A múltban vagyontárgyaink egy bizonyos burzsoá tartózkodásra bírtak bennünket. Most a bombák ahelyett, hogy megölték volna az európaiakat, csupán összetörték az őket fogságban tartó börtön falait . . . Az ellenség, amely meg akarja semmisíteni Európa jövőjét, csak a múltját zúzta szét, és ezzel eltűnt minden, ami régi és elavult.”⁹⁵

Bármennyire szélsőségesek is ezek az utolsó kétségbeesett órákban megfogalmazott kiáltások, mégis jobban megfeleltek Hitler hírhedt „radikalizmusának” és „forradalmiságának”, jobban tükrözték annak valódi lényegét, mint pártprogramok vagy masszív teoretikai elmefuttatások. Hitler radikalizmusa nem egy meghatározott társadalmi-politikai doktrínából táplálkozott, akármilyen hibás is volt az, hanem az irracionalizmusból, a faji fanatizmusból, a kispolgári, erkölcstelen nihilizmusból. A náci efajta torz radikalizmusa talán a legszembetűnőbben azokban a „szocialista” elképzeléseikben nyilvánult meg, amelyek segítségével a „forradalmárok” és „szocialisták” pózában tetszelegtek.

A náci párt „szocializmusa”, bármennyire alapvető szerepet játszott filozófiájában, annak talán leghomályosabb oldala. Ezen nem is csodálkozhatunk, hiszen semmi köze sem volt az általában szocializmusnak nevezett eszme legprimitívebb formáihoz sem. Fentebb láthattuk, hogy a náci program „szocialista” követelése a legkisebb mértékben sem szocialisták, hanem a kispolgárság egy részének egzisztenciális kívánságai. A hatalom átvétele után még kísérlet sem történt valóraváltásukra, nem is beszélve valamilyen más, szocialistának tűnő törvényhozásról — a náci gazdaságpolitika a háborús gazdálkodás, a Wehrwirtschaft céljait szolgáló állammonopolisztikus kapitalizmus rendszerének kiépítése irányában haladt.

Hitlert mozgalmának szociális programja sokkal kevésbé érdekelte, mint Mussolinét. A Mein Kampf-ban ugyan tett egy-két rövid utalást korporatív állam felépítésére és az annak alapját képező „gazdasági kamarákra” vonatkozóan, amelyek „a nemzeti szocialista érzület és felfogás hordozói” lesznek,⁹⁶ ezeket azonban nem fejlesztették tovább sem elméleti, sem gyakorlati téren. Igaz, a náci veszett agitációt folytattak az uzsorástőke és a „kamatrabszolgaság” ellen — főleg az első években, különösen Gottfried Feder írásaiban nyilvánult ez meg,⁹⁷ de tőkés-ellenes élet elvették azzal, hogy először is különbséget tettek a harácsoló (raffendes), vagyis népellenes, elítélendő tőke és a teremtő (schaffen-

⁹⁴ *Rauschning* : Hitler bizalmasa voltam. 147. l.

⁹⁵ Idézi *Hugh Trevor-Roper* : The last days of Hitler. London, 1947. 55—56. l.

⁹⁶ Lásd: Mein Kampf, 674, 677. l.

⁹⁷ Ld. pl. *Gottfried Feder* : Das Manifest zur Brechung der Zinsnechtschaft des Geldes. „Kampf gegen die Hochfinanz” c. kötetben. München. 1933. 51—78. l.

des) vagyis hasznos, támogatásra érdemes tőke között, az utóbbi kategóriába sorolták az ipari és banktőke óriási zömét; másodszor pedig a harácsoló tőke fogalmát is mindjobban csupán a zsidó tőkére korlátozták. Mint maga Hitler elég őszintén megjegyezte: „A börzétőke éles elválása a nemzetgazdaságtól alkalmat adott a német gazdaság internacionalizálása ellen való fellépésre anélkül, hogy a tőke ellen vezetett harc veszélyeztetné a nép függetlenségének alapjait.”⁹⁸

Valóságos szocializmusról tehát a náciknál szó sem lehet — az egyrészt az osztályharc elismerését jelentette volna, ami ellen a legélesebben harcoltak, másrészt pedig lehetetlenné tette volna a hatalom átvételét a nagytőke segítségével. A szocializmus hirdetése azonban elengedhetetlen feltétele volt a náci tömegmozgalom fejlődésének. A konzervatív reakció hagyományos pártjaitól eltérően Hitler megértette a munkásosztály döntő szerepét a modern társadalomban, leszögezte, hogy pártjának „elsősorban a munkások táborából kell toboroznia híveit”.⁹⁹ Ez persze főleg a munkások támogatására vagy inkább semlegesítésére vonatkozott — a náci párt soraiban a munkások mindvégig kisebbségben voltak.¹⁰⁰ Ahhoz azonban, hogy a munkások körében tömegbázist szerezzenek, a nácioknak feltétlenül figyelembe kellett venniük a szocialista eszmék nagy népszerűségét, a marxizmus több évtizedes terjedését. Ezért habozás nélkül vették át és nagy propagandahatással alkalmazták a munkásmozgalom számos szimbólumát és hagyományát: a vörös zászlót (amelynek közepére horogkeresztet helyeztek), a május 1-i ünnepet, egyes régi munkásdalokat, amelyekhez új szöveget írtak stb. Évekkel később Hitler nagy meglepetéssel emlékezett vissza e taktika sikeres alkalmazására: „Harcom első éveinek központi feladata volt a munkás megnyerése a nemzeti szocialista párt oldalára. A következőképpen fogtam hozzá: 1. a marxista pártok példáját követve a legrikítóbb vörös színű falragaszokat raktam ki; 2. propagandakocsijaimat valósággal betemették a lángoló vörösszínű plakátok, vörös zászlókkal és harsogó hangszórókkal voltak ellátva; 3. ügyeltem arra, hogy mozgalmunk tagjai a gyűlésekre kemény gallér és nyakkendő nélkül jöjjenek és egészen fesztelenül viselkedjenek, hogy megnyerjék a munkások bizalmát.”¹⁰¹

Bármennyire ügyesek voltak is ezek a csaló fogások, hathatóságuk csak akkor lehetett volna, ha bizonyos szocialista látszatú eszmékkel egészítik ki, amelyek egyrészt kielégítik a tömegek vágyát egy igazságosabb társadalom iránt, másrészt pedig kihasználják a marxizmust lejárató és ígéreteiket be nem váltó szociáldemokratákkal szemben érzett mély kiábrándulást. Az ilyen „szocialista” jelmez kiszabásához hitlerék a mély gyökeret vert „német szocializmus” hagyományaihoz fordultak.

A náci álszocializmusa, mint ideológiájuk más alkotó elemei, a vér és a faj elsőbbségéből indult ki és egy sajátos „faji szocializmust” alkotott. Értelmezésük szerint a szocializmus fő tartalma — a nacionalizmus! Ezt a „gondolatot” Hitler már egyik 1922-es beszédében kifejtette: „Az az ember, aki a nemzeti ügyet annyira magáévá teszi, hogy nem ismer el népe jóléténél magasabb elvet, az az ember, aki úgy értelmezi nagy himnuszunkat, a »Deutschland, Deutschland

⁹⁸ Mein Kampf, 232—233. l.

⁹⁹ Uo. 373. l.

¹⁰⁰ 1935-ben a fizikai munkások a párttagság 32%-át tették ki, ezzel szemben az alkalmazottak 20,6, a szabadfogalkozásúak 20,2, az állami és pártfunkcionáriusok 13, a parasztok 10, egyebek 4,2%-át. (Z. Barbu : Democracy and dictatorship. New York, 1959. 122. l.)

¹⁰¹ Hitler's Secret Conversations. 335. l.

über alles«-t, hogy számára a világon semmi sem több, mint Németország, mint népe és földje, mint földje és népe — ez az ember szocialista!”¹⁰²

Alaptételüket a nácik idővel néhány más gondolattal egészítették ki. Mind egy célt szolgált: aláásni a marxizmus tekintélyét, bizonyos tételeit pedig, megfelelően elferdítve, felhasználni. Mivel semmiféle elvi vagy erkölcsi meggondolás nem gátolta őket, a legnagyobb könnyedséggel, teljesen felelőtlenül igyekeztek túllícitálni a kommunista platform legtöbb pontját, állandóan hangsúlyozva programjuk faji, ősgermán alapját. Jól fogalmazta meg ezt a náci „szocialista” vonalat Franz Neumann: „A nemzeti szocializmus kínálja a munkásnak mindazt, amit a marxizmus, de osztályharc nélkül. A nemzeti szocializmus igéri a magasabb életszínvonalat, a »népközösséget« és a munka uralmát a pénz felett, anélkül, hogy az uralkodó osztály ellen kellene harcolnia. Ellenkezőleg, a munkást felhívják arra, hogy csatlakozzék az uralkodó osztályokhoz, vegyen részt hatalmukban, dicsőségükben és anyagi jólétükben azáltal, hogy egy hatalmas gépezet részévé válik. Nem kell többé elszigetelődnie vagy az áramlat ellen küzdenie. Nem kérnek a munkástól több áldozatot és bátorságot, mint akárki mástól. Ellenkezőleg, Németország győzelme az ő győzelme, a munka győzelme a pénz felett, a népközösség diadala az osztályuralom felett, az igazi szabadság győzelme egy olyan szabadság felett, amely csupán a kizsákmányolás lepleül szolgált.”¹⁰³

A fenti elgondolás elfogadtatása érdekében a nácik módszeresen meghamisították, elferdítették és saját faji gyűlölettel telített szocializmusukkal igyekeztek helyettesíteni a marxizmus magasztos eszméit. Az osztályharcot tagadták, helyette a nincstelen, proletár népek harcát hirdették a vagyonos kapitalista népek ellen (ebbe a kategóriába elsősorban a Szovjetuniót sorolták, sok földje miatt); a proletariátus vezető szerepét a „proletár” germán faj istenítésével helyettesítették; osztály nélküli társadalomként a német „népközösséget” magasztalták fel. Rosenberg szerint „a nemzeti szocializmus számára nem létezik »proletariátus« és »burzsoázia« mint két ellenséges osztály. Csak németek vannak, társak a vérben és a sorsban, alkotó németek.”¹⁰⁴

A hitleri „szocializmus” valódi, nem propaganda tartalma és eszményképe a vezéri elv alapján felépített faji totális állam, ahol minden erőforrás, az egyén minden érdeke teljesen alá van rendelve a fő célkitűzésnek, az élet igazi céljának: a háború szervezésének és folytatásának. Ebben a „szocialista” Volksgemeinschaftban lehet majd megvalósítani a faj megtisztításának korszerű módszereit és a vezér elit kitenyésztését. Ilyennek ábrázolta szocializmusát Hitler a „baloldali” Otto Strasserral való szakításakor 1930-ban: „Szocialista vagyok, de másfajta szocialista, mint gazdag barátja, Reventlow. Valaha egyszerű munkás voltam, nem engedném, hogy sofőröm nálam rosszabbul étkezzék. De az ön szocializmusa nem egyéb, mint marxizmus. A dolgozó osztályok zöme kenyéren és szórakozáson kívül nem kíván mást. Sohasem foghatnak fel egy eszmét és nem számíthatunk rá, hogy erre megnyerjük őket. Igazi feladatunk egy új vezér osztályból olyan embereket kiválasztani, akiket, eltérően öntől, nem a szájalom erkölcsé vezet. . . Csak egyfajta forradalom lehetséges, és ez sem nem gazdasági, politikai vagy társadalmi, hanem faji forradalom. Ez örökké így fog maradni: az alsóbbrendű osztályok és az alsóbbrendű fajok harca

¹⁰² Adolf Hitlers Reden. München. 1934. 32. l.

¹⁰³ Franz Neumann : i. m. 157—158. l.

¹⁰⁴ Alfred Rosenberg : Das Parteiprogramm. 11. l.

a nyeregben ülő felsőbbrendű fajok ellen. Ha a felsőbbrendű faj valaha elfelejti ezt a törvényt — minden elveszett. Minden forradalom — gondosan tanulmányoztam — mindig csak faji forradalom volt.”¹⁰⁵

Embertelen „szocializmusát” Hitler a legrészletesebben és legnyíltabban talán Rauschninggal folytatott beszélgetéseiben fogalmazta meg:

„Bolondság osztálytalan társadalomról beszélni. A hierarchia kell . . . Igazi uralom csak ott születhetik, ahol igazi leigázottság van . . . Nincs többé szabad-akarat, nincs többé hézag, nincs elszigetelődés: az egyén ura már nem maga az egyén többé. Ez az én szocializmusom, nem pedig olyan másodrendű kérdések rendezése, mint teszem a magántulajdon, vagy a termelési eszközök problémája. Mi értelme lenne ilyesmikkel bajlódni, mihelyt én minden egyes embert szigorúan fegyelmezett rend alá vetek, amelyből nincs szabadulás? Legyen hát az övék minden föld, minden ház, minden gyár, amit akarnak. A fontos az, hogy akár tulajdonosok, akár munkások, mindnyájan az állam tulajdonai legyenek . . . Mit jelent így ezután a birtok, s mit jelent a jövedelem? Mit szocializáljuk mi a bankokat és a gyárakat? Mi az embereket szocializáljuk.”¹⁰⁶

Így festett tehát a hitleri szocializmus. Az emberi lények emberi méltóságuktól való megfosztásának, megalázásának, akaratuk lábbal tiprásának fent vázolt rendszere azonban még mindig nem merítette ki a náci vezérek képzeletét. Számukra ez csupán félutat jelentett, eszközt a végső cél eléréséhez. „Szocializmusuk” végső célját illetően nem hagytak kétséget: hódító, totális háború. Rosenberg szavait idézzük: „Egy új fajnak, amely új birodalmat akar alapítani, és olyan értékmérőt keres, amellyel sikeresen ítélkezhet cselekedetei és törekvései felett, csak egy csatakiáltása lehet: karddal és ekével a becsületért és a szabadságért. Ez a jelszó egyben nacionalista és szocialista.”¹⁰⁷

A vér és a harc alapelvein felépülő eszményi náci „szocialista” társadalom éppen a totális háború eszközét jelentette. Egyetlen igazi rendeltetése: egy olyan tökéletes hadigépezet, egy olyan militarista totális állam, amely a modern totális háború szükségleteinek megfelelően ideológiailag és szervezetenként organikus egységbe maradéktalanul forrasztja, egy határozott központi akaratnak rendeli alá az egész népet.

A harc örök — mondták a náciak — de nem értelmetlen, pusztán a harc kedvéért folytatott harc. Hitler „Kampf”-jának is mindig egy és csakis egy célja volt, amelyet nem homályosított el előtte sem az idő múlása, sem a harc viszonyosságai, amelynek végső soron alá volt rendelve minden politikai lépése, egész ideológiája, nacionalizmusa és „szocializmusa”. Ez a vakító látomás, az a ragyogó szívárvány, amelyet egész politikai pályafutása folyamán követett, amelynek eléréséhez semmi áldozat nem volt túl nagy: Kelet-Európa meghódítása, a Visztula és az Ural közti hatalmas terület gyarmatosítása egy, a világtörténelem csúcását alkotó fajtiszta ezeréves birodalom számára.

Ez a gondolat, amely domináló vonalként húzódik végig Hitler egész gondolkodásán és minden cselekedetén, minden megnyilatkozásán keresztül a Mein Kampf-tól egészen végrendeletéig.

Kelet-Európa meghódítása Hitler számára egész életművének igazolását jelentette. Ebbe az irányba egyrészt geopolitikai-stratégiai világuralmi megfontolások hajtották. A geopolitika tana, amelynek egyik leghíresebb exponense,

¹⁰⁵ Otto Strasser : i. m. 117—118. l.

¹⁰⁶ Rauschning : Hitler bizalmasa voltam. 61, 243—246. l.

¹⁰⁷ Rosenberg : Mythos . . . 534. l.

a német Karl Haushofer, aki tanítványán, Rudolf Hessen keresztül jelentős hatással volt Hitlerre, a világalom szempontjából a döntő szerepet az ún. Középtérség (Herzland, vagy angolul Heartland), vagyis Szibéria és Közép-Ázsia, valamint Kelet-Európa birtoklásának tulajdonítja. A legfrappánsabban ezt talán a geopolitika megalapítója, az angol Halford Mackinder fogalmazta meg: „Aki Kelet-Európát birtokolja, uralja a Középtérséget; aki a Középtérséget birtokolja, uralja a Világ-Szigetet (Európa, Ázsia és Afrika egysége — Sz. T.); aki birtokolja a Világ-Szigetet, uralja a világot.”¹⁰⁸

Ehhez az elmélethez csatlakoztak az élettér, a Volk ohne Raum gondolatai. Hitler korán szakított imperialista elődjei gyarmatosítási politikájával, lemondott a tengerentúli területek gyarmatosításának gondolatáról. Hátborzongató az a megátalkodottság és valóságos monománia, amellyel Hitler ezt a nemzeti szocialista eszme létjogosultságának alapját jelentő legfőbb célját követte.

A Mein Kampfban a többi között leszögezte: „Németország számára az egészséges területi politika megvalósítására az egyetlen lehetőség Európában magában új területek megszerzése . . . Ha Európában akartak volna földterületet biztosítani, akkor ez nagyjában és egészében csak Oroszország rovására történhetett volna, ebben az esetben az új birodalomnak újból az egykori lovagrendek útján kellett volna haladnia, hogy a német karddal a német eke számára új barázdákat nyissanak, megadva a nemzetnek mindennapi kenyerét.”¹⁰⁹

A Mein Kampf megírása után 15 eseménydús év telt el, de látomását Hitler mindig magában hordta. 1941. június 22-én hozzákezdett élete legfőbb feladatának megoldásához. Néhány hónapig úgy látszott, hogy a szivárványt végül megfogta. Azokban a számára mámoros napokban, amikor a berlini rádió szinte szünet nélkül kürtölte szét a világon a győzelem híreit, Hitler órákon keresztül a legapróbb részletekbe menően fejtegette bizalmi embereinek a meghódított keleti területekkel kapcsolatos terveit:

„A német telepeseeknek tisztességes, tágas kisbirtokokon kell élniük. A német közigazgatást csodálatosan szép épületekben, a kormányzókat palotákban helyezzük el. A közigazgatás védelme alatt fokozatosan megszervezünk mindent, ami egy bizonyos életszínvonal fenntartására szükséges. A városok körül 30–40 kilométeres mélységben a legjobb utakkal összekötött szép falvak gyűrűjét létesítjük. Ezen túl lesz egy másik világ, ahol az oroszok élhetnek, ahogy akarnak. Csak az a fontos, hogy mi uralkodjunk felettük. Ha fel akarnának lázadni, csak néhány bombát kellene dobnunk városaikra és az ügy el lenne intézve. Évente egyszer a kirgizek egy csoportját átvezetnénk a birodalom fővárosán, hogy épületeink nagyságával elszédítsük képzeletüket . . .

Ha valaki megkérdi tőlünk, minő joga terjesztjük ki a germán térséget kelet felé, a válasz az, hogy az az öntudat, amelyet egy nép képvisel, adja meg ezt a jogot. A siker mindent igazol.”¹¹⁰

Kelet-Európa meghódítása Hitler számára nem pusztán katonai vagy gazdasági akció, hanem a legfőbb ideológiai és politikai alapelv. A kelet-európai területek hatalmas laboratóriumot jelentettek az új uralkodó faj tudományos kitenyésztése, a „véren” alapuló rabszolgatársadalom kiépítése számára. Kelet-Európa bázisa lett volna a nemzeti szocialista rendi államnak, Nietzsche, Chamberlain és Lagarde ábrándjai beteljesülésének. Az „új rend” alapjait Hitler

¹⁰⁸ Halford Mackinder: *Democratic Ideals and Reality*. New York, 1942. 150. l.

¹⁰⁹ Mein Kampf. 153–154. l.

¹¹⁰ Hitler's Secret Conversations, 20, 32. l.

elragadtatással körvonalazta néhány évvel a háború előtt: „Lesz egy úr-osztály, amely a legkülönbözőbb elemekből tevődik össze, a harc során fog kiválasztódni, és így kap történelmi igazolást. Ott lesz azután a párt rangsorba rétegzett különféle tagjainak tömege. Ők alkotják az új középosztályt. Ott lesz továbbá a névtelenek roppant serege, a rabszolgák csordája, örökkön-örökké... Még lejjebb azután ott fogjuk látni a meghódított idegenek osztályát, akiket hidegen modern rabszolgáknak fogunk nevezni. S mindezek felett ott lesz az új főnemesség, amelyet a legérdemesebb, s a felelősség viselésére legméltóbb személyiségek fognak alkotni. Így fog megteremtődni az új rend a hatalomért, s a nemzetén belül és kívül gyakorlandó uralomért vívott harcban.”¹¹¹

A rabszolgaság modern formában történő felélesztésének terve nem sikerült: a világ népei, súlyos áldozatok árán, felszámolták a náci szörnyeteget. Utolsó napjaiban azonban, felállítva élete mérlegét, Hitler ismét és ismét visszatért főcéljához. Végredeletében lerögzítette: „Életem célja és a nemzeti szocializmus létjogosultsága — a bolsevizmus megsemmisítése. Ez hatalmas keleti területek meghódítását feltételezte, ezek viszont biztosíthatták volna a német nép jövő jólétét... Csak Kelet felé, mindig és kizárólag Kelet felé terjeszkedhet fajtánk. Ez az az irány, amelyet maga a természet állapít meg a germán népek terjeszkedése számára.”¹¹²

Ezt üzenté utódainak Hitler Adolf ezeréves III. Birodalma fő alapelveként. Az emberiség haladó erőinek összefogása eredményezte, hogy a birodalom mindössze csak 12 évig, 3 hónapig és 8 napig állt fenn.

¹¹¹ *Rauschning* : Hitler bizalmasa voltam. 63. l.

¹¹² *The Testament of Adolf Hitler*, London, 1961. 34, 46. l.

MOLNÁR ERIK

Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre*

I

Szokatlannak tűnhet, hogy ez a válasz, amely utóvégre egy irodalmi lap hasábjain is megjelenik, részletesen foglalkozik a marxizmus néhány elméleti kérdésével. De a cikkem körül zajló vita megmutatta, hogy a nézeteltérések nemcsak a magyar történet meghatározott kérdéseire vonatkoznak. A nézeteltérések háttérben egy másik, mélyebb vitakérdés rejlik, amely akörül forog, hogy hogyan kell értelmezni a marxizmus egyes elméleti tételeit, elsősorban a haza és a nemzet marxista fogalmát. A magyar történet szóban forgó kérdéseit csak az utóbbiak helyes értelmezése alapján lehet megoldani. Akadnak persze olyan esetek is, amikor a nézeteltérés nem függ össze a marxizmus értelmezésével. Vannak, akik elvileg talán nem is vonják kétségbe a marxizmus idevágó tételeit, de nacionalista előítéleteik hatása alatt nyomban visszariadnak, mihelyt ezeket a tételeket következetesen kell alkalmazni a magyar történetre.

Az egyik vitacikk Lenin írásaiban keresi a haza és a nemzet marxista fogalmának helyes értelmét. Ez ellen egy szót sem lehet szólni. Nincs senki, aki Leninnél hivatottabb volna a marxizmus értelmezésére. De a jelzett cikk töredékesen idézi Lenint, nem fogja át Lenin sokoldalú álláspontját. Lenin különböző alkalmakkor, különböző történeti körülmények között és különböző terminológiát használva világította meg a haza és a nemzet marxista fogalmának egy-egy oldalát. Álláspontját csak akkor ismerhetjük meg, ha összefoglaljuk valamennyi idevágó fontos nyilatkozatát, nem annyira szavakat idézve, mint inkább a marxizmus szellemét, amely Lenin gondolatait át- meg áthatotta. A következőkben tehát nem arról lesz szó, hogy önkényesen kiragadott idézetekkel hadakozzunk más önkényesen kiragadott idézetek ellen. Arról lesz szó, hogy a maga egészében helyreállítsuk Lenin elméleti álláspontját, nem azért, mert ez Lenin álláspontja, hanem azért, mert ennek az elméleti álláspontnak helyességét a gyakorlat százszorosan beigazolta.

Előljáróban két dolgot kell megjegyezni. Az egyik az, hogy bár a haza és a nemzet nem azonos fogalmak, de sok tekintetben fedik egymást, s ennyiben egymással fölcserélhetők. A nemzet függetlenségének védelme pl. ugyanaz — egyetlen nemzet által lakott hazát feltételezve — mint a haza szabadságának védelme, mint a honvédelem.

* Az alábbiakban nemcsak az „Új Írás”-ban, hanem a másutt, így a „Magyar Tudomány”-ban megjelent észrevételekre is válaszolok. Nem térek ki viszont azokra a megjegyzésekre, amelyek félreértik vagy félremagyarázzák cikkem egyes részeit, mint a „Valóság”-ban közölt vitairás, vagy közvetlenül nem a cikk tárgyára vonatkoznak, és az apró részletkérdéseket sem érintem, mert az előbbiekkal való foglalkozás elterelné a figyelmet az alapvető vitakérdésekről. Egy-két cikk figyelembevételét nyomdatechnikai akadályok is lehetetlenné tették. Amennyiben ezekben lényeges új szempontok merülnek fel, azokra még visszatérek.

A másik megjegyzés a haza kérdésében folyó több mint évszázados polémia kiinduló pontjára vonatkozik. A Kommunista Kiáltványban, mint ismeretes, az olvasható, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk”. Ez a tétel nem a marxizmus kérdésfeltevésén alapul, nem a proletariátus osztályharcos ideológiájának közvetlen kifejezése. A tételnek polemikus éle van. Válasz a burzsoáziának arra a vádjára, hogy a kommunisták el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget, amikor a nemzetköziség szellemében nevelik a munkásokat. A haza és a nemzet eredetileg a burzsoá rend formái,¹ s a vád a haza burzsoá fogalmán alapul. A válasz azután, a polémia szükségletének megfelelően, ugyancsak a haza burzsoá fogalmával, ennek tagadása útján fejezi ki a proletariátus álláspontját. Ha azonban a polemikus szempontot mellőzzük, akkor a választ arra a kérdésre, hogy a munkásoknak van-e a burzsoá rendben hazájuk, a proletariátus osztályideológiájának nyelvén, az osztályviszonyok szem előtt tartásával kell megadni. S a válasz aszerint lesz most már egy vagy más értelemben igenlő, vagy pedig egy vagy más értelemben tagadó, hogy az osztályviszonyoknak melyik oldalát tartjuk szem előtt. Ezt előre kellett bocsátani, mert ez a magyarázata annak, hogy Leninnél meg lehet találni mind az igenlő, mind a tagadó választ és pedig mindkettőt több értelemben is, anélkül, hogy Lenin a legkevésbé is ellentmondásba jutna önmagával. A lényeg nem a burzsoá ideológia nyelvén feltett kérdésben, vagy az ugyanezen a nyelven megadott válaszban van, hanem a proletár ideológia nyelvén kifejtett álláspontban, az osztályviszonyok, az osztályharc egyik vagy másik oldalának kiemelésében található.

Lenin 1908-ban az akkori revizionistákkal vitatkozott. A revizionisták azt állították, hogy a parlamentáris demokráciában, ahol a többség akarata uralkodik, az osztályharc megszűnik, s ennél fogva érvénytelenné válik a Kommunista Kiáltványnak az a tétele, hogy a munkásoknak nincs hazájuk. Lenin ezzel szemben kimutatta, hogy a parlamentáris demokrácia, ahelyett hogy megszüntetné, feltárja és kielezi az osztályellentéteket (következésképp megerősíti a Kommunista Kiáltvány tételét).²

Lenin szerint tehát a munkások hazátlanságáról szóló tétel, amelyet később, az imperialista világháború idején, „a szocializmus alapigazsága”-nak nevezett,³ nem más, mint „a marxizmus alapja”-nak, az osztályharcról szóló tanításnak egyik kifejezési formája. A munkásoknak a burzsoá rendben abban az értelemben nincs hazájuk, hogy „kibékíthetetlen osztályellentét” választja el őket a burzsoáziától, ami úgy is kifejezhető, hogy a munkásokat semmiféle, a haza fogalma alá vonható érdekközösség nem fűzi a burzsoáziához.

„Egyoldalú” álláspontra helyezkedett-e itt Lenin, vagy „nem elég árnyaltan”, „túl élesen” fejezte-e ki magát, mert nem sietett megnyugtani a revizionistákat afelől, hogy meghatározott történelmi körülmények között mégis lehetséges együttműködés a proletariátus és a burzsoázia között? Természetesen nem. Amikor a marxizmus alapját, lényegét támadják, ezt az alapot, ezt a lényegget kell kiemelni és megvédeni, és nincs értelme annak, hogy a marxizmus alap-tételét a kivételek felsorolásával gyengítsük. Ez egyformán igaz, akár a parlamentáris demokrácia, akár a nacionalizmus szempontjából támadják az osztályharc elméletét. Azok, akik itt a kivételek felemlítését hiányolják, valójában a

¹ Lásd: „A szocialista internacionálé helyzete és feladatai.” (1914. nov. 1.) Lenin művei. 21. köt. 22. l. a 4. orosz nyelvű kiadásban

² Lásd: a „Marxizmus és a revizionizmus” című cikket. Uo. 15. köt. 22—23. l.

³ Lásd: „A háború és az orosz szociáldemokrácia.” Uo. 21. köt. 16. l.

kivételt, az osztályok együttműködését „a közös hazában” szeretnék a szabálynak tekinteni, vagy az utóbbi álláspont híveinek uszályába kerülnek.

A marxizmus—leninizmusnak vannak persze olyan tételei is, amelyeket az idő meghaladott. Ilyenek pl. azok a tételek, amelyek az imperialista háború szükségszerűségéről, vagy az osztályharc meghatározott formájának, a szocialista forradalom erőszakos útjának szükségszerűségéről szólnak. Ezeknek a tételeknek a védelmezése ma: dogmatizmus. De a marxizmusnak olyan tételei is vannak, amelyek egyszer s mindenkorra beépültek a marxizmusba, amelyek a marxizmus alapjához, lényegéhez tartoznak, amelyek a marxizmus alapigazságai. Ezek az alapigazságok, bár a történeti körülmények szerint változó konkrét alakban jelennek meg, maguk változatlanok maradnak. Ezekről a sarkalatos tételekről mondotta Lenin, hogy „a marxizmus filozófiájából, ebből az egyetlen acéldarabból öntött filozófiából egyetlen alaptételt, egyetlen lényeges részt sem lehet elvenni, anélkül, hogy el ne távolodnánk az objektív igazságtól”.⁴ Ilyen alaptétele, ilyen lényeges része a marxizmusnak az osztályharcról szóló tanítás is, amely szerint az osztálytársadalmak története egymással homlok-egyenest szembenálló osztályok harcának a története. Ez a tétel, amelyet napjainkban nem annyira a parlamentáris demokrácia, mint inkább a jóléti állam álláspontjáról támadnak, ma is feltétlenül érvényes, ha időközben az osztályharc konkrét formái részben módosultak is. Amikor a marxizmus tisztaságát védelmezzük a revizionistákkal vagy a dogmatikusokkal szemben, az osztályharc elméletének védelme a legelső helyek egyikén, ha nem a legelső helyen áll.

Néhány hónappal később Lenin, egyik cikkében, ismét szembefordult az opportunistákkal, ezúttal az opportunistáknak a német szociáldemokratákkal, Vollmarral és Noskeval.⁵ (Az utóbbi azonos a későbbi munkásgyilkos szociáldemokrata birodalmi hadügyminiszterrel, akit Hitler is megbecsült.) Ezek magukat „jó németeknek” vallották, s az volt az álláspontjuk, hogy a szociáldemokratáknak meg kell védelmeznük „hazájukat” a külső támadástól. Velük szemben Lenin kifejtette, hogy a proletariátust az ország sorsa csak annyiban érdekli, amennyiben ez kihat az ő osztályharcára, nem pedig holmi burzsoá „hazafiságból”. A proletariátus tehát a saját osztályérdekeit és nem a burzsoá „haza” érdekeit tartja szem előtt.

Ugyanebben a cikkben Lenin az antimilitarista Hervével is leszámolt. Hervé abból indult ki, hogy a proletariátusnak nincs hazája. Tehát mindenféle háború a kapitalisták érdekét szolgálja, tehát a proletariátusnak minden háborúra vagy hadüzenetre felkeléssel kell válaszolnia. Lenin ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a proletariátusnak korántsem mindegy, hogy milyen hazában él. A haza azt a különleges politikai, kulturális és társadalmi környezetet jelenti, amelyben az egyes országok proletariátusa a maga osztályharcát megvívja. Ez a környezet pedig az osztályharc leghatalmasabb tényezője, mert döntően meghatározza az osztályharc menetét.

Itt tehát a haza úgy jelenik meg, mint a proletár osztályharc konkrét nemzeti feltételeinek összessége. Ezek a feltételek lényegileg azonosak azzal, amit nemzeti sajátosságoknak nevezünk. Érdemes az utóbbiakra is kitérni, mert ennek a fogalomnak más a tartalma a burzsoá nacionalista ideológiában

⁴ Lásd: „Materializmus és empiriokriticizmus.” Uo. 14. köt. 312. l.

⁵ Lásd: „A harcos militarizmus és a német szociáldemokrácia antimilitarista taktikája.” Uo. 15. köt. 170—172. l.

és más a marxizmusban. A nacionalisták, a maguk idealista módján, a legfőbb nemzeti sajátosságnak a nemzeti jellemet, a nemzeti szellemet, a nemzet lelki alkatát tekintik, amely független volna a társadalmi formáktól, s egymáshoz kapcsolja és a többi nemzettel szembeállítja a nemzet összes tagjait. Lenin ezzel szemben nemzeti sajátosságoknak azokat a sajátos, az osztályharc menetére kiható vonásokat nevezi, amelyek egy-egy országot a gazdasági élet, a politika, a kultúra, a nemzetiségi összetétel, a gyarmatok, a vallási megoszlás szempontjából jellemeznek.⁶ Az utóbbiak között nyoma sincs a nemzeti jellemnek vagy lelki alkatnak, és nem is lehet nyoma, mert eddig senki sem mutatta ki, hogy ezek a misztikus erők, amelyek állítólag az osztályok nemzeti egységéről tanúskodnak, bármiképpen is befolyásolják az osztályharcot. A „nemzeti sajátosságok” tehát kétértelmű szó. Ha világosan el nem határoljuk a fogalom marxista tartalmát nacionalista tartalmától, a nemzeti sajátosságok hangoztatásával akaratlanul a nacionalizmusnak tehetünk szolgálatot.

„A nemzetek önrendelkezési jogáról” 1914-ben írt tanulmányban Lenin, Rosa Luxemburggal és követőivel szemben, kifejtette, hogy a nemzeti mozgalmak szükségszerűen keletkeznek a történeti fejlődés meghatározott fokán. E mozgalmak gazdasági alapját abban kell keresni, hogy „a burzsoáziának az áruterelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államban kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél”.⁷

Lenin tehát a nemzeti mozgalmakat gazdasági alapjukra vezeti vissza, s ezáltal felfedi osztálytartalmukat, kimutatva, hogy a nemzeti mozgalmak mögött a burzsoázia osztályharcos erői rejlenek. Ezzel alkalmazta az osztályharc elméletét a nemzeti mozgalmakra. Az osztályharc marxista elmélete monista elmélet. A marxizmus akkor is osztályerők küzdelméből magyarázza a történeti eseményeket, ha ezek közvetlenül a felszínen más alakban, az adott esetben nemzeti mozgalmak alakjában jelennek is meg. Nem úgy áll tehát a dolog, hogy van gazdasági tartalmú osztályellentét és gazdasági s osztálytartalomtól független nemzeti ellentét. A nemzeti ellentétnek is gazdasági és osztálytartalma van, amelyet a politikusnak és történetírónak fel kell fednie.

Közismert és nem szorul kommentárra, hogy Lenin az imperialista világháborúban elvetette a honvédelem jelszavát és arra törekedett, hogy a proletariátus változtassa át a nemzetek közötti háborút osztályok közötti háborúvá. Ki kell azonban emelni azt a cikket, amelyet mindjárt a háború elején, 1914 decemberében írt, „A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről”.⁸ A helyzet akkor az volt, hogy az imperialista országok sajtója ezernyi változatban magasztalta „a haza” szabadságát és függetlenségét, a nemzeti önállóság elvének fennkölt-ségét és ezzel a propagandával hajszolta a tömegeket az imperialista háborúba. Lenin ebben a cikkében mindenekelőtt az imperialista háborús propaganda hatékonyságának okaira utalt.

Lenin rámutat arra, hogy az imperialista sajtó a haza szabadságának, a nemzeti függetlenségnek, egyszóval a nemzeti eszmének a hirdetésével egy nagyon elterjedt és nagyon mély eszmei áramlatot aknáz ki a tömegek valódi érdekei ellen. Ennél az eszmei áramlatnál, a nemzeti ideológiánál — amely a nemzet érdekét tekinti a legfőbb értéknek — nem valami osztályfeletti, az osz-

⁶ Lásd: „Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége.” Uo. 31. köt. 71—73. l.

⁷ Lásd: Uo. 20. köt. 368. l.

⁸ Lásd: Uo. 21. köt. 84—88. l.

tályoktól független erőről van szó. Az imént láttuk, hogy a nemzeti mozgalom a burzsoázia gazdasági érdekeit fejezi ki. Most viszont Lenin megállapítja, hogy hasonlóképpen e mozgalom ideológiája, a nemzeti ideológia is gyökerében a legszorosabb kapcsolatban áll a tőkésék érdekeivel, vagyis nem más, mint a tőkésék érdekeinek eszmei kifejezése.

Az osztályharc marxista elméletének fontos része az a tétel, hogy a társadalmat mozgó eszmék mögött meghatározott társadalmi osztályok érdekei rejtőznek. Lenin ezt a tételt alkalmazza itt a nemzeti eszmére, kimutatva, hogy a fennkölt eszme mögött a burzsoázia kevésbé fennkölt gazdasági érdekei húzódnak meg. Ha azonban a nemzeti eszme, a nemzeti ideológia a burzsoázia érdekeit szolgálja, akkor propagandája, az osztályok alapvető antagonizmusa következtében, természetesen beleütközik a proletariátus érdekeibe. Az osztályharcban a nemzeti propagandának valóban az a funkciója, hogy a burzsoázia érdekében megtévessze a proletariátust. A burzsoázia a nemzeti ideológia segítségével, álhazafias frázisok hangoztatásával uszítja egymás ellen a különböző nemzetiségű munkásokat, hogy saját porázára fűzhesse őket. Egyébként az eszmék visszavezetése az osztályok érdekére a marxizmus abc-jéhez tartozik. Lenin szerint: „Az emberek a politikában mindig a csalás és önámítás együgyű áldozatai voltak és lesznek, amíg meg nem tanulják, hogy mindenféle erkölcsi, vallási, politikai és szociális frázisok, nyilatkozatok, ígéretek mögött meglássák a különböző osztályok érdekeit.”⁹

Azután Lenin rátér a nemzeti eszme vagy nemzeti érzés boncolgatására. Célja az volt, hogy útját állja a nacionalista propagandának, amely a szocialistákat nemzetietlennek tüntette fel, hogy elidegenítse tőlük a nemzeti érzés által befolyásolt tömegeket. Ezért Lenin, az osztályharc érdekeit tartva szem előtt, pozitívan foglalt állást a nemzeti ideológiának azon elemei mellett, amelyek az osztályharcban semleges szerepet játszanak, vagy egyenesen felhasználhatók a proletariátus osztályharcának érdekében, a nemzeti ideológia más elemeit pedig osztályharcos szellemben fejtette ki.

Itt magától értetődően esznek a nemzeti ideológiának azok az elemei, amelyekre a burzsoá nacionalizmus elsősorban támaszkodik. Ilyenek a nemzeti érdek fölébe helyezése az osztályérdeknek, az „osztályfeletti” nemzeti kultúra magasztalása, a nemzeti önzés, a nemzeti gyűlölködés szelleme, az idegen nemzetek lekicsinylése és az elnyomásukra irányuló törekvés. A nemzeti ideológia e reakciós elemeivel szemben Lenin azt hangsúlyozza, hogy a nagyorosz proletárok is szeretik nyelvüket és szép hazájukat (természetesen szülőföldjüket és nem Oroszországot, a „népek hörtöné”-t), és büszkéek a nagyorosz nép forradalmi hagyományaira. Ők munkálkodnak a legtöbbet azon, hogy a nagyorosz nemzet túlnyomó többségét, a dolgozó tömegeket a haladás útjára vezessék, s ebben az értelemben ők képviselik a nagyorosz nemzet valódi érdekeit. Ide tartozik még a nemzeti kultúra demokratikus és szocialista elemeinek — a nemzetközi proletár kultúra csíráinak — megbecsülése is, amellyel Lenin másutt foglalkozik. A nemzeti ideológia pozitív elemei közé sorolja végül Lenin — nem az imperialista országok nemzeti függetlenségének nacionalista jelszavát, amely más nemzetek elnyomását és kifosztását takarja, hanem — a nemzetek teljes egyenjogúságán, az elnyomott nemzetek demokratikus önrendelkezési jogán alapuló nemzeti függetlenség eszméjét, mert ez előkészíti minden nemzet munkásainak egybeolvadását.¹⁰

⁹ Lásd: Uo.

¹⁰ Vö.: „A nemzetek önrendelkezési joga.” Uo. 20. köt. 423. l.

Egyik, néhány évvel később, már a világháború befejezése után írt cikkében Lenin továbbfejlesztette az előbbi cikk néhány gondolatát.¹¹ Itt megállapítja, hogy a hazafias — a nemzeti — érzés, amely mindenekelőtt a burzsoá haza közvetlen érdekeit, a haza függetlenségét és szabadságát tartja szem előtt, egyike a burzsoá társadalomban uralkodó legmélyebb érzéseknek. Erejét nem egyedül a burzsoá fejlődésből, ennek érdekeiből meríti. Gyökerei messzebb, nemcsak évszázadokra, hanem évezredekre is visszanyúlnak, mert a hazafias érzés összefügg azzal, hogy az emberek hosszú történeti idők óta különálló közösségekben, „hazákban” élnek. A burzsoá társadalomban a hazafias érzés elsősorban a kispolgárságot jellemzi, és pedig gazdasági helyzeténél fogva (amelyet a nemzetközi kapcsolatok hiánya vagy fejletlensége határoz meg), s ezért a kispolgárság hazafiasabb, mint a burzsoázia vagy a proletariátus.

A szocialista forradalomnak természetesen számolnia kell a hazafias érzésben adott politikai erővel (mint ahogyan, fűzhetjük hozzá, számolnia kell a vallásos érzéssel is). Ezért Lenin az orosz proletárforradalom egyik legnagyobb nehézségének tekinti, hogy a breszti béke megkötésével, amely a régi, a cári orosz birodalom jelentékeny részeiről lemondott, élesen szembe kellett fordulnia a kispolgári tömegek hazafias érzésével. Ez azonban, mondja Lenin, a proletár világforradalom érdekében elkerülhetetlen volt, s „a nemzetközi munkásmozgalom érdeke előbbre való, mint ennek vagy annak a nemzeti államnak, vagy akár saját nemzeti államunknak területi épsége”.¹²

Mind a két cikkből az tűnik ki, hogy a nemzeti vagy hazafias ideológia egyrészt a munkásmozgalomtól független talajból sarjadt ki, másrészt pedig nagy politikai erőt képvisel, amellyel a munkásmozgalomnak számolnia kell. Mind a két cikk azt a kötelezettséget rója a marxista történészre, hogy népe történetében konkrétan megvizsgálja a nemzeti vagy hazafias ideológia keletkezésének és fejlődésének összefüggését az osztályviszonyokkal, nemcsak a kapitalizmus, hanem a feudalizmus korszakában is, szem előtt tartva a Kommunista Kiáltványnak azt a tételét, hogy a kor uralkodó eszméi mindenkor az uralkodó osztály eszméi voltak.

Az eddigi hivatkozásokban többnyire Leninnek olyan munkái szerepeltek, amelyek a társadalmi viszonyok összefüggésére vonatkozó elméleti megállapításokat tartalmaznak. Ilyen elméleti megállapítás az, hogy a parlamentáris demokrácia feltárja és kiélesíti az osztályellentéteket, hogy a nemzeti mozgalmak mögött a burzsoázia osztályharcos erői rejlenek, hogy a nemzeti ideológia a burzsoázia érdekeit fejezi ki, hogy a nemzeti vagy hazafias ideológia eredetében a kapitalizmust megelőző időre nyúlik vissza. Ezek az elméleti állásfoglalások összefonódnak persze, az elmélet és a gyakorlat egységénél fogva, meghatározott gyakorlati feladatok kitűzésével, amelyek az elmélet megállapításain alapulnak. Lenin következő írásai már elsősorban egy meghatározott gyakorlati kérdéssel foglalkoznak, bár ennek megoldása is természetesen feltételezi bizonyos elméleti összefüggések ismeretét.

A kérdést, szem előtt tartva, hogy a történet lényege az osztályok harca, a következőképpen lehet megfogalmazni: megengedhető-e, hogy a proletariátus bizonyos esetekben állást foglaljon a haza védelme, a nemzet függetlensége mellett, és a honvédelem érdekében átmenetileg együttműködjék a burzsoáziával,

¹¹ Ld.: „Pityirim Szorokin értékes beismerései.” (1918. nov. 20.) Uo. 28. köt. 167—168. l.

¹² Ld.: „A proletárforradalom és a renegát Kautsky”. Lenin a nemzetköziségről és a hazafiságról. Kossuth Kiadó. 1957. 109. l.

amelytől egyébként kibékíthetetlen osztály- és ideológiai ellentét szakadéka választja el? Lenin erre a kérdésre kimerítő választ adott elsősorban Inessa Armandhoz intézett leveleiben, és ezek mellett egyik cikkében, amelyben Pjatakovval (Kijevszkijjel) vitatkozott. (A levelek is, a cikk is az 1916. évből valók.)¹³

Lenin abból indult ki, hogy a haza történeti fogalom. Egy dolog a haza az imperializmus fokára fejlődött kapitalista országokban. Ezekben a „haza”... „már eldalolta dalát, eljátszotta történeti szerepét”. Az imperialista háborúban a honvédelem hazug, népcsalo jelszó. És más dolog a haza a nemzeti mozgalmak „pillanatában”. Ezek a mozgalmak, a nemzeti-felszabadító háborúk, a gyarmatok harca a felszabadulásért, a középkor, a feudalizmus ellen irányulnak, a burzsoá demokrácia megvalósításáért folynak. Ezért a proletariátus — ha a konkrét körülmények egyébként nem szólnak ellene — nem mondhat le a nemzeti mozgalmak támogatásáról, következésképp a haza védelméről sem a nemzeti háborúban, annak ellenére, hogy burzsoá feladat megvalósításáról van szó, s hogy a nemzeti mozgalmak vezetője, legalább kezdetben, a burzsoázia. Ilyen esetben a proletariátusnak támogatnia kell a nemzeti mozgalmakat és az ezekkel kapcsolatos honvédő háborút is, mert ezek, e kapitalista fejlődés útjának megnyitásával, megtisztítják a proletár osztályharc útját.

Az tehát, hogy a proletariátus ilyen esetekben — Lenin idevonja azt is, amikor egy imperialista ország nemzetileg elnyom egy gyengébb burzsoá országot — a haza védelme, a nemzeti függetlenség mellett foglal állást, semmi többet nem jelent, mint hogy a proletariátusnak az adott esetben osztályérdeke fűződik a nemzeti mozgalmak győzelméhez. De a „haza” burzsoá jelszavát a proletariátus a nemzeti mozgalmak, a közös honvédő háború idején sem fogadhatja el. Tisztában kell lennie azzal, hogy „a burzsoázia a nemzeti felszabadulás jelszavait mindig a munkásság becsapásának eszközévé változtatja”.¹⁴ Ezért a proletariátusnak ügyelnie kell arra, hogy a honvédelem feltételes elismerése se vezessen arra, hogy a burzsoá ideológia elhomályosítsa a proletár öntudatot. Ehhez pedig az szükséges, hogy a kommunista pártokat az elmaradott országokban is saját külön feladataiknak tudatában, a nemzetükön belül folyó burzsoá demokratikus mozgalmak *elleni* harc, tehát a szocializmusért való harc feladatainak tudatában neveljék.¹⁵

Az Inessa Armandhoz írott egyik levélben a munkások hazátlanságáról szóló tételnek új értelmezésével találkozunk. Eszerint ez a tétel a munkások helyzetének, osztályellenségének, felszabadulási feltételeiknek és harcuknak nemzetközi jellegére utal. Látható, hogy a betűrágás itt sem segít. Leninnél a szavak betű szerinti értelmében megtalálni azt a tételt, hogy a munkásoknak nincs hazájuk, megtalálni az ellenkező tételt is, hogy a munkásoknak van hazájuk, s végül — az előbb hivatkozott szövegekben — azt a tételt, hogy a munkásoknak egy ideig van, de azután már nincs hazájuk. Ezeket a tételeket le kell fordítani a burzsoá ideológia osztálynyelvéről a proletár ideológia osztálynyelvére. Az eredmény akkor az, hogy a proletariátust kibékíthetetlen osztályellentét

¹³ A leveleket lásd Lenin művei 35. köt. 196—220. I. a negyedik orosz nyelvű kiadásban; a cikket, amelynek címe „A marxizmus karikatúrájáról és az »imperialista ökonomizmusról«” lásd ugyanott 23. köt. 16—64. I.

¹⁴ Lenin: „A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga”. Ld. uo. 22. köt. 137. I.

¹⁵ Az utóbbiakhoz ld. Lenin: „Kritikai észrevételek a nemzeti kérdéshez”. Uo. 20. köt. 18. I. és „A nemzeti és gyarmati kérdéssel szembeni tézisek tervezete”. Uo. 31. köt. 127. I.

választja el a burzsoáziától, s hogy viszonyait átszöveje a nemzetköziség vonásai; hogy ugyanakkor az egyes országokban folyó proletár osztályharc szempontjából igen fontosak az osztályharc konkrét nemzeti feltételei; hogy továbbá a munkások szeretik szülőföldjüket; s hogy végül a proletariátusnak a konkrét helyzethez képest érdekében állhat támogatni a burzsoá-nemzeti mozgalmakat.

Eléggé elterjedt az a nézet, hogy a Kommunista Internacionálé 1935. évi VII. kongresszusa „nemzeti szellemben” módosította a nemzeti kérdés lenini elméletét. Mi itt a valóságos helyzet?¹⁶ A VII. kongresszusnak igen nagy jelentősége volt a kommunista pártok gyakorlatának, gyakorlati politikájának megjavítása szempontjából. A megelőző időben az Internacionálé sok szekcióját a széles tömegekben folyó munka elhanyagolása, a szektás elzárkózás tendenciája jellemezte. Ilyen politikával nem lehetett a támadásban levő fasizmust visszaverni és legyőzni, a szocializmust megvédeni és kiterjeszteni. A VII. kongresszus rámutatott ezekre a hibákra és a kommunista pártok feladatává tette, hogy a munkásosztály egységfrontjának kialakítása mellett antifasiszta népfrontba tömörítsék maguk köré a város és a falu széles dolgozó rétegeit, a dolgozó parasztságot, a városi kispolgárságot, az értelmiséget. Egyúttal felhívta a pártokat, hogy álljanak a nemzeti függetlenségért vívott harcok élére, akár a gyarmati és félgyarmati országokban folyó nemzeti mozgalmakról van szó, akár arról, hogy valamely imperialista nagyhatalom veszélyezteti egy gyengébb burzsoá ország nemzeti függetlenségét. Ennek természetes előfeltétele volt a nemzeti kérdésben megnyilvánuló szektás hibákkal, a nemzeti nihilizmussal, a tömegek nemzeti érzéseit, a nemzeti érzésben rejlő nagy politikai erőt lebecsülő magatartással való szakítás, amire a kongresszus a pártok figyelmét külön felhívta.

A VII. kongresszus híven alkalmazta a marxista—leninista elméletet — a nemzeti kérdésben is — az adott történeti viszonyokra. A kongresszus által bevezetett politikai fordulat helyességét az eredmények teljes mértékben igazolták. De a marxista—leninista elméletet a kongresszus se a nemzeti kérdésben, se egyébként nem módosította. A VII. kongresszus nem játszotta azt a szerepet, mint a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. és XXII. Kongresszusa. Mint határozataiból világosan kitűnik, csupán taktikai fordulatot hajtott végre, azáltal, hogy a gyakorlati feladatokat módosította, illetve ezeknek új irányt szabott. (A taktika itt nem „taktikázást” jelent, hanem a szocialista célnak megfelelő eszközök helyes megválasztását. Ha a kommunisták meghatározott történeti korszakban meghatározott eljárást taktikai szempontból helyesnek ismernek el, hajlíthatatlanul kitartanak mellette az egész történeti korszakban. Így váltak a kommunisták a második világháború alatt a nemzeti függetlenség legkövetkezetesebb védelmezőivé azért, mert a legkövetkezetesebben képviselik a szocializmusért folyó antifasiszta harc ügyét.)

Mégis az történt, hogy a VII. kongresszust követő időben a nemzeti kérdés lenini elmélete eltorzult, s ezt akarata ellenére a kongresszus is elősegítette. A népfront taktikája az osztályok szövetségén, a munkásosztálynak a parasztsággal, a kispolgársággal, értelmiséggel való együttműködésén alapult. Lenin mindig hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak bármilyen más osztállyal való együttműködését az utóbbi osztály ideológiája ellen folytatott kíméletlen harcnak kell kísérnie.¹⁷ Láttuk, hogy Lenin szerint a kispolgárságot különösen jel-

¹⁶ A VII. kongresszus határozatait ld.: „A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának határozatai”. Bratislava, Steiner Gábor kiadása.

¹⁷ Ld. pl. „Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége”. 53. l.

lemzi a hazafias vagy nemzeti érzés. Másutt Lenin a (nagyorosz) parasztok, a (nagyorosz) kispolgárság nacionalizmusáról beszél. Ezzel összefüggésben külön is megjegyzi, hogy a proletariátusnak számolnia kell a paraszti, kispolgári nacionalizmussal, nem azért, hogy engedményt tegyen neki, hanem azért, hogy harcoljon ellene.¹⁸ Ezekből tehát az következik, hogy a népfront taktika mellett is harcolni kellett volna a parasztság, kispolgárság burzsoá nacionalizmusa ellen. A VI. kongressus határozataiban azonban, bár azt felismerik, hogy az egységszaktika megnöveli a jobboldali opportunizmus veszélyét, csak elvontan beszélnek a burzsoá nacionalizmus minden válfaja elleni engesztelhetetlen harcról. A kispolgári, paraszti nacionalizmus elleni harc konkrét feladatát nem tűzik ki, viszont megkövetelik a széles néptömegek nemzeti érzésének tiszteltetését. A dolog azonban nem úgy áll, hogy az egyik oldalon található a burzsoá nacionalizmus, a proletár osztályharc szempontjából negatív elemeivel, a másik oldalon pedig a széles néptömegek nemzeti érzése, a proletár osztályharc szempontjából semlegesíthető, vagy pozitív, vagy osztályharcossá átalakítható elemeivel. A dolog úgy áll, hogy a burzsoá nacionalizmus és a széles néptömegek nemzeti érzése ugyanannak a burzsoá ideológiának a megjelenési formája, és a burzsoá nacionalizmus elemei a széles néptömegek érzéseiben is fellelhetők.

Nem lehet szemrehányást tenni a VII. kongresszusnak azért, mert nem vette fel a harcot a kispolgári, paraszti nacionalizmussal. Küszöbön állott a fasizmussal való élet-halál küzdelem. Ebben a küzdelemben meg kellett nyerni a széles tömegek támogatását, s az erre irányuló akció eredményességét vesélyeztette volna, ha a kommunisták egyidejűleg támadják a tömegek nacionalista ideológiáját. Még nehezebbé vált ez azokban az országokban, amelyekben a kommunisták harca a fasizmus ellen és a szocializmus megvalósításáért utóbb közvetlenül a nemzeti függetlenségért vívott harc alakjában folyt. De látni kell a következményeket. Minthogy a népi nacionalizmus elleni harc elmaradt, lehetőség nyílt arra, hogy a kispolgári világnézet nacionalista elemei behatoljanak a kommunista munkásmozgalomba. E mellett egyik-másik párt vezetése — gondoljunk Sztálinra vagy Magyarországon Rákosira — tudatosan ideológiai engedményeket tett a nacionalizmusnak, hogy könnyebben megnyerje magának a nacionalizmus által befolyásolt kispolgári és paraszttömegeket.

Így alakult ki az a szemlélet, amelyben a nemzeti kérdés elveszítette az osztályharc, a szocializmus szempontjából bírt csupán taktikai jelentőségét. A nemzeti kérdés az osztályharc, a szocializmus mellett önálló jelentőségre tett szert, és a nemzeti függetlenség abszolút értékévé változott. E nacionalista szempontok alapján azután azokat vádolták nemzeti nihilizmussal, a nemzeti érzés lebecsülésével, akik a nemzeti kérdést, Marxot és Lenint követve, feltétlenül alárendelték a proletár osztályharc és a szocializmus érdekeinek. A történetírásba pedig bevonultak az osztályharcok mellé a nemzeti függetlenségért vívott harcok, mint a történelmi haladásnak az osztályharcokkal egyenlő rangú tényezői.

A VII. kongresszus óta a történelmi helyzet gyökeresen megváltozott. A fasizmus vereséget szenvedett. Nemcsak a Szovjetunió került ki győztesen a háborúból, hanem új szocialista nemzetek keletkeztek. Ezek megszüntették a társadalom addigi, kizsákmányoláson nyugvó osztályszerkezetét. Az antagónista osztályellentétek megszűnésével a haza és a nemzet fogalma új, szocialista tartalomra tett szert. A nemzeti eszme a dolgozók érdekegységének jelképévé

¹⁸ „A nemzetek önrendelkezési jogáról”. Uo. 20. köt. 422—423. l.

lett, és szocialista alakjában elválaszthatatlanul összeforrt a proletár internacionalizmus eszméjével. A szocialista országokban a nemzeti függetlenség osztálytartalma is megváltozott. Védelme a szocialista társadalmi rend védelmét jelenti az imperialista hatalmakkal szemben és közös ügye az összes szocialista országnak.

A szocialista nemzetek a szocializmus építése folyamán egyre jobban erősítik egymás közötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolataikat. Azon az úton járnak, ha ennek az útnak az elején is, amely minden nemzet munkásainak egybeolvadása felé vezet. Azok a történeti körülmények, amelyek következtében nacionalista szempontok áramlottak be a kommunista munkásmozgalmába, megszűntek. Olyan új történeti viszonyok keletkeztek, amelyek parancsolóan megkövetelik a nacionalista szempontok kiküszöbölését és az osztályharcos szempontok következetes érvényesítését.

Magyarországon ma és még sokáig a szocialista építő munkát a szocialista nemzet keretében folytatjuk. Ezért nagy figyelmet kell szentelnünk a tömegek nemzeti érzésének és az ebben kifejezésre jutó politikai erőnek. De éppen ezért ebben a kérdésben nem tanúsíthatunk passzivitást. A nemzeti érzést nem fogadhatjuk el adott formájában, úgy, ahogy azt a burzsoá rend hátrahagyta, mert ez lemondást jelentene a nacionalizmus elleni küzdelemről. A nemzeti érzés közvetlenül a burzsoá ideológiából ered, s ezért elkerülhetetlenül reakciós vonások tapadnak hozzá. A nemzeti érzést, Lenin nyomdokain haladva, meg kell tisztítanunk reakciós elemeitől, és össze kell kapcsolnunk az osztályharcos proletár internacionalizmus szellemével. Ennek eszköze a nacionalizmus ellen folytatott ideológiai harc, amelynek segítségével a tömegek szocialista tudatát emeljük magasabb fokra. Ezt a harcot a történettudománynak is meg kell vívnia, mert az emberek történeti tudata, az, hogy az emberek hogyan tekintenek saját múltjukra, befolyásolja jelen magatartásukat és a jövő fejlődésről alkotott képüket is. Ezért fontos, hogy az ideológiai harcot a történettudományban is megvívjuk, s hogy harcoljunk a történet szemléletünkbe, a marxista történet szemléletbe befurakodott nacionalista szempontok ellen.

II

Cikkem a Bocskai—Rákóczi-korszak történetével anélkül foglalkozott, hogy a szembenálló osztályerőket és az eseményeket a társadalmi haladás szempontjából értékelte volna. Miért kellett így eljárni? Azért, mert a marxista történettudomány eddig még nem fejtette ki összefüggő, minden esetre kiterjedő formában a történeti események értékelésének elméletét.

Vannak persze olyan események vagy folyamatok, amelyeknek haladó jellege általánosan elismert és nem is vitatható. Ilyenek pl. általában az állami centralizáció (a feudalizmus korában), továbbá a burzsoá-nemzeti mozgalmak és a polgári forradalom, és természetesen az osztályharcos munkásmozgalom, betetőzésével, a szocialista forradalommal. Ezekben az osztályharc erői működnek, amelyek a történeti haladás legfőbb tényezői. Az előbbi folyamatokban azonban ellentétes osztályerők ütköznek össze, s az uralkodó felfogás megkívánja, hogy a történetíró minden esetben állást foglaljon a haladónak tekintett osztály vagy osztálypárt mellett, tehát az ellentétes osztály vagy osztálypárt ellen.

Itt többnyire Leninnek abból a tételéből indulnak ki, hogy a materializmus „magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk”. Azonban Leninnek ez a megjegyzése az előttünk folyó eseményekre, napjaink harcaira vonatkozik, és azt a követelményt állítja fel, hogy azokhoz a ma haladó osztálya, a munkásosztály szempontjából foglalkozunk pártosan állást.¹⁹ Ha ezt a követelményt a múlt eseményeit elemző történészek szegyezzük, megoldhatatlan ellentmondásokba kergetjük, egyszerűen azért, mert a haladást, amióta osztálytársadalnak léteznek, igen gyakran, sőt szabály szerint — amely alól persze fontos kivételek is vannak — nem a dolgozó és kizsákmányolt osztályok, hanem a kizsákmányoló osztályok képviselik, ugyanakkor, amikor a haladás árát a dolgozó és kizsákmányolt osztályok fizetik.

Marx egyhelyütt azt írja: „Csak ha majd egy nagy szociális forradalom urrá lesz a burzsoá korszak eredményein, a világpiacon és a modern termelő erő-kön, és ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzésének veti alá, csak akkor nem lesz majd többé az emberi haladás ahhoz a szörnyű pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak a megöltek koponyájából issza a nektárt.”²⁰ Ezt az idézetet még számos más Marx- és Engels-idézettel lehetne szaporítani. De ez felesleges. Vegyünk inkább egy-két konkrét történeti eseményt, amelyekkel kapcsolatban a történetírónak pártosan kellene állást foglalnia a haladás erői mellett.

A XVI. században és későbbben is az angol földbirtokosok elűzték a parasztokat földjeikről, hogy az addigi feudális kisüzemi termelés helyén kifejlésszék a nagyüzemi polgári termelőerőket. A parasztok elkeseredetten ellenállottak, védelmezték a feudális termelési formákat, de vereséget szenvedtek. Az elűzött parasztokból csavargók, koldusok lettek, akik elárasztották egész Angliát. Az állam ezt a földönfutó tömeget drákói törvényekkel igyekezett kordában tartani. Másik példa. A XVII. században a francia királyi hatalom, megtörve a nagyfeudálisok ellenállását, véget vetett a feudális anarchiának, és létrehozta a nemesség hatalmát kifejező abszolút monarchiát, amelynek keretében a polgári-ipari termelőerők fejlődésnek indultak. Az egész folyamatot folytonos paraszt (és plebejus) felkelések kísérték, mert az abszolút államapparátus kiépítése és fenntartása elviselhetetlen adóterhet zúdított a dolgozó tömegekre. A felkeléseket levertek, az elfogott felkelőket tömegesen akasztották fel, vagy kerékbe törték.

Kik képviselték a haladást a szembenálló osztályok közül az előbbi esetekben? Angliában nyilvánvalóan a földbirtokosok és Franciaországban a nemesi abszolút monarchia. De állást foglalhat-e pártosan a marxista történetírás a földbirtokosok és az abszolút monarchia mellett, tehát a tönkretett és agyonkínzott parasztok ellen? Nyilvánvalóan nem. Engels egyhelyütt megdicsér egy német polgári történészt, aki „forradalmi ösztönét” követve, a német parasztháború történetével foglalkozó munkájában „lépten-nyomon kiáll az elnyomott osztály ügyéért”.²¹ A marxista történész sem járhat el másképpen, hiszen a forradalmi szenvedélyt nála is fel kell, vagy legalábbis fel lehetne tételezni.

De mi lesz akkor a haladás mellett való pártos állásfoglalással? Az, hogy a történeti valósággal ellentétben, ilyen vagy olyan mesterkélt indoklással, a

¹⁹ Lenin : „A narodnyikság gazdasági tartalma és ennek kritikája Sztruve úr könyvében”. Uo. I. köt. 380—381. l.

²⁰ Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. Marx—Engels Válogatott művek. I. köt. Szikra. 334. l.

²¹ A német parasztháború 1870-ben írt előszava. Ld. uo. I. köt. 621. l.

parasztmozgalmakat nyilvánítják haladóknak. Az angliai parasztkisajátítással kapcsolatban pl. arra fognak hivatkozni, hogy a polgári termelőerők gyorsabban fejlődtek *volna, ha* a parasztek visszaverik a földbirtokosok támadását, és ők maguk fognak hozzá kisbirtokaikon a polgári termelőerők fejlesztéséhez. Csak-hogy ezt a kérdést a történet eldöntötte. Az adott erőviszonyok mellett a parasztek nem győzhettek. (A parasztek hihették, hogy győzni fognak, de a történetíró feltárja az okokat, amelyek következtében nem volt reális lehetőség arra, hogy győzzenek.) A francia abszolút monarchiával kapcsolatban azt fogják hangoztatni, hogy a parasztek termelőerőiket védelmezték, amikor szembeszállottak az állami adókizsákmányolással, és ezért haladó szerepet játszottak. De a XVII. századi Franciaországban a történeti haladás központi kérdése nem a paraszti termelőerők állapota, hanem az abszolút monarchia megteremtése volt, amely előmozdította a polgári-ipari termelőerők fejlődését és ezzel a haladó termelőerők kibontakozását. A parasztek tehát, akik szembefordultak az abszolút monarchiával, a haladás erőivel szegültek szembe.

Beszélni lehetne még a realitás vagy az utópia nyílt kérdéseiről. (A vagyonszétosztást hirdető Babeuf volt-e a maga idejében haladó, vagy a burzsoá direktórium korrupt figurái? Vagy, magyar vonatkozásban: a 48-as forradalomban Petőfi plebejus-demokrata koncepcióját, vagy Kossuth nemesi-polgári koncepcióját kell-e haladónak tekinteni? Kívánhatja-e a pártosság, hogy Babeuf és Petőfi törekvéseivel szembeforduljunk?) Foglalkozni lehetne azzal az esettel, amikor a harcoló osztályok valamennyien szembe állanak azzal az iránnyal, amelyet utóbb a haladó fejlődés megvalósított. (Engels szerint ez volt a helyzet a német parasztháborúban.)²² De mindezt most mellőzni lehet, a lényeg az, hogy, amint Marx és Engels nemegyszer kifejtette, a történetben ellentmondás áll fenn a haladás és a dolgozó osztályok közvetlen érdekei között. Ezt az ellentmondást nem lehet a logika eszközeivel feloldani. Azok, akik ezt megkísérlik, hamis útra tévednek és szembekerülnek a marxizmus történet szemléletével. Ezen az úton jött létre a haladást képviselő paraszti hamis történeti alakja, amelyet ezután a marxizmusba benyomult nacionalista felfogás megtetézett a honvédő paraszti nem kevésbé hamis alakjával. A haladás és a dolgozó osztályok közvetlen érdekei között fennálló történeti ellentmondást csak maga a történet oldja fel, amikor „a szociális forradalom urrá lesz a burzsoá korszak eredményein”. Ettől kezdve a dolgozó osztályok, élükön a munkásosztállyal, maguk viszik előre a társadalmi haladást, amelynek érdekei most már egybeesnek saját közvetlen érdekeikkel.

A mondottakból mindenesetre kitévő, hogy a marxista történettudomány nem oldotta meg eddig véglegesen a történeti események értékelésével kapcsolatos problémákat. A problémák fenti futólagos áttekintése természetesen nem tart és nem is tarthat igényt arra, hogy ezt a bonyolult feladatot elvégezze. Legfeljebb, vagy legjobb esetben, ha helyes úton jár, a legáltalánosabb keretet rajzolja fel, amelyen belül e sokrétű probléma megoldását keresni kell. De azt feltehetőleg megvilágítja, hogy az értékelés ma még sok esetben miért problematikus. Emellett a problematikus esetek jó része éppen a feudalizmus történetére, vagy, a tárgyat korlátozva, a magyar feudalizmus történetére esik. A cikknek azért kellett mellőznie az értékelést, s azért kellett beérnie egyelőre azzal, hogy okozati összefüggéseiben vizsgálja fel a kor osztályharcait. De a tények összefüggésének feltárása vagy az erre való törekvés mindenesetre előfeltétele a tények értékelésének és ezt készíti elő.

²² A német parasztháború. Szikra. 1949. 114—115. l.

Ami a magyar történet konkrét kérdéseit illeti, itt néhány a jobbágyok helyzetére vonatkozó általános megjegyzést kell előrebocsátani. A jobbágyok helyzetét alapvetően nem az jellemzi, hogy nincsenek vagy alig vannak nemzetközi kapcsolataik. A jobbágyok általános helyzetét, mint minden más kizsákmányolt és elnyomott osztály helyzetét, alapvetően az jellemzi, hogy kibékíthetetlen érdekellentét választja el őket a kizsákmányoló és elnyomó osztálytól, ebben az esetben a nemesi-földesúri osztálytól. A jobbágyok különleges helyzetét nem az jellemzi, hogy birtokában vannak a munkaeszközöknek s ennél fogva objektív érdekek fűzik őket a fennálló társadalmi közösséghez. A jobbágyok különleges helyzetét az jellemzi, hogy, ellentétben a proletariátussal, amelynél a kizsákmányolás feltétele az, hogy ki van zárva a munkaeszközök tulajdonából és birtokából, a jobbágyok kizsákmányolásának feltétele az, hogy birtokában és részben tulajdonában vannak a földnek és az egyéb munkaeszközöknek. A jobbágyokat és a munkásokat egyképpen kizsákmányolják, csupán kizsákmányolásuk formája különbözik. De a kizsákmányolás meghatározott formája nem teremt semmiféle objektív érdekközösséget a jobbágyok és a feudális társadalom, vagyis (minthogy a feudális társadalom alapvetően a jobbágyokból és nemesi földesurakból áll) a jobbágyok és a nemesi földesurak között, mert a kizsákmányolás formája nem változtat a kizsákmányolás tényén, amely kibékíthetetlen érdekellentétre vezet a jobbágyok és a földesurak viszonyában. A jobbágyok helyzete abban különbözik még a munkások helyzetétől, hogy a jobbágyok kizsákmányolása nyílt és azért osztályellentétük a földesurakkal szemben kezdettől fogva éles. A munkások kizsákmányolását viszont elleplezik a formális polgári szabadságjogok, s ezért osztályellentétüket a tőkésekkel szemben az előrehaladó társadalmi fejlődés tárja fel és élesíti ki. (A papnak beszolgáltatandó tized világos, mondja Marx, nem úgy, mint a munkás kizsákmányolása.) Magától értetődik, hogy amint a kibékíthetetlen osztályellentét nem zárja ki a munkások és a tőkésök átmeneti politikai együttműködését, úgy a jobbágyok és a földesurak ideiglenesen szintén együttműködhetnek közös célok érdekében. Más kérdés az, hogy amint a burzsoázia az együttműködés jelszavait mindig a munkások becsapásának eszközévé változtatja át, ugyanúgy a nemesi földesurak is rászedik a jobbágyokat, amikor ígéretésekkel maguk mögé állítják őket. (Bocskai éppúgy kivégeztette utóbb a hozzá csatlakozott Lippay Balázs hajdúkapitányt, mint Rákóczi az elsők között melléje állott Kiss Albert jobbágyhadnagyot. Esze Tamás életét „véletlen” kuruc golyó oltotta ki.) A különbség itt az, hogy a jobbágyoknak, a munkásokkal ellentétben, nincs pártjuk, amely a történeti tapasztalatok birtokában megtudná őket védeni a kizsákmányoló osztály demagógiájától.

Az osztálytársadalmak történetének lényege az egymással homlokegyenest szembenálló osztályok harcának története. A magyar történetnek azt az évszázadát, amely a Bocskai-kortól a Rákóczi-korig terjed, a nemesi földesurak és a jobbágyok közt folyó osztályharc rendkívüli kiélesedése jellemezte. Erre a századra esik a jobbágyok végleges rüghöz kötése, a robot szertelen megnövelése, a mezővárosi szabadabb fejlődés megbénítása, a paraszti árutermelés elfojtása. Mindezt megtették még a feudális központi államhatalomnak, a központosított földesúri erőszakszervezetnek egyre növekvő terhei. A korszak történetének alapfolyamata tehát a jobbágyság végső leigázása és elnyomorítása, a jobbágyok letiprása a földesurak által. Ezt az alapvető folyamatot homályosította el a nacionalista polgári történetírás, amikor a korszak történetének lényege gyanánt a nemzeti elnyomás, konkrétan az osztrák elnyomás elleni függetlenségi és szabadságharcokat tüntette fel. Cikkem ezzel a felfogással szemben rámutatott

arra, hogy a nemzeti mozgalmak mögött, legalábbis a Bocskai- és Rákóczi-korban, a mozgalmak kezdeményezőitől (Rákóczitól vagy Esze Tamástól) nem akartan, az osztályelnyomás súlya által meghatározott antifeudális paraszfelkelések állottak, amelyek egyaránt irányultak a magyar nemes és a német zsoldos ellen. Ezeket a felkeléseket azután a nemesség, amely különben nem mozdult volna meg, a saját rendi céljaiért vívott harcokká alakította át, és ezek érdekében kidolgozta és felhasználta a feudális hazafias-nemzeti ideológiát.

A nemzeti elnyomás kérdését nem kellett itt érinteni. Mert ha volt is nemzeti elnyomás, a mozgalmak alapját és indító okát nem ebben kell keresni, hanem a jobbágyok elnyomásában saját földesuraik által. Enélkül a nemzeti mozgalmak nem robbantak volna ki. (A nemesek nem állnak Bocskai vagy Rákóczi mögé, ha nem kényszeríti erre őket a felkelt jobbágyoktól való félelem.) De a vitában felmerült a nemzeti elnyomás kérdése is. Hogyan áll tehát ez a kérdés?

A szó pontos, marxista értelmében nem lehet feudális nemzeti mozgalomról beszélni. A marxizmus nemzeti mozgalmon azt a haladó mozgalmat érti, amely mögött a burzsoázia törekvése rejtőzik, saját nyelvközösségi területének egyetlen belső piacban egyetlen nemzeti állam keretében való összeforrasztására. A Bocskai—Rákóczi-kor történetében nemhogy a burzsoázia ilyen törekvései, de a nemességnek polgárosodásra irányuló haladó törekvései sem játszottak meghatározó szerepet, mint később, 1848-ban és az ezt megelőző időben. De az kétségtelen, hogy a feudális rendben élő etnikai és állami közösséget, ennek dolgozó osztályait, sőt uralkodó osztályát is sújthatja idegen elnyomás. Egyszerűség kedvéért ilyen esetben is beszélhetünk nemzeti elnyomásról. A kérdés mindenestre nem a nemzeti szó használatán, hanem az elnyomás tényén fordul meg. Csak ügyelni kell arra, hogy a nemzeti szóval együtt a valódi, polgári-nemzeti mozgalmak vonásait is ne vigyük át az egészen más jellegű feudális nemzeti mozgalmakra.

A nemzeti elnyomásról azonban nem elég beszélni, hanem a nemzeti elnyomás tényét is bizonyítani kell. A polgári történetírásnak se tényanyaga, se szemlélete nem elégséges ahhoz, hogy a nemzeti elnyomásról a Bocskai—Rákóczi-korszakban világos és határozott képet alkossunk. A marxista kutatás pedig eddig még nem tárta fel az igényeinek megfelelő tényanyagot, s azért ezt nem is elemezhetette. Így csak néhány szempontra lehet itt utalni, amelyek a kérdés eldöntésénél számba jöhetnek.

Nyilvánvalóan a Habsburg-hatalom osztályjellegéből kell kiindulni. A Habsburg-hatalom az alája tartozó országokban a feudális nemesi osztály uralmát képviselte a parasztsággal szemben. Idegen feudálisok uralmát képviselte-e Magyarországon? Alapjában nem. Időnként ugyan, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, idegen feudális elemeket is birtokhoz juttatott az országban, de a magyar feudális földesurak nagymértékű kisajátítására, mint pl. Csehországban, sohasem került sor. A Habsburg-hatalom Magyarországon egészében a magyar földesúri osztály uralmát képviselte, ennek kizsákmányoló hatalmát védte és oltalmazta a magyarországi parasztokkal szemben, ha kellett, fegyveres erővel is. (Ellentétben a török hódítással, amely megsemmisítette a magyar földesúri osztály anyagi, kizsákmányoló hatalmát, persze azért, hogy ennek helyébe a török kizsákmányoló rendszert állítsa.) Más szóval, ami a dolog lényegét illeti, a Habsburg-hatalom nem a magyar földesúri osztályt, hanem a magyarországi jobbágyságot nyomta el, nem ellentétben a magyar földesurakkal, hanem szövetségben velük. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar nemesi földesurak önként, saját kezdeményezésükre, „nemzeti sérelmeik” ellenére sem fogtak fegy-

vert a Habsburg-hatalom ellen, se a Bocskai-korban, se a Rákóczi-korban, és tartózkodtak ettől a közbeeső időben is.

Ez a nemzeti elnyomást még nem zárja ki. A nemzeti elnyomásnak, mint mindenféle elnyomásnak, alapvető gazdasági és osztálytartalma van, meghatározott kizsákmányolási viszonyt fejez ki, értékek, munkatermékek ellenérték nélkül való kiszivattyúzását jelenti az országból. A kizsákmányolási viszonyoknak azonban két oldala van, a kizsákmányoló és a kizsákmányolt viszonyából áll. Ahhoz tehát, hogy a kizsákmányolás kérdésében tisztán láthassunk, egyaránt ismernünk kell a kizsákmányolás természetét és a kizsákmányoló idegen csoportot. Az utóbbi főleg az a társadalmi csoport lehetne, amely a Habsburg-monarchiában a hatalmat ténylegesen gyakorolta, és a hatalom gyümölcseit learatta. Ahhoz viszont, hogy erről helyes képünk legyen, ismernünk kell a XVII. századi Habsburg-monarchia gazdasági szerkezetét és politikai felépítményét. Nem mondhatjuk, hogy az utóbbiakat alaposan ismerjük, és az osztrák (polgári) történettudomány eredményei sem könnyítik meg a tájékozódást. Mégis, a hatalom közvetlen birtokosát az un. udvari arisztokráciában láthatjuk, amely szoros kapcsolatban állott a nagykereskedő tőkésekkel.

Nemzeti elnyomásról lévén szó, nem lényegtelen az a kérdés, hogy milyen volt az etnikai jellege ezeknek a csoportoknak. Osztrákok, vagyis osztrák-németek voltak? Ezt magukról a Habsburgokról nem lehet elmondani. Ezek nyelvükre és nevelésükre nézve spanyolok voltak, vagy méginkább, egy többnyelvű, katolikus-jezsuita kultúra képviselőinek tekinthetők. (Az első valóban osztrák-német Habsburg-uralkodó Mária Terézia volt.) Az udvari arisztokráciában valószínűleg nagy szerepet játszottak az osztrák-németek. Mellettük azonban nemcsak csehket, és — a hatalom periferiáján — magyarokat találni, hanem mindenféle nemzetközi, olasz, német birodalmi, francia elemeket — mint ezt a magyar történetben szereplő Habsburg-generálisok névsorának egyszerű áttekintése is mutatja. (Savoyai Eugén, Ausztria nagy hadvezére és államférfia a korszak végén, pl. francia származású volt.) A nagytőkések közt, úgy látszik, kiemelkedő helyet foglaltak el az olaszok, de magyarországi német is akadt közöttük. Mit jelent ilyen körülmények között az a fogalom, hogy osztrák elnyomás? A Bocskai-korban mindenesetre annyit jelentett, hogy a magyar, cseh és osztrák-német rendek szövetségre léptek egymással a központi hatalommal szemben, illetve a központi hatalmat gyakorló vegyes, talán még azt is mondhatni, hogy nemzetközi jellegű udvari arisztokrácia ellen.

Mi jöhet itt számba mint a kizsákmányolás eszköze? Elsősorban az adó, a fogyasztási adó is, — az adóhoz számítva a zsoldosok illegális és anarchikus „adószedéseit” is, amelyek fosztogatásból és harácsolásból erednek — és a központi hatalom által osztogatott kereskedelmi monopóliumok. Az adó és a monopólium azonban önmagában még nem a nemzeti elnyomás eszköze. A XVII. században minden centralizálódó vagy abszolút hatalom súlyos adót szedett, és az adóval, valamint a legalább részben mindig idegen származású zsoldosoktól eredő sanyargatásokkal, megtétezve a feudális kizsákmányolást, agyonnyomorította a népet, amelynek termelőerői nem bírták el, a feudálisok közvetlen eltartása mellett, a központosított államszervezet terheit is. Ugyanílyen normális, az állami pénzügyek ziláltságával szoros kapcsolatban álló eszköz volt a monopóliumok adományozása. (Az adókra példa a XVII. században különösen Franciaország, a monopóliumokra pedig különösen Anglia.) Ha Magyarország megtartotta volna önálló államiségét és központosított államszervezetet épített volna ki, éppúgy megismerkedett volna az előbbi terhekkel, mint a Habsburg-monarchia keretében. (Erdély

Bethlen Gábor alatt meg is ismerkedett a monopóliumokkal, amint korábban Mátyás király Magyarországon a központosított államhatalom adórendszerével. A Császár Péter-féle parasztfelkelést viszont nem idegen, hanem magyar zsoldosok garázdálkodása váltotta ki. A hajdúk éppoly kiméletlenül sanyargatták a népet, mint az idegen zsoldosok. 1645-ben a nép fel is kelt I. Rákóczi György hajdúi ellen és vele szemben a császáriakat támogatta.) Önmagukban tehát ezek a terhek csak látszólag eszközei a nemzeti elnyomásnak. Valójában arról van szó, hogy a társadalom szükségszerű belső ellentéte az osztályok és a központi hatalom (a mögötte álló osztálycsoport) között, külső, nemzeti ellentét alakjában valósul meg, azért, mert az ország egy szélesebb államszervezetnek része, amelyben a központi hatalom idegen jellegű. Ennek következtében az előbbi terhek az idegen uralom terheinek tűnnek fel, holott a valóságban nem mások, mint a társadalmi fejlődés szükségszerű terhei.

Az adó és a monopólium csak akkor tekinthető Magyarország nemzeti kizsákmányolása, nemzeti elnyomása eszközeknek, ha az udvari arisztokrácia, amely a központi hatalmat gyakorolta és a vele érdekközösségben álló kereskedelmi nagytőke arra használta fel hatalmát, hogy Magyarországot az uralma alatt álló többi országhoz képest, figyelembe véve termelőerőinek fejletlenségét is, aránytalanul sújtsa az adók és monopóliumok terheivel. Ez ténykérdés, amelyet lehet, hogy időszakonként másképp kell majd megválaszolni, de ma még, pontosabb adatok hiányában, véglegesen eldönteni nem lehet. Annyi azonban már ma is valószínűnek látszik, hogy a monopóliumok, árfelhajtó hatásukkal, jóval súlyosabban terhelték az árutermelés terén haladottabb osztrák—cseh tartományokat, mint az elmaradottabb Magyarországot.

Felmerülhet az a kérdés, hogy Magyarország és az osztrák—cseh tartományok egymásközi áruforgalma nem vezetett-e már ebben az időben egyenlőtlen cserére Magyarország kárára. Valószínű, hogy ez volt a helyet, mert az egyenlőtlen csere politikai függés hiányában is szabályszerűen kifejlődik az elmaradottabb és a fejlettebb ország viszonyában. Úgy látszik azonban, hogy az egyenlőtlen csere ebben az időben — a Bocskai—Rákóczi-korszakban — mégcsak kevésbé függött össze a központi hatalom és Magyarország politikai viszonyával, a központi hatalom gazdaságpolitikai rendszabályaival, s így nemigen vonható a nemzeti elnyomás szűkebb fogalma alá. A magyar nemesség mindenesetre szívesen vásárolta a jobb minőségű osztrák—cseh árukat, és nem gondolt a hazai ipar védelmével, amelynek fejlődését, városellenes törvényhozásával, még akadályozta is.

Meg kell még jegyezni, hogy a nemzeti elnyomás, amelyen a magyarság elnyomását értik, már azért is pontatlan fogalom, mert amennyiben Magyarország kizsákmányolása ebben a korban bizonyítható, ez nemzeti különbség nélkül sújtotta elsősorban a paraszttömegeket. Amint a kizsákmányolók oldalán erősen nemzetközi jellegű csoporttal, úgy a kizsákmányoltak oldalán is nemzeti szempontból vegyes összetételű tömegekkel van dolgunk.

Az megállapítható, hogy a magyar feudális nemzeti mozgalmak, céljukat, erejüket és eredményeiket nézve, egyaránt korlátoltak voltak. Korlátolta őket az a tény, hogy a feudális magyar társadalom a nemesek és a jobbágyok ellentétes érdekű osztályaira hasadt, amelyek között ádáz osztályharc dúlt. A feudális magyar társadalom nem volt képes szilárd központi hatalmat létesíteni, amely féken tartotta volna a társadalmat feszítő osztályellentéteket. Ezért Magyarországnak el kellett veszítenie állami függetlenségét, míhelyt olyan államokkal került szembe, amelyek szilárd központi hatalommal rendelkeztek. A feudális

anarchiában vergődő Magyarország elbukott a centralizált török hatalommal szemben és, osztályellentétektől mardosva, nem szerezhette vissza állami függetlenségét a centralizált Habsburg-hatalommal szemben. Ez a döntő körülmény a feudális nemzeti mozgalmak megítélésénél, s nem az, hogy e mozgalmakat haladóknak kell-e tekinteni. Csehország és Lengyelország példája ugyanezt mutatja. A cseh jobbágyok közömbösen nézték, hogy a Habsburgok leverik gyűlölt uraikat és megfosztják Csehországot állami függetlenségétől. A lengyel urak pedig, feladva Lengyelország állami függetlenségét, idegen centralizált hatalmakhoz fordultak, hogy megkapják tőlük azt a védelmet saját jobbágyaikkal szemben, amelyet széthulló államszervezetük nem tudott biztosítani. A magyar reformnemzedék levonta a történelmi tanulságokat. Felismerte, hogy Magyarország csak akkor nyerheti vissza erejét, ha véget vet a feudális érdekellentétnek és megvalósítja a polgári rendet, amelyet a reformnemzedék az érdekek egyesítésének tekintett. Ez a valódi nemzeti mozgalom azonban újra elbukott, a nemzetközi erőviszonyok mellett nem utolsósorban a feudális társadalom továbbható osztályellentmondásain, a polgárosuló nemesség szűkkebltségén és a felszabaduló jobbágyság ősi bizalmatlanságán. Az érdekek egyesítése helyett pedig kibontakoztak a polgári társadalom új osztályellentétei.

III

Az elmondottak után mindössze néhány fontosabb kérdést kell még tisztázni.²³

Ilyen mindenekelőtt az az állítás, hogy a feudális korszak parasztmozgalmai a Bocskai-kortól a Császár Péter vezette felkelésen és a hegyaljai felkelésen át egészen a Rákóczi-korig, döntően az idegen elnyomás ellen irányultak. Nem utolsósorban ezen az állításon nyugszik az a hamis tétel, hogy a magyar nép története az osztályharcok mellett a függetlenségi és szabadságharcok sorozatából áll.

A szóbanforgó parasztmozgalmakat a „függetlenségi harcok” szempontjából három típusba lehet sorolni. (A következő történelmi tényállás jórészt a Benczédi László, Benda Kálmán, Makkai László és Várkonyi Ágnes műveiben feltárt újabb forrásanyag alapján.) Az elsőbe az 1631–32. évi Császár Péter-féle felkelés tartozik. Ez közvetlenül a parasztokon élősködő katonák dúlásai, fosztogatásai miatt tört ki. De megtévesztő dolog ezzel kapcsolatban *császári* zsoldosokról beszélni és ezen a címen a felkelést az idegen elnyomás számlájára írni. *Idegen* elnyomásról éppen ezekben az évtizedekben lehet legkevésbé szó, amikor a magyar nemesség, kihasználva azt, hogy a Habsburgokat teljesen lekötötte a harmincéves háború, a Habsburg-hatalom ellen, mintegy annak háta mögött kiépítette és mindenféle módon körülbástyázta a maga lengyeles típusú rendi államszervezetét. Ebben az időben Magyarországon kevés idegen zsoldos akadt. A Felső-Tiszavidéken, ahol a felkelés kitört, a haderő túlnyomóan magyar katonákból állott. A parasztságot sanyargató magyar katonaság kétféle alakulat-

²³ A haza-nemzet fogalomkörének történelmi fejlődésével, amely Elekes Lajos vitacikkének tárgya, a „Kritika” 1. számában megjelenő, „A hazafias-nemzeti ideológiáról” című cikkem foglalkozik. Az utóbbira, illetve az annak alapját alkotó akadémiai előadásra reflektál Sötér Istvánnak az Új Írás ez évi 6. számában és részben Mód Aladárnak a 7. számában megjelent vitacikke.

ból került ki. Az egyik a végvári helyőrség, amelynek parancsnokai magyar várkapitányok, Bosnyák Tamás (Bocskai volt alvezére), Kátay János, Csáky István stb. voltak. A másik alakulatba a rendi zsoldos csapatok tartoznak: Eszterházy Miklós nádor kapitányának, Kovács Péternek és a kassai főkapitány-helyettesnek, Bornemissza Jánosnak a magyar zsoldosai. (Kovács Péter és Bornemissza János korábban Bethlen Gábor szolgálatában állottak.)

A parasztok tehát közvetlenül és lényegileg, a magyar rendi államhatalom magyar katonái erejének visszaélései ellen, az „afféle rend nélkül és istentelenül élő hadak” ellen keltek fel. Ami a Habsburg-hatalom szerepét illeti, a parasztkapitányok feleskették a felkelőket arra, hogy császáruk ellen nem fordulnak és, a későbbi egyezkedések alatt, nem bízva a rendi államhatalom nemesi képviselőiben, a maguk biztosítására császári hitlevelet követeltek. Ez volt a felkelés körül a Habsburgok egész szerepe, azon kívül, hogy II. Ferdinánd császár, bonyodalmaktól tartva, a felkelőkkel való megegyezést ajánlotta. A magyar rendi államszervezet vezetői, Eszterházy Miklós, Pázmány Péter, de I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is, akik jobban ismerték a parasztmozgalmak törvényszerű tendenciáit, mint nem egy mai történész, a parasztok felkelésében olyan mozgalmat láttak, amely a földesúri hatalom ellen irányul, vagy elkerülhetetlenül a földesúri hatalom ellen fog fordulni. Ezért a magyarországi és erdélyi földesurak összefogtak a parasztok ellen. (Ez, ha úgy tetszik, valóban „nemzeti összefogás” volt.) A felkelést, mielőtt antifeudális lényege teljesen kibontakozhatott volna, Rákóczi György erdélyi csapatai nyomták el, fegyveres erővel.

A Császár Péter-féle felkelés a parasztmozgalmaknak azt a típusát képviseli, amelyek objektív alapjukban és szubjektív ideológiájukban egyaránt nélkülözik az idegen elnyomás elleni harc jegyeit. Objektív jellegénél fogva a Császár Péter-féle felkelés antifeudális mozgalom volt, amely kezdetben a feudális kizsákmányolást biztosító magyar rendi államszervezet katonái ereje ellen irányult, majd eljutott a földesúri robot mérséklésének követeléséig. A mozgalom ideológiájában viszont — a már említett esküben, de a későbbi megnyilatkozásokban is — békésen megfért a császár, sőt a földesurak iránti hűség hangoztatása az igaz hit, az ország és haza emlegetésével. (Ez egyúttal példa arra, hogy az ideológia fejtetőre állítva tükrözheti vissza az objektív törekvéseket. A feudális hűségfogadalom a feudális hűség ellen forduló mozgalom eszmei kifejezésévé válik.) Egy alkalommal, a szepesi bányavárosokhoz intézett kiáltványban, szó esett ugyan az idegen (zsoldos) nép eltávolításáról. De ez távolról sem volt a felkelés központi kérdése. Amikor a felkelő parasztok ezt követőleg Forgách Miklós kassai főkapitánnyal tárgyaltak, csak azokról az „isten igazsága kívül való” hadakról beszéltek, amelyek „az elmúlt esztendőkből sok időktől fogva támadtanak vala hazánkban”, s ezek megsemmisítését követelték.

A második típusba azok a parasztmozgalmak tartoznak, amelyek az idegen elnyomás elleni harc jelszavára robbannak ki, de azután többé-kevésbé tiszta antifeudális felkelés alakjában bontakoznak ki, s közvetlenül mint ilyenek buknak el. Ezt a típust az 1697. évi hegyaljai felkelés képviseli. Ennek vezetője, Tokaji Ferenc, Thököly vitézlő rendjének volt hadnagya, abban a kiáltványban, amelyben a hazájukat szerető nemesekhez fordult, a felkelés célját a német iga lerázásában és a nemesi szabadságok helyreállításában jelölte meg. (Tokajiról egyébként maga Thököly említi, hogy a hadnagysága alatt álló katonák „sokféle rettenetes excessust” követtek el a nép ellen.) De a felkeléshez önként csak kevés nemes csatlakozott, viszont a parasztok tömegesen keltek fel. A parasztok azonban nemcsak az őket sanyargató német zsoldosokra és a magyar megyei adó-

szedőkre törtek rá, hanem a nemesi földesurakra és ezek tisztartóira is rátámadtak. Így például, más nemesek mellett, megölték Badinyi Jánost, II. Rákóczi Ferenc kedvenc jószágigazgatóját és gyerekkori nevelőjét. A felkelés jelszavai a mozgalmat csak annyiban korlátozták, hogy a parasztok nein bántották azokat a nemeseket, akik, hogy életüket és vagyonukat mentse, csatlakoztak a mozgalomhoz. A nemesség ezúttal is megértette, hogy valójában miről van szó. A parasztfelkelés leverésére megmozdult az egész feudális államapparátus, a császári hatalom szervei éppúgy, mint a rendi államhatalom szervei. A katonai akcióban a császári csapatok mellett részt vettek a megyék nemesi hadai, a Bercsényi Miklós ungi főispán vezette magyar végvári katonák, meg Debrecen és a hajdú városok.

A parasztmozgalmak harmadik típusa — a Bocskai- és Rákóczi-korszak parasztmozgalmai — kezdeti vonásaikban megegyeznek az előbbivel. A felkelés vezetői, Bocskai vagy Rákóczi, itt is az idegen elnyomás ellen hívták harcra a nemzetet. A felhívásra itt is parasztfelkelés tört ki, amely a nemesi földbirtokosok és a feudális államszervezet polgári és katonai, magyar és német képviselői ellen fordult, és csak azokat kímélte, akik félelemből a mozgalomhoz állottak. A nemesség kezdetben itt is harcra készült a felkelt parasztok ellen, és a császári csapatok segítségét várta. De ezen a ponton az események más irányt vettek. A nemesség ezúttal olyan parasztmozgalommal találta magát szemben, amely összefonódott egy-egy feudális nagyrúr fegyveres fellépésével. A két erővel szemben a harc nem ígért sikert. Ezért a nemesség nagyrésze azt a megoldást választotta, hogy csatlakozott a feudális felkelés vezetőihez és ezek segítségével az antifeudális parasztfelkelést a központi államhatalom ellen vívott rendi szabadságharc útjára terelte. Ezt az tette lehetővé, hogy a parasztság előtt a feudális központi államhatalom adózási és katonai terhe az idegen uralom terhe gyanánt jelent meg. Az antifeudális parasztfelkelés a mozgalom e harmadik típusánál is elbukott, de a bukás útja az volt, hogy rendi szabadságharcra változott, amelyből a szemben álló osztályok közül — hacsak a Bocskai-kori hajdúkat nem számítjuk a parasztok közé — egyedül a nemesség húzotta hasznát.

Az előbbi összefüggések felismerését s ezzel a nacionalista előítéletek leküzdését — ha a kérdés metodológiai oldalát nézzük — mindenekelőtt a mindmáig eleven provinciális szemlélet akadályozza. Ez a szemlélet bezárkózik a magyar történelem határai közé. Ahelyett, hogy más népek történetét is elemezné és ezen az úton törekedné az osztályharc törvényszerű vonásainak felderítésére, a magyar polgári történetírás labanc—kuruc ellentétének bűvkörében marad és a kuruc függetlenségi irányzat „eredményeit” öltözteti osztályharcos álruhába. Nem veszi észre, hogy ez az irányzat abban az időben alakult ki, amikor Magyarországon fejlődésnek indult a munkásmozgalom, s hogy a „függetlenségi és szabadságharcokat” azért helyezte a magyar történet központjába, hogy az osztályok együttműködését hangsúlyozza az osztályharcos szemlélettel szemben.

Az ukrán és a lengyel nép története a XVII. században az osztályharcnak ugyanazon vonásait mutatja, mint a magyar történet egyidejű korszaka, és ezzel beigazolja az előbbi vonások törvényszerűségét. 1648-ban Bogdán Hmelnyicki kozákjaival együtt fegyveres akcióba fogott, hogy Ukrajnát „felszabadítsa a lengyel rabságból”. Erre Ukrajnában általános parasztfelkelés tört ki. A parasztojobbágyok nemcsak a lengyel csapatok, tisztviselők és földesurak ellen fordultak, hanem az ukrán nemesi földesurakat is elűzték birtokaikról. A felkelésnek tehát antifeudális jellege volt. Az ukrán nemesség ekkor — és csak ekkor — csatlakozott Hmelnyicki lengyel-ellenes mozgalomához és átvette ennek

vezetését. Végül is a lengyelekkel megkötötték a zborovi békét, amelynek értelmében Ukrajna lengyel fenhatóság alatt maradt, de az ukrán nemesség kezébe kapta 3 ukrainai vajdaság egész közigazgatási, bírósági és katonai szervezetét. A békét és az államapparátust azután Hmelnjicki és az ukrán nemesség arra használta fel, hogy helyreállítsa és megszilárdítsa az ukrán és lengyel földesurak megingott hatalmát az ukrán paraszti jobbakokkal szemben.

Így fest az ukrán „függetlenségi és szabadságharc” a feudalizmus korszakában. Hasonló képet mutat, persze más történeti körülmények között, a lengyelek küzdelme a svéd uralom ellen. 1655-ben Károly Gusztáv svéd király betört Lengyelországba és az ország nagyobb részét elfoglalta. János Kázmér lengyel király Sziléziába menekült és a lengyel nemesség elismerte a svéd királyt Lengyelország királyának. De a svéd csapatok dúlása, fosztogatása arra kényszerítette a lengyel parasztokat, hogy fegyvert fogjanak a svédek ellen. Általános partizánháború tört ki, amely — minthogy a lengyel nemesség a svédekkel tartott — kezdte feloltni az antifeudális parasztháború vonásait. Erre a nemesség elpártolt a svédektől és a parasztmozgalom élére állott, hogy ezt, antifeudális jellegétől megfosztva, kizárólagosan az „idegen elnyomás” elleni harc útjára terelje. Ugyanakkor János Kázmér király megígérte a parasztoknak, hogy a svédek kiűzése után „minden elnyomástól és erőszaktól” megszabadítja őket. A svédek kiűzése után az országból, de az ígéretből semmi sem lett. A robotoltató jobbágyrendszer továbbra is teljes súlyával ránehezedett a lengyel parasztságra.

Az osztályharcnak mint alapvető történeti folyamatnak a megértését nemcsak a provinciális szemlélet akadályozza. Hozzájárul ehhez az is, hogy a történetírás nem egyszer figyelmen kívül hagyja a marxizmus történeti elméletének olyan tételeit, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak az osztályharc tanításához. Az egyik vitacikk például az osztályelnyomást és az idegen elnyomást az elnyomás két különböző fajtájának tekinti. Az idegen elnyomás azonban nem az elnyomás különleges fajtája, hanem az *osztályelnyomás* különleges fajtája. Az idegen elnyomásnak mindig osztálytartalma van, az elnyomás mindig kizsákmányolás, és az elnyomást és kizsákmányolást csak színezi, de lényegét nem érinti az a körülmény, hogy a szembenálló osztályok különböző etnikumot képviselnek. Amikor pl. a Habsburgok megdöntötték Csehország függetlenségét és a Habsburg arisztokrácia kisajátította a cseh földesurakat, az idegen elnyomás alapvetően abban nyilvánult meg, hogy a cseh földesurak helyett a Habsburg-arisztokrácia zsákmányolta ki a cseh parasztokat. Amikor a cseh földesurak, Csehország függetlenségét védelmezve, ellenállottak a Habsburgoknak, alapjában a cseh parasztonokon birt kizsákmányoló hatalmukat védelmezték. Ezen az sem változtat, ha függetlenségi harcukat egyébként haladó ügynek kellene tekinteni.

Ide tartozik az ideológia történeti szerepének meg nem értése is. Engels szerint az ideológia olyan folyamat, amelyet a gondolkodó hamis tudattal visz végbe, mert a tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják — az osztályérdekek — ismeretlenek maradnak előtte. Az ideológia, az embereket látszólag mozgató eszmék tehát elfedik az őket valóban mozgató erőket. Következésképpen a marxista feladata az, hogy az eszmék mögött felfedje a valódi hajtóerőket, az osztályok vagy osztálycsoportok érdekeit. A vitázók azonban késpénznek vették a forrásokban megőrzött gondolatokat, és ezeket önálló történeti hajtóerőnek tekintették. A Bocskai-kortól a Rákóczi-korig mindenki a szegény haza szabadságának romlását fájlalta. Ebből levonták azt a következtetést, hogy az embereket ebben a korszakban osztálykülönbség nélkül az idegen elnyomás elleni harc

motívuma mozgatta. Valójában azonban a közös eszme mögött más-más objektív osztály- vagy csoportérdek rejtett. Amikor a hajdúkapitány az édes hazát meg akarta szabadítani a jogtalanságoktól, a zsákmányoló nyereségvágy ösztözkélte. Amikor Császár Péter, a jómódú jobbágy a parasztokat feleskette a haza oltalmára, a feudális rend gyűlölete hevítette. S amikor Rákóczi kifejezte buzgalmát a haza iránt, az a cél vezérelte, hogy helyreállítsa az ország nemesi szabadságát, a nemesi kiváltságokat.

Az is zavarokra vezetett, hogy a vitában a történetet szubjektív szempontból is ésszerű folyamatnak tekintették. A Habsburg-ellenes harcot például úgy fogták fel, mintha az ellentétes érdekű osztályok, illetve ezek képviselői, felismerve átmeneti közös érdekeiket, tudatosan és kölcsönösen szövöttek volna az idegen elnyomás elleni küzdelemre. Így jött volna létre az a bizonyos „nemzeti összefogás”. Megfeledeztek Engels ismert megállapításáról: az osztálytársadalmak történetében „azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza és azt, ami kialakult, senki sem akarta”. Valójában ezekben a mozgalmakban a parasztság a feudális rend ellen akart harcolni, de céljában a nemesség megakadályozta. A nemesség nem akar harcolni a Habsburg-hatalom ellen, de a parasztfelkelés rákényszerítette a Habsburg-ellenes harcra. És azt, ami kialakult, a fegyveres rendi szabadságharcot a Habsburg-hatalom ellen, eredetileg se a nemesség, se a parasztság nem akarta.

A történet előbbi racionalista felfogásával függ össze a feudális parasztság idealizálása, amely egyes vitacikkekben kifejezésre jutott. Ismeretes Marx negatív véleménye a parasztság politikai képességeiről. Marx a 18. Brumaire-ben még a *burzsoá* társadalom (*akkori*) parcellás parasztjairól is azt írta, hogy elszigeteltségük következtében nem képesek közösséget, nemzeti kapcsolatot, politikai szervezetet létrehozni, és osztályérdekeiket saját nevükben a politikai testületekben érvényre juttatni. Ezzel szemben az egyik vitacikk a *feudális* parasztságot olyan osztálynak tünteti fel, amely gyakorlati tapasztalataiból bonyolult elméleti következtetéseket von le, és ezek az elméleti megfontolások irányítják gyakorlati cselekvésében. A feudális parasztság eszerint felismerte, hogy felszabadulási harcát az idegen elnyomás elleni küzdelemmel kell kezdenie és ezt belátva, tudatosan fogott össze a Habsburg-ellenes nemességgel, kompromisszumokat kötve, engedményeket kicsikarva stb. A feudális parasztságot itt olyan politikai szerepkörben látjuk, amelyet a valóságban még a munkásosztály is csak pártja útján képes betölteni.

Kiegészítésképpen még néhány rövidre fogott, a lényegre szorítkozó megjegyzést kell tenni. Rákóczi Ferenc kiemelkedett egyéniségével osztálya tagjai közül, de politikájával nem emelkedett osztálya fölé. Célja a rendi korlátok között maradt. A Habsburg-hatalommal kiegyezett volna, ha az elismeri a magyarországi rendek királyválasztási jogát (ez a rendi jog, ismert következményeivel, Lengyelországban divott) és Erdély állami önállóságát, amelyekben Rákóczi a nemesi kiváltságok biztosítékát látta.

Az, hogy az 1848. évi jobbágyszabadítás objektíven a parasztság érdekét is szolgálta, önmagában semmit sem mond a parasztságnak ebben az időben tanúsított szubjektív magatartásáról. Az objektív érdektől az érdek szubjektív felismeréséig ezen túl is a felismert érdeknek megfelelő magatartásig, a történeti körülményektől függő hosszabb-rövidebb út vezet. A parasztság szubjektív magatartása a nemesség által vezetett forradalommal szemben nyilván hely és idő szerint változott, a császárhoz vetett bizalomtól a Kossuth Lajosért való lelkesedésig.

Az 1848-as magyar forradalom polgári forradalom volt, de nem volt polgári-demokratikus forradalom. Lenin alaki szempontból azt a forradalmat nevezi demokratikusnak, amelyben a széles néptömegek tevékenyen, önállóan, saját gazdasági és politikai követelésekkel vesznek részt. Tartalmi szempontból pedig az olyan polgári forradalmat tekintette demokratikusnak, amely a demokratikus köztársaság alapján áll, elismeri a nemzetek önrendelkezési jogát és elkobozza a földesúri birtokokat. Az 1848-as magyar polgári forradalom — ellentétben a nagy francia forradalommal — egyik értelemben sem volt demokratikus.

Az ideológiai harcban nem akkor járunk el helyesen, ha az uralkodó osztályt hazaárulónak bélyegezzük, mert a hazaárulás vádjá hallgatólagosan magában foglalja azt az anti-marxista, polgári gondolatot, hogy a haza a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztályok közös ügye, az osztályok érdekközösségének szervezete. Az ideológiai harcnak az a helyes marxista módszere, ha leplezzük, hogy az uralkodó osztály hazafias szölamai mögött meztelen osztályérdekei húzódnak meg. Marx egyébként A tőke előszavában világosan kifejtette, hogy álláspontja, „amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természet-történeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke” (ami nem jelenti azt, hogy a társadalmi viszonyok az egyént mereven meghatározzák).

Az egyik hozzászóló arról beszélt, hogy vitaindító cikkem féligazságokat tartalmazott. Ebben van valami. Csak féligazság helyett alapigazságot kellett volna mondani. Cikkem arra törekedett, hogy a történetírásunkba becsúszott nacionalista szempontokkal szemben következetesen érvényesítse a marxizmus alapigazságát, az osztályharc elméletét. Ellenvetették, hogy leegyszerűsíttem a bonyolult történeti eseményeket. Ebben is van valami. A marxizmus osztályharc-elmélete a bonyolult történeti jelenségek mögött megmutatja azok egyszerű lényegét. A lényeg felismerése vezet azután a bonyolult jelenségek megértésére. Az alapfogalmak tisztázásáról van szó. Ennek szükségességét azok a vitacikkek is igazolták, amelyek összekeverték a szubjektív történeti folyamatot az objektív történeti folyamattal (azt, amit az emberek gondoltak, azzal, amit tettek) és a történeti folyamat értékelését a történeti folyamat leírásával.

Bánffy Miklós politikai küldetése Romániába 1943-ban

A második magyar hadsereg 1943 januárjában bekövetkezett vereségei megsemmisülése és a sztálingrádi csata nyomán kialakult katonai fordulat a magyar politikusok számottevő részében azt a meggyőződést érlelte meg, hogy a tengelyhatalmak a háborút elvesztették. Ebből a felismerésből azt a logikus következtetést vonták le, hogy a fennálló rendszer megmentése érdekében a magyar kormánynak mielőbb keresnie kell a háborúból való kiugrás lehetőségeit. E cél érdekében különleges feladatokkal megbízott diplomatákat és közeleti személyiségeket küldtek a semleges országokba, hogy közvetítésükkel kapcsolatokat teremtsenek az angolszász hatalmak kormányaival, előkészítsék a tengellyel való szakítást és Magyarország angol—amerikai megszállását. Egykori titkos diplomáciai feljegyzések, levelek és táviratok tanúsága szerint főleg ebből a célból tartózkodtak a semleges külföldön Ullein-Reviczky Antal, Barcza György, Király-Lukács György, Gluka György, Vörnle János, Wodianer Andor, Veres László, Sztetgyörgyi Albert, Mészáros Gyula, Baranyai Lipót, Frey András, Vályi Ferenc, Gellért Endre, és más személyiségek. Ezekről az akciókról — amelyeknek hátterében Kállay Miklós miniszterelnök állott — történetírásunk már meglehetősen összefüggő képet

tudott kialakítani, bár a levéltárak anyagának tüzetes kutatása újabb részletekkel gazdagíthatja még ismereteinket.

A Kállay-kormány különbéke- és kiugrási kísérleteit két fő jellemvonás kísérte. Mindkettő bizonyossággal szolgál arra, hogy a magyar uralkodó körök nem láttak túl az ellenforradalmi rendszer politikai érdekeinek szűk horizontján és az elkerülhetetlen német vereség elűstéjén sem voltak képesek a nemzetközi erőviszonyok reális mérlegét megvonni. A különbéke kísérletek egyrészt azért zárultak eredménytelenül, mert a Kállay-kormány még 1943-ban is a müncheni paktum történetileg meghaladott szellemében élt, tehát a Szovjetunió teljes mellőzésével szerette volna Magyarországot és Közép-Európa jövőjét eldönteni. Titkos diplomáciai próbálkozásai kizárólag a nyugati hatalmak felé irányultak, noha a hadszínterek stratégiai helyzete és a szövetségesek politikai megállapodásai már sejtetni engedték, hogy a Szovjetunió fontos szerepet fog játszani Közép-Európa háború utáni újrendezésében. Másrészről a magyar kormány változatlanul ragaszkodott revíziós törekvéseihez, az „ezeréves szentistváni birodalom” anakronisztikus vágyálmaihoz és az elkövetkező béke korszakát a dunavölgyi magyar hegemoniára akarta felépíteni.

Az eddig ismert kiugrási kísérletek történetéhez új adatokat szolgáltatnak Bánffy Miklós egykori külügyminiszternek (1921–1922) a Ráday-levéltárban hátrahagyott feljegyzései és naplótöredékei.

Bánffy Miklós 1926 óta Erdélyben élt. Az Erdélyi Helikon írói csoportjában és a református egyházban fejtett ki írói és közéleti tevékenységet. 1939-ben élére állt ugyan a revíziós célokat hirdető Romániai Magyar Népszövetségnek, de a második bécsi döntés után újra visszavonult a politikai szerepléstől, mert ellentétbe került Teleki miniszterelnök sok gyűlölséget elhíntó erdélyi nemzetiségi politikájával. Régi politikai érdemei elismerésül Észak-Erdély visszacsatolása után a Felsőház tagja lett és annak külügyi bizottságában foglalt helyet. Feljegyzéseiben azt írja, hogy „a Felsőház külügyi bizottságának kilenctized része háború-ellenes volt és a felszólalók minden gyűlésen óva intették a kormányt, nehogy Magyarországot háborúba engedje sodortatni. Ennek az álláspontnak Bethlen István, Szűllő Géza és Sigray Antal voltak fő szószólói, akiket a külügyi bizottság nagy többsége követett”. Teleki Pál öngyilkossága után aggodalommal látták, hogy a kormány németbarát tagjai és a német sikerektől elvakult vezérkar végleg elkötelezi Magyarországot a tengelyhatalmak oldalán. Bizalmasaik szűk körében bírálták is Bárdossy politikáját, de gyakorlatilag maguk sem tudtak kivezető utat javasolni.

1943 június első napjaiban Bethlen István szigorú titoktartás mellett elmondta Bánffy Miklósnak (akit rokonai szálok fűztek Bethlenhez), hogy a háború várható kimeneteléről hasonlóan gondolkodó Maniu egy bukaresti bankigazgató útján üzent, szeretne kapcsolatba kerülni vele, akit a magyar uralkodó réteg vezérlő egyéniségének tekint. Üzenetében világosan tudomására adta Bethlennek, hogy a közös kiugrás lehetőségeiről szeretne vele tanácskozni. Bethlen vállalta volna az utazást, de az ő személye nem jöhetett szóba, mert bukaresti látogatása szonnal magára hívta volna az árgus szemekkel őrködő Gestapo figyelmét. Bánffy Miklóst kérte fel az utazásra, aki erdélyi lakos lévén, nagyobb feltűnés nélkül vállalhatta a közvetítést és aki a szélsőséges revizionizmussal szemben elfoglalt ellenzéki álláspontja következtében posszibilis tárgyalópartner lehetett Maniu számára. Az utazás valódi céljáról Bánffy feljegyzései szerint sem Kállaynak, sem pedig a román kormánynak nem volt tudomása. A terv végrehajtására Antonescu román miniszterelnök 1943 januárjában a két ország vitás ügyeinek rendezésére tett javaslata adta meg a „hivatalos” ürügyet. Az utazás diplomáciai előkészítése után június 17-én érkezett Bánffy Bukarestbe. Előzetesen a Gestapo gyanújának elterelése érdekében Von Der Dammerau kolozsvári német konzulnak részletesen beszámolt Kállaytól kapott megbízatásáról, mélyen elhallgatván természetesen a valóságos célt: a Maniuval való találkozást.

A román kormány képviselőjével folytatott hivatalos megbeszéléseiről ezt írta: „Antonescuék kal való eszmecseréről fölösleges sok szót vesztegetni. Mironescu volt miniszterelnök és egykori külügyminisztert jelölték ki tárgyaló félnek és a titokzatosság okából Sina jában találkoztam vele. Kétszer voltam nála. A beszélgetés semmi eredményre nem vitt. a mi előre látható is volt. Elválásunk előtt valami kis szöveget fogalmaztunk.

amiben az állt, hogy legközelebb gazdasági szakértők fognak összejönni a függő kérdések tisztázása végett. Ez a legközelebb azonban sohasem következett be.”

A hivatalos tárgyalások szünetében a Bethlennél járt bankigazgató révén értesítette Maniut megérkezéséről, aki tengerparti tartózkodását megszakítva azonnal Bukarestbe utazott, hogy fogadja Bethlen képviselőjét. A találkozás megvalósítása elég nagy nehézségekbe ütközött, mert Antonescu miniszterelnök szigorúan figyeltette Maniu minden lépését. A Siguranța gépkocsija kora reggeltől késő éjszakáig ott állt Maniu villája előtt, s így Bánffy csak a szigorú elsötétítés leple alatt, a titkosrendőrök távozása után léphetett be a román politikus házába.

Részletesen tájékoztatta Maniut jövetele előzményeiről és céljairól. Elmondta, hogy a magyar kormány tagjainak és a politikai élet számottevő vezetőinek nagy része úgy vélekedik, hogy a németek a háborút elveszítették, de a tengely ellenállása még két évig is eltarthat. Ennek előrelátásában Bethlen szükségesnek látja, hogy a háború ellenes román erőkkel, ha lehetséges, közös platformot létesítsenek és a közeljövőre nézve megállapodjanak. A Dunamedence legnehezebb problémája a magyar-román ellentét. Németország tudatosan szította a két ország ellentéteit, és hol Romániát, hol Magyarországot zsarolta azzal, hogy egyiknek vagy másiknak pártjára áll, ha követeléseit nem teljesítik. A román–magyar gyűlölségből csak a németeknek volt haszna — mondta Bánffy —, a két nép számára viszont csak hátrányok származtak e gyűlölségből, hiszen történelmi, nemzeti és geográfiai adottságok folytán a két nép egymásra van utalva. A tengelyhatalmak összeroppanásakor elérkezik az a történelmi pillanat, amikor a közös érdekeket kell mindenek fölé helyezni. A két nép közötti véleményeltérés elsősorban Erdély hovatarozásának problémájából ered. Ezt a kérdést egymásközi megegyezéssel nem lehet rendezni. Erdély jövőjének eldöntését rá kell bízni a szövetséges hatalmakra, akik megfelelő autoritással rendelkeznek ahhoz, hogy döntésüknek mindkét oldalon érvényt szerezzenek. Két dolog van — folytatta fejtegetéseit Bánffy —, amit a két ország maga megtehet. Az egyik, hogy mind Románia, mind Magyarország egyidőben szakítson a tengellyel. Ezáltal sikerülne lényegesen megrövidíteni a háborút és elkerülni, hogy a két ország területe hadszíntérre váljék. A másik, hogy a szakítás után ideiglenesen rendezzék egymás között Erdély problémáját, éspedig a status quo alapján, amíg a nagyhatalmak nem döntenek a végleges határokról. „Ha nem így teszünk — mondta Bánffy —, abból mérhetetlen kár származik. Ismét egymás ellen fog küzdeni a románság és a magyarság, és azok az erőszakosságok, amiket egymással szenvedélyből követnek el, újból és még súlyosabban fogják megmérgezni népeink lelkét.”

Az erdélyi status quo hangoztatása szemmel látható fordulatot adott a beszélgetésnek. A közös kiugrás lehetősége mindjobban háttérbe szorult, helyett előtérbe lépett a két ország háború ellenes uralkodó rétegét elválasztó nacionalizmus. Maniu kijelentette, hogy a népszenvédelmeken lehetetlen uralkodni és hogy a magyar–román megegyezés előtt Magyarországnak rendeznie kell a szlovák és délszláv ügyeket. „Egész okfejtése — írja Bánffy — az egykori Kis-Entente eszmekörét újította fel.” A beszélgetésből Bánffy azt a benyomást nyerte, hogy Maniu már előzetesen megállapodott Benčssal, miszerint Magyarország tengely-ellenes uralkodó köreivel csak a trianoni határok maradéktalan helyreállítása alapján köt megállapodásokat.

A titkos tanácskozás igen barátságos, megértő hangnemben folyt, de az álláspontok kölcsönös tisztázásán túl semmiféle kézzelfogható eredményre nem vezetett. A tárgyaló felek látták ugyan Németország biztos vereségét, fel tudták mérni a két ország közös cselekvésének történelmi horderejét, de a nemzeti ellentétek taszító erejétől sodortatva nem találták meg az összefogás útját.

Kerekes Lajos

HÍREK

Viták a Történettudományi Intézetben

1963 júniusában az Intézet középkori magyar osztálya megvitatta *Perjés Géza* „Mezőgazdasági termelés, népesség, hadsereg-élelmiszer és stratégia a XVII. század második felében” c. munkáját. A vitaindító referátumot Danyi Dezső és N. Kiss István tartotta.

Az újkori magyar osztály 1963 januárjában vitát rendezett *Horváth Zoltán* „Teleki László életrajza” c. tanulmányáról; 1963 márciusában *Mucsi Ferenc* készülő kandidátusi disszertációjának egy részletéről, amely a magyarországi munkásmozgalom 1905. évi történetét tárgyalja; ugyancsak márciusban megvitatta *Szász Zoltán* „A mai magyar történetírás a dualizmus kérdéseiről” c. dolgozatát.

A legújabbkori magyar osztály 1963 februárjában megvitatta *Tilkovszky Lóránt* „Magyarok és csehszlovákok a délszlóviai magyar uralom első éveiben” c. kéziratát. Júniusban az osztály az MTA Filozófiai Intézetével közös vitát rendezett *Sipos János* „A népi demokratikus forradalom magyarországi sajátosságaihoz” c. tanulmányáról.

Az Intézet egyetemes történelmi osztálya 1962 októberében megvitatta *A. J. P. Taylor* angol történész „A második világháború eredete” c. könyvét; *Jemnitz János* „A II. Internacionálé és az első világháború” c. munkáját, s 1963 márciusában *Gonda Imre* „A német kérdés tanulságai” c. tanulmányát.

1962 novemberében az Intézet munkatársai kibővített osztályvezetői értekezleten vitatták meg *Molnár Erik* „Történet-szemléletünk nacionalista maradványairól” c., az Új Írásban megjelent cikkét. (A vitáról szóló beszámolót ld. Történelmi Szemle, 1963. 1. sz.)

Ideológiai továbbképzés a Történettudományi Intézetben

1962–63 folyamán az Intézet tudományos munkatársainak ideológiai továbbképzése három tanfolyam keretében folyt. Az egyik tanfolyam résztvevői a *gyarmati kérdés történelmi és jelenkori problémáival* foglalkoztak; a második tanfolyam a *marxista*

szociológia kérdéseit, a harmadik pedig a *mai nyugati polgári történetírás néhány jellegzetes irányzatát* (az Annales és köre, Jaspers és az egzisztencializmus történetfelfogása, a Rostow-féle gazdaságtörténelmi irányzat) vizsgálta. A többségükben élénk és tartalmas ideológiai konferenciák — a fenti három témakörben — 1963 őszén tovább folytatódnak.

Intézeti munkatársak doktori és kandidátusi vitái

1962 ősze és 1963 nyara között a következő intézeti munkatársak védtek meg disszertációjukat:

Ránki György, az Intézet igazgatóhelyettese. (Doktori disszertáció: „Magyarország gazdasága a 3 éves terv időszakában”).

Kövágó László: „A magyarországi délszlávok 1918-ban”.

Csatári Dániel: „Magyar—román viszony a második világháború éveiben”.

Juhász Gyula: „Magyarország külpolitikája a második világháború első szakaszában”.

Katus László: „A horvát kérdés története a kapitalizmus korában (1849—1903)”.

H. Haraszi Éva: „A chartista mozgalom kialakulása és első forradalmi időszaka”.

Puskás Júlia: „A földbérletek elterjedése és szerepe a magyar mezőgazdaság tőkés fejlődésében a XIX. század végéig”.

Az intézeti munkatársak 1962 július—1963 július között önálló kötetben megjelent munkái

Rozsnyói Ágnes: A Szálasi-puccs. Bpest. Kossuth K. 1962.

Kovács Endre: A mai polgári történetírás. Bpest. Gondolat. 1962.

Újkori egyetemes történelem dokumentumokban (1870—1918). Szerk. Szamuely Tibor. Bpest. Tankönyvkiadó. 1962.

Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történelmi földrajza. A—Cs. Bpest. Akad. Kiadó. 1963.

Kövágó—Pintér: Mukássors — munkás-gond. 1919—1944. Bpest. M. Tört. Társulat — Hazafias Népfőrt. 1962.

Pápay János törökországi naplója. Bpest. Szépirod. Kiadó. 1963. Szerk. *Benda Kálmán*.

A legújabbkori történelem forráskiadásának problémái¹

A legújabbkori történelemnek hatalmas forrásanyag áll rendelkezésére. Az írott nyomtatott, ikonografikus és fonografikus anyagoknak ez a nagy tömege megköveteli a kutatótól, hogy munkáját a források szelektálásával kezdje. Ha a középkori történelemtől elvárjuk, hogy amikor a forrásokat kézbe veszi, értsen a forráskritikához, akkor a legújabbkori történelem számára elengedhetetlen feltétel, a kutatás megkezdésének első feltétele, hogy értsen a források szelektálásához.

Azzal mindenki tisztában van saját tapasztalataiból, hogy a válogatásnak ez a problémája annyira bonyolult és összetett, hogy erre valójában semmilyen általános szabályt nem lehet felállítani. Egyedül magáról a problémáról és az esetleges óhajokról lehet szó. Alapvető és döntő ugyanis minden esetben a forráskiadványt előkészítő történelem szakértelme és tudományos becsülete.

Néhány pontban összefoglalhatók azok a legelemibb követelmények, amelyek minden fajta történelmi forrás közzétételénél elengedhetetlenek. A kiadó hitelesnek és történelmi súlya szempontjából elég fontosnak kell, hogy elismerje az általa publikálásra szánt forrást ahhoz, hogy kiadásra kerüljön; a közölt dokumentum az alapul vett forrás hű másolata kell, hogy legyen; a forrás olvashatóan kerüljön közlésre; és végül ellenőrizhető legyen a publikált anyag, azaz pontosan adják meg az alapul szolgáló anyag őrzési helyét.

De nem járul-e e kritériumokhoz a legújabbkori forráskiadások esetében egy másik kritérium is (anélkül persze, hogy a fentebb felsorolt pontok bármelyikéről is lemondanánk), a válogatás kritériuma? Vajon nem nyílik-e lehetőség arra, hogy korunkban a legrafináltabb történelmi hamisításokat vigyék végbe pl. valamilyen politikai irányzatra, mozgalomra, személyre, vagy egy ország helyzetére vonatkozóan úgy, hogy bár a források közzététele mindenben megfelel a fentebb felsorolt kritériumoknak, de éppen a források megfelelő kiválogatásával alkotnak teljesen hamis képet? Vajon nem ismerünk-e számos példát a gyakorlatból hasonló eljárásokra?

Mindebből következik a legújabbkori történelem forrásai közzétételénél a legfőbb követelmény: a tipikusság követelménye. Mit értünk ez alatt? Ismeretes, hogy a közzétett dokumentumok soha nem képesek arra, hogy az adott eseményről, korszakról, irányzatról vagy személyről a teljes igazságot elmondják. A dokumentumokat tehát úgy kell összeválogatni, hogy azok a valóságot (illetve annak részét) a kutató legjobb lelkiismerete és tudása szerint (ne féljünk ezeknek a kifejezéseknek szubjektív kicsengésétől, enélkül nincs igazi tudomány) tipikusan, azaz a kutatott valóság minden oldalát arányosan megvilágítva, reprodukálják:

¹ A Lengyel Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának Legújabbkori Csoportja 1962. november 16. ülésén elhangzott beszámoló. A referátumot követő vitában felszólaltak: dr. Aleksy Deruga, dr. Walentyna Najdus, dr. Ireneusz Ihnatowicz, dr. prof. Płoski, dr. Pawel Korsec, dr. Bronislawa Skrzyszewska, dr. Zygmunt Kolankowski, Andrzej Janowski, prof. dr. Henryk Zieliński és dr. prof. Leon Grosfeld. Nyomtatásra való előkészítésénél a szerző igyekezett a vita eredményeit hasznosítani. — Folyóiratunk — kisebb rövidítésekkel — a beszámoló első felét közli.

Itt természetesen a tematikus forráskiadványokról van szó. A levéltári származás szerint és nem témájuk szerint közzétett források kiadását is hasonló kritériumoknak kell alávetni, de ezeket nem az egyes dokumentumok kiválasztásánál, hanem a publikációra szánt levéltári egységek kiválasztásánál realizáljuk. A tipikusság kritériumának alkalmazásakor felmerülő nehézségek természetesen a forráskiadás fajtáitól függően igen különbözőek. A történészek viszonya sem egyforma a különböző forráskiadványokhoz. Gyakran találkozunk olyan kutatókkal, akik azt állítják, hogy az egyetlen, valóban tudományos forráskiadás az, amely a levéltári származás szerint az anyagok egészét teszi közzé, így pl. egy forrásegységet teljes egészében, egy politikus teljes levelezését, egy ritka nyomtatvány egészét nyomtatja ki újra stb. Azt állítják, hogy csak az ilyen kiadványnak van teljes értéke a kutató számára, mivel csak ez menti fel attól, hogy levéltárba kelljen mennie és ott kutatásokat folytatnia. Véleményük szerint minden egyéb forráskiadvány csak népszerű-tudományos és didaktikai célokat szolgálhat.

Néhány történész viszont azt állítja, hogy ezeknek a teljes levéltári egységeket közzétévő forráskiadványoknak oly nagyok a költségei és a kutatók olyan aránytalanul szűk köre számára készülnek, hogy közzétételüknek nincs is sok értelme. A történész ugyanis elmehet a levéltárba és minden nagyobb erőráfordítás nélkül felhasználhatja az ott levő anyagot kutatásai számára. Viszont igen sok munkát és kutatást takarítanak meg neki a tematikus kiadványok, amelyekben az anyagokat gyakran különböző levéltárakból, szétszórót gyűjteményekből állították össze.

Az tehát a kérdés, hogy a kiadványokat levéltári származás szerint, vagy téma szerint állítsuk-e össze. Vagy végezetül a harmadik lehetőség, amit a jelen cikk szerzője és St. Kalabinski alkalmaztak a „Walki chłopów Królestwa Polskiego w rewolucji 1905—1907” (A parasztság harca a Lengyel Királyságban az 1905—1907-es forradalom idején) című gyűjteményükben, ahol tematikailag a teljességre törekedve minden, a kutató számára hozzáférhető hiteles forrást bevettek, amely akár mennyiségi, akár minőségi szempontból (mindkét tényező nagyon fontos) valami újat adott, függetlenül attól, hogy azok egyedi adatokat vagy az általános kérdéseket érintették-e.

Ebben az esetben a szelekció elsősorban a forráskritikára, a heurisztika elemi követelményeire, másodsor az ismételtes maximális kiküszöbölésére korlátozódott. Itt természetesen csak azonos tények ismétlődéséről van szó.

Meggyőződésünk szerint a tematikus gyűjtemények esetében az a módszer látszik a legmegfelelőbbnek, amelyet az „A parasztság harca . . .” c. kiadványnál alkalmaztak (legalábbis az elképzeléseket illetően, ha a megoldás nem is sikerült mindig), bár ez a módszer nem alkalmazható minden esetben. Számos eseményre vonatkozóan ugyanis olyan hatalmas forrásanyag áll rendelkezésre, hogy lehetetlen azt normális méretű forráskiadványban közzétenni; a XX. század történelmi folyamatainak kutatásánál a témák többségénél tehát nem alkalmazható a fentebbi módszer.

A probléma így a leggyakrabban abban áll, hogy levéltári származás szerinti vagy tematikus legyen-e a kiadvány. Valójában nehéz is itt választásról beszélni. Mindkettőnek megvan ugyanis a létjogosultsága.

Kísérreljük meg gyakorlatilag osztályozni az általunk ismert legújabbkori történeti forrásgyűjtemények típusait. Induljunk ki abból az általános felosztásból, amely a forrásgyűjteményeket általában két részre, tematikai kritériumuk szerint összeállítottakra és a levéltári származásuk szerint összeállítottakra, a továbbiakban röviden származás szerintiekre osztja.

A tematikus gyűjtemények csoportján belül a következő forráskiadvány-típusokat különböztetjük meg:

1. Tematikus forráskiadvány, a különböző levéltárakból származó anyagokból készült forrásválogatás (ilyen a „Materialy archiwalne do historii stosunków polsko-radzieckich”, „A szovjet—lengyel kapcsolatok történetének levéltári anyagai” c. gyűjteményes kiadás).

2. Tematikus kiadvány, amely ugyan szintén a különböző levéltárakból származó anyagokat gyűjti egybe, de az iratokat létrehozó szerv egy és ugyanazon politikai, társadalmi vagy gazdasági intézmény (így pl. „Materialy i dokument SDKPIL”, a Lengyel

Királyság és Litvánia Szociáldemokrata Pártjának anyagai és dokumentumai), vagy egy meghatározott személy iratanyaga (pl. egy kiemelkedő politikus levelei különböző személyekhez). Az ilyen kiadvány, hivatásától függően, kétféle elv alapján készülhet: *a)* a kiadásra kiválasztott forrásanyagok olyan alapos szelektálásán, hogy csak a legfontosabb, központi problémákat tárgyaló anyagok maradjanak benne, vagy *b)* az adott szervezet minden olyan fennmaradt dokumentumának közlésén, amely valami újat mond; egyetlen feltétel, hogy az adott szervezettől származzék és lehetőleg elkerülje az ismétlést.

3. Az ún. „teljes” tematikai kiadvány, mely a fentebb említett „A parasztság harcá”-hoz hasonló típus.

4. Tematikus kiadvány, amely alapján véve egy levéltári egységre, mindenestre egy levéltárra korlátozódik (ilyenek pl. az ún. „fehér”, illetve „vörös” könyvek, amelyek többnyire az adott külügyminisztérium archívumára korlátozódnak).

A „származásuk” szerint összeállított gyűjteményeknél csak egy típust ismerünk, ezeket csupán tárgyi jelentőségük és méreteik szerint különböztetjük meg.

A tematikus kiadványok persze elvileg nem mentesítenek attól, hogy a levéltárban utána nézzünk az adott forrásanyagnak, jelentőségük mégis abban rejlik, hogy 1. a kiadványban közölt jelzetek megkönnyítik a kutatók számára a levéltári kutatásokat, 2. megtakarítják a kutatók számára az elemzés vagy feldolgozás szempontjából szükséges és a kötetekben részben vagy egészében közzétett dokumentumok lemásolását.

Felmerül tehát a kérdés, hogy a tematikailag nem teljes gyűjteményeket (megkülönböztetve a fentebb „teljesnek” nevezett típustól) valóban csak népszerű-tudományos vagy didaktikai célok érdekében érdemes-e publikálni. Véleményünk szerint, annak ellenére, hogy mindnyájan látjuk a tematikus ún. nem teljes kiadványok negatívumait, — ilyenekre szükség van, a jövőben egyre több ilyen típusú forráskiadvány jelenik majd meg a legújabbkori történészek széles körben használni is fogják azokat. Szorosan összefügg ez a kérdés a legújabbkori történetírás arculatával és tárgykörével.

A jelenlegi lengyel legújabbkori történetírásban a rövidlelegzetű írások (mikrográfia) az uralkodók. Világosan kell látni azt is, hogy a nemzetközi történetírás fő tendenciája a szintézisek felé mutat, még ha egyes esetekben csak rész-szintézisekről vagy vázlatokról van is szó. Elég csak néhány nagyobb kiadó katalógusait végigtekinteni. Ez végeredményben érthető is. Olyan hatalmas tömegű esemény esik korunkban szinte minden esztendőre, látókörünk és tevékenységünk köre egyre több államra, civilizációra és emberre terjed ki (a népesség szaporodása, új államok számának hirtelen növekedése), hogy szinte lehetetlen továbbra is folytatni ezt a mikrográfiát az eddigiekhez hasonló méretekben.

Természetesen megvan a jogosultsága annak, hogy az egyes részkérdésekre vonatkozó érdeklődést ilyen munkákon keresztül elégítsük ki, és az e fajta történelmi irodalom teljesen soha sem fog eltűnni, mindig szükség lesz rá. De a történettudomány fő feladata és fő hivatása az emberi tevékenység egészét tükröző történelmi folyamatok, azaz az ún. társadalom-politikai folyamatok kutatása.

A történelemtudománynak a szintézisek irányába haladó természetes fejlődése eredményeképpen (ezek a tendenciák nem jelentik a monografikus és analitikus munkálatok elhanyagolását), valamint annak következtében, hogy nélkülözhetetlenné válik a társadalom-tudományok integrációja, — a forráskiadással foglalkozó történész felelőssége a válogatást illetően még inkább megnövekszik, különösen a tematikus gyűjtemények esetében. Egyre nagyobb szükség lesz bizonyos mértékig szintetikus típusú gyűjteményekre. Ha ugyanis a történész 8, 10 vagy még több éves alkotó tevékenységét egy meghatározott politikai csoport 3—6 éves működésére fordítja, akkor semmilyen gyűjteményes kötet nem helyettesítheti a levéltárat, mivel fontos lehet számára a leglényegtelenebbnek látszó apróság is. Ha azonban ugyanez a történész megpróbálja felvázolni az ország teljes történetét egy meghatározott időszakban, kénytelen lesz hinni ezeknek a forráskiadványoknak, mivel másként nem tudja átfogni témáját és belefullad a források sokaságába. Nehéz egyetérteni azzal a valaha elfogadott megállapítással, hogy a forráskiadványok csak a monográfiák írásánál használhatók, a szintéziseknél nem. Ha például olyan típusú kiadványról van szó, mint amilyen a N. Gąsiorowska. professzor szerkesztésében nem-

régen megjelent „Źródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach Polskich” (A munkásosztály történetének forrásai lengyel földön), ez egy-két vitatható problémától eltekintve, elsősorban a szintetikus munkák szempontjából fontos (egyéb céljaitól függetlenül).

Másrészt viszont, amikor lehetőség van monográfia kiadására, nem minden esetben helyes ugyanabból a témából forráskiadványt közzé tenni. Igaz, hogy sokszor könnyebb forráskiadványt publikálni, mint monográfiát írni. De azt talán senki sem gondolja komolyan, hogy a monográfiát forráskiadvánnyal lehet pótolni. A tudományos dokumentáció azért készül, hogy azzal megkönnyítsük a feldolgozó munkát és nem azért, hogy helyettesítsük azt. Éppen ezért vitathatatlanul fontos, hogy a legújabbkori történelem tudományos termékei között a feldolgozások legyenek túlsúlyban a forráskiadványokhoz képest.

Azoknak a legújabbkori kérdéseknek a feldolgozásánál, amelyek időben igen széles kört zárnak be, vagy tematikai határuk meghatározhatatlan, véleményünk szerint le kell, hogy mondjunk a forráskiadványokról (ezt az óhaját persze nem lehet abszolutizálni), az elsősorban didaktikai célokat szolgáló forrás-válogatásokat kivéve. A legújabbkori történelem forráskiadványai alapján csak rövid pár esztendő időszakokra, zárt témákra terjedhetnek ki. A témák lehetőleg ne legyenek túl szétágazóak.

Azok a forráskiadványok, amelyeknek korszakhatárai meghatározatlanok, nagyon nehezen feldolgozhatók, s a kiválasztásnál elkerülhetetlen bizonyos önkényesség. A forráskiadványok e nehéz típusára példa a már fentebb említett „Szwjety—lengyel kapcsolatok története dokumentumai” című kiadvány.

A tematikus kiadványok leglényegesebb problémái tehát a következők: 1. olyan téma kiválasztása, amely az adott ország vagy világrész történelmi fejlődése teljes megértéséhez fontos, ugyanakkor zárt egységet alkot, és a válogatásnál a legkisebb mértékű önkényességre sem nyújt lehetőséget; 2. a forrás hitelességének problémája; 3. a tipikuság megvalósítása a kiadásra szánt anyagok gyűjtésénél és válogatásánál; a jelenségek komplex voltának szem előtt tartása.

A tematikus kiadványok kétségtelenül a forráskiadványok magasabb típusát képviselik, mivel ezekben már bizonyos általánosításokra is sor kerül. A válogatás mód-szere itt magasabbrendű, mint a levéltári származás szerinti kiadványoknál. De a magasabbrendű nem jelenti mindig azt, hogy jobb is. Ehhez alapvető feltétel ugyanis, hogy a lehető legszélesebb kutatásokon alapuljanak, úgy legyenek válogatva, hogy tipikusan ábrázolják a valóságot vagy a meghatározott témát, és végül: jól előkészítsék kiadási szempontból is.

A tematikus kiadványok szerkesztési problémájához kapcsolódik az a kérdés, hogy milyen helyet kapjon a sajtó ezekben a legújabbkori történelmi kiadványokban. A történészek véleménye ebben a kérdésben megoszlik. A sajtó (a röpirat is) kétségtelenül, a levéltári anyagokhoz hasonlóan, teljes értékű történelmi forrás, ezért ugyanolyan helyet kellene neki biztosítanunk a kiadványokban, mint a kéziratoknak. Általában azonban kihagyjuk a sajtóanyagokat forráskiadványainkból, mivel több példányban megtalálhatók könyvtárainkban, könnyen hozzáférhetők, mi viszont lehetőleg csak az egy-két példányban meglévő, nehezen hozzáférhető anyagokat publikáljuk.

Az új és legújabbkori történész számára a sajtó kétszeresen fontos, elsőrangú forrás: nemcsak az eseményeket ismerteti, hanem azoknak a közvéleményre gyakorolt hatását is. A kéziratok források nem rendelkeznek ezzel a kettős tulajdonsággal.

Térjünk át a levéltári eredet szerint összeállított forráskiadványokra. Szükséges-e, hogy ezekbe a kiadványokba minden esetben beveggyék az összes iratokat, amelyek az irateszményben találhatók?

Ha pl. valamelyik kiváló politikus iratait tesszük közzé, elsősorban politikai tevékenységének jellemzői, eredményei érdekelnek bennünket.

De vajon a kevésbé fontos iratok, mint pl. meghívók, jelentéktelen kérdésekkel foglalkozó személyes vonatkozású levelek, melyek nincsenek összefüggésben politikai tevékenységével stb. bekerüljenek-e a gyűjteménybe? Vitan felül áll, hogy nem. Ezt azonban tudatunk kell az olvasóval és a kihagyott anyagokat mindenképpen be kell mutatni.

Ez végeredményben nemcsak egyszerűen osztályzás kérdése. A személyekre vonatkozó gyűjteményekben sokszor nagyon nehéz különválasztani az illető egyéni életét és tevékenységének a közre kifejtett hatását; sokszor a legintimebb anyagokra is vonatkozik ez. A szerkesztő gyakran megriad attól, hogy a levelezés bizonyos részét kinyomassa. Nem azért, mintha azok kevésbé fontosak lennének, csupán a másik ember iránt érzett tiszteletből, hiszen aki írta, a legkevésbé sem számított arra, hogy egy harmadik is elolvassa azokat. Ilyen nehézségekkel küzdött a jelen cikk szerzője, amikor Rosa Luxemburnak L. Jogiches-szel folytatott levelezéseit² készítette elő kiadásra. Azt a kiutat választotta, hogy csak a kifejezetten intim részeket hagyta ki, minden egyéb személyes vonatkozású részt közölt. Ezek egyébként annyira egyéni problémák, hogy nehéz lenne bármilyen többé-kevésbé is általános megoldást javasolni. Azt mindenesetre ki kell kötnünk, hogy a szerkesztő, bármilyen elv szerint válogasson is, a kihagyott anyag minimális legyen s az olvasó tudjon pontosan a kihagyásokról.

Az utóbbi években történész-körökben élénk vitát váltott ki a legújabbkori források rövidített formában való publikálásának kérdése.

Mivel a források nagy tömege miatt aránytalanság áll fenn az ismeretanyag mennyisége és kiadásuk lehetősége között, igen élesen merül fel olyan formák alkalmazásának a célszerűsége, amelyek segítségével minél több dokumentum közlésére kerülhet sor. Olyan formákat kell keresni, amelyek lehetővé teszik a kutató számára, hogy a forrásanyagban található minden lényegest közzétegyen, ugyanakkor csökkentse a kötet terjedelmét.

Ez elsősorban olyan típusú forrásokra vonatkozik, amelyeket Kolankowski³ tipikus, vagy *tömeges* forrásoknak nevez, mint pl. bizonyos vezetőszervek időszaki jelentései ugyanarról a témáról (pl. a gyári hatóságok jelentései a sztrájkokról, a járási munkaközvetítő hivatal dekádankénti jelentései stb.) — megkülönböztetve azoktól a forrásoktól, amelyeket *jellegzeteseknek* tart, azaz amelyek egyes, rendszerint nagyobb jelentőségű tények tükröződései. Z. Kolankowski helyesen hívta fel a figyelmet, hogy „az összes tömeges forrás közzététele nem lehetséges, viszont ezek mellőzése és csupán a jellegzetesek közlése könnyen a valódi történelmi kép elferdítéséhez vezethet”.

A megoldás az, hogy ezeket rövidített formában közöljük, azaz kimutatás-kivonat vagy összesített táblázatok alakjában.

Ez a megoldás, minden előnye mellett; már nem tartozik kifejezetten az archeografia módszerei közé, hanem inkább a regisztrálás és a statisztikai feldolgozás közötti közbenső módszer. Hogy eltér a klasszikus módszerektől, semmit se von le tudományos értékéből. Ellenkezőleg: inkább emeli tudományos rangját, mivel rendelkezik a forrás publikálás minden előnyével (különösen ha minden információt tartalmaz), ugyanakkor hatalmas megtakarítást jelent a kiadó és az olvasó számára.

Így tehát bizonyos típusú forrásokat, még nagyon fontosakat is, közzé lehet tenni a célszerűségnek és ésszerűségnek megfelelően a forráspublikálás megszokott módjától teljesen eltérő formában. Ebben az esetben nem kerül az egész szöveg reprodukálásra, csak annak tartalma, a kérdőívekre adott feleletek; maguk a kérdések legfeljebb egy ízben. A kérdőívek alatt igen széles kört értünk. Ilyen típusú anyag a legújabbkori történelemben több van, mint gondolnánk. Ha csak a forrásokból készült kimutatást publikáljuk és nem magát a forrást, annak csak a tartalmát, a lényegét, ez — természetesen — már a forrásoknak bizonyos elemi feldolgozása.

A legjobb megoldásnak az látszik, ha a forráskiadvány úgy kapcsolja össze a kettőt, hogy az általános helyzet-jelentéseket a fő szövegben közli, az összesítő összeállításokat pedig a függelékben. Ez utóbbiakat a fő anyagban csak abban az esetben, ha tartalmi súlyuk olyan jelentős a kiadvány témája szempontjából, hogy erre szükség mutatkozik.

² Z. pola walki. 1961 3 (15), 1962 1 (17), 2 (18), 4(20), 1963 1—2 (21—22) sz.

³ Zygmunt Kolankowski: O przyszej instrukcji wydawania źródeł historycznych XX wieku. Studia Źródłoznawcze. Commentationes. IV, k. 1959. 135—147. l.

A forráskiadványok szerkezeti felépítésének problémái is igen lényeges kérdések. Vannak olyan kiadványok, amelyek az anyagokat kronológiai sorrendben hozzák, vannak amelyek tárgyi, földrajzi beosztásúak, de akadnak köztük olyanok is, amelyek a forrásokat levéltári elhelyezés szerint (azaz az eredeti levéltári rendben) közlik, valamint vegyes szerkezetűek. Le kellene szögeznünk, hogy a forráskiadványok felépítésénél a kronológiai vagy földrajzi-kronológiai sorrend a legmegfelelőbb.

A tematikus szerkezetet csak igen kivételes esetekben kellene alkalmazni, csak ha azt a forrásanyag kutathatósága megköveteli. Lehetőleg csak a levéltári eredet szerint összeállított köteteknél alkalmazzuk ezt a módszert. A kronológiai struktúra általában objektivebb és életképebb. Még akkor is, ha a problémák szerinti szerkezet indokoltnak látszik, helyesebb, ha tárgymutatót készítünk a kötethez, a dokumentumokat pedig kronológiai sorrendben hagyjuk. A kronológiai elv alkalmazásával elkerüljük a besorolás következtében felmerülő nehézségeket és azt, hogy a különböző témákról szóló dokumentumokat felszabdadjuk.

Feliks Tych

Külföldi vendégeink

A Thuróczy Krónika párhuzamos orosz—magyar kiadása problémáinak megbeszélése véget 1962. augusztus 18-án Magyarországra érkezett *M. N. Tyihomirov* szovjet akadémikus *Susarin* kandidátus kíséretében. Kétheti itt-tartózkodása alatt többször is felkereste az Intézetet. Molnár Erik, az Intézet igazgatója augusztus 21-én fogadást tartott a szovjet vendégek tiszteletére. *H. Michel*, a francia ellenállási mozgalom elismerten legjobb szakértője 1962. szeptember 14-én járt az Intézetben, s látogatása alkalmával előadást tartott az Intézet tagjai részére az ellenállási mozgalom történetiről problémáiról. Ugyancsak 1962. szeptemberében érkezett Magyarországra *D. S. Landes*, a kaliforniai egyetem tanára és *E. Stern* professzor. Magánjellegű itt-tartózkodásuk alkalmával többször látogatták meg az Intézetet. Landes professzor egyébként magyar témával, a XIX. századi magyarországi tökebehatolással, banktörténettel, magyar államkölességgel foglalkozik. *H. Helmert* és *O. Hellmuth*, a berlini Történettudományi Intézet hadtörténeti szekciójának tagjai a Hadtörténelmi Intézet vendégeiként érkeztek Budapestre; 1962. október 5-én az Intézetet is felkeresték. *Dr. A. Radenić*, a belgrádi Istoriški Institut munkatársa Jugoszlávia megalkulásának előzményeivel kapcsolatos kutatásokat végzett hazánkban; munkájához az Intézet sok segítséget nyújtott, különösen a levéltári kutatások terén. Intézeti látogatásai alkalmával a XIX.—XX. századi történettel foglalkozó munkatársak-

kal folytatott megbeszélést. 1962. november 16-án a Nemzetközi Gazdaságtörténeti Bizottság elnöke, *F. Brodel* professzor volt az Intézet vendége. Brodel professzor XV—XVIII. századi gazdaságtörténettel és az anyagi kultúra történetével foglalkozik, mostani látogatásának célja azonban elsősorban az Intézettel való kapcsolatok kiépítésének megbeszélése volt. *E. E. Boltyn*, a moszkvai marxista—leninista Intézet igazgatója a Magyar Tudományos Akadémián a Honvéddő Háború történetkutatásának problémái címmel tartott előadást, utána, 1963. január 28-án látogatást tett Intézetünkben, s a vezetőséggel folytatott baráti beszélgetés során tájékozódott annak most folyó munkálatairól. *Dr. Z. Herkov*, a zágrábi Historiski Institut tagja 1963. januárjában három hétig tartózkodott Magyarországon. Feudáliskori súlyok és mértékek c. monográfiájához folytatott levéltári anyaggyűjtést. Intézeti látogatásai alkalmával az egyetemes és az I. magyar osztály munkatársaival folytatott megbeszélést, főleg gazdaságtörténeti és várostörténeti kérdésekről. 1963. március 15-én egy európai tanulmányúton levő japán diák, *Hagwara Tadasi* volt az Intézet vendége, március 29-én pedig *F. L. Carsten*, a londoni egyetem Szláv és Délekeleteurópai Intézetének professzora, ki kéthetes magyarországi tanulmányútja során szakított időt az Intézet meglátogatására. A szegedi egyetem neves francia vendége, *J. Droz* professzor, aki Magyarország és Ausztria XIX.—XX. századi történetével

foglalkozik, 1963. május 13-án kereste fel az Intézetet. Ugyanezen a napon járt nálunk a Kiadói Főigazgatóság vendégeként érkezett *L. Cortesi*, az Editori Riuniti képviselője is. *B. Millik*, a berlini Akadémia Könyvtárának igazgatónöje a Magyar Tudományos Akadémia könyvtárhálózata felépítésének tanulmányozására érkezett hazánkba. Tanulmányútja során felkereste az Intézet könyvtárát is. Júniusi látogatása alkalmával részletesen tájéko-

zódott a könyvtár munkája, anyagi ellátottsága, katalógusrendszere felől, s beszámolt a berlini Akadémiai Könyvtár problémáiról. *J. Le Riverend*, a kubai Instituto de Historie igazgatója f. év július 19-én folytatott megbeszélést az Intézet vezetőségével és néhány munkatársával a rokonintézmények munkájáról, feladatairól, valamint a két intézet közötti kapcsolat kiépítésének kérdéseiről.

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK, 1961. I. RÉSZ*

A repertórium beosztása

I. Marx—Engels—Lenin

Elvi tanulmányok
Egyetemes történet

Albánia
Anglia
Ausztria
Belgium
Bulgária
Csehszlovákia
Finnország
Franciaország
Görögország
Hollandia
Írország
Jugoszlávia
Lengyelország
Magyarország

II. Németország

Olaszország
Románia
Skandináv államok
Spanyolország, Portugália
Szovjetunió
Törökország
Közel-Kelet
Irán
India
Közép-Kelet
Birma, Vietnam, Indonézia
Kína
Korea
Mongólia
Japán
Amerikai Egyesült Államok
Amerika egyéb országai
Afrika
Ausztrália

Marx — Engels — Lenin

A brüsszeli Demokratikus Szövetség 1847—1848-ban és Marx, Engels s Lelewel közreműködése. A dokumentumokat publikálja: E. Halicz. ZPW 1961. 3. sz. 100—127.

Bah I. A. : Marx és Engels a párizsi kommun napjaiban. NNI 1961. 2. sz. 59—73.

Bednarski E. : Marx Károly Lipcsében. ZG 1961. 8. sz. 1875. [1843]

Cornu A. : Marx Károly Párizsban, 1843. okt.—1845. febr. Pensée 100. (1961. nov.—dec.) 24—42.

Althusser L. : „Az ifjú Marxról”. Elméleti kérdések. Pensée 96. (1961. márc.—ápr.) 3—26.

Fritzsche M. : Az osztályharc és a proletárforradalom elve a fiatal Marx etikai rendszerében. SF 1961. 1. sz. 113—142.

Petrachik A. : A humanizmus problémái Marx első munkáiban. Pensée 96. (1961. márc.—ápr.) 27—41.

Amann P. : Marx Károly, 48-as francia? IRSH VI/2. (1961) 249—255.

Corniot O. : Hogyan küzdötte le Marx a Hegel- és Feuerbach-féle ideológiát a „Gazdasági-filozófiai irataiban”. VF 1961. 8. sz. 88—100.

Malis A. I. : Marx Tőkéjének mai burzsoá-reformista kritikája. VIK 1961. 2. sz. 157—167.

Obermann K. : Engels 1848 tavaszán és nyarán kifejtett tevékenységének jelentőségéről. ZG 1961. 1. sz. 28—47.

Vorobjeva Sz. A. : Hogyan tanulmányozta Engels a szláv nyelveket és irodalmat. UIZs 1961. 4. sz. 66—73.

Ünnepi ülés Engels születésének 140. évfordulóján. VAN 1961. 2. sz. 122—123. [Moszkva, 1960. dec. 1—2.]

Mihajlov M. I. : Tudományos ülésszak Engels születé-

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- sének 140. évfordulóján. VI 1961. 3. sz. 130—135. [Moszkvában, 1960. dec. 1—2.]
- Engelhardt I. A.: Tudományos ülésszakok Engels születésének 140. évfordulóján. VI 1961. 3. sz. 173—175. [A Marxizmus—Leninizmus Intézetében és a Történettudományi Intézetben.]
- Tudományos ülésszakok Engels születésének 140. évfordulóján. NNI 1961. 2. sz. 181—182.
- Kozsukoto I. P.: Engels születésének 140. évfordulója. UIZs 1961. 2. sz. 158—159.
- Gingyin A. M.: Lenin életrajzi krónikájával kapcsolatos dátumok pontosságáról. VIK 1961. 3. sz. 159—162.
- Manuilszkij D. Z.: Leninről való emlékezéseimből. VIK 1961. 1. sz. 160—163.
- Ramirez M. D.: Beszölgötésem Leninnel 1921-ben. VIK 1961. 1. sz. 163—166.
- Szidorov A., Sitarjov G.: Lenin és a pártkongresszusok. Kom 1961. 15. sz. 92—101.
- Kulicsenko M. I.: Lenin a föderációról és a szovjet soknemzetiségű állam építésében betöltött szerepéről. VIK 1961. 5. sz. 55—72.
- Danyilov A. I.: A burzsoá történetírás kritikája Lenin műveiben. SzV XVIII. (1960) 9—21.
- Szaprikín Ju. M.: Lenin a feudalizmusról és a tőkés viszonyok kialakulásáról a földművelésben. SzV XVIII. (1960) 37—51.
- Gutnova Je. V.: Lenin műveinek jelentősége a középkori történettudományi problémák kidolgozása szempontjából. SzV XVIII. (1960) 22—36.
- Szaskzin Sz. D.: V. I. Lenin és a medieviztika néhány problémája. SzV XVIII. (1960) 3—8.
- Portjankin I. A.: Lenin és az 1895—1914 évek bolsevik sajtója. VI 1961. 4. sz. 3—20.
- Birman M. A., stb.: Lenin és a szláv országok kommunista pártjainak megalakulása. KSzSzf 31. (1961) 3—49. [1896—1922].
- Zsujkov G. Sz.: Új adatok Lenin „Kik azok a „népbarátok” és hogyan hadakoznak a szociáldemokraták ellen?” c. munkájáról ISZSFSZR 1961. 2. sz. 125—131.
- Sepeleva T. V.: A Lenin dokumentumok őrzése és tudományos feldolgozása a Központi Pártlevéltárban. IA 1961. 2. sz. 169—180.
- Makszakov V. V.: Lenin dokumentumok a Szovjetunió állami levéltáraiban, a dokumentumok feltárása és leírása. IA 1961. 3. sz. 234—248.
- Sahnazarova K. V.: Leninhez írt levelek, 1900—1912. VIK 1961. 4. sz. 116—125.
- Trojanovszkij A. P.: Hogy adott alapvetést Lenin a nemzeti kérdés marxista programjához és védte meg azt az ŐSZDMP II. Kongresszusán. VI 1961. 10. sz. 108—122.
- Új Lenin dokumentumok. VIK 1961. 1. sz. 18—29. [1907].
- Szurovecsa N. V., Junyickaja R. Z.: Lenin tevékenysége 1911-ben. VIK 1961. 5. sz. 104—107.
- Lenin cikke „A politikai jellemtelenségről”. VIK 1961. 4. sz. 3—4. [Pravda, 1912.]
- Lenin: „A kapitalisták és a felfegyverkezés” c. cikke VIK 1961. 2. sz. 3—4. [Pravda, 1913.]
- Loginov V. T.: Lenin-e a szerzője néhány, a Pravdában megjelent cikknek (1912—1914). IA 1961. 2. sz. 164—169.
- Új Lenin dokumentumok. Publikálja N. Sz. Vinogradov, A. P. Trosina. IA 1961. 2. sz. 3—10. [1920—1921.]
- Új Lenin dokumentumok. VIK 1961. 4. sz. 5—9. [1920—1921.]
- Stenkewitz K.: Tudományos szeminárium Karl Liebknecht harcának nemzeti és aktuális jelentőségéhez. ZG 1961. 8. sz. 1871—1874.
- Guiral P.: Proudhon értékelése. RHMC VIII. (1961. júl.—szept.) 161—167.
- Baller E. A.: Az örökletesség a kultúra történetében. VIMK 1961. 5. sz. 14—29.
- Boccaro M.: Néhány hipotézis a „tőke” fejlődéséről. EP 1961. 2. sz. 2—26., 3. sz. 34—48., 5. sz. 21—42.
- Bobíška C.: „Az osztálystruktúra a társadalmi tudatban.” Vitacikk. KH 1961. 1. sz. 106—138.
- Braudel R.: Az étkezés és a történeti kategóriák. Ann 16/4. (1961. júl.—aug.) 723—728.
- Braunreuther K.: A polgári szociológia kritikája a marxista közgazdaságtan feladata. WZHU X/4—5. (1961) 507—524.
- Bregel E.: Az imperializmus „önfelszámolása” reformista elméletének kritikája. VE 1961. 3. sz. 68—79.
- Butyenko A.: A háború és a forradalom. Kom 1961. 4. sz. 49—60.
- Butyinov N. A.: A tudomány filozófiai problémái és F. Frank pozitívizmusa. VIMK 1961. 6. sz. 188—199.
- Chesneau J.: A marxista kutatás S Ázsia és Afrika mai ébredése. Pensée 95. (1961. jan.—febr.) 15—28.
- Csesznok D. I.: Az SzKP programja és a marxista-leninista elmélet néhány kérdése. VIK 1961. 6. sz. 21—40.
- Dampierre, de D.: Megjegyzések a „kultúráról” és a „civilizációról”. CSSH III/3. (1961. ápr.) 328—340.
- Danyilov A. I.: A történettudomány elméleti-módszertani problémái további tanulmányozásának néhány kérdéséről. VI 1961. 3. sz. 216—217.
- Dragilev M. Sz.: Az imperializmus lenini elmélete és a jelenkor. VIK 1961. 2. sz. 132—142.
- Dibble V. K.: A társadalmi mobilitás összehasonlító vizsgálata. CSSH III/3. (1961. ápr.) 315—319.
- Ping-ti Ho : Válasza. Uo. 320—327. [Kínai anyaggal összevetve.]
- Dovring F.: A megismétlődő alkalmak. Demográfiai szempontok az újkori gyarmatosításról. JEH XXI/4. (1961. dec.) 599—612.
- Dupront A.: A kollektív lélektan történetének problémái és módszerei. Ann 1961. 1. sz. 3—11.
- Erdmann K.: Immanuel Kant a történelem útjáról. GWU 1961. 4. sz. 220—235.
- Erdős T., Prager Th.: Az állam és a gazdaság a mai kapitalizmusban. WZ 1961. 2. sz. 129—136.
- Fedoszejev P. N.: A szocializmusból a kommunizmusba való átvonás dialektikája. VF 1961. 10. sz. 28—42.
- Friedmann G.: A társadalomtudományok és a munka szociológiája. Ann 16/3. (1961. máj.—jún.) 477—496; 16/5. (szept.—okt.) 908—921.
- Frolov K. M.: A filozófiában és a szociológiában mutatkozó mai revizionizmus kritikája. (Az irodalom szemléje.) VF 1961. 11. sz. 156—164.
- Gajgyenko P. P.: Az egyéniség problémája az egzisztencializmusban. VIMK 1961. 5. sz. 46—60.
- Garaudy R.: A munkásosztály relatív és abszolút elnyomódása törvényének elméleti alapjairól. CC 1961. 1. sz. 13—37.
- Garewicz J.: Schopenhauer és a szabadság problémái. SF 1961. 1. sz. 3—24.
- Geraszimov V.: A marxista-leninista válságelmélet és a modern kapitalizmus. MEMO 1961. 6. sz. 79—86.
- Görlich W., Rössler H.: A szocializmus politikai gazdaságtanának alkotó továbbfejlesztéséért. Ww 1961. 11. sz. 1639—1649.
- Hammond R. J.: A gazdasági imperializmus. Fénypászták egy sztereotip fogalomra. JEH XXI/4. (1961. dec.) 582—598.
- Hoetink H.: „Gyarmati pszichológia” és faj. JEH XXI/4. (1961. dec.) 629—640.
- Hörnig H.: A társadalomtudományok magas alkotó színvonaláért. Ein 1961. 3. sz. 403—417.
- Kecsekjan Sz. F.: A jog szerepe a történelemben. VI 1961. 7. sz. 21—32.
- Kelle V.: Materializmus és humanizmus. Kom 1961. 8. sz. 98—110.
- King R. W.: Technológia és társadalmi haladás. PSQ 1961. 1. sz. 3—10.
- Klofác J., Tlustý V.: A mai stratifikációs elmélet kritikájához. WZHU X/1. (1961) 1—12.
- Kon I. Sz.: A keresztény történetfilozófia a reakció szolgálatában. VI 1961. 12. sz. 86—108.
- Konrad N. I.: Megjegyzések a történelem értelméről. VIMK 1961. 2. sz. 3—33.
- Kotov V.: Neoliberális irányzat a modern burzsoá politikai gazdaságtanban. VE 1961. 4. sz. 45—58.

Elvi tanulmányok

- Kovalcsuk A. Sz.: A kommunizmus magasabb fázisára való átmenet jellegéről. VF 1961. 11. sz. 16—28.
- Kozlov G.: A kommunista formáció termelődési fejlődésének törvényszerűségeiről. Kom 1961. 3. sz. 28—39.
- Kraszin Ju. A.: A békés egymás mellett élés — az emberi társadalom fejlődésének objektív szükség-szerűsége. VF 1961. 8. sz. 40—51.
- Kuderowicz Zb.: A történeti relativizmus és a hegelitika. SzF 1961. 1. sz. 89—112.
- Kuhn H.: Valóság és történeti megértés. Megjegyzések H. G. Gadamer filozófiai hermeneutikájához. HZ 193/2. (1961) 376—389.
- Kurella A.: A szocializmus és a polgári kultúra. Ein 1961. 1. sz. 77—91; 4. sz. 619—636.
- Landes D. S.: Néhány gondolat a gazdasági imperializmus természetéről. JEH XXI/4. (1961. dec.) 496—512.
- Leontyev L.: Az állami monopolkapitalizmus jellemzéséhez. MEMO 1961. 7. sz. 86—97.
- Le Roy Ladurie E.: Az új klimatológia történeti tanulmányai. RH CCXXV. (1961. jan.—márc.) 1—20.
- Lüthy H.: A gyarmatosítás és az emberiség. JEH XXI/4. (1961. dec.) 483—495.
- Macchioro A.: A közgazdaságtan alapvetése. NRS 1961. 1. sz. 1—31.
- Malisev I., Szobol V.: A szocialista gazdaság tanulmányozásának tudományos alapjairól. Kom 1961. 8. sz. 82—88. [Megjegyzések I. Malisev és V. Szobol cikkekhez. uo. 89—97.]
- Marek Fr.: A marxizmus és az egyéniség. WZ 1961. 6. sz. 405—413.
- Marek Fr.: Az egyéniség szerepe a történelemben. WZ 1961. 7/8. sz. 522—530.
- A marxista válságelmélet és a konjunktúrakutatás. WZ 1961. 6. sz. 414—418. [Varga J.-nek a MEMO-ban (1961. 3. sz.) megjelent cikke nyomán.]
- Mendelson I. A.: A jelenlegi polgári közgazdaságtan kritikájának módszeréhez. Ww 1961. 6. sz. 848—861.
- Mieth G.: Schumpeter a gazdasági elszámolásról a szocializmusban. Elméleti kritika és történeti cáfolat. WZHU X/4—5. (1961) 557—558. [Dissz. kiv.]
- Murphy G. S.: A szatellitizmusról. JEH XXI/4. (1961. dec.) 641—651.
- Mury G.: A társadalomtudomány és a reformizmus. CC 1961. 4. sz. 739—753.
- Narszkij I. Sz.: A hagyományok a történetfilozófiában. VF 1961. 6. sz. 54—63.
- Osakov Zs.: Az existencializmus és a történelmi materializmus. NV 1961. 2. sz. 19—35.
- Pervusin Sz.: A közgazdaságtan és a gazdaságpolitika. Kom 1961. 9. sz. 20—29.
- Plotnyikov K.: A közgazdaságtudomány a kommunista építés jelenlegi szakaszában. VE 1961. 8. sz. 15—25.
- Plum G.: Az ellenállás és antifaszizmus a marxista-leninista történelemszemléletben. VIZg 1961. 1. sz. 50—65.
- Pogoszjan Je. A.: A társadalmi-kulturális problémák a mai neo-freudizmusban. VIMK 1961. 3. sz. 39—51.
- Ponomarjov B.: A nemzeti demokrácia államáról. Kom 1961. 8. sz. 33—48.
- Prenant L.: Leibnitz, Descartes kritikusa. Pensée 97. (1961. máj.—jún.) 57—82.
- Pripisznov B. V.: A történelmi materializmus és a történettudomány viszonyáról. VF 1961. 1. sz. 103—113.
- Purš J.: A történelem és a kibernetika. ÖCH 1961. 3. sz. 396—399.
- Rintelen K.: Historizmus és természeti jog; avagy: A megértés és értékelés a történelemtudományban. GWU 1961. 6. sz. 353—381.
- Romaskin P. Sz.: A kommunizmus és az állam. VIK 1961. 6. sz. 72—89.
- Šebánek J.: A történeti segédtudományok helyzete és feladatai a történettudományok keretében. HJ 1961. 8. sz. 1825—1835.
- Salva Zb.: Spontaneitás és tudatosság a szocializmus—kommunizmus felépítésénél. WZHU X/2—3. (1961) 139—142.
- Scemonov N.: A tudomány és az emberiség jövője. Pensée 98. (1961. júl.—aug.) 3—13.
- Sztyepanjan C. A.: A kommunizmus építésének fő törvényszerűségei. VF 1961. 12. sz. 3—11.
- Togliatti P.: A szocializmus és demokrácia. WZ 1961. 6. sz. 394—403.
- Tumanov V. A.: „A közjólét állama (Wohlfahrtsstaat)”, mítosz vagy valóság? VIMK 1961. 1. sz. 3—13.
- Ukrainev B. Sz.: A dialektikus egység formái a társadalmi fejlődésben. VF 1961. 7. sz. 49—61.
- Usztynov V. A.: Az elektronikus matematikai gépek a történettudományban. VI 1961. 8. sz. 3—6.
- Vilar P.: A történeti fejlődés és a társadalmi haladás. A szakaszok és a kritériumok. Pensée 98. (1961. júl.—aug.) 27—54.
- Vokrouhlický Z.: Mi a neokolonializmus. NM 1961. 1. sz. 86—92.
- Volgin V. P.: A babouvizmus helye a társadalmi eszmék történetében. NNI 1961. 2. sz. 23—27.
- Voznyesszenszkij V. A.: A marxizmus—leninizmus a kommunizmus két fázisáról. PIS 1961. 2. sz. 14—19.

Egyetemes történet

- Tolkunov, L.: Új szakasz a világ szocialista rendszerének fejlődésében. Kom 1961. 3. sz. 14—27. [A kommunista és munkáspártok moszkvai deklarációja.] A mai kor kiemelkedő dokumentumai. VI 1961. 2. sz. 3—13. [A kommunista és munkáspártok képviselőinek moszkvai konferenciája. 1960. nov.]
- Drabkin Ja. Sz.: A nyugat-európai országok útjai a szocializmushoz. (Az európai kapitalista országok kommunista és munkáspártjai programdokumentumainak szemléje.) NNI 1961. 5. sz. 127—140.
- Szimonenko R. G.: A kommunista és munkáspártok képviselői tanácskozásának dokumentumai — a békés együttélésről szóló lenini tan továbbfejlesztése. UIZs 1961. 3. sz. 15—26.
- Lothar B., Rudolph R.: A moszkvai dokumentumok — indíték és segítség a történettudomány számára. ZG 1961. 2. sz. 302. [A kommunista és munkáspártok összefüvetele Moszkvában, 1960. nov.]
- A nemzeti-gyarmati kérdéssről szóló marxista-leninista tanítás további fejlődése. PV 1961. 1. sz. 3—12. [A kommunista és munkáspártok moszkvai találkozóinak iránymutatása.]
- A moszkvai manifesztum útmutató jelentősége harcunk számára. Ein 1961. 1. sz. 1—22.
- Figueres L.: A 81 párt konferenciája és korszakunk jellege. CC 1961. 2. sz. 367—383.
- Cogniot G.: A moszkvai konferencia és a munkásosztály harca a szocializmusért. CC 1961. 2. sz. 384—396.
- Osakov Zs.: Marxisták és nem marxisták konferenciája a társadalmi haladás kérdéséről. NV 1961. 7. sz. 74—81. [1961. máj. 17—20. Párizs].
- Tyhvinckij Sz. L.: A XI. nemzetközi történetsszikkongresszus, Stockholmban. VIMK 1961. 1. sz. 149—153.
- Kropilák M., Vlachovič J.: A XI. nemzetközi történetsszikkongresszus Stockholmban. HC 1961. 3. sz. 527—534.
- Szekcióülések a XI. nemzetközi történetsszikkongresszuson Stockholmban, 1960. aug. ZG 1961. 1. sz. 144—180.
- Berthold L.: „A munkásmozgalom az 1929—1939 gazdasági válság idején”. Kolloquium a társadalmi mozgalmak történetének nemzetközi bizottságában. ZG 1961. 1. sz. 180—185. [Stockholm, 1960. aug. 17—18.]
- Schieder Th.: A XI. nemzetközi történetsszikkongresszus Stockholmban, 1960. aug. 21—28. HZ 193/2. (1961. okt.) 515—521.
- Bouloiseau M.: A stockholmi nemzetközi történetsszikkongresszuson. 1960. aug. AHRF XXIII/163. (1961. jan.—márc.) 165—169.
- A XI. nemzetközi történetsszikkongresszus Stockholmban. RH CCXXV. (1961. jan.—márc.) 121—136.
- Stockholm 1960. Ann 16/3. (1961. máj.—jún.) 497—520.
- Schlechte H.: A XI. nemzetközi történetsszikkongresszus. Am 1961. 6. sz. 215—217.
- Assaturova M. J.: A SZTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. NNI 1961. 1. sz. 172—174. [Moszkva, 1960. okt. 20. — A XI. nemzetközi történetsszikkongresszus eredményeinek megvitatására.]

- Poljakov Ju. A., Cserepnij L. V.*: A Szovjetunió történetének kérdései a XI. nemzetközi történész-kongresszuson. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 12–27.
- Guber A. A.*: Az új- és legújabbkori történet néhány problémája a XI. nemzetközi történész-kongresszuson Stockholmban. NNI 1961. 1. sz. 15–24.
- Babić A.*: A világ történetírásának szemléje. (A XI. nemzetközi történész-kongresszus.) GDIBIII XI. (1961) 7–16.
- K.*: A XI. nemzetközi történész-kongresszus a lengyel résztvevők referátumaiban. KII 1961. 1. sz. 274–277.
- K. Z.*: A XI. nemzetközi történész-kongresszus tanácskozásainak margójára. KH 1961. 1. sz. 268–271.
- Diligenskij G. G.*: Az antik rabszolgáság történetének problémái a XI. nemzetközi történész-kongresszuson. VDI 1961. 2. sz. 124–137.
- Bieźuska-Malowistowa I.*: Az ókor története a stockholmi kongresszuson. KH 1961. 2. sz. 561–563.
- Belov G. A.*: A levélárosok nemzetközi kongresszusa Stockholmban. IA 1961. 1. sz. 100–113.
- Janowski A.*: A IV. nemzetközi levélároskongresszus Stockholmban. KH 1961. 1. sz. 271–274.
- Dinu N., Corui A.*: A levélárosok VI. kerek-asztal konferenciáján. Varsó, 1961. május 16–19. RA 1961. 2. sz. 239–242.
- Szokol'skij N. I.*: Az antik város. (Az ókortörténészek 2. konferenciája.) VDI 1961. 2. sz. 170–177. [Moszkva 1960. dec. 6–10.]
- Borscs I. Je.*: Konferencia az antik rabszolgáság történetéről. VDI 1961. 2. sz. 164–169. [Moszkva 1960. dec.]
- Angelov D.*: Bizantinológiai kongresszus Ochridában. IP 1961. 6. sz. 116–123. [1961. szept. 10–16.]
- G. J.*: A XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus. RH CCXXVI (1961. okt.–dec.) 575–577. [Ochrida, 1961. szept. 10–16.]
- Hadzis D.*: A Német Történelmi Társulat bizantinológiai munkaközösségének ülészaka. ZG 1961. 5. sz. 1122–1123. [Weimar, 1961. ápr. 18–21.]
- Angelov D.*: A bizantinológus történészek konferenciája Weimarban. IP 1961. 4. sz. 126–127. [1961. ápr. 18–21.]
- Kuczynski J.*: Gazdaságtörténész-konferencia Stockholmban. JFW 1961. 1. 301–303. [1960. aug. 21–28.]
- Anfimov A. M.*: A Kelet-európai agrárviszonyok történetének tanulmányozása. VAN 1961. 2. sz. 117–120. [Konferencia Kievdén, 1960. szept. 23–29.]
- Favszov G. A.*: A III. köztársaságközi szimposium Kelet-európai agrártörténetéről. VI 1961. 3. sz. 135–144.
- Anfimov A. M., stb.*: A Kelet-európai agrártörténetről tartott szimposium kiev-i ülészakának tudományos eredményei. VI 1961. 7. sz. 115–127.
- Lebovskaja I. V.*: A III. köztársaságközi szimposium Kelet-európai agrártörténetéről. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 226–230. [Kiev, 1960. szept. 23–29.]
- Szkazkin Sz. D.*: Symposium Kelet-Európa 16–19. századi agrártörténetéről. NNI 1961. 2. sz. 186–187.
- Sekera J. M.*: A harmadik köztársaságközi szimposium Kelet-Európa agrártörténetéről. ULZs 1961. 1. sz. 156–158. [Kiev, 1960. szept. 23–29.]
- Anfimov A. M.*: IV. Symposium Kelet-Európa agrártörténetéről. VAN 1961. 12. sz. 113. [Riga, 1961. szept. 0–11.]
- A „második jobbágyág” Közép- és Kelet-Európában, valamint Moldvában és Havasalföldön. Vita a Román Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetében. S 1961. 3. sz. 729–739. [1960. ápr. 25–26.]
- Kjuzadzjan L. Sz., Asrafjan K. Z.*: A XXV. nemzetközi orientalista kongresszus. VIMK 1961. 1. sz. 154–162. [Moszkva, 1960. aug. 9–16.]
- Kuznyecova N.*: A XXV. nemzetközi orientalista kongresszusról. VIMK 1961. 2. sz. 152–156.
- Topencsarov V., stb.*: A XXV. nemzetközi orientalista kongresszus Moszkvában. IP 1961. 1. sz. 124–129.
- Demiéville P.*: A XXV. nemzetközi orientalista kongresszus. RH CCXXV. (1961. ápr.–jún.) 535–536.
- Az ókori történet és filológia kérdései a XXV. nemzetközi orientalista kongresszuson. VDI 1961. 2. sz. 143–164.
- Mongorova L. F.*: A „Belső-Ázsia története” szekció munkája a XXV. nemzetközi orientalista kongresszuson. SzE 1961. 2. sz. 119–121.
- Kuzmin M. N.*: Koordinációs értekezlet a szlavisztika aktuális problémáiról. VI 1961. 6. sz. 111–114. [Moszkvában, 1961. jan. 24–27.]
- Bobrik N. P.*: Az első koordinációs értekezlet a szlavisztika aktuális problémáiról. KSzISz 31. (1961) 137–140.
- Vinogradov V. V.*: A IV. nemzetközi szlavisztikai kongresszus eredményei és a nemzetközi szlavisztikai bizottság munkájának további tervai. KSzISz 31. (1961) 93–108.
- A nemzetközi szlavisztikai bizottság tanácskozása. IP 1961. 2. sz. 110–112. [1960. végén az V. kongresszus előkészítésére.]
- Batovskij II.*: A nemzetközi szlavisztikai történeti bizottság. KII 1961. 1. sz. 277–278.
- Schumann G.*: A belgrádi konferencia és a német kérdés. DAP 1961. 11. sz. 1309–1316. [1961. szept. 1–6.]
- Lachenal G.*: A belgrádi konferencia és a harc a kolonializmus ellen a békéért. CC 1961. 10. sz. 1571–1583.
- Maurischat C.*: Konferencia az európai biztonságról és a német kérdéssel. ZG 1961. 6. sz. 1359–1361. [Prága, 1961. máj. 23–27.]
- Mariánek V.*: Európa biztonsága és a német kérdés. SS 1961. 4. sz. 562–563. [Nemzetközi konf. Prágában 1961. máj. 23–27.]
- Gyeborin G. A.*: Az ellenállási mozgalom történetéről tartott második nemzetközi konferencia eredményeihez. VI 1961. 9. sz. 22–41. [Milano, 1961. márc. 26–29.]
- Boltyin Je. A.*: A második nemzetközi konferencia az ellenállási mozgalom történetéről. NNI 1961. 4. sz. 184–187.
- Melograni P.*: Az ellenállás és a szövetségesek. IGSS 1961. 2. sz. 442–446. [II. nemzetközi ellenállási kongresszus, Milánóban, 1961. márc. 26–29.]
- Madajczyk Cz.*: Az ellenállási mozgalom II. nemzetközi kongresszusa Milánóban. KII 1961. 3. sz. 840–842.
- Malinowski M.*: Nemzetközi történészkonferencia az ellenállási mozgalmakról Milánóban. ZPW 1961. 3. sz. 294–301.
- Gornenszki N.*: A II. nemzetközi konferencia az ellenállás történetéről. IP 1961. 5. sz. 114–120.
- Heitzer H.*: „A barbarizmus — a németországi monopóliumok uralmának legszélsőségesebb kifejeződése.” ZG 1961. 7. sz. 1632–1638. [Nemzetközi konferencia Berlinben, 1961. jún. 19–20.]
- Zachoval M.*: Konferencia a náci barbarizmusról. ÖCH 1961. 6. sz. 924–925. [1961. jún. 19–20., Berlin.]
- Becker E., Robbe W.*: Jelentés „A béke, demokrácia és szabadság” konferenciáról. ZG 1961. 2. sz. 442–448. [Berlin, 1960. nov. 7–10.]
- Robbe M.*: Konferencia Ázsia és Afrika népeinek nemzeti ébredéséről. ZG 1961. 2. sz. 449–453. [Berlin, 1960. nov. 9–11.]
- A keleti országok társadalmi-gazdasági fejlődésének színvonalára, mielőtt a kapitalista országok gyarmataivá, ill. főlgyarmataivá váltak. A vita eredményei. PV 1961. 1. sz. 205–216. [Vita Moszkvában 1960. jún. 2-án.]
- Kossok M. stb.*: Nemzetközi konferencia a neokolonializmus problémáiról. ZG 1961. 5. sz. 1094–1103. [Lipsee, 1961. ápr. 5–8.]
- Schilling H.*: Konferencia a neokolonializmus problémáiról. ZG 1961. 1. sz. 209–210. [Lipsee, 1961. márc. 21–24.]
- Krause W.*: Nemzetközi konferencia: „Új jelenségek a modern polgári közgazdaságtanban”. ZG 1961. 3. sz. 648–652. [Berlin, 1960. okt. 18–21.]
- Hiršl M.*: Tizenhét ország marxistái a mai burzsoá gazdaságról. NM 1961. 2. sz. 259–263. [Közgazdász-konferencia Berlinben.]
- Kuczynski J.*: A leszerelés gazdasági következményei. A közgazdászok nemzetközi konferenciája. DAP 1961. 5. sz. 584–585. [Kiel, 1961. márc. 5–9.]
- Fedoszejev K. Je.*: A természettudomány, orvostan és

- technika történetét kutató történészek konferenciája. VAN 1961. 1. sz. 101–102. [Liblicben, 1960. okt. 3–5.]
- Scheibert P.*: „A jelenkor története szovjet tükrében” genfi konferenciája. JGO 1961. 3. sz. 475–479. [1961. júl. 17–23.]
- Szmirin M. M.*: A szovjet „Egyetemes történet” IV. kötete. SzV XVII. (1960) 296–306.
- Berthold W.*: Egy tudományos egyetemes történeti kutatás módszertani kérdéseiről. Megjegyzések a szovjet „Világtörténet” német fordításának megjelenése alkalmából. ZG 1961. 8. sz. 1836–1846.
- Furszenko A. A., Rabinovics M. B., Sztjcekjevics Sz. M.*: Az újkori történet kérdései a szovjet „Egyetemes történetben”. NNI 1961. 2. sz. 126–138.
- „A világ kultúrtörténete” tervezete II. r. Az ókor kultúrája. (Az i. e. 4. évezred végétől az i. sz. 1. évezred derekáig.) I. VIMK 1961. 2. sz. 69–78.
- „A világ kultúrtörténete” c. szovjet enciklopedikus munka vázlattervezete. (I. e. 6. század – i. sz. 3. sz.) VIMK 1961. 3. sz. 76–100.
- Djurdjev Br.*: A világtörténet periodizálásának vitás kérdéséhez. GDIBH XI. (1961) 17–22.
- Djurdjev Br.*: A fokokatok a történetírás fejlődésében. Újabb hozzászólás. GDIBH XI. (1961) 251–256.
- Tolszov Sz. P.*: Az egyetemes történet néhány kérdése a mai történeti etnográfia fényénél. VI. 1961. 11. sz. 107–118. [A paleolitól időszámításunk kezdetéig.]
- Trujal y Serra A.*: Az ember és a világtörténet ideája Senecától Orosiusig és szevillai Szt. Izidorusig. CHM VI/4. (1961) 698–713.
- Cipolla C. M.*: Az energiaforrások és az emberiség története. Ann 16/3. (1961. máj.–jún.) 521–534.
- Carnot J. S. F.*: Az egyiptológia jelen égi (1960) helyzete. RH CCXXVI. (1961) 87–113.
- Szkazkin Sz. D. stb.*: Fejlesszük a történeti segédtudományokat a nyugateurópai és bizánci feudalizmus tanulmányozása területén! VI 1961. 4. sz. 69–79.
- Bizánc társadalmi-gazdasági történetének fő problémái a szovjet bizantinológiában az utóbbi években. (A vita eredményeihez.) VI 1961. 8. sz. 111–124.
- Irmischer J.*: A bizantinológia jelenlegi helyzete és jövő perspektívái a Német Demokratikus Köztársaságban. ZG 1961. 5. sz. 1040–1054.
- Pitz E.*: A Hanza történetének kutatása, 1945–1960. SW 1961. 2. sz. 251–262.
- Vogler G.*: A „Hanza Történeti Társaság” munkaközösségének 6. értekezlete az NDK-ban. ZG 1961. 3. sz. 652–656.
- Lindberg F.*: A Baltikum a skandináv történetírásban. Ann 16/3. (1961. máj.–jún.) 425–440.
- Dittrich Z. R.*: A szlávok vallási őstörténetéhez. JGO 1961. 4. sz. 481–510.
- Thrupp S. L.*: A városok kreativitása. Szemle. CSSII IV/1. (1961. nov.) 53–64. [A város a történelemben.]
- Friedmann J.*: A városok a társadalmi átalakulásban. CSSII IV/1. (1961. nov.) 86–103.
- Fuhrmann H.*: Az ökenikus zsinat és történeti alapjai. GWU 1961. 11. sz. 672–695.
- Szövérfy J.*: A középkori himnológia: kutatások és módszerek. CCM IV/4. (1961. okt.–dec.) 389–422.
- Belza I. F.*: Liszt Ferenc és a szláv népek zenekultúrája. VIMK 1961. 6. sz. 113–122.
- Milszkaja L. T., Picsugina I. Sz.*: A szovjet középkorászok munkái a háború utáni időszakban recenziookban. (Tájékoztató). SzV XVIII. (1960) 317–334.
- Megjegyzések a mai nyugat-európai medievisztikáról. SzV XVIII. (1960) 289–316.
- Danyilov A. I.*: A nyugat-európai középkor agrártörténete a szovjet középkorászok műveiben. SzV XVII. (1960) 321–343.
- Goldstein T.*: A középkori civilizáció világtörténeti szempontból. CHM VI/3. (1961) 503–516.
- Vajnsztejn O. L.*: Reakciós áramlatok a mai amerikai medievisztikában. SzV XVIII. (1960) 56–78.
- Kramer I.*: Középkori zsidóüldözés és a kereszténység. GWU 1961. 3. sz. 185–188.
- Janssens H.*: A zsidók a kora középkorban. (Három nemrég megjelent könyv alapján.) MA 1961. 4. sz. 535–551.
- Roth C.*: A zsidók gazdaságtörténete. Bibliográfiai és kritikai szemle. ECHR XIV/1. (1961. aug.) 131–135.
- Drobisch Kl.*: Néhány nyugat-német új publikáció a fasiszta zsidóüldözés történetéről. Szemle. ZG 1961. 7. sz. 1680–1686.
- Just L.*: Az abszolutizmus fokozatai és formái. Áttekintés. HJ 80. (1961) 145–159. [Európában]
- Galkin I. Sz.*: Az újkori történet néhány problémája V. I. Lenin műveiben. NNI 1961. 4. sz. 109–126.
- Iroch M.*: A burzsoá nemzet kialakulása Európában. A kérdés problematikájához. ÖCH 1961. 3. sz. 374–395.
- Porsnyev B. F.*: Az újkori történet tanulmányozásának fő problémái. NNI 1961. 6. sz. 30–44.
- Wagner F.*: A történelem és a szociológia találkozása a jelen értelmezésénél. HZ 192/3. (1961. jún.) 607–624.
- Gineburg L. I.*: A legújabb-kor történetének meghamisítása egy nyugat-német folyóiratban. NNI 1961. 2. sz. 139–149. [Vierteljahrshfte f. Zeitgeschichte, 1958–1960.]
- Iivosztov V. M.*: A német expanzió keletre. A kérdés története és ideológiai gyökerei. NNI 1961. 3. sz. 46–57. [Főként a legújabb korban].
- Henry E.*: A neofasizmus. III. A mozgató erők. MEMO 1961. 12. sz. 38–51.
- Mečlevski E.*: Az Ostforschung a Drang nach Osten szolgáltatásán. ZG 1961. 5. sz. 1112–1115.
- Lendl E.*: A Duna-medence Európa földrajzi egységében. DDr 1961. 3. sz. 177–185.
- Marcus J. T.*: Az idő és a történelmi érzék: Nyugat és Kelet. CSSII III/2. (1961. jan.) 123–139. [A régi kínai és indiai történelemszemlélet és a nyugati hatás.]
- Issawi Ch.*: A keresztény–muzulmán határvonal a Földközi tenger medencéjében: Két félsziget története. PSQ 1961. 4. sz. 544–554. [Kis-Ázsia, a Balkán a 7. századtól.]
- Coe M. D.*: Társadalmi tipologizálás és a tropikus erdei civilizációk. CSSII IV/1. (1961. nov.) 65–85. [Khmer 802–1431 és maja 300–900.]
- Chabert A.*: A muzulmánok gazdasági magatartása. Egy kivétel: a mozabíták. RHEŠ 1961. 3. sz. 330–351.
- Halfin H. A.*: A burzsoá történetírás a Szovjetunió és az ázsiai afrikai országok közötti kapcsolatok néhány kérdéséről. NAA 1961. 5. sz. 140–149.
- Csernyak Je. B.*: A reakciós történetírás legújabb termékei a kolonializmusról. NNI 1961. 5. sz. 141–156.
- Zavala S.*: Egy átfogó nézet az Újvilág gyarmati történetéről. AHR LXVI/4. (1961. júl.) 913–929.
- Tovar A.*: Az Újvilág bevonása a nyugati kultúrába. CHM VI/4. (1961) 833–856.
- Cameron R. E.*: A gazdasági fejlődés összehasonlító vizsgálata. (Szemle.) CSSII III/2. (1961. jan.) 231–239.
- Magarašević A.*: A magántulajdon nemzetközi helyzetében beállott változások és ennek hatása a nemzetközi jogra. ZDN 29. (1961) 5–27.
- Weymar E.*: Marxizmus–leninizmus. Szemle. GWU 1961. 11. sz. 705–715.
- Eberhardt, R.*: Egyetemes történet – történet-filozófia. Szemle. GWU 1961. 12. sz. 768–778.
- Fejgina Sz. A.*: A nemzetközi történettudományi bibliográfiáról. VI 1961. 9. sz. 203–204. [Párizs]
- Bandmann G.*: Művészettörténet. Szemle. GWU 1961. 10. sz. 632–644.
- Berve H.*: Ókor. Szemle. GWU 1961. 10. sz. 644–657.
- Nyenyirovskij A. I.*: A korai római történelem problémái a mai külföldi történetírásban. VDI 1961. 1. sz. 178–183. [i. e. 14–6. század, az irodalom szemléje.]
- Börger P., Stasjevski B.*: Egyháztörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1961. 7. sz. 455–468.
- Simon M.*: A kereszténység korai története. A vallások története. Az irodalom szemléje. RH CCXXVI. (1961. ápr.–jún.) 413–456.
- Holt J. C.*: Tanulmányok a bibliográfiából és kritikából. XLVI. A feudalizmus újraértékelése. ECHR XIV/2. (1961) 333–340.
- C. F.*: Új munkák a középkori nemzetközi kapcsolatokról. S 1961. 3. sz. 721–727.

- Franke H.*: Dél- és Kelet-Ázsia. A történeti irodalom szemléje. GWU 1961. 9. sz. 589—593.
- Kruczkowski A.*: A kapitalizmus általános válságának problémái. SM 1961. 5. sz. 99—104. [Az irodalom szemléje.]
- Schmittner W.*: Jelenkor-történet. Üldözöttség és ellenállás. Az irodalom szemléje. GWU 1961. 8. sz. 516—529. [A második világháború alatt.]
- Jäckel E.*: Jelenkortörténet 1945 óta. GWU 1961. 3. sz. 192—204. [Szemle.]
- Lipovšek A.*: A Nemzetiségi Kérdések Intézete Lajbachban. DDr 1961. 3. sz. 210—213.
- Grigorjeva I. V.*: A forráskutatásban periodizációja. NN1 1961. 5. sz. 163—166.
- Sebánék J.*: A történeti segédtudományok helyzete és feladatai a történettudomány keretében. ZG 1961. 8. sz. 1825—1835.
- Dreissler H. H.*: Az universalitás mint didaktikai alapelve a történelemtanításban. GWU 1961. 2. sz. 81—93.
- Müller G.*: A történelemtanítás ma. Az egyetemes történet a globális egység jegyében. GWU 1961. 3. sz. 145—164.
- Sutor B.*: A felsőfokú történelemtanítás újjáalakításáról tartott vitához. GWU 1961. 3. sz. 182—185.
- Ladizenszkij A. M.*: Az ösközösségi rendről az osztálytársadalomra való áttérés. [Az Észak-Kaukázus anyaga alapján.] NDVSIN 1961. 2. sz. 102—116.
- Bahta V., Formozov A.*: Az ösközösségi társadalom történetének problémái. SzE 1961. 5. sz. 168—173.
- La Baume W.*: Térképek Kelet-Középeurópa őskorához. ZIO 1961. 3. sz. 432—451. [9 táblával.]
- Baritz L.*: A Nyugat fogalma. AHR I.XVI/3. (1961. ápr.) 618—640. [A homérosi kortól a 18. századig.]
- Zlatkovszkaja T. D.*: A thráciai törzsek etnogenézisének kérdéséhez. SzE 1961. 6. sz. 82—94. [I. e. 1. évezred.]
- Berger A. K.*: A rabszolgaság problémája Aristoteles társadalmi-gazdasági rendszerében. VDI 1961. 3. sz. 22—33.
- Oliva P.*: A helóták kérdéséről. (Kritikai tanulmány.) Hist III. (1961) 5—34.
- Vinogradov V. B., Kuza A. V.*: Az ókori történet kérdései a Lomonoszov születésének 200. évfordulóján rendezett VII. öszsz-szövetségi archeológiai konferencián. VDI 1961. 3. sz. 164—168.
- Sesztakov V. P.*: Az esztétikai nevelés kérdései az antik Görögországban és ókori Kínában. VIMK 1961. 4. sz. 135—149.
- Bodor A. A.*: Makedonia és a dáciai törzsek kapcsolatai az i. e. II. század első felében. SBBH IV/1. (1961) 19—33.
- Africa Th. W.*: Aristicus, Blossius és a napváros. IRSH VI/1. (1961) 110—124. [I. e. 133.]
- Daicovicu H.*: Crixos harci „programja” a Spartacus-felkelés keretében. SBBH IV/1. (1961) 7—17.
- Szadoszskaja M. Sz.*: A gazdaság és a társadalmi viszonyok a britteknél Caesar i. e. 55—54-es hadjárata előtt. NDVSIN 1961. 4. sz. 205—214.
- Amuszin I. D.*: A kumráni közösség ideológiai hovatartozásáról. VDI 1961. 1. sz. 3—22.
- Dobiás J.*: Két félreértett forrás a dunai svékek történetéről. Hist III. (1961) 35—72.
- Velkov V.*: Az aldunai limes az 1. évszázad végén. VDI 1961. 2. sz. 69—82.
- Koloszskaja Ju. K.*: Hogyan foglalta el Pannoniát Róma. VDI 1961. 1. sz. 60—83.
- Szaviridova I. N.*: A 6—9. évi pannon-dalmát felkelés a Duna mentén. NDVSIN 1961. 3. sz. 189—202.
- Golovacssev I. F.*: A colonatus néhány sajátossága római Afrikában a 2. században. VDI 1961. 1. sz. 120—127.
- Gyakov V. N.*: A társadalmi és politikai harc a római birodalomban a 3. század közepén. VDI 1961. 1. sz. 84—107.
- Sramko B. A.*: A földművelés technikája a szkita-kori törzseknél Kelet-Európában. Sza 1961. 1. sz. 73—90.
- Spinosi C.*: A pénzre vonatkozó jogi rendelkezések a törvényekben és a gyakorlatban az i. sz. 3—4. században. (Főképp Egyiptomban.) I. RHES 1961. 1. sz. 32—56.
- Mejman M. N.*: A rabszolgatartó rend fejlődése és a feudalizmus elemeinek létrejötte a nyugatrómai birodalomban. SzV XVII. (1960) 73—95.
- Koval B.*: Sz. L. Utesenko és Je. M. Stajerman „A rabszolgaság történetének néhány kérdése” c. cikkének néhány vitás problémájáról. VDI 1961. 3. sz. 94—100.
- Szveceickaja I. Sz.*: A faluközösség Kis-Ázsiában a 1—3. században. VDI 1961. 3. sz. 50—64.
- Hofmann H. H.*: Serenissimus. Egy töránj jelző útja 15 évszázadon keresztül. IJ 80. (1961) 240—251. [300—]
- Burian J.*: A római feliratok mint az északafrikai bennszülött lakosság történetének forrásai a principatus alatt. SH VIII. (1961) 5—26.
- Brown P. R. L.*: Vallási szakadarság a késői római birodalomban: Észak-Afrika esete. H. XLVI/157. (1961. jún.) 83—101. [312—411.]
- Masai F.*: Szent Ágoston megtérése és a spiritualizmus kezdetei nyugaton. MA 1961. 1—2. 1—40. [334—430.]
- Wittinghoff F.*: A rabszolgák jelentősége az ókorból a nyugati középkorba való átmenet szempontjából. HZ 192/2. (1961. ápr.) 265—272.
- Benediktij R.*: Alarich elfoglalja Rómát. (Cesariai Prokopios történetírói módszerének kérdéséhez.) VV XX. (1961) 23—31.
- Lipsic Je. E.*: A korai bizánci feudalizmus történetének főbb vitás kérdéseiről. VI 1961. 6. sz. 96—110.
- Guilland R.*: Tanulmányok a bizánci birodalom közigazgatási történetéről. (Az eunuchok funkciói.) BS 1961. 2. sz. 241—301.
- Frolov A.*: A kereszt-relikvia kultusza a 6. század végén és a 7. század elején. BS 1961. 2. sz. 320—339. [Bizáncban]
- Bracsevszkij M. Ju.*: Szlávok szétköltözése bizánci földön. VV XIX. (1961) 120—137. [3—8. század.]
- Charanis P.*: Az órmények a bizánci birodalomban. BS 1961. 2. sz. 196—240. [6—12. század.]
- Charanis P.*: A lakosság áttelepítése mint politika a bizánci birodalomban. CSSH III/2. (1961. jan.) 140—154.
- Frances E.*: A bizánci állam és a Duna balpartja a 6. században. VV XX. (1961) 14—22.
- Sprandel R.*: A meroving nemesség struktúrája és története. HZ 193/1. (1961) 33—71.
- Claude D.*: A meroving pénztörténet kérdéseihez. SW 1961. 2. sz. 236—250. [6—8. század.]
- Graus Fr.*: Az erószak a feudalizmus kezdeteinél és a „fogolyfelszabadítások” a meroving hagiográfiában. JfW 1961. 1. sz. 61—156.
- Nyeuszihin A. I.*: Új adatok a száli törvénykönyv forrásairól. SzV XVII. (1960) 394—409.
- Savramis D.*: III. Leó császár egyházpolitikája. SoF XX. (1961) 1—22.
- Boullough D. A.*: Leo „qui apud Illotharium magni loci habebatur” és a „Regnum Italiae” kormányzata a karoling korszakban. MA 1961. 3. sz. 221—246.
- d'Abadal R.*: A karoling uralom Katalóniában. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 319—340.
- Kondov N. K.*: A földművelési rendszer a bolgár földön és a szomszédos területeken a Balkán félszigeten a középkorban. VV XIX. (1961) 3—13. [8—14. század.]
- Zagiba Fr.*: A bajorországi szláv misszió és folytatása Cyrill és Metód által. JGO 9/1. (1961. jún.) 1—56.
- Zagiba F.*: Cyrill és Metód és a bajor keleti misszió történetéhez. JGO 1961. 2. sz. 247—276.
- Zimmermann H.*: Pápák detronizálása a középkorban. MIOG LXIX/1—2. sz. (1961) 1—84.
- Kudrna J.*: Pádunai Marsilius, mint a középkori kommuna ideológusa. ČČII 1961. 5. sz. 739—755.
- Graus Fr.*: A városi szegények és a vidéki szegények a középkorban. Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1053—1065.
- Boehm L.*: A burgundi királyválasztások jogi formái és jogcímei a 9. században. A karoling dinasztia válsága. IJ 80. (1961) 1—59.
- Kazsdan A. P.*: A 10. századi bizánci chronográfia történetéből. I. A Theophanes Continuatus krónika összetételéről. VV XIX. (1961) 76—96.
- Mendl B.*: A bizánci céhek. BS 1961. 2. sz. 302—319. [A 10. sz.-tól.]
- Coornaert E.*: A glidekről és a hanzákról. CCM IV/2. (1961) 171—173.

- Polovoj N. Ja.* : Igor első hadjárata Bizánc ellen. (Az orosz és bizánci források összehasonlító elemzése.) VV XVIII. (1961) 85—104. [1941]
- Frejdenberg M. M.* : A feudális birtok Bizáncban a 11—12. században. VV XVIII. (1961) 8—29.
- Cihodaru C.* : Kritikai megjegyzések a bizánci toparcha megjegyzéseiről. SCS I 1961. 2. sz. 259—271. [1050—1051]
- Schieffer Th.* : Cluny és az investitúra harcok. RH CCXXV. (1961. jan—márc.) 47—72.
- Schmale F. J.* : A pápaság és a kuria VII. Gergely és II. Ince között. IJZ 193/2. (1961. okt.) 265—285.
- Halpachjan O. H.* : A ciliciai Örményország építészete. VIMK 1961. 4. sz. 127—136. [11—14. század.]
- Conce D., Stoilov St.* : Aszen vára. BS 1961. 1. sz. 20—54. [11—14. század, Bulgáriában.]
- Tivcevo P.* : Az osztályharc a bizánci falvakban a 12. században. IP 1961. 1. sz. 76—99.
- Grill L.* : Clairvaux-i Bernát 19. capitulum Abälard ellen. HJ 80. (1961) 230—239. [1139]
- Pfaff W.* : A római egyház gazdasági és társadalmi tevékenysége a 3. és 4. lateráni zsinat között, 1179 és 1215. SW XLVIII/3. (1961) 360—374.
- Bultot R.* : A világ megvetése, az ember nyomora és méltósága III. Ince gondolkodásában. CCM IV/4. (1961. okt.—dec.) 441—456.
- Piacentini U.* : Gondolatok Aquinói Tamásról. WZHU X/4—5. (1961) 387—393.
- Lods J.* : A mindennapi élet néhány vonása a 12. századi irodalom tükrében. CCM 1961. 4. sz. 23—45.
- Queller D. E.* : A követ szerepének fejlődése. A tejlhatóság és a keresztetek és a velenetek között létrejött 1201. évi egyezmény. MA 1961. 4. sz. 479—502.
- Stoob H.* : A nyugati típusú város elterjedése Kelet-Közép-Európában. ZfO 1961. 1. sz. 25—84. [A 13. századtól.]
- Zientara B.* : Szczezin város szerepe az oderai és balti gabonakereskedelemben a 13—14. században. PH 1961. 3. sz. 413—444, 4. sz. 641—675.
- Hellmann M.* : Megjegyzések a német lovagrend társadalomtörténetének kutatásához. HJ 80. (1961) 126—142. [13. sz.-tól.]
- Jenko A. G.* : A császárság harca a pápaság világi igényei ellen a 14. század elején. (1314—1329) NDVSIN 1961. 3. sz. 167—188.
- Malowist M.* : A balti probléma az újabb portugál történetírásban. PH 1961. 1. sz. 12—22. [Balti-portugál kereskedelmi kapcsolatok a 14—18. században.]
- Trusen W.* : Késő-középkori jogtudomány és gazdasági etika 14. századi bécsi szakvélemények tükrében. SW Beiheft No. 43. (1961) 1—246.
- Hrochová V.* : A thesszaloniki zselátok felkelése és az olasz városok. BS 1961. 1. sz. 1—15. [A 14. század 40-es éveiben.]
- Day J.* : A mezőgazdasági árak a Mediterráneumban a 14. század végén, 1382. Ann 16/4. (1961. júl.—aug.) 629—656.
- Moravcsik Gy.* : A mameluk szultán görög irata a bizánci császárhoz. VV XVIII. (1961) 105—115. [1425—1428]
- Bobrik N. P.* : A grünwaldi csata. KSzISz 31. (1961) 133—137. [Ülés a csata 550. évfordulóján Moszkvában 1960. júl. 7-én.]
- Koroljuk V. D.* : A grünwaldi csata történelmi jelentősége. KSzISz 32. (1961) 72—85.
- Ştefănescu St.* : A románok részvétele a grünwaldi csatában. (1410. július 15.) S 1961. 1. sz. 5—22.
- Castro R. B.* : Amerika felfedezése és a világ földrajzi és történelmi integrációja. CHM VI/4. (1961) 809—832.
- Hoszowski St.* : Az árak alakulása a 16—17. században Közép-Európában. KH 1961. 2. sz. 297—314.
- Hoszowski St.* : Közép-Európa az árforradalom előtt, 16—17. század. Ann 16/3. (1961. máj.—jún.) 441—456.
- Malowist M.* : Lengyelország és az árak változása Európában a 16—17. században. KH 1961. 2. sz. 315—319.
- Delumeau J.* : A centralizáció fokozódása a pápai államban a 16. században. RH CCXXVI (1961. okt.—dec.) 399—410.
- Fasano-Guarini E.* : A 16. században hogyan közlekedtek a gályák. Ann 16/2. (1961. márc.—ápr.) 279—296.
- Mauro F.* : A interkontinentális minta felé: Európa tengerentúli expanziója 1500 és 1800 között. ECHR XIV/1. (1961. aug.) 1—17.
- Brunschwig H.* : A brit gyarmatosítás: A Csendes Óceán és az Indiai Óceán. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 457—470.
- Werner Th. G.* : Európai tőke a 16. század iberó-amerikai Montan-vállalkozásaiban. SW XLVIII/1. (1961) 18—55.
- Heydendorff W. E.* : Octavio Piccolomini tábornagy levelezése a bécsi Staatsarchivban. MÖS 14. (1961) 122—137. [1640-es évek.]
- Frilli O.* : Veszfália. Egy még mindig kifejlődésben levő jogtörténelmi probléma kezdete. NRS 1961. 1. sz. 66—108; II. sz. 201—229. [1648]
- Roberts M.* : Cromwell és a Baltikum. EHR LXXVI/300. 1961. júl.) 402—446.
- Goldinger W.* : Abraham a Santa Clara első írása. MÖS 14. (1961) 100—110. [Epitome elegerium, Bécs, 1670. kiadás.]
- Sauvy A.* : A színház és a társadalom a 18. században. Ann 16/3. (1961. máj.—jún.) 535—544.
- Dollot L.* : A konklávék és a francia diplomácia a 18. században. RHD 1961. 2. sz. 124—135.
- Erdmann Y.* : Franciaország keleti politikája és J. R. v. Patkul az Északi háború első éveiben. JGO 1961. 3. sz. 321—348. [1700—1704]
- Thomson M. A.* : XIV. Lajos és a „nagy szövetség” 1703—1710-ben. BIIIH 89. (1961. máj.) 16—35.
- Rüll G.* : A pápai kúria államrezonja egy új-sztoikus megítélésben, 1706. MÖS 14. (1961) 317—329.
- Benna H.* : Egy római királyválasztási terv, 111. (spanyolországi) Károly, 1708—1710. MÖS 14. (1961) 1—17.
- Vilar P.* : Megjegyzések az árak történetéhez. Ann 1961. 1. sz. 110—115. [E. J. Hamilton: The history of prices before 1750. című stockholmi referátumához.]
- Wilson G. B. L.* : Technikai eredmények a 19. század folyamán, 1775—1905. CHM VI/3. (1961) 517—555.
- Desfeuilles P.* : A hajózás a Szundon keresztül és Finnország orosz—svéd háborúja, 1788—1790. SW XI/VIII/1. (1961) 56—74.
- Schnabel Fr.* : Irodalmi tájékoztató. 19. század, 1789—1919. GWU 1961. 12. sz. 753—767.
- Bruhac J.* : Vissza a forrásokhoz: a gyarmatosítás és antikolonializmus Robespierre korában. Pensée 100. (1961. nov.—dec.) 43—56.
- Briggs A.* : Kolerá és társadalom a 19. században. PP 19. (1961. ápr.) 76—96.
- Kamenskij Z. A.* : A külföldi filozófia történetének megvilágítása az orosz felvilágosító irodalomban a 19. század első negyedében. VIMK 1961. 6. sz. 136—150.
- Schwankmayer M.* : Forrássanyag Galícia történetéről Csehszlovákia levéltáraiban. UIJZ 1961. 5. sz. 155—156. [1807—1849]
- Dobb M.* : Néhány gondolat az ipari forradalomról. IGSS 1961. 3—4. sz. 457—464.
- Lilley S.* : A tudomány az ipari forradalom kezdetének az idején. IGSS 1961. 3—4. sz. 465—495.
- Mihajlov M. I.* : Új adatok a „Vorwärts” betiltásáról. VI 1961. 12. sz. 190—194. [Párizs, 1844—1845.]
- A brüsszeli Demokratikus Szövetség 1847—1848-ban és Marx, Engels s Lelewel közreműködése. A dokumentumokat publikálja: F. Halicz, ZPW 1961. 3. sz. 100—127.
- Anderson O.* : A gazdasági hadviselés a krími háborúban. ECHR XIV/1. (1961. aug.) 34—47.
- Hösch E.* : Újabb irodalom (1940—1960) a krími háborúról. JGO 1961. 3. sz. 398—434.
- Di Nola C.* : Velence az európai politikában a zürichi békétől (1859. nov.) a bécsi békéig (1867. okt.) I. NRS 1961. I. sz. 109—139.
- Case L.* : Franciaország és a „Trent” affaire. RH CCXXVI. (1961) 57—86. [Egy 1861-ben amerikaiak által átkutatót angol hajó ügye.]
- Danyilova I. P., Kolpinszkij N. Ju., Rjabov F. G.* : Az I. Internacionáléra vonatkozó új dokumentumok áttekintése. VIK 1961. 3. sz. 170—178.
- Mirkind A. M.* : A 19. század 60-as éveinek munkás-

- mozgalma az NDK történészeinek megvilágításában. NNI 1961. 4. sz. 133–143.
- Orsagh Th. J.: A fejlődés vashán és acélban, 1870–1913. CSSH III/2. 1961. jan. 216–230. [Anglia elsőségének megszűnése.]
- Mosse W. E.: A krimi rendszer vége: Anglia, Oroszország és a Fekete-tenger semlegessége, 1870–1871. THJ IV/2. (1961) 164–190.
- Fieldhouse D. K.: „Imperializmus”: Történeti felülvizsgálat. ECHR XIV/2. (1961) 187–209.
- Birman M. A., stb.: Lenin és a szláv országok kommunista pártjának megalakulása. KSzISz 31. (1961) 3–49. [1896–1922.]
- Kuczynski J.: Megbízható sztrájkstatisztika kidolgozása az 1880–1945 évekre. JIG 1961. II. sz. 297–302.
- Rothfels H.: A nemzetiség és a határ a 19. század végén és a 20. század elején. VtZG 1961. 3. sz. 225–233.
- Edelman C. H.: A világ talajjének felhasználása és konzerválása a 20. században. CHM VI/3. (1961) 556–571. [Műtrágyázás, öntözés stb. útján.]
- Kolmas J.: Tibet a nemzetközi politikában a 20. század elején. ČCH 1961. 6. sz. 832–854.
- Jeruszalimszki A. Sz.: A német imperializmus és a nemzetközi intervenció diplomáciai előkészítése Kína ellen 1900-ban. NAA 1961. 4. sz. 68–105.
- Larkin M. J. M.: Emile Loubet, francia köztársasági elnök, látogatása Rómában és a pápai presztizs kérdése. THJ IV/1. (1961) 97–103. [1904.]
- Marchat H.: A Földközi tenger térségétől a Baltikumig. „Diplomáciai vihar” 1901–1908-ban. RHD 1961. 2. sz. 106–123.
- Vinogradov K. B.: A boszniai válság a külföldi történeti irodalom megvilágításában. (Szemle) NNI 1961. 6. sz. 125–135.
- Ritter G.: A militaristák szerepe az 1914-es háborús katasztrófa kitörésében. IIZ 193/1. (1961) 72–91.
- Grosfeld L.: A központi hatalmak lengyel politikájának gazdasági okai és céljai, 1914–1916. KII 1961. 1. sz. 31–68.
- Hillbrand E.: A bécsi hídfő az első világháborúban. MÖS 14. (1961) 138–144.
- Lehmann H.: Ausztria–Magyarország politikája Belgium iránt az első világháborúban. Adalék a német–osztrák–magyar szövetség történetéhez. HZ 192/1. (1961. febr.) 60–93.
- Curry G.: Woodrow Wilson, J. Smuts és a versaillesi békeszerződés. AHR LXVI/4. (1961. júl.) 968–986.
- Rain P.: Az amerikai izolacionizmustól a nyugati világ irányításáig. RHD 1961. 2. sz. 173–182. [1917–1940.]
- Eigelsberger P.: A Duna-medence országainak gazdasági kiegészítő jellege. DDr 1961. 3. sz. 193–200. [1918/1945.]
- Krtzman B.: Az Adria-kérdés a „négyek tanácsában” a párizsi békekonferencián, 1919. III. 24.–VI. 28. AII 3. (1961) 419–467.
- Berjokzin A.: Az Októberi Forradalom nagy hatása a történelem menetére. Kom 1961. 15. sz. 102–112.
- A Nagy Októberi Forradalom egy új korszak kezdete a társadalom fejlődésében. LC 1961. 10. sz. 12–24.
- Gyengyin J. A.: A szociál-reformista Internacionálé gyarmati politikája a két világháború között. NAA 1961. 5. sz. 101–113.
- Zielinski H.: „A független felső-sziléziai állam” kérdése az első világháború után, 1919–1921. APH IV. (1961) 34–57.
- Asada S.: Japán „speciális érdekei” és a Washingtoni konferencia, 1921–1922. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 62–70.
- Mlynárik J.: A burzsoá sztrájk-statisztikák kritikájához. HC 1961. 1. sz. 94–103. [1925–1930.]
- Stoecker H., Rosenfeld G.: A Szovjetunió javaslatai általános és teljes leszerelésre, 1927/28. ZG 1961. 1. sz. 13–27.
- Bljumental Sz. N.: A nyugati hatalmak képviselőinek tárgyalásai Németország újra-felfegyverzéséről 1932-ben. NNI 1961. 2. sz. 114–113.
- Windmüller F. P.: Szovjet munkaadók a Nemzetközi Munkáügyi Szervezetben (International Labour Organisation). Az 1930-as évek tapasztalata. IRSH VI/3. (1961) 353–374.
- Majszkij I. M.: Az 1933. évi világgazdasági konferencia Londonban. VI 1961. 5. sz. 51–71.
- Eichholtz D.: „A fasiszmus gazdaságtörténeti problémái” munkaközösség megalakításáról, 1933–1945. JfW 1961. 1. sz. 231–236.
- Sawicki J. M.: Európa általános biztonsága egyes lengyel sajtótermékek szerint, 1933–1939. SM 1961. 10. sz. 89–109.
- Keyser E.: Carl J. Burckhardt danzigi küldetése. ZfO 1961. 1. sz. 145–158. [Népszövetségi főbiztos 1937-től.]
- Stanislawski St.: Lengyelország az 1938. ápr. 29–30-i londoni konferencián szemben. APII IV. (1961) 58–84.
- Jauernig E., Wolfgramm E.: Új csehszlovák források és marxista tanulmányok Münchenről, 1938. ZG 1961. 3. sz. 688–711.
- Teichová A.: Nagy-Britannia az európai ügyekben, 1939. márc. 15.–aug. 21. Hist III. (1961) 239–336.
- Jeremin L. N.: Az ENSZ létrehozása történetének meg-hamisítása. NNI 1961. 1. sz. 105–113.
- Klokov V. I.: A második világháború jellege megváltozásának döntő tényezője. UIZs 1961. 3. sz. 49–60.
- Snejdárék A.: Dokumentumok az ún. „Ost” Generalplan létrejöttéhez. ČCH 1961. 3. sz. 422–431.
- A müncheni egyezmény nullifikálása. A dokumentumokat publikálja D. Rotfeld, SM 1961. 5. sz. 91–98. [1942–1944.]
- Dinčić K. M.: A szövetségesek és a jugoszláv ellenállás. RHDGM 42. (1961. ápr.) 27–48. [1941–1944.]
- Voroncov V. B.: A koreai kérdés a csendes-óceáni háború első éveiben, 1941–1946. KSzLNA XLV. (1961) 57–70.
- Groehler O.: Menetekel Dünkirchen. (A katonai villám-háborús stratégia lehetőségei és korlátai, Franciaország lerohanásának 1. fázisán ábrázolva.) ZG 1961. 6. sz. 1225–1250.
- Král V.: A cseh nép kiirtásának politikája, melyet a fasisztá megszállók a második világháború idején folytattak. S 1961. 1. sz. 23–48.
- A három nagyhatalom kormányfőinek teheráni konferenciája. Dokumentumok. SM 1961. 7. sz. 130–142., 8. sz. 88–99.
- Birjuzov Sz. Sz.: A balkáni felszabadító hadjárat. (Emlékezők.) NNI 1961. 6. sz. 91–101.
- Maculenko V., Szekisov V.: A szovjet történetírás a második világháborúról. RHDGM 43. (1961. júl.) 71–88.
- Schreiber Th.: A második világháború magyar történetírása. RHDGM 44. (1961. okt.) 39–56. [Bibliográfiával.]
- Beránek J.: A második világháború történetének tanulmányozása Csehszlovákiában az utóbbi két évben. VI 1961. 11. sz. 205–209.
- Boltyin Je. A., Cyeborin G. A.: Szovjet munka a második világháborúról. RHDGM 43. (1961. júl.) 51–70. [A világháború hatkötetes történetéről.]
- Ferro M.: Egy orosz nyelvű munka a második világháború történetéről. RHDGM 41. (1961. jan.) 29–40. [Iszraelban B. L. Gyíplomatyicscskaja Isz. Vel. Ottyecszesztvennoj Vojni. M. 1959. c. könyvről.]
- A hősi évek dokumentumai. Kom 1961. 9. sz. 30–38. [Jelentések, levelek a Nagy Honvédő háború idejéből.]
- Adler-Bresse Mlle.: A második világháború német forrásai. RHDGM 41. (1961. jan.) 41–62.
- Reynolds P. A.: Hitler háborúja? H. 48. (1961. okt.) 212–217. [Taylor A. J. P., „The Origins of the Second World War” c. könyvének kritikája.]
- Anderle A.: A Szovjetunió elleni hitlerista támadás ideológiai előkészítésének történetéből. VI 1961. 6. sz. 85–95.
- Poznyak V. G.: A történelem tanulságai. VI 1961. 6. sz. 13–24. [A Szovjetunió elleni fasiszta támadás 20. évfordulójára.]
- A történelem tanulsága figyelmeztet. (A Szovjetunió elleni német-fasiszta támadás 20. évfordulójára.) Ein 1961. 6. sz. 801–813.
- Serbanescu I.: Mindig aktuális történeti tanulságok. LC 1961. 6. sz. 25–35. [A Szovjetunió megtámadásának évfordulójára.]
- Cyeborin G. A., stb.: A történelem tanulságai. VIK 1961. 3. sz. 7–24. [A német fasiszták veresége a második világháborúban.]
- Klokov V. I.: A második világháború alatti ellenállási mozgalom jellegéről és periodizációjáról. NNI 1961. 5. sz. 80–90.

- Szemirjaga M. I.* : Az európai népek ellenállási mozgalmának nemzetközi jellege a második világháború éveiben. NNI 1961. 6. sz. 102—113.
- Boltjyn Je. A., Kunyina D. E.* : Az ellenállási mozgalom megérte kérdései. NNI 1961. 5. sz. 65—75.
- Boltjyn Je. A.* : A Szovjetunió és az ellenállási mozgalom Európában a második világháború éveiben. VI 1961. 9. sz. 3—21.
- Secchia P.* : Az európai ellenállási mozgalom és a szövetségek. NNI 1961. 5. sz. 76—79.
- Bartel W.* : A német ellenállási mozgalom és a szövetségek a második világháború idején. ZG 1961. 5. sz. 993—1013.
- Szovjet emberek részvétele az ellenállási mozgalomban és a népek testvéri szolidaritása a fasiszmus elleni harcban. (Okmánygyűjtemény.) NNI 1961. 4. sz. 190—194. [1941—1944.]
- Gross H.* : A Duna menti országok gazdaságpolitikai reformtörekvései. DDR 1961. 1. sz. 35—49. [1945—máig.]
- Belesuk A.* : A kapitalista országok külkereskedelmének háború utáni fejlődéséről. MEMO 1961. 5. sz. 65—75.
- Füllitz Fr.* : A dunai hajózás fejlődése 1955 óta. DDR 1961. 1. sz. 50—63.
- Glezerman G. Je.* : A mai korszak marxista—leninista jellemzése. VF 1961. 2. sz. 25—38.
- A mai történeti korszak marxista—leninista elemzése. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 3—11.
- A kapitalista országok ipari termelése. MEMO 1961. 3. sz. 154—157. [Indexszámok 1937—1960.]
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. MEMO 1961. 12. sz. 101—110. [1960—61.]
- A kapitalista országok gazdasági helyzete. (1960. első három negyedének konjunktúra-vizsgálata.) MEMO 1961. 2. sz. 3—179.
- A kapitalista országok gazdasági helyzete 1960-ban és 1961 elején. MEMO 1961. 7. sz. mell. 3—140.
- A gazdasági helyzet a nagy kapitalista országokban 1961 elején. BDW 1961. 1. sz. 1—23.
- A beruházások Nyugat-Németországban és más kapitalista országokban. BDW 1961. 7. sz. 1—20.
- Cseprakov V.* : Az imperializmus lenini elmélete és a kapitalizmus általános válságának új szakasza. Kom 1961. 2. sz. 23—38.
- Varga J.* : Marx „Tökéje” és a mai kapitalizmus. Kom 1961. 17. sz. 24—37.
- A kapitalizmus háború utáni ciklikus fejlődésének problémái. MEMO 1961. 4. sz. 90—102. [Vita Moszkvában Varga J., Marxista válságelmélet és konjunktúrakutatás” c. cikkéről.]
- Leontyev L.* : A világkapitalizmus válsága. Kom 1961. 15. sz. 113—123.
- Arzunjanjan A.* : A világkapitalizmus válsága. MEMO 1961. 12. sz. 3—25.
- Bozskov B.* : A kapitalizmus ellentmondásai a jelenlegi szakaszban. NV 1961. 5. sz. 62—76.
- Soldarczuk J.* : A kapitalizmus általános válságának néhány vonása. ND 1961. 4. sz. 68—79. [1923—1959.]
- Cogniot J.* : A kapitalizmus általános válságának harmadik szakasza. NNI 1961. 6. sz. 17—29.
- Georgiev L.* : Az amerikai imperializmus és új szakasz a kapitalizmus általános válságában. NV 1961. 7. sz. 59—73.
- Burns A. K.* : A világgazdasági verseny és az amerikai gazdaság. PSQ 1961. 3. sz. 321—331.
- Manukjan A.* : Az USA pozíciójának meggyengülése a kapitalista gazdaságban. MEMO 1961. 4. sz. 19—37.
- Stefanovicz J.* : Az amerikai stratégia és Európa. SM 1961. 8. sz. 30—49.
- Bozskov B.* : A kapitalizmus egyenletlen gazdasági és politikai fejlődése a mai korszakban. NV 1961. 7. sz. 64—76.
- Menysikov Sz.* : A háború utáni ciklus és a kapitalista gazdaság kilátásai. MEMO 1961. 9. sz. 53—67.
- Jackson J. E.* : A kapitalizmus általános válsága mélyül. PA 1961. 4. sz. 46—59.
- Lemin I.* : A nemzetközi viszonyok a kapitalizmus általános válságának új szakaszában. MEMO 1961. 4. sz. 3—18.
- Tymofeev T.* : Az osztályharc a kapitalizmus általános válságának új szakaszában. MEMO 1961. 5. sz. 25—29.
- Gyeborin G. A.* : A mai imperializmus gazdasága és politikája. VF 1961. 5. sz. 20—33.
- Duret J.* : Régi válságok és új válságok. (A monopóliumok korában.) CI 117. (1961. márc.—ápr.) 19—30.
- Bönisch A.* : A nemzeti költségvetés mint az imperialista és szociáldemokrata gazdaságpolitika eszköze. Ww 1961. 6. sz. 873—890.
- A szakszervezetek a kapitalista országokban. MEMO 1961. 5. sz. 151—157. [Statistikai adatok.]
- Veber A.* : A munkásosztály növekedése a kapitalista világban. MEMO 1961. 5. sz. 30—54.
- Ivanov N.* : A technikai haladás és a dolgozók helyzete a kapitalista országokban. MEMO 1961. 6. sz. 107—109.
- Colov P.* : A sztrájkmozgalom a kapitalista országokban. NV 1961. 1. sz. 49—59.
- Ciechomska Z.* : A nyugateurópai közös piac. ND 1961. 1. sz. 93—103.
- Ellentétek a nyugat-európai vas- és acéliparban. BDW 1961. 16. sz. 10—17.
- Lemin J.* : A kapitalista országok közötti ellentétek a jelenlegi szakaszban. Ww 1961. 1. sz. 108—116.
- Borisov Sz.* : A kapitalizmus valutarendszere a dollár válságának jegyében. MEMO 1961. 3. sz. 46—62.
- Bejazov Cs.* : Az arany-, dollár- és valuta-ellentétek a kapitalista világban. NV 1961. 3. sz. 47—63.
- Lipták L.* : A legfelső szintű konferencia előkészítése és meghívásának okai. IIC 1961. 1. sz. 68—93. [1960. május.]
- Svėrák V.* : A vámpolitika és a nyugat-európai integráció. NM 1961. 10. sz. 1253—1263.
- Kravcsenko I., Efitov Sz.* : A Vatikán a népek szabadsága és függetlensége ellen. Kom 1961. 5. sz. 87—94.
- Grabska W.* : A Német Szövetségi Köztársaság expanziója és a nyugateurópai integráció problémája. SM 1961. 9. sz. 53—70.
- Henry E.* : A neofasizmus. MEMO 1961. 6. sz. 51—66. [Fő központja Nyugat-Németországban.]
- Paikert G. C.* : A nemzeti kisebbség válsága. DDR 1961. 4. sz. 279—284.
- Surányi-Unger Th.* : A lakosság növekedése és a gazdaság fejlődése Délkelet-Európában. DDR 1961. 4. sz. 249—268.
- Fjodorov L.* : A mai tudomány és a nemzetközi viszonyok. MEMO 1961. 6. sz. 3—19.
- Ivanciu N.* : A szocialista világrendszer fölénye a kapitalizmussal való békés gazdasági versenyben. LC 1961. 12. sz. 33—44.
- Horn K. H.* : A szocialista világrendszer hatása a foglalkoztatottságra a kapitalista országokban. Ww 1961. 12. sz. 1777—1791.
- Vajda I.* : Ésszerűbb nemzetközi munkamegosztás a Kelet—Nyugat kereskedelemben. Ww 1961. 9. sz. 1318—1326.
- Alekszandrov D., Nakropin O.* : A békés egymás mellett élés és a jelenkor. MEMO 1961. 12. sz. 26—37.
- Ojzerman T.* : A burzsoá ideológia válsága jelenlegi szakaszában. Kom 1961. 17. sz. 105—115.
- Sapiro A.* : A gazdasági verseny és a két ideológia harca. VE 1961. 11. sz. 101—114.
- Gauzmyer N.* : A két rendszer gazdasági versenye és a tudományos-technikai haladás. MEMO 1961. 11. sz. 34—46.
- Tauchman J., Ordnung N.* : A világgazdasági verseny jelene és jövője. NM 1961. 4. sz. 486—495.
- Schürzler H.* : A szocialista világrendszer létrejötte és fejlődése. Összefoglaló áttekintés. ZG 1961. 6. sz. 1323—1354.
- Dugjinszkij I.* : A szocialista országok egységének gazdasági alapjai. Kom 1961. 5. sz. 103—112.
- Brauer R., Kunez W.* : A népgazdaság komplex fejlődése a szocialista országokban. Ww 1961. 7. sz. 1009—1025.
- Olejnyik I., Szarodubrovcszkaja O.* : A szocializmus világgazdasági rendszere fejlődésének törvényszerűségeiről. MEMO 1961. 8. sz. 3—14.
- Volkov N.* : A világi szocialista rendszer gazdasági fejlődésének sikerei. VE 1961. 4. sz. 130—138.
- Pavlov K. P.* : A munkamegosztás a szocialista országok közötti erejük megsokszorozásának fontos tényezője. VF 1961. 3. sz. 15—26.
- Lefranc P.* : A nemzetközi munkamegosztás a szocialista országokban. CC 1961. 9. sz. 1443—1451.

- Háy L.* : A szocialista országok gazdasági együttműködése. Ww 1961. 6. sz. 834–847.
- Wessely K.* : A KGST közlekedési gazdasága. DDr 1961. 1. sz. 65–90.
- Bauman Z.* : A szociológia a szocialista ipar szolgálatában. ND 1961. 8. sz. 139–144.
- Morgenstern K.* : A szocialista világ gazdasági rendszer fejlődésének követelményei és tendenciái. Ww 1961. 9. sz. 1300–1317.
- Dugyinszkij I.* : A világ szocialista piaca fejlődésének néhány vonása. VE 1961. 2. sz. 26–39.
- Reiman P.* : Az SZKP tapasztalatának felhasználása Kelet- és Közép-Európa országában a szocializmus építésének menetében. VIK 1961. 5. sz. 73–90.
- Altiszbajev A.* : A szocialista építés néhány sajátos vonása szovjet Belső-Ázsia népeinél. VIMK 1961. 6. sz. 9–24.
- Brodovics B. N.* : A bővített újratermelés üteme és mérve Ázsia nem szocialista országában. NAA 1961. 6. sz. 32–46.
- Beljajev Ju. N.* : A szocialista országok gazdasági fejlődési színvonalában mutatkozó különbségek felszámolása. (Az ázsiai szocialista országok példáján.) NAA 1961. 5. sz. 32–45.
- Kádár J.* : Válasz a jelenkor legfontosabb kérdéseire. Kom 1961. 16. sz. 130–131. [A XXII. kongresszus programjáról.]
- Tyimofjev T.* : A XXII. pártkongresszus és a világfejlődés. MEMO 1961. 11. sz. 3–20.
- Az SZKP XXII. kongresszusa — korunk legnagyobb eseménye. VIK 1961. 6. sz. 3–20.
- Az SZKP XXII. kongresszusának történelmi jelentősége. Sz 1961. 6. sz. 1367–1381.
- Szaniavski A.* : Három program. (Az SZKP programtervezetének megjelenése kapcsán.) ZPW 1961. 3. sz. 3–12.
- Marek Fr.* : A perspektívák. WZ 1961. 12. sz. 763–770. [A XXII. kongresszus után.]
- Az SzKP XXII. kongresszusa — gazdaság forrás a kommunista mozgalom számára. LC 1961. 12. sz. 3–18.
- Nyesztorov Hr.* : Új történelmi korszakot jelentő kongresszus. IP 1961. 6. sz. 3–11.
- Mihajlov M. I.* : A kommunista pártok harca a munkásosztály egységért és az összes demokratikus erők tömörítéséért. NNI 1961. 3. sz. 7–19.
- Burlackij F. M.* : A szocialista demokrácia virágzása. VIMK 1961. 5. sz. 3–13.
- Mihejev V. I.* : A humanizmus eszméi és a jelenkor. VIMK 1961. 5. sz. 30–45.
- Novoszelov Sz. P.* : A forradalmi mozgalom élesapata. VIK 1961. 5. sz. 129–143. [A világ kommunista pártjainak eredményei az utóbbi években.]
- A szocialista tábor létezésének szerepe és jelentősége a munkásosztály helyzetének fejlődése szempontjából a jelenlegi kapitalizmusban. (Tézisek.) Ein 1961. 10. sz. 1512–1523.
- Verhovszkij A.* : A munkásmozgalom demokratikus és szocialista feladatairól. MEMO 1961. 3. sz. 30–45.
- Minyjev P. D.* : Az európai szocialista országok kommunista és munkáspártjainak eszméi és szervezeti megerősítése. VTK 1961. 5. sz. 115–128.
- Butjenko A.* : A proletárdiktatúra történelmi missziója. Kom 1961. 14. sz. 48–59.
- Csernyajev A. Sz.* : A mai demokratikus mozgalmak okai és jellege a fejlett kapitalizmus országában. NNI 1961. 5. sz. 27–39.
- Ivanov N.* : A technikai haladás a kapitalista országokban és a munkanélküliség. MEMO 1961. 10. sz. 45–55.
- Petrov Szt.* : A baloldali erők előretörése a nemzetközi szociáldemokráciában. NV 1961. 2. sz. 36–48.
- Majdanjik K.* : A mai szociáldemokrácia eszméi-politikai válsága. MEMO 1961. 6. sz. 93–103.
- Ucszjacov A.* : A „Szocialista Internacionálé” az anti-kommunizmus zsákutójában. MEMO 1961. 6. sz. 104–107.
- Inezemcev N.* : A világszocializmus fejlődése és a nemzetközi viszonyok új szakasza. Kom 1961. 9. sz. 93–105.
- Szoroikin G. M.* : A világ szocialista rendszere fejlődésének törvényszerűségei. VAN 1961. 10. sz. 3–8.
- Blank A. Sz.* : A világ kommunista mozgalma — korunk leghatározatosabb politikai ereje. PIS 1961. 6. sz. 19–27.
- Jermolajev A. I.* : A szocializmus országainak áttérése a kommunista társadalom felső szakaszára. VIK 1961. 2. sz. 11–27.
- Todorszkij Ju.* : A szocializmus kommunizmusba való átnövésének útjai. PIS 1961. 3. sz. 9–21.
- Georgiev L.* : A szocializmusról a kommunizmusra való átmenet törvényszerűségei. NV 1961. 11. sz. 24–41.
- Konečny C.* : A szocialista rendszer további fejlődésének útja. NM 1961. 5. sz. 602–613.
- Vorholzer J.* : A munkásosztály szerepe az előrehaladott szocialista építés időszakában. Ein 1961. 8. sz. 1258–1265. [Beszámoló tudományos szemináriumról.]
- Hruscov N. Sz.* : A világ kommunista mozgalmának újabb sikereit. Kom 1961. 1. sz. 3–37.
- Gatovszkij L.* : A kommunista gazdaság felépítésének tudományos alapjai. Kom 1961. 17. sz. 10–23.
- Volgin V. P.* : A kommunizmus mint álomtól megvalósításának programjág. NNI 1961. 6. sz. 9–16.
- Mirszkij G. I., Sztjepanov L. V.* : A huszadi század és a kolonializmus. VI 1961. 4. sz. 41–61.
- Petrov B.* : Az imperializmus gyarmati rendszerének szétbomlása. NV 1961. 2. sz. 49–61.
- Szokorov G.* : A gyarmati rendszer összeomlása. MEMO 1961. 3. sz. 3–18.
- Tanu P.* : A mai kolonializmus és a nagy imperialista monopóliumok érdekei. LC 1961. 9. sz. 80–94.
- Topensarov Vl.* : Az Ázsiában és Afrikában újonnan felszabadult országok történelmi fejlődésének néhány sajátossága. IP 1961. 1. sz. 3–24.
- Dolgopolov Je. I.* : A kolonializmus és a háborúk. NAA 1961. 5. sz. 80–88.
- Lebegyev I. A.* : A kolonializmus és a nemzeti felszabadító mozgalom Océániában. NAA 1961. 5. sz. 57–66.
- Markov W.* : Nemzeti mozgalom és társadalmi osztályok a világ harmadán. CI 117. (1961. márc.–ápr.) 47–64. [A gyarmati országokban.]
- Szaveljev N.* : A nemzeti burzsoázia Délkelet-Ázsia országában. MEMO 1961. 4. sz. 38–51.
- Mirszkij G., Tjagunjenko V.* : A nemzeti-felszabadító forradalmak tendenciái és perspektívái. MEMO 1961. 11. sz. 21–33.
- Zarinye D.* : A gyarmati és függő országokban élő népek nemzeti felszabadító mozgalmának néhány vonása. VIK 1961. 1. sz. 16–25.
- Csernyajev N.* : Az ázsiai és afrikai országok kommunistái a szabadságért és nemzeti függetlenségért vívott harc élesapataiban. NAA 1961. 5. sz. 15–31.
- Melikjan O., Etyinger Ja.* : Ázsia és Afrika békeszerető országainak külpolitikája és ennek burzsoá kritikusa. NAA 1961. 6. sz. 60–70.
- Nguyen Khac Vien* : A haladás útjai a kevéssé fejlett országokban. Pensée 98. (1961. júl.–aug.) 14–26.
- Jevgenyev G.* : A kevéssé fejlett országoknak nyújtott gazdasági segítség problémája az „Ázsia Keizsai” (Ázsia gazdasága) c. japán folyóirat hasábjain. PV 1961. 1. sz. 152–157.
- Barthowski T.* : Pénzübeli segítség Ázsia és Közép-Kelet semleges országainak. SM 1961. 5. sz. 38–62. [Az utóbbi évtizedben.]
- Scsetyinyin V.* : A szocialista tábor országainak segítése — a felszabadult népek független nemzeti fejlődésének fontos tényezője. VE 1961. 6. sz. 72–83.
- Sedivý J.* : Csehszlovák népköztársaság és a gazdaságilag kevéssé fejlett országok. NM 1961. 7. sz. 797–807.
- Markov W.* : Két német állam — kétféle politika a független ázsiai és afrikai országok irányában. NAA 1961. 5. sz. 67–79.
- Sabad B. A.* : A nyugati burzsoá szociológusok az ázsiai és afrikai országok fejlődési útjairól. NAA 1961. 5. sz. 213–219.
- Sztjepanov L.* : A kevéssé fejlett országoknak nyújtott „segítség” az amerikai imperializmus stratégiájában. MEMO 1961. 8. sz. 15–30.
- Smelev N.* : A kevéssé fejlett országok elmaradottságának konzerválására vonatkozó burzsoá elméletek. VE 1961. 7. sz. 96–109.
- Kollontaj V. M.* : Új jelenségek a kevéssé fejlett országoknak nyújtott segítség imperialista politikájában. NAA 1961. 4. sz. 13–28.
- Frumkin A.* : Burzsoá elméletek a kevéssé fejlett országokba való tőke kivitelről. MEMO 1961. 4. sz. 77–89.

- Kuzn W., Huber G.: A nyugatnémet neokolonializmus és az új nemzeti államok iparosítása. Ein 1961. 6. sz. 869–885.
- Kresse W.: A Nemzetközi Újjáépítési Bank mint a neokolonializmus eszköze. DAP 1961. 3. sz. 344–357. [Táblázatok a Világbank tevékenységéhez, uo. 369–374.]
- Knyazinszkij V. B., Truhanovszkij V. G.: A háború és a béke problémája a ma történetében. VI 1961. 3. sz. 3–27.

Albánia

- Ivanova Ju. V.: A szokásjog Észak-Albániában mint etnográfiai forrás. SzE 1961. 3. sz. 53–65.
- Mile D.: Az 1847. évi parasztfelkelés Albániában új adatok tükrében. NAA 1961. 3. sz. 97–104.
- Stojančević Vl.: A társadalmi és politikai viszonyok Albániában Koszovo–Metohija körzetében a 20. század elején és az albán ellenállás az 1902–1903. évi török reformok ellen. IC XI. (1961) 175–212.

Anglia

- Mingay G. E., Thirsk J.: Gazdaságtörténeti publikációk Nagy Britanniában és Írországbán 1959-ben. EcHR XIII/3. (1961) 459–479.
- Heater D. B.: Angol iskolakönyvek, X. II 156. (1961) 33–40.
- English St.: Angol történeti iskolakönyvek. XI. II 158. (1961. okt.) 218–225.
- Guber A. A.: In memoriam Sir Charles Webster. NNI 1961. 6. sz. 170. [1886–1961.]
- Szadowszkaja M. Sz.: A gazdaság és a társadalmi viszonyok a briteknél Caesar i. e. 55–54-es hadjárata előtt. NDVSIN 1961. 4. sz. 205–214.
- Hollister C. W.: A norman hódítás és az angol feudalizmus kialakulása. AHR LXVI/3. (1961. ápr.) 641–663.
- Koszmínszkij Je. A.: Az angol feudalizmus néhány jellemző vonásáról. SzV XVII. (1960) 31–43.
- Gutnova Je. I.: A középkori Anglia társadalomtörténetének néhány problémája a mai angol–amerikai medievistikában. SzV XVIII. (1960) 79–104.
- Cheney C. R.: Szabályok az ünnepnapok megtartására a középkori Angliában. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 117–147.
- Walne P.: Matild imperatrix és Henry. dux Normandiae, „kettős oklevele” 1152-ből. EHR LXXVI. (1961) 649–654.
- Richardson H. G.: Gervase of Tilbury. II XLVI/157. (1961. jún.) 102–114. [Bolognai teológiai tanár az angol udvarban a 12. század második felében.]
- Cheney C. R.: Ferentínai János pápai legátus Angliában 1206-ban. EHR LXXVI. (1961) 655–660.
- Cazel F. A.: Az 1225. évi 15%-os rendkívüli angol hadiadó. BIHR 89. (1961. máj.) 67–81. [A Franciaország elleni háborúra.]
- Meekings C. A. F.: Adam Fitz William, †1238. BIHR 89. (1961. máj.) 1–15. [Hertfordshire-i lovag.]
- Szokolov V. V.: Francis Bacon, kora újító filozófusa. VF 1961. 4. sz. 86–97.
- Ault W. O.: A „glenynige” törvényei és az aratás problémái (a középkori Angliában). EcHR XIV/2. (1961) 210–217. [1282–14. század.]
- Titov J. Z.: Néhány adat a 13. századi lakosság-szaporodásról. EcHR XIV/2. (1961) 218–224.
- Taylor J.: A „Polychronicon” folytatásának fejlődése. EHR 298. (1961. jan.) 20–36. [Ranulf Higden chesteri szerzetes krónikájának verziói a 14. század történetéről.]
- Keen M.: Robin Hood — paraszt vagy úr volt? PP 19. (1961. ápr.) 7–15. [Holt J. C.: Néhány megjegyzés. Uo. 16–18.]
- Fraser C. M.: Néhány durhami dokumentum a Hilary parlamentről. 1404. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 192–199.
- Herde P.: Német államtanácsok és angol parlament. Megjegyzések Carsten: Princes and Parliaments in Germany. From the 15th to the 18th cent. c. könyvére. HJ 80. (1961) 286–297.
- Holmes G. A.: A „Libel of English Policy” röpirat. EHR LXXVI/299. (1961. ápr.) 193–216. [1436–1438.]
- Virgoe R.: A parlamenti tagok listája 1449 februárból. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 200–210.
- Scammell G. V.: Angol kereskedelmi hajózás a középkor végén: néhány keleti-partvidéki példa. EcHR XIII/3. (1961) 327–341. [1450–1550.]
- Brenner Y. S.: Árak és bérék Angliában, 1450–1550. BIHR 89. (1961. máj.) 103–105. [Disszertáció-kivonat.]
- Lander J. R.: Attainder és forfeiture, 1453–1509. THJ IV/2. (1961) 149–151. [Középkori büntetések Angliában: jog- és jószágvesztés.]
- Cliffe J. T.: A yorkshire-i gentry a polgárháború előestéjén. BIHR 89. (1961. máj.) 105–108. [Disszertáció-kivonat.]
- Jeffs R.: Pereskedés a Poyning és Percy családok között, példa a nyílt viszály és bírósági eljárás keresztződésére a 15. században. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 148–164.
- Fahy C.: IV. Edward és Elisabeth Woodville házassága. (Egy új olasz forrás.) EHR LXXVI. (1961) 660–672.
- Jordan W. K.: A modern filantropia angol előtörténete. AHR LXVI/2. (1961. jan.) 401–408. [1480–1660.]
- Elton G. R.: VII. Henrik. THJ IV/1. (1961) 1–29. [Válasz a kritikára.]
- Lavrovskij V. M.: A nagybirtok Angliában a 16–18. században. SzV XVII. (1960) 307–318.
- Brenner Y. S.: Az árak inflációja a korai 16. századi Angliában. EcHR XIV/2. (1961) 225–239.
- Elton G. R.: Állami tervezés a korai Tudor Angliában. EcHR XIII/3. (1961) 433–439.
- Stone L.: A házasság az angol nemesség körében a 16–17. században. CSSH III/2. (1961. jan.) 182–206. [W. J. Goode megjegyzései és L. Stone viszontválasza. Uo. 207–215.]
- Scarlsbrick J. J.: Az első angol, aki megkerüli a Jöreménység fokát. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 165–177. [16. század]
- Woodward G. W. O.: Néhány yorkshire-i kolostor mentesítése a feloszlítás alól. EHR LXXVI/300. (1961. júl.) 385–401. [1536–1539.]
- Poujol J. J.: Egy nemzetközi epizód a vallásháborúk előestéjén: Arron grófjának menekülése. RHMC VIII. (1961. júl.–szept.) 199–210. [1559.]
- Cross O. C.: Birtokcsere a Koronával, 1587–1588. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 178–183.
- Schulin E.: Anglia külkereskedelme a 17/18. században. Az irodalom szemléje. SW XLVIII/4. (1961) 503–537.
- Lamont W. M.: William Pyrenne ellentmondó írásai. BIHR 89. (1961. máj.) 108–110. [1600–1669. Disszertáció-kivonat.]
- Curtis M. H.: A Hampton Court-i konferencia és következményei. II XLVI. (1961) 1–16. [1603.]
- Van Eerde K. S.: Az I. Jakab által kinevezett bárók. Vita a király és a parlament között. JMH XXXIII/2. (1961. jún.) 137–147. [1611–1625.]
- Ranger T.: Strafford Írországbán: új értékelés. PP 19. (1961. ápr.) 26–45. [Th. Wentworth Strafford earle mint írországi megbízott a 17. század 30-as éveiben.]
- Kennedy D. E.: A parlament és a hajóhad, 1642–1648; a fegyelem és politika a hajóhadnál a polgárháború idején. BIHR 89. (1961. máj.) 100–102. [Kivonat.]
- Hardacre P. H.: Az 1929 óta Cromwell Oliverről megjelent irodalom. JMH XXXIII/4. (1961.) 1–14.
- Roberts M.: Cromwell és a Baltikum. EHR LXXVI/300. (1961. júl.) 402–446.
- Smout T. C.: A korai skót cukorgyártó cégek, 1660–1720. EcHR XIV/2. (1961) 240–253.
- Jones J. R.: Az angol királyi udvartól függő parlamenti tagok 1664-ben. BIHR 89. (1961. máj.) 81–91.
- Arnall P.: II. Jakab angol király és természetes gyermekei. Lányához, Henriette Fitz-James-hez intézett, kiadatlan levelei alapján, 1682–1687. RHD 1961. 2. sz. 145–154.
- Thomson M. A.: XIV. Lajos és III. Vilmos, 1689–1697. EHR 298. (1961. jan.) 37–58.
- Ossowska M.: A moralitás elköltői a vallástól. A deisták, szabadgondolkodók és szabadkőművesek a felvilágosodás korai évtizedeiben Angliában. SF 1961. 3. sz. 3–24.
- Price J. M.: Multilateralizmus és/vagy bilateralizmus a brit kereskedelmi mérlegek kiegyenlítésében az

- „Északkal” 1700 k. EcHR XIV/2. (1961) 254—274.
- Rose R. B. : Ár-ellenes tüntetések és belpolitika Angliában a 18. században. IRSH VI/2. (1961) 277—292.
- Brunschwig H. : A brit gyarmatosítás: A Csendes Óceán és az Indiai Óceán. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 457—470.
- Brunschwig H. : Anglia gyarmati politikája a 18. századtól az 1914. háború előestéjéig. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 441—460.
- Burton I. F. : „A hadügyminiszeri tanácsbizottság”. kísérlet a kabinetben Anna idején. THJ IV/1: (1961) 78—84. [1711.]
- Sperling J. G. : Az 1711. május 25-i szakasz, módosítás a Déltengeri Törvényen. Megjegyzés a pártok realitásához Anna korában. THJ IV/2. (1961) 191—202.
- Newman A. N. : Képviselőházi napló, 1714. márc.—jún. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 211—217.
- Jones G. H. : Angol diplomácia és olasz selyem Lombe korában. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 184—191. [1717—1739.]
- Klaveren J. : A Rue de Quincampoix és az Exchange Alley. Az 1719—1720-as spekulációs évek Franciaországban és Angliában. SW XLVIII/3. (1961) 329—359.
- Sheridan R. B. : A gyarmati gentry felemelkedése: Antigua példája, 1730—1775. EcHR XIII/3. (1961) 342—357.
- Fay C. R. : A. Dobbs, Adam Smith és a Walpole-féle fogyasztási adó tervezet. THJ IV/2. (1961) 203—207. [1732.]
- Newman A. N. : A Leicester ház politikája, 1748—1751. EHR LXXVI. (1961) 577—589.
- Hoh-Cheung, Hui L. H. : William Pitt és a megváltási törvény életbe léptetése, 1748—1788. EHR LXXVI/3000. (1961. júl.) 447—465.
- Schmidt H. : Anglia a rokokó és az ipari forradalom között. IJ 80. (1961) 298—303.
- Williams L. J. : A walesi bádoglemez-kereskedelem a 18. század derekán. EcHR XIII/3. (1961) 440—449.
- McKendrick N. : Josiah Wedgwood és a gyári fegyelem. THJ IV/1. (1961) 30—55. [Gyáros a 18. század második felében.]
- Hobsbawm E. : A brit ipari forradalom kezdetei. IGSS 1961. 3—4. sz. 496—516.
- Cohn B. S. : Az indiai státustól a brit államszerződésig. JEH XXI/4. (1961. dec.) 613—628. [1765—]
- Phillips N. C. : Edmund Burke és megyei petíciós mozgalom. 1779—1780. EHR LXXVI/299. (1961. ápr.) 254—278.
- Krynski St. : A brit „jakobinusok” a „The Anti-Jacobin” hetilap megvilágításában. KII 1961. 3. sz. 745—762.
- Mitchell A. : Társaságok alakulása Angliában „a szabadság és magántulajdon megvédésére”, 1792—1793-ban. THJ IV/1. (1961) 56—77.
- Hutt M. : A brit kormány felelőssége a Quiberoni hadjárat „megosztott vezetéséért”, 1795. EHR LXXVI/300. (1961. júl.) 479—489.
- Huttenback R. A. : Franciaország fenyegeti Indiát, Britannia kapcsolata Szinddel, 1799—1809. EHR LXXVI. (1961) 590—599.
- Halfin N. A. : Angol—szind kapcsolatok a 19. század első felében. KSzINA XLV. (1961) 3—17.
- Hartwell R. M. : Az életszínvonal emelkedése Angliában, 1800—1850. EcHR XIII/3. (1961) 397—416.
- Blaug M. : A tökéreproduktivitás a lancashire-i pamutiparban a 19. században. EcHR XIII/3. (1961) 358—381.
- Perkin H. J. : A középosztály nevelése és alkalmazása a 19. században. Kritikai megjegyzések. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 122—130.
- Musgrove F. : A középosztály neveltetése és alkalmaztatása a 19. században. EcHR XIV/2. (1961) 320—329.
- Hall A. R. : Hosszú hullámok az építésben a brit gazdaságban a 19. században. EcHR XIV/2. (1961) 330—332.
- Bohovichinov N. N., Gyivolkovszkij Sz. I. : Az orosz diplomácia és az 1812—1814. évi angol—amerikai háború. NNI 1961. 4. sz. 31—45.
- Broecker G. : Robert Peel és a béke megőrzésének ereje. JMH XXXIII/4. (1961. dec.) 363—373. [1812—1819.]
- Flinn M. W. : Az 1817. évi szegény-foglalkoztatási törvény. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 82—92.
- Sheridan R. B. : A nyugat-indiai cukorválság és a brit rabszolga-emancipáció, 1830—1833. JEH XXI/4. (1961. dec.) 539—551.
- Fraser P. : A nyilvános petíció és a parlament 1832 előtt. H 158. (1961. okt.) 195—211.
- Marshall J. D. : A nottinghamshire-i reformerek és hozzájárulásuk az új szegénytörvényhez. EcHR XIII/3. (1961) 382—396. [1832—1834.]
- Marchand J. : David Urquhart „The Portofolio” című folyóirata. Angol kísérlet titkos orosz okmányok publikálására, 1835—1845. RHD 1961. 2. sz. 136—144.
- Rozskov B. A. : Levél a szerkesztőséghez. (A Chartista Szövetség értékeléséről.) NNI 1961. 2. sz. 114—118.
- A chartizmusról folytatott vita eredményeihez. NNI 1961. 2. sz. 119—125.
- Semmel B. : A filozófiai radikálisok és a kolonializmus. JEH XXI/4. (1961. dec.) 513—525.
- Gutchen R. M. : Helyi reformok s centralizáció a 19. századi Angliában. THJ IV/1. (1961) 85—96. [A 40—60-as években.]
- Trofimov V. : Anglia politikája Abesszíniában 1848—1868-ban. KSzINA XLV. (1961) 18—37.
- Kindleberger C. P. : Külkereskedelm és gazdasági növekedés: Tanulások Britanniából és Franciaországból, 1850—1913. EvHR XIV/2. (1961) 289—305.
- Clements R. V. : A brit szakszervezetek és népszerű közgazdaságtan, 1850—1875. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 93—104.
- Taylor A. J. : A munkatermelékenység és technológiai újítás a brit széniparban, 1850—1914. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 48—70.
- Tholfsen T. R. : A demokráciára való áttérés a viktoriánus Angliában. IRSH VI/2. (1961) 226—248. [1850—60-as évek.]
- Fehrenbacher D. E. : Lincoln, Douglas és a „freceporti kérdés”. AHR LXXVI/3. (1961. ápr.) 599—617. [1850-es évek.]
- Cumpston M. : Néhány korai indiai nacionalista és szövetségeseik a brit parlamentben, 1851—1908. EHR LXXVI/299. (1961. ápr.) 279—297.
- Hilbert L. W. : A katonai-attaché szolgálat eredete Nagy-Britanniában, 1855—1874. RHD 1961. 2. sz. 155—160.
- Bourne K. : A Clayton—Bulwer szerződés és a brit ellenzék csökkenése az Egyesült Államok terjeszkedésével szemben, 1857—1860. JMH XXXIII/3. (1961. szept.) 287—291.
- Sirugo F. : A „kereskedelmi forradalom”. Tanulmány Angliáról és az európai kereskedelemről az olasz risorgimento korában. IGSS 1961. 2. sz. 267—297.
- Gutnova Je. V. : Th. Rogers és a gazdaságtörténeti rányzat megindulása az angol középorkutatásban a 19. század második felében (a 60—90-es, években). SzV XVII. (1960) 349—373.
- Bourne K. : Anglia háborús készülődése Észak ellen, 1861—1862. EHR LXXVI. (1961) 600—632.
- Segal H. H., Simon M. : Brit tőkebefektetések külföldön, 1865—1894. JEH XXI/4. (1961. dec.) 566—581.
- Harrison R. : A brit munkássztyál és az 1868. évi általános választások. H. IRSH VI/1. (1961) 74—109.
- Jones I. G. : Választások 1868-ban Merthyr Tydfilben, A politika egy ipari kisvárosban a 19. század közepén. JMH XXXIII/3. (1961. szept.) 270—286.
- Mosse W. E. : A krimi rendszer vége; Anglia, Oroszország és a Fekete-tenger semlegessége, 1870—1871. THJ IV/2. (1961) 164—190.
- Orsagh Th. J. : A fejlődés vasban és acélban, 1870—1913. CSSH III/2. (1961. jan.) 216—230. [Anglia elsőségének megszűnése.]
- Kunyina V. E. : Marx és Engels szerepe a brit szövetségi tanács létrehozásában és megerősítésében, 1871—1873. NNI 1961. 1. sz. 35—56.
- Fletcher T. W. : A nagy depresszió az angol mezőgazdaságban, 1873—1896. EcHR XIII/3. (1961) 417—432.

- Cowling M.: Lytton, indiai alkirály, a kabinet és az oroszok, 1878. aug.—nov. EHR 298. (1961. jan.) 59—79. [Az angolok Afganisztán elleni expedíciója.]
- Kraszinskyov A. N.: Lenin az angol munkásmozgalom néhány kérdéséről. VI 1961. 7. sz. 81—95.
- Gallacher W.: Emlékezők az angol munkásmozgalom történetére. NNI 1961. 6. sz. 75—90.
- Raszkin Z. M.: A Szociáldemokrata Szövetség megalakulása és szakadása Angliában. NNI 1961. 3. sz. 97—108. [A 19. század 80-as éveit.]
- Reeder D. A.: A városi haszonbérletek politikája a késő viktoriánus Angliában. IRSH VI/3. (1961) 413—430.
- Duffy A. E.: Új trade-unionizmus Britanniában, 1889—1890: újjáértékelés. ECHR XIV/2. (1961) 306—319.
- Drechsler H.: Német kísérletek az 1898-ban a portugál gyarmatok ügyében kötött német—angol egyezmény realizálására. ZG 1961. 7. sz. 1619—1631.
- Hanham H. J.: Néhány elhanyagolt életrajzi forrás: vidéki életrajzi lexikonok, 1890—1937. BHIR 89. (1961. máj.) 55—66.
- Gordon D. C.: Az admirális és a dominiumok hajóhada, 1902—1914. JMH XXXII/4. (1961. dec.) 407—422.
- Kertman L. Je.: Politikai nézeteltérések Angliában a cári Oroszországhoz való közeledés kérdésében az 1905—1907-es forradalom után. NDVSIN 1961. 1. sz. 115—131.
- Mogridge B.: Szakszervezeti harc és unióközi versengés az angol hajóiparban, 1911—1929. IRSH VI/3. (1961) 375—412.
- Liebman M.: A fábianizmus és a kommunizmus a Webb-testvérek és a Szovjetunió. II. IRSH VI/1. (1961) 49—73. [1912—1932.]
- Cox D.: A Munkáspárt Leicesterben: az ágazati fejlődés vizsgálata. IRSH VI/2. (1961) 197—211. [Az Independent Labour Party 1918 előtt és után.]
- Bajkova Je. B.: Az angol kommunista sajtó történetéből. NNI 1961. 5. sz. 157—162. [1920—1926.]
- R. P. D.: Negyven éven át. LM 1961. 7. sz. 290—300. [A Labour Monthly működésének 40. évfordulójára.]
- Undalszinov I. N.: A munkanélküliek mozgalma Angliában 1930—1932-ben. NNI 1961. 4. sz. 100—108.
- Teichová A.: Nagy-Britannia az európai ügyekben, 1939. márc. 15.—aug. 21. Hist III. (1961) 239—336.
- Pozgjevica L. V.: Anglia és a lend-lease törvény, 1941. NNI 1961. 4. sz. 46—60.
- Raubaum J.: A német imperializmus támadási tervei Anglia ellen a második világháborúban. DAP 1961. 10. sz. 1227—1235.
- Teichová A.: Nagy-Britannia külpolitikája a második világháború előestéjén. ZG 1961. 6. sz. 1251—1277; 7. sz. 1538—1553.
- Truhanovszkij V. G.: Fontos szakasz az angol—szovjet kapcsolatokban a második világháború alatt. VI 1961. 6. sz. 39—61.
- Pecsanszkij V.: A balrafordulás Anglia munkásmozgalmában. MEMO 1961. 6. sz. 112—116.
- Carrighan P.: Nagy-Britannia Kommunista Pártja és a szakszervezeti mozgalom problémái. VIK 1961. 1. sz. 88—110.
- Mihajlov V.: Nagy-Britannia labourista pártja. MEMO 1961. 9. sz. 140—146.
- Dutt P.: Nagy-Britannia labourista pártjának fő problémái a jelenlegi időszakban. NNI 1961. 5. sz. 15—26.
- Heszin Je.: A biztosító monopóliumok az angol finanszírozási rendszerében. MEMO 1961. 9. sz. 117—129.
- Hilpert M.: Az állami monopóliumok, mint a brit finanszírozási oligarchia profitforrásai. DAP 1961. 4. sz. 457—466.
- Milejkovszkij A.: A Délafrikai Unió kiválása a Commonwealthből. MEMO 1961. 6. sz. 67—78.
- Dallon J. H.: A gyarmat és az anyaország. A brit uralom az Aranyparton és ennek hatása a mai Ghana iránti megértés szempontjából. JEH XXI/4. (1961. dec.) 552—565.
- Bogdanov O.: Angol—amerikai harc az értékesítési piacokért. MEMO 1961. 6. sz. 131—138. [Visszatekintéssel az utóbbi tíz évről.]
- Dockhorn K. L.: Anglia és Németország — egy szellemi történelmi antithesis? GWU 1961. 9. sz. 533—548.
- Rosenfeld G.: Új szovjet irdalom az angol—szovjet kapcsolatok történetéhez. ZG 1961. 4. sz. 939—944.

Ausztria

- Mall J.: Matthias Murko tevékenysége és jelentősége a délkelet-európai kutatás számára. (Születésének 100. évfordulójára.) SoF XX. (1961) 225—244. [Osztárk szlavista.]
- Kraus W.: Gebhard Rath, az Osztárk Áll. Levéltár főigazgatója, 60. születésnapjára. MÖS 14. (1961) IX—X.
- Homma J. K.: A Nicky grófok nebersdorfi udvari levéltára, a burgenlandi főúri család- és helytörténet értékes forrása. MÖS 14. (1961) 145—151.
- Kühnel H.: Krems és Stein városok levéltárjai. MÖS 14. (1961) 152—170.
- Tiefenthaler M.: A vorarlbergi tartományi levéltár és állagai. MÖS 14. (1961) 378—393.
- Pillich W.: A Hausarchiv tervezett átköltöztetése II. József császár által 1782-ben. MÖS 14. (1961) 261—264.
- Winkelbauer W. E.: A Registratrától az Archivumig. A Pénzügyi Levéltár fejlődése 1829—1892 között Bécsben. MÖS 14. (1961) 492—506.
- Mack K.: A bécsi „Arbeitsgemeinschaft Ost” feladatai és tervei. Sol XX. (1961) 293—298.
- Moro G.: A legrégibb eredeti oklevél a karintiai országos levéltárban. MÖS 14. (1961) 213—227. [Karlmann király diplomája a bajor Ötting kolostornak, 878.]
- Uhlirz J.: Megjegyzések az ausztriai „Privilegium minus”-hoz (1156) és a „tres comitatus” kérdése. SoF XX. (1961) 23—32.
- Mal J.: A karintiai hercegség sajátossága. SoF XX. (1961) 33—73. [A 11. századtól.]
- Dinklage K.: Karintiai városalapítások Bernát herceg idején, 1202—1256. MÖG LXIX/1—2. sz. (1961) 85—90.
- Waldstein-Wartenberg B.: Fülöp király kiváltságlevele az arcei grófnak, MÖS 14. (1961) 447—464. [1208.]
- Santifaller L.: Daz ist der gelt ze Guvedaun. (Egy tiroli urbárium a 14. század elejéről.) MÖS 14. (1961) 344—367.
- Wiesner H.: Johannes dictus Comes karintiai vice-dominus ratioja, 1331. május 24. MÖS 14. (1961) 487—491.
- Ernst A.: Az 1392. évi kismartoni udvari döntés. MÖS 14. (1961) 80—87.
- Neck R.: Ulrich von Eizing sajátkezű végrendelete, 1441. MÖS 14. (1961) 228—239.
- Šabanović H.: Bosznia katonai szervezete 1463-tól a 16. század végéig. GDIBH 4. (1961) 173—224.
- Mazal O.: Dr. J. Tichlt jegyzete a III. Frigyes és Korvin Mátyás közti vitáról, 1477—85. MÖG LXIX/1—2. sz. 97—99.
- Macek J.: A tiroli parasztháború és Velence politikája, 1525—1532. Hist III. (1961) 73—86.
- Kellenbenz H.: A Grimaldiak és a Habsburg ház a 16. század elején. SW XLVIII/1. (1961) 1—17.
- Regele O.: A Habsburg-(lotharingiai) katonai diplomácia fejlődése. MÖS 14. (1961) 300—316. [A katonai attachék kb. a 17. sz.-tól.]
- Coreth A.: Mária Eleonora császárnő, III. Ferdinánd özvegye, és a karmelita apácák. MÖS 14. (1961) 42—63. [1600-as évek.]
- Posch Fr.: A neudauri grófok utasításai gazdaszítzjeiknek mint gazdaság- és társadalomtörténelmi forrás. MÖS 14. (1961) 265—287. [1700 k.]
- Mikolitzky H. L.: Holics és Sasvár I. Ferenc István császár mintagazdaságai. MÖS 14. (1961) 190—212.
- Rausch W.: Ausztria első ügyvivője Varsóban Lengyelország 1772-es első felosztása után. MÖS 14. (1961) 288—299.
- Prokopovitsch E.: A bécsi „Titkos Szövetség” és Basilius Balš bukovinai bojár. SoF XX. (1961) 274—278. [1780-as évek.]
- Wandruszka A.: II. Lipót császár egyénisége. HZ 192/2. (1961. ápr.) 295—317.
- Winter O. F.: Egy Károly főherceg emlékmű tervezete Regensburgban, 1801/1802. MÖS 14. (1961) 507—531.
- Wohlgenuth-Kotasek E.: János főherceg Mária Lujzához írt leveleiben. MÖS 14. (1961) 532—548 [1810—1841.]

- Blaas R.*: A cs. k. iratviszasszármaztatási bizottság tevékenysége Párizsban 1814–1815-ben. MÖS 14. (1961) 18–41.
- Żywiecziński K.*: Metternich a legújabb történetírás fényénél. KH 1961. 2. sz. 423–433.
- Schroeder P. W.*: Metternich tanulmányok 1925 óta. JMII XXXIII/3. (1961. szept. 237–260.
- Benedikt H.*: A német Zollverein és Ausztria. DDr 1961. 1. sz. 25–34. [1817–1918.]
- Mechtler P.*: Az osztrák vasútpolitika Olaszországban, 1835–1866. MÖS 14. (1961) 171–189.
- Winter E.*: Egy jelentős megbeszélés I. Miklós cár és Metternich között 1846 újev napján. ZG 1961. 8. sz. 1861–1870.
- Woinowich M.*: Philipp Freiherr von Krauss. Pénzügyminiszter 1848-ban. MÖS 14. (1961) 549–562.
- Sturmberger H.*: J. F. Böhmert egy levele A. v. Spaunhoz. MÖS 14. (1961) 368–377. [1849.]
- Wagner W.*: Radetzky tábornagy könyvtára. MÖS 14. (1961) 421–446. [1858. hagyatékai leltár.]
- Cornaro A.*: Ausztria és a mexicói szabadságharc. MÖS 14. (1961) 64–79. [1860-as évek.]
- Kölb E.*: Az októberi diploma. Az alkotmányos monarchia bevezetése Ausztriában. A 100. évforduló. DDr 1961. 1. sz. 1–11.
- Koralka J.*: A német-osztrák nemzeti kérdés a Szociáldemokrata Párt kezdetiben. Hst III. (1961) 109–158. [1860-as évek.]
- Stajner H.*: Az első boszniai okkupáció és az osztrák munkásmozgalom. ZDN 30. (1961) 156–160.
- Weinzler-Fischer E.*: A keresztény-szocialista mozgalom kezdetei Ausztriában. Gr. A. Pergon levelezése nyomán. MÖS 14. (1961) 465–486. [1870–90-es évek.]
- Rutkowski E. R.*: Gróf Kálnoky Gusztáv. (Életrajzi vázlat.) MÖS 14. (1961) 330–343. [1881–94. külügyminiszter.]
- Vojnović N.*: Ellenállás az általános hadkötelezettség bevezetése ellen Boka Kotorában 1882-ben. GDIBH XI. (1961) 289–296.
- Bratulić V.*: A délszláv képviselők együttműködése a birodalmi tanácsban (1894–1900) és a nemzetiségi kérdés Ausztriában. AJI 3. (1961) 5–68.
- Wagner H.*: A cenzúra a Burgtheaterban Schlenker igazgatósága idején, 1898–1910. MÖS 14. (1961) 394–420.
- Schorke C. E.*: Politika és psyche a századvégi Bécsben: Schnitzler és Hofmannstahl. AHR LXVI/4. (1961. júl.) 913–929.
- Vinogradov K. B.*: A boszniai válság a külföldi történeti irodalom megvilágításában. (Szemle) NNI 1961. 6. sz. 125–135.
- Piszarev Ju. A.*: Ausztria-Magyarország délszláv népeinek nemzeti felszabadító mozgalma a balkáni háborúk idején (1909–1913). ÚJTSZ XXII. (1961) 169–224.
- Lehmann H.*: Ausztria-Magyarország politikája Belgium iránt az első világháborúban. Adalék a német-osztrák-magyar szövetség történetéhez. HZ 192/1. (1961. febr.) 60–93.
- Hauptmann F.*: Tervek Bosznia és Hercegovina államjogi státusának megváltoztatására az első világháború elején. GDIBH XI. (1961) 87–109.
- Ragionieri E., Valiani L.*: Az osztrák szociáldemokrácia és az olasz szocialisták 1914 augusztusában. (W. Ellenbogen beszélgetése B. Mussolinivel és Claudio Trevessezel.) IGSS 1961. 1. sz. 100–113.
- Peball K.*: A Kriegsarchiv irodalmi kiadványai a világháború alatt, 1914–1919. MÖS 14. (1961) 240–260.
- Whiteside A. G.*: Nemzeti szocializmus Ausztriában 1918 előtt. VIZg 1961. 4. sz. 333–359.
- Rakovszkij M. Je.*: Az osztrák–német okkupáció csődje Ukrajna déli részén 1918-ban. ISZSZR 1961. 2. sz. 135–143.
- Colombo C.*: Dél-Tirol sorsa 1919–1945. DAp 1961. 8. sz. 967–980.
- Pricker D. P., Tyeper Je. M.*: Ausztria proletariátusának fegyveres felkelése 1934-ben. NNI 1961. 1. sz. 90–104.
- Bieberle J., Bartošová S.*: Osztrák munkások antifasiszta harcának visszhangja Morvaországban, 1934. febr. SPIHUO II. (1961) 209–230.
- Künstlinger R.*: Az osztrák proletariátus fegyveres harca az ausztró-fasizmus ellen 1934-ben és az ausztró-marxizmus néhány problémája. ČČII 1961. 5. sz. 652–676.
- Strobl Fr.*: 25 évvel ezelőtt és ma. (Az 1936. júliusi osztrák–német „egyezményhez”.) WZ 1961. 7/8. sz. 460–470.
- Zangerle I.*: A felvilágosult patriotizmus problémájához. Ausztria példáján bemutatva. GWU 1961. 2. sz. 93–103. [20. század.]
- Kojić Br.*: Ausztria és a tengeri kikötők, különös tekintettel Triesttre és Fiuméra. AJI 3. (1961) 169–217. [1952–1959.]
- Flicker L.*: Aktuális agrárkérdések Ausztriában. WZ 1961. 10. sz. 666–674.
- Maché L.*: Ausztria termelőerőinek fejlődése a külkereskedelmi statisztika tükrében. WZ 1961. 9. sz. 583–587.
- Fiala E.*: Nyugatnémet gazdasági pozíciók Ausztriában. WZ 1961. 3. sz. 153–160.
- Bohmann A.*: A kiűzött Volksdeutsch-ok Ausztriában. ZFO 1961. 3. sz. 432–461.
- Grünwald L.*: Neonácizmus és neofasizmus Ausztriában. WZ 1961. 4. sz. 236–247.
- Veiter Th.*: Dél-Tirol mint jogi és állampolitikai probléma. DDr 1961. 1. sz. 12–24.
- Strobl Fr.*: A déltirol-i fiaszkó. WZ 1961. 11. sz. 718–734.

Belgium

- Willequet J.*: Új kutatási központok Belgiumban RH CCXXV. (1961. jan.–márc.) 165–168.
- Van Houtte J. A.*: Antwerpen a 15–16. században: fellendülés és tetőpont. Ann 16/2. (1961. márc.–ápr.) 248–278.
- Lebrun P.*: Az ipari forradalom Belgiumban. A vidéki gazdaság szerkezeti felépítése és felbomlása. IGSS 1961. 3–4. sz. 548–658.
- Petri Fr., Schöller P.*: A franc-tireur probléma tisztázásához, 1914. aug. VIZg 1961. 3. sz. 234–248. [A németek belgiumi bevonulásakor.]
- Platkovszkij V.*: Az osztályharc marx elmdete és a belgiumi események. Kom 1961. 2. sz. 81–90.
- Burnel E.*: Belgium munkásmozgalmának problémái. Kom 1961. 8. sz. 73–81.
- Malov V.*: A belgiumi általános sztrájk jellege és jelentősége. MEMO 1961. 6. sz. 123–126.
- Novikov R., Pankov Ju.*: Az osztályharc fellendülése Belgiumban. MEMO 1961. 3. sz. 19–29.
- Paolát V.*: A belgiumi sztrájk és háttere. NM 1961. 2. sz. 253–258.
- Moulin G.*: A belgiumi helyzet. CC 1961. 5. sz. 1030–1037.

Bulgária

- Pundeff M.*: A bolgár történetírás, 1942–1958. AHR LXVI/3. (1961. ápr.) 682–693.
- Kosztova E.*: A Szovjetunióban 1958–1960-ban Bulgária történetéről megjelent cikkek bibliográfiája. IP 1961. 3. sz. 124–130.
- Hadzsiniolov V.*: A bolgár állami levéltárak 10 éve. IP 1961. 5. sz. 109–113.
- Alexiev M.*: A levéltárügy Bulgáriában. Am 1961. 2. sz. 55–58.
- Cimponeriu E., Constantinescu A.*: Anyaggyűjtő útunk a Magyar Népköztársaságban és a Bolgár Népköztársaságban. S 1961. 1. sz. 168–170.
- Primov B.*: Az első bolgár állam gazdasága és politikai szerepe a középkori európai nemzetközi viszonyokban. IP 1961. 2. sz. 33–62.
- Kondov N. K.*: A földművelési rendszer bolgár földön és a szomszédos területeken a Balkán félszigeten a középkorban. VV XIX. (1961) 3–13. [8–14. század.]
- Cankova-Petkova G.*: A feudális járadék bolgár földön bizánci uralom alatt. VV XIX. (1961) 3–25. [11. század.]
- Cončev D., Stoilov St.*: Aszen vára. BS 1961. 1. sz. 20–54. [11–14. század.]
- Hrisztov Hr.*: A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Bulgária történetében. IP 1961. 3. sz. 83–107. [16–18. század, a mezőgazdaságban.]
- Todorov N.*: A gazdasági fejlődés és a kapitalizmus kezdeti bolgár földön török uralom alatt. IP 1961. 8. sz. 87–105.

- Kiszelkov V. Sz.*: Adalékok Szofroni Vratsanszki életrajzához. IP 1961. 5. sz. 75–78. [1819. sz. ford.]
- Milkova F.*: A mirije-birtokok öröklési jogának problémájáról, 1839–1871. IP 1961. 3. sz. 73–82.
- Nyijajik V. V.*: Kogyinyec orosz diplomata küldetése Bulgáriába az 1841-es nisi felkelés után. NDVSIN 1961. 1. sz. 146–158.
- Popova A. A.*: Georgi Rakovszki és a bolgár kultúra. VIMK 1961. 5. sz. 61–73. [1821–1867.]
- Szigyelnyikov Sz. I.*: G. Sz. Rakovszki ideológiája értékelésének kérdéséhez. KSzISz 32. (1961) 46–50.
- Georgiev E.*: A Miladinov fivérek hozzájárulása történeti, kulturális és irodalmi fejlődésünkhöz. Tragikus haláluk 100. évfordulójára. NV 1961. 12. sz. 65–75.
- Burmov Al. K.*: A bolgár nemzeti forradalmi mozgalom és a bolgár emigráns burzsoázia 1867–1869-ben. IP 1961. 5. sz. 33–58.
- Burmov Al.*: Létezett-e egy bolgár forradalmi központi bizottság Bukarestben 1869–1872-ben? IP 1961. 3. sz. 34–47.
- Bacinszki A. D.*: Újabb adalékok Ljuben Karavelov oroszországi tartózkodásához, 1869. IP 1961. 5. sz. 79–85.
- Jelavich Ch. B.*: A Dunai Fejedelemségek és Bulgária orosz protektorátus alatt. JGO 1961. 3. sz. 349–366.
- Todorov G. D.*: Az agrárkérdés és a menekült kérdés rendezése a Bolgár Fejedelemségben a felszabadulás utáni első években, 1879–1881. IP 1961. 1. sz. 25–52.
- Todorov G.*: A bolgár burzsoá kormány politikája az agrár- és menekült kérdésben az 1881. évi államcsíny után, 1881–1886. IP 1961. 2. sz. 3–32.
- Rakočević N.*: Montenegro álláspontja Bulgária egyesítési kérdésében és az 1885. évi szerb–bolgár háború. IZCG XVIII/4. (1961) 623–636.
- Ganov B.*: D. Blagoev harca a bolgáriai szocialista pedagógusok mozgalmának megteremtéséért. IP 1961. 4. sz. 84–93. [1890-es évtől.]
- Sarova Kr.*: A bolgár szocialista mozgalom a buzdudzsai kongresszus előestéjén, 1890–1891. IP 1961. 4. sz. 41–74.
- Caney P.*: A Bolgár Szociáldemokrata Párt kiadói tevékenysége a buzdudzsai kongresszust követő években, 1891–1894. IP 1961. 4. sz. 75–83.
- Ormandziev Iv.*: Szükséges helyesbítések a macedóniai és tráciai forradalmi mozgalom történetében. IP 1961. 2. sz. 75–77. [1893–1905.]
- Topalov Vl.*: A Radoszlavov-kormány történetéhez (1899. jan. 19.–1900. nov. 27.) IP 1961. 6. sz. 12–45.
- Vaszilev K.*: Az objektív és szubjektív feltételek a szoros szocialista, marxista áramlat létrejöttéhez és fejlődéséhez Bulgáriában. NV 1961. 7. sz. 14–30. [1903 előtörténete.]
- Hadzsiniukolov V.*: N. A. Szemasko és Bulgária. IP 1961. 4. sz. 93–107. [1913–1918.]
- Csernyavszkij G. I., Daszkalov D.*: Az orosz fehér-emigránsok sorsa Bulgáriában. ISzSzSzR 1961. 1. sz. 109–117.
- Anev P.*: A kommunista mozgalom Plovdiv körzetében az első világháború után, 1918–1922. IP 1961. 3. sz. 48–72.
- Grisina R. P.*: A munkásmozgalom újabb fellendülése Bulgáriában a kapitalizmus ideiglenes és részleges stabilizációjának éveiben. UZISz XXII (1961) 25–71.
- Micsev D.*: Todor Grudov fegyveres csapata Sztrandsza vidékén 1924-ben. IP 1961. 1. sz. 53–76.
- Bozskov I.*: A proletariátus elnyomordása a kapitalista Bulgáriában. NV 1961. 8. sz. 82–86. [1929–1944.]
- Zlidnyev V. I.*: Aszen Zlatarov társadalmi-kulturális tevékenysége. (Születésének 75. évfordulójára.) KSzISz 32. (1961) 51–71.
- Nedev N. T.*: A Népfrent akciója Aszen Zlatarov professzor temetésén. IP 1961. 5. sz. 68–74. [1936. dec.]
- Daszkalov D., Bocsev I.*: Mozgalom Bulgáriában a Szovjetunióval való barátsáért és a szövetségért 1940-ben. IP 1961. 5. sz. 59–68.
- Valev L. B.*: Bulgária gazdasága a második világháború előestéjén. KSzISz 32. (1961) 12–26.
- A Lengyel Munkáspárt sürgőnyei Georgi Dimitrovhoz, 1942–1943. KH 1961. 4. sz. 174–180.*
- Sarlanov D.*: A Hazai Front illegális sajtója, 1 42–1944. IX. 9. IP 1961. 2. sz. 63–75.
- Heiber H.*: Borisz cár halála. VFZg 1961. 4. sz. 384–416. [1943.]
- Sztoimenov Sz.*: Antifasiszta tüntetés Szófiában 1943. márc. 3-án. IP 1961. 6. sz. 81–86.
- Davidov N.*: Hogyan menekültek meg a bulgáriai zsidók Hitler elől. PA 1961. 12. sz. 50–53.
- Koen D.*: A bolgár népgazdaság kirablása a megszálló német katonaság ellátása céljára a második világháború alatt. IP 1961. 4. sz. 3–40.
- Petkov P.*: Az 1944. IX. 9-e után spekulációval és illegális úton szerzett vagyon elkobzása. IP 1961. 3. sz. 3–33.
- Dragoljubov P.*: A Nemzeti Front és a néphatalom (1944–1946). NV 1961. 9. sz. 70–79.
- Trifonova M.*: A Bolgár Kommunista Párt harca a kollektivizálás megerősítéséért és teljes győzelméért a BKP KB áprilisi plénuma után (1955. ápr.–1958. jún.). IP 1961. 5. sz. 3–32.
- Janey J.*: Új szakasz a szocialista demokrácia történetében Bulgáriában. NV 1961. 2. sz. 3–18.
- Andrejev L.*: Az ipar fejlődésének alapvonalai a Bolgár Népköztársaságban. WZHU X/4–5. (1961) 525–540.
- Couret B.*: A szocialista mezőgazdaság felépítése Bulgáriában. CC 1961. 11. sz. 1812–1831.

Csehszlovákia

- Kopecký V.*: A Csehszlovák Kommunista Párt 40 éve. Kom 1961. 7. sz. 97–105.
- Kuzmin M. N.*: A Csehszlovák Kommunista Párt 40. évfordulójára. VAN 1961. 8. sz. 110–111. [A SzTA ülése.]
- Marjina V. V.*: Tudományos ülésszak a Csehszlovák Kommunista Párt 40. évfordulóján. VI 1961. 8. sz. 166–167.
- Vlaszova M. N.*: A Csehszlovák Kommunista Párt jubileuma. VIK 1961. 4. sz. 227–229.
- Hendrich J.*: Csehszlovákia Kommunista Pártja a szocialista rendszer győzelméért vívott harc élén. VIK 1961. 3. sz. 59–76.
- Bulanze Ju. D.*: Tudományos konferencia Csehszlovákia és a Szovjetunió népeinek testvéri kapcsolatairól a történelem során. VAN 1961. 4. sz. 112. [Prága, 1960. dec. 8–10.]
- S. J.*: A csehszlovák–magyar történelembizottság I. ülésszaka. HČ 1961. 1. sz. 174. [Bratislava, 1960. jún. 13–17.]
- Buszko J.*: A lengyel–csehszlovák történelembizottság IV. konferenciája Bratislavában. KII 1961. 2. sz. 565–566. [1960. XI. 23–25.]
- Kolejka J.*: A csehszlovák–lengyel történelembizottság V. ülése. SS 1961. 3. sz. 370. [Poznań, 1961. május 10–12.]
- Köpstern H.*: A német–csehszlovák történelembizottság XI. ülése. ZG 1961. 2. sz. 453–454.
- Grobelný A.*: Tudományos konferencia Katoviceben a revansizmusról. SS 1961. 2. sz. 267–276. [1961. jan. 26.]
- Krasza M.*: A csehszlovák orientalisták IV. tudományos konferenciája. NAA 1961. 3. sz. 242–244. [1960. nov. 28–30.]
- Mariánek V.*: Konferencia az Ostrava-vidék történeti irodalmáról. SS 1961. 2. sz. 277–278. [1961. jan. 18.]
- Kiskin L. Sz.*: Konferencia P. J. Safárik halálának 100. évfordulóján. VAN 1961. 9. sz. 101. [Csehszlovákiában, máj. 29.–jún. 2.]
- Bokes F.*: Konferencia P. J. Safárik halálának 100. évfordulóján. HČ 1961. 4. sz. 702–703.
- Ficek V.*: Tudományos konferencia P. J. Safárik életéről és működéséről. SS 1961. 3. sz. 372–373.
- Sivek A.*: Néhány megjegyzés P. J. Safárik korai műveire. (Halálának 100. évfordulójára.) SS 1961. 2. sz. 254–260.
- Pustejovsky O.*: Josef Pekař (1870–1937) egyénisége és tudományos munkássága. JGO 1961. 3. sz. 367–398.
- Novotný J.*: In memoriam Prof. Karol Golán, 1895–1961. ČCH 1961. 6. sz. 925–927.
- J. Machrek* professzor 60 éves. HČ 1961. 1. sz. 175.
- Hejl Fr.*: Josef Machrek 60. születésnapjára. SMM 80. (1961) 309–313.

- Varga V. A.: A mai csehszlovák történetírás újabb eredményei. S 1961. 5. sz. 1265—1272.
- Lemberg E.: A cseh történelem marxista—leninista periodizálásához. ZfO 1961. 1. sz. 104—119.
- Horský P., Kořalka J.: Vita a „Csehszlovákia története” II. kötetéről. ČCH 1961. 3. sz. 469—472. [1961. jan. 23—24.]
- Pitronová B.: Vita a „Csehszlovákia története” II. kötetéről. SS 1961. 2. sz. 166—167.
- A szlovákiai feudalizmus történetéről tartott konferencia lefolyása és eredményei. HČ 1961. 3. sz. 522—527. [1960. dec. 1—3.]
- Tibenský J.: A szlovák feudális nemzet létrejöttének és fejlődésének kutatási problémái. HČ 1961. 3. sz. 397—419.
- Varsík Br.: A kelet-szlovákiai települések tanulmányozásának jelentősége a szlovák nemzet létrejöttének és fejlődésének kérdése szempontjából. HČ 1961. 3. sz. 420—440.
- Gácsová A.: A történeti irodalom a szlovákiai városok történetéről a feudalizmus idején. HČ 1961. 3. sz. 378—396.
- Marek J.: A középkori városok határa, SMM 80 (1961) 227—237.
- Havlík L.: A csehek és lengyelek a múltban. SS 1961. 3. sz. 367—368.
- Bohmann A.: A Szövetségi Köztársaságban élő Szudéta- és Kárpát-németek származási helyei. ZfO 1961. 2. sz. 245—261.
- Hosák L.: Patrimoniális és családi levéltárak Morvaországban a harmincéves háború után. SPHUO II. (1961) 99—142. [1636—1783.]
- Polišenský J.: Német történelmi források a cseh levéltárakban és könyvtárakban. Am 1961. 6. sz. 170—176.
- Spěvacek J.: A feudalizmus kori források kiadásának problematikájáról. HČ 1961. 3. sz. 485—490.
- Marsina R.: A szlovákiai feudalizmus történetére vonatkozó források kiadása. HČ 1961. 3. sz. 441—456.
- Vejnár L.: A statisztikai források jellegének kérdéséhez. ČCH 1961. 6. sz. 855—862.
- Deusch R., Klemm V.: A Csehszlovák Népköztársaság agrártörténeti múzeumainak szervezete. ZG 1961 7. sz. 1639—1642.
- Tretyakov P. N.: Új adatok a nagymorva államról. VI 1961. 5. sz. 72—80.
- Benda Kl.: A nagymorvaországi díszítő stílus tanulmányozásához. BS 1961. 1. sz. 55—64.
- Borkovský J.: A Přemysliádák őseihéi fejedelmi székhelye Prágában (Kezdetei és fejlődése). Hist III (1961) 57—73.
- Králik O.: Képzletbeli történelem. SPHUO II. (1961) 55—68. [A 10. századi morva püspökségről.]
- Ratkoš P.: A feudális járadék fejlődése Szlovákiában. HČ 1961. 3. sz. 361—377. [10—19. század.]
- Kušik M.: Az egyházi tized. HČ 1961. 3. sz. 462—467. [Szlovákiában, a 11. századtól 1848-ig.]
- Kristen Zd.: Kolofon a litomericki káptalan alapításáról és dotációjáról. Adalékok a cseh-morva akták diplomatikai elemzéséhez. SPHUO II. (1961) 69—97. [1057.]
- Marsina R.: Adalékok a szlovák diplomatáriumhoz. A legrégebbi zobori oklevelek problematikájához. HS VII. (1961) 201—220. [1111/1113.]
- Fiala Z.: A cseh fejedelmek részvétele a választófejedelmek kollégiumában. SH VIII. (1961) 27—66. [12. sz. vége—13. század.]
- Varsík Br.: A Novum Castrum (Újvár) nagy megye s Abauj, Heves és Sáros megyék keletkezése. HS VII. (1961) 161—188. [13. század.]
- Horák J.: Konrád Ottó statutumának kérdéséhez. SM 80 (1960) 267—280. [13. század.]
- Šebánek J.: Ústí nad Labem helye egy 1249. oklevélben. ČCH 1961. 6. sz. 880—889.
- Duškova S.: Příbor környékének betelepítése a 13. században. SS 1961. 3. sz. 337—345.
- Marsina R.: A lélekszámsűrűség Magyarországon a 14. század elején. HČ 1961. 4. sz. 617—632. [Győrffy Gy. munkáiról.]
- Šigut J.: Egy opavai városi formuláré a 14. század elejéről. SS 1961. 2. sz. 212—229.
- Mezník J.: Az iparosok és a szegénység mozgalma Brnóban 1378-ban. ČCH 1961. 5. sz. 637—651.
- Doháček M.: A paraszti szabadság egy védelmezőjének jogi eszméi a prachuszi korszakban. SH VIII (1961) 103—132. [14. sz. második fele.]
- Klabouch J.: A lefoglalás és a conditio a feudális cseh és morva jogban a 15—16. században. SH VIII. (1961) 197—233.
- Krandzsalov D.: A román befolyás az Északi és Nyugati Kárpátokban, különösképpen a morva Valachiának nevezett vidéken (Csehszlovákiában). SPHUO II. (1961) 143—190. [15/16. század.]
- Kejř J.: A prágai egyetem 1417. márc. 10-i nyilatkozata a kétszínalatti úrvacsoráról és ennek történeti háttere. SH VIII. (1961) 133—156.
- Nyeronova V. D.: A cseh testvérek közössége és ennek evolúciója. (A 15. század csehországi társadalmi mozgalom történetéhez.) NDVSIN 1961. 1. sz. 159—175.
- Bartos F. M.: Nagy Prokop életrajzáának néhány talányáról. SH VIII. (1961) 157—195.
- Probst C.: Német tőke az alsómagyarországi bányavárosokban a korai kapitalizmus időszakában. ZfO 1961. 1. sz. 1—25. [15—17. század.]
- Wirth Zd.: A cseh reneszánsz. Hist III. (1961) 87—107.
- Bohmann A.: A lakosság lélekszáma Csehországban a 16—18. században. ZfO 1961. 1. sz. 127—139.
- Suchý M.: A szlovákiai városok társadalmi strukturájának kérdéséhez. 16. század. HČ 1961. 3. sz. 477—480.
- Vlachovič J.: A szlovákiai feudalizmus-kori bányászat és kohászat története kutatásának állása és feladatai. HS 1961. 3. sz. 467—473. [1500—1745.]
- Vlachovič J.: Az ércikitermelés és feldolgozás a beszercebányai rézolvastóbán a 16—18. században. HS VII. (1961) 5—30.
- Kazimír Št.: Az árák és bérlek Szlovákiában. HČ 1961. 3. sz. 480—484. [16—17. század.]
- Kazimír Št.: Az árák és bérlek fejlődése Nagyszombatban 1532—1600-ban. HS VII. (1961) 97—132.
- Krejčír M., Štrejn Zd.: A vashányászat történetéhez Kunštát és Letovice vidékén. SMM 80. (1961) 281—297.
- Horváth P.: A 16—18. századi agrártermelés történetének kutatási problematikájához. HČ 1961. 3. sz. 457—462.
- Urban W.: Lukasz Delfin, lengyel antitrinitárius Morvaországban a 16. század közepén. PH. 1961. 4. sz. 676—690.
- Špiesz A.: A szlovákiai kézműipar és manufaktúra történetének tanulmányozásáról. HČ 1961. 3. sz. 473—476. [17—18. század.]
- Leszezyński J.: Sziléziaiak és felsőlausitziak bevándorlása Cseh- és Morvaországba a 17. században. SS 1961. 1. sz. 49—62.
- Hrubec J., Polišenský J.: Bocskai betörése Morvaországba 1605-ben és ennek visszhangja a közvéleményben. HS VII. (1961) 133—160.
- Polišenský J.: A selmecbányai szlovák humanista Peter Fradelius politikai és irodalmi tevékenysége. HČ 1961. 4. sz. 602—616. [1617—1620.]
- Yozár J.: A középszlovák bányavárosok statútumai 1619-ből. HS VII. (1961) 246—248.
- Urbánková-Hrubá L.: A morvaországi királyi városok eladósodása Felérhegy után. SMM 80. (1961) 248—266.
- Viestová Z.: Vámszabályok Szokolcán a 17—18. században. HS VII. (1961) 249—254.
- Štibráný P.: Egy orechovi váminstrukció 1646-ból. HS VII. (1961) 255—256.
- Posvát J.: Néhány gazdasági adat a wroclawi és opolei pénzverdekről a 17. század második feléből. SS 1961. 3. sz. 368—370.
- Vlachovič J.: Egy bányászati szakszótár 1667-ből. HS VII. (1961) 221—245. [Selmecbányáról.]
- Grobelný A.: A tššini kamara és a keleti államokkal való kereskedelem a 18/19. század fordulóján. SS 1961. 2. sz. 203—212.
- Pitronová B.: A tššini kamara kapcsolatai szász-teseni Albrecht magyarországi birtokaival. SS 1961. 1. sz. 33—48.
- Gasser P.: Az adriai tengerpart kereskedelmi kapcsolatai a cseh korona országaihoz a 18. században. MÖS 14. (1961) 88—99.
- Gabriel Fr.: A sómonopolium Szlovákia északi határterületén a 18. században. HS VII (1961) 31—96.

- Urfus V.*: Porosz ajánlat egy kereskedelmi társaság alapítására 1728-ban. SS 1961. 3. sz. 345—348.
- Radimský J.*: A morvaországi kézműiparok első statisztikája 1732—1733-ból. SMM 80. (1961) 238—247.
- Nožička J.*: A sziléziai szénbányászat kezdeteihez, 1750—1850. SS 1961. 3. sz. 349—361.
- Beran J.*: A földberlet Csehszlovákban a 18. század második felében. SII VIII. (1961) 235—279.
- Huščava A.*: A metrológia fejlődése a feudalizmus bomlásának időszakában Szlovákiában 1790—1848-ban. HŠ VII. (1961) 189—200.
- Grobelný A.*: A cseh föld Jan Zrzeczycki „Ujság”-jaiban. SS 1961. 1. sz. 75—87.
- Purš J.*: Az ipari forradalom a cseh tartományokban. IGSS 1961. 3—4. sz. 725—747.
- Behrens E.*: A művészet a cseheknel és szlovákoknál a 19. században. ZFO 1961. 3. sz. 492—495.
- Pitronová B.*: Sziléziaiak kivándorlása Magyarországra a 19. század első felében. SS 1961. 2. sz. 174—188.
- Kruliš I.*: A vítköveci vasgyár technikai fejlődése összehasonlítva a prágai vasárú-társaság fejlődésével. ČČII 1961. 4. sz. 572—595. [1828—1890.]
- Žaczek V.*: Lelelwe Csehszlovákban és Szlovákiában. KII 1961. 4. sz. 913—930. [1835—1848.]
- Kudělka M.*: J. E. Purkyně levelezése W. A. Maciejowski lengyel jogtörténésszel. SS 1961. 4. sz. 526—540. [1835—1845.]
- Trznadel IV.*: A jeleni-horai üvegipar és a cseh üvegyártás. SS 1961. 4. sz. [1841—1924.]
- Trapl M.*: Az olomouci egyetem a reakció támadásának időszakában, 1848. nov.—1849. vége. SPHUO II. (1961) 5—54.
- Horská P., Kárníková L.*: Konferencia a szlovák nép memorandumának 100. éves évfordulóján. ČČH 1961. 6. sz. 925. [Turócszentmárton 1961. jún. 3—5.]
- Bk. Fr.*: Konferencia a 19. század 50—60-as éveiben lezajlott népi mozgalmakról. HČ 1961. 4. sz. 699—700. [1961. júl. 3—5. Turócszentmártonban.]
- Ficek V.*: Az „Opavský besedník” folyóirat helye a cseh időségi sajtó történetében, 1861—1865. SS 1961. 4. sz. 512—525.
- Kořalka J.*: A szocialista munkásmozgalom kezdetei Csehszlovákiában. ZG 1961. 1. sz. 111—143.
- Nevřiva O.*: A brünni textilmunkások sztrájkja 1869. júniusban. SPHUO II. (1961) 191—207.
- Janák J.*: A morvaországi burzsoázia első politikai szervezetének megalakulása a 19. század hetvenes éveiben. SMM 80. (1961) 204—226.
- Jordan F.*: Jelentés a sziléziai radikális szocialista munkásmozgalomról a múlt század 80-as éveiből. SS 1961. 1. sz. 63—74.
- Whiteside A. G.*: Ipari átalakulás, népmozgalom és német nacionalizmus Csehszlovákban. ZFO 1961. 2. sz. 261—271. [19. század vége—20. sz. eleje.]
- Chaloupka Gr.*: Rudolf Dvořák és életműve. (A történet-szerű születésének 100. évfordulójára.) SMM 80. (1961) 298—305. [1861—1919.]
- Zbavitel A.*: Bfetislav Kalandra harca a vallás ellen. SS 1961. 3. sz. 361—366. [Frenštati orvos, 1900—1912.]
- Kogyedova O.*: A parasztmozgalom Csehszlovákban 1905—1907-ben. UZISz XXII. (1961) 265—285.
- Brožek A.*: A szlovák lakosság bevándorlása Felső-Sziléziába az első világháború előtt. SS 1961. 4. sz. 491—511.
- Zahradník S.*: A tífenei kohóművek az első világháború ideje alatt. SS 1961. 1. sz. 21—32.
- Radimský J.*: A hivatalos iratok értékelésének kérdéséhez. SMM 80. (1961) 131—134. [1917—1921.]
- César J., Černý B.*: Német irredenta puccs cseh földön az első világháború után. Hist III. (1961) 195—238. [1918/19.]
- César J., Černý B.*: A német burzsoá nacionalisták irredenta mozgalmak Csehszlovákiában 1918—1929-ben. ČČH 1961. 6. sz. 789—806.
- A szovjet-francia kultúrkapcsolatok fejlődésének történetéből, 1918—1927. Az anyagot publikálja: N. V. Tyimofejeva. IA 1961. 3. sz. 166—177.
- Klatuše J., Šivka K.*: A Csehszlovákiai Kommunista Párt szerepe a Szlovák Technikai Főiskola megalakításáért való törekvésekben, 1918—1938. HČ 1961. 4. sz. 585—601.
- Strhan M.*: Szlovákia gazdasági fejlődésének néhány kérdése, 1918—1938. HČ 1961. 2. sz. 201—228.
- Zdanovskij H.*: Szlovákia iparosítása. ND 1961. 4. sz. 80—88. [1918—1960.]
- Wohlgemuthová R.*: A Vrbensky-féle anarcho-kommunista csoport a Csehszlovák Kommunista Pártban. ČČH 1961. 4. sz. 495—514. [1918—1925.]
- Vebr L.*: A szlovák földművelők ún. szezonszerű kivándorlásához, 1919—1937. HČ 1961. 2. sz. 309—313.
- Valenta J.*: Az internacionalista irány kezdetei az ostravavidéki munkásmozgalomban 1918—1919-ben. SS 1961. 2. sz. 189—203.
- A csehszlovák kommunisták forradalmi propagandája a Szibériában fellázadt hadtest katonái között, 1918. A dokumentumokat publikálja: Z. T. Tagarov. IA 1961. 1. sz. 140—143.
- Griskov Ja. G.*: A csehszlovák internacionalisták forradalmi tevékenysége Taganroghban 1918-ban. VIK 1961. 1. sz. 156—158.
- Linhart Ct.*: A cseh és német proletariátus együttműködése Jihlavában 1918—1920-ban. SMM 80. (1961) 92—101.
- Sýkora J.*: Munkástanácsok Délnyugat-Morvaországban. (Adalékok a munkástanácsok megalakításáért folytatott harcról és tevékenységükről 1919—1920-ban.) SMM 80. (1961) 64—85.
- Houser J.*: A burzsoá munkáügyi és szociális törvényhozás a München-előtti Csehszlovák Köztársaságban. HČ 1961. 4. sz. 650—653.
- Gujanová A.*: A München-előtti Csehszlovák köztársaság külpolitikai orientációjának néhány kérdéséhez. ČČH 1961. 5. sz. 677—697.
- Jablonecký J., Plevza V.*: Konferencia Szlovákia gazdasági és politikai fejlődéséről a München-előtti Csehszlovák Köztársaságban. HČ 1961. 2. sz. 354—358. [1960. okt. 25—27.]
- Kramer J., Lehár B.*: Szlovákia politikai és gazdasági fejlődése a München-előtti köztársaságban. ČČH 1961. 4. sz. 628—629. [Vita a Szlovák Történetud. Intézetben, 1960. okt. 25—27.]
- Grospič J.*: Szlovákia helyzete a München előtti Csehszlovák Köztársaságban. HČ 1961. 2. sz. 318—324.
- Houser J., Urfus V.*: Szlovákia politikai igazgatása a burzsoá köztársaságban. HČ 1961. 2. sz. 275—284.
- Kramer J.*: A szlovák autonomista-mozgalom 1918—1920-ban. ČČH 1961. 3. sz. 346—373.
- Kramer J.*: Külföldi hatások a szlovák autonomista mozgalom fejlődésére. Hist III. (1961) 159—193. [1920-as évek.]
- Kramer J.*: A szlovák nacionalizmus társadalmi és gazdasági okai a München-előtti köztársaságban. HČ 1961. 4. sz. 554—584.
- Bielik Fr.*: A Szlovákia közigazgatásával megbízott teljhatalmú miniszter jogkörének fejlődése. HČ 1961. 4. sz. 636—640. [1918—1928]
- Plevza V.*: Az agrárpolitika Szlovákiában a München előtti Csehszlovák Köztársaság idején. HČ 1961. 2. sz. 229—255.
- Kramer J.*: A szlovák burzsoázia jellegének kérdéséhez. HČ 1961. 2. sz. 313—317.
- Mlyndárik J.*: Az 1918—1938 közötti szlovákiai osztályharok problémáihoz. HČ 1961. 4. sz. 653—658.
- Kárník Zd.*: Megjegyzések az 1917—1921 közötti szlovákiai osztályharok értékeléséhez. HČ 1961. 4. sz. 632—636.
- Lipták L.*: A szlovák burzsoázia fejlődése a München előtti Csehszlovák Köztársaságban. HČ 1961. 2. sz. 256—274.
- Mlyndárik J.*: Az osztályharc egyes szakaszai Szlovákiában 1919—1938. HČ 1961. 2. sz. 285—298.
- Holotíková Zd.*: A szlovákiai osztályharc néhány kérdéséhez a München előtti Csehszlovák Köztársaság idején. HČ 1961. 2. sz. 298—302.
- Lehár B.*: A gazdasági és társadalmi tényezők befolyása az osztályharcra. HČ 1961. 2. sz. 307—309.
- Vejnar L.*: A sztrájk jellege és egyes szakaszai a burzsoá Csehszlovák Köztársaságban. HČ 1961. 2. sz. 302—307.
- Trantírek M.*: Az 1920 decemberi események lezajlása Rosicko-Oslavanskban. SMM 80. (1961) 120—130.
- Peša V.*: Forradalmi események 1920 decemberében a mai dél-morvaországi körzet területén. SMM 80. (1961) 7—48.

- Čerešňák B.** : Új adatok a Hodonínban és környékén 1920 decemberében lezajlott általános sztrájkáról. SMM 80. (1961) 49–63.
- Zřídka veselý Fr.** : A brnói forradalmi ifjúság részvétele a harcokban 1920 decemberében. SMM 80. (1960) 86–91.
- Zřídka veselý Fr.** : A kommunista ifjúság mozgalma Brno vidékén, 1921–1929. SMM 80. (1961) 178–203.
- Murasko G. P.** : Csehszlovákia gazdasági fejlődése és a munkásosztály helyzete 1921–1923-ban. UZISz XXII. (1961) 127–168.
- Dubský V.L.** : A Vörös Szakszervezeti Internacionálé megalakítása és hatása a csehszlovákiai szakszervezeti mozgalom fejlődésére a 20-as évek elején. ČCH 1961. 4. sz. 473–494.
- Polák P.** : Az 1921–1925. években a Szovjetunióba történt kivándorlások kérdéséhez. HC 1961. 4. sz. 537–553.
- Siskin V. A.** : Csehszlovákia munkásosztályának proletárszolidaritása a Szovjetunió dolgozóival, 1921–1925. NNI 1961. 5. sz. 104–114.
- Graca B.** : A Csehszlovák Kommunista Párt létrejötte és harca a München előtti Csehszlovák Köztársaságban. HC 1961. 2. sz. 181–200.
- Šubert J.** : Csehszlovákia Kommunista Pártjának megalakulása Kroměříž vidékén. SMM 80. (1961) 102–107.
- Musilová M.** : Brno vidéke és az Egyesült Munkás Sportszövetség (FDTJ) megalakulása 1921-ben. SMM 80. (1961) 108–119.
- Holotíková Z.** : A (klerikális-fasiszta) „néppárti” szakszervezetek tevékenysége és ideológiája a szlovák munkásosztály soraiban, 1921–1945. HC 1961. 1. sz. 50–67.
- Nečas C.** : A Csehszlovák Kommunista Párt XVIII. körzetének ifjúsága 1922–1927-ben. SS 1961. 1. sz. 1–20; 2. sz. 157–173.
- Hájková A.** : A CsKP harca a köztársaság védelméről hozott törvény elfogadása ellen 1923-ban. ČCH 1961. 3. sz. 325–345.
- Laichman M.** : A Brno vidék forradalmi proletariátusának osztályharca a CsKP V. és VI. kongresszusa között. SMM 80. (1961) 135–177. [1929–1931.]
- Pleva V.** : A szlovákiai mezőgazdasági munkások forradalmi mozgalma gazdasági válság éveiben. 1929–1933. (Válasz E. Paulinyinak.) HC 1961. 4. sz. 658–665.
- Firsov F. I.** : Csehszlovákia Kommunista Pártja az 1930–1933. években lezajlott gazdasági válság idején a munkanélküliek mozgalmaiban szervezője és vezetője. UZISz XXII. (1961) 72–126.
- Pradka M.** : A kommunisták harca a gyárak bezárása ellen Vsetínben a válság idején. SS 1961. 3. sz. 307–318. [1930–1933.]
- Nečas C.** : A „baloldali front” tevékenysége Ostrava vidékén. SS 1961. 3. sz. 319–326. [1930–1932.]
- Vrablie E.** : A szegényparaszt-mozgalom kulminációja Szlovákiában 1932 második felében és 1933 elején. HC 1961. 4. sz. 640–644.
- Bieberle J., Bartosová S.** : Osztrák munkások antifasiszta harcának visszhangja Morvaországban, 1934. febr. SPHUO II. (1961) 209–230.
- Tichý M.** : A szlovákiai burzsoázia szerepe a fasiszmus támadásának és a Csehszlovák Köztársaság fenyegettségének időszakában. HC 1961. 4. sz. 645–650. [1934–1938.]
- Kaňa O.** : A Csehszlovákiai Kommunista Párt VII. kongresszusa és ennek jelentősége az Ostrava-vidék szempontjából. SS 1961. 2. sz. 145–156. [1936. ápr. 11–14.]
- Kaňa O.** : Az Ostrava-vidék szolidaritása a spanyolországi felszabadító harcra 1936–1938-ban. SS 1961. 3. sz. 289–306.
- Bodensieck H.** : Egy „barátsági szerződés” terve a német birodalom és Csehszlovákia között 1938-ban. ZfO 1961. 3. sz. 462–476.
- Kofalkova K.** : Az 1938–1945 korszakról szóló csehszlovák történeti irodalom szemléje. SM 1961. 9. sz. 103–103.
- Jauernig E., Wolfgramm E.** : Új csehszlovák források és marxista tanulmányok Münchenről, 1938. ZG 1961. 3. sz. 688–711.
- Broszat M.** : A szudétanémet szabadcsapat. VIZg 1961. 1. sz. 30–49. [1938.]
- Amort C.** : A Szovjetunió és Csehszlovákia védelme a fasiszta agresszióval szemben 1938-ban. ZG 1961. 5. sz. 1055–1071.
- Bodensieck H.** : A harmadik birodalom és a zsidók helyzete Csehszlovákiában München után. VIZg 1961. 3. sz. 249–261.
- Crkovský F.** : Ostrava vidéke és 1939. márc. 15. SS 1961. 4. sz. 475–490.
- Beránek J.** : A második világháború történetének tanulmányozása Csehszlovákiában az utóbbi két évben. VI 1961. 11. sz. 205–209.
- Král V.** : A cseh nép kiirtásának politikája, melyet a fasiszta megszállók a második világháború idején folytattak. S 1961. 1. sz. 23–48.
- Udalcov I. I.** : Dokumentumok a szovjet–csehszlovák kapcsolatokról a Nagy Honvédő Háború idején, 1941–1945. KSzISz 31. (1961) 117–125. [Szemle.]
- Kolečka J.** : A csehszlovák–lengyel kapcsolatok a második világháború alatt. SS 1961. 4. sz. 461–474.
- Šolc J.** : A szlovák partizánok útja az 1944. évi őszenapi antifasiszta felkeléstől 1948 februárjáig. HC 1961. 1. sz. 29–49.
- Doležal I., Grozienčík J.** : A nemzetközi szolidaritás az 1944. évi szlovák nemzeti felkelésben. VI 1961. 7. sz. 70–80.
- Slenova N. A.** : A szlovák nemzeti felkelés. KSzISz 32. (1961) 126–129. [Ünnepi ülés a 15. évfordulón a Szlavisztikai Intézetben, 1959. aug. 25-én.]
- Udalcov I. I.** : A szocializmus döntő győzelme a Csehszlovák Szocialista Köztársaságban. KSzISz 31. (1961) 77–92. [Felszabadulásának 15. évfordulójára.]
- Janyin A. A.** : A csehszlovákiai mezőgazdaság kollektivizálásának történetéből. NNI 1961. 2. sz. 7–22. [1945–1961.]
- Moravec J.** : A CsKP ostravai körzeti szervezete a VIII. pártkongresszusra való felkészülés idején. SS 1961. 4. sz. 433–460. [1946. márc. 28–31.]
- Wierer R.** : Az 1960. július 11-i csehszlovák alkotmány. DDr 1961. 2. sz. 113–132.
- Urban R.** : Az új közigazgatási beosztás Csehszlovákiában. ZfO 1961. 1. sz. 119–126. [1960.]
- Sekera J.** : A harmadik öt éves terv és helye társadalmi fejlődésében. NM 1961. 1. sz. 47–55.
- Gronský Š.** : A keleti-szlovák terület a harmadik öt éves tervben. NM 1961. 12. sz. 1491–1500.
- Baláz O.** : A mezőgazdaság fejlődése Szlovákiában 1949–1960-ban. HC 1961. 1. sz. 3–28.
- Kohout J.** : A Csehszlovák Népköztársaság gazdasági fejlődése és helye a világ gazdaságban. SM 1961. 2. sz. 46–62.
- Kossarz W.** : A csehszlovák erdőgazdaság. DDr 1961. 3. sz. 201–209.
- Šedivý J.** : Csehszlovák Népköztársaság és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok. NM 1961. 7. sz. 797–807.

Finnország

- Hallam H. E.** : Léleksűrűség a középkori Finnországban. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 71–81. [13–14. század.]
- Desfeuilles P.** : A hajózás a Szundon keresztül és Finnország orosz–svéd háborúja, 1788–1790. SW XLVIII/1. (1961) 56–74.
- Zikov Je. M., Popov N. A.** : A finn proletárok részvétele a szovjet köztársaság védelmében 1918–1922-ben. NDVSIN 1961. 1. sz. 14–27.

Franciaország

- A francia Kommunista Párt XVI. kongresszusa.** CC 1961 6. sz. 7–619. [Saint-Denis, 1961. máj. 11–14.]
- Gabunija V. K.** : A Francia Kommunista Párt 40. évfordulóján tartott tudományos ülések. VI 1961. 5. sz. 151–153. [Moszkva, 1960. dec. 29–30.]
- Rocher V.** : A Francia Kommunista Párt negyven éve. NNI 1961. 1. sz. 3–14.
- Z. J.** : Tudományos ülés a 19. századi francia munkásmozgalom történetéről. ZPW 1961. 1. sz. 217 [Párizs, 1960. febr. 14.]
- Mandrou R.** : Egy sikeres francia–német történész-

- találkozó Sarrebruckban, 1961. ápr. 16—18. Ann 16/5. (1961. szept.—okt.) 987—990.
- Vaucher P.: In memoriam Gaston Zeller, 1890—1960. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 530—532.
- Portal R.: In memoriam Gaston Zeller, 1890—1960. RHMC VIII/4. (1961. okt.—dec.) 317—318.
- Goubert P.: In memoriam P. de Saint-Jacob, 1906—1960. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 559—561. [dijoni egy. tan.]
- Lejeune R.: In memoriam Mario Roques, 1875—1961. MA 1961. 4. sz. 621—625.
- Meyriat J.: Történetkutatási intézetek Franciaországban. RH CCXXV. (1961. jan.—márc.) 169—172.
- Mousnier R.: Az újkori európai civilizáció kutatási központja Franciaországban. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 407—412.
- Reinhard M.: A francia forradalom történetének intézete. RH CCXXVI. (1961) 153—156. [1937-től máig.]
- Schneider J., Vigier Ph.: A történettudományi munkák orientációja Franciaországban. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 397—406. [Egyetemek és korszakok szerinti statisztika.]
- Szidorova N. A.: Franciaország történetének néhány kérdése és a szovjet medievisztika. SzV XVII. (1960) 44—72.
- Marx J.: Vizsgálatok a graal-lovag (Chrétien de Troyes) kalandtörténetének vizátláról. MA 1961. 4. sz. 439—478.
- Burger A.: A Roland-ének eredeténélkérdése. Tények és hipotézisek. CCM IV/3. (1961. júl.—szept.) 269—292.
- Devailly G.: Ismét a collibertusokról. A Vierzon-féle oklevélgyűjtemény tanúsága. MA 1961. 4. sz. 425—438.
- Reinhardt H.: Román templomok a Champagneban 1000 után. CCM IV/2. (1961) 149—158.
- Töpfer B.: A „Treuga Dei” kezdeti Észak-Franciaországban. ZG 1961. 4. sz. 876—893. [1040 k.]
- Glaser H.: Suger saint-denis-i apát elképzelései a világról. HJ 80. (1961) 93—125. [A francia nemzeti érzés kezdetei a 11/12. század fordulóján.]
- Candillac M.: Abélard néhány újabb interpretációjáról. CMM IV/3. (1961. júl.—szept.) 293—302.
- Duby G.: A nemesség a középkori Franciaországban. RH CCXXVI. (1961) 1—22.
- Beszczmertnij Ju. L.: Néhány változás a lotharingiai parasztság társadalmi-gazdasági helyzetében a 12. század második felében és a 13. században. SzV XVII. (1960) 141—163.
- Szidorova N. A.: A középkori francia kultúra kutatásának néhány problémája. VIMK 1961. 6. sz. 73—90. [13. század.]
- Fournier G.: A középkori Auvergne története. (Bibliográfiai szemle.) SzV XVIII. (1960) 335—348.
- Gut Chr.: Fülöp-Ágost néhány oklevele az oise-i levéltárban. MA 1961. 1—2. sz. 85—91. [1213, 1222.]
- Cazel F. A.: Az 1225. évi 15%-os rendkívüli angol hadiadó. BIHR 89. (1961. máj.) 67—81. [A Franciaország elleni háború.]
- Guénée B.: Franciaország közigazgatási földrajza a középkor végén. MA 1961. 3. sz. 293—323. [14—15. század.]
- Paquet J.: A város és az egyetem a középkor végén. (Louvain példáján.) MA 1961. 3. sz. 325—340.
- Hemardinger J. J.: A rendi országgyűlés szociológiája, 1483—1651. Ann 16/2. (1961. márc.—ápr.) 355—358.
- Pocquet du Haute Jussé B.-A.: XI. Lajos egy politikai eszméje. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 383—398.
- Deyon P.: Néhány megjegyzés a seigneurialis rendszer fejlődéséről Picardiában, 16—18. század. RHMC VIII/4. (1961. okt.—dec.) 274—280.
- Richet D.: A Franciaországban a 16. században forgalomban levő külföldi pénzhek hivatalos árfolyama. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 359—396.
- Orcel J.: Egy félreismeret humanista: Bernard Palissy. Pensée 96. (61. márc.—ápr.) 42—51. [16. sz.]
- Mandrou R.: Charles Estienne Franciaországban. Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1121—1130. [Ch. E. „La Guide des Chemins de France”, 1552.]
- Poujol J.: Egy nemzetközi epizód a vallásháborúk előestéjén. Arran grófjának menekülése. RHMC VIII. (1961. júl.—szept.) 199—210. [1559.]
- Kesszel L. M.: Montaigne „Essay”-i. VIMK 1961. 1. sz. 61—75.
- Pérouas L.: La Rochelle demográfiajáról. Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1131—1140. [17. század.]
- Rothkrug L.: A Colbert-kori pénzügyi igazgatás kereskedelempolitikájának és reformterveinek kritikája. RHMC VIII. (1961. ápr.—jún.) 81—102.
- Diamond S.: Francia Kanada a 17. században: egy előregyártott társadalom. Ann 16/2. (1961. márc.—ápr.) 317—354.
- Delumeau J.: A Saint-Malo sziget tengeri forgalma a 17. század végén. Ann 16/4. (1961. júl.—aug.) 665—685.
- Thomson M. A.: XIV. Lajos és III. Vilmos, 1689—1697. EHR 298. (1961. jan.) 37—58.
- Furet F.: A párizsi társadalmi struktúra a 18. században. Ann 16/5. (1961. szept.—okt.) 939—958.
- Ambrosi C.: A taillé kivetése és behajtása a 18. században. RHMC VIII/4. (1961. okt.—dec.) 281—300.
- Forster R.: Nemesi börtörmelők Bordelaisban a 18. században. ECHR XIV/4. (1961. aug.) 18—33.
- Dollot L.: A konklávék és a francia diplomácia a 18. században. RH 1961. 2. sz. 124—135.
- Erdmann Y.: Franciaország keleti politikája és J. R. v. Patkul az Északi háború első éveiben. JGO 1961. 3. sz. 321—348. [1700—1704.]
- Kirchner W.: Gazdasági kapcsolatok Franciaország és Oroszország között a 18. században. RHES 1961. 2. sz. 158—197.
- Riccomard J.: A bretagnei intendánsok mellett működő aldelégátusok kinevezése és száma, 1704—1715. RHMC VIII. (1961. ápr.—jún.) 121—152.
- Thomson M. A.: XIV. Lajos és a „nagy szövetség” 1705—1710-ban. BIHR 89. (1961. máj.) 16—35.
- Giraud M.: A „Compagnie d'Occident”, 1717—1718. RH CCXXVI. (1961) 23—56. [Francia Louisiana.]
- Klaveren J.: A Rue de Quincampoix és az Exchange Alley. Az 1719—1720-as spekulációs évek Franciaországban és Angliában. SW XLVIII/3. (1961) 329—359.
- O'Keefe C.-B.: Konzervatív vélemény a deizmus elterjedéséről Franciaországban, 1730—1750. JMII XXXIII /4. (1961. dec.) 398—406.
- Ferry de F.: Spanyolországi francia követi utasítások a 18. században. RH 1961. 2. sz. 161—166. [1740—1760-as évek.]
- Lamontagne R.: La Glassonnière politikája a bennszülöttekkel szemben. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 411—416. [Nouvelle France-ban, 1747—1749.]
- Delhan G.: A Franciaország és Spanyolország közötti családi paktum kétszázadik évfordulójára. RH 1961. 4. sz. 289—293.
- Castries D.: A Bourbon családi szerződés és az amerikai függetlenségi háború. RH 1961. 4. sz. 294—306.
- Ozanam D.: A harmadik Bourbon családi szerződés eredete, 1761. RH 1961. 4. sz. 307—339.
- Appolis E.: Az 1761. évi Bourbon családi szerződés ideológiai motívumai. RH 1961. 4. sz. 341—350.
- de Buttet A.: Le Dépôt de la Guerre munkamódszerei. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 421—426. [A hadilevéltár, 1761—1790.]
- Rudé G.: Népi armegállapítás 1775 májusban Picardiában, Normandiában és Beauvaisisban. AHRF 165. (1961. júl.—szept.) 305—326. [„Lisztváború.”]
- Bordes M.: Felvilágosult intendánsok az ancien régime végén. RHES 1961. 1. sz. 57—83.
- Faure E.: Turgot és a tiszta hozam elmélete. RHES 1961. 3. sz. 273—286, 4. sz. 417—441.
- Pinset J.: A francia forradalom őstönös forrásai. RHES 1961. 2. sz. 198—228.
- Alekszejeva M. N., Manyevics Sz. M.: Forradalmi röplapok és brosúrák a párizsi kommun idején. NN 1961. 5. sz. 116—126.
- Reinhard M.: Az „Annales de la religion et du sentiment” c. lap. AHRF XXIII/163. (1961. jan.—márc.) 47—51. [1791. jan. 1.—1792. aug. 10.]
- Alekszejeva M., Manyevics Sz., Tyepere E.: Az irodalom és a művészet a párizsi kommun napjaiban. VIMK 1961. 6. sz. 29—44.
- Caubisens-Lasfargues C.: A festészeti szalon a forradalom idején. AHRF 164. (1961. ápr.—jún.) 193—214.

- Gay P.: Szónoklás és politika a francia forradalomban. AHR LXVI/3. (1961. ápr.) 664–676. [C. Brinton megjegyzései, uo. 677–681.]
- Kateb G.: Rousseau politikai gondolkodásának vonalai. PSQ 1961. 4. sz. 519–543.
- Kazarin A. I.: Mably mint humanista gondolkodó. VIMK 1961. 2. sz. 45–62.
- G. Babeuf születésének 200. évfordulójára. VAN 1961. 3. sz. 131–132.
- Szivolap I. I.: Babeuf születésének 200. évfordulójára. VI 1961. 2. sz. 105–109.
- Új Babeuf-dokumentumok. VI 1961. 2. sz. 109–116.
- Dalín V. M.: Babeuf társadalmi eszméi a forradalom előtt. (Babeuf születésének 200. évfordulójára.) NNI 1961. 1. sz. 57–71.
- Dautry J.: Babeuf gazdasági pesszimizmusa és az utópiák története. AHRF 164. (1961. ápr.–jún.) 215–233.
- Dommanget M.: Babeuf és a közoktatás. AHRF XXIII/163. (1961. jan.–márc.) 35–46.
- Kucserenko G. Sz.: Sylvain Maréchal szerepe az „egyenlők összeesküvésében”. NNI 1961. 6. sz. 114–121. [1750–1803, Babeuf barátja.]
- Szafranov Sz.: François Boissel — jakobinus és kommunista. (A francia polgári forradalom, 1789–1794, társadalmi eszméinek történetéből.) ZG 1961. 1. sz. 48–74.
- Gershoy L.: Bertrand Barère de Vieuzac a forradalom közvetítője. AHRF XXIII/163. (1961. jan.–márc.) 1–18.
- Labracherie P., Pioro G., Labracherie P.: Charlotte Robespierre és barátai. AHRF 165. (1961. júl.–szept.) 327–348; 166 (okt.–dec.) 469–492.
- Egy kiadatlan Buonarrotti-dokumentum. Publikálja: M. Dommanget. AHRF XXIII/163. (1961. jan.–márc.) 56–73. [A floréal 21-i összeesküvésben való részvétellel vádolt Buonarrotti védekezése.]
- Buonarrotti és társai cherbourgi bebörtönzése. A dokumentumokat publikálja: J. Dautry. AHRF XXIII/163. (1961. jan.–márc.) 74–87.
- Hampson N.: A tengerészeti arzenál munkásai a francia forradalom idején, 1789–1794. RHES 1961. 3. sz. 287–329; 4. sz. 442–473.
- Albertini R.: A pártiszervezés és a párt fogalma Franciaországban, 1789–1940. HZ 193/3. (1961. dec.) 529–600.
- Massé P.: A birtok vételárának törlesztése a III. évben Bonneuil-Matours vidékén. AHRF 165. (1961. júl.–szept.) 349–381.
- Palou J.: A király szökéséről. AHRF 164. (1961. ápr.–jún.) 187–192. [1791.]
- Tilly Ch.: Néhány probléma a Vendée történetében. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 19–33. [1793.]
- Soboul A.: A kokárda-háború. (A népi harc egy epizódja 1793. szeptemberében.) AHRF XXIII/163. (1961. jan.–márc.) 52–55.
- Henriot M.: Saint-Juste és Le Bas vádja a cote-d'ori départment a rajnai hadsereg ellátója ellen. AHRF XXIII/166. (1961. okt.–dec.) 461–468. [1793.]
- Zacker J.: Jean Varlet a thermidori reakció alatt. AHRF XXIII/163. (1961. jan.–márc.) 19–34.
- Huttenbach R. A.: Franciaország fenyegeti Indiát, Britania kapcsolata Szinddel, 1799–1809. EHR LXXVI. (1961.) 590–599.
- Lefèvre G.: A városi társadalom Orléansban a 18. század végén. PP 19. (1961. ápr.) 46–75.
- Bois P.: A forradalom maradványainak továbbélése Nyugat-Franciaországban. AHRF 164. (1961. ápr.–jún.) 177–186.
- Saint-Simon születésének 200. évfordulójára. VAN 1961. 4. sz. 132–133.
- Szibirjeva A.: Tudományos ülésszak Saint-Simon születésének 200. évfordulóján. VI 1961. 4. sz. 167–169.
- Andrejeva I. Sz.: Saint Simon és az általános béke eszméje. VIMK 1961. 4. sz. 44–55. [1802, 1814. évi művei.]
- Raumer K.: A mérték politikusa? Talleyrand strassburgi béketerve, 1805, okt. 17. HZ 193/2. (1961) 286–368.
- Sangnier G.: A három Digar fivér, az első császárság katonái. AHRF 16 4 (1961 ápr.–jún.) 234–251.
- Ionniszjan A. R.: Az utópikus kommunizmus Franciaországban a 19. század elején. NNI 1961. 3. sz. 58–69.
- Collins J.: Liberalizmus és az újságírás a francia restauráció idején, 1814–1830. H. XLVI. (1961) 17–32.
- Vidalenc J.: A tized visszaállítása a restauráció idején. AHRF XXIII/166. (1961. okt.–dec.) 515–526.
- Fohlen C.: Az ipari forradalom Franciaországban. IGSS 1961. 3–4. sz. 517–547.
- Barker R. J.: Franciaipari vállalkozás a restauráció idején. Az Anzin Bányavállalat adatai. ECHR XXI/2. (1961. jún.) 161–178. [1815–1830.]
- Vermale Fr.: Stendhal és a Daru család. AHRF XXIII/166. (1961. okt.–dec.) 493–508. [A konzulátus alatt és a császárság kezdetén.]
- Pradalié G.: Balzac az újságíró. RHMC VIII/4. (1961. okt.–dec.) 241–258. [1820–40-es évek.]
- Massé P.: Az 1829. évi agrárválság egy poitiers-i faluban. AHRF 164. (1961. ápr.–jún.) 252–253. [Jouhet.]
- Bock H.: Ludwig Börne és a júliusi királyság Franciaországban. ZG 1961. 6. sz. 1278–1297. [1830–1832.]
- Fischer J. O.: Politika és költészet a 19. században. (Béranger esete.) Pensée 96. (1961. márc.–ápr.) 68–77.
- Cadot M.: Ki a „De la Russie et de la France. Entre-tiens politiques” szerzője? RHMC VIII/1. (1961. jan.–márc.) 61–65. [Párizs, 1842.]
- Emerit M.: Az algériai muzulmánok közhangulata 1847 és 1870 között. RHMC VIII. (1961. ápr.–jún.) 103–120.
- Mandrou R.: A francia városok fogyasztása (hús és ital) a 19. század közepén. Ann 16/4. (1961. júl.–aug.) 740–747.
- Tudesq A.-J.: A Banque de France a 19. század közepén. A társadalmi struktúrák tanulmányozása. RH CCXXVI. (1961. okt.–dec.) 339–356.
- Kindleberger C. P.: Külkereskedelem és gazdasági növekedés: tanulások Britanniából és Franciaországból, 1850–1913. ECHR XIV/2. (1961) 289–305.
- Fohlen C.: A szecessziós háború és a francia–amerikai kereskedelem. RHMC VIII/4. (1961. okt.–dec.) 259–270. [1860–65.]
- Na'aman Sh.: Lassalle akciójának elméleti alapjai Rodbertusszal folytatott levelezésében. IRSH VI/3. (1961) 431–455. [1862–1864]
- Moissonier M.: Az első Internacionálé és a munkásmozgalmak hagyományos irányzatai Lyonban. CI 118. (1961. máj.–jún.) 61–70. [1865–1870]
- Kroeger G.: J. Eckardt cikksorozata „Az elzárt tervezet mellett és ellen”, 1870. aug. ZFO 1961. 2. sz. 201–225.
- Molok A.: A párizsi kommun történelmi jelentősége. Kom 1961. 4. sz. 80–88.
- Altman V. F.: A párizsi kommun 90. évfordulója. VAN 1961. 5. sz. 112–113. [Ünnepi ülés márc. 16-án, Moszkvában.]
- Kucserenko G. Sz.: A párizsi kommun 90. évfordulója rendezett tudományos ülésszak. VI 1961. 7. sz. 177–179.
- Kljucanyik L. I.: A párizsi kommun 90. évfordulója. VIK 1961. 3. sz. 222–224. [Tud. ülésszak Moszkvában márc. 17-én.]
- Gacon J.: A párizsi kommun 90. évfordulója és néhány munka a kommunről. CC 1961. 3. sz. 560–570.
- Bah I. A.: Marx és Engels a párizsi kommun napjaiban. NNI 1961. 2. sz. 59–73.
- Renouvin P.: francia diplomáciai iratok, 1871–1914. RH CCXXVI. (1960) 139–215. [A három kiadványsorozat szemléje.]
- Florescu M.: A párizsi kommun. LC 1961. 3. sz. 34–48.
- Manfred A. Z.: A párizsi kommun történelmi jelentősége és tradíciói. NNI 1961. 2. sz. 45–58.
- Morozov G. P.: A párizsi munkások szakszervezetei és az 1871-es párizsi kommun. VI 1961. 3. sz. 92–106.
- Novikova G. P.: Az I. Internacionálé bordeaux-i szekciója a francia–porosz háború és a párizsi kommun idején. NNI 1961. 2. sz. 74–88.
- Draznyinasz Ja. I.: Az „affiche rouge” és az 1871. január 22-i párizsi felkelés történetéhez. NNI 1961. 2. sz. 89–98.

- Ityenberg B. Sz.* : A párizsi kommun és a 19. század hetvenes éveinek orosz forradalmárai. (A párizsi kommun kikiáltásának 90. évfordulójára.) ISZSZSZR 1961. 2. sz. 155—163.
- Molok A. I.* : A párizsi kommun 90. évfordulója. PIS 1961. 2. sz. 20—36.
- Copoiu N.* : A párizsi kommun kikiáltásának 90. évfordulója. AIPIR 1961. 1—2. sz. 186—196.
- Berliozi J.* : A párizsi kommun 90 éve. PA 1961. 3. sz. 53—59.
- Cristea Gh.* : Adatok a párizsi kommunról és ünneplése Romániában, 1871—1944. S 1961. 3. sz. 659—685.
- Beike H., Bochinski H. J.* : A párizsi és a német munkás-mozgalom. Ein 1961. 3. sz. 446—454.
- Vokrouhlický Zb.* : A párizsi kommun és a mai Franciaország. NM 1961. 3. sz. 321—333.
- Bouvier J.* : A Crédit Lyonnais fiókja a cári Oroszországban és az orosz kölcsönök előtörténete. RHES 1961. 1. sz. 84—112. [1879.]
- Nyerszessov G. A.* : A Rochefort-ügy és az okok, amiért Franciaország Tuniszt elfoglalta az orosz sajtó megvilágításában. VIMK 1961. 6. sz. 123—136. [1881.]
- Morozov G. P.* : A francia—német válság 1887 április végén (a Schnebele incidens) és Oroszország álláspontja. NDVSIN 1961. 1. sz. 132—145.
- Landauer C.* : A guesdisták és a kisbirtokosok: a francia marxizmus korai erőzője. IRSH VI/2. (1961) 212—225. [1890-es évek.]
- Rebérioux M.* : A szocializmus és a vallás. Jaurés egy kiadatlan írása (1891). Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1096—1120.
- Peter J. P.* : A Dreyfus ügy méretei. Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1141—1167.
- Hayward J. E. S.* : A francia harmadik köztársaság hivatalos társadalompolitikája: Léon Bourgeois és a szolidaritás. IRSH VI/1. (1961) 19—48. [1899—]
- Tannenbaum E. R.* : A társadalmi gondolat és az „Action Française”. IRSH VI/1. (1961) 1—18. [1899—máig, az alapító Ch. Naurras nézetei.]
- Levy Cl.* : A vidéki sajtó és az 1902. évi választások. Haute-Saône département példáján. RHMC VIII. (1961. júl.—szept.) 169—198.
- Girault R.* : A francia—orosz szövetség néhány pénzügyi kérdéséről. RHMC VIII/1. (1961. jan.—márc.) 67—76. [1905—7.]
- Megret M.* : A francia háborús propaganda kezdetei. Az általános tájékoztató szolgálat az Általános Tájékoztató Bizottság keretében, 1927—1940. RHDGM 41. (1961. jan.) 3—27.
- Kisszelof I. Sz.* : Franciaország történetének néhány kérdése a második világháború időszakában a francia burzsoá történelírás megvilágításában. VI 1961. 1. sz. 103—115.
- Kelly G. A.* : A francia hadsereg ismét belép a politikába, 1940—1955. PSQ 1961. 3. sz. 367—392.
- Drechsler K.* : A Goebbels-minisztérium titkos adóinak bomlasztó munkája Franciaországban 1940. május—júniusban. ZG 1961. 7. sz. 1597—1607.
- Wanty E.* : Az Ardennek védelmének problémája 1940-ben. RHDGM 42. (1961. ápr.) 1—16.
- Schmitt, gén.* : Juin tábornok és az észak-afrikai partraszállás. RHDGM 44. (1961. okt.) 57—64. [1942.]
- Francia kommunisták haláluk előtti levelei a hitlerista börtönökből. Publikálja: I. Erenberg. IA 1961. 3. sz. 119—126. [1941—1944.]
- Chabord M. T.* : A deportált foglyok és menekültek ügyeivel megbízott francia szervek. (Algír 1943—Párizs 1945.) RHDGM 42. (1961. ápr.) 17—26.
- Csernyikov G.* : Strukturális változások Franciaország gazdaságában a második világháború után. MEMO 1961. 6. sz. 20—37.
- Claude H.* : Adatok a francia imperializmus gazdasági hanyatlásáról. CC 1961. 5. sz. 877—884.
- Claude H.* : A francia és amerikai imperializmus közti ellentétéről. CC 1961. 3. sz. 461—472.
- Ivanov N.* : Az állam gazdasági szerepe a mai Franciaországban. VE 1961. 4. sz. 147—151.
- Mury G.* : Az állam, az osztályharc és a gaullista államhatalom. CC 1961. 7—8. sz. 1084—1097.
- Guyot R.* : A gaullista politika és a Szovjetunió, CC 1961. 9. sz. 1308—1319.
- Joannes V.* : A francia—szovjet barátság és a nemzeti érdek. CC 1961. 9. sz. 1320—1330.
- Bouvier-Ajam M.* : A francia munkásosztály jelenlegi képe. EP 1961. 5. sz. 43—55.
- Delorme H.* : A pénzügyek és a munkások elnyomódása. EP 84—85. (1961. júl.—aug.) 2—16.
- Bouvier-Ajam M.* : A francia proletariátus abszolút és relatív elnyomódásához. Ww 1961. 4. sz. 511—521.
- Rubinszkij Ju.* : Harc a szakszervezeti mozgalom egy-ségeért Franciaországban. MEMO 1961. 6. sz. 117—119.
- Ollivier D.* : A Thomson-Houston csoport. EP 88. (1961. nov.) 40—65.
- Maupéou-Leplatre N.* : Az ipari társadalomban élő ifjú-szociológiája. Ann 1961. 1. sz. 87—98.
- Gavriljuk V.* : A „kölcsonös függés” teóriája — a francia kolonializmus eszmei fedőszerve. MEMO 1961. 5. sz. 132—138.
- Potyomkin Ju.* : A francia imperializmus Algírban. MEMO 1961. 1. sz. 36—45.
- Chauveau H.* : A szocialdemokrácia, a kolonializmus és Algír. CC 1961. 4. sz. 708—721.
- Lachenal G.* : Harcunk az algériai háború ellen. CC 1961. 5. sz. 953—965.
- Prokopczuk J.* : Koncepciók az algériai probléma meg-oldására. SM 1961. 9. sz. 71—81.
- Landa R. G.* : A nemzeti forradalom Algírban. KSZINA XLVII. (1961) 49—54. [1954—]
- Bruhaj J.* : Az algériai nemzet és a francia közvélemény. Pensée 95. (1961. jan.—febr.) 4—14.
- Luckaja N. Sz.* : Marokko Kommunista Pártjának harca a nemzeti függetlenségért. KSZINA XLVII. (1961) 55—60. [1943—1960.]
- La Garrigue R.* : A gazdasági és kereskedelmi konjunktúra Marokkóban. Francia—marokkói kereskedelmi kapcsolatok... RHES 1961. 1. sz. 5—31. [1945 óta.]
- Préjean P.* : Tunisz gazdasági fejlődésének lehetőségei. EP 78. (1961. jan.) 15—32.
- Betteheim Ch.* : Gazdasági tervezés Fekete-Afrikában. CI 116. (1961. jan.—febr.) 63—74.

Görögország

- Topping P.* : A görög történetírás az 1453—1914 közti időszakról. JMH XXXIII/2. (1961. jún.) 157—173.
- White M. E.* : Görög gyarmatosítás. JEI XXI/4. (1961. dec.) 443—454. [I. e. 750—6. sz.]
- Sztanyiszkauszka A. M.* : A görög kérdés Oroszország politikájában a 19. század elején (1798—1807). IZ 68. (1961) 142—162.

Hollandia

- Csisztovonov A. N.* : Az agrárviszonyok Dél-Hollandiában, Amszterlantban és Hoojlantban az 1494 és 1514. évi leírások alapján. SzV XVII. (1960) 164—195.
- Gromiko M. M.* : Orosz—németalföldi kereskedelem a murmanszki parton a 16. században. SzV XVII. (1960) 225—255.
- Masselman G.* : Holland gyarmatpolitika a 17. században. JEI XXI/4. (1961. dec.) 455—468.

Írország

- O'Higgins R.* : Az ír szakszervezetek és a politika, 1830—1850. THJ IV/2. (1961) 208—217.
- Cousens S. H.* : Emigráció és demográfiai változás Írországban, 1851—1861. EcHR XIV/2. (1961) 275—288.
- Ranger T.* : Strafford Írországban: új értékelés. PP 19. (1961. ápr.) 26—45. [Th. W., Strafford earle, mint írországi megbízott a 17. század 30-as éveiben.]

Jugoszlávia

- Bosznia és Hercegovina Történelmi Társulatának közgyűlése, Mostar 1960. nov. 4—5. GDIBIH XI. (1961) 347—361.
- A Montenegrói Történettudományi Intézet 1960. évi munkájáról. IZCG XVIII/1. (1961) 195—203.
- Čulinović F.: A jogászok első kongresszusa a Horvát Népköztársaságban. ZHIIJA 4. (1961) 173—256. [1943. nov.]
- Kirdly F.: In memoriam Hamdija Kreševljaković, 1888—1959. SoF XX. (1961) 290—292.
- Traljić S. M.: In memoriam Hamdija Kreševljaković, 1888—1959. HZb XIII/1—4. (1960) 337—340.
- Trifunski J. F.: Milenko S. Filipović professzor 35 éves tudományos munkássága. (Műveinek bibliográfiájával.) ZDN 28. (1961) 157—170. [1902—]
- Kurelac M.: Jugoszlávia középkori történeti forrásai a Potthast-féle „Bibliotheca Historica Medii Aevi”-ben. ZHIIJA 4. (1961) 435—457.
- Tadić J.: Ragusa gazdasági levéltári iratai. Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1168—1175. [13—19. század.]
- Šamšalović M.: Horvát feudális urak oklevelei a 13—17. századból. ZHIIJA 4. (1961) 423—433.
- Stipšić J., Šamšalović M.: Oklevelek a Jugoszláv Akadémia levéltárában, (Mátyás halálától II. Ulászló haláláig). ZHIIJA 4. (1961) 465—554. [1490—1516.]
- Bajraktarević S.: Živogošće és Makarska franciskánus rendházainak török dokumentumai. ZHIIJA 4. (1961) 383—392.
- Filipović M. S.: A vajdasági települések kutatásához. SoF XX. (1961) 288—290. [Az újabb irodalom szemléje.]
- Filipović M. S.: A világtájak és népek elnevezése színek szerint. ZDN 29. (1961) 69—77. [Fehér- és Fekete-Horvátország.]
- Vasić P.: A nagyremitai kolostor ikonjainak eredete és jelentősége, az ikonok készítői. ZDN 28. (1961) 79—94.
- Zadnikar M.: A román építőművészet Szlovéniában és ennek művészettörténeti helye. SoF XX. (1961) 74—89.
- Lučić I.: Adalékok a boszniai bogumilok (patárénusok) eltűnésének kérdéséhez. HZb XIV. (1961) 239—242.
- Klajić N.: Egy „tudományos” vitáról. HZb XIV. (1961) 259—267. [Mandić cikkével kapcsolatban a „pacta conventa” problémájáról.]
- Mal J.: A karintiai hercegség sajátossága. SoF XX. (1961) 33—73. [A 11. századtól.]
- Ivanović R.: A gračanicei kolostor birtokai. IČ XI (1961) 253—264. [A 14. század elejétől.]
- Mijusković J.: A Sankovici nemes család. IČ XI. (1961) 17—54. [1306—1404.]
- Škrivanić G.: A szerb állam délkeleti és déli kiágazásai Dusan cár idején és halála után. IČ XI. (1961) 1—15. [1349—1371.]
- Bejić A.: Nova Kasaba a Jadar-vidéken. (Egy karavánváros fejlődése.) GDIBIH XI. (1961) 225—249.
- Šunjić M.: Adalékok a boszniai—velencei kapcsolatok történetéhez, 1420—1463. HZb XIV. (1961) 119—145.
- Kovačević D.: Adalék a korai boszniai—török kapcsolatok történetéhez. GDIBIH XI. (1961) 257—263. [1429.]
- Šabanović H.: Bosznia katonai szervezete 1463-tól a 16. század végéig. GDIBIH XI. (1961) 173—224.
- Šunjić M.: Új adatok Gost Radinról és szektájáról. GDIBIH XI. (1961) 265—268. [1466.]
- Škrivanić G. A.: A boszniai királynő bárkájának berbeadása. GDIBIH XI. (1961) 269—271. [1469.]
- Hadžijahić M.: A kiváltságos városok az oszmán feudalizmus idején. Különs tekintettel Szarajevó város kiváltságaira. SoF XX. (1961) 130—158.
- Mladenović M.: Az oszmán uralom Szerbiában a nyelv fényében. SoF XX. (1961) 159—203.
- Djurdjević Br.: Válasz a „kritikákra”. GDIBIH XI (1961) 297—312. [A 16—17. századi Montenegro történetéről írt munkáit ért kritikákról.]
- Klen D.: A „barbani statutum” (1536) és viszonya Barban és Rakalj községek korábbi jogi forrásaihoz. AJI 3. (1961) 363—387.
- Rothenberg G. E.: Velence és a zengi uszkokok, 1537—1618. JMH XXXIII/2. (1961. jún.) 148—156.
- Klajić N.: Parasztfelkelések Horvátországban a 17. században. II. rész. HZb XIV. (1961) 89—118.
- Novak G.: P. Semitecolo, a nemesség és a nép kibékülésének közvetítője, és az Arzenál, a Belvedere és a színház építője Ivarban, 1611—1613. ZHIIJA 4. (1961) 93—171.
- Stanojević G.: Néhány dokumentum Montenegro történetéről a kandiai háború előttről. IZCG XVIII/1. (1961) 121—127. [1634—1639.]
- Gavrilović S.: A parasztság a nuštar-gabosi domíniumon, 1687—1849. (Adalék a társadalmi-gazdasági viszonyok vizsgálatához Szerémben és Szlavóniában.) ZDN 30. (1961) 5—53.
- Gasser P.: Az adriai tengerpart kereskedelmi kapcsolatai a cseh korona országaihoz a 18. században. MÖS 14. (1961) 88—99.
- Müller C.: Belgrád és a Vajdaság osztrák időkben. (18. sz.) SW XLVIII/4. 75—79.
- Stanojević G.: A grbljaki feltételei a velencei uralom elfogadására, 1715. IZCG XVIII/3. (1961) 500—502.
- Három adalék a zimonyi nagybirtok településtörténetéhez, 1718—1745. Közli: S. Gavrilović. ZDN 28. (1961) 121—129.
- Erceg I.: A paraszti-feudális viszonyok a kincstári birtokokon Vinodolban és Gorski Kotorban Mária Terézia urbairális rendelete előtt. ZHIIJA 4. (1961) 289—348. [1750—1775.]
- Vinaver V.: Egy 18. századi szerbiai kereskedelmi könyv IČ XI. (1961) 265—274. [Ragusa, 1767—1783.]
- Karaman I.: Horvátország, Szlavonia, Szerém és Bácska lakossága II. József uralkodása idején, 1787. ZDN 29. (1961) 88—92.
- Čelap L.: A vajdaság településének történetéhez a 18. század végén. ZDN 29. (1961) 79—87.
- Šamić M.: Bosznia és Szarajevó gazdasági élete a 19. század elején. GDIBIH XI. (1961) 111—134.
- Karaman I.: A társadalmi-gazdasági fejlődés néhány problémája Szlavonia és Szerémség területén a 19. század elején. HZb XIV. (1961) 243—254. [Gavrilović S. L.: Néhány megjegyzés I. Karaman cikkével kapcsolatban. Úo. 254—259.]
- A szendrői szkupztina határozattervezete, 1805. Publikálja: G. D. Gyessnyica. IA 1961. 3. sz. 252—254.
- Pecinjački S.: Adatok Baránd lakosságáról 1809-ig. ZDN 29. (1961) 92—101.
- Čelap L.: A boszniai menekültek letelepítésének kudarca Szerbiában, Miloš fejedelem uralkodása idején. GDIBIH XI. (1961) 275—279. [1834.]
- Šidak J.: Az illír „Branislav” c. időszakos lap szerkesztője és jelentősége, 1844—45. HZb XIV. (1961) 75—87.
- Krestić V.: A szerb katonai tábor Perlésznél 1848-ban. ZDN 29. (1961) 29—42.
- Stranjaković Dr.: Fr. Zach küldetése Zágrábban 1848-ban. PH 1961. 2. sz. 297—325. [A Czartoryski diplomáciai képviselője Szerbiában.]
- Gavrilović S.: Kosta Mihajlović feljegyzései az 1848—1849-es forradalomról Vukovárról. ZDN 29. (1961) 111—115.
- Gavrilović S. L.: Verőce megye és az 1848—1849-es forradalom. HZb XIV. (1961) 1—73.
- Krestić V.: Vajdasági menekültek Szerbiában 1849-ben. ZDN 29. (1961) 101—110.
- Klančić L.: Njegos küldetése Bécsbe 1850-ben. IZCG XVIII/1. 71—120.
- Klančić Lj.: Stevan Perović Cuca két apokrif levele. IZCG XVIII/3. (1961) 503—510. [1850.]
- Ražnatović N.: Az egyház helyzete és szerepe Montenegroban 1852—1878-ban. IZCG XVIII/4. (1961) 581—621.
- Aleksić Lj.: Francia befolyás Szerbia kül- és belpolitikájára a krími háború idején, 1853—1856. IČ XI. (1961) 89—148.
- Cvetković M.: A távri-összeköttetés megindulása Montenegroban. (A 90. évfordulóra.) IZCG XVIII/1. (1961) 136—143.
- Milutinović K.: Iazo Kostić politikai arculata. ZDN 30. (1961) 54—91. [1860—90-es évek.]
- Čelap L.: A vajdasági szerbek forradalmi tevékenysége az Omladina-mozgalom idején osztrák dokumentumok fényénél. ZDN 28. (1961) 95—120. [1863—1873.]

- Jovanović M.*: Dositej Obradović a verségi helyi sajtóban 1867-ben. ZDN 30. (1961) 161—163.
- Krestić V.*: „A Szláv Dél” Dj. Klari folyóirata, 1867/68. HZb XIV. (1961) 231—238.
- Čiliga V.*: Adalékok a Néppárt szeptemberi manifestumának értékeléséhez, 1871. IX. 20. HZb XIV. (1961) 225—230.
- Vojnović R.*: R. Čuić beszámolója a rakovici lázadásról, 1871. HZb XIV. (1961) 217—223.
- Ljubibratić S., Kruševac T.*: Adalékok az 1875—1878-as hercegovinai felkelés történetéhez. GDIBIH XI. (1961) 149—172.
- Petrović R.*: Stillman és Danusso az 1875—1878. évi hercegovinai felkelésről. GDIBIH XI. (1961) 281—288.
- Radenić A.*: Az 1877. évi bácsopoljai felkelésről. IC XI. (1961) 89—148.
- Štajner H.*: Az első boszniai okkupáció és az osztrák munkásmozgalom. ZDN 30. (1961) 156—160.
- Stanojević G.*: Adalékok Montenegró diplomáciai történetéhez, 1878—1900. IC XI. (1961) 149—173.
- Pejović Dj.*: Kolašin és Polja betelepítése, 1879—1886. IZCG XVIII/3. (1961) 381—416.
- Jovanović M.*: A szerb ipartestületi olvasókör Versecen. ZDN 28. (1961) 144—149. [Az 1880-as évektől.]
- Stjepović N.*: Levelezés Risan község és a kotori alprefektúra között a helyi milícia bevezetéséért, 1881. IZCG XVIII/3. (1961) 475—495.
- Kruševac T.*: A „Trebević” lap ügye. GDIBIH XI. (1961) 135—147. [Szarajevo, 1881—82.]
- Vojnović N.*: Ellenállás az általános hadkötelezettség bevezetése ellen Boka Kotorskában 1882-ben. GDIBIH XI. (1961) 289—296.
- Itaković N.*: Montenegró állásponja Bulgária egyesítése iránt és az 1885. évi szerb—bolgár háború. IZCG XVIII/4. (1961) 623—636.
- Bratulić V.*: A délszláv képviselők együttműködése a birodalmi tanácsban (1894—1900) és a nemzetiségi kérdés Ausztriában. AJI 3. (1961) 5—68.
- Frejdzon V. I.*: Új könyvek a Magyarországon és Horvátországban a 20. század elején folyó politikai harcok történetéről. KSzISz 31. (1961) 125—129.
- Kapidić H.*: A hercegovinai szerb parasztok Szerbiába költözése 1902-ben. GDIBIH XI. (1961) 23—54.
- Jovanović R.*: Az olasz tőke Montenegróba való behatolásának egy külföldi akadályozója, 1903—1906. IZCG XVIII/3. (1961) 417—442.
- Szuszlov M. M.*: A lenini eszmék hatása a szerb szociáldemokrácia forradalmi szárnyának képviselőire. NN 11961. 2. sz. 105—110. [1903—1919.]
- Lebl A.*: A Vajdaság és a szocialista pártellenzék kapcsolatának kérdéséhez, 1908—1913. ZDN 30. (1961) 92—120.
- Šepić Dr.*: A „nemzeti béke” politikája Isztriában, 1908—1913. AJI 3. (1961) 69—123.
- Piszarev Ju. A.*: Ausztria—Magyarország délszláv népeinek nemzeti felszabadító mozgalma a balkáni háborúk idején (1909—1913). ÜZISz XXII. (1961) 169—224.
- Sarac N.*: Bosznia és Hercegovina Szociáldemokrata Pártja és az agrárkérdés. GDIBIH XI. (1961) 55—86. [1909—1919.]
- Djordjević D.*: A négy pártból alakult koalíciós kormány megalakulása és feloszlása Szerbiában 1909-ben. IC XI. (1961) 213—230.
- Birman M. A.*: Szerbia a Balkán-háborúk (1912—1913) idején. KSzISz 32. (1961) 27—45.
- Raković N.*: Montenegró fegyverbeszerzése a Balkán-háborúban és az első világháborúban. IZCG XVIII/1. (1961) 143—153.
- Hauptmann F.*: Tervek Bosznia és Hercegovina államjogi státusának megváltoztatására az első világháború elején. GDIBIH XI. (1961) 87—109.
- Šepić D.*: Istria a békétárgyalás előtt. (Isztria olasz megszállása és az isztriai horvátok 1918-ban.) ZHJJA 4. (1961) 349—382.]
- Andorka S.*: Lázadás a 29. bányai ezredben és a néptanács Debeljáčban. ZDN 28. (1961) 129—144. [1918.]
- Krizman B.*: A szerb főparancsnokság Ausztria—Magyarország széthullásának napjaiban, 1918. HZb XIV. (1961) 167—216.
- Krizman B.*: Az Adria-kérdés a „négyek tanácsában” a párizsi békekonferencián, 1919. III. 24.—VI. 28. AJI 3. (1961) 419—467.
- Albul D.*: Még egyszer a szerb Független Néppártról. ZDN 29. (1961) 43—54. [1919—1920.]
- Mezei St.*: A Vajdaság iparának állapota és kezdeti fejlődése az első világháború után. ZDN 28. (1961) 30—78.
- Bogdanovszkaja N. Sz.*: Az 1928. évi jugoszláviai politikai válság történetéből. NNI 1961. 4. sz. 88—99.
- Mihajlovski K.*: Az ellenség és a szövetségesek felfogása felszabadító harcunkban. ZHJJA 4. (1961) 257—288. [A 2. világháború idején.]
- Dinčić K. M.*: A szövetségesek és a jugoszláv ellenállás. RHDGM 42. (1961. ápr.) 27—48. [1941—1944.]
- Mirnić J.*: A magyar titkos hírszolgálat és a „Tito rejtély”. ZDN 30. (1961) 147—156.
- Brković S.*: A Jugoszláv Kommunista Párt montenegrói stb. körzeti bizottságának összejövétele 1941. júl. 8-án. IZCG XVIII/1. (1961) 155—161.
- Krstajić R.*: A durmitori nemzeti felszabadítási ellenállási csoport. IZCG XVIII/1. (1961) 5—44. [1941—1942. júl.]
- Dašić M.*: Az 1941. évi népi felkelés a berani (ivangradi) körzetben és a Nemzeti Felszabadítási Tanács. IZCG XVIII/4. (1961) 637—679.
- Kumanov Z.*: A bács-baranyai osztág. ZDN 29. (1961) 55—68. [1941—1944.]
- Milšavac Z.*: A sajtó a Vajdaságban a népi felszabadító háború idején. ZDN 30. (1961) 121—145. [1940—44.]
- Bojović J. R.*: A žabljaki partizánkórház, 1941—1942. IZCG XVIII/3. (1961) 443—474.
- Bojović J. R.*: A žabljaki partizánkórház, 1941—1942. IZCG XVIII/3. (1961) 443—474.
- Gizdić Dr.*: Dalmácia a megújulás korszakában a felszabadulástól a háború végéig. HZb XIV. (1961) 147—165.
- Andelić Lj.*: A július 13-i felkelés és az olasz-quisling offenzíva Montenegro, kotori öböl és Szandzsak felszabadított területei ellen. (1941. júl. 13—aug. 16.) IZCG XVIII/2. (1961) 217—256.
- Pajović R.*: Montenegró megszállása 1941-ben és tervek egy „független” montenegrói állam megalakítására. IZCG XVIII/2. (1961) 273—306.
- Vujović D.*: A partizánok kiáltványai az olasz katonákhoz Montenegroban 1941-ben. IZCG XVIII/2. (1961) 337—347.
- Bogdanov V.*: A sovinszta tézisek eredete és céljai a horvátok 1941. évi magartartásáról. (A huszadik évforduló alkalmából.) ZHJJA 4. (1961) 5—91.
- Zivković D.*: A népi felszabadító hadsereg egységeinek hozzájárulása a népi kormány felállításához. IC XI. (1961) 231—251. [1942—1943.]
- Lakić Z.*: A néphatalmi szervek kulturális és oktatási tevékenysége Montenegro felszabadított területein, 1943—1944. IZCG XVIII/2. (1961) 307—335.
- Slobodan St. M.*: Montenegróiak telepítése a Vajdaságba, 1945—1948—1959. IZCG XVIII/1. (1961) 45—70.
- Terzić V.*: A jugoszláv hadsereg befejező hadműveletei 1945-ben. IZCG XVIII/2. (1961) 257—272.
- Matković D.*: Jugoszláviai tengeri hajózási és hajózási politikája. DDr 1961. 2. sz. 133—141.
- Matković Dr.*: Trieszt kikötőváros fejlődése és problémája. DDr 1961. 4. sz. 269—278.
- Štahan J.*: A létfeltételek az adriai szigeteken. AJI 3. (1961) 125—168. [A legutóbbi évtizedben.]
- Sambrailo Br.*: A halászi jog az Adria keleti partjain. AJI 3. (1961) 389—418. [Történeti áttekintés a kezdetektől.]
- Kos L.*: A sibeniki körzet tengeri gazdálkodása. AJI 3. (1961) 289—361. [Főleg az 1920—1950-es évek.]
- Zupanović S.*: Az Adriai tenger produktivitása és kihasználási intenzitása. AJI 3. (1961) 219—244. [Halászati hozam 1947—1958.]
- Kojić Br.*: Ausztria és a tengeri kikötők, különös tekintettel Triesztre és Fiuméra. AJI 3. (1961) 169—217. [1952—1959.]

Lengyelország

- G. A.*: Nekrológ József Sieradzki professzorról, 1900—1960. KH 1961. 1. sz. 289—291.
- Willaume J.*: Nekrológ Leon Halban professzorról, 1893—1960. KH 1961. 1. sz. 288—289.

- Leśnodorski B.** : In memoriam Jan Antoni Wilder (1909—1961) KH 1961. 3. sz. 843—846.
- Bańkowski P.** : Nekrológ Antoni Walawender docensről, 1903—1960. KH 1961. 1. sz. 291—293.
- Kutrzeba-Pojnarowa A.** : Nekrológ Kazimierz Moszyński-ről, 1887—1959. KH 1961. 1. sz. 284—288.
- Lukasiewicz J.** : Natalia Gąsiorowska prof. 80. születésnapja. KH 1961. 3. sz. 828—829.
- Jablonski Zb.** : Ünnepség Prof. Jan Dąbrowski 70. születésnapján. KH 1961. 4. sz. 1106—1108.
- A.** : Żanna Kormanowa 60. születésnapjára. KH 1961. 1. sz. 267.
- Drozdowski M.** : Vita a Lengyel Párttörténeti Intézetben a társadalmi struktúrák kutatásának módszereiről. ZPW 1961. 2. sz. 247—250. [1961. febr. 13.]
- Buszko J.** : A lengyel—csehszlovák történelemszövetség IV. konferenciája Bratislavában. KH 1961. 2. sz. 565—566. [1960. XI. 23—25.]
- Kolejka J.** : A csehszlovák—lengyel történelemszövetség V. ülése. SS 1961. 3. sz. 370. [Poznań, 1961. május 10—12.]
- Havlik L.** : A csehek és lengyelek a múltban. SS 1961. 3. sz. 367—368.
- Gierowski J.** : A lengyel—német történelemszövetség VII. ülészaka Drezdában. KH 1961. 3. sz. 838—840.
- Golebiowski J.** : A lengyel—német történelemszövetség VII. ülészaka Drezdában. ZPW 1961. 2. sz. 256—258. [1961. febr. 1—4.]
- Scheel H.** : A német—lengyel történelemszövetség VII. ülése. ZG 1961. 3. sz. 656. [Drezda, 1961. febr. 1—4.]
- Schetalich E.** : A NDK és a Lengyel Népköztársaság Történelemszövetségének 7. ülészaka. Am 1961. 2. sz. 64—65. [Drezda, 1961. febr. 1—4.]
- Ejszmont V. Sz.** : Hogyan hamisítják meg a nyugat-európai történelemek a lengyel—német kapcsolatok történetét. NNI 1961. 1. sz. 125—137. [Az Ostforscherek tevékenysége 1945 óta.]
- Kalisch J.** : Pomeránia egy nemzetközi tudományos konferencia szemével. ZG 1961. 1. sz. 197—202. [Szczecin, 1960. szept. 3—6.]
- Zahorski A.** : A Lengyel Történettudományi Intézet munkája 1960—1961-ben. KH 1961. 4. sz. 1108—1111.
- J. T.** : A Lengyel Történettudományi Intézet legújabbkori történeti bizottságának munkájából. KH 1961. 4. sz. 1118—1119.
- Madurovicz-Urbańska H.** : A lengyel történeti folyóiratok szemléje, 1958—1959. APH IV. (1961) 195—225.
- Antonjuk Sz. M., Kundjuba I. D.** : Az ukrán történesek Lengyelország történetének kérdéseiről. UIZs 1961. 2. sz. 117—122. [Az utóbbi évtizedek alatt írt kéziratok munkái szemléje.]
- Groniowski K., Ihnatowicz I., Lukasiewicz J., Rutkowski H.** : Vita a „Lengyelország története” III. köt. 1. rész próbakiadásáról. A jablonnai konferencia, 1961. ápr. 20—21. KH 1961. 3. sz. 577—589. [Hozzászólások és a szerkesztők válasza, uo. 590—688.]
- Monasterska T., Tomicki J.** : A „Lengyelország története” III. kötet 1. részének megvitatása. ZPW 1961. 3. sz. 286—291. [Varsó, 1961. IV. 20—21.]
- G. K.** : A „Lengyelország története” III. kötetének megvitatása Varsóban. KH 1961. 3. sz. 823—824. [1961. ápr. 12.]
- Kormanowa Z., Pietrzak-Pawlowska I.** : A „Lengyelország története a 19. század második felében” új szintézisééről. KH 1961. 2. sz. 381—401.
- Jablonski H.** : A tudományos kutatás tervezésének néhány problémája. ND 1961. 1. sz. 50—58.
- Kersten Kr.** : A legújabbkori történet kutatásának néhány módszeréről. (Válasz Wl. Górának.) KH 1961. 4. sz. 1029—1039.
- Samsonowicz H.** : Új irányzat a Hanza-liga történetének kutatásában. KH 1961. 2. sz. 403—421.
- Rister H.** : A Poznań-vidék történeti irodalmának bibliográfiája, 1959—1960. ZFO 1961. 3. sz. 585—600.
- Ihnatowicz I.** : A 19—20. századi történeti források kiadásának elvi kérdéseiről. PH 1961. 1. sz. 164—172.
- Woloszynski R.** : Anyagok a Lengyel Tudományos Akadémia levéltárában a munkásmozgalom történetéről. ZPW 1961. 1. sz. 202—204.
- Wehler H. U.** : A lengyel párttörténetírás (1945—1960) az 1914-ig terjedő időszakról. ZFO 1961. 2. sz. 271—309.
- Jestonek Cz., Kamińska H.** : A Párttörténeti Intézet emlékezéseket gyűjtő szekciójának munkája. ZPW 1961. 1. sz. 197—202.
- Szlucki J.** : A Nemzetközi Kérdések Intézete Lengyelországban. MEMO 1961. 4. sz. 156—157.
- Csanecva V. I.** : A régi iratok főlévtára Varsóban és az állagok mutatója. IA 1961. 3. sz. 267—269.
- Ślaski K.** : A svéd levéltárakban 1959-ben feltárt anyagok a lengyel—svéd tudományos kapcsolatok történetéről. PH 1961. 4. sz. 765—774.
- Waschinski E.** : A lengyel numizmatikai irodalom a háború után, 1945—1960. ZFO 1961. 3. sz. 499—514.
- Golański H.** : A tudományos kérdések jelene és jövője. ND 1961. 2. sz. 108—114.
- Dutkiewicz J.** : G. Labuda „A történelemszövetség módszereiről” c. cikkének margójára. KH 1961. 1. sz. 176—178.
- Az egyetemi történeti oktatás új tanterve és a tanterv megvitatása a Kwartalnik Historyczny szerkesztőbizottságában. KH 1961. 4. sz. 1013—1028.
- Gieysztor A.** : Kutatások a középkori Lengyelország alapjairól. A problémák jelenlegi állása. APH IV. (1961) 7—33.
- Jakubszkij V. A.** : A medieviztika néhány problémája a Lengyel Népköztársaság történelemének munkáiban, 1945—1959-ben. SzV XVIII. (1960) 193—218.
- Zajaczkowski A.** : A lengyel nemesség története tanulmányozásának szociológiai előfeltételei. KH 1961. 1. sz. 139—152.
- Tymieniecki K.** : „Gentizmus” (nemzetiségi rendszer) vagy feudalizmus? Russocki cikkeinek margójára. SS 1961. 3. sz. 547—561.
- Kuczyński St. K.** : A lengyel koronázási kard. (M. Gumowski cikkeinek margójára.) PH 1961. 3. sz. 562—577.
- Salmonowicz St.** : A boszorkánypercek problematikájáról. (Megjegyzések a legújabb irodalom margójára.) CzPH 1961. 2. sz. 209—222.
- Lowmianski H.** : Megjegyzések a litván állam keletkezéséhez. (V. T. Pasuto „A litván állam kialakulása” c. könyvének margójára.) PH 1961. 1. sz. 127—146.
- Rudziński E.** : A lengyel állam ezredének ünneplése az első jubileumi évben. KH 1961. 1. sz. 258—262.
- Gieysztor A.** : Az első lengyel állam területi megvalósulása, IX—XI. század. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 357—382.
- Kaczmarczyk Z.** : A lengyel városok kezdetei. (Jogi helyzetük problémái.) CzPH 1961. 2. sz. 9—46.
- Widera Br.** : Lengyelország és a kivi állam textilanyagtermelése és behozatala a 10—13. században technológiai kutatások fényében. ZG 1961. 4. sz. 944—948.
- Amman H.** : Gazdasági kapcsolatok Felső-Németország és Lengyelország között a középkorban. SW XLVIII/4. (1961) 433—443. [10—15. sz.]
- A lengyel Piastok. KH 1961. 1. sz. 177—183. [P. Jasienica könyvének megvitatásából.]
- Stiennon J.** : Lengyelország és a Meuse melléke a középkorban. A gnieznoi katedrális kapujának domborművéről. CCM IV/4. (1961. okt.—dec.) 457—474. [11. század.]
- Hejnosz W.** : Még egyszer a lengyel narok intézményéről. PH 1961. 2. sz. 326—337. [12—13. század.]
- Zientara B.** : Szczecin szerepe a 13—14. századi oderai és balti gabonakereskedelemben. PH 1961. 3. sz. 413—444., 4. sz. 641—675.
- Russocki St.** : Mazóviai nemesi nemzetségek. Néhány megjegyzés létrejöttük és jellegük kérdéséhez. PH 1961. 1. sz. 1—11. [13—15. század.]
- Spieralski Z.** : Nagy Kázmér egy állítólagos moldvai hadjáratáról. 1359. PH 1961. 1. sz. 147—152.
- Sunjić M.** : Adalékok a boszniai—velencei kapcsolatok történetéhez, 1420—1463. HZb XIV. (1961) 111—145.
- Zins H.** : Kapott-e Kopernikus papi felszentelést? KH 1961. 3. sz. 739—743. [1502.]
- Malovist M.** : Lengyelország és az árak változása Európában a 16—17. században. KH 1961. 2. sz. 315—319.

- Pohilewicz D. L.*: Az agrárviszonyok megváltozása Holm (Chelm) vidékén a 16. században. UZISZ XXII. (1961.) 225–264.
- Wyczański A.*: A 16. századi lengyel rizs-kereskedelem becslési kísérlete. APII IV. (1961.) 119–131.
- Urban W.*: Lukasz Delfin, lengyel antiritrinárius Morvaországban a 16. század közepén. PH 1961. 4. sz. 676–690.
- Górczyński St.*: Az emporiumjog az 1565. évi piotrkowi diétán. PH 1961. 4. sz. 741–750.
- Czapliński WL.*: A nyugati területek a nemesi Lengyelország politikájában, 1572–1764. KH 1961. 1. sz. 3–30.
- Zdrójkowski Zb.*: Az 1598. évi porosz „ius correctum” eredete, fejlődése és szerepe a lengyel jogszolgáltatás és jogi gondolkodás történetében, 1598–1830. CzPII 1961. 2. sz. 109–158.
- Czapliński W.*: A lengyel oligarchia a 17. századi Lengyelországban. PH 1961. 3. sz. 445–465.
- Wójcik Z.*: Új adatok P. Tetry, J. Chmielnicki és J. Tukalski életrajzához. PH 1961. 3. sz. 521–525. [17. századi kozúk vezérek.]
- Olśzewski H.*: A lengyel diéták (sejmik) elnapolásának (limita) gyakorlata. CzPH 1961. 1. sz. 33–55. [17. század utolsó harmada.]
- Kula W.*: Lengyelország gazdasága a 18. században. Szemle. APII IV. (1961.) 133–146.
- Salmonowicz St.*: Még egyszer a 18. századi bírósági jog kérdéseiről. KH 1961. 1. sz. 281–283.
- Woloszyński R.*: A lengyel ügyek P. M. Hennin leveleiben és tevékenységében. PH 1961. 2. sz. 213–231. [A 18. század második fele.]
- Leśnodorski B.*: A felvilágosodás százada Lengyelországban. A kutatás állása a politikai történet, az intézmények és eszmék története terén. APII IV. (1961.) 147–174. [1764–1795.]
- R.*: A lengyel jakobinusok kérdése. KH 1961. 4. sz. 1121–1122.
- Dihm J.*: A jobbágyciklás, a gazdasági alkotmány (1791) és Michal Ossowski. (H. Rostworowski ciklécének margójára.) PH 1961. 4. sz. 775–792.
- Jablonowski H.*: A német–lengyel kapcsolatok a 19. és 20. században. GWU 1961. 7. sz. 448–453.
- Kolodziejczyk R.*: Városok átminősítése községekké a Lengyel Királyságban. KH 1961. 1. sz. 191–200.
- Jezierski A., Kaczyńska E.*: A 19. századi ipar története. Az 1946–1958 közti kutatások. APII IV. (1961.) 175–194.
- Skowronek J.*: A Varsói Hercegség és a Lengyel Királyság szemjelmének társadalmi és politikai összetétele. PH 1961. 3. sz. 406–494. [1809–1830.]
- Rostocki W.*: Összehasonlító vizsgálatok a Varsói Hercegség és Franciaország közigazgatása között. A kancellária szervezete. CzPH 1961. 1. sz. 107–126. [1810.]
- Szymańska H.*: A purasági tulajdon néhány problémája a Lengyel Királyságban 1815–1864-ben. CzPH 1961. 1. sz. 57–97.
- Zajewski W.*: A lengyel novemberi felkelés céljairól. PH 1961. 2. sz. 338–359. [W. Bortnowski könyvének margójára.]
- Lepkowski T.*: A „tömeg” a novemberi felkelésben. KH 1961. 1. sz. 153–175. [1831.]
- Zajewski WL.*: A sajtószabadság 1831-ben a Nemzeti Kormány alatt. CzPII 1961. 2. sz. 159–196.
- Śreniowska K.*: Karól Szajnoch történeti szerepe levelezése tükrében. PH 1961. 2. sz. 360–364. [Az 1832–1867-es évek levelezése.]
- Wierzchowski M.*: Lengyel illegális szervezetek az orosz uralom alatt, 1837–1841. PH 1961. 1. sz. 23–42.
- Kotarbiński T.*: Megnyitó beszéd a Lengyel Tudományos Akadémia Leleweil-ülésszakán. KH 1961. 4. sz. 853–854. [Halálának 100. évford.]
- Grabski A. F.*: Tudományos ülésszak a lódi egyetemen J. Leleweil halálának 100. évfordulóján. KH 1961. 4. sz. 1003–1004. [1961. V. 24.]
- Grabski A. F.*: Tanulmányok Joachim Leleweilről a mai Lengyelországban, 1945–1960. KH 1961. 1. sz. 184–190.
- Winnicka H.*: J. Leleweil jelentősége a történettudományban. KH 1961. 4. sz. 1004–1005. [Ülésszak a Lengyel Történettud. Intézetben, 1961. V. 29.]
- W. N.*: A Leleweil-Bizottság munkájának 7 éve. KH 1961. 3. sz. 821–823.
- Baszewicz A. M.*: Joachim Leleweil mint kutató. (Halálának 100. évfordulójára.) VI 1961. 5. sz. 174–180.
- Leśnodorski B.*: A kutató és történész. ND 1961. 5. sz. 81–95. [Joachim Leleweil halálának 100. évfordulójára.]
- Serejski M. H.*: Leleweil helye korának történettudományában. KH 1961. 4. sz. 855–878.
- Bronowski Fr.*: A demokrácia eszméje Leleweil egyetemes történetelméletében. KH 1961. 4. sz. 879–886.
- Tymieniecki K.*: Leleweil mint a parasztok történetének kutatója és a parasztok ügyének védelmezője. KH 1961. 4. sz. 887–898.
- Więckowska H.*: A lengyel történetek véleményei Leleweilről. KH 1961. 4. sz. 899–912.
- Żaczek W.*: Leleweil Csehországban és Szlovákiában. KH 1961. 4. sz. 913–930.
- Dutkiewicz J.*: Leleweil és politikai nevelésünk. KH 1961. 4. sz. 999–1002.
- Grabski A. F.*: Leleweil és a Tudományok Barátainak Varsói Társasága. KH 1961. 4. sz. 947–966.
- Nadolski J.*: A Leleweil hozzájárulása az archeológiához. KH 1961. 4. sz. 931–938.
- Kolankowski Z.*: Joachim Leleweil tudományos műveinek kéziratai a lengyel gyűjteményekben. KH 1961. 4. sz. 991–998.
- Assorodobraj N.*: Leleweil „Történelem” c. műve. KH 1961. 4. sz. 967–990. [1815, 1826.]
- Brock P.*: A Gromada Grudziąz történetének margójára. PH 1961. 1. sz. 87–111; 2. sz. 274–296. [1837.]
- Śliwowska W.*: Lengyel diákkörök Moszkvában és Pétervárott a 19. század negyvenes éveiben. PH 1961. 1. sz. 43–60.
- Stranjaković Dr.*: Fr. Zach küldetése Zágrábba 1848-ban. PH 1961. 2. sz. 297–325. [A Czartoryski diplomáciai képviselője Szerbiában.]
- Vutkevič T.*: Tarasz Sevecsenko és Zygmunt Sierakowski. UIZS 1961. 1. sz. 94–101. [Az ukrán költő és a lengyel forradalmi demokrata barátsága.]
- Zygmunt Sierakowski* három levele. Publikálja: H. Pisarek. IA 1961. 4. sz. 224–228. [1848, 1856.]
- Fajnhauz D.*: Zygmunt Sierakowski ismeretlen levelei. PH 1961. 4. sz. 751–758. [1848, 1856.]
- Pavelko V. U.*: Kinagasló lengyel forradalmi demokraták. (J. Dąbrowski és W. Wróblewski születésének 125. évfordulójára.) UIZS 1961. 6. sz. 158–159.
- Chankowski St.*: A lengyel emigráció rapperswili hagyatéka a Lengyel Tudományos Akadémia levéltári gyűjteményeiben. PH 1961. 4. sz. 759–764.
- Falkowski Sz. M.*: A lengyel emigráció a török birodalomban a 19. század 50-es éveinek végén és 60-as éveinek elején. KSZINA XXX. (1961.) 197–209.
- Szłavin G. M.*: A Szovjetunió harca a Lengyelországról hozott krimi határozatok végrehajtásáért. UZISZ XXII. (1961.) 3–24.
- Groniowski K.*: Az orosz katonai parancsnokság az 1861. évi varsói tüntetéssel szemben. PH 1961. 4. sz. 724–740.
- Złotoryńska M.*: Bronisław Szwarcze varsói vallomása, 1862–1863. PH 1961. 3. sz. 526–546. [Az 1863. évi felkelés előkészítésének résztvevője.]
- Romanukova F.*: A lengyelek részvétele az I. Internacionálén. KH 1961. 2. sz. 321–344.
- Lukasiewicz W.*: A munkásmozgalom Gdańsk vidékén 1870–1904-ben. ZPW 1961. 2. sz. 3–15.
- Wereszycki H.*: Az 1875. évi háborús helyzet eddig ki nem aknázott források fényében. KH 1961. 3. sz. 689–716.
- Wehler H. U.*: Lengyelek a Ruhr-vidéken, 1918-ig. SW 1961. 2. sz. 203–235. [Főként 1890-től.]
- Krauze Br.*: A Németországi Szociáldemokrata Párt állásfoglalása a lengyel kérdésben. (Néhány kritika margójára.) ZPW 1961. 1. sz. 62–70. [A 19. század végétől 1918-ig.]
- Rosa Luxemburg* levelei Leon Jogiches-Tyszkához, 1898, I. Publikálja: F. Tych. JPW 1961. 3. sz. 128–161.
- Kaczyńska E.*: Két sztrájk Zawiercieben 1894-ben. ZPW 1961. 2. sz. 16–34.
- Spustek I.*: Jan Baudouin de Courtenay és a cári cenzúra. PH 1961. 1. sz. 112–126. [Filológus, 1901-től pétervári egyet. tanár.]

- Manuszewicz A. Ja.* : A lenini Iszakra és a lengyel szocialista sajtó. NNI 1961. 2. sz. 99–104. [1901–1903.]
- Konderski W.* : A Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája (SDKPiL) szakszervezeti aktivitásának emlékezései. ZPW 1961. 1. sz. 71–80. [1903–1905.]
- Żarnowska A.* : A Lengyel Szocialista Párt (PPS) a szakadás előestéjén. (A Lengyel Szocialista Párt VII. kongresszusa és 1905. júniusi tanácsülése.) ZPW 1961. 1. sz. 3–34.
- Hass J.* : Vita a Lengyel Szociáldemokrata Párt baloldaliának problematikájáról 1906–1918. KH 1961. 4. sz. 1119–1121.
- Iwanski G., Bratkowski J.* : J. Cseszejko-Sochacki műveinek bibliográfiája. ZPW 1961. 1. sz. 135–162. [1908–1928.]
- Marceli Nowotko* önéletrajza. KH 1961. 4. sz. 394–399. [Pártvezetőségi tag, 1893–1942.]
- Turlejska M.* : Stanisław Nowicki mérnök — a „Gwardysty” szerkesztője. KH 1961. 4. sz. 400–415. [1913–1944.]
- Malinowski M.* : Leon Koczański. KH 1961. 4. sz. 416–427. [Pártvezetőségi tag, 1913–1943.]
- Rechowicz H.* : Jan Kawalec. KH 1961. 4. sz. 428–439. [Pártvezetőségi tag, 1901–1945.]
- Wilusz M.* : Wacław Marek. KH 1961. 4. sz. 440–446. [1910–1944* lublini pártbarcos.]
- Wilusz M.* : Janina Bier. KH 1961. 4. sz. 447–451. [Pártbarcos, 1912–1944.]
- Motył M., Ślabeck G.* : Aleksander Szowski. ZPW 1961. 1. sz. 124–134. [1908–1951. Szakszervezeti funkcionárius.]
- Leon Fersztnek*, a „Lengyel Királyság és Litvánia Szociáldemokráciája” (SDKPiL) vezetőségi tagjának emlékezéseiből. Publikálta: H. Mościcki. ZPW 1961. 2. sz. 86–89. [1916.]
- Mark E.* : Mieczysław Ferszt. KH 1961. 4. sz. 452–460. [Pártbarcos, 1919–1943.]
- Grosfeld L.* : A központi hatalmak lengyel politikájának gazdasági okai és céljai, 1914–1916. KH 1961. 1. sz. 31–68.
- Jurkiewicz J.* : Lengyel levéltári anyag a német–lengyel kapcsolatok történetéhez, 1914–1945. Am 1961. 6. sz. 176–179.
- Garlicki A.* : A Karabasz és A Rakoczy küldetése. PH 1961. 2. sz. 232–246. [Az amerikai „Lengyel Unió” részéről Lengyelországba 1914-ben.]
- Holzer J.* : Pilsudski beszélgetése gróf Kesslerrel. KH 1961. 2. sz. 447–450. [1918 okt. 31.]
- Drozowski M.* : Vita a Párttörténeti Intézetben az 1918–1939 közötti lengyelországi munkatörvényekről. ZPW 1961. 3. sz. 291–294.
- Drozowski M.* : A lengyel munkásosztály helyzete és struktúrája 1918–1939-ben a kor tudományos irodalmában. ZPW 1961. 1. sz. 35–61.
- K. J.* : A munkáskérdés a lengyel katolikus társadalmi gondolkodásban 1918–1939-ben. ZPW 1961. 1. sz. 210–212. [Vitaülés, 1960. nov. 8.]
- Kochanski A., Tych F.* : Bibliográfiai tájékoztatás a Lengyel Kommunista Párt programdokumentumairól. ZPW 1961. 2. sz. 47–75. [1918–1936.]
- Marek H.* : Dokumentumanyag a lengyelországi munkásosztály helyzetéről a városi Statisztikai Főigazgatóság levéltárában. ZPW 1961. 2. sz. 237–242. [1918–1944.]
- Hawranek Fr.* : Felső-Szilézia Kommunista Pártjának létrejötte. ZPW 1961. 3. sz. 13–37. [1918–1920.]
- Danilewicz J.* : „A Tarnobrzegi Köztársaság”, 1918–1923. ZPW 1961. 2. sz. 35–46.
- Zieliński H.* : „A független felső-sziléziai állam” kérdése az első világháború után, 1919–1921. APIH IV. (1961) 34–57.
- Kawecka Kr.* : A Lengyel Szocialista Párt Ellenzéki Csoport, 1919–1920. ZPW 1961. 3. sz. 38–60.
- Szerer B.* : Tudományos ülésszak Katowiceben a sziléziai felkelések 40. évfordulóján. KH 1961. 4. sz. 505–512.
- Hass L.* : A szélső baloldali kialakulása a Lengyel Szocialista Pártban és a Párt belső helyzete, 1923. nov.–1926. máj. KH 1961. 1. sz. 69–105.
- Landau Zb., Tomaszewski J.* : Lengyelország külpolitikája 1924–1925-ben. KH 1961. 3. sz. 725–738. Lengyelország Kommunista Pártja IV. konferenciájának jegyzőkönyvei (1925). ZPW 1961. 1. sz. 81–108; 2. sz. 90–143; 3. sz. 162–211.
- Ruge W.* : Az imperialista Németország lengyel-ellenes revanspolitikájának elősegítése a szovjetellenes angol fináncoké képviselője révén, 1926. Dokumentum-publikáció, ZG 1961. 7. sz. 1607–1619.
- Kolejka T.* : A csehszlovák–lengyel kapcsolatok a második világháború alatt. SS 1961. 4. sz. 461–474.
- Wróblewska B.* : A lengyel kommunista sajtó történetéből. A „Przegląd Społeczny” 1930–1931. ZPW 1961. 3. sz. 61–73.
- Tomaszewski J.* : Harc a „forradalmi elemek” ellen Polesieben 1933-ban. KH 1961. 2. sz. 451–455.
- Franciország* a német–lengyel közeledés ellen, 1933–1934. A dokumentumokat publikálta: Zd. Kotodzieiczky. SM 1961. 11. sz. 98–104.
- Drozowski M.* : A lengyel kormány gazdaságpolitikája fejlődésének előfeltételei 1936–1939-ben. KH 1961. 2. sz. 345–379.
- Drozowski M.* : A II. lengyel köztársaság utolsó kabinetjének gazdaságpolitikája, 1936–1939. PH 1961. 1. sz. 61–85.
- Stanisławski St.* : Lengyelország magatartása az 1938. ápr. 29–30-i londoni konferenciával szemben. APIH IV. (1961) 58–84.
- Grünberg K.* : Németország Kommunista Pártjának harca a lengyel lakosságot Felső-Sziléziában (1938). ZPW 1961. 1. sz. 109–123.
- Żarnowski J.* : A Lengyel Szocialista Párt (PPS) vezetőségének politikája a második világháború előestéjén. PH 1961. 3. sz. 495–520.
- Malinowski M.* : A program kialakulásának folyamata — A lengyel kommunista mozgalom tézisei, 1939–1942. KH 1961. 4. sz. 19–44.
- Halaba R.* : Lengyel történeti kutatások a hitleri megszállás és a népi Lengyelország történetéről. (Konferencia.) ZPW 1961. 2. sz. 252–256.
- Stasiński K.* : A lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945-ben. PH 1961. 2. sz. 247–273.
- Dobroszycki L., Geller M.* : A Gestapo és a lengyel ellenállási mozgalom. (A radomi körzet anyaga alapján.) APIH IV. (1961) 85–117.
- A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója. KH 1961. 4. sz. 9–13.
- Nazarewicz R.* : A Lengyel Munkáspárt szervezeteinek megalakítása a Czeszochowa-Piotrków körzetben. KH 1961. 4. sz. 128–147.
- Jurkowska Br.* : A Lengyel Munkáspárt szervezetei Varsó Wola kerületében, megalakításuk és fejlődésük 1942–1943. KH 1961. 4. sz. 148–158.
- Moczar M.* : Néhány megjegyzés a Lengyel Munkáspárt évfordulóján. KH 1961. 4. sz. 14–18.
- A Lengyel Munkáspárt sürgönyel Georgi Dimitrovhöz, 1942–1943. KH 1961. 4. sz. 174–180.
- Zbiniwicz Fr.* : A lengyel kommunisták része a Lengyel Hazafiak Szövetségének és a szovjetunióbeli lengyel hadseregnek létrehozásában és tevékenységében, 1942. máj.–1944. júl. KH 1961. 4. sz. 85–127.
- Hillbrandt B.* : A Lengyel Munkáspárt, a Népi Garda és a Népi Hadsereg régebbi aktív tagjainak emlékezései a Lengyel Munkáspárt politikai és szervezési tevékenységéről a megszállási időszak alatt. KH 1961. 4. sz. 495–500.
- Mark E.* : Dokumentumok a Lengyel Munkáspárt, a Népi Garda és a Népi Hadseregéről a Párttörténeti Intézet Levéltárában. KH 1961. 4. sz. 486–495.
- Turlejska M.* : Az utóbbi 5 év publikációi a Lengyel Munkáspárt megszállás alatti történetéről. KH 1961. 4. sz. 461–475.
- A Lengyel Munkáspárt második világháború alatt kiváló harcosainak életrajzai. KH 1961. 4. sz. 394–460.
- Baranowski F.* : A lengyel szocialisták a hitleri megszállás ideje alatt. (Emlékezések.) KH 1961. 4. sz. 359–385.
- Wojas P.* : A varsói felkelés emlékezetemben. KH 1961. 4. sz. 331–336.
- Sulewski W.* : A külpolitika problémái a Lengyel Munkáspárt tevékenységében, 1942–1944. SM 1961. 2. sz. 30–45.
- Pawłowicz J.* : A Lengyel Munkáspárt politikája a Demokratikus Nemzeti Képviselő kikiáltására, 1943. márc.–dec. KH 1961. 4. sz. 45–72.
- Jaworska H.* : Az Ifjúság Harci Szövetsége (ZWM), 1943–1948. KH 1961. 4. sz. 73–84.

- Jeske R.*: A sziléziai lengyel vajdaság annexiója Hitler-Németország által a második világháborúban. ZG 1961. 5. sz. 1072—1093.
- Poplavszkij S. G.*: A lengyel hadak harcos útja. KSzISz 32. (1961) 3—11. [A Szovjetunióban 1943-ban szervezett 1. Lengyel „Kosciuszko” divízió és a 2. lengyel hadsereg harcai 1943—1945-ben.]
- Markova E.*: Egy a sok közül. VI 1961. 9. sz. 207—209. [Egy lengyel partizánegység orosz parancsnokáról.]
- Pilisiek J. V.*: A népi Lengyelország dicső évfordulója. KSzISz 32. (1961) 123—125. [Felszab. 15. évf., 1959. júl. 20-án ünnepi ülés a Szlavisztikai Intézetben.]
- Spychalski M.*: A Lengyel Munkáspárt KB képviselőjének beszámolója a lengyel kommunisták moszkvai konferenciáján, 1944. jún. 8. KII 1961. 4. sz. 181—199.
- Kolomejczyk N.*: Változások a Lengyel Munkáspárt társadalmi struktúrájában, 1944—1946. KH 1961. 4. sz. 159—173.
- Az ország felszabadulása a Lengyel Munkáspárt vezetőinek beszámolóiban. 1944, 1945. KII 1961. 4. sz. 200—213.
- A Lengyel Munkáspárt (PPR) és a Lengyel Szocialista Párt (PPS) egyesülése felé. Válogatott dokumentumok 1947—1948-ból. KII 1961. 4. sz. 214—253.
- Alekszandrov Ju. N.*: Lengyelország és az Odera-Neisse határ. KSzISz 31. (1961) 109—117. [Szemle.]
- Góra W.*: Krystyna Kerstennnek a visszakapott nyugati földről írt cikkeihez. ZPW 1961. 2. sz. 76—85.
- Erezm Piltz helyettes külügyminiszter lemondása. A dokumentumokat publikálja: Zd. Kołodziejczyk. SM 1961. 1. sz. 85—90.
- Jevszejev I. F.*: Az ukrán és lengyel nép együttműködésének fontos formája. UfZs 1961. 5. sz. 87—96. [Mezőgazdasági delegációk kölcsönös látogatása, 1956—1960.]
- Jedrychowski S.*: A lengyel tervezés fejlődése. EP 1961. 3. sz. 26—33.
- Kociková M.*: Lengyelország a nemzetközi szocialista munkamegosztásban. NM 1961. 10. sz. 1202—1210.
- Tomala M.*: A lengyel külpolitika néhány kérdéséhez. DAP 1961. 12. sz. 1504—1514.
- Strobel G. W.*: A szocialista kultúrradicalizmus Lengyelországban. A kultúrradicalizmus menete, módszerei és problémái. JGO 9/1. (1961. jún.) 73—106.
- A Lengyel Egyesült Munkáspárt VII. plenumának anyaga (1961. I. 20—21.) ND 1961. 2. sz. 3—85.
- Jedrychowski St.*: Az 1961—1965 ötéves terv néhány problémájáról. ND 1961. 2. sz. 86—101.
- Nowacki W.*: A tudományos ötéves tervről. ND 1961. 2. sz. 102—107.
- Magyarország**
- Király F.*: In memoriam Horváth János, 1878—1961. SoF XX. (1961) 292.
- S. J.*: A csehszlovák—magyar történezbizottság I. ülésszaka. HČ 1961. 1. sz. 174. [Bratislava, 1960. jún. 13—17.]
- Hartel G., Hinkelmann R.*: A magyar Ökortörténeti Társaság konferenciája. ZG 1961. 1. sz. 205—209. [Budapest, 1960. jún. 7—10.]
- Cimponeriu E., Constantinescu A.*: Anyaggyűjtő útunk a Magyar Népköztársaságban és a Bolgár Népköztársaságban. S 1961. 1. sz. 168—170.
- Nagy T.*: A MTA Közgazdaságtudományi Intézetében. VE 1961. 12. sz. 152—153.
- Sashegyi O.*: A magyar levéltári irodalom. Am 1961. 6. sz. 120—123.
- Márcaus I.*: A kolozsvári körzet állami levéltárai a tudomány és a kultúra szolgálatában. RA 1961. 1. sz. 294—309.
- Serban C.*: A szepeni állami levéltár dokumentumanyagáról. S 1961. 1. sz. 167—168.
- Homma J. K.*: A Nicky grófok nebersdorfi udvari levéltára, a burgenlandi főúri családi és helytörténet értékes forrása. MÖS 14. (1961) 145—151.
- Bugnariu T., Deac A.*: Az Erdély történetével foglalkozó kutatások termékeny folytatása. IC 1961. 7. sz. 32—48. [Cherestesi V., stb.: Din istoria Transilvaniei. II. kötetéről.]
- Serban C.*: Feudális történeti múzeum Brassóban. S 1961. 3. sz. 743—744.
- Dunăre N., Treiber-Netoliczka L.*: Román, szász és magyar kapcsolatok a néprajz területén. FVL 4. (1961) 47—76.
- Pancrát A.*: Kritikai észrevételek az Erdélyi-szász Szótár etnográfiai részéhez. FVL 4. (1961) 27—42.
- Puskas A. I.*: A Magyar Történelmi Társulat munkájáról. VI 1961. 4. sz. 203—204.
- Čurčić L.*: Gróf Festetics László címerkönyve a Matice Srbska kézirattárában. ZDN 29. (1961) 118—121.
- Filipović M. S.*: A vajdasági települések kutatásához. SoF XX. (1961) 288—290. [Az újabb irodalom szemléje.]
- Vidak Zs.*: Szerb kultúrtörténeti emlékek Pest megyében. ZDN 28. (1961) 188—191.
- Koloszovszkaja Ju. K.*: Hogyan foglalta el Pannóniát Róma. VII 1961. 1. sz. 60—83.
- Rusu M.*: Archeológiai adalékok „castrum Bihar” történetéhez. AIIC III. (1960) 7—25.
- D’Haenens A.*: Magyar betörések belga területre, 954—955. CCM IV/4. (1961. okt.—dec.) 423—440.
- A szlovákiai feudalizmus történetéről tartott konferencia lefolyása és eredményei. HČ 1961. 3. sz. 522—527. [Bratislava 1960. dec. 1—3.]
- Gácsová A.*: A történeti irodalom a szlovákiai városok történetéről a feudalizmus idején. HČ 1961. 3. sz. 378—396.
- Tibenský J.*: A szlovák feudális nemzet létrejöttének és fejlődésének kutatási problémái. HČ 1961. 3. sz. 397—419.
- Varsik Br.*: A kelet-szlovákiai települések tanulmányozásának jelentősége a szlovák nemzet létrejöttének és fejlődésének kérdése szempontjából. HČ 1961. 3. sz. 420—440.
- Marsina R.*: A szlovákiai feudalizmus történetére vonatkozó források kiadása. HČ 1961. 3. sz. 441—456.
- Spěváček J.*: A feudalizmuskori források kiadásának problematikájáról. HČ 1961. 3. sz. 485—490.
- Marsina R.*: Adalékok a szlovák diplomatáriushoz. (A legrégibb zabori oklevelek problematikájához.) HS VII. (1961) 201—220.
- Ratkoš P.*: A feudális járadék fejlődése Szlovákiában. HČ 1961. 3. sz. 361—377. [10—19. század.]
- Kušik M.*: Az egyházi tized. HČ 1961. 3. sz. 462—467. [Szlovákiában, a 11. századtól 1848-ig.]
- Varsik Br.*: A Novum Castrum (Újvár) nagy megye s Abaúj, Heves és Sáros megyék keletkezése. HS VII. (1961) 161—188. [13. század.]
- Marsina R.*: A lélekszámsűrűség Magyarországon a 14. század elején. HČ 1961. 4. sz. 617—632. [Györffy Gy. munkájáról.]
- Göllner C.*: Az erdélyi-szász fazekasok kapcsolatai Moldával (14—16. század.) FVL 4. (1961) 83—88.
- Probst J.*: Német tőke az alsómagyarországi bányavárosokban a korai kapitalizmus időszakában. ZfO 1961. 1. sz. 1—25. [15—17. század.]
- Mazal O.*: Dr. J. Tichtl jegyzetei a III. Frigyes és Károly Mátyás közötti vitáról, 1477—85. MIÖG LXIX/1—2. sz. 97—99.
- Stipišić J., Šamšalović M.*: Oklevelek a Jugoszláv Akadémia levéltárában (Mátyás király halálától II. Ulászló haláláig). ZHIIJA 4. (1961) 465—554. [1490—1516.]
- Gündisch G.*: A török betörés 1493-ban Szeben vidékére. S 1961. 6. sz. 1491—1502.
- Tárnoky I.*: Magyarország Mohács előtt. SoF XX. (1961) 90—129.
- Suchý M.*: A szlovákiai városok társadalmi struktúrájának kérdéséhez, 16. század. HČ 1961. 3. sz. 477—480.
- Kazimír Št.*: Az árak és bérek Szlovákiában. HČ 1961. 3. sz. 480—484. [16—17. század.]
- Vlachovič J.*: Az érkitermelés és feldolgozás a besztercebányai rezolvastóban a 16—18. században. HS VII. (1961) 5—30.
- Vlachovič J.*: A szlovákiai feudalizmus-kori bányászat és kohászat története kutatásának állása és feladatai. HČ 1961. 3. sz. 467—473. [1500—1745.]
- Probst J.*: Az 1525/1526. évi magyar bányászfelkelés társadalmi okai. ZfO 1961. 3. sz. 401—432.
- Kazimír Št.*: Az árak és bérek fejlődése Nagyszombatban 1532—1600-ban. HS VII. (1961) 97—132.
- Horváth P.*: A 16—18. századi agrártermelés történetének kutatási problematikájához. HČ 1961. 3. sz. 457—462.

- Huttman A.: Johannes Honterus és az orvostudomány. FVL 5. (1961) 169–174.
- Prodan D.: Világos vár birtokai 1525-ben. AIIC III. (1960) 37–102.
- Juhász K.: Utjeszenovics György kardinális († 1551) és a csanádi püspökség. HJ 80. (1961) 252–264.
- Viestová Z.: Vámszabályok Szokolán a 17–18. században. HS VII. (1961) 249–254.
- Spiesz A.: A szlovákiai kézműipar és manufaktúra történetének tanulmányozásáról. HC 1961. 3. sz. 473–476. [17–18. század.]
- Magyari A.: A parasztság helyzete, Habsburg-ellenes és antifeudális harca a 17. század fordulóján Máramaros tartományban. SBBH IV/1. (1961) 35–52.
- Klaič N.: Parasztfelkelések Horvátországban a 17. században. II. HZb XIV. (1961) 89–118.
- Hrubec J., Polišenský J.: Bocskai betörése Morvaországba 1605-ben és ennek visszhangja a közvéleményben. HS VII. (1961) 133–160.
- Polišenský J.: A selmecbányai szlovák humanista Peter Fradelius politikai és irodalmi tevékenysége. HC 1961. 4. sz. 602–616. [1617–1620.]
- Vozár J.: A közép-szlovák bányavárosok statútumai 1619-ből. HS VII. (1961) 246–248.
- Štibraný P.: Egy orechovi váminstrukció 1646-ból. HS VII. (1961) 255–256.
- Vlachović J.: Egy bányászati szakszótár 1667-ből. HS VII. (1961) 221–245. [Selmecbányáról.]
- Gavrilović S.: A parasztság a nuštar-gabosi dominiumon, 1687–1849. (Adalék a társadalmi-gazdasági viszonyok vizsgálatához Szerémben és Szlavóniában.) ZDN 30. (1961) 5–53.
- Pascu Șt., Gherman T.: Csatányi falu urbáriuma a 18. század első feléből. AIIC III. (1960) 171–253. [Szolnok-Doboka vm.]
- Surdu B.: Erdély társadalmi-gazdasági fejlődése a 18. században a Horea felkelésig. AIIC III. (1960) 103–170.
- Den Hollander A. N. J.: A nagy magyar alföld: európai határvidék. II. CSSH III/2. (1961. jan.) 155–169. [Fejlődése a 18. századtól.]
- Celap L.: A vajdaság településeinek történetéhez a 18. század végén. ZDN 29. (1961) 79–87.
- Gabriel Fr.: A sómonopólium Szlovákia északi határterületén a 18. században. HS VII. (1961) 31–96.
- Müller C.: Belgrád és a Vajdaság osztrák időkben. (18. sz.) SW XLVIII/1. (1961) 75–79.
- Három adalék a zimonyi nagybirtok településtörténetéhez, 1718–1745. Közli: Sl. Gavrilović. ZDN 28. (1961) 121–129.
- Wandruszka A.: II. Lipót császár egyénisége. IIZ 192/2. (1961. ápr.) 295–317.
- Silagi D.: Az első magyar tudós társaság történetéhez, 1779. SoF XX. (1961) 204–224.
- Prokopovitsch E.: Horia és Cloșca erdélyi forradalmak üldözése Bukovinában. SoF XX. (1961) 272–274.
- Danciu M.: Új adatok a 18. századvégi Erdély elleni török invázió elleni harcokról. SBBH IV/1. (1961) 53–63.
- Čtípeanu C.: A jobbágyság támadása a nemesek ellen Alsócsóra, Vurpód és Alvinc falvakban az 1784. évi parasztfelkelés idején. AIIC III. (1960) 255–280. [Alsó-Fehér és Szeben vm.]
- Karaman I.: Horvátország, Szlavónia, Szerém és Bácska lakossága II. József uralkodása idején, 1787. ZDN 29. (1961) 88–92.
- Hušava A.: A metrológia fejlődése a feudalizmus bomlásának időszakában Szlovákiában 1790–1848-ban. HS VII. (1961) 189–200.
- Mikoletzky H. L.: Holics és Sasvár, I. Ferenc István császár mintagazdaságai. MÖS 14. (1961) 190–212. [Nyitra megyében.]
- Pitronová B.: A tésini kamara kapcsolatai szász-teseni Albrecht magyarországi birtokaival. SS 1961. 1. sz. 33–48.
- Soboul A.: Francia tudósítások Magyarországról Napoleon korából. AHRF 165. (1961. júl.–szept.) 423–424. [Fontes rerum historiae Hungariae... I. Bruxelles. 1960. c. kiadványról.]
- Inre I.: A Kolozs-megyei paraszti fajpar kialakulásának történetéhez (1796–1848). SBBH IV/1. (1961) 65–75.
- Vianu A.: Molnár Piurariu János Moldvában. S 1961. 4. sz. 935–937. [1798. Kolozsvári egyet. tanár.]
- Bosac I.: A sóbányák iskolái Erdélyben a 18. század végén. AIIC III. (1960) 281–295.
- Sándor V.: Az ipari forradalom Magyarországon. IGSS 1961. 3–4. sz. 748–779.
- Pitronová B.: Szilázsiak kivándorlása Magyarországra a 19. század első felében. SS 1961. 2. sz. 174–188.
- Bunta M.: Adatok az erdélyi selyemtermelés történetéhez a 19. század első felében. SBBH IV/1. (1961) 77–90.
- Karaman I.: A társadalmi-gazdasági fejlődés néhány problémája Szlavónia és Szerémség területén a 19. század elején. HZb XIV. (1961) 243–254. [Gavrilović Sl.: Néhány magyarázat I. Karaman cikkével kapcsolatban. Uo. 254–259.]
- Behrens E.: A művészet a csehknél és szlovákoknál a 19. században. ZfO 1961. 3. sz. 492–495.
- Pecinjački S.: Adatok Báránd lakosságáról 1809-ig. ZDN 29. (1961) 92–101.
- Teodor P.: Petru Maior két levele budai tartózkodása idejéről, 1810. AIIC III. (1960) 355–359.
- Budilina M. V.: Liszt Ferenc levelek moszkvai levéltárakban. VIMK 1961.2.sz.112–120. [1811–1886.]
- Mureșan H.: Az 1847. évi gazdasági válság jelensége a zalatnai uradalomban. AIIC III. (1960) 347–354.
- Krestić V.: A szerb katonai tábor Perlésznél 1848-ban. ZDN 29. (1961) 29–42.
- Binder L.: Franz Obert és az 1848–1849-es forradalmi évek. FVL 5. (1961) 175–177.
- Gavrilović S.: Kosta Mihajlović feljegyzései az 1848–1849-es forradalomról Vukovarról. ZDN 29. (1961) 111–115.
- Florescu G. G.: Bălcescu diplomáciai küldetése Konstantinápolyba 1848 augusztusában. S 1961. 6. sz. 1519–1532.
- Gavrilović Sl.: Verőce megye és az 1848–1849-es forradalom. HZb XIV. (1961) 1–73.
- Krestić V.: Vajdasági menekültek Szerbiában 1849-ben. ZDN 29. (1961) 101–110.
- Kovács J.: Az erdélyi parasztság differenciálódásának ütemét meghatározó tényezőkről és a paraszti földbirtok-megosztás kérdéséről a 19. század második felében. SBBH IV/1. (1961) 139–160.
- Kecskés I., Kovács I.: Hazánk áruforgalmának néhány aspektusa a 19. század 6–7. évtizedében. AIIC III. (1960) 297–314. [Románia 3. tartománya.]
- Bk. Fr.: Konferencia a 19. század 50–60-as éveiben lezajlott népi mozgalmakról. HC 1961. 4. sz. 699–700. [1961. júl. 3–5. Turócszentmártonban.]
- Sabău I.: Néhány adat Pavel Papp tábornok életéről. Új adatok a román–olaszkapcsolatok történetéből a risorgimento korából. S 1961. 1. sz. 151–157. [Bem seregében és az olaszországi harcokban.]
- Celap L.: A vajdasági szerbek forradalmi tevékenysége az Omladina-mozgalom idején osztrák dokumentumok fényénél. ZDN 28. (1961) 95–120. [1863–1873.]
- Jovanović M.: Dositej Obradović a verseci helyi sajtóban 1867-ben. ZDN 30. (1961) 161–163.
- Vujičić S. D.: Kisfaludy Sándor magyar költő szobra Budapesten. D. Petrović szobrászi munkája. ZDN 29. (1961) 115–118.
- Belza I. F.: Liszt Ferenc és a szláv népek zenekultúrája. VIMK 1961. 6. sz. 113–122.
- Radenić A.: Az 1877. évi báststopolyai felkelésről. IC XI. (1961) 89–148.
- Jovanović M.: A szerb ipartestületi olvasóköri Versecen. ZDN 28. (1961) 144–149. [Az 1880-as évektől.]
- Rutkowski E. R.: Gróf Kálnoky Gusztáv. (Életrajzi vázlat.) MÖS 14. (1961) 330–343. [1881–94 külügyminiszter.]
- Frejdon V. I.: Új könyvek a Magyarországon és Horvátországban a 20. század elején folyó politikai harcok történetéről. KSzSz 31. (1961) 125–129.
- Popescu D.: A vasmunkások sztrájkja a Bisztrica völgyében 1906-ban. AIIPR 1961. 3. sz. 95–107.
- Lebl A.: A Vajdaság és a szocialista pártellenzék kapcsolatának kérdéséhez, 1908–1913. ZDN 30. (1961) 92–120.
- Piszarev Ju. A.: Ausztria–Magyarország délszláv népeinek nemzeti felszabadító mozgalma a nemzeti felszabadító háborúk idején (1909–1913). UZISz XXII. (1961) 169–224.

- Merényi L.*: Karl Liebknecht Magyarországon 1912 őszén. ZG 1961. 2. sz. 434–440.
- Lehmann H.*: Ausztria–Magyarország politikája Belgium iránt az első világháborúban. Adalék a német–osztrák–magyar szövetség történetéhez. HZ 192/1. (1961. febr.) 60–93.
- Krizman B.*: A szerb főparancsnokság Ausztria–Magyarország szétválásának napjaiban, 1918. Hzb XIV. (1961) 167–216.
- Andorka S.*: Lázadás a 29. bányai ezredben és a néptanács Debeljában. ZDN 28. (1961) 129–144. [1918.]
- Albul D.*: Még egyszer a szerb Független Néppártról. ZDN 29. (1961) 43–54. [1919–1920.]
- Dumitraşcu N.*: A buzáui forradalmi mozgalom a Romániai Kommunista Párt megalakulása előtt. RA 1961. 1. sz. 129–144.
- Schreiber Th.*: A második világháború magyar történetírása. RIIDGM 44. (1961. okt.) 39–56. [Bibliográfiával.]
- Sevcenko P. P.*: Magyarok és románok részvétele az ukrainai partizánmozgalomban a Nagy Honvédd Háború éveiben. NNI 1961. 5. sz. 91–103.
- Mirnić J.*: A magyar titkos hírszolgálat és a „Tito rejtély”. ZDN 30. (1961) 147–156.
- Kumanov Z.*: A bács-baranyai osztág. ZDN 29. (1961) 55–68. [1941–1944.]
- Stasiński K.*: A lengyel menekültek Magyarországon 1939–1945-ben. PH 1961. 2. sz. 247–273.
- Grancsak I. M.*: A népi-demokratikus Magyarországi történetéből. NNI 1961. 4. sz. 161–162. [A. I. Puskás: Harc a mezőgazdaság átalakításáért Magyarországon, 1944–1948. (M. 1959.) c. könyvéről.]
- Ismereteselek**
- Acta Historica*, VI. (1959). — Ism. J. Dautry. Pensée 96. (1961. márc.–ápr.) 134–135.
- Magyarország és a második világháború*. Bp. 1959. Ádám M., Juhász Gy., Kerekes L. — Ism.: KH 1961. 4. sz. 1095–1105. (H. Batowski, J. Reychman); Journal of C. Eur. Aff. XXI/3. (1961. okt.) 383–384. (A. J. Molnár.)
- Aggházy M.*: A barokk szobrászat Magyarországon. Bp. 1959. — Ism. J. Fleischer. SoF XX. (1961) 328.
- Alpári Gy.* válogatott írásai. Bp. 1960. — Ism. NNI 1961. 1. sz. 166–167.
- Andics E.*: Die Habsburger und die Frage der Zarenhilfe gegen die Revolution. Stud. Hist. 1960. — Ism.: P. R. S 1961. 6. sz. 1607–1609.
- Arató E.*: A nemzeti kérdés története Magyarországon, 1790–1848. I–II. Bp. 1960. — Ism.: E. Metz. ZG 1961. 3. sz. 733–735.
- Benczédi L.*: Bányavidéki várorségek folyamodványai Eszterházy Pálhoz. Tört. Szle. 1961. — Ism. J.N. ČCH 1961. 6. sz. 903.
- Benda K.*: Le projet d'alliance hungaro-suédo-prussienne de 1704. Studia Hist. 1960. — Ism. P. R. S 1961. 5. sz. 1339–1341.
- Berend T. I., Ránki Gy.*: Magyarország gyáripára a második világháború előtt és a háború időszakában 1933–1944. Bp. 1959. — Ism. F. Király. SoF XX. (1961) 323–324.
- Bónis Gy.*: István király, Bp. 1957. — Ism.: K. Móravski. PH 1961. 3. sz. 595–597.
- Budapest munkásmozgalma, 1919–1945. Bibliográfia*. I–III. Bp. 1959. — Ism. D. S. S 1961. 1. sz. 247–249.
- Cseréy E., Fülöp F.*: Nagytétény műemlékei. Bp. 1957. — Ism. F. Király. SoF XX. (1961) 329–330.
- Diószegi I.*: Az osztrák külpolitika az olasz forradalmi munkásmozgalom ellen 1820–1825. Századok 1960. — Ism. J. N. ČCH 1961. 6. sz. 905.
- Eichmann in Ungarn*. Bp. 1961. — Ism. Kl. Drobisch. ZG 1961. 7. sz. 1698.
- Ember Gy.*: Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im 16. Jh. Studia Hist. 1960. — Ism.: P. R. S 1961. 5. sz. 1341.
- Endrei W.*: Textilipari szabadalmak Magyarországon a nyugateurópai ipari forradalom idején. Tört. Szle. 1961. — Ism. J. N. ČCH 1961. 6. sz. 905.
- Entz G., Gerő L.*: A Balaton környék műemlékei. Bp. 1958. — *Genthon I.*: Magyarországi művészeti emlékei I. Dunántúl Bp. 1959. — Magyarországi műemléki topográfiája. V/2. Bp. 1958. — Ism. T. Bogvay. SoF XX. (1961) 326–327.
- Erényi T.*: Die Hauptrichtungen der Entwicklung der Gewerkschaftsbewegung in Ungarn, 1868–1904. Bp. 1960. — Ism. A. Kochanski. ZPW 1961. 2. sz. 223.
- Études Historiques*. Bp. I–II. — Ism. W. Gambke. ZG 1961. 7. sz. 1643–1646.
- Faller J.*: Adatok a bányabeli robbanás fejlődéstörténetéhez. Tört. Szle. 1961. — Ism. J. N. ČCH 1961. 6. sz. 922.
- Fitz J.*: Gorsium. A táci római kori ásatások. Székesfehérvár. 1960. — Ism. B. S. SoF XX. (1961) 321.
- Gerszi T.*: A magyar kőrajzolás története a XIX. században. Bp. 1960. — Ism. T. Bogvay. SoF XX. (1961) 328–329.
- Hajnal I.*: L'enseignement de l'écriture aux universités médiévales Bp. 1957. — Ism. EHR LXXVI. (1961) 700–701. (N. R. Ker); GWU 1961. 1. sz. 50.
- Horváth P.*: A középkori falusi földközösség jogtörténeti vonatkozásai. Bp. 1960. — Ism. E. Metz. ZG 1961. 5. sz. 1205.
- Husár L.*: A budai pénzverés története a középkorban. Bp. 1958. — Ism. F. Király. SoF XX. (1961) 324–326.
- Nyészinszkij L.*: Harc a szocialista Magyarországgért. Kom 1961. 12. sz. 120–122. [Kádár János: Válogatott cikkei és beszédei, 1957–1960. (Oroszul) M. 1960. c. kötetből.]
- Kiss N. I.*: A 16. századi dézsmajegyzékek. Bp. 1960. — Ism.: Ch. Eszlary. RHES 1961. 4. sz. 546–548.
- A Koházati Történeti Bizottság közleményei*, 1960. — Ism. A. Paulinyi. HC 1961. 3. sz. 520–521.
- Koltay-Kastner J.*: A Kossuth-emigráció Olaszországban. Bp. 1960. — Ism. J. N. ČCH 1961. 6. sz. 908.
- Komjáthy M.*: Quelques problèmes concernant la charte de fondation de l'abbaye de Tihany. Studia Hist. 1960. — Ism. K. Jordan. HZ 193/1. (1961) 212.
- Kosáry D.*: Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába. I–II. 1951–1954. — Ism.: S. M. Cirković. IC XI. (1961) 275–276.
- Kumorovitz B. L.*: Die erste Epoche der ungarischen privatrechtlichen Schriftlichkeit im Mittelalter (XI–XII. Jh.). Studia Hist. Bp. 1960. — Ism. ČCH 1961. 3. sz. 440. (J. S.); HC 1961. 2. sz. 333–335. (R. Marsina.)
- Lackó M.*: Gyári munkásságunk összetételéről az ipari forradalom időszakában. Századok. 1960. — Ism.: P. Hanák. HC 1961. 4. sz. 692.
- S. Lengyel M.*: Egy osztrák rópiratíró útja a negyvennyolcas forradalom felé. Századok 1960–61. — Ism. J. N. ČCH 1961. 6. sz. 907.
- Leváltári Közlemények*, 1960. — Ism. Al Rusu. RA 1961. 2. sz. 326–329.
- Liptai E.*: A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Bp. 1960. — Ism.: M. F. Lebovics. NNI 1961. 5. sz. 181–184.
- Maday P.*: Békés megye városainak és községeinek története. Békéscsaba 1960. — Ism.: K. Rebro. HC 1961. 2. sz. 346–347.
- Makkai L.*: Die Entstehung der gesellschaftlichen Basis des Absolutismus in den Ländern der österreichischen Habsburger. Études Hist. I. — Tört. Szle. 1960. — Ism. A. Spiesz. HC 1961. 6. sz. 694.
- Magyar–Amerikai kapcsolatok 1918–1960-ban*. Bp. 1961. — Ism. NNI 1961. 4. sz. 166–167.
- Magyar Filozófiai Szemle*, 1960. 1., 2. szám. — Ism. M. H. VF 1961. 2. sz. 167–168.
- Magyar Filozófiai Szemle*, 1961. évf. — Ism.: I. O. VF 1961. 8. sz. 181–182.
- A magyar munkásmozgalom a legújabb időkben*. (A Párt-történeti Közlemények 1961. 2. sz. ismertetése.) Je. M. Kan. NNI 1961. 6. sz. 158.
- A magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai*. I–VI. Bp. — Ism. S. Vég. ZDN 28. (1961) 171–180.
- Magyar Történeti Bibliográfia*, 1825–67. IV. köt. Ism. M. Ujević. Hzb XIV. (1961) 317–320.
- Mérei Gy.*: Über einige Fragen der Anfänge der kapitalistischen Gewerbenentwicklung in Ungarn. Studia

- Hist. Bp. 1960. — Ism.: ČČH 1961. 3. sz. 449. (J. Pu.); HC 1961. 4. sz. 692—693. (A. Spies)
- Mócsy A.: Die Bevölkerung von Pannonien bis zu den Markomannenkriegen. Bp. 1959. — Ism. ZDN 29. (1961) 137—141 (S. Atanacković); HZ 193/1. (1961) 202—204. (K. Kraft.)
- Molnár E.: A XI. nemzetközi történeztudományi kongresszus. Századok 1960. — Ism. J. Deér HZ 193/2 (1961. okt.) 522—524.
- Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica. I—II. Berlin 1958. — Ism.: GWU 1961. 1. sz. 54.
- Moravcsik Gy.: Byzantinoturcica. I. Berlin 1958. — Ism.: B. Rubin. HZ 193/3. (1961. dec.) 728—729.
- Az országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 1—49. köt. Bp. 1955—1960. — Ism.: M. Bokesová-Uherová. HC 1961. 4. sz. 696—698.
- Pach Zs. P.: A magyarországi agrárfejlesztés elkanyarodása a nyugateurópaiaktól. Agrártört. Szle 1961/III. — Ism. N. J. ČČH 1961. 5. sz. 770.
- Kemény G. G.: Írások a nemzetiségi kérdés történetéhez Magyarországon a dualizmus korában, I—II. 1952—1956. — Ism. Gy. Gál. ZDN 28. (1961) 180—187.
- Kon J. M.: A magyar munkásmozgalom történetéből. NNI 1961. 4. sz. 170. [A Párttörténeti Közl. 1961. 1. számáról.]
- Példák Könyve, 1510. Kritikai kiadás: Bognár A., Levárdy F. Bp. 1960. — Ism. Fr. Unterkircher. MIOG LXIX/1—2. sz. (1961) 218.
- Sándor V.: Die Hauptmerkmale der industriellen Entwicklung in Ungarn zur Zeit des Absolutismus (1849—1867). Stud. Hist. 1961. — Ism.: P. R. S 1961. 6. sz. 1607.
- Sándor P.: Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében. Tört. Szle. 1961. — Ism. J. N. ČČH 1961. 6. sz. 905.
- Sashegyi O.: Munkások és parasztok mozgalmi Magyarországon, 1849—1867. Bp. 1959. — Ism.: K. Čehák. ZDN 30. (1961) 169—176.
- Soltész Z.: A könyvdisztés Magyarországon a XVI. században. Bp. 1961. — Ism. N. J. ČČH 1961. 5. sz. 769.
- Studien zur Geschichte der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. Bp. 1961. Stud. Hist. — Ism. NNI 1961. 6. sz. 157.
- Székely Gy.: Landwirtschaft und Gewerbe in der ung. ländlichen Gesellschaft. Stud. Hist. 1960. — Ism. R. P. S 1961. 4. sz. 1102—1103.
- Takács B.: Comenius sárospataki nyomdájának I. (1650—1671), Sárospatak 1958. — Ism. J. Mišianik. HC 1961. 4. sz. 694—695.
- H. Takács M.: A sárvári vár. Bp. 1957. — Ism. F. Király. SoF XX. (1961) 329.
- Történelmi Szemle. IV. (1961) 1—2. sz. — Ism. Gal Gy. ZDN 30. (1961) 178—180.
- Varga E.: A magyar jogszolgáltatás átszervezése II. József korában. ČČH 1961. 6. sz. 904.
- Vincze E. S.: A magyarországi szociáldemokrata párt megalakulása és tevékenységének első éve, 1890—1896. Bp. 1961. — Ism. NNI 1961. 4. sz. 167.
- Vujcsics D. Sz.: A pesti szerb templom. Bp. 1961. — Ism. D. Popović. ZDN 30. (1961) 165—169.

A feldolgozott folyóiratok jegyzéke

AHR	= The American Historical Review (Richmond—New York—London)	HČ	= Historický Časopis (Bratislava)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)	HJ	= Historisches Jahrbuch (München-Freiburg)
AHC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	HŠ	= Historické Študie (Bratislava)
AIIPR	= Analele Inst. de Istorie a partidului (București)	HZ	= Historische Zeitschrift (München)
AJI	= Anali Jadranskog Instituta (Zagreb)	HZb	= Historijski Zbornik (Zagreb)
Am	= Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	IA	= Isztoriceszkij Arhiv (M)
Ann	= Annales (Economies, sociétés, civilisations) (Paris)	IC	= Istorijski Časopis (Beograd)
APH	= Acta Poloniae Historica (Warszawa—Wrocław—Kraków)	IGSS	= Studia Storici Istituto Gramsci (Roma)
AV	= Arhivski Vjesnik (Zagreb)	IP	= Isztoriceszki Pregled (Szófia)
BDW	= Berichte. Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (M)
BS	= Byzantinoslavica (Praha)	IZ	= Isztoriceszkije Zapiski (M)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	IZCG	= Istoriski Zapisi Istoriskog Instituta NR Crne Gore (Titograd)
ČČH	= Československý Časopis Historický (Praha)	JfW	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin, DDR)
CCM	= Cahiers de Civilisation Médiévale. X—XI. siècles (Poitiers)	JEH	= The Journal of Economic History (New York)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	JGO	= Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
CI	= Cahiers Internationaux (Paris)	JHM	= The Journal of Modern History (Chicago)
CzPH	= Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	Kom	= Kommunizmt (M)
DAP	= Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	KSzIE	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta Et-nografii (M)
DDR	= Der Donauraum (Wien)	KSzINA	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta NarodovAzii (M)
EcHR	= The Economic History Review (London—Utrecht)	KSzISz	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta Szlav-janovegyenyija (M)
EHR	= The English Historical Review (London)	KSzIV	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta Vos-tokovegyenyija (M)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	LC	= Lupta de Clasă (București)
EP	= Economie et politique (Paris)	LM	= Labour Monthly (London)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg—Hermanstadt)	MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
GDIBIH	= Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
GNS	= Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	MIOG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unter-richt (Stuttgart)	MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staats-archivs (Wien)
H	= History (London)	NAA	= Narodi Azii i Afriki (M)
Hist	= Historica (Praha)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
		NDVSIN	= Naucenie Dokladi Visszej Školi. Isztori-ceskije Nauki (M)

NM	= Nová Mysl (Praha)	SzV	= Szrednyije Veka (M)
NNI	= Novaja i Novejsaja Isztorija (M)	THJ	= The Historical Journal (Cambridge)
NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma—Napoli)	UIZs	= Ukrainszkij Isztoriesnij Zsurnal (Kijev)
NV	= Novo Vreme (Szófia)	UZISz	= Ucsonie Zapiszki Insztityuta Szlavjano- veggyenyija (M)
PA	= Political Affairs (New York)	UZIV	= Ucsonie Zapiszki Insztityuta Vosztoko- veggyenyija (M)
Pensée	= La Pensée (Paris)	VAN	= Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzSzR (M)
PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)	VDI	= Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)
PIS	= Prepodavanyije Isztorii v Skole (M)	VE	= Voproszi Ekonomiki (M)
PP	= Past and Present (London)	VF	= Voproszi Filosofii (M)
PSQ	= Political Science Quarterly (New York)	VIZg	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stutt- gart)
PV	= Problemi Vosztokoveggyenyija (M)	VI	= Voproszi Isztorii (M)
RA	= Revista Arhivelor (Bucureşti)	VIK	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
RH	= Revue Historique (Paris)	VIMK	= Vesztnyik Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
RHD	= Revue d'Historie Diplomatique (Paris)	VMU	= Vesztnyik Moszkovszkovo Unyiverszi- tyeta (M)
RHDGM	= Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale (Paris)	VV	= Vizantijszkij Vremennyik (M)
RHES	= Revue d'histoire economique et sociale (Paris)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
RHMC	= Revue d'histoire moderne et contempo- raine (Paris)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)
S	= Studii, Revista de istorie (Bucureşti)	WZHU	= Wissenschaftliche Zeitschrift der Hum- boldt-Universität zu Berlin (Gesellsch. u. Sprachwiss. Reihe) (Berlin, DDR)
SBBI	= Studia Universitatis Babeş—Bolyai (Cluj)	ZDN	= Zbornik za Društvene Nauke (Novi Sad)
SCSI	= Studii şi cercetari ştiinţifice, istorie (Iaşi)	ZFO	= Zeitschrift für Ostforschung (Marburg a. d. Lahn)
SH	= Sborník Historický (Praha)	ZG	= Zeitschrift für Geschichtswissenschaft (Berlin, DDR)
SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)	ZHIJA	= Zbornik Historijskog Instituta Jugosla- venske Akademije (Zagreb)
SMM	= Sborník Matice Moravské (Brno)	ZPW	= Z Pola Walky Warszawa)
SoF	= Südstudien (München)		
SPHUO	= Sborník Prací Historických, Univ. Olo- mouc. (Praha)		
SS	= Slezský Sborník (Opava)		
SW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirt- schaftsgeschichte (Wiesbaden)		
SzE	= Szovjetszkaja Etnografia (M)		

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>И. Н. Кишиш</i> : Проблемы истории цен и заработной платы в Венгрии между 1550 и 1650 гг.	145
<i>И. Долманьош</i> : Михай Каройи и «Санктпетербургский путь» (Мысль венгеро-русского союза в 1914 г.)	167
<i>Ж. Л. Надь</i> : Миссия генерала Сматса в Будапеште в апреле 1919 г.	195
<i>Т. Самуэли</i> : О предистории и идеологии германского фашизма. II.	217

ОБЗОР

<i>Э. Молнар</i> : Ответ на дискуссионные статьи по вопросу о национализме	238
Политическая миссия Миклоша Банффи в Румынию в 1943 году (<i>Л. Керекеш</i>) ...	259
Вести	262

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

К проблеме публикаций документов истории новейшего времени (<i>Ф. Тых</i>)	263
Наши заграничные гости	268
РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	270

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>I. N. Kiss</i> : Die Frage der Preis- und Lohngeschichte in Ungarn in den Jahren 1550—1650	145
<i>I. Dolmányos</i> : Mihály Károlyi und »der Besuch in St. Petersburg« (Der Gedanke eines russisch—ungarischen Bündnisses i. J. 1914)	167
<i>Zs. L. Nagy</i> : Die Mission des Generals Smuts in Budapest im April 1919	195
<i>T. Szamuely</i> : Über die Vorgeschichte und die Ideologie des deutschländischen Faschismus. II. Teil	217

RUNDSCHAU

<i>E. Molnár</i> : Entgegnung auf die in der Frage des Nationalismus veröffentlichten Diskussionsbeiträge	238
Die politische Mission Miklós Bánffy in Rumänien im Jahre 1943 (<i>L. Kerekes</i>) ...	259
Nachrichten	262

JENSEITS UNSERER GRENZEN

Zum Problem der Quellenpublikationen der neuesten Zeit (<i>N. Tych</i>)	263
Ausländische Gäste in Ungarn	268

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	270
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>I. N. Kiss</i> : Problèmes concernant l'histoire des prix et des salaires en Hongrie entre 1550 et 1650.	145
<i>I. Dolmányos</i> : Mihály Károlyi et «le voyage à Pétersbourg» (L'idée de l'alliance russo-hongroise en 1914)	167
<i>Zs. L. Nagy</i> : La mission du général Smuts à Budapest en avril 1919.	195
<i>T. Szamuely</i> : Les antécédents et l'idéologie du régime fasciste d'Allemagne. II. ...	217

REVUE

<i>E. Molnár</i> : Réplique aux articles de discussion dans la question du nationalisme ...	238
La mission politique de Miklós Bánffy à Roumanie en 1943 (<i>L. Kerekes</i>)	259
Nouvelles	262

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

A propos des problèmes concernant l'édition des sources historiques relatives à l'époque contemporaine (<i>N. Tych.</i>)	263
Savants étrangers en Hongrie	268

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	270
--	-----

TABLE OF CONTENTS

ARTICLES, COMMUNICATIONS

<i>I. N. Kiss</i> : History of Wages and Prices in Hungary between 1550—1650.	145
<i>I. Dolmányos</i> : Michael Károlyi and the "Mission to Saint-Petersburg" (Plan of a Russian—Hungarian Alliance in 1914)	167
<i>Zs. L. Nagy</i> : General Smuts' Mission to Budapest in April 1919	195
<i>T. Szamuely</i> : Origins and Ideology of German Fascism. II.	217

REVIEW

<i>E. Molnár</i> : Response to the Polemical Articles Written on the Nationalism Question under Discussion	238
<i>L. Kerekes</i> : Nicholas Bánffy's Political Mission to Roumania in 1943.	259
News	262

BEYOND OUR FRONTIERS

Some Problems of the Publication of Primary Sources related to Contemporary History (N. Tych)	263
Our Foreign Guests	268

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL JOURNALS	270
--	-----

A kiadásért felelős az Akadémiai Kiadó igazgatója

Műszaki szerkesztő: Vidosa László

A kézirat nyomdába érkezett: 1963. VIII. 26. — Példányszám: 700 — Terjedelem: 14(A/5) ív

63.57643 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V. Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekkszámla: egyéni 61,257, közületi 61,066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 12,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ BUDAPEST

55676

A
MAGYAR
TUDOMÁNYOS
AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI
INTÉZETÉNEK
ÉRTESÍTŐJE

Történelmi Szemle

1963 VI. ÉVFOLYAM 3-4. SZÁM

TÖRTÉNELMI SZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK ÉRTESÍTŐJE

Szerkesztő bizottság

BARTHA ANTAL (szerkesztő), KATUS LÁSZLÓ, KERÉKES LAJOS, KISS ALADÁR,
KOROM MIHÁLY, LACKÓ MIKLÓS (felelős szerkesztő), NIEDERHAUSER EMIL,
RÁNKI GYÖRGY, M. SOMLYAI MAGDA, ZSILÁK ANDRÁS

Szerkesztőség: Budapest I., Úri u. 51-53. — Telefon: 160-098
Megjelenik negyedévenként. — Előfizetési díj egy évre 40,— Ft.

TARTALOMJEGYZÉK

TANULMÁNYOK, KÖZLEMÉNYEK

<i>Barta István</i> : A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái	305
<i>Spira György</i> : Egy pillantás a Hitel irójának hitelviszonyaira	344
<i>Puskás Julianna</i> : A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján	356
<i>Jemnütz János</i> : Az első Internacionálé és a háború (1864—66)	386

SZEMLE

Ránki György doktori disszertációjának vitája	414
---	-----

HATÁRAINKON TÚL

Vita a szovjet falu fejlődéséről (<i>P. Mayer Mária</i>)	442
Az V. nemzetközi szlavista kongresszus (<i>Niederhauser Emil</i>)	446
KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK REPERTÓRIUMA	450

BARTA ISTVÁN

A magyar polgári reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái*

I.

A polgári átalakulás európai menetének klasszikus formája ismeretes: a termelőerők, fokozatos fejlődésük során, mind élesebb ellentmondásba kerülnek a megmerevedett termelési viszonyokkal, a feudális társadalmi renddel, míg nem a termelőerők szabad fejlődésében legjobban érdekelt osztály, a polgárság osztályharcra megdönti a feudális osztályok uralmát, létrehozza a termelőerők és termelési viszonyok feszültségének forradalmi kiegyenlítődést, az új társadalmi rendet, amelyben a társadalom belső ellentmondásai átmenetileg erősen lecsökkennek. Az átalakulás folyamatának alapját tehát a termelőerőkben végbemenő fejlődés képezi; az elavult termelési viszonyok fejlődést gátló szerepének felismerése viszont az orvoslás módozatainak a kutatására ösztönöz, a gazdasági-társadalmi szükséglet létrehozza az átalakulás ideológiáját, s ez az ideológia az átalakulás megvalósítására hivatott osztály számára a fejlődés akadályainak eltávolításáért indított harcban a cselekvés vezérfonalává válik. A válságtünetek felismerése, a gyógy mód megállapítása, a tennivalók rendszerbe foglalása tehát fontos és szükséges mozzanata a társadalmi átalakulás folyamatának; enélkül a társadalomfejlődés törvényszerűségei csak jóval nehezebben érvényesülhetnek, az átalakulás szükségszerűsége és iránya a régi rend megdöntésében érdekelt tömegek előtt rejtve maradna, maga az átalakulás pedig csak kínos és hosszadalmas úton, nagy történelmi kerülőkkel, az érdekelteknek csak kevésbé tudatos, célratörő közreműködésével, s kevésbé tökéletes formában valósulna meg. A polgári átalakulás menetét kutató történészeknek tehát ahhoz, hogy tárgyáról történetileg helyes képet alkothasson, a gazdasági alapon végbemenő változások alapos, tényszerű ismeretén túlmenően meg kell ismernie azt a folyamatot is, ahogyan a változás szükségességének felismerése, majd a cselekvés vezérfonalának, a polgári átalakulás ideológiájának kialakulása a fejekben végbemegy, s ahogyan ez az ideológia az érdekelt társadalmi rétegekben cselekvésre ösztönöz, s a cselekvés irányát és módozatait megszabó erővé válik. A polgári átalakulásban élenjáró európai országok történetében lejátszódó folyamatnak mind a gazdasági, mind az ideológiai vonatkozásait feltárták és gazdag történeti anyaggal alátámasztották a marxizmus klasszikusai.¹ Útmutatásaik nélkülözhetetlenek azon országok

* Részlet a szerzőnek „A fiatal Kossuth és kora” cím alatt megvédésre benyújtott doktori disszertációjából.

¹ A társadalomfejlődés általános törvényszerűségeire s közelebbről a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetre ld. elsősorban a Kommunista Kiáltvány (1848) elemzését, Marx előszavát a politikai gazdaságtan bírálatához (1859), *Marx*: Osztályharcok Franciaországban c. munkáját (1850) és Engels 1895-ben ehhez írt előszavát, valamint *Marx*: A burzsoázia és az ellenforradalom (1848) c. cikkének néhány megállapítását, a Tőke I. kötetének 24. fejezetét, *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája c. munkájának néhány általános megjegyzését,

történetének kutatásánál is, amelyek a maguk polgári átalakulásán a nyugati országokhoz képest megkésve, s gazdasági, társadalmi és politikai viszonyaik által meghatározott sajátos formában mentek át. Az emberi társadalom fejlődése egységes, törvényszerűségeken alapuló folyamat, s e törvényszerűségek érvényét nem korlátozzák országhatárok. A nagy törvényszerűségeket, a termelőerőkben végbemenő változások irányát és az átalakulás belőlük kinövő ideológiájának lényeges vonásait illetően tehát biztos iránytű a kutatás számára a klasszikusok tanítása; a gazdasági alapon végbemenő változások tényszerű feltárása, e változások törvényszerű jellegének felismerése, s az átalakulás tennivalóit megfogalmazó elmélet adott sajátosságainak felismerése és magyarázata azonban csak a helyi tényanyag alapos ismeretében végezhető el.

A kérdés mármost az, hogy a közel két évtizedre visszatekintő szervezett magyar marxista történetkutatás mennyit végzett már el ezekből a feladatokból, s munkája nyomán mennyire látjuk ma már világosan a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi folyamatát, annak az egyetemes fejlődéssel megegyező, s attól eltérő, sajátos vonásait. Elegendő csak futó pillantást vetni történetkutatásunk eredményeire, hogy megállapíthassuk: sok történet ezen a téren, s a magyar történeti fejlődés talán egyetlen szakaszának megismerésére sem fordított történettudományunk annyi—és tegyük hozzá, olyan eredményes—munkát, mint az 1848/49-i polgári forradalomhoz vezető félévszázados fejlődés részleteinek tisztázására. A kapitalista viszonyok létrejötté sorsdöntő mozzanata az emberi társadalom fejlődésének, ugrásszerű előrelépés az egyetemes emberi haladás útján, történeti folyamatának megismerése és megértése ezért képezte a tudományos szocializmus megalapítóinak is egyik fő gondját. Tanításaikat Révai József alkalmazta először a magyar polgári átalakulás egész folyamatára,² útmutatást adva a történészeknek nemcsak arra, hogy kutatásaikat a társadalom anyagi életének elsőbbségére alapozva, a történelmi materializmus tanításait helyesen alkalmazzák a magyar fejlődésre, hanem arra is, hogy felismerjék azokat a sajátosságokat, amelyekben a magyar fejlődés lényegesen eltér a nyugat-európai kapitalista átalakulás klasszikusnak nevezhető útjától. Az ebben a kérdésben jobbra Révai nyomán induló magyar marxista történetkutatás azután másfél évtized alatt részleteiben is kidolgozta a polgári viszonyok magyarországi létrejöttének képét, kellő figyelmet fordítva az anyagi alapok megismerésének elsőbbségére, de nem hanyagolva el az átalakulás ideológiai szféráját sem.

A társadalom anyagi életének változása, a termelőerők fejlődése iránt mutatózó érdeklődés történettudományunk megújulásának kezdetétől jelentős munkákban és eredményekben jutott kifejezésre, s ezek a munkák és eredmények mindjárt tükrözték a magyar s egyben a kelet-európai fejlődésnek azt a sajátosságát is, hogy a kapitalista viszonyok kialakulásának kezdeti szakaszában nem az iparfejlődés, hanem az agrárfejlődés játssza a főszerepet. Persze az iparfejlődés problémái sem maradtak a háttérben: olyan értékes művek jelzik az irántuk való érdeklődést, mint Mérei Gyula nagy monográfiája,³ vagy Tolnai György és Eper-

Engels : A magyar forradalom c. cikkét (1849), *Engels* : A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig c. munkáját (az előszóval együtt, 1877), *Engels* : Marx történelmi materializmusa c. cikkét (1886), *Engels* : A német parasztháború c. munkája (1874) előszavának néhány gondolatát stb.

² *Révai József* : Marxizmus, népiesség, magyarság. (Különösen a Kölcsey Ferenc, Marx és a magyar forradalom, Kossuth Lajos, Magyar szabadság — világszabadság c. tanulmányok.) A felszabadulás óta 1947-ben, 1949-ben és 1957-ben jelentek meg az egyes kiadásai.

³ *Mérei Gyula* : Magyar iparfejlődés 1790—1848. Bpest. 1951..

Jessy Géza kandidátusi értekezései,⁴ s végeredményben a kutatások megállapították az iparfejlődésnek s vele kapcsolatban a burzsoáziának azt a minimális meglétét, amely nélkül kapitalista átalakulás nem képzelhető el. A történések érdeklődése azonban — a feudális Magyarország agrárjellegének megfelelően — elsősorban az agrárviszonyok felé fordult, különös élességgel figyelve a mezőgazdasági árutertermelés fejlődését nehezítő földesúr—jobbággyi viszonyra és a mezőgazdasági áruértékesítést gátló politikai függőségre. Ennek az érdeklődésnek az eredményei nemcsak olyan átfogó jelentőségű munkákban mutatkoztak meg, mint a magyar parasztság történetének XVIII. századi problémáit feltáró gyűjteményes kötet,⁵ Mérei Gyula monográfiája,⁶ vagy Pach Zsigmond Pál munkái,⁷ hanem a részletkérdésekkel foglalkozó monográfiák egész sorában is.⁸ Mindezek az előmunkálatok — a magyar számban megjelent részlettanulmányokkal együtt — lehetővé tették, hogy másfél évtizeddel hazánk felszabadulása után Magyarország történetének első nagy marxista szintézise, az egyetemi oktatás számára készült tankönyv már elmélyülten, s nemcsak fő vonásaiban, hanem lényeges részleteiben is helyesen tudta ábrázolni a magyar feudalizmus elmélyülő válságának, az új, kapitalista termelőerők létrejöttének és az elavult termelési viszonyokkal való összeütközésüknek bonyolult folyamatát.⁹

Az egészében véve kielégítő kép azonban távolról sem jogosíthat fel bennünket arra, hogy az elért eredményekkel megelégedve, a magyar polgári átalakulás gazdasági-társadalmi előfeltételeinek létrejöttére irányuló további kutatásokat ne tartssuk sürgetően szükségesnek. Sőt, csak most, az átalakulás fő irányvonalainak megismerése után jött el az ideje annak, hogy a kutatásokat a részletekre is kiterjesztve, a tények, az adatok ezreivel, az egész valóság ismeretével támasszuk alá az eddig néha inkább csak kiragadott példákkal illusztrált igazságokat, s tegyük változatossá, sokszínűvé, életszerűvé a most még nem egyszer sematikusnak, szürkén ható megállapításokat. Az ipari árutertermelés, az áruforgalom és a belső piac kérdéseinek a tisztábban látását nyilván elősegítené új, részben helyi jellegű forráscsoportok anyagának a kutatásba való bevonása,¹⁰ ugyanígy az országos

⁴ Tolnai György: A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon. (1962-ben megvédett disszertáció.) — Eperjessy Géza: Mezővárosi és falusi céhek az Alföldön és a Dunántúlon 1686—1849. (1961-ben megvédett disszertáció.)

⁵ Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. (Szerk. Spira György) Bpest 1952.

⁶ Mérei Gyula: Mezőgazdaság és agrártársadalom Magyarországon 1790—1848. Bpest. 1948.

⁷ Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon. Bpest. 1952. — Nyugateurópai és magyarországi agrárfejlődés a XV—XVII. században. Bpest. 1963.

⁸ Külön is meg kell említenünk azt a jelentős segítséget, amit Szabó István sok alapfogalmat és elvi kérdést tisztázó munkái, elsősorban Tanulmányok a magyar parasztság történetéből (Bpest. 1948) c. kötetének tanulmányai adtak a kérdés elmélyültebb vizsgálatához. Jelentősebb monográfiák: I. Tóth Zoltán: Parasztmozgalmak az Erdélyi Érchegységben 1848-ig. Bpest. 1951. — Trócsányi Zsolt: Az erdélyi parasztság története 1790—1849. Bpest. 1956. — S. Sándor Pál: A jobbággykérdés az 1832/36-os országgyűlésen. Bpest. 1948. — Tilkovszky Lóránt: Az 1831. évi parasztfelkelés. (Kand. disszertáció 1955. rövidebb változatban megjelent Bpest. 1955.) — Szántó Imre: A parasztság kisajátítása és mozgalmai a gróf Festetichek keszthelyi ágának birtokain 1711—1850. Bpest. 1954. — Szabad György: A tatai és gesztesi Eszterházy uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra. Bpest. 1957. — Hanzó Lajos: A délföldi Károlyi uradalom gazdálkodása a XIX. század derekán. 1960 stb.

⁹ Magyarország története 1790—1849. A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet időszak. Irta Arató Endre, Benda Kálmán, Mérei Gyula. Spira György, Varga Zoltán. Bpest. 1961.

¹⁰ Korai létesítményekre nem egyszer gazdag iratanyagot találunk pl. azoknak a családoknak a levéltáraiban, amelyek tulajdonosai vagy részvényesei voltak az ilyen létesítményeknek. (Ilyen a Szilassy-család levéltárából származó anyagból pl. részleteket közöltem Adatok a gácsi posztógyár történetéhez c. cikkemben, Történelmi Szemle 1961. évf. 113. kk.)

főhivatalok, a Helytartótanács, de különösen a magyar és az udvari Kamara még meg nem vizsgált állagai a külkereskedelem, az ipari áru kivitel és behozatal sokat vitatott, s a kortársak által a legfontosabbnak tartott kérdéseiben nyújthatnának biztosabb eligazodást. Még nagyobb szükség s még több lehetőség van azonban a fontosabb területen, az agrárfejlődés területén a tények, a mindennapi gyakorlat alaposabb megismerésére.

Az egyik olyan kérdéses csoport, amelyben az eddigi, lényegükben helyes megállapításokat pontosabbá, árnyaltabbá tehetjük s szilárdabb tényanyagra építhetjük, a parasztság földdel való ellátottságának kérdése a feudalizmus mélyreható válságának időszakában. A parasztság kisajátításának, földjétől való megfosztásának évszázados folyamata történelmi tény, bizonyítása során nem elegendő azonban egyes példákra, térben és időben egymástól távol felbukkanó esetekre hivatkozni. A kutatásoknak fokozatosan el kell jutni addig, hogy egyes történeti korszakok határszakaszaiban megközelítően meg tudjuk állapítani, mennyi föld volt ténylegesen a parasztság használatában; a rendkívül változatos levéltári anyag — országos összeírások anyaga, a Helytartótanács úrbéri és adóügyi osztályának iratai, családi levéltárak, megyei összeírások, a nemesség és az adózó rétegek különböző speciális célra, például az országgyűlési „liberum oblatum”-ok kivételére történt összeírásai, a megyék háziadójáról készült kimutatások, különösen pedig a jobbágyszabadságot követő országos rendezés anyaga — lehetőséget nyújt arra, hogy szervezett, az egész országra kiterjedő kutatással és a történeti statisztika egyre fejlődő módszereinek alkalmazásával erre a kérdésre több időpontban is megközelítően helyes választ tudjunk adni. Az ilyen irányú mélyreható, részletes kutatás választ adna egyben arra a kérdésre is, hogy a parasztság használatában levő föld hogyan, milyen arányban oszlott meg a parasztság egyes rétegei között, milyen méretű volt a zselléresedés, hogyan haladt előre a paraszti osztály belső differenciálódásának a folyamata. Az utolsó néhány év részletkutatásai már mindkét irányban mutatnak fel figyelemre méltó, elgondolkoztató eredményeket.

Ezeknek az eredményeknek az ismeretében például minden alapvető igazsága mellett is sematikusnak látszik az az ábrázolás, amely a XVIII—XIX. század fordulója körüli Magyarországot az egyenletesen csökkenő paraszti földtulajdon országának tünteti fel, s az úrbérrendezés alkalmával a parasztság kezén levő földet olyan keretnek, amely az erősödő földesúri földrablások következtében nemcsak viszonylag, hanem mennyiségileg is egyre szűkebb életlehetőségeket nyújtott a szaporodó parasztságnak. A paraszti elnyomorodás általános tendenciája persze olyan történeti tény, amelyet az újabb kutatások csak még inkább alátámaszthatnak; a fő tendencia mögött azonban meg kell látnunk az élet sokszínű változatosságát is; s ezt is bele kell foglalnunk abba a képbe, amelyet a bomló feudalizmus helyzetéről rajzolunk. Azzal az eléggé általános nézettel szemben például, hogy a Mária Terézia-féle úrbérrendezés mereven rögzítette a parasztság kezén levő föld mennyiségének felső határát,¹¹ elegendő csak arra a hivatalos összeírási adatra hivatkozni, amely szerint az úrbérrendezés és 1828 között Magyarországon az úrbéres telkek száma a bánáti, a horvát és szlavyán megyék nélkül 153 427-ről 274 417-re, tehát 79⁰/₀-kal, a bánáti megyékkel együtt pedig 182 449-ről 330 900-ra, tehát 82⁰/₀-kal szaporodott¹². S ha a zselléresedés legfőbb

¹¹ Ezt a nézetet vallja az egyetemi tankönyv is, vö. Magyarország története a késői feudalizmus korában 1526—1790. I/2. köt. Bpest. 1957. 373. kk.

¹² A két adat annak az összesítésnek az eredménye, amelyet a nádor készítetett az 1828-i összeírás adatainak vizsgálata során a Helytartótanács szakembereivel. Az összeírás a szántóterü-

okát — teljes joggal — az úrbéres föld különböző okok miatti korlátozott mennyiségében látjuk is, ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt az adatot sem, hogy az 1828-i összeírás 13 385 üres jobbágytelket talált Magyarországon: ebből a mennyiségből 2177-et földesurak használtak, 8150 időközben használhatatlanná vált, 3058 viszont használható volt, s megtelepítésüket a megye vagy a Helytartótanács időnként meg is hirdette.¹³ Amikor tehát kétségtelen bizonyítékaink vannak arra nézve, hogy a parasztság kezén levő föld mind kevésbé tudta eltartani az ország egyre szaporodó parasztságát, ugyanakkor olyan adatok is bőségesen felsorolhatók, hogy a megüresedett úrbéres telkekre a birtokosok hiába keresnek jobbágyokat.¹⁴ Az 1791-i országos bizottságok reformmunkálatait átdolgozó bizottságban a jobbágytelkek hasznóvételének korlátlan szabad adásvétele mellett kardoskodó csoport, a korszerű mezőgazdálkodás hívei és propagálói, 1830-ban azzal érveltek, hogy a tapasztalat szerint nem a telek a kevés Magyarországon, hanem a telek művelésére alkalmas paraszt.¹⁵ s igazi agrárkapitalista szemlélettel fejtegették, hogy a telek vállalására alkalmatlan, igazságtalan és munkaeszközök híjával levő parasztok számára is az lenne a legjobb, ha sok gazdag paraszt lenne, ezek sok bémunkást alkalmaznának, s ezen az úton a szegényparaszti réteghez tartozók bémunkásokká válnának.¹⁶ Adataink tehát

letet pozsonyi mérőkben adta meg; a telekre való átszámítás úgy történt, hogy a szántóföld felé t ugar címén nem vették figyelembe, a másik felét viszont 20 mérőként számították át egy telekre. Az eredmény nyilván csak hozzávetőleges, a számítás módszerének helyességét is kérdésessé lehet tenni, egészében azonban aligha vonható kétségbe, hogy a két időpont közötti 60 év alatt az úrbéres földterület is jelentősen megnövekedett. (A megyékre bontott összesítést ld. OL, Archivum Palatinale, Miscellanea Conscriptionalia, rendezetlen anyag.)

¹³ A megyékre bontott összesítést ld. uo. Extraserialia Diaetae 1836. XLIX. 9. sz. alatt. — Ezt a telekmennyiséget a valóban üres jobbágytelkek alsó határának kell tartanunk, mert az összeírás eredményeit a maga érdekeinek megfelelően korrigáló megyei birtokos nemességnek a megürült telkek eltitkolása állott érdekében.

¹⁴ Így pl. Moson megye 1832-i követi utasítása szerint a jobbágy sorsa annyira terhes, „hogy a kedvezőhöz látszó helyheztesü helyekben is a megürült jobbágytelkeknek általvételére több esztendőktől fogva senki sem találkozik”. (Uo. Praeparatoria ad diaetam 1832. XVII. 16. sz.) Sáros megye is azt panaszolja követi utasításában, hogy az adóterhek miatt a nép elhagyja telkeit (uo. XVII. 21. sz.): Sopron megye is azzal indokolja 1830-ban az adó csökkentésére irányuló kérését, hogy „az adófizetésre való tehetetlenség miatt már számos adózóink jobbágyhelyeikből kibecsültettek, s most is oly számmal kibecsülendők volnának, hogy azon jobbágyi telkeknek művelésére a közhírtétel után is az adóval felettébb való terheltség okáért alkalmas jobbágyok nem találkoznának”. (Uo. Extraserialia 1830. XI. 1. sz.) Trencsén követeinek is sürgetniök kellett, „ut desertae sessiones, quarum numerus cum notabili contribuentium aggravio in dies crescit, medio exmittendae e gremio cuiusvis Jurisdictionis Deputationis cognoscantur, et harum indilata impopulatio Dominiis Terrestrialibus imponatur”. (OL, Kanc. B 1487. Fasc. Trencsén m.) IIódmezővásárhely 1161 úrbéri telke közül 1833-ban „circa 100 sunt desertae, quas Dominium in arendam locare solet”. (OL, Arch. Palat. Extraserialia 1833. LXXX. sz.) Szerém megye is arról panaszkodott 1836 elején, hogy lakossága csökken, mert ha le is telepszik valaki a nagy számban levő üres telkekre, az adómentes évek eltelte után ismét eltávozik, mert nem bírja a közterheket, s elvándorol a határőrvideki területekre, mert ott a terhek jóval könnyebbek. (Uo. Extraserialia 1836. XLIX/1/9. sz.) Biharban is feltűnően sok üres telek volt, hasonlóképpen Krassóban is közel 500 telekre keresett 1834 őszén telepest a Helytartótanács. (OL, Kanc. eln. 1835: 130. sz.) Temesben is csaknem 600 használható telek van üresen az összeírás idején, Pozsonyban 760, Nyitraiban 297. Árvában 1302, ezek azonban részben földesúr i használatban vannak, részben hasznavehetetlenek. (Az ország valamennyi elhagyott telkét összesítő táblázatot ld. uo. Miscellanea conscriptionalia 14. fasc. 66. sz. és Extraserialia 1836. XLIX. 9. sz. alatt.)

¹⁵ „... Non sessiones colonis, sed colonos potius sessionibus deesse quotidiana experientia, crescensque in Regno sessionum desertarum numerus testatur.”

¹⁶ A Ragályi Tamás vezette, 27 tagból álló csoport különvéleményét ld. OL, Arch. Regn. Lad. LIII. Fasc. C. Nr. 3. alatt.

ugyanakkor, amikor jelentékeny mennyiségű szabad, megtelepíthető úrbéres telek meglétéről vallanak, rávilágítanak arra is, hogy a telkek megürülésének és az újból való megtelepítés elmaradásának az oka a parasztság nagy többségének végtelen nyomora, a földműveléshez szükséges anyagi erő hiánya, s az állami és földesúri terhek viselésére való képtelensége. (Forrásaink elsősorban az állami terhek súlyos voltát hangsúlyozzák, mert általuk a megyei nemesség az állami adó csökkentését akarta elérni; valójában azonban a földesúri terhek legalább ugyanolyan, ha nem súlyosabb mértékben neheztedek az úrbéres parasztra.) Nem földbőséget, a kereslet és kínálat egészséges arányát jelenti tehát a jelentékeny számú üres úrbéri telek, hanem ellenkezőleg, a jobbágyviszonyon alapuló mezőgazdálkodás válságát, a parasztság többségének a termelőmunkából való kikapcsolását.

A jobbágytság úrbéres földjeinek mennyiségét illetően tehát két egymással ellentétes tendencia érvényesült az úrbérrendezést követő évtizedekben. A paraszti szorgalom nagy kiterjedésű, korábban nem művelt területeket tett termővé, irtásokon, legelőből feltört vagy mocsarak kiszárítása révén nyert földeken létesültek új úrbéres telek,¹⁷ s az úrbéres föld területe növekedett egészen addig, amíg a XIX. század huszas és harmincas éveinek fordulója körül az örökváltság problémájának felmerülése, majd a jobbágyfelszabadítás eszméjének térhódítása meg nem állította az úrbéres telkek létesülésének további folyamát. Ugyanakkor az úrbéres földek állományának folyamatos csökkentése irányában hatottak a századfordulótól mind gyakoribbá váló regulációk, a jobbágytelek új kimérése, a maradványföldeknek a földesúr által való eltulajdonítása, az úrbéres jobbágyiságnak a terméketlenebb határrészre való szorítása, a már részben úrbéres jellegűvé vált irtásföldek visszavétele, majd a jobbágyi és földesúri legelő elkülönítése, vagy a megüresedett telkek allodizálása¹⁸ stb. A két tendencia közül kétségtelenül az első volt az erősebb — különösen a XIX. század elejéig —, s az úrbéres földállomány egészében az állandó esonkítások ellenére is növekedett, ez a növekedés azonban nem tudta kielégíteni a parasztság természetes szaporodása, valamint a jobbágytelkeknek a gazdagabb parasztok kezében való felhalmozódása következtében előálló szükségletet, s a következmény a zsellérek

¹⁷ Az irtásföldeken létesült telkek jelentős része idővel úrbéres jelleget öltött azért, hogy bekerült az állami adó rubrikáiba, máshol — különösen az ország déli részein, a Kamara, a kiváltságos parasztvárosok, a nagyüzemi mezőgazdasági árutermelésre át nem térő birtokosok földjein — a korábbi pusztákon létesült sok új úrbéres telek és település. Az úrbéri törvény 1833-i országgyűlési vitái során pl. Békés megye követte, Csepessányi Tamás azt hangoztatta, hogy „Békésben magában az urbarium béhozatala óta 3000 telek szaporodott”, s Klauzál, Csongrád megye követte is előszámlálta, „megyéje minő nagy számban felelt meg az impopulationalis törvényeknek”. (Vö. *Kossuth: Országgyűlési Tudósítások* II. köt. 38. l.) Nagy Pál ugyanakkor arról beszélt, hogy az úrbérrendezés óta keletkezett irtások a jobbágyföld egyharmadát teszik ki. (Uo. 25. l.)

¹⁸ A reguláció vagy a legelő elkülönítése lényegében haladó mozzanat volt, mert mind a földesúr, mind a parasztság számára lehetővé tette a szabadabb, tervszerűbb gazdálkodást. Éppen ezért sok esetben maguk a parasztok is kívánták, a végrehajtás során azonban többnyire súlyosan megkárosodtak. Nagy Pál az országgyűlésen arról beszélt, hogy „... regulálni és tönkretenni mindenütt egy értelem: amelly helység reguláztatott, annak a koldustarisznya is nyakába akasztatott. A jó földet elszedik a jobbágytól, rosszat adnak helyébe és néhány öl quantitással pótolják a qualitást.” Ugyanő említette azt az adatot is, hogy a regulációk révén Sopron megyében 70 000 holddal csökkent a parasztság úrbéres földállománya. (Uo. I. köt. 448. l., II. köt. 55. l. — A földarblások különböző formáira ld. *Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon*, 184. kk.)

számának rohamos növekedése lett. Ennek a folyamatnak a tényszerű, országos adatfelmérésen alapuló megvizsgálása is történetírásunk további feladatai közé tartozik.

Közismert dolog azonban, hogy parasztságunk kezén az úrbérrendezést követő évtizedekben nemcsak úrbéres jellegű föld volt, hanem mind a telkes jobbágyság, mind a zsellérek használtak nem úrbéres, majorsági jellegű földeket is időleges bérletként, különböző jellegű termény-, munka- vagy pénzszolgáltatás ellenében. Az újabb kutatás ezen a téren annyiban lépett előre, hogy mennyiségileg is próbálta megközelíteni a parasztság használatában levő földeknek ezt a kategóriáját. Az első eredmények arra mutatnak, hogy az ilyen jellegű földek az eddig feltételezettnél jóval nagyobb mennyiségben voltak a parasztság használatában, s ezért a parasztság földdel való ellátottságának vizsgálata során az eddiginél fokozottabb mértékben figyelembe kell venni őket.¹⁹ Ugyancsak az adatoknak az alapján a valódi értelmükben kell használni és értékelni a reformkori összeírások és statisztikák adatait, amelyek arról szólnak, hogy Magyarország agrárlakosságának kb. 60%-a földtelen zsellér volt. A zsellér elnevezés önkénytelenül is földtelen, nagyobb részében háznélküli, teljesen vagyontalan, alkalmi munkákból tengődő, a társadalmi lét legalsó szintjén élő réteg képét idézi fel, holott a valóságban ez a réteg is az elképzeltnél színesebb, változatosabb, szélesebb skálájú volt. A zsellérek kategóriája az összeírásokban nem társadalmi, hanem jogi kategória volt: ebbe kerültek be mindazok, akik földesúri joghatóság alatt éltek, s úrbéres telekkel nem rendelkeztek. Jelentős részük rendelkezett azonban haszonbéres földdel — az ő felszabadulásuk jelenti 1848/49-ben a kormány parasztpolitikájának legsúlyosabb kérdését —, más részük szőlőt művelt, majorságból bérelt földön kertészkedett, mesterségeket űzött stb., s csak egy részük volt teljesen vagyontalan, s élt a mezőgazdaságban adódó alkalmi bérmunkából. Amikor 1835-ben az országgyűlésen arról folyt a vita, hogy a parasztközségekből a házatlan zsellérek részt vehetnek-e a bíróválasztásban, Palóczy László borsodi követ figyelmeztette a rendeket, hogy „ezen tiszteletre méltó néposztály nem egészen olyan szemet emberekből áll, mint azt némelyek rajzolni szeretik, sok művelt, tanult, tudományos férfiak, művészek, pénzes kereskedők, tisztek, mesteremberek ezen osztályba tartoznak”.²⁰ Ennek a rétegnek a konkrét anyagon, országos méretekben történő vizsgálata a földdel való ellátottság kérdésén túlmenően is fontos feladata történetírásunknak; problémáinak részletes ismerete nélkül nehezen igazodhatunk el azokban a kérdésekben is, amelyeket a jobbágyfelszabadítás, a földesúrhoz való személyes kötelek megszűnése vet fel vele kapcsolatban.

Az elmondottakból következik, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet folyamatának alapvető mozzanata, a parasztságnak a termelőeszköztől, a földtől való elszakítása, kisajátítása is sajátos formák között ment végbe Magyarországon. A francia háborúkkal járó gabonakonjunktúra, majd a gyapjúkonjunktúra nálunk is jelentősen felfokozta a piacra való termelést, megnőtt az ártermelő nagy- és középbirtok étvágya a paraszti szántóföldek és legelők iránt. A parasztság úrbéres földjeit és a közös legelőhöz való jogát azonban tör-

¹⁹ Ismeretes, hogy az ilyen jellegű földek nagy mennyisége milyen súlyos problémákat érlelt meg az 1848-i jobbágyfelszabadítás számára. (Vö. *Barta I.* : A kormány parasztpolitikája 1849-ben. Századok 1955. 1956. évf.) Az említett újabb kutatásokra ld. a disszertáció V. fejezetében idézett irodalmat, külön is utalva *Varga János* folyamatban levő országos méretű, minden korábbinál elmélyültebb kutatásainak várható eredményeire.

²⁰ Ld. Országgyűlési Tudósítások V. köt. 42. l.

vény és évszázados gyakorlat védte, az államhatalom pedig a parasztság adózó képességének védelmében következetesen gátolta és nehezítette az úrbéres földek elsajátítására irányuló kísérletek sikerét. A törvényes keretek közt végrehajtott regulációk és a legelőelkülönítés ennek ellenére is esőkkentették ugyan a paraszti használatban levő úrbéres földek mennyiségét, a földrablásnak ezt a módját azonban nem sorolhatjuk a kisajátítás közvetlen formáihoz, mivel az úrbéres paraszt megnyirbált telkének vagy telekrészének továbbra is használatában maradt, s nem szaporította a földtelen, munkaezeje áruba boesításából tengődő agrárszegénység számát. A földtől való megfosztás klasszikus formáit Magyarországon — a megürült úrbéres telkek földesúri használatban tartásának viszonylag nem gyakori eseteitől eltekintve²¹ — a szerződéses formában majorsági földeket használó parasztok fentebb említett, az eddig feltételezettnél jóval szélesebb rétegével szemben lehetett elsősorban alkalmazni. A sokféle ágazó, sokféle formában megjelenő folyamat legfeltűnőbb mozzanatát az irtásföldek visszavételért indított roham képezte, nemcsak azért, mert ezek mennyisége az ország megművelt földterületéhez viszonyítva igen magas volt, hanem főképpen azért, mert a különböző időben keletkezett irtásföldek jogi helyzete is különböző volt, s úrbéres vagy majorsági jellegük, visszaválthatóságuk vagy éppen kártérítés nélküli elragadásuk körül több országgyűlésen folytak országos érdeklődéstől kísért viták. Csendesebb, de a paraszti föld állagát nem kevésbé fenyegető folyamat volt az egyéb természetű majorsági földek visszavételére irányuló tendencia fokozódó erősödése. Ez a tendencia is szoros kapcsolatban volt a földesúri árutermelés növekedésével, a harmincas évek elejétől, de különösen az 1836-i úrbéri törvények létrejöttétől kezdve azonban olyan területeken is erősödött, ahol az árutermelés fokozása nem tette szükségessé a földesúr számára szántó- vagy legelőterületének növelését. Az okot erre a jobbágyszabadítási eszmék terjedése szolgáltatta: a földesurak a jobbágyszabadítást megelőző másfél évtized alatt nemcsak annak érdekében tettek meg mindent, hogy a jobbágyaik használatában levő földek úrbéres jellegét elhomályosítsák, hanem arra is törekedtek, hogy a kérlelhetetlenül közeledő változás a vitathatatlanul majorsági földeket is lehetőleg földesúri kézben találja. S ennek a tendenciának az érvényesülését jogi akadályok sem korlátozták: a lejárt szerződések felmondásához, a sokszor csupán szóbeli megállapodáson nyugvó földhasználat megszüntetéséhez nem volt szükség az állam vagy a megye jóváhagyására, az aktus esendben, feltűnés nélkül játszódott le, s legfeljebb csak néhány parasztes család vagy a jobbágységek életében jelentett tragédiát. Hogy ez a folyamat milyen erejű és mélységű volt a forradalmat megelőző évtized alatt, annak felderítésére a nagy- és középbirtokos családok levéltáraiban található ezernyi adatot kellene gondosan megvizsgálni és összesíteni. Hogy a szabadságharc évében elérte tetőpontját, azt tudjuk, s azzal is tisztában vagyunk, hogy a földdel való felszabadításnak az úrbériségre korlátozott megoldása a forradalmat követő végrehajtás során ezt a réteget is valóban a nincstelen zsellérek közé taszította.

²¹ Az úrbéres telkekre telepedett ún. jobbágynemesek által használt telkek problémáját itt nem vetjük fel; ez a réteg társadalmi helyzetét és életformáját tekintve nem tartozott az uralkodó osztályokhoz, dolgozó paraszti réteg volt, s a használatában levő földet nem tekinthetjük olyannak, amely kiesüszott a parasztság kezéből. Problémája a XIX. század húszas és harmincas éveiben nem az agrártermelésben betöltött szerepe, hanem a jobbágyszabadítás és a nemesi adómentesség ellentmondásából származó konfliktus következtében vált jelentőssé. E réteg nagyságára ld. *Mályusz Elemér* számításait: A reformkor nemzedéke. Századok 1923. 44. kk.

De valóban olyan méretű volt-e a nagybirtok tőkés gazdálkodására való áttérése a XIX. század eleji Magyarországon, hogy országos mértékben is beszélhetünk kapitalizálódó mezőgazdaságról, az agrárkapitalizmus kezdeteinek jelentkezéséről, az árutermelés fejlettebb, tőkés formáiról, s ennek megfelelően mezőgazdasági bér munka-szükségletéről és tőkeképződésről? A kép, amelyet a nemrégiben elkészült egyetemi tankönyv erről a folyamatról nyújt,²² pasztikus, sokoldalú, de ugyanakkor mértéktartó is; jól érzékelteti a fejlődés fő irányvonalait, elvi következtetései is helytállóak, bizonyító anyaga azonban szükségszerűen csupán a részletkutatások eddig feltárt és közreadott eredményein nyugszik. Nem lehet vitás, hogy néhány monográfia — mint amilyen Szántó Imre vagy Szabad György munkája²³ — alapján országos viszonylatban nem lehet kielégítő képet adni a magyar nagybirtok kapitalizálódásának hosszú, bonyolult és sokszor ellentmondásos folyamatáról. Az első részletmunkák és szintézisek után itt is előre kell lépni, s tervszerű, az ország minden részére kiterjedő kutatómunkával a korszerű gazdálkodásra áttérő nagybirtokok egész soráról kell monografikus feldolgozást készíteni azzal a módszerrel, amelyet Szabad György alkalmazott kitűnő monográfiájában. A korszerűen gazdálkodó nagybirtokok egész soráról tudunk már ebből az időszakból,²⁴ nem egynek az iratanyaga is hozzáférhető az Országos Levéltárban vagy vidéki levéltárakban, megvan tehát a lehetősége annak, hogy tényismeretünket s ezen keresztül elvi megállapításainkat ebben a kérdésben az eddiginél sokkal szilárdabb alapokra helyezzük.

Annál is inkább fontos lenne a kutatások ilyen irányú kiszélesítése, mert csak a kapitalizálódó nagybirtok problémáinak minél elmélyültebb megismerésén keresztül juthatunk el az átalakulás egyik kulcskérdéséhez, a hitel problémájához. Tudjuk, hogy a hosszú háborúk következtében fellépő mezőgazdasági konjunktúra az árutermelés, a többtermelés problémáját helyezte az előtérbe, a hamarosan bekövetkező dekonjunktúra viszont az értékesítés problémáját élezte ki a piacok leszűkülésével és az állandósuló pénzhiánnyal. A piacra termelő magyar mezőgazdaság előtt fenyegető formában merült fel a versenyképesség kérdése: jobbat kellett termelni, olcsóbban kellett piacra vinni, ugyanakkor nem volt nehéz megbizonyosodni arról, hogy ezeknek a követelményeknek a gazdálkodás addig alkalmazott módján, a túlnyomóan robotra alapozott munkával nem lehet eleget tenni. Korszerűsíteni kellett a gazdálkodást, át kellett térni a sokkal termelékenyebb bér munkára, korszerű munkaeszközöket kellett beszerezni, mindehhez pedig pénz kellett, sok pénz egy olyan országban, amelyben a készpénz olyan ritka, mint a fehér holló. A gyér hazai és a bővebben esőrgedező külföldi hitelforrások igénybevétele a magyarországi birtokos számára egyébként is csaknem lehetetlenné tette a feudális birtokjog, az ősiség rendszere, amelyben a nemesi birtok nem szolgálhatott hitelműveletek biztosítékául, s amelynek hiteltörvényei nem tudták érvényesíteni a hitelező jogait a nemfizető adóssal szemben. Ilyen körülmények közt a birtokos pénzt vagy egyáltalán nem, vagy csak uzsorakamatra kaphatott, s a hitel hiánya miatt a mezőgazdálkodás csak lassan, vonatottan tudott áttérni a tőkés árutermelés útjára. A bomló feudalizmus válságjelenségei közül Magyarországon az adott időpontban ez a probléma jelentkezett a legélesebben, s radikális megoldásának szükségessége is csakhamar olyan korszakalkotó irodalmi alkotásban talált propagálóra, mint amilyen Széchenyi

²² Id. h. 62. kk., 125. kk.

²³ Vö. előbb a 8. jegyzettel.

²⁴ Így a Lónyay, Czindery, Somssich, Andrassy birtokok, a Batthyányak, Zichyek, Károlyiak, Deresényi János birtokai stb.

István gróf Hitele volt. A hitel problémájának megoldása a feudális jogrend egyik alappilléreinek, az ősiségnek a kidöntését tette szükségessé, ez viszont nem történhetett meg a feudalizmus egész jogi és gazdasági-társadalmi rendszerének megrendítése nélkül. A problémák szoros egymásba kapcsolódásából következett, hogy a hitelviszonyok korszerűsítésére irányuló törekvésekből és javaslatokból csakhamar olyan mozgalom nőtt ki, amely a feudális birtokviszonyok általános bírálatán keresztül rövid idő alatt eljutott a parasztság jogi és társadalmi helyzete felülvizsgálatának követeléséig és az előjogokon alapuló feudális társadalmi rend elutasításáig is.

A hitel szerepének ezt a központi jelentőségét történetírásunk megfelelően méltatta, s — főként Iványi-Grünwald Béla ma is helytálló eredményeinek²⁵ felhasználásával — be is építette a hazai feudalizmus válságszakaszáról kidolgozott kompozícióba. Az a körülmény azonban, hogy a bénító hitelhiány sem tudta megakadályozni Magyarországon a mezőgazdaság bizonyos mértékű előrehaladását a tőkés fejlődés útján, arra figyelmezteti történetkutatásunkat, hogy kísérelje meg elmélyültebben és részletesebben feltárni a tőkeképződésnek és a mezőgazdasági hitelnek azokat a forrásait, amelyekből ez a viszonylagos fellendülés táplálkozott. Ez az elmélyültebb kutatás egyaránt támaszkodhat a már ismert forrástípusok alaposabb kiaknázására és új típusú források felhasználására. A hazai hitelforrások közül például eddig is tisztában voltunk már a közalapítványi pénztár jelentőségével, kölesönműveleteinek tényszerű feldolgozására azonban ezideig még kísérlet sem történt. A közalapítványi pénztár — Cassa politico-fundacionalis — korunkban a szokványos hitelnyújtó intézmények legfontosabbika; 5—6⁰ os kamatra nyújt kölcsönt betáblázásra, már amikor nyújthat, mert többnyire ki van merülve; iratanyaga sok érdekes felvilágosítást nyújt a század első évtizedeinek hitelviszonyaira vonatkozólag.²⁶ Hasonlóan kedvelt hitelforrás volt a birtokosok számára az országos pénztár, a létesítendő Ludovika Akadémia pénzalapja, a felkelési pénztár, a Nemzeti Múzeum létesítésére összegyűlt pénzalap stb.²⁷ E pénztárak hitelműveleteinek összefüggő, több évtizedre kiterjedő vizsgálata hallatlanul érdekes adatokat szolgáltatna a konjunktúra és dekonjunktúra időszakának pénzügyi viszonyaira, a birtokos osztályok anyagi állapotának hullámlására a virágzás, a fellendülés és az anyagi esőd között. Helyi viszonylatban az országos pénztárakhoz hasonló szerepet töltöttek be a különböző megyei és városi pénztárak — árvapénztár, adópénztár stb. — a birtokosok hiteligényeinek kielégítésében.²⁸ Ezeknek az intézményeknek az iratanyaga részben hozzáférhető, adataik kiaknázhatók. De szerepelnek hitelnyújtókként magánosok is: birtokosok egymás között, egyes nagybirtokok uradalmi pénztárai, kereskedők,

²⁵ *Iványi-Grünwald B.*: Széchenyi magánhitelügyi koncepciójának szellemi és anyagi előzményei és következtetései a rendi Magyarországon. — *Uő*: Széchenyi István Hitel című munkája. (Történeti bevezetés a Hitel centenáris kiadásához.) Bpest. 1930.

²⁶ 1830 végén pl. csak a hátralékos kamatok összege felülmúlta a félmilliót. 1832 nyarán a magánosok adósságai közel 5 milliót, az állam, testületek és törvényhatóságok kötelezettségei 9,5 milliót tettek ki, ugyanakkor készpénz alig 200 000 váltóforint és ugyanannyi ezüstforint volt a kasszában. (Az alapítványi pénztár állapotára a nádori és a kancelláriai iratanyagban igen részletes kimutatások találhatók, így: OL, Nádori lt. Praesidialia 1828: IX., 1831: VIII., 1832: XVIII. sz., M. Kane. eln. 1830: 1048. sz. stb.)

²⁷ Ezeket a pénztárakat a nádor kezelte és időnként az országgyűlésnek tett jelentést állapotukról. Iratanyaguk a nádori levéltárban külön állagokat képez.

²⁸ Így pl. Szabadka város adópénztárának még 1836-ban is 16 birtokos összesen 27 000 forint körüli összeggel tartozik az 1802—1814 közötti konjunkturális időkből. (Vö. OL, Nádori lt., Extraserialia 1836: XLIX/2/7. sz.)

akik a megvásárlandó mezőgazdasági termékre nyújtanak előleget, hivatásos uzsorások, pénzhalmozó egyháziak és egyházi testületek, az utóbbiak egyben adásaik politikai pártállását is meghatározzák az élnélkül politikai harcok idején,²⁹ stb. A hitelforrásoknak ezeket a típusait országos méretekben is fel lehetne dolgozni, elsősorban a megyei betáblázási jegyzőkönyvek alapján, olyanformán, ahogyan azt nagy vonásokban Ungár László tette Pest és Baranya megyére,³⁰ vagy sokkal alaposabban, példamutatón kimunkált módszerrel Varga János Bihar megyére.³¹ Egy ilyen országos méretű feldolgozás megközelítő pontossággal fel tudná tárni a magyar birtokos osztály eladósodottságának a mértékét a polgári forradalmat megelőző évtizedekben, s feltevések és találgatások helyett biztos, tényszerű alapokra helyezné a bomló feudalizmus ábrázolását a hitelviszonyok területén. Hasonlóan érdekes adatokat nyújtana a kerületi ítélőtáblák iratanyagának az átvizsgálása a peresített adósságok szempontjából. Örökösödési és csőd-ügyek iratanyagaiban is gyakran találhatók gazdag tartalmú kimutatások a hagyatékok vagy a csődtömeget terhelő adósságokról, vagy ellenkezőleg, hitelezésekről.³² Figyelmet érdemelnek azok az esetek is, amikor egy-egy szolid hírben álló nagybirtok pénztára gyűjti be méltányos kamatfizetés ellenében a magánosok kezén felgyülemelő kisebb tőkéket, mintegy a takarékpénztár szerepét játszva ezzel a tőkéjükből élő kisemberek számára.³³ A magánosok kezén felgyülemelő tőke az országhatáron kívül is szívesen keres biztos menedéket magának. A bécsi Kreditsfond, amely 4⁰/₀-os kamatot fizetett és a jelek szerint tekintélyes mennyiségű magyarországi pénzt is magához vonzott, ugyanúgy mint a bécsi takarékpénztár, Magyarországra nem nyújtott kölcsönt, s így a biztosító intézetek mellett ez a két intézmény³⁴ is elősegítette a Magyarországon gyéren felgyülemelő tőkék kiáramlását.

²⁹ A kortársak általában világosan látták a kapcsolatot az egyháziak hitelnyújtó tevékenysége és egyes rétegek haladásellenes magatartása között. 1833 elején pl. a nagy port felvert Tágenestet kapcsán azt olvashatjuk egy levélben, hogy „az a baj, hogy sok a papok pénze, így sok barátjuk is van”. (Barkassy Imre Szemere Bertalanhoz 1833. márc. 8. OL, Lónyay-család levéltára 73. fasc.) Az országgyűlés vallásügyi vitái során 1833 májusában egy gúnyvers a máj. 25-i ülésről egy sor antiliberalis követel kapcsolatban mondja:

„Többnyire mindegyik adós és fülig a papoknak,
Nem esoda hát, hogy ezeket halásszák visszhangoknak.”

OL, Széchenyi István-gyűjt. 626/3.

Varga János mutatott rá bihari anyag alapján, de országos érvénnyel arra, hogy ugyanakkor, amikor a konzervatívok jobbra az egyháziaknál találtak hitelt, a liberálisokat a kereskedőtőke támogatta, amely nemcsak gazdasági hitelt nyújtott, hanem tisztújításkor és követválasztáskor politikai célokra, ellenszolgáltatás nélkül is bocsátott pénzt a haladó párt rendelkezésére. (A bihari nemesség hitelviszonyai a polgári forradalom előtt. Statisztikai forráselemzés. Történelmi Szemle 1958. évf.)

³⁰ Ungár L.: A magyar nemesi birtok eladósodása 1848 előtt. Századok 1835. évf.

³¹ Id. h.

³² Példának megemlíthető a Brudern-féle csődtömegben található hatalmas adósságjegyzék (OL, Benyovszky Péter rendezetlen iratanyaga), az ellenkezőre a Nákó-hagyatékok milliós adósságjegyzéke (OL, Kanc. eln. 1834: 1164, 2381. sz.), vagy a Sennyey-hitbizomány iratai közt levő lista: ebben igen sok ismert birtokos szerepel adósként, több mint 700 000 forint az adósságok összege, s mind 1800–1818 között, a konjunktúra időszakában keletkezett. (Uo. 1836: 277. sz.)

³³ Ilyen típusú hitelezők jegyzékét közli a tata-gesztesi Eszterházy-uradalom iratanyagából Szabad Gy. id. munkájában, 472. kk., találhatók hasonló jegyzékek az OL Széchenyi István-gyűjteményében is.

³⁴ A Kreditsfond iratanyaga megvan az Országos Levéltárban, a kamarai anyagban: tanulmányozása nyilván sok hasznos eredménnyel járna a Magyarországon végbemenő pénzfelhalmo-

Az általános pénzszűke mellett is folyt tehát bizonyos pénzfelhalmozódás Magyarországon még adekonjunktúraidőszakában is, s a nemesi birtok eladósodási folyamata jórészen ezekből a hazai pénzforrásokból, elsősorban a kereskedők által hitelezett uzsora-jellegű pénzekből táplálkozott. Az ilyen formában felvett hitel azonban nagyobb részében nem korszerűsítésre, gyümölcsöző beruházásokra fordítódott, hanem korábbi adósságok fizetésére, fényűzésre, alkalmi kiadások fedezésére, vagy legjobb esetben zálogba került birtokok kiváltására.³⁵ A kapitalizálódás útjára lépő nagybirtok igényeit ezek a szerény pénzforrások nem tudták kielégíteni, komolyabb pénzüsszeget pedig Magyarországon a huszas-harmincas évek fordulója körül nem igen lehetett felhajtani.³⁶ A bécsi kereskedőtőke magyarországi érdekeltségeken meggazdagodott képviselői, a hazai gyapjú-, gabona-, dohány-, bor-, stb. üzleteket monopolizáló Ullman, Kaan, Dietrich stb. családok ekkor még nem helyezték ki tőkéiket Magyarországra, helyett kincstári birtokokat vásároltak, s hozzá magyar nemességet, báróságot.³⁷ A magyar nagybirtok tehát megpróbálta hiteligényeit külföldi hitelforrásokból kielégíteni, bár ez nagy nehézségekbe ütközött, mert a feudális magyar birtokjog nem nyújtott elegendő biztosítékot a hitelezőnek arra, hogy pénzét könnyen és gyorsan visszakapja.³⁸ A nehézségek vezettek a partialis obligációkkal üzőtt hírhedt hitelműveletekhez, amelyeket esőd szélén álló magyar nagybirtokosok rosszhíréü bécsi bankárok segítségével külföldön bonyolítottak le, s amelyek néhány év alatt tönkretették a magyar birtokosok hírnevét, a közvélemény előtt pedig megeafolhatatlan erővel bizonyították be, hogy gyökeres reformok nélkül nincs kiút a feudalizmus zsákutcájából. A hitelkrízist, amelynek olyan kiáltó tünete volt a partialis obligációk ügye, jelentőségének megfelelően ábrázolja Iványi-Grünwald Béla többször idézett munkáiban, a magyar nagybirtok ekkori

zódás jellegét illetően. Hasonlóan gyümölcsöző lehetne az Österreichische Sparkasse iratanyagával való megismerkedés is. Reviczky kancellár 1828. febr. 2-án hosszabb átiratot intézett a nádorhoz ebben az ügyben. Közölte, hogy tudomása szerint Magyarországról igen jelentős összegek mennek ki az osztrák takarékpénztárba. Minthogy az intézmény statútumai alapján magyarok nem kaphatnak kölcsönt a takarékpénztártól, „indem die Gesellschaft in den hinsichtlich der Rückzahlung dargeliehener Kapitalien in Ungarn bestehenden Landesgesetzen keine hinlängliche Sicherheit für ihre ausgelegten Geldsummen zu finden glaubt,” ezért Magyarország, tekintet nélkül a behelyezett jelentős pénzmennyiségre, nem élvezi ennek az intézménynek a jótéteményeit. Megkérdezte tehát a nádort, hogy addig is, míg Magyarországon is biztosítják hasonló intézmény létesítésének az előfeltételeit, nem lehetne-e elérni, hogy a Sparkasse magyar birtokosoknak is nyújtson hitelt. (Az átiratot és a nádor válaszáának fogalmazványát ld. OL, Nádori lt., Praesidialia 1882. VI. sz. alatt.) A kezdeményezés megvalósításának ugyanazok az akadályai voltak, mint amelyek az országos bizottság által ugyanebben az időben megvitatott különböző bank- és takarékpénztár-tervek megvalósításának útjában állottak. (Vö. a disszertáció II. fejezetében a közgazdasági operátumról szóló alfejezettel.)

³⁵ Minderre ld. *Vargu J.* fejtegetéseit, id. h. 50. kk.

³⁶ Deresényi János írja 1828 elején arra a hírre, hogy Cziráky országbírónak sikerült 100 000 forintos kölcsönt felhajtania: „Ich hätte wahrlich nicht geglaubt, dass man in Pest so viel baares Geld und so leicht und schnell aufreiben könnte.” (OL, Takáts Sándor másolatai 5072. sz.)

³⁷ A dohányüzleteken meggazdagodott Ullmann Móricz 1828-ban vette meg a Bihar megyei Sztitány községet, és ekkor nyert nemességet. Kaan Sámuel gyapjúüzleteken gazdagodott meg, s 1825-ben vette meg a kincstártól Albest birtokot nemességgel együtt. Sina György Temes megyében szerzett nagy birtokot s hozzá 1822-ben bárói címet, 1828-ban pedig megvette Illésházy birtokát. Hamzabéget 555 000 ezüstforintért. Dietrich József báró 1822-ben Arad megyében vett 70 000 holdnyi uradalmat stb.

³⁸ Dessewffy József szerint a magyar főurak a huszas évek végén azért kezdtek el a fejlődésnek induló Pesten bérházakat építeni, mert ezekre lehetett külföldi és hazai tőkésektől pénzt kapni, ha a házbért lekötötték a hitelezőnek kamat fejében. (Kijegyzés Dessewffy J. naplójából, OL, Széchenyi István gyűjt. 626/2.)

hitelműveleteire azonban az általa használt forrásokon³⁹ túlmenően is jelentős anyag található még különösen a Kacellária levéltárában, de egyébütt is. Ennek az anyagnak a feldolgozása sok vonatkozásban elmélyítheti még a kor hitelviszonyaira vonatkozó ismereteinket: tényyszerűen is megismerhetne egy sor nagyszabású hitel- és csődüggyel,⁴⁰ feltárná a kormányállásfoglalását a hitelproblémákkal kapcsolatban, s tükrözné azt a folyamatot is, ahogyan a birtokos nemességet képviselő megyék kezdenek a saját bőrükön megismerkedni az európai modern hitelviszonyok új, számukra addig ismeretlen törvényeivel.

A termelés és a társadalmi viszonyok egész területén érlelődő válság először a hitelviszonyok csődjének formájában tört a felszínre. A hitelgény és a nemesi birtok kötöttsége között kiéleződő ellentmondás elsősorban a birtokos osztályt sújtotta, a változás, a reform igénye ezen a problémán keresztül jelentkezik számára, s a változtatás mikéntjét is az elsősorban érdekelt osztály egy tagja, Széchenyi próbálja elsőnek megfogalmazni. Pedig a feudalizmus mélyreható válságának eso mópontját nem a hitelprobléma, hanem a parasztkérdés, a földesúr és jobbágy viszonya képezi: erre figyelmeztette döbbenetes formában az uralkodó osztályokat 1831 nyarának nagy parasztfelkelése, erre hívták fel a gondolkodók figyelmét a paraszti osztályharc újból sűrűsödő jelenségei. A birtokos osztály számára azonban saját érdekein, a sorsát, jövőjét közvetlenül érintő hitelproblémán keresztül lehetett kézzelfoghatóvá tenni a csődöt és a reform szükségességét. A társadalmi átalakulás problémáinak szoros összefonódottságából következő, hogy a feudális rendszer egyetlen láncszemének, az ősiségnek a megbolygatása logikus rendben vonta maga után valamennyi probléma felmerülését, a megoldásra irányuló javaslatokat, a magyar polgári átalakulás egész ideológiájának a kialakulását. Az átalakulás tényezőinek keletkezését vizsgálva a hitel problémája vezet át bennünket a gazdasági-társadalmi alap vizsgálatából az ideológia, az átalakulás mikéntjét kutató törekvések és kezdeményezések szférájába.

³⁹ Iványi-Grünwald főforrását a Heidelbergben 1832-ben megjelent „Die Kehrseite der modernen Finanzoperationen mit besonderem Bezug auf die ungarischen Privatanleihen mittelst Partial-Obligationen” c. könyvecske alkotta. A hazánkban óriási feltűnést keltő munka 1833-ban magyarul is megjelent Kassán, „A mostani finánczmunkálatok fonákja, különös viszonylattal a magyar privát kölcsönvételekre részleges kötelevek útján” cím alatt. (A leleplező jellegű mű szerzője mindmáig ismeretlen volt; csak a közelmúltban sikerült megállapítanom, hogy a szerző az ismert pozsonyi nagykereskedő, a haladó közgazdasági gondolkodás egyik terjesztője, a közgazdasági rendszeres munkálatokat átdolgozó országos bizottság tagja, Wachtler Bernát volt; az adatok egyrészét Benyovszky Péter ügyvédtől szerezte, aki a hírhedt Grassalkovich-ügyben, de más hitelügyekben is ügyvédként szerepelt.)

⁴⁰ Így pl. Eszterházy Miklós herceget 1830 elején maga a király szólítja fel, hogy adjon számot, miért vett fel már meglevő több milliányi adóssága mellé 1824-ben újabb 6,5 millió, 1829-ben pedig 2,1 millió ezüstforintot — összesen a magyarországi évi állami adónak több mint kétszeresét! — bécsi bankároktól. A felszólítás nyomán keletkezett irathalmaz (OL, Kanc. eln. 1830: 383., 1250., 1831: 707., 1832: 174. stb.) — amelyben Széchenyi művére is történnék hivatkozások — az eladósodott nagybirtok hitelműveleteinek legbensőbb titkaiba nyújt bepillantást, ugyanúgy mint a Festetich László ötmillió ezüstforintos sequestrumára, a felsőbüki Nagy Pál szereplése révén hírhedtté vált Pálffy Ferenc-főle zárgondnokságra, s a hitelezési és csődügyek más kiemelkedő eseteire vonatkozó, tömegesen előforduló iratok. Hasonló kincseslánya ilyen szempontból a csődügyek egyik elismert szakértőjének, Benyovszky Péter pesti ügyvédnek az Országos Levéltárban levő rendezetlen iratanyaga, de az ugyanott levő családi levéltárak is lépten-nyomon szolgáltatnak a hitelviszonyok szempontjából érdekes anyagot. Külön is említést érdemel a Kacelláriában (1831: 2421. sz.) egy Karl Lechmann nevű drezdai pénzember hosszú memoranduma a magyar kormányhoz; ebben leleplezi Grassalkovich, Festetich Károly és mások manipulációit a partialis obligatiókkal és a külföldi károsultak nevében orvoslást, kárpótlást kér, többször is hivatkozva Széchenyi megállapításaira.

II.

Ha az eddig elmondottakban arra a következtetésre jutottunk, hogy a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet magyarországi szakaszának vizsgálatánál a gazdasági alapon végbemenő változások tényszerű megismerése még elmélyíthető, sokkal fokozottabban fel kell vetnünk ezt az igényt az átalakulás másik fontos tényezőjének, a tettekre mozgósító elméletnek a megismerésével kapcsolatban. Arról a folyamatról, ahogyan a termelőerők és a termelési viszonyok közötti ellentmondás a végsőig kiéleződik hazánkban, a sokhelyütt még hiányos adatfeltárás ellenére is összefüggő, a valóságnak megfelelő képet tud már alkotni történetírásunk; azt a másik folyamatot azonban, ahogyan a gazdasági-társadalmi valóság talajából a bajokon való segítség helyes elmélete, a magyar polgári átalakulás ideológiája kisarjadt, ezideig még csak egyes részleteiben ismerjük. Pedig ez a második folyamat nem kevésbé fontos, mint az első: meglelte nélkül nem tudatosodhat a társadalomban a fennálló rend esődjé és a változás szükségessége, de nem tudatosodhat az átalakulás mikéntje sem, megismerése, létrejötté körülményeinek feltárása tehát éppoly fontos történetkutatói feladat, mint magának a válságba torkolló anyagi fejlődésnek a kutatása.

A magyar polgári átalakulás ideológiájának gyökerei mélyen a hazai gazdasági-társadalmi viszonyok talajába nyúlnak vissza. Nem véletlen az, hogy jámbor, a forradalmi gondolkodástól messze álló gazdasági szakírók szoktunk először említeni, amikor a zsákutcába jutott feudális gazdasági rend koraí bírálóinak felsorolásába kezdünk; Balásházy János, aki a „középrangú birtokosok s adózó földművelők” között akarja felébreszteni a „gazdaságbeli szorgalmat és értelmességet”, nem az első a válságból kiutat kereső, s már a feudális rendet is bíráló gazdasági szakírók sorában, de ő jött a legjobbkor és ő ment el a legmesszebbre közülük. Rajta bizonyosodott be, hogy a homló feudalizmus Magyarországon már nem lehet logikai következmények nélkül azon töprengeni, hogy hogyan lehetne a fejlettebb, gyümölcsözőbb gazdálkodást meghonosítani, s a közepes és kisebb birtokosok mind súlyosabb nehézségein segíteni. Az óvatos, józan mezőgazda szinte önmaga akarata ellenére, bátortalanul, tapogatózva jut el a súlyos következtetéshez: fejlettebb mezőgazdaságot folytatni országos méretekben társadalmi reform nélkül nem lehet, a gazdálkodó nemes problémáinak megoldásához pedig az adózó paraszt helyzetének megváltoztatásán keresztül vezet az út. S eljut, mert el kell jutnia, az ősiség elvetéséig, a korszerű polgári hiteltörvény követeléséig, kimondja, hogy a fejlődést gátló előjogokat a törvényhozásnak el kell törölni, s figyelmezteti honfitársait, hogy a véres forradalmat idézi fel, aki a korszellem érvényesülését erőszakkal meg akarja akadályozni.¹ Hasonló utat jár meg, hasonló következtetésekhez jut s hasonló figyelmeztetést intéz honfitársaihoz Balásházyval szinte egyidőben Széchenyi is, aki a nagybirtokos szemével s a nagybirtok számára keresi a korszerű gazdálkodás és a vagyonosodás útját. S ugyanesak a feudális társadalom, a rendi kiváltságok ősi, de még mindig szilárdan álló kőfalába ütköznek minduntalan bele azok a bizottságok is, amelyek 1828 elejétől 1830 nyaráig Pesten az 1791-i országos bizottság reform-

¹ Balásházy korai műveinek politikai jelentőségére ld. *Barta I.* : Balásházy János pályafordulása. Történelmi Szemle 1958. évf., pályájára és jelentőségére általában *Tilkowszky L.* : Balásházy János élete és munkássága. Századok 1962. évf.

javaslatainak átdolgozásán, korszerűsítésén fáradoztak,² akár a földesúr és paraszt viszonyának szabályozása, akár az ország gazdasági elmaradottságának megszüntetése forgott kérdésben. A bajok megállapítását nyomon követte tehát — több-kevesebb nyíltsággal — a bajok okainak felfedése, s ezt nyomon kellett követni a fejlődést, a bajok kiküszöbölését gátló akadályok eltávolításának módzatait tartalmazó javaslatoknak.

Azoknak a keveseknek azonban, akik Magyarországon a XIX. század huszas és harmincas éveinek fordulója körül a gazdasági-társadalmi viszonyok korszerűsítésén törték a fejüket, nem kellett új, önálló elméletet kieszelniök a tennivalók mikéntjét illetően. A magyar fejlődés halálos betegsége társadalmi rendjének elavultsága volt, s a népek története ekkor már bőséges történelmi példákkal szolgált arra, hogy az elavult társadalmi rendet, a feudalizmust hogyan kell jobbal, korszerűbbel, a termelőerők fejlettségének megfelelő új társadalmi renddel felcserélni. A hűbéri rendet több nyugati országban felváltotta már a feudalizmussal szemben győztes polgárság új társadalmi rendje, a polgári forradalmak eredményeként kialakult a tőkés társadalom, s a forradalmi körülmények közt végbement átalakulás a tennivalók elméletének és gyakorlatának egész tárházát kínálta követendő példaként azoknak a népeknek, amelyek még nem szabadultak meg a feudalizmus bilincseitől.

Azoknak a gondolatoknak az összességét, amelyekben a régi rendtől való megszabadulásnak és az új rend felépítésének az eszméi, célkitűzései megfogalmazást nyertek, *liberalizmus* néven ismerte meg az a nemzedék, amely Magyarországon először tűzte zászlajára a feudalizmus felszámolásának jelszavát. A gondolatrendszer már jóval előbb készen volt, mint az elnevezés. Nem bölcseleti rendszerként, filozófus agyában született, nem is politikai programként, íróasztal mellett; elemei évszázadokon át formálódtak, gyökerei visszanyúltak mindenüvé a történelemben, ahol harc folyt az ember jogaiért, a szabadságért. A liberalizmus a gondolkodás és a cselekvés szabadságát követelte az egyén és az emberi közösségek számára; ilyen értelemben ősenek tekinthette a renaissance és a humanizmus individualizmusát, a lelkiismereti szabadságot követelő reformációt, a természettudományok XVI—XVII. századi forradalmi fejlődését, közvetlen elődének pedig a XVIII. századi természetjogot, Locke, Montesquieu és Rousseau államtanát, a klasszikus nemzetgazdasági iskola tanításait s együttevée a felvilágosodásnak azt az óriási eszmei fegyvertárát, amelynek segítségével a nyugati burzsoázia megdöntötte a feudális állam és egyház abszolutizmusát, s létrehozta az alkotmányos polgári államot. Nevét a napóleoni háborúk utolsó szakaszában kapta, akkor, amikor történelmi funkcióját, a feudalizmus eltörlését, a szabad polgári fejlődés útjának megnyitását részben már betöltötte: a Napóleon ellen győztes spanyol népképviselő, a Cadiz-i cortes nevezte újonnan kidolgozott szabadelvű alkotmányát liberálisnak. Az elnevezés Waterloo után kezd általánossabbá válni: jobbra a hatalom oldaláról kezdik használni azokra a mozgalmakra, amelyek belső reformot, vagy a Szentszövetség új abszolutizmusával szemben változásokat követelnek. Így nevezik liberálisnak gúnyként a poroszországi reform kiemelkedő alakjait, Hardenberget és Humboldtöt, de így használják az elnevezést Angliában is a reformpárt konzervatív ellenfelei, s Magyarországon is előbb találkozunk a liberális jelzővel az elégedetlenek mozgalmáival foglalkozó kormányiratokban, semmint maguk a változások hívei használnák saját törekvéseik céljának megjelölésére. Az új elnevezés akkor nyer teljes polgárjogot

² E bizottságok munkájának ismertetését és értékelését ld. a disszertáció II. fejezetében.

s válik határozott politikai irányzat és szervezeti formát öltő pártok jelölőjévé, amikor a polgárság Franciaországban új forradalomban megdönti a Bourbonok restaurációs rendszerét, s amikor Angliában győzelemmel végződik a haladó párt reformokért folytatott harc. Az európai liberalizmusnak ettől kezdve kettős arca van: nyugaton már túljutott fejlődése delelőjén, a hatalomra jutott polgárság államelméletét képezi, s a liberális állam a győztes polgárság személyének és vagyonának biztosítója lesz, támadás helyett inkább védekezésbe szorulva az új demokratikus és szocialista áramlatokkal szemben, a még elnyomott országokban viszont egyre inkább a haladó, változást követelő társadalmi rétegek harc programjává válik, s előkészíti 1848 Európát átfogó forradalmi mozgalmait.³

A liberalizmus ideológiája az abszolút királyság önkénye és az egyház tekintélye ellen folytatott sokévtizedes harcban formálódott ki, s lényegét ennek megfelelően nem hajszálfinom tudományos definíciókkal, hanem politikai és gazdasági-társadalmi tartalmának meghatározásával lehet a legjobban kifejezni. Államszemlélete a társadalmi szerződésről szóló természetjogi tanítás továbbfejlesztése során alakult ki. Annak az alapelvnek, hogy az állam természettől szabad emberek önkéntes társulása, a gyakorlatban az alkotmányos állam felelt meg, amely nem ura az egyénnek, nem több, mint eszköz az egyén biztonságának, vagyonának és boldogulásának biztosítására. Az egyén jogait az ilyen államban ünneplés, megváltoztathatatlan alapokmány biztosítja, a törvényhozó és végrehajtó hatalom elkülönül egymástól, eltűnnek a privilégiumok, a társadalom egyes osztályai közötti különbségek; az alapvető emberi jogok — a gondolat, a szólás, a lelkiismeret, a társulás szabadsága, az államhatalomban való közvetlen részesedés a népképviselőten alapuló parlamentarizmus révén, a törvény előtti egyenlőség stb. — születésre, származásra, vagyoni helyzetre és műveltségi állapotra való tekintet nélkül megilletnek mindenkit, a kormány a népképviselői parlamenten keresztül megnyilvánuló népakarat szülőtte s felelős a parlamentnek, a közigazgatás hatásköre a törvények által meghatározott keretek közé szorul, a rendezett jogvédelmet a bírói függetlenség és az esküdtszéki rendszer biztosítja mindenfajta önkény ellen; eltűnik a jobbágysírendszer, egyformán megillet mindenkit a tulajdonszerzés, az iparűzés, a kereskedelem szabadsága, a hivatalképesség, a községek önkormányzattal rendelkeznek, a vallási és faji megkülönböztetések megszűnnek. A kultúrpolitikában az ideális liberális állam megvalósítja a kutatás és tanítás szabadságát, az oktatásügyet állami feladatnak nyilvánítja, a vallásoktatást kizszorítja az iskolából, biztosítja a művészi alkotás szabadságát, szétválasztja az egyházat és az államot, védelmet nyújt az egyénnek mindenfajta vallási, lelkiismereti kényszer ellen, s egyforma lehetőséget nyújt bárminő vallási közösségnek vallásos elvei gyakorlására és propagálására. Mindezeknek a szabadságjogoknak a korlátozás nélkül való érvényesülését maga a társadalom ellenőrzi, s erre a célra hatalmas eszköz van a kezében: a szabad sajtó, amely nemcsak a szabad véleményközlésnek, hanem a szabad bírálatnak is az eszköze, amelyet az igazság kimondá-

³ Az európai liberalizmus áramlatának marxista ismertetése és értékelése még hiányzik. Polgári szempontból *Szekfü Gy.* foglalkozott vele behatóan a Három nemzedék és a Magyar történet megfelelő fejezeteiben. Az általa felhasznált és idézett irodalom azóta további jelentős művekkel bővült, ilyenek: *L. v. Miser*: Der Liberalismus (1927); *G. de Ruggiero*: Geschichte des Liberalismus in Europa (é. n.); *K. Hanke*: Beiträge zur Entstehungsgeschichte des europäischen Liberalismus (1942); *F. Federici*: Der deutsche Liberalismus (1944); *Karl Eder*: Der Liberalismus in Österreich (1955); *A. Bullock—M. Shock*: The liberal tradition from Fox to Keynes (1956); *J. S. Schapiro*: Liberalism: its meaning and history (1957) stb.

sában nem korlátoz semmi, amely könyörtelenül üldözi a visszaéléseket, kormányokat képes megbuktatni, s biztosítja a jog és igazság érvényesülését a társadalom életében.

A liberális állam legfontosabb funkciója azonban a társadalom anyagi életéhez kapcsolódik: az egyén teljes szabadságát kell biztosítani a gazdasági élet területén. A liberalizmus gazdasági tanításainak eredete a XVIII. századi fiziokratákig megy vissza, kidolgozásuk és népszerűsítésük azonban a klasszikus politikai gazdaságtan nagy képviselőinek, Adam Smithnek, Ricardónak, Benthamnak és követőinek a műve volt. E tanítások lényege az, hogy az egyén gazdasági érdeke képezi a társadalom gazdasági életének alapját, a társadalom érdeke az egyéni érdekekből tevődik össze, az állam tehát azzal szolgálja a legjobban a társadalom érdekeit, ha korlátlan teret biztosít az egyéni kezdeményezésnek, az érdekek szabad versenyének az anyagi javak termelésének és forgalomba hozásának egész területén. A „laissez faire, laissez passer” elv a lényege a liberalizmus gazdaságpolitikájának, amelyben az államnak csupán az a szerep jut, hogy a szabadverseny elvét a külkereskedelem korlátainak eltávolításával az országhatárokon túlra is kiterjeszti, ami által a gazdasági erők szabad játéka világméreteken is érvényre juthat. A gazdasági életet ebben a rendszerben a kereslet és kínálat törvénye, az automatikusan működő áralakulás irányítja, ez biztosítja a szükségletek fedezését, a természetes kiválasztódást emberben és termékben, s mindenki számára a képességeinek és erő kifejtésének megfelelő anyagi boldogulást. A szabad verseny világa így az egyén boldogulásán keresztül a társadalom boldogulását is biztosítja: a tőkésnek a profitot, a munkásnak munkaalkalmat, a termelőnek jó árat, a birtokosnak magas járadékot nyújt, s az egyén képességeinek szabad kifejtésén keresztül az emberi haladás legfontosabb hajtóerejét szolgáltatja.

Ezek azok a vonások, amelyek az egyén szabadságát megvalósító liberális állam ideális arculatán a legszembeötlőbbek. Az eszményi liberális állam létrejöttéhez vezető úton olyan dokumentumok jelentik a mértőldköveket, mint az angol Bill of Rights (1685), az amerikai Függetlenségi Nyilatkozat (1776), az ember és polgár jogainak deklarációja a francia alkotmányozó nemzetgyűlés által (1789), az amerikai Bill of Rights (1791), az angol Reform Bill (1832) stb., a liberalizmus ideológiájának kialakításához és eszméinek a gyakorlatban való megvalósításához pedig gondolkodók, államférfiak, történészek és közgazdászok serege járult hozzá gondolataival és erőfeszítéseivel. Tudnunk kell azonban, hogy a liberalizmus — érvényesülése első szakaszának túlnyomóan haladó történeti szerepe mellett is — elméletileg sem volt az a hibátlan orvosság a társadalom bajaira, amilyennek kidolgozói és hívei hirdették. A tulajdonszerzés szabadságának alapján álló gondolatrendszer például nem tudott még elméletileg sem biztosítékot nyújtani arra hogy a versenyben a résztvevők egyenlő gazdasági feltételek mellett induljanak, s még elméletben sem zárta ki az újfajta kizsákmányolás létrejöttének lehetőségét. Így abban a társadalomban, amelyet a feudalizmussal szemben győztes burzsoázia épített fel magának, a tiszta liberalizmus eszméi már kezdetben is csak korlátozottan érvényesültek: a formális jogegyenlőség leple alatt az elnyomás új formái bontakoztak ki, az államhatalom gyakorlásából vagyoni és műveltségi cenzus alkalmazásával kizárták a nép nagyobb részét, a szabad sajtó a korrupció forrásává vált, a gazdasági szabad verseny pedig a kizsákmányolás új, minden korábbinál kegyetlenebb és általánosabb formáit teremtetette meg. A liberalizmus jegyében kibontakozott tőkés társadalom nem jelentette az emberiség fejlődésének betetőzését, mint azt a hatalomra jutott burzsoázia ideológusai hirdették; méhében új ellentétek voltak születőben, az

új formájú kizsákmányolás új elnyomott osztályt hozott létre, amely idővel sírásójává vált a kapitalizmus egész rendszerének. A liberalis-kapitalisztikus társadalmi rend azonban, amely a XIX. század elejére Nyugat-Európa nagyrésztében megvalósult, minden árnyoldala ellenére is szélesre tárta a termelőerők rohamos fejlődése előtt az utat, az anyagi fellendülés addig el sem képzelt távlatait nyitotta meg az emberiség előtt, gazdasági, politikai és ideológiai rendszere pedig lehetővé tette azoknak a társadalmi erőknek és eszméknek a létrejöttét, amelyek a kapitalista társadalmon belül már az emberiség fejlődésének következő, immár valóban a szabadságot jelentő korszakát készítették elő. Létrejött tehát ugrást jelentett az emberi társadalom fejlődésében, eszméi pedig méltán szolgáltak követendő példaként, útmutatásként azoknak a népeknek a számára, amelyek a végőráit élő feudalizmusból való kibontakozás módjait keresték.

Azok tehát, akik Magyarországon a válságból kivezető utat keresték, helyesen cselekedtek, amikor a tennivalók kijelöléséhez a nyugaton már végbement polgári átalakulás elméleti és gyakorlati tapasztalatait hívták segítségül. Az út, ahogyan az elmélet és a tapasztalatok eljutottak hazánkba, történetírásunk előtt még csak kevéssé ismeretes. A polgári történetírás ugyan szívesen részletezte minden korról kapcsolatban, hogy a nyugati eszmék hogyan hatoltak be Magyarországra, a liberalizmusra alkalmazva azonban ezt a folyamatot csak érettebb szakaszában, az 1830-as évek közepétől vizsgálta meg alaposabban, s nem világította meg kellően a liberalizmus behatolásának kezdeti időszakát.⁴ A marxista történetírás sokáig húzódozott attól, hogy a külföldi eszmeáramlatoknak és tapasztalatoknak megfelelő jelentőséget tulajdonítson a hazai polgári ideológia létrejöttében, annál is inkább, mivel magának a polgári ideológiának a létrejöttét sem tisztázta még a szükséges alapossággal. A tartózkodás pedig nem indokolt. A nyugat felé tekintő magyar reformmozgalom olyan országok politikai, gazdasági és technikai tapasztalatait igyekezett hasznosítani, amelyek akkor az emberi haladás élén jártak; ezek a népek a maguk polgári átalakulása során olyan tapasztalatokat gyűjtöttek, amelyeknek figyelembe vétele és a magyar viszonyoknak megfelelő alkalmazása a magyar polgári átalakulás útját nagy mértékben megkönnyíthette. Általában az egyetemes emberi haladás hajtóerjét képező elméletek és gyakorlati tapasztalatok hatása egyetlen korban sem állt meg az országhatárok előtt — évszázadunk története a legjobb példa erre —, az eszmék kölcsönhatásának vizsgálata tehát joggal kér magának helyet a marxista történetkutatásban is. A liberalizmus Magyarországra történt behatolásának kezdeti szakasza ennek megfelelően elmélyültebb kutatást igényel még. Ez a behatolás részben az európai liberalis irodalom olvasása, részben külföldi utazások során szerzett tapasztalatok útján történt. A klasszikus példa mindkettőre Széchenyi, de alaposabb kutatás a példák és esetek egész sorát tudná még feltárni. Ismeretes, hogy már az 1825/27-i országgyűlésen milyen gondot okozott a kormánynak a liberális eszmék terjedése az ifjúság soraiban,⁵ olyannyira, hogy az országgyűlés után a kormány szükségesnek látta megszüntetni a külföldi utazások terén bevezetett átmeneti könnyítéseket. A hatás, amelyet ezek az utazások jelentettek, kétségtelenül figyelemreméltó volt.

⁴ Vö. a *Szekfü Gy.* által nyújtott képpel és az általa idézett irodalommal, Magyar történet V. köt. Bpest 1936. 306. kk., 624. kk.

⁵ Vö. *Takáts S.* több tanulmányával, különösen a *Kémvilág Magyarországon és Magyar küzdelmek c. köteteiben.* Metternich is azért látta új korszak kezdetének az 1825/27-i országgyűlést közel két évtized távlatából. „mivel ekkor kezdtek nyugat-Európa demokrat. elemei behatni a magyar bonyodalmakba”. (Idézi *Horváth M.*: Huszonöt év Magyarország történelméből 1823-tól 1848-ig. Genf, 1864. II. köt. 276. l.)

különösen azokon a fiatal mágnásokon keresztül, akik az országgyűlésen Széchenyi hatása alá kerültek.⁶ Az egyik leglelkesebb tanítvány, a fiatal Károlyi György például 1830 elején Párizsból írt Széchenyinek: nagyon meg lenne vele elégedve — írta —, mert hónapok óta hallgatja az egyetemen az irodalomtörténész Villemain, a történész Guizot és a természettudós Cuvier előadásait. (Az első kettő kiemelkedő liberális politikus.) Áradozva számolt be a tudomány és a felvilágosodás óriási előrehaladásáról, ami különösen az osztrák egyetemekhez képest feltűnő.⁷ Egy másik fiatal mágnással, Barkóczy János gróffal kapcsolatban nagybátyja kérte a kancellárt, hogy ne adjanak neki útlevelet külföldre, „mert oly ifiaknak az külföldön mostan uralkodó principiumok igen veszedelmesek lehetnének”.⁸ Az új forradalmaktól terhes nyugati viszonyok megismerése az évtized fordulója körül jelentős lökést adott a hazai közhangulat radikalizálódásának is; a változások szükségességének a tudata érelődött, s az ország minden részéből a liberális eszmék terjedéséről érkeztek jelentések a kormányhoz.⁹

⁶ A király pl. 1828. jún. 29-én utasította a kancellárt, hogy azoknak a fiatal mágnásoknak, „von denen es bekannt ist, dass sie verdorbene Grundsätze und schlechte Gesinnungen, oder keinen festen Charakter haben, oder die zu jung sind, und keine gehörige Bildung haben, oder bei denen zu befürchten ist, dass sie durch ihren Aufenthalt im Ausland, besonders in *repräsentativen Staaten* eine besondere Vorliebe für Institutionen fassen könnten, die jenen ihres Vaterlandes geradezu widerstreben, oder verdorben werden, oder schlechte Grundsätze annehmen könnten”, az útlevél kiadását már a Kancellárián tagadják meg. (OL. Kanc. eln. titk. 1828: 83. sz.) Nem sokkal később a Monarchia külföldi követségei utasításokat kaptak, hogy szervezzék meg a külföldön tanuló magyarországi diákok szigorú ellenőrzését, s ezt a munkát bízzák megbízható emberekre, „mit Ausschluss aller Anhänger des modernen Liberalismus und politischen Zeitgeistes”, ha pedig hazatérnek, figyelteni kell őket, „ob sie im Auslande verderbliche Grundsätze in Absicht auf Moral und Politik, oder sonst angenommen, und diese in ihrer Heimath zu verbreiten suchen”. (OL. Kanc. eln. 1828: 290. 1830: 124. sz.) Széchenyi ellen is már korán. 1828-ban feljelentések érkeztek be, amelyek működésében, különösen a Kaszinó kapcsán, „liberalismus anglo-gallo-teutonicum, pestiferumque moderni aevi genium politicum explorare contendunt”. (OL. Kanc. eln. titk. 1828: 104. sz.) 1832. júl. 9-én Sedlnitzky rendőrminiszter javasolta Metternichnek, hogy ne adjanak útlevelet fiatal magyar és erdélyi mágnásoknak olyan nyugati országokban, amelyekben „die revolutionären Umtriebe der Demagogen mehr oder minder in Thätigkeit sind”. annál is inkább, „als der Neurungsschwindel unter der gleisnerischen Maske zeitgemässer Verbesserungen und verfassungsmässiger Selbständigkeit leider auch in Ungarn und Siebenbürgen nur zu tief eingedrungen ist”. (OL. Takáts S. másolatai 5627. sz.)

⁷ Károlyi gróf levelét a posta lemasoltatta; a titkosrendőrség útján eljuttott a király kezébe is, aki szigorú intézkedésekre, az útlevélkiadás további korlátozására adott utasítást a kancellárnak vele kapcsolatban. (OL. Kanc. eln. titk. 1830: 97. sz.)

⁸ Barkóczy gróf 1831. febr. 23-i levelét ld. OL. Kanc. eln. 1831: 433. sz. alatt.

⁹ „Das Beispiel — írta pl. az egyik jelentő 1831. márc. 23-án —, welches Frankreich mit seinem gefolgten Bürger-König gab, ist schrecklich. Jene skandalöse Revolution hat mehr geschadet, als man glauben sollte, denn die Gesinnungen verschlimmern sich von Tag zu Tag immer mehr, und in den Augen der aufgeklärt sein wollenden, worunter sich die magyarischen Patrioten eben anzusehen schmeicheln, glauben nun ganz klar, dass eine Nation einen mit ihrem Oberhaupt eingegangenen Vertrag wann immer aufheben und sagen könnte: Unser König hat heute aufgehört unser bevollmächtigter erste Beamte sein. Diese schreckbare Routin nimmt immer mehr überhand, und es ist für jetzt nichts schlimmer zu wünschen, als dass die Revolution in Pohlen und Italien beschwichtigt und die Radelführer mit Strenge, ohne Erbarmen gestraft werden. Geschieht dieses aber nicht, dann wird man in Ungarn sicher eine kühnere Sprache zu führen nicht ermangeln, die, wenn sie nicht mit Strenge verscheucht und unterdrückt wird, von sehr schlimmen Folgen sein kann. Die unbedingte Einführung der ungarischen Sprache führt . . . die Trennung Ungarns von Oesterreich im Hinterhalte. So unbesonnen und nachtheilig auch nur der Gedanke für Ungarn selbst ist, so sicher besteht selber in den Köpfen der exaltirten Ungarn. Das Betragen der Grafen Károlyi und Wesselényi ist wohl schon verwegen genug, und beweist, dass wenn der König nicht mit Strenge einschreite, die Verwegenheit immer grösser, am Ende das Uebel noch unheilbarer werden wird. (A célzás a Károlyi György gróf híres szatmári követjelentésével kapcsolatos bonyodalmakra vonatkozik, vö. *Barta I.* : Kőlcsey politikai pályakez-

A változásokra fogékony réteg túlnyomó többségét azonban természetesen nem közvetlen tapasztalatok, hanem olvasmányok és az ezek körül kibontakozó viták ismertették meg a liberalizmus tanaival és az általuk formált új világgal. Az eszmék terjedésének ez a formája a hatások e kezdeti szakaszában még nehezen összegezhető, hiszen nemcsak a liberalizmus, hanem még a felvilágosodás irodalma is csak csempészárúként juthatott be hazánkba Metternich abszolutizmusának éveiben, olvasásuknak tehát kevés ellenőrizhető nyoma maradt fenn. E kevés nyom is azt bizonyítja azonban, hogy a haladó szellemű olvasmányok hatása széleskörű volt a reformmozgalmat elindító nemzedékben, a felvilágosodás irodalmától kezdve a korszerű gazdálkodásra tanító munkákon át a forradalmak történetét tárgyaló munkákig, sőt utópista szocialista művekig is. Széchenyi olvasottsága közismert, a fiatal Kossuth korai írásaiban liberális írókra találunk utalásokat, a zempléni fiatalok körében becsempészett liberális munkák járnak kézről-kézre, a fiatal Lónyay Gábor Saint-Simont és Fouriert olvassa,¹⁰ Adam Smith hatása fel-felbukkan a reformmunkálatokat átdolgozó országos bizottság irataiban,¹¹ a fiatal Balogh János és Újházy László Angliát és Amerikát tekintik példaképüknek,¹² radikális magyar fiatalok nemcsak olvassák a „Die deutsche Tribüne” című dél-német demokrata újságot, hanem lázító tartalmú cikkeket is írnak bele¹³ stb. Az olvasmányok útján közvetített hatás részletes megállapítása fontos feladata a magyar polgári reformmozgalom kezdeteinek feltárására irányuló kutatásnak; a könyvvizsgáló szervek iratanyaga, tiltott könyvek jegyzékei, a könyvescsempészés meggátolására hozott intézkedések iratai, politikai pörök anyaga, irodalmi művek, országgyűlési, megyegyűlési beszédek elemzése, levelezések, családi könyvtárak jegyzékei stb. szolgáltathatnak jó adatokat az ilyen irányú kutatáshoz.

A liberalizmus azonban, mint már utaltunk rá, nem volt szilárd, minden részletében kidolgozott elméleti rendszer, s a mindennapi életben való érvényre jutása még azokban az országokban is erősen különböző módon történt, amelyek történeti fejlődése egyébként csak kevés eltérést mutatott egymástól. Még sajátosabb formában kellett jelentkeznie gyakorlati érvényesülésének egy olyan országban, amely — mint Magyarország is — a liberalizmus klasszikus hazájának számító nyugati országokhoz képest gazdasági, társadalmi és politikai tekintetben eltérő módon fejlődött. Valóban, abban az országban, amelynek nemesi társadalma egy emberöltővel korábban a felvilágosodást s a társadalmi szerződés

dete. Századok 1959. évf. 252. kk.) *Károlyi speyt Gift, welches er von Paris brachte, der Wildling Wesselényi ist sein treuer Gefährte, und werden nicht beide zum Schweigen bald gebracht, dann wird die Hilfe spät kommen.*” (OL, Takáts S. másolatai 5460 sz. — Az európai forradalmak nyomán Magyarországon 1831 tavaszán érlelődő forradalmi hangulatra ld. a disszertáció IV. fejezetét: Az 1831. évi pesti kolera-mozgalom.)

¹⁰ Vö. a disszertáció III. fejezetében a zempléni haladó fiatalok köréről szóló alfejezettel.

¹¹ Vö. a disszertáció II. fejezetében a közgazdasági albizottság tevékenységét tárgyaló alfejezettel.

¹² *Kászonyi Dániel* írja (Egy régibb kor férfiai. Hazánk 1885. 523. l.), hogy amikor 1829 nyarán a nevezettekkel egy lomnici kirándulás során egy pohár bor mellett kölcsönösen politikai hitvallást tettek. Újházy „Magyarországnak az angolhoz hasonló szabad alkotmányt kívánt, de arisztokratia nélkül. általános szavazati jogot, a jobbság eltörlését stb.” Balogh János „már tovább ment, oly köztársaságot kívánva, mint az amerikai”, Dessewffynek pedig „nem kellett sem monarchia, sem köztársaság, sem kormány, sem törvények”, utópista társadalomban kívánt élni.

¹³ A nevezett újságban 1830/31-ben közreadott cikksorozatra — politikai röpiratként kéziratban is terjesztették később —, s a szerzője utáni nyomozásra ld. a Kancellária iratanyagában levő aktákat: Kanc. eln. titk. 1831: 134, 142, 151, 165, 183, 186, 196, 1832: 57, 190, 196, 208, 228. Kanc. eln. 1832: 563, 782, 1534, 1768. sz.

tanát is jellegzetes rendi köntösbe öltöztette, a liberalizmus elvei is alapos módosulást szenvedtek elméleti propagálásuk és a gyakorlati megvalósításukra irányuló kísérletek során. A módosulások azoknak a sajátos gazdasági, társadalmi és politikai viszonyoknak voltak a következményei, amelyek Magyarországon a reformmozgalom megindulásakor uralkodtak.

Az első és legfontosabb ilyen sajátosság volt, hogy Magyarországon gyenge volt az a polgári osztály, amely nyugaton a feudalizmus megdöntésére irányuló harc ideológiáját kitermelte s a harcot a teljes győzelemig következetesen végigharcolta. Az a réteg, amely Magyarországon elsősorban érdekelve volt a tőkés fejlődés akadályainak eltávolításában, az árutermelő középbirtokos nemesség, az erős polgárság hiányában reá háruló történelmi funkciót csak vonakodva, erős fenntartásokkal tudta vállalni, állandóan keresve a kompromisszumot a történelmi fejlődés parancsa és a kiváltságos helyzetének további fenntartását tanácsoló csábítás között. Az a körülmény, hogy az átalakulás vezetésére hivatott réteg a mezőgazdasági árutermelésben volt érdekelt, egyben előtérbe helyezte az átalakulás agrárkapitalista vonásait is, s a kialakulóban levő tőkés polgárság és vagyontalan értelmiség radikálisabb befolyását korlátozva, a kapitalizálódó mezőgazdaság érdekeinek biztosított erős befolyást az átalakulás menetére.

A második, ugyancsak alapvetően fontos sajátossága volt a magyar polgári átalakulásnak, hogy a gazdasági és politikai függés viszonyai között ment végbe, egy olyan államhatalommal folytatott harcban, amely nemcsak a feudalizmus bástyáit védte a polgárosodás erőivel szemben, hanem saját, fejlettebb burzsoáziájának az érdekeit, a függő helyzetben levő ország gazdasági kihasználásának lehetőségeit is. Ez a körülmény egyidejűleg gátolta is, de elő is mozdította a polgári átalakulás megvalósulásának esélyeit. Gátolta annyiban, hogy a magyar mozgalom nem élvezhette azokat az előnyöket, amiket a független állam, az önrendelkezés biztosított az átalakuláshoz más népek számára — nálunk az udvar még az országgyűlésen elfogadott haladó törvényjavaslatokat is elutasította! — annyiban viszont előmozdította, hogy a társadalmi haladásért megindított mozgalmat össze lehetett kapcsolni a gazdasági és politikai függetlenségért kibontakozó harccal. A két kezdeményezés szoros kapcsolata szükségszerű volt, mert hiszen független nemzeti államban sokkal szabadabban bontakozhattak volna ki a polgárosodás által mozgásba hozott mérhetetlen anyagi és szellemi erők, az összefonódásnak azonban megvolt az a gyakorlati haszna is, hogy az évszázados rendi-függetlenségi harcok eszmekörében élő rétegeket az új tartalommal megtöltött függetlenségi eszme segítségével lehetett megnyerni a társadalmi reform számára, amelyet önmagában nyilván elutasítottak volna. A társadalmi reform és nemzeti függetlenség szoros összefonódottságának volt köszönhető, hogy 1848-ban a nemzet többsége nemcsak a függetlenségért, hanem a forradalom társadalmi vívmányainak megvédéséért is vállalta a harcot.

A harmadik, nem kevésbé fontos, a klasszikus formától eltérő sajátossága volt a magyar liberális mozgalomnak, hogy soknemzetiségű országban kellett megvalósítania céljait. A feudalizmus ellenében győztes polgárság, tudjuk, nemcsak a formális politikai és gazdasági szabadságjogokat terjesztette ki az állam lakóira, hanem területileg, gazdaságilag, nyelvi, kulturális tekintetben egységes nemzeti államot is igyekezett kiépíteni. A burzsoá nacionalizmus volt az a láng, amelynek tüzeiben a polgári-nemzeti állam egységbe olvadt, s ez a nacionalizmus — a liberalizmus szükségszerű velejárója — a magyar polgári reformmozgalom ideológiájának is szerves része lett. Funkciója érvényesülése első szakaszában főleg pozitívnak tekinthető. Az irodalmi szintű nemzeti nyelv megalkotása,

jogainak fokozatos kivívása a közélet és a politika területén, a nemzeti irodalom, művészet és egyáltalán a nemzeti kultúra kifejlesztésére irányuló sikeres törekvés, a nemzeti múlt ápolása, a gazdasági és politikai önrendelkezés igényeinek kifejlesztése, az idegen elnyomás elutasítása, mind-mind olyan mozzanat, amelyek együttvéve a nemzettéválás haladó, polgári folyamatát képezték. A soknemzetiségű ország viszonyai között azonban ezek az alapjában haladó törekvések súlyos konfliktusok csíráit rejtették magukban. A magyar nyelv kiművelésére irányuló mozgalom és a politikai érvényesítésére irányuló törekvések ugyanis természetesen átesaptak a magyar nyelv kizárólagos uralmának igénylésébe, amiben benne volt az adminisztratív nyelvtérjesztés, az elmagyarosítás erőszakolásának a szándéka is, a gazdasági és politikai önállóság követelése pedig együttjárt a nem magyar népek fölött való politikai uralom megszilárdítására való törekvéssel. A probléma az általunk tárgyalt években még csak csírájában van meg, rohamosan tragikus konfliktussá érik azonban, amikor az ország nem magyar népeinek nacionalizmusa is szükségszerűen kilépett fejlődésének kezdeti szakaszából. A magyar mozgalom vezetői nem ismerték fel, hogy ezeknek a népeknek az önálló nemzeti fejlődése éppen olyan szükségszerű és jogos folyamat, mint a magyar mozgalom; szembefordultak vele, s a szembefordulásnak szükségszerűen az lett a következménye, hogy ezek az ugyancsak haladó mozgalmak a haladásellenes Habsburg-hatalomnál kerestek védelmet, s ez a körülmény az 1848/49-i szabadságharc folyamán tragikusan befolyásolta a forradalom ügyének alakulását.

A felsorolt sajátosságok okozták elsősorban, hogy a hazai liberális mozgalom csupán korlátok között, a klasszikus nyugat-európai folyamatától erősen eltérő formában bontakozhatott ki. Progagálóinak — akik elé osztályhelyzetük és a hazai sajátos feltételek már eleve is korlátokat állítottak — egyszerre kellett harcolniuk osztályuk többségének maradisága és a hivatalos hatalom elutasító politikája ellen, s ebben a kétfrontos harcban csak engedmények, megalkuvás, kompromisszumok árán lehetett némi előrehaladást elérni. Ilyen körülmények között, mint már említettük, az átalakulás magyar viszonyokra szabott elmélete, a hazai liberális ideológia sajátos köntösbe öltözött, a hazai viszonyoknak megfelelő módosulásokkal jelenhetett csak meg s fejthette ki hatását.

A hiányzó erős polgárság funkcióit teljesítő árutermelő birtokos réteg lévén a hordozója, a hazai liberális ideológia legfontosabb sajátossága az volt, hogy nemesi érdekeket tükrözött: az átalakulás során a lehetőségig meg kívánta óvni a korábbi kiváltságos osztályok érdekeit, s az átalakulás vezetését is ezek számára igyekezett biztosítani. Ismeretes, hogy gyökeres átalakulás első nagy agitátora. Széchenyi egyenesen a nagybirtokos osztályban látta a reformok hivatott vezetőjét s reformrendszere is ennek megfelelően az arisztokrácia gazdasági és politikai vezető szerepének további fenntartásán alapult. Kossuth pedig kezdettől a birtokos osztályt, elsősorban a nemességet tekintette a nemzet elsőszülöttjének, ezt a réteget igyekezett rábeszélni arra, hogy lemondva előjogairól, ragadja kezébe az elkerülhetetlen változások irányítását.¹⁴ Azok, akik ilyen tanácsokat adtak az uralkodó osztályoknak, még az átalakulás elkerülhetetlen kényszerűségével érveltek: Balásházy az „újonnan kifejlődött szükségek elementumi erejéről” beszélt, amely „szétpattantja a társaságot egybecsatoló láncokat”,¹⁵ Széchenyi is azt bizonygatta, hogy „minkünk is mozdulnunk kell, akár akarjuk, akár nem,

¹⁴ Sok előzmény után különösen szépen fogalmazta meg ezt a gondolatot Adó c. cikkében a Bajza szerkesztette Ellenőr c. ellenzéki zsebkönyvben (1846) és 1847. nov. 29-én, az országgyűlésen a közteherviselésről tartott beszédében.

¹⁵ Adó és még valami. Pest. 1830. 75. l.

s nehogy hátrafelé nyomattassunk, lépünk inkább előre”,¹⁶ Kossuth pedig szinte első tollpróbálgatásaitól kezdve magyarázta nemesi társainak, hogy „az idő, a megkérdelhetetlen, előrehaladásra sürget”, s hogy „a régi mellett vesztéglés többé oly lehetetlen, mint amelly képtelenség kívánni, hogy Dunánk hullámai folyini megszűnjének, vagy föl s visszafelé follyanak”.¹⁷ A reformra hajló nemesi közvéleményre hatottak is ezek az érvek, a legjobbak valóban történelmi kényszernek érezték az átalakulást, már a kortársak körében is kialakult azonban a több mint egy évszázadon át továbbélő liberális legenda arról, hogy a magyar nemesség önként, csupán emberszeretetétől és méltányosságától indítatva akarta megosztani jogait a néppel. Hozzájárult a legenda kialakulásához akarata ellenére maga Kossuth is,¹⁸ igazában azonban az 1848-i vérnélküli forradalom után formálódott ki, hogy végül klasszikus megfogalmazást nyerjen s a reformmozgalomról alkotott liberális kép szerves alkotórészévé válják Horváth Mihály nagyhatású munkáiban.¹⁹ Pedig a magyar liberális polgári reformmozgalmat nem az uralkodó osztályok méltányosságérzete hozta létre — bár a felvilágosodás és a kereszténység humanitás-eszméjének hatását legjobb ideológusainak gondolkodására nem vonhatjuk kétségbe —, hanem egyrészt az átalakulás által érintett kiváltságos osztályok anyagi érdeke, másrészt és elsősorban az átalakulás propagátoraitól annyiszor felidézett rém, a forradalom fenyegetése.

Valóban, a magyar polgári átalakulás ideológiáját képező liberalizmus másik szembeötlő sajátossága éppen forradalomellenessége volt. Míg a nyugati liberalizmust létrehozó európai mozgalmak jobbára véres forradalmakba torkollottak, s radikális eszközökkel változtatták meg a társadalom termelési és uralmi viszonyait, addig a magyarországi liberális mozgalom éppen a forradalmi megoldás megelőzésére irányuló szándékokból született; ösztönzője, előrelendítője is mindvégig a forradalomtól való félelem maradt, s teoretikusainak szándékai ellenére, az objektív szükségszerűség parancsának engedve vezetett mégis forradalomhoz. A nyugati liberalizmus csak akkor vált forradalomellenessé, amikor hordozója,

¹⁶ Hitel (Szerk. Iványi-Grünwald Béla). Bpest. 1930. 492. l.

¹⁷ Az idézett Kossuth 1833 tavaszán írt, eddig ismeretlen munkájából való. (Ismeretetését ld. a disszertáció III. fejezetének V. alfejezetében.)

¹⁸ Azzal, hogy az örökváltságot elfogadó 1834. nov. 10-i országgyűlési ülésről írt, s ország-szerke közkezen forgó híres tudósítását erről az önzetlen nagylelkűségről áradózó mondatokkal vezette be, ilyeneket írva: „Kételkedem, valjon a történetek évről-évre képesek-e példát mutatni, hogy egy tisztán kiváltságolt elemekből alkotott törvényhozó gyűlekezet, melyet sem külső, sem belső erőszak nem nógatott, s csupán az igazság és emberiség magas érzelmei ösztönöztenek, ilyen nemes lelkesedéssel lépett volna fel valaha a nép mellett.” (Vö. Országgyűlési Tudósítások III. köt. Bpest. 1949. 675. l.) De az előbbi jegyzetben említett munkájában is azt várja az országgyűléstől a jobbágyreform kapcsán, hogy „a magyar aristocrazia — ti. a kiváltságos osztályok — az egész történetben példa nélkül lévő azon nagyszívűségnek adja tanúbizonyságát, hogy nem mint más nemzeteknél volt, a nép vagy idegen hatalom impulsusának, hanem csupán ön igazságszeretetének engedve önként nyújt felebarátinak engedélyeket.” Tény viszont az is, hogy Kossuth az 1848-i forradalomig számtalanszor hangsúlyozta az átalakulás kényszerítő szükségét beszédekben és publicisztikai munkáiban.

¹⁹ Az 1832/36-i országgyűlés törekvéseiről így írt Horváth Mihály: „A nemesség lett, részben legalább, a maga érdeke ellen, a jobbágy-nép bajnokává, szószólójává . . . Ennél dicsőbb jelenetet a maga egész történelmében nem képes felmutatni az aristocrazia. Szébb diadaln ennél soha nem ült az igazság és méltányosság érzelmé” stb. (Huszonöt év . . . I. köt. 367. l.) Később az 1848 márciusi törvényhozással kapcsolatban ezt írja: „A kiváltságos osztály — hála jobb belátásáért, önzetlen, emberiseges, nagylelkű törekvéseért — maga áll a reformok élére. Hogy a hazát, nemzetet aléltóságából kiemelje, önként lemond százados kiváltságairól, s az elébb jogtalan népet magához emeli; . . . testvéreileg osztozik meg a nép alsó osztályaival a szabadabb tett föld birtokában s az alkotmány minden áldásaiban, jogban és teherben.” (Magyarország függetlenségi harcának története 1848 és 1849-ben. 2. kiad. Pest. 1871. I. köt. 6. l.)

a polgárság már bent ült a hatalomban s a társadalom, gazdaság, politika és kultúra képét a maga érdekeinek megfelelően átalakítva védekezésbe szorult a társadalom keletkező új erőivel szemben. A magyar liberalizmus eszméi nem a társadalom forradalmi rétegeiből származó koponyákban fogalmazódtak meg, s első hirdetőinek érdeke sem a társadalom fennálló rendjének felforgatása volt. A forradalom ugyan sokat szerepelt érvelésükben, nem mozgalmuk céljaként azonban, hanem ellenkezőleg, fenyegető lehetőségként, amelynek elkerülésére, megelőzésére a fokozatos reform politikáját kell alkalmazni. Balásházy szerint „jaj azon nemzetnek, melynek törvényhozói az új szükségekre nem figyelmeznék”, mert a világtörténelem azt bizonyítja, hogy „ártatlan vérrel és keserves könnyhullatásokkal nedvesítették az olly hazaföldje, mellynek vigyázatlan, előítéletes és vak törvényhozói az idők lelkének hatalmát erőszakosan akarják zabolázní”.²⁰ Széchenyi, mint jó liberális,²¹ a nyugati polgári forradalmakat a maguk idejében szükségeseeknek tartotta,²² mert megnyitották a polgári fejlődés útját, honfitársainak azonban azt ajánlotta, hogy ne várják meg, amíg nálunk is hasonló történik, hanem önként, békés törvényhozás útján valósítsák meg azt, amit más-
 hol a forradalom kényszerített ki, s aminek áldásos voltát a nyugati polgári államok virágzása bizonyítja.²³ S nem gondolkodott másképpen a reformkori magyar liberalizmus legnagyobb ideológusa, Kossuth sem, bár Széchenyi később éppen őt vádolta, hogy agitációjával a forradalmat idézi fel. A politikai pályája kezdetén álló Kossuth nem a jakobinusok nézeteinek híve, hanem a felvilágosodás mérsékeltbb képviselőivel, elsősorban Montesquieuvel együtt azt vallja, hogy a szabadság a törvények uralmát jelenti, hogy „az egyenlőn oltalmazó törvény biztosította a polgári lét” az eszményi társadalmi rendszer; a forradalmat a fiatal Kossuth

²⁰ Adó és még valami. 75. l.

²¹ Az ellenforradalmi korszak történetírása következetes gonddal igyekezett arra, hogy Széchenyit és reformrendszerét leválassza a liberális reformerek mozgalmáról, s jellegzetes vonásaiként romantikus voltát, konzervativizmusát, kereszténységét állítsa az előtérbe. *Szekfű Gyula* Három nemzedéke, a Magyar Történet általa írt reformkori fejezete, s *Szekfű* nyomán *Iványi-Grünwald Béla* idézett munkái alapozták meg ezt a szemléletet, amelynek gyökere a forradalom-ellenesség s ennek megfelelően a liberalizmus teljes, haladó szakaszával együtt elutasítása volt, s amely a két háború közötti időszakban hivatalos kultúrpolitikai irányvonallá vált. *Szekfű* nézeteivel már megfogalmazásuk idején vitába szállt *Mályusz Elemér*, Széchenyi programjának liberális vonásait hangsúlyozva. (A reformkor nemzedéke. Századok 1923. évf.) *Szekfű* kompozíciójának marxista felülvizsgálatát *Szigeti József* kezdte meg (A magyar szellemtörténet bírálatához. Filozófiai Évkönyv I. évf. 1952.), *Mérei Gyula* folytatta (*Szekfű Gyula* történetiszemléletének bírálatához. Századok, 1960.) és különösen *Pach Zsigmond Pál* mélyítette el (Ellenforradalmi történetiszemlélet a Három nemzedékben. Történelmi Szemle 1962. évf. 3–4. sz.), általában is számos értékes elvi megállapítással gazdagítva a reformkori liberalizmus eléggé szegényes marxista irodalmát. Vö. még *Barta I.* megállapításaival a Széchenyi István válogatott írásaihoz (Bpest. 1959) írt bevezetésben.

²² A Hitel befejezésében pl. meggyőzően bizonyítja, hogy az angol és francia forradalmak, „mindazon borzasztó convulsiók, melyek egy s más országot olly fertelmesen megráztak”, onnan eredtek, „hogy a tehetősebb rész, melly hatalommal volt felruházva, a haza minden terhének vitelét az alacsonyabb, de a hazafiak nagyobb részén akará mindig hagyni, amit ez végkép túrni és szenvedni nem tudott s nem akart, s elvégre rabláncait kettétörte, azoknak, akik őtet ügyszólván fogva tartották, legnagyobb ijedtekre s ideigleni károokra tagadhatatlan, de egyszerűsmind legnagyobb valódi hasznokra s mai tartós jólétekre is”, mert a kikényszerített változások virágzást, jólétet idéztek elő. (Hitel. Szerk. Iványi-Grünwald B. 481. l.)

²³ Először a Hitel előbb idézett fejtegetését követően mondja ki: „minekünk ránk, gyermekeinkre, s honunk minden lakosira nézve legszentebb kötelességünk önkényt s így minden zavar nélkül állapotunkhoz s hazánkhoz alkalmaztatva azon ideig-óráiglani áldozatokat tenni, melyeknek más nemzetek előmenetelüket köszönhetik”. (Uo. 484. l.) A forradalmat megelőző reform hirdetése később a forradalomtól való rettegéssé fajul Széchenyinél s megakadályozza abban, hogy a reformpárt derékhadával együtt tudjon haladni.

— Széchenyitől is elmaradva — a „fonákul képzelt szabadság” dühöngésének tartja, amelynek útját „vétek, átkozott gonoszság, véres kicsapongás” kíséri; „a szabadság fonák képzetének több véres áldozatok estenek még, mint a vak babona pokolbeli dühének” — vallja, s úgy véli, hogy a józan belátásból fakadó nagylelkűség osztja majd meg a kiváltságosak jogait a jogfosztott néppel.²⁴ A mozgalomnak, amelyet az értelmi belátás elindít, Kossuth szerint a célja és eredménye „olgy polgári lét, miben a törvény kit-kit egyenlőn védjen; olgy törvény, melly a nemzeti becsület oltalma alá helyezi minden egyes polgár személyét s vagyonát, melly egy közönséges érdek szép kötelével kapcsolja együvé a honnak minden gyermekét, melly az értelem kifejlődését elősegíti, a becsületes szorgalomnak, iparnak kört nyit, gyümölcsöt biztosít, a nemzeti egyetemlést összpontosítja; végre olgy kormány, melly ezen törvénynek tekintetel szerez, melly a törvény által erős, s melly által a törvény, s csak a törvény hatalmas”.²⁵ A mű, amelyből ezek az idézetek származnak, 1833 elején készült, s azoknak az eszméknek a kivonatát tartalmazza, amelyeket a rohamra készülő országgyűlési reformellenzék legjobbjai vallottak, minden más münél alkalmasabb tehát a magyar nemesi liberalizmus 1833 körüli szintjének megállapítására. Ez az ellenzék — Wesselényi, Kölcsey, Bezerédy pártja — a törvényhozás útján akarta megvalósítani azt az eszményi burzsoá államot, amelyet máshol a forradalom hozott létre, s a szabadságot a győztes burzsoázia nézeteinek megfelelően „az egyenlően oltalmazó törvény” uralmával tekintette azonosnak. A forradalomra való emlékeztetés csak érv a békés átalakulás eszméjének elfogadatlására mellett. Az egyenlő törvényeken alapuló társadalom létrejöttét a hatalmas korszak diktálja — hangoztatják a reform hívei beszédekben is, Kossuth tollán keresztül is —, az eszme „mint egy szél kergette gőzfolyam általhatotta Európa légkörét”; ahol ósdi falak tornyosodtak eléje, ott „zúgó szélvésszé vadítva rohant akadályt rontólág előre”, ahol megértéssel fogadták, „mint az esti szellet szelíden lengedez a körülmények engedte nyílásokon”. Hogynálunk „a tavaszi reggelszelid mosolygású alakjában, vagy zordon szélvésszel tűnik é fel, egyedül attól függ, ha elértik é korunk kívánatit a hatalomnak azon sáfárjai, kik magokat nemzetök

²⁴ „A nemesebb kebelben szív és ész sugallotta bizonyos illelet emelkedik az erőtlének javára. Érzik, mégpedig sokan a nemesebbek érzik, hogy a nép java, ez azon haza, mellynek tehetségeit szentelni a természet által kiki meghívatott, s bárha sokan vannak is, kiket a szív nem indít kilépni a réginek kényelmes álladalmából, a kiváltságokon alapult semmit nem tevés gyönyörjei közt ezek is kezdik már kelletlen látni, hogy az idő int, hogy a kor, a kérelhetetlen halad, és senkire sem várakozik, hogy az egyenlően oltalmazó törvény biztosította polgári lét szilárd követelése Európa népeinek.” Kossuth tehát — a felvilágosodás optimizmusának megfelelően — a „szív és ész” munkájától várja a reformhajlandóság felébredését, bár utal arra is, hogy a kérelhetetlen szükségszerűség készteti belátásra az értelmet. (Az idézetek itt is, később is Kossuth 1833 elején írt eddig ismeretlen munkájából valók. Ismertetését és értékelését ld. a diszsertáció III. fejezetének V. alfejezetében.) — Hogy a liberalizmus, mint a polgári szabadság-törekvések forrása és ösztönzője mennyire szükséglet volt már 1830 körül Magyarországon, azt az a tény is bizonyítja, hogy Montesquieu-nek a politikai liberalizmus korai ideológusának, a „forradalom utáni liberalizmus forradalom előtti ősapjának” (vö. *Mátrai L.* bevezetésével az 1962-ben megjelent Montesquieu-fordításhoz) főműve, a *De l'esprit des lois* 1833-ban magyar fordításban megjelent.

²⁵ Később Kossuth még szebben fejti ki ezt a gondolatot: „Boldog csak úgy lehetek, ha minden sérelem ellen biztos vagyok; biztos csak úgy lehetek, ha személyem s vagyonom minden önkény ellen a hatalmas törvény egyenlő oltalmának alatta nyugszik; és így szabadság csak ott létezik, hol törvény uralkodik, s szabad csak úgy lehetek, ha törvénynek szolgálja vagyok. Ez így lévén, szívem mélyében meg vagyok győződve: hogy a polgári társaságnak minden tagjait, bár az a nemzeti felségnek felkentje, bár egyszerű magános polgár legyen is, pompás csarnokot vagy törpe vityillót lakják is, egyedül a valódi szabadság teheti földi életében boldoggá, boldogságában biztossá, biztosságában nyugalmassá.” (Uo.)

gyámjainak nevezik, mert minden hatás visszahatást szül, erőszakos ellenzés indulatokat hevít, pedig — mondja Kossuth Schillerrel — *der schrecklichste der Schrecken ist der Mensch in seinem Wahne!*" 1831 nyarának tapasztalatai után ez a figyelmeztetés nem maradhatott hatástalan a magyar kiváltságos osztályokra, s az országgyűlésen is híveket toborzott a haladásért küzdő párt számára.

A reformmozgalom nemesi vezetéséből, a forradalom elutasításából s a szabadságnak a személy, a vagyon és a kezdeményezés szabadságát biztosító törvények uralmára való korlátozásából következett a hazai nemesi liberalizmus egy további sajátossága: az, hogy az átalakulást nem a fennálló feudális társadalmi és tulajdonviszonyok azonnali megváltoztatásával, hanem ellenkezőleg, azok lehető legmesszebb menő tiszteletben tartásával kívánta végrehajtani. Széchenynek első könyvei körül folytatott vitáiban gyakran kellett bizonygatnia, hogy ő sem jogokat, sem tulajdont nem akar elvenni senkitől, hanem a személyes jogok kiterjesztése és a tulajdonszerzés *lehetőségének* a parasztok számára való megadása útján a jövő fejlődés akadályait kívánja csupán elhárítani. Kossuthnak is gyakran kell védekeznie a vád ellen, hogy a nemességet meg akarja fosztani birtokától és évezredek jogaitól. Többször idézett munkájában például kijelenti, hogy a Hármaskönyvet és a nemesi jogokat biztosító törvényeket ő is megváltoztathatatlanoknak tartja s vallja: „a magyar nemes tagja a Szent Koronának, részese a törvényhozó hatalomnak, s földbirtokosi jussal bír; a magyar nemesi törvény útján kívül személyében és vagyonában még a király sem háborgathatja; tulajdonával szabadon élhet stb.” „De kérdem én — fordítja meg váratlanul a kérdést — mit veszít mindezen igazaiból a magyar nemes, ha törvény által azt nyilatkoztatnók: hogy a magyar parasztot személyében s vagyonában szintén senki sem háborgathatja, hogy ő is birtoki tulajdonnal bír, hogy ő is tagja a nemzetnek, a Szent Koronának —, valjon mit veszít? Kevésbé szabad lesz személye, kevésbé biztos tulajdona? Hiszen mindezen törvényes jóvoltoknak érdeme nem abban áll, hogy vélek csak a nemes élhet, hanem abban, hogy azokkal élhet. Nekem szabad a friss levegőt beszínom, szabad a nap élesztő melegének örülnöm, s vesztettem é ezen szabadságomból valamit azért, hogy az minden élőlényvel, az utolsó féreggel is közös? Ilyen a polgári szabadságnak áldása is. A szabadság olly kimeríthetetlen kincs, melly azáltal, hogy véle többen osztoznak, sem fogy, sem gyengül, sőt nő, sőt erősödik. Ki az aki javallani merje, hogy a magyar nemes mondjon le alkotmányos jussairól, hogy leszálljon a néphez? s én leszek az első, ki őt, bármi hatalmas legyen is, a nemzeti felségsértés bűnével nyilván megvádolom. Nem arról van szó, hogy mi nemesek leszálljunk a néphez, hanem arról, hogy őtet magunkhoz felemeljük. Olly kincset osztani meg tíz millió polgártársainkkal, melly a megosztás által nem fogy, csak az irigység ellenkezhetik, s ezen rút vétken alapítnók mi szabadságunkat?” Széchenyi inkább utilitarisztikus érvekkel, az átalakulásból a birtokosokra háruló haszon megcsillogtatásával ösztönzi birtokos társait haladásra, Kossuth erkölcsi belátásukra, jogérzékükre is hivatkozik, s nem eredménytelenül. Igaz, amikor a haladók az országgyűlésen hasonló érveket hangoztatniak, a jobbágyreform mellett, a maradiak oldaláról elhangzik a felkiáltás: „mit ér nekem a szabadság, ha minden ember szabad?”²⁶ Kölcseyék azonban mégis el tudják érni 1833 tavaszán, hogy az alsótábla külön törvénybe foglalja a paraszt személyének és vagyonának biztonságát, elfogadja az örökváltságot, meg akarja szüntetni az úriszéken a földesúr önkényes bírás-

²⁶ La Motte Károly gróf, Gömör megye konzervatív követe nyilatkozott így az örökváltság körüli, 1834. nov. 10-i vitában. (Vö. Országgyűlési Tudósítások, III. köt. 719. l.)

kodását, s soraiban egyre több híve van a paraszt általános birtokképeségének is. S ezekben az eredményekben és törekvésekben nyilvánul meg legjobban a magyar liberális reformmozgalom említett sajátossága: a rendek az országgyűlésen kicsinyes harcot folytatnak minden olyan kezdeményezés ellen, amely anyagi érdekeket érintő azonnali lemondást jelentett volna — ilyen volt az irtások, a legelőfelosztás, az ugarkilenced, a bormérés, a pálinkafőzés, az erdőhasználat, a boltnyitás stb. kérdése —, ugyanakkor arra törekedtek, hogy a jobbágy jogi helyzetének megváltoztatásával, hűbéri kötöttségének lazításával, a teljes jogi felszabadítás felé irányuló lépésekkel *lehetőséget* nyújtsanak a jobbágyiség egészének a jogi felszabadulásra és az anyagi felemelkedésre. Ez a törekvés megfelelt a liberalizmus tanításainak is, és tiszteletben tartotta a nemesi tulajdont is, mert minden tulajdonváltozást anyagi ellenszolgáltatáshoz kapcsolt és a felek kölcsönös beleegyezésétől tett függővé. A kormány az országgyűlés úrbéri vitái során a feudalizmus rendszerének teljes fenntartásával, csupán a szolgáltatások könnyítésével, s a birtokosok anyagi érdekeinek rovására akart segíteni a paraszton, az ellenzék ezzel szemben „a tulajdon sérelme nélkül a legszélesebbre bővített, s inkább polgári, mint materiális engedmények elhatározásával” akarta a liberális szabadságjogokon nyugvó társadalom alapjait lerakni.²⁷ A változások kényszerűségének felismeréséig eljutó nemesi társadalom számára ez a megoldás látszott a legjobbnak: megfelelt a forradalmiságától megtisztított liberalizmus elveinek, nem járt sem anyagi áldozatokkal, sem jogokról vagy tulajdonról való lemondással, s az átalakulás békés folyamatát hosszú időben, több évtizedben szabta meg.

A hazai liberalizmus sajátos vonásainak számbavétele során nem feledkezhetünk meg arról a taktikáról sem, amellyel az átalakulás mozgalmának vezetésére hivatott réteg a maga célkitűzéseit meg kívánta valósítani. A polgári átalakulás, a kapitalizmus létrejötte és a burzsoá állam kialakulása a nyugati klasszikus formában az osztályharc keretei között ment végbe: az átalakulásban legjobban érdekelt osztály, a polgárság — támogatva a parasztságtól, amelynek szintén érdeke volt a feudalizmus széthúzása — forradalomban döntötte meg a feudális osztályok hatalmát. Magyarországon ez a folyamat — bár ugyancsak polgári forradalomba torkollott — nem játszódott le ilyen tiszta formában. Az árutermelő birtokos nemesség akkor, amikor harcba szállt a feudalizmust konzerválni kívánó erők — a maradiak, az arisztokrácia, a klérus, az udvar — ellen, mozgalmával furcsa, ellentmondásos módon az osztályharc funkcióját is teljesítette, ugyanakkor, amikor a valóban kizsákmányolt osztályokkal, a polgársággal, de elsősorban a parasztsággal mint feudális kizsákmányoló állt szemben. Az osztályharc arcvonala tehát az adott helyzetben nem húzódott tisztán, egyértelműen az antagonisztikus osztályok között, bár — mint az 1831. évi parasztfelkelés és a parasztság sűrűsödő mozgalmi mutatták — a főellentét változatlanul a földesúr és paraszt ellentéte maradt. A polgárosodó liberális nemességre tehát a kétfrontos harc feladata hárult, s ilyen körülmények között vezetői létfontosságú kérdésnek tekintették, hogy a főellenséggel, a reformellenes erőkkel folytatott harcban biztosítsák hátukat az igazi kizsákmányoltakkal szemben. Ez a törekvés szülte azt a politikát, amelyet a kortársak és a történeti irodalom az *érdekegyesítés* politikájának neveztek el, s amely — alapvetően ellentétes érdekű osztályok átmeneti szövetsége lévén a tartalma — éppoly sajátos képződ-

²⁷ Kossuth fogalmazta így meg az ellenzéki vezérkar célját, amikor az országgyűlés elején kiderült, hogy a kormány taktikai okokból a jobbágytörvényeket akarja elsőnek az országgyűlés napirendjére tűzni. (Ld. említett kéziratában, id. helyen.)

ménye a magyar polgári átalakulásnak, mint amilyen sajátos helyet foglal el a magyar polgári átalakulás a kapitalista társadalom létrejöttének általános folyamatában.

Az érdekegyesítés eszméje kétségtelenül együtt született meg a polgári átalakulás mozgalmával s végigkísérte azt egészen az 1848/49-i szabadságharc tragikus elbukásáig. A reformmozgalom elindítói még csupán abból a meggondolásból vetették fel, hogy a parasztság osztályharcát gyöngítve, a nemzetté válás polgári folyamatának előrehaladását megkönnyítsék. Emlegetésével először Széchenyinél találkozunk.²⁸ Az 1829-i orosz—török háború, a lengyel szabadságharc, majd az 1831-i parasztfelkelés tapasztalatai új mozzanattal bővítik az érdekegyesítés indokait: idegen hatalom jelenik meg az ország határainál, s különösen a nem magyar nyelvű parasztság szemében — teljesen alaptalanul — felzabadozóként tűnik fel.²⁹ Az utóbbi szempontot Kossuth kapcsolja be az érdekegyesítést propagáló érvek közé: ő mondja ki először, hogy a nem magyar paraszti tömegeket a politikai jogok rájuk való kiterjesztésével, tehát a jobbágyfelszabadítással kell érdekeltté tenni az ország védelmében.³⁰ Tovább szélesül és minőségileg is bővül az érdekegyesítés programja, amikor az ellenzéki politika a rendszeres munkálatok megyei megvitatása során kidolgozást nyer, s a gazdasági és politikai önrendelkezésre irányuló igények is szervesen beleépülnek, szoros kapcsolatotban a polgárosodás követelményeivel. Ezek az igények magukban rejtették a Béccsel való összeütközés lehetőségét: Bécs évszázadok óta támogatta a hazai, jobbára idegen ajkú polgárság politikai jogaiért folytatott harcát a rendek ellenében, s parasztvédő szerepét is nagy igyekezettel tudatosította a föld népe között, a magyar reformmozgalomnak tehát életbevágó érdeke volt, hogy a bekövetkezhető konfliktus esetére a maga oldalára állítsa ezt a két osztályt. Ezt pedig csak a polgári jogok kiterjesztése révén lehetett elérni, s ez a szempont hatásos érvnek bizonyult a haladás barátainak agitációjában, a közömbös, vagy éppen reformellenes, de függetlenségi érzelmű tömegek megnyerésére.

Az érdekegyesítés eszméje nem utólagos konstrukciója történetírásunknak; ezen a néven nevezték már a kortársak is, hittek benne, propagálták, megfogal-

²⁸ Steinbach kincstári ügyész már 1828-ban jelentette róla, hogy ... omnes ejus conatus eo directi sint, ut Ministerium, si quae legibus non omni ex parte conformia disponere vellet, in spiritu Nationis insuperabiles difficultates inveniat, ut Hungaria efflorescat, et gens *uniatur*". (OL. Kanc. eln. titk. 1828: 105.sz.) Később a Világ végszavában hangzottatja: „Sem magas állású, sem boldog mindaddig nem lehet Magyarország, míg a népet nem emeljük a nemzet sorába, azaz míg Hunnia interessék által eddig örökre elbontolt, privilegiált tartománybul nem lesz interessék által örökre egyesülendő szabad országgá.” (Gróf Széchenyi István munkái. II. sorozat. I. köt. I. rész: Hítel. II. rész: Világ Bpest. 1904. 341. l.)

²⁹ Az 1828/29-i orosz—török háború idején a magyarországi görög-keleti népekben támadt orosz rokonszenvre és a magyar nemességben ezzel kapcsolatosan keletkezett félelemre sok anyag van az OL. Kanc. eln. titkos iratanyagában. A lengyel felkelés és különösen az 1831-i parasztmozgalmak idején kialakult oroszvárra ld. *Tilkocszky Lóránt*: Az 1831. évi parasztfelkelés c. eddig kiadatlan kandidátusi értekezését és annak kiadott, hasonló című rövidített változatát.

³⁰ „Én pedig félek, nagyon félek — írta többször említett munkájában, — a magyarnak azon dicsőséges, de szerencsétlen rendelés jutott az örök gondviseléstől, hogy valaminthajdan Stambul és Samarkand — ti. a török és tatár — ellen védőfalat képzett Európa népeinek, úgy most is, miután a bécsi congressus által épített külső védőfal — ti. a kongresszusi Lengyelország — már eldőlt, hasonló sors néz a magyarra, egy szörnyebb, egy retentőbb hálvány hatalom ellen, mely irtózatossá rémként fenyegeti Europa constitutionalis létét. S csak elfogultság nélkül fontoljuk meg politikai állásunkat, vessünk egy önmeghiúsítottól távol tekintet országnak heterogen elemeire. — nem hiszem, hogy aki thronusunk hatalmának s nemzeti függetlenségünk szabadságának igazi barátja, aggodalmaimban ne osztozzék, s hazánk lakosainak a polgári lét köteleivel szorosra kapcsolandó egyetemülését ne kívánja!”

mázták célkitűzéseit s megvalósításának módozatait. A rendszeres munkálatokról készült megyei javaslatokba már ebben az új formában került be, nem egyszer kibővítve a nyelvi egység megvalósításának követelésével. Kölcsény naplójában szereplő gyönyörű megfogalmazása — „a kormány urbárium által urbáriumot akar, nekünk urbárium által nemzetet kell akarnunk; azaz feladatunk úgy intézni az urbárium tárgyait, hogy a nép egyszer tulajdoni és polgári jogokat nyerjen, s ezáltal a polgári alkotmány 700 000 puhaság és szegénység által elaljasodott lélek helyett 10 millió felemelkedhetőt nyerjen”³¹ — talán egyidőben keletkezett, azonos forrásból, az országgyűlési reformellenzék közös állásfoglalásából fakadt a Kossuthéval: „Csak azon érdek erős, melyben sokan osztoznak, s melynek fenntartása sokaknak szívében fekszik. Ha tehát a magyar nemesi szabadságban az egész magyar népet részesítenők, ennek királyra s nemesre egyéb befolyása nem lenne annál, hogy most csak hatszázezer ember őrzi az alkotványt, melynek fenntartása királyt s polgárt egyformán érdekli, akkor ellenben tízmillió ember őrízné, s az egyetemült magyar nemzet tizenhatszor többet nyomna Európa politikai mérlegében, mint most.” Az érvek már a harmincas évek elején kialakultak, s attól kezdve állandó kellékét képezték a reformellenzék agitációjának egészen a forradalom előestéjéig, hogy azután az elv a szabadságharc viharában vesse alá magát a gyakorlat próbájának.

De az érdekegyesítés eszméje nemesak elv, nemesak agitációs eszköz volt a reformpárt fegyvertárában; legjobbjai komoly erőfeszítéseket is tettek, hogy az egyesítést meg is valósítsák és hatékony erővé tegyék harcukban. A huszas évek végétől folyik a harc, hogy a városi polgárságot leválasszák Bécs oldaláról és a nemzeti formában jelentkező polgárosodás mellé állítsák. Nehéz probléma ez, mert jobbra idegen polgárságról van szó, amelyet a nemesség részéről évszázados sérelmek értek, s amely első jelentkezésével is elsikkasztott politikai jogait kéri számon a nemességtől. Az ellenzék viszont a politikai jogok — az országgyűlési képviselet — megadását a városokkal szemben érvényesülő bécsi befolyás gyöngetéséhez, a városok belső szerkezetének demokratizálásához és nemzetibbé válásukhoz köti, s ezzel évtizedes, a forradalom kitöréséig el nem döntött vitát vált ki.³² A céhes városi polgársággal szemben viszont támogatókra talál a haladó ellenzék a tőkésék, céhenkívüli ipari és kereskedelmi vállalkozók rétegében, s a negyvenes évekre szoros szövetség jön létre köztük: az ellenzék vállalja a réteg érdekeinek képviseletét a politikai porondon, viszont élvezzi anyagi és erkölcsi támogatását. A parasztság megnyerése, érdekeinek felkarolása középonti helyet foglal el az ellenzék politikájában; az erre irányuló törekvések egyidősek az ellenzéki reformpárt első, legkorábbi jelentkezésével, egyes szakaszait pedig a reformmunkálatokat átdolgozó országos bizottság urbéri vitái, majd a bizottsági javaslatok megyei megvitatása és a jobbágyfelszabadítás irányába mutató elvek számos megyében történt győzelemre jutása, főképpen pedig az örökvláságért, az úriszék eltörléséért és a jobbágy személyének szabadságáért 1833/34-ben vívott országgyűlési harcok képezik. Ezek a törekvések megtalálták az utat a parasztsághoz is, s történelmünkben először fordult elő, hogy az uralkodó osztály egy csoportjának a belső társadalmi rend átalakítására irányuló törekvései a parasztság soraiban is ismeretessé váltak, s tudatos helyeslésre, támogatásra találtak. Számos adat van arra, hogy Széchenyi munkáit a falvakban

³¹ *Kölcsény Ferenc*: Országgyűlési napló. 1833. jan. 11-i bejegyzés. (Kölcsény Ferenc Összes Munkái. Bpest. 1960. II. köt. 394. l.)

³² A kérdés részleteire ld. a disszertáció II. fejezetének a városokkal kapcsolatos részét.

a parasztlak olvasták és jegyzőikkel magyaráltatták,³³ az 1831-i kolerafelkelés után széltében elterjedt az a vélemény, „melly annak eredetét a szerfeletti liberalizmusnak, újságok és folyóíráások olvasásának, s különföldi polgári okfők terjedésének tulajdonítja”,³⁴ az operátumok megyei vitái során gyakran érkeztek jelentések a kormányhoz arról az érdeklődésről és nyugtalanságról, amellyel a parasztság különösen az úrbéri operátum vitáit kísérte;³⁵ a kecskeméti parasztközség küldöttei 1833 elején hetekig Pozsonyban tartózkodtak és hallgatták az országgyűlés vitáit³⁶ stb. Ennek az érdeklődésnek az ismeretében juthatott csak Wesselényinek és Balogh Jánosnak az eszébe, hogy 1834 őszén, az örökváltás bukásakor felvessek, nem kellene-e a parasztság körében aláírás-gyűjtő mozgalmat indítani az elbukott jobbágyreform érdekében.³⁷ Az érdeklődés és a kapcsolat később, amikor a haladó ellenzék programja a sajtó, különösen a Pesti Hírlap révén szélesebb körben is ismertté vált, csak erősödött, hogy — elsősorban Kossuth nevéhez kapcsolódva — 1848-ra a közös érdekek védelmében történő együttes fellépés alapjává váljék. Mert tagadhatatlan, hogy az érdekegyesítés haladó nemesi politikájának a magyar polgári forradalmat megelőző évtizedekben a parasztság szempontjából is megvolt a maga reális alapja és értelme. Ellentétben a korábbi évszázadok függetlenségi mozgalmával, amikor a nemesség vezetett harcok kimenetele semmit sem változtathatott a parasztság feudális kötöttségeinek s kizsákmányoltságának rendszerén, a haladó nemesség polgári-liberális mozgalma a parasztságra is ki akarta terjeszteni a liberális szabadságjogokat, számára is biztosítani kívánta személyének szabadságát, a vagyonszerzés lehetőségét s a liberáliszmus fogalmával együttjáró egyéb formális jogokat. Ilyen szempontból nézve tehát a parasztság a saját érdekeinek megfelelően cselekedett,

³³ Lónyay Gábor levelezésében fordul elő, hogy a vásárosnaményiak Széchenyi munkáit olvassák jegyzőjükkel (OL. Lónyay es. levéltára. 73. csomó); Nicky László 1831. szept. 6-án azt írta a kancellárnak, hogy Szabolcsban „Széchenyi Hitele, a Balásházy Adója minden communítások házána! ünnepi időtöltése a közrendűeknek” (OL. Kanc. eln. 1831: 2490. sz.); Vay Ábrahám 1831. ápr. 2-i jelentése szerint az erdélyi románok között „libri, sed praeprimis libelli, novalia non tantum leguntur, sed nonnulli novissimi articuli prout et liber Hitel translati sint in idioma Valachicum . . .” (OL. Kanc. eln. titk. 1831: 67. sz.)

³⁴ Vö. *Balásházy J.*: Az 1831-dik esztendői felső magyarországi zendüléseknek történeti leírása. Pest. 1832. 110. kk.

³⁵ A kancellár pl. 1832. febr. 23-án bepanaszolja Pest megyét a királynál, amiért az úrbéri operátummal kapcsolatos liberális állásfoglalását kinyomtatta és terjeszti. Utalt arra a hatásra, amelyet a határozat a megye parasztsága körében kiváltott. „Gewiss ist es aber — fejezte be jelentését —, dass dieser Schritt die Wirkung eines Manifestes über das Freyeigenthum des Bauernstandes, über Zehend und Roboth Abolition und anderer derlag Redensarten der heutigen Neuerungssucht hervorgebracht hat.” (OL. Kanc. eln. 1833: 1288. sz. — Csak 1839-ben került a király elé a felterjesztés.) Az úrbéri operátummal kapcsolatban 1832. máj. 14-én is azt írja a kancellár, „dass der ungarische Unterthan, nicht minder als die übrigen steuernden Classen der Einwohner Ungarns sich seit mehr als einem Jahre in einem Zustande ungewöhnlicher Aufregung befindet.” (OL. Kanc. eln. titk. 1832: 87. sz.) Az is tudomására jutott a kormánynak, hogy „nonnulla individua, speciem Advocatorum praeferentia, instar emissariorum populosiora Comitatus Baranyensis, Sümeghensis et Zaladensis oppida et loca peragrare, et animos credulae plebis contribuentis in respectu praeprimis robottarum, nonae item et decimae praestationis, variis artibus et sigmentis concitare observata fuere.” (OL. Kanc. eln. 1832: 767. sz.) Ismeretes, hogy az úrbéri operátummal kapcsolatban mind a kormány, mind a megyei és országgyűlési ellenzék részéről mennyi hivatkozás történt a parasztság feleségázott várakozására.

³⁶ Az erről szóló jelentést ld. OL. Kanc. eln. titk. 1833: 33. sz. alatt.

³⁷ OL. Kanc. eln. 1834: 1986, 2002. sz. — A kormányhoz olyan értesülések is érkeztek, hogy Kossuth ingyen küldte meg a nagyobb parasztközségeknek az Országgyűlési Tudósítások azon számait, amelyek az örökváltással kapcsolatos országgyűlési vitákat ismertették. (Uo. 1835: 257. sz.) Egy másik alkalommal arról érkezett hír, hogy az ellenzék nyomtatott proklamációt akar a parasztsághoz intézni Wesselényi szatmári beszéde szellemében. (Uo. 1835: 1880. s. z.)

amikor a maga részéről nem utasította el az érdekegyesítés nemesi politikáját, hanem — osztályharcos igényei fenntartásával — rokonszenvvel fogadta azt, mint a feudalizmusból való kibontakozást elősegítő kezdeményezést. Az érdekegyesítés politikája persze nem helyettesíthette a feudalizmus forradalmi úton történő megdöntését — a történelem gyakorlata hamarosan be is bizonyította ezt —, jelentős mértékben hozzájárult azonban ahhoz, hogy a földesúr és paraszt feudális kapcsolatának tarthatatlansága és a gyökeres változás szükségessége mind a nemesség, mind a parasztság körében tudatosodjék, s ezzel előkészítette a probléma forradalmi megoldását. De előkészítette azt is, hogy a parasztság követeléseinek részleges megvalósulása után a magáénak érezze a forradalom által létrehozott új rendet, a független nemzeti államban lássa jövő reményei biztosítékát és volt elnyomói oldalán kész legyen harcolni is annak fennmaradásáért. S ez az érdekegyesítés nemesi-liberális politikájának igazi jelentősége.

Összegezve a polgári reformmozgalom ideológiájának tekinthető korai magyar liberalizmus legjellemzőbb vonásait, elmondhatjuk, hogy a feudalizmust megdöntő nyugati eszmeáramlat nálunk az ismertetett sajátos körülmények folytán a forradalom megelőzésének receptjévé szelídült, még mielőtt funkcióját, a polgári társadalmi viszonyok létrehozását betölthette volna. Hirdetői a forradalmat reformmal, a gyors és gyökeres átalakulást sok évtizedre tervezett toldozgatással, az osztályharcot osztályösszefogással akarták felesérlni, s ezzel a mozgalmából éppen annak legnélkülözhetetlenebb elemét, forradalmiságát igyekeztek kilúgozni. A forradalmat ezzel persze nem tudták megelőzni, a liberális reformmozgalom azonban annyit elért, hogy az átalakulás szükségszerűsége tudatosodott a társadalom egyes rétegeiben, s a történelmi fordulat nem véres, pusztító vihartól kísérve, hanem jóval enyhébb formában következhetett be. A liberális ideológia lefékezte a forradalmi átalakulás lendületét, s ezzel a forradalmi feladatok maradéktalan végrehajtását is megakadályozta. A sajátos hazai körülményekhez alkalmazott elmélet a gyakorlatban alkalmatlannak bizonyult arra, hogy a minden feudális kötöttségtől mentes, tiszta polgári társadalmat létrehozza.

III.

A korai magyar liberalizmus tartalmának és jellegének vizsgálata során elkerülhetetlenül választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy a liberalizmus jelentkezésével és aktív hatóerővé való válásával együttjáró döntő változás mikor következett be a magyar fejlődésben, hol kell tehát történelmi ábrázolásainkban azt a választóvonalat meghúzni, amelyen túl még a feudalizmus ideológiája az uralkodó, s amelyen innen már folyik a győzelemmel végződő elvi harc a társadalom szerkezetének átalakításáért. A kérdés csupán periodizációs problémának látszik, s lényegében az is, de ez nem csökkenti jelentőségét: a marxista történetírásban a periodizáció alapvetően fontos, mert annak a próbaköve, hogy a történetés helyesen látja-e a társadalomfejlődés menetét, s felismeri-e az általa vizsgált folyamatban az általános törvényszerűségek érvényesülését. Jelen esetben nem kevesebbről van szó, mint arról, hogy hol jelöljük ki a magyar társadalomfejlődésben a polgári átalakulásra irányuló eszmék és törekvések érvényesülésének kezdetét.

Történetírásunk az 1790—1849 közötti hat évtizedet helyesen egyetlen nagy korszaknak tekinti, s a feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenetben jelöli meg tartalmát.¹ Valóban, ez az időszak a magyar fejlődésben, amelyben

¹ Vö. a már idézett egyetemi tankönyv címlapjával és általános bevezetésével.

a tőkés viszonyoknak megfelelő termelőerők kibontakoznak, s összeütközésük a feudális termelési viszonyokkal forradalmi módon oldódik meg. E nagy korszakon belül azonban határozott választóvonalat kell húzni annál az időpontnál, amikor a termelőerők és termelési viszonyok összeütközése nyomán a társadalomban tudatosodik a feudalizmus csődje, s az arra hivatottak kidolgozzák a gyógy-módot, az átalakulásnak a helyi szükségletekre szabott ideológiáját és harcra mozgósítanak az átalakulás érdekében. Amikor ez a tudatosodás bekövetkezik, amikor az új ideológia megszületik és mozgósító erővé válik, akkortól beszélhetünk — az 1790-től 1849-ig tartó nagy korszak egységének fenntartásával — a fejlődés új fejezetének kezdetéről.² Ennek a fordulatnak az időpontját próbáljuk meg a továbbiakban kijelölni, valahol a XIX. század huszas és harmincas éveinek fordulója táján.

Az időpont illetően megválasztásának látszólag ellentmond némileg az a körülmény, hogy 1790 és 1795 között, a magyar jakobinusok mozgalmában és írásaibanobbára jelentkeznek már — sőt sok esetben jóval radikálisabb formában — azok az eszmék, amelyek a polgári átalakulás ideológiájának lényegét jelentik, s amelyek a korai magyar liberalizmus tartalmát is képezték. Ezek az eszmék azonban nem a hazai gazdasági-társadalmi valóság talajából nőttek ki: felvilágosodott olvasmányok, II. József kísérlete s a messze világító francia példa voltak az ihletőik, s hazai talajba hullva nem tudtak kiterelvényesedni, elsorvadtak, mert korán jöttek, a hazai feudalizmus válsága még csak ezután jutott el végső szakaszába. Hajnóciék, Martinovicsék eszméi még csak egy vékony, részben nemesi, részben polgári eredetű értelmiségi rétegre fejthettek ki hatást, táptalaj hiányában és a könyörtelen üldözés következtében azonban ez a hatásuk is hamar megszűnt, s továbbélésük csak szórványos nyomokban mutatható ki Zemplén és Szepes hegyei közt, a mozgalom veteránjainak leveleiben és írásaiban, Berzeviczy Gergely és néhány gazdasági, statisztikai szakíró munkáiban, hogy azután diadalmas erővel törjenek a felszínre akkor, amikor a társadalom viszonyai már megérték befogadásukra.

A magyar liberalizmus korának klasszikus történetírója, Horváth Mihály az 1825-i országgyűlés összehívását megelőző nemzeti ellenállásban vélte megtalálni azt a fordulópontot, amely a II. József halálától 1848 polgári forradalmáig terjedő korszakon belül a nemzeti és haladó erők támadásba lendülésének kezdetét jelenti. S állásfoglalását nemcsak arra a tényre építette, hogy a rendi-nemzeti ellenállás a nemzeti önrendelkezés maradványait is elnyeléssel fenyegető új abszolutizmus kudarcát jelentette: helyes liberális ösztönrel az új polgári ideológia megjelenését is kutatta már a mozgalom hátterében,³ s különös határozottsággal jelölte ki a kibontakozó nemzeti irodalom helyét és szerepét a korszerű

² Az egyetemi tankönyv ilyen belső tagolást nem alkalmaz; szerzői az 1790—1849 közötti időszakot nyolc egyenlő értékű fejezetre osztják, az 1848/49-i polgári forradalom és nemzeti szabadságharc is csupán egyike ezeknek a fejezeteknek.

³ Hosszasan ismertetett pl. Bars megyének a sajtószabadság védelmében kelt 1820. márc. 6-i feliratát, amely a polgárosodás elengedhetetlen feltételének nevezi a sajtószabadságot, s a külföldi sajtótermékekben látja azt az eszközt, amely révén megismerhetjük és követhetjük a külföldi polgárosodott nemzeteket. Idézi Dessewffy József véleményét, aki általános európai forradalmat jósol s reméli, hogy abban Magyarország is megszerzi, a feudális rendszer feláldozása árán, az igazi nemzeti függetlenséget. Sőt úgy látja, hogy az ellenállás győzelmének láttán „még a nem-nemes osztályok is, melyek csak az alkotmányos törvényhozás működéséből remélhetnek vala természetszerű nemzeti kifejlést, az alkotmányosság diadalához kapcsolják a magok reményeit, színtűgy a polgári jogosultság megnyerése, mint általában a jóléti gyarapodás tekintetében.” (Horváth M.: Huszonöt év... I. köt. 78., 84., 138. l.)

változások előkészítésében.⁴ Ennek ellenére is úgy véljük, hogy az 1820-as évek elejének ellenállási mozgalmát még nem tekinthetjük a keresett belső korszakhatárnak: a haladás igényét kifejező gondolatok még csak szórványosak, távol vannak attól, hogy a társadalomnak akár csak egyetlen rétegében is aktív, irányító politikai erővé váljanak. Hasonló a helyzet az 1825/27-i országgyűléssel is, amelyet pedig a polgári korszak történeti irodalma Horváth Mihály nyomán egyértelműen az úgynevezett reformkor kezdetének tekintett,⁵ s amelynek egyébként számos valóban előremutató kezdeményezése — a nemzeti nyelv és irodalom otthonául szolgáló Tudós Társaság létrehozása, a jobbágytelken élő nemesek adó alá vetése, a bécsi vámpolitika ellen folyó harc új tartalommal való megtöltése stb. — mellett megvolt az az óriási jelentősége is a jövő szempontjából, hogy az abszolutizmus támadása ellenében megvédte az átalakulásért meginduló harc bázisait, az országgyűlést és a megyei autonómiát. Az országgyűlés küzdelmei azonban még túlnyomóan rendi-alkotmányos színezetűek, a keletkező új bennük is még csak szórványokban jelentkeznek, az évszázados hagyományok ellenére sem tekinthetjük tehát őket új korszak, a kibontakozó polgári reformmozgalom kezdetének, hanem legfeljebb előjátékának, különösen akkor, ha a nemzeti önrendelkezés igényének új tartalmú jelentkezését is beleértjük a társadalmi átalakulás tágabban értelmezett igényébe.

Később kell hát keresnünk a döntő fordulatot, valahol a huszas és harmincas évek fordulója táján. Valóban, az új évtized beköszöntését követő két-három esztendőben olyan hazai és nemzetközi események torlódnak össze, amelyek mindegyike külön is óriási erővel járul hozzá a társadalmi tudat átalakulásához, a gyökeres változások szükségességének a felismeréséhez. 1830 januárjában megjelenik Széchenyi István, júliusban Párizs népének új forradalma megdönti a Bourbonok trónusát, novemberben Lengyelország népe kel fel a cári önkény ellen, 1831 júniusában megjelenik a Világ, július közepén Pesten tör ki plebejus népmozgalom, július végén az egész országot megrázza a Felvidék parasztságának több megyére kiterjedő véres felkelése, 1831 és 1832 folyamán a megyékben lázas készülődés folyik a következő országgyűlésre, s 1832 végére összeül az országgyűlés, amelynek évekkel korábban megszabott feladata az ország elavult gazdasági-társadalmi rendjének, közigazgatásának és igazságszolgáltatásának a megreformálása. Az 1825/27-i országgyűlésen még alig hangzottak el korszerű követelések, az 1832-i országgyűlésre pedig már szervezett haladó ellenzéki párt vonul fel, s a társadalmi átalakulás számos kérdésében többséget, más kérdésekben erős, nehezen leküzdhető kisebbséget képez. A közbeeső néhány év alatt tehát olyan jelentős átalakulás következett be a nemesi közvéleményben és ezzel a megyék politikai erőviszonyaiban, amelyet már joggal tekinthetünk döntőnek a reformideológia kialakulása és érvényrejutása szempontjából. Az átalakulás kétségtelenül a felsorolt tényezők együttes, de nem egyforma hatásának eredménye volt, s ha közülük ki tudjuk választani azt, amelyik a legfontosabb volt, egyben megtaláltuk

⁴ Uo. 46. kk.

⁵ A „reformkor” közkeletű elnevezésével szemben a marxista történészek egyrésze óvatosságot tanúsít: az egyetemi tankönyv e fejezeteinek szerzői pl. tudatosan és következetesen kerülnek használatát. A történetek többsége azonban — az irodalomtörténészekkel együtt — nem lát okot arra, hogy mellőzze használatát. Valóban, ha tartalmát és értelmét akár a termelési viszonyok, a fennálló társadalmi és politikai rend reformok útján történő átalakítására irányuló tudatos törekvésekben és kísérletekben, akár egyszerűen a fenyegető forradalom reformok útján történő megelőzésére irányuló szándékokban látjuk, az elnevezés mindenképpen kifejezi a korszak politikai fejlődésének legjellemzőbb vonását, használatát ellen tehát marxista szempontból nézve sem emelhető kifogás.

a fejlődésnek azt a mozzanatát is, amelyhez a haladó mozgalom elindulását hozzákapcsolhatjuk.

Történetsszemléletünk az osztályharcot tekintí a társadalomfejlődés hatóerejének, magától értetődő lenne tehát, ha a felsorolt tényezők közül a parasztság hatalmas osztályharcos megmozdulására, 1831 nyarának parasztfelkelésére esnék a választásunk, annál is inkább, mert ezzel az új korszak kezdetét jelentő időpontot szinte napnyi pontossággal meg tudnók határozni. Mégsem ezt tesszük, mert a parasztfelkelés a tények bizonyossága szerint nem elindítója, hanem csupán ösztönzője, hatalmas előrelendítője volt a már mozgásban, kibontakozóban levő mozgalomnak. Széchenyi Hitele már a felkelés előtt országos hatást fejtett ki, a nemzeti nyelv és irodalom ügye óriási léptekkel haladt előre, létrejött az Akadémia és az 1830-i országgyűlés nyelvtörvényei, s a haladó közvélemény — amely a parasztsors jelentős jobbítására is kész — nagyjából kialakult már a felkelés előtt.⁶ A parasztfelkelés nem oka, elindítója a reformmozgalomnak, hanem maga is okozata, következménye azoknak a körülményeknek, amelyek a reformmozgalmat is szükségszerűen életrehívják, s amelyeket a feudalizmus zsákutcájának, kiéleződött, kibékíthetetlen belső ellentmondásainak gyűjtőfogalma alá szoktunk összefoglalni. A parasztfelkelés a parasztság elnyomorodásának adott fokán szinte történelmi szükségszerűség volt, az a körülmény azonban, hogy akkor és ott tört ki, amikor és ahol kitört, a kolerához és a vele együttjáró hatósági intézkedésekhez kapcsolódó véletlen következménye; már pedig aligha lenne marxista megoldás véletlen eseménnyel indokolni egy olyan fontos, a gazdasági alapba mélyen gyökerező, s a fejlődés szükségszerűsége által teljes mértékben megindokolt folyamat elindulását, mint amilyen a magyar polgári-liberális reformmozgalom volt. A mozgalom ideológiáját nem a parasztfelkelés hozta létre, hanem csupán nagy lökést adott már korábban megindult formálódásának, s hathatós érvnek bizonyult a haladás propagálói számára az átalakulás elháríthatatlan voltának bizonyítására.⁷ Magának a reformmozgalom 1827—1832 közötti megindulásának a tényét tehát más, a jelzett időszakban ható tényezővel kell kapcsolatba hozni.

Mérlegelve a szóhajóvő tényezők súlyát és jelentőségét, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy az 1791. év országos bizottságai által kidolgozott reformmunkálatok napirendre kerülése az a mozzanat, amely a reformideológiát kialakító szellemi pezsgést, majd magát a mozgalmat is elindította. Ez a nézet ugyan kissé merésznek látszik, ha tudjuk, hogy már az 1791-i bizottság munkálatai is inkább csak a konzervatív reform követelményeinek feleltek meg, semmint a napirenden levő társadalmi átalakulás szükségleteinek, s hogy az 1827-ben kiküldött új bizottság még ezeket a munkálatokat is konzervatív szellemben dolgozta át, s nem a feudalizmus megszüntetésének, hanem ellenkezőleg, korszerű-

⁶ Horváth Mihály említett munkájában éppen az itt érintett mozzanatok elemzése alapján érezte magát feljogosítva arra, hogy könyve 1827—1830 közötti fejezetének „A reformmozgalom kezdete” címet adja. (I. m. 189. kk.) Balásházy János már 1829-ben a „mostani szent pezsgés”-ről ír a reform kilátásaival kapcsolatban, 1830-ban meg arról, hogy „most az idő sok s nagy dolgokkal terhes”, 1831-ben pedig — még a felkelés előtt! — már azokat kénytelen mérsékelni, akik „minden feltételek nélkül s ingyen” akarják a parasztnak adni az általa művelt földet, s nem megváltás útján. (Tanácslatok a magyarországi mezei gazdák számára. Sárospatak. 1829. 236. kk., Adó és még valami 56. l., Észrevételek a honi gazdaságbeli mozgalmak akadályairól és orvoslási módjairól. Pest. 1831. 134. kk.) A Hitele ilyen értelemben kifejtett hatásáról itt szükségtelen részletesebben beszélni.

⁷ Az 1831 nyári parasztfelkelés ellentmondásos hatásáról részletesebben szó esik a disszertáció III. fejezetében.

sítésének és megerősítésének eszközévé kívánta tenni őket.⁸ Nem is a bizottsági munkálatok — az úgynevezett operátumok — tartalmára, még kevésbé az átdolgozó újabb bizottság összetételére és az általa végzett munkára alapozhatjuk a munkálatok jelentőségéről alkotott véleményünket. A munkálatok napirendre kerülésének jelentőségét — függetlenül tartalmuktól és az átdolgozó bizottság többségének szándékaitól — az a körülmény határozta meg, hogy negyedfél évtized sok-sok várakozása kapcsolódott hozzájuk, s a közvélemény e munkálatok országgyűlési megvitatásától várta nemcsak a régi vágyak és kívánságok teljesedését, hanem azoknak az új szükségleteknek a kielégítését is, amelyeket az új helyzet, a bomló feudalizmus belső ellentmondásainak a kiéleződése vetett fel. Horváth Mihály az 1827 utáni időszakról írva személyes élmények alapján találó színekkel ábrázolja ezt a közvéleményt, amelyben már derengenek a szükségletek, de „inkább sejtetem, mint megtisztult eszmék gyanánt”, s amelyhez „jobbára a fiatalabb nemzedék egyénei” tartoztak, „kik az újjászületett irodalomból, a megifjúlt s folyton tökélyesbülő nemzeti nyelvből merítve reményt a nemzet egyetemes újjászületésére, s meghatva és lelkesítve az európai polgárosodás nagyszerű, gyors fejleményeitől, hazájuk szebb jövődjében is hittek és a felé sóvárogva, hévvel sürgették a korszerű reformot s haladást; de annak iránya, módjai s eszközei iránt eligazodni még nem tudván, türelmetlenül várják vala az országos bizottmányok rendszeres munkálatait, s az azokban javasolt újítási tervek életbe léptetését.”⁹ Széchenyi újonnan alapított kaszinójában is az operátumokról folyik a legtöbb vita — a bizottsági tagok jórésze részvénese a kaszinónak is —, s a Hitel létrejöttéhez éppúgy hozzájárul az operátumokat övező közvárakozás, mint amennyire Balásházy többször említett munkái is ebben a várakozásban fogannak. Az udvarhoz, a kormányhoz érkező hangulatjelentések is erről a felfokozott várakozásról számolnak be.

Ismeretes, hogy az operátumokat átdolgozó bizottság többéves — 1828 januárjától 1830 nyaráig tartó — munkájának eredményei ezt a közvárakozást nem elégítették ki. A bizottság néhány haladó tagja mindvégig törpe kisebbséget képezett a konzervatívok túlnyomó többségével szemben, s az átdolgozott munkálatokon a haladás korszerű eszméinek hatása csak halvány nyomokban volt érezhető itt-ott. Ez a eszalódás azonban nem tudta már elfojtani az ébredező reformigényeket, hanem ellenkezőleg, ösztönző erővel hatott rájuk. A megyei közvélemény éber figyelemmel kísérte az operátumok sorsának alakulását, s amikor az átdolgozás konzervatív jellege nyilvánvalóvá vált, a megyék egész sora kérte a nádort, hogy a munkálatokat az országgyűlés megnyitása előtt küldjék meg a megyéknek is előzetes megvitatásra. A kérésnek a nádor némi huzavona után eleget tett, a kinyomtatott kilenc munkálat 1831 januárjában a megyék asztalán feküdt, hogy még az 1831 október 2-ára tervezett országgyűlés megnyitása előtt legyen elegendő idő alapos megvitatásukra. Közben az országgyűlés időpontja a kolera miatt több mint egy évvel eltolódott, s a megyéknek bőven volt idejük a munkálatok megvitatására elébb bizottságokban, majd a közgyűlés előtt. E hosszúra nyúlt vitákban, amelyeket korábban soha nem tapasztalt helyi és országos érdeklődés kísért, a haladó ellenzék előre megbeszélt közös haditerv alapján lépett fel; az elért eredmények, valamint a vitatások során felmerült, de kisebbségben maradt javaslatok ismeretében joggal állapíthatjuk meg, hogy a magyar polgári átalakulás programja ezekben a megyei vitákban alakult ki,

⁸ A két országos bizottság munkálatainak ismertetése és értékelése a disszertáció II. fejezetében található, címe: Az 1828/30-i országos bizottság reformmunkálatai.

⁹ I. m. 191., 201. l.

s e vitákban kovácsolódott ki az a haladó ellenzéki tábor is, amely a program megvalósításáért a következő országgyűlésen harcászálta.¹⁰

S hogy az operátumok megvitatásának ez a jelentősége nem csupán utólagos konstrukció, amelyet a történész eleméz ki a fennmaradt dokumentumokból, hanem eleven, történelemformáló valóság, azt a kortársak egykorú vallomásai is bizonyítják. Mellőzve a már sokszor idézett Horváth Mihály újabb tanúbizonyságát,¹¹ mellőzve azokat a megyei feliratokat, amelyek az országgyűlés elhalasztása ellen tiltakozva valósággal fenkölt szavakkal ecsetelték az operátumokhoz fűződő közvárákozást,¹² hallgassuk meg a legnagyobbat azok sorából, akik az operátumok megyei vitái során váltak reformpolitikussá: Kossuth Lajost. Kossuth már alig néhány hónappal az operátumok zempléni vitáinak befejezése után, az országgyűlés első hónapjaiban írt, már említett ismeretlen munkájában¹³ remek jellemzését adja annak a korszakos jelentőségű forrongásnak, amelyet az operátumok napirendre tűzése a megyék közéletében előidézett. „Miután — írja itt — Felsőleges Urunknak atyai szándéka. . . előzőleg hozzájárult a nemzetnek azon közkívánatához, hogy az országos fölvétel előtt azon rendszeres munkák a vármegyék és egyéb törvényhatóságok gyűlésein (ezen remek municipális intézetekben, ahol minden magános polgár a nemzeti felségjogainak gyakorlásában közvetlen részesül, s melyekben rejtezik a nemzetek által tapogatózva keresett garancia valahai létesítésének magva,) megvitatassanak, ezen közérdekű tárgyak nemcsak a közönséges gyűlekezetekben, hanem a házi társalgás magános körében is sok elmesúrlódásra nyújtottak idvességes alkalmat, kiemelték a nemzetet azon tespedésből, mellynél fogva sokan, igen sokan megszokták a bokros pipafüst környezte kandallótól a szérűskertig terjedő körön kívül fekvő dolgok felől éppen nem aggódni, s a közügytől teljességgel nem érdekeltetni. Ezen kiemelés, melly következtében elláthatlan foganatú, eszközlé, hogy kit szíve kizsáztatott, a nemzet gondolkodása s a napról napra erősb közvélemény iránt magának némi ösméreteket szerezhetett. Lelkem ingerét követve az ösméret ezen pályáját magam is futottam, s miután a különböző vélemények az országgyűlésén, mint egy anya köpűben öszvesereglettek, szerencsém vala szerény állásomból feszített figyelemmel követni az országgyűlés haladtát: mindezek egybevetése után ismétlem hitvallásomat, hogy bizonynyal közelget a terjedékenyebb alapokra épülő magyar polgári lét kifejlődésének ideje!” Félreérthetetlenül az operátumok megyei megvitatására vezeti tehát itt Kossuth vissza a reformprogram kialakulását s az országgyűlési reformpárt létrejöttét, s ezt a meggyőződését későbbi pályája során többször is megismétli. Elfogatásakor, 1837 júniusában tett

¹⁰ A megyei viták eredményeit az egyes megyék írásba foglalták és követjeiknek utasításul adták az országgyűlésre. E megyei vélemények nagyrésze megtalálható levéltárainkban, rendszeres feldolgozásuk — kiegészítve azokkal a forrásokkal, amelyekből a viták és az esetleg kisebb-ségben maradt kezdeményezések is megismerhetők — módot ad majd a kibontakozó hazai polgári-liberális reformmozgalom kezdeti szakaszának részletekbe menő megismerésére. Vázlatos feldolgozásukat és értékelésüket megkísérletem már a disszertáció III. fejezetében, egyes megyék részletesebb feldolgozása is megtörtént, így Zempléné ugyanott, Szatmáré „Kölcsény politikai pályakezdeté” c. tanulmányomban, Századok, 1959. évf.

¹¹ „Az ország politikai és egyéb köz viszonyainak ily nagy nyilvánosságú tárgyalása — írja Horváth Mihály, miután röviden ismertette a megyei vitákat — nem is mulasztá el megteremni a jó gyümölcsöt, melyet másutt, a szabad sajtó mellett, a hírlapok szoktak érlelgetni: mindinkább ébredezett a közszellem: terjedt, erősödött a javítások, az újjaalakulás vágya; gyarapodott a haladás ösztöne” stb. (I. m. 264. l.)

¹² Békés, Nógrád, Krassó, Hont ilyen tárgyú feliratát ld. OL, Náadori lt., Praesidialia 1831: LXXIII. sz. alatt.

¹³ Részletes ismertetését ld. a disszertáció III. fejezetében.

önkéntes vallomásában hangoztatja, hogy azért ítélte hasznosnak és szükségesnek lapjaival a közvéleményt szolgálni, mert „az operátumoknak 1830 óta köz vitatás alá bocsátásával a nemzetben egy élénkebb lelki élet támadott”, s erősíti hogy a nemzet nem forradalmat, hanem „esendes törvényes úton javításokat akar kívánni s haladni kíván”, erre az útra pedig maga a király vezette, „ki bölösen megértvén az időnek kívánatait, a systematicum operátumok felvételének előkészítésével s azoknak közvitatás szőnyegére bocsátásával az elmesúrlódásnak tág mezőt, nagy lökést adott. Így kezdett a nemzet gondolkozni a közérdekű tárgyakról, s igen természetes, hogy illyenemű vitatásaiban két nagy részre oszlott: egyik az, amely javítva haladni kíván, másik amelly mindenben a régi mellett maradván tespedni akar.”¹⁴ Széchenyivel folytatott vitáiban is ismételten megemlékszik az operátumok megyei megvitatásának óriási jelentőségéről. Egy helyütt arról ír, „minő felszámíthatatlan hatással volt a nemzeti értelmesség önmagából kifejlésének processusára az országos rendszeres munkáknak úgy a magános társalgás, mint a municipalis élet nemzeti nagy asztalára kitálalása”, máshol ismét erősíti, hogy „az országos rendszeres munkáknak országszertei taglalását a körülmények nemzeti értelmességünk sokszorozójában mérhetlen súlyú factornak bizonyították.”¹⁵ S még 1846-ban, a nemesi reformmozgalom nyilvánvaló zsákutcájának láttán is azon kesereg, hogy a „hazánk újjáteremtésének talpkövé” jelentő operátumokra „mennyi ész, mennyi idő, mennyi tusa pazaroltatott 1827-től 1832-ig” s mindez hiába történt, nem hozta meg gyümölcsét.¹⁶

Idézhetnénk tovább a mozgalom nagy szereplőit: hivatkozhatnánk Széchenyre, akit éppen az operátumok átdolgozásának konzervatív tendenciája készítetett a Stadium megírására, Wesselényire, Kölcseyre, Deákra, Bezerédyre s a többiekre, kik a megyei mozgalom első sorában harcoltak s éppen ebben a harcban váltak liberális reformpolitikussá, Pulszkyra, Csengeryre, akik szinte gyermekkori emlékként őrizték a nagy szellemi felpézdülés képét;¹⁷ de idézhetnénk a reform ellenségeit is, az operátumoknak még az elkészíttetését is végzetes hibának tartó Reviczky kancellártól¹⁸ a Kossuth perében ítélő bírón át¹⁹ a kormánylap névtelen bértollnokáig.²⁰ A hivatkozások, idézetek szaporítása csak

¹⁴ Kossuth 1837. jún. 8-án és 9-én írt önkéntes vallomását ld. többek között *Viszota Gy.*: Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal e. munkájában, I. köt. (Bpest. 1927) 665. kk.

¹⁵ Vö. Felelet gr. Széchenyi Istvánnak Kossuth Lajostól. *Gróf Széchenyi István*: A kelet népe. Szerk. és bev. *Ferenczi Zoltán*. Bpest. 1925. 411. kk. (Az idézetek a 420. és 433. l.-ről valók.)

¹⁶ Késő e. eltitott vezércikkében. (Vö. *Viszota Gy.*: i. m. II. köt. 989. kk.)

¹⁷ „A mostani nemzedék nem is gyanítja — írta az öreg Pulszky 1897-ben — milyen nagy volt az operátumok habár felületes megvitatásának hatása a megyei műveltebb nemességre, mely akarva nem akarva kénytelen volt nemcsak megyei, de állami politikával is foglalkozni.” (Idézi a Jogtudományi Közlöny 1897. 47. sz. alapján *Sándorffy K.*: Törvényalkotásunk hőskora. Az 1825—1848. évi reformkorszak törvényeinek története. 2. kiad. Bpest 1936. 63. l.) — Csengery Antal is azt írja, hogy a kialakuló szabadelvű párt „tanait az országos rendszeres munkálatokból merítette”, a megyei viták során fejlődött a reform ügye haladó ellenzéki programmá, az ország állapotának nyílt feltárása szülte a javítás iránti vágyat. (Magyar szónokok és statusférfiak. Pest. 1851. 14. l.)

¹⁸ Ilyen nézeteivel ismételten találkozunk a disszertáció II. fejezetében, a bizottság vitáival kapcsolatos felterjesztéseiben.

¹⁹ A Hétszemélyes Tábla Kossuth fellebbezésével foglalkozó ülésén Péchy Imre azt fejtette, hogy a Kossuth által nyilvánosságra hozott megyei beszédek az operátumok által előidézett pártokra szakadásnak a következményei, s ezért enyhébb ítéletet kért Kossuthra. (Vö. *Hazánk*, IX. köt. 39. l.)

²⁰ A Századunk e. kormánylap 1838. júl. 12-i számában egy cikkíró — talán Orosz József — a magyar ellenzéki mozgalom keletkezését fejtegeti. Már 1825-ben is volt ellenzék — írja —, de

még jobban megerősítene azt a meggyőződést, amely a megyei viták anyagának tanulmányozásából adódott, s amelyből fejtegetéseink során kiindultunk, hogy ti. a polgári reform ideológiájának hazai kibonakozásában s az ideológia aktív politikai hatóerővé válásában az operátumok megyei megvitatásának döntő jelentősége volt.

Ila tehát azt az időpontot keressük, amikor a változás, a korszerű átalakulás szükségességének felismerése nyomán kialakul a reformideológia és a megvalósítására törekvők politikai harci szervezetének első formája, akkor az operátumokkal való fogalalkozás időszakát, s azon belül is a megyei megvitatások idejét, az 1831—32. éveket kell választanunk. Ezekben a vitákban, a közelgő reformországgyűlésre való felkészülésben új eszmék, a liberalizmus eszméi, s megvalósításukra új típusú emberek lépnek a színre, akik a társadalom korszerű átalakítását tűzik ki célul maguk elé, s a korábbi közjogi ellenzékiesség elavult rendi formáit is új, haladó tartalommal töltik meg. A nagy feladat a legjobbakat számadásra, az erők számbavételére és koncentrálására, az eszmék és tennivalók rendszeres átgondolására, a sorok rendezésére s a támadás taktikai előkészítésére készíti. A számba alig vehető kezdetekből néhány év alatt korszerű ideológia és a siker reményével harcba induló párt nő ki. E néhány év belső története éppen ezért nagy figyelmet érdemel történetírásunk részéről; a disszertáció további fejezetei ennek az időszaknak a problémáiba próbálnak bevilágítani.

И. БАРТА

ПРОБЛЕМЫ НАЧАЛЬНОГО ПЕРИОДА ВЕНГЕРСКОГО БУРЖУАЗНОГО ДВИЖЕНИЯ РЕФОРМЫ

Резюме

Автор в своем исследовании, которое составляет вводную главу его большой монографии пытается в общих чертах обрисовывать процесс возникновения на почве углубления кризиса феодализма теории устранения конфликтов в Венгрии, идеологии венгерского буржуазного преобразования. Автор в первой части своего исследования дает обзор о достижениях по исследованию экономического и общественного развития последних десятилетий феодализма, и обращает внимание на новые типы источников, способствующих дальнейшему углублению исследований. Автор отмечает, что в противоположность удовлетворительным результатам по исследованию экономического базиса было применено мало усилий для выяснения той идеологии, которая выросла из экономического базиса и в интересах преобразований мобилизовала прогрессивные силы. Вторая часть исследования знакомит с этой идеологией — с либерализмом. Автор в первую очередь излагает возникновение и значение европейского либерализма, его идейное содержание и практическое осуществление его, а затем делает попытку охарактеризовать те черты либерализма, которые в результате специфических общественно-экономических условий придали разветвляющейся либеральной идеологии в Венгрии своеобразную окраску. Венгерский либерализм в результате слабости буржуазии стал идеологией обуржуазившегося дворянства, и в условиях экономической и политической зависимости от Австрии развертывался в многонациональном государстве. Указанные факторы привели к тому, что венгерская либеральная идеология отражала дворянские интересы, и в ходе преобразований по мере возможности она стремилась оградить интересы при-

alkotmányos. „De már a reá következett 1830-i országgyűlésen imitt amott a feldúló szellem jelei mutatkoztak, melyet azonban a törvényhozó testnek mérsékelt, alkotmányyszerű, körültekintő s fenntartó többsége majd mindig legyőzött, míg 1832-ben egy újabb országgyűlés jöve össze, melynek egyedüli feladása a kor- és célszerű javítások valának. Itt, *valamint már előbb némely vármegyékben, mutatkozott leginkább ama hajlás a rögtön és merész újítások felé, a rontásnak a javítással felcserélése, s némellyeknél, meg kell ezt őszintén vallanunk, egy igen káros rokonszeno a mindenütt olyan nagy bajokat okozott korszellem iránt, mely nálunk is merő reformokat, új formákat, új embereket hozandó vala.*”

вилегированных классов, она была антиреволюционной и революционные преобразования хотела заменить длительными мирными реформами, а ее национализм закономерно привел к столкновению с иноязычными частями страны. Политика единства интересов была своеобразным продуктом венгерского либерализма, при помощи которой либеральные реформисты хотели спаять воедино отдельные классы общества, чтобы оно легче могло выстоять наступавшее великое испытание сил. Автор в третьей части своего исследования старается установить тот период, когда идеология буржуазных реформ развернулась и стала политической силой в венгерском развитии. Автор пришел к выводу и к тому убеждению, что это событие большого значения наступило в 1831—32 гг., вслед за общегосударственными дискуссиями, которые проходили по реформистским проектам, разработанным в 1801 г., и переработанным в 1828—1830 г., под знаком подготовки к «государственному собранию реформ», созванному в конце 1832 г.

I. BARTA

PROBLÈMES CONCERNANT L'ÉTAPE INITIALE DU MOUVEMENT DES RÉFORMES BOURGEOISES EN HONGRIE

Résumé

Introduction d'une monographie plus volumineuse rédigée par le même auteur la présente étude se met à esquisser en grandes lignes le processus qui menait à la formation d'une théorie visant à remédier aux maux, à une idéologie réclamant la transformation bourgeoise. conception qui en Hongrie jaillit du sol de l'évolution ayant aboutit à la crise du féodalisme. Le premier chapitre passe en revue les résultats obtenus jusqu'à présent par les recherches fouillant l'évolution économique et sociale connue par l'ère féodale au cours des dernières décennies de son existence. chapitre, où l'auteur n'omet pas d'attirer l'attention de ses lecteurs aux différents types de source appelés à approfondir les investigations à poursuivre ultérieurement à cet égard. L'auteur de l'étude arrive à constater qu'en présence des résultats qui s'inscrivent à l'actif des recherches concernant la base économique, les connaissances qui ont trait à cette idéologie qui plongeant dans la base économique stimulait aux luttes les forces progressives pour réaliser une transformation bourgeoise, ne cessent pas de s'inscrire au passif de la science historique hongroise. Le IIe chapitre de cette étude expose le développement de cette idéologie, plus précisément l'évolution du libéralisme. Pour commencer l'auteur rend compte de la naissance et de l'importance du libéralisme en Europe, relate son contenu idéologique et sa réalisation dans la pratique et se met dans la suite à résumer les traits particuliers qui — par suite des conditions socio-historiques — n'étaient pas sans prêter un aspect spécifique à l'idéologie libérale développée en Hongrie. En raison de la faiblesse présentée par la classe bourgeoise le libéralisme devint en Hongrie l'idéologie de la noblesse productrice de marchandises, et dans les conditions d'une dépendance économique où se trouvait le pays vis-à-vis de l'Autriche, un État multinational se vit développé. Tels sont les facteurs restrictifs qui se trouvent à l'origine de ce fait qui fit que l'idéologie libérale reflétait les intérêts de la noblesse et qu'elle entendit — au cours de sa transformation — sauvegarder dans la mesure du possible les intérêts des classes privilégiées; s'affirmant être de nature contre-révolutionnaire elle tendait à remplacer la transformation révolutionnaire par le processus prolongé des réformes pacifiques, alors que son nationalisme provoqua nécessairement une collision avec les populations allogènes du pays. Le produit spécifique du libéralisme hongrois se révélait être la politique de l'union d'intérêts, moyen dont se servaient les réformistes libéraux pour unir les différentes classes de la société pour que celles-ci supportent plus aisément la grande épreuve de l'histoire qui les attendait. Dans le IIIe chapitre l'auteur de l'étude ne manque pas de préciser l'époque qui vit le développement de l'idéologie des réformes bourgeoises et sa transformation en force politique dans l'évolution hongroise. Il arrive à conclure que cette transformation de si grande envergure s'accomplit au cours des années 1831/32 à la suite des débats de grande portée organisés à l'échelle nationale, débats qui — dans l'atmosphère des préparatifs de la «diète des réformes» convoquée fin 1832 — se sont ouvertes à cette époque sur les importants projets de réformes élaborés en 1791 et révisés en 1828/30.

SPIRA GYÖRGY

Egy pillantás a Hitel írójának hitelviszonyaira

1828 novemberének elején Széchenyi István bizonyos alkalmi kiadásainak fedezésére tízezer forintnyi kölcsönt kért a bécsi Arnstein és Eskeles bankháztól, amellyel már korábban is voltak üzleti kapcsolatai, a bankház azonban november 14-én — azzal a nyilvánvalóan üres kifogással, hogy pillanatnyilag nem áll rendelkezésére ekkora összeg — udvarias formában, de határozottan megtagadta kérésének teljesítését s csak akkor engedett mégis a nemes grófnak, amikor ő november 20-án kelt terjedelmes válaszlevelében igen szenvedélyes szavakkal adott kifejezést a történetek által keltett megdöbbenésének és elkeseredésének.¹

Ennek a személyes élménynek — régóta tudjuk — nem kis része volt abban, hogy Széchenyi, amikor a következő hónapban hozzákezdett első nagy munkájának írásához, annak címéül és középponti tárgyául a *hitelt* választotta.² Egyelőre nyitott viszont az a kérdés, vajon nem járultak-e hozzá a polgári átalakulás előtti magyar hitelviszonyok e panaszos hangú kritikai elemzésének megszületéséhez egyéb személyes tapasztalatok is, pontosabban, hogy ezen az egyedi eseten túl vajon nem ösztönözhatték-e Széchenyit a korabeli magyar gazdasági élet fellendülésének útjában álló hitelhiány ilyen beható taglalására s a fellendülésnek éppenséggel legfőbb akadályaként való tárgyalására saját személyes hitelviszonyai *általában* is. Már csak ezért is érdekes lehet tehát egy pillantást vetnünk — egyéb átfogó adatok híján — arra a kétrendbeli összeírásra, amelyeket — ha nem is pontosan ugyanekkor, de a szóban forgótól nem is nagyon távoleső időpontban: — 1833 és 1834 fordulóján ő maga készíttetett adósságterheiről.³

Ez a két kimutatás alkalmi okoknak köszönheti létét; Széchenyi korábban — úgy látszik — nem érezte szükségét az általa viselt adósságterhek ilyen rendszeres nyilvántartásba vételének. 1833 decemberében azonban változott a helyzet, ekkor ugyanis esokonyai uradalmát eladta két fivérének, Lajosnak és Pálnak, azok viszont — a kötött szerződés értelmében — a birtok vételárának csak egy töredékét fizették ki készpénzben, fennmaradó nagyobbik hányadát pedig részint életjáradék, részint öccsük adósságterheinek átvállalása formájában egyenlítették ki.⁴ Ezért vált tehát szükségessé ekkor Széchenyi István pillanatnyilag számbajövő adósságterheinek összeírása.

¹ *Vizsgola Gyula* : Széchenyi Hitel című művének keletkezése. Budapesti Szemle CLXVII, 1916. 345—348. l.

² Erről uo. 344., 348. l., továbbá *íj.* *Iványi-Grünwald Béla* : Gróf Széchenyi István Hitel című munkája. Gróf Széchenyi István Összes Munkái II. Bpest. 1930. 208—209. l.

³ Őrzési helyük: Országos Levéltár, Bpest. (= OL), a Széchenyi-család levéltára (= SzCsL) I—4—J—5, illetve I—4—J—6.

⁴ A Bécsben. 1833. dec. 4-én kötött szerződés őrzési helye: OL SzCsL I—4—J—1. Tartalmát bővebben ismerteti *Bárfai Szabó László* : A sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi család története

A két (egymással lényegében egyező tartalmú) kimutatás adatai alapján a következő táblázatot⁵ állíthatjuk össze Széchenyi 1833 végén kimutatott ezidőbeli passzívumairól.

III. Bpest. 1926. 497. 1. és *Széchenyi Viktor*: Törölések a sárvár-felsővidéki gróf Széchenyi nemzetség történelméből. Székesfehérvár. 1933. 131. 1.

⁵ E táblázat szerkezetéről s arról, hogy mennyiben tér el az alapját képező két eredeti kimutatástól, a következőket kell megjegyezni:

1. A táblázat tételeinek sorrendje és számozása nem azonos a két eredeti kimutatáséival. A két eredeti kimutatás összeállítói két fő csoportba sorolták az egyes kölcsönöket aszerint, hogy Széchenyi István „tulajdon” szerzeményei voltak-e avagy „familiabéli” szerzemények, s a két kimutatás egyikének készítői ezenkívül aszerint is különválasztották az egyes tételeket, hogy a csokonyai uradalom birtokoscserejekor Széchenyi Lajosra avagy Széchenyi Pálra voltak-e átháramlandók. Ezek a fő csoportokon belül pedig az egyes tételek az eredeti kimutatásokban teljesen esetlegesnek látszó sorrend szerint követik egymást. Az eredeti csoportosítás átvétele a mi vizsgálódásunk szempontjából szükségtelennek látszott, az egyes tételek egymásutánjának rendező elvül pedig előnyösebbnek mutatkozott az egyszerű időrend. Annyit azonban talán mégsem árt megemlíteni helyült, hogy a Széchenyi Ferenc halála előtti időből származó s táblázatunkban feltüntetett kölcsönök közül mindössze a 30. és a 32. tételszámú minősült Széchenyi István „tulajdon” adósságának, a Széchenyi Ferenc halála után felvett kölcsönök közül pedig egyedül a 37—42. tételszámúakat minősítették az összeírók „familiabéli”-nek, továbbá, hogy Széchenyi István egyúttvéve 230 ezer forintnyi adóssághoz képest Széchenyi Lajos 114 978 forint 32³/₅ krajcárnyit, Széchenyi Pál pedig 115 021 forint 27²/₅ krajcárnyit vett át. Megjegyzendő végül, hogy az eredeti kimutatásokban a mi táblázatunktól eltérően sorszámszerűen nem 86, hanem 87 tétel szerepel, a mi táblázatunkban ugyanis 20. tételszám alatt egyetlen tételként összevontan foglal helyet két, azonos személytől azonos időpontban felvett kölcsön, mivel különálló tételekként való szerepeltetésüket semmi sem indokolja.

2. Táblázatunknak a hitelezők nevét feltüntető rovatában egyes tételek esetén két-két (általunk gondolatjellel elválasztott) név is szerepel. Az ilyen esetek közül egyedül az 57. tételszámú követelésről derül ki forrásainkból, hogy az cesszió útján háramlott át az eredeti hitelezőről Tíbolth Ferencre, a cenki uradalom főpénztárnokára; az összes többi hasonló esetben bizonytalanságban vagyunk afelől, hogy a hitelező nevének megváltozását szintén engedményezés, avagy örökösödés, vagy pedig valóban egyszerű (például házassodással kapcsolatos) névváltozás idézte-e elő. — Itt jegyzendő meg továbbá az is, hogy a kölcsönforrások címe szemelláthatóan nem mindig azonos a hitelezők lakóhelyével; egyes esetekben — úgy látszik — a hitelevelék keltének helye került címként a szóban forgó hitelezők neve mellé.

3. A felvett kölcsönök összegét az eredeti kimutatások részint arany-, részint ezüst-, részint váltóforintban fejezik ki (aszerint, hogy az illető kölcsönöket annak idején ténylegesen arany-, ezüst-, illetve váltóforintokban nyújtották-e), s az arany- és a váltóforintösszegeket csak az összesítések alkalmával számítják át ezüstforintokra. Mivel ennek a megkülönböztetésnek a fenntartását a mi vizsgálódásunk szempontjából semmi sem indokolja, az egységesen ezüstforintokkal történő számolás viszont adatsorunkat könnyebben áttekinthetővé teszi, a mi táblázatunk az arany- és a váltóforintokban felvett kölcsönök összegét is konvenciók pénzre, ezüstforintokra átszámítva közli mindenütt. Ezzel kapcsolatban megjegyzendő, hogy egy-egy aranyforintot — az ekkor különben általános gyakorlattól eltérően — nem négy és fél ezüstforintjával számítottunk át, hanem 4 forint 40 krajcárnyi ezüstpénzzel vettünk egyenlőnek, mivel ilyen átszámítási kulcsot alkalmaztak az eredeti kimutatások készítői is (erről Lunkányi János, Széchenyi István jószágkormányzója Muray Józsefhez, Széchenyi Lajos jószágkormányzójához, Cenk, 1834. febr. 7. OL SzCsL I—4—J—7). — Ugyanitt emlékeztetni kell arra is, hogy egy ezüstforint tudvalevően hatvan krajcárra oszlik.

4. Az egyes kölcsönök évi kamatját az eredeti kimutatások nemesak a kamatláb százalékában, hanem összegszerűen is közlik, a kamatok összegének tételesről felsorolása azonban a mi vizsgálódásunk szempontjából ugyancsak mellőzhetőnek látszott. Legfeljebb annyit szükséges talán megemlíteni ehelyütt, hogy a táblázatunk végösszegét képező 230 ezer forint teljes évi kamatterhe (ezüstforintokban kifejezve) 13 450 forint 14⁴/₅ krajcár volt.

5. Az egyes kölcsönök felmondási idejét az eredeti kimutatások nem minden esetben jelölik meg (s ezért a felmondási idő rovata egyes helyeken a mi táblázatunkban is kitöltetlen maradt). Hogy forrásaink ilyen hiányait egyszerű adathiánynak kell-e tulajdonítanunk vagy pedig annak, hogy a felmondási idő az adott esetekben csakugyan s szándékosan meghatározatlan maradt, az ma már nem állapítható meg, valószínű azonban, hogy többnyire az utóbbi eset forgott fenn.

Az 1833 decemberében Széchenyi István grófot terhelő kölcsönök jegyzéke

Tételszáma	A kölcsön kezte	A kölcsönforrás megnevezése és címe	A kölcsön			
			összege konvenciósi pénzben		kamata	felmondási ideje
			ft	xr	%	hónap
1	1744. okt. 12.	Újhelyi ciszterciták, Újhely	800	—	4	3
2	1774. jan. 1.	Ehrlinger Ferenc örökösei, Sopron	800	—	5	3
3	1777. márc. 1.	Soproni apácák, Sopron	200	—	5	6
4	1782. aug. 17.	Kiss Amália, Bécs	400	—	5	3
5	1783. jún. 1.	Cebrian Jozefa grófné, Bécs	4000	—	6	
6	1783. jún. 1.	Traun Mária grófné, Bécs	4000	—	6	
7	1791. ápr. 14.	Hochholtzer—Braunmüller Karolina, Sopron	400	—	5	3
8	1791. júl. 1.	Soproni apácák, Sopron	1200	—	5	3
9	1791. júl. 24.	Schwartz Mihály, Sopron	400	—	5	3
10	1791. okt. 27.	Torkos Sámuel, Sopron	800	—	5	
11	1791. dec. 1.	Proszvimmer Karolina, Sopron	1200	—	5	3
12	1792. márc. 27.	Torkos Sámuel, Sopron	800	—	5	3
13	1792. ápr. 11.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	6
14	1792. ápr. 13.	Soproni apácák, Sopron	800	—	5	3
15	1792. jún. 23.	Hochholtzer—Braunmüller Karolina, Sopron	600	—	5	3
16	1792. dec. 12.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	3
17	1793. okt. 7.	Aszman Károly, Pest	800	—	5	6
18	1794. jan. 2.	Aszman Károly, Pest	3680	—	5	6
19	1794. jan. 2.	Limberger Katalin, Sopron	2400	—	5	6
20	1794. jan. 8.	Hochholtzer—Braunmüller Karolina, Sopron	800	—	5	6
21	1794. júl. 3.	Poszvikné Haage Eleonóra, Sopron	400	—	5	6
22	1795. jan. 17.	Aszman Károly, Pest	800	—	5	6
23	1796. jún. 4.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	6
24	1796. szept. 9.	Torkos Sámuel, Sopron	400	—	5	6
25	1797. jan. 5.	Fleischhacker—Wüstinger Zsófia, Sopron	800	—	5	3
26	1797. okt. 5.	Aszman Károly, Pest	1000	—	5	6
27	1798. szept. 28.	Aszman Károly, Pest	1200	—	5	6
28	1803. júl. 5.	Eötvös Erzsébet — Eötvös Sándor, Kismarton	303	$1\frac{4}{5}$	5	3
29	1805. júl. 1.	Schön Eleonóra, Sopron	303	$1\frac{4}{5}$	5	3
30	1806. jan. 1.	Hegykői templom, Széplak	130	$26\frac{5}{6}$	5	
31	1807. aug. 5.	Ehrlinger Ferenc örökösei, Sopron	1237	$6\frac{2}{5}$	5	6
32	1816. jún. 28.	Lunkányi Károly, Pozsony—Cenk	4500	—	5	
33	1817. nov. 29.	Bartza Károly örökösei, Gomba	1333	20	5	
34	1821. jún. 6.	Boor Izsák, Sopron	2800	—	6	6
35	1821. jún. 26.	Ehrlinger Péter árvái, Pest	1600	—	6	3
36	1821. dec. 15.	Gabriel Teréz örökösei, Sopron	3600	—	6	6
37	1822. máj. 1.	Dőry Vince, Zomba	1400	—	6	6
38	1822. máj. 1.	Augusz Zsófia—Augusz Antal, Szekszárd	1866	40	6	
39	1823. máj. 21.	Augusz Antal, Szekszárd	606	40	6	
40	1824. jan. 19.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	20000	—	6	6
41	1824. jan. 22.	Majthényi Lajos báró, Palin	1600	—	6	
42	1824. febr. 17.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	10000	—	6	6
43	1824. szept. 1.	Zimmerman Jakab, Bécs	700	—	6	6
44	1824. okt. 1.	Spiegel Rabán báró, Bécs	42000	—	6	12
45	1825. márc. 15.	Springer Jozefa, Sopron	2800	—	6	6
46	1825. márc. 21.	Bauer Ignác, Sopron	622	$13\frac{1}{3}$	6	6
47	1825. ápr. 15.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	20000	—	6	6
48	1825. máj. 1.	Augusz Antal, Sopron—Szekszárd	466	40	6	6
49	1825. máj. 12.	Fitz Aloizia, Sopron	233	20	6	6
50	1825. máj. 20.	Konkoly László, Szentmiklós	1000	—	6	3
51	1825. máj. 28.	Tóth Antal, Sopron	466	40	6	6
52	1825. szept. 1.	Wehoffer József, Bak—Cenk	600	—	6	3

Tételszám	A kölcsön kelte	A kölcsönforrás megnevezése és címe	A kölcsön			
			összege konvenciósi pénzben		kamat	felmondási ideje
			t	xr	%	hónap
5						
53	1825. szept. 1.	Wehoffer Anna, Cenk	2000	—	6	3
54	1825. dec. 1.	Szegedy Julianna, Lepesd—Cenk	1116	—	6	3
55	1825. dec. 1.	Sümeghy Mária, Zimány—Cenk	1100	—	6	3
56	1825. dec. 21.	Hebenstreit Mátyás, Höflein	800	—	6	3
57	1825. dec. 28.	Grunner—Tibolth Ferenc, Sopron	3200	—	6	6
58	1825. dec. 29.	Zimányiné Tibolth Nina, Sopron	1200	—	6	6
9	1825. dec. 31.	Révay Anna báróné alapítványi pénztára, Sopron	427	—	5	3
60	1826. jan. 17.	Batthyány János gróf örökösei, Ciffer	30000	—	6	6
61	1826. ápr. 13.	Bauer Ignác, Sopron	511	6 $\frac{2}{3}$	6	6
62	1826. máj. 7.	Dőry Vince, Zomba	4666	40 $\frac{3}{4}$	6	6
63	1826. jún. 26.	Tibolth Nina, Sopron	800	—	6	6
64	1826. szept. 1.	Konkoly László, Szentmiklós	1000	—	6	3
65	1826. szept. 1.	Sümeghy Mária, Zimány—Cenk	800	—	6	3
66	1826. szept. 23.	Bozi bor-speculatio, Sopron	1744	—	6	6
67	1826. dec. 6.	Bozi bor-speculatio, Sopron	800	—	6	6
68	1826. dec. 28.	Révay Anna báróné alapítványi pénztára, Sopron	421	—	5	3
69	1827. jan. 1.	Wehoffer Anna, Cenk	100	—	6	3
70	1827. márc. 15.	Bozi bor-speculatio, Sopron	800	—	6	6
71	1827. júl. 1.	Divéky Erzsébet, Cenk—Kapos	700	—	6	3
72	1827. aug. 13.	Hinterstaller-árvák, Peresztég	1660	—	5	3
73	1828. dec. 31.	Potyondy Terézia, Cenk	1500	—	6	3
74	1829. máj. 1.	Cenki uradalmi árva-pénztár, Cenk	1720	6	6	6
75	1829. jún. 1.	Cenki uradalmi árva-pénztár, Cenk	600	—	6	6
76	1829. jún. 1.	Wehoffer József, Bak—Cenk	1200	—	6	3
77	1829. jún. 30.	Potyondy Terézia, Cenk	300	—	6	3
78	1829. okt. 29.	Kis Lajos, Bécs	5000	—	6	3
79	1829. nov. 20.	Palló András, Sopron	800	—	6	3
80	1830. febr. 12.	Perstl Ferenc, Cenk	2000	—	5	3
81	1830. márc. 1.	Schnellerné Artner Erzsébet, Sopron	1200	—	6	3
82	1830. jún. 1.	Augusz Antal, Szekszárd	793	20	6	3
83	1830. jún. 3.	Gabriel Teréz örökösei, Sopron	4000	—	6	6
84	1833. jún. 30.	Szegedy Julianna, Lepesd—Cenk	1991	38	6	3
85	1833. júl. 1.	Sümeghy Mária, Zimány—Cenk	3000	—	6	3
86	1833. júl. 31.	Wehoffer Anna, Cenk	2000	—	6	3
Összesen			230000	—	5,85	

E táblázat adatainak tanúsága szerint a Széchenyit 1833 végén terhelő kölcsönök zöme — mind tétel-, mind összecszerűen — a húszas évekből származott, akadt azonban közöttük olyan is jócskán, amely még apjától maradt rá, sőt egy olyan is, amelyet egyenesen nagyapjától örökölt. De hogy Széchenyi István hitelviszonyait fejlődésükben vagy éppen elődeinek hitelviszonyaival rendszeresen egybevetve vizsgáljuk, ahhoz persze ez a táblázat — hiába nyúlik vissza Mária Terézia idejéig — mégsem nyújthat támpontot, hiszen — a dolog természetéből következően — nem szerepelnek benne a Széchenyi István vagy elődei által korábban felvett, de még 1833 decembere előtt visszafizetett kölcsönök (így például épp az Arnstein és Eskeles cégtől származó már említett tízezer

forintos kölcsön sem, amelyet Széchenyi már előbb — mint egyéb forrásokból tudjuk,⁶ még 1828 végén—letörlesztett).

Ennek a táblázatnak az adatai alapján tehát közvetlenül csak egy adott pillanatra érvényes állapotrajzot készíthetünk Széchenyi hitelviszonyairól. De ha a korábbi állapotok tüzetes áttekintését nem teszi is lehetővé, azt az egyet, hogy Széchenyi István hitelviszonyai nagy általánosságban kétségkívül kedvezőtlenebbek voltak elődeinél, közvetve még ez a táblázat is elárulja nekünk, ha ugyanis egy pillantást vetünk a kamatlábakat feltüntető rovatára. Mert ebből azonnymódon kiviláglik, hogy míg a Széchenyi Zsigmond idejéből származó egyetlen adósságot még csupán 4⁰/₀-os, a Széchenyi Ferenc életében, a XVIII. század utolsó három és a XIX. század első két évtizedében felvett kölcsönöket pedig ennél ugyan már minden esetben magasabb, de általában még mindig csak 5⁰/₀-os kamat terhelte, addig a Széchenyi Ferenc halála után kelt kölcsönök — néhány jelentéktelen tétel kivételével — már valamennyien 6⁰/₀-os kamatozásúak voltak. A kölcsöntőke szakadatlan drágulása: ez tehát az első jellemző körülmény, amely a fenti táblázatra rátekintve mindjárt szemünkbe ötlik, s hogy a fejlődés csakugyan ilyen irányú volt, azt még az a megfontolás sem teheti kérdésessé, hogy az adósok törlesztés esetén először nyilván mindig a drágább hitelekől törekedtek szabadulni, mert ez a törekvés Széchenyi Istvánban bizonyosan éppúgy megvolt, mint elődeiben, s őt — elődeitől eltérően — már mégsem óvta meg a 6⁰/₀-kal kamatozó kölcsönök tömeges felgyülemlésének kényszerűségétől.^{6a}

Egyszóval a kölcsöntőke szakadatlan drágulását nincs okunk kétségbevonni, s ez egyben azt jelenti, hogy a polgári forradalom előtt álló Magyarország hitelviszonyainak olyan alakulását figyelhetjük meg az adott példán, amely éppen ellentétes irányú, mint a kifejtett tőkés országok hitelviszonyainak szokványos alakulása, hiszen a tőkés rendszert nagyobb távon általában a kamatláb fokozatos süllyedése jellemzi.⁷ Az eltérést pedig nyilvánvalóan az okozza, hogy a kölcsöntőke kínálata a polgári forradalom előtt álló Magyarországon — a kifejtett tőkés országok körülményeivel ellentétben — egyre kevésbé tart lépést a kereslettel, de — ugyanesak nyilvánvalóan — nem azért, mert a keresletet valami rohamos gazdasági fejlődés rugtatja magasra, hanem csupán azért, mert a kölcsöntőkeként forgalomba hozható pénzüsszegek felhalmozásának üteme még a kölcsöntőkét igénylő mezőgazdasági és ipari vállalkozások közismerten alacsony fejlődési ütemének is mindinkább alatta marad. Ami egyszersmind arra is következtetni enged, hogy a kölcsöntőke drágulása ekkor nemcsak abszolúte áll fenn, hanem viszonylagosan is, azaz teljesen indokolatlan volna például feltételezni, hogy a Széchenyi-birtokok hozamának növekedése ezekben az évtizedekben kiegyenlíti a kölcsöntőke árának növekedését (sőt — egyéb okok alapján — éppen az ellenkezőt tételezhetjük fel teljes joggal, azt, hogy a Széchenyi-birtokok hozama a francia háborúk alatti konjunktúra idején, amikor 5⁰/₀-ra is lehetett pénzt kölcsönözni, még magasabb volt, mint a húszas években, amikor Széchenyi István általában már csak 6⁰/₀-os kamatra kaphatott hitelt).

⁶ Iványi-Grünwald : i. h. II. 209. l.

^{6a} A kölcsöntőke drágulását egyébként jól mutatja egy a közelmúltban T. Mérey Klára által közzétett adat is. Eszerint Széchenyi Ferenc 1807-ben még csak 5⁰/₀-os kamatot fizetett a cenki uradalmi árva-pénztárból kölcsönzött összegekért (*T. Mérey Klára : Somogy megye mezőgazdasága 1790—1848*, h. n. [Kaposvár]. 1962. 94. l.), fia, István viszont — mint táblázatunkból (74., 75.) kitűnik — 1829-ben már 6⁰/₀-os kamatot volt kénytelen felajánlani ugyanennek a hitelforrásnak.

⁷ Vö. Marx Károly : A tőke III. Bpest. 1961. 358—360. l.

A kölcsöntőke drágasága azonban nem egyedüli árnyoldala annak a képnek, amelyet táblázatunk már első rápillantásra is ki kell hogy alakítson bennünk Széchenyi hitelviszonyairól: nem kevésbé szembeszökő például, hogy a hitelezőknek általában milyen rövid felmondási időt sikerült mindig kikötniök a maguk számára. A táblázatunkban szerepelő tételek között mindössze egy olyan kölcsön akad — igaz, ez éppenséggel a legnagyobb tétel, a Spiegel tábornoktól felvett 42 ezer forintos kölcsön (44.) —, amelynek felmondási ideje eléri az egy esztendő; egyébként a nagyobb, 10—20—30 ezer forintos kölcsönök felmondási ideje sem haladja meg soha a fél évet, a kisebb, ötezer forintosnál alacsonyabb hitelek felmondási ideje pedig zömmel csupán negyed éves vagy éppen meghatározatlan, holott Széchenyinek, ha a felvett kölcsönöket egyáltalán hasznothajtó vállalkozásokba akarta fektetni, mezőgazdasági üzem tulajdonosa lévén, mindig legalább egy esztendő kellett várnia a beruházott összegek megtérülésére. S a rövid felmondási idők nyomasztó voltát annak ellenére sem tekinthetjük mellékes tényezőnek, hogy — mint láthatjuk — egyes hitelezők évtizedeken át, sőt néhányan még fél évszázad múltán sem éltek felmondási jogukkal, mert hiszen nem tudhatjuk, hányan voltak és mekkora összegekkel szerepeltek viszont Széchenyi hitelezői között 1833-at megelőzően olyanok, akiknek ő — mint például a már ismételt említett Arnstein és Eskeles cégnek — csakugyan hamarabb volt kénytelen visszafizetni a tőlük felvett kölcsönt, mintsem azt hasznothajtóan megforgathatta volna.

Hanem a rövid felmondási idők kedvezőtlen velejárói s még a magas kamatok által keltett nehézségek is mind elhomályosulnak a Széchenyi hitelviszonyairól előttünk kirajzolódó kép legfőbb árnyoldala mellett, amely egyszerűen úgy fogalmazható meg, hogy Széchenyi még viszonylag magas kamatokat és rövid felmondási időket vállalva sem juthatott akkora kölcsöntőkéhez, amekkorára akár csak megközelítőleg is szüksége volt volna. Mutatja ezt — hogy ne menjünk messzire — már csokonyai uradalmának kényszerű áruba bocsátása is, hiszen erre a lépésre nem utolsósorban éppen azért kellett elszánnia magát, mivel sehogy sem sikerült szert tennie annyi pénzre, amennyit birtokainak korszerű üzemeltetése megkívánt: a csokonyai uradalom eladásának egyik legfőbb oka — állapította meg ő maga — az, hogy e jószág „javítása nevezetesebb előre téendő pénzbeli kiadásokat kívánna, én pedig... ilyes, jövedelmeimnek tetemes esonkításával ösze kötött pénzbeli áldozatokat nem tehetnék”.⁸ Shallgatólagosan a fenti táblázat is sok mindent elárul arról, hogy Széchenyinek korántsem voltak korlátlan lehetőségei tetszése szerinti hitelforrásoknak tetszése szerinti időpontokban történő megnyitására, hanem — ellenkezőleg — általában ki kellett várnia, mikor ajánl fel számára valaki kisebb-nagyobb (de inkább kisebb, az ő igényeinek többnyire alattamaradó) kölcsönöket a maga elhatározásából s egyedül a saját indítékaitól vezettetve. Mert hát ki is tételezné fel, végigfutva példának okáért a táblázatunkban látható kölcsönösszegeken, hogy Széchenyi Istvánnak — teszem — 1829. május 1-én éppen 1720 forint 6 krajcárra volt szüksége, amikor ekkora összeget vett fel a cenki uradalmi árva-pénztárból (74.), vagy például 1833. június 30-án pontosan 1991 forint 38 krajcár fedezte pillanatnyi igényeit, amikor ennyi pénzt kölcsönzött Szegedy Juliannától (84.)? S amiről az ilyen és a szép számban található további hasonló adatok pusztán összecszerűségüknél fogva is árulkodnak, ugyanazt erősíti meg a táblázatunkban felsorolt hitelforrások közelebbi szemügyrevétele is.

⁸ A Széchenyi-fivéreknek a csokonyai uradalom eladásáról szóló felvallásbeli levelében, Bécs, 1833. dec. 8. OL SzCsL I—4—J—12.

A vizsgálat ugyanis mindenekelőtt azzal a nemleges eredménnyel jár, hogy Széchenyi hitelforrásai között csak egészen elvétve fordulnak elő pénzkölcsönzéssel rendszeresen és *üzletszerűen* foglalkozó bankházak (vagy ilyen tevékenységet, ha csak másodlagosan is, de szintén rendszeresen kifejtő kereskedőcégek): a táblázatunkban megnevezett kölcsönforrások közül talán egyedül a bozi bor-speculatio (66., 67., 70.), ez a Széchényiek családi vállalkozásaként létrejött s a borkereskedésen kívül csakugyan pénzkölcsönzéssel is üzletszerűen foglalkozó⁹ részvénytársaságsorolható ebbe a kategóriába. (Persze ismételtén hangsúlyozni kell, hogy adataink csupán egy meghatározott pillanatra érvényesek s ennek megfelelően, amint az Arnstein és Eskeles cég már nem szerepel táblázatunkban, úgy még nem szerepelhet benne például egy másik ismert bécsi bankház, a Sina György báróé, amely az általunk vizsgált időpontnál később lett Széchenyi hitelezőjévé,¹⁰ — de ez sem esorbítja annak a megállapításnak az érvényét, hogy Széchenyi hitelforrásainak sorában a bank-, illetve kereskedő-tőke csak igen alárendelt szerepet játszott.)

Kiktől kölcsönözhetett tehát Széchenyi mégis pénzt? Először is — az esetek harmadrésében — közvetlen gazdasági tevékenységet általában nem folytató nőktől, mégpedig a legkülönbözőbb családi állapotúaktól s társadalmi állásúaktól. A gyengébb nemhez tartozó hitelezői között akadtak olyan előkelőségek mint Cebrian Jozefa grófné (5.) vagy Traun Mária grófné (6.), de olyan szerényebb nevű nemesasszonyok is mint például Braunnüller Karolina, egy soproni hétszilvas némes özvegye (7., 15., 20.). Ott voltak azután közöttük Schön Eleonóra (29.) és Springer Jozefa (45.) személyében — mindketten az Esterházy hercegi majorátus egykori tisztviselőinek pensionatus özvegyei voltak — a hivatali értelmiség asszonyainak képviselői is, de nem hiányzott sorukból Fitz Aloízia, egy soproni borbélymester özvegye (49.) és még több más ismert soproni polgárcsalád egy-egy tagja sem. S alapos okkal gyaníthatjuk, hogy ezeket a felnőtteket, bármennyire pénzsóvárok voltak is esetleg egyébként, nem a gyors meggazdagodás reménye ösztönözte kisebb-nagyobb tőkepénzeik átengedésére, hanem — Balzac hőseinek kortársaihoz alig illően — inkább az aszándék, hogy örökségüket, tüpénzüket vagy egyébként *nem* saját gazdasági tevékenységükből eredő s ennek megfelelően többnyire csupán alkalmi jellegű szerzeményeiket, továbbra se boesátkozva önálló vállalkozásokba, azaz különösebb üzleti kockázat felidézése nélkül, de éppen ezért persze különösebb üzleti haszon elérésének lehetősége nélkül is valamennyire mégis kamatoztassák, míg éltek napja tart, olyan biztonságos helyen, amilyennek a cenki uradalmi főpénztár hírllett.

Nagyjából hasonló megfontolások bírhatták azután kölcsönök nyújtására a táblázatunkban szereplő egyházi testületeket, továbbá azokat a férfiakat is, akik alapítványi pénztárak kezelői vagy kiskorú árvák gyámjai lévén, szintén nem merhettek kockázatosabb vállalkozásokba kezdeni a felügyeletükre bízott nemegyszer tetemes összegekkel. S ha a hitelforrások e három csoportjából merített kölcsönöket most megpróbálnók sommázní, arra az eredményre jutnánk, hogy összegük egymaga több mint háromötödét (pontosan: 60,40%-át) teszi ki a táblázatunk végösszegét képező 230 ezer forintnak.

Bizonyos szempontból azonban még az előzőekben említettekhez kell sorolnunk Széchenyinek azokat a — többségükben nemesi, részben pedig polgári jogállású — hitelezőit is, akik — mint például Spiegel Rabán báró pozsonyi

⁹ Vö. *Tilkowszky Lóránt*: A „Boozi borüzéri részvényes társaság”. Soproni Szemle 1960. 79. 1.

¹⁰ Vö. *Spira György*: 1848 Széchenyije és Széchenyi 1848-a. Sajtó alatt.

dandárparancsnok (44.), Döry Vince Tolna megyei alispán (37., 62.), Konkoly László Sopron megyei másodalispán (50., 64.), Torkos Sámuel Sopron megyei főadószedő (10., 12., 13., 16., 23., 24.), Augusz Antal Tolna megyei főszolgabíró (38., 39., 48., 82.), Tóth Antal Sopron megyei szolgabíró (51.), Kis Lajos udvari ügyvivő (78.), Palló András Sopron megyei királyi ügyigazgatósági ügyvéd (79.) avagy Schwartz Mihály soproni evangélikus lelkész (9.) — hivatali pályán működtek s így, ha zömmel — a fentebb tárgyalt dámák legtöbbjétől eltérően — folytattak ugyan önálló gazdasági tevékenységet is, — éppen hivatali elfoglaltságuk miatt — szintén nem gondolhattak arra, hogy a pénzesládáikban apránként felgyülemlett summákat teljességgel saját kezelésükben kíséreljék meg gyümölcsöztetni, hanem többnyire maguk is kénytelenek voltak beérni fölös-pénzüiknek kölcsöntőkeként való kamatoztatásával. Ha pedig az ilyen, itt név szerint is említett hitelezők által Széchenyinek kölcsönzött összegeket kiegészítőlegesen ugyancsak hozzászámítjuk az előbbi három csoportból származó hitelekhez, akkor azt tapasztaljuk, hogy ezek együttesen immár csaknem hétnyolcad részét (pontosan: 87,20¹⁰/₀-át) képezik a felvételünk idején Széchenyi birtokában volt kölcsöntőkének.

S ezekután alighanem már további vizsgálódás nélkül is kimondhatjuk: Széchenyi István még a XIX. század húszas éveiben is nagyrészt ugyanolyan hagyományos hitelforrásokra támaszkodhatott csak, mint elődei a korábbi évtizedekben és évszázadokban. Ilyen körülmények között pedig immár magától értetődőnek kell tartanunk, hogy a nemes gróf általában nem bármely a maga szükségletei által megszabott időpontban, hanem többnyire csupán alkalmoszerűen, főleg olyankor juthatott kölcsönhöz, ha hitellel kifejezetten *megkínálták*, hiszen a szóbanforgó hagyományos hitelforrásoknak maguknak is általában csak fölöttébb alkalmi lehetőségeik voltak kölcsöntőkeként forgalomba hozható pénzösszegek felhalmozására. S ilyen körülmények között immár magától értetődőnek kell tartanunk azt is, hogy Széchenyi nemcsak bármely tetszése szerinti *időpontban* nem meríthetett hitelforrásaiból, hanem akkora *mértékben* sem, amekkorát szükségletei időről időre megszabtak, — magyarul mondván: — általában nem annyi pénzt kölcsönözhetett alkalmilag jelentkező hitelnyújtóitól, amennyit kívánt, csupán annyit, amennyit azok lehetőségeikhez mérten éppen felajánlottak neki, hiszen a szóbanforgó hagyományos hitelforrások általában nemcsak alkalmiak, hanem fölöttébb korlátozottak is voltak, s ha talán bővültek is, bővülésük — mint ezt a kamatláb emelkedése már előbb is jelezte — semmi esetre sem tartott lépést a hiteligenyek bővülésével.

Ha pedig végül az sem kerüli el figyelmünket, hogy Széchenyi szorultságában saját cenki uradalmának árva-pénztárához (74., 75) és a Széchenyi-család elszegényedett nőtagjainak támogatására létesített Révay-alapítvány¹¹ kasszájához (59., 68.) sem habozott olykor hozzányúlani s kénytelen volt hitelezőivé fogadni a családjának szolgálatában álló uradalmi tisztviselőknek és ügyvédeknek, illetve ezek hozzátartozóinak egynémelyikét, sőt még tulajdon inasát, Zimmermann Jakabot (43.) is: akkor egyrészt végképp megbizonyosodhatunk arról, mennyire feudális jellegűek voltak az ő hitelszerzési lehetőségei, másrészt többé végképp nem kételkedhetünk abban, hogy őt pénzügyi vonatkozásban elsősorban nem a ráháruló kölcsönterhek *túlméretezettségének* kellett nyomasztania, mint a kisebb birtokú földesurakat, akik az általuk felvett drága kölcsönöket már csak

¹¹ A Révay-alapítványról bővebben *Bártfai Szabó*: i. m. III. 60. l. és *Széchenyi Viktor*: i. m. 207—208. l.

birtokaik csekélysége miatt sem igen tudták jövedelmező beruházásokba fektetni, hanem többnyire csupán felérték s ennek következtében mindinkább és egyre menthetlenebbül eladósodtak: Széchenyi — ezekután legkevésbé sem lehet vitás —, bár az általa kölcsönzött pénzeket részben maga is haszon nélkül költötte el,¹² mindenekelőtt azt érezhette nyomasztónak s nagyon is nyomasztónak, hogy sohasem, még a pénzkölcsönzőkre nézve föltöbb előnyös feltételeket vállalva sem jutott *elegendő* kölcsöntőkhöz. Ebből pedig az következik, hogy a cenki nagyúr személyes tapasztalatainak valóban nem csekély részük lehetett a *Hitel* megszületésében és abban, hogy ő *Hitelét* az ismeretes módon írta meg, hogy a *Hitel* lapjain nem a nagyfokú eladósodásban, hanem — éppen ellenkezőleg — a kölcsönszerzési lehetőségek túlságosan korlátozott voltában jelölte meg a magyar birtokosok nehézségeinek legfőbb okát. Quod erat demonstrandum.

Fel kell vetni viszont még azt a kérdést, hogy Széchenyi személyes hitelviszonyai jellemzőek voltak-e az 1848 előtti Magyarország többi nagybirtokosára is, általánosíthatók-e avagy sem az ő társadalmi rétegének egészére vagy legalább annak zömére. Erre a kérdésre azonban egyelőre korántsem adhatunk teljesértékű választ, mert szinte alig áll rendelkezésünkre összehasonlítási lehetőség: a szakirodalom eddigi adatszolgáltatásaiból egybevetés céljára egyedül azt az összeírást használhatjuk fel, amelyet 1841 végén készítettek Esterházy Miklós gróf kölcsönterheiről s amelyet Szabad György tett közzé néhány éve,¹³ ez pedig messzebbmenő általánosításokhoz egymagában nyilvánvalóan nem nyújthat kellő támpontot.

Ha mármost legalább részleges eredmények elérése végett mégis megpróbálunk párhuzamot vonni Esterházy Miklós és Széchenyi István hitelviszonyai között, hasonlóságokat és eltéréseket egyaránt felfedezhetünk. Bizonyos hasonlóság mutatkozik mindenekelőtt a kölcsönök felmondási idejének rövidségében: fél évesnél hosszabb felmondási időt — úgy látszik — általában Esterházy Miklósnak sem sikerült kiharcolnia, ámbar az ő helyzete annyiban mégis előnyösebbnek mutatkozik, hogy fél évesnél rövidebb felmondási idők nála már szemelláthatóan szintén ritkán fordulnak elő.¹⁴ Nagyjából hasonlóak továbbá Esterházy és Széchenyi hitelforrásainak típusai is; eltérés talán csak az, hogy Esterházy Miklós hitelezői között némileg nagyobb mérvben találhatunk kereskedőket, — a banktőkének azonban nála sincs említésre méltó szerepe.¹⁵

Annál föltöbb viszont a különbség a kamatlábak tekintetében: míg a Széchenyi István által 1833-ban birtokolt kölcsöntőkének legnagyobb részét,

¹² Például a már többször említett tízezer forintot is azért kölcsönözte 1828-ban az Arnstein és Eskeles cégtől, hogy letörleszthesse egy korábbi, 4200 forintos adósságát, továbbá, hogy ötezer forintért megvásárolhasson egy kisebb birtokot jószágkormányzója, Lunckányi János számára, ezáltal előmozdítandó az ő megnemesítését (*Viszota* : i. h. 345. l.).

¹³ *Szabad György* : A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Bpest. 1957. 474—502. l.

¹⁴ Az Esterházy Miklós által felvett kölcsönök felmondási idejét Szabad György tételszerűen nem közli ugyan, a fenti megállapítás helyessége azonban így is kiténik előadásából, uo. 115. l.

¹⁵ Vö. uo. 112—113. l. Ennek megfelelően Szabad György ugyanitt „korán általánosító”-nak minősíti Iványi-Grünwald Bélának azt a vélekedését, hogy a XIX. század elején „a hitelező típusa megváltozott” Magyarországon, amennyiben a hagyományos hitelforrásokat nálunk is háttérbe szorították burzsoá elemek (i. h. II. 65—67. l.), s — mint láthattuk — Szabad Györgynek ezt az álláspontját Széchenyi hitelforrásainak áttekintése csak megerősítheti. Amint adataink egyaránt cáfolják azt a még merészebb megállapítást is, amely szerint ekkor már „az új hitel-igények kielégítésére a pénzt *többnyire* kereskedő-házak adják” (*Mennyey Géza* : A földbirtok hitele a reformkorszak eszmévilágában. Magyar Gazdák Szemléje 1938. 103. l. A kiemelés tőlem — S. Gy.).

85,2⁰/₀-át 6⁰/₀-os kamat terheli s így az általa felvett kölcsönök átlagos kamatterhe 5,85⁰/₀-os, addig az Esterházy Miklós által 1841-ben birtokolt kölcsöntőkének legnagyobb részét, 85,4⁰/₀-át csupán 5⁰/₀-os kamat terheli s így az általa felvett kölcsönök átlagos kamatterhe mindössze 5,13⁰/₀-os.¹⁶ Hogy azután ennek a nem csekély különbségnek milyen körülményekben rejlenek az *okai*, azt persze túlságosan messzire vezetne kutatnunk s nyilván nem is sikerülne már most kellőképpen megmagyaráznunk, annyit viszont alighanem már most is határozottan kimondhatunk, hogy pusztán a kamatterhekben ilyen szembeszökően megmutatkozó eltérés *ténye* is újabb bizonyága az 1848 előtti magyarországi hitelélet kezdetleges voltának. Hiszen „mennél általánosabban társadalmi jellegűvé teszi a fejlődés és a hitelügy ezzel kapcsolatos koncentrációja a kölcsöntőkéket”, annál kevésbé lehetségesek ilyen eltérések s annál inkább érvényesül az a törvény, hogy a kamat rátája „minden pillanatban mint fix nagyság adott, mert a pénzpiacra valamennyi kölcsönadható tőke állandóan mint együttes tömeg áll szemben a működő tőkével”.¹⁷

Végezetül: az átlagos kamatláb különbözőségénél is feltűnőbb különbség mutatkozik Széchenyi és Esterházy hitelviszonyai között a rendelkezésükre álló kölcsöntőke nagyságának tekintetében — s ugyancsak az utóbbi javára. Nem szabad persze megfedkezünk arról, hogy az Esterházy Miklós részéről összeírt kereken 2128 ezer és a Széchenyi István részéről összeírt 230 ezer forintos kölcsöntőke összege nem vethető egybe egymással minden további nélkül — egyrészt azért, mert a két összeírás nem azonos időpontban készült, másrészt meg azért, mert kettejük birtokainak kiterjedése és fejlettsége, tehát potenciális kölcsöntőke-szükségletük sem volt azonos, de ha ezért csupán abból a — minden bizonynyal igen szerény — feltevésből indulunk is ki, hogy az Esterházy Miklós által felvett kölcsönök összege a Széchenyi kölcsönterheiről készített jegyzék keletkezésének idején, 1833-ban talán még maga sem haladta meg a másfél millió forintot, s ha a Széchenyi-birtokok akkori fejlettségi színvonalát sokkal alacsonyabbnak tételezzük is fel az Esterházy-birtokokénál, akkor is rendkívül aránytalannak kell tartanunk, hogy ebben az időpontban Esterházy Miklós jószágainak minden holdjára vagy hároméfélszer-négyszer akkora kölcsöntőke esett, mint (a csokonyai uradalom eladását megelőzően) Széchenyi István birtokainak egy-egy holdjára.

Ez a mégoly futólagos egybevetés is kétségtelenné teszi tehát, hogy Esterházy Miklós — a különben azonos adottságok közepette is — sokkalta kedvezőbb kölcsöntőke-szerzési lehetőségekkel számolhatott, mint Széchenyi István. Kérdés mármost, hogy a magyar nagybirtokosok 1848 előtti hitelezettségének átlagos színvonalát Esterházy Miklós kedvezőbb avagy Széchenyi István kedvezőtlenebb körülményei közelítették-e meg inkább. De éppen ez a kérdés az, amire ma még nem lehet végérvényesnek ígérkező választ adni. Legfeljebb hangsúlyozottan feltevésként kockáztathatjuk meg azt az állítást, hogy Széchenyi István hitelviszonyai, ha talán valamivel rosszabbak voltak is az átlagosaknál, azokhoz bizonyára mégis közelebb állottak, mint Esterházy Miklósei (amelyeket egyébként már Szabad György is kivételesen előnyöseknek minősített).¹⁸ Hiszen — hogy csu-

¹⁶ Ezeket az összesített százalékos adatokat Szabad György tételes közléseiből magunk számítottuk ki.

¹⁷ *Marx*: i. m. III. 364. l. Vö. no. 367. l.

¹⁸ *Szabad*: i. m. 110. l., — megjegyezve persze, hogy teljesen kielégítőeknek ennek ellenére még Esterházy Miklós hitelviszonyait sem lehet mondani (uo. 117. l.).

pán egyetlen, ismét önként kínálkozó példára utaljunk — Széchenyi István fivérei, bár takarékos gazdák voltak s öccsüktől eltérően és Esterházy Miklóshoz hasonlóan sohasem kényszerültek birtokeladásra, hanem éppenséggel gyarapítani tudták — s pedig jócskán — birtokaikat, vagyis a magyar nagybirtokosok átlagos viszonyainál kétségkívül jobb körülmények között éltek: ennek ellenére, amikor 1833-ban megvásárolták a csokonyai uradalmat, annak milliós vételárából készpénzben — mint már esett is róla szó — ketten együtt sem voltak képesek százezer forintnál többet leróni azonnyomban...

Persze ez éppúgy csak kiragadott példa, amint egyelőre csupán kiragadott példa-számba mehet Esterházy Miklós és Széchenyi István kölcsönterheinek jegyzéke is. De hogy egyszer már magunk mögött hagyhassuk az efféle esetleges példák felsorakoztatásának módszerét, hogy egyszer már valóban kerek képet alkothassunk a magyar nagybirtokosok 1848 előtti hitelezettségéről in univsum, ahhoz éppenséggel arra van szükség, hogy előbb még sok-sok ilyen egyedi esetet tegyünk közelebbi vizsgálat tárgyává.

ДЪ. ШПИРА

ОДИН ВЗГЛЯД НА КРЕДИТНЫЕ ДЕЛА АВТОРА „КРЕДИТА”

Резюме

Автор настоящей статьи на основе данных переписей публикует сводку денежных кредитов, составивших 230 тысяч серебрянных форинтов, которым был отягощен в конце 1833 г., граф И. Сечени — первый выдающийся зачинщик венгерского либерального дворянского движения. По свидетельству сводки, Сечени даже принимая чрезвычайно тяжелые условия кредитов, весьма высокие проценты (в среднем 5,85%) и весьма короткие сроки (в большинстве 3—6 месяцев) только в очень ограниченной мере сумел удовлетворить свои потребности в кредитном капитале, и вообще он сам тоже мог черпать из таких же традиционных, феодальных и случайных кредитных источников, как его предки в 18 в.

Все это характеризует общую отсталость венгерских кредитных условий до 1848 г., однако, является весьма вероятным, что кредитные дела Сечени были несколько менее благоприятными чем у других крупных помещиков его времени. Требуются дальнейшие исследования для выяснения того, что кредитные дела большинства крупных помещиков были ли действительно лучшими в этот период, и, если была разница, была ли она существенной. Во всяком случае из опубликованной сводки выясняется то, что угнетающий личный опыт мог сыграть свою роль в выработке того мнения Сечени, которое было возвращено им в «Кредите», и согласно которому самая главная причина трудностей для венгерских помещиков его времени заключалась в ограниченных возможностях добы- вания кредитов.

GY. SPIRA

COUP D'OEIL SUR LES CONDITIONS DU CRÉDIT DE L'AUTEUR DU „HITEL” (CRÉDIT)

Résumé

Se fondant sur les anciens recensements l'auteur de l'étude présente un tableau récapitulatif des prêts qui — se chiffrant au total par 230 mille florins argents — grevèrent fin 1833 le comte István Széchenyi, éminent politicien, étant le premier à formuler le programme du mouvement libéral de la noblesse hongroise. A en croire le tableau en question — en dépit des conditions de prêts extrêmement graves, des intérêts fortement

élevés (5,85 p. 100 en moyenne) et des termes de très brève échéance dont Széchenyi ne se refusait pas à se charger — les possibilités lui permettant de satisfaire à ses besoins en principaux se révélaient être extrêmement restreintes et les sources de crédits qui se trouvaient à sa disposition ne différaient point de celles de caractère féodal et accidentel ayant été en vigueur au XVIIIe siècle.

Ce que nous venons de dire ne manque pas de témoigner de l'état arriéré où se trouvaient avant 1848 les conditions de crédit en Hongrie, bien que l'on puisse supposer que l'approvisionnement en crédits de Széchenyi s'avérait être quelque peu plus favorable que la moyenne de ceux dont disposaient les grands propriétaires de l'époque.

La question qui se pose de savoir si les conditions du crédit de la majorité des grands propriétaires se trouvaient plus favorables à cette époque et la différence, si elle existait en réalité, était vraiment considérable, attend encore à être étayée par des recherches à poursuivre à cet égard. Les documents y exposés suffisent toutefois à illustrer que les expériences décourageantes acquises par Széchenyi avaient un important rôle à jouer quant à la formation de sa conception qu'il venait d'expliquer dans le *Hitel*, son premier ouvrage de grande envergure, conception d'après laquelle les difficultés éprouvées par les grands propriétaires hongrois de l'époque remontent en dernière analyse aux possibilités bien réduites sur le plan de l'acquisition des crédits.

PUSKÁS JULIANNA

A földbirtokok bérbeadása Magyarországon az 1935. évi mezőgazdasági statisztika adatai alapján

1. Az 1935. évi birtok- és üzemstatisztika¹

Magyarországon 1895-ben és 1935-ben végeztek olyan általános és részletes statisztikai adatgyűjtést, amelyeknek alapján a mezőgazdasági üzemek megoszlásáról és a haszonbérletek elterjedéséről számszerű adatokat ismerhetünk meg. A szerző „A földbérletek elterjedése Magyarországon a 19. század második felében”² c. munkájában az 1895. évi statisztikai felvétel adatai alapján kísérletet tett a földbérletek elterjedésének részletesebb elemzésére a XIX. század végén. A földbérletek történetének további vizsgálatához a XX. században a legrészletesebb adatokat az 1935. évi mezőgazdasági birtok- és üzemstatisztika nyújtja, mivel az első nagy általános statisztikai felvételt csak negyven év múltával ismételték meg. E második nagy statisztikai adatgyűjtés, a mezőgazdaság fontosabb üzemi adatainak (a gazdaságok megoszlása nagyságcsoportok, kezelési módok szerint, a gazdaságok élő és holt felszerelése stb.) számbavétele mellett, kiterjedt a birtokmegoszlás ismertetésére is.

Mezőgazdaságunk negyven év alatt megtett útját a két üzemstatisztika alapján, szám adatok tükrében pontosan értékelni azonban nem lehet, mivel a két

¹ Az 1935. évi általános mezőgazdasági összeírás eredményeit a Központi Statisztikai Hivatal a Magyar Statisztikai Közlemények új sorozatában hat kiadványban tette közzé. Ezek közül kettő, a 99. és a 102. sorszámu a földbirtokviszonyokról szól, s Magyarország első teljes földbirtokstatisztikáját nyújtja. Az előbbi törvényhatóságok és községek szerint közli az eredményeket, abban a többi község határában fekvő birtokok tehát több egységgel szerepelnek. A kötet a földbirtokviszonyokat teljes részletességgel tárja fel, külön tárgyalva összes — szabad és korlátozott — forgalmukat. A 102. sz. kötet a földbirtokmegoszlást törvényhatóságokként összevonva közli. Ebben a birtoknagyság-csoportok nagyobb részletességgel szerepelnek, tehát a községi határok által több részre osztott birtokot is egybefoglalták. A 105. sz. kötet a mezőgazdaság főbb üzemi adatait mutatja ki, törvényhatóságok és községek szerint. A több község határára kiterjedő gazdaságok azonban ebben nincsenek összevonva. E kötet tehát az 1895. évi első kötettel hasonlítható össze, de annál sok szempontból részletesebben tünteti fel az üzemi adatokat. Így pl. részletesen kimutatja, hogy a különböző nagyságú vegyes gazdaságok területéből mennyi a haszonbérlet terület stb.

A 112-es kötet közli a gazdaságok valóságos számát és területét és a többi üzemi adatot is nagyságcsoportonkénti részletezésben. Ebben éppúgy, mint az 1895. évi IV. kötetben a gazdaságoknak különböző községek határában, sőt különböző törvényhatóságok területén fekvő részei is össze vannak vonva. Itt is abban a törvényhatóságban mutatták ki a különböző törvényhatóságok területén fekvő gazdaságokat, melyben a gazdaság központja volt. A 100-as kötet az állattállományt, a gazdasági gépfelszerelést és a gyümölcsfa-állományt közli, törvényhatóságok és községek szerint.

Az 1895. évi üzemstatisztikai kötetből a közlegelők, az erdőgazdaságok, sőt egyéb területek is kimaradtak. A megfelelő 1935. évi kiadványban azonban ezek is bentfoglaltatnak az adatokban. Ez a körülmény azt eredményezte, hogy a megyékben, különösen az Alföldön, a terület jelentősen megemelkedett.

² Puskás Julianna: A földbérletek elterjedése Magyarországon a XIX. sz. második felében. Kandidátusi disszertáció kézirat 1963; A tőkés nagybérletek a XIX. századvégi Magyarországon. (Az 1895-ös mezőgazdasági statisztika adatai alapján.) Történelmi Szemle 1959. 90—103. l.

felvétel adatainak statisztikai pontosságú összehasonlítása több oknál fogva lehetetlen. Lehetetlen egyrészt azért, mert közben a trianoni béke következtében az ország területe 49,05 millió kat. holdról 16,16 millió kat. holdra csökkent, és a vármegyei, sőt a járási határokat is megbontó területváltozás miatt a két összeírás adatainak módszeres összevetése igen nagy nehézségekbe ütközik. Másrészt nem azonos módszerrel ismételték meg az adatgyűjtést. Az 1895. évi üzemmstatistikából az önálló erdőgazdaságokat és a közlegelőket még kihagyták, az 1935. évi üzemmstatistikában azok is bentfoglaltatnak.

Így vizsgálódásunk elsősorban ismét csak arra irányulhat, hogy a negyven évvel későbbi mezőgazdaság üzemi és birtokmegoszlásának, a haszonbérletek elterjedtségének állóképét vázoljuk fel. Az összehasonlításról, a fejlődés útjának megrajzolásáról azonban nem kell teljesen lemondanunk. A két üzemmstatistika adatainak általános összehasonlítására, a fenti akadályok leküzdésére ugyanis már történt kísérlet,³ amelynek eredményei — bár korlátok között — a jelen munkában hasznosíthatók. Ha kiaknázzuk és kiegészítjük eredményeit az irodalmi források adataival, a változások mennyiségileg ugyan pontosan nem mérhetők, megmutatkoznak azonban a fejlődés vagy visszaesés tendenciái.

Elenzésünk módszere ismét az, hogy az országos általános adatok fokozatos bontásán keresztül kísérjük nyomon a gazdaságok megoszlását, a bérbeadott birtokokat, az azokon alakult bérleti gazdaságokat, csak a részletes adatok ismeretése után vázoljuk fel és értékeljük a haszonbérletek elterjedését.

A lehetőségekben belül közben összevetjük az 1935. évi statisztikai adatokat a korábbi, 1925. és 1895. évi adatokkal, s így teszünk kísérletet arra, hogy az elért fejlődési szintet előzményeivel összefüggésben ábrázoljuk és értékeljük.

2. A gazdaságcsoportok aránya, átlagos nagysága]

1935-ben Magyarország mezőgazdaságában összesen 1 517 168 gazdaságot számláltak 16 033 045 kat. hold területtel. A gazdaságok száma és területe a főbb nagyságcsoportok szerint a 358. oldalon közölt arányokban oszlott meg.

A gazdaságok megoszlási arányai tehát 1935-ben is igen szélsőséges birtokmegoszlást tükröznek. Az összes gazdaságok 99,60%-a a gazdaságok területéből 61,10%-kal részesült, míg a másik oldalon a gazdaságoknak mindössze 0,60%-a rendelkezett a mezőgazdasági területnek 39,90%-ával. Bár az 1895. évi adatfelvétel óta eltelt negyven év alatt a gazdaságok számának és területének megoszlási arányai alapvetően nem változtak meg, azok módosulásai nem hagyhatók figyelmen kívül.

³ Dr. Kiss Albert: Mezőgazdaságunk fejlődése 1895–1935. Statisztikai tanulmány. Bpest. 1944. A szerző, hogy a két üzemmstatistika főbb adatainak összevetési feltételeit megteremtse, a következő módszert alkalmazta: A feldolgozási mód eltéréseit azzal igyekezett kiküszöbölni, hogy az 1935. évi területi adatokból a 102. számú birtokstatisztikai kiadványban nagyságcsoportok szerint kimutatott középbirtokossági és volt úrbéres, továbbá a községi birtokok területeit nagyságcsoportok és művelési ágak szerint, törvényhatóságokként levonta az 1935. évi üzemmstatistikai kötet megfelelő adataiból. Tíz vármegye területét nem befolyásolták az ország új határai. Ezek azonban nem elegendők ahhoz, hogy a tájegységek közti különbségek kidomborodjanak. A szerző tizenöt vármegyét vett összehasonlítás alapul: a dunántúli épen maradt négy vármegyéhez hozzákapcsolta Vas, Baranya, Zala vármegyét, az alföldi megyékhez Szabolcs vármegyét, az északi megyékhez Borsod megyét. Bár e megyék területe 1935-ben nem volt azonos az 1895. éviével, a területi változás birtokszerkezetüket lényegesen nem módosította. S mivel a változások érzékeltetése nem mennyiségi, hanem viszonyszámokkal történt, ha e megoldással minden hibalehetőséget nem is lehetett kiküszöbölni, csökken annak jelentősége, mert csak arányszámok összehasonlításáról van szó.

Gazdaságnagyságok ⁴	A gazdaságok	
	számából	összes területéből
	esett egyes nagyságcsoporthoz %-ban	
Törpegazdaságok (5 kat. holdig)	69,4	9,9
Kisgazdaságokra (5—100 kat. holdig)	30,0	50,2
Középgazdaságokra (100—1000 kat. holdig) ..	0,5	15,3
Nagygazdaságokra (1000 kat. holdon felül) ..	0,1	24,6

1895-ben a törpegazdaságok csoportjába — az adott összehasonlítási területen — még az üzemek $\frac{3}{5}$ része tartozott (58,70%) és a területből 5,6%-kal részesültek. 1935-ben pedig az összes üzemeknek már $\frac{2}{3}$ része (69,40%) törpegazdaság, s az összes terület 9,9%-a tartozott hozzájuk. A többi gazdaságcsoporthoz száma viszont csökkent. A kisgazdaságoké 40%-ról 30%-ra, a középgazdaságoké 1,0%-ról 0,5%-ra, a nagygazdaságoké 0,2%-ról 0,1%-ra. A közép- és a nagygazdaságok területe is csökkent (mégpedig 16,8%-ról 15,3%-ra és 38,1%-ról 24,6%-ra), a kisgazdaságok jelentős számbeli csökkenését pedig területi arányuk jelentős megnövekedése (39,5%-ról 50,2%-ra) kísérte.

A fenti számok tehát a gazdaságok megoszlási arányaiban a következő főbb módosulásokat tükrözik: a két statisztikai összeírás közt eltelt negyven év alatt az adott területen egyetlen gazdaságcsoporthoz, a törpegazdaságok számára, növekedett meg, mégpedig jelentős mértékben, míg az összes többi gazdaságcsoporthoz száma csökkent. Az egyes gazdaságcsoporthoz területi arányát nézve, növekedett a törpegazdaságoké, bár korántsem olyan arányban mint a számuk, viszonylag legnagyobb mértékben növekedett a kisgazdaságoké, miközben számuk kisebb lett, a középgazdaságok területi aránya oly minimálisan csökkent, hogy azt szinte változatlanoknak tekinthetjük, jelentősen kisebb lett viszont a nagygazdaságok területi részesedése.

Ország részeként a gazdaságok megoszlásának arányai a következő különbségeket mutatják:

Országrészek ⁵	A gazdaságok							
	számából				összes területéből			
	esett a							
	törpe-	kis-	közép-	nagy-	törpe-	kis-	közép-	nagy-
	birtokokra							
Dunántúl	64,2	35,3	0,4	0,1	9,2	45,5	11,6	33,7
Alföld	72,3	27,1	0,6	0,1	10,2	56,0	18,4	15,4
Észak	73,5	25,9	0,5	0,1	11,2	44,3	16,8	27,7

⁴ A gazdaságnagyságoknak e csoportosítását korántsem tartjuk elfogadhatónak az üzemnagyságok meghatározása céljából. E csoportosítások átvételére a statisztikai adatgyűjtés korlátai kényszerítenek bennünket.

⁵ A statisztika az 1935. évi adatgyűjtés során az országot három tájegységre osztotta: 1. Dunántúl, 2. Alföld, 3. Észak.

A törpe üzemek (5 kat. holdon aluliak) mindkét statisztikai felvétel idején a Dunántúlon voltak a leggyengébben és Északon a legerősebben képviselve. Az eltelt időszak alatt azonban a törpe üzemek szaporodása, azaz a birtokok szétforgácsolódása az Alföldön volt a legnagyobb mérvű. (Az Alföldön 59,9⁰/₀-ról 72,2⁰/₀-ra, a Dunántúlon 57,1⁰/₀-ról 64,2⁰/₀-ra, Északon pedig 61,8⁰/₀-ról 73,5⁰/₀-ra emelkedett a törpe üzemek száma.)

A kisüzemek (5—100 kat. hold) számaránya a Dunántúlon, területi aránya pedig az Alföldön a legmagasabb. Az alföldi kisüzemek átlagnagysága ugyanis nagyobb volt mint a dunántúliaké. A kisüzemek számaránya 1895 óta mindhárom tájegységben csökkent, területi arányuk viszont növekedett, még pedig ugyan-csak az Alföldön a legnagyobb mértékben (+ 14,6⁰/₀-kal, a Dunántúlon + 6,7⁰/₀-kal, Északon + 10⁰/₀-kal).

A középgazdaságok (100—1000 kat. hold) számarányát tekintve mindkét időpontban az Alföld állott első helyen, ahol a 100 kat. holdat csak csekély mértékben meghaladó nagy parasztbirtokok is növelték e kategória arányát. Legkedvezőtlenebb a középgazdaságok számaránya viszont a Dunántúlon. 1895 óta a közép gazdaságok számaránya mindhárom országrészben csökkent, területi részesedésük azonban a Dunántúlon emelkedett (+ 1,2⁰/₀-kal). Az Alföldön és Északon csökkent (—9, illetve —3,6⁰/₀-kal).

A nagygazdaságok (1000 kat. holdon felül) részesedési aránya 1935-ben is a Dunántúlon volt a legmagasabb, az Alföldön pedig a legalacsonyabb. 1895 óta mind számban, mind területben csökkent a nagygazdaságok aránya mindhárom tájegységben, legnagyobb arányban azonban az Alföldön. (—15,7⁰/₀-kal, Északon —11,8⁰/₀-kal, a Dunántúlon —10,9⁰/₀-kal). Így 1935-ben a nagygazdaságok területi részesedése a Dunántúlon már több mint kétszer akkora, mint az Alföldön.

A gazdaságok megoszlása nemcsak az országrészekben, hanem az egyes törvényhatóságokban is nagy különbségeket mutat.

E törvényhatóságok sorrendje a gazdaságcsoportok megoszlási arányai alapján a következő.

A gazdaságok összes számából % -ban esett:

I. a törpe gazdaságokra (5 kat. holdig)

Pest vm.	77,2 ⁰ / ₀
Heves vm.	75,3 ⁰ / ₀
Fejér vm.	75,1 ⁰ / ₀
Borsod vm.	71,5 ⁰ / ₀
Hajdú vm.	70,7 ⁰ / ₀
Békés vm.	70,4 ⁰ / ₀
Szabolcs vm.	69,9 ⁰ / ₀
Zala vm.	69,2 ⁰ / ₀
Csongrád vm.	64,6 ⁰ / ₀
Jász—Nagykun—Szolnok vm.	64,5 ⁰ / ₀
Tolna vm.	63,2 ⁰ / ₀
Somogy vm.	62,7 ⁰ / ₀
Veszprém vm.	60,1 ⁰ / ₀
Baranya vm.	58,0 ⁰ / ₀
Vas vm.	56,8 ⁰ / ₀
Országos átlag (1—15 vármegyék összességében)	69,4 ⁰ / ₀

II. a kisgazdaságokra (5—100 kat. h.)

Vas vm.	42,60/0
Baranya vm.	41,60/0
Veszprém vm.	39,20/0
Somogy vm.	36,80/0
Tolna vm.	36,40/0
Csongrád vm.	34,80/0
Somogy vm.	34,40/0
Zala vm.	30,40/0
Szabolcs vm.	29,20/0
Békés vm.	29,10/0
Hajdú vm.	28,60/0
Borsod vm.	28,00/0
Fejér vm.	24,30/0
Heves vm.	24,20/0
Pest vm.	22,10/0
Országos átlag	30,00/0

III. a középgazdaságokra (100—1000 kat. h.)

Jász—Nagykun—Szolnok vm.	1,00/0
Szabolcs vm.	0,80/0
Hajdú vm.	0,70/0
Csongrád vm.	0,60/0
Pest vm.	0,50/0
Vas vm.	0,50/0
Veszprém vm.	0,50/0
Borsod vm.	0,50/0
Békés vm.	0,40/0
Heves vm.	0,40/0
Fejér vm.	0,40/0
Baranya vm.	0,30/0
Somogy vm.	0,30/0
Tolna vm.	0,30/0
Zala vm.	0,30/0
Országos átlag:..	0,50/0

IV. a nagygazdaságokra 0/0-ban (1000 kat. holdon felüliekre)

Fejér vm.	0,20/0
Somogy vm.	0,20/0
Veszprém vm.	0,20/0
Borsod vm.	0,10/0
Heves vm.	0,10/0
Szabolcs vm.	0,10/0
Pest vm.	0,10/0
Somogy vm.	0,10/0
Békés vm.	0,10/0
Tolna vm.	0,10/0
Zala vm.	0,10/0
Vas vm.	0,10/0
Baranya vm.	0,10/0
Csongrád vm.	0,00/0
Hajdú vm.	0,00/0
Országos átlag	0,10/0

A gazdaságok megoszlása tehát az egyes országrészekben belül is nagyon különböző volt. A legtöbb törpegazdaság található a gazdaságok sorában Pest, Heves és Fejér megyében, a legtöbb kisgazdaság Vas, Baranya, Veszprém megyében, a legtöbb középgazdaság Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs és Hajdú megyében, és a legtöbb nagygazdaság Fejér, Somogy és Veszprém megyében.

A törvényhatóságok sorrendje nem azonos, ha a gazdaságcsoportok számarányát vagy ha azok területi arányát vizsgáljuk. Különösen a törpe- és a kisgazdaságoknál mutatkoznak nagyobb eltérések. Ezeknek az eltéréseknek a magyarázata, hogy e kategóriák ugyancsak különböző rétegű, illetve nagyságú gazdaságokat foglaltak magukban, s ez befolyásolta a területi részesedést. Erre utalnak azok az eltérések, amelyek a gazdaságok átlagterületeiben országrészenként és törvényhatóságokként megvoltak.

Országrészek	Egy-egy gazdaság átlagos területe a			
	törpe-	kis-	közép-	nagy-
	gazdaságokban kat. holdakban			
Dunántúl	1,6	14,3	374,4	2787,6
Alföld	1,2	19,6	239,0	2545,2
Észak	1,3	14,7	308,0	2720,2

A törpegazdaságok átlagterülete legmagasabb a Dunántúlon és legalacsonyabb az Alföldön volt. A kisgazdaságok legmagasabb átlagterületével az Alföld emelkedik ki, a közép- és a nagygazdaságok legmagasabb átlagterületével viszont a Dunántúl. Megállapítható viszont általában, hogy a törpe-, kis- és középgazdaságok csoportjában egyaránt az alsó határhoz esik közelebb a csoporthoz tartozó gazdaságok zömének területe.

Egy-egy törpegazdaság átlagos területe kat. holdban

Országrészek	1895	1935
Dunántúl	1,7	1,6
Alföld	1,4	1,2
Észak	1,5	1,3

A törpegazdaságok átlagterülete mindhárom országrészben csökkent. Tovább fokozódott tehát a gazdaságok nagy többségét kitevő életképtelen gazdaságok aprózódása. Az országrészek között egy-egy gazdaság átlagterületében 1935-ben is hasonló eltérések mutatkoznak, mint 1895-ben. A törpegazdaság átlagterülete 1895-ben és 1935-ben is a Dunántúlon a legnagyobb és az Alföldön a legkisebb.

Az eltelt negyven év alatt a kisgazdaságok átlagterülete is csökkent, ha nem is olyan általánosan mint a törpegazdaságoké. Elsősorban az Alföldön lett kisebb az átlagterületük, valamelyest a Dunántúlon is és csupán Északon emelkedett alig figyelemreméltóan.

Egy-egy kúsgazdaság átlagos területe kat. holdban

Országgrészek	1895	1935	Növekedés + csökkenés - %-ban
Dunántúl	14,3	13,9	— 2,8
Alföld	19,6	17,6	— 10,2
Észak	14,7	14,9	+ 1,4
Összesen	16,4	15,7	— 1,3

A tájak közti különbségek aránya, ha módosult is, lényegesen nem változott. A legnagyobb parasztgazdaságok mindkét időszakban az Alföldön találhatók, a legkisebbek pedig a Dunántúlon.

Egy-esy közép gazdaság átlagos területe kat. holdban

Országgrészek	1895	1935	Növekedés + csökkenés - %-ban
Dunántúl	351,4	347,4	— 1,1
Alföld	264,0	239,0	— 9,5
Észak	332,8	308,0	— 7,5
Összesen	291,5	274,0	— 6,0

A közép gazdaságok átlagterülete az eltelt negyven év alatt általában ugyan-csak csökkent, azonban leginkább az Alföldön és az ország északi vidékén, míg a Dunántúlon csak elenyészően. A Dunántúlon a közép gazdaságok nem forgácso-lódtak szét úgy, mint az Alföldön. Ennek oka valószínűleg az, hogy a dunántúli közép gazdaságok jórésze nem az úgynevezett dzsentri középbirtokból képződött, hanem gyakran a nagybirtok önálló üzemegységei kerültek e gazdaság csoportba, sokszor éppen a bérbeadott birtokrészekben alakult gazdaságok.

Egy-egy nagy gazdaság átlagos területe kat. holdban

Országgrészek	1895	1935	Növekedés + csökkenés - %-ban
Dunántúl	3111,0	2787,6	— 10,4
Alföld	2733,6	2545,2	— 6,9
Észak	2680,7	2720,2	+ 1,1

A nagy gazdaságok átlagterületének csökkenése országgrészenként már nem volt általános. Egy-egy nagy gazdaság átlagterülete legnagyobb arányban a Dunán-túlon csökkent (— 10,4). Jelentősen megkisebbedett az átlagterületük az Alföl-dön is (— 6,9%-kal), de már korántsem olyan mértékben mint a Dunántúlon. Az ország északi részein pedig negyven év múltán egy-egy nagy gazdaság átlag-területe nem csökkenést, hanem növekedést (+ 1,1%) mutat.

A gazdaságok megoszlása 1935-ben s azoknak összehasonlítása — a korlátozott lehetőségek között — az 1895. évi adatokkal, az alábbi megállapításokat teszi lehetővé:

1. A mezőgazdasági üzemek megoszlása Magyarországon 1935-ben is szélsőséges birtokviszonyokat tükröz. Még mindig a mezőgazdasági terület jelentékeny része tartozott a 100 kat holdon felüli gazdaságok csoportjához. A birtokviszonyokra tehát 1935-ben is a nagybirtok uralma volt a jellemző. A XIX. század vége óta az üzemek megoszlási struktúrája alapvetően nem változott meg. A gazdaságcsoportok részesedési arányai azonban az összes gazdaságok számából és területéből figyelemre méltóan módosultak. Jelentősen megnövekedett a törpegazdaságok száma, kisebb mértékben területük. Az életképtelen üzemnagyságok szaporodtak tehát leginkább. Farkas Árpád számításai szerint Magyarországon az 1930-as években életképes üzemnagyság a legelőgazdálkodási forma mellett 20—22 kat, holdat; gabonagazdálkodás esetén 18—20 kat. holdat, a váltógazdaságnál 15—18 kat. holdat igényelt.⁶ Csökkent a kisgazdaságok számaránya, ugyancsak jelentősen megnövekedett a területük. Általában a 100 kat, holdon aluli gazdaságokra az összes területnek nagyobb $\%$ -a jutott, mint 1895-ben, a közép- és nagygazdaságok területi részesedése viszont csökkent.

A gazdaságoknak ez az átrétegződése — a gazdaságok csoportosításának hiányosságai ellenére is — tükrözik a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének egyik sajátos mozzanatát. Egyik oldalról jelzik a parasztság felbomlásának előrehaladását, a legalsó kategóriák növekedésén, gazdaságok aprózódásán és a nagyobb paraszti gazdaságok területének koncentrációs folyamatán keresztül, másik oldalról jelzik azt, hogy a parasztságon belüli átrétegződés, a proletarizálódás előrehaladásával növekszik az egész parasztság birtokában levő földterület. A nagybirtok gyűrűjébe szorult parasztság földéhsége tehát akár törpebirtokok, akár gazdagparaszthirtokok formájában, tördelgette a nagybirtok széleit. Ha törekvésük szívósságára és az érte fizetett árra gondolunk, az eredmény még mindig elég soványnak értékelhető.

A nagygazdaságok területének csökkenése tükrözi a feudális eredetű hatalmas nagybirtokok kapitalizálódásának előrehaladását is. A külterjes gazdálkodásból a belterjesebb gazdálkodás irányába való fejlődés előrehaladásával a feudális eredetű hatalmas birtokok területének csökkenése általános tendenciaként mutatkozik meg Európa mindazon országában, ahol a kapitalista termelési viszonyok nem törték szét a feudális nagybirtokrendszert.

A gazdaságok megoszlásának módosulásai, a nagygazdaságok területének a jelentős visszaesése azonban nemcsak ezt a folyamatot tükrözi. A nagygazdaságok területének csökkenése ugyanis nem jelentett minden esetben a birtokmegoszlásban is módosulást, tulajdonváltást.

Egy-egy nagybirtokon kisebb területen önálló üzemek alakultak pl. haszonbérletek formájában, s már így alacsonyabb gazdaságkategóriába kerültek.

Hogy a korábbi nagygazdaságok egy része ilyen formán került a középzüzmek kategóriájába, arra következtetni enged az is, hogy a XIX. század vége óta a középzüzmek területi részesedése lényegében változatlan, miközben az irodalom a középbirtok pusztulásának korszakaként jellemzi ezt az időszakot.

S ha a gazdaságok átrétegződésének általános tendenciáját fel is ismerhetjük, a folyamat bonyolultabban haladt a valóságban. A statisztika adataival

⁶ Farkas Árpád: Életképes üzemnagyságok a magyar mezőgazdaságban. Bpest. 1938. 15—16. l.

kimutatható rétegződési módosulások eredői sokfélék, a számok több irányú mozgást takarnak. S végül nem feldkezhethünk meg arról, hogy a gazdaságok megoszlása sohasem azonosítható a birtokmegoszlással, ha azt és annak változásait jelzik is, nem biztos, hogy a gazdaságok megoszlásai arányainak módosulásai egyben és egészében a birtokmegoszlás módosulásait is jelentik. Az 1935. évi üzemi statisztika mellett birtokstatisztikát is készítettek, s így legalább egyszer módunk van a gazdaságok megoszlását a birtokmegoszlással összevetni.

1935-ben

Birtokkategóriák	A birtokok		A gazdaságok	
	száma	területe kat. h.	száma	területe kat. h.
1 kh-on szántóföld nélkül	335 883	86 183	330 178	83 260
1 kh-on alul szántófölddel	292 548	150 234	227 912	115 034
1—5 kh. szántóföld nélkül	27 273	51 379	27 438	52 431
1—5 kh. szántófölddel	529 079	1 343 450	456 992	1 172 578
5—10 kh.	204 471	1 477 376	198 645	1 433 510
10—20 „	144 186	2 025 946	160 339	2 266 451
20—50 „	73 663	2 172 300	86 464	2 548 457
50—100 „	15 240	1 036 162	16 327	1 102 136
100—200 „	5 792	805 164	5 861	812 019
200—500 „	3 840	1 180 551	3 879	1 207 897
500—1000 „	1 362	944 250	1 612	1 132 501
1000-en felül.	1 070	4 308 849	1 517	4 106 771
	1 634 407	16 081 844	1 517 168	16 033 045

10 kat. holdig a gazdaságok száma kevesebb mint a birtokok száma, 10 kat. holdtól nagyobb területeknél pedig a gazdaságok száma több mint a birtokoké. A gazdaságok és a birtokok száma és területe között a legnagyobb eltérés az 1000 kat. holdon felül mutatkozik, ahol az 1070 birtokra 4 808 849 kat. hold terület esik, egy birtokra átlagban 44942 kat. hold, míg ugyanebben a kategóriában az 1517 gazdaságra 4 106 771 kat. hold, azaz egy gazdaságra átlagban márcsak 2707,1 kat. hold terület jutott. Most mutatkozik meg, hogy a gazdaságok megoszlása, ha tükrözi is a birtokmegoszlást, mennyire nem azonosítható azzal. Magyarországon a birtokmegoszlás még szélsőségesebb volt, mint azt a gazdaságok megoszlása tükrözi.

3. A haszonbérbeadás mértéke az egyes birtokkategóriákban és a birtok jellege szerint

Az 1895. évi statisztikai adatgyűjtés a mezőgazdasági üzemekre, a „gazdaságokra” terjedt ki. Így csak arra vonatkozóan nyújt tájékoztatást, hogy mennyi a haszonbérleti üzemek összes területe, hogyan oszlik az meg a különböző nagyságú bér gazdaságok között, s milyen a haszonbérleti üzemek felszerelése stb. Birtok-statisztikát nem közöl, ezért ez időből csak közvetett úton és részleges ismereteket szerezhethünk arról, hogy az egyes birtokkategóriák milyen mértékben adtak bérbe területükből, és különböző nagyságú bér gazdaságok milyen birtokkategóriák bérbe adott területein alakultak. Az 1925. évi gazdacímár statisztikai

adatai is csak a 100 kat. holdon felüli birtokok bérbeadási tevékenységének a vizsgálatára nyújtanak lehetőséget.

Az 1935. évi birtokstatisztikában található először olyan adatgyűjtés, amely a haszonbérletekre vonatkozó adatokat mind a bérbeadó, mind a bérbevevő oldaláról egyaránt tudakolta. Így először van mód arra, hogy az ország területére kiterjesztve pontos képet nyerjünk arról, hogy a különböző nagyságú birtokok mennyit adtak haszonbérbe területükből, s azokon milyen nagyságú gazdaságok, illetve üzemek keletkeztek.

Az 1935. évi statisztikában a haszonbérbeadott birtokok megkülönböztetése a birtoklás jogcíme alapján pedig lehetővé teszi annak a megismerését is, hogy a különböző birtokkategóriákon belül elsősorban milyen jellegű birtokok éltek a haszonbérbeadás lehetőségével és ezen keresztül újabb adatokat kapunk arra vonatkozóan, hogy a haszonbérleti gazdálkodás hogyan illeszkedett be a porosz úton kapitalizálódó magyar mezőgazdaság rendszerébe. Az általános gazdasági és birtokmegoszlás ismertetése után tehát vizsgálatunkat azzal folytatjuk, hogy ismertetjük a haszonbérbe adott birtokokat.

1935-ben Magyarországon az 1,6 millió földbirtokos közül 144 ezer, azaz a birtokosoknak 8,9%-a adta birtokát teljesen vagy részben haszonbérbe. A haszonbérbe adott földbirtokok az összes földbirtoknak (16,1 mill. kh.) 17,4%-át (2,8 mill. kh-at) jelentették. Hogy sok vagy kevés a haszonbérbeadóknak ez a száma, azt ezekből az általános adatokból ugyancsak nem lehet megállapítani. A haszonbérbeadás oldaláról is az általános és országos adatoknak csak fokról-fokra bonthatásán ismerhetjük meg a bérbeadás tényleges mértékét és gyakoriságát, azaz, ha az adatokat külön-külön tanulmányozzuk a birtoknagyság-csoportokat, a birtokok jellege szerint, valamint országrészenként és törvényhatóságokként.

Az összes, valamint az egészben vagy részben haszonbérbe adott földbirtokok száma és területe birtoknagyság-csoportok szerint:

Földbirtok				A földbirtok területe		
	összes száma	a haszonbérbe adottak száma	%	összes	a haszonbérbe adott	%
				1000 kat. hold		
5 kh. kisebb szántóföld nélkül	363 156	18 754	5,2	138	7	5,1
5 kh. szántófölddel	821 627	65 116	7,9	1 494	118	7,9
5— 20 kh-as	348 657	38 754	11,1	3 503	336	9,6
20— 50 „	72 663	12 958	17,6	2 172	311	14,3
50— 100 „	15 240	4 601	30,2	1 036	220	21,2
100— 300 „	7 918	2 801	35,4	1 322	294	22,2
300—1000 „	3 076	1 110	36,1	1 608	334	20,8
1000—3000 „	768	351	45,7	1 251	302	24,1
3000-en felül.....	302	208	68,9	3 558	876	24,6
	1 634 407	144 652	8,9	16 082	2 798	17,6

Az egészben, vagy részben haszonbérbe adott földbirtokok száma 144 652, amelyeknek túlnyomó többsége (140 182) a 100 kat. holdon aluli birtokokból került ki. A középbirtokokból (100—1000 kat. hold) 3 911, az 1000 kat. holdon felüli birtokokból pedig 559 volt haszonbérben. A haszonbérbe adott földbirtokok viszonylagos száma annál nagyobb, minél nagyobb birtoknagyság-csoportokról

van szó. A kisbirtoknak csak 8,4⁰/₀-a, a szántóföld 12,7⁰/₀-a, a középbirtoknak már 32,7⁰/₀-a, a szántóföld 33,9⁰/₀-a, a nagybirtoknak pedig 44,1⁰/₀-a, a szántóföld 44,7⁰/₀-a volt haszonbérbe adva. A leggyakoribb volt tehát a haszonbérbeadás a nagybirtoknál. A közel 2,8 millió kat. hold haszonbérbe adott területből majdnem 1,2 millió kat. hold tartozott a nagybirtokhoz, valamivel több mint 600 ezer kat. hold a középbirtokhoz, a kisbirtokhoz kb. 992 ezer kat. hold. A 100 kat. holdon aluli birtokcsoportokban a haszonbérelt területnek több mint felét az 50—100 kat. holdas birtokkategóriák adták, a 20 kat. holdon aluli birtokkategóriák haszonbérbe adott területe mindössze 461 000 kat. holdra terjedt.

A birtokok jellege szerint a haszonbérbeadás mértéke a következő volt:

A szabad és kötött forgalmú haszonbérbeadott

Birtoknagyság- csoport	Szabadforgalmú földbirtok		
	összes szám	haszonbérbeadottak száma	%
	területe 1000 kat. holdban		
1. 5 kat. h.-nál kisebb szántóföld nélkül	360 099	18 364	5,1
2. Szántófölddel	819 220	64 322	7,1
3. 5— 20 kat. holdas	345 016	37 330	10,8
4. 20— 50 „ „	70 608	11 538	16,3
5. 50— 100 „ „	12 408	3 298	26,6
100— 300 „ „	4 975	1 597	32,1
300—1000 „ „	1 893	648	34,2
1000—3000 „ „	541	220	40,7
3000 felül	164	91	55,5
	1 614 924	137 408	8,5
Ebből kisbirtok	1 607 351	134 852	8,4
Középbirtok	6 868	2 245	32,7
Nagybirtok	705	311	44,1

A haszonbérbeadás tehát elsősorban a korlátolt földbirtokon terjedt el. A korlátolt forgalmú birtokok összes területe 4 360 622 kat. hold volt, az összes területnek 27,1⁰/₀-a. A 2 798 477 kat. hold haszonbérbeadott területből 961 200 kat. hold az összes bérbeadott területnek 34,61⁰/₀-a, a korlátolt forgalmú birtokhoz tartozott. A haszonbérbe adott birtokok számának aránya pl. 50—100 kh. birtokkategóriákban a szabadforgalmú birtokoknak 26,6⁰/₀-a, a korlátolt forgalmú birtokoknak már 46⁰/₀-a. A 100—300 kh. birtokkategóriában még a szabadforgalmú birtokoknál 32,1⁰/₀, a korlátolt forgalomnál 40,9⁰/₀. A 300—1000 kh. birtokkategóriában szabadforgalmú birtokoknak 34,2⁰/₀, korlátolt forgalmúak 39,1⁰/₀. Az 1000—3000 kh. birtokkategóriában a szabadforgalmú birtokoknál 40,7⁰/₀, a korlátolt forgalomnál 57,7⁰/₀, a 3000 kh.-on felüli birtokkategóriában szabadforgalmú birtokoknak 55,5⁰/₀-a a korlátolt forgalmú birtokoknak pedig már 84⁰/₀-a volt részben vagy egészben haszonbérbe adva. Vagyis a szabadforgalmú kisbirtokoknak 8,4⁰/₀, a korlátolt forgalmúaknak 35,6⁰/₀ a szabadforgalmú középbirtoknak 32,7⁰/₀, a korlátolt forgalmúaknak 40,4⁰/₀, a szabadforgalmú nagybirtoknak 44,1⁰/₀-a, a korlátolt forgalmúaknak 67,9⁰/₀-a volt részben vagy egészben

haszonbérbe adva. A haszonbérbeadás gyakoriságával tehát az első helyen a korlátolt forgalmú nagybirtokok állottak.

Az egyes birtokcsoportok összes területéhez viszonyítva a bérbeadott földeket, a különbség a korlátolt és a szabadforgalmú birtokok között már nem olyan szembeszökő. Az egyes birtokcsoportokban a területnek viszonylag még nagyobb részét adták bérbe a szabadforgalmú birtokokon.

A haszonbérbe adott terület aránya ugyanis a szabadforgalmú középbirtoknál 29,94% a korlátolt forgalmúaknál 22,70%, a szabadforgalmú nagybirtoknál 23,20%, s a korlátolt forgalmú nagybirtoknál is csak 25,40%-ra emelkedik fel. Ezt magyarázza viszont többek között az, hogy a korlátoltforgalmú birtokokhoz

földbirtokok száma és területe

Korlátolt forg. földbirtok			Szabadforg. földbirtok			Korlátolt forg. földbirtok		
összes szám	haszonbérbe adottak sz.	%	összes	haszonbérbe adottak sz.	%	összes	haszonbérbe adottak sz.	%
területe 1000 kat. holdban								
3 057	390	12,8	134	6	4,5	4	0,5	12,5
2 407	793	32,9	1 489	117	7,9	5	15	30,0
3 641	1424	39,1	3 461	323	9,3	42	13	30,1
3 055	1420	46,5	2 067	283	13,7	105	28	26,7
2 832	1303	46,0	834	176	21,1	202	44	21,0
2 943	1204	40,9	812	224	27,6	510	70	13,7
1 183	462	39,1	991	261	26,3	617	73	11,8
227	131	57,7	879	218	25,0	378	84	22,2
138	117	84,8	1 060	229	21,6	2498	647	25,9
19 483	7244	37,2	11 721	1837	15,7	4361	961	22,0
14 992	5330	35,6	7 985	905	11,3	358	87	24,3
4 126	1666	40,4	1 803	485	26,9	1127	143	12,7
365	248	67,9	1 933	447	23,2	2876	731	25,4

tartozó területek jelentős részét alkották az erdők és más olyan művelési ágakhoz tartozó földek, amelyek a legritkábban képezték a bérlet tárgyát, s ezért nem szökken fel a bérbeadás gyakorisága mellett sem a bérbeadott területek aránya összes területükhöz viszonyítva.

A korlátolt forgalmú birtokok közül a legnagyobb területtel a hitbizományok, a községek és városok, valamint a róm. kat. egyház rendelkezett. Ennek megfelelően a haszonbérbe adott területek nagyobb része is e birtokcsoportokból került ki kat. holdakban. A bérbeadás mértéke azonban az egyes korlátolt forgalmú birtokoknál rendkívül különböző mértékű volt. Megállapítható, hogy birtokukat legnagyobb arányban a kisebb egyházak és alapítványok adták bérbe, míg a legnagyobb korlátolt forgalmú birtokok hasznélvezői a bérbeadás mellett saját gazdálkodásra is berendezkedtek.

A haszonbérbeadás gyakorisága s mértéke viszonylag legnagyobb 1935-ben is az Alföldön volt, ahol a haszonbérbe adott földbirtokok az összes földbirtokoknak a 100%-ra, a haszonbérbe adott terület pedig az összes földterületnek a

Az összes és a haszonbérbeadott terület a korlátozott forgalmú földbirtokok jogcíme szerint

A korlátozott forgalmú birtokok jogcím szerint	Összes területük	Szántóföldjük	Haszonbérbe adott területük	% -ban
	kat. holdban			
Hitbizományi földbirtok	821 747	311 157	238 832	29,16
Községi, városi és törvényhatósági föld-birtok	828 283	186 561	201 957	24,38
Róm. kat. egyházi és iskolai földbirtok ..	862 704	348 322	170 098	19,82
Köz- és magánalapítványi földbirtok ...	262 111	117 680	156 370	59,66
Református egyházi és iskolai földbirtok	102 755	78 491	57 480	55,94
Hitelintézeti földbirtokok	88 343	49 058	52 254	59,15
Egyéb részvénytársasági, egyesületi, tár-sulati stb. földbirtok	126 912	32 055	18 614	14,66
Kínestári földbirtok	266 590	66 391	17 421	6,53
Közbirtokossági és volt úrbéres föld-birtok	917 568	33 788	12 951	1,43
Vitézi telkek	33 003	28 604	11 895	36,04
Ág. hitv. ev. egyházi és iskolai földbirto-kok	21 055	15 858	11 071	52,58
Görögkeleti egyházi és iskolai földbirto-kok	3 711	3 154	2 736	73,73
Állami, községi, társulati és magán-iskolai földbirt.	9 754	6 284	2 761	28,31
Izraelita hitközségi és iskolai földbirtok ..	1 194	700	613	51,34
Unitárius egyh. és isk. földbirtokok	302	254	295	97,68
Összesen:	4 360 622	1 288 077	961 200	22,04

21⁰/₀-ra terjedt ki. Ugyanakkor a Dunántúlon ezek az arányok 9,5⁰/₀, illetve 15,3⁰/₀ voltak, az Északi Dombosvidéken pedig már mindössze 5,9⁰/₀, illetve 12,1⁰/₀. A bérbeadott földek arányában az 1895 évi összeírás óta növekedett a különbség az Alföld javára.

A haszonbérbeadás gyakorisága és mértéke viszonylag legnagyobb 1935-ben is az Alföldön volt, ahol a haszonbérbe adott földbirtokok az összes földbirtokoknak a 10⁰/₀-ra, a haszonbérbe adott terület pedig az összes földterületnek a 21⁰/₀-ra terjedt ki. Ugyanakkor a Dunántúlon ezek az arányok 9,5⁰/₀, illetve 15,3⁰/₀ voltak, az Északi Dombosvidéken pedig már mindössze 5,9⁰/₀, illetve 12,1⁰/₀. A bérbeadott földek arányában az 1895 évi összeírás óta növekedett a különbség az Alföld javára.

A haszonbérbeadásban az alföldi vármegyék vezettek. A legnagyobb arányban adták haszonbérbe a birtokokat Hajdú és Szolnok vármegyében, a haszonbérbe adott terület mindkét vármegyében meghaladta az összes területnek egy negyedrészt (27,0 illetve 26,6⁰/₀).

Az összes, valamint az egészben vagy részben haszonbérbe adott földbirtokok száma és területe országrészek és birtokcsoportok szerint

	A haszonbérbe adott birtokok	
	száma	területe
	‰-ban	
a) Összes		
Dunántúl	9,5	15,3
Alföld	10,0	21,0
Észak	5,9	12,1
b) Kisbirtok (100 kh-ig)		
Dunántúl	9,3	9,1
Alföld	9,7	15,5
Észak	5,6	7,1
c) Középbirtok (100—1000 kh)		
Dunántúl	37,4	19,1
Alföld	38,7	26,2
Észak	30,5	18,1
d) Nagybirtok (1000 kh-on felül)		
Dunántúl	50,1	22,2
Alföld	53,3	29,6
Észak	45,1	14,7

Legkevésbé terjed el viszont a bérbeadás Zala (5,8‰), Abaúj-Torna (10,2‰) és Baranya (10,8‰) vármegyében.

Birtokcsoportok szerint vizsgálva a haszonbérbeadás elterjedtségét, meglepő, hogy az Alföldön a nagybirtokot is nagyobb mértékben adták haszonbérbe, mint Dunántúlon, a nagybirtok hazájában. Feltűnően kiemelkedik az Alföld a kisbirtok (a 100 kat. holdon aluli) haszonbérbeadásának gyakoriságával. Békésben a 100 kat. holdon aluli birtokcsoport területéből 22‰-ot, Hajdúban 21,9‰-ot, Jász-Nagykun-Szolnok vármegyében 20,9‰-ot, Csanád-Arad-Torontál vármegyében pedig 20‰-ot adtak haszonbérbe. Az egyes nagyhatárú alföldi városokban a kisbirtok haszonbérbe adott területének aránya még a megyei átlagokat is jóval meghaladta. Az említett megyékben a 100 kat. holdon aluli birtokok csoportjának részesedése az összes területből is jóval magasabb, mint az ország más vidékein, tehát ez egyik magyarázata lehet e gazdaságcsoport nagyobb haszonbérbeadási arányainak. Csak a birtokmegoszlással magyarázni azonban a haszonbérbeadás viszonylagos súlyát e birtokkategóriában azonban nem lehet, mint ezt a dunántúli adatok is tükrözik. A Dunántúlon a kisbirtok területéből legkevésébbet adták haszonbérbe Zala, Somogy és Baranya vármegyékben. Zalában és Somogyban a kisbirtok részesedése az összes területből is lényegesen kisebb volt, mint az Alföldön; Baranyában viszont a jómódú kisbirtokosság aránya megközelítette az Alföldét, s ennek ellenére a haszonbérbeadás gyakoriságában attól jóval elmaradt.

Az Alföldön a kisbirtok haszonbérbe adásának az országos átlagnál jóval nagyobb mértékét a birtokmegoszlás mellett egyéb feltételek is előidézték. E vidékek történelmi fejlődése, ezzel kapcsolatban a hagyományok, szokások, települési

A földbirtok haszonbérbe adott területe az összes terület %-ában törvényhatóságok szerint

	Az összes földbirtok haszonb. terület	100 k. holdon alul	100—1000 kat. h.	1000 k.h.-on felüli
		földbirtok haszonbérbe adott területe a hasonló összes területek %-ában		
1. Dunántúl				
Győr-Moson-Pozsony vm.	22,3	17,4	31,2	25,5
Sopron vm.	21,9	18,4	28,4	25,0
Fejér vm. (Székesfehérvár is).....	20,4	13,4	20,1	26,6
Tolna vm.	17,5	8,0	18,4	37,9
Somogy vm.	16,3	5,6	12,1	27,7
Komárom és Esztergom vm.	14,9	14,5	28,7	10,5
Vas vm.....	14,4	10,0	31,5	15,0
Baranya vm.	10,8	5,1	13,0	23,6
Zala vm.	5,9	2,7	9,1	9,1
	15,3	9,2	19,1	22,6
2. Alföld				
Hajdú vm.	27,0	21,9	33,0	32,2
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	26,6	20,9	32,0	41,0
Bihar vm.	23,1	12,6	31,0	37,2
Békés vm.	22,3	22,2	29,8	18,1
Csongrád vm.	20,9	16,0	20,2	31,4
Bács-Bodrog vm. (Baja).....	20,9	11,6	18,0	50,8
Csanád-Arad-Torontál vm.	19,7	20,2	20,5	10,0
Szabolcs-Ung vm.	17,7	9,1	26,7	22,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	16,1	10,7	21,9	24,4
Szatmár-Ugocsa-Bereg vm.	13,2	7,7	19,1	20,8
	21,0	15,4	26,2	29,6
3. Észak				
Zemplén vm.	14,9	8,1	23,3	18,4
Heves vm.	12,2	7,3	20,4	13,4
Borsod-Gömör-Kishont vm.	11,8	7,4	13,4	18,2
Nógrád és Hont vm.	11,6	5,3	19,9	12,2
Abaúj-Torna vm.....	10,2	8,0	17,1	7,1
	12,1	7,1	18,3	14,6
4. Törvényhatósági városok				
Debrecen	37,1	45,8	39,0	30,7
Szeged	33,7	2,9	9,8	70,5
Kecskemét	28,7	21,6	35,7	38,5
Hódmezővásárhely	28,2	27,9	29,1	29,1
Magyarország összesen	17,4	11,9	22,4	24,0

forma mind-mind ugyancsak közrejátszott a kisbirtok bérbeadásának növeléséhez. A bérbeadás e vidékeken a 20—200 kat. holdas gazdaságokban volt a leggyakoribb, tehát a módosabb parasztgazdák adták szívesebben bérbe földjüket,

A 100 kat. holdon aluli földbirtokok haszonbérbe adott területe

		A 0—5	5—10	10—20	20—50	50—100
	Általában a 100 kat. holdon aluli	kat. holdas kisbirtokok haszonbérbe adott területe a hasonló összes terület %-ában				
<i>I. Dunántúl</i>						
Sopron vm. (Sopron város is)	18,4	16,9	15,2	14,6	21,1	36,7
Győr-Moson-Pozsony vm. ...	17,4	14,3	15,5	15,8	17,7	24,0
Komárom-Esztergom vm. ...	14,5	8,9	12,9	11,4	16,0	32,1
Fejér vm. (Székesfehérvár is).	13,4	10,4	11,6	10,8	13,8	29,6
Vas vm.	10,0	13,1	8,6	6,8	9,2	19,2
Tolna vm.	8,0	6,1	6,6	7,9	7,8	16,9
Somogy vm.	5,6	4,7	5,6	5,0	5,7	11,7
Baranya vm.	5,1	3,9	4,5	4,0	5,5	11,1
Zala vm.	2,7	2,9	2,1	2,0	2,9	6,0
<i>II. Alföld</i>						
Békés vm.	22,2	14,8	20,3	23,4	26,5	23,4
Hajdú vm.	21,9	11,8	16,8	19,1	26,2	35,1
Jász-Nagykun-Szolnok vm. ...	20,9	11,5	15,1	19,0	25,0	28,7
Csanád-Árad-Torontál vm. ...	20,2	13,4	18,3	21,7	24,2	22,2
Csongrád vm.	16,0	8,4	11,8	12,2	21,6	23,6
Bihar vm.	12,6	5,6	7,	11,8	15,7	25,3
Bács-Bogrod vm.	11,6	5,0	9,9	12,4	12,7	17,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm. ...	10,7	5,1	7,3	9,2	12,8	19,5
Szabolcs-Ung vm.	9,1	4,9	5,7	7,5	9,3	22,0
Szatmár-Ugocsa-Bereg vm. ...	7,7	5,3	6,1	6,2	8,4	13,2
<i>III. Észak</i>						
Zemplén vm.	8,1	5,9	6,5	6,6	10,2	17,3
Abaúj-Torna vm.	8,0	7,7	9,3	7,5	6,6	10,8
Borsod-Gömör-Kishont vm.	7,4	4,5	6,3	6,1	7,9	13,7
Heves vm.	7,3	4,8	5,6	7,1	9,2	13,5
Nógrád és Hont vm.	5,3	2,9	2,1	2,5	7,5	18,5
<i>IV. Törvényhatósági városok</i>						
Debrecen	45,8	21,6	35,7	55,4	45,6	52,3
Hódmezővásárhely	27,9	17,5	25,0	28,6	32,3	25,0
Kecskemét	21,6	7,0	12,1	16,1	24,8	32,1
Szeged	2,9	3,8	2,9	2,7	2,2	4,0

illetve tanyáikat, miközben ők maguk a városban levő házaikban kényelmesen éltek a haszonbérből. A földjét bérbeadó alföldi gazdagparaszt, tanyásgazda típusának ábrázolása szociográfiai munkákban és regényekben gyakran megtalálható.⁷

⁷ *Erdei Ferenc*: Futóhomok c. munkájában többször is foglalkozik e típussal. „A kun gazda tanyáját, hacsak teheti, bérbeadja, vagy cselédeknek fogad rá, s maga benn a városban urizál!” — *Féja Géza*: A viharok c. munkájában ugyancsak említi e réteg bérur-sora-tevékenységét, akik kihasználva a nincstelenek nagy földhűségét, uzsoraáron adják földjeiket haszonbérbe.

A parasztbirtokosok tanyáikat, földjeiket általában nemcsak pénzért, hanem természetbeni járadékért adták bérbe.⁸

Most statisztikai adatokkal is bizonyítható, hogy a mezőgazdaság tőkés fejlődése az Alföldön nemcsak a parasztból kiemelkedő tőkés vállalkozó, tőkés bérlő típusát termelte ki viszonylag nagyobb mértékben, hanem ugyanakkor a termelő munkától elidegenedett és járadék élvezésére berendezkedett gazdag-parasztot is, aki bérbeadási feltételeiben leginkább konzerválta a feudális maradványokat.

A 100 kat. holdnál nagyobb birtokokat ugyancsak inkább az Alföldön adták haszonbérbe, azután a Dunántúlon és legkevésbé az északi megyékben. Az ún. középbirtokok haszonbérbeadásával vezettek:

Hajdú vm.	33,00%
Jász-Nagykun-	
Szolnok vm.	32,00%
Vas vm.	31,50%
Győr-Moson-Pozsony	
vm.	31,20%
Bihar vm.	31,00%
Békés vm.	29,80%
Komárom-Esztergom	
vm.	28,70%

Legkevésbé adták a középbirtokokat haszonbérbe:

Zala vm.	9,10%
Somogy vm.	12,10%
Baranya vm.	13,00%
Borsod-Gömör-Kishont	
vm.	13,40%

Az 1000 kat. holdon felüli birtokok területének legnagyobb részét adták haszonbérbe:

Bács-Bodrog vm.	50,80%	Bihar vm.	37,20%
Jász-Nagykun-		Hajdú vm.	32,20%
Szolnok vm.	41,00%	Csongrád vm.	31,40%
Tolna vm.	37,90%	Somogy vm.	27,70%

Kevésbé terjedt el a birtokcsoportban a haszonbérbeadás:

Abauj-Torna vm.	7,10%	Csanád-Arad-Torontál	
Zala vm.	9,10%	vm.	10,00%
Komárom-Esztergom		Nógrád-Hont vm.	12,20%
vm.	10,50%	Heves vm.	13,40%

⁸ A tanyásbirtokok bérbeadása nemcsak meghatározott bérért történhet, hanem a termelés felerészéért is. Szokás, hogy minden néven nevezendő termés fele-fele arányban illeti a gazdát és a bérlőt, ez esetben semmi más „szolgálmány” nem terheli a bérlőt. A gazda fizeti az adót, ő köteles karbantartani az épületeket. Szokás azonban az is, hogy csak a szemtermés fele a gazdáé, a takarmányféle fő- és melléktermények a felesbérlőt illetik, aki ilyenkor a szolgálta-

E viszonyszámok azt is tükrözik, hogy a haszonbérbeadás gyakoriságával és viszonylagos elterjedtségével nem a nagybirtokos dunántúli vármegyék vezetnek, hanem ugyancsak elsősorban az alföldi megyék. Ez azonban nem jelentette egyben azt, hogy a haszonbérbe adott terület abszolút számával is az alföldi megyék vezettek volna, kat. holdakban a nagybirtokból a legtöbbit a Dunántúlon adtak haszonbérbe.

Miután bemutattuk a haszonbérbeadás gyakoriságát és mértékét a különböző tulajdonjogú és nagyságú birtokcsoportokban és az ország egyes részein, a törvényhatóságokban, meg kell még vizsgálnunk, hogy a birtokcsoportok haszonbérbe adott területei milyen arányban vettek részt a különböző nagyságú haszonbérletek alakulásában.

A 2,8 millió kat. hold haszonbérbe adott területből a 100 kat. holdon felüli birtokok adtak 1,8 millió, a 100 kat. holdon aluli birtokok pedig 1,0 millió kat. holdat. Az összes haszonbérbe adott területnek tehát nagyobb része a 100 kat. holdon felüli birtokokból került ki, de a vártnál jelentősebb haszonbérbe adott terület került ki kat. holdakban a 100 kat. holdon aluli birtokokból.

A 100 kat. holdnál nagyobb birtokok 1,8 millió kat. hold haszonbérbe adott területéből csak félmillió holdon, azaz a bérbeadott terület 28,1%-án alakultak 100 kat. holdon aluli ún. „kisebérletek”, 40%-án 100—1000 kat. holdas ún. „középbérletek” és majdnem egyharmadán 1000 kat. holdon felüli ún. nagybérletek. Ha a 100 kat. holdon aluli birtokok haszonbérletbe adott területét egészében úgy tekintjük, hogy azon csak kisebérletek alakultak, akkor is 1,5 millió kat. hold az összes haszonbérbe adott terület 54%-a esett a 100 kat. holdnál kisebb gazdaságokra, a többi nagybérlet kezében összpontosult. E másfél millió holdnak azonban csak egyharmada származott a 100 kat. holdnál nagyobb birtokból, kétharmadát a kisebb gazdaságok adták. *A nagybirtok haszonbérbe adása tehát elsősorban nem a paraszti kisebérletek keletkezését vonta maga után.* Ezt annál is fontosabb hangsúlyozni, mert a nagybirtokosok az 1930-as években bérbeadási tevékenységüknek elsősorban a „szociális” oldalát a parasztok földhözjuttatásának e „méltányos” formáját hangoztatták. Természetesen a nagybirtok haszonbérbe adott területéből a kisebb bérletek országrészenként és törvényhatóságonként ugyancsak különböző arányban részesültek.

Az összes 100 kat. holdnál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területéből esik :

	100 kat. holdnál kisebb bérletekre	100—500 kat. hold	500—1000 kat. hold	1000 kat. holdon felül
	% -ban			
Dunántúl	18,1	17,0	17,1	47,8
Alföld	37,5	27,5	12,6	22,4
Észak	20,2	34,6	21,6	23,6

A nagybirtok haszonbérbe adott területéből a 100 kat. holdon aluli haszonbérletek legkisebb arányban a Dunántúlon részesültek, az összes haszonbérbe

tásoknak a legváltozatosabb nemeit vállalja magára és meghatározott mennyiségű baromfit, tojást, kövérdisznót és tejtermékeket szállít a gazda háztartásába, sőt nem ritkán kenyeret is süt. A XVIII. század urbáriumaiban a meghatározott jobbágyi terhek: dézsma, kilenced, párbér, robot stb. alig tesznek ki többet, mint a felesbérlet terhei. Ez az úrbéres jobbágy élő változata.” (Erdei F. : i. m. 116—117. l.)

adott területnek még 1/5-es esett rájuk. Valamivel nagyobb arányú volt a részesedésük Északon, de még mindig jóval az országos átlag alatt. Viszont a 100 kat. holdon felüli birtokok haszonbérbe adott területének több mint egyharmada (37,50%) esett az Alföldön a 100 kat. holdon aluli bérletekre, s ezzel részesedési arányuk kétszer akkora, mint a Dunántúlon.

A 100—500 kat. holdas bérletek területi részesedésével az északi megyék vezettek, ahol e kategóriára esett az összes haszonbérbe adott területnek ugyan-csak egyharmada (34,60%), az Alföldön arányszámuk leesik 27,50%-ra, az Dunántúlon pedig 17,00%-ra.

Az 500—1000 kat. holdas bérletek ismét Északon részesültek a területből viszonylag a legmagasabb arányszámban (21,60%), a Dunántúlon ez lecsökkent 17,10%-ra, az Alföldön pedig 12,60%-ra.

Az 1000 kat. holdon felüli bérletek az összes haszonbérelt területből legnagyobb arányban a Dunántúlon részesültek, ahol e kategóriára esett az összes haszonbérbe adott területnek csaknem a fele, 47,80%-a, Északon már csak 23,60%, az Alföldön pedig 22,40%.

A 100 kat. holdon felüli birtokokból az Alföldön tehát inkább kis- és közép-bérletek alakultak, a Dunántúlon pedig elsősorban nagybérletek.

Legnagyobb arányban részesültek a kisbérletek a 100 kat. holdnál nagyobb földbirtok területéből Hajdú és Békés megyében, a Dunántúlon pedig Sopron vármegyében. Legkisebb arányban részesültek a kisbérletek a Dunántúlon a latifundiumok vidékein, Somogyban és Tolnában; az Alföldön pedig az észak-keleti részekén; Szabolcs-Ung, Szatmár-Bereg-Ugoesa vármegyékben. A közép-bérletek magas arányszámával tűnnek ki viszont éppen Szabolcs és Szatmár vármegyék. két vármegyében a 100 kat. holdnál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területének több mint 50%-án alakultak közép-bérletek. Az átlagnál magasabb volt még a közép-bérlet aránya Jász-Nagykún-Szolnok és Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyékben.

A nagybérletek jelentősebb arányban részesültek Somogy, Tolna mellett az Alföldön, Bács-Bodrog megyében és Bihar vármegyében. Ez utóbbiakban a hitbizományi, egyházi és közalapítványi birtokokon létesült részvénytársasági nagybérletek növelték az 1000 kat. holdon felüli bérletek területét. (Bács-Bodrog megyében pl. egy 19.000 kat. holdas részvénytársasági nagybérlet.)

Nem érdektelen a 100 kat. holdon felüli birtokoknál birtoknagyság szerint külön-külön is megvizsgálni, hogy bérbeadott területeken milyen nagyságú bérletek alakultak.

A különböző nagyságú birtokból származó bérletek megoszlása nagyságcsoportok szerint

	A 100—500 k. holdas		500—1000 kh-as			1000 kh-on felüli			
	birtokok haszonbérbe adott területéből esik								
	100 kh-nál kisebb	100—500 kh.	100 kh-nál kisebb	100—500 kh.	500—1000 kh.	100 kh-on aluli	100—500 kh.	500—1000 kh.	1000-on felül
	bérletekre								
Dunántúlon	43,4	56,6	12,4	15,2	72,4	13,0	8,5	13,5	65,0
Alföldön	43,4	56,6	24,6	20,9	54,5	37,7	10,9	11,7	39,7
Északon	26,8	73,2	13,4	20,5	66,1	17,9	17,1	17,7	47,2
Országos átlagban	40,9	59,1	18,4	19,1	62,5	24,7	10,4	13,1	51,8

Itt mutatkozik meg, hogy a 100 kat. holdnál kisebb területű bérletek a nagyobb birtokosok haszonbérbe adott területéből részesedtek legkevésbé.

A 100—500 kat. holdas birtokok bérbeadott területének 40,9%-án, az 500 kat. holdnál nagyobb birtokcsoport bérbeadott területének mára csak 23,6%-án alakultak 100 kat. holdnál kisebb bérletek. Különösen feltűnő az aránytalanság a Dunántúlon, ahol a 100—500 kat. holdas birtokok haszonbérbe adott területének 43,4%-a került 100 kat. holdnál kevesebb területen gazdálkodók használatába, az 500 kat. holdnál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területének pedig csak 13%-a. Az 500 kat. holdnál nagyobb birtokok bérbeadott területének tehát az Alföldön valamivel több mint 1/3-a, a Dunántúlon csak 1/8-a jutott 100 kat. holdnál kevesebb területen gazdálkodóknak. Itt mutatkozik meg, hogy a dunántúli nagybirtokok a legkevésbé kedveztek a kishaszonbérletek alakulásának. A fejlettebb nagybirtok, a Dunántúl előnyösebb piaci helyzete jobban is vonzotta a nagybérelőket, a tőkebefektetés e területen nagybérletek formájában a kedvezőtlenebb gazdasági helyzetben is jobban meghozta a tőkés profitot. Az Alföldön viszont a nincstelenek, a kisparasztok nagyobb tömegének földéhsége, a paraszti vállalkozás szélesebb kiterjedtsége egyrészt rákényszerítette, másrészt kedvezőbb lehetőségekkel, azaz nagyobb járadékkal is kecsegtette a nagybirtokot, ha földjét kisebb részletekben adja haszonbérbe.

4. A haszonbérbe adott területek 1895, 1925 és 1935 évben

1895-ben az ország mai területén 3,1 millió kat. holdon, azaz a mezőgazdasági területnek a 19,1%-án gazdálkodtak haszonbérlők. 1935-ben a haszonbérbe adott terület 270 000 kat. holddal kevesebb volt.⁹ Negyven év után tehát az adatok általában nem a haszonbérletek továbbterjedéséről, hanem visszaeséséről tanúskodnak. Ország részenként és törvényhatóságokként a két adatgyűjtés évében a bérbeadott területek aránya a 376. oldalon feltüntetett volt.

Mint az adatok mutatják, a bérbeadott területek csökkenése mindhárom országrészt érintette, bár nem azonos mértékben. Legnagyobb volt a csökkenés az ország északi részében (16,0%-ról 12,1%-ra), kisebb a Dunántúlon (17,4%-ról 15,3%-ra), az Alföldön viszont a bérbeadott területet szinte változatlanak tekinthetjük (21,5%-ról 21,0%-ra).

Az egyes törvényhatóságok adatai még változatosabbak. Egyesekben a haszonbérelt terület 40 év után csökkenést, másokban viszont növekedést mutat. Leginkább visszaesett a haszonbéres terület a Dunántúlon, Zala, Somogy, Tolna vármegyékben; az Alföldön Szabolcs, Ung (e megyékben volt a csökkenés országosan is a legnagyobb) és Pest megyében; valamelyest kisebbedett a terület Hajdú megyében; Északon különösen erős volt a visszaesés Abaúj-Torna és Borsod-Gömör vármegyében.

Ugyanakkor jelentősebb arányban kiterjedt a haszonbérbe adott terület a Dunántúlon, Győr-Moson-Sopron, Fejér és Baranya, az Alföldön Bács-Bodrog, Bihar, Csanád, Jász-Nagykún-Szolnok és Békés vármegyében.

A statisztikai számsoroknak azok az adatai, amelyek azt tükrözik, hogy a haszonbérbe adott terület az alföldi megyékben általában a jobb minőségű sík területeken növekedett, és a gyengébb talajú dombos vidékeken esett vissza,

⁹ Az 1895. évi adatokat a megváltozott területre *Konkoly Thege Gyula* számította át „A földbérletek elterjedése és azok jelentősége Magyarország trianoni területein” c. munkájában (Bpest. 1944). Az összehasonlítható táblázatokat az ő munkája alapján állítottam össze.

A földbirtok haszonbérbe adott területe a jelenlegi határokon belül az 1895. és 1935. évben

Országgrész törvényhatóság	A haszonbérbe adott terület az összes terület %-ában	
	1895	1935
<i>Dunántúl</i>		
Tolna vm.	29,1	17,6
Sopron vm.	24,3	22,0
Somogy vm.	22,9	16,2
Győr-Moson-Pozsony vm.	19,4	22,3
Veszprém vm.	18,8	16,3
Fejér vm.	18,6	20,3
Komárom, Esztergom vm.	15,5	14,9
Zala vm.	13,4	5,8
Vas vm.	10,7	14,4
Baranya vm.	8,9	10,8
Átlag:	17,4	15,3
<i>Észak</i>		
Zemplén vm.	18,5	14,9
Borsod-Gömör vm.	17,6	11,9
Abaúj-Torna vm.	17,5	10,3
Heves vm.	16,3	12,2
Nógrád-Hont vm.	11,2	11,6
Átlag:	16,0	12,1
<i>Alföld</i>		
Hajdu vm.	28,7	27,1
Szabolcs-Ung vm.	28,6	17,7
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	21,3	16,1
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	21,3	26,7
Csongrád vm.	19,9	20,9
Békés vm.	19,9	22,3
Csanád vm.	15,0	19,7
Bihar vm.	14,0	23,1
Bács-Bodrog vm.	11,5	20,7
Ugocea-Bereg vm.	9,3	13,2
Átlag:	21,5	21,0
Magyarország összesen	19,1	17,4

elsősorban arra engednek következtetni, hogy a haszonbérletek ezirányú alakulását csupán az a gazdasági tényező befolyásolta, hogy a mezőgazdaság válságos éveiben a haszonbérletek azokra a jobb minőségű földekre húzódtak, ahol még mind a bérbeadó, mind a bérbevevő megtalálta a számítását. Ez a magyarázat azonban nem kielégítő. Az adatok elemzése és a korabeli irodalmi anyagok egyéb tényezőkre is ráirányítják a figyelmet. Az 1895. évi statisztikai felvétel — utólagos összeírással — a haszonbérletekre vonatkozó adatokat a korlátolt forgalmú birtokosoktól összegyűjtötte. Így lehetőségünk van a korlátolt forgalmú birtokok haszonbérbe adott területét összevetni 1895 és 1935-ben.

*A korlátolt forgalmú földbirtok haszonbérbe adott területe a jelenlegi határon belül
1895- és 1935-ben*

Országos törvényhatóság	1895	1935
<i>Dunántúl</i>		
Tolna vm.	67,5	36,9
Sopron vm.	59,1	23,6
Somogy vm.	33,9	22,0
Zala vm.	30,4	8,6
Fejér vm.	27,4	28,9
Veszprém vm.	25,7	17,8
Győr-Moson-Pozsony vm.	25,5	17,3
Vas vm.	22,9	21,9
Baranya vm.	15,8	16,2
Komárom-Esztergom vm.	15,0	15,7
	31,4	19,8
<i>Észak</i>		
Borsod-Gömör vm.	19,5	12,6
Heves vm.	19,4	13,1
Zemplén vm.	13,8	16,0
Abaúj-Torna vm.	13,2	9,2
Nógrád-Hont vm.	10,9	14,6
	16,5	13,2
<i>Alföld</i>		
Bács-Bodrog vm.	45,5	30,3
Csongrád vm.	45,3	32,6
Hajdu vm.	42,7	31,5
Jász-Nagykun-Szolnok vm.	37,5	41,4
Szabolcs-Ung vm.	34,1	18,2
Pest-Pilis-Solt-Kiskun vm.	28,1	22,3
Bihar vm.	26,9	33,1
Csanád vm.	25,0	19,1
Békés vm.	22,6	22,6
Szatmár-Ugocsa-Bereg vm.	15,6	20,3
	34,5	28,7
Magyarország összesen	30,1	28,7

A haszonbérbeadás a korlátolt forgalmú birtokokon csökkent. Országosan 350 000 kat. holddal, míg a szabadforgalmú birtokok területe 80 000 kat. holddal növekedett. A korlátolt forgalmú birtokok bérbeadott területe mindhárom országrészben visszaesett, különösen azonban a Dunántúlon, ahol 1895-ben összes területüknek 31,4⁰/₀-án alakultak bérgazdaságok, 1935-ben pedig mindössze 19,8⁰/₀-án.

Hogy kb. mikor következett be a visszaesés, arra vonatkozóan az 1925 évi Gazdacímtár adatai nyújtanak támpontot. 1925-ben ugyanis a 100 kat. holdas vagy annál nagyobb birtokok haszonbérbe adott területeinek adatait

Nagybirtokos családok összes és haszonbérbe

Családok	Összes terület		Összes szántó	
	kat. holdban			
	1925	1935	1925	1935
Eszterházyak	412 799	414 737	137 187	147 176
Széchenyiek	60 304	118 073	30 660	54 080
Zichyek	109 695	75 951	58 148	40 967
Festetichek.....	148 687	117 711	58 090	38 899
Andrássyak	37 895	34 438	17 834	16 620
Apponyiak	17 727	9 955	8 008	5 371
Pallaviciniek	75 161	57 442	38 644	23 601
Wenckheimék	55 331	55 311	32 400	32 867
Dessewffyek	37 707	28 841	27 317	19 198

összegyűjtötték, így azok az 1935 évi ugyanezen birtokkategóriák adataival egybevetethetők.

1925-ben a 100 kat. holdon felüli birtok területéből 2,056 000 kat. holdat adtak haszonbérbe, vagyis a közép- és a nagybirtok összes területének valamivel több mint egynegyed részét (25,6⁰/₀-ot).

A középbirtokosok 508 715 kat. holdat, összes területük 19,2⁰/₀-át, a nagybirtokosok 1 547 300 kat. holdat, összes területük 28,7⁰/₀-át adták haszonbérbe. Tíz év után a 100 kat. holdon felüli birtokok haszonbérbe adott területe 260 000 kat. hold, azaz egynegyed millió holddal kevesebb; az összes haszonbérbe adott terület 1 796 000 kat. holdra csökkent. Igaz, hogy ez idő alatt csökkent a 100 kat. holdon felüli birtokok összes területe is kb. 300 000 kat. holddal. A birtokok területének ez mindössze 3,7⁰/₀-át jelentette, míg a bérbeadott terület ennél háromszorosa nagyobb mértékben csökkent. Csupán a nagybirtok területének módosulásával a haszonbérbe adott birtokok területének a visszaesése tehát nem magyarázható.

Haszonbérbe adott területeiket csak az 1000 kat. holdon felüli birtokosok, mindenekelőtt a korlátolt forgalmú birtokosok csökkentették. A 100—1000 kat. holdas birtokcsoport haszonbérbe adott területe 1925 és 1935 között tovább növekedett (23,4⁰/₀-kal). A középbirtok összes területének 1925-ben 19,2⁰/₀-án, 1935-ben 21,4⁰/₀-án gazdálkodtak bérlők. Ugyanakkor az 1000 kat. holdon felüli birtok haszonbérbe adott területe 23,8⁰/₀-kal csökkent, s így 1925-ben összes területének 28,7⁰/₀-a, 1935-ben csak 24,5⁰/₀-a volt haszonbérleti kezelésben. Ezek már nem magyarázhatók csak gazdasági okokkal. A korlátolt forgalmú birtokok, a hitbizományok haszonbérbeadási tevékenységét csökkenthette birtokuk tulajdonjogának féltése is.

A nagybirtokosok nem felejtették el, hogy az első világháború végén a parasztok földéhsége milyen elementáris erővel mutatkozott meg. A konszolidáló ellenforradalmi rendszernek még sikerült a nagybirtokot megmenteni. Az 1920-as évek elején végrehajtott földreform a nagybirtok gazdasági pozícióját nem kezdte ki, de rést ütött a földbirtok-tulajdon sérthetetlenségének elvének. Bár a földreformot, amelyet csupán társadalmi csillapítószerként kívántak felhasználni, úgy hajtották végre, hogy a földéhes parasztnak midörökre elvegyék a kedvét a „más tulajdonának” megóhajtásától, a földkérdést többé nem lehetett levenni a napirendről.

adott birtokterülete 1895, 1925 és 1935-ben

Haszonbérbe adott összes terület				Haszonbérbe adott szántó	
kat. holdban					
1925	%	1935	%	1925	%
159 248	37,61	132 966	32,06	97 483	71,06
20 161	33,43	32 549	27,57	15 435	50,34
42 503	38,75	30 809	40,56	31 247	53,74
76 990	51,78	46 872	39,82	48 824	84,05
3 910	10,32	1 577	4,58	2 685	15,06
—	—	2 545	35,57	—	—
40 501	53,89	16 596	28,89	27 136	70,22
1 883	3,40	72	0,013	1 543	4,76
21 729	57,63	11 493	39,85	17 091	62,57

A társadalom mind szélesebb rétegei számára váltak gyűlöletessé a hatalmas nagybirtokok, elsősorban a korlátolt forgalmúak, amelyeknek létjogosultságát, főleg ha nagybérletbe adták ki azokat, egyre nehezebben tudták megindokolni. Az 1930-as évek elejétől különböző földreform javaslatok, tervezetek születtek, amelyeknek a legkevésbé sem volt célja a radikális földosztás, de a korlátolt forgalmú nagybirtokok felosztását, vagy területük csökkentését nem kerülhették meg. A birtokok saját kezelésbe vételével is igyekeztek tulajdonosaik kivédeni azok esetleges felosztását.

A középbirtokok tulajdonosainak nem kellett tartaniuk a tervezett birtokpolitikától, s így a birtokcsoportnál szabadabban érvényesülhetett a gazdasági versenynek az a hatása, amely a tőkehiánnyal küzdő, gyakran eladósodott birtokosokat földjeik fokozottabb bérbeadására készítette.

A nagybirtokos családok saját kezelésű birtokainak és haszonbérbe adott területeinek csökkentését a gazdacímár adatai a következőképpen tükrözik:

Nagybirtokos családok 100 holdnál nagyobb bérbeadott és önkezelésben tartott földjeinek megoszlása 1895-ben ¹⁰

Családok	Haszonbéres	Öngazdálkodó	Összes terület	Haszonbérbe adott terület %-ban
Andrássyak	33 021*	167 530*	200 551	16,47
Apponyiak	9 898	29 292	39 190	25,26
Széchenyiek	46 783	102 121	148 904	31,42
Pálffyak	35 234	171 414	206 648	17,05
Zichyek	77 013	265 328	342 341	22,50
Batthyányak	43 306	56 625	99 931	43,34
Desseffysek	40 914	41 636	82 550	49,56
Pallaviciniek	33 122	40 998	74 120	44,69
Festeticsek	110 055	107 854	217 909	50,51
Eszterházyak	501 131	207 305	708 436	70 74

¹⁰ A *-gal megjelölt számsorok *Sándor Pál* számításai, i. m. 225. l., a többiek saját számításaim az 1897. évi Gazdacímár adatai alapján.

A legnagyobb földbirtokos családok birtokainak figyelemreméltó részét művelték haszonbérletben már a XIX. század végén. 1925-ig a bérbe adott terület aránya általában birtokaikon valamelyest még növekedett, 1935-re azonban csökkent. Természetesen vannak nagybirtokos családok, akiknek birtokán a bérbe adott terület már a korábbi években csökkenő irányzatot vett, másoknál 1925 és 1935 között is szélesedett a haszonbérbe adott terület, ezért a változásnak említett iránya csak tendenciaként tekinthető.

A legnagyobb magyar nagybirtok, az Eszterházy hitbizomány uradalmában a bérbeadott területét pl. csökkentették már a XIX. század végétől. E hitbizományon 1898-ig egészében nagybérleké gazdálkodtak. Eszterházy Pál 1898-tól kezdte fokozatosan házikézelésbe venni a birtokot. Az 1930-as években már 152 523 kat. hold volt a birtokos kezelésében, nagybérleké 53 027 kat. holdat, kisbérleké (100 kat. holdon aluli terület) 17 375 kat. holdat béreltek. A birtokos tervbevette 1941-ig a nagybérletek megszüntetését, az egész birtok házikézelésbe vételét. „Szociális érzékét” hangsúlyozva, csak a kisbérletek területét akarta tovább bővíteni. „A vagyondézma azonban a terminust tíz évre kitolta, amiről a hitbizomány tehet a legkevesebbet” — védi az uradalom be nem váltott ígéretét *Scherer Pál*: A nagybirtok c. könyvében.¹¹ Scherer Pál e munkájában még tíz nagy uradalom rövid történetét, gazdálkodási módját vázolja fel, s mindenütt hangsúlyozza az öngazdálkodás jelentőségét és térhódítását.

A nagybirtok gazdálkodásában az 1930-as években, a birtok házikézelésének kiterjesztése mellett, továbbra is jelentős szerepe volt a haszonbérbeadásnak. A nagybirtokosok azonban ebben az időben is birtokaiknak többnyire csak egy részét adták haszonbérbe. Az 1935. évi Gazdacímár adatai szerint az 5000 kat. holdas vagy ennél nagyobb területtel bíró 213 nagybirtokos közül mindössze 11 adta összes birtokát haszonbérbe. A legnagyobb birtokosoknak tehát csupán 50/0-a rendezkedett csak be földjáradékának élvezésére.¹² E birtokok tulajdonosai kiskorúak, nők, osztatlan birtok több örököse és a nagyváradi püspökség volt. Összes szántóföldjét is 35 nagybirtokos adta bérbe. (A néhány kat. hold házikézelésben tartott területtől, amelyeket kert vagy egyéb speciális házi vagy luxusigények kielégítésére tartottak fenn, eltekinthetünk.) A birtokhoz tartozó hatalmas erdőségek azonban szinte kivétel nélkül házikézelésben maradtak. A szántóföldnek egészét 91 nagybirtokos adta haszonbérbe, és a 213 (5000 kat. holdnál több területet birtokló) nagybirtokos közül 76 egész birtokát házikézelésben tartotta.

Ezek az adatokon keresztül már pontosabban mutatkozik meg a nagybirtok saját tőkés gazdálkodásának és a földek haszonbérbe adásának kapcsolata és jelentősége. Egy teljesebb és részletesebb adatsor támasztja alá az 1895. évi

¹¹ *Scherer Pál*: A nagybirtok. Bpest. 1939. 279—280. l.

¹² Birtokukat egészben bérbeadó nagybirtokosok:

1. Desseffy Aurél ifj. gr. birtok	21 729	kat. hold
2. Nagyváradi püspökség birtok	11 446	” ”
3. Baldácsi báró prob. alapítványa	6 879	” ”
4. Zichy Aladár gr. birtok	6 743	” ”
5. Baltányi Lajos gr. birtok	6 309	” ”
6. Erdődy György gr. birtok	6 004	” ”
7. Pirch de Bihani Lajosné br. birtok	5 779	” ”
8. Festetics Sándorné gr. ifj. birtok	5 123	” ”
9. Bethlen György és Pál gr. birtok	5 110	” ”
10. Eszterházy Mária herceg birtok	5 060	” ”
11. Eszterházy Antal hg. birtok	5 671	” ”

Szántóterületük túlnyomó részét haszonbérbe adó földbirtokosok:

Birtokos	Összes terület	Szántó	Haszonbérbeadott összes ter.	Haszonbérbe adott szántóföld	Házi kezelésben maradt szántóföld
Batthyány Strattman László hg.	22 844	10 954	13 481	10 339	—
Pécsi róm. kath. káptalan	19 208	5 992	10 664	5 906	86
M. kir. Mária Teréziánium alapítvány	16 158	7 137	8 840	7 137	—
Vigyázó Sándor gr. örökösei	15 815	7 368	12 709	7 206	—
Sopron város	15 653	1 715	1 651	—	Erdőségeit tartja 10 049 kat. hold
M. kir. tud.egy. alap	14 708	3 613	4 539	3 591	Erdőségeit: 8 979 kat. hold
Budapest székesfőv.	14 044	2 422	3 968	2 173	—
Tisza István gr. örökösei...	13 437	7 880	7 565		Néhány száz hold Geszten saját kezelésben
Széchenyi Aladár gr.	12 076	8 498	—	8 114	Görgetegen tartott meg összesen 342 kh-at
Mándy Sámuel és gyermek.	11 137	5 718	10 106	5 718	Erdőt tartottak meg
Szatmári r. k. kápt.	10 062	8 180	9 982	8 180	—
Wimpffen Simon gr.	8 895	3 199	4 977	3 115	3 733 kat. hold erdő és legelő
Forgách László gr. örökösei	8 355	5 018	5 399	4 764	2 476 kat. hold erdő
Széchenyi Manó gr.	7 994	4 554	5 912	4 522	—
Benyovszky Rezső	7 888	5 478	7 138	5 328	150 kh. szántó és mű- velés alá nem eső terület
Vigyázó Ferenc gr.	7 776	5 219	7 647	5 219	150 kh.
Nyíregyháza tv.	7 638	3 525	4 070	3 919	A teljes szántó 6 kh. kivételével haszon- bérbe adattak
Almássy Pál gr.	7 224	5 116	7 085	5 021	140 kh. kivételével az egész birtok haszon- kezelésben
Vigyázó S-né gr. örökösei .	7 152	5 771	4 803	4 095	A szántóf. túlnyomó többsége haszonbér- ben kezeltetett
Kiskunmajsa község	7 013	2 661	6 091	2 661	Az összes szántóföld haszonbérben
Serényi Béla gr.	7 005	1 977	4 388	1 966	11 kh. kivételével ha- szonbérben (nagy erdőter. 4526 kh.)
Baltányi István gr.	6 959	1 807	2 787	1 803	4 kh. kivételével ha- szonbérben (erdő ugyanakkor 3659 kh)

Szántóterületük túlnyomó részét haszonbérbe adó földbirtokok

Birtokos	Összes terület	Szántó	Haszonbérbe adott összes ter.	Haszonbérbe adott szántóföld	Házi kezelésben maradt szántóföld
Gyöngyös város	6 881	2 062	2 182	1 930	132 kh. (erdő 3253 kh)
Zselizsentszakabi apátság..	6 762	2 691	5 169	2 666	(tehát a szántó néhány hold kivételével haszonbérben)
Károlyi Lajos gr.	6 213	4 630	5 397	4 520	110 kh. (Vallajon maradt föld, kastély)
Zichy Ödön gr.....	6 148	2 737	3 445	2 464	270 kh. (nagy az erdő terület, 2155 kh)
Kassai rk. püspökség	5 834	2 546	3 081	2 131	—
Székesfehérvár th. v.....	5 787	3 028	3 123	2 873	50 kh. (erdő 1635 kh.)
Huszár Tibor	5 658	838	848	838	(4403 kh. erdő)
Zichy Nándor gr. örökösei .	5 635	3 229	4 710	3 162	Adonyban maradt kb. 68 kh. önkezelésben
Hevesi Andor és testvérei..	5 367	3 338	3 129	2 888	350 kh. (a többi erdő, 1092)
Hódmezővásárhely	5 228	1 279	1 806	1 155	—
Baja th. v.	5 020	3 759	3 822	3 688	—
Festetics Kálmán és Vilmos gr.	5 015	2 767	3 160	2 267	—

Teljesen öngazdálkodó nagybirtokok

Veszprémi káptalan	49 018 kh.
M. kir. állami ménesbirtok	48 461 " (kb. 48 kh.)
Zirci apátság	46 416 " (kb. 733 kh.)
M. kir. erdészeti kincstár	44 602 "
Frigyes kir. herceg	41 066 "
Egri rk. érsekség	40 269 " (kb. 798 kh.)
Pannonhalmai főapátság	36 376 " (kb. 85 kh.)
Magyar kegyes tanítórend	25 308 "
Szatmári rk. püspökség	23 345 "
Boncompagni Józsefné hg. és San Martino Henrik gr.	20 704 "
Eszterházy Pál gr. ifj.	19 052 "
Metternich Sándor és Klementina hercegnő	17 811 "
Tihanyi apátság	17 205 "
Felsőcsikéria, Kelebia és Tompa községek közvagyonja	16 090 "
Apponyi Géza gr.	15 543 "
Nádasdy Ferenc gr.	15 347 "
Ferenc bajor kir. hg.	15 347 "
Dreher Jenő	15 185 "
Jankovich-Bésán Endre gr.	14 471 "
Széchenyi Andor Pál gr.	14 399 "
Andrássy Sándor gr.	13 883 " (kb. 335 kh.)
Nemes János gr. id.	13 567 "
Fould-Springer Jenőné br.	12 970 "
Széchenyi Bertalan	12 620 " (kb. 284 kh.)
Wenckheim Pál gr.	11 949 "

Solymosi Jenő br.	11 443 kh.	
Pappenheim Szigfridné gr.	11 274 "	
Károlyi József gr.	10 840 "	
Klosterneuburgi kanonokrend	10 379 "	
Eszterházy Pál id. gr.	10 304 "	
Wenckheim József br.	10 167 "	(kb. 250 kh.)
Hajdunánás közbirtokosság	9 977 "	
Wenckheim László gr.	9 876 "	(kb. 700 kh.)
Egri kat. papnevelde	9 711 "	(kb. 53 kh.)
Jászóvári prépostság	9 559 "	
M. kir. katonai törpeménés gazdaság	9 533 "	
Berchtold Lipótné gr.	9 216 "	
Dessewffy Emil	9 136 "	
Cziráký László gr.	9 033 "	(kb. 90 kh.)
Zalavári apátság	8 902 "	
Budapesti központi papnevelde	8 874 "	
Andrássy Mihály gr.	8 813 "	
Kohner Adolf br.	8 734 "	
Stirling Emil és tsai	8 583 "	
Liebner József	8 570 "	
Székesfehérvári rk. püspökség	7 931 "	
Mezőgazdasági kenderipari rt.	7 889 "	(kb. 143 kh.)
Wenckheim Dénes gr.	7 816 "	
Lichtschein Dezső és Samu	7 780 "	
Magyar Ált. Kőszénbánya rt.	7 755 "	(kb. 16 kh.)
Weisz Manfréd br. örökösei	7 619 "	
Pusztangyalházi közbirtokosság	7 575 "	
Sennyei Miklós br.	7 438 "	(kb. 253 kh.)
Almási Erzsébet István	7 413 "	(kb. 102 kh.)
Tornyai Schosberger Dezső br.	7 256 "	
Dessewffy Aurél gr. id.	6 842 "	
Schwartz Lajos	6 835 "	
Biedermann Dezső br.	6 815 "	
Blaschkovits Aladár	6 805 "	
Gerlicey Félix br.	6 674 "	
Sváb Sándorné özv.	6 668 "	
Teleki Tiborné	6 337 "	
Majláth György gr.	6 273 "	
Nagy György	6 193 "	
Pécsi rk. székesegyház	6 191 "	
Sváb János	6 010 "	
Nagycenki cukorgyár rt.	6 005 "	
Szluka István örökösei	5 785 "	
Eszterházy László gr. id.	5 723 "	
Zichy Ágost gr. örök.	5 565 "	
Jankovich-Bésán József gr.	5 496 "	
Pécsi rk. papnevelde	5 459 "	(kb. 24 kh.)
Nagykőrösi erdőbirtokosság	5 408 "	
Schwartz Gyula és neje	5 258 "	
Nagykanizsa th. v.	5 228 "	
Schwartz Gyula	5 077 "	

mezőgazdasági statisztika és gazdacímtár adatai alapján tett több korábbi megállapításunkat a földek bérbeadásának mértékéről és szerepéről és magyarországi mezőgazdaságban. Az 1935. évi birtokstatisztika és gazdacímtár, azon keresztül, hogy lehetőséget nyújtott a különböző nagyságú és jellegű birtokcsoportok, valamint egyenként a legnagyobb birtokosok föld-bérbeadási tevékenységének a végigkísérésére, teljes számszerű fedezetét nyújtja annak a megállapításnak, hogy a haszonbérbeadás Magyarországon a nagybirtokosok többségének a saját tőkés gazdálkodás kialakításához kapcsolódott, annak volt alávetve. Ez a haszon-

бérбeadási tevékenység a kapitalista gazdálkodásra áttérés nagy időszakában, a XIX. század utolsó évtizedeiben kialakult, akkor volt a legnagyobb szerepe, a XX. században lényegesebb változás már nem következett be, illetve annyi, hogy 1925-ig még valamelyest szélesedett ez a bérбeadási tevékenység, 1935-ben azonban már csökkent.

Nines módunk, a paraszti birtokok бérбeadási mértékét is összevetni a korábbi évtizedekkel, azonban ha figyelembe vesszük az irodalmi források egyes szétszórt utalásait, az Alföldön legalábbis, ezek бérбeadása az első világháború után növekedett figyelemreméltóan.

A haszonбэрбeadás ezirányú fejlődésének valamennyi meghatározó és befolyásoló tényezőit a tanulmány korántsem kívánta felvetni. Ezt mind a tanulmány keretei, mind az eddigi kutatások eredményei nem is teszik lehetővé. További lépést jelentenek a problémakör megismerésében azonban azok a kutatások, amelyek a бэрбeadott területeket most már a бэрбевеvők oldaláról is részletesebben vizsgálják, és amelyeknek alapján bemutathatjuk, hogy e бэрбföldeken az 1930-as években kik milyen gazdaságokat, milyen feltételek mellett alakítottak, s azokon hogyan gazdálkodtak, és ezek a gazdaságok milyen szerepet tölтtek be a mezőgazdaság tőkés fejlődésének ebben a szakaszában.

Ю. ПУШКАШ

РАСПРОСТРАНЕНИЕ ЗЕМЕЛЬНОЙ АРЕНДЫ В ВЕНГРИИ ПО СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМ СТАТИСТИЧЕСКИМ ДАННЫМ 1935 Г.

Резюме

Настоящее исследование автора охватывает только частично большую проблему земельной аренды. Одним из главных источников по этой теме являются статистические переписи (прежде всего за 1895 и 1935 гг.).

Автор отчасти по сопоставлению статистических данных 1895 и 1935 гг., анализирует изменения, которые произошли в результате капиталистического развития сельского хозяйства в структуре хозяйств. За истекших сорок лет между двумя статистическими переписями хотя пропорции соотношений хозяйств существенно не изменились, но некоторые сдвиги показывают с одной стороны прогресс в расслоении крестьянства, рост низших слоев, процесс концентрации земли в более крупных крестьянских хозяйствах, с другой стороны изменения показывают что одновременно с усилением расслоения, пролетаризации внутри крестьянства росла земельная площадь, находившаяся во владении всего крестьянства. Площадь громадных владений феодального происхождения по мере развития более интенсивного капиталистического ведения хозяйств сокращалась и в Венгрии.

После этого автор показывает на основе статистических данных размеры сдачи в аренду земель со стороны различных по величине и по характеру владений в государственном масштабе и по отдельным административным районам. На основе этих данных получается точная картина размеров сдачи в аренду земли со стороны отдельных групп владений. Чаще всего крупные владения, особенно владения с ограниченным оборотом практиковали сдачу в аренду. В территориальном отношении аренда больше всего была распространена на Большой Венгерской Низменности. На упомянутой территории крупные владения сдавали в аренду относительно большей части своих площадей чем за Дунаем. На Большой Низменности и крупные крестьянские хозяйства сдавали в аренду весьма большую часть своих земель.

Крупные арендаторы в первую очередь получали арендную землю от крупных владений особенно за Дунаем. Эти категории владений в немногo способствовали росту крестьянских аренд.

Сопоставление данных 1895 и 1935 гг., показывает, что спустя сорока лет вся площадь аренды в общем сократилась. Сокращение в первую очередь получилось за счет сокращения арендной площади крупных владений с ограниченным оборотом. В Венгрии сдача в аренду сложилась в период перехода к капиталистическому способу ведения хозяйства. Рамки аренды в 20 веке существенно не менялись.

J. PUSKÁS

L'AFFERMAGE DES PROPRIÉTÉS FONCIÈRES EN HONGRIE A LA LUMIÈRE DES DONNÉES STATISTIQUES DE 1935

Résumé

La présente étude s'associe aux recherches qui fouillent l'expansion et l'importance des fermages dans l'agriculture de la Hongrie capitaliste. Les relevés statistiques (au premier chef ceux de 1895 et 1935) en constituent un des principaux groupes de source.

Procédant à une comparaison entre les données statistiques de 1895 et 1935 l'auteur de l'étude se met à analyser les changements qui, à la suite de l'évolution capitaliste de l'agriculture, s'accomplissent dans la répartition structurale de l'économie. L'accroissement des couches inférieures, le morcellement des économies et le processus de concentration accusé par les exploitations paysannes plus considérables, modifications survenues au cours des quarante années écoulées entre l'établissement des deux relevés statistiques ne sont pas sans souligner — en présence des proportions relativement constantes de la répartition des exploitations agricoles — l'accélération observable dans la désagrégation de la paysannerie et accentuer d'autre part que l'étendue des terres possédées par l'ensemble de la paysannerie allait en augmentant par suite du changement accompli dans la stratification de la classe paysanne et par suite d'une progression accusée par la prolétarisation. En raison du développement d'une exploitation capitaliste plus intensive l'étendue des *latifundia* féodaux présente, elle aussi, un décroissement successif.

Se fondant sur les données statistiques de 1895 l'auteur présente à l'échelle nationale et par municipalités la mesure de l'affermage des groupes de propriétés à étendue et caractère différents, procédé susceptible d'illustrer la proportion des terres affermées dans le cadre des différents groupes de propriété. C'étaient en premier lieu les grandes propriétés et les biens de main-morte qui avaient recours aux affermages. Pour ce qui est des régions de la Hongrie c'est dans la Grande Plaine que ce procédé devint le plus répandu. Dans cette région la proportion des affermages effectués par la grande propriété accusait une partie relativement plus notable qu'en Transdanubie. Dans la Grande Plaine l'étendue des terres paysannes affermées présente elle aussi une proportion saillante.

Les terres affermées par les grands domaines se répartirent en premier lieu entre les grands fermiers, ce qui prévaut en particulier pour la Transdanubie. Cependant ce processus de l'affermage ne favorisait que très peu la formation des baux paysans.

La comparaison effectuée entre les données des relevés dressés en 1895 et 1935 témoignent de la diminution de l'étendue des terres affermées. Cette diminution était due en premier lieu au décroissement présenté par l'étendue des terres affermées par la grande propriété ou par les biens de main-morte. L'affermage en Hongrie s'était développé dans la période du passage à l'économie capitaliste, affermage dont les cadres restèrent au cours du XXe siècle inchangés dans leur essence.

JEMNITZ JÁNOS

Az I. Internacionálé és a háború (1864—66)

Az I. Internacionálé tevékenységének gerincében a munkáosztály öntudatra ébresztése, a tőke elleni harc állott, s ezt természetesen elsősorban a gazdasági osztályharc keretében szorgalmazta és érthette el. A munkásmozgalom önállósodásának folyamata azonban már a legkezdetibb fázisban sem választható el a politikai követelésektől. A munkások internacionalizmusa a gazdasági igények előmozdításán, az önvédelem régióján túl kezdettől egybefonódott az igazságtalan, népellenes háborúk elítélésével. Az antimilitarizmus érzése nélkül egy forradalmi proletárszervezet sem született meg.

A nagy francia forradalom idején a legiparosodottabb, legfejlettebb strukturájú országban, Angliában jöttek létre az első modernebb munkásszervezetek, a Levelező Társaságok (Corresponding Societies), amelyek hangot adtak nemcsak a forradalommal rokonszenvező érzelmeiknek, hanem annak is, hogy elutasítanak mindenfajta intervenciót, ellenforradalmi háborút Franciaországgal szemben.¹

Az 1830—40-es években új munkásgeneráció nőtt fel, s ez a nemzedék újra felvette az egy időre elejtett zászlót. Az angol chartisták üdvözölték az európai forradalmi kísérleteket, s szenvedélyes haraggal bélyegeztek meg minden ellenforradalmi intervenciót. Ekkoriban tűnt ki, hogy az angol proletariátus milyen figyelemmel, baráti érzéssel kíséri az elnyomott népek szabadságküzdelmét,² hogy háborúellenességük nem egyszerű pacifizmus, nem egyenértékű a háború borzalmaitól való irtózással, mert adott esetben még áldozatokat is hajlandók lettek volna vállalni a népek szabadságának előmozdításáért. A chartista lapok üdvözölték volna, ha Anglia latba veti tekintélyét a lengyel szabadság érdekében, a cári kormány megbénítására. A beavatkozást ilyen értelemben még sürgették is. E beavatkozást azonban nem tették volna egyértelművé egy nagy külső háborúval; másfelől a ténylegesen folyó lengyel nemzeti felkelés megvédéséről volt szó, nem pedig arról, hogy — a régi 1793-as jakobinus érveléssel — szuronyok segítségével vigyék el a szabadságot a lengyel népnek. Bár olyanok is voltak, akik ilyen felszabadító háború gondolatát sem utasították volna el a cárizmussal szemben, ezt a szocialista érzelmű munkásság tömegei sohasem tették magukévá.

Az 1848—49-es forradalmak idején a proletár és plebejus elemek ismét antimilitarista érzelmeikről adtak tanúbizonyságot, amikor Pesten az olasz, Bécsben a magyar, Párizsban az olasz intervenció ellen tiltakoztak. A népek nem akartak háborúba menni, hogy egy más nép szabadságát elnyomják. Négy évvel később pedig az angol-francia proletárok voltak azok, akik a kisszámú

¹ G. D. H. Cole and Raymond Postgate : *The Common People. 1746—1946.* London, 1946. 164—167. l.

² T. Rothstein : *From Chartism to labourism.* London, 1929. 131—132. l.

értelmiségivel együtt felemelték szavukat a krími háború ellen, amely a napoleoni háborúk után az első nagyobb vérzivatar hozta Európára — lényegileg dinasztikus, illetőleg az uralkodó osztályok érdekeiért, amelyeket ekkoriban már nagyobb mértékben igyekeztek nacionalista ködlepellel palástolni. Az oroszellenes sovinizmust akkoriban a chartista mozgalom keretében létrejött Nemzetközi Bizottság (International Committee) próbálta ellensúlyozni, rámutatva, hogy a francia szabadságot elnyomó III. Napóleon nem lehet igaz szövetséges egy olyan háborúban, amelynek állítólagos célja a cári zsarnokság letörése.

Nem egészen egy évtizeddel később az Internacionálé létrejöttét ismét két háborús esemény siettette. 1863-ban Lengyelországban újra nemzeti felkelés robbant ki, s ezúttal megint a politikai öntudatosság terén leghaladottabb angol és francia proletáriátus tiltakozott a cári intervenció ellen. Nagygyűléseket tartottak, petíciókat terjesztettek az angol kormány elé, s súlyuk növelése végett az angol szakszervezeti vezetők francia testvéreik támogatását keresték.³ Másfelől ugyanekkor folyt az észak — dél háború az Egyesült Államokban, amelynek politikai jelszava: a négerek felszabadítása, az európai proletáriátus előtt rendkívül népszerű volt.

A szervezett és gondolkodó proletárok rétege többnyire a francia enciklopedisták, az utópista szocialisták, illetőleg ezek második nemzedékének humanista tanításain nőtt fel, s a nagy emberi szabadságcélokat — amelyeket a maguk részéről a gazdasági követelésekkel, szocialista szándékokkal egészítettek ki — nemcsak tollgyakorlatoknak tekintették, hanem készek voltak ezekért áldozatokat is vállalni. Mikor az északi kormányzat a déli rabszolgatartó gyapotültetvényeseket blokád alá vette, s ennek következtében az angol és francia textiliparban katasztrófális munkanélküliség állott be, a munkások közvetlen anyagi érdekeik ellenére is a tiszta ügy védelmét vállalták, tüntettek kormányzó köreik háborús, intervencióis szándékai ellen.⁴

Az angol és francia munkások között ismétlődtek a közös találkozók. Az 1864. szeptember 17-i történelmi ülésen született meg azután az Internacionálé. Ezen a találkozón, amelyet megelőzően a küldötteknek még nem voltak pontos elképzeléseik az általuk szervezetiesleg fogantatandó lépésekről, a tartós kapcsolatokat elsőfokon ezúttal is a közös anyagi-munkásérdekek felismerése határozta meg. Ezek mellett azonban ekkor is jelentős szerepet játszott a politikai mozzanat. A gyűlésen elnöklő Edward Beesly londoni történészprofesszor például bevezető szavaiban a szabadságjogok nemzetközi fenntartását követelte és élesen ostromozta az angol kormány kínai, japán és indiai magatartását, — amely lényegileg egyszerre volt intervencióis és népelnyomó jellegű. Beesly a jelenlevőket felszólította, hogy küzdjenek a nacionalista önző szempontok érvényesülése ellen, „amelyeket sokszor a patriotizmus leple álcáz” és csak az olyan elveket védelmezzék, amelyek szabadságtörekvéseiknek megfelelnek.⁵ G. Odger, a Londoni Szakszervezeti Tanács tekintélyes képviselője ugyancsak a lengyel felkelés

³ D. Rjazanov : Die Gründung der ersten Internationale. Die Kommunistische Internationale. 1919. 6. sz. 70—71. l. Megjegyzendő, hogy az 1863. július 22-iki londoni angol—francia munkásgyűlésen Odger elment odáig, hogy a lengyel szabadság védelmében egyenesen oroszellenes intervenciót sürgetett — de ezt a gondolatot mások, úgy tűnik, nem igen vették át, s csakhamar elfelejtődött. Az állandóan érvényesülő felfogásnak a lengyel szabadság védelme, előmozdítása maradt meg.

⁴ Uo.

⁵ Founding of the First International. A documentary record. Marx—Engels Institute. Moscow—London. 1939. 1—2. l.

védelmében és olyan tartós nemzetközi munkásszervezet megteremtése érdekében szólalt fel, amely „ellensúlyozhatná azoknak rossz befolyását, akik a népekre romlást hoznak”. Odger felidézte mindazokat az ellenforradalmi intervenciókat, igazságtalan háborús betöréseket (a mexikói intervenciót, illetőleg a kínai ópiumháborúkat), amelyek indokolttá tették, hogy „a császárok és királyok ellen a népek szabadságáért” fogjanak össze.⁶ Az összefogás tartalma ezúttal is határozottan antimilitarista volt, s a résztvevők nagy tudatossággal választották ketté az uralkodó körök és a népek érdekeit.

Mindez nemcsak az angol munkásvezetők gondolkodását jellemezte. A francia — proudhonista — szervezett munkások választát tolmácsoló H. Tolain kifejtette: „Testvérek és barátok. Igen, igazatok van. Az érzés, ami minket közel hoz egymáshoz, a legbiztosabb mutatója annak a jobb jövőnek, amely a népek felszabadulását hozza. A cészárok, akiknek homlokát a véres korona bélyegzi meg, ne oszthassák meg maguk között a népeket.” Majd nyomban hozzáfűzte: „egy nép elnyomása más népek szabadságát is veszélyezteti”. A továbbiakban sürgette a munkások nemzetközi szövetségének megteremtését „politikai téren a tyrannia, a szociális gazdaság terén pedig a monopólium és privilégium ellen”.⁷ Az egyik fonál tehát újól a politikai, s e politikai követelések között kétségtelenül nem utolsó helyen a népellenes háborúk elítélése állt, amit az említett humanista, antimilitarista meggyőződés fűtött.

Az elhangzott beszédek szellemében fogant érintett gondolatokat szedte rendszerbe s mélyítette el K. Marx híres Alapító Üzenete, amely a háború és külpolitika vonatkozásában megállapította: „Ha a különböző országok munkáosztályainak felszabadulásához testvéri egyesülésük és együttműködésük szükséges, hogyan teljesíthetik e nagy küldetésüket, amíg egy bűnös célokat szolgáló külpolitika nemzeti előítéleteket játszik ki egymás ellen és rabló háborúkban pazarolja a nép vérért és vagyonát?”⁸ Marx utalt arra, hogy a népek ellenállása akadályozta meg az Amerika ellen készülő „aljas kereszteshadjáratot”. Másfelől megjegyezte, hogy a lengyel szabadságharc, valamint az orosz cári külpolitika ugyancsak felébresztette a proletariátus nemzetközi érdeklődését, — majd következtek az intő szavak, amelyek hosszú időre figyelmzettették, mozgósították a munkásságot a háborús politika elleni küzdelemre: „mindez megtanította a munkáosztályokat arra a kötelességükre, hogy behatoljanak a nemzetközi politika titkaiba; hogy figyeljék saját kormányaik diplomáciai tevékenységét; hogy szükség esetén hiúsítsák meg azt minden hatalmukban álló eszközzel. Ha nem tudják elejét venni ennek a tevékenységnek, egyesüljenek egyidejűleg leleplezésre és szálljanak síkra azért, hogy az erkölcs és igazság egyszerű törvényei a nemzetek egymásközi érintkezésének is legfőbb törvényei legyenek. Az ilyen külpolitikáért folytatott harc része a munkáosztály felszabadításáért folyó általános küzdelemnek.”⁹

Az Alapító Üzenet szövegét az angol szervezett munkások elfogadták, ami nem csoda, hiszen miként Marx barátjának, Engelsnek jellemezte az egybegyűlteket, „az angol tagok legnagyobbbrészt az itteni trade-unionok vezetői, vagyis London munkás-királyai, ugyanazok, akik a nagyszerű fogadást rendezték Garibaldinak, és akik megakadályozták, hogy Palmerston hadat üzenjen az Egyesült Államoknak.”¹⁰

⁶ Uo. 5—6. l.

⁷ Uo. 7—8. l.

⁸ Marx—Engels: Válogatott művek. Bpest, Szikra. 1949. I. köt. 362. l.

⁹ Uo.

¹⁰ Founding the first International. 51—52. l.

A megszületett Internacionálénak kezdetben elsősorban szervezeteit kellett kiépítenie, a munkásság gazdasági osztályharcaiba kellett bekapcsolódnia, illetőleg az egyes országok belpolitikájának s ezzel a munkásmozgalom soronkövetkező lépéseinek kulcskérdéseit kellett megválaszolnia. Minthogy e téren nézeteltérések mutatkoztak, viták is kezdődtek, mindez túlságosan lekötötte az Internacionálét ahhoz, hogy a külpolitikának továbbra is oly megkülönböztetett figyelmet szenteljen.

Mindazonáltal ezután sem feledkeztek meg az Alapító Üzenet intelméről, a külpolitika szemmel tartásáról, az internacionalizmus gondolatának terjesztéséről. A Főtanács emlékünnepséget rendezett a francia—angol békés kiegyezés évfordulója alkalmából, üdvözlétet küldött Lincolnnak a rabszolgák felszabadításáért. A szöveget Marx fogalmazta meg, amely egyebek között a következőket tartalmazta: „Európa munkásai erősen hiszik, hogy miként az amerikai függetlenségi háború a burzsoázia korszakának uralmát nyitotta meg, az amerikai háború a rabszolgaság ellen a munkáosztály uralmát nyitja meg” — és megjegyezték, hogy Lincolnt, a munkáosztály gyermekét azért üdvözik, mert ő szüntetheti meg a rabszolgaságot és hajthatja végre a társadalmi rend átalakítását Amerikában.¹¹

Lincoln az Egyesült Államok londoni követének közvetítése útján juttatta el válaszáat a Főtanácshoz. Ebben megköszönte a baráti üdvözlétet, s a haladás egyetemes voltát hangsúlyozva, biztosította tisztelőit, hogy a rabszolgatartók elleni küzdelmük az egész emberiség célját szolgálja. Végezetül Lincoln jelezte, hogy a maguk részéről új erőt merítenek az európai munkások együttérzéséből és jókívánságaiból.¹²

Ugyancsak megemlékezett a Főtanács a lengyel felkelésekről is. A tervezett 1865. évi rendes kongresszus helyett, közbejött akadályok miatt, Londonba csak konferenciát tudtak egybehívni. A konferencián a szervezési kérdések mellett súlyal a munkásmozgalom elvi problémáit kívánták megvitatni — többnyire a gazdasági osztályharc területéről. A konferencia javasolt témalistájára azonban ismét felkerült egy külpolitikai kérdés: a független Lengyelország követelése.¹³

A lengyel függetlenség napirenden tartásában Marxt és Engelst egy elnyomott nemzet megsegítésén túl más szempontok is vezették. Mindkettőjük emlékezetébe, tudatába bevésődtek a Szent Szövetség és 1848—49 eseményeinek történeti tényei, amikor a cári Oroszország valóban „Európa zsandára” volt. Ezek a benyomások mélyítették el bennük az „orosz félelmet”, még akkor is, amikor Oroszország a krími háború nyomán már meggyengült. Ezt a cári hegemóniát kívánták gyengíteni a független Lengyelország megteremtésével, amely így egyúttal elsőrendűen szolgálta volna az európai haladás és szabadság ügyét. E tekintetben Marxnál időnként kísértett a régi 1848-as gondolat a cári Oroszország ellen indítandó forradalmi háborúról, ekkor azonban ez már nem nyert markáns megfogalmazást, inkább a lengyel autonómia, illetőleg függetlenség szorgalmazásáról volt szó — szinte „ceterum censeo”-szerű kieséssel.

¹¹ K. Marx—F. Engels : Szocsinyenija. Moszkva. 1960. 16. köt. 18. l.

¹² Generalnűj Szovjet Pervogo Internacionala. Protokolű (1864—66). Moszkva, 1961. 30—31. l.

¹³ A lengyel függetlenség napirendre tűzésének erős ellenzéke akadt. A francia proudhonista küldöttek indokolatlannak tartották ezúttal, hogy oly távoli országok problémáival foglalkozzanak. A belga C. de Paepe pedig úgy vélte, hogy nekik elsősorban Oroszország belső demokratizálását kellene szorgalmazniuk, mert ez nyújthatna igazi megoldást. Az angol küldöttek azonban Marx javaslata mellett érveltek, s a konferencián résztvevők többsége végül megszavazta, hogy az 1866-os kongresszuson külön foglalkozzanak a lengyel függetlenséggel. I m. 179—180. l.

A külpolitikai eszmefuttatások, követelések akadémikus jellegűek voltak — vagy azoknak tűntek — mindaddig, amíg a nemzetközi helyzetet a szélesend jellemezte. De amikor a háborús hírek felfodrozták a politikai életet, de majd félévszázad után Európa belső, központi területein újra nagyhatalmak közötti szörnyű vérontásra került sor, az Internacionálé egyszeribe új helyzet elé került.

A porosz—osztrák háború az Internacionálét meglepetésszerűen érte, de természetesen nyomban véleményt kellett formálnia az eseményekről. Véleménye egészében elutasító volt, de ezen belül rendkívül sok színárnyalatot találunk, az egyes országok szekciói politikai érzelmeinek megfelelően. Megjegyzendő, hogy a legenergikusabb reakciók — főként a legkezdetibb időben — nem azokból az országokból érkeztek, amelyeket a háború közvetlenül érintett. Németországban a munkások véleménye megoszlott, voltak az osztrákoknak és Bismarcknak is hívei. A dél-német munkásegyletek annakidején elvetették a Dánia ellen indított háborút, most azonban inkább tartózkodóak voltak. Liebknecht azonban nagy haraggal fordult a poroszok ellen. Marx és Engels kezdetben szintén a poroszok vereségét várták s ezt a haladás szempontjából is kedvezőnek ítélték, minthogy a háborús vereségből forradalmi erjedésre számítottak: „A poroszok meglakolnak hetvenkedésükért és a németországi idillnek minden körülmények között vége” — írta Marx Engelsnek. „Ha kikiáltják a köztársaságot, akkor a fordulat egész Európában két hét alatt bekövetkezhet.”¹⁴ Utána ugyan némi szkepszissel kérde: „De vajon fellépnek-e?” Június elején többfajta apró jeltől szintén a forradalom közeledtét olvassa ki Engels a német helyzetből, s ezt a lehetőséget — írja Marxnak — most nem szabad elmulasztani. Mindezt természetesen összefüggésbe hozza a várható osztrák katonai győzelemmel. Az alulról jövő forradalmi módon megvalósuló nemzeti egység helyett azonban a csatamezőn a poroszok győztek, és létrejövőben volt a felülről kialakított „kisémet”, Ausztriát kizáró nemzeti egység. Königsraetz után Engels nyomban felismeri az ütközet jelentőségét, amely után számukra nem marad más hátra, mint a befejezett tények elismerése.

A háborútól érintett másik két országban, Ausztriában és Olaszországban a munkásmozgalom még túl szervezetlen volt ahhoz, hogy világos szó hallatszott volna, s ez nemzetközi visszhangot kapva, a Főtanácsig jutott volna. A proletariátus első szervezetei kialakításának még csak előkészítésénél tartottak. Ausztriában az első szocialista igényű munkásszervezet, az Arbeiterbildungsverein von Wien, csak 1866 telén, de tulajdonképpen csak 1867 nyarán alakult meg.¹⁵

Olaszországban még szintén nem jöttek létre igazi proletárszocialista igényű egyesületek. Bakunin ebben az időben szervezi Nápolyból a maga Alliance-át: ekkor gyorsul meg a mazzinista mozgalom baloldali értelmiségieinek elválása Mazzinától és Garibalditól és szocialista irányba való fejlődésük. Mindez azonban csak elkezdődik, még nincs látható eredményük, sőt ellenkező tendenciák is mutatkoznak: helyenként az elkülönülést a háború napjaira felfüggesztik.¹⁶

¹⁴ Marx—Engels : Szociálmunkájai. Moszkva, 1930. 23. köt. 346—347. l.

¹⁵ Ludwig Brügel : Geschichte der Österreichischen Sozialdemokratie. Wien. 1922. I. köt. 80—86. l. — Megjegyzendő, hogy e korai mozgalom egyik koronatanúja, részese, Andreas Scheu önéletrajzában azt állítja, hogy a bécsi szervezet igazi kezdetei csak 1867 végére, 1868 elejére nyúlnak vissza. (Andreas Scheu : Umsturzkeime, Erlebnisse eines Kämpfers. Wien, 1923. 127—128. l.)

¹⁶ A nép között is elterjedt nacionalizmusról Bakunin — aki 1865 őszétől 1867 őszéig Nápolyban élt — 1866. július 19-i Herzenhez és Ogarevhoz írott levelében mint bénító erőről nyilatkozott. Bakunin ekkoriban szervezte maga köré a G. Fanelli, C. Gambuzzi, S. Friscia, A. Tucci, R. Milet és más régebbi mazzinista fiatalokból álló titkos illegális szervezetet, amely szociális eszmét hirdetett, s ezzel úttörő munkát vállalt magára. A szervezkedés roppant

Inkább kitapintható volt a német munkásság állásfoglalása. Németországban a polgári pártokon belül a fenyegető porosz—osztrák háború válságot idézett elő, meghasonlásokra került sor, s a szenvedélyes viták sem segítették előbbre az egységes vélemény kialakulását. Mindez visszahatott a német munkásmozgalmra is. A munkásegyletek lassan mégis olyan értelemben hallatták hangjukat, hogy a háború a német nép érdekei ellen volna, s a porosz vagy dinasztikus osztrák egységmegoldással szemben a német összparlament egybehívását, a parlament védelmére pedig általános népfelfegyverzést követeltek. Ilyen értelemben hoztak határozatot az 1866 március-májusi drezdai népgyűlések,¹⁷ melyeken a munkáselemek (A. Bebel, K. Vahlteich) továbbra is együttthaladtak a liberális polgárság képviselőivel. Ilyen értelemben adtak ki a háború kezdete után ezek — a munkásság és a liberális polgárság együttélésén alapuló — szervezetek újabb kiáltványokat, amelyek a demokratikus nagynémet egység megteremtését szorgalmazták. Ezeket, Bebel szavaival élve, „a jó szándék vezette”, de erőtlének voltak, s el is késtek.

Hasonló felfogást tükrözött az Internacionálé genfi német szekciójának felfogása. A J. Ph. Becker szerkesztette *Vorbote* már májusi számában figyelmeztetett a háború veszélyére, amit nem tartott lehetetlennek mindaddig, amíg a politikát „az urak asztalánál” alakítják ki. A lap egyúttal határozottan leszögezte, hogy a kialakult háborús légkörért egyformán felelős valamennyi európai kormány. Megoldásként ugyancsak az alulról jövő forradalmi utat jelölték meg, amittől egyúttal a nemzeti demokratikus megújódást is várták. A szabadabb svájci légkörben ennek élesebb formát is adtak: „csak egy orvosság, egy ellen-méreg van — a forradalom. — Csak egy megoldás van, csak egy állam és egy egyház — a Köztársaság” — hirdette a *Vorbote* júniusi számának vezércikke. Júliusban pedig még határozottabbá vált a jelszó: „A mi álláspontunk a következő jelszóban foglalható össze: Nem kell többé sem Poroszország, sem Ausztria — Éljen a szabad Németország.” Majd a német genfi szekció külön határozatot is hozott a követendő magatartásról: „... ahol a haza becsülete és sértetlensége megköveteli, ott egy német ember sem maradhat távol, minden pártérdeknek háttérbe kell szorulnia. . . Mert mi tudjuk azt, hogy a német nemzet függetlensége és önállósága nélkül Európa más részeiben sem lesz igazi szabadság, sem belső, sem külső béke, sem egészséges fejlődés. . .”¹⁸

Iassan haladt előre, jórészt éppen e nacionalizmus miatt — amire Bakunin éppen fenti levelében utalt: „Mellékesen keményen kell, hogy hacoljak az úgynevezett nemzeti eszmék és szenvedélyek ellen, a Mazzini és Garibaldi által terjesztett burzsoá nacionalizmus megvetendő elmélete ellen.” (*Max Nettlau* : Bakunin und die Internationale in Italien bis zum Herbst 1872. Archiv für die Geschichte des Sozialismus und Arbeiterbewegung. 1911. Leipzig. 286—287. l.; *Richard Hostetter* : The Italian Socialist Movement. Origins. 1860—1882. New York—London—Toronto. 1958. 91. l.). Bakunint elkésértette az a távlat, hogy a felhalmozódó szociális elégedetlenség ellenére „a nacionalizmussal sikerül majd elszédíteni az olasz népet. Attól tartok, hogy még Garibaldi is hagyja magát, tizedszer is megteveszteni és megengedi, hogy mások kezében — tudjátok kiknek — családok legyen a népek becsapására. Mindez nagyon vigasztalan és visszataszító, de úgy tűnik elkerülhetetlen.” (*Jurij Sztjerklov* : Mihail Alekszandrovics Bakunin. Moszkva, 1927. II. köt. 314. l.) Bakunin igyekezett ellensúlyozni ezt a hatást, de hiába. Még közvetlen környezetéből is többen Garibaldi zászlaja alá álltak. Noha arra hivatkozott leveleiben, hogy a dél-olasz szervezetek az ő befolyása alatt állnak, ez csak részint igaz. Az Internacionálé még nem rendelkezett erős befolyással, nem voltak jól megalapozott olasz szekciói. Az északi területeken pedig Mazzininak még nagyobb volt a befolyása. Mindebben csak néhány évvel később következett be változás. Tény azonban az, hogy az 1866—67-es periódusban az internacionalista eszmék Mazzinival szemben éppen a háború és nacionalizmus elutasításán keresztül eresztettek gyökeret.

¹⁷ A. Bebel : Életemből. Bpest. Népszava, 1922. 116—117., 126—128. l.

¹⁸ Der *Vorbote*. 1866 július.

A határozat ezután konkrét követeléseket jelölt meg, amelyek lényegileg a nép akaratának megfelelő kormány megteremtését és a népfelfegyverzést — vagyis az egészséges német demokratikus állam megteremtését követelték. A genfi szekció határozataiból kitűnt, hogy a nemzeti egységmozgalom, a nemzeti érzések mennyire áthatották még a Svájcba kivándoroltakat, vagy az ottani németajkúakat is: e határozatokban olykor dominált a nemzeti-demokratikus elem és elhalványodott a szocialista-internacionalista forradalmi felfogás.¹⁹

Ez kiváltképpen kiütözik, ha a svájci-német nyilatkozatokat összevetjük a svájci-francia szocialista nyilatkozatokkal.²⁰

Míg a Vorbote Becker szerkesztésében a németajkúakat tömörítette Svájcban, a franciákat, méghozzá zömében svájci születésű franciákat Coullery doktor szervezte meg, s ugyanő adta ki — jelentős részben saját pénzen — az Internacionálé első francia nyelvű lapját Svájcban, 1865 decemberében. Coullery maga az enciklopedisták humanista szellemi befolyása alatt állt, s jórészt ennek köszönhető, hogy e lap, a *La Voix de l'Avenir* miért foglalt oly élesen elutasító álláspontot a háborúval szemben, miközben még a nemzeti érzések értékét is megkérdőjelezte.²¹

A porosz—osztrák háború előszelét e francianyelvű lap már 1866 április közepén jelezte: „Európában csak Németországról beszélnek. Poroszország és

¹⁹ Ez a nemzeti velleitás már a Vorbote korábbi számaiban is kiütöközött. A nemzeti érzelem ugyan nem dominált, de nagyobb súllyal esett latba, mint a többi szocialista lapnál. Ebben nyilvánvalóan szerepet játszott az, hogy a németek a nemzeti egység megvalósítása előtt álltak még. Ezért, mikor a Vorbote 1866 februárjában ismerteti olvasóival az Internacionálé céljait, egyebek között hangsúlyozza a politikai feladatok szorgalmazását, amibe beleérti, hogy minden nemzet „először nemzeti feladatát teljesítse”. Ehhez persze elengedhetetlennek tartja a politikai szabadságjogok biztosítását, a feudális és klerikális béklyók lerázását, a teljes népszuverenitás megteremtését. Megköveteli, hogy „a legkisebb nemzetnek is biztosítani kell a szabad és független létet”. — Megemlítendő, hogy már ehelyütt éppen a népszuverenitással kapcsolja össze az állandó hadseregek megszüntetését, ami, úgy véli, „minden hódító háború végét jelenti”. A márciusi számban ugyanannak a cikknek (*Zur Klärung unserer Arbeit*) folytatásában Becker ismét hangsúlyozza, hogy míg az európai nemzeteknek a politikai szabadságjogokat kell kivívniuk „a németeknek fontosabb feladatuk is van, nevezetesen az állami egység megteremtése”. „Az egységes, nagy és szabad Németországnak kell megszületnie, és akkor lesz az egészséges szellem Európában, akkor lesz biztosítva a tartós béke.” Természetesen J. Ph. Becker demokratikus Németországra gondolt. Az osztrák—porosz háború előtt még valamennyi emigráns alulról kiinduló forradalom révén vélte megszületni az új egységes német köztársaságot, ami a békét tartósabbá tehetné volna. Becker reményeire a tények rácafoltak, s láthattuk a nyári hónapokban, miként utasította vissza ő maga a háború gondolatát. 1866 augusztusában a Vorbote vezércikke pedig újra megerősíti, hogy „a háború . . . szisztematikus barbarizmus”, s ott következik be, ahol a népnek nincsenek jogai, s állandó hadseregek állnak fenn.

²⁰ Megjegyzendő, hogy a dél-német munkásegyletek a háború sorsának eldőlte után is kitartottak az egységes német köztársaság megteremtése mellett. Chemnitzben 1866. augusztus 19-én gyűlést tartottak, amelyen a lassalleánus Általános Német Munkásegylet is képviseltette magát. A gyűlés határozata a „nép nevében” általános választójogot, kiterjedt jogkörű parlamentet, néphadsereget, állami egységet követelt. Mindezt igen radikális hangnemben szorgalmazták: „Németországnak demokratikus államban való egyesítése. Az örökletes hatalom nem szükséges. Nem kell Kisnémetország porosz vezetéssel, sem pedig annexionokkal megnagyobbított Poroszország, sem pedig osztrák vezetés alatt álló Nagynémetország.” — Vagyis a munkások szociális követeléseik felsorakoztatása mellett a demokratikus egységes Németországról léptek síkra — de a dinasztikus háborús megoldásokat ebből a szempontból értéktelennek, sőt ártalmasnak tartották.

²¹ Mindamellett a nemzeti érzések ugyanakkor náluk is jelentkeztek, csak éppen-séggel németellenes éllel. A lap *Chaux de Fonds*-ban jelent meg, s a Francia-Jura elmaradottabb vidékének, szegénységének szeparatista érzelmeit is megfogalmazta, amikor a rajtuk hatalmaszkodó Bernnel, a német várossal szemben követelt autonómiát (*La Voix de l'Avenir* 1866. jan. 28. febr. 11. sz.).

Ausztria fenyegetőznek; hadseregeiket hadiállapotba helyezik . . . A kis államok is fegyverkeznek, de a dolognak olyan jellege van, hogy egyesülni akarnak semlegességük megvédésére. Olaszország, úgy látszik, szintén háborúra készül, és mégsem gondol senki sem ellenségeskedésre. Ez mégis csak komédia lenne, aminek nem lenne se vége, se hossza.” Itt a szerkesztőség kitér arra, hogy már a háború előszele milyen kedvezőtlenül hatott a gazdasági életre. Ezeken az észérveken túl azonban még nagyobb volt morális felháborodásuk az ilyenfajta háború ellen, amelyek bekövetkezhetnek „egészen addig, amíg az emberek elég buták lesznek, hogy mint a birkákat tereljék a vágóhídra. Szegény emberek, ti izzadjátok majd ki a munkanélküliséggel és nyomorral ezeket a hatalmas költségeket, és ha a komédia drámaivá válik, akkor még véretek is ontani kell, azt a kevés vért, ami ereitekben maradt.”²² A szerkesztőségi cikk a következő részben naiv, de tulajdonképpen a korszak racionalista, s egyben idealista humanista szellemében fogant szavakkal zárja a gondolatsort: „Nem lehetne a népek közötti ellentéteket döntőbíráskodás útján megoldani? A népek butábbak, mint az egyes emberek, akik viszályaikat bíróságok elé viszik?”

A *Voix de l'Avenir* felveti a kérdést, vajon visszakoznak-e a kormánykörök a forradalom veszélye elől. Egész Németországban népgyűléseket tartanak — írják —, amelyeken megbélyegzik a háborút. Egyúttal ők is figyelmeztetnek arra, hogy a háborút Oroszország felhasználná igényei betérjesztésére, s ennyiben megegyezett véleményük Marxéval, Engelsével, akik ugyancsak Pétervár kezét látták a feszültség fokozásában, a háború kirobbantásában.²³ A *Voix de l'Avenir* az eddigiekhez csak annyit tesz hozzá, hogy amennyiben a háború mégis megkezdődne, az nem a népek javát szolgálná, annak ellenére sem, hogy az uralkodó osztályoknak ezt követően bizonyos reformokat kellene hozniuk.

1866 május első hetében a politikai helyzetképet még riasztóbbnak látták: „A civilizált Európa gyermekei verekedni fognak, meggyilkolják egymást. Miért? Senki sem tudná megmondani az okát. Lehet, hogy mire e szám megjelenik, Németországban és Olaszországban vér folyik. A népek egymásra rontanak, mert Bismarck nem kapta meg azt, amit akart. Szegény népek, nektek még a szerződések szentségéről beszélnek.

Íme az állandó hadseregek és centrális hatalom veszélye. A háború joga nem lehet egy egész hadsereggel rendelkező emberé. Tizenöt nappal ezelőtt a népek még nyugodtak voltak, most nyugtalanok és kétségbeesettek.” A szemleíró újból aláhúzza, hogy a háború gazdasági anarchiára, visszaesésre, nyomorra és munkanélküliségre vezet, majd hozzáfűzi: „Vannak, akik azt mondják, nem lesz háború. Mi is kívánjuk ezt. De micsoda sötét komédia „a két nagyhatalom háborús lármája”. Egyúttal megjegyzi, erre van pénz, de az iskolahitelre, a mezőgazdaság fejlesztésére, szociálpolitikára nincs.”²⁴

Május első heteiben a lap a fegyverkezés újabb aggasztó részleteiről adott számot. Május 20-án végül egy önálló kisebb cikk már a következő címet kapta: „A háború”, s alatta a következő sorok álltak: „A háború felháborít és elszomorít. Amikor kifejezzük meggyőződésünket, hogy Európában hamarosan kitör a há-

²² La Voix de l'Avenir, 1866. ápr. 15.

²³ Az 1866. évi tavaszi levelezésben Marx—Engels többször kitért erre a mozzanatra, miszerint a háborús feszültség indítóeleme tulajdonképpen Pétervár. Másfelől attól is féltek, hogy az esetleg bekövetkező új német forradalmi mozgalmat újra orosz csapatok fojtják el. (Marx—Engels : Szocsinyenyija. 1930. 23. köt 341., 345., 349., 355. l.)

²⁴ La Voix de l'Avenir, 1866. máj. 6.

ború, ez nem azt jelenti, hogy akarjuk a vérontást; ez csak azt jelenti, hogy előre látjuk ezt a szerencsétlenséget.”²⁵

Ugyanekkor egy másik kis cikk is megjelent Svájc semlegességéről. S ebben sokkal inkább jelentkeztek a speciális svájci szempontok, mint az általános német demokratizálási folyamatot szívén viselő Vorboténál. A Voix de l'Avenir mindenekelőtt a svájci semlegesség megőrzéséről kívánt gondoskodni, s ennek érdekében tartotta megengedhetőnek a lakosság teljes mozgósítását is. A semlegesség ünnepélyes bejelentését szorgalmazta, hogy mindenki tudomásul vegye: a határok megsértésekor a nép fegyveres erejébe ütközik.

Június elején a svájci lap teljes egészében közli a párizsi diákok felhívását, majd megjelenik egy cikk, amelynek címe ezt hirdeti: „Guerre à la guerre” — „háborút a háborúnak”. A centrális gondolat: nem megérteni, nem beletörődni kell a háborúba, hanem harcolni ellene: „gondoljátok el, hogy egy napon, csoda révén, Proudhon nézetei töltенék el valamennyi francia, és Kantéi valamennyi német fejt. Képzeljétek el, ha ez valósággá válnék és a most fenyegető háború többé nem lenne elképzelhető, a viszály eltűnnék s a zsarnokok ugyan még remélnének, de az anyák már nem.

A háború oka, csakúgy, mint minden más emberi csapásé, az emberek tudatlansága, amivel végezni kell. A tudás a béke, törekedjünk tehát a tudásra!”

Megjegyzendő, hogy e cikket szószerint vették át a francia Rive Gauche hetilapból, amelynek állásfoglalásaira még visszatérünk. Szembeszökő azonban ezekben az állásfoglalásokban az ész tisztelete — s túlbecsülése. Mindez persze nem egyszerű naív ábrándozás, hanem az előző nemzedék progresszív úttörőinek kezenyoma, a felvilágosodás és a francia forradalom eszmevilágának továbbélése — az Internacionálén belül.

Június derekán azonban a Voix de l'Avenir már tisztán svájci eredetű hangszerelésben szólal meg: „A háború kopogtat az ajtókon. Néhány nap múlva egész Európában jelentkezik.” III. Napóleon háborús készülődéseire utal, s helyenként mintha ebben látná a háború legfontosabb rúgóit: „Vagyis nagy háborúnk lesz, Európa térképét újjá fogják rendezni. Ez a háború lesz az utolsó, amely Európát majd elverteleníti.” „Ez elkerülhetetlen”, — mert elkövetkezett „a régi eszmék és a régi világ agóniája”. Mindazonáltal a lap egyáltalán nem örül ennek az eseménynek, s mint írja, „Európa népei borzadnak az emberi mészárszéktől.” Európában mindenütt sokasodnak a munkásszervezetek és valamennyi elutasítja a háborút. Ez az *elitélés napjaink jele, a szocializmus eredménye.*” (Az én kiemelésem. — J. J.)²⁶

A helyzet mind kritikusabbá vált, s a hetilapnak újra és újra vissza kellett térnie e témára. Június végén keserűen állapítja meg, hogy egész Európa fegyverben áll, a háború megindul, s a népek a dinasztiai érdekeiért fognak harcolni: „Holnap a távíró hírül adja a világnak a szomorú hírt, hogy emberi vér folyt. Az emberek ezrei osztoznak a királyok veszekedésében, és miközben a hazaszeretet hatja át őket, a hazugságok hatására, a csatamezőkre mennek, a megsemmisülésbe . . . Mindenütt könnyek és sóhajok.”²⁷

Ehelyütt újra kitér a speciális svájci szempontokra. A mozgósítást már itt is elrendelik, s 100 000 embert vonultattak fel a határra — egyelőre csak az önkénteseket. A háborús szédület tehát már Svájcra is károsan hatott. Megjegyzi

²⁵ Uo. 1866. máj. 20.

²⁶ Uo. 1866. jún. 17.

²⁷ Uo. 1866. jún. 24.

azonban, hogy ezért nem Svájcot illeti szemrehányás. Ők a maguk részéről a béke mellett szólaltak fel: „Mi puskáinkat, ágyúinkat régen munkaeszközzé változtattuk volna, ha szomszédainknak, a királyoknak nem lenne félelmes állandó hadseregük.”²⁸

Júniusban azután bekövetkezett a háború. A lap következő száma már az ellenségeskedések kezdete után jelent meg. A cikkíró különbséget tesz Poroszország és Olaszország hadbalépte között. Olaszország részére ugyanis a svájci közvélemény sikert kívánna a nemzeti egység megteremtéséhez, de nem egy Bismarck oldalán vívott háborúban. Svájcban „különösen a német részeken, a nép a Habsburgok győzelmét kívánja” — teszi hozzá. A Bismarck-ellenes hangulatot e területen még Garibaldi népszerűsége sem ellensúlyozhatja. Ugyanakkor Ausztriával sem rokonszenveznek. Az osztrák győzelem ugyanis „visszaállítaná a trónfosztott fejedelmeket, törvényeket, diktálna Olaszországnak és a győzelem árnyékában... nem ismerne határokat. Ez a reakció teljes győzelme lenne Európában.” S nemzetközi összehasonlításához folyamodva azt írja: „Ausztria teljes győzelme az lenne Európa számára, mint az (amerikai) déli csapatok győzelme az északiak felett.”

Az olasz hadbalépésről ugyan higgadtan úgy vélekednek, hogy nem szabad egyszerűen akadémikus rosszállással fogadni tetteiket. Nyilvánvaló, hogy Olaszország egymagában nem léphet fel eredményesen Ausztria ellen, s így az első ajánlkozó szövetségest el kellett fogadnia. „Sok lehet a skrupulusa azoknak, akik nem szenvednek. De egy nemzet, amely századok óta szenved; egy nép, amely százszor is elvérzett a csatatereken hazája védelmében, anélkül, hogy védelemre kész barátja is akadt volna, egy ilyen népnek joga van az élethez és újjászületéshez.”²⁹

Ezzel a cikkíró visszatért az eredeti gondolathoz, az olasz nemzeti mozgalom megértéséhez, noha ez az érzés szembenállt az éppen általa jelzett következményekkel, háborús összefüggésekkel. A cikkíró megértette a belső tragikus ellentmondást, ezt az olvasóval is érzékeltette, de végül két helyütt két ellentétes következtetést vont le: először elmarasztalta az olaszokat a hadbalépés miatt, majd végül felmentette őket az előző ítélet alól.

Az érzelmek tovább is keveredtek, ellentétes irányban hatottak. Még ugyanabban a számban, a *La Guerre* cím alatt számot adva az első olasz ütközetekről, a cikkíró mély fájdalommal szól: „szegény katonák és szegény népek, akiket a sors sújtott”. S előre jelzi, hogy a háború után még a betegségek terjedésére, éhínségre lehet számítani. Ez a fájdalmasan keserű hang a lap sorait az elkövetkezőkben még erőteljesebben jellemezte. A következő szám vezércikke a háborúról megállapította: „Csak néhány napja tart, és az emberek ezrei haltak meg, lettek megcsónkítva... Mi lett volna, ha Európa valamennyi hadserege részt vett volna ebben a háborúban? A képzelet fellázad ekkora vérengzéstől.”³⁰

A háború azonban, legalábbis annak véres szakasza véget ért. A *Voix* ezzel kapcsolatban július derekán egyenesen annak a reménynek ad kifejezést, hogy a béke már közvetlenül előttünk áll. S ebből levonja a következtetést: „A munka újra megkezdődik, és akkor újra kell kezdeni az eszmék harcát”

²⁸ Uo. — Megjegyzendő, hogy a cikk helyenként valóságos svájci hazafias hangot üt meg a semlegesség megvédésével összefüggésben, miközben kigúnyolja Garibaldit, mert az csak szűkebb hazája dicsőségének él.

²⁹ *La Voix de l'Avenir*, 1866. jún. 24.

³⁰ Uo. 1866. júl. 7.

— vagyis a háborús intermezzo után folytathatják a munkásság szervezését a nagy társadalmi reform érdekében.³¹

A háború első szakasza tehát lezárult. Ez a periódus a német munkásszervezeteket nehéz választás elé állította, Svájcban pedig igen élénk, s mint láthattuk, kettős visszhangot váltott ki. E kettős szólamban a közös jegy a háborús megoldás visszautasítása volt. Noha a demokratikus, nemzeti törekvéseket nem tagadták meg, világosan kiütközött az az alapvonás, hogy a békés állapotokat szívük szerint forradalommal „zavarnák” csak meg, nem pedig háborúval.

A háborúval határos másik országban, Franciaországban a fegyveres összeütközés ugyancsak élénk visszhangot váltott ki. Franciaország a nemzeti egység megvalósításán már régen túl volt, de annál közelebből fenyegette a háborúba való bekapcsolódás, a külső intervenció veszélye. S a demokratikus, esetenként szocialista igényű értelmiségiek, munkások éleslátását dicsérték azok az újság-cikkek és kiáltványok, amelyekben lendületesen foglaltak állást a háború és nacionalizmus ellen. Ez utóbbi esetében a franciák helyzete könnyebb volt, a nemzeti sorsproblémák nem bénították őket annyira, de másfelől a letisztultabb légkörben sokkal világosabban fejthették ki a nacionalista befolyásoktól mentes proletár-álláspontot.

Míg a francia polgári sajtó, liberális vagy bonapartista hajlama szerint, de ezen a két főcsoporton belül is megosztva, vagy Ausztriával, vagy Poroszországgal rokonszenvezett, a munkások véleménye ettől lényegesen eltért. A munkások, a szocialisták a Charles Longuet és Aimé Cournet által 1864 novemberében alapított Rive Gauche-ban és a Vermorel-Vallès által 1866 májusától irányított Courrier Français-ban szólaltak meg. E cikkeknek, kiáltványoknak ismétlődő gondolata ez volt: ha Ferenc József és I. Vilmos harcolni akarnak egymással, ám tessék, de ehhez a munkásoknak semmi közük. Nem szabad félrevezettetni magukat. A humanitás nevében tiltakoztak a háború, az öldöklés ellen. S ismét felbukkant a világos szó erejének túlbecsülése. Vermorel, a Párizsi Kommun egyik későbbi központi alakja ekkor veti fel a népek háborúellenes sztrájkjának gondolatát: „Napjainkban a kormányok nem léphetnek akcióba a nép beleegyezése nélkül, mint ahogy nem tudnák visszatartani a harcias érzülettől hevített népet... Elég ölbe tenni a karokat, süketnek mutatkozni, mozdulatlan maradni. A háború folytatásához ember és pénz kell... Nos, jól van! Hát akkor ne adjanak se embert, se pénzt.”³²

1866 májusában a párizsi egyetemisták^{32a} német és olasz kollégáikhoz fordultak, felhívták őket, hogy ne hagyják magukat megtéveszteni, egymás ellen izgatni, hiszen valójában közös ügyért kellene fáradozniuk, az elnyomás megszüntetéseért: „Testvérek, egy régi abszurd politika áldozatai vagytok, amely annál gyűlöletesebb, mert évezred óta hajszoja a népeket egymás ellen a nemzeti érdekek és a faji különbségek buta ürügyével.”³³

³¹ Uo. 1866. júl. 15.

³² A Courrier Français 1866. máj. 10-i cikkét idézi a La Vie Ouvrière 1912. nov. 20-i száma.

^{32a} Az egyetemisták előtt, még áprilisban a párizsi munkások is tiltakoztak. (I.d. E. Fribourgnak az Internacionáléről szóló munkáját, 104–107. l.)

³³ A kiáltvány a La Rive Gauche 1866. máj. 27-i számában teljes szövegben a következőképpen jelent meg: „A két országban meghirdették a háborút. A fiatal Németország és Olaszország egymás ellen fegyverkezik. A fiatal Franciaország ezt a fejlődést nagy szomorúsággal látja. A mi nemzedékünk arra van hivatva, hogy olyan munkát végezzen, amely az emberiség eszményeinek felel meg, és amely megköveteli, hogy minden erőnket egyesítsük. Ezt a munkát ti megvetitek!

Ugyanekkor a lap munkatársai erőteljes cikkekben ostromozták III. Napóleon rendszerét és felelőtlen háborús külpolitikáját. A lap radikális hangneme már bizonyos hagyományokra tekintett vissza, hiszen felségsértésért perbe fogták, s 1865 májusától a Rive Gauche szerkesztősége emigrációba kényszerült, a lapot Belgiumban nyomták. Az emigrációs lét azonban egyúttal megkönnyítette, hogy még szabadabban fejtsék ki gondolataikat. A májusi nagy diákl felhívás után június elején jelent meg A. Rogeard vezércikke: „Háborút a háborúnak” cím alatt. A cikkíró szenvedélyessége nem maradt a diákl felhívás mögött: „A háborúnak egyetlen értelme van — írta —, hogy nincs értelme. Megmagyarázni annyi, mint lerombolni, megérteni annyi, mint lehetetlenné tenni. Az igazságot már megmondták ebben a szomorú dologban. Megmondták, nem nyert meghallgatást és mindinkább semmibe veszik.”³⁴

A francia szocialista értelmiségi lapokban más hasonló tartalmú cikkek is megjelentek. A *Courrier Français*ban Albert Fermé a haza fogalmának tisztázására vállalkozott és hangsúlyozta, hogy minden nemzeti ellenítés érdekű osztály él, s a maga részéről a nagy humanista előfutára, Voltairere hivatkozott, aki nevetségesnek találta a nincstelenek hazafiaskodását. Következtetése:

Német és olasz testvéreink, kik kirántjátok kardotokat, miközben magatokat is veszélyeztetitek, mondjátok meg nekünk, melyek az érvek és vélemények, amelyek elválasztanak benneteket?

Ugyanaz a gyűlölet él valamennyiünk szívében. Melyik az? Válaszoljatok! Vajon nem az elnyomás gyűlölete? Mi az, amit mindennél jobban szeretünk a világon? Mi az amit valamennyien meg akarunk valósítani a földön? — A szabadság és az igazság.

Nem követelünk többet: valamennyien egyetértünk — és ezért örülség, hogy egyikőtök a másikat támadja.

Testvérek, ti egy régi politikai abszurditásnak vagytok áldozatai, amely annál gyűlöletesebb, mert évezredek óta taszítja a népeket arra, hogy meggyilkolják egymást, a nemzeti érdekek és faji különbségek ürügyén.

Nemzetek, hazák, különböző fajok, katonai egyensúly nagy és üres szavak, amelyek csak néhány ember törekvéseinek, az emberiség néhány elnyomója monomániákus önkényének szolgáltak spanyolfalálul.

Ilyenfajta háborúk voltak, amióta a világ világ. Ki határozta el őket? Valósággal patakokban folyt a vér. Milyen népek nyertek ezáltal?

Testvérek!

Elérkezett az ideje, hogy visszautasítsuk ezeket az irracionális, gyilkos előítéleteket! Határozzuk el magunkat a régi világtól, amely összeomlóban van.

Olaszok, franciák és németek már elég hosszú ideje verekedtünk a gloire pusztá látszatáért. Utasítsuk vissza. Mondjuk meg végre, hogy mi csak egyszerűen emberek vagyunk.

Mínhogy mi csak egyetlen vezérelvet ismerünk el, az értelmet, kijelentjük, hogy csak egyetlen hazát ismerünk el: az emberiséget.

Aki szabad akar lenni, aki velünk akar jönni a forradalom felé az a mi honfitársunk; és az igazság megsértői, akik állandósítani akarják a szolgátságot, a tudatlanságot és a népek nyomorát, azok a mi egyedüli ellenségeink.

Német és olasz testvéreink.

Ezek a mi egyedüli ellenségeink, az egyedüliek, akikkel szembenállunk, akikkel háborút kell, hogy viseljünk, könyörtelen háborút fegyverszünet és kegyelem nélkül!

Erre a háborúra hívunk meg benneteket!

Ez a mi feladatunk, a XIX. század feladata. — Egyesüljünk és haladjunk együtt. Ez a háború lesz az egyedüli, amelyet az emberiség valóban megérdemelt. És ez lesz valamennyi háború közül az utolsó, mínhogy az ellenség megsemmisülése, az előítéletek eltűnése, a megvalósuló szociális igazság után miként lehetne elképzelni, hogy a népek egymás elpusztítására gondoljanak? Nyilvánvaló érdekeik nem a kegyetlen háborúkban, hanem a békében, a szövetségben és testvériségben rejlenek.” (*La Rive Gauche*, 1866. máj. 27.)

A kiáltvány 1866. máj. 15-ről kelt s mintegy 500-an írták alá, többek között Albert Fermé, Jules Corrot, Edouard Vaillant.

³⁴ *La Rive Gauche*, 1866. jún. 3.

„Mikor végzünk már ezekkel az abszurd, misztikus szavakkal, az emberiség csapásával?” A nacionalista jelszavakat, Velence vagy Schleswig-Holstein, Lengyelország követeléseit szerinte mind ilyen helytelenül feltett kérdéseknek kell tekinteni. Amennyiben ezeket a népeket elnyomják, Fermé természetesen velük érez, de nem mint nemzettel, hanem mint elnyomott emberekkel. Fermé csak akkor enged utat a hazafiság érzésének, amikor az új viszonyok között az emberek már valóban szabadok lesznek és az elnyomók és elnyomottak közötti különbség a nemzeteken belül eltűnik. Fermét cikkéért perbefogták, s nem mentette meg a Volatairere hivatkozás sem. Hat hónapi börtönbüntetésre ítélték.³⁵

Az üldözés azonban nem fojtotta bele a két szocialista lapba az antimilitarista véleményt. 1866 május—júliusában állandóan közöltek híreket és cikkeket a háborús borzalmak ellen. J. Vallès pedig a háborúval összeszőtt heroizmus dicsfényét tépázta meg.³⁶ Háborúellenességüket nemcsak humanista meggyőződésük diktálta. Világosan látták, hogy a háborús nacionalizmus csak politikai, szociális törekvéseik megvalósítását gátolja. Vermorel kimutatja, hogy a háborúkban az uralkodók tekintélye, hatalma nőtt meg, vagyis a háború a demokrácia megtorpanása, a háború „maga az ellenforradalom”.³⁷ P. Lafargue pedig hosszasan bizonyítja, hogy III. Napóleon ingatag császárságát már hány ízben mentette meg az összeomlástól a külső háború, s itt utal az 1859-es olasz, az 1863-as mexikói hadjáratra.³⁸ Most ismét megerősödött a köztársasági ellenzék, s e nyomás alól újra a külpolitikai bonyodalmak szabadítják fel. Vermorel az olaszokat is korholja, amiért saját belső szabadságuk megerősítése, kiszélesítése helyett újra a külső háborúkat szorgalmazzák.

A szocialisták tehát világosan szembehelyezkedtek a francia nacionalista-háborús sajtóhírvéréssel, amitől ekkor még a köztársasági ellenzék sem szabadul meg mindig. A szocialisták ilyenirányú fáradozásait az Internacionáléban is megbecsülték. P. Lafargue a Főtanács 1866. június 5-iki ülésén teszi szóvá, hogy a londoni francia szekció válaszküldvényt készített a francia diákok felhívására, amit a maguk részéről az egész Internacionálé nevében készültek kibocsátani.³⁹ Ez utóbbi indítvány a Főtanácsban hosszas vitát váltott ki. Egyesek időszerűnek tartották ezt a lépést, mások, mint J. Weston, olyan módosítást terjesztettek be, hogy bár a Főtanács osztja a fenti érzelmeket, mégis úgy véli, hogy a küldvényt csak a francia szekció írja alá. A Főtanács ülésén hatan voltak az elfogadás, hatan a módosítás mellett. Végül az elnök adott túlsúlyt a Weston-féle megoldásnak.⁴⁰

A francia proudhonista fiatalok internacionalista fellépését Marx is megértéssel fogadta, pusztán a felfogás doktrinerségét kifogásolta. A Főtanács viharos ülése után két nappal a következőket írta Engelsnek: „A párizsi diákok proudhonista klikkje (»Courrier Français«) békét prédikál, idejétmúltnak jelenti ki a háborút, a nemzetiségeket badarságnak, támadja Bismarckot és Garibaldit stb. Ez az agitáció, mint a sovinizmus elleni polémia, hasznos és megmagyarázható. De amikor ezek a Proudhon-hívók (itteni igen jó barátaim, Lafargue és Longuet szintén közéjük tartoznak) azt gondolják, hogy egész Európa csendesen

³⁵ A. Thomas : *Le Second Empire* (Histoire Socialiste). 266. l.

³⁶ Ld. 409. l.

³⁷ A. Thomas : I. m. 267. l.

³⁸ Ld. 403. l.

³⁹ Generalnű Szovjet Pjervogo Internacionala. 139. l.

⁴⁰ Uo.

üljön a fenekén és ül is majd addig, míg az urak Franciaországban meg nem szüntetik a »nyomort és tudatlanságot« ... akkor nevetésgesek.⁴¹

Marx tehát nagyobb megértést mutatott a nemzet mozgalmak iránt, mint a proudhonista fiatalok, de a kérdést korántsem egyszerűsítette le, elismerte a kérdés bonyolultságát és nem tagadta háború- és nacionalistaellenes erőfeszítéseik értékeit. S éppen a helyzet bonyolultságából, a fiatalok elszánt akaratából, elvi igényeiből következett, hogy a vita nem ért hamar véget. A Főtanács június 12-iki ülésén maga az elnök, G. Odger kérte, hogy vitassák meg a háború kérdését, annak Európa népei számára várható következményeit. A június 19-iki ülésre éppen a napirendre tűzött kérdés folytán nagyon sokan jelentek meg. A vitában felszólalt Le Lubez, Lafargue, Fox, Marx, Carter és mások. A jegyzőkönyv szerint leginkább Marx beszéde keltett nagy feltűnést.⁴² Erről másnapi, Engelsnek írott levelében Marx így számol be: „Az igen szép számban megjelent franciák szabadjára engedték szívből jövő ellenszenvüket az olaszokkal szemben (az olasz nemzeti mozgalommal, Mazzinival szemben — J. J.). Egyébként az »Ifjú Franciaország« képviselői (nem munkások) azzal álltak elő, hogy minden nemzetiség és maguk a nemzetek is »elavult előítéletek«. Proudhonizált stirneriánizmus. Mindent oldjanak fel kis »csoportokba« vagy »kommunákba«, amelyek ismét »egyesületet« (»Verein«) alkotnak, de nem államot.” Marx a vita hevében szónoki fogásokkal is élt, és a többségben angol—német nyelven értők figyelmét felhívta arra a tényre, hogy az antinacionalista Lafargue is nemzeti, méghozzá az adott esetben kisebbségben levő nemzeti nyelven beszélt. Az érvelés hatott, az angolokat megneveltette és elgondolkodtatta. Marx azonban velük sem volt megelégedve. „Egyebekben a helyzet most nehéz, mert az ember egyaránt kénytelen fellépni az angolok bárgyú olaszbarátságával és a franciáknak ez ellen felhozott helyt nem álló érveivel szemben, és különösen meg kell akadályozni minden demonstrációt, amely társaságunkat egyoldalúan elkötelezné.”⁴³

Marx tehát arra hajlott, hogy a munkássággal azt érzékeltessék, hogy ez a háború nem az ő ügyük, ne essenek a liberális, polgári nacionalizmus bűvkörébe, de ne helyezkedjenek a nemzeti kereteket tagadó doktriner álláspontra sem. A háború kiváltotta problémák még huzamosan szerepeltek a Főtanács napirendjén. Kiderült, hogy a francia diákok felhívásának Angliában is akadtak pártolói, vidékről érkeztek rokonszenvező nyilatkozatok a londoni Főtanácshoz. Le Lubez pedig határozattervezetet terjesztett be, amely hangsúlyozta, hogy a katonákat nem lehet akaratuk, érdekeik ellenére fegyverfogásra kényszeríteni, amennyiben pedig ez mégis megtörténnék, az Internacionálé elismeri jogukat a kényszer elleni lázadásra. Időközben a Courrier Français-t a párizsi rendőrség betiltotta, de Londonban a vita tovább folyt. A lengyel Bobczynski kapitány a franciákkal szemben azt hangoztatta, hogy az Internacionálénak, ha befolyást akar magának szerezni, nem szabad kizárólag csak a szociális-gazdasági kérdésekkel törődni. Európában a legsürgősebb feladatnak „a kontinens tirannusainak megdöntését” tartotta. Voltak viszont, akik nyomban kijelentették, hogy a munkásság anélkül is felszabadíthatja magát, hogy a nemzeti mozgalmakba belebonyolódna.

A június 26-iki ülés elé végezetül két határozati javaslat került. Az egyiket a lengyel Bobczynski és az angol Carter terjesztette be. A munkásságot semleges-

⁴¹ Marx—Engels : Válogatott levelek. 205. l.

⁴² Generalnűj Szovjet Pjervogo Internacionala. 141. l.

⁴³ Marx—Engels : Válogatott levelek. 206—207. l.

ségre hívta fel, a háborút a különböző tirannusok összecsapásának minősítette, a munkások egységét szorgalmazta a háború utáni időre, amikor tényleg „saját felszabadulásukért” léphetnek majd fel.⁴⁴

A másik indítványt az angol Cremer és Datton tette. Ez szintén a háború dinasztikus jellegét, a hegemoniáért folyó küzdelmet húzta alá, amihez a népeknek szerintük sincs semmi közük. E második indítvány azonban sokkal erősebben domborította ki a poroszok felelősségét, a német népet korholta, amiért Bismarck katonai politikáját lehetővé tette, és az olaszokat is hibáztatta, amiért Poroszországgal szövetségre léptek. A munkásoknak „a jelenlegi igazságtalan háborúban” szintén a semlegességet ajánlotta. Fox a maga részéről még energikusabban követelte a porosz kormány felelősségének határozatlan való rögzítését. Cremer és Fox javaslatainak azonban az a hiányosságuk is megvolt, hogy nem mozgósították a proletariátust a háborúval szemben saját szociális-gazdasági követeléseik megfogalmazására.

A vita áterjedt július első napjaira is. Ekkoriban a Főtanács tagjainak tudomására hozták, hogy Lafargue cikke a háború megítéléséről immár a másik szocialista lapban, a Rive Gauche-ban is napvilágot látott, ami mutatta a franciák áldozatkészségét és megingathatatlanságát. Végül is a július 17-iki ülésen Cremer, Datton és Fox visszavonták javaslataikat és változatlan formában elfogadták a Bobczynski—Carter állásfoglalást, amely a háborút elítélte és a munkásokat egységre és szociális mozgalmuk fokozására szólította.⁴⁵

Ez volt az Internacionálé és a Főtanács hivatalos fellépése a háború kérdésében. Azonban kivehető egy félhivatalos vonal is. A francia diákok említett május 27-iki kiáltványára a Főtanács június 5-iki vitaülése után, mikor a válaszkialtvány gondolatát elhárították, nem egészen egy hét múlva mégis átadtak egy sajtóüdvözetet „a világ munkásainak” nevében. A válaszlevél így kezdődött: „Párizsi diákok. Hallottunk lelkes felhívásokról, amellyel olasz és német testvéreitekhez fordultatok. Szívünket meleg érzés ujjongás hatotta át. Azt mondták nekünk, nincs többé az a nagyszerű tanulóifjúság, amely mindig kész az igaz ügy védelmére. De nem így van! Az nem halt ki. Oly lángoló, mint még soha nem volt, és a forradalom útján halad.

Az általános elvakítás közepette, amelyet a kormányok arra használnak ki, hogy a népeket egymás kiirtására izgassák, bennetek megvolt a bátorság, hogy a béke és kölcsönös megbecsülés szavait kimondjátok. Mi azt válaszoljuk nektek:

Igen, veletek együtt elátkozzuk a háborút, mert a mi vállainkra nehezedik annak minden súlya, mert mi ezerszer halunk meg ágyútöltelékként a csatamezőkön.”⁴⁶

A levél folytatásában kifejtik, hogy az emberiség már túl hosszú ideig szenvedett, ideje véget vetni a vak erőszak uralmának. Majd a diákokhoz fordulnak, az orvosokhoz, akik ismerik a legszegényebb néptömegek nyomorát, a jogászokhoz, akik ismerik a szabadság eltiprását, a filozófusokhoz, akik felszabadultak

⁴⁴ Generalnűj Szovjet Pjervogo Internacionala, 144—145. l.

⁴⁵ Uo. 151. l. — Érdekes utóhangja érkezett Ly onból a háborús vitának. A Schettel gépész-munkás, az 1848-as forradalom résztvevője, a lyoni szekció szervezője értesíti a Főtanácsot, hogy világos, egységes álláspontra nem jutottak, „de a munkások kezdenek megszabadulni attól a szűklátókörű patriotizmustól, ami arra kényszerítette őket, hogy a monarchák viszályait a sajátjuknak érezzék”. Schettel arról írt, hogy megkapták a Courrier Français „néhány számát és szívesen hirdették” a benne olvasott eszméket. Egyébként teljesen egyetértenek a szociális-osztálymozgalmak folytatásával. (I. m. 160. l.)

⁴⁶ Generalnűj Szovjet pjervogo Internacionala. 258. l.

a babonák vakságából: nyújtsanak segédkezet a pauperizmus, s ennek szülőanyja, a tőke elleni harcban. Meghívják őket az Internacionálé első kongresszusára, hogy ott megismerkedjenek a munkásság helyzetével és törekvéseivel. Végül jelzik, hogy amikor a paraziták eltűnnek, és az ember ura lesz saját munkája termékének, s ezzel sorsának, akkor „béke és boldogság fog uralkodni az egész világon, s akkor teremtik meg az egész emberi nem egységét”.⁴⁷ A válasz jobban sikerült, mintha csak „egy félhivatalos” lett volna. A Főtanács több tagja, néhányan Marx környezetéből is aláírták. Így például Jung, Eccarius és Lessner, a londoni német emigráció legaktívabb, legképzettebb tagjai, a francia E. Dupont — Marxnak hosszú időn át legfontosabb francia támasza —, valamint az olyan angol munkásvezérek, mint a takács J. Hales, a festő R. Shaw és mások.

A tulajdonképpeni válasz után az aláírók megjegyzésként fűzték hozzá, hogy a Főtanács aláírás-gyűjtést indított a fenti nyilatkozathoz, amelyről azután a hivatalos orgánumban, a Commonwealthben fognak beszámolni. Továbbá megígérték, hogy a nyilatkozatot több nyelvre lefordítják, s a levelező titkárok révén terjesztik majd.⁴⁸

E nyilatkozat után következett a francia diákság másodszori felszólalása, ezúttal már a Munkások Nemzeti Szövetségéhez, az Internacionáléhoz:

„Testvérek!

Ti megértettétek, hogy a háború az emberiség szent jogainak megsértése és válaszoltatok felhívásunkra! Ezerszer köszönet!

A legnemesebb célokért egyesülve, együttesen állandóan követelni fogjuk a jogokat azoknak, akikért az emberiség mindig küzdött. A munka vezet minket ebbe az irányba, és az általános béke, a lelkek és szívek harmoniája lesz a jutalma erőfeszítéseinknek.

A régi világ urai hiába próbálkoznak azzal, hogy a múlt viszályait, a nemzetek közötti elavult rivalizálást felszítsák! Az egyetemes ész ezekre a harci dobokra a béke hatalmas kiáltásával, valamennyi szív és kéz forró ölekezésével válaszol.

Örülünk, hogy megértettek azok, akikre egész reménységünket építjük; örülünk, ha gyenge erőnkkel hozzájárulhattunk, hogy eljőjjön az a nap, amikor valamennyi ember, a tudomány által egyesítve, közös egyetértésben halad a szabadság végleges győzelme felé.

Elődeinknek, a megtévesztetteknek és rabszolgáknak csatakiáltása ez volt: Isten és Haza! Mi, 1793 gyermekei azt a legmagasztosabb jelszót írtuk a nép egyedüli zászlájára, azt a két szót, ami szimbóluma meggyőződésünknek és reményeinknek: Értelem és Testvériség!

Rátok, munkásokra vár, hogy megvalósítsátok jövőnknek ezeket a hatalmas terveit, rátok vár, hogy összeforasszátok az emberek szövetségét, munkátok által, elveitek szilárdsága révén és legyőzhetetlen odaadástokkal, amelyet az emberiség iránt éreztek.

Biztosak lehettek, hogy testvéreitek nem hagynak el ebben a harcban.”⁴⁹

E második kiáltványt ismét sokan írták alá. Pontos felmérést nem lehet végezni, a lap az aláírások csak egy részét közölte, legvégén odatéve a stb. szöcs-

⁴⁷ Uo. 259. l.

⁴⁸ Uo. 259—260. l.

⁴⁹ La Rive Gauche, 1866. jún. 24.

kát. Az aláírók között ott látjuk egy sor blanquista fiatal, R. Rigault, Ch. Dacosta, Jeunesse és Humbert nevét, akik közül néhányan még hosszú ideig szerepelni fognak a munkásmozgalomban, egyesek pedig a Kommün idején is jelentősebb tevékenységet fejtenek ki.

Közben a Rive Gauche-ban tovább folyt az energikus sajtóagitáció a háború, a militarista szellem ellen. Június első felében megjelent A. Rogeard cikkének második fele, amelyben a szerző az „emberi butaság” felett tört pálcát, s keserűen állapította meg: „A vér hatalmas folyama hömpölyög végig a történelmen, és ezen a folyamon hajóznak vidáman a királyok és császárok, amit ők úgy neveznek, hogy az állam hajóját vezetik.”⁵⁰

Rogeard hozzáfűzi, hogy a történeti haladás is sokszor „belefulladt” ezekbe a esatákba, a kiontott vérbe. Majd kifakad az erőszak kultusza ellen: „A háború az emberi természet bestiális állapota . . . a háború kétségbeesett felhívás az erőszakhoz és véletlenhez, a háború az igazság tagadása, lemondás a jogról, észről s értelemről, az ember visszazuhanása az állati életbe, nem tartozik se a történelem, se a politika terrénumába, hanem a patológia területére: mikor egy nemzet veszti el az esztét.”⁵¹

Mindebben természetesen van sok túlzás, a nemzeti mozzanatok helyét, értékét valóban nem tudták olyan higgadtan vizsgálni, mint Marx. Hiba lenne viszont az egész felfogást a pacifizmus jelzővel ellátni, hiszen ezek a fiatalok lángolni tudtak, áldozatot vállaltak a szabadság diadaláért, hajlandók voltak harcolni a zsarnokság ellen emelt forradalom barrikádjain. De mint a diákküldetés is hangsúlyozta, csak ezért voltak készek vértüket ontani, nemzeti jelszavakért, célokért nem. A forradalmi harcokat élesen elválasztják a háborúktól, s a háborúkat így félreérthetetlenül bajként, társadalmi katasztrófaként jelölik meg.

A. Rogeard említett cikkében felsorolja az ilyen pusztító háborúk kiváltó okait s sajátosságait. Ezek bekövetkezhetnek éhség, vallási elfogultság, hegemóniára való törekvés, faji előítéletek, feudális elnyomás, hatalmi egyensúlykísérletek, politikai szándékok, öröklési jogok, egyesülési vagy elszakadási hajlamok, dinasztikus összefüggések, diverziós lépések következtében. Majd hozzáfűzi: „Kimutathatnám, hogy ezen háborúk közül egy sem old meg semmit, nem oldhat meg semmit, hogy ez a természeti jog megsértése és fatálisan követi a bűnhődés, és egy nép, amely háborút kezd, mindig elnyeri büntetését.”

A nagyszerű kezdet után kiderül A. Rogeard történeti idealista szemlélete, ami a felvilágosodás, a francia forradalom s az utópisták sok hívét jellemezte. Itt azonban nem a filozófikus gyengeséget tartjuk jellemzőnek, hanem azt, hogy ez a hit ezúttal előrehajtó erejévé vált az antimilitarista, humanista érzéseknek. Rogeard a „rosszat”, a „buta sötétséget” ostromozza, s az idealista burookban nagyon értékes gondolatokat találhatunk az antimilitarizmus eszmei történetéből; megjegyzi ugyanis, hogy a háború elég régi történeti jelenség ahhoz, hogy kitermelje saját ideológiáját, mert „a tudatlan és kegyetlen ember olyan szörnyeteg, aki érvel; megvan az a képessége, hogy tudatlanságát rendszerbe szedje és kegyetlenségét elvvé emelje, nem elégszik meg a gyilkossággal; még dogmákat is szeret alkotni (il aime encore à dogmatiser), ezért találta ki az erőszak jogát, a korránnyzás, rablás, az eladás és vásárlás és a többi hasonló jogot”.⁵²

Június derekán a Rive Gauche az Alapító Üzenetet ismerteti olvasóival, majd P. Lafargue összegezi az Internacionálé szekcióinak munkásságát. Ugyanitt

⁵⁰ Uo. 1866. jún. 10.

⁵¹ Uo.

⁵² Uo.

Albert Proudhomme *Les Maîtres de l'Europe* c. cikke húzza alá a háborúellenes erőfeszítések szükségességét, s egyúttal céloz arra, hogy az igazi háborús körök már nem a dinasztiaknál keresendők, hanem a bankok környékén. Émile de Girardint idézi: „Megakadályozhatjátok a háborúkat: zárjátok be a széfeket.” Ő s a lap a maga részéről azonban egyaránt hadat üzen (s ez nem pacifizmus) a császárságnak és az arany császárságának.⁵³

Június utolsó harmadában, a második francia diákállásfoglalással egyidejűleg emlékezett vissza A. Proudhomme az 1848 júniusi nagy történeti sorsfordulóra. Akkor a nép kenyeret kért, s sortüzet kapott. Hozzáfűzi, a történeti tapasztalatok szerint a diktatúrák csak háborúból élhetnek meg, ha egyszer a szabadságot már elvették a néptől. „A császárság háborút csinált és kölcsönöket vett fel. Ez volt az egész története.” Az egész világon folyt a franciák vére: orosz, osztrák, kínai, indonéz, arab, mexikói, szír és szenegál területeken, intrikáltak, hazudtak, vérengzés folyt, felszították a szenvedélyeket. Végül a Vihar kitört, és a világ (vagyis Európa) lángokban áll. „Az emberiség még nem látott ehhez hasonlót”, — utal a Sziléziából Berlinbe menekülő emberekre, a gazdasági élet bénultságára, a járvány-hírekre, a török háborús készülődésekre. A cikkíró végül megjegyzi: most, hogy a háború megkezdődött s kolosszális méreteket öltött, a burzsoázia is megijedt, hiszen a bajok rá is kihatottak. Polgári lapokban is sírálnak a közlemények jelentek meg, elátkozzák a háborút — holott ők tehetnek róla. A burzsoázia vetette el a szelet. 1866 júniusa ugyanis 1848 júniusának csak egyenes folytatása — fejezi be írását.⁵⁴ Vagyis a népek óhajtották békét csak a népek uralma, a szocializmus hozhatja el.

A már megkezdődött háborúval kapcsolatban a Rive Gauchenak is állást kellett foglalnia az olasz hadbalépésről. A lap egyik szerkesztője, A. Lafonte emlékezett meg Mazziniról és Garibaldiról. Hasonló cikk jelent meg a *Courrier Français*-ben is — mindkettő élesen elítélte a háborús megoldásokat, s a már bekövetkezett tények margójára csak annyit jegyzett fel, hogy ha már a háború elkezdődött, akkor az olaszok legalább forduljanak a Pápai Állam ellen, s így legyen valami haszna a vérontásból a haladásnak is.⁵⁵

Július elején látott napvilágot P. Lafargue már jelzett cikke, amelyben kifejtette, hogy a császárság mindig a külső háború segítségével jutott ki a politikai válságból. 1863-ban azonban már rosszul állt III. Napóleon helyzete. A mexikói háború balul ütött ki, inkább kényelmetlen volt már, mint hasznos. Párizs újjáépítése töménytelen pénzbe került, ami szintén fokozta az elégedetlenséget. A déli városokban erős ellenzékiesség volt tapasztalható, amikor újra feltűnt az európai háború veszélye — Napóleon számára valóságos megváltásként. Ezért e háborúnak — írta Lafargue — „ellenforradalmi, ártalmas jellege van”. „Az olasz háború kétszer mentette meg a birodalmat. Legyen átkozott.”⁵⁶

Ugyanitt Lafargue érdekes jegyzetet írt arról, hogy „néhány köztársasági Olaszországban bízik és arra számít, hogy az jelentős szerepre hivatott a jövő forradalmában. Ezek csalódnak. A jövő forradalma csak szociális lehet, Olaszország pedig még csak a politikai forradalomnál tart.”⁵⁷

Lafargue ilyenirányú megjegyzésénél nyilván hatása volt Marx Mazzini-bírálatainak is. Lafargue hozzá is fűzte, hogy Olaszországot túlságosan leköti a nemzet;

⁵³ La Rive Gauche, 1866. jún. 17.

⁵⁴ Uo., 1866. jún. 24.

⁵⁵ Uo., 1866. jún. 24.

⁵⁶ 1866. júl. 1.

⁵⁷ Uo.

egység kivívása, hogysen szociális lépésekre gondolhatna. Valóban, az Internacionálé még alig vetette meg lábát ekkoriban Itáliában. Lafargue le is szögezte: „A forradalmár szocialistáknak figyelmüket egyedül Franciaországra, Németországra és Angliára kell vetniük.” Mindebből kitűnt megint a szándék, hogy a háborúval szembefordulva, a nemzeti mozgalmakat második helyre szorítva, a francia szocialisták csak a társadalmi forradalom előmozdítását viselik szívükön.

A. Proudhomme ekkor a háború szocialista kritikájára (*La Guerre et la Critique socialiste*) vállalkozott. Megállapítja, hogy a szocialisták látják a háborúnak a kapitalista gazdasági élettel és politikával való összefüggését. De mint ahogy elutasítják a tőkés „laissez faire” elvet és a gazdasági kooperáció mellett lépnek síkra, ugyanígy a nemzetközi politikában is a népek barátságára mellett tesznek hitet.

Proudhomme utal arra, hogy jelenleg (1866 júliusában) Európában 6 millió ember áll fegyverben. Hozzáfüzi, hogy a háború eredményeként ráadásul egy nép sem juthatna előnyökhöz. Legfeljebb Olaszország, de vajon megéri-e a kis előrelépés ezt a szörnyű árat? A háború után pedig bekövetkezhet a szörnyű gazdasági válság. „Az emberek ezt tudják. Irtóznak a háborútól; soha háború nem volt még ennyire népszerűtlen. . . Bismarckot gyűlölik és megvetik egész Európában.” Olaszországot leszámítva, a népek mindenütt a békéért tüntetnek, azt kívánják. „Mégis, az esemény közeledik, mindenki elborzadva látja ezt, anélkül, hogy valaki is reménykedhetnék megakadályozásában. Érzik, hogy minden erőfeszítés hiábavaló. . . A baj oka a szocialistaellenes ellenforradalom. Európát militarista-monarchista módon vezetik; a háborúra készítették fel. . . a felfegyverzett Európában vagy magad eszel, vagy megesznek.”⁵⁸

A gazdasági ellentétek sokszor állami és nemzeti spanyolfal mögé bújnak, a hadseregek pedig, amelyek eredetileg a nép elnyomására duzzadtak fel, most külső háborúk viselésére is alkalmasnak bizonyulnak. A háború „szocialista kritikája így egyszerre igazolódik gazdasági és politikai téren” fejezi be a gondolatort a cikkíró.

Különböző alapon, eltérő hangszerezésben tehát azt tapasztalhatjuk, hogy az Internacionálé londoni központjában, Németországban és Svájcban egyaránt visszautasították a háborút, mind annak előszele érzékelésekor, mind pedig a robbanás első történeti pillanataiban. Hasonló volt az angol munkáslapok állásfoglalása.

A Bee-Hive Newspaper, amely kezdetben az Internacionálénak hivatalos szócsövévé vált, a háborúról eleinte csak szükségzavú közlésekre szorítkozott. A kommentár szerepét betöltő kisebb vezércikkek, a Times példájához hasonlóan, a lap belső, 3—4. oldalán jelentek meg *The Week* (A hét) cím alatt. A háború előszele a lapból teljességgel kiszorult. A Bee-Hive úgyszólván teljesen a belpolitikának élt, s ezen belül fordított nagy figyelmet a munkáskérdésekre. A háború eddig elemzett első szakaszából az első ilyen kommentár már július elején napvilágot látott, az osztrák vereségek után, mikor egyúttal azt is jelezte, hogy Ausztria fel kell ajánlja III. Napóleonon keresztül Olaszországnak Velencét. A lap egyéni véleményére a következő sorok, gondolatok utalnak: aggódnak, hogy a Derby-kormány még beránthatja Angliát a háborúba. Azt óhajtják, hogy a toryk helyébe liberális, s egyúttal semleges kormány lépjen. A kívánság tehát részben pacifista, de egyúttal sajátosan angol is, áthatja ugyanis az angol

⁵⁸ Uo., 1866. júl. 1.

izolacionista érzés is. Az utolsó, zárógondolat azonban túlmutat ezen a nézőponton, minthogy aláhúzzák: „Csak a nép határozottsága és józan esze védheti meg az országot egy keserves háborútól.”⁵⁹ Ezzel az általános kívánságokon túl a demokratikus, nép által diktált külpolitika régi forradalmi-demokrata jelszava tűnik elő.

Gondosabban követte nyomon a külpolitikai eseményeket a másik angol munkáslap — ez idő tájt az Internacionálénak már inkább hangadója — a *The Commonwealth. The Workman's Advocate*. A *Commonwealth* már március elején felfigyelt a porosz—osztrák feszültség növekedésére, s március végén egyenesen a háborús hangulatról írt.

Április elején Poroszország háborús készülődése aggasztó mértékben növekedett. Ekkor merült fel először a szerkesztőségi rovatban Közép-Európa kérdése. Úgy vélték, a háborúval számolni kell. A békét részint az öreg porosz királytól és az uralkodó ház osztrákbarát tagjaitól várták, részint attól, hogy „a porosz nép ellenáll s nem engedi magát Bismarck ambíciói eszközévé tenni”. A szerkesztőség véleménye ebben foglalható össze: „Ami magát a béke megszegését illeti, nem látjuk, hogy az európai liberális és demokratikus felfogás ezt a távlatot riadalommal vagy borzadályal fogadná. Minden liberális tudja, hogy a jelenlegi államrendszer Európában az erőszaknak a nemzeti jogok felett aratott győzelmén alapszik, és a két fő jogtípró a két veszekedő hatalom. Ha a német rablók elbuknak, a becsületes lengyelek, olaszok és németek jutnak a szabadság lehetőségéhez. Ha a békét megtörik, csak a konzervatívoknak van okuk Jeremiás-síralmakra.”⁶⁰

A *Commonwealth* álláspontja ekkor erősen eltér a francia és a német szocialista sajtótól, de végeredményben azon a közös nevezőn találkozott is velük, hogy elmarasztalta a háborút — nem a hatalmak, hanem a népek szenvedése szempontjából. A hadviselő felektől ugyanis elhatárolta magát, sőt egyaránt pálcát tört felettük, legfeljebb a porosz, Bismarck-ellenes él volt valamivel erősebb.

A *Commonwealth* április közepén Bismarck készülődéseiről számol be, s arról, hogy a rajnai városokban egymást követik a háború- és Bismarck-ellenes gyűlések. Ez utóbbiak hatása alatt április végén már olyan véleményt kockáztat meg, hogy a veszély csökkent.⁶¹ Április utolsó napjaiban a feszültséget növekedni látják, május elején pedig már a menekültekről emlékeznek meg, arról, hogy noha a háború még meg sem kezdődött, máris tömeges áldozatai vannak.

Május közepén, a helyzet romlása miatt, a szerkesztőség még energikusabban hangoztatta Bismarck-kal és Poroszországgal szembeni ellenérzését: „Bismarck gróf, az adott óra rossz szelleme, intő figyelmeztetést kapott” — jegyzi meg egy Bismarck-ellenes merénylettel kapcsolatban. Hozzáfűzik, hogy a merényletet a diákság körében rokonszenvvel fogadták. „Ezek az odaadó fiatal emberek túl fiatalok ahhoz, hogy lássák, a porosz reakció, a porosz tiránia és porosz család már Bismarck előtt is létezett, és ez túlélne az ő bukását.”⁶²

Májusban, a háborús hírek elszaporodásával a lap háborúellenes hangszíne is élesebb lett. Az április eleji, első pillanatra félreérthető állásfoglalással szemben (mintha csak a dinasztiaíknak lenne vesztenivalójuk), keserűen jegyezték meg, milyen kár, hogy ebben a szép hónapban a „monarchák és nemzetek szeszélye” (the fancy of monarchs and nations) az emberek tömegeit kergeti ismételten

⁵⁹ Bee-Hive Newspaper, 1866. júl. 7.

⁶⁰ The Commonwealth. The Workman's Advocate, 1866. ápr. 7.

⁶¹ Uo. 1866. ápr. 21.

⁶² Uo. 1866. máj. 12.

egymás ellen. A szerkesztők elsősorban a támadókat — Poroszországot s Olaszországot — korholták, de mindenekelőtt Poroszországot.⁶³

A Commonwealth ezt követően részletesen beszámolt a mozgósítás híreiről, valamint a Béke Társaság gyűléséről, amely a német nép békeérzelmeire hivatkozott. Ugyanakkor bírálta az angol kormányt, hogy az most kész a közvetítésre, de 1831-ben, 1846-ban és 1863-ban nem volt hajlandó fellépni a lengyel nép szabadsága védelmében.

Júniusban a lap szerkesztősége összetételében jelentős változások álltak be. A lap lényegében polgári kézbe került, üzleti vállalkozássá alakult, megerősödött bulvár-jellege, de mivel a szerkesztésben az angol munkáselemek is helyet kaptak, s minthogy tekintettel voltak a munkás olvasótáborra, a lap profilja teljesen mégsem változott meg. A külpolitikai rovat súlya mindenesetre csökkent, s a rendőri rovaté felduzzadt. Az Internacionálé Főtanácsának üléseiről rövid hírközléseket adtak. Így a háború kezdetének napján jelezték, hogy a Főtanácsban olyan felszólalások hangzottak el, miszerint a munkásoknak nem szabad erejüket hiába — idegen célokért — elvesztegetniök. Ugyanitt közölték a francia diákok felhívását s néhány northumberlandi angol munkás rokonszenvező válaszát.⁶⁴

A háború napjaiban a lap rokonszenvvvel írt a kis államokról, amelyek helyi gazdasági-kulturális centrumokat képeztek. Ugyanakkor látták a kis államosdi káros hatását is, a megoldást ezért a föderációban jelölték meg. Haragjuk nagyrészt ezután is Bismarckra zúdították: „Megértjük a Times Bismarck rokonszenvét. Egy újság, amely az immoralitást ily nagy sikerrel hirdette, leveszi kalapját egy miniszter előtt, aki ugyanennek a művészetnek nagymestere.” Olaszországgal kivételt tettek: „Mi is minden jót kívánunk az olasz egység ügyének; de azért még nem megyünk át a porosz táborba.”⁶⁵

Ugyanebben a számban a Commonwealth közli az Internacionálé június végi határozatát a háborúról, illetőleg a munkásság követendő magatartásáról. Július elején nagy fájdalommal számol be a porosz katonai győzelemről, a gyűjtőszeges puská diadaláról (e kitétel Engels észrevételeire enged következtetni), „mély fájdalommal”, mert hiszen „a német önkormányzat és az európai szabadság ellenségéről” van szó. Ugyanakkor nagy elismeréssel írnak a porosz katonai vezetők tehetségéről.

Még ebben a számban jelent meg Peter Foxnak, a Főtanács akkori főtitkárának írása az osztrák és porosz politika összehasonlításáról. Fox hangsúlyozta, hogy az angol munkásság mindig kiállt az olasz és lengyel nép függetlenségének ügye mellett. A közép-európai kérdések azonban oly összetettek, hogy azok megértésére egy egész élet gondos vizsgálódása szükséges. A háborúnak világpolitikai következményei vannak. Ezért nem szabad az eseményeket pusztán az olasz-szimpatia szemüvegén át nézni. Gondolni kell arra, mit jelent majd Poroszország megerősödése és a cári befolyás növekedése. Majd aláhúzza Fox, hogy Lengyelország igazi elnyomója Poroszország és a cári Oroszország.⁶⁶ A háború népellenes voltán, borzalmain túl tehát a lap a háború kimenetelét is károsnak ítélte a haladás ügye számára.⁶⁷

⁶³ Uo. 1866. máj. 19.

⁶⁴ Uo. 1866. jún. 23.

⁶⁵ Uo. 1866. jún. 30.

⁶⁶ Uo. 1866. júl. 7.

⁶⁷ Megjegyzendő, hogy az angol munkáslapok poroszellenességében némi szerepet játszott az angol lapok általános osztrák-szimpatiaja is. A pozitivistá Fortnighly Review — ahová

Az osztrák katonai megsemmisülés után a háború menetében fordulat állott be. Július második felétől az Internacionálé hívei többségének érzelmeit leghívebben a svájci Voix de l'Avenir szólaltatta meg: „Azt lehet remélni, hogy a háború véget ért. Néhány király ambíciója kielégült; elég vér folyt. A munka újra megkezdődik és akkor újra lehet kezdeni az eszmék harcát.”⁶⁸ Egyúttal kiadta ismét a régi jelszót: a munkásokat kell tömöríteni a szociális nyomor ellen. Mindez annál is indokoltabb volt, minthogy már javában folyt a készülődés az Internacionálé első rendes kongresszusára, amit éppen a svájci Genfben hívtak össze, 1866 szeptemberére.

A háborúról teljesen mégsem feledkezhetek meg. Még ugyanebben a számban riadalommal észlelték az újabb csapatmozdulatokat, a francia katonai egységek összevonását, III. Napóleon diplomáciai sakkhúzásait. A nagy katonai összecsapás után kisebb csatározások folytak, s „az emberi vér úgy folyik, mintha hatalmas vajúdás menne végbe”. A szemleíró hozzátette: „Vajon az emberiség nem mehetne előre emberi áldozatok nélkül?”⁶⁹

A háború azonban tovább folyt, s a Voix szerkesztőségében — ha lehet — még fokozódott a poroszellenes ellenszenv. Úgy látták, hogy a háború most már merőben Bismarck akaratából újult ki, ő az, aki Bécsből akarja diktálni a békét, egy olyan kongresszuson, ahol a Monarchia csak „meghallgathatja ítéletét”. Mindemellett jelezték, hogy a tárgyalóasztalok mellett hozott döntések nem tehetnek pontot a történelem megszakíthatatlan folyamataira: „De íme jön egy hatalmas kongresszus, amely az ágyúk zaja, a sírás és a sóhajok ellenére hallhatóvá válik egész Németországban és az osztrák államokban. Mindezen népek új szabadságjogokat követelnek: a németek közvetlen, a nép által választott parlamentet, a magyarok az 1848-as alkotmányt...”⁷⁰

Végeredményben a háborút roppant áldozatokkal járó kerülőútnak tekintették: „A győztes királyok és a legyőzött császárok, a hőhérok és mártírok még a vérengzés közepette kiáltják: éljen a szabadság! Így az emberiség egy lépést tett előre, de hogy ezt megtegye, tengernyi véren kellett átgázolnia. . . A népek sorsát a népek kezébe kell visszahelyezni, és akkor nem látunk majd ezekhez hasonló szörnyű drámákat az emberiség életében.”

E sorokból természetesen megint jól kivehető az idealista történetfelfogás, az eszmék és az értelem szerepének túlbecsülése. A háborúk és forradalmak bekövetkeztének Marx és a marxi szocialista irodalom sokkal összetettebb s megalapozottabb, tudományos választát adta. E tanulmány által vizsgált téma szempontjából nem az elméleti gyengeség és egyoldalúság a lényeges, hanem a pozitív oldal: a háborúk és a nacionalizmus visszautasítása, a szociális haladás feltétlen helyeslése, ennek előtérbe állítása. S ebben a gondolatsorban van értéke a népek akarata hangsúlyozásának.

Marx és Engels, tudjuk, ugyancsak az osztrák vereség után ismerték fel, hogy a porosz vezetés kialakulása immár elkerülhetetlen. Engels ekkoriban, július 25-én írja Marxnak: „A németországi helyzetet most meglehetősen egyszerű-

E. Beesly is cikket írt — ezt nagyrészt annak tulajdonította, hogy az utóbbi időben a háborús provokációk mindig Poroszországtól indultak ki. A morális rosszalláson túlmenően a lap 1866 augusztusi száma a Közügyek szerkesztőségi jegyzetrovatában megemlékezett a háborúról. Jelezte, hogy az igazi ész kritikáját nem állná ki, de ugyanakkor megmagyarázta az események hátterét, a német egység problémáit. Itt azonban munkásmozgalmi vonatkozásokról nem esett szó.

⁶⁸ La Voix de l'Avenir, 1866. júl. 15.

⁶⁹ Uo. júl. 22.

⁷⁰ Uo.

nek látom. Attól a pillanattól fogva, mikor Bismarck a porosz hadsereg segítségével oly hatalmas sikerrel megvalósította a burzsoázia kisméretű tervét, Németország fejlődése oly határozottan ebben az irányban halad, hogy nekünk is, mint mindenki másnak, el kell ismernünk a befejezett tény, akár tetszik, akár nem.”⁷¹

Engels ekkor oly messze ment a nemzeti fejlődés távlatát vizsgálva, hogy Ausztria német részeit is már a Bismarck-vezette új német birodalom részeként látta. Az új helyzetben — ami annyira eltért a várt osztrák győzelemtől — csak az vigasztalta, hogy az össznémet parlamentben a forradalom ügye jobban fog állni. Lehangozta viszont a porosz szoldateszka befolyásának várható növekedése. Marx igaznak látta ezt a prognózist: „Teljesen osztom nézetedet, hogy ezt a vacakot úgy kell fogadnunk, ahogy van. Mégis kellemes, hogy az első szerelem e zsenge korszakát távolból nézzük.”⁷²

Lelkesedésnek tehát nyoma sem volt Marxnál vagy Engelsnél, noha főként Engels mindig érzékenyen felfigyelt mindenre, ami a németek sorsát, történeti jövőjét érintette. E marxi—engelsi gondolatoktól nem tért el sokban a *Voix* öt nappal korábban kelt cikkének befejező része: „Ausztria képviselte a reakciót, ezért kellett elpusztulnia, a demokráciának viszont öröme közben meg kell siratnia a hőiesen elpusztult katonák sorsát”, amihez hozzáfűzte: Poroszország aligha ismeri fel tényleges misszióját, reakciós és tirannikus lesz.

Július végére megérkezett az osztrák békeszerződési kérelem. A *Voix de l'Avenir* sok újat nem adhatott az eddigiekhez. Az osztrák vereséget már ezelőtt is rögzítették. A békeszerződés főbb pontjai is teljességgel ismeretesek voltak: a német egység előmozdítása — Ausztria kizárásával, Velence átengedése Olaszországnak. Ami ténylegesen foglalkoztatta a szemleíró, az az volt, hogy Poroszország megnövekedett hatalmi súlyát mire fogja használni: „Ez a nagy nép egységes és független lett, nagy dolgokat vihet véghez. Hozzájárulhat a demokrácia uralma megteremtéséhez, mint ahogy a despotizmus európai uralmának is hatalmas eszközévé válhat.”⁷³

A francianyelvű szocialista sajtóban ekkoriban is egymást követték a félreérthetetlen antimilitarista állásfoglalások. A *Voix de l'Avenir* egy lendületes verset közölt,⁷⁴ majd a *Rive Gauche*-ból vette át Vallès nem kevésbé lendületes cikkét, amely a háborús gloire megtépázását szolgálta.

⁷¹ *Marx—Engels* : Válogatott levelek. 209. l.

⁷² *Co.* 211. l.

⁷³ *La Voix de l'Avenir*, 1866. júl. 22.

⁷⁴ *Les Conquérants*,

Le canon gronde au loin, l'Europe sous les armes,
Le commerce languit, les mères sont en larmes !
Un empereur, des rois, un ministre trompeur,
Font répandre le sang, froidement sans horreur !
Et les peuples s'en vant marchant au sacrifice.
Comme le condamné pour le dernier supplice.
Des hommes comme nous créés faibles et nus
Posent en conquérants et sont les bien-venus !
Ils font assassiner des milliers de victimes
Sans honte, sans remords de leurs infâmes crimes
Pour venir dire un jour en monarques courtois
„Donnons la Vénétie à Napoleon III !”
La ville des canaux, cette antique Venise
Comme un troupeau d'agneaux, et vendue et soumise
L'empereur des Français lui mettant un carreau
Sur le prochain marché publiera son encan,
Victor Emanuel qui point ne le dédaigne,

A francia-belga Rive Gaucheban sem haltak ki a háború-ellenes hangok. A lángolólelkű J. Vallès cikke e szavakkal kezdődött: „Nyolevanezer embert megöltek! És még nincs vége!” Mindenütt halál — kesereg Vallès —, mindenütt a „háború buta és véres szelleme” érvényesül. S előtűnik a vallèsi harag: „Átkozottak legyenek a filozófusok és költők, akik nemes szavakkal övezték ezeket az irtózatossá váló mélységeket.” Vallès háborzongató s egyszersmind naturalista leírást ad a háború borzalmairól, bibliai átkokat szór a háború felelőseire. Majd előtűnik a francia humanisták legjobb tanításainak szellemében fogant gondolat: „Mit beszéltek heroizmusról és glóiréről! A heroizmus az, ha valaki nemeslelkűen (généreusement) éli le életét, nem pedig ha halál kíséri lépteit!” Vallès, az áldozatkész forradalmár szörnyű dolognak tekinti, ha valaki mások életének kioltásával bizonyítja, hogy helyén a szíve.⁷⁵

Augusztus első napjaiban francia intervencióról érkeznek aggasztó hírek. A Voix újra a békét hirdeti, noha tudja, hogy a sajtó néha semmi befolyást sem gyakorol az élet adottságaira. Mégis „mi szegény utópisták megmaradunk a béke, az azonnali biztos béke hirdetésénél” — vallja.⁷⁶ S tiltakozik az ellen, hogy a porosz agresszivitás után most a francia császárság hegemon-törekvései zúdítsanak Európára újabb katasztrófát.

Egy héttel később, az újabb francia zavaró lépések után, a lap szemleírója leszögezi: „A béke szükséges és hamarosan megkötik. Ez a béke egyaránt csalódást okozott a demokratáknak és a reakciósnak. Ezt könnyű megérteni. Mi is másként szerettük volna megélni Németország megszületését; *de az európai veszélyekre* való tekintettel nem kell, hogy egy új születést kívánjunk.” (Az én kiemelésem. — J. J.)⁷⁷

Ezért örültek a svájci internacionalisták a békehíreknek, a gazdasági élet megélénkülésének, hiszen mindebben az emberek javát látták. Hozzáfűzték ehhez a már máskor is felmerült szempontot: a háború elterelte az emberek figyelmét a szociális és politikai kérdésekről, most szerencsésen e kitérő végéhez értek. Mintegy az eddig megírt cikkeket, tanulságokat összegezte a sokatígérő címmel megjelent írás: „La paix perpétuelle au point de vue socialiste” (Az örökbéke szocialista szemszögből). Az egészoldalas vezércikk szerzője Kant munkájára tekint vissza, utal arra, hogy az 1794-ből, a francia—osztrák csapatok csatározásának idejéből származott.

Kant munkájából megfontolandónak tartja azt a gondolatot, hogy a béke nem lidérees álom, de tartósításához meg kell változtatni az államok szerkezetét. Mint idézik, a béke nem a szabadság nővére, hanem lánya. Véleményük szerint

Pachétera soudain en vendant la Sardaigne,
la patrie avant tout, vous lui devez vos cours
Mais, se faire tuer pour quelques oppresseurs,
Vous ne le devez pas, vous devez fuir ces luttes,
N'êtes-vous pas l'enjeu de ce pauvre dispute?
Les trôns sont usés comme le droit divine
Vous êtes tous égaux pour vous tendre la main,
Créez de bonnes lois, de sages républiques,
Honorez vos tribunes dans vos fêtes publiques,
Mais que le sang versé retombe sur les rois,
et chasser ces bourreaux d'une commune voix.

Arsène

(La Voix de l'Avenir, 1866. júl. 22.)

⁷⁵ La Voix de l'Avenir, 1866. júl. 29.

⁷⁶ I. o. 1866. aug. 10.

⁷⁷ I. o. 1866. aug. 19.

ezeket a gondolatokat az azóta eltelt hatvan év bőségesen igazolta. Kítűnt azóta is, hogy a háború nemcsak a jelenben kárhozatos a népekre, hanem a jövőben is terméketlen. „Nem fogadjuk el, amit néhány szofista mond, hogy a kard valaha is civilizált, és még civilizálni fog. . . De gyerekeség azt mondani a kardnak: »maradj a hüvelyedben«—amíg a társadalmi rendszerben »az autoritás dominál.«” Mindaddig amíg ezen nem változtatnak, a pusztító háborúk elkerülhetetlenek lesznek.⁷⁸

Az állásfoglalásban többször találkozunk leegyszerűsítéssel, tévedéssel. Nem állja ki a bírálatot az a tétel, hogy a kard sohasem civilizált, mint ahogy a háború fatális bekövetkezése sem szakítható el a körülményektől. E tévedések ismét az idealista történet szemléletre vezethetők vissza. Másfelől viszont félreérthetetlenül megmutatkozik az állásfoglalásban a Coullery doktor körül tömörülők antimilitarizmusa; ez a sajátos vonás beolvadt az egész Internacionálé tablójába.

A Rive Gauche július-augusztusi állásfoglalásai ezután sem tértek el sokban a svájci testvérlapétól. Pierre Denis például azon kesereg, hogy még hat heti háború után is a kalandor-klikkek bénítják meg a béke helyreállítását. „Ebben a káoszban — többször nem ismételjük — a demokrata feladata, hogy visszahúzódjék.” Bár reménykedhetnek ügyüknek végső soron közeli győzelmében, „a most folyó eseményektől” azt mégsem várhatják. Pierre Denis ismételtlen leszögezi: ebben a háborúban senkit sem támogathatnak, „nincs mit látni, nyerni, remélni és várni”. Minthogy azonban az Internacionálé nem elég erős akaratának érvényesítésére, egy lehetőség maradt számára: hogy tiltakozzék, „tiltakozzék a győzelem és vereség, háború és béke ellen — amely csak fegyveres béke, illuzórikus béke lehet”.⁷⁹

Pierre Denis és a Rive Gauche szemléletét ezúttal is erősen áthatotta a francia forradalom humanista-racionalista érvelése. P. Denis is annak abszurdítására utalt, hogy hetven évvel az Emberi Jogok megszavazása, tizennyolc évvel az általános választójog bevezetése után emberek százezreit ily önkényesen hajszolhatják háborúba.

A Rive Gauchenak ezt követően jelent meg egy időre utolsó kettős száma. Ebben Rogeard jelentette be, hogy egy köztársasági lap nehezen tarthatja fenn magát a monarchista Európában. A letartóztatások, üldöztetések, anyagi nehézségek kikezdtek erejüket. A háború mégcsak rontott helyzetükön, még nehezebben terjeszthették lapjukat a határokon túl.⁸⁰ Mindemellelt bíznak abban, hogy csakhamar ismét jelentkezhettek — s ez valóban bekövetkezett. A háborút illetően pedig éppen a francia és belga internacionalisták lettek azok, akik talán legtüzesebben érveltek egy radikális antimilitarista program elfogadásáért a legközelebbi Internacionálé-kongresszusokon.

A július-augusztusi napokban az angol munkáslapok magatartása sem változott. Július derekán valamivel erősebben elmarasztalták a franciákat, pontosabban III. Napóleont, hiszen az aggasztó háborús hírek ekkor már Párizsból érkeztek. Ugyanakkor nagyobb megbecsüléssel nyilatkoztak az olasz nemzeti mozgalomról, főként Garibaldiról.⁸¹ Ausztriáról ekkoriban már úgy emlékeztek meg, hogy az csak úgy tarthatja fenn magát, ha kiegyezik a nemzetiségekkel, többek között Deákkal. Kivehetők az osztrák szimpátia továbbélésének jelei

⁷⁸ Uo. 1866. szept. 2.

⁷⁹ La Rive Gauche, 1866. júl. 22.

⁸⁰ Uo. 1866. júl. 29.—aug. 5.

⁸¹ The Commonwealth, 1866. júl. 14.

is — Peter Fox folytatásos cikke is ezt példázta —, valamint a Főtanács háborús határozatával való szolidaritás-vállalás. (A Commonwealth, ekkoriban tette közzé a francia munkások — lyoniak — rokontartalmú levelét. A francia munkások ebben azt húzták alá, hogy ők nem nacionalisták, s a szociális-politikai feladatok megoldására készülnek.⁸²) Ezekben az augusztusi számokban a külpolitikai rovat azonban már erősen összezsugorodott. Ahogy a háború hullámai elültek, az angol munkásság számára a külpolitika, úgy látszik, fokozatosan érdektelenné vált. Legfeljebb a szemle rovatban szerepeltek külföldi anyagok, a külpolitikai kommentárok teljesen eltűntek.

A Bee-Hive felfogása ezúttal sem tért el a Commonwealthétől. A Bee-Hive köreiből is örültek a fegyverszünet hírének, ami „azzal örvendeztetett meg bennünket, hogy a háború befejezése majdnem bizonyosra vehető”.⁸³ Ők is szomorkodtak, amikor ellenkező előjelű hírek érkeztek hozzájuk. A francia lapokhoz és az angol testvérlaphoz hasonlóképpen a Bee-Hive szemleírója is úgy látja, hogy Ausztria reakciós-tirannikus volta miatt szenvedett vereséget. A morál és igazság ítélőszéke elé állítják a két hatalmat a békeszerződés feltételeinek ismertetésekor, s aláhúzzák, hogy az összeütközésért „mindkét despotikus hatalom felelős.” „A háborúnak vége van, de egy pillanatra sem hihetjük, hogy a jelenlegi rendezés tartós békére vezethet.” Sem a porosz király, sem az osztrák császár, sem III. Napóleon nem mondtak le további igényeikről. Az idő eldönti majd a fejlemények sorsát. A maguk részéről csak abban bizakodnak, hogy Angliát nem vonják be ezekbe a harcokba.⁸⁴

Augusztus derekán Napóleon is visszavonta igényeit, amelyek az utolsó időben elsőrendűen akadályozták a feszültség eloszlatását. Mikor e visszalépés megtörtént, a nemzetközi helyzet megnyugodott, a Commonwealthhez hasonlóan a Bee-Hive-ből is eltűntek a külpolitikai beszámolók, s csak akkor bukkantak ismét elő, amikor a következő évben újabb háborús veszély árnyékolta be Európát.

S ekkor, 1867-ben, a francia, német és svájci munkásság antimilitarista szellemben ismét felemelte tiltakozó szavát. Az ekkor újra életre galvanizálódott polgári pacifista békemozgalommal való együttműködés már önálló kérdésként került a lausannei Internacionálé-kongresszus elé.⁸⁵ E kérdés napirendretűzését az Internacionálé Főtanácsában is megtárgyalták, ahol Marx körvonalazta az Internacionálé követendő politikáját.⁸⁶ Az antimilitarista érzelem az Internacionálé szervezeti megerősödésével, a forradalmi érzület elmélyülésével, a szocialista felfogás uralkodóvá válásával egyidejűleg vált mind jellemzőbbé az Internacionáléban, s e fenti előrehaladás jegyében született meg a híres brüsszeli határozat is, amellyel az 1868. évi kongresszus félreérthetetlenül visszautasított mindenfajta nacionalizmust, mindenfajta, az uralkodó osztályok által elindított háborút.⁸⁷ Mindez már az Internacionálé fejlődésének következő fázisára utal, de ezeknek a későbbi állásfoglalásoknak körvonalai már korábban, éppen az 1866-os háború idején, kialakultak. Az Internacionálé úttörő harcosai már ekkor értésére adták a munkásoknak és a világnak, hogy ők nemcsak távol tartják magukat a nacio-

⁸² Uo. 1866. aug. 18.

⁸³ Bee-Hive Newspaper, 1866. júl. 14.

⁸⁴ Uo. 1866. aug. 4.

⁸⁵ La Première Internationale. Recueil de documents publié sous la direction de Jacques Freymond. Genève. 1962. 122—125. l.

⁸⁶ Generalnij Szovjet Pjervogo Internacionala. Protokolü 1866—68. Moszkva, 1963. 100—101. l.

⁸⁷ M. Beer: Háború és internacionálé. Bpest. 1925. 12—13. l. Vö. La Première Internationale. Genf. 1962. I. köt. 260—264., 402—404. l.

nalista uszítástól, hanem azzal szembe is fordulnak, a népek javát tartják szem előtt, s ezért a háborúk helyett s a háborúk ellenére a néptömegek szociális és kulturális helyzetének megjavításában, a társadalom szerkezetének megváltoztatásában, a szocializmus megteremtésében keresik az emberiség boldogulásának útját.

Я. ЙЕМНИЦ

ПЕРВЫЙ ИНТЕРНАЦИОНАЛ И ВОЙНА (1864—1866 гг.)

Резюме

Первый Интернационал образовался для международного объединения различных рабочих организаций, различных направлений рабочего движения. Международный Союз Рабочих — новая организация — хотел координировать международную борьбу пролетариата против капитала. В начале его деятельности доминировали большей частью экономические задачи. В момент возникновения и в начале его деятельности однако большую роль играли и антивоенные настроения — антимилитаризм — и одновременно с этим сознательный отход от национализма.

Уже первые шаги рабочего движения направлены в сторону подобных чувств, подобного понимания. Деятельность английских Корреспондентских Обществ во время французской революции, выступление Братских Демократов, т. е. Международных Демократов против крымской войны, австрийское плебейское восстание, венгерская война, венгерские и французские демонстрации в 1848—49 гг., против итальянской интервенции указывают на это же. Пролетариат сочувствует революционному движению, стремлениям к национальной свободе и в то же самое время отказывались бороться за своих господ — за чужие интересы.

В возникновении Интернационала большую роль сыграли сочувствие польскому восстанию и отказ от вмешательства — на стороне реакции — в американскую гражданскую войну. Из совместного движения английского и французского пролетариата родился Интернационал, который К. Маркс в своем обращении по случаю образования Интернационала призывал бороться против агрессивной, реакционной политики правительств и против антинародной войны.

Через 2 года после долгих десятилетий в центре Европы началась убийственная война, коснувшаяся многих сотен тысяч людей. В связи с этим Интернационалу нужно было занять свою позицию. В конечном счете Генеральный Совет а с ним и весь Интернационал а также и национальные его организации, печатные органы отмежевались от войны, подчеркнули, что это дело не народа, не пролетариата. Однако в общем отказе образовались различные оттенки. Немцы в первую очередь стремились ускорить приближение народной революции снизу, и им казалось первостепенным осуществление национального единства в демократической форме. У французов (у швейцарских французов тоже) на первый план выступило отклонение войны. Сила старых традиций энциклопедистов, гуманистов чувствовалась в их заявлениях, во имя разума и морали они протестовали против пробуждения воинственных, националистических страстей. Несмотря на то, что анализ этих французских воззваний часто односторонен, в них обнаруживается влияние идеализма, показательным является их антимилитаристский подъем, который благоприятно действовал на следующее поколение рабочих. Английская рабочая печать также отклонила войну, но к этому примешивался некоторый изоляционистский привкус. В рамках Интернационала и следа не было военных настроений. Однако под влиянием военных событий возникла мысль о том, что и Международному Союзу рабочих нужно больше заниматься вопросом войны и антимилитаризма. Отчасти поэтому ежегодные конгрессы в 1867—1868 годах обращали все больше внимание на эти проблемы, в том числе на возможность совместных действий с антивоенными буржуазными элементами.

J. JEMNITZ

LA 1ère INTERNATIONALE ET LA GUERRE (1864—66)

Résumé

La 1ère Internationale se proposait dès le début de sa formation de réunir à l'échelle internationale les différentes organisations ouvrières, d'harmoniser les diverses tendances de leurs mouvements. L'Association internationale des Ouvriers, cette nouvelle organisation, entendait unir les luttes livrées par les ouvriers au capital international. Ses débuts se virent dominés par des objectifs d'ordre économique, alors qu'un esprit hostile à la guerre, autrement dit antimilitariste, et le refus conscient du nationalisme avaient, eux aussi, un important rôle à jouer quant à sa naissance et la première étape de son activité.

Le mouvement ouvrier, lui, se rattachait, dès ses débuts, à ces sentiments, à cette conception. L'activité des Sociétés Correspondantes à l'époque de la révolution française, l'action lancée par les démocrates fraternels (Fraternal Democrats) et par le Comité international contre la guerre de Crimée, le soulèvement plébéen d'Autriche, la guerre hongroise, les manifestations déclenchées en 1848—49 en Hongrie et en France contre l'intervention en Italie sont autant de phénomènes qui allèguent dans le même sens. Les prolétaires éprouvaient de la sympathie à l'égard des mouvements révolutionnaires et des aspirations nationales tout en se refusant à lutter pour leurs maîtres, pour des intérêts qui leur étaient étrangers. Une sympathie éprouvée vis-à-vis de l'insurrection polonaise, le refus d'intervenir aux côtés de la partie réactionnaire à la guerre civile américaine n'étaient pas sans jouer dans la formation de la 1ère Internationale, née à la suite des soulèvements déclenchés en commun par les ouvriers anglais et français, organisation dont le message de fondation rédigé par Marx sollicita les adhérents de lutter contre la politique extérieure agressive et réactionnaire pratiquée par les gouvernements, de protester contre les guerres antipopulaires.

Depuis de longues décennies l'Europe vit au bout de deux ans éclater la guerre meurtrière qui touchait de centaines de mille d'individus. L'Internationale à son tour se trouvait dans l'obligance d'en prendre position. En dernière analyse le Conseil Suprême, c'est à dire toute l'Internationale, tout aussi bien que ses organisations nationales et ses organes de presse se désolidarisèrent de la guerre en accentuant que le peuple, les ouvriers n'y ont rien à voir. Cependant le refus déclaré en commun n'était pas sans receler maintes nuances de conception. Les Allemands, eux, se mirent à réclamer une révolution populaire venant d'en bas tout en professant l'importance primordiale de l'unité nationale à réaliser par la voie démocratique. Quant aux Français (et cela prévalait également pour les Français de Suisse) c'était plutôt le rejet de la guerre qui prit le dessus. Leurs déclarations sont empreintes d'un esprit caractéristique aux anciens encyclopédistes et se trouvent imbues de traditions humanistes; c'est au nom de la raison et du moral qu'ils protestent contre l'excitation des passions nationalistes. Encore que l'analyse présentée par les manifestes français témoignent plus d'une fois de l'unilatéralité et que l'esprit en soit idéaliste, le dynamisme antimilitariste et international qui les anime n'est pas sans exercer un effet favorable sur les jeunes générations ouvrières. La presse ouvrière anglaise a, à son tour, rejeté la guerre faisant preuve toutefois d'un certain isolationnisme. Une attitude belliciste ne se fit point prévaloir au sein de l'Internationale. Cependant les événements de guerre finirent par mûrir l'idée qui voulait que l'Association Internationale des Ouvriers se préoccupât plus profondément des problèmes de la guerre, de l'antimilitarisme. Aussi les congrès organisés au cours des années 1867—68 portent-ils une attention accrue à cette question et aux possibilités qui permettent de réaliser une unité d'action avec les éléments bourgeois.

Ránki György: „Magyarország gazdasága a hároméves terv időszakában” c. doktori értekezésének vitája*

BOGNÁR JÓZSEF OPPONENSI VÉLEMÉNYE

A felszabadulás utáni társadalmi és gazdasági átalakulás és fejlődés feldolgozása tudományos, politikai és nevelési szempontból egyaránt jelentős és időszerű vállalkozás. E korszak politikai problematikája rendkívül színes, gazdag és ellentmondásos, gazdasági problematikája pedig, amely a gazdasági elmaradottságból a növekedésbe vezető út módszereinek és eszközeinek megtalálásában rejlik, ma is százmilliókat foglalkoztat; teoretikusan és eslekvően egyaránt. Különösen fontos, hogy a történész szemével lássa a társadalmi és osztályerők mozgását és a józanul elemző gazdaságpolitikus szemével kövesse a döntések és eslekvések *időben* kifejlő következményeit az, aki e korszak megörökítésére vállalkozik. Az ilyen művek jelentősége ugyanis nemesak abban rejlik, hogy általuk tökéletesebben ismerhetjük meg saját *közvetlen múltunkat*, akár részesei voltunk az akkori eseményeknek, akár távol álltunk azoktól; bár ez is nagyon fontos.

Lényegesebb azonban az, hogy a szerzőnek nem kizárólag elmúlt, vagy lezárt események, elhatározások és koncepciók felett kell ítélkeznie — a történész szemével —, hiszen az elmaradott gazdaságból a bőség szocialista társadalmába vezető út még nincs mögöttünk, bár az út újabb szakaszát járjuk. Gazdaságpolitikailag kifejezve e megállapítást: az elmaradott gazdaságból a fejlett szocialista gazdaságba egyetlen *növekedési-fejlődési stratégia* vezet, *bár taktikai szempontból* a fejlődés egyes periódusait már túlhaladtuk. Ebből következik, hogy az egyes taktikai periódusok (három- és ötéves tervek) értékelését ezen egységes növekedési-fejlődési stratégia szempontjából kell elvégeznünk. Más oldalról megközelítve a kérdést: a korábbi periódusokban elért eredmények és elkövetett hibák közvetve vagy közvetlenül itt vannak még velünk; segítik, vagy hátráltatják mai fejlődésünket. Ilyen körülmények között a különböző gazdaságpolitikai koncepciók, törekvések és azok megvalósítását elősegítő módszerek elemzése, értékelése és bírálata mai céljaink és eszközeink tökéletesítése végett is fontos.

Gazdasági átalakulásunk és fejlődésünk hiteles ábrázolása nemesak hazai szempontból fontos. Hiszen ma az emberiség fele keresi a hagyományos társadalmakból való kibontakozás, valamint az állandósuló és a gazdaság belső erőiből táplálkozó növekedés és fejlődés útját. Saját tapasztalataink megörökítése, fejlődésünk tanulságainak összegezése, eredményeink és hibáink sokoldalú elemzése tehát *internacionalista kötelességünk*. Ily módon segítséget nyújthatunk a fejlődő országoknak, bátoríthatjuk őket saját példáinkkal és felvértezhetjük őket saját szellemi fegyvereinkkel.

Nyíltan kell szólni azonban arról, hogy csak a növekedés és fejlődés teljes problematikájának magasszínvonalú feldolgozása, a nehézségek és ellentmondá-

* A disszertációt ld. Ránki György: Magyarország gazdasága az első 3 éves terv időszakában (1947—1949). Bpest. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 1963. 487 l.

sok nyílt feltárása és gyengeségeink bevallásában megnyilvánuló *morális bátorság* az, amely igazi segítséget jelent.

Tapasztalataink ilyen alapon történő megörökítésére egyre nagyobb szükség van, mert a Nyugaton a fejlődő országok befolyásolására nagy „gazdaságtörténeti irodalom” van kialakulóban. Ennek az irodalomnak — amelynek művelése a legkorszerűbb kutatási módszerekkel és hatalmas statisztikai apparátus felhasználásával folyik — az a végső célja, hogy a „korszerű kapitalista út” járhatóságáról a fejlődő országokat meggyőzze.

Feldolgozzák az elmúlt 200 esztendő minden gazdasági növekedési típusát és egyedi esetét — ilyennek tekintve a Szovjetunió gazdasági fejlődését is —, és azon tényezőket és impulzusokat keresik, amelyek a gazdasági növekedést lehetővé tették, vagy elősegítették.

Rámutatnak arra, hogy Anglia kivételével minden növekedés külső beavatkozás és impulzus következtében kezdődött el, igyekezték csökkenteni ezáltal a kolonialisták felelősségét, akiknek egyedüli bűne ezek után az marad, hogy megsértették más népek érzelmeit és öntudatát.

Igyekeznek bebizonyítani, hogy a gazdasági növekedésnek és fejlődésnek nem előfeltétele a hagyományos társadalom megdöntése, hiszen a modern és ősi elemek kompromisszumán is alapulhat a fejlődés. Ezzel kapcsolatban elsősorban Japán példájára hivatkoznak.

Igyekeznek kimutatni, hogy a szocialista országok növekedési tempója nem gyorsabb, mint a fejlett tőkés gazdaságoké volt fejlődésük „hasonló szakaszában”. (Lásd W. W. Rostow teóriáját a gazdasági növekedés szakaszaival kapcsolatban.)

A „vallalkozói réteg” kialakulását a növekedés egyik előfeltételének tekintik.

Az ilyen módon kialakult „műfaj” sajátos, hiszen az elmúlt időszakok elemzését a mai közgazdasági kutatás legkorszerűbb módszereivel (trendszerűség) és a legmodernebb teóriái alapján végzik el (pl. műszaki fejlődés és a gazdasági növekedés viszonyára, a ciklikus fluktuáció és a gazdasági növekedés összefüggéseire, a profit és a munkabér arányára vonatkozó újabb kapitalista, illetve jobboldali-szocialista teóriák).

E néhány megjegyzéssel — amely a nyugati közgazdasági irodalom tevékenységére vonatkozott — csak két dolgot szerettem volna hangsúlyozni; egyrészt azt, hogy növekedési-fejlődési tapasztalataink feldolgozásának növekvő nemzetközi jelentősége van, másrészt azt, hogy e feldolgozást nagyon magas színvonalon kell elvégezni, mert méreteiben hatalmas és módszereiben korszerű tevékenységet kell — fokozatosan — hatástalanítani.

Ki kell emelni, hogy hazánkban a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetemen kialakult „gazdaságtörténeti iskola” érdeme az, hogy eredményesen megkezdte a felszabadulás utáni gazdasági fejlődés feldolgozását. E téren gazdaságtörténészeink nagyobb morális bátorságról és jobb tudományos felkészültségről tettek tanúságot, mint mi közgazdászok, akik összefüggően és átfogóan még nem világítottuk meg az említett taktikai periódusok (három- és öt éves tervek) lényegét és tanulságait.

Ránki György doktori értekezése lehetővé teszi számunkra közvetlen múltunk jobb megismerését, és elősegíti gazdasági növekedésünk stratégiai (távlati) céljainak helyesebb meghatározását. Megkezdte végül azon — nemzetközi szempontból lényeges — tapasztalatok, tanulságok és eredmények összegezését, amelyek segítséget jelenthetnek más népek számára a gazdasági elmaradottságból a növekedéshez és fejlődéshez vezető úton.

Ránki György szerzői érdemeit és erényeit — témaválasztásának időszerűségén és fontosságán túlmenően — az alábbiakban kívánom — röviden — összefoglalni:

1. A szerző lelkiismeretessége a rendelkezésre álló forrásanyag tanulmányozásában és biztonsága annak helyes súlyozásában.

A szerző — benyomásom szerint — valóban minden lényeges irattári-levéltári anyagot, folyóiratot, újságot, könyvet és memoárt áttanulmányozott, ami műve szempontjából fontos lehetett.

Megtalálta másrészt a legfontosabb ellentmondásokat a forrásanyagban, felderítette ezen ellentmondások okait és általában helyes álláspontot alakított ki az egymásnak gyakran ellentmondó forrásművek között.

E téren egyetlen megjegyzésem lenne: úgy érzem, többet kellett volna konzultálnia az időszak élő szereplőivel, még akkor is, ha nem várhatott tőlük minden kérdésben eligazítást. Aki az élő kor történelmét írja, sok tekintetben nehezebb helyzetben van, mint a régmúlt korok krónikása. Egy előnye azonban van: módja van beszélni a korszak szereplőivel. Az ilyen beszélgetések gyakran hiábavalónak látszanak, de egy tanulságot mindig nyújtanak: hogyan viszonylanak a történelmi folyamatok eredményei azon szándékokhoz és elképzelésekhez, amelyek a korszak szereplőit mozgatták.

Ilyen módon néhány kisebb tárgyi tévedés is elkerülhető lett volna.

2. Az események és történetek ábrázolásánál a szerző nem merül el a felületi jelenségekben, nemcsak a cselekvést, hanem a cselekvések mozgató rugóit keresi. Az események mögött biztos kézzel találja meg mindenkor az osztályokat, azok viszonyait és törekvéseit.

Ezen ábrázolási módnak köszönhető, hogy a szerző e nagyon bonyolult és ellentmondásokkal teli korszak kialakulását és fejlődését koncentráltan, céltudatosan tömörítette. Ez annyit is jelent — más oldalról megközelítve e kérdést —, hogy az értekezésben nincsenek felesleges vagy elhújtott részletek.

3. A szerző helyesen látja az ellentmondásokat a jelenségekben és történetekben, valamint az egyéneken és társadalmi csoportokban.

Mindig igyekszik figyelemmel lenni a cselekedetek és döntések hosszabb időszakban kifejlő következményeire, valamint a személyek és csoportok ellentmondásos tulajdonságaira. Más kifejezéssel élve az eseményeket és személyeket nem fekete-fehérben látja és nem sémákban gondolkodik. E szempontból különösen az értekezés azon részleteit tartom sikerültnek, amelyek meggyőzően bizonyítják, hogy a politikai harc során — gyakran csak azzal összefüggésben — alkalmazott módszerek és eljárásmodok hogyan válnak *szemléletmóddá és gyakorlattá* azok tevékenységében, akik kitalálták őket.

Az helyes volt, hogy a felújításra vonatkozó tőkés igényeket visszautasították, hiszen a kulesemelés a vállalkozók érdekeit szolgálta volna, hibás volt azonban az ebből keletkezett szemléletmód, amely a felújítások elhanyagolására vezetett az állami iparban. Kétségtelen, hogy az ipar fejlődéséhez szükséges első eszközöket a mezőgazdaságból kellett elvonni, hibás volt azonban az ebből eredő szemléletmód, amely a mezőgazdaság elhanyagolására és a gazdasági növekedés lelassulására vezetett.

4. Ki kell emelnem végül a szerző elsőrendű közgazdasági áttekintését és elemző-képességét. Az értekezés negyedik fejezetében igen ügyesen illusztrálja azon változásokat, amelyek a hároméves terv időszakában az egyes gazdasági ágazatokban megvalósultak. Különösen az iparra és a mezőgazdaságra vonatkozó részeket ítélem sikerültnek.

E fejezetben Ránki György meggyőzően igazolja, hogy az elmúlt időszak gazdasági eseményeit és változásait korszerű módszerekkel képes elemezni.

A szerző közgazdasági elemző képességével kapcsolatban egyetlen megszorítást kell alkalmaznunk; hasonlóan a jelenlegi hazai tervezési és kutatási gyakorlathoz, elhanyagolja a gazdasági élet *általános összefüggéseit*, azokat a *dinamikus tényezőket*, amelyek a növekedést befolyásolják és figyelmét elsősorban az ágazati problémákra összpontosítja. A gazdaság pedig sokkal több, mint az ágazatok összessége. *Csak ha a gazdaság egészére ható tényezőket, mint dinamikus változókat tekintjük*, válunk képessé arra, hogy megfelelő növekedési-fejlődési modelleket és variánsokat alkothassunk.

Az említett megszorítás azonban csak annyit jelent, hogy a szerző az elemzés során nem alkalmaz fejlettebb analitikai módszereket, mint a hazai közgazdasági kutatás és tervezés általában. Ez a körülmény azonban, tekintettel arra, hogy a szerző — a szó történelmi értelmében — rövid időszakot dolgoz fel, levon valamit az értekezés értékéből. (Erre a kérdésre egyébként még visszatérünk.)

A továbbiakban azon hibákra szeretnék utalni, amelyek — véleményem szerint — az értekezés első három fejezetének szemléletmódjában találhatók.

Egyáltalán nem céloim, hogy e hibákra a jól vagy jobban értesült ember szemszögéből utaljak.

Kétségtelen azonban, hogy a szerző két olyan hatást (tényezőt) hanyagol el, amelyek igen nagy szerepet játszottak előbb az események menetében, később azok meggyorsulásában: az egyik a Szovjetunió szerepe a magyar belpolitika és gazdaságpolitika alakulásában, a másik általában a nemzetközi helyzet és események hatása a hazai fejlődésre.

Az első hiba, amelyet Berend Iván is elkövetett, néhány hónappal ezelőtt már megvitatásra került. Vajda Imre akkor tett opponensi megjegyzéseit én csak azzal szeretném kiegészíteni, hogy a Szovjetunió szerepe és tevékenysége nemzetközi politikai szempontból teljesen jogszerű volt. Az időszak jelentős részében még működött előbb a Szövetséges Hatalmak közötti megegyezés, majd a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, amelynek szovjet elnöke volt. (Előbb Vorosilov marsall, később Sziridov altábornagy.) Számos belpolitikai aktushoz, így — többek között — pártok alapításához, miniszterek és más politikai vezető személyiségek kinevezéséhez, lapok és folyóiratok kiadásához stb. a Szövetséges Ellenőrző Bizottság engedélyére volt szükség. A Szovjetunió tulajdonába mentek át azon vállalatok, amelyek korábban német (fasiszta) tulajdonban voltak. A magyar kormány jóvátétel fizetésére volt kötelezve, és ez a körülmény nagy hatással volt a magyar ipar fejlődési irányára. Ezenkívül pedig a szovjet kormány és hatóságok — ahol erre egyéb nemzetközi kötelezettségeik megsértése nélkül mód nyílt — a baloldali erőket támogatták.

A második hiba abban összegezhető, hogy a szerző nem keresi elég határozottan az összefüggést a nemzetközi események alakulása és a magyar belső helyzet fejlődése között. 1947 végétől erős gyorsulás kezdődik minden népi demokratikus országban, és ez a folyamat újabb lendületet kap 1948 elején. (Ez a gyorsulás a nemzetközi körülményekkel függött össze, a hidegháború megkezdődött, „a világ két táborra oszlott” [Zsdanov kitétele], és ennek konzekvenciái drámai gyorsasággal bontakoztak ki.)

Ebben a helyzetben a párt akkori vezetői — nagy óvatossággal és rendkívüli mértéktartással — megbírálták a népi demokrácia jellegéről, a fejlődés várható alakulásáról korábban kifejtett nézeteiket, és nagyon keményen kipellengéreték

mások hasonló nézeteit. Csak a nemzetközi események alakulása adhat magyarázatot arra, hogy illetékes pártszervek — amint ezt a szerző előadja — 1948. febr. 12-én az államosítások átmeneti szüneteltetését határozzák el, majd áprilisban államosítják a 100 munkásnál többet foglalkoztató vállalatokat. — Van végül még néhány kisebb probléma, amelyeket csak az értekezés *hitelessége* szempontjából szeretnék felvetni.

Az egyik az „összeesküvések” kérdése, amelyek a munkában megemlítésre kerülnek. Feltételezem, hogy a szerző összeesküvésről *nem a szó politikai, hanem büntetőjogi értelmében* beszél. A szó utóbbi értelmében vett Magyar Községi összeesküvésről — a történetek után — aligha lehet beszélni. Politikai értelemben lehet e kifejezést használni, bár az nem szerencsés.

A szerző egy alkalommal arról beszél, hogy a jóvátételt 1948 júniusában elengedték (192. lap). Lehet vitatkozni arról, hogy — a szó teljes értelmében vett — jóvátétel fizetése mikor szűnt meg (hiszen később is még fizettünk vállalatmegváltást), de 1950 előtt a szó legszűkebb értelmében vett jóvátétel sem került elengedésére.

Túlzás a hároméves tervet bírálni a miatt, hogy a vidék iparosításáért még nem tett semmit. Erre még nem is lehetett módja.

Maradt még a IV. fejezet problémája. Ezzel kapcsolatban legszívesebben befejezném opponensi véleményem, és „jegyzőkönyvön kívül” mondanám el — kollégiais alapon — néhány töprengésem. Miután azonban erre a TMB. által szigorúan megszabott ügyrend nem ad módot, kénytelen vagyok e töprengéseket a számomra megszabott keretben előadni.

Alkalmas-e ilyen rövid idő, 2 év és 5 hónap gazdaságtörténeti értékelésre? 29 hónap annyira rövid idő egy nemzet, illetve egy nemzeti gazdaság életében, hogy azt — képletesen szólva — csak mikroszkópius módszerekkel lehet vizsgálni. Mennyi idő alatt bontakoznak ki a különböző gazdasági döntések és elhatározások *elsődleges, kiegészítő és származékos* következményei? Nyilván erre — különösen a származékos következmények esetében — két-három év nem is mindig elegendő. Ma a gazdaságvezetés — amelynek térben és időben egyre nagyobb összefüggéseket kell áttekintenie — távlati gondolkodásmódra törekszik; energiamérlegek és fejlesztési tervek, oktatási tervek 20—30 évre való készítése lassan mindennapos gyakorlattá válik. Mai gazdaságunk persze sokkal összetettebb és bonyolultabb, mint az 1947-es volt. Mégis nyilvánvaló, hogy a hároméves terv tévyszámaiban gyakran korábbi időszakban hozott gazdasági döntések jutnak kifejezésre, hasonlóan ahhoz, hogy az öt éves terv első két esztendejében válnak valóra a hároméves terv időszakában hozott gazdasági döntések.

Természetesen a történetírás sohasem ölelt és nem is ölelhetett fel minden eseményt, bármely korszakot dolgozott fel. Megadta és megadja azonban az adott társadalom állapotából és körülményeiből kiindulva az események *fővonalát*, az események szükségszerű mozgását. Ha képes ezt helyesen megadni, úgy rövid *időszakra* szóló vizsgálatok is helyesek lehetnek, ha ezt nem képes megadni, úgy *a hosszú időszakok elemzése* is haszontalan lesz.

Ebből következik, hogy olyan rövid gazdaságtörténeti periódus, mint a hároméves terv, is feldolgozható, ha képesek vagyunk megadni azt a *fővonalat*, amelyhez az egyes időszakok eredményeit viszonyítjuk.

Ennek a *fővonalnak* azonban hosszabb időszakra kell szólnia, lehetőleg az elmaradott gazdaságból a fejlett szocialista gazdaságba (kommunizmusba) való növekedés és fejlődés egész stratégiáját kell felölelnie. E *fővonal nélkül* az egyes periódusok értékelése helytelen lehet. Közismert ugyanis, hogy a gazda-

sági döntéseknek *rövid időszakban* egészen más hatásai érvényesülnek, mint *hosszú időszakban*. Rövid időszakban például mutatók lehet egy magas felhalmozási arány, amely alól hiányzik a magasfokú gazdasági szervezethez. Ez hosszabb időszakban feltétlenül kiderül és nehézségeket okoz. Rövid időszakban például mutatók lehet a nagyobb termelésnövekedés, amelyhez nem biztosítjuk a piacokat és drágán importáljuk a nyersanyagokat. Ez a következő időszakban feltétlenül kiderül. Számítatlan hasonló példát lehetne felsorolni. Attól tehát, hogy a rövid időszak értékelésében hibákat kövessünk el — saját értékítéletünkön túl, ami szintén jelentős tényező, hiszen a szerzőt például megóvják nagyobb tévedések elkövetésétől —, a fővonal kialakítása, az egyes eredményeknek a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiájához való viszonyítása óvhat meg bennünket.

Mi ez a fővonal, a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiája, amely az elmaradott társadalomból a fejlett szocialista gazdaságba vezet?

Lényegében a gazdasági növekedés és fejlődés — magyar viszonyok között — optimális variánsát, növekedési modelljét jelenti.

E növekedési modellben számba kell venni azon tényezőket (dinamikus változókat), amelyek a gazdasági növekedését és fejlődését — magyar természeti és gazdasági adottságok mellett — befolyásolják.

Nincs idő és mód arra, hogy ezeket részletesen kifejtsem, de minden növekedési variánsnak számolnia kell például a magyar gazdaság külkereskedelmi érzékenységgel (import-export szenzitív gazdaság), az ipari nyersanyagokban fennálló szegénységünkkel, meg kell találnia azt a szektort, amely a külkereskedelmi aktivitumot addig biztosítja, amíg az ipar lendületbe jön, ki kell alakítani azt a főszektort, amely az iparosítás motorja lesz (nehézipar vagy gépipar túlnagy kategóriák tekintetben), meg kell állapítani a legmegfelelőbb felhalmozási arányokat (hogy a növekedés „kamatos-kamat” jellegű legyen), meg kell találni azon szociális és oktatási kereteket, amelyek a növekedést ösztönzik, helyesen kell kiválasztani az iparosítás során megvalósítandó technikát stb.

(A technika kiválasztásának — megjegyzem — a hároméves terv idején is nagy jelentősége volt, hiszen döntő jelentősége van annak, hogy az elpusztult ipart milyen technikái színvonalon építik újjá.)

Sajnos ilyen modellel — és ez a közgazdászok hibája — e pillanatban nem rendelkezünk. Pedig ha megvan a növekedés és fejlődés stratégiája, úgy a taktikai periódusok sikerét vagy balsikerét az eredményeknek a stratégiai célokhoz való viszonyítása adja meg.

*

Kérem, nézzék el a jegyzőkönyvön kívüli fejtegetéseket. Ezek voltaképpen csak közgazdasági kutatómunkánk jelenlegi gyengeségeire utalnak.

Befejezésül újból szeretném hangsúlyozni, hogy Ránki György doktori értekezését rendkívül időszerű, nemzetközi szempontból is hasznos, sok vonatkozásban úttörő munkának tartom.

A szerző lelkiismeretes a forrásanyag tanulmányozásában és kiválasztásában, sokoldalúan ábrázolja a korszakot, mindenkor megtalálva a cselekvések mozgató rugóit. Helyesen látja az ellentmondásokat a jelenségekben és eseményekben és elutasít magától minden sematizmust. Utoljára — de nem utolsósorban — igen jó közgazdasági-elemzési készségről tesz tanúságot.

Az előadottak alapján javaslom, hogy a TMB. Ránki Györgynek a történettudományok doktora fokozatot ítélje oda.

ERDEI FERENC OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Annak a történeti időszaknak a feltárása, amelyben hazánk szocialista építésének az előkészítése és megalapozása végbement, a legnagyobbigényű kutatási feladat a történész számára. Akkora, hogy ezt egy menetben, egyszeri vállalkozással nem is lehet megoldani. Viszont ma már megvan az a történeti távlatunk, hogy az eredményeket következményeikben is megítélhessük, az az áttekintésünk is megvan, hogy más országok fejlődésével egybevevessük, az pedig különösképpen kívánatos, hogy az akkori fejlődési periódus történeti tapasztalatait értékesítsük mai fejlődésünk viszonyai között is.

Ránki György doktori értekezése tehát *minden elismerést megérdemlő vállalkozás*, s miután az első összegező megközelítés feladatát lényegében sikeresen megoldotta — ha nem is teljesen —, teljes mértékben érdemes arra, hogy ennek alapján a szerző a történettudományok doktora fokozatot elnyerje.

Ezt előrebocsátva, első kritikai megjegyzésem mégis a téma kezelésére, e különlegesen nagyigényű történetkutatási feladat megoldásának a megközelítésére vonatkozik. A disszertáció ugyanis nem ad számot arról, hogy a szerző milyen kutatási célt tűzött maga elé, milyen feldolgozási program megvalósításán keresztül tervezi elérni a célt, milyen előmunkálatokra kívánt támaszkodni, s nem utolsósorban, hogy milyen koncepcióba kooperációba illeszkedik a saját egyéni munkája. Emiatt a tanulmány olvasója mindaddig, amíg az egész anyagot át nem tanulmányozza, kétségben marad a tekintetben, hogy mire vállalkozott voltaképpen a szerző. A bevezetés ugyanis nem tér ki erre, hanem a vizsgált korszak történeti előzményeit ismerteti. A felhasznált források felsorolása az értekezés végén szintén nem ad tájékoztatást arról — az eredeti dokumentumok feldolgozásán túlmenően —, hogy milyen résztanulmányokra támaszkodott, illetve ezeknek milyen körére kívánt kiterjeszkedni e feldolgozás során. A felsorolt tanulmányok ugyanis korántsem foglalják magukban a felhasználható résztanulmányok körét, sőt az értekezés áttanulmányozása során sem kap feleletet az olvasó, hogy miért csak ezek szerepeljenek a felhasznált források listáján.

Éppen ezért határozott javaslatom, hogy — ha a munka könyv alakban megjelenik — vezesse be a szerző a munkát azzal, hogy előszóban adjon tájékoztatást a kutatás, illetőleg feldolgozás szándékáról, programjáról és közelebbi célkitűzéséről, a téma megközelítéséről s arról, hogy ez a munkája milyen munkamegosztásba illeszkedve vállalkozik az összefoglalás megkísérlésére, s hogy ebben milyen résztanulmányokat milyen mértékben tekint támpontoknak.

Második opponensi megjegyzésem a címre vonatkozik. A „gazdaság” szó olyan általános és sokoldalúan használt, hogy minden jelző vagy kiegészítés nélküli használata nagyon furesán hat. Helyette a „népgazdaság” vagy a „gaz-

dasági fejlődés” jobb lenne; az utóbbi azért is, mert utalna a munka történeti jellegére.

Az értekezésre magára vonatkozó érdemi megjegyzéseimet három részben kívánom megtenni. Először az első három fejezetre, majd a mezőgazdaság ágazati fejlődésére vonatkozó alfejezetre, végül az V. fejezetben foglalt társadalmi fejlődési összegezésre vonatkozóan teszek részben pozitív, részben negatív előjelű opponensi észrevételeket.

I

A disszertáció első három fejezete foglalja össze a 3 éves terv időszakának eseménytörténetét, a szocialista építés megalapozásának komplex politikai, gazdaságpolitikai, államvezetési történetét. Megítélesem szerint ez a tanulmány legsikerültebb része, s e fejezetekben a szerző kiváló elemző és összefoglaló képességről tesz bizonyosságot.

1. E három fejezet *kiemelendő érdemeinek* ítélem a következőket.

a) A tervgazdálkodásért és a szocializmus alapjainak lerakásáért folytatott harc rendkívüli méretű politikai vállalkozás, amelyben a tét is a legnagyobb volt: a dolgozó parasztsággal szövetséges munkásosztály hatalmának a kivívása és a szocialista átszervezés megalapozása, illetőleg részben való megvalósítása.

A fordulat évének különleges feszültségét, e fejlődési szakasz forradalmi légkörét s az események összefüggéseinek a szövevényes láncolatát egészében véve helyesen, meggyőzően és gyakran kitűnő megjelenítő erővel tárja fel a szerző.

Legfőbb érdemének tartom, hogy a politikai harcok, a gazdaságpolitikai koncepciók, továbbá az államhatalom megszerzéséért folytatott versengés, valamint a mindezekre befolyással levő nemzetközi események feltárása, külön-külön és összefüggésükben való tömör jellemzése, végül a fejlődés dinamikájának érzékeltetése kiválóan sikerült. Elismerésre méltó történetési teljesítmény, hogy egy lényegében véve gazdaságtörténeti, pontosabban gazdaságpolitikai történeti munkában a politikai események, az államélet jelenségei, a gazdasági viszonyok, s mindezek dinamikája valóban dialektikus egységbe foglalva jelenik meg a disszertáció lapjain.

Sikerült azt is érzékeltetnie a szerzőnek, hogy az a néhány év olyan alkotó időszak volt, amikor a fejlődés konkrét viszonyainak elemzése, a nézetek sokoldalú vitája s a néptömegekkel való eleven kapcsolat volt a politikai-gazdaságpolitikai harcok főszekőze, s a kommunisták ilyen feltételek között is ilyen eszközökkel vívtak ki valódi tekintélyt, s ezáltal vált a párt irányító erővé.

b) Nem mindennapi problémája az ítélőképességnek és a mélyreható elemzőképességnek, hogy a későbbi időszak torzulásainak a kezdetét, magvát helyesen ismeri-e fel a kutató. Ránki Györgynek ez nagyrészt sikerült. A 164–166. oldalakon lényegében helyesen jellemzi a tanulmány azokat a tényezőket, amelyek később törést idéztek elő a sikeres fejlődés lendületében, s nemsokára súlyos következményekre vezettek. De nyomban tegyük hozzá, hogy ez nem egészen egyéni kutatói teljesítmény, mert éppen ez az, amit az MSZMP vezetőszervelei és ideológiai-párttörténeti munkaközösségei kollektív munkával tártak fel. A gazdasági fejlődéssel való összefüggések konkrét jellemzése azonban kétségtelenül a szerző teljesítménye.

c) A magyar népgazdaság fejlesztésére vonatkozó koncepciókat nem tárgyalja részletesen a szerző, sőt összefüggő vázlatnak sem tekinthetők erre vonatkozó utalásai. Mégis pozitívan kell értékelni ezirányú adalékait, mert reálisan érzékelteti, hogy a beruházások arányainak a vitái során alapvető vita folyt az ipar és a

mezőgazdaság arányairól és fejlesztési üteméről, s ez akkor nem dogmatikus mérlegelés tárgya volt. Az események részletezése során pedig ismételten utal a mezőgazdaság jelentőségére, sőt elhanyagolásának a jeleire, s az ebből eredő későbbi súlyos következmények előzményeire. Ugyancsak helyeselhető az a vázlatos jellemzése is, amit a tervgazdálkodás feltételeiről, az akkori terv jellegéről s ennek fejlődő alakulásáról megállapít.

2. Van azonban e különben kitűnő fejezetekben *néhány lényegbevágó hiány* is, amit okvetlen szóvá kell tenni.

a) Teljesen mellőzi a disszertáció a *többi népi demokratikus országokkal való összehasonlítást*. Tudatában vagyok, hogy ez külön nagy munka lenne, ezért nem is összehasonlító tanulmányt hiányolok. Nem engedhető azonban meg az összehasonlító utalások teljes kikapcsolása, különösen olyan viszonyok között, amikor ugyanabban a történeti szakaszban, s egymással szoros összefüggésben ment végbe a szocializmus alapjainak a lerakása Közép- és Kelet-Európa országaiban. Ezt annyira súlyos hiánynak érzem, hogy indokolt lenne a tanulmány kiadása során minimálisan pótolni. Talán abban a formában, hogy a mai bevezetés, amely a hazai előzményekkel foglalkozik, egészüljön ki a nemzetközi összefüggések, illetőleg összehasonlítás rövid felvázolásával, s együtt az I. fejezet legyen.

b) A *tervgazdálkodásra való áttérés gazdaságpolitikai kérdéseit* nem kerüli ki a szerző, kifejtésük mégis hiányosnak tűnik előttem. Nem arra gondolok, hogy a szocialista átszervezés indokait kellett volna kifejteni, mert erre nincs szükség. Ellenben a tervgazdaság modelljének valamelyest mélyrehatóbb tárgyalására lett volna szükség (ami van erről, azt jónak tartom), legalább is olyan értelemben, hogy mi akkor milyen típusú utat választottunk, s ennek során a választott típus melyik eleme, hogyan fejlődött-alakult a megvalósítás során. Meggyőződésem ugyanis, hogy az áttérésben túlságosan alárendelt szerepet játszott a szövetkezeti elem — most nem a termelőszövetkezetekről beszélek —, s ez károsan érezte a hatását. Ami annál érdekesebb, mert erről Leninnek alapvető utalásai vannak, s a szovjet fejlődésben is viszonylag nagyobb szerepük volt mint nálunk. (Ez ismét a nemzetközi egybevetés minimumának a szüksége mellett szól.)

c) További olyan hiány, ami a fejlődés érdemi kifejtését érinti, a *pártviszonyok hiányos feltárása*. Távol áll tőlem, hogy a két munkaspárt szerepét, s ezen belül a kommunista pártot, mint az átszervezés vezetőrejét lebecsüljem, de éppen az akkori politikai módszerekhez tartozott az összes politikai tényezőkkal való sokoldalú kooperálás, illetőleg konkrét szembenállás. Tehát nem lehet teljes a kép az összes pártok szerepének teljesebb rajza nélkül. Így a Polgári Demokrata Párttól is szólni kellene, s ha nem is politikai pártokról, de politikai tényezőkről van szó az egyházak esetében is.

II

A *mezőgazdasági fejezetet* is igen jónak tartom, alapvető kifogásolni valót nem is találok benne. Mégis, van néhány kiemelő, illetőleg kiegészítő észrevételem.

1. A *magyar mezőgazdaság fejlettségére, illetőleg fejlesztési ütemére* vonatkozó megállapításokat alapvetően helyeseknek tartom, de bizonyos kiigazításra azért szükség van.

Meglepőnek tűnhet sokak előtt a disszertációnak az a megállapítása, hogy a 3 éves terv időszakában mezőgazdaságunk fejlődési üteme nem maradt el a legtöbb európai országtól, tehát a színvonal-különbség nem fokozódott (253. l.).

Helyesnek és fontosnak tartom e megállapítást, viszont mezőgazdaságunk akkori elmaradottságának a megítélése a szerzőnél is túlzott, mert magáévá teszi az akkori politikai megítélést. Ebben bizonyos ellentmondások is vannak, mert a földreform utáni kisüzemi eredményeket úgy hasonlítja össze, hogy azok ekkorra meghaladták a régi magasabb nagyüzemi eredményeket (252. l.). Ez igaz, azonban a teljes igazság az, hogy sem az egyik, sem a másik szintje az ország tekintélyes részén nem volt olyan alacsony, mint ahogy akkor (és még inkább az utána következő években) szokás volt megítélni.

Viszont kiemelendőnek, jónak tartom a mezőgazdasági beruházásokra vonatkozóan a vitának is, a tényleges megvalósulásnak is az elemzését.

2. Legsúlyosabb észrevételem e részét illetően a *szövetkezeti mozgalom* némileg csonka kifejtése.

De itt is elismeréssel kell kezdeni. Kitűnő annak a feltárása, ahogyan az MKP agrárpolitikai koncepcióit elemzi, s azután a kecskeméti Rákosi-beszéddel ezt szembeállítja (264—267. l.). Két ponton azonban kiegészítésre szorul a disszertáció által rajzolt kép. Egyik, hogy a magyar agrárszövetkezeti mozgalom nem volt olyan alacsony színvonalú, mint a szerző véli (265—266. l.), a másik, hogy az általános szövetkezeti keretek lebecsülése már akkor megkezdődött, s ez mind a mezőgazdasági termelőeszközök beszerzése, mind az agrártermékek értékesítése tekintetében károsan éreztette a hatását. Az akkori időszakban ez főleg abban jutott kifejezésre, hogy a földművesszövetkezetek korábban nagyigényű és helyes koncepciója az államosítások időszakában mindinkább összezsugorodott.

3. *A külakveszély túlbecsülésének* a megállapítása fontos és helyes tétele a tanulmánynak, s különösen kiemelendő a lefektetett elvek és a gyakorlat ellentmondásaira való éles rávilágítás (271—273. l.).

4. *A falusi szocialista szektor magvának, a fejlesztésére irányuló politikának* a jellemzése egészében jólsikerült része a fejezetnek. Csupán azt tennem hozzá, hogy a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteinek feltárása nagyobb terjedelmet és részletezést is megérdemelt volna, hiszen a legalapvetőbb dologról van szó. Annál is inkább, mert ez a téma viszonylag bővebb feldolgozást is nyert számos résztanulmányban.

III

A disszertáció V. fejezetéről, a társadalomfejlődés felvázolásáról két megjegyzés formájában kell szólnom.

1. Ez a fejezet érzékelhetően hiányosabb és *vázlatosabb, mint a többi*. Különösen az értelmiség hiányzik a vázolt társadalmi képből, de a kispolgári rétegek rajza is túlságosan nagyvonalú. Menti a szerzőt, hogy olyan szociológiai társadalomtörténeti munka kevés van, ami mélyebbre hatolt volna az időszak társadalmi viszonyainak az elemzésébe. S amit a feldolgozás idején felhasználtott a szerző, azt bőven ki is aknáztta (pl. Rédei Jenő tanulmánya). Ma azonban már több van erről, tehát a továbbiakban teljesebb és részletezőbb képet lehet rajzolni, bár még sok újabb társadalomvizsgálat kell hozzá, hogy kellő mélységű feldolgozás lehetséges legyen. A szóvátett hiányosságot tehát valóban mentik az objektív körülmények.

2. A disszertációnak azt a törekvését, hogy *az alapvető osztályok kereteit és mennyiségi arányait* tárja fel, teljes mértékben helyeselni kell. Azzal sem lehet vitába szállni, amit erről mond. Viszont a történetkutatói elemzés fogyatékos-

ságát látom abban, hogy az alapvető keretek felderítése mellett csak néhány szociográfus adalék járul hozzá a társadalmi viszonyok jellemzéséhez. A közölt-nél több adalék a területi differenciálódásról, az egyes osztályok legjellemzőbb rétegeiről, s különösen az átalakulás főbb fázisairól — szükséges kiegészítője lett volna e kiemelkedő jelentőségű időszak történeti jellemzésének.

Úgy tűnik, hogy a követett gazdaságtörténeti, illetőleg gazdaságpolitikai történeti szemlélet mintegy „önkorlátozásként” szorította a szerzőt a termelési viszonyokkal összefüggő, illetőleg az életszínvonalra vonatkozó elemekre. Ugyanakkor azonban a három első fejezetben helyesen és sikerülten az általános politikai tényezőket is bőségesen tárgyalja. Hasonlóképpen beleillett volna az utolsó fejezetbe a társadalmi viszonyok szélesebb elemzése is. Jelenlegi formájában a munka egészétől érzékelhetően eltér, s mintegy függeléknek tekinthető.

Összefoglalóan, a disszertációt nemcsak olyan színvonalúnak ítélem, ami a doktori értekezés követelményeinek megfelel, hanem olyan kiváló történeti tanulmánynak is, amely ha könyvben kiadásra kerül — a vita eredményét hasznosítva — hozzá fog járulni gazdasági és politikai fejlődésünk reálisabb megítéléséhez, s ennyiben közvéleményt, tudatot formáló jelentősége is van.

Mindezek alapján javaslom a Bíráló Bizottságnak, hogy tegyen előterjesztést a TMB-nek a doktori fokozat odaítélésére Ránki György részére.

BALOGH SÁNDOR OPPONENSI VÉLEMÉNYE

Az utábbi időben igen örvendetes jelenségnek lehetünk a tanúi. Egyre-másra kerülnek vitára a magyar történelem legújabbkori kérdéseivel foglalkozó disszertációk. Mennyiségben és általában minőségben is egészségesen gyarapodik a legújabbkori történeti irodalom. Ami alig néhány éve még legfeljebb csak tudománypolitikai célkitűzés volt, az ma már, túlzás nélkül leszögezhetjük, valósággá vált. A legújabb kor, a népi demokrácia története polgárjogot nyert a történettudományban. A születő, illetőleg már létrejött eredmények nyomán keletkezett öröm sem feledtetheti el azonban velünk, hogy még nagyon sok kérdés vár feldolgozásra, megoldásra.

A legújabbkori történeti kutatások lehetőségét azonban nemcsak elméletileg, de gyakorlatilag is bizonyítottnak tekinthetjük.

Az eddig megjelent legújabbkori történeti művek sorában — úgy vélem — kiemelkedő helyet foglal el Ránki Györgynek „Magyarország gazdasága a 3 éves terv időszakában” c. most vitára bocsátott doktori értekezése.

Ránki György jelen munkájában rendkívül gazdag, eddig döntő többségében feltáratlan levéltári anyag mellett a hazai és nemzetközi irodalom, sajtó, valamint statisztikai adatanyagok felhasználásával sokoldalúan elemzi a békés átmenet, illetőleg a békés átmenet gazdaságpolitikájának kérdéseit, és jut el olyan általánosítható megállapításokhoz, von le olyan új következtetéseket, amelyekkel nemcsak a hazai, de a nemzetközi marxista történeti irodalmat is gazdagítja.

A disszertáció a felszabadulás utáni politikai és gazdasági helyzet elemzéséből kiindulva mutatja be azokat a politikai és társadalmi-gazdasági változásokat, amelyek objektíve is napirendre tűzték a tervgazdálkodás megvalósítását Magyarországon. Elemzi azt a nehéz és bonyolult küzdelmet, amelyet a Magyar Kommunista Párt az újjáépítésért, a 3 éves terv kidolgozásáért és törvénybeiktatásáért — az anyagi-gazdasági nehézségeken túlmenően — a reakció erőivel szemben folytatott. Részletesen tárgyalja a 3 éves terv megvalósításának menetét, a nemzetgazdaság különböző ágazatainak fejlődését, különös tekintettel a terv határidő előtti befejezésére, túlteljesítésének feltételeire és hatására. Végül jellemzi a magyar társadalom, s ezen belül a munkásosztály fejlődését a 3 éves terv időszakában.

A felszabadulás utáni helyzetet, ezen belül a gazdasági élet fejlődését a disszertáció — helyesen — nem elszigetelten, hanem a nemzetközi viszonyok alakulásával való összefüggésben vizsgálja. S ennek kapcsán világít rá olyan kölcsönhatásokra, amelyeknek eddig a történeti kutatások nem tulajdonítottak kellő jelentőséget. Az 1945-ös választások eredményei mellett a nemzetközi helyzet bátorította a fasiszta reakciót a népi demokrácia elleni fellépésre, álta-

lános támadásra. A reakció, 1946 tavaszán elszenvedett veresége ellenére, az év második felére újra aktivizálódik, a koalíciós pártok jobboldala erősen felélénkül, mert a harmadik világháború közeli kitörésében reménykedik. Sőt a legális politika eszközeinek alkalmazása mellett az illegális szervezkedés módszereit is igénybe veszik. „A reakció horthysta szélső jobboldala erősen támaszkodva a Kisgazdapártra, fegyveres csoportokat, illegális fasiszta szervezeteket hozott létre azzal a céllal, hogy . . . erőszakkal döntsék meg a népi demokráciát” — hangsúlyozza helyesen Ránki György (42. l.). A szerzőnek ezt a megállapítását annál is inkább szükséges kiemelni, mert akadnak kutatók, akik odáig elmennek, hogy lényegében kétségbe vonják nemcsak a kisgazdapárton belüli, de az azon kívül álló ellenforradalmi erők szervezkedésének tényét. A reakció természetesen hallani sem akart a 3 éves tervről, és így annak elfogadására csak a kisgazdapárti jobboldal veresége után, a baloldali kisgazdák helyzetének megerősödésével kerülhetett sor. A kommunista párt belső erőforrások felhasználására támaszkodó újjáépítési terve hosszú ideig a kisgazdapárti vezetők nagy részének és a szociáldemokrata jobboldal támadásának középpontjában állt, mert azok kizárólag a külföldi tőkés kölesön igénybevételevel tartották megoldhatónak az újjáépítést. A külföldi kölesön igénybevételenek jelszava azonban náluk 1947 tavaszán úgyszólván teljesen csak politikai célokat szolgált. Hiszen abban az időben a nemzetközi pénzpiacon kölesönre egyáltalán nem volt kilátás. Káldor Miklós, a Labour Party magyarszármazású gazdasági szakértője is illúzióknak tartotta a külföldi kölesön lehetőségét. A külföldi kölesön lehetősége szempontjából 1947 nyarán a Marshall-terv meghirdetésével lényegesen megváltozott a helyzet. Az USA 1947 közepén a politikai beavatkozás és a kelet- és délkelet-európai országokra gyakorolt befolyásának növelése érdekében árufölöslegét kölesön formájában kívánta elhelyezni. A magyarországi belső viszonyok megváltozása következtében (a jobboldal veresége, Nagy Ferenc távozása stb.) azonban sikerült elhárítani a Marshall-terv igénybevételét.

1948 második felére a kelet- és délkelet-európai országokban győzött a szocialista forradalom. A kialakulóban levő szocialista világrendszerrel szemben az USA a gazdasági és politikai nyomás minden eszközét felhasználta, kiépítette támaszponthálózatát, óriási fegyverkezésbe fogott, és a katonai fenyegetések útjára lépett. Ez a körülmény a magyar kormányt is arra készítette, hogy fokozza saját védelmi képességeit. A háborús veszély túlbecsülése és a gazdasági erőforrások nem körültekintő számbavétele érezhetően befolyásolta az ország gazdasági életét, a 3 éves terv célkitűzéseit. Jellemző, hogy amíg az 1948 szeptemberi költségvetési előirányzat még csupán 480 millió forintos honvédelmi minisztériumi beruházással számolt, addig az alig néhány héttel később elkészített módosított tervezet már közel 2 milliárd forintot irányzott elő 1949-re a hadsereg fejlesztésére (203. l.).

Jelentősen befolyásolta a gazdasági élet alakulását a Jugoszláviához való viszony gyökeres megváltozása is. A Rákosi-klikk, igazolva, sőt túlhajtván a hibás és káros sztálini politikát, 1949 júniusában megszakította a gazdasági kapcsolatokat Jugoszláviával. Az adott időpontban — ellentétben Rákosiék nyilatkozataival — Magyarországnak 26,4 millió dolláros követeléssel szemben 49,6 millió dolláros kötelezettsége volt. De ezen túlmenően a fa, fém és vasérc behozatalt is máshonnan kellett biztosítani. Helyesen állapítja meg Ránki György, hogy „a Jugoszláviával folytatott kereskedelem megszüntetése nemcsak politikailag volt hibás, de gazdaságilag is jelentős károkat okozott az országnak” (227. l.).

Hiba lenne természetesen a nemzetközi helyzet esetleges változásait minden esetben és mechanikusan összevetni az ország gazdasági helyzetének az alakulásával, de kétségtelen tény, hogy a nemzetközi és a belső helyzet összefüggéseinek figyelmen kívül hagyása megmagyarázhatatlanná tenné egy sor kérdést a tárgyalt időszakra vonatkozóan. Ránki György munkájában, mind a két hibát elkerülve, jelentőségüknek megfelelően szerves összefüggésükben tárgyalja a kérdéseket.

Ránki György disszertációjában helyesen mutat rá arra, hogy „midőn a gazdasági élet látszólag visszatért, vagy kezdett visszatérni normális menetéhez, különösen élesen vetődött fel a kérdés: hogyan tovább? Az egyik lehetőség: felszámolni mindazokat az intézkedéseket, melyeket a háború utáni súlyos gazdasági helyzet teremtett, melyek azonban az új államhatalom fontos eszközei voltak a tőkés gazdaság ellenőrzésében, sőt — továbbmenően — annak korlátozásában, s így rekonstruálni a gazdaságot, tehát pontosabban: a tőkés gazdaságot rekonstruálni. Ezzel szemben állt a másik lehetőség: újjáépíteni, de nemcsak a szó szorosán vett anyagi értelmében, nemcsak újjáépíteni a gépeket, gyárakat, lakásokat, hanem új gazdasági életet, új termelési viszonyokat kiépíteni, ami végső soron a tőkés gazdaság felszámolásában, új, szocialista gazdaság kialakításában kell, hogy kicsúcsosodjék” (22. l.). Ismeretes, hogy a kommunista párt vezette népi demokratikus erők az utóbbi utat követték. A 3 éves terv megindulása előtt került sor a szénbányászat, valamint a villamosenergia- és az építőanyagipar egyrészének az államosítására. Ezzel jelentős tőkés pozíciókat sikerült elhódítani. Majd a 3 éves terv elfogadtatásáért vívott küzdelemben megvalósult a nagybankok állami ellenőrzése és hatékonyabbá vált a tőkés kézben levő üzemek munkásellenőrzése.

A népi demokratikus erők a tőke elleni támadást fokozatosan hajtották végre, s így sikerült elérni, hogy a nagytőke, de általában a tőke elleni harc nem hátráltatta, hanem lényegében előmozdította az újjáépítést. A nagytőke elleni harc során létrejött Gazdasági Főtanács ugyancsak a népi demokratikus erők pozícióját erősítette. Az Országos Tervhivatal létrehozása pedig már határozottan az új gazdasági szervezet kiépülésének irányába mutatott.

Az 1947-es országgyűlési választások eredményei, a kommunista párt vezette baloldali erők súlyának jelentős megnövekedése tette lehetővé a bankok államosítását. A bankok államosítása azonban nem egyszerűen a hitel-életnek a népi demokratikus állam által való kézbevitelét jelentette, de jelentős változásokat idézett elő a nemzetgazdaság szerkezetében is. A vas- és gépipar, a bányászat, a villamosenergia-termelés 87%-a társadalmi tulajdonba került. Ezzel az iparban és a bányászatban foglalkoztatott 453 000 fő közül 253 000 már nem tőkéseknek dolgozott többé. Emellett más, egyéb intézkedések hatására a nagyüzemi közlekedés teljes egészében, a külkereskedelemnek pedig mintegy 30%-a került a népi demokratikus állam kezébe. Így 1947/48 fordulójára — a szerző helyesen állapítja meg — „nagyértékben sikerült előrelépni a tervgazdaság objektív feltételeinek biztosításában, tovább korlátozódott a tőkés tulajdonban levő termelőeszközök köre, s újabb lépést tettek az államkapitalista szektornak szocialista szektorrá való átalakítása terén” (111. l.). A nemzetgazdaság szerkezetében, a termelési viszonyokban bekövetkező változások egyúttal erősítették a munkásosztály politikai pozícióit is. 1948 tavaszán a kommunista párt befolyásának további lényeges növekedésével, a szociáldemokrata baloldal megerősödésével és a jobboldali szociáldemokraták elszigetelésével megérték a feltételei a munkásosztály egységes marxista—leninista pártja létrehozásának, a két mun-

káspárt egyesülésének útján. A munkásosztály egységes marxista—leninista pártjának megteremtése a népi demokrácia fejlődésének új szakaszát jelentette: győzött a szocialista forradalom, megvalósult a proletárdiktatúra Magyarországon. Ennek megfelelően a továbbiakban már a proletárdiktatúra talaján folytatódott, illetve ment végbe a 3 éves tervben megjelölt célkitűzések valóra váltása és a szocialista gazdaság kialakítása. „A 3 éves terv végére — hangsúlyozza helyesen a szerző — tehát nem csupán a termelőeszközök mennyiségi helyreállítása révén készítették elő az országot a szocialista építés feladataira, de a termelőeszközök tulajdonviszonyaiban végbement változással is. 1949 végére a mezőgazdaság kivételével a nemzetgazdaság túlnyomó része szocialista tulajdonba került” (240. l.).

A disszertáció alapvető mondanivalója meggyőzően támasztja alá a szerzőnek a tervgazdálkodás bevezetésének lehetőségéről és további megvalósításáról szóló megállapításait. Ezzel világos választ ad mind a korabeli, mind napjaink kétkedőinek, bírálóinak, akik bár különböző okokból, de kétségbe vonták, illetőleg vonják a tervgazdálkodás bevezetésének lehetőségét, a kommunista párt állásfoglalásának helyességét. A szocialista tervgazdaság valóban feltételezi, hogy a politikai hatalom a munkásosztály kezében legyen, a termelőeszközök pedig köztulajdonban. Nálunk azonban a tervgazdálkodásért indított harc idején ezek a feltételek még nem voltak meg, illetőleg csak részben voltak adottak.

A munkásosztály a felszabadulás pillanatától kezdve nemcsak részese volt a hatalomnak, de szerepe a hatalomban lényegében folytonosan növekedett. A nemzeti összefogás, a népfrontpolitika alkalmazásával jóval szélesebb területen érvényesíthette befolyását annál, mint ahány pozíciót konkrétan a kezében tartott, különösen a Baloldali Blokk létrehozása után. A tervgazdaság politikai előfeltételeinek maradéktalan kivívása azonban a jövő harcainak sikerétől is függött. Ami a gazdasági feltételeket, a tulajdonviszonyokat illeti, a szénbányák és más üzemek államosítása mellett a munkásosztály felülről az árpolitikán, adókon, hiteken és a külkereskedelmen keresztül befolyásolta és bizonyos korlátok közé szorította a tőke gazdaságot, amely akkor még túlsúlyban volt. Az üzemi bizottságok, a szakszervezetek igen aktív tevékenysége pedig a korlátozás érvényesítését tette hatékonyabbá. A végleges megoldást természetesen ezen a területen is csak a tőkések kisajátítása jelenthette. De a tervgazdálkodás maga is — hangsúlyozza a szerző — „egyik láncszemét képezhette a burzsoázia elleni harc gazdasági megalapozásának”. A helyzet megítélése, ahogy azt a 3 éves terv eredményei is igazolták, helyesnek bizonyult. Úgy gondolom, ezt felesleges lenne részletesen indokolni, illetőleg bizonyítani. Külön is említést kell azonban tenni a mezőgazdaságról, ahol természetesen akkor még nem lehetett szó tényleges tervgazdálkodásról. Bár az Országos Tervhivatal elkészítette a vetésterületet és az átlaghozam tervét, ennek gyakorlati jelentősége nem volt, és nem is lehetett. A mezőgazdasági termelés befolyásolásának eszköze, a beruházásokon túl, a szerződéses termelési rendszer bevezetése volt. De az utóbbinak a hatásköre 1948-ban még meglehetősen szűknek bizonyult.

A 3 éves terv gazdasági sikereinek, a terv megvalósítása során elért eredményeknek a számbavételén és általában az ország életére gyakorolt pozitív hatásán túl, úgy gondolom, azt is vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy a Rákosi-klikk által elkövetett súlyos hibák gyökerei mennyiben nyúlnak vissza, milyen mértékben leledzenek akár tendenciákban is a disszertáció által tárgyalt időszakban, abban az időszakban, amikor még az eredmények, sikerek vannak

túlsúlyban. Természetesen nem szándékozom a Rákosi-klikk által elkövetett hibák és törvénysértések forrásaival, okaival és következményeivel általában foglalkozni. Azokat a kérdéseket kívánom csupán érinteni, amelyek a disszertáció témájából és a tárgyalt kérdésekkel összefüggésben adódnak. Jelentősen megkönnyíti helyzetemet az, hogy maga a szerző is, minden eddig megjelent történeti munkánál részletesebben és alaposabban foglalkozott az említett kérdésekkel.

A Magyar Kommunista Párt politikájáról és a vezetés tevékenységéről szólva, a szerző elkerüli azt a főleg korábban gyakran előforduló hibát, hogy a párt működését mechanikusan ábrázolva, minden kérdés megoldását eleve adottnak, késznek vegyen. De nem esik a mindenben hibát kereső és a hibát felfedni vélőnek az egyoldalúságába sem.

A kommunista pártban, mindenekelőtt a vezetésen belül a 3 éves terv idején voltak eltérések, amelyek nem egy kérdésben éles vitákhoz vezettek. 1947 novemberében például, a kommunista párt Politikai Bizottsága megtárgyalja az ország gazdasági szerkezetének kérdéseit. A Gerő Ernő által készített javaslat szerint a gazdasági struktúra, mivel az alapvető nemzetgazdasági ágakban a kapitalista szektor a jelentősebb, igen távol áll a szocializmustól. Mégsem lehet a gazdasági struktúrát egyszerűen kapitalistának feltüntetni az államhatalom jellege, a gazdasági irányítás központi kommunista vezetésű szervei következtében. A fenti megállapításokkal szemben lépett fel Nagy Imre, aki az államosítást minden további nélkül polgári feladatnak tekintette, és tagadta az államosítás jelentőségét a szocialista gazdaság kiépítése szempontjából. A Politikai Bizottság elutasította Nagy Imre érvelését, de a népi demokratikus átmenet jellegének alapos elemzése hiányában a jövő feladataira vonatkozóan homályos, s nagyon tág körvonalakat tudott csak nyújtani.

1948 végén újabb vita bontakozott ki a pártvezetésben Nagy Imrével a követendő agrárpolitikát illetően. Nagy Imre a kisparaszti gazdaságoknak szinte korlátlan fejlődési lehetőséget tulajdonított, és hibáztatta a pártot a szocialista mezőgazdaság megteremtésére irányuló törekvéseit. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, illetőleg tervének kidolgozása 1948 végén politikailag helyes és szükséges lépés volt. A szocialista gazdaság, az ipar további fejlesztése is indokolta a kérdés napirendre tűzését. Más dolog persze, hogy a megoldás módjait és formáit illetően a pártvezetésnek helyes elképzelései voltak-e. A pártvezetés által 1948 tavaszán kidolgozott „Iránylevek” a lenini hármass jelszó alkalmazásából indultak ki és sok vonatkozásban az országban kialakult helyzet reális megítélésére támaszkodtak. Az év végére azonban Rákosiék már eléggé eltértek a néhány hónappal előbbi álláspontjuktól. Nagy Imrével vitatkozva, maguk is hibás álláspontokra helyezkedtek. A Rákosi-klikk teljesen elvetette a kisparaszti gazdaság fejlődésének lehetőségeit, annak támogatásától elzárkózott. Az agrárpolitikát illetően azonban már korábban is, lényegében a földosztás után jelentkeztek hibák. Ez kifejezésre jutott az árrendszeren belül a mezőgazdasági árakban, a vagyondézsma körüli vitákban és bizonytalanságban. Jellemző, hogy a mezőgazdaságban a 3 éves terv eredeti beruházási célkitűzéseit nem teljesítették. Ennek súlyos következményei lettek a mezőgazdaság gépesítése terén. Az előirányzott 7750 traktor helyett például a mezőgazdaság mindössze 4500-at kapott. Az öntözött terület is a tervezett 100 000 hold helyett csak mindössze 24 000 holddal növekedett. A belső fejlődés erőszakos meggyorsítása később a kulákság gyors likvidálásához vezetett, de sújtotta a középparasztság jelentős részét is, ugyanakkor a szegényparasztság számára sem volt előnyös. Olyan agrárpolitikára lett

volna szükség, amely a mezőgazdaság szocialista átépítésével egyidejűleg a termelés színvonalának emelését is elősegítette volna. Ennek érdekében, többek között, realisabban kellett volna számolni a kisárutermelő mezőgazdaság még fel nem tárt lehetőségeivel és sokkal nagyobb gondot fordítani az átszervezés anyagi feltételeinek a biztosítására.

A pártvezetés a legnagyobb figyelmet az iparra fordította. Ebben vélte megtalálni a fejlődés meggyorsításának a kulcsát. Az újjáépítés üteme, kétségtelen, az elsők között volt Európában. A magas beruházások azonban csak a fogyasztási alap csökkentésével voltak elérhetők, bár ez a 3 éves terv idején még nem érezte különösebben a hatását. De ami a jövőt illette, súlyos problémáknak vetítette előre az árnyékát. Aránytalanságok mutatkoztak az iparon belül is, a nehézipar javára. A termelés színvonala 1948 második felére már meghaladta 1938 hasonló időszakának színvonalát, de a növekedés nem a munkatermelékenységből következett, hanem a munkáslétszám növekedéséből, amely a gyáriparban 30 000 fővel volt magasabb az 1938-asénál. Az ipar területén mutatkozó ellentmondásokat, illetőleg azok csírúit súlyosbította a túlzott centralizációból következő bürokrácia is. Jellemző, hogy amíg 1938-ban 1000 munkásra 117 alkalmazott jutott a gyáriparban, addig 1949-ben már 303. „A magyar gyáripar technikai színvonala a 3 éves terv idején nem fejlődött kellően. A termelés terjedelmének bővülése nem járt együtt a technikai színvonal emelkedésével, az önköltség csökkentésével, az ipar versenyképességének a fokozásával. 1949-ben már hasznosabb lett volna — ha elkerülhetetlen, akár az ipari termelés mennyiségi növekedésének lassúbb üteme árán is — a beruházások egy részét a tényleges amortizáció fedezésére fordítani” — állapítja meg Ránki György.

A kommunista párt sikereinek döntő forrása a dolgozó tömegek magatartásában rejtett. A szerző az általa tárgyalt kérdések elemzésénél többször is helyesen mutat rá a dolgozó tömegek állásfoglalásának nagy jelentőségére. Gondolok mindenekelőtt az 1947 május elseji tömeges fellépésekre, amelyek a 3 éves terv elfogadtatásának a jegyében zajlottak le, majd a május végi, a bankok államosítását és a vagyondézsmá bevezetését követelő nagy munkástüntetésekre és figyelmeztető sztrájkokra. Nem különben az 1947-es országgyűlési választásokat követő üzemi gyűlésekre, amikor a munkások a jobboldali szociáldemokratákat elszigetelve, foglaltak állást a Magyar Kommunista Párt gazdasági és politikai követelése mellett stb. Az említett példák ellenére nem lehet azonban azt állítani, hogy a dolgozó tömegek szerepének a bemutatása lenne a disszertáció legerősebb oldala. Úgy gondolom, hogy ez inkább a disszertáció fogyatékosai közé tartozik. Nem sikerült a szerzőnek teljességgel a 3 éves tervért, majd megvalósításáért folyó küzdelemnek mindkét oldalát bemutatnia. Így a tömegek szerepének megvilágítása elég egyenetlen, sőt helyenként vázlatos marad csupán.

A disszertáció utolsó, záró fejezete a magyar társadalom és a munkásosztály fejlődésének kérdéseivel foglalkozik a 3 éves terv időszakában. A szerző részletesen elemzi a munkásosztály létszámában, összetételében, elhelyezkedésében bekövetkezett változásokat. Bemutatja az életszínvonal alakulását, a munkásélelmezésügy terén fogantatott intézkedéseket, illetőleg azok hatását. Ilyen vonatkozásban a disszertáció gazdagabb bármely más eddig megjelent történeti munkánál. A munkásosztály anyagi-szociális ábrázolását illetően lényegében hű képet kapunk. Hiányos azonban a munkásosztály tudati fejlődésének a bemutatása. Gazdaságtörténeti munkánál persze nem ez a legfontosabb kérdés, de a munkásosztály helyzetének, arculatának bemutatása nélkül még-

sem lehet teljes. Ezt annál is inkább indokoltnak tartom felvetni, mert véleményem szerint a munkásosztály kérdéseivel foglalkozó történeti munkáknak általában is ez a leggyengébb oldala.

A 3 éves terv időszakának gazdaságával foglalkozva a szerző megfelelő helyet biztosított munkájában a mezőgazdaságnak. A sok közül ez az egyik érdeme a szerzőnek. Éppen ezért igen hasznos lett volna, ha a vizsgálat tárgyává teszi a „középparasztosodási folyamatnak” a problémáját. Számos szerző itthon, főleg korábban, de külföldön is, — gondolok mindenekelőtt Puskás és Nyezsinszkij szovjet történészekre — lényegében már a földosztás után ilyen folyamatot észlelnek Magyarországon. Ránki Györgynek a mezőgazdasággal kapcsolatos megállapításai azonban az előbb említett álláspontnak — úgy vélem helyesen — ellentmondani látszanak. A disszertáció alapján azonban messzebbmenő következtetéseket nem lehet levonni.

Hiányos a disszertációban az értelmiség szerepének bemutatása is. Természetesen nem általában az értelmiség szerepének és jelentőségének a megvilágítását kérem számon a szerzőtől. Ez nem lehetett a feladata. A régi értelmiségnek az újjáépítésben, a 3 éves terv megvalósításában való részvételét, illetőleg annak elemzését azonban nem indokolatlan igényelni. Ezen túlmenően ismeretes, hogy már a szénbányák államosításakor, de még inkább az ipari üzemek köztulajdonba vételének az idején a vállalatok élére, vezető munkakörökbe igen szép számmal kerültek munkások. Ezzel a politikával a népi demokratikus kormányzat a szocialista értelmiség létrehozásának egyik alapvető forrását nyitotta meg. Az értelmiségivé válás útjára lépett munkások helyzetének a tanulmányozása, úgy gondolom, az adott téma szempontjából sem mellékes kérdés.

Befejezésül: A disszertációban fellelhető fogyatékoságok, hiányosságok nem érintik a mű alapvetően helyes és gazdag tartalmát. Ránki György munkája jelentős hozzájárulás a magyar gazdaság-történetírás továbbfejlesztéséhez. A disszertáció könyv formájában való minél előbbi megjelentetésével — úgy gondolom — nemcsak a hazai, de a külföldi szakemberek, érdeklődők igényét is kielégítenénk.

Mindezeket összefoglalva legyen szabad a 1. Bíráló Bizottságnak Ránki György doktori disszertációját elfogadásra melegen javasolni.

RÁNKI GYÖRGY VÁLASZA AZ OPPONENSI VÉLEMÉNYEKRE

Tisztelt Bírálóbizottság!

Engedjék meg, hogy válaszomat Jean Jaurès szavaival kezdjem:

„A történelem — mondotta a francia munkásmozgalmak kimagasló alakja — nem kínál teljes hasonlóságokat és nem menti fel az embereket az állandó találgatás alól a küzdelemben. De érdekes analízisekre ösztönöz, és mindenekelőtt bizonyos eredmények megállapítására vezethet, olyan erőkről tehet tanúbizonyságot, amelyeket a napi politikusok tán nem ismernek fel, vagy alábecsülnek.”

Jaurès gondolata, úgy vélem, különösen megszívlelendő azon történetkutatók számára, akik vizsgálódásukat a történelmi közelmúlt kérdéseire fordítják, akik olyan események tudományos feldolgozására és megítélésére törekednek, melyek nemrég még napjaink valóságához tartoztak, hatásukat, összefüggéseiket ma is érezzük, problémáikkal esetleg ma is küszködünk. A jelenkor történetét kutatni olyan sajátos stúdium, amelynek módszertana, elvi tisztázása még meglehetősen a kezdeteknél tart. Az 1956 előtti próbálkozások jórészt szubjektivisták torzulássá fajultak, s bár fennhirdették a történelmi törvényszerűségeket, a népi demokrácia kérdéseivel foglalkozó munkák jórészt a történelem gyökeres szubjektívizálása jellemezte. Egy kicsit — ha nem is tudatosan a — Croce-i felfogás érvényesült, amely szerint a történelem mindig a jelen történelme. De a Croce-i megállapítás irracionális szubjektívizmussá kíván feloldani egy reális, dialektikus kérdésfelvetést, a jelenkor és a történelem viszonyát, a jelenkori történet helyét illetően. Sokszor, és teljes joggal beszéltünk múltunk feltárásának nagy jelentőségéről jelenünk megértésében, de nem esett szó arról, hogy a jelennek, legújabbkori történetünknek (egy fejlődési sor eddig legmagasabb fokának) megismerése adja — s adhatja — a kulcsot a múlt kevésbé kifejtett fokainak megértéséhez. A történelem szerves egysége valósul meg így, s amint a jelenkor tanulmányozója csak a felületen marad, ha nem ismeri kellően problémáinak történelmi előzményeit, úgy mond ki féligazságokat a régebbi múlt kutatója, ha figyelmen kívül hagyja, mivé fejlődtek az általa feltárt jelenségek a századok folyamán.

A 3 éves terv történetének megírásában éppen az jelentett nagy segítséget, hogy támaszkodhattam a magyar kapitalizmus történetének bizonyos ismeretére.

Ha minden korlátaival együtt, munkámnak — mint opponenseim rámutattak — alapjában sikerült megküzdnie feladatával, úgy elsősorban annak köszönhető, hogy egyfelől megpróbáltam a múltbeli fejlődés szerves folytatásaként, de egyszersmind valami egészen újnak a kezdeteként ábrázolni a korszakot, megpróbáltam megmutatni, mily gyökeres változása volt ez az időszak hazánk életének, s megpróbáltam feltárni azokat a mozzanatokat, amelyeket részben

objektív körülmények, részben — a 3 éves terv előrehaladtával sajnos egyre nagyobb részben — a szubjektív torzítások elrejtettek a napi politika vezetői elől.

•

Opponenseim jónéhány kritikai megjegyzésével kapcsolatban nincs más teendőm, mint megköszönni az észrevételeket, elismervén, hogy teljes joggal mutattak rá munkám egy némely fogyatékoságára. Így csak igazat adhatok Erdei elvtársnak a munka címét illetően — tán a „gazdasági fejlődés” lenne a legszerencsésebb —, jogosan rója fel továbbá a munka célkitűzését s módszerét érintő bevezető hiányát. De jogos a kritika ateikintetben is, hogy tán valamivel többet kellett volna adnom, a munka alapvető gazdaságtörténeti jellege mellett, a korabeli pártviszonyokat illetően is. Megszívlelendőnek tartom Bognár elvtárs észrevételét, aki a személyes források mellőzését teszi szóvá. Némí — nyilván nem egészen jogosult — averzióm volt a személyes forrásokat illetően, attól tartottam, hogy esetleg bizonyos fokú szubjektivitással közelednek majd a dolgokhoz s véleményük esetleg helytelen irányban befolyásolja ítéleteimet. Ténylegesen ma már magam is úgy látom, színesebbé, elevenebbé s bizonyos tekintetben megalapozottabbá is tehettem volna munkámat a kor tevékeny résztvevőinek visszaemlékezése.

Keveset szóltam az értelmiségnek a 3 éves tervben betöltött szerepéről. Balogh elvtárs sem alap nélkül teszi szóvá, hogy mind az új, mind a régi értelmiségről írnom kellett volna. De azt sem akarom vitatni, hogy a tömegek szerepének megvilágítása olykor egyenetlen, helyenként vázlatos. (Bár talán legyen szabad itt annyit megjegyezniem — anélkül, hogy a kérdés részletes vizsgálatára itt kitérnék —, hogy évek óta, mióta történettudományi vitákon aktívan vagy passzívan részt veszek, ez szinte valamennyi dolgozattal kapcsolatban felmerül, a szerzők el is fogadják a kritikát, javítani azonban keveset tudnak rajta. Ez felveti, hogy itt tán a szerzők képességén, szándékán túlmenő problémákról van szó, melyeknek elvi s módszertani kérdéseit egyszer érdemes lenne behatóbban megvitatni.)

Bognár elvtárs disszertációm egyik hiányosságát abban látja, hogy a nemzetközi események alakulása és a magyar belső helyzet fejlődése közti összefüggést még határozottabban kellett volna bemutatnom. Utaltam ugyan a nemzetközi helyzet éleződése és a magyar belső fejlődés, általában a népi demokratikus fejlődés meggyorsulása közti összefüggésre. De ez ma már nem tekinthető elegendőnek. Nem tekinthető elegendőnek még akkor sem, ha természetesen a hidegháború történetének, a második világháború utáni európai politikai fejlődésnek a feldolgozása nem tekinthető munkám feladatának. Mindez sürgetően utal arra, hogy ezt a témát, melyről a Nyugaton már található néhány nagyobb igényű történeti elemzés, ideje lenne marxista oldalról is behatóbb elemzésnek alávetni. Ma már inkább megvannak a feltételei annak, hogy túlmenjünk a brosrák megállapításain, s megpróbáljuk felderíteni azokat a történeti összefüggéseket, amelyeket a harc porfelhője tán elleplezett a napi politika vezetői elől.

Nem tudom ilyen egyértelműen magamévá tenni Bognár elvtárs észrevételét a Szovjetuniónak a magyar fejlődésben betöltött szerepét illetően. Egyfelől ugyan igaza van Bognár elvtársnak abban, hogy 1947-ben még közvetlenebb szerepe lehetett s volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság révén a magyar belpolitikai eseményekben, s erről szólnom kellett volna. Másfelől viszont Bognár elvtárs ott téved, midőn azt állítja, hogy a SzEB a békeszerződés alapján működött. A SzEB ugyanis a fegyverszüneti egyezmény szerve volt, szerepe a békeszerződés

aláírása, pontosabban ratifikálása után megszűnt. Ez pedig 1947 őszén történt, így 1948—49-ben, tehát a 3 éves terv időszakának nagyobbik részében ilyen közvetlen kapcsolat a Szovjetunió és a magyar politikai események fejlődése között nem állhatott fenn.

A jóvátétel ugyan megmaradt — nyilván elírás folytán került a 192. lapra olyan állítás, hogy ezt elengedték —, hiszen a hátralevő adósság, mintegy 130 millió \$50%-át engedték el, de úgy vélem, ez a munkámban nem is okoz problémát, hiszen mind az 5 hónapos terv költségvetésénél, mind a 49-es költségvetésnél pontosan kimutatom, milyen terhet jelentett az államháztartás számára a jóvátételi kötelezettség. Tény azonban, hogy 1948—49-ben ez már távolról sem olyan fontos problémája a gazdasági életnek, mint korábban, s befolyása az ipari struktúra alakulására már csupán részleges volt.

Az összeesküvés kérdését még nem látom lezárhatónak, jöllehet itt kutatásokat nem végeztem, s újabb anyagok sem állnak rendelkezésünkre. Aligha hiszem viszont, hogy ezt a későbbi koncepciós perekhez teljesen hasonlóan kezelhetjük. Amennyiben munkámban foglalkozom vele, valóban nem csak politikai értelemben gondolok rá — bár a Kiszagdapárt jobboldali vezetőinek egy részénél csak politikai értelemben lehet róla szó —, de büntetőjogi értelemben is. Teszem ezt az 1946. VII. tc., a köztársaság védelméről szóló törvény ismeretében. A törvény, figyelembe véve a negyedszázados fasiszta fertőzést, a fiatal népi demokrácia alig 1 éves fennállását, azzal a céllal jött létre s nyert a koalíciós pártok által jóváhagyást, hogy védje az államot „a demokratikus államrendszer megdöntésére törekvő reakció mindenemű szervezett tevékenységével szemben”. De szükséges volt „a magyar demokráciának erőlyes büntetőjogi védelme nemcsak közvetlen támadásokkal és merénylettekkel, hanem az annak aláásására alkalmas közveszélyes szellemi fertőzéssel szemben is”. A törvény indoklása kimondja, „hogy a demokratikus államrend ellen nemcsak erőszakos vagy jogellenes módon, hanem egyébként sem szabad támadni vagy mozgalmat szervezni, mert az ilyen tevékenység a törvény szerint mindig jogellenes”. Sőt, a törvény nemcsak a megdöntést, hanem a megbontást is büntetendőnek tartja. Ez tette véleményem szerint nemcsak politikai, de büntetőjogi értelemben is felelősségre vonhatóvá az ún. Magyar Közösségben közvetlenül résztvevőket, mivel a köztársaság fel számolását is hirdették.

Erdei Ferenc akadémikus véleményét sem tudom elfogadni, hogy részletesebben kellett volna szólnom a termelőszövetkezeti mozgalom kezdeteiről. Mint munkámból is kitűnik, 1949 végén, tehát a 3 éves terv befejeztével a föld 40%-ára terjedt ki a szövetkezeti szektor; zömmel a volt nagybirtokok majorjain, földbérlet szövetkezetek földjén megalakult tsz.-ekről volt szó. Úgy vélem, a szövetkezeti mozgalom megindítása körüli elvi-politikai hibák feltárása mellett — ezt a kérdést igyekeztem részletesen elemezni — a gyakorlati folyamat inkább az 50-es évek kérdése. E számszerűleg nem túl jelentős előzínény bemutatása — melynek gazdasági hatása a 3 éves tervre, annak végrehajtására egyáltalán nem volt — munkámban mellőzhető.

Nem tudom teljesen magamévá tenni Erdei Ferenc és Balogh Sándor fejtegetését a munka utolsó fejezetét illetően. Az a tény, hogy a magyar társadalom képét csupán egy rövid, a disszertáció befejező részét kitevő fejezetben kívántam felvázolni, utalt arra, hogy milyen funkciót tölt be ez a fejezet dolgozatomban. Törekvésem csupán az volt, hogy a társadalom azon legfontosabb változásaira utaljak, melyek közvetlenül kapcsolódnak a gazdasági fejlődéshez. Ezért esik bővebben szó az életszínvonal kérdéséről, nem tekintve ugyanakkor feladatomb-

nak nemcsak a tudati fejlődés bemutatását, de a szociográfiai adalékokban való részletesebb elmélyedést sem. Valóban, itt tudatosan elhatároltam a feladatokat, úgy vélvén, hogy a társadalom struktúrájáról szóló részletesebb kép önálló monográfiának lehetne eredménye. A gazdasági életéről szóló monográfia nem mesterséges önkorlátozást végez, hanem a helyes arányokat találja meg, midőn szempontjait a gazdasági változások közvetlen kihatásaira összpontosítja. Ez azonban nem menti fel az alól, hogy az értelmiség és a kispolgárság esetében ne törekedjék a közvetlen gazdasági összefüggések kidolgozására.

Nehéz helyzetben vagyok, midőn a bírálatok azon pontjaira kell válaszolnom, amelyek a többi népi demokratikus országokkal való összehasonlítást, illetve legalábbis az összehasonlító utalásokat hiányolják. Legyen szabad Erdei Ferenc akadémikus egy — nemrég, Molnár Erik vitáján elhangzott — rendkívül szellemes és megalapozott formulájával élnem: nem kitérni akarok a feladat elől, de nem tudok belebocsátkozni. Nem tudok belebocsátkozni, mivel úgy vélem, a rendelkezésünkre álló anyagok, elsősorban az általam ismert történeti feldolgozások, még távolról sem elégségesek, inkább csak a legszembetűnőbb eredmények ismertetésére korlátozódnak, nem támaszkodnak például levéltári anyagokra, s olykor kissé egysíkúan is ábrázolják a folyamatokat. (Még kell azonban mondanom, lehetséges, hogy a nyelvi nehézségek bizonyos tanulmányok áttekintési lehetőségétől megfosztottak.) Az általam felhasznált és ismert irodalom inkább a kérdés közgazdasági feldolgozását adja, és statisztikai anyag alapján elemzi a fejlődést, s többnyire, sajnos, mivel a tudományos irodalom inkább a szocialista építés gazdasági fejlődésének, tervezésének szentel figyelmet, nem önállóan, inkább csupán mint a szocialista építés előzményét.

Mindezek után hangsúlyozom, a népi demokráciák belső történeti fejlődésének kérdéseibe nem állt volna módomban alaposabban belebocsátkozni, bár a gazdasági fejlődés néhány összehasonlító mozzanatára utalnom kellett volna.

Időben a magyar tervgazdaság később indult, mint — Romániától eltekintve — valamennyi többi népi demokratikus országban. Az időbeli eltolódás, amely nem is túl jelentős, olykor csak néhány hónapos, sokkal lényegesebb különbségre utal. A magyar tervgazdaság olyan feltételek között indult, amikor a termelőeszközök kulespozíciói csak részben, de nem többségükben voltak állami tulajdonban. Lengyelországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában az ipar 80—90%-a volt államosítva, Magyarországon csak mintegy 40%-a. Mindebből következik, hogy bár a tervgazdaság valamennyi országban a többszektorúság gazdasági modellje alapján indult, a szektorok aránya a többi országban az állami tervezés szilárdabb lehetőségét teremtette meg. A modell azonosága mellett, a mennyiségi különbségek, ha nem is ilyen nagy mértékben, végig fennmaradtak, hiszen 1948-ban, midőn az államosítások a szektorok arányát Magyarországon a szocialista szektor javára módosították, a többi népi demokratikus országban is újabb lépések történtek az államosítás terén. Így ezekben az országokban a szocialista szektor részesedése a terv második szakaszában is jelentősebb volt, mint Magyarországon.

A tervek célkitűzéseit sem jellemezte teljes azonosság. Eleve csak a lengyel, a csehszlovák és a magyar tervet nevezhetjük rekonstrukciós tervnek, a bolgár terv — mivel ott a háborús rombolás viszonylag csekély volt — már inkább iparosítási terv volt; ezt a politikai viszonyok is indokolták, hiszen a bolgár történészek 1944-től kezdenek a szocialista forradalmat. A jugoszláv terv, amely már időtartamában is különbözött a többitől, kimondottan a szocialista iparosítást tűzte ki célul. De a lengyel és csehszlovák terv, rekonstrukciós jellege mellett

is, tűzött ki bizonyos speciális feladatokat: így Szlovákia iparosításának megkezdését (hiszen kezdettől fogva törekedni kellett a szocialista fejlődés előkészítése céljából a két országrész közti gazdasági különbség csökkentésére); az új lengyel állam gazdasági egységének kiépítését az új területtől származó gazdasági problémák kapcsán (a feldolgozó ipar alkalmazkodása az új nyersanyag-helyzetekhez stb.). Így célkitűzéseiben — mivel az állami irányítást itt mélyítette el leginkább a tervgazdaság megindítása — a magyar terv korlátozódott csupán az újjáépítési feladatra, bár az újjáépítési és terjeszkedési periódus teljes megkülönböztetése sohasem létjogosult. A magyar terv is messzemenően figyelembe vette, hogy értelmelenség lenne egyszerűen a 38-as gazdasági struktúra megismétlésére korlátozódni. Minden terv a múlt és a jövő közötti feszültség áthidalására szolgál, s ha a népi demokratikus forradalom a tervezéssel csupán a kapitalista gazdaság spontán arányainak megismétlésére lett volna képes, ez a tervgazdaság lehetőségeinek rendkívül korlátozott felfogására utalt volna.

Ila a tervek konkrét célkitűzéseit és módszereit tekintjük, úgy valamennyi országban a nagyfokú rugalmasságot, a reális célkitűzéseket, a dogmatizmustól való mentességet kell kiemelnünk.

A tervezés olyan fontos kérdésében, mint a prioritás, helyesen döntöttek: a gyors produktivitású beruházásoknak adtak elsőbbséget. A tervek készítői — bár minden országban koalíciós kormány volt —, általában a kommunista pártok voltak, melyek világosan felismerték az újjáépítési periódus objektív törvényszerűségeit. Vegyük például ezt a problémát: Lengyelország és Jugoszlávia háborús veszteségei megközelítették az 1938-as nemzeti jövedelem négyszeresét, Magyarországé a nemzeti jövedelem kétszeresét; ha figyelembe vesszük, hogy a nemzeti jövedelem 20—24 százalékánál többet beruházásra nem lehet fordítani, a mechanikus számításokból az adódik, hogy Magyarországon a legjobb esetben 10 éves újjáépítési periódussal kellett számolni. Jónéhány burzsoá szakember így is számolt, s illúziónak ítélte a MKP — tegyük hozzá, a többi kommunista párt — tervjavaslatának számadatait. A népi demokratikus országok tervei azonban felismertek néhány alapvető sajátosságot az újjáépítés periódusában. Így mindenekelőtt azt, hogy a tervgazdaság keretében a háború előtti termelési színvonal elérése nem feltételezi például minden háború előtti intézmény helyreállítását. Hiszen a tőkés termelés keretében ezek a termelőeszközök nem voltak kellően kihasználva. A tervgazdaság rekonstrukciója lehetőséget ad bizonyos racionális újjáépítésre. A kapitalizmus évszázados tervszerűtlen fejlődése heterogén elemek sorát hozta létre; ezek tervszerű újjáépítés esetén kiküszöbölhetők. Valamennyi terv tehát nem az újjáépítés konzervatív módját választotta, hanem bizonyos átszervezést írt elő, amely már a népgazdaság perspektíváját tartotta szem előtt.

A tervezésnél valamennyi népi demokratikus ország figyelembe vette, hogy az újjáépítés határtermelékenysége rendkívül gyors. Talán meg lehet kockáztatni azt a paradoxnak tűnő állítást, hogy a pusztulás mértékével egyenes arányban áll. A háborús pusztítás ugyanis nagymértékben hoz létre szűk keresztmetszeteket, amikor nem egy egész üzem stb. pusztul el, hanem annak csupán egy része, ami azonban az egész üzemet használhatatlanná teszi. Így viszonylag kisebb hiányzó faktor (termelési egység) helyreállítása, viszonylag alacsonyabb beruházás rendkívül nagy termelési növekedést idézhet elő. Hangsúlyozni kell, hogy ezeket a problémákat a 3 éves terv helyesen felismerte. Más kérdés, hogy ez a rendkívül körültekintő, reális közgazdasági elemzés csapott át később a legmerevebb dogmatizmusba, midőn a rekonstrukciós periódus helyesen felismert

sajátosságait kívánták egy egészen más gazdasági folyamatnál alkalmazni, sőt, azokkal szemben, akik a beruházások produktivitásának új körülményeire, a beruházás és termelésnövekedés közti új kapcsolatra hívatkoztak, a dogmatikus vezetés a 3 éves terv termelésnövekedésének egyedülállóan gyors eredményeit sorakoztatta fel.

Ami a tervezés módszereit illeti, itt nagyjából azonos vonásokat fedezhetünk fel valamennyi népi demokratikus országban. A tervezés nemcsak Magyarországon, de más országokban is meglehetősen kezdetleges formában, csupán néhány területre kiterjedően indult. Csehszlovákiában például csupán a közlekedésre és néhány iparágra terjedt ki a közvetlen termelési feladat, nem volt sem bér-, sem ártervezés, pénzügyi terv alig volt, a komplexebb módszerek csak később alakultak ki. Kétségtelen, azok a szektorok, ahol még nem volt tervezés, egy sor népgazdasági nehézséget okoztak. Egyéb okok mellett nyilván ez is közrejátszott abban, hogy hamarosan mindenütt mutatkozik a törekvés a mind teljesebb centralizációra a tervezésben, jelentkezik a túlcentralizálás, vagy egyszerűen a szovjet módszerek átvétele.

Közös vonásként foghatjuk fel a népi demokráciákban az első tervek sikerét. A főmutatókat — Jugoszláviától eltekintve, ahol az 1949-es események az egész népgazdaság átállítását követelték meg — valamennyi ország teljesítette. A nehézipari termelés elsődlegességét jól költötték egybe az életszínvonal emelésével, mutatva, hogy alacsonyabb fejlettségű országban — s jórészt ilyenek voltak a népi demokráciák — az életszínvonal emelése különösen feltételezi a termelési eszközök termelésének arányosan nagyobb emelését, s hogy a nehézipar fejlődésének elsőbbsége önmagában nem áll ellentétben az életszínvonal emelésére irányuló célkitűzésekkel.

Az ipari termelés és a nemzeti jövedelem növelésére vonatkozó irányelvek, a beruházási javaslatok teljesültek; Magyarországon erős túlteljesítés is mutatkozik. Viszont mindenütt elmaradás mutatkozott a mezőgazdasági terv teljesítésében. Ami Magyarországot illeti, ennek okait dolgozatomban megpróbáltam részletesen elemezni, de talán nem alap nélküli a többi népi demokráciára vonatkozó következtetésem, mely szerint ezeknél az országoknál sem elégséges az a magyarázat, amely a kérdést csakis a szektorok tulajdonviszonyaiban fennálló különbségekre vagy a ténylegesen kedvezőtlen időjárásra vezeti vissza.

A szektorok kérdését ebben a vonatkozásban — és más összefüggésben is — felveti Erdei akadémikus opponensi véleménye. A tervgazdaság modelljének mélyrehatóbb tárgyalását hiányolja, s annak a véleményének ad hangot, hogy a szövetkezeti elem ebben a kelletnél alárendeltebb szerepet játszott (nem a mezőgazdasági termelőszövetkezetekre gondol).

Egyes nyugati közgazdászok szerint a népi demokráciák tervgazdaságában három szektor: állami, szövetkezeti és magánszektor volt. Mi ezzel szemben négy szektort különböztetünk meg, amellett, hogy az állami és szövetkezeti szektort egyaránt a szocialista szektor egy fajtájának fogjuk fel. Úgy vélem, disszertációm világosan kifejti, hogy a Kommunista Párt 1947-ben tudatosan a több szektorra támaszkodó utat választotta. Az is tény, hogy a több szektoron alapuló modellt nem véglegesnek fogta fel, s arra törekedett, hogy abban az állami, illetve a szocialista szektor domináns szerephez jusson, s természetesen ez a szektor fejlődjék a leggyorsabban. 1948-ban ez a modell módosítást nyert, amennyiben, bár a többszektorúságot nem szüntette meg, arányait lényegesen megváltoztatta, s a szocialista szektor domináns szerepét adminisztratív eszközökkel

is biztosította, a többszektorúságot pedig igyekezett minél gyorsabban kiküszöbölni, formálissá tenni.

Erdei akadémikus utalása a szövetkezeti szektor esetleges nagyobb szerepének lehetőségére — ha a mezőgazdasági termelőszövetkezetektől eltekintünk — számomra csupán alig bizonyított eshetőségnek tűnik. Talán összefügg ez azzal a ténnyel, hogy nem becsülöm túlságosan magasra a magyar agrárszövetkezeti mozgalom színvonalát. Az opponensi vélemény arra késztetett ugyan, hogy még egyszer utána nézzek a dolgoknak, de véleményemet nem tudta módosítani. Úgy tűnik, az 1945 utáni szövetkezeti fejlődés inkább csak széles kereteket jelentett, tényleges tartalommal alig töltődött meg. Erdei elvtárs adatai szerint 1947-ben a tényleges szövetkezeteknek alig 400/0-a fejtett ki — nem rendszeres — szövetkezeti tevékenységet. Erdei elvtárs korabeli munkái (A földhözjutott parasztság sorsa; A paraszt jövődő, vagy újabb monográfiája: Mezőgazdaság és szövetkezet) foglalkoznak a korabeli szövetkezeti fejlődéssel. Leírják és elemzik azt a kétségtelen erjedést, amely a szövetkezeti mozgalomban mutatkozott, a szövetkezeti minisztériumtól az általános falusi szövetkezetekig, a Szövetkezeti Központig; ezek azonban benyomásom szerint inkább csak a keretei és lehetőségei voltak a szélesebb szövetkezeti mozgalomnak, tényleges tartalommal még alig töltődtek meg 1948-ig, amikor már — mint disszertációmban kifejtettem — gyakorlatilag nem fordítottak gondot fejlesztésükre. Amennyire az adatok bizonyítják, a szövetkezeti szektor a többi kelet-európai országban sem volt tekintélyes, mégis lényegesen magasabb szinten állott, mint hazánkban.

A szövetkezeti szektor kiépítése szempontjából az indulás tehát ténylegesen rossz volt. Ennek ellenére még feltételezhető lett volna erősebb szövetkezeti szektor kiépítése a belkereskedelemben, például a felvásárló kereskedelemben — az iparban nyilvánvalóan nem, hiszen ez csak a kisipart érintette, amely ekkor még a magánszektorhoz tartozott —, de a kereskedelem átalakításának problémája jórészt 1949-ben merült fel, midőn mindinkább a dogmatikus vonások kezdtek érvényesülni, s midőn a vezetés előtt a népgazdaság modelljére már jórészt egyetlen lehetőség merült fel: s ez a szovjet modell volt, mégpedig annak a nem Lenin által javasolt kiadása.

Balogh elvtárs utal arra, hogy a disszertáció alapján nem lehet messzebbmenő következtetéseket levonni a falusi középparasztosodási folyamatról. Ő olyan — általa helyeselt — következtetést olvas ki munkámból, mintha vitatni kívánnám ezt a folyamatot. Én azonban ennek csupán leegyszerűsített felfogását vitatom, ami jónéhány munkában fellelhető. Bár a kérdés világos tudományos kidolgozása még várat magára, magam is úgy ítélem, hogy 1945 és 1949 között, a földreform után mutatkozik ilyen nivellálódási tendencia.

Nem is látok okot ennek vitatására; sokkal inkább vitathatónak tartom azt a felfogást, amely ezt a folyamatot abszolutizálja, túlértékeli, s így helytelen következtetések levonására vezet, figyelmen kívül hagyva mindazon speciális okokat, amelyek egy ilyen folyamatot ideiglenesen előmozdítottak. Senki előtt nem kétséges, hogy a középparasztosodási folyamat kiindulópontja a földreform volt, mégpedig azért, mert jóval túlment egy polgári demokratikus reform keretein, forradalmi módon felbontotta a régebbi agrárviszonyokat. De bizonyos fokú kiegyenlítődési folyamat nemcsak a földterület alapján észlelhető; megmutatkozik az például az állatállomány alakulásában is. Nézetem szerint, akik ezt a kérdést vizsgálták, ugyanabba a hibába estek, mint amilyenre már korábban utaltam, nevezetesen, megfeledeztek a rekonstrukciós periódus sajátosságairól. Megfeledeztek például arról, hogy az állatállomány viszonylag gyors felfejlődése

— s ez az állatállomány a mezőgazdaság funkcióképességének volt csupán az alapja — egyáltalán nem tekinthető egyszerűen valamiféle sajátos középparasztosodási folyamat jelenségének. Hiszen például az első világháború után is végbe ment az állatállomány számszerű felfejlődése, és — tekintettel arra, hogy az állatállomány nagyobb része mindig a parasztgazdaságok kezén volt — úgy állíthatjuk-e azt, hogy a Nagyatádi-földreform is hasonló hatásokkal járt? Sokkal inkább arról van szó, hogy a marxizmus tanítását a parasztság felbomlásáról — mint minden gazdasági törvényt — tendenciaként kell felfogni, amely nem kell hogy nap mint nap, minden periódusban egyformán érvényesüljön. Engels szerint valamennyi gazdasági törvény realitása csak „az átlagban van, de nem a *közvetlen* valóságban”.

Úgy vonatkoztatom ezt a megállapítást az adott kérdésre, hogy a parasztság felbomlásának, sem az ezzel ellentétes folyamatnak az egyértelmű megállapítására nyilván nem elegendő néhány esztendő. Meg vagyok győződve arról, hogy ha rendelkezésünkre állnának adatok például a parasztság 1921 és 1924-es struktúrájáról, ott sem a polarizáció, hanem a polarizáció esökkenésének jelenségeit észlelhetnénk, mivel ebben az időben is egy sor sajátos tényező (infláció, élelmiszerhiány, a Nagyatádi-földreform) ilyen irányban hatott, jóllehet fennállott és domináns volt a nagybirtok, nem védte a parasztságot az államhatalom, s tőkés termelési viszonyok uralkodtak. Nyilván a ciklus sajátossága stb. is befolyásolja a folyamatot, s a reális fejlődés figyelmen kívül hagyása lenne azt állítani, hogy — teszem azt — legyen konjunktúra, legyen válság: a parasztság felbomlása folyik. Az ilyen felfogás a törvények tendenciális érvényesüléséről feledkezik meg. De ha a kapitalizmus egyes periódusaiban is elképzelhető, hogy ideiglenesen a felbomlással ellentétes folyamatok érvényesülnek erősebben, úgy sokkal inkább áll ez a népi demokrácia viszonyaira. Ekkor ugyanis nemcsak olyan sajátos tényezők érvényesültek, mint — hasonlóan az első világháború utáni helyzethez — az infláció, az élelmiszerhiány, de megszűnt a nagybirtokrendszer, s a népi demokratikus államhatalom számos intézkedésével (progresszív adórendszer, beszolgáltatás, földeladási tilalom stb.) valójában a spontán differenciálódás ellen hatott. Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor tudunk csak helyes következtetéseket levonni e pár esztendő középparasztosodási folyamatának értékéről. Emellett, úgy vélem, a középparasztosodási folyamat közgazdasági értékéről is kellene szólni: milyen termelési színvonalat jelentett, milyen perspektívát ígért az ország mezőgazdasága számára. Egyáltalán, nem túlzás-e középparasztosodásról beszélni, hiszen a nivellálódási tendenciák inkább a 8—10 hold körül mutatkoztak, amit a szegényparaszti gazdaság felső kategóriájának tekinthetünk.

Mindezzel arra kívántam utalni, hogy ha nem is foglalkoztam behatóbban az ún. középparasztosodási folyamat jelentkezésével, elismerem azt, de reális történelmi és közgazdasági elemzését tartom szükségesnek, s akkor értékét a mezőgazdaság fejlődése szempontjából aligha fogjuk túlbecsülni.

Bognár elvtárs ugyan részben jegyzőkönyvön kívül mondta el azokat az észrevételeit, amelyek a tervezés általános — s jórészt még ma is csak a kifejeződés stádiumában levő — problémáit érintik, úgy gondolom azonban, ez nem menthet fel az állásfoglalás kötelezettsége alól. Általában egyetértek Bognár elvtárs elemzésével a rövid és hosszú periódustörténeti vizsgálatot illetően, s csak sajnálatos, hogy a témáról írt, rendkívül gondolatébresztő könyve magyar nyelven nem jelent meg. Magam is jogosnak tartom a rövidebb gazdasági periódusok vizsgálatát, — például a kapitalizmus idején egy ciklust tekinthetünk ilyennek, a szocialista építés idején egy-egy tervperiódust —

amennyiben be tudjuk őket illeszteni gazdasági fejlődésünk múltjába, s észlelni tudjuk azon jelenségeket, amelyeket a jövőre vonatkozóan előidéznék. Valóban, a fővonal kialakítása, a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiájához való viszonya óvhat meg bennünket attól, hogy helytelenül lássuk egy-egy történeti szakasz szerepét; ez teszi lehetővé, hogy egy pontról az egészet, vagy lehetőség szerint az egészet tudjuk átlátni.

Mennyiben illett a 3 éves terv ebbe a fővonalba? Abból kell kiindulnunk ismét, hogy a 3 éves terv valóban sajátos szerepet töltött be gazdasági fejlődésünk menetében. Mivel rekonstrukciós terv volt, nem lehet egyszerűen az elmaradott gazdaságból a fejlett szocialista gazdaságba való növekedés részeként s megindító-jaként felfogni. Egyébként is — bármennyire elmaradott volt gazdaságilag Magyarország a fejlett tőkés országokhoz képest — nem lehet az elmaradott gazdaságból való kivetkőzést csak a felszabadulás után keltezni. Ebben a vonatkozásban a 3 éves terv helyesen igazodott a gazdaság korábbi fejlődéséhez. Képes volt azt betetőzni, sőt bizonyos fokig korrigálni. Éppen a korrekció révén kapcsolódott a gazdasági növekedés és fejlődés egész stratégiájába, mely stratégia a fejlett szocialista gazdaságot tűzte ki célul. A 3 éves terv nem csupán néhány esztendő perspektívájában szemlélte a gazdaságot, nem úgy biztosított magas felhalmozási arányt, hogy az következményeiben a gazdasági fejlődés egészét érintette, hanem úgy növelte a termelést, hogy ez külkereskedelmi és egyéb összefüggéseket teljesen figyelmen kívül hagyott; ugyanakkor mégsem illeszkedett szervesen a szocialista gazdaság felépítésének stratégiai vonalába. Részben azért, mivel kísért a régi befejezése, rendberakása alkotta feladatát, s erre alapozva kívánta csupán a távlati stratégiát kibontakoztatni, részben azért, mert ezt a stratégiát még távolról sem tudták ekkor a maga bonyolultságában és összefüggéseiben felmérni. Az egész kérdést az ún. szocialista iparosítás folyamatára egyszerűsítették le, amely kifejezhetette ugyan az elmaradott társadalomból a fejlett szocialista gazdaságba való átmenet stratégiájának fontos — talán alapvető — vonalát, de bizonyos fokig leegyszerűsítve, torzítva. A gazdasági növekedés optimális variánsáról, növekedési modelljéről nem esett ekkor még szó, s néhány szektorközi összefüggésen túl, bizony a dinamikus változókat, amelyek a növekedést befolyásolják, még nem tudták megtalálni, sőt, még szerepüket is korlátozottan értelmezték.

Lineáris programozás, társadalmi termékmérleg, input-output rendszer, trend-számítás stb. ismeretlen közgazdasági fogalmak voltak a tervezésben, mint ahogy a mennyiségi szemléletet sem tudta még felváltani a minőségi szemlélet, a gazdaságosság figyelemmel kísérése, az optimális variáns keresése. A termelés és fogyasztás közti kapcsolatot rendkívül sematikusán fogták fel; bizonyos utopisztikus szemlélet érvényesült, amely szerint a szocializmusban csak a termelés mennyisége képezi a közgazdaság problémáját, másrészt a Sztálin által hirdetett elmélet, mely szerint a kereslet meg kell haladja a termelést, lényegében mentesített a fogyasztással kapcsolatos tudományos vizsgálatok alól. Ma már tudjuk, hogy a népgazdaság tervszerű, arányos fejlődése egy sor szektorközi kapcsolatot, a vezető szektor helyes kiválasztását, a legmegfelelőbb felhalmozási arányt, a termelés — fogyasztás komplex kapcsolatát feltételezi. Egyszóval, egységes modellt keresünk, amelyben a dinamikus termelési tényezők érvényesülnek. Bognár József elvtárs utalt arra, hogy ezt a modellt a közgazdászok mindmáig nem tudták kidolgozni, de mindenesetre, 1950-nel szemben — midőn úgy véltük, hogy a szocialista termelési viszonyok megteremtése lényegében a népgazdaság problémáját csak a termelés emelésére korlátozza — ma már sokkal összefüggőbbben látjuk a problémákat, s a problémák felismerése nagy lépés a megoldásuk

felé. A 3 éves terv szorosabban vett eredményei a taktikai periódus sikerét igazolják, a stratégiai célkitűzés korlátozott felfogása, sok más probléma mellett, viszont már magában hordta a következő taktikai periódus balsikerét. Tegyük hozzá azonban, hogy 49-ben a modern tervezés elemei még sehol sem voltak ismertek, s hogy ezt a problémát az azóta eltelt másfél évtized vetette a felszínre, erről — ha történeti módszerrel vizsgáljuk az eseményeket — aligha szabad megfeledkeznünk.

A történelmi kutatómunka, mint a marxista megismerési folyamat része, többnyire csak az alapvetőt, az általánosat állapítja meg, csak közeledik ahhoz, hogy megragadja az élet bonyolultságát. Eleve tisztában vagyok azzal, hogy munkámban különösen számolnom kell a megismerési folyamat korlátozott lehetőségével. A történeti-társadalmi fejlődés a történeti munkát bizonyos fokig mindig elavulttá teheti, az új társadalmi jelenségek, új szempontok, új anyagok, új módszerek jelentkezése folytán sohasem tekinthetünk egy történeti kérdést teljesen lezártnak, befejezettnek. Fokozottan áll ez a jelenkori kutatás területére, ahol nemcsak a kutatómunka sokszor hálátlan feladatával kellett megküzdeni, de szembe kellett nézni azzal, hogy jónéhány kérdés életünk mindennapját érinti. Ezek teljes tisztázása, feltárása nem korlátozódhat csak a magyar történelem kutatóira; szerves részét képezi a két világ közti küzdelem, a nemzetközi viszonyok történeti feltárásának, mely küzdelmet csak hazai anyagainkra támaszkodva nem lehet megvilágítani. A 3 éves terv a kapitalista gazdaság felszámolásának, a szocialista gazdaság kialakításának folyamatát ábrázolja, tehát olyan folyamatot, amely napjainkban is tart. A kor — s véleményem szerint a történetírónak egyszerre kell tülemelkednie korán s bennemaradnia korában — akkor a kérdést úgy vetette fel, hogy a szocialista gazdaság is funkcionáljon a kapitalista gazdasággal szemben. Ma már úgy veti fel, hogy minden szempontból jobban funkcionáljon. Úgy vélem azonban, történetlen lennék, ha a szocialista gazdaság mai, illetve azóta felismert problémáit egyszerűen számonkérném a 40-es évek végétől. Ha a szocialista világ kialakítása jónéhány nemzetközi összefüggésének feltárása elsősorban a történészekre vár, a szocialista gazdaság optimális modelljének kialakítása napjaink legégetőbb közgazdasági kérdése. Ha előbbre jutunk e kérdésben, úgy az nem kétséges, lehetővé fogja tenni munkám jónéhány megállapításának továbbfejlesztését, de ezek a kérdések annyira összefüggnek napjaink életével, a szocializmus perspektívájával, hogy gyors megoldásuk, s ebben az értelemben munkám egyes megállapításainak elavulása, a szerzőnek is leghőbb óhaja kell legyen.

Ha munkám addig is valóban be tudja tölteni a megtisztelő szerepet, melyet Erdei elvtárs opponensi véleményében tulajdonít neki, úgy illesse köszönet érte opponenseimet, kiknek hasznos és sokoldalú észrevételei bizonyára nagy segítségemre fognak szolgálni a könyv végleges szövegének elkészítésében.

Illesse köszönet érte a Történettudományi Intézet dolgozóit, kik nagy támogatásban részesítettek, hogy a kézirat jelen formában elkészülhessen.

Illesse köszönet érte barátaimat, kiknek értékes és segítőkész tanácsai nélkül aligha juthattam volna túl a kutatás és feldolgozás sok nehéz problémáján.

Vita a szovjet falu fejlődéséről

A XX. kongresszus nyomán új lendületet nyert a Szovjetunió szovjet korszakával foglalkozó szakemberek tevékenysége. Az utóbbi időben a szovjet korszak kutatása terén — számos fontos és nagyjelentőségű kérdés mellett — a fő figyelmet az oroszországi, ill. a szovjet mezőgazdaságban az 1917. évi októberi forradalom után bekövetkezett nagyjelentőségű változások problematikája vonta magára. E kérdéssel foglalkoztak a szovjet tudományos intézmények és főiskolák szakemberei is a Moszkvában 1961. április 18—21. között megrendezett tudományos ülészakon.

Az elhangzott 27 előadás és közlemény mondanivalójáról a Voproszi Isztorii folyóirat hasábjain (1962. 2. sz.) Danyilov V. P. tájékoztatta az olvasóközönséget. Az ülészak keretében megvitatásra kerültek olyan fontos kérdések, mint

1. a szovjet hatalom első éveiben végrehajtott agrárintézkedések jellege és eredményei,

2. a teljes kollektivizálás és a kulákság mint osztály felszámolása, a szovjet kolhozfaluban fennálló társadalmi-gazdasági viszonyok lényege,

3. a kolhozrendszer fejlődése az új szakaszban.

Az első problémakörrel kapcsolatosan Poljákov J. A. „Az októberi forradalmat követő agrárátalakulás társadalmi-gazdasági eredményei 1917—1920” címmel tartott referátuma nagy érdeklődést váltott ki, sőt, az ülészakot követően a Voproszi Isztorii folyóirat hasábjain közlte és Danyilov között kialakuló vita tanúsága szerint az érdeklődés középpontjába került. (A vitát lásd: Voproszi Isztorii 1962. 2., 8., 9. és 1963. 2. számaiban.)

Milyen feladatokat kellett megoldania az agrárforradalomnak, hány szakaszra bontható az agrárforradalom és melyek ezek jellemző vonásai, a szovjet parasztság fejlődésének és a szovjet állam agrárpolitikájának melyek a jellemző vonásai a hadikommunizmus idején (1919—1920), az agrárforradalom folytatásának tekinthető-e a nep-korszak, stb. — íme, néhány a felmerült legfontosabb kérdések közül.

Poljákov referátumában azt tűzte ki célul, hogy az európai Oroszország területére vonatkozó statisztikai adatok alapján ábrázolja azt a helyzetet, amely a falusi osztályviszonyokban az agrárforradalom nyomán a polgárháború befejezésére kialakult. Referátumában Poljákov elsősorban az 1917. és 1920. évi adatokat kívánta összevetni, mivel véleménye szerint az agrárátalakulás végeredményét az 1920. évi adatok illusztrálják. Poljákov egyébként utal arra, hogy az októberi forradalmat követően az oroszországi falvakban kibontakozó fejlődés tudományos feldolgozása még meglehetősen kezdeti stádiumban van, s különösen fehér foltot képeznek az 1919—1920. év eseményei és eredményei, mivel a források csekély számúak és sokban ellentmondásosak.

Referátumában Poljákov megállapítja, hogy az agrárforradalom során kétirányú harc bontakozott ki az oroszországi falvakban: az egész parasztság harca a nagybirtokrendszer felszámolásáért, ill. a szegényparasztság és a falusi agrárproletárok harca a kulákság ellen. Ennek megfelelően Poljákov két szakaszt kíván megkülönböztetni a felfogása szerint 1917-től 1920-ig terjedő agrárforradalom kezdeti időszakán belül, majd felhívja a figyelmet az 1919 tavaszától 1921 tavaszáig terjedő periódusra, amelyet az agrárforradalom harmadik szakaszaként kíván javasolni, megjegyezvén, hogy e szakasz kiemelésére az állam által ezen időszakban követelt speciális gazdaságpolitikában (hadikommunizmus) látja az alapot.

Poljákov egyébként kifejti, hogy a három szakasz ellenére az 1917-től 1920-ig tartó időszakban a faluban végbemenő társadalmi-gazdasági fejlődés tartalma és alapvető tendenciája — véleménye szerint — lényegében azonos: a falu középparasztozódása, a szegényparasztság és a kulákság számának csökkenése.

Az 1921 tavasza után következő periódusra vonatkozóan — mintegy kitekintésül — megállapítja Poljákov, hogy a kulákság addig állandóan csökkenő száma ekkor ismét emelkedni kezd, amely jelenség ismeretében e korszakot már nem tekintheti az agrárforradalom folytatásának.

A tudományos ülészek résztvevői, majd a Voproszi Isztorii folyóirat hasábjain Danyilov számos kérdésben vitába szálltak Poljákov koncepciójával.

A vita résztvevői sajnálattal állapították meg, hogy Poljákov meglehetősen elnagyoltan kívánta jellemezni az ún. két szociális háborút, azaz az agrárforradalom polgári-demokratikus és szocialista célokért küzdő két szakaszának megjelenési formáit és arányait. Ez többek között megmutatkozott abban, hogy Poljákov a polgári demokratikus szakasz fő feladatának mindössze a nagybirtokrendszer felszámolását jelölte meg. A vita résztvevői utaltak arra, hogy az ország számos vidékén (Szibéria, Kubán stb.) már az 1917. évi októberi forradalom előtt is ismeretlen volt a nagybirtokrendszer, s így annak felszámolása nem is képezhetett 1917 őszén fő feladatot, viszont ugyanakkor a polgári demokratikus agrárátalakulás jegyében számos más probléma megoldására került sor. Az adott kérdésben a vita résztvevői a táji sajátosságokat messzemenően figyelembe vevő, finoman differenciáló vizsgálódás szükségességére hívták fel a figyelmet.

A Poljákov és Danyilov között kibontakozó vita három fő kérdés körül csoportosítható:

1. Az agrárforradalom szakaszai.
2. Az 1919—1920 során érvényesülő állami gazdaságpolitika, valamint a faluban végbemenő fejlődés fő tendenciája.
3. Az agrárforradalom folytatásának tekinthető-e a nep-korszak, vagy sem?

„Külön figyelmet érdemel Poljákov koncepciója az agrárforradalom 3. szakaszáról, 1919 tavaszától 1921 tavaszáig” — írja a tudományos ülészekről szóló ismertetőjében Danyilov, majd utal arra, hogy Lenin annak idején két szakaszra bontotta az 1917 októbere után kibontakozó agrárforradalmat, a polgári demokratikus, valamint a szocialista szakaszra. Ennek ismeretében — mondja Danyilov, — „a harmadik szakasznak semmi helye nincs”, annál kevésbé, mivel Poljákov a harmadik szakasz megkülönböztetésére nem a parasztság fejlődésében, hanem az állam által követett — s Poljákov véleménye szerint a falusi viszonyokon mitsem változtató, kizárólag a városossá érvényesülő — gazdaságpolitikában látja az alapot.

A vita során Danyilov síkra száll az agrárforradalom két szakaszra történő bontása mellett, megjegyezve, hogy nem ért egyet azzal a koncepcióval sem, amely 1920-ra helyezi az agrárforradalom befejezését. Állásfoglalása összefüggésben van a parasztság körében 1917—1920 során végbemenő fejlődési tendencia Poljákovtól eltérő felfogásával.

Danyilov mindenekelőtt arra utal, hogy az 1920. évi statisztikai forrásoknak a forradalmi agrárátalakulás végeredményét tükröző adatokként történő felhasználását helytelennek tartja, mivel véleménye szerint 1919—1920 során, a hadikommunizmus idején olyan új és lényeges mozzanatok jelentkeztek az állam által követett agrártörvényhozásban, a gazdaságpolitikában, valamint ezzel összefüggésben a parasztság fejlődésében, amelyek ismeretében a 1919—1920. évi időszakot semmiképpen sem tekintheti az 1917-ben kezdődő agrárforradalom szakaszával összevonhatónak.

Danyilov behatóan elemzi a szovjet állam 1921-ig terjedő agrártörvényhozását, majd megállapítja, hogy a parasztság fejlődése 1917—1918-ban, valamint 1919—1920-ban lényegesen eltérő vonásokat mutat. Míg ugyanis 1917—1918-ban az állam helyesnek tartotta az egyéni parasztgazdaságok fennállását, továbbá a középparasztság a kulákság s a szegényparasztság rovására egyaránt folyt, addig 1919—1920-ban, a hadikommunizmus idején, az állam rohammal kívánta megvalósítani a kollektív gazdálkodást, perspektívátlanak nyilvánítva az egyéni parasztgazdálkodást. Ennek egyik következményeként a középparasztság most már csak a kulákság rovására folyt, s növekedett a szegényparasztság létszáma.

Fentiek alapján vonja le Danyilov azt a — Poljákovval vitázó — megállapítást, amely szerint a nep-korszak, visszatérve többek között az egyéni parasztgazdálkodás állampolitikai biztosításának útjára, sokkal inkább tekinthető az 1917—1918 során követett politika folytatásának, mint az egyéni gazdaságok azonnali felszámolását célul tűző 1919—1920. évi hadikommunizmus.

Danyilov egyébként utal arra, hogy az 1920. évi adatok értékelése meglehetősen bonyolult feladat, mivel azok nem csupán a forradalom, hanem a hadiesemények következményeit is magukban foglalják, s így pl. az egy lóval rendelkező gazdaságok számának megnövekedése 1917-hez viszonyítva nem feltétlenül jelent forradalmi vívmányt, hanem sok esetben az állatrekvirálás és állatelhullás következtében jelentkező új helyzetet is tükrözheti.

Danyilov periodizációs javaslata végeredményben a következő:

1. 1917—1918, az agrárforradalom időszaka, s ezen belül a Lenin által meghatározott két szakasz,
2. 1919—1920 — hadikommunizmus,
3. 1921 — nep-korszak.

Danyilov befejezésül még megjegyzi, hogy véleménye szerint alapkoncepcióján nem változtat az a tény, hogy a hadiesemények miatt az ország egyes területein később került sor az agrárforradalom kibontakozására.

A Voproszi Isztorii hasábjain kibontakozó vita során Poljákov elismeri, hogy Danyilovnak igaza van az agrárforradalom két szakaszra történő bontásával kapcsolatban, azaz az ún. „két szociális háborún” túl tartalmilag mást jelentő harmadik szakasz kijelölése valóban helytelen lenne.

A második kérdésesoporttal kapcsolatban Poljákov megjegyzi, hogy a parasztság soraiban 1919—1920 folyamán végbemenő társadalmi-gazdasági fejlődésnek jóformán semmi irodalma és értékelése nincs, s éppen ezért nincs

egységes állásfoglalás az agrárforradalom befejezését illetően sem. Egyébként továbbra is fenntartja azt a véleményét, hogy a forradalom agrár vonatkozású intézkedéseit egyrészt a hadiesemények, másrészt az ország különböző részein végbemenő belső fejlődés különbözősége következtében 1918-ban távolról sem lehet befejezettnek tekinteni. Végezetül megjegyzi, hogy az ülésszakon senki nem tiltakozott az ellen, hogy az országban végbement agrárátalakulás illusztrálására az 1920. évi adatokat alkalmazza.

Az 1917—1920 közötti időszak alatt a parasztság körében végbemenő fejlődés kérdésében is fenntartja Poljákov eredeti álláspontját, ismételten leszögezve, hogy 1919—1920 folyamán a faluban végbemenő szociális változások ugyanolyan irányban haladtak, mint 1917—1918-ban, azaz meggyőződése szerint nem áll fenn az az elvi különbség, amelyet Danyilov vall. Poljákov véleménye szerint tehát a hadikommunizmus szakasza az agrárforradalom szerves részének tekintendő, függetlenül attól, hogy az egyébként egy sor speciális vonással is rendelkezik. Poljákov álláspontja igazolására számos, a parasztság helyzetére vonatkozó adatot is felhoz. A hadikommunizmus idején követett állampolitikával kapcsolatban Poljákov kifejti, hogy a kollektivizálás, ill. az egyéni parasztgazdálkodás kérdésében Danyilov túloz és figyelmen kívül hagy olyan fontos pártdokumentumokat, mint többek között Lenin beszéde a párt VIII. kongresszusán, ahol éppen mértéktartásra és türelemre int e tekintetben.

A nep-korszak értékelésével kapcsolatban is fenntartja Poljákov korábbi véleményét, kifejtve, hogy míg 1917—1920 között csökkent a kulákok és a bér munkások száma, addig 1921-től ismét emelkedni kezdett, s ez a jelenség arról tanúskodik, hogy a nep-korszak semmiképpen sem tekinthető — bizonyos azonos vonások elismerése mellett — az agrárforradalom teljesértékű folytatásának.

A Poljákov—Danyilov vita során felmerült problémák eddig még nem nyertek végleges megoldást. A Voproszi Isztorii folyóirat szerkesztősége az 1963. évi 2. számban megjelent rövid vitázáró közleményében kifejezi azt a meggyőződését, hogy a véleménycsere feltétlenül hasznos volt, s a korszak szakemberei által végzendő mélyenszántó kutató és elemző munka rövidesen előbbre fogja vinni e kérdéskomplexum tisztázását.

*

Visszatérve a tudományos ülésszakon felmerült egyéb kérdésekre, megállapíthatjuk, hogy azok távolról sem váltottak ki a Poljákov—Danyilov vitához mérhető visszhangot, s ebből következően a Voproszi Isztorii is meglehetősen szűkszavúan emlékezett meg róluk: A megjelent közlemény alapján az alábbiakban foglalhatjuk össze az ülésszakon felmerült egyéb kérdéseket:

1. A társadalmi-gazdasági viszonyok jellege és alakulása a szovjet faluban a kollektivizálásig.

A vita résztvevői hangsúlyozták, hogy a kutatás e témakörrel kapcsolatban csak az elmúlt esztendőben vette kezdetét, s a fő figyelmet egyelőre a következő kérdések tisztázására kívánják fordítani:

a) a termelési viszonyok értékelése a kollektivizálás előtti faluban (kapitalista, kispolgári, szocialista, átmeneti viszonyok);

b) a középparaszti gazdaságok termelési viszonyainak speciális vonásai, társadalmi arculatuk;

c) az egyéni parasztgazdaságok fejlődési körülményei a forradalom előtt és után,

d) a forradalom előtt feudális-patriarchális viszonyok között élt (főleg középszerűségi) parasztság s az egyes, viszonylag elmaradottabb köztársaságok agrárproblémái.

Vitaismertetésében Danyilov megjegyezte, hogy a fenti kérdésekben sikerült a résztvevőknek meglehetősen egyértelmű elvi álláspontot elfoglalni, s így legközelebbi feladatul a megfelelő történeti munkák megírását tűzték ki.

2. A mezőgazdaság szocialista átalakításának problémái.

A vita résztvevői megállapították, hogy bizonyos részeredmények mellett igen sok a csak kevésbé, vagy egyáltalában nem tanulmányozott kérdések száma e problémakörrel kapcsolatban. A felmerült legfontosabb kérdések a következők:

a) a parasztság helyzetének változása a termelőszövetkezetbe való belépés előestéjén;

b) a termelőszövetkezetek és az állami gazdaságok belső szervezete;

c) a mezőgazdaság anyagi-technikai bázisa a kollektivizálás idején s ezt követően;

d) a kollektivizálás lefolyása 1931 végén;

e) az egyéni parasztgazdaságok helyzete a kollektivizálás idején;

f) a falusi tanácsok tevékenysége;

g) az SzKP programja a kollektivizálás üteméről és határidejéről, a baloldali túlkapások előidézői és felelősei;

h) a mezőgazdaság szocialista átalakításának periódizációja;

i) a parasztság megváltozott társadalmi arculata a kollektivizálás után;

j) a Lenin által kidolgozott szövetkezeti terv egyes kérdései;

k) a kulákság mint osztály felszámolása;

l) a korábban elmaradott, valamint a balti területek mezőgazdaságának szocialista átalakítása.

3. A szovjet mezőgazdaság fejlődése az SzKP Központi Vezetősége 1953 szeptemberi plénumán elfogadott határozat után.

A vita résztvevői egyetértettek abban, hogy e korszak problémáinak kutatása terén eddig csupán a legelső lépések megtételére került sor, a tanulmányok eddig csupán a párt és a kormány politikájának az elemzésére szorítkoztak, s hiányoznak a faluban végbement társadalmi-gazdasági fejlődésre vonatkozó munkák.

*

A tudományos ülészakot ismertető Danyilov végezetül leszögezte, hogy az egyes kérdéscsoportok körül kibontakozó élénk véleménycsere feltétlenül hasznosnak tekinthető a személyi kultusz káros következményeitől megszabaduló szovjet történetírás számára.

P. Mayer Mária

Az V. nemzetközi szlavista kongresszus

A Szófiában 1963. szeptember 17—23. között megtartott V. nemzetközi szlavista kongresszus (a második világháború befejezése óta a második ilyen összejövetel az 1958-ban Moszkvában tartott találkozó után) a történeti kutatások szempontjából az eddigi szlavisztikai kongresszusoknál nagyobb figyelmet követel meg. Első ízben történt ugyanis, hogy a nyelvészeti, irodalomtörténeti és néprajzi szekció mellett, azokkal párhuzamosan, külön történelmi-filológiai szekció is működött. (A szekció egyébként valójában történeti szekció volt, hibrid címét inkább csak az egyéb szlavisztikai ágazatok képviselői részéről

érezhető bizonyos idegenkedés miatt kellett választani, ahogy arra a nemzetközi szlavisztikai bizottság eddig egyetlen történész tagja, B. A. Ribakov akadémikus egy ízben utalt is.) Ennek a szekciónak a megteremtésével a nemzetközi szlavisztikai bizottság kétségtelenül igen pozitív lépést tett a szlavisztikának szélesebb, a tudományág megalapozói és első képviselői által mindig is vallott értelmezése felé, amely szerint a szlavisztikába a szláv nyelvek és népek fejlődésének minden kérdése beletartozik, tehát a szláv népek történetének igen fontos helyet kell itt juttatni.

Az előkészítő bizottság már jóelőre összeállította a kongresszus tematikáját, s ezen a történeti-filológiai szekció számára hat alapvető vitatémát jelölt ki; a szláv etnogenezis, a szláv államok kialakulása, a szláv népek társadalmi gondolkodása a középkorban és az újkorban, a szláv népek forradalmi és nemzeti felszabadító mozgalma és ennek irodalmi tükröződése, az Októberi Forradalom jelentősége a szláv népek fejlődése szempontjából, s végül a szláv népek társadalmi és kulturális fejlődése a második világháború óta. Ennek a hat témának egyes részkérdéseit is felvetették előzetesen, s az egyes országok szlavisztikai bizottságaitól ezeknek a problémáknak a feldolgozását kérték.

A kongresszuson, ill. annak történeti szekciójában kétségtelenül sok előadás érintette ezeket az alapvető témákat, bár akadt olyan is, amely csak részletadalekokat közölt, és sajnos nem egy téma volt, amelynek a megvitatására nem került sor.

Az a tény, hogy a történeti-filológiai szekció csak új intézménye a kongresszusnak, tükröződött abban, hogy a szekció részvevőinek a száma viszonylag alacsonyabb volt más szekciók létszámához képest (a több mint ezer kongresszusi küldöttből mintegy százra lehet becsülni a történészek számát), s míg a nyelvész vagy irodalomtörténeti szekcióban igen jelentős volt a nyugati világ képviselőinek a száma (s igen szélesan, Kanadától Ausztráliáig és Dániától Dél-Afrikáig), addig a történeti-filológiai szekció részvevőinek túlnyomó többségét a Szovjetunió és az európai népi demokráciák képviselői tették ki.

A szekció programja (mint általában az egész kongresszusé) meglehetősen zsúfolt volt. Mintegy hatvan előadáshoz (amelyek az idő megtakarítása érdekében mindig csak a tulajdonképpeni előadás, ill. előre kinyomtatott szöveg összefoglalását jelentették) több mint száz hozzászólás hangzott el. Az adott keretek között természetesen nem áll módunkban az előadások és hozzászólások részletes ismertetése, inkább csak a problematika rövid áttekintését szeretnénk itt adni, utalva néhány jelentősebb vitapontra vagy előadásra.

Időrendben haladva az első téma a szláv etnogenezis volt. T. Lehr-Spławiński akadémikus előadása és jónéhány hozzászólás különböző oldalról világította meg a kérdést. Nyelvészek is hozzászóltak a balti-szláv, ill. az indogermán közösség kronológiai problémáihoz, de a vitás kérdésekben legfeljebb azon a téren alakult ki egyetértés, hogy az egész etnogenezis kérdését túlságosan statikusan kezelték, s még nagyon sok komplex kutatásra van szükség ahhoz, hogy nagyjából elfogadottnak tekinthető nézőpont alakuljon ki.

Ugyancsak élelkebb vitát váltottak ki a szláv államalakulás egyes kérdései, így elsősorban a bolgár állam megalakulásának a kérdése, ahol P. Petrov bolgár történész ismét állást foglalt a bolgár marxista történettudományban már eddig is általánosan elfogadott elmélet mellett, amely szerint a bolgár-törökök és a szlávok a VII. század vége felé szövetségi viszonyban álltak egymással, s mindkét népelem eljutott már az állam kialakulásáig. Ez a nézet (jónéhány más bolgár történész nézetéhez hasonlóan) cáfolta azokat az ugyancsak bolgár részről felvetett elméleteket, amelyek a bolgár-törökök és a szlávok között bizonyos alá- és fölérendeltségi viszonyt, a szlávok meghódítását tételezik fel. A szenvedélyes hangú vita mellett inkább tényközléseivel tűnt ki K. Mijatevnek az első bolgár cárság korából származó jelekkel, és B. A. Ribakov akadémikusnak az oroszországi középkori feliratokkal, azok összegyűjtésével, a gyűjtés módszereivel és eddigi eredményeivel foglalkozó előadása. Viszont ismét vitát váltott ki a korai államalakulás egyik jelentős forrása, a IX. századból származó Zakon Szudnij Ljudem elnevezésű törvénygyűjtemény eredetének a kérdése, az előadó M. Andreev bulgáriai eredetűnek tartotta a szöveget, míg csehszlovák részről a nagymorva birodalmi eredet mellett hoztak fel érveket.

Kirill és Metód működését a kongresszus külön ülésen tárgyalta meg (ezen valamennyi szekció delegátusai részt vettek), az előadások a szláv írás létrehozásának történelmi jelentőségét méltatták, a cirill és glagol írás egymáshoz való viszonyának még mindig vitás kérdéseire is kitértek, ill. a két hittérítő emlékének a szláv népeknél való megmaradását, a cirill-metódi hagyománynak a szláv öntudat kifejlődésében és a XIX. századi megújulási mozgalmakban való szerepét vizsgították meg.

A korai középkorral foglalkozó előadások között volt jónéhány, amely összehasonlító módszerrel közelítette meg problémáit, ki kell emelni J. Bardachnak a korai szláv jogfejlődés kutatásának módszertani problémáit fejtegető előadását. Z. Kaczmarczyk a jugoszláviai városok és a városi jog fejlődésén igazolta azt, hogy a kelet-európai fejlődésben számos külföldi hatás érvényesül a polgári német tudományosság által (éppen a városi jogfejlődés terén) amennyit emlegetett német hatás mellett. Ju. V. Bromlej és V. Costachel előadásai az orosz és horvát, ill. a román és délszláv fejlődés analógiáinak bemutatásával bizonyították be az összehasonlító vizsgálat eredményes voltát.

A szláv népek társadalmi gondolkodásának a fejlődését tárgyaló előadások során Jurij Križanić alakja került az előtérbe. működésének szláv jellegét, más-más oldalról indokolva, az USA-ban működő Ante Kadić és a jugoszláv Jaroslav Šidak egyaránt hangsúlyozta.

A XIX. század problémáit tárgyaló előadások jóval kevesebb vitát váltottak ki, mint a középkori témájúak. Ennek az okát abban kell látnunk, hogy sok esetben olyan részletkérdéseket tárgyaltak, amelyek kevés alkalmat nyújtanak a vitára (hogy csak egy példát említsünk, V. Davidova egyébként igen érdekes új anyagot hozó előadása „A szláv orvosi közvélemény és a népek barátságának az eszméje” címen). Nem egy előadás foglalkozott a népek kapcsolataival a nemzeti megújulás korában, vagy az egyes nemzeti mozgalmak kölesönös érdeklődésével (a cseh megújulási mozgalom visszhangja a bolgár sajtóban pl. stb.).

A szélesebb távlatú előadások során O. Říha a kelet-európai megújulási mozgalmaknak a nyugat-európai fejlődéssel, az ipari forradalom révén előállt helyzettel való összefüggésére mutatott rá, s koncepciója általános helyesléssel találkozott. V. Čubrilović a szerb nemzeti felkelés jellegét vizsgálva arra a végső következtetésre jutott, hogy ez kezdetül fogva a török uralom ellen irányuló parasztfelkelés volt, amely objektíve a polgári demokratikus forradalom szerepét játszotta. Jaroslav Šidak az illirizmus jelentőségét ismertette, hangsúlyozta, hogy a magyar nacionalizmussal szemben a horvát burzsoáziának szélesebb társadalmi és ideológiai támaszra volt szüksége, ezt jelentette az illir jelszó és mozgalom, amely azután az 1840-es években, amikor funkcióját már teljesítette, átadta helyét a horvát nemzeti mozgalomnak. Šidak rámutatott arra is, hogy nem lehet az illirizmus ideológiáját egyenesen a gazdasági helyzetből levezetni. Henryk Batowski-nak az 1863-as lengyel felkelés visszhangjára vonatkozó előadása megmutatta, hogy a szláv népek fejlődésén túltekintő szemlélet (a konkrét esetben az olasz, román és magyar emigrációs mozgalmak bevonása a vizsgálódásba) csak hasznára válik a szlavisztikai kutatásoknak. A. Sz. Nyikityinnak az előadásával kapcsolatban, amely a cári diplomácia és a délszláv szabadságmozgalom viszonyát vizsgálta az 1850—1870-es években, vita folyt akörül, hogy Oroszország mennyire volt érdekelve gazdaságilag a balkáni területen, ill. hogy gazdasági gyengesége volt-e az oka itteni kudarcainak. Az adatok azt bizonyítják, hogy a cári kormány minden erőfeszítése ellenére az orosz burzsoázia nem hozott létre komoly gazdasági kapcsolatokat a balkáni országokkal. Itt kell még megemlíteni N. Todorov előadását, amely török levéltári anyag alapján az 1860-as évek bolgár társadalomtörténetéhez hozott adalékokat a belső balkáni migráció adatainak kikutatásával, s ezzel megvilágította ezt az eddig szinte teljesen feltáratlan területet.

A XX. század történetével foglalkozó előadások az 1905-ös orosz forradalomnak a szláv népek között gyakorolt hatásával, ill. a Nagy Októberi Szocialista Forradalomnak a jelentőségével foglalkoztak, ezek az előadások azonban nem hoztak lényegesen új szempontokat vagy adatokat az eddigi kutatások eredményeihez képest, s ennek megfelelően élénkebb vita sem alakulhatott ki körülöttük. Igen sajnálatos, hogy éppen a XX. századra vonatkozólag nem hangzott el nagyobb vitát kiváltó előadás, s az előre kijelölt tematikától eltérően nem volt a szláv népek 1945 utáni történetét tárgyaló előadás sem.

A történeti-filológiai szekció mellett egyébként más szekciók is tárgyaltak olyan problémákat (a szláv kölcsönösség gondolatának a jelentkezése és fejlődése, ill. általában a társadalmi gondolkodás és ennek irodalmi megnyilvánulásai), amelyek a történészek érdeklődését is felkelthették, a szekciók párhuzamos tevékenysége azonban nem adott módot arra, hogy a többi szekció munkáját is követni lehessen.

A szekció szeptember 21-én este tartott zárülésén B. A. Ribakov foglalta össze a tanulságokat; hangoztatta, milyen pozitívum volt egy ilyen történész-szekció létrehozása, s ugyanakkor milyen eredményes és gyümölcsöző az együttműködés a nyelvészekkel és irodalomtörténészekkel. Az ő és mások javaslatai alapján a szekció határozatot hozott arról, hogy az egyes kongresszusok közötti időszakban állandó bizottságokat hoz létre (ahogy a nyelvészek és irodalomtörténészek részéről már hosszabb ideje működnek ilyen állandó bizottságok), mégpedig egyet a szláv etnogenezis kérdéseinek a kutatására, egyet a szláv népek társadalmi és politikai struktúrájának a vizsgálatára, a harmadik állandó bizottság pedig a szláv népek nemzeti felszabadító harcának a kérdéseit tartja majd napirenden. A szekció egyúttal javaslatot tett arra, hogy a nemzetközi szlavisztikai bizottságot egészítsék ki két történésszel, akik közül egyet a bolgár történészek nemzeti bizottsága jelöl majd ki, a másikat pedig annak az országnak a nemzeti bizottsága, amelyben a következő szlavisztikai kongresszus megrendezésre kerül.

Az egész kongresszus mérlegét megvonó utolsó plenáris ülésen, szeptember 23-án délután jelentették be, hogy a következő kongresszus 1968-ban Prágában kerül megrendezésre (ahol 40 évvel korábban az I. nemzetközi szlavisztikai kongresszust is tartották). Ezen az utolsó ülésen is hangsúlyozták, hogy a legkülönbébb nemzetiségű tudósokat tömörítő kongresszus a maga baráti légkörével milyen élénk bizonyítéka volt a békés egymás mellett élés politikájának, e politika egyedül helyes, az emberiség érdekét szolgáló voltának.

A rövidre fogott ismertetés keretében persze nem lehetett még csak a történész szekció valamennyi felvetett kérdésére sem kitérni, sem az előadások és a hozzászólások valamelyes elemzésébe belebocsátkozni. Hangsúlyoznunk kell viszont azt a tanulságot, amelyet a kongresszus, ill. a szekció nem egy tekintélyes képviselője általános helyeslés mellett fejtett ki, az összehasonlító történeti kutatások fontosságát. Kíváncsinos volna, hogy a magyar történészek a jövőben — a magyar nyelvészekhez és irodalomtörténészekhez hasonlóan, akik szép számban és szép sikerrel szerepeltek ezen a kongresszuson is előadásaikkal — szintén kivegyék részüket a szlavista kongresszus munkájából, kutatásaikkal ezen a fórumon is támogassák a szláv népek történetének feltárását.

Niederhauser Emil

Külföldi történeti folyóiratok repertórium

KÜLFÖLDI TÖRTÉNETI FOLYÓIRATOK 1961. II. RÉSZ, 1962. I. RÉSZ

A repertórium beosztása

Németország	Marx—Engels—Lenin
Olaszország	Elvi tanulmányok
Románia	Egyetemes történet
Skandináv országok	
Spanyolország, Portugália	
Svájc	Anglia
Szovjetunió	Ausztria
Törökország	Belgium, Hollandia
Közel-Kelet	Bulgária
Irán	Csehszlovákia
India	Franciaország
Közép-Kelet	Görögország
Burma	Jugoszlávia
Vietnam	Lengyelország
Indonézia	Magyarország
Kína	
Korea	
Mongólia	
Japán	
Amerikai Egyesült Államok	
Amerika egyéb országai	
Afrika	
Ausztrália	

1961. II.

Németország

Gyeborin A. M.: G. W. Leibnitz mint társadalmi gondolkodó. VF 1961. 3. sz. 97—107.
Kagan Ju. M.: Heinrich Bebel — a 16. század elejének német humanistája. VIMK 1961. 2. sz. 87—98.
Krause W.: Werner Sombart mint polgári reformista, közgazdász és szociológus. Ww 1961. 4. sz. 522—535.
Stadtmüller G.: Franz Dölger 70 éves. JGO 1961. 4. sz. 637—639.
 Eduard Winter 65. születésnapjára. ZG 1961. 6. sz. 1355—1358.
Büchner K.: Az olvasás tudományának dicsérete. Theodor Litt 80. születésnapjára. HJ 80. (1961) 218—229.
Pfeiffer R.: Emlékezés Friedrich Thierschről. HJ 80. (1961) 174—184. [1784—1860, klasszika-filológus.]

Fogt J.: In memoriam Heinrich Dannenbauer, 1897—1961. HJ 80. (1961) 503—505. [tűbingtoni. prof.]
Müller M.: In memoriam Karl Otto Müller, 1884—1960. HJ 80. (1961) 505—507.
Krausen E.: In memoriam J. M. Ritz, 1892—1960. HJ 80. (1961) 507—508.
Hübinger P. E.: In memoriam C. Wampach, 1884—1958. HJ 80. (1961) 508—512.
Schieder Th.: In memoriam Prof. Hans Hausherr, 1898—1960. HZ 193/2. (1961. okt.) 511—514. [Kölni egy. tanár.]
Faden E.: In memoriam Prof. Willy Hoppe, 1884—1960. HZ 193/2. (1961. okt.) 514. [Brandenburgi helytörténész.]
Bornkamm H.: In memoriam Karl Heussi, 1877—1961. HZ 193/2. (1961. okt.) 514—515. [Jénai egyháztörténész.]

* A cikkek sorrendje az egyes országokon belül időrendben, az „Elvi tanulmányok” rovatban ábécé rendben.

- Vittinghoff Fr.: In memoriam Fritz Traeger, 1960. HZ 192/3. (1961. jún.) 790–791. [Marburgi ókorász]
- Klötzer W.: In memoriam Paul Wentzcke, 1879–1960. HZ 192/3. (1960. jún.) 791–792. [Frankfurti történetész]
- H. P.: A lengyel történetészek a „Drang nach Osten”-ről. HC 1961. 2. sz. 358–359. [A lengyel–csehszlovák történetészbizottság IV. ülészaka, 1960. nov. 23–24. Bratislavában.]
- Hvoszov V. M.: A német expanzió keletre. A kérdés története és ideológiai gyökerei. NNI 1961. 3. sz. 46–57. [Főként a legújabb korban.]
- Hromusina G. F.: A Szovjetunió és az NDK történetészbizottságának VI. ülészaka. NNI 1961. 2. sz. 184–186.
- Gierowski J.: A lengyel–német történetészbizottság VII. ülészaka. Drezdában. KH 1961. 3. sz. 838–840. (1961. febr. 1–4.)
- Golębowski J.: A lengyel–német történetészbizottság VII. ülészaka. Drezdában. ZPW 1961. 2. sz. 256–258.
- Scheel H.: A német–lengyel történetészbizottság VII. ülészaka. ZG 1961. 3. sz. 656.
- Schetalich E.: A NDK és a Lengyel Népköztársaság Történetészbizottságának 7. ülészaka. Am 1961. 2. sz. 64–65. [Drezda, 1961. febr. 1–4.]
- Köpslein H.: A német–csehszlovák történetészbizottság XI. ülése. ZG 1961. 2. sz. 453–454.
- Mandrou R.: Egy sikeres francia–német történetestálalkozó Sarrebruckban, 1961. ápr. 16–18. Ann 16/5. (1961. szept.–okt.) 987–990.
- Wolffgramm E.: Tudományos konferencia a német imperializmusról Katowicében. ZG 1961. 4. sz. 899–900.
- Norden A.: A nyugatnémet imperializmus uszályában. A Német Szociáldemokrata Párt hannoveri konferenciájának eredményeihez. Ein 1961. 1. sz. 23–42. [1960. nov. 21–25.]
- Hadzis D.: A Német Történelmi Társulat bizantinológiai munkaközösségének ülészaka. ZG 1961. 5. sz. 1122–1123. [Weimar, 1961. ápr. 18–21.]
- Maurischut G.: Konferencia az európai biztonságról és a német kérdéstről. ZG 1961. 6. sz. 1359–1361. [Prága, 1961. máj. 23–27.]
- Kuczyński J.: A barbarizmus – a németországi monopolizáció uralmának legsúlyosabb kifejeződése. ZG 1961. 7. sz. 1484–1508. [A berlini konferencia bevezető referátuma. 1961. jún. 19–20.]
- Laube A.: A Hanza Történelmi Társulat 1961. pünkösdi ülészaka. Kielben. ZG 1961. 5. sz. 1116–1119.
- Vogler G.: A Hanza–Történeteszeget munkaközösségének 6. munkaértekezlete az NDK-ban Erfurtban, 1960. okt. 19–21. JfW 1961. I. 311–316.
- Czok K.: A Német Történelmi Társulat helytörténeti munkaközösségének alapítási konferenciája Görlitzben. ZG 1961. 8. sz. 1876–1881. [1961. júl. 6–8.]
- Kalisch J.: Pomeránia egy nemzetközi tudományos konferencia szemével. ZG 1961. 1. sz. 197–202. [Szczecin, 1960. szept. 3–6.]
- Steinmetz M.: A regionális történeti kutatás feladatai a Német Demokratikus Köztársaságban a nemzeti történeti kép kialakításában. ZG 1961. 8. sz. 1735–1773.
- Streisand J.: Haladó hagyományok és reakciós anachronizmusok a német történetírásban. ZG 1961. 8. sz. 1774–1788.
- Castellan G.: A történeti kutatás a Német Demokratikus Köztársaságban. RH CCXXVI. (1961) 163–170.
- Jerusalimskij A. Sz.: A SztA Történettudományi Intézete német történettel foglalkozó csoportjának tevékenysége. ZG 1961. 5. sz. 1103–1105.
- Gorokova G. N.: A SztA Történettudományi Intézete Németország történetével foglalkozó csoportjának öt éves munkája. NNI 1961. 1. sz. 175–176. [Megvitatás, 1960. nov. 10.]
- Szmirin M. M.: A szovjet történetészek munkái a német középkorról. ZG 1961. 5. sz. 1175–1179.
- Galkin I. Sz.: A szovjet történetészek munkái Németország újkori történetéről. ZG 1961. 5. sz. 1171–1174.
- Gorokova G. N.: A szovjet történetészek munkái Németország legújabb kori történetéről. ZG 1961. 5. sz. 1167–1171.
- Bahr E.: Lengyel munkák a kelet- és nyugat-porosz történelemről az elmúlt évtizedben. ZfO 1961. 2. sz. 309–347.
- Petersohn J.: Politikai gondolkodás és Pomeránia alkotmánytörténete az újabb svéd kutatás világánál. ZfO 1961. 3. sz. 487–492.
- Droz J.: Németország története, 1789–1914. Historiográfiai szemle. RH CCXXVI. (1961) 171–200.
- Radandt H.: Az NDK-ban 1945 óta megjelent önálló gyártörténeti munkák bibliográfiája. JfW 1961. I. 363–371.
- Brunschwig H.: Németország új- és legújabbkori története. RH CCXXV. (1961. jan.–márc.) 137–164. [Szemle.]
- Schieder Th.: Az újabb német történelem alapkérdései. A történeti ítéletalkotás problémájához. HZ 192/1. (1961. febr.) 1–16.
- Šoltu J.: Az újkori szorb történelem a Domovina V. szövetségi kongresszusának tézisei fényében. ZG 1961. 6. sz. 1362–1369.
- Kuhn R. R.: A „Gemeinschaftskunde” jövőbeni alakulása. GWU 1961. 12. sz. 736–743.
- Meier P. J.: A „Wirtschaftsgeschichtliche Forschungsstelle” hamburgi kutatóintézet munkája. JEH XX/3. (1961. szept.) 364–371.
- Wenke H.: A történeti igazság és a történeti klisék. GWU 1961. 10. sz. 620–626.
- Erdmann K. D.: Az állameszme felszámolása és visszaállítása Németországban. GWU 1961. 12. sz. 725–736.
- Dockhorn Kl.: Anglia és Németország – egy szellemi-történeti antithesis? GWU 1961. 9. sz. 533–548.
- Hauser O.: Tekintélyi állam és demokratikus elv a nemzetiségi harcban. Poroszok Észak-Schleswigben. HZ 192/2. (1961. ápr.) 318–361.
- Bohmann A.: A kiűzött Volksdeutsch-ok Ausztriában. ZfO 1961. 3. sz. 452–460.
- Bohmann A.: A Szövetségi Köztársaságban élő szudétai és kárpátnémetek származási helyei. ZfO 1961. 2. sz. 245–261.
- Schlegler H.: A német telepítési területek Kelet-Közép-Európában. GWU 1961. 4. sz. 253–269. [Az irodalom szemléje.]
- Stenkewitz K.: Tudományos szeminárium Karl Liebknecht harcának nemzeti és aktuális jelentőségéről. ZG 1961. 8. sz. 1871–1874.
- Ejszmont V. Sz.: Hogyan hamisítják meg a nyugat-európai történetészek a lengyel–német kapcsolatok történetét. NNI 1961. 1. sz. 125–137. [Az Ostforscherek tevékenysége 1945 óta.]
- Anderle A., Quilitzsch S.: A Sonderführer hajszája a „történeti igazság” után. ISZSZSR 1961. 1. sz. 202–212. [Georg von Rauch műveinek fasiszta tartalma.]
- Tykva P.: Megjegyzések a Német Szövetségi Köztársaság politikai történetírásához. SM 1961. 5. sz. 82–90.
- Tulesinszkij M. R.: A NDK történetészeinek harca a nyugatnémet Ostforschung ellen. ISZSZSR 1961. 4. sz. 204–209.
- Köller H., Engel G.: Egy igazán humanista, szocialista egyetemért. (A berlini Humboldt egyetem 150. évfordulójára.) ZG 1961. 1. sz. 186–192.
- Parain Ch.: A Humboldt egyetem 150. évfordulója. Pensée 95. (1961. jan.–febr.) 95–101.
- Busler W., Langerbeck L.: A Német Történelmi Társulat nyári egyetemei. ZG 1961. 8. sz. 1882–1885.
- Schilar H.: A berlini kereskedelmi főiskola jelentősége mint a német imperializmus eszköze. WZfU X/2–3. (1961) 323–346.
- Landahl H.: Megnyitó a Németországi Történelemtanárok Szövetségének konferenciáján, Hamburg, 1960. okt. 6–8. GWU 1961. 2. sz. 77–81.
- Bodensieck H.: A német jelenkortörténet a Német Szövetségi Köztársaság iskolakönyveiben. GWU 1961. 1. sz. 1–37.
- Gruner E.: A társadalom- és gazdaságtörténeti oktatás lehetőségei a Középiskolában. GWU 1961. 11. sz. 661–672.
- Mielcke K.: A történelmi materializmus tárgyalása az Oberprima osztályokban. GWU 1961. 12. sz. 743–750.
- Kirsten Chr.: A Német Tudományos Akadémia Levéltárának megalakítása Berlinben. Am 1961. 6. sz. 183–188. [1700]
- Polišenský J.: Német történeti források a cseh levéltárakban és könyvtárakban. Am 1961. 6. sz. 170–176.
- A munka a szocialista gazdasági levéltárakban. Am 1961. 5. sz. 134–138.
- Merker W.: Levéltári források az NDK állami iparának fejlődéséhez. Am 1961. 3. sz. 106–110.

- Engelmann E.: A „kontinuitás-elmélet” a nyugatnémet városörtörténeti kutatásban. („Az európai városi élet kezdetei” margójára.) ZG 1961. 3. sz. 628–644.
- Jordan K.: Uralom és közösség a német középkorban. GWU 1961. 2. sz. 104–115.
- Kolesznickij N. F.: A mai német burzsoá történetírás a feudális államról Németországban. SzV XVIII. (1960) 138–162.
- Danyilov A. I., Nyuszihin A. I.: A korai középkor társadalmi struktúrájának új elmélete a Német Szövetségi Köztársaság burzsoá medievistikájában. SzV XVIII. (1960) 114–137.
- Sydow J.: A regensburgi piac a kora és késő-középkorban. HJ 80. (1961) 60–92.
- Amman H.: Gazdasági kapcsolatok Felső-Németország és Lengyelország között a középkorban. SW XLVIII/4. (1961) 433–443.
- Schaeffer Th.: Cluny és az investitúra harcok. RH CCXXV. (1961. jan.–márc.) 47–72.
- Widera Br.: A politikai kapcsolatok a keleti állam és Németország között a 11. század első felében. WZHU XI. (1961) 37–45.
- Beszszmeritij Ju. L.: Néhány változás a lotharingiai parasztság társadalmi-gazdasági helyzetében a 12. század második felében és a 13. században. SzV XLVII. (1960) 141–163.
- Hellmann M.: Megjegyzések a német lovagrend társadalomtörténetének kutatásához. HJ 80. (1961) 126–142.
- Wenskus R.: A candein gens. (A porosz nemesség szerepe Poroszország meghódításában és kormányzásában.) ZfO 1961. 1. sz. 84–103.
- Jenke A. G.: A császárság harca a pápaság világi igényei ellen a 14. század elején (1314–1329). NDVSIN 1961. 3. sz. 167–188.
- Angermeier H.: A birodalom és a zsinatok korszaka. HZ 192/3. (1961. jún.) 529–583. [14–15. század]
- Berthold R.: A feudális földosztás a nyugat-német történetírás tükrében. ZG 1961. 6. sz. 1298–1320.
- Stromar W.: Diplomáciai kapcsolatok az Ak-kojunlu Qara Juluk Uthman és Zsigmond német király között 1420 szept.–1431 márc.-ban. a Timurida Sah-Ruhhal közös támadás kérdésében a törökök ellen. SoF XXI. (1961) 267–272.
- ranke A.: Források a lipcei bérmunkások történetéhez a 15–17. században. Am 1961. 3. sz. 80–82.
- Herde P.: Német államtanácsok és angol parlament. Megjegyzések Carsten: Princes and Parliaments in Germany. From the 15th to the 18th cent. c. könyvére. HJ 80. (1961) 286–297.
- Csiszozonov A. N.: Az NDK-ban újabban megjelent művek a németországi reformáció történetéről. VI 1961. 1. sz. 174–178.
- Brendler G.: „A reformáció és a németországi parasztháború (korai polgári forradalom) története” kutatói munkaközösségének megalakítása ZG 1961. 1. sz. 202–205.
- Szmirin M. M.: A reformáció és a németországi parasztháború. PIS 1961. 1. sz. 39–52.
- Schnith K. V. Károly császár európai szemszögből. Új könyvekről. HJ 60. (1961) 270–285.
- Huhatsch W.: A protestáns fejedelmek politikája a keleti-tengeri fejedelemségekben a 16. században. HZ 192/2. (1961. ápr.) 282–294.
- Czapliński W.: A nyugati területek a nemesi Lengyelország politikájában, 1572–1764. KH 1961. 1. sz. 3–30.
- Jeannin P.: Lübeck kereskedelme 1580 körül. Ann 1961. 1. sz. 36–65.
- Petersohn J.: Az ország védelme a porosz hercegségben a 17. század elején. ZfO 1961. 2. sz. 226–237.
- Böhme Kl.: Egy dokumentum a közigazgatási egyetem történetéből. ZfO 1961. 3. sz. 476–479. [1629, a svédek és Brandenburg közötti szerződés]
- Wick P.: Mecklenburg szerepe az északi háborúban, 1655–1680. ZG 1961. 3. sz. 615–628.
- Carsten P. L.: A rendek hanyatlásának okai a német fejedelemségekben. HZ 192/2. (1961. ápr.) 273–281. [17. század második fele.]
- Winter E.: D. E. Jablonski és a berlini korai felvilágosodás. ZG 1961. 4. sz. 849–863. [1660–1722]
- Wick P.: Kísérletek az örökbérletekre és a jobbágy-felszabadításra Mecklenburgban a 18. század elején. JfW 1961. I. 45–60.
- Heitz G.: A kelet-elbai agrártörténet egy „új szemléletéhez”. ZG 1961. 4. sz. 864–876. [Brocke-Atargordt H.: „Hátsó-Pomeránia agrártörvényhozása a 18–19. században” c. cikkéről.]
- Klein E.: J. H. Gottlob Justi és a porosz államgazdaság. SW 1961. 2. sz. 145–202.
- Guliga A. V.: A német harcos ateizmus történetéből. VIMK 1961. 6. sz. 91–102. [18. század]
- Guliga A. V.: A materializmus és az utópikus szocializmus a 18. századi német filozófiában. VF 1961. 11. sz. 101–110.
- Steiner G.: Egy 18. századi szocialista utópista német: Karl Wilhelm Fröhlich. AHRF XXIII/166. (1961. okt.–dec.) 449–460. [1792.]
- Droz J.: A szabadkőműves összeesküvés legendája és a politikai romantizmus eredete Németországban. RH CCXXVI. (1961. okt.–dec.) 313–338. [1780–90-es évek.]
- Bernowskaja N. M.: A német romantizmus és E. T. A. Hoffmann munkássága. VIMK 1961. 4. sz. 124–134. [1776–1822.]
- Wächter E.: A bányászok helyzete és harca a Saar-vidéki állami bányaszatban 1789–1849-ben. JfW 1961. II. 231–294.
- Krausen E.: A szekularáció előestéjén. Apátválasztás 1801. okt. 1-én Raitenhaslach kolostorban. HJ 80. (1961) 160–173.
- Kuczyński J.: Az ipari forradalom Németországban. IGSS 1961. 3–4. sz. 659–689.
- Thuillier G.: A rajnai vaskohászat, 1800–1830. Ann 16/5. (1961. szept.–okt.) 877–907.
- Willame J.: A gazdasági kapcsolatok Poroszország és a varsói hercegség között. WZHU (1961) 29–36. [1807–1819.]
- Jablonski H.: A német–lengyel kapcsolatokat a 19. és 20. században. GWU 1961. 7. sz. 448–453.
- Benedikt H.: A német Zollverein és Ausztria. DDr 1961. 1. sz. [1817–1918.]
- Volgn V. P.: Wilhelm Weitling társadalmi tanítása. VI 1961. 8. sz. 7–26. [1830–40-es évek]
- Boek H.: Ludwig Börne és a júliusi királyság Franciaországban. ZG 1961. 6. sz. 1278–1297. [1830–1832.]
- Trubner G.: A német republikánus J. Ph. Becker a demokratikus célok egyik előharcosa Svájcban. IRSH VI/2. (1951) 256–276. [1838–1848.]
- Winter E.: Egy jelentős megbeszélés I. Miklós cár és Metternich között 1846 újev napján. ZG 1961. 8. sz. 1861–1870.
- Schmidt W.: A Kommunista Szövetsége és a német munkásgyletek centralizására irányuló kísérletek 1848 április–májusában. ZG 1961. 3. sz. 577–614.
- Hamerow Th. S.: A választások a frankfurti parlamentbe. JMH XXXIII/1. (1961) 15–32. [1848.]
- O’Boyle L.: A demokratikus baloldali Németországban, 1848. JMH XXXIII/4. (1961. dec.) 374–383.
- Klemm V.: Frankfurt/Oder az 1848-as forradalmi évben. WZHU X/4–5. (1961) 542. [Dissz. kiv.]
- Vasilev I. L.: A munkásmozgalom a rajnai tartományban és Vesztfáliában az 1848–1849-es forradalom időszejében. NDVSIN 1961. 4. sz. 185–204.
- Wüthch D.: A német kispolgári materializmus az 1848/49-et követő reakciós években (különös tekintettel L. Büchner természettörténeti materializmusára.) WZHU X/4–5. (1961) 545–546. [Dissz. kiv.]
- Kofalka J.: A német–osztrák kérdés a Szociáldemokrata Párt kezdetiben. Hist III. (1961) 109–158.
- Krause Br.: A németországi Szociáldemokrata Párt állásfoglalása a lengyel kérdésben. (Néhány kritika margójára.) ZPW 1961. 1. sz. 62–70. [19. sz. végétől 1918-ig]
- Novikova G. P.: Az I. Internacionálé bordeaux-i szekciójára a francia–porosz háború és a párizsi kommun idején. NNI 1961. 2. sz. 74–88.
- Liebkecht W.: Beszámoló a németországi munkásmozgalomról. VIK 1961. 2. sz. 4–10. [1865.]
- Rothfels H.: Bismarck a német történeti képben. GWU 1961. 4. sz. 209–220.
- Halperin S. W.: Bismarck és a berlini olasz követ a francia–porosz háború előestéjén. JMH XXXIII/1. (1961) 33–39.
- Kroeger G.: J. Eckardt cikksorozata „Az elzárt tervezet mellett és ellen”, 1870. aug. ZfO 1961. 2. sz. 201–225.

- Beike H., Eochinski H. J.: A párizsi kommun és a német munkásmozgalom. Ein 1961. 3. sz. 446—454.
- Lukaszewicz W.: A munkásmozgalom Danzig vidékén 1870—1904-ben. ZPW 1961. 2. sz. 3—15.
- Schleier H., Seiber G.: Az antiszemitizmus fejlődése és szerepe Németországban, 1871—1914. ZG 1961. 7. sz. 1592—1597.
- Müller H.: Viták az 1874-es birodalmi katonai törvény körül. WZHU X/4—5. (1961) 544—545. [Dissz. kiv.]
- Maskin M. N.: A német gyarmati expanzió Kelet-Afrikában és 19. század nyolcvanas éveiben. NNI 1961. 2. sz. 171—172. [Szemle]
- Nussbaum M.: Togo német gyarmati uralom alatt és a nyugatnémet neokolonializmus. JFW 1961. I. 9—28. [1884—maig.]
- Morozov G. P.: A francia—német válság 1887 április-végén (a Schnebele incidens) és Oroszország álláspontja NDVSIN 1961. 1. sz. 132—145.
- Drechsler H.: Német kísérletek az 1898-ban a portugál gyarmatok ügyében kötött német—angol egyezmény realizására. ZG 1961. 7. sz. 1619—1631.
- Marhl W. H.: Újabb irodalom a német szocialistákról, 1891—1932. JMH XXXIII/3. (1961. szept.) 292—306.
- Rosa Luxemburg levelei Leon Goehles-Tyszkához, 1898. I. Publikálja: F. Tych. ZPW 1961. 3. sz. 128—161.
- Werfel R.: Adam Ciolkosz: „Rosa Luxemburg és az orosz Forradalom” (Párizs, 1961.) c. könyvének margójára. ZPW 1961. 3. sz. 74—80.
- Muth H.: Az ifjúság gondozása és politika. A császárság ifjúsági és belpolitikája. GWU 1961. 10. sz. 597—619. [A 19. század végétől az első világháborúig.]
- Philippi H.: A korona kardinális vagy a nemzet kardinális tisztsege. Porosz és bajor törekvések a kúriánál 1900—1914-ben. HJ 80. (1961) 185—217.
- Wehler H. U.: Lengyelek a Ruhr-vidéken, 1918-ig. SW 1961. 2. sz. 203—235.
- Jerusalimskij A. Sz.: A német imperializmus külpolitikája és diplomáciája a 20. század kezdetén. NNI 1961. 6. sz. 45—60.
- Lötsche H.: Gazdaságtörténeti források az imperializmus korszakából a potsdami német központi levéltárban. JFW 1961. I. 239—283.
- Gottschling E.: Gerhard Anschütz — Adalék a német államjognak az imperializmusban betöltött szerepéhez. WZHU X/1. (1961) 77—91. [Német jogtudós, 1866—1948.]
- Fricke D.: A német imperializmus és az 1907. évi Reichstagválasztások. ZG 1961. 3. sz. 538—576.
- Merényi L.: Karl Liebknecht Magyarországon 1912 őszén. ZG 1961. 2. sz. 434—440.
- Ascher A.: „Radikális” imperialisták a német szociáldemokrácia keretében, 1912—1918. PSQ 1961. 4. sz. 555—575.
- Kriegel A.: A nemzetközi szocializmus 1914. júliusában. Egy nemrég lezajlott vitáról. RH CCXXVI (1961. okt.—dec.) 417—420. [Párizs 1960. aug. 24. „A német szociáldemokrácia és az első világháború.”]
- Jurkiewicz J.: Lengyel levéltári anyag a német—lengyel kapcsolatok történetéhez, 1914—1945. Am 1961. 6. sz. 176—179.
- Petri Fr., Schöller P.: A franc-tireur probléma tisztázásához. 1914. aug. VfZg 1961. 3. sz. 234—248.
- Lehmann H.: Ausztria-Magyarország politikája Belgium iránt az első világháborúban. Adalék a német—osztrák-magyar szövetség történetéhez. HZ 192/1. (1961. febr.) 60—93.
- Michaelis W.: Michaelis birodalmi kancellár és az 1917. évi pápai békeakció. GWU 1961. 7. sz. 418—434.
- Varga V. A.: A német hadsereg visszavonulása 1918 végén Romániából. ZG 1961. 5. sz. 1014—1039.
- Varga V. A.: A német hadsereg visszavonulása Romániából 1918 végén. S 1961. 4. sz. 873—896.
- Rakorszkij M. Je.: Az osztrák—német okkupáció csődjéi Ukrajna déli részén 1918-ban. ISzSzSzR 1961. 2. sz. 135—143.
- Schurabe K.: A német professzorok politikai magatartása az első világháborúban. HZ 193/3. (1961. dec.) 601—634.
- Basler W.: A berlini egyetem politikai szerepe az első imperialista világháborúban, 1914—1918. WZHU X/2—3. (1961) 181—203.
- Hawerane Fr.: Felső-Szilézia Kommunista Pártjának létrejötte. ZPW 1961. 3. sz. 13—37. [1918—1920.]
- Bahne S.: „Luxemburgizmus” és „sztalinizmus” között. A „szélsőbaloldal” a Német KP-ban. VfZg 1961. 4. sz. 359—383. [1920-as évek.]
- Berthold L., stb.: A Német Szocialista Egységpárt (SED) megalakulásának előtörténete. Ein 1961. 4. sz. 543—558. [1920—]
- Orlona M. I.: A sziléziai napszámok sztrájkja 1923-ban. NNI 1961. 4. sz. 78—87.
- Ruge W.: Az 1926. évi berlini egyezmény problematikájához és létrejöttének történetéhez. ZG 1961. 4. sz. 809—848.
- Radant H.: A berlin-treptowi „Sztálin” Elektro-Apparat-Werke előtörténete, 1926—1946. JFW 1961. I. 159—227.
- Galkina A. D.: Németország Kommunista Pártjának harca a parasztságnak az antifasiszta mozgalomban való bevonásáért 1930—1932-ben. NNI 1961. 1. sz. 79—89.
- Blumental Sz. N.: A nyugati hatalmak képviselőinek tárgyalásai Németország újra-felfegyverzéséről 1932-ben. NNI 1961. 2. sz. 111—113.
- Morsey R.: Az 1932. július 20-i „Preussenschlag” történetéhez. VfZg 1961. 4. sz. 430—439.
- „Szabad választás” és monopóliók. A dokumentumot publikálja: H. Radant. ZG 1961. 6. sz. 1321—1322. [1932.]
- Schäfer P.: A berlini egyetem külföldi kapcsolatai 1933—1939 között különös tekintettel a fasiszta külpolitika céljainak való alárendelésére. WZHU X/1. (1961) 13—27.
- Eschenburg Th.: Az egyéniség szerepe a weimari köztársaság válságában: Hindenburg, Brüning, Groener, Schleicher. VfZg 1961. 1. sz. 1—29.
- Brachmann B.: A titkosrendőrség okmányállagai a német munkásosztály ellenállási mozgalomához, 1933—1939. Am 1961. 3. sz. 74—80.
- Kühne H.: A fasiszta német imperializmus gyarmati politikájához, 1933—1939. ZG 1961. 3. sz. 513—537.
- Franciaország a német—lengyel közeledés ellen, 1933—1934. A dokumentumokat publikálja: Zd. Kolodziejczyk. SM 1961. II. sz. 98—104.
- Besson W.: Új irodalom a nemzeti szocializmus történetéhez. VfZg 1961. 3. sz. 314—330.
- Erdmann K. D.: A harmadik birodalom a német történelem összefüggésében. GWU 1961. 7. sz. 405—418.
- Broszat M.: Gondolatok „Hitler második könyvéről”. VfZg 1961. 4. sz. 417—429.
- Müller H.: A nemzeti szocialista világnézet átváltozása jellege. GWU 1961. 6. sz. 337—352.
- Besson W.: A nemzeti szocialista vezető-tiszt (NSFO) történetéhez. (Dokumentáció.) VfZg 1961. 1. sz. 76—116.
- Nolte E.: Egy korai forrás Hitler antiszemitizmusához. HZ 192/3. (1961. jún.) 584—606.
- A birodalmi belügyminisztérium és a zsidótörvények. A dokumentumokat publikálja: W. Strauss. VfZg 1961. 3. sz. 264—313. [A nürnbergi törvények előtt és után.]
- Strobl Fr.: 25 évvel ezelőtt és ma. (Az 1936. júliusi osztrák—német „egyezményhez”) WZ 1961. 7/8. sz. 460—470.
- Sezjakov A. A.: A német imperializmus gazdasági expanziója Romániában 1936—1941-ben. VI 1961. 12. sz. 109—120.
- Bodensieck H.: Egy „barátsági szerződés” terve a német birodalom és Csehszlovákia között 1938-ban. Zfo 1961. 3. sz. 462—476.
- Broszat M.: A szudétanémet szabadsapat. VfZg 1961. 1. sz. 30—49.
- Grünberg K.: Németország Kommunista Pártjának harca a lengyel lakosságért Felső-Sziléziában (1938). ZPW 1961. 1. sz. 109—123.
- Drechsler K.: A Goebbels-minisztérium titkos adóinak bomlasztó munkája Franciaországban 1940. május—júniusban. ZG 1961. 7. sz. 1597—1607.
- Heiber H.: Goebbels és szerkesztői. (Néhány megjegyzés egy új életrajzhoz.) VfZg 1961. 1. sz. 66—75. [Fracnel—Manvell Goebbels életrajzának szarvas-hibái.]
- Jeske R.: A sziléziai lengyel vajdaság annexiója Hitler—Németország által a második világháborúban. ZG 1961. 5. sz. 1072—1093.
- A litván burzsoá nacionalisták és Klajpeda elfoglalása a fasiszta Németország által. A dokumentumokat

- publikálja: I. A. Raugajajte, G. P. Szuvejdzene. IA 1961. 1. sz. 54—65.
- Koen D.: A bolgár népgazdaság kirablása a megszálló német katonaság ellátása céljára a második világháború alatt. IP 1961. 4. sz. 3—40.
- Goutard Cl.: Az Észak-Afrika fenyegető német „veszély” realitása 1940-ben. RHDGM 44. (1961. okt.) 1—20.
- Raubaum J.: A német imperializmus támadási tervai Anglia ellen a második világháborúban. DAp 1961. 10. sz. 1227—1235.
- Tyelegin F. N.: A hitleri Németország katonai-gazdasági felkészülése a Szovjetunió elleni háborúra. NNI 1961. 3. sz. 34—45.
- Basler W.: A felkészülés 1941. jún. 22-re. DAp 1961. 6. sz. 721—729.
- Reynolds P. A.: Hitler háborúja? H 158. (1961. okt.) 212—217. (Taylor A. J. P.: The Origins of the Second World War. c. könyvének kritikája.)
- Paulus G.: A német fasizmus agressziója a Szovjetunió ellen. DAp 1961. 8. sz. 981—983. [Német—szovjet ülésszak Berlinben, 1961. jún. 21.]
- Dobroszycki L., Getter M.: A Gestapo és a lengyel ellenállási mozgalom (A radomi körzet anyaga alapján.) APH IV. (1961) 85—117.
- Német antifasiszta írók levelei a Szovjetunióba, 1941—1943. Publikálja: N. Sz. Iszajev, Sz. V. Turajev. IA 1961. 2. sz. 120—138.
- Bartel W.: A német ellenállási mozgalom és a szövetségesek a második világháború idején. ZG 1961. 5. sz. 993—1013.
- Laschitz H.: Fasizmus és ellenállás — hamisítás és valóság. Hans Rothfels és Walter Hofer nyugatnémet történészek felfogása. ZG 1961. 8. sz. 1847—1860.
- Šnejdarek A.: Az un. német burzsoá ellenállás a hitleri fasizmus ellen az 1944. júl. 20-i merényletig és ennek politikai vezére Karl Goerdeler. ČCH 1961. 6. sz. 807—831.
- Jerusalimskij V. P.: Ünnepi ülés Ernst Thälmann születésének 75. évfordulóján. VAN 1961. 8. sz. 111—112.
- Herber R., stb.: Ernst Thälmann a fogházban. (Születésének 75. évfordulójára.) Ein 1961. 4. sz. 559—571.
- Davidovics D. Sz.: Emlékezések Ernst Thälmannról. NNI 1961. 3. sz. 114—115. [1886—1944].
- Emlékezések Ernst Thälmannról. NNI 1961. 3. sz. 115—123.
- Zsitin P. A.: A fasiszta Blitzkrieg és csődje 1941-ben. NNI 1961. 3. sz. 20—33.
- Burdick Ch.: A léglokesés német repülőgép. RHDGM 44. (1961. okt.) 21—38.
- Gyborin G. A., Zasztavenko G. F., Tyelpuhovszkij V. Sz.: A történelem tanulságai. VIK 1961. 3. sz. 7—24. [A német fasiszták veresége a második világháborúban.]
- Galkin A. A.: A fasiszta Németország vége a nyugat-német történetírásban. NNI 1961. 3. sz. 124—133.
- Irmacher E.: A potsdami szerződés és Berlin négyhatalmi státusza. WZHU X/2—3. (1961) III—IV.
- A Szovjetunió békepolitikája és javaslatai a Németországgal való békekötésre, 1945—1961. A dokumentumokat publikálja: E. Heidmann, H. Köpstein. ZG 1961. 7. sz. 1566—1591.
- Siegfried Th.: A Német Kommunista Párt és a Német Szociáldemokrata Párt közötti akcióegység szerepe az antifasiszta-demokratikus átalakulás és a háború következményeinek leküzdése idején Berlinben, 1945. jún—dec. ZG 1961. 2. sz. 405—433.
- Menzel E.: A bonni alaptörvény „szociális állama”. GWU 1961. 5. sz. 298—313. [1946/47.]
- Radstübner R.: A nyugatnémet Keresztény-demokrata Unió ahlén programjának problematikájához és történeti jelentőségéhez. ZG 1961. 8. sz. 1789—1824. [1947. febr. 1—3.]
- Gelberg L.: A Német Demokratikus Köztársaság jogi helyzete. SM 1961. 8. sz. 5—29.
- Lefranc P.: A Német Demokratikus Köztársaság: problémák és perspektívák. CC 1961. 5. sz. 1009—1020.
- Augustin C., Cziborra H.: A „Freie Deutsche Jugend” szervezeti, mint a német munkásifjúsági mozgalom legnagyobb hagyományainak folytatója. (Az első tudományos konferencia a FDJ történetének kutatására és kiértékelésére.) ZG 1961. 3. sz. 645—647.
- Bednarek H.: A „Szabad Német Ifjúság” (FDGB) történetéhez. ZG 1961. 4. sz. 901—906. [1945—].
- Aust H. W.: Az SPD-vezetés k”politikai koncepciója. DAp 1961. 1. sz. 48—57.
- Horn W.: A munkásosztály harca a Német Szocialista Egységpárt vezetése alatt a szocialista vállalatok rentabilitásának emeléséért 1955-ben és az első öt éves terv sikeres befejezéséért. ZG 1961. 7. sz. 1509—1537.
- Referátumok és hozzászólások „A szocialista termelőüzemek történetéhez” c. munkaértekezleten. JfW 1961. II. 11—193. [A Német TA Törtud. Intézetében Berlinben, 1960. dec. 3—4.-én.]
- Lange A.: A népgazdaság átalakításának problémái a Német Demokratikus Köztársaságban. Ww 1961. 7. sz. 961—977.
- Winkler H. A.: A konzervatív demokrácia. (A szövetségi alkotmányi bíróság pártbetiltási ítéletét mai perspektívában.) GWU 1961. 7. sz. 435—444.
- Hemberger H., Maurischat G.: A leszerelés gazdasági problémái Nyugat-Németországban. Ww 1961. 5. sz. 648—663.
- Gimbel J.: Mesterséges forradalom Németországban. PSQ 1961. 1. sz. 88—104. [A náciellenítés és új vezető elit kinevelése a NSZK-ban.]
- Bergner D.: A katolicizmus és a jobboldali szocializmus Nyugat-Németországban. VF 1961. 9. sz. 44—52.
- Henry E.: A neofasizmus. MEMO 1961. 6. sz. 51—66. [Fő központja Nyugat-Németországban.]
- Szkvorcov V.: Bonn agrárpolitikájának parasztellenes jellege. MEMO 1961. 4. sz. 115—123.
- Steinberger N.: A „Harmadik Birodalom” és a bonni állam agrárpolitikája közti összefüggésről. Ww 1961. 7. sz. 1026—1039.
- Hauk R.: A neoliberalizmus és a parasztkérdés Nyugat-Németországban. Ww 1961. 7. sz. 1040—1051.
- A nagybirtok és a birtokpolitika Nyugat-Németországban. BDW 1961. 19. sz. 1—24.
- A termelési javak termelésének koncentrációja Nyugat-Németországban. BDW 1961. 2. sz. 5—13.
- A fogyasztási javak termelésének koncentrációja Nyugat-Németországban. BDW 1961. 4. sz. 6—10.
- A tőkekoncentráció Nyugat-Németországban. BDW 1961. 12. sz. 13—15.
- Nyugat-Berlin mint a monopolizáció akkumulációs forrása. BDW 1961. 9. sz. 1—20.
- A nyugat-német vállalkozó-szövetségek struktúrája és politikája. BDW 1961. 5. sz. 1—24.
- A Deutsche Bank — a német finanszoké centruma. BDW 1961. 15. sz. 1—23.
- Fiala E.: Nyugat-német gazdasági pozíciók Ausztriában. Ww 1961. 3. sz. 153—160.
- A nyugat-németországi agresszív monopolcsoportok hatalmát meg kell szüntetni. 2. IG Farben: Ein 1961. 1. sz. 179—192; 3. Siemens, AEG: uo. 3. sz. 501—512; 4. Flick-konzern: 5. sz. 774—800.
- A beruházások Nyugat-Németországban és más kapitalista országokban. BDW 1961. 7. sz. 1—20.
- Zapolszkij E., Nyikolszkij P., Sevcenko N.: A Ruhr szerepe a német militarizmus feltámasztásában. MEMO 1961. 3. sz. 116—125.
- Cigirsko N.: A nyugat-német militarizmus és doktrínája. MEMO 1961. 9. sz. 81—92.
- Grobelnj A.: A nyugat-német revansizmus néhány kérdéséhez. SS 1961. 1. sz. 550—562.
- Alekszandror Ju. N.: Lengyelország, Németország és az Odera—Neisse határ. KzSIzS 31. (1961) 109—117. [Szemle.]
- Karavajeva V. N.: A nyugat-német klerikálisok és a Német Szövetségi Köztársaság atomfegyvere. NNI 1961. 6. sz. 61—74.
- Arzumanyan A.: Európa biztonsága és a Német Szövetségi Köztársaság atomfegyvere. MEMO 1961. 7. sz. 31—44.
- Grabka W.: A Német Szövetségi Köztársaság expanziója és a nyugat-európai integráció problémája. SM 1961. 9. sz. 53—70.
- A gazdaság helyzete Nyugat-Németországban. BDW 1961. 17. sz. 11—20.
- Nyugat-Németország gazdasági helyzete 1961 elején. BDW 1961. 3. sz. 1—24.
- A nyugat-német neokolonizális gazdasági offenzíva. BDW 1961. 23. sz. 1—24.

- A német imperializmus gazdasági háborús előkészületei. BDW 1961. 11. sz. 1—20.
- Domdey K. H.: A reakció és agresszív nyugat-német neokolonizmus gazdasági vonásai. Ww 1961. 3. sz. 357—376.
- Friedländer P.: A német imperializmus a modern kolonializmus rendszerében. Ein 1961. 3. sz. 455—471.
- Tacsalin V.: A Német Szövetségi Köztársaság expanziója a „technikai segítség” árva alatt. MEMO 1961. 1. sz. 132—136.
- Kunz W., Huber G.: A nyugat-német neokolonizmus és az új nemzeti államok iparosítása. Ein 1961. 6. sz. 869—885.
- Prokopczuk F.: A Német Szövetségi Köztársaság expanziója Afrikában. SM 1961. 12. sz. 24—49.
- Bonn kapcsolatai a dél-afrikai fasiszta rezsimmel. BDW 10. sz. 5—9.
- Rommel W.: A Német Szövetségi Köztársaság latin-amerikai expanziójának néhány vonása. SM 1961. 1. sz. 45—58.
- A reakció nyomása a nyugat-német munkásosztályra. BDW 1961. 13. sz. 1—16.
- Reinhold O.: A szocializmus befolyása a nyugat-németországi fejlődésre. Ein 1961. 1. sz. 105—119.
- Polak K.: Szocializmus, imperializmus és a nemzeti kérdés Németországban. Ein 1961. 11/12. sz. 1605—1623.
- Hager K.: Németország Szocialista Egységpártjának megalakítása — a marxizmus—leninizmus történelmi győzelme. Kom 1961. 6. sz. 64—70.
- Dörnberg St.: Németország Szocialista Egységpártjának megalakítása — a legnagyobb esemény a német munkásmozgalom történetében. VIK 1961. 2. sz. 78—96. [15 éves évfordulóra.]
- Matern H.: A Német Szocialista Egységpárt (SED) népünk vezető ereje. ZG 1961. 2. sz. 333—356.
- Grotewohl U.: A Német Szocialista Egységpárt (SED) kiálta a próbát. ZG 1961. 3. sz. 303—332.
- Reinhold O.: A Német Szocialista Egységpárt gazdaságpolitikája és a német nép nemzeti érdekei. Ww 1961. 4. sz. 481—490.
- Viktorov I.: Németország Szociáldemokrata Pártja. MEMO 1961. 8. sz. 134—142.
- Strobl Fr.: Németország Szociáldemokrata Pártjának veszélyes útja. WZ 1961. 1. sz. 37—52.
- Skowroński A.: Lengyelország politikai programja a német kérdésben. SM 1961. 11. sz. 34—51.
- Badia G.: A német probléma új szemlélete. Pensée 97. (1961. máj.—jún.) 27—38.
- Markov W.: Két német állam — kétféle politikai a független ázsiai és afrikai országok irányában. NAA 1961. 5. sz. 67—79.
- Monbouyrin L.: A Német Szövetségi Köztársaság és a Német Demokratikus köztársaság vezetői. CC 1961. 7—8. sz. 1209—1239.
- Kröger H.: Békekötés és nemzetközi jog. Ein 1961. 9. sz. 1330—1353.
1961. aug. 13. és a békekötés. Történeti tapasztalatok és tanulságok. ZG 1961. 7. sz. 1457—1469.
- Rothstein A.: Berlin jelentősége. PA 1961. 9. sz. 18—23.
- Olaszország**
- Dupont A.: In memoriam Federico Chabod, 1960. RH CCXXV. (1961. ápr.—jún.) 261—294.
- Bravetti F.: Nekrológ Federico Chabodról, 1901—1960. Ann 1961. 1. sz. 1—2.
- Albertini R.: In memoriam Federico Chabod, 1901—1960. HZ 192/3. (1961. jún.) 789—790.
- Cipolla C. M.: In memoriam Giuseppe Aleati, 1922—1960. Ann 16/2. (1961. márc.—ápr.) 412—413.
- Cerroni U.: A Szovjetunió történetének tanulmányozása Olaszországban. ISzSzSzR 1961. 1. sz. 188—201.
- Heers J.: Olasz kutatások a középkor történetéről. RH CCXXVI. (1961. okt.—dec.) 433—440.
- Malković Dr.: Trieszt kikötőváros fejlődése és problémája. DDr 1961. 4. sz. 269—278.
- Kotlyarskaja L. A.: Az észak-olaszországi parasztság közösségi szervezetének formái a 9—12. században. SzV XVII. (1960) 116—140.
- Batkin L. M.: A prioratus előkészítése és létrehozása Firenzében. XDVSN 1961. 2. sz. 203—218. [1267—1282].
- Hrochová V.: A thesszaloni zelóták felkelése és az olasz városok. BS 1961. 1. sz. 1—15. [A 14. század 40-es éveit.]
- Dowd D. F.: Lombardia gazdasági terjeszkedése, 1350—1500. Tanulmány a politikai tényezőknek a gazdasági változásokra kifejtett hatásáról. ECHR XXI/2. (1961. jún.) 143—160.
- Tenenti A., Vivanti C.: A velencei gályák útja a 14—16. században. Ann 1961. 1. sz. 83—86. [Az évenkénti utakat feltüntető térképkockákkal.]
- Batkin L. M.: Dino Compagni krónikája avagy Dante Alighieri meséje. SzV XVII. (1960) 374—387. [E. Roon-Bassermann könyvének margójára.]
- Malinowska I.: Bologna város politikai intézményei a 15. században. CzPH 1961. 2. sz. 47—108.
- Cochrane E. W.: Machiavelli: 1940—1960. JMH XXXIII/2. (1961. jún.) 113—136. [A két évtized Machiavelli-irodalmát.]
- Baron H.: Machiavelli: a köztársasági polgár és az „Il principe” szerzője. EHR LXXVI/299. (1961. ápr.) 217—253.
- Kellenbenz H.: A Grimaldiak és a Habsburg ház a 16. század elején. SW XLVIII/1. (1961) 1—17.
- Rothenberg G. E.: Velence és a zengi uszkokok, 1537—1618. JMH XXXIII/2. (1961. jún.) 148—156.
- Lapeyre H.: A bankok és a hitel Olaszországban a 16—18. században. RHMC VIII. (1961. júl.—szept.) 211—226.
- Csikolini L. Sz.: Antonio Francesco Doni társadalmi utópiája. SzV XVII. (1960) 196—224.
- Boyer F.: A politikai élet Itáliában a 18. században. RHD 1961. 4. sz. 351—365.
- Jones G. H.: Angol diplomácia és olasz selyem Lombe korában. BIHR XXXIV/90. (1961. nov.) 184—191 [1717—1739.]
- Tocchini L.: A szolgalmi jogok és a közjavak a Lipót-féle reformban. IGSS 1961. 2. sz. 223—266. [Toszkánai nagyherceg, 18. század 2. fele.]
- Markov W.: A triesti ázsiai kereskedelmi társaság, 1775—1785. IGSS 1961. 1. sz. 3—28.
- Gendebien A. W.: Szardínia és a kereskedelmi kölcsönös-ség, 1819—1838. JMH XXXIII/1. (1961) 40—49.
- Berti G.: Új kutatások Benedetto Mussoliniról. IGSS 1961. 1. sz. 29—53.
- Mechtler P.: Az osztrák vasútpolitika Olaszországban, 1835—1866. MÖS 14. (1961) 171—189.
- Costanza S.: Szicília és az olasz egység. IGSS 1961. 2. sz. 437—442. [Nemzetközi történeteskonferencia Palermóban, 1961. ápr. 15—20.]
- D'Alessandro A.: A luccai ideiglenes kormány és a paraszt mozgalmak. NRS 1961. 1. sz. 140—149. [1860.]
- Di Nola C.: Velence az európai politikában a zürichi békétől (1859. nov.) a bécsi békéig (1867. okt.). NRS 1961. I. sz. 109—139; II. sz. 230—279.
- Soboul A.: A risorgimento és a polgári fejlődés. Pensée 95. (1961. jan.—febr.) 63—73.
- M. K.: Olaszország egyesítése történetének kérdései. NNI 1961. 1. sz. 176—180. [ülésszak Rómában.]
- Maciu V., Bugnariu T.: A Róman és az olasz nép harca a nemzeti egységért. S 1961. 1. sz. 129—150.
- Sabdu I.: Néhány adat Pavel Papp tábornok életéről. Új adatok a román—olasz kapcsolatok történetéből a risorgimento korából. S 1961. 1. sz. 151—157. [Bem seregében és az oroszországi harcokban.]
- Miziano K. F.: G. Garibaldi hadjárata az orosz kortársak értékelésében. NNI 1961. 4. sz. 61—67.
- Nyenler A. H.: N. P. Dymar, az orosz hadsereg ezredese, találkozása G. Garibaldival. ISzSzSzR 1961. 4. sz. 154—156. [1860.]
- Molfese F.: A „rablólivág” délen az egyesülés után. II. Az 1861. évi parasztfelkelés. IGSS 1961. 2. sz. 298—362.
- Halperin S. W.: Bismarck és a berlini olasz követ a francia—porosz háború előestéjén. JMH XXXIII/1. (1961) 33—39.
- Sebastiani L.: Az olaszországi angol konzulok jelentése 1870 és 1876 között. NRS 1961. II. sz. 280—294.
- Rosner J.: A pápai munkásciklikák. WZ 1961. 5. sz. 312—320. [1891, 1931, 1941.]
- Manacorda G.: Giolitti első kormánya, 1892—1893. I. IGSS 1961. 1. sz. 54—99.

- Cafagna L.*: Az iparosodás Olaszországban. Egy „ipari bázis” kialakulása 1896 és 1914 között. IGSS 1961. 3–4. sz. 690–724.
- Jovanović R.*: Az olasz tőke Montenegróba való behatolásának egy külföldi akadémiozója, 1903–1906. IZCG XVIII/3. (1961) 417–442.
- Jahimovic Z. P.*: Az Olasz Szocialista Párt balszárnyának harca az olasz-török háború ellen; 1911–1912. NDVSIN 1961. 4. sz. 167–184.
- Rochat G.*: Az olasz hadsereg 1914 nyarán. NRS 1961. II. sz. 295–348.
- Ragionieri E., l'italiani L.*: Az osztrák szociáldemokrácia és az olasz szocialisták 1914 augusztusában. (W. Ellenbogen beszélgetése B. Mussolinivel és Claudio Treveszel.) IGSS 1961. 1. sz. 100–113.
- Šepić D.*: Istria a békétárgyalás előtt. (Istria olasz megszállása és az istria horvátok 1918-ban.) ZHJA 4. (1961) 349–382.
- Colombo C.*: Dél-Tirol sorsa 1919–1945. DAP 1961. 8. sz. 967–980.
- Longo L.*: Az Olasz Kommunista Párt életének és harcának 40 éve. Kom 1961. 3. sz. 75–87.
- Trofimov K. Sz.*: Az Olasz Kommunista Párt 40. évfordulójára. VI 1961. 5. sz. 153–154. [Tudományos ülésszak Moszkvában. 1961. jan. 20.]
- D'Onofrio E.*: Az olasz népek a békéért, demokráciáért és a szocializmusért vívott harca élén. VIK 1961. 3. sz. 77–93. [Az Olasz Kommunista Párt 40. évfordulójára.]
- Atta A.*: Az Olasz Kommunista Párt 40. évfordulója. CC 1961. 3. sz. 638–649.
- Šelák I.*: 40 évi harc Olaszország szocialista jövőjéért. NM 1961. 2. sz. 212–219.
- Ragionieri E.*: Olaszország és a Szovjetunió megrohanása. ZG 1961. 4. sz. 761–808. [1941. jún. 22.]
- Boesarov I. N.*: Az olasz semlegesség eredete a második világháború elején. NDVSIN 1961. 2. sz. 128–144.
- Caroff*: Az olasz hajóhad a második világháborúban. RHDGM 42. (1961. ápr.) 49–56.
- Ghiron B.*: Olaszország antifasiszta harca és az ellenállási mozgalom. Az olasz irodalom neorealistai fejlődésének és megújulásának okai. WZHU X/2–3. (1961) 205–215.
- Vasziljev G.*: Az Olasz Szocialista Párt. MEMO 1961. 10. sz. 143–148.
- Gelleri P.*: Viték az Olasz Szocialista Pártban. WZ 1961. 5. sz. 326–337.
- Gruppi L.*: Az Olasz Kommunista Párt stratégiája és taktikája a jelenlegi időszakban. VI 1961. 9. sz. 89–102.
- Paletta G. K.*: Az olasz kommunisták harca a demokráciáért és a szocializmusért. NNI 1961. 3. sz. 3–6.
- Holodkovszkij K.*: Az olasz munkásosztály harca a demokráciáért és a szocializmusért. MEMO 1961. 6. sz. 119–123.
- Feiler Th.*: Dél-Tirol mint jogi és állampolitikai probléma. DDr 1961. 1. sz. 12–24.
- Strobl Fr.*: A déltirol fiaskó. WZ 1961. 11. sz. 718–734.
- Fabbrini F.*: A monopolista koncentráció Olaszországban. MEMO 1961. 4. sz. 52–63.
- Eckaus R. S.*: A különbség Észak és Dél között az olasz gazdasági fejlődésben. JEH XX/3. (1961. szept.) 285–317.
- Căndea V.*: A tudományos dokumentáció és a történeti kutatás a Román Népköztársaságban. S 1961. 6. sz. 1533–1544.
- Bugnariu T., Deac A.*: Az Erdély történetével foglalkozó kutatások termékeny folytatása. LC 1961. 7. sz. 32–48. [Cheresteşiu V., stb.: Din istoria Transilvaniei. II. kötetéről.]
- Răduţiu I., Ştefănescu St.*: Hazánk marxista történetének egy kiváló megvalósulása. LC 1961. II. sz. 32–46. [A „Románia története” II. kötetéről, 1961]
- Nyilvános vita a „Románia története” II. kötetéről. S 1961. 1. sz. 159–165. [Bukarest, 1960. nov. 15–17.]
- A „Románia története” III. köt. X. feje. megvitatása. S 1961. 4. sz. 1029–1032.
- Oprescu P.*: Vita a „Románia története” III. köt. „A Regulamentul Organic a román fejedelemségekben” fejezetről. S 1961. 6. sz. 1545–1551.
- A „Románia története” IV. köt. makedóniai megvitatása. S 1961. 5. sz. 1273–1279.
- Popirdă R.*: A Iaşi Al. I. Cuza egyetem 100. évfordulója. SCSII 1961. 1. sz. 171–174.
- Killyen Fr.*: A tudományos intézmények Brassóban. FVL 5. (1961) 221–224.
- Pancratz A.*: A tudományos intézmények Nagyszebenben. FVL 5. (1961) 219–221.
- Georgescu T.*: A Román Munkáspárt KB mellett működő Párttörténeti Intézet munkájáról. VI 1961. 2. sz. 202–205.
- A levéltári tevékenység feladatai a Román Munkáspárt III. kongresszusának fényénél. RA 1961. 1. sz. 3–46.
- Predescu V.*: Levéltári útmutató a levéltári dolgozók számára. RA 1961. 2. sz. 34–42.
- Tatomir V.*: A Földművelésügyi Minisztérium levéltári anyagának felhasználása a párt KB 1961. jún. 30–júl. 1. plenumának határozatai szerint. RA 1961. 2. sz. 3–12.
- Kiss A.*: A bankok államosítása és dokumentumanyaguk bekebelezése az állami levéltári állagokba. RA 1961. 1. sz. 194–207.
- Vasilescu V.*: Az Áll. Közp. Történeti Levéltár állagába felvett új anyag, 1955–1960. RA 1962. 2. sz. 183–196.
- Mărcuş I.*: A kolozsvári állami levéltár a tudomány és a kultúra szolgálatában. RA 1961. 1. sz. 294–309.
- Şerban C.*: A szebeni állami levéltár dokumentumanyagáról. S 1961. 1. sz. 167–168.
- Ungureanu Gh., Sandru D., Săuza I.*: A Iaşi levéltárban a munkás mozgalomra vonatkozó dokumentumanyag. RA 1961. 1. sz. 208–236.
- Ungureanu Gh.*: A dokumentumanyag nyilvántartása és felhasználása az intézményekben és vállalatokban a Iaşi körzetben. RA 1961. 2. sz. 13–33.
- Ungureanu Gh.*: A Iaşi állami levéltár a néphatalom éveiben. RA 1961. 1. sz. 115–128.
- Turcu C.*: A Iaşi Áll. Levéltár állagának gyarapodása 1960–1961-ben. RA 1961. 2. sz. 210–222.
- Cimponeriu E., Constantinescu A.*: Anyaggyűjtő utunk a Magyar Népköztársaságban és a Bolgár Népköztársaságban. S 1961. 1. sz. 168–170.
- A. I.*: A Doftana Múzeum. S 1961. 2. sz. 479–484. [Kommunista, antifasiszta anyag]
- Şerban C.*: A feudális történeti múzeum Brassóban. S 1961. 3. sz. 743–744.
- Duzincherici Gh.*: A szebeni Brukenthal Múzeumba beérkezett új anyagról. RA 1961. 2. sz. 197–209.
- Ş. L.*: A Romániai Kommunista Párt Történeti Múzeuma munkatársainak tanácskozása „A munkásmozgalom bemutatása” témáról. Bucureşti, 1960. dec. 13–16. S 1961. 2. sz. 487–489.
- Ildăşianu V.*: Adalékok a romániai fatemplomok tipológiájának tanulmányozásához. AIIC III. (1960) 27–36.
- Pancratz A.*: Kritikai észrevételek az Erdélyi-szász Szótár etnográfiai részéhez. FVL 4 (1961) 27–42.
- Dundre N., Treiber-Netolitzka L.*: Román, szász és magyar kapcsolatok a néprajz területén. FVL 4. (1961) 47–76.
- Demény L.*: A középkori Románia történetének kutatása a Román Népköztársaságban, 1945–1959. SzV XVIII. (1960) 219–236.
- Rusu M.*: Archeológiai adalékok „castrum Bihar” történetéhez. AIIC III. (1960) 7–25.
- Grigoraş N.*: A moldvai városok földtulajdona a feudális rend idején. SCSII 1961. 2. sz. 213–232.

Románia

- pierski Z.*: Nagy Kázmér egy állítólagos moldvai hadjáratairól, 1359. PH 1961. 1. sz. 147—152.
- Oreskova Sz. F.*: A Havasalföld leigázása az oszmán birodalom által. KSZINA XXX. (1961) 173—182.
- Panaitecu O. P.*: A fejedelmi kincstár. Adalék a feudális korszak pénzügyeinek tanulmányozásához Havasalföldön és Moldvában. S 1961. 1. sz. 49—85. [14—17. század.]
- Göllner C.*: Az erdélyi szász fazekasok kapcsolatai Moldvával, 14—16. század. FVL 4. (1961) 83—88.
- Krandsalov D.*: A román befolyás az Északi és Nyugati Kárpátokban, különösképpen a morva Valachiának nevezett vidéken (Csehszlovákiában). SPHUO II. (1961) 143—190. [15/16. század.]
- Ştefănescu Şt.*: A románok részvétele a grünwaldi csatában. (1410. július 15.) S 1961. 1. sz. 5—22.
- Bogaci Gh.*: Egy kiadatlan dokumentum II. Ştefan, Alexandru cel Bun fia. korából. S 1961. 6. sz. 1503—1505. [1435.]
- Cihodaru C.*: A feudális tulajdon és a parasztság helyzete Moldvában a 15. század második felében. Néhány megjegyzés. SCSII 1961. 1. sz. 31—66.
- Gündisch G.*: A török betörés 1493-ban Szében vidékére. S 1961. 6. sz. 1491—1502.
- Prodan D.*: Világos vár birtokai 1525-ben. AIIC III. (1960) 37—102.
- Huttmann A.*: Johannes Honterus és az orvostudomány. FVL 5. (1961) 169—174.
- Kondrinevitsch J.*: A román uniált egyház. DDr 1961. 3. sz. 186—192.
- Stănić V., Popescu M.*: Kiadatlan havaselvei szláv—román oklevelek a 16. századból. S 1961. 1. sz. 123—127. [1582. 1600.]
- Grigoraş N.*: Moldva fejedelmi tanácsának törvénykezési funkciója a 16. század végén SCSII 1961. 1. sz. 133—144.
- Ionaşcu I.*: Új adatok Radu Vodă Mihnea uralkodásáról Havasalföldön. S 1961. 3. sz. 699—720. [1601—1602.]
- Magyari A.*: A parasztság helyzete. Habsburg-ellenes és antifeudális harcra a 17. század fordulóján Máramaros tartományban. SBBH IV/1. (1961) 35—52.
- Vlad M. D.*: A feudális járadék a havasalföldi telepített falvakban (a 17. század első felében.) S 1961. 5. sz. 1235—1264.
- Cronţ Gh.*: Az 1640. évi góvorai törvénykönyv. S 1961. 5. sz. 1211—1226.
- Papacoste V.*: A felsőoktatás kezdetei Havasalföldön. S 1961. 5. sz. 1139—1167. [Tirgoviste, 1640—50.]
- Şerban C.*: Havasalföld és Moldva városainak harca a feudális elnyomása ellen a 18. században és a 19. század elején. II. S 1961. 3. sz. 623—658.
- Surdu B.*: Erdély társadalmi-gazdasági fejlődése a 18. században a Horea felkelésig. AIIC III. (1960) 103—170.
- Alexandru—Dersca M. M.*: A török alattvalók helyzete Havasalföldön a 18. században. S 1961. 1. sz. 87—113.
- Pascu Şt., Gherman T.*: Csatányi falu urbariuma a 18. század első feléből. AIIC III. (1960) 171—253. [Szolnok-Doboka vm.]
- Papacoste V.*: Nagy Péter két stipendiátusa bucaresti iskolában. S 1961. 1. sz. 115—121. [1705—1707.]
- Panaitecu P. P.*: Szövetségi szerződés Moldva és Oroszország között 1711-ben. (A 250. évfordulóra.) S 1961. 4. sz. 897—917.
- Mehmet M. A.*: Mehmed Rasid krónikája mint a Pruti hadjárat (1711) forrása. S 1961. 4. sz. 919—933.
- Serban C.*: A pruti hadjárat egy korabeli kiadványban (1711). S 1961. 5. sz. 1227—1233.
- Camariano-Cioran A.*: Constantin Mavrocordat konstantinápolyi kiküldötteinak kiadatlan jelentései (1741 aug.—1742. dec.) S 1961. 4. sz. 939—968.
- Georgescu I. A.*: Mihail Fotino „Törvénykönyvének” (1766) egy Iasiiban felfedezett harmadik kézírata. S 1961. 6. sz. 1507—1517.
- Prokopovitsch E.*: A bécsi „Titkos Szövetség” és Basilius Balş bukovinai bojár. SoF XX. (1961) 274—278.
- Prokopovitsch E.*: Horia és Cloşca erdélyi forradalmárok üldözése Bukovinában. SoF XX. (1961) 272—274.
- Bozac I.*: A Horea levéltári anyag. RA 1961 2. sz. 151—178.
- Cîmpeanu C.*: A jobbágyság támadása a nemesek ellen Alsócsóra, Vurpód és Alvinc falvakban az 1784. évi parasztfelkelés idején. AIIC III. (1960) 255—280.
- Danciu M.*: Új adatok a 18. századvégi Erdély elleni török invázió elleni harcról. SBBH IV/1. (1961) 53—63.
- Bozuc I.*: A sóbányák iskolái Erdélyben a 18. század végén. AIIC III. (1960) 281—295.
- Greul F. A.*: Az 1794. évi moldvai „reformról”. ISzSzSZR 1961. 1. sz. 71—80.
- Imre I.*: A Kolozs megyei paraszti faipar kialakulásának történetéhez (1796—1848). SBBH IV/1. (1961) 65—75.
- Vianu A.*: Molnár Piurariu János Moldvában. S 1961. 4. sz. 935—937 [1798. kolozsvári egyet. tanár.]
- Columbeanu S.*: A parasztság feudális kizsákmányolásának jellege a Tudor Vladimirescu felkelését megelőző évtizedekben, 1800—1820. S 1961. 3. sz. 571—589.
- Bunta M.*: Adatok az erdélyi selyemtermelés történetéhez a 19. század első felében. SBBH IV/1. (1961) 77—90.
- Jelavich Ch. és B.*: A Dunai Fejedelemségek és Bulgária orosz protektorátus alatt. JGO 1961. 3. sz. 349—366.
- Szeljah G. N.*: Az 1802. évi orosz—török megállapodás a dunai fejedelemségek ügyében. VI 1961. 12. sz. 195—202.
- Neacşu I. I.*: A Pazvanoglu bandája ellen és az orosz—török háborúban (1806—1812) részvevő olteni lakosság társadalmi összetételéről. S 1961. 5. sz. 1203—1210.
- Teodor P.*: Petru Maior két levele budai tartózkodása idejéről, 1810. AIIC III. (1960) 355—359.
- Iancovici S.*: Új adatok Sava ezredesről. S 1961. 5. sz. 1187—1201. [1813—1821.]
- Opetea A.*: Tudor Vladimirescu vezette felkelés 140. évfordulója. LC 1961. 5. sz. 41—58.
- Adăniloie N.*: Tudor Vladimirescu felkelésének 140. évfordulója. S 1961. 3. sz. 551—570.
- I. S.*: Adatok Tudor Vladimirescuról szovjet tanulmányokban. S 1961. 4. sz. 1045—1048.
- Vianu A.*: Tudor Vladimirescu ismeretlen levele a felkelés megindulásáról. S 1961. 3. sz. 591—594. [1821]
- Ciubotaru I. C.*: Az állami megszervezésének moldvai programja a hetairia után. SCSII 1961. 2. sz. 251—257. [1821—1822.]
- Iancovici S.*: A paraszttömegek harca a feudális kizsákmányolás ellen 1821 után. S 1961. 3. sz. 595—622.
- Boicu L.*: A közlekedési utak megújítására irányuló munkálatok Moldvában orosz igazgatás alatt 1828—1834-ben. SCSII 1961. 1. sz. 105—116.
- Stan A.*: A havaselvei parasztság harcának formái a Szervezeti Szabályzattól az 1848. évi forradalomig. RA 1961. 2. sz. 92—110.
- Mureşan H.*: Az 1847. évi gazdasági válság jelensége a zalatnai uradalomban. AIIC III. (1960) 347—354.
- Florescu G. G.*: N. Bălcescu diplomáciai küldetése Konstantinápolyba 1848 augusztusában. S 1961. 6. sz. 1519—1532.
- Mocioiu N.*: Az 1848-as forradalmi év Braila városában és körzetében. S 1961. 4. sz. 995—1012.
- Binder L.*: Franz Obert és az 1848—1849-es forradalmi évek. FVL 5. (1961) 175—177.
- Popa V.*: Mezőgazdasági szabad szerződések Havasalföldön és Moldvában az 1848 és 1864 közötti időszakban és ezek jelentősége. SBBH IV/1. (1961) 91—100.
- Negrufi—Munteanu E.*: A moldvai parasztság gazdasági romlása a 19. század derekán. Új szempontok. SCSII 1961. 1. sz. 85—104.
- Negrufi—Munteanu E.*: A sírcái mezőgazdasági birtok (Moldva) kereskedelmi kizsákmányolására vonatkozó adatok a 19. század derekáról. SCSII 1961. 2. sz. 233—244.
- Kovács J.*: Az erdélyi parasztság differenciálódásának ütemét meghatározó tényezőkről és a paraszti földbirtok-megosztás kérdéséről a 19. század második felében. SBBH IV/1. (1961) 139—160.
- Boden C.*: A „Junimea Română” társaság forradalmi tevékenysége Párizsban, 1851—1853. S 1961. 5. sz. 1169—1185.
- Kecskés I., Kovács I.*: Hazánk áruforgalmának néhány aspektusa a 19. század 6—7. évtizedében. AIIC III. (1960) 297—314. [Románia 3 tartománya]
- Grigoraş N.*: A iasi képtár történetéből. SCSII 1961. 2. sz. 245—250. [A 19. század közepén.]
- Ciachir N.*: Az orosz—román kapcsolatok a krími háború dunai hadműveletei idején, 1853—54. PA 1961. 2. sz. 77—91.

- Maciu V., Bugnariu T.*: A román és az olasz nép harca a nemzeti egységért. S 1961. 1. sz. 129—150.
- Ojeteu A.*: A román fejedelemségek egyesülése. NNI 1961. 1. sz. 114—124. [1859.]
- Apostol M.*: Iorgu Caragiale-től a ploiești-i nemzeti színházig. RA 1961. 2. sz. 128—150. [1858—1958.]
- Cornea P.*: Vasile Alecsandri világnézete és alkotó tevékenysége. (A költő születésének 140. évfordulójára.) LC 1961. II. sz. 77—88.
- Sabdu I.*: Néhány adat Pavel Papp tábornok életéről. Új adatok a román—olasz kapcsolatok történetéből a risorgimento korából. S 1961. 1. sz. 151—157. [Bem seregében és az olaszországi harcokban.]
- Curteanu V.*: Az ASTRA társaság alapítása és szerepe a román kultúra fejlesztésében, 1861. S 1961. 6. sz. 1439—1466.
- Botezan L.*: Az agrárproblema a parlamenti vitákban Romániában 1862-ben. SBBH IV/1. (1961.) 107—138.
- Porcescu S.*: Mihail Kogălniceanu egy kiadatlan levele. RA 1961. 2. sz. 179—182. [1866]
- Porjeanu A., Iordache A., Cîncea P.*: A párizsi kommun visszhangja a munkássajtóban és szocialista kiadványokban Romániában 1871—1900. TA 1961. 2. sz. 43—76.
- Rafid V., Deac A.*: A román munkásmozgalom harcának forradalmi hagyományai. 1917-ig. AIIPR 1961. 1—2. sz. 50—75.
- A kultúra a munkásmozgalom kibontakozása és a marxizmus elterjedése időszakában Romániában. S 1961. 2. sz. 475—477. [A 19. század vége — 20. eleje.]
- Ivașcu G.*: A „Contemporanul” folyóirat megjelenésének 80. évfordulójára. LC 1961. 7. sz. 62—77.
- Istrate C.*: A jobbágyparasztság differenciálódása Moldva hegyvidékén a 18. század végén és a 19. század elején. SCSi 1961. 1. sz. 117—132.
- Satu E. és I.*: Néhány javaslat Iași város gazdaságának fejlesztésére, 1885. RA 1961. 2. sz. 111—127.
- Vîlcu G. H.*: A galaci „Goetz” Fafeldolgozó-üzem munkásainak sztrájkja, 1892. S 1961. 4. sz. 960—979.
- Popescu D.*: A vasmunkások sztrájkja a Bisztrica völgyében 1906-ban. AIIPR 1961. 3. sz. 95—107.
- Bányai L., Nastovici E.*: A forradalmi irányzat kialakulásának kezdetei a romániai munkásmozgalomban. S 1961. 2. sz. 279—294. [A 19. század végétől, főleg 1917—1921.]
- Lungu Tr., Rușenescu M.*: A romániai parasztság forradalmi akciói 1917—1921 között. S 1961. 2. sz. 295—312.
- Boeraș Fl.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatása országunk munkásmozgalmára, 1917—1921. A dokumentumok szemléje. RA 1961. 1. sz. 74—114.
- Georgescu T., Liveanu V.*: A leninizmus eszméi — a vezetői a kommunista párt létrehozásáért folytatott harcban. AIIPR 1961. 3. sz. 70—83. [1917—1920.]
- Popescu E.*: November 7-e ünnepzése a romániai munkássajtóban, 1917—1944. S 1961. 6. sz. 1467—1489.
- Varga V. A.*: A forradalmi mozgalom fellendülése Romániában 1917—1921-ben. AIIPR 1961. 1—2. sz. 76—101.
- Mocioiu N. I., Dumitrescu E., Anastasiu V.*: Dokumentumok a brailai munkások mozgolódásáról és akcióiról (1917—1944). RA 1961. 1. sz. 164—178.
- Varga V. A.*: A német hadsereg visszavonulása Romániából 1918 végén. S 1961. 4. sz. 873—896.
- Varga V. A.*: A német hadsereg visszavonulása 1918 végén Romániából. ZG 1961. 5. sz. 1014—1039.
- Unc G.*: A romániai munkástömegek szolidaritása Szovjet-Oroszországgal, 1918—1920. AIIPR 1961. 1—2. sz. 102—128.
- Konrátyev V. A.*: I. O. Die-Dicescu román internacionalista. NNI 1961. 3. sz. 109—113. [1893—1935, 1919-től a Szovjetunióban.]
- Șandru D.*: Az 1919—1920. évi sztrájkmozgalom Iașiban és a sztrájk a Iași Tesztúra gyárbán. SCSi 1961. 1. sz. 67—84.
- Jordáky L.*: Az 1920. októberi általános sztrájk Kolozsváron. AIIC III. (1960) 315—346.
- Ionescu E., Ștefănescu L.*: A Romániai Kommunista Párt 40. évfordulóján rendezett ünnepi ülés, S 1961. 4. sz. 1033—1042. [1961. máj. 26.]
- Apostol Gh.*: Románia munkásosztályának harcos előcsapata. (Románia Kommunista Pártjának. 40. évfordulójára.) Kom. 1961. 7. sz. 106—115.
- Serjakov A. A.*: 40 év harca a marxizmus-leninizmus diadalmas zászlója alatt. (A Román Kommunista Párt 40. évfordulójára.) VI 1961. 10. sz. 200—204.
- Constantinescu-Iași P.*: Románia Kommunista Pártjának megalakulása. S 1961. 2. sz. 259—278. [A 40. évfordulóra.]
- Dokumentumok a Romániai Kommunista Párt megalakulásáról. Publikálja: N. Blănă, M. Tălăngescu. AIIPR 1961. 1—2. sz. 25—47.
- Dokumentumok a Romániai Kommunista Párt megalakításáért folytatott harcról és fennállásának első éveiben kifejtett tevékenységéről. Publikálja: I. Neacșu, V. Petrișor. AIIPR 1961. 3. sz. 41—58.
- A Román Munkáspárt 40 éves harca. FVL 5. (1961) 5—32.
- Stoica Gh., Dragne Fl.*: A Romániai Kommunista Párt első kongresszusa, 1921. máj. 8—12. AIIPR 1961. 1—2. sz. 129—159.
- Dumitragu N.*: A forradalmi mozgalom Buzăuban a Román Kommunista Párt megalakításának idején. RA 1961. 1. sz. 129—144.
- Toacă L.*: A Romániai Kommunista Párt tevékenysége a hadsereg sorában, 1921—1944. S 1961. 4. sz. 845—872.
- Bányai L., Gheran E.*: A Romániai Kommunista Párt a román és más nemzetiségek egységfrontjáért a burzsoá-földesúri rendszer ellen. S 1961. 5. sz. 1123—1138.
- Popescu N.*: A Romániai Kommunista Párt a burzsoák és földbirtokosok által a dolgozó tömegek ellen indított terrorral szemben. A „Dealul Spirii” per, 1921—1922. AIIPR 1961. 1—2. sz. 160—185.
- Guzic M.*: A galaci munkások harca a burzsoá-földesúri kizsákmányolás ellen a Román Munkáspárt vezetése alatt, 1921—1944. RA 1961. 1. sz. 145—163.
- Benăder J., Șandru D.*: Románia helyzete a kapitalizmus viszonylagos stabilizálódásának végén. SCSi 1961. 1. sz. 7—30.
- Constantinescu-Iași P., Oprea I. M.*: Az európai diplomácia egy fontos alakja, Nicolae Titulescu. (Születésének 80. évfordulójára.) S 1961. 6. sz. 1409—1437.
- Drăgan N.*: A munkások elszegényedése Dél—Erdély néhány városában 1923—1944 alatt. FVL 5. (1961) 33—86.
- Roșca—Rosen M., Bunea A.*: A Román Kommunista Párt által a vasiparban vezetett sztrájkharc 1923-ban Erdély területén. SBBH IV/1. (1961) 161—179.
- Chiper J.*: A munkások harca a vállalkozók ellen a Romániai Kommunista Párt által vezetett legális sajtó tükrében, 1924—1928. S 1961. 2. sz. 449—473.
- Ștănescu M. C.*: Románia néptömegeinek harca a Kommunista Párt vezetése alatt a békéért és a Szovjetunióval való barátságért, 1928—1931. S 1961. 6. sz. 1383—1407.
- Tutu D., Smarandache Gh.*: Románia Kommunista Pártjának tevékenysége a burzsoá-földesúri hadsereg sorában, 1929—1933. S 1961. 3. sz. 687—698.
- Pută I.*: Az „Industria Sîrmei” üzemek munkásainak harca a kizsákmányolás ellen 1929—1933. Az 1929. évi sztrájk S 1961. 4. sz. 981—993.
- Davice S.*: A Román Kommunista Párt Iașiban 1931—1941 között megjelent illegális és legális sajtója. SCSi 1961. 2. sz. 183—212.
- Vasilechi Gh., Lupu N.*: A vasutasok és közlekmunkások akciója 1933. jan.—febr.-ban az ország fasizálásának feltartóztatására. AIIPR 1961. 3. sz. 59—69.
- Georgescu T.*: A Nemzeti Antifasiszta Bizottság tevékenysége, 1933—1934. S 1961. 2. sz. 323—354.
- Serjakov A. A.*: A német imperializmus gazdasági expanziója Romániában 1936—1941-ben. VI 1961. 12. sz. 109—120.
- Horovitz M.*: A Román Munkáspárt harca a román—szovjet gazdasági kapcsolatok kifejlesztéséért. S 1961. 2. sz. 423—448. [1936—1944—1960.]
- Topalu V.*: Románia Kommunista Pártjának harca a néptömegek alapvető érdekeiért a királyi diktatúra idején, 1938—1940. S 1961. 2. sz. 355—381.
- Stoica C., Mureșan C.*: A burzsoá-földesúri Románia alávetése a hitleri Németországnak 1938—1939-ben. SBBH IV/1. (1961) 181—187.

- Sevcenko F. P.*: Magyarok és románok részvétele az ukrainai partizánmozgalomban a Nagy Honvédő Háború éveiben. NNI 1961. 5. sz. 91—103.
- A román nép nagy nemzeti ünnepe. LC 1961. 8. sz. 3—14. [1944. aug. 23.]
- Apot M. M.*: A Prahova-völgyi néptömegek hozzájárulása a Romániai Kommunista Párt vezetése alatt az 1944. aug. 23-i felkeléshez. RA 1961. 1. sz. 179—193.
- Sandru I.*: A Román Népköztársaság néphadserege megalakulásának történetéhez. S 1961. 2. sz. 383—397. [1944.]
- Tufuș Gh.*: A Romániai Kommunista Párt a polgári demokratikus forradalom végigviteléért és a szocialista forradalomba való átmenetért. S 1961. 2. sz. 399—422.
- Chipurici N., Pertrescu I.*: Az Olténia tartományban a párt vezetéssel megvalósított átalakulások. RA 1961. 1. sz. 236—258. [1944—1960.]
- Weisman S.*: Botosani város mai történetéből. RA 1961. 1. sz. 259—271. [1944—1960.]
- Vianu T.*: A kultúrforradalom Romániában. VIMK 1961. 6. sz. 25—28. [1945—]
- Gerő J.*: Két temesvári üzem államosításának forradalmi tette — fordulat a termelőerők fejlődésében. FVL 5. (1961) 87—122.
- Moldovan L., Furnea I.*: A kézművesszövetkezetek fejlődése a magyar autonóm területen a körzeti kézművesszövetkezeti levéltár anyaga alapján. RA 1961. 1. sz. 272—293.
- Rădulescu I.*: A párt politikájának tudományos jellege. LC 1961. 4. sz. 18—32.
- Joya A.*: A párt és a szocialista kultúra fejlődése. LC 1961. 4. sz. 45—58. [1956—1960.]
- Niculescu P.*: A párt dokumentumai — a Román Munkáspárt által folytatott diadalmas harc tanulmányozásának alapja. RA 1961. 1. sz. 47—73.
- Krylová J.*: Románia a szocializmus építésének új szakaszában. NM 1961. 6. sz. 729—741.
- Rausser V.*: A népgazdaság perspektívái a Román Népköztársaságban. Ww 1961. 1. sz. 96—108.
- Skandináv országok**
- Slaski K.*: A svéd levéltárakban 1959-ben feltárt anyagok a lengyel—svéd tudományos kapcsolatok történetéről. PH 1961. 4. sz. 765—774.
- Böhme Kl.*: Egy dokumentum a könsbergi egyetem történetéből. ZfO 1961. 3. sz. 476—479. [1629, a svédek és Brandenburg közötti szerződés.]
- Peters J.*: A svédek keleti-tengeri uralma és változások az elpomerániai birtokviszonyokban. ZG. 1961. 1. sz. 75—110. [17. század.]
- Zagorszkij V.*: Skandináv együttműködés a gazdaság, a társadalmi jogi problémák és a kultúra területén. VIMK 1961. 4. sz. 80—94. [A 19. század második felétől.]
- Gurevics A. Ja.*: A középkori Norvégia történetének fő problémái a norvég történetírásban. SzV XVIII. (1960) 163—192.
- Górski K.*: A monarchia és arisztokrácia a feudális Dániában. PH 1961. 3. sz. 578—587. [A. E. Christensen könyvének margójára.]
- Spanyolország — Portugália**
- Wolff Ph.*: In memoriam Jaime Vicens y Vives, 1910—1960. Ann 16/4 (1961. júl.—aug.) 835—836.
- Jover J. M.*: A mai spanyol történetírás panorámája. CHM VI/4. (1961) 1023—1038.
- Ponomarjova L. V.*: A szovjet kutatók munkái Spanyolország új- és legújabbkori történetéről. VI 1961. 9. sz. 131—140.
- Carande R.*: Spanyolország gazdaságtörténetének problémájához. IIZ 193/2. (1961. okt.) 360—375.
- Díez del Corral L.*: Spanyolország nemzeti és nemzetfeletti történeti tapasztalata. CHM VI/4. (1961) 919—947.
- Entralgo L. P., Piñero J. M. L.*: A spanyol hozzájárulás a világ tudományához. CHM VI/4. (1961) 948—968.
- Pidal R. M.*: A spanyol irodalom kezdetei a romance irodalom kezdeteivel való kapcsolatában. CHM VI/4. (1961) 752—770.
- Alonso B.*: A spanyol hozzájárulás a modern európa regényíráshoz. CHM VI/4. (1961) 878—897.
- Claveria C.*: Spanyol mitoszok és témák az egyetemes irodalomban. CHM VI/4. (1961) 969—989.
- Znamerovszkaja T. P.*: Velasquez és Francisco de Quevedo. VIMK 1961. 5. sz. 106—117.
- Ferrari E. L.*: Velasquez-től Picasso-ig Jegyzetek a spanyol művészet megértéséhez. CHM VI/4. (1961) 990—1005.
- Vallicrosa J. M. M.*: Arab és zsidó hozzájárulás a spanyol kultúrához. CHM VI/4. (1961) 732—751. [10—12. század.]
- Prat A. V.*: A spanyol színház és kapcsolata az európai színházzal. CHM VI/4. (1961) 898—918.
- Ceñal R. S. J.*: A filozófiai és a humán tudományok a modern korban. CHM VI/4. (1961) 857—877.
- Pericot L.*: Östörténeti civilizáció és művészet az ibériai félszigeten. CHM VI/4. (1961) 677—697.
- Pidal G. M.*: Az Izidorus-kultúra kisugárzása — a mozarabok. CHM VI/4. (1961) 714—731.
- d'Abadal R.*: A karoling uralom Katalóniában. RH CCXXV (1961. ápr. jún.) 319—340.
- Burns R. I.*: Társadalmi mozgalmak a keresztény—muzulmán határvidéken. (A 13. századi Valenciában.) AHR LXVI/2. (1961. jan.) 378—400.
- Frjazinov Sz. V.*: A mezőgazdaság színvonala a kasztíliai falfvokban a 13—14. században. NDVSIN 1961. 2. sz. 185—202.
- Lapeyre H.*: V. Alfonz és bankárai. MA 1961. 1—2. 93—136. [1440-es évek.]
- Luttrell A.*: Az aragoniai korona és a rodosi ispotályos lovagok. EHR 298. (1961. jan.) 1—19.
- Maravall J. A.*: A modern állam kezdetei. CHM VI/4. (1961) 789—808.
- Bennassar B.*: Egy spanyol város élelemellátása a 16. században. Néhány adat Valladolid ellátásáról és fogyasztásáról. Ann 16/4. (1961. júl.—aug.) 728—740.
- Carande R.*: Spanyolország gazdaságtörténetének problémájához. IIZ 193/2. (1961) 369—375. [Klaveren: Spanyolország gazdaságtörténete a 16—17. században. c. könyvhöz.]
- Bennassar B.*: Medina del Campo. Egy város struktúrája Spanyolországban a 16. században. RHES 1961. 4. sz. 474—495.
- Chavun P.*: A kisebbségek és a konjunktúra. A mórok kiűzése 1609-ben. RH CCXXV. (1961. jan.—márc.) 81—98.
- Da Silva J. G.*: Spanyolország a 17. században. I. PH 1961. 4. sz. 691—723.
- Krebs R.*: A spanyol monarchia a 18. században és Latin-Amerika függetlensége. HZ 192/1. (1961. febr.) 17—59.
- Ferry de F.*: Spanyolország franciá követi utasítások a 18. században. RHD 1961. 2. sz. 161—166. [1740—1760-as évek.]
- Dethan G.*: A Franciaország és Spanyolország közötti családi paktum kétszázadik évfordulójára. RHD 1961. 4. sz. 289—293.
- Ivanyickij M. N.*: A spanyol nép hősi harca. (A spanyolországi nemzeti-forradalmi háború megindulásának 25. évfordulójára.) UIZs 1961. 4. sz. 163—164.
- Lisztyer E.*: A spanyolországi nemzeti-forradalmi háború néhány kérdésének meghamisításáról. NNI 1961. 4. sz. 3—17.
- Fischer W.*: A kommunisták a spanyol polgárháborúban. WZ 1961. 7/8. sz. 473—480.
- Sevcenko F. P.*: A „Tarasz Sevcenko” ezred harca a fasizmus ellen Spanyolországban, 1937—1938. UIZs 1961. 1. sz. 101—114.
- Kogan M. M.*: A spanyol gyarmatok Afrikában. NAA 1861. 4. sz. 44—49.
- Hajnicz A.*: Spanyol gyarmati birtokok. SM 1961. 12. sz. 59—66.
- Havanov A. M.*: A portugál kolonializmus Afrikában. NAA 1961. 2. sz. 71—83.
- Odrú L.*: Az angolai események. CC 1961. 5. sz. 1038—1042.
- Prete D.*: A munkásosztály, a Franco rezsim elleni harc vezető ereje. MEMO 1961. 7. sz. 123—127.
- Balaguer L.*: Spanyolország Kommunista Pártja él és harcol. („Spanyolország KP rövid történetének” megjelenéséhez.) NNI 1961. 1. sz. 25—34.
- Marias J.*: A mai Spanyolország a világkultúrában. CHM VI/4. (1961.) 1006—1022.

Szovjetunió

- A mai jor kiemelkedő dokumentumai. VI 1961. 2. sz. 3—13. [A kommunista és munkáspártok képviselőinek moszkvai konferenciája 1960. nov.]
- Poljakov Ju. A., Cserepnin L. V.*: A Szovjetunió történetének kérdései a XI. nemzetközi történetsszakkongresszuson. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 12—27.
- Asszaturova M. I.*: A SztTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. NNI 1961. 1. sz. 172—173. [Moszkva, 1960 okt. 20. — A XI. nemzetközi történetsszakkongresszus eredményeinek megvitatására.]
- Asszaturova M. I.*: A SztTA Történettudományi Osztályának évi közgyűlése. VI 1961. 4. sz. 110—120. [1961. jan. 31.—febr. 2.]
- Nyerupokojev V. I.*: A SztTA Történettudományi Osztályának évi közgyűléséről. ISZSZSZR 1961. 225—226. [1961. jan. 31.—febr. 2.]
- Surbocunij G. P.*: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Történettudományi Osztályának közgyűlése. NNI 1961. 3. sz. 161—162. [1961. jan. 31.—febr. 2.]
- Surbocunij G. P.*: Az SztTA Történettudományi Osztályának közgyűlése. VI 1961. 8. sz. 107—109. [1961. máj. 8.]
- A SztTA 1961. évi közgyűlési beszámolójának megvitatása a Történettudományi Osztályon. VAN 1961. 12. sz. 83—85. [1961. nov. 15—16.]
- Gurdanov V. K.*: A szovjet szociológiai kutatások aktuális problémái. (A Szovjet Szociológiai Társaság II. közgyűlése.) SzE 1961. 4. sz. 180—186. [Moszkva, 1961. febr. 8—9.]
- Farszlov G. A.*: A III. köztársaságközi szimpózium Kelet-európa agrártörténetéről. VI 1961. 3. sz. 135—144.
- Leborcskaja I. V.*: A III. köztársaságközi szimpózium Kelet-európa agrártörténetéről. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 226—230. [Kiev, 1960. szept. 23—29.]
- Zelenin I. Je.*: Konferencia a szovjet parasztságról és a kolhozépítésről a Szovjetunióban. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 237—239. [Moszkva, 1961. ápr. 18—21.]
- Csigirnov G. A.*: Az egyetemi társadalomtudományi tanszkek vezetőinek összoroszági tanácskozása. VI 1961. 6. sz. 145—147. [Moszkvában, 1960 végén.]
- Matvejesuk N. M., Szelja B. I.*: Egyetemenközi konferencia Kijevben. VI 1961. 4. sz. 165—167. [1960 őszén.]
- Gyemihorszkij K. K., stb.*: Tudományos konferencia az urali munkáscsitzly történetéről. VI 1961. 6. sz. 150—153. [Perm, 1960 végén.]
- Polapova L. A., Sacillo K. F.*: Vita az orosz imperializmus katonai jellegéről. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 223—227. [Moszkva, 1961. febr. 24—25.]
- Talevicskaja Z. Ja.*: A szovjet szlavisták koordinációs értekezlete. VIMK 1961. 7. sz. 160—163.
- Guszarova V. G.*: Tudományos ülésszak a baltikumi népek és Oroszország kapcsolatáról. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 230—231. [Tallinban.]
- Ganyjev R. G.*: Tudományos ülésszak Baskiria történetéről. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 221—223. [Ufában.]
- Bem Ju O.*: Az Archeográfiai Bizottság közgyűlése. VI 1961. 12. sz. 121—123. [1961. ápr. 17—18.]
- Malahova I. A.*: A történetsek tanulmányozzák a mai vallási áramlatokat. ISZSZSZR 1961. 2/ sz. 233—235. [Konferencia a tanulmányutak eredményeiről, 1960. dec. 19—20.]
- Bulanze Ju. D.*: Tudományos konferencia Csehszlovákia és a Szovjetunió népeinek testvéri kapcsolatairól a történelem során. VAN 1961. 4. sz. 112. [Prága, 1960. dec. 8—10.]
- Hromszinü G. F.*: A Szovjetunió és az NDK történetsszakkongresszusának VI. ülésszaka. NNI 1961. 2. sz. 184—186.
- Kuznyecova N. A.*: P. T. Arutyunjan, mint az örmény nép történetse. (Rövid tudományos életrajz.) KSZTNA XXX. (1961) 67—74. [1914—1957]
- In memoriam A. I. Baranovics. 1892—1961. VI 1961. 8. sz. 214.
- In memoriam A. I. Baranovics. 1892—1961. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 246.
- Zimn A. I.*: Sz. V. Bahrusin történetssz. alkotó utja. NDVSIN 1961. 2. sz. 117—127. [1882—1930]
- Alekszejev-Popov V. Sz.*: Sz. B. Kan tudományos és pedagógiai tevékenysége. 1896—1960. NDVSIN 1961. 1. sz. 176—183.
- Uljanov Ju. R.*: Nekrológ Je. A. Koszminszkij akadémiusról. 1886—1959. BS 1961. 1. sz. 96—99.
- Nekrológ Sz. I. Kovaljovról. 1885—1960. VI 1961. 1. sz. 214—215.
- Danov Hr.*: Nekrológ Sz. I. Kovaljov professzorról. 1886—1960. IP 1961. 2. sz. 109—110.
- Gorjanov B. T.*: Nekrológ Ny. Sz. Lebegyev bizantinológusról. 1893—1959. BS 1961. 1. sz. 100—101.
- Mahn-Lot M.*: In memoriam Inna Lubimenko, 1879—1959. RH CCXXVI. (1961) 281—283.
- Bank A. V.*: Nekrológ L. A. Maculevics művészettörténészről. 1886—1959. BS 1961. 1. sz. 99—100.
- Nekrológ Joszif Abgarovics Orbeliről. 1887—1961. VI 1961. 4. sz. 215.
- In memoriam B. Je. Stejn, 1892—1961. VI 1961. 7. sz. 212
- Nekrológ B. Je. Stejn professzorról. 1892—1961. NNI 1961. 2. sz. 196.
- In memoriam B. Je. Szirojecskovszkij, 1881—1961. VI 1961. 7. sz. 212—213.
- Szokolszkij L.*: In memoriam B. Je. Szirojecskovszkij, 1881—1961. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 225.
- Nekrológ Sz. I. Volkov történészről. 1919—1960. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 238.
- Orosz középkorászok kiadatlan leveleiből. 19. század 40—50-es évek. Publikálta: Sz. A. Aszinovszkoi. SzV XVII. (1960) 410—421.
- Cibulcskij V. V.*: Törökország kiváló orosz kutatója, P. A. Csihacev. KSZTNA XXX. (1961) 210—219. [1848—1863 között 8 expedíció.]
- Busmakín M. D.*: N. A. Oszokin professzor, az első kazáni középiskortutató. SzV XVII. (1960) 344—348.
- Potacs P. P.*: I. F. Pavlovskij, a Poltava-vidék történész. UIZS 1961. 6. sz. 100—103. [1851—1922.]
- Jacunszkij V. K.*: Nyikolaj Mijalovics Druzsinyin akadémius 75. születésnapjára. VI 1961. 3. sz. 110—111.
- Nyikolaj Mihajlovics Druzsinyin 75. születésnapjára. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 108.
- Druzsinyin N. M.*: A történész emlékezései és gondolatai. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 134—164. [Történésszályájának és módszereinek ismertetése.]
- N. M. Druzsinyin akadémius 75. születésnapjára. IA 1961. 1. sz. 182.
- Jacunszkij V.*: N. M. Druzsinyin 75 éves. IP 1961. 2. sz. 107—108.
- E. B. Genkina 60. születésnapjáról. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 238.
- A. M. Gyeborin akadémius ünneplése. VI 1961. 8. sz. 116—117. [80. születésnapja alkalmából.]
- A. Sz. Jeruzsalmiszkij professzor 60 éves. NNI 1961. 6. sz. 169.
- H. H. Kruusz 70. születésnapjára. IA 1961. 6. sz. 219.
- A. F. Miller 60. születésnapjára. VI 1961. 5. sz. 160—161.
- M. V. Nyecskina akadémius ünneplése. NAV 1961. 5. sz. 104—105. [60. születésnapján.]
- Cserepnin L. V.*: M. V. Nyecskina akadémius. (60. születésnapjára és tudományos, pedagógiai és társadalmi tevékenységének 40. évfordulójára.) VI 1961. 5. sz. 97—101.
- M. V. Nyecskina 60. születésnapja. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 237—238.
- A. A. Novoszelszkij 70. születésnapjára. IA 1961. 6. sz. 218.
- Gulnora J. V.*: Szergej Danyilovics Szkazkin akadémius. (Születésének 70. és pedagógiai tevékenységének 45. évfordulóján.) VI 1961. 1. sz. 116—120.
- Trajnina G. I.*: Sz. D. Szkazkin akadémius 70 éves. NNI 1961. 1. sz. 181.
- Sz. D. Szkazkin tudományos és pedagógiai tevékenysége. SzV XVII. (1960) 5—18.
- Sz. D. Szkazkin akadémius művei, 1918—1960. SzV XVII. (1960) 19—30.
- Sz. D. Szkazkin. PIS 1961. 1. sz. 117—119. [70. születésnapjára.]
- Wielgosz Zb.*: Sz. D. Szkazkin akadémius 70. születésnapja. KH 1961. 3. sz. 836—838.
- Vlagyimirov B. A., Mitrofanov I. I.*: A nép jólétéről való gondoskodás — az SZKP tevékenységének legfőbb törvénye. VIK 1961. 6. sz. 90—108.
- Maurer I. G.*: Az SZKP tapasztalata — a nemzetközi kommunista és munkásmozgalom közös tulajdona. VI 1961. 11. sz. 9—17.
- Szidorov A. I., Fedoszejev Sz. I.*: A pártépítés lenini elveinek fejlődése az SZKP szervezeti szabályzatában. VIK 1961. 6. sz. 41—56.
- A Szovjetunió Kommunista Pártjának programtervezete Kom 1961. 1. sz. 3—81.

- Az SzKP XXII. kongresszusa. ZG 1961. 8. sz. 1721—1734.
- Az SzKP XXII. kongresszusa — a kommunizmus építőinek kongresszusa. VI 1961. 11. sz. 3—8.
- Visszhangok az SzKP új programjáról. Ju. Zsugzda, P. Constantinescu-Jagi, Molnár Erik, stb. NNI 1961. 6. sz. 3—8.
- Az SzKP XXII. kongresszusának anyaga. CC 1961. 12. sz. 1—672.
- Sulga I. V., Jurcsuk V. I.: Ukrajna pártszervezetei a XXI. pártkongresszus határozatainak megvalósításáért. UZS 1961. 5. sz. 11—20.
- Keldisev M. V.: Az SzKP XXII. kongresszusa és a SzTA feladatai. VAN 1961. 12. sz. 7—34.
- Zsukov Je. M.: Az SzKP XXII. kongresszusa és a szovjet történészek feladatai. VI 1961. 12. sz. 3—13.
- Najgyonov M. Je.: A szovjet történettudomány a XXII. kongresszus küszöbén. VI 1961. 10. sz. 3—24.
- Goltikov G. N.: A történettudomány élvonalában. VI 1961. 11. sz. 18—42. [A szovjet történettudomány eredményei és feladatai.]
- A Szovjetunió történetének tanulmányozása a XX. és XXII. pártkongresszus között. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 3—31.
- Koval M. K.: A szovjet társadalom történetének tanulmányozása Ukrajnában a XXI. pártkongresszus után. UZS 1961. 5. sz. 132—136.
- Mszarunadze V. P.: Gruzia Kommunista Pártja ideológiai munkájának néhány kérdése. VIK 1961. 2. sz. 28—42. [A XXI. kongresszus után.]
- Kultisev Sz. Sz.: Emeljük a párttörténeti kiadványok tudományos színvonalát. VIK 1961. 2. sz. 181—187.
- A történettudomány a nemzeti köztársaságokban a XX. kongresszus után. (Az Örmény, Kirgiz, Tadzsik, Eszt, Kabard-Balkár köztársaságokban.) ISZSZSZR 1961. 5. sz. 226—236.
- A XXII. Kongresszus és a szovjet filozófia feladatai. VF 1961. 11. sz. 3—15.
- Cogniot G.: A XXII. kongresszus és a kultúra. Pensée 100. (1961. nov.—dec.) 7—17.
- Az SzKP XXII. kongresszusa és a szovjet társadalom története tanulmányozásának feladatai. IZ 70. (1961) 3—10.
- Kim M. P., Fagyejev A. V.: A hazai történet fő problémáiról. VI 1961. 2. sz. 14—53.
- Heszín Sz. Sz.: A szovjet hatalom első éveit történetírásának néhány kérdése. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 103—115.
- Danyilov V. P., Jakubovszkaja Sz. I.: A szovjet társadalom történetének forráskutatása és tanulmányozása. VI 1961. 5. sz. 3—23.
- Berhin I. B.: Az újkori gazdaságpolitika történetírásának néhány kérdése a Szovjetunióban. VI 1961. 3. sz. 28—44.
- Leonov M. F., Hmilov P. N.: Az SzKP történetének periodizációjáról. VIK 1961. 2. sz. 143—148.
- Roszorszkij Sz. N.: Lehet-e racionalizálni a történész munkáját? VI 1961. 10. sz. 213—215.
- Nyecsikina M., Poljakov Ju., Cserepnin L.: A szovjet történettudomány történetének néhány kérdése. Kom 1961. 9. sz. 58—70.
- Najgyonov M. Je.: A szovjet történettudomány periodizációjának problémái. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 81—96.
- Luckij Je. A.: A szovjet történettudomány periodizációjának fő elvei. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 102—115.
- Jefremenkov N. V.: A szovjet történettudomány periodizálásának néhány kérdése. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 98—102.
- Sapiro A. L.: Néhány megjegyzés a szovjet történettudomány történetének periodizációjához. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 81—102.
- Tagirov R. S.: A szovjet történettudomány és a világ történettudományának kapcsolata — néhány megjegyzés. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 128—132. [A szovjet történettudomány fejlődésének periodizálásával kapcsolatban.]
- Merpert N. Ja., Seloe D. B.: Az archeológia és a történettudomány. VI 1961. 12. sz. 63—85.
- Alekszandrov V. A., Merpert N. Ja.: A SzTA Történettudományi Osztályának ülésszaka az 1960. évi ásatásokról. VI 1961. 9. sz. 118—125.
- Pom Ju. O.: A SzTA Történettud. Osztálya Archeográfiai Bizottságának munkájáról. VI 1961. 9. sz. 125—130.
- Ivnyickij N. A., Csugajev D. A.: A szovjet archeográfia fejlődése a XX. és XXII. kongresszus között. IA 1961. 5. sz. 179—193.
- Obieskin G. D.: A marxista-leninista elmélet propagálásának fontos központja. VI 1961. 6. sz. 3—12. [Az IMEL alapításának 40. évfordulójára.]
- Bjelov G. A.: Az állami levéltárak a XXII. pártkongresszus előestéjén. IA 1961. 5. sz. 193—204.
- Matkovszkij N. V.: A pártlevéltárak felkészülése az SzKP XXII. kongresszusára. IA 1961. 3. sz. 225—233.
- Lihacsev D. Sz.: Irodalmi emlékek és történeti források hamisításának kérdéséhez. IA 1961. 6. sz. 145—150.
- Avtokratov V. N.: Elveszett levéltári állagok tartalmának helyreállításához vezető utak. (A Katonai Prikaz anyagának alapján.) IA 1961. 6. sz. 150—165.
- Krivosein L. N.: Levéltári dokumentumok felhasználása a kommunista nevelésre. IA 1961. 6. sz. 165—169.
- Gubenko M. P., Kuropatov V. H.: Az OSZSZSZK Tervhivatala elnökségének jegyzőkönyvei mint a népgazdaság történetének forrásai. IA 1961. 6. sz. 170—177.
- Rozskova M. K.: Hogyan gyűjtöm történeti forrásanyagomat. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 166—167.
- Minajeva I. N.: Dokumentumanyag a Szovjetunió történetéről Franciaország levéltáraiban és könyvtári kéziratjaiban. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 216—222.
- Golgyenberg L. A., Meduszenszkaja O. M.: A kartográfiai források kiadásának módszereiről. IA 1961. 4. sz. 193—203.
- Avtokratov M. I.: A dokumentumanyagok katalogizálásának kérdéséhez. IA 1961. 4. sz. 182—193.
- Azbeler Sz. N.: A régi orosz irodalom emlékei Bulgária levéltáraiban. IA 1961. 2. sz. 208—212.
- Bicskova N. V., Vinogradov L. K.: Az IMEL pártarchívumában őrzött állagok kiegészítése. VIK 1961. 3. sz. 164—170.
- Gimpelszon Je. G., Davidovics A. M.: A szovjet-kongresszusok dokumentumai mint a szovjet szövetségi és autonóm köztársaságok történetének forrása. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 97—107.
- Levin M. G.: Az etnográfiai és antropológiai anyag mint történeti forrás. (Az írásbeliség nélküli népek története tanulmányozásának metodológiájához.) SZE 1961. 1. sz. 20—28.
- Tyhomirov M. N.: Országunk kézirat- és könyvkincseinek védelméről és tanulmányozásáról. VI 1961. 3. sz. 62—68.
- Fih B. M.: Az egyetemen folyó történeti oktatásról. VI 1961. 5. sz. 210—211.
- Gukovszkij A. I.: A forrástudomány és a történeti segédtudományok oktatásának állapota az egyetemen. VI 1961. 12. sz. 158—160.
- Muhina R. Sz.: Az újkori történet forrásainak oktatásáról. NNI 1961. 4. sz. 127—132. [A leningrádi egyetemen, a 18—20. század anyagán.]
- Dunajevszkij V. A.: „Az új- és legújabbkori történet forrásai” egyetemi előadásának néhány sajátossága. NNI 1961. 6. sz. 122—124.
- Milyen legyen az új- és legújabbkori történeti tankönyv? (Hozzászólások) NNI 1961. 1. sz. 72—78.
- Milyen legyen az új történeti tankönyv? A vita eredményeihez. NNI 1961. 3. sz. 85—87.
- Nyefedor V. N.: Az egymástól eltérő adatokat ki kell különböztetni [a szovjet történeti tankönyvekből]. VI 1961. 9. sz. 209—213.
- Kinkulkin A. T., Lerner I. Ja.: Új szakasz az iskolai történettanítás fejlődésében. VI 1961. 7. sz. 6—20.
- Szuharjeva Z. V.: Az SzTA Történettudományi Intézetének munkája 1960-ban. NNI 1961. 2. sz. 183—184.
- Zsabolinszkaja Je. A.: Az SzTA Történettudományi Intézete középkeleti osztályának munkája 1959-ben. SzV XVII. (1960) 422—423.
- Georgijev L. N.: Az új és legújabbkori történet tanulmányozása a XX. és XXI. pártkongresszus közötti időben. NNI 1961. 5. sz. 40—51.
- Gyilgenszkij G. G., Marinovics L. P.: Az antik világ történetének tanulmányozása a Szovjetunióban. 1956—1960-ban. VDI 1961. 4. sz. 17—31.
- Bozruk G. V.: Kárpát-Ukrajna történetének megvilágítása az ungvári egyetem történeti fakultásán dolgozó hallgatók diplomamunkáiban. UZS 1961. 1. sz. 119—123.

- Kolomijszenko I. I., Jarosenko A. D.*: Az ukránai párt-történeti intézet tudományos kutató munkája. UIZs 1961. 6. sz. 160—163.
- Az orientalisztikai intézetek munkája a Szovjetunió köztársaságaiban. NAA 1961. 6. sz. 220—223.
- Biron A. K.*: A Lett SzSZK Tudományos Akadémiájának keretében működő történészek 1960. évi munkájáról. VI 1961. 9. sz. 170—173.
- Az 1958-ban a Szovjetunióban megvédett kandidátusi disszertációk jegyzéke. VI 1961. 5. sz. 163—173.
- Az 1959-ben megvédett kandidátusi disszertációk listája. VI 1961. 9. sz. 177—183.
- Bromlej Ju. V.*: A SzTA Történettudományi Osztálya keretében tartozó intézetek tudományos tevékenységének fő eredményei 1960-ban. VI 1961. 3. sz. 112—130.
- Goroszova G. N.*: A SzTA Történettudományi Intézete Németország történetével foglalkozó csoportjának ötvenes munkája. NNI 1961. 1. sz. 175—176. [Megvitatták, 1960. nov. 10.]
- Jerusalimskij A. Sz.*: A SzTA Történettudományi Intézete német történettől foglalkozó csoportjának tevékenysége. ZG 1961. 5. sz. 1103—1105.
- Hrenov I. A.*: Szovjet történészek utazása Jugoszláviába. VI 1961. 5. sz. 159—160.
- A népi demokratikus országok történeleinek tanulmányai a Szovjetunió történetéről. (Szemle). ISZSZSZR 1961. 5. sz. 220—225.
- Ioffe A. Je., Mokin Sz. V.*: A szovjet társadalom története a francia tankönyvirodalom és az enciklopédiák kétszázadában. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 193—210.
- Cerroni U.*: A Szovjetunió történetének tanulmányozása Olaszországban. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 188—201.
- Fjodorov V. A.*: Oroszország történetének megvilágítása az angol és amerikai szlavisztikai folyóiratokban 1959-ben. VI 1961. 4. sz. 172—178. [A Slavonic and East-European Review és The American Slavic and East European Review-ban.]
- Drobiszew V. Z., Igrickij Ju. I.*: A szovnarhozok történetének elferdítése az angol-amerikai burzsoá irodalomban. VI 1961. 3. sz. 182—187.
- Danyilova L. V.*: Az orosz középkor az USA mai történetírásában. VI 1961. 3. sz. 63—91.
- Igrickij Ju. I., Plimak Je. G.*: Rágalmazók nevelője. (Orosz kutatási központ a Harvard egyetemen.) ISZSZSZR 1961. 5. sz. 192—219.
- Holfin H. A.*: A burzsoá történetírás a Szovjetunió és az ázsiai s afrikai országok közötti kapcsolatok néhány kérdéséről. NAA 1961. 5. sz. 140—149.
- Szorkin G. Z.*: A nemzeti-gyarmati kérdés az SzKP programdokumentumaiban. NAA 1961. 5. sz. 89—100.
- Rosenfeld G.*: Új szovjet irodalom az angol—szovjet kapcsolatok történetéhez. ZG 1961. 4. sz. 939—944.
- Joannes V.*: A francia—szovjet barátság és a nemzeti érdek. CC 1961. 9. sz. 1320—1330.
- Kretov F. D.*: A Szovjetunió többkötetes történetének megalkotásához. VI 1961. 2. sz. 54—66.
- Lebeguev N. M.*: Szerkesztőszöveg megbeszélés „A Szovjetunió története a legrégibb időkől napjainkig” sokkötetes kiadvány előkészületeiről. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 217—218.
- Dmitrenko V. P., Orlik O. V.*: „A Szovjetunió története” 11 kötetes monográfiájáról. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 223—225.
- Gjehorin G. A.*: „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története” első kötetének fő problémái. VI 1961. 1. sz. 18—41.
- Epperlein S.*: Új szovjet munkák a fendális orosz parasztság történetéhez. ZG 1961. 3. sz. 712—723.
- „Az emberiség tudományos és kulturális fejlődésének története” c. tervezett kollektív munka tervezetének első része. Az északkeleti társadalom. Összeállította: V. M. Bahta. VIMK 1961. 1. sz. 98—111.
- Gromiko M. M., Szoskin V. L.*: A Szibéria történetéről készülő (öt kötetes) összefoglalás feladatai és jellege. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 213—216. [Értekezlet. 1961. máj. 8—10. Novoszibirszkben.]
- Csasztyakova Je. V.*: A I. Ljzlov orosz történész „Szkita története” c. műve. VIMK 1961. 1. sz. 117—127. [1692. Az ókori Szkita területén élt népek, a tatár-török uralom a déli vidéken.]
- Osztin G. I.*: Katonák emlékezéseinek kiadásai. IA 1961. 3. sz. 255—260.
- Seliszov D. K.*: Új történeti folyóirat. VI 1961. 5. sz. 157—159. [A „Vesznyik Moszkovszkovo Unyiverszietya” mint történeti folyóirat.]
- Krkjasarja Sz. M.*: A városok létrejötte Örményországban, i. e. 2. sz. — i. sz. 3. sz. NDVSIN 1961. 4. sz. 148—166.
- Fjodorov Ja. A.*: A dagesztáni népek etnogenezisének kora szakaszáról. SzE 1961. 1. sz. 102—115. [Az 1. századtól a kazár hódításokig.]
- Charanis P.*: Az örmények a bizánci birodalomban. BS 1961. 2. sz. 196—240. [6—12. század.]
- Fjodorov G. B.*: A Szovjetunió lakossága az 1. évezredben és a 2. évezred elején. SzE 1961. 5. sz. 80—106.
- Novikov Ju. F.*: A szántóvető felszerelés fejlődéstörténete Oroszországban. VIMK 1961. 1. sz. 47—60.
- Polovoj N. Ja.*: Igor első hadjárata Bizánc ellen. (Az orosz és bizánci források összehasonlító elemzése.) VV XVIII. (1961) 85—104. [1941.]
- Polovoj N. Ja.*: Az oroszok hadjáratainak útja Berdaaba és az orosz kazár kapcsolatok 943-ban. VV XX. (1961) 90—105.
- Kicsanov Je. I.*: A tangut Hszi—Hszia állam kultúrája és helye Belső-Ázsia kultúrájában. VIMK 1961. 6. sz. 176—183. [982—1227.]
- Gupuszenko I. M.*: A kievi állam és a Fekete tenger északi partja. UIZs 1961. 6. sz. 51—59.
- Poppé A.*: Az íráshétség és a kultúra a középkori Oroszországban, 10—13. század. Ann 1961. 1. sz. 12—35.
- Widera Br.*: Lengyelország és a kievi állam textilanyagtermelése és behozatala a 10—13. században technológiai kutatások fényében. ZG 1961. 4. sz. 944—948.
- Potylin V. M.*: A régi Oroszország kereskedelmének néhány kérdése a numizmatikai adatok világában. VIMK 1961. 4. sz. 67—79. [10—12. század.]
- Romanova Je. D.*: A szabad paraszt a Russzkaja Pravdában. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 76—90.
- Szmirnov I. I.*: A „holopsg” problémája a bővebb Pravdában. A holop és a feudális birtok. IZ 68. (1961) 238—270.
- Widera Br.*: A politikai kapcsolatok a kievi állam és Németország között a 11. század első felében. WZHU X/1. (1961) 37—45.
- Lozmiánski H.*: Megjegyzések a litván állam keletkezéséhez. (V. T. Pasuto „A litván állam kialakulása” c. könyvének margójára.) PH 1961. 1. sz. 127—146.
- Troickij Sz. M.*: Az orosz rubel történetéből. VI 1961. 1. sz. 59—75. [A 13. századtól maig.]
- Zsigulov A. M.*: Történeti események az orosz népi közmondásokban. VI 1961. 5. sz. 211—217.
- Ribakov B. A.*: Az orosz bilinák történeti szemlélete. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 141—166; 6. sz. 80—96.
- Kargalov V. V.*: A mongol-tatár betörések és Északkelet-Rusz lakosságának átköltözése a 13. század második felében. NDVSIN 1961. 4. sz. 134—147.
- Tyihomirov M. N.*: Andrej Rubljov és kora. VI 1961. 1. sz. 3—17. [1360—1430.]
- Malowist M.*: A balti probléma az újabb portugál történetírásban. PH 1961. 1. sz. 12—22. [Balti—portugál kereskedelmi kapcsolatok a 14—18. században.]
- Szaharov A. M.*: A központosított orosz állami létrejöttének problémája a szovjet történetírásban. VI 1961. 9. sz. 70—88.
- Szaharov A. M.*: A centralizált orosz állam létrejötte. PIS 1961. 4. sz. 21—34.
- Mojszejeva G. N.*: A „nem-nyereszkedők” (nyesztyjazsattel) ideológiájáról. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 88—101. [Az egyházi és kolostori birtok elleni harc a 15—16. század fordulóján.]
- Pohilevics D. I.*: Az agrárviszonyok megváltozása Holm (Chelm) vidékén a 16. században. UZIsz XXII. (1961) 225—264.
- Kalojev B. A.*: Az orosz—caecsen gazdasági és kulturális kapcsolatok történetéből. SzE 1961. 1. sz. 41—53. [A 16. századtól.]
- Ray O. A.*: Az orosz cári katonatiszt. PSQ 1961. 4. sz. 576—592. [16—19. század.]
- Gromiko M. M.*: Orosz—németalföldi kereskedelem a murmanszki parton a 16. században. SZV XVII. (1960) 225—255.
- Kasztanov Sz. M.*: Hogyan tükröződik vissza az adománylevelekben és rendeletekben az orosz állam 16. század első negyedének pénzügyi rendszere. IZ 70. (1961) 251—275.
- Ismeretlen dokumentumok a 16. századból. Publikálja:

- Sz. O. Smidt. IA 1961. 4. sz. 149—158. [1523—1592.]
 A vámréform a 16. század derekán. Az anyagot publikálja A. A. Zimin. IA 1961. 6. sz. 129—133.
 Szkirnyikov R. G.: Rettegéti Iván 1565. évi opricsnyina földreformja. IZ 70. (1961) 223—250.
 Zimin A. A.: A központi államapparátus átalakítása az opricsnyina években. NDVSIN 1961. 4. sz. 117—133.
 Goldberg A. L.: Tudósítások Oroszországról a 16—17. századi nyugateurópai időszak kiadványokban. VI 1961. 7. sz. 204—207.
 Nyemirovskij J. L.: A lvovi levéltárakban őrzött dokumentumanyag Ivan Fjodorov életének és tevékenységének utolsó időszakáról. IA 1961. 4. sz. 229—235. [1579, 1588.]
 Szmirnov I. I.: Új források a gabona oroszországi exportjáról. 16. század vége. VI 1961. 4. sz. 210—214.
 Preobrazsenszkij A. A.: Tyihonov Ju. A.: Az orosz-oroszországi piac létrejöttének kezdeti szakasza (17. század.) A kutatási eredmények. VI 1961. 4. sz. 80—109.
 Ustjugov N. V.: A 17. századi orosz állami adózás alá eső falu társadalmi rétegződésének kérdéséhez. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 60—79.
 Ogričko Z. A.: Az északoroszországi parochiális egyházi birtokok a 17. században. (A feudális földtulajdon elsődleges formáinak kérdéséhez.) ISZSZSZR 1961. 3. sz. 71—80.
 Leitsch W.: Oroszország története Romanov Mihály megválasztásától Pál meggyilkolásáig. 1613—1801. (Kutatási jelentés) JGO 1961. 4. sz. 541—580.
 Csiztyakova J. V.: Antifeudális mozgalom a belgorodi határövidék délnyugati szegélyén levő erdőben, 1648—1650. UIZs 1961. 4. sz. 102—107.
 Rabinovics G. Sz.: Sztaraja Russza sókitermelésének piaca a 17. század második felében. (Az oroszországi piac hatása a helyi piacokra) NDVSIN 1961. 3. sz. 90—106.
 Az orosz államban a 17. század elején lefolyt parasztháborúról. (A vita szemléje.) VI 1961. 5. sz. 102—120.
 Mavrogyn V. F.: A szovjet történeti irodalom a 17—19. századi oroszországi parasztháborúkról. VI 1961. 5. sz. 24—47.
 Buganov V. I., Kucskin V. A.: Új anyagok a 17. századi moszkvai felkelésekről. IA 1961. 144—153. [1682, 1683.]
 Popov M. Ja.: Sz. T. Razin kivégzése és eltemetéseinek helye. VI 1961. 8. sz. 208—212.
 Oseceinszkij V. K.: A dicső jubileum. (A lvovi áll. egyetem megalapításának 300. évfordulója.) UIZs 1961. 6. sz. 155—157.
 Kukanova N. G.: Az őrmény kereskedők szerepe az orosz—iráni kereskedelem fejlesztésében a 17. század utolsó harmadában. KSZINA XXX. (1961) 20—34.
 Koszen M. O.: A XVIII. századi orosz történettudomány történetéből. (V. N. Tatjisev tudományos-szervező tevékenysége.) ISZSZSZR 1961. 3. sz. 160—166. [1686—1750.]
 Autokratov V. N.: Az első komiszár-szervek az orosz reguláris hadseregben (1700—1710). IZ 68. (1961) 163—188.
 Kafengauz B. B.: Puskin I. Péterről. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 150—160.
 Jepifanov P. P.: I. Péter társadalmi-gazdasági politikája. PIS 1961. 6. sz. 28—37.
 Panaitescu P. P.: Szövetségi szerződés Moldva és Oroszország között 1711-ben. (A 250. évfordulója.) S 1961. 4. sz. 897—917.
 Serban C.: A prúti hadjárat egy korabeli kiadványban (1711). S 1961. 5. sz. 1227—1233.
 Foust C. M.: Orosz terjeszkedés keletre a 18. századon keresztül. JEH XXI/4. (1961. dec.) 469—482.
 Gyemidova N. F.: Baskiria igazgatása és az ufai provincia szolgáltatásai a 18. század első harmadában. IZ 68. (1961) 211—237.
 Papacostea V.: Nagy Péter két stipendiatusa bukaresti iskolában. S 1961. 1. sz. 115—121. [1705—1707.]
 Sutoj J. Je.: Az ukrán lakosságnak Mazeppa árulásával kapcsolatban az orosz kormányhoz intézett leveleiből. 1708. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 163—170.
 Lebegyev V. I.: Ismeretlen mozgalmak I. Péter idején, 1722—1724. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 159—162.
 Indoru Jr. I.: Az udvari falu szerepe a 18. század első felében az orosz kereskedelem kialakulásában. IZ 68. (1961) 189—210.
 Confino M.: A vegyes szolgáltatási rendszer az oroszországi magánbirtokon a 18—19. században. Ann 16/6 (1961. nov-dec.) 1066—1095.
 Kirchner W.: Gazdasági kapcsolatok Franciaország és Oroszország között a 18. században. RHES 1961. 2. sz. 158—197.
 Konsztantyinov V. M.: A 18. századi Oroszország a japánok szemével. KSZINA XLIV. (1961) 67—76.
 Karpenko Z. G.: A munkáskáderek képzése Nyugat-Szibéria kohászati iparában (1725—1860). IZ 69. (1961) 222—252.
 Juht A. I.: Oroszország kereskedelme a Kaukázusontullal és Perziával a 18. század második negyedében. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 131—146.
 Andrejev A. I.: Az aleuti szigetek első kutatói. IZ 68. (1961) 289—306. [1741—1766.]
 Figurovskij N. A.: A hazai tudomány dicsőségének hírnöke. VAN 1961. 11. sz. 66—74. [Lomonoszov születésének 250. évfordulója.]
 Beljavsckij M. T.: M. V. Lomonoszov és az orosz történelem. VI 1961. 11. sz. 91—106.
 Bak I.: M. V. Lomonoszov. (Születésének 250. évfordulója.) VE 1961. 11. sz. 115—123.
 Brajescsvskij M. Ju.: M. V. Lomonoszov tanulmányai a régi orosz államtörténetéről. UIZs 1961. 6. sz. 94—99.
 Krasznobajev B. I.: M. V. Lomonoszov mint hazánk története. PIS 1961. 4. sz. 35—42.
 Hoffmann P.: Lomonoszov helye a 18. század orosz történetírásában. ZG 1961. 7. sz. 1554—1565.
 Confino M.: Az orosz magánbirtokok könyvvitele a 18. század második felében. (A szentpétervári „Trudi Volnovo Ekon. Obscs.” anyaga alapján.) RHMC VIII/1. (1961. jan—márc.) 5—34.
 Milov L. V.: Az oroszországi földbér emelkedésének tanulmányozása a 18. század második felében. NDVSIN 1961. 1. sz. 95—114.
 Markina V. A.: A parasztság kizsákmányolásának jellege a Jobb-parti Ukrajnában a 18. század második felében. NDVSIN 1961. 1. sz. 76—94.
 Bukalova V. M.: A kabard parasztkok antifeudális harca a 18. század második felében. VI 1961. 6. sz. 75—84.
 Winter E.: Újabb szovjet munkák Oroszország 18. századi történetéről. (Felvilágosodás.) ZG 1961. 5. sz. 1187—1191.
 Marunja P. Ju.: Parasztmozgalom a Balparti-Ukrajna északi részén a 18. század 40—70-es éveiben. UIZs 1961. 2. sz. 86—89.
 Pavlenko N. I.: Az orosz burzsoázia elnemesezése a 18. században. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 71—87.
 Ruffmann K. H.: Az orosz nemesség mint az európai nemesség speciális típusa. JGO 1961. 2. sz. 161—178. [A 18. század végétől.]
 Kocievskij A. I.: A parasztkok jobbágyorszába hajtása Ukrajna déli részén a 18. század végén és a 19. század elején. UIZs 1961. 2. sz. 75—81.
 Szirorovszkaja N. A.: A Kievvidek parasztságának harca a feudális elnyomás ellen a 18. század végén és a 19. század elején. UIZs 1961. 2. sz. 81—86.
 Szvetlov I. B.: A dekabristák előfutárai. VI 1961. 1. sz. 212—213. [A. M. Kahovszkij köre, 18. század vége.]
 Az első orosz követés Japánban. A. Lakszman naplóját publikálja: A. A. Preobrazsenszkij. IA 1961. 4. sz. 113—148. [1792—1794.]
 Kogan L. A.: A népi szabadgondolkodás Oroszországban a 19. század elején. VIMK 1961. 3. sz. 101—114.
 Sztanyiszlavszkaja A. M.: A görög kérdés Oroszország külpolitikájában a 19. század elején (1798—1807.) IZ 68. (1961) 142—162.
 Kamenskij Z. A.: A külföldi filozófia történetének megvilágítása az orosz felvilágosító irodalomban a 19. század első negyedében. VIMK 1961. 6. sz. 136—150.
 Usakov I. F.: Az urali vaskohászati fejlődése a 19. század első negyedében. NDVSIN 1961. 3. sz. 50—73.
 Grun-Grzimajlo A. G.: A. O. Kornilovics — a levéltári források kutatója és archeográfus. IA 1961. 2. sz. 180—193. [1800—1834.]
 Szeljakh G. N.: Az 1802. évi orosz-török megállapodás a dunai fejedelemségek ügyében. VI 1961. 12. sz. 195—202.
 Karcev A. A.: Oroszország kulturális és gazdasági kapcsolata az arab kelettel a 19. század első felében. KSZINA XLVII. (1961) 30—37.
 Zakirov Sz. Z.: Keleti nyelvű kiadványok Kazánban a 19. század első felében. NAA 1961. 6. sz. 109—111.

- Willame J.: A gazdasági kapcsolatok Poroszország és a varsói hercegség között. WZHU X/1. (1961) 29–36. [1807–1819.]
- Bolhotyinyov N. N., Gyivilkovszkij Sz. I.: Az orosz diplomácia és az 1812–1814. évi angol–amerikai háborút. NNI 1961. 4. sz. 31–45.
- Prosin G. G.: Az 1819. évi vámtarifa. NDVSIN 1961. 4. sz. 102–116.
- Janel Z. K.: A termelőerők fejlődése a livlandi kormányzóság földesúri gazdaságában a 19. század 20–50-es éveiben. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 131–150.
- Boicu L.: A közlekedési utak megjavítására irányuló munkálatok Moldvában orosz igazgatás alatt 1828–1834-ben. SCSI 1961. 1. sz. 105–116.
- Rubinsztein N. L.: A parasztság differenciálódásáról és az un. eredeti felhalmozásról Oroszországban. VI 1961. 8. sz. 61–85.
- Rindzjunszkij P. G.: A kisártermelő ukld Oroszországban a 19. században. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 48–70.
- Csisztozonov A. N.: A „kapitalizmus keletkezése”-vel foglalkozó Tudományos Tanács munkája 1960-ban VI 1961. 8. sz. 109–110.
- Szidorov A. I.: Az orosz kapitalizmus fejlődésének néhány problémája a szovjet történeti irodalomban. VI 1961. 12. sz. 26–62.
- Sztrumilin Sz. G.: Az oroszországi kapitalizmus létrejöttének kérdéséhez. VI 1961. 9. sz. 56–69.
- Kirjanov Ju. I., Potapova L. A.: A kapitalizmus kori oroszországi proletariátus történetével foglalkozó csoport munkája. VI 1961. 8. sz. 171–172.
- Portál R.: Az ipari burzsoázia kezdetei Oroszországban. RHMC VIII/1. (1961. jan–márc.) 35–60.
- Borovoj Sz. Ja.: Oroszország ipari politikája a 19. század 23–50-es éveiben. IZ 69. (1961) 276–290.
- Jacunszkij V.: Az ipari forradalom Oroszországban. IGSS 1961. 3–4. sz. 780–798.
- Szevridov N. Sz.: Városi társadalmi bankok Oroszországban a 19. század első felében. NDVSIN 1961. 2. sz. 84–101.
- Bukspan P. Ja.: A reform-előtti Oroszország selyemfonóiparának történetéből. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 143–150.
- Szmirnov A. F.: A forradalmi körök és szervezetek Belorussziában és Litvániaiban a 19. század 30-as éveiben. IZ 69. (1961) 197–221.
- Lejkina–Szevrszkaja V. P., stb.: Az oroszországi felszabadulási mozgalom első szakasza az 1956–1959-ben kiadott történeti irodalomban. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 167–176.
- Sztyepanov N. N.: A. I. Herzen és a polgári liberalizmus franciaországi ideológusai a 19. század harmincas éveiben. NDVSIN 1961. 3. sz. 48–58.
- Marchand J.: David Urquhart „The Portofolio” című folyóirata. Angol kísérlet fűtök orosz okmányok publikálására. 1835–1845. RHID 1961. 2/ sz. 136–144.
- Wierzchowski M.: Lengyel illegális szervezetek az orosz uralom alatt, 1837–1841. PH. 1961. 1. sz. 23–42.
- Stivrowska W.: Lengyel diákkörök Moszkvában és Péterváron a 19. század negyvenes éveiben. PH 1961. 1. sz. 43–60.
- Szrelszkij V. I.: A szovjet északi népek mozgalmának történetéből. A Vauli Piettomín vezette mozgalomról. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 152–155. [A nyenyec–hanti mozgalom, 1840–1841.]
- Nyijakij V. F.: Kogyinyec orosz diplomata küldetése Bulgáriába az 1841-es nisi felkelés után. NDVSIN 1961. 1. sz. 146–158.
- Cardot M.: Ki a „De la Russie et de la France. Entretiens politiques” szerzője? RHMC VIII/1 (1961. jan–márc.) 61–65. [Párizs, 1842.]
- Bocsarnyikova V. I., P. D. Kiszeljov reformja és az állami parasztok nyugtalanítókodása a toboolszki kormányzóságban 1844-ban. IZ 70. (1961) 285–295.
- Winter E.: Egy jelentős megbeszélés I. Miklós cár és Metternich között 1846 újév napján. ZG 1961. 8. sz. 1861–1870.
- Pantjün I. K.: A pozitívizmus kritikája az orosz materialista filozófiában, a 19. század 40–80-as éveiben. VF 1961. 2. sz. 65–76.
- Polevoj B. P.: A. P. Balaszoglo petravezista Szibériáról. A Távol-Keletről és a Csendes óceánról szóló cikkeinek azonosítása. 1847. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 155–159.
- Krasztin Ja. P.: Az ifjú-lelt mozgalom jellegéről. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 62–70. [A 19. század 50–60-as éveit.]
- Szcerbina V.: V. G. Belinszkij és a jelenkor. (Születésének 150. évfordulójára.) Kom 1961. 8. sz. 58–64.
- V. G. Belinszkij születésének 150. évfordulójára. VAN 1961. 8. sz. 129–132.
- Jakobson L. Je.: Tudományos ülésszak V. G. Belinszkij születésének 150. évfordulójára. VI 1961. 10. sz. 123–124. [Moszkva, 1961. jún. 9.]
- Iovcsuk M. T., Sztyepanov V. I.: V. G. Belinszkij világnézete és ennek mai meghamisítói. VF 1961. 6. sz. 33–46.
- I. M.: A nagy orosz forradalmár-demokrata. (V. G. Belinszkij születésének 150. évfordulójára.) UIZS 1961. 3. sz. 142–143.
- Purolek R.: A forradalmi demokraták és a jelenkor. (V. G. Belinszkij és N. A. Dobroljubov évfordulójára.) NM 1961. 7. sz. 830–839.
- Rudnyickaja Je. L.: N. P. Ogarjov társadalmi kísérletei. VI 1961. 1. sz. 76–85.
- Nazarov A. G.: N. A. Dobroljubov szocialista nézetei. VIMK 1961. 4. sz. 26–43.
- Novicsenko L.: Kortársunk. T. G. Sevensenکو halálának 100. évfordulójára. Kom 1961. 4. sz. 61–67.
- T. G. Sevensenکو halálának 100. évfordulójára. VAN 1961. 6. sz. 106–108. [Ülésszak Moszkvában, márc. 23–24.]
- Marsenko M. I.: T. G. Sevensenکو történeti nézetei. UIZS 1961. 1. sz. 84–94.
- Osztrjanyin F.: T. G. Sevensenکو eszméi hagyatéka és a jelenkor. VF 1961. 3. sz. 39–49.
- Vutkevics T.: Tarasz Sevensenکو és Zygmunt Serakowski. UIZS 1961. 1. sz. 94–101.
- Szabliovszkij Je. Sz.: Csernisevszkij és Sevensenکو forradalmi demokratikus hagyatéka a marxizmus–leninizmus fényénél. UIZS 1961. 3. sz. 39–48.
- Rozental V. N.: Az orosz liberalizmus társadalmi-politikai programja a 19. század ötvenes éveinek derekán. IZ 70. (1961) 197–222.
- Zimin A. A.: V. O. Kijucevszkij történeti nézeteinek kialakulása a 19. század 60-as éveiben. IZ 69. (1961) 178–196.
- Csiachir N.: Az orosz–román kapcsolatok a krími háború dunai hadműveletei idején, 1853–54. RA 1961. 2. sz. 77–91.
- Szlavín G. M.: A Szovjetunió harca a Lengyelországról hozott krími határozatok végrehajtásáért. UZISS XXII. (1961) 3–24.
- Kukuskina M. V.: A földesúri parasztok mozgalma a nagyorosz kormányzóságokban 1856–1860-ban. IZ 68. (1961) 118–141.
- Altman V. V.: Az 1858–1861-es forradalmi helyzet tanulmányozásának forrásbázisa. VI 1961. 1. sz. 169–171.
- Rutman R. E.: A CGIAL-ban őrzött anyagok az Oroszországban a jobbágytság eltörlése előtt kibontakozott munkásmozgalomról. IA 1961. 4. sz. 209–214.
- Az Oroszországban a jobbágytság eltörlése előtt kibontakozott munkásmozgalom krónikája, 1853–1860. IA 1961. 4. sz. 214–223.
- Groniovski K.: Az orosz katonai parancsnokság az 1861. évi varsói tüntetéssel szemben. PH 1961. 4. sz. 724–740.
- Bacsilo I. L., Szmirnov A. F.: Lenin a jobbágyrendszer bukásáról. VIK 1971. 1. sz. 76–87.
- Zajoncskowszkij P. A.: Az 1861. évi reform szovjet történetírásáról. VI 1961. 2. sz. 85–104.
- A jobbágyrendszer bukásának 100. évfordulójára. VAN 1961. 6. sz. 108–109. [Ülés Moszkvában, ápr. 19.]
- Az oroszországi jobbágyrendszer bukásának 100. évfordulójához. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 229–231. [Ülés Moszkvában, márc. 15.]
- Lescsenko N. N.: A jobbágyrendszer eltörlése Oroszországban. UIZS 1961. 1. sz. 71–83.
- Litvak B. G.: Az 1861-es reform realizálásának néhány vitás kérdéséről. IZ 68. (1961) 81–115.
- P. A. Valujev feljegyzése II. Sándornak az 1861. évi reform végrehajtásáról. Publikálja: O. N. Sepeleva. IA 1961. 1. sz. 66–81.
- Olejnyik L. V.: Az egyház néppelens szerepe az 1861-es reform végrehajtásának időszakában. UIZS 1961. 2. sz. 89–95.
- Orszehovszkij I. V.: Az 1861. évi reform végrehajtása a lukjanovi ujdében (nyizsnij-novgorodi kormányzóság). NDVSIN 1961. 2. sz. 73–83.
- Ulascsik N. N.: Mennyi földet kaptak a belorussziai és

- litvániai parasztek a jobbágyrendszer eltörlésekor. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 116—127.
- Krasznikova Je. A.: A parasztteltek változása Kelet-Grúziában az 1864-es reform következtében. NDVSIN 1961. 4. sz. 82—101.
- Ejmontova R. G.: A 1863. évi egyetemi reform. IZ 70. (1961) 163—196.
- Ionova G. I., Szmírnov A. F.: A forradalmi demokráta és a narodnyikok. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 112—149.
- Gurevics H. Sz.: Az I. Internacionálé oroszországi szekciójának eszméi irányáról. VI 1961. 7. sz. 207—211.
- Itjenberg B. Sz.: A párizsi kommun és a 10. század hetvenes éveinek orosz forradalmárai. (A párizsi kommun kikiáltásának 90. évfordulójára.) ISZSZSZR 1961. 2. sz. 155—163.
- Bacsinszkij A. D.: A párizsi kommun és a forradalmi mozgalom Ukrajna déli részén, a 19. század 70-es éveit. UIZs 1961. 2. sz. 45—54.
- Troickij M. A.: Az 1870-es évek forradalmi narodnyikjainak első programjáról. VI 1961. 6. sz. 208—210.
- Itjenberg B. Sz.: A tömeges „nép közű járás” kezdete. IZ 69. (1961) 142—177.
- Kiperman A. Ju.: Narodnyik propaganda az ivanovo-voznyeszenszki munkások között 1874—1875-ben. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 139—143.
- Suszterman Sz. Sz.: A forradalmár hőstette. VI 1961. 11. sz. 210—213. [I. A Hüdjakov 1842—1870 forradalmi tevékenysége.]
- Naumov Je. P.: Ljuben Karavolov, 1837—1879. KSzISz 32. (1961) 130—133. [1959. febr. 3-án ünnepi ülés a Szlavisztikai Intézetben.]
- Klejánkin A. V.: A. I. Zseljabov és a „Narodnaja Volja” munkásszervezete. NDVSIN 1961. 4. sz. 67—81.
- Marx tanainak propagálása az orosz szociáldemokrata munkások között 1878-ban. A dokumentumokat publikálja: G. Sz. Zsujkov. IA 1961. 4. sz. 204—205.
- Gorjakina V. Sz.: A narodnyikok tevékenysége a pétervári munkások között az 1879—1881. évi forradalmi helyzet időszakában. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 128—139.
- Szerbrennyikova V. G.: „Gyelo” című demokratikus folyóirat a társadalmi fellendülés éveiben. (A 19. század hetvenes éveinek vége és nyolcvanas éveinek eleje.) ISZSZSZR 1961. 1. sz. 118—130.
- Gurevics H. Sz.: „A munkások Déloroszországi Szövetsége és az „Orosz munkások Északi Szövetsége” programjainak eszméi forrásai és tendenciái. IZ 70. (1961) 276—284.
- Opalihin F. I.: Hogyan hozta létre Lenin a „Harci szövetség a munkások társaságait” szervezetét. UIZs 1961. 2. sz. 66—74.
- Krikunov V. P.: A munkásmozgalom Oroszországban a 19. század nyolcvanas éveiben. A jekatyerinodari „Szocialista lakatosmihely” NDVSIN 1961. 4. sz. 53—66.
- Temirbajev K. M.: Az SzKP programjának történetéből. PIS 1961. 5. sz. 14—17. [Az 1880-as évektől máig.]
- Arszenyeva Je. V.: A manufaktúráról a gyárra való áttérés a moszkvai kormányzat és pamutiparában, 1860—1870. NDVSIN 1961. 1. sz. 57—75.
- Parasznyjko O. A.: Az ukrán munkásmozgalom történetének forrásai az ipari kapitalizmus korában (a 19. század 60—90-es éveit). UIZs 1961. 3. sz. 109—115.
- Rimlinger G. V.: A munkaerőpiac kiterjedése a kapitalista Oroszországban, 1861—1917. ECHR XXI/2. (1961. jún.) 208—215.
- Vilenszkaja E. Sz.: Termelőszövetkezetek Oroszországban a 19. század hatvanas éveinek közepén. (A moszkvai ismüti szervezet történetéből.) IZ 68. (1961) 51—80.
- Mosse W. E.: A krimi rendszer vége: Anglia, Oroszország és a Fekete tenger semlegessége, 1870—1871. THJ IV/2. (1961) 164—190.
- Ado V. I.: Az 1878. évi berlini kongresszus és Oroszország földesúri-burzsoá közvéleménye. IZ 69. (1961) 101—141.
- Cowling M.: Lytton, az indiai alkirály, a kabinet és az oroszok 1878. aug.—nov. EHR 298. (1961. jan.) 59—79.
- Bouvier J.: A Crédit Lyonnais fiókja a cári Oroszországban és az orosz kölcsonök előtörténete. RIIES 1961. 1. sz. 84—112. [1879.]
- Heilbronner H.: III. Sándor cár és Lorisz-Melikov reformterve. JMH XXXIII/4. (1961. dec.) 384—397. [1881.]
- Scsetyinyina G. I.: Az 1884.  vi egyetemi szabályzat előkészítése. NDVSIN 1961. 1. sz. 44—56.
- Borogyin N. P.: Az oreli kormányzóság földesúri gazdálkodása a 19. század v g en. NDVSIN 1961. 4. sz. 39—52.
- Zajoncskovszkij P. A.: Törvény a zemsztvo f n k kr l, 1889. j l. 12. NDVSIN 1961. 2. sz. 42—72.
- Borzunov V. F.: A munka r a szibéria vasúti fővonalon, 1891—1905. IZ 70. (1961) 147—162.
- Szidorov A. L.: Az ipar str kt r ja Oroszországban a 19. század v g en. IZ 69. (1961) 268—275.
- Von Laue Th. H.: Orosz parasztek gyárban, 1892—1904. J H XXI/1. (1961. márc.) 61—80.
- Szidorov A. L.: Lenin az orosz katonai-feudalis imperializmusról. (A „katonai-feudalis imperializmus” terminus tartalmáról.) ISZSZSZR 1961. 6. sz. 47—70.
- Szmiljanszkaja I. M.: Az orosz—sz r kereskedelmi kapcsolatok történetéből, 1900—1914. KSzINA XLV. (1961) 129—139.
- M. M. Litvinov  s G. I. Okulova-Tyeodorovics em lkezt sei a lenini Iszkr r l. IA 1961. 2. sz. 139—151.
- Novikov P. A.:  jabb adatok a marxista irodalom Oroszországba juttatásáról. UIZs 1961. 2. sz. 61—65. [1901—1905.]
- Sztyepanov V. N.: Iszkra-dokumentumok. VIK 1961. 1. sz. 174—179. [Kiadatlan dokumentumok levéltári szem l je, 1900—1902.]
- Fanhanyen L. O., Manykovszkaja I. L.: Az iszkr s szervezetek illegális kiadványai. VIK 1961. 4. sz. 174—180. [1900—1903.]
- Kreszina L. M.:  j adatok az OSzDMP orjehovo-bogorodszki bizotts g r l, 1901—1903. VIK 1961. 5. sz. 154—157.
- Szorkin A. M.: A Pétervári Tudom nyakad mia nemzet k zi kapcsolatai a bibliográfia területén a 20. század elej en. VIMK 1961. 4. sz. 95—101.
- Spustek I.: Jan Baudouin de Courtenay és a cári cenzúra. PII 1961. 1. sz. 112—126. [Fil logus, 1901-t l pétervári egyet. tanár.]
- Jurcsenko A. T.: A Kommunista Párt programjának kidolgozása Lenin  lt l. UIZs 1961. 2. sz. 3—15.
- Moszkalev M. A.: A bolsevik párt első lenini programja. VIK 1961. 3. sz. 138—149.
- Volin M.: A bolsevik párt első programjának jelentősége. VI 1961. 11. sz. 58—78. [1903., II. kongr.]
- Huvli ek F.: Az OSzDMP első programjának történelmi szerepe. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 84—101.
- Zotov M. A.: Lenin harca a p rt rt az OSzDMP II. kongresszusa után. (1903. aug.—1904. aug.) VIK 1961. 2. sz. 60—77.
- Szerdjuk V. Z.: Az SzKP szervezeti szabályzata fejlődésének történetéből. UIZs 1961. 3. sz. 3—14, 1903—1959.]
- Nyetyeszin Ju. N.: A „Gvozgy”  s „Provokola” sz ndik tusok, 1903—1914. IZ 70. (1961) 113—146.
- Jakusina A. P.: Az OSzDMP külföldi szervezeti bizottságának történetéhez. VIK 1961. 1. sz. 167—174. [1905, 1911—1917.]
- Az OSzDMP külföldi szervezete te kenys g nek történetéből. A dokumentumokat publikálja. K. V. Sahnazarova, A. K. Jakusina. IA 1961. 2. sz. 99—119. [1905, 1912, 1915.]
- Kertman L. Je.: Politikai nézeteltérések Angliában a cári Oroszországhoz való közeledés kérdésében az 1905—1907-es forradalom után. NDVSIN 1961. 1. sz. 115—131.
- Gyerenkovszkij G. M.: Az OSzDMP Volga-medencei hajózási szervezetének történetéhez (1906—1907.) IZ 68. (1961) 271—288.
- Grigorjevics Sz. Sz.: Az orosz—j p n kapcsolat 1906—1907-ben. NDVSIN 1961. 3. sz. 107—123.
- Szokurenko V. F.: Harkov bolsevikj nak harca a pártmunka  tszervezt s rt a reakció támadása közepette, 1907. UIZs 1961. 4. sz. 94—102.
- Pancsenko V. Sz.: A munkásmozgalom a Don mentén 1910—1914 között. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 149—154.
- Sesekina O. N.: A bolsevikoknak a t megek rt vivott harca tapasztalataiból, 1910—1914. UIZs 1961. 4. sz. 87—94.
- Avreh A. Ja.: A nyugati zemsztvo kérdése és Sztolipin cs dj e. IZ 70. (1961) 61—112.
- Csernyenko A. M.: Az első bolsevik iskola. (A longjumeau-i pártiskola 50.  vfordul j ra.) UIZs 1961. 2. sz. 55—61.

- Loginov N. P.*: A „Proszvcsenije” c. bolsevik lap. (Megjelenésének 50. évfordulójára.) VIK 1961. 6. sz. 163—172.
- Katanjan R. P.*: A tbilisi bolsevikok illegális nyomdájáról. VIK 1961. 1. sz. 158—159. [1912.]
- Sacillo K. F.*: Az 1912. május 21-i törvény a hazai hajó-építés ösztönzésére. NDVSIN 1961. 3. sz. 32—47.
- Sacillo K. F.*: A külföldi tőke és Oroszország hadi-tengerészeti programjai az első világháború előestéjén. 69. (1961) 73—100.
- Haritonov V. L.*: Az ukrainai bolsevikok harca a helyi szervezet megalakításáért, 1914—1917. júl. VIK 1961. 1. sz. 111—120.
- A bolsevikok háborúellenes munkája az első világháború éveiben. A dokumentumokat publikálják: A. F. Besszonova, stb. IA 1961. 5. sz. 74—107. [1914—1917.]
- Dzszina I. M.*: Az illegális bolsevik sajtó az első világháború éveiben. VIK 1961. 2. sz. 113—123.
- Tarnoszkij K. N.*: Az orosz állami monopolkapitalizmus az első világháború időszakában a szovjet történetírásban. VI 1961. 7. sz. 33—53.
- Uribesz E.*: A koksz-benzol-ipar Oroszországban az első világháború éveiben. IZ 69. (1961) 46—72.
- Gaponyenko L. Sz., Kabuzan V. M.*: Az 1916—1917-es mezőgazdasági összeírások anyaga mint forrás Oroszország lakossága lélekszámának meghatározásához az Októberi Forradalom küszöbén. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 97—115.
- Lavricsev V. J.*: Az orosz-oroszországi kereskedelmi és ipari szövetség. IZ 70. (1961) 35—60. [1916. márc.]
- Tudarovszjan E. V.*: Lenin az államszövetségről. (Az Október előtti időszak.) VIK 1961. 2. sz. 43—59.
- Gyemesina Je. I., Hmelevszkij K. A.*: A Nagy Októberi Szocialista Forradalom társadalmi-gazdasági előfeltételeinek tanulmányozása a Don mentén és az Észak-Kaukázusban. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 231—233. [Konferencia Rosztovban, 1960. nov. 19—20.]
- Ienyickij N. A.*: A szovjet társadalom történetére vonatkozó dokumentumok publikálásának néhány kérdéséről. IA 1961. 1. sz. 114—119.
- Makszimov G. M.*: A Szovjetunió lakosságának összetétele és alakulása. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 28—48. [A szovjet korszak demográfiája.]
- Sztarcev F. I.*: A Vörös Hadsereg megszervezésére összegyűlt első gyűlés. 1917. ápr. 17. IA 1961. 6. sz. 178—179.
- Volobujev P. V.*: Az Ideiglenes Kormány s a zűrzavar leküzdése a vasúti forgalomban. IZ 69. (1961) 252—267.
- Az Ideiglenes Kormány próbálkozásai a hadsereg újjászervezésére. A dokumentumokat publikálja: D. V. Oznohisin. IA 1961. 4. sz. 88—112. [1917. szept.—okt.]
- Thorez M.*: Éljen a kommunizmus építőinek pártja! CC 1961. 11. sz. 1646—1649. [Az Októberi Forradalom 44. évfordulójára.]
- Gaponyenko L. Sz.*: Az oroszországi ipari proletariátus létszáma Október küszöbén. IA 1961. 5. sz. 158—165. [1916/1917. évi statisztikák.]
- Faszjukov V. Sz.*: Hogyan hamisították meg a francia reformisták az Októberi Forradalom törvényszerűségeit. VI 1961. 6. sz. 155—166.
- Hidojaton G. A.*: A mai angol és amerikai burzsoá irodalom a Nagy Októberi Forradalomról és a polgárháborúról Turkesztánban. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 198—219.
- Csernyavszkij G. I., Duszkalov D.*: Az orosz fehér-emigránsok sorsa Bulgáriában. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 109—117.
- Lenin a szovjet hatalom első hónapjaiban. (Életrajzi krónika.) VIK 1961. 1. sz. 132—143; 2. sz. 124—131.
- Klonov E. V.*: Lenin tevékenységének első napja a népbiztosok tanácsának elnöki posztján. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 116—125. [1917. október 27.]
- Lenin és a kurszki mágneseles anomália. A dokumentumokat publikálja: A. A. Novikova, stb. IA 1961. 2. sz. 30—64.
- Emlékezések Lenin harcostársairól. IA 1961. 5. sz. 166—178. [F. E. Dzerzsinszkijről, G. K. Ordzonikidzeről, A. D. Csurupáról.]
- Lejborov I. P., Skaratan O. I.*: A pétervári ipari munkások összetétele 1917-ben. VI 1961. 1. sz. 42—58.
- Ribakov M. V.*: A Kommunista Párt — a győzelem szervezője a polgárháborúban. VIK 1961. 1. sz. 46—63.
- Gyemidov V. V.*: Bolsevik frakció a moszkvai városi dumában 1917-ben. VIK 1961. 3. sz. 127—137.
- Seserbak V. M.*: A propaganda és agitáció a szovjet hatalom első éveiben. UZS 1961. 1. sz. 11—20.
- Gamreckij Ju. M.*: A munkásmozgalom Ukrajnában 1917-ben a szovjet történetírásban. UZS 1961. 2. sz. 107—116.
- Nyikisov P. P.*: Kirgizia kommunista szovjet hatalom megerősítéséért. VIK 1961. 4. sz. 126—138. [1917. dec—1918. jún.]
- Morozov B. M.*: A bolsevik frakciók megalakítása és szerepük a helyi szovjetek megerősítésében, 1917. nov.—1919. VIK 1961. 4. sz. 64—79.
- Lusin A. G.*: Lenin a szovjetekről, mint a proletárdiktatúra államformájáról. VIK 1961. 3. sz. 40—58.
- Kulicsenko M. I.*: Lenin szerepe a Szovjet-Oroszország és Szovjet-Ukrajna államszövetség létrehozásában és megerősítésében, 1917—1922. VI 1961. 4. sz. 21—40.
- Geraszinjuk V. R.*: A megyei és falusi szovjetek száma 1917—1918-ban. VI 1961. 8. sz. 205—208.
- Korikowskij O. Sz.*: A „Pravda” szerepe a szocialista építés lenini eszméinek megvalósításáért való harcban. (1918. ápr.—1919. márc.) VIK 1961. 6. sz. 137—151.
- Kirsin M. I.*: Az OK(b) P helyi szervezeteinek szervezeti szabályai 1918—1919-ben. VIK 1961. 5. sz. 108—114.
- Bagajev B. F.*: A harc a „baloldali kommunisták” ellen a helyi pártszervezetekben a VII. pártkongresszus előtt. NDVSIN 1961. 1. sz. 28—43.
- Panyibuglaszku V. F.*: A kommunista párt — az ukrainai komuszomul szervezője és vezetője, 1919—1920. UZS 1961. 4. sz. 73—82.
- Nyikolajeva V. P.*: Az OK(b) P KB titkársága anyagának áttekintése, 1918. márc.—1919. márc. VIK 1961. 4. sz. 152—159.
- Sziprin L. M.*: Az OK(b) P KB szibériai irodájának tevékenysége a polgárháború idején. VIK 1961. 2. sz. 97—112.
- Kljucsenko L. I., Nyikolajeva V. P.*: Néhány statisztikai adat a pártszervezetek állapotáról 1918-ban. VIK 1961. 1. sz. 121—131.
- Usztynov V. M.*: Kínai kommunista szervezetek Szovjet-Oroszországban, 1918—1930. VIK 1961. 4. sz. 107—115.
- Abramov P. N.*: A volosztjok zemsztvoi. IZ 69. (1961) 27—45. [1917—1918.]
- Ovszjannikov O. A.*: A szovhoz-építés Ukrajnában a szovjet hatalom első éveiben. UZS 1961. 6. sz. 69—78.
- Mehank Sz. L.*: Az állami kapitalizmus felhasználása a termelőszközök szocialista társadalmiasításának előkészítésében, 1917. vége—1918. jún. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 102—111.
- Drobizsev V. Z.*: Az orosz burzsoázia harca az ipar államosítása ellen 1917—1920-ban. IZ 68. (1961) 28—50.
- Drobizsev V. Z.*: A Szovjetunió munkáosztályának szerepe a szocialista ipari vezetőknek kialakításában, 1917—1936. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 55—75.
- Rusin A. G.*: A Szovjetunió munkáosztálya kultúrális-technikai színvonalának emelkedése 1917—1958 között. Történeti-statisztikai összefoglalás. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 10—24.
- Skaratan O. I.*: A szocialista verseny fő szakaszai a Szovjetunió iparában. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 53—74. [1917—1960.]
- Kumanyev V. A.*: Az analfabetizmus felszámolása a Szovjetunióban. VIMK 1961. 1. sz. 14—29. [1917—1959]
- Seemann K. D.*: Egy proletár kultúrforradalom kísérlete Oroszországban, 1917—1922. JGO 1961. 2. sz. 179—222.
- Gutjanskij Sz. K.*: Harc az oktató-káderekért Ukrajnában, 1919—1920. UZS 1961. 4. sz. 82—87.
- Bulatov A. I.*: Dokumentumok a „Zsenotyelek” munkájáról. Az OK(b) P KB 1919—1925. évi dokumentumainak szemléje. VIK 1961. 2. sz. 173—180.
- Tkacsenko G. G.*: A falusi pártszervezetek kultúrális-nevelő munkája a helyreállítási időszakban. (Kubáni anyag alapján.) NDVSIN 1961. 1. sz. 3—13.
- A szovjet-francia kultúrkapcsolatok fejlődésének történetéből, 1918—1927. Az anyagot publikálja: N. V. Tyimofejeva. IA 1961. 3. sz. 166—177.
- A polgárháború és intervenció szervezőinek iratanyagából. Publikálja: M. P. Kim, stb. IA 1961. 6. sz. 58—117.
- Najgyel M. I.*: Az USA intervenciója a Kaukázusontúlon 1917—1921-ben. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 28—46.

- Baloldali eszer provokáció a Fekete tengeri flottánál 1918 elején. A dokumentumokat publikálja: R. N. Mordvinov, IA 1961. 6. sz. 180—185.
- Rakovszkij M. Je.*: Az osztrák—német okkupáció csődjé Ukrajna déli részén 1918-ban. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 135—143.
- Nyeduh A. A.*: Az ukrainai szegényparasz-t-bizottságok. VIK 1961. 3. sz. 150—156. [1918—1933.]
- Matvejev A. M.*: A külföldi internacionalisták a polgárháború frontjain Belső-Ázsiában, 1918—1920. NNI 1961. 4. sz. 68—77.
- Daskevics Ja. R.*: Az omszki „Proletár” újság a galíciai, internacionalisták nyugat-szibériai tartózkodásáról 1918—1920. UIZs 1961. 1. sz. 132—137.
- Kondratyev V. A.*: I. O. Dic-Dicescu román internacionalista. NNI 1961. 3. sz. 109—113. [1893—1935, 1919-től a Szovjetunióban.]
- Portnov V. P.*: A párt-politikai munka a Vörös Hadseregben 1918—1920-ban. (A Szovjet Hadsereg Közp. Al. Levéltárában őrzött dokumentumok.) VIK 1961. 4. sz. 166—173.
- Nyenanovok A. P.*: A Keleti Front megalakítása és áttérése a tömeges reguláris hadsereg (1918, máj—jún.). NDVSIN 1961. 4. sz. 21—38.
- Nyikolajev V. P., Trifonov I. Ja.*: A központi levéltárakban a Belső-Ázsiában a szovjet hatalom megerősítéséért vívott harcokról szóló dokumentumok szemléje. IA 1961. 1. sz. 131—139.
- Matvejev A. M.*: Külföldi kommunisták Turkesztánban. VIK 1961. 3. sz. 114—126. [1918—1920.]
- A csehszlovák kommunisták forradalmi programadaja a Szibériában fellázadt hadtest katonái között, 1918. A dokumentumokat publikálja: Z. T. Tagarov. IA 1961. 1. sz. 140—143.
- Griskov Ja. G.*: A csehszlovák internacionalisták forradalmi tevékenysége Taganrogbán 1918-ban. VIK 1961. 1. sz. 156—158.
- Unc G.*: A romániai munkástömegek szolidaritása Szovjet-Oroszországgal, 1918—1920. AIIPIR 1961. 1—2. sz. 102—128.
- Az USA egyszerű embereinek harca a Szovjet-Oroszországgal való barátsággért, 1918—1920. A dokumentumokat publikálja: I. M. Krasznov. IA 1961. 4. sz. 19—43.
- Iglickij A. A.*: A Vörös Hadsereg kínai ezredének harci cselekményei a polgárháború idején. VI 1961. 10. sz. 210—213.
- Zikov Je. M., Popov N. A.*: A finn proletárok részvétele a szovjet köztársaság védelmében 1918—1922-ben. NDVSIN 1961. 1. sz. 14—27.
- Adamijev V. I.*: Az orosz menlevelek segítsége az orosz ellenforradalomnak (1919—1920 eleje). NDVSIN 1961. 2. sz. 31—41.
- Sesusz O. I.*: A politikai munka az ukrán front csapatainál. 1919. febr.—ápr. UIZs 1961. 1. sz. 40—50.
- Volkov V. P.*: Harc a szovjet hatalom helyreállításáért és megerősítéséért a Krimben, 1919. UIZs 1961. 1. sz. 51—60.
- Sulzenko-Szkrorov I. Sz.*: Vrangel szétzúzása. UIZs 1961. 1. sz. 124—131. [Emlékezősek.]
- Fürnberg F.*: Az OK(b)P programja teljesítésének nemzetközi jelentősége. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 75—83. [A VIII. kongresszuson, 1919.]
- Csernusz V. U.*: A helyi hatalmi szervek helyreállítása és megerősítése Csernyigov vidékén, 1919. nov.—1920. UIZs 1961. 1. sz. 31—39.
- Jubkin V. P.*: Az élelmiszer-politika megvalósítása Ukrajnában, 1919. dec.—1920. UIZs 1961. 1. sz. 21—30.
- Rejnhberg G. Je., Sapik B. Sz.*: Az amerikai munkások részvétele a szovjet köztársaság népgazdaságának helyreállításában. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 147—151. [1919—1922.]
- Tarle G. Ja.*: Harold Ware—Szovjet-Oroszország barátja. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 122—131. [Amerikai kommunista, aki részt vett a szovjet mezőgazdaság újjászervezésében, 1920—1921.]
- Amerikai munkások „Kuznyec medencei” autonóm kolóniájának szervezete, 1921—1923. A dokumentumokat publikálja: Sz. Sz. Ignatov, V. A. Ljubiseva, IA 1961. 2. sz. 69—98.
- „A Kuznyec-medence autonóm ipari telep” tevékenysége és értékelése a Szovjetunió Munka- és Védelmi Tanácsának dokumentumaiban, 1922—1926. Publikálja: E. B. Genkina. IA 1961. 3. sz. 132—165.
- A külföld dolgozóinak segítsége a szovjet mezőgazdaságnak, 1921—1925. A dokumentumokat publikálja: M. I. Ribinszkij, G. Ja. Tarle. IA 1961. 4. sz. 51—77.
- Ginzburg M. A.*: Az ukrainai szakszervezetek harca az ipar helyreállításáért, 1921—1925. UIZs 1961. 2. sz. 36—44.
- Szvorokin G.*: A szocialista tervezés fejlődése. (A Szovjetunió Állami Terhivatala GOSZPLAN, megalakításának 40. évfordulójára.) VE 1961. 3. sz. 3—16.
- Genkina E. B.*: A Goszplan tevékenysége 1921—1925-ben és harca a tervezés kérdéseiben mutatkozó burzsoá ideológia ellen. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 38—59.
- Gludkov I.*: A tudományos tervezés lenini eszméinek megvalósulása. (A GOELRO terv 40. évfordulójára.) VE 1961. 1. sz. 13—25.
- Nyekraszova I. M., Gaubih B. V.*: Tudományos konferencia a lenini GOELRO-terv 40. évfordulóján. VI 1961. 4. sz. 162—165. [Irkutszk, 1960. dec. 19—21.]
- Sztröjev A. Ja.*: „Lenin” nevét viselő Össz-szövetségi Pionyerszervezet 40 éve. PIS 1961. 3. sz. 22—34.
- Rosal M. G.*: A tatárok nemzeti önrendelkezésének első lépései ről. IA 1961. 2. sz. 152—163. [A Tatár köztársaság létrejöttének kezdetei, 1919—1923.]
- A diadalmas lenini útton. (A kaukázusi szovjet köztársaságok 40. évfordulójára.) SZE 1961. 1. sz. 3—19.
- Zarobjan Ja.*: Az örmény nép nemzeti megújulódása. Kom 1961. 7. sz. 41—47. [A szovjet hatalom 40. évfordulójára Örményországban.]
- Grigorjanc A. K.*: A szovjet hatalom 40. évfordulójára Örményországban. Tudományos ülésszak. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 225—226. [Jerevan, 1960. okt. 25—29.]
- Arutyunjan G. M.*: A Szovjet Tudományos Akadémia és a kaukázusontúli köztársaságok tudományos akadémiáinak közös tudományos ülésszaka. NNI 1961. 1. sz. 171. [Jerevan, 1960. okt. 25—29.—A szovjet uralom és a kommunista párt megteremtésének 40. évfordulójára Örményországban.]
- Mszavanadze V.*: Dícső eredmények, új feladatok. Kom 1961. 7. sz. 34—40. [A szovjet hatalom 40. évfordulójára Grúziában.]
- Szidamonidze U. I.*: A szovjet köztársaságok kaukázusontúli föderációjának történetéhez. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 49—61. [1921—1922.]
- Korovina M. N., Kogan T. F.*: Harc a munkásosztály jólétének megjavításáért, 1921—1925. VI 1961. 9. sz. 42—55.
- „Az aranyvonat”. Az OSzSszK aranykiszletének visszahozatala, 1920. márc.—máj. A dokumentumokat publikálja: A. P. Kladt, V. A. Kondratyev. IA 1961. 1. sz. 20—53.
- Pollák P.*: Az 1921—1925 években a Szovjetunióba történt kivándorlások kérdéséhez. HÖ 1961. 4. sz. 537—553.
- Új Lenin-dokumentumok. Publikálja: E. V. Klopov. stb. IA 1961. 5. sz. 3—23. [1920—1921. a villamosításról — a mezőgazdaság fellelindítéséről.]
- Lenin állami tevékenységének történetéből. A dokumentumokat publikálja: A. P. Trösina. IA 1961. 5. sz. 24—73. [Rendelkezései a Népbiztosok Tanácsáról, 1920. dec. 15—1923. jan. 13.]
- Gak A. M.*: Lenin részvétele a földrajzi atlasz előkészítésében. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 131—135. [1920—1922.]
- Lenin kérdései Szovjet-Oroszország nemzetközi helyzetéről és G. V. Csicserin válaszai, 1921. A dokumentumokat publikálja: L. M. Drobizseva. stb. IA 1961. 2. sz. 65—68.
- Veszalina M. Sz.*: V. I. Lenin és a helyi gazdasági értekezletek 1921-ben. VIK 1961. 6. sz. 125—136.
- Zavrijev D. Sz.*: Sz. M. Kirov a szovjet teljhatalmú megbízott posztján a menesvik Grúziában. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 143—149. [1920. jún.—dec.]
- A helyi gazdasági értekezletek munkatapasztalatainak szervezéséről és általánosításáról. (A Népbiztosok Tanácsa ügyvezetőségének beszámolója Leninnek 1921—1922-ben.) A dokumentumokat publikálja: M. Sz. Veszalina, L. M. Drobizseva. IA 1961. 3. sz. 55—75.
- Konovajluk O. I.*: A kolhozépítés kezdeti szakasza a Kubán-vidéken, 1920—1921 első fele. UIZs 1961. 5. sz. 78—87.

- A termelési sejtek létrejötte és tevékenysége a Dnyec-medencében és az Uralban 1921—1925. A dokumentumokat publikálja: D. D. Golovanov, V. P. Ivanov. IA 1961. 6. sz. 118—128.
- Dahlejtger G. F.*: A kazah aulban 1921—1928-ban végbement társadalmi-gazdasági átalakulások jellegéről. ISZSZSZR 1961. 6. sz. 13—37.
- Tolubekov Sz. Je.*: stb.: A nomád és félnomád kazah aulok szocialista átalakítása. NAA 1961. 5. sz. 114—123. [20—30-as évek.]
- Siskin V. A.*: Csehszlovákia munkásosztályának proletárszolidaritása a Szovjetunió dolgozóival, 1921—1925. NNI 1961. 5. sz. 104—114.
- Gyerevaskin N. F.*: A szovhozok segítsége a dolgozó parasztoknak, 1923—1925. UIZs 1961. 6. sz. 78—87.
- Szorongocanova I. M.*: A Központi Ellenőrző Bizottság — Munkás-Paraszt Ellenőrzés (CKK—RKI) tevékenysége az alsóbb szovjet apparátus munkájának megjavítására. (Az 1923. évi adatok alapján.) NDVSIN 1961. 4. sz. 3—20.
- Csernyikoe I. F.*: A Szovjetunió és Törökország politikai kapcsolatainak történetéből, 1923—1935. UIZs 1961. 4. sz. 55—65.
- Jurkov I. A.*: Az SzK(b)P KB propagandista csoportjai 1924—1927-ben. VIK 1961. 3. sz. 106—113.
- Ruge W.*: Az 1926. évi berlini egyezmény problémáikájához és létrejöttének történetéhez. ZG 1961. 4. sz. 809—848. [A német—szovjet baráti és semlegességi egyezményről.]
- M. I. Kalinyin beszélgetése A. Tanner amerikai közgazdással. Publikálja: I. N. Vlagyimircov, A. F. Novikov. IA 1961. 5. sz. 116—119. [1926. jún.]
- Babko Ju. V.*: Az ukrániai főiskolák pártszervezeteinek tömegpolitikai munkája a szocializmus alapjainak építése időszakában. UIZs 1961. 2. sz. 27—35. [1928—1933.]
- Stănescu M. C.*: Románia néptömegeinek harca a Kommunista Párt vezetése alatt a békéért és a Szovjetunióval való barátságért, 1928—1931. S 1961. 6. sz. 1383—1407.
- N. K. Krupszkaja levelei a kultúrforradalomról. Publikálja: V. Sz. Dridzo, stb. IA 1961. 4. sz. 3—18. [1929—1937.]
- Sz. M. Kirov felszólalása a leningrádi textilmunkások kongresszusán. Publikálja: N. V. Poljakova. IA 1961. 5. sz. 108—115. [1929. szept. 14.]
- Rudof A. D.*: Az ukrániai gyári munkásegyletek szervezésének történetéből. UIZs 1961. 5. sz. 60—65. [1929—1960.]
- Gorlacs N. I.*: Az ukrániai munkásosztály munkásosztálya alkotó kezdeményezésének kibontakozása a szocializmus frontális előretörésének időszakában. UIZs 1961. 5. sz. 65—78. [1929—1932.]
- Lopatyn A. M.*: A nyizsnyj-novgorod-vidéki pártszervezet tevékenysége az észszerűsítő és feltaláló mozgalmának fejlesztésében 1930—1932-ben. NDVSIN 1961. 3. sz. 17—31.
- A szovjet—amerikai kulturális és gazdasági kapcsolatok történetéből, 1931—1937. A dokumentumokat publikálja: F. K. Mezslauk. IA 1961. 1. sz. 3—19.
- Jaroszlav Galav*: kiadatlan levelei. Publikálja: N. K. Pokrovskaja. IA 1961. 4. sz. 205—208. [1932. jan—máj.]
- A szovjet—török gazdasági együttműködés történetéből. A dokumentumokat publikálja: A. Sz. Csernyeev. IA 1961. 4. sz. 44—50. [1932—1937.]
- Jentusenko A. F.*: Az Ukrajna sztyepei vidékén működő gépaltonások politikai részlegeinek szerepe a kolhozok szervezeti-gazdasági megerősítésében, 1933—1934. UIZs 1961. 1. sz. 61—70.
- Bobkov I. Sz.*: A moszkvai pártszervezetek munkája a tudományos intézmények szerepének emelésében és iparban a technikai haladásért folyó harcban, 1933—1937. NDVSIN 1961. 2. sz. 18—30.
- Tkacs N. I.*: Az ukrániai kolhozok szervezeti-gazdasági megerősítése a szocializmus győzelmének időszakában, 1934—1938. UIZs 1961. 3. sz. 27—38.
- A szocialista tervezés történetéből. A dokumentumot publikálja: F. K. Mezslauk. IA 1961. 4. sz. 78—87. [1936.]
- Horovitz M.*: A Román Munkáspárt harca a román—szovjet gazdasági kapcsolatok kifejlesztéséért. S 1961. 2. sz. 423—448. [1936—1944—1960.]
- Sevcenko F. P.*: A „Tarasz Sevcenko” ezred harca a fasizmus ellen Spanyolországban, 1937—1938. UIZs 1961. 1. sz. 101—114.
- Amort C.*: A Szovjetunió Csehszlovákia védelmében a fasizta agresszióval szemben 1938-ban. ZG 1961. 6. sz. 1055—1071.
- Duszkalov D., Boceev I.*: Mozgalom Bulgáriában a Szovjetunióval való barátságért és a szövetségért 1940-ben. IP 1961. 5. sz. 59—68.
- Anderle A.*: A Szovjetunió elleni hitlerista támadás ideológiai előkészítésének történetéből. VI 1961. 6. sz. 85—95.
- Tyelegin P. N.*: A hitleri Németország katonai-gazdasági felkészülése a Szovjetunió elleni háborúra. NNI 1961. 3. sz. 34—45.
- Paulus G.*: A német fasizmus agressziója a Szovjetunió ellen. DAP 1961. 8. sz. 981—983. [Német—szovjet ülésszak Berlinben, 1961. jún. 21.]
- Kukin D. M.*: A Kommunista Párt — a szovjet nép győzelmeinek szervezője a Nagy Honvédő Háborúban. VI 1961. 10. sz. 56—76.
- Larenkov I. I., stb.*: A Nagy Honvédő Háború megindulásának 20. évfordulóján rendezett tudományos ülésszakok. VI 1961. 10. sz. 170—176.
- Karaszev A. V.*: A Nagy Honvédő Háború történetéről szóló irodalom rövid szemléje. VI 1961. 6. sz. 115—125.
- Boltyin Je., Gyeborin G., Pavlenko M.*: A szovjet nép hősi győzelme. (A Nagy Honvédő Háború megindulásának 20. évfordulójára.) Kom 1961. 8. sz. 11—25.
- Tamonov F. I.*: A történelem intő tanulsága. (A német-fasizta csapatok Moszkva elleni támadása szétzúzásának 20. évfordulójára.) VI 1961. 12. sz. 14—25.
- Boltyin Je. A., Gyeborin G. A.*: Szovjet munka a második világháborúról. RHDGM 43. (1961. júl.) 51—70. [A világháború hatékony történetéről.]
- Fokin N. A.*: „A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújának története” II. kötetének fő problémái. VI 1961. 11. sz. 43—57.
- Poznyak V. G.*: A történelem tanulságai. VI 1961. 6. sz. 13—24. [A Szovjetunió elleni fasizta támadás 20. évfordulójára.]
- Vasziljev G. V., Sapko V. M.*: A Nagy Honvédő Háború megindulásának 20. évfordulója. VIK 1961. 4. sz. 222—227.
- Martinyenko A. K., stb.*: A Nagy Honvédő Háború történetének oktatása a kijevei egyetemen. UIZs 1961. 3. sz. 91—98.
- Zsukov B. I., Kondratyev V. A.*: A szovjet emberek levelei a Nagy Honvédő Háború alatt mint történeti forrás. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 113—114.
- Sztavickij I. V., Kumanyev G. A.*: Az irodalom az SzKIP tevékenységéről a Nagy Honvédő Háború idején. (Szeimle.) VIK 1961. 5. sz. 158—175.
- A Szmolenszki terület körzeti pártbizottságai titkárainak naplói és levelei, 1941—1942. Publikálja: L. V. Kotov. IA 1961. 6. sz. 134—144.
- Ragionieri E.*: Olaszország és a Szovjetunió megrohanása. ZG 1961. 4. sz. 761—808. [1941. jún. 22.]
- A szovjet határőrök a Nagy Honvédő Háború első napjaiban. A dokumentumokat publikálja: Ju. K. Sztrizskov. V. A. Cservjakov. IA 1961. 3. sz. 76—102.
- A Breszt-bobrujszki frontszakaszon a Nagy Honvédő Háború első napjaiban. L. M. Szandalov vezérezredes emlékezései. IA 1961. 3. sz. 178—200.
- A szovjet emberek harci győzelmei a Nagy Honvédő Háború elején. A dokumentumokat publikálja: B. A. Toman. VI 1961. 8. sz. 97—106.
- A litván burzsoa nacionalisták és Klappea elfoglalása a fasizta Németország által. A dokumentumokat publikálja: I. A. Raugajalje, G. P. Szuvejdzene. IA 1961. 1. sz. 54—65.
- Alkossuk meg az 1941—1945-ös népi partizánmozgalom történetét. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 3—9.
- Csernyavszkij U. G.*: A városok élelmiszerellátása a Nagy Honvédő Háború éveiben. IZ 69. (1961) 4—26.
- Gromov A. B.*: A moszkvai pártszervezet a főváros védelmének idején. VIK 1961. 3. sz. 25—39. [1941.]
- A Moszkvai terület városi védelmi bizottságai 1941-ben. (A fasizta csapatok Moszkva alatti szétzúzásának 20. évfordulójára.) A dokumentumokat publikálja: K. F. Zarezina. IA 1961. 6. sz. 3—21.
- Belov K. A.*: A moszkvai népfelkelés számának kérdéséhez. IA 1961. 3. sz. 249—251. [1941. okt.—1942. jan.]

- Vajnyev G. I.: Szevasztopol dolgozóinak részvétele városunk védelmében, 1941. okt. — 1942. júl. UIZs 1961. 3. sz. 72—81.
- Kosztrica N. Jec.: Tudományos konferencia a Kíev hősi védelméről. VIK 1961. 5. sz. 231—234. [1941. júl.—szept.]
- Csekanjuk A. T., Kozsukalo I. P.: Kíjev 1941. évi hősi védelme és ennek szerepe a fasiszta Blitzkrieg-tervek megthúításában. UIZs 1961. 3. sz. 60—71.
- Ivanov P. N.: Az odesszai pártszervezet a város védelmének időszakában, 1941. aug.—okt. VIK 1961. 4. sz. 49—63.
- Risztrenko P. P.: Emlékezések az ukrainai partizánmozgalomról, 1941—1944. UIZs 1961. 3. sz. 102—106.
- Kizja L.: Az ukrainai partizánharc. RHDGM 43. (1961. júl.) 21—34.
- Sevcenko F. P.: Magyarok és románok részvétele az ukrainai partizánmozgalomban a Nagy Honvédő Háború éveiben. NNI 1961. 5. sz. 91—103.
- Akulov M. R.: A novoszibirskii munkások munkahőstettei a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 115—122.
- Hanko fűlsziget védőinek harci hőstettei. A dokumentumokat publikálja Ju. V. Szokolov. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 91—97. [1941.]
- Tyepuhovszkij B.: Sztalingrád. RHDGM 43. (1961. júl.) 3—20.
- Mojsejev O. V.: A szovjet harcosok tömeges hősiessége a Dnyeperért folyó csatában, 1943. UIZs 1961. 3. sz. 81—90.
- Bogatir Z. A.: A partizánok portyája a Dnyeper jobb-odálára. ISZSZSZR 1961. 2. sz. 25—47. [1942.]
- Rokoszovszkij K. K.: A harcok Belorusszia felszabadításáért. ISZSZSZR 1961. 5. sz. 32—52.
- Új dokumentumok Vera Horuzsajáról. Publikálja: Liberovszkaja, IA 1961. 3. sz. 127—131. [Belorussz kommunista hős. + 1942.]
- Poplarszkij Sz. G.: A lengyel hadak harcos útja. KSzISz 32. (1961) 3—11. [A Szovjetunióban 1943-ban szervezett 1. lengyel „Kosciusko” hadosztály és a 2. lengyel hadsereg harcai 1943—1945-ben.]
- Belikov A. M.: Az ipar áttelepítése Keletre. RHDGM 43. (1961. júl.) 35—50.
- Vasziljev A. F.: A Déli-Ural pártszervezeteinek tevékenysége az 1941—1942-ben a megsezállt területekről evakuált vállalatok elhelyezésére. VI 1961. 6. sz. 62—74.
- Morehina G. G.: A Szovjetunió népgazdaságának helyreállítása a felszabadított területeken a Nagy Honvédő Háború időszakában. VI 1961. 8. sz. 41—60.
- A tudomány emberei az Urálban a háború éveiben. L. D. Sevjakov akadémikus naplója, 1941—1943. IA 1961. 1. sz. 82—99; 3. sz. 201—224; 4. sz. 159—181.
- Lersin B. V.: A tudósok tevékenysége az ország keleti körzeteiben, 1941—1943. IA 1941. 1. sz. 120—127.
- Lersin B. V.: A Szovjetunió Tudományos Akadémiája a Nagy Honvédő Háború éveiben. ISZSZSZR 1961. 3. sz. 13—27.
- Verbilo A. N.: Az ukrán nép segítségével a frontnak a Nagy Honvédő Háború győzelmes befejezésének időszakában. UIZs 1961. 4. sz. 44—54.
- Az „Sz. A. Kovyak” partizánhadosztály nyemeri rajtaütése, 1944. A dokumentumokat publikálja: P. P. Versizora. IA 1961. 3. sz. 103—118.
- Birjuzov Sz. Sz.: A balkáni felszabadító hadjárat. (Emlékezések.) NNI 1961. 6. sz. 91—101.
- Boltyin Je. A.: A Szovjetunió és az ellenállási mozgalom Európában a második világháború éveiben. VI 1961. 9. sz. 3—21.
- Német antifasiszta írók levelei a Szovjetunióba, 1941—1943. Publikálja: N. Sz. Iszajev, Sz. V. Turajev. IA 1961. 2. sz. 120—138.
- Udalov I. I.: Dokumentumok a szovjet—csehszlovák kapcsolatokról a Nagy Honvédő Háború idején, 1941—1945. KSzISz 31. (1961) 117—125. [Szemle.]
- Truhanovszkij V. G.: Pontos szakasz az angol—szovjet kapcsolatokban a második világháború alatt. VI 1961. 6. sz. 39—61.
- Knyazev Sz. P.: A leningrádi kommunisták harca a város helyreállításáért, 1944—1945. VIK 1961. 1. sz. 64—75.
- Karaszov A. V.: A hős város újjászülése. (Leningrád helyreállításának történetéből.) ISZSZSZR 1961. 3. sz. 116—128. [1944-től.]
- Karaszov A. V.: Leningrád iparának helyreállítása 1944—1948-ban. IZ 68. (1961) 3—27.
- A Szovjetunió békepolitikája és javaslatai a Németországgal való békekötésre, 1945—1961. A dokumentumokat publikálja: E. Heidmann, H. Köpstein. ZG 1961. 7. sz. 1566—1591.
- Dzsunsuzor M. Sz.: A belső—ázsiai és kazahsztani népek nem-kapitalista fejlődésének sajátosságairól. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 3—28.
- Abramzon Sz. M.: Átalakulások a kazahok gazdaságában és kultúrájában a szocialista építés éveit alatt. SzE 1961. 1. sz. 54—71.
- Poletajev V. Je.: A moszkvai munkások számának és összetételének megváltozása a háború utáni időszakban. VI 1961. 11. sz. 79—90.
- Kudlaj A. Sz.: Ukrajna munkáosztályának munkahőstettei a nehézipar helyreállításában és fejlesztésében, 1945—1953. UIZs 1961. 6. sz. 41—50.
- Jezsov V. A.: Az ukrainai ipar helyreállításának történetéből, 1948—1950. A kérdés irodalma. UIZs 1961. 4. sz. 119—123.
- Lescsenko L. A.: A Duna-hajózás problémájának megoldása, 1948. UIZs 1961. 6. sz. 60—68.
- Az orosz és a kínai nép rendíthetetlen barátsága. Kom 1961. 3. sz. 10—13. [A barátsági szerződés 11. évfordulója.]
- Jakovlev B. M.: Az autópári munkások kultúrális-technikai színvonalának emelkedése az ötödik ötéves terv idején, 1951—1955. IZ 70. (1961) 11—34.
- Fagyjev A. D.: A pártmunka a volgai „Lenin” vízierőmű építésénél. VIK 1961. 3. sz. 94—105. [1951—1958.]
- Krasznjukov N. P.: A Kommunista Párt tevékenysége a mezőgazdaság rohamos fellendítéséért. VI 1961. 10. sz. 89—107. [1953—.]
- Morozov V. O.: Az OSzSzk mezőgazdasága fejlődésének történetéből, 1953—1958. ISZSZSZR 1961. 4. sz. 29—54.
- Osztrorercij I. I.: Hogyan vezette a párt a munkásparaszt levelező mozgalmat Ukrajnában 1953—1961-ben. UIZs 1961. 5. sz. 49—59.
- Beljanin F. K.: Ukrajna Kommunista Pártjának harca az élenjáró tapasztalat bevezetéséért a kolhoztermelésben, 1953—60. UIZs 1961. 4. sz. 22—32.
- Fokin L. V.: A moszkvai fűtőállók és ésszerűsítő harca a technikai haladásért. VI 1961. 3. sz. 45—62. [1955—1960.]
- Az OSzSzkK szovnarhozainak első eredményei, 1957. A dokumentumokat publikálja: M. P. Grubenko, stb. IA 1961. 6. sz. 22—38.
- Sarapa A. M., Vaszilcsenko P. D.: A munkaverseny új formáinak kifejlesztése a kommunizmus erősítémi építésének időszakában. (A dnyepropetrovszki gazdasági körzet vas- és ércbányászati anyaga alapján.) UIZs 1961. 2. sz. 16—26. [1958—1961.]
- Neubauer H.: A Szovjetunió belpolitikai történetéről. Az új szovjet irodalom, 1958—1959. JGO 9/1. (1961. jún.) 107—126.
- Sztarcev V. I., Skaratan O. I.: A pártszervezetek a kommunista munkabrigád-mozgalom élén. (Leningrád anyaga alapján.) VIK 1961. 4. sz. 95—106. [1958—1960.]
- Milstejn A. L., Olsanszkij M. M.: A kommunista munkabrigádok és élmunkások mozgalma a történetéből. VI 1961. 8. sz. 27—40. [1958—1961.]
- Talan Je. P.: A Kommunista Párt rendszabályai Ukrajna mezőgazdaságának további fejlesztéséért, 1958—1961. UIZs 1961. 5. sz. 39—48.
- Lihotobova Z. G.: A kommunista munkakollektívák és élmunkások mozgalma a kolhászati iparban. (A sztalinói szovnarhoz vállalatának anyaga alapján.) UIZs 1961. 4. sz. 13—21. [1959—1960.]
- Murasov Sz. I.: A lenini villamosítási terv megvalósításának történetéből. VI 1961. 10. sz. 77—88. [Az 1959-cel kezdődő harmadik szakaszról.]
- Az OSzSzkK hétéves tervének annalese. UIZs 1961. 5. sz. 110—123. [1959—1961.]
- Az ukrainai kommunista munkabrigád és élmunkás mozgalma a történetéből. A dokumentumokat publikálja: Z. M. Gromova, N. L. Berglezov. UIZs 1961. 5. sz. 123—131. [1959—1961.]
- Jenszejev I. F.: Az ukrán és lengyel nép együttműködésének fontos formája. UIZs 1961. 5. sz. 87—96. [Mezőgazdasági delegációk kölcsönös látogatása, 1956—1960.]

- Gyinyerstein I. S.*: A Goszpolitizdat kiadásában megjelent új könyvek a Szovjetunió nemzetközi kapcsolatairól, külpolitikájáról és a legújabb kor történetéről. VI 1961. 5. sz. 155—157.
- Vernes J.*: A Szovjetunió fejlődéséről. EP 1961. 5. sz. 2—12.
- Zvorikín A. A.*: A kommunizmus anyagi-technikai bázisa. VI 1961. 10. sz. 25—39.
- Kozlov G. A.*: A Kommunista Párt és a szovjet nép fő gazdasági feladata. VIK 1961. 6. sz. 57—71.
- Nagornij N. D., Ruggenko A. F.*: A kommunisták — a Donyec-medencei bányászok munkaaktivitásának szervezői. UIZs 1961. 6. sz. 11—21.
- Kurnoszov Ju. A.*: A Lvov-vidék pártszervezetei a kommunista élmunka-brigádok mozgalmának élén. UIZs 1961. 6. sz. 22—30.
- Samberg V.*: A kommunizmus gazdaságának építése és a burzsoá kritikusok. VE 1961. 12. sz. 108—117. Emeljük a társadalomtudományok szerepét a kommunizmus építésében. Kom 1961. 10. sz. 31—41.
- Mezenecov Sz., Petrenko F., Siturov G.*: A párt és a kommunizmus építése. Kom 1961. 18. sz. 17—29.
- Keldis M. V.*: A szovjet tudomány és a kommunizmus építése. VÁN 1961. 7. sz. 14—39. [A referátum megvitatása: uo. 40—89.]
- Műyin M. B.*: A szovjet állam és a kommunizmus építése. VF 1961. 10. sz. 11—27.
- Sapko V. M.*: A párt és az állam a kommunista építés jelenlegi szakaszában. (Historiográfiai szemle.) VIK 1961. 6. sz. 182—191.
- Azizjan A.*: A kommunizmus építése és a nemzetiségi viszonyok fejlődése. Kom 1961. 15. sz. 47—57.
- Thorez M.*: A kommunizmus építése a Szovjetunióban és a kapitalizmus válságának elmélyülése. CC 1961. 10. sz. 1493—1523.
- Duclos J.*: A demokráciáért való harc — a szocializmusért való harc alkotórésze. VIK 1961. 6. sz. 109—124.
- Norikov I. A.*: A dolgozóknak a népek közötti barátság és a szocialista internacionalizmus szellemében való nevelése a jelenlegi időszakban. UIZs 1961. 5. sz. 21—28.
- Bortnyicsuk N. T.*: A társadalmi szervek szerepének emelése a kommunizmus kibontakozó építésének időszakában. UIZs 1961. 6. sz. 31—40.
- Konajlov Sz. M.*: A szovjet nép kommunista neveléséről. VI 1961. 10. sz. 40—55.
- Ozerov L. Sz.*: A párt munkatapasztalata a gyári egyetemek szervezése terén. VIK 1961. 6. sz. 152—162.
- Giraull R.*: A francia—országi szövetség néhány pénzügyi kérdéséről. RHMC VII/1. (1961. jan.—márc.) 67—76.
- Guyot R.*: A gaullista politika és a Szovjetunió. CC 1961. 9. sz. 1308—1319.
- Fanyin V.*: A Szovjetunió gazdasági együttműködése az arab kelettel és Afrikával. MEMO 1961. 11. sz. 107—115.
- Aganbajjan A.*: A dolgozók életszínvonala a Szovjetunióban és az USA-ban. MEMO 1961. 10. sz. 27—44.
- Rimlinger G. V.*: Társadalombiztosítás, serkentés és ellenőrzés az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban. CSSH IV/1. (1961) 104—124.
- Törökország**
- Mutafesieva V. P.*: Az oszmán feudális osztály összetétele és jellege a 15—16. században. IP 1961. 6. sz. 46—80.
- Oreskova Sz. F.*: Havasalföld leigázása az oszmán birodalom által. KSZINA XXX. (1961) 173—182.
- Had iahik M.*: A kiváltásos városok az oszmán feudalizmus idején. Különös tekintettel Szarajevo város kiváltásaira. SoF XX. (1961) 130—158.
- Mladenović M.*: Az oszmán uralom Szerbiában a nyelv fényében. SoF XX. (1961) 159—203.
- Kovačević D.*: Adalék a korai boszniai—török kapcsolatok történetéhez. GDIBIH XI. (1961) 257—263. [1429.]
- Stromer W.*: Diplomáciai kapcsolatok az Ak-konjulu Qara Juluk Uthman és Zsigmond német király között, 1430. szept.—1431. márc.-ban a Timurida Sah-Ruh-hal közös támadás kérdésében a törökök ellen. SoF XX. (1961) 267—272.
- Gündisch G.*: A török betörés 1493-ban Szeben vidékére. S 1961. 6. sz. 1491—1502.
- Šerović P. D.*: Ki és honnan származott a „montenegroi nemzetiségű” Musztafa pasa? IZCG XVIII/3. (1961) 496—499. [16. század.]
- Mardin S.*: Megjegyzések a törökországi társadalmi érintkezés modernizálásának egy korai fázisáról. CSSH III/3. (1961. ápr.) 250—271. [Nyelv, irodalom a 18—19. században. Spencer R. F.: Megjegyzés. Uo. 272—276.]
- Alexandru-Dersca M. M.*: A török alattvalók helyzete Havasalföldön a 18. században. S 1961. 1. sz. 87—113.
- Camarano-Cloran A.*: Constantin Mavrocordat konstantinápolyi kiküldötteinek kiadatlan jelentései (1741. aug.—1742. dec.) S 1961. 4. sz. 939—968.
- Szeljah G. N.*: Az 1802. évi orosz—török megállapodás a dunai fejedelemségek ügyében. VI 1961. 12. sz. 195—202.
- Neacșu I. I.*: A Pazvanoglu bandája ellen és az orosz—török háborúban (1806—1812) résztvevő oltóniai lakosság társadalmi összetételéről. S 1961. 5. sz. 1203—1210.
- Cibulskij V. V.*: Törökország kiváló orosz kutatója, P. A. Csihacev. KSZINA XXX. (1961) 210—219. [1848—1863 között 8 expedíció.]
- Falkovics Sz. M.*: A lengyel emigráció a török irodalomban a 19. század 50-es éveinek végén és 60-as éveinek elején. KSZINA XXX. (1961) 197—209.
- Petroszjan Ju. A.*: A „kuléi incidens” jellege és helye a török történelemben, 1859. NAA 1961. 6. sz. 105—108.
- Petroszjan Ju. A.*: Namik Kemal társadalmi-politikai jellemzéséhez. KSZINA XXX. (1961) 183—187. [1840—1888.]
- Stojančević V.*: A társadalmi és politikai viszonyok Albániában Koszovo-Metohija körzetében a 20. század elején és az albán ellenállás az 1902—1903. évi török reformok ellen. IČ XI. (1961) 175—212.
- Marunov Ju. V.*: Az ifjútörökök politikája a nemzeti kérdésben, 1908—1912. KSZINA XXX. (1961) 161—172.
- Marunov Ju. V.*: Az ifjútörökök panturkizmusa és paniszlamizmusa, 1908—1918. KSZINA XLV. (1961) 38—56.
- Jahimovics Z. P.*: Az Olasz Szocialista Pártbalszárnyának harca az olasz—török háború ellen, 1911—1912. NDVSIN 1961. 4. sz. 167—184.
- Samszudinov A. M.*: Törökország Kommunista Pártjának I. kongresszusa. (Megalakításának 40. évfordulójára.) KSZINA XXX. (1961) 227—237.
- Kirejev N. G.*: A Törökország és USA közötti viszony történetéhez, 1922—1923. KSZINA XXX. (1961) 150—160.
- Csernyikov I. F.*: A Szovjetunió és Törökország politikai kapcsolatainak történetéből, 1923—1935. UIZs 1961. 4. sz. 55—65.
- Aszratjan N. A.*: A török uralkodó körök politikája a kurd lakossággal szemben, 1924—1939. KSZINA XXX. (1961) 120—137.
- Csanuszjan A. N.*: Törökország lakosságának összetételéről és dinamikájáról. KSZINA XXX. (1961) 220—226. [1927—1960.]
- Urazom Je. I.*: A helyi adók Törökországban. KSZINA XXX. (1961) 188—196. [1930—50-es évek.]
- A szovjet—török gazdasági együttműködés történetéből. A dokumentumokat publikálja: A. Sz. Csernyecov. IA 1961. 4. sz. 44—50. [1932—1937.]
- Kerimov M. A.*: A „Forum” folyóirat szemléje, 1956—1958. KSZINA XXX. (1961) 138—149.
- Közel-Kelet**
- Pigulevszkaja N. V.*: Görög és szír források a 4—6. századi észak-arab törzsek történetéről. KSZINA XLVII. (1961) 64—70.
- Ter-Gevorgjan A. N.*: Arab emiratusok Örményországban a Bagratidák idején. KSZINA XLVII. (1961) 71—74.
- Susztyer B. Ja.*: Ibn Miszkaveih egyetemes történetének 6. kötete mint a késői kalifátus társadalmi viszonyainak forrása. KSZINA XLVII. (1961) 82—88.
- Volosina G. A.*: „Zih-i tarihha” kevéssé ismert forrás Afganisztán és Északnyugat-India történetéről. KSZIN XLII. (1961) 3—18.

- Sumovszkij T. A.*: Arab tengeri enciklopédia a 15. századból. KSzINA XLVII. (1961) 75—81.
- Coeling M.*: Lytton, az indiai alkirály, a kabinet és az oroszok, 1878. aug.—nov. EHR 298. (1961. jan.) 59—79. [Az angolok Afganisztán elleni expedíciója.]
- Karcev A. A.*: Oroszország kulturális és gazdasági kapcsolatai az arab kelettel a 19. század első felében. KSzINA XLVII. (1961) 30—37.
- Fanyin V.*: A Szovjetunió gazdasági együttműködése az arab kelettel és Afrikával. MEMO 1961. 11. sz. 107—115.
- Szmiljanszkaja I. M.*: Az orosz—szír kereskedelmi kapcsolatok történetéből, 1900—1914. KSzINA XLV. (1961) 129—139.
- Az újabb fejlődés Szíriában. (A Szíriai KP manifesztu na.) PA 1961. 11. sz. 51—60.
- Uljanovszkij R. A.*: Agrárreformok Közel- és Közép-Kelet országaiiban, Indiában és Délkelet-Ázsiában. NAA 1961. 2. sz. 14—30.
- Uljanovszkij R. A.*: Agrárreformok Közel- és Közép-Kelet, India és Délkelet-Ázsia országaiiban. PV 1961. 1. sz. 13—34. [Az utóbbi években.]
- Jemeljanov V. N.*: A libanoni parasztság helyzete. KSzINA XLV. (1961) 157—176.
- Ruinyezs D. B.*: Az iraki nép felszabadító harca 1955—1959-ben. KSzINA XLV. (1961) 144—151.
- Eljanor A. J.*: Az ún. egyenlő profitelosztás Közel-Kelet olajiparában. NAA 1961. 5. sz. 47—59.
- Andrejev Ju. N.*: Az iraki Köztársaság köalappolitikája. PV 1961. 1. sz. 94—105. [Az utolsó évtizedben.]
- Persin A. I.*: A törzsek, népek és nemzetek Szand-Arábiában. SzE 1961. 5. sz. 52—62.

Irán

- Grantovszkij E. A.*: Régi iráni etnikai elnevezés: Parsava Parsa. KSzINA XXX. (1961) 3—19.
- Petrov G. M.*: Az iráni asztanok [közíg. körzetek] társadalmi-gazdasági jellemzéséhez. A második asztan (központja: Szari). KSzINA XXX. (1961) 35—42.
- Kukunova N. G.*: Az őrmény kereskedők szerepe az orosz—iráni kereskedelem fejlesztésében a 17. század utolsó harmadában. KSzINA XXX. (1961) 20—34.
- Jubt A. I.*: Oroszország kereskedelme a Kaukázusontúllal és Perzsiával a 18. század második negyedében. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 131—146.
- Matvejev A. M.*: Iráni forradalmi szervezetek Belső-Ázsiában a 20. század elején. NAA 1961. 2. sz. 104—106.
- Iranov M. Sz.*: Az 1905—1911. évi iráni forradalom 50. évfordulója az iráni irodalomban. NAA 1961. 4. sz. 145—155.
- Hoszejni A.*: A nemzeti burzsoázia jellege és szerepe Irán nemzeti felszabadító mozgalmában. NV 1961. 5. sz. 77—85. [A második világháború óta.]
- Volkov A. B.*: Iran első hétéves tervének történetéről. KSzINA XXX. (1961) 43—52. [1949—1956.]
- Alari B.*: Iran a neokolonializmus harapófogójában. DAP 1961. 1. sz. 75—84.
- Iranov M.*: A válság kiéleződése Iránban. MEMO 1961. 11. sz. 115—124.

India, Pakisztán

- Guber A. A.*: Nagy humanista. (Rabindranat Tagore születésének 100. évfordulójára.) VAN 1961. 6. sz. 67—71.
- Rabindranat Tagore születésének 100. évfordulójára. VAN 1961. 8. sz. 132—134.
- Cselisen Je. P.*: Rabindranat Tagore. (Születésének 100. évfordulójára.) VIMK 1961. 3. sz. 3—21.
- Vadvin V. A., Gamajunov L. Sz.*: Rabindranat Tagore születésének 100. évfordulójára (A Szovjetunióban tett látogatásának anyagából.) NAA 1961. 2. sz. 122—130.
- Mahalanobisz Pr. Cs.*: A tudományos intézmények fejlődése Indiában. VIMK 1961. 1. sz. 30—38. [A 19. századtól máig.]

- Morris M. D., Stein B.*: India gazdaságtörténete. Bibliográfiái szemle. ECHR XXI/2. (1961. jún.) 179—207.
- Bongard-Levin G. M.*: Ahāle (a mauri korszak epigráfiai adatai alapján.) KSzINA LVII. (1961) 10—20. [Közíg. körzet Asoka korában.]
- Medvegyev Je. M.*: Az indusok földrajzi ismeretei az i. e. 3—1. században. KSzINA LVII. (1961) 73—82.
- Masszon V. M.*: A baktriai Demetrios és India meghódítása. VDI 1961. 2. sz. 39—45. [I. e. 2. század.]
- Ruben W.*: A racionális gondolkodás kezdetei Indiában. Pensée 99. (1961. szept.—okt.) 75—86.
- Csicserov A. I.*: A kézműiparosok és kereskedők gazdasági helyzete Dél-Indiában a 14—16. században (epigráfiai anyag alapján). KSzINA XLII. (1961) 19—36.
- Asraffan K. Z.*: Gudzsarat társadalmi-gazdasági fejlődésének irányvonalai a 17. század második felében és a szektáns mozgalmak. NAA 1961. 3. sz. 105—117.
- Cohn B. S.*: Az indiai státustól a brit államszerveződésig. JEH XXI/4. (1961. dec.) 613—628.
- Derrett J. D. M.*: Hindu jogszolgáltatás a britek alatt. CSHIV/1. (1961. nov.) 10—52. [1772—.]
- Huttenback R. A.*: Franciaország fenyegeti Indiát. Britannia kapcsolata Szinddel, 1799—1809. EHR LXXVI (1961) 590—599.
- Halpin N. A.*: Angol—szind kapcsolatok a 19. század első felében. KSzINA XLV. (1961) 3—17.
- Sheridan R. B.*: A nyugat-indiai cukorválság és a brit rabszolga nancipáció, 1830—1833. JEH XXI/4. (1961. dec.) 539—551.
- Rothermund D.*: Szabadságharc és nacionalizmus Indiában. GWU 1961. 9. sz. 549—564. [A 19. század derekától máig.]
- Cumpston M.*: Néhány korai indiai nacionalista és szövetségeik a brit parlamentben, 1851—1906. EHR LXXVI/299. (1961. apr.) 279—297.
- Gorbovszkij A. A.*: Források és munkák a szipoj hadsereg történetéről (az 1857—1859. évi népi felkelés és az ezt követő katonai reformok idején.) KSzINA XLII. (1961) 37—53.
- Sanzitko P. M.*: Az 1857—1859. évi népi felkelés Indiában és a cári Oroszország uralkodó köreinek reagálása. KSzINA XLII. (1961) 54—64.
- Metcalf Th. R.*: Az 1857. évi lázadás hatása a birtokpolitikára Indiában. THJ IV/2. (1961) 152—163.
- Rasztjanjovik V. G.*: A piacra való szarvasmarhatenyésztés Pandzsabban (a 19. sz. hetvenes éveitől a 20. sz. negyvenes éveikig). KSzINA XLII. (1961) 65—77.
- Rejszner L. I., Sirokov G. K.*: India ipara a gyarmati időszak végén. NAA 1961. 4. sz. 50—67.
- Ruzijev T.*: A munkásosztály helyzete és a munkásmozgalom Nyugat-Pakisztánban (1947—1957). KSzINA XLII. (1961) 84—98.
- Moszkalenko V. N.*: Az ifjúsági mozgalom Pakisztánban, 1947—1958. KSzINA XLII. (1961) 106—118.
- Baranov Sz. Sz.*: Kelet- és Nyugat-Pakisztán gazdasági kapcsolatai. KSzINA XLII. (1961) 99—105.
- Kondratyev V.*: Új tendenciák India mai gazdasági struktúrájában. MEMO 1961. 7. sz. 45—60.
- Zahn L.*: India öt éves tervrel. DAP 1961. 1. sz. 64—74.
- Dominique V.*: India a harmadik öt éves terv küszöbén. Ep 1961. 2. sz. 77—82.
- Hambudiripad J. M. S.*: A kommunista párt és az agrárkérdés Indiában. VIK 1961. 5. sz. 91—103.
- Makszimov M., Maszlennjov A.*: Az indiai agrárkérdés megoldásának útjai. MEMO 1961. 12. sz. 52—65.
- Cohn B. S.*: Egy indiai falu múltja. CSH III/3. (1961. apr.) 241—249. [Senapur.]
- Szundaraj P.*: Az agrárviszonyok Andhra-Prades államban. NAA 1961. 2. sz. 31—41.
- Als Dorf L.*: A mai India történelme tükrében. GWU 1961. 5. sz. 283—297.

Közép-Kelet

- Bourrier J.*: Az imperializmus kezdeteinél: pénzcsoporthok megalapítása a Közép-Keleten, 1860—1882. Pensée 100. (1961. nov.—dec.) 57—68.
- Uljanovszkij R. A.*: Agrárreformok Közel- és Közép-Kelet országaiiban, Indiában és Délkelet-Ázsiában. NAA 1961. 2. sz. 14—30.
- Uljanovszkij R. A.*: Agrárreformok Közel- és Közép-

- Kelet, India és Délkelet-Ázsia országaiban. PV 1961. 1. sz. 13—34. [Az utóbbi években.]
- Gankovszkij Ju. V., Szuhocsev A. Sz.:* Min dolgoznak az asszami történészek. KSzINA XLII. (1961) 78—83.
- Topley M.:* Kínai vallási társaságok keletkezése és társadalmi funkciója Singaporem. CSSH III/3. (1961. ápr.) 289—314. [20. század.]
- Quastor:* A laosi tanulás. LM 1961. 5. sz. 225—231.
- Parlorszkij V. V.:* Az agrárkérdés Thaiföldön. NAA 1961. 2. sz. 42—52.

Birma

- Mozsejko I. V.:* A birmai kultúra keletkezése és forrásai. VIMK 1961. 1. sz. 76—86. [A 2—11. században.]
- Zsuravjeva L. N.:* A birmai nép partizánháborúja az angol elnyomás ellen 1852—1860-ban. NDSVIN 1961. 3. sz. 154—166.
- Mkrtcsjan L. K., Ter-Mkrtcsjan L. H.:* A birmai örmények történetéből. (19. századi anyag alapján.) NAA 1961. 3. sz. 135—138.
- Klinko G. N.:* A birmai falu gazdasági helyzetének kérdéséhez. NAA 1961. 4. sz. 37—43.
- Klinko G.:* Birma gazdasági fejlődésének problémái. MEMO 1961. 5. sz. 105—110.

Vietnam

- Phan Zia Ben:* A Vietnami Demokratikus Köztársaság Történettudományi Intézetének munkájáról. VI 1961. 6. sz. 198—199.
- Phan Zia Ben:* A Vietnami Demokratikus Köztársaság Történettudományi Intézetének 7 éve. ZG 1961. 5. sz. 1119—1121.
- Min Csau:* A történettudományi sikerei a Vietnami Demokratikus Köztársaságban, 1955—1960. NAA 1961. 2. sz. 230—234.
- Mhitarjan T. T.:* A vietnami írásbeliség létrehozásának történetéből. VIMK 1961. 2. sz. 79—87. [A 10. századtól máig.]
- Alesina I. Je.:* A vietnami nemzeti irodalmi nyelv kialakulásáról. NAA 1961. 3. sz. 139—146.
- Kjuzadzsjan L. Sz.:* Vietnami—kínai forradalmi kapcsolatok Ázsia ébredésének éveiben. VI 1961. 1. sz. 86—102. [A 19. század második fele — 20. század eleje.]
- Kadimov G. Sz.:* Az imperialista hatalmak agresszív politikája Vietnamban, 1941—1943. KSzINA XLV. (1961) 71—82.
- Fourniau Ch.:* Az 1945. aug.-i forradalom Vietnamban. CS 1961. 9. sz. 1424—1442.
- Lobman J.:* A Vietnami Demokratikus Köztársaság. ND 1961. 7. sz. 84—90.
- Buj-kong Csing:* A szocialista építés új szakasza a vietnami Demokratikus Köztársaságban. NAA 1961. 6. sz. 9—19.
- Mazajev A. G.:* A népgazdaság helyreállítása a Vietnami Demokratikus Köztársaságban. KSzINA LIX. (1961) 58—68.
- Delattre J.:* A vietnami gazdaság első öt éves terve elején. EP 83. (1961. jún.) 16—32.
- Sesedrov I. M.:* A vietnami Demokratikus Köztársaság külkereskedelmi kapcsolatai, 1945—1960. KSzINA LIX. (1961) 69—84.
- Sesedrov I. M.:* A parasztok helyzete a dél-vietnami falvakban. NAA 1961. 3. sz. 53—63.

Indonézia

- Sin A. Sz.:* Az indonéz kérdés az ENSz-ben 1945—1950. KSzINA XLV. (1961) 96—110.
- Andrejev M. A.:* Hare Indonézia gazdasági függetlenségért. NAA 1961. 3. sz. 37—40.
- Janecek O.:* Indonézia „irányított demokráciája”. WZ 1961. 3. sz. 198—201.
- Kesszelbreuner G. L.:* A gyarmatosítók manőverei Nyugat-Írián körül. NAA 1961. 3. sz. 71—80.

Kína

- Szmojin G. Ja.:* A kínai középkor problémái a kínai történeti folyóiratok hasábjain 1959-ben. PV 1961. 1. sz. 158—166.
- Nyikiforov V. N.:* Kína történetének néhány problémája a XXV. nemzetközi orientalisztikai kongresszuson. PV 1961. 1. sz. 199—205.
- Sepeleva N. V.:* Szovjet publikációk a kínai művészetről. VIMK 1961. 4. sz. 155—164.
- Vinogradov N. P.:* A kínai kommunista és munkásmozgalom történetének tanulmányozása a Szovjetunióban. VIK 1961. 2. sz. 167—173.
- Ananyeva M. I., Kjuzadzsjan L. Sz.:* Harc a burzsoá szociológia ellen Kínában 1957-ben. VIMK 1961. 3. sz. 115—126.
- Chesneauz J.:* A francia és német sinológusok találkozása. NAA 1961. 6. sz. 223—225. [Párizs, 1961. ápr. 16—22.]
- Federwerker A.:* Kína története marxista kontöshben. AIHR LXVI/2. (1961. jan.) 323—353.
- Nyikiforov V. N.:* Az „Összefoglalók” szakaszának vége Kína történetének félgymarmati időszakában. NAA 1961. 6. sz. 160—165.
- Az orosz és a kínai nép rendíthetetlen barátsága. Kom 1961. 3. sz. 10—13. [A barátsági szerződés 11. évfordulója.]
- Fedorenko N. T.:* A kínai klasszikus irodalom tanulmányozásának problémájához. NAA 1961. 6. sz. 112—126.
- Yen Chung-Ping:* A pamutipar Kínában az első világháborút végig. JFG 1961. II. 199—230.
- Vasziljev L. Sz.:* Hszian — Kína régi kultúrájának emléke. VIMK 1961. 1. sz. 87—98. [Kína fővárosa az i. e. 3. évezredben.]
- Krjukov M.:* A nemzettség és az állam a Jin-kori Kínában. VDI 1961. 2. sz. 3—22. [I. e. 2. évezred közepe.]
- Sesztakov V. P.:* Az esztétikai nevelés kérdései az antik Görögországban és ókori Kínában. VIMK 1961. 4. sz. 135—149.
- Bogoszlovskij V. A.:* Tibet történetének néhány kérdése a „bon gje-rap” feljegyzések fényében. KSzINA LVII. (1961) 5—9. [7—9. század.]
- Borokova L. A.:* A „vörös seregek” felkelése és Csu Jüan-csang győzelme. NAA 1961. 2. sz. 89—103. [A mongol Jüan dinasztiát felváltja a nemzeti Ming dinasztia.]
- Szvisztunova N. P.:* A szabad paraszti tulajdon a Ming dinasztia uralmának kezdetén. NAA 1961. 3. sz. 118—124. [1368—1388.]
- Sztuzsina E. P.:* A céhszervezetek jellege Kínában a 17. századtól a 19. század első feléig. PV 1961. 1. sz. 35—53.
- Feuerwerker A.:* Anyagok az újkori Kína gazdaságtörténetének tanulmányozásához. JEH XXI/1. (1961. márc.) 41—60. [Szemle.]
- Kjuzadzsjan L. Sz.:* Vietnami—kínai forradalmi kapcsolatok Ázsia ébredésének éveiben. VI 1961. 1. sz. 86—102. [A 19. század második fele — 20. század eleje.]
- Csekanov N. K.:* A nyugati nien-csünök felszabadító harca 1866—1868-ban. NAA 1961. 6. sz. 71—83.
- Jeruzsalmi-szkij A. Sz.:* A német imperializmus és a nemzetközi intervenció diplomáciai előkészítése Kína ellen 1900-ban. NAA 1961. 4. sz. 68—105.
- Kolmaš J.:* Tibet a nemzetközi politikában a 20. század elején. ČCH 1961. 6. sz. 832—854.
- Topley M.:* Kínai vallási társaságok keletkezése és társadalmi funkciója Singaporem. CSSH III/3. (1961. ápr.) 289—314. [20. század.]
- Zenju Tsukamoto:* A japán és kínai buddhizmus a 20. században. CHM VI/3. (1961) 572—604.
- Tsien Teh-huo:* A kínaiak társadalmi élete Madagaszkárban. CSSH III/2. (1961. jan.) 170—181.
- Kosztynjeva A. Sz.:* Parasztmozgalom Laj-jang megyében San-tung tartományban 1910. április-júniusban. NAA 1961. 4. sz. 122—132.
- Grigorjev A. M.:* Űnnepi ülés a hszin-haj forradalom 50. évfordulóján. VAN 1961. 12. sz. 110—111. [Moszkva, 1961. okt. 6.]
- Garusjanc Ju. M.:* Forráskiadványok Kínában az 1911. évi forradalom történetéről. NAA 1961. 4. sz. 106—121.
- Tyhivinszkij Sz. L.:* Szun Jat-szen külpolitikája az amerikai történetírás megvilágításában. VI 1961. 11. sz. 119—135. [1911—1925.]

- Glunyin V. I.*: Kína Kommunista pártjának 40 éve. NAA 1961. 3. sz. 3—10.
- Garusjanc Ju. M.*: A kínai marxisták harca a Kínai Kommunista Párt megalakításáért. (A KKP I. kongresszusának 30. évfordulójára.) NAA 1961. 3. sz. 81—96.
- Gorbik V. A.*: A harc és győzelem dicső útja. (A Kínai Kommunista Párt 40. évfordulójára.) UIZS 1961. 4. sz. 162.
- L. J.*: A Kínai Kommunista Párt 40. évfordulója. ND 1961. 8. sz. 145—153.
- Kartunova A. I.*: A munkásmozgalmak Sanghajban a proletariátus fegyveres felkeléseinek előestéjén, 1926—1927-ben. NDVSIN 1961. 2. sz. 145—163.
- Sprincin A. G.*: Az új kínai ábécé történetéből, 1928—1931. NAA 1961. 6. sz. 126—135.
- Glunyin V. I.*: A kínai egységfront történetéből. VI 1961. 7. sz. 54—69. [1945—1949]
- Gyelyuszín L. P.*: A Kínai Kommunista Párt agrárpolitikája a nemzeti-felszabadító háború éveiben, 1946—1949. NAA 1961. 5. sz. 124—139.
- A Kínai Népköztársaság 12. évfordulója. Kom 1961. 14. sz. 0—13.
- Lavrentyeva A. I., Fomicseva M. V.*: A munkásosztály a Kínai Népköztársaság szocialista építésében. KSZINA XLIX. (1961) 13—23.
- Szuharsuk G. D.*: A mezőgazdaság szocialista átalakítása a Kínai Népköztársaságban. KSZINA XLIX. (1961) 48—51.
- Kurbatov V. P.*: Az állami gazdaságok szerepe a Kínai Népköztársaság mezőgazdasági termelésének fejlesztésében. NAA 1961. 3. sz. 26—36.
- Korkunov J. N.*: A földalap és ennek felhasználása a Kínai Népköztársaságban. KSZINA LIX. (1961) 3—14.
- Vidal J. E.*: A falusi piacok újjászervezése Kínában. EP 87. (1961. okt.) 51—65.
- Vojerogin Sz. A.*: A kuszárípar szocialista átalakítása a Kínai Népköztársaságban. KSZINA XLIX. (1961) 34—42.
- Kruglov A. M.*: A tőkés ipar szocialista átalakítása a Kínai Népköztársaságban. KSZINA XLIX. (1961) 24—33.
- Csehutov A. I.*: A Kínai Népköztársaság állami költségvetésének szerepe a szocialista építés finanszírozásában. KSZINA XLIX. (1961) 69—84.
- Seretj I. B.*: A pénz-hitelrendszer szerepe a szocialista építésben a Kínai Népköztársaságban. KSZINA XLIX. (1961) 85—100.
- Sirjajev Sz. L.*: A közlekedés fejlődése a Kínai Népköztársaságban. KSZINA XLIX. (1961) 59—68.
- Konovator Je. A.*: A belkereskedelm fejlődése a Kínai Népköztársaságban. KSZINA XLIX. (1961) 101—110.
- Liszenko I. A.*: A Kínai Népköztársaság külkereskedelmi kapcsolatai. KSZINA XLIX. (1961) 111—123.
- Asztufjev G. V.*: A szocialista iparosítás és az ipar fejlődése a Kínai Népköztársaságban 1953—1957. KSZINA XLIX. (1961) 3—12.
- Sztadnyicsenko A. I.*: A mezőgazdaság gazdaságosságának fejlődése a Kínai Népköztársaságban 1953—1957-ben. KSZINA XLIX. (1961) 52—58.

Korea

- Pak M. N.*: A koreai törzsek leírása I. sz. elején. PV 1961. 1. sz. 115—138.
- Voroncov V. B.*: A koreai kérdés a csendes-óceáni háború első éveiben, 1941—1946. KSZINA XLV. (1961) 57—70.
- Koroljev P. G.*: A szocialista építés néhány kérdése a koreai Népi Demokratikus Köztársaság mezőgazdaságában (1953—1961). KSZINA LIX. (1961) 46—57.

Mongólia

- Sirendib B.*: A Mongol Népköztársaság Tudományos Akadémiája. VAN 1961. 10. sz. 106—108.
- Zlatkin I. Ja.*: Mongólia társadalmi rendszerének néhány kérdése a 15—17. században. NAA 1961. 6. sz. 84—94.
- Cedenbal J.*: A mongol népi forradalom 40. évfordulója. Kom 1961. 10. sz. 69—79.

- Tyitkov V. I.*: A feudalizmusról a szocializmusra való áttérés történeti példája. (Az 1921. évi mongol népi forradalom 40. évfordulójára.) NAA 1961. 3. sz. 11—25.
- Pohoryles L.*: A Mongol Népköztársaság. ND 1961. 7. sz. 91—98. [A 40. évfordulóra.]
- Lavallée L.*: A mongol újjászületés. (A Mongol Népköztársaság 30. évfordulójára.) CC 1961. 7—8. sz. 1249—1264.
- Cedenbal J.*: A Mongol Népi-Forradalmi Párt KB beszámolója a Párt XIV. kongresszusán. Kom 1961. 11. sz. 114—155.
- Krylov J.*: A mai Mongólia. NM 1961. 11. sz. 1351—1358.
- Ivanyenko V. I.*: Az ipar, közlekedés és hírközlés fejlődése a Mongol Népköztársaságban. KSZINA LIX. (1961) 36—45.
- Matvejeva G. Sz.*: A földművelés fejlődése a Mongol Népköztársaságban. KSZINA LIX. (1961) 32—35.
- Gataullina L. M.*: A szocialista országokkal való együttműködés jelentősége a Mongol Népköztársaság számára. KSZINA LIX. (1961) 15—31.

Japán

- Koiti Ohara*: Lenin a japán irodalomról. NAA 1961. 2. sz. 117—121.
- Komatsu Y.*: A körgazdaságtan-kutatás Japánban. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 115—121.
- Crawcour S.*: A hitelrendszer fejlődése a 17. századi Japánban. JEH XX/3. (1961. szept.) 342—360. Az első orosz követség Japánban. A. Lakszman naplóját publikálja: A. A. Preobrazsenszkij. IA 1961. 4. sz. 113—148. [1792—1794.]
- Kozlovskij Ju. B.*: A keleti kultúra Nishida Kitaro felfogásában. VIMK 1961. 2. sz. 34—44. [Japán polgári filozófus 1870—1945.]
- Zenju Tsukamoto*: A japán és kínai buddhizmus a 20. században. CHM VI/3. (1961) 572—604.
- Grigorevics Sz. Sz.*: Az orosz-japán kapcsolat 1906—1907-ben. NDVSIN 1961. 3. sz. 107—123.
- Rodov B. V.*: Japán reakciós erői a történeti igazság ellen. (A memoráirodalom szemléje.) NAA 1961. 6. sz. 95—104. [1918—1953.]
- Asada S.*: Japán „speciális érdekei” és a Washingtoni konferencia, 1921—1922. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 62—70.
- Falk S. L.*: Szervezet és katonai erő: a japán felső hadvezetőség a második világháborúban. PSQ 1961. 4. sz. 503—518.
- Angora D. L.*: A második világháború utáni japán-amerikai kapcsolatok néhány kérdése. KSZINA XLV. (1961) 83—95.
- Oppler A. C.*: A „Sunakawa-ügy” jogi és politikai következményei. PSQ 1961. 3. sz. 241—263. [1959. Egy japáni amerikai támaszpont körüli bonyodalom.]
- Petrov D.*: A fasizmus újjáéledése a mai Japánban. MEMO 1961. 4. sz. 64—76.
- Pigulevszkaja Je.*: A finanszírozás a mai Japánban. MEMO 1961. 1. sz. 59—74.
- Aptheker H.*: Japán ma és a VII. világbéke konferencia. PA 1951. 9. sz. 29—46.

Amerikai Egyesült Államok

- Kimagasló forradalmár és a marxizmus kiváló teoretikusa. (W. Z. Foster 80. születésnapjára.) VIK 1961. 2. sz. 234.
- Flynn E. G.*: W. Z. Foster üdvözlése. PA 1961. 2. sz. 77—82. [80. születésnapján]
- In memoriam W. Z. Foster, 1881—1961. LM 1961. 10. sz. 470.
- Hall G.*: William Z. Foster, az amerikai munkásosztály vezetője. PA 1961. 19. sz. 1—6.
- Krieger L.*: Az Amerikai Történeti Társulat new-yorki konferenciája. AHR LXVI/3. (1961. ápr.) 864—887. [1960. dec. 28—30.]
- Weber E.*: A történeti kutatások az Egyesült Államokban: történelem történet nélkül. RH CCXXV. (1961. ápr.-jún.) 341—358.
- Szamojlo A. Sz.*: Értékes tények és értékes következtetések

- sek. (néhány új amerikai könyv az USA gyarmati korszakának történetéről.) SzV XVIII. (1960) 105—113.
- Lampard E. E.*: Az amerikai történészek és az urbanizálás tanulmányozása. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 49—61. [Szemle]
- Szamojlo A. Sz.*: A földművelés a puritán telepeken New Englandban a 17. században. SzV XVII. (1960) 259—275.
- Giraud M.*: A „Compagnie d'Occident”, 1717—1718. RH CCXXVI. (1961) 23—56. [Francia Louisiana]
- Castries D.*: A Bourbon családi szerződés és az amerikai függetlenségi háború. RHD 1961. 4. sz. 294—306.
- Huntington S. P.*: Egyensúly és az egyensúly felborulása az amerikai katonai politikában. PSQ 1961. 4. sz. 481—502. [A függetlenségi háborútól maig]
- Sprigova M. N.*: Az amerikai függetlenségi háború N. I. Novikov „Moszkovszkie Vedomoszti” c. folyóiratának megvilágításában. NDVSIN 1961. 3. sz. 74—89.
- Brunt I.*: A „The Federalist” szerződésének eldöntése. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 71—75. [1787]
- Elkins St., McKirick E.*: Az alapító atyák. PSQ 1961. 2. sz. 181—216. [Az amerikai alkotmány kialakulása.]
- Bolshovtyinov N. N., Gpivolkorszij Sz. I.*: Az orosz diplomácia és az 1812—1824. évi angol—amerikai háború. NNI 1961. 4. sz. 31—45.
- Galbraith J. S.*: Mitosok a „Kis Anglia” éráról. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 34—48. [cca 1815—1870]
- Fishow A.*: A Trustee Savings Bank, 1917—1861. JEH XXI/1. (1961. márc.) 26—40.
- Williamson J. G.*: A nemzetközi kereskedelem és az Egyesült Államok gazdasági fejlődése: 1827—1843. JEH XX/3. (1961. szept.) 372—383. [G. Mucsiech válasza, uo. 384—385.]
- Timberlake R. H.*: A pénzérme-standard és a központi bankok az Egyesült Államokban 1860 előtt. JEH XX/3. (1961. szept.) 318—341.
- Vatter B.*: A new-anglandi textilgyárak ipari kölesői, 1840—1860. Megjegyzés. ECHR XXI/2. (1961. jún.) 216—221. [Viszontválasz: L. E. Davis uo. 222—226.]
- Umanuszij P. B.*: F. Douglass helye az abolitionista mozgalomban. NDVSIN 1961. 3. sz. 124—139. [1840—60-as évek.]
- Bourne K.*: A Clayton-Bulwer szerződés és a brit ellenzék csökkenése az Egyesült Államok terjeszkedésével szemben, 1857—1860. JMH XXXIII/3. (1961. szept.) 287—291.
- Fohlen C.*: A secessziós háború és a francia—amerikai kereskedelem. RHMC VIII/4. (1961. okt.—dec.) 259—270.
- Morris H. M.*: Mai irányzatok az Egyesült Államok polgárháborújának történetírásában. VI 1961. 7. sz. 96—114.
- Aphkeker H.*: A polgárháború 100. évfordulója. PA 1961. 2. sz. 83—87.
- Aphkeker H.*: A polgárháború az USA-ban. (A háború megindulásának 100. évfordulójára.) NNI 1961. 3. sz. 88—96.
- Bourne K.*: Anglia háborús készülődése Észak ellen, 1861—1862. EHR LXXVI. (1961) 600—632.
- Nichols J. P.*: Az Egyesült Államok kongresszusa és az imperializmus, 1861—1897. JEH XXI/4. (1961. dec.) 526—538.
- Hammond B.*: Észak íres pénzárcaja, 1861—1862. AHR LXVII/1. (1961. okt.) 1—18.
- La Feber E.*: R. Cleveland venezuelai politikájának háttere újraértékelve. AHR LXVI/4. (1961. júl.) 947—967. [1895—1896.]
- Zubok L. I.*: Irányzatok harca az USA szocialista pártjában, 1901—1912. VI 1961. 5. sz. 81—96.
- Greene Fr.*: Amerika nemzeti politikája katonai szemszögből, 1904—1940. AHR LXVI/2. (1961. jan.) 354—377.
- Zubok L. I.*: „A Világ ipari Munkásai” szövetség ideológiája és taktikája, 1908—1918. NNI 1961. 3. sz. 28—44.
- Rain P.*: Az amerikai izolacionizmustól a nyugati világ irányításáig. RHD 1961. 2. sz. 173—182. [1917—1940.]
- Az USA egyszerű embereinek harca a Szovjet-Oroszországgal való barátsággért, 1918—1920. A dokumentumokat publikálja: I. M. Krasznov. IA 1961. 4. sz. 19—43.
- Rejhsberg G. Je., Sapik B. Sz.*: Az amerikai munkások részvétele a szovjet köztársaság népgazdaságának helyreállításában. ISZSZSZR 1961. 1. sz. 147—151 [1919—1922]
- Amerikai munkások „Kuznyec medencei” autonóm kolóniájának szervezete, 1921—1923. A dokumentumokat publikálja: Sz. Sz. Ignatov, V. Y. Ljubiseva. IA 1961. 2. sz. 69—98.
- Kirejev N. G.*: A Törökország és USA közötti viszony történetéhez, 1922—1923. KSZINA XXX. (1961) 150—160.
- Larin N. Sz.*: Nicaragua népének felszabadító harca az USA fegyveres intervenciója ellen 1927—1933-ban. VI 1961. 8. sz. 86—96.
- A szovjet—amerikai kulturális és gazdasági kapcsolatok történetéből, 1931—1937. A dokumentumokat publikálja: F. K. Mozsiauk. IA 1961. 1. sz. 3—19.
- Cooke E. F.*: A kutatás a politikai hatalom eszköze. PSQ 1961. 1. sz. 69—87. [A helyes gazdasági és politikai szervezést kutató „Pennsylvaniai Gazdasági Liga” tevékenysége, 1932—1959.]
- Beth L. P.*: A legfelső bíróság és a jogi ellenőrzés jövője. PSQ 1961. 1. sz. 11—23. [1937-től.]
- Angora D. L.*: A második világháború utáni japán—amerikai kapcsolatok néhány kérdése. KSZINA XLV. (1961) 83—95.
- Schilling W. R.*: A hidrogénbomba-határozat. PSQ 1961. 1. sz. 24—46. [Az elnök határozata a kísérletek folytatására, 1950. jan. 31. Ennek előzményei és utóhangja.]
- Oppler A. C.*: A „Sumakawa-ügy” jogi és politikai következményei. PSQ 1961. 2. sz. 241—263. [1959. Egy japáni amerikai támaszpont körüli bonyodalom.]
- Okunyeva M. A.*: Theodor Roosevelt latinamerikai doktrínájának létrejötte és jellege. NNI 1961. 5. sz. 52—64.
- Kedrov A. I.*: Az USA politikája Latinamerikában a második világháború éveiben, ahogy az amerikai burzsoa történészek ábrázolják. VI 1961. 11. sz. 172—182.
- Tannenbaum Fr.*: Az Egyesült Államok és Latinamerika. PSQ 1961. 2. sz. 161—180.
- Juarez C.*: Latinamerika szembenállása az USA-val. CI 116. (1961. jan.—febr.) 82—92.
- Az USA agressziója Kuba ellen, 1898—1912. A dokumentumokat publikálja: A. A. Guber. IA 1961. 3. sz. 33—54.
- Schneider M.*: USA — Kuba. WZ 1961. 6. sz. 383—392.
- Trendafilov T.*: Az amerikai neokolonializmus. NV 1961. 1. sz. 40—48.
- Sztyepanov L.*: A kevésbé fejlett országoknak nyújtott „segítség” az amerikai imperializmus stratégiájában. MEMO 1961. 8. sz. 15—30.
- Spirt A.*: Az USA terjeszkedése Észak-Afrikában. MEMO 1961. 6. sz. 138—144.
- Kolon V.*: Az USA behatolása Afrikába. MEMO 1961. 7. sz. 112—118.
- Bogdanov O.*: Angol—amerikai harc az értékesítési piacokért. MEMO 1961. 6. sz. 131—138. [Viszatekintéssel az utóbbi tíz évre]
- Dalin Sz.*: Az USA gazdaságának ciklikus fejlődése a kapitalizmus általános válságának korszakában. MEMO 1961. 11. sz. 71—86.
- Kucynski J.*: A ciklusos fejlődés sajátosságai az Egyesült Államokban 1945—1960-ban. JfW 1961. I. sz. 29—64.
- Kuc A.*: A gazdaság militarizálása és a gazdasági válságok az USA-ban. MEMO 1961. 8. sz. 87—93.
- Manukjan A.*: Az USA pozícióinak meggyöngyülése a kapitalista gazdaságban. MEMO 1961. 4. sz. 19—37.
- Zuhmatov M.*: Az USA gazdasági expanziójának államimonomopolista módszerei. MEMO 1961. 3. sz. 78—92.
- Uszoszkin V.*: Az USA pénz—hitel politikája burzsoa koncepcióinak kritikája. MEMO 1961. 12. sz. 66—82.
- Spilko G.*: Az USA nemzeti vagyonának kérdéséhez. MEMO 1961. 6. sz. 38—51.
- Menysikova M.*: Új adatok az USA mezőgazdaságról. MEMO 1961. 5. sz. 117—122.
- Stilman P.*: Az USA mai mezőgazdasági dumpingjéről. MEMO 1961. 5. sz. 76—89.
- Romano R. F.*: Az amerikai farmerek ma. PA 1961. 7. sz. 18—31.
- Kollontaj V.*: Új adatok az USA külföldi beruházásairól. MEMO 1961. 4. sz. 142—149.
- Inykon Ju.*: A szabadalmak — az USA monopóliumok eszköze az értékesítési piacokért való harcban. MEMO 1961. 3. sz. 125—131.

- Weinstone W.: Egy monopólium-ellenes koalíció kérdése. PA 1961. 4. sz. 21—33.
- Gyeborin A. M.: Az amerikai imperializmus ideológiája kialakulása történetének néhány kérdése. VI 1961. 6. sz. 25—38.
- Claude H.: A francia és amerikai imperializmus közti ellentétéről. CC 1961. 3. sz. 461—472.
- Perlo V.: Az amerikai imperializmus hanyatlása. Kom 1961. 18. sz. 81—92.
- Kegel G.: Kennedy, az USA imperializmus és a „social revolution”. Ein 1961. 6. sz. 905—921.
- Rimlinger G. V.: Társadalombiztosítás, serkentés és ellenőrzés az Egyesült Államokban és a Szovjetunióban. CSSH IV/1. (1961) 104—124.
- Lumer H.: A fokozódó munkanélküliség fenyegető veszélye. PA 1961. 6. sz. 18—31.
- Aganbegjan A.: A dolgozók életszínvonalá a Szovjetunióban és az USA-ban. MEMO 1961. 10. sz. 27—44.
- Zorina I.: Az osztályharc kiéleződése az USA-ban. MEMO 1961. 6. sz. 110—112.
- Szollertjinszkaja Je.: A bérnunka az USA mezőgazdaságában. MEMO 1961. 1. sz. 75—88.
- Budish J. M.: Az amerikai munkásosztály változó struktúrája. PA 1961. 10. sz. 23—33.
- Hall G.: Az USA a mai világban. PA 1961. 2. sz. 5—61.
- A legfelső törvénytörések és a kommunizmus. PA 1961. 7. sz. 6—17.
- Johnson A.: A polgári szabadságjogok és a demokrácia. PA 1961. 5. sz. 18—28.
- Vickrey W.: A választókerületek kijelölésével való visszaélés megakadályozása. PSQ 1961. 1. sz. 105—110.
- Kiszlov A.: Milyen az új amerikai kongresszus összetétele. MEMO 1961. 3. sz. 132—135.
- Lightfoot Cl.: A néger felszabadítási mozgalom ma. PA 1961. 2. sz. 62—76.
- Harris M. S.: Az amerikai indiánok ma. PA 1961. 5. sz. 37—44.
- Amerika egyéb országai**
- Ruerson S. B.: A társadalomtudományok fejlődésének néhány tendenciája Kanadában. VF 1961. 11. sz. 76—88.
- Diamond S.: Francia Kanada a 17. században: egy előregyártott társadalom. Ann 16/2. (1961. márc.—ápr.) 317—354.
- Faramazjan R.: Strukturális változások Kanada háború utáni gazdaságában. MEMO 1961. 8. sz. 77—86.
- Friedländer P.: A nyugat-német monopóliumok expanziója Kanadában. DAp 1961. 2. sz. 193—204.
- Lamontagne R.: La Glassonnière politikája a bennszülöttekkel szemben. RH CCXXVI (1961. okt.—dec.) 411—416. [Nouvelle France-ben, 1747—1749]
- Zubrickij Ju. A.: A „latinid” és lényege. VIMK 1961. 1. sz. 112—117. [A perui elnök által felvetett „latin népek összefogása” eszméje.]
- Taylor D.: Új nyelvek a régi helyett Nyugat-Indiában. CSSH III/3. (1961. épr.) 277—288.
- Werner Th. G.: Európai tőke a 16. század iberó-amerikai Montan-vállalkozásaiban. SW XLVIII/1. (1961) 18—55.
- Krebs R.: A spanyol monarchia a 18. században és Latin-amerikai függetlensége. HZ 192/1. (1961. febr.) 17—59.
- Lavreckij I. R.: Konferencia a latinamerikai felszabadító mozgalom történetéről. VI 1961. 1. sz. 207—210. [Caracas, 1960. júl. 1—10. A 150. évforduló alkalmából.]
- Melnikov G. A., Peguseva L. V.: Megemlékezés a latinamerikai országok függetlenségi háborújának 150. évfordulójáról a Szovjetunióban. VIMK 1961. 5. sz. 151—158.
- Forster W. Z.: Az 1810—1826. évek forradalma Latin-amerikában. VI 1961. 5. sz. 48—50.
- Lavreckij I. R.: A katolikus egyház és a Spanyolország függetlenségéért vívott háború. NNI 1961. 3. sz. 70—84.
- Spindler H.: A latinamerikai népek harca a függetlenségért, demokráciáért és a társadalmi haladásért. Ein 1961. 6. sz. 930—945.
- Sulgovszkij A.: Az imperializmus és a nemzeti reformizmus ideológiája Latinamerikában. MEMO 1961. 8. sz. 45—59.
- Hulperin M.: A latinamerikai gazdaság fejlődési útjain és válsága. MEMO 1961. 7. sz. 61—85.
- Dobroczyński M.: Latinamerika gazdasági integrációja. SM 1961. 6. sz. 55—74.
- Kedrov A. I.: Az USA politikája Latinamerikában a második világháború éveiben, ahogy az amerikai burzsoáz történetészek ábrázolják. VI 1961. 11. sz. 172—182.
- Okunyeva M. A.: Theodor Roosevelt latinamerikai doktrínájának létrejötte és jellege. NNI 1961. 5. sz. 52—64.
- Tannenbaum Fr.: Az Egyesült Államok és Latinamerika. PSQ 1961. 2. sz. 161—180.
- Juarez C.: Latinamerika szembenállása az USA-val. CI 116. (1961. jan.—febr.) 82—92.
- Rommel W.: A Német Szövetségi Köztársaság latinamerikai expanziójának néhány vonása. SM 1961. 1. sz. 45—58.
- Kirik O. I.: Kuba nemzeti levéltára. IA 1961. 1. sz. 166—169.
- Herrieh H.: Anyag Kuba történetéhez a Német Központi levéltárban, a merselburgi részlegben. Am 1961. 5. sz. 144—146.
- Werner Th. G.: A nürnbergi Hans Tetzl rezolvasztója Kubában és ennek finanszírozása európai pénztőkével, 1545—1571. SW XLVIII/3. (1961) 289—328, 4. sz. 444—502.
- Az USA agressziója Kuba ellen, 1898—1912. A dokumentumokat publikálja: A. A. Guher. IA 1961. 3. sz. 35—54.
- Aptheke H.: A kubai forradalom. PA 1961. 3. sz. 47—52; 4. sz. 34—45.
- Schneider M.: USA — Kuba. WZ 1961. 6. sz. 383—392.
- Fournial G.: A kubai nép nagy győzelme. CC 1961. 5. sz. 1021—1029.
- Greiser R.: A kubaiak győzelme az agresszorok felett. Ein 1961. 5. sz. 658—664.
- Claude H.: A kubai forradalom. EP 89. (1961. dec.) 5—22.
- Fournial G.: A kubai forradalom. Pensée 97. (1961. máj.—jún.) 19—26.
- Marinello J.: A kubai forradalom második évfordulója. Kom 1961. 1. sz. 96—103.
- Nyikiforov B. Sz.: A kubai munkásmozgalom történetéből. VI 1961. 9. sz. 103—115. [1944—1948]
- Basler W.: A forradalmi Kuba külpolitikája. DAp 1961. 7. sz. 833—842.
- Brümmer A.: A kubai fejlődés. Ww 1961. 4. sz. 572—580.
- Trappen Fr.: Az agrárreform Kubában. DAp 1961. 2. sz. 183—192.
- Az agrárreform Kubában és hatása Latinamerikában. BDW 1961. 21. sz. 1—19.
- Roca B.: A kubai forradalom gazdasági rendszere. PA 1961. 1. sz. 47—56.
- Pakin Sz.: Kuba megerősíti nemzeti gazdaságát. MEMO 1961. 4. sz. 133—138.
- Alperovics M. Sz.: A mai mexicói történetírás a függetlenségi háborúról. VI 1961. 2. sz. 166—176. [1810—1821]
- Cornaro A.: Ausztria és a mexicói szabadságsereg. MÖS 14. (1961) 64—79. [1860-as évek]
- Chevalier Fr.: A mexicói agrárforradalom egy döntő tényezője: Zapata felkelése, 1911—1919. Ann 1961. 1. sz. 66—82.
- Chauvin P.: Brazília és az Atlanti Óceán a 17. században. Ann 16/6. (1961. nov.—dec.) 1176—1207.
- Bazarjan Zs.: Euclides da Cunha, a haladó brazil gondolkodó. VIMK 1961. 5. sz. 97—105. (Halálának 50. évfordulója, 1959.)
- Jurlov P.: Az agrárkérdés Argentínában. MEMO 1961. 5. sz. 110—116.
- Sheridan R. B.: A gyarmati gentry felemelkedése: Antigua példája, 1730—1775. ECHR XIII/3. (1961) 342—357.
- Pintos F. R., Sala L.: A Rio-de-la-Plata-i felszabadító forradalom néhány előfeltételéről és ellentmondásáról. NNI 1961. 4. sz. 18—30. [A 18. század vége — 19. sz. eleje.]
- Larin N. Sz.: Nicaragua népének felszabadító harca

az USA fegyveres intervenciója ellen 1927—1933-ban. VI 1961. 8. sz. 86—96.
La Feber W. R.: Cleveland venezuelai politikájának háttere újraértékelve. AHR LXVI/4. (1961. júl.) 947—967. [1895—1896.]

Afrika

Golovacev I. F.: A colonatus néhány sajátossága római Afrikában a 2. században. VDI 1961. 1. sz. 120—127.
Broten P. R. L.: Vallási szakadarság a késői római birodalomban. Észak-Afrika esete. H XLVI/157. (1961. jún.) 83—101. [312—411.]
Fagyejev L. A.: Monomotapa. (A Zambezi—Limpopo folyóközben lakó népek társadalmi-gazdasági rendszere a középkorban.) Sze 1961. 3. sz. 66—76.
Spinosi C.: A pénzre vonatkozó jogi rendelkezések a törvényekben és a gyakorlatban az i. sz. 3—4. században. (Főképp Egyiptomban.) RHES 1961. 1. sz. 32—56; 2. sz. 129—157.
Kubbel L. Je.: Korai arab tudósítások Nyugat-Szudánról és Észak-Afrikával való kereskedelmi kapcsolatairól. KSzINA XLVII. (1961) 43—48. [9—10. század.]
Matvejev V. V.: Zendzs országának északi határa. KSzINA XLVII. (1961) 61—63. [10. század.]
Tarverdosa Je. A.: Ghana gazdasági kapcsolatai Magribbal a 11. század közepén. (Az arab írók tanúsága szerint.) KSzINA XLVIII. (1961) 72—83.
Szemjonova L. A.: Afrika Maszudi megvilágításában. KSzINA XLVI. (1961) 111—121.
Tarverdosa Je. A.: Az iszlám néhány specifikus sajátossága Nyugat-Szudánban a 13—16. században. Sze 1961. 1. sz. 94—101.
Baciera Sz. M.: Ibn Khaldun gazdasági nézeteiről. KSzINA XLVII. (1961) 5—10.
Kilberg H. I.: Dzszabarti és történeti krónikájának 4. kötete. NAA 1961. 2. sz. 107—116. [1753—1822.]
Schnapper B.: A „támaszpont”-politika és erődített faktoriák alapítása a guineai öbölben. 1837—1843. RH CCXXV. (1961. jan.—márc.) 99—120.
Trofimov V.: Anglia politikája Abesszíniában 1848—1868-ban. KSzINA XLV. (1961) 18—37.
Mashin M. N.: A német gyarmati expanzió Kelet-Afrikában a 19. század nyolcvanas éveiben. NXI 1961. 2. sz. 171—172. [Szemle.]
Kogan M. M.: A spanyol gyarmatok Afrikában. NAA 1961. 4. sz. 44—49.
Hajnicz A.: Spanyol gyarmati birtokok. SM 1961. 12. sz. 59—66.
Haranov A. M.: A portugál kolonializmus Afrikában. NAA 1961. 2. sz. 71—83.
Odrú L.: Az angolai események. CC 1961. 5. sz. 1038—1042.
Nussbaum M.: Togo német gyarmati uralom alatt és a nyugatnémet neokolonializmus. JfW 1961. I. 9—28. [1844—maig.]
Nussbaum M.: Két dokumentum a német kolonializmus történetéhez. JfW 1961. II. 303—317. [Az afrikai dualákról. 1916.]
Hitler terve Afrika felosztására. A dokumentumot publikálja: L. Hirszowicz. SM 1961. 12. sz. 90—97.
Goulard Cl.: Az Észak-Afrikát fenyegető német „veszély” realitása 1940-ben. RHDGM 44. (1961. okt.) 1—20.
Schmitt, gén.: Juin tábornok és az észak-afrikai partraszállás. RHDGM 44. (1961. okt.) 57—64.
Prokopczuk F.: A Német Szövetségi Köztársaság expanziója Afrikában. SM 1961. 12. sz. 24—49.
Spirt A. Ju.: A külföldi állami-monopolitőke Afrikában. NAA 1961. 6. sz. 20—31.
Bourjol M.: A nemzetközi monopóliumok bányászati tervei Fekete-Afrikában. I. EP 89. (1961. dec.) 65—72.
Galibin A.: A gyarmati fasizmus Délnyugat-Afrikában. MEMO 1961. 8. sz. 128—130.
Huntton A.: Afrika és a neo-kolonializmus. PA 1961. 2. sz. 88—97.
Spirt A.: Az USA terjeszkedése Észak-Afrikában. MEMO 1961. 6. sz. 138—144.

Kotov V.: Az USA behatolása Afrikába. MEMO 1961. 7. sz. 112—118.
Csertok L. O.: A trópusi afrikai országok történetének néhány problémája a XXV. nemzetközi orientalista kongresszuson. NAA 1961. 2. sz. 225—230.
Polyehin I.: Az afrikai népek történetének fő problémái. Kom 1961. 12. sz. 99—109.
Nabokov G. A.: Szenteljünk nagyobb figyelmet Afrika történeti kérdéseinek. VI 1961. 11. sz. 137—140. [Értekezlet az SZTA Történettud. Osztályán, 1961. jún. 22.]
Dutu Al.: Afrika története jelenlegi tanulmányozásának eredményei és problémái. S 1961. 4. sz. 1013—1027.
Chesneau J.: A marxista kutatás Ázsia és Afrika mai ébredése. Pensée 95. (1961. jan.—febr.) 15—28.
Numada N.: A marxizmus és Afrika felszabadulása. PA 1961. 1. sz. 57—65.
Sabad B. A.: A nyugati burzsoá szociológusok az ázsiai és afrikai országok fejlődési útjairól. NAA 1961. 5. sz. 213—219.
Voss H.: Afrika — új feladat a történettudomány és a történeti oktatás számára. (Ghana fejlődésének példáján bemutatva.) GWU 1961. 5. sz. 273—283.
Hannigan A. St. J.: A nyugati jogi formák rákényszerítése primitív társadalmakra. CSH IV/1. (1961. nov.) 1—9.
Prokopczuk J.: Afrika felszabadulásának nehéz problémái. SM 1961. 1. sz. 14—44.
 Az afrikai gyarmati rendszer felszámolása. A jogi szempontok. Összeállította: H. Okularczyk, A. D. Rotfeld. IZ 69. (1961) 114—122.
Youschi A.: A gyarmatok felszabadulásának kezdetei és problémái. CI 116. (1961. jan.—febr.) 75—81.
Topenecarov Vl.: Az Ázsiában és Afrikában újonnan felszabadult országok történeti fejlődésének néhány sajátossága. IP 1961. 1. sz. 3—24.
Usov G.: Afrika munkásosztályának harca az imperializmus ellen. MEMO 1961. 6. sz. 127—130.
Popov Ju. N.: Az afrikai munkásmozgalom néhány vonásáról. (A Szaharától délre.) NAA 1961. 5. sz. 46—56.
Csernov L. N.: Az ázsiai és afrikai országok kommunisztái a szabadsáért és a nemzeti függetlenségért vívott harc élesapátában. NAA 1961. 5. sz. 15—31.
Page I.: Az afrikai munkások szakszervezete tömörülnek. LM 1961. 8. sz. 383—387.
Usov G.: Brit Kelet-Afrika munkásosztálya. MEMO 1961. 10. sz. 136—142.
Jablonskor L. D.: Délnyugat-Afrika lakosságának helyzete. KSzINA XLVIII. (1961) 3—20.
Szemjonov V. Sz.: Afrika gazdasági fejlődésének perspektívái. NAA 1961. 2. sz. 3—13.
Vamjinn V.: A Szovjetunió gazdasági együttműködése az arab kelettel és Afrikával. MEMO 1961. 11. sz. 107—115.
Gavrilov N. J.: Gazdasági konferencia a trópusi Afrika problémáiról. NAA 1961. 6. sz. 226—229.
Bär H.: Harc az afrikai államok gazdasági függetlenségéért. DAP 1961. 5. sz. 553—562.
Bettelheim Ch.: Gazdasági tervezés Fekete-Afrikában. CI 116. (1961. jan.—febr.) 63—74.
Izmagilova R. N.: Afrika új államai. Sze 1961. 4. sz. 147—165.
Melikjan O., Etynger Ja.: Ázsia és Afrika békeszerető országainak külpolitikája és ennek burzsoá kritikusai. NAA 1961. 6. sz. 60—70.
Numada T.: Az új Afrika a válaszüton. PA 1961. 8. sz. 22—31.
Chodak Sz.: Az 1960. évi afrikai események mérlege. ND 1961. 1. sz. 104—118.
Sarenszkaja B.: A Szaharától délre élő afrikai népek szellemi kultúrájának problémái és Marcel Griaule koncepciója. VIMK 1961. 4. sz. 3—25.
Kilberg H. I.: Dzszabarti és történeti krónikájának 4. kötete. NAA 1961. 2. sz. 107—116. [1753—1822.]
Filistinszkij I. M.: Abd ar-Rahman al-Dzszabarti krónikája, mint történeti forrás. KSzINA XLVII. (1961) 94—100. [Egyipt. 18/19. sz. ford.]
Issaev Ch.: Egyiptom 1800 óta. Tanulmány az asszimetrikus fejlődésről. JEH XXI/1. (1961. márc.) 1—25.
Bogusevics O. V.: Muhammad Dzsemal ad-Din al-Afgani, mint politikus. KSzINA XLVII. (1961) 11—20. [Az 1870-es években Egyiptomban.]
Raimbekov Dzs A.: Az energia-ipar fejlődése az EAK déli körzetében. KSzINA XLV. (1961) 152—156.

- Gavrilyuk V. A.*: A „kölcsonös függés” teóriája — a francia kolonializmus eszmei fedőszerve. MEMO 1961. 5. sz. 132—138.
- Landa R. G.*: Új könyvek és anyagok Algirról. NAA 1961. 2. sz. 84—88.
- Emerik M.*: Az algériai muzulmánok közhangulata 1847 és 1870 között. RHMC VIII. (1961. ápr.—jún.) 103—120.
- Nyerszeszov G. A.*: Algír 1881—1882-ben. (Egy orosz újságíró levelei alapján.) Sze 1961. 6. sz. 140—145.
- Chabard M. T.*: A deportált foglyok és menekültek ügyével megbízott francia szervek (Algír 1943 — Párizs 1945). RHDGM 42. (1961. ápr.) 17—26.
- Polyomkin Ju.*: A francia imperializmus Algírban. MEMO 1961. 1. sz. 36—45.
- Bruhac J.*: Az algériai nemzet és a francia közvélemény. Pensée 95. (1961. jan.—febr.) 4—14.
- Landa R. G.*: A nemzeti forradalom Algírban. KSZINA XLVII. (1961) 49—54.
- Hogyan védte a Szovjetunió az ENSZ-ben az algériai népeket, 1957—1960. A dokumentumokat publikálja: V. Ja. Szipolsz. IA 1961. 3. sz. 3—32.
- Chauveau H.*: A szociáldemokrácia a kolonializmus és Algír. CC 1961. 4. sz. 708—721.
- Lachenal G.*: Harcunk az algériai háború ellen. CC 1961. 5. sz. 953—965.
- Prokopczuk J.*: Konceptiók az algériai probléma megoldására. SM 1961. 9. sz. 71—81.
- Luckaja N. Sz.*: V. Frunze mint a marokkói nemzeti-felszabadító harc története. KSZINA XLV. (1961) 140—143. [1921—1924.]
- Luckaja N. Sz.*: Marokko Kommunista Pártjának harca a nemzeti függetlenségért. KSZINA XLVII. (1961) 55—60. [1943—1960.]
- La Garrigue R.*: A gazdasági és kereskedelmi konjunktúra Marokkóban. Francia-marokkói kereskedelmi kapcsolatok... RHES 1961. 1. sz. 5—31. [1945 óta.]
- Nyerszeszov G. A.*: A Rochefort-ügy és az okok, amiért Franciaország Tuniszt elfoglalta az orosz sajtó megvilágításában. VIMK 1961. 6. sz. 123—136.
- Préjean P.*: Tunisz gazdasági fejlődésének lehetőségei. EP 78. (1961. jan.) 15—32.
- Poncet J.*: A sivatagmelléki országok és a tuniszi példa. Ann 1961. 1. sz. 99—109.
- Brunschwig H.*: Belga-Kongó. RH CCXXVI. (1961) 201—212. [Az újabb történeti irodalom szemléje.]
- Kogan M.*: Az „Union Minière du Haut Katanga” uralma. MEMO 1961. 12. sz. 120—124.
- Kogan M. M.*: Az imperialista érdekek Kongóban. PV 1961. 1. sz. 106—114.
- Merlier M.*: Az agrárkérdés Kongóban. EP 1961. 4. sz. 2—30.
- Dalton J. H.*: A gyarmat és az anyaország. A brit uralom az Arany-parton és ennek hatása a mai Ghana iránti megértés szempontjából. JEH XXI/4. (1961. dec.) 552—565.
- Lafont M.*: Az Elefántcsont-Part. EP 83. (1961. jún.) 2—15; 84—85. sz. (júl.-aug.) 52—65.
- Carey J. P. C., Carey A. G.*: Líbia megszűnt „oroszlánok szárazládája” lenni. PSQ 1961. 1. sz. 47—68. [Olajlelőhelyek felfedezése az utóbbi két évben.]
- Schilling H.*: Az államkapitalizmus szerepe és sajátos jelentősége a ghanai köztársaságban. Ww 1961. 3. sz. 377—388.
- Gavrilyov N. I.*: A Mali Köztársaság Afrika ifjú független állama. NAA 1961. 4. sz. 29—36.
- Rüger A.*: Munkásosztály létrejötte és a munkások helyzete Kamerunban az imperialista német gyarmati uralom alatt, 1895—1905. WZHU X/2—3. (1961) 348—349.
- Keita N'Famara*: A független Guinea gazdasági alapjainak mesteremtése. NNA 1961. 2. sz. 53—61.
- Charrière B.*: Guinea: tervezési kísérlet. CI 117. (1961. márc.—ápr.) 65—82.
- Kruglov L. L.*: A kenyai afrikaiak fegyveres harca az angol gyarmatosítók ellen, 1952—1956. KSZINA XLVI (1961) 46—71.
- Gyemkina J. A.*: A munkásosztály és a munkásmozgalom Észak-Rhodéziában. NAA 1961. 3. sz. 41—52.
- Kacman V. A.*: A tanganyikai afrikai parasztság vagyon differenciálódásának fókuszálása a második világ-háború után. Sze 1961. 1. sz. 83—93.
- Kacman V. Ja.*: Tanganyika közigazgatási rendszerének reformja. KSZINA XLVIII. (1961) 30—45.

- Tsien Tche-hao*: A kínaiak társadalmi élete Madagaszkárban. CSSH III/2. (1961. jan.) 170—181.
- Radbruck E.*: A faji kérdés a Délafrikai Unióban. GWU 1961. 4. sz. 235—250.
- Milejkovszkij A.*: A Délafrikai Unió kiválása a Commonwealthből. MEMO 1961. 6. sz. 67—78.
- Karis Th. G.*: A dél-afrikai hazatérülési per. PSQ 1961. 2. sz. 217—240. [1960—1961]
- Bonn kapcsolatai a dél-afrikai fasiszta rezsimmel. BDW 10. sz. 5—9.

Ausztrália

- McCulloch S. C.*: Sir George Gipps és Kelet-Ausztrália politikája a bennszülöttek irányában, 1838—1846. JMH XXXIII/3. (1961. szept.) 261—269.
- Bach J.*: A gyöngyhalászat közigazgatásának Ausztráliában. EcHR XIV/1. (1961. aug.) 105—114. [1870—1957]
- Tate M.*: Az ausztráliai Monroe-doktrína. PSQ 1961. 2. sz. 264—284.
- Lebegyev I.*: Ausztrália külpolitikája. MEMO 1961. 11. sz. 127—132.

1962. I.

Marx—Engels—Lenin

- Szmirnova I. A.*: Marx születésének 144. évfordulója. (Tudományos ülésszak a Marxizmus—Leninizmus Intézetében.) NNI 1962. 5. sz. 176—177. [1961. május 5.]
- Kuypers J.*: K. Marx belgiumi baráti köre (1845—48). Néhány feljegyzés belgiumi levéltárakból. IRSH VII/3. (1962) 446—458.
- Kunyina V. E.*: Mért szakított K. Marx Hyndmannal. VI 1962. 12. sz. 80—87. [1881.]
- Marx kiadatlan kézírataiból. (Kivonat M. G. Mulhall: Egyptian Finance cikkéből.) NAA 1962. 6. sz. 53—66.
- Marx Károly kiadatlan kézírataiból. NAA 1962. 2. sz. 2—17. [Jegyzeti Kovalevskij M. könyvéről.]
- Engels és Lafargue levelezéséből. VE 1962. 12. sz. 10—15. [1884.]
- Engels ismeretlen levele Sombarthoz. VIK 1962. 2. sz. 132—134. [London, 1895. márc. 11.]
- Heitzer H.*: Hogyan találták meg Marx és Engels az utat az emberek értelméhez és szívéhez. Ein 1962. 12. sz. 137—145.
- Leontyev L.*: Engels és Marx Tőkéje. VE 1962. 9. sz. 68—81.
- Bahne S.*: Marx és Engels „Német ideológiája”. Néhány szövegkiegészítés. IRSH VII/1. (1962). 93—104.
- Sobak J.*: Lenin Lengyelországba érkezésének 50. évfordulója. NNI 1962. 5. sz. 184—186.
- V. I. Lenin levelei a Pravda szerkesztőségébe, 1912—1914. Közli: V. T. Loginov. IA 1962. 1. sz. 3—12.
- Klopov E. V., Trofimova L.-M.*: V. I. Lenin cikkei a külföldi burzsoá sajtóban 1917—1922-ben. ISZNSZSR 1962. 2. sz. 79—89.
- Jakimov A. T.*: V. I. Lenin beszélgetése a mongol forradalmárokkal 1921-ben. VIK 1962. 5. sz. 149—151.
- Lenin egy levele a lengyel kommunistákhoz, 1921. ZPW 1962. 2. sz. 69—74.
- Ahmedov M. Sz.*: V. I. Lenin és a Szovjetunió megalakulása. VIK 1962. 6. sz. 22—38.
- Új Lenin dokumentumok. VIK. 1962. 2. sz. 3—8. [1918. márc.—okt.]
- V. I. Lenin filozófiai hagyatéka. („A harcok materializmusáról” c. cikkének 40. évfordulójára.) Kom 1962. 5. sz. 31—42.
- Új Lenin-dokumentum. „A szovjet hatalom soronlevő feladatai”. (A cikk eredeti variánsának fejezetei.) Kom 1962. 14. sz. 3—14.
- Egy új Lenin-dokumentum. VIK 1962. 6. sz. 3—14. [„A szovjet hatalom soronkövetkező feladatai” IV—X. fejezetének eredeti variánsa.]
- Glimm G.*: Lenin harci nyelvezete. JGO 1961. 4. sz. 511—540.
- Sarapov Ju., Szukin V.*: Lenin a békés egymás mellett élésről. (Új anyagok.) NNI 1962. 6. sz. 3—7.
- Marinyin M.*: A leninizmus és a mai világ. MEMO 1962. 4. sz. 3—20.

Elvi tanulmányok

- Abramov A.:** A népgazdaság történetének tárgya. VE 1962. 5. sz. 144—147.
- Alhimov V.:** A piac problémája a modern kapitalizmus számára. MEMO 1962. 7. sz. 33—49.
- Arnoldov A. I.:** A kultúrröfordalom — a szocializmus létrejöttének és fejlődésének törvényszerűsége. VF 1962. 9. sz. 143—153.
- Aszmuš V. F.:** A közvetlen tudás kérdése Hegel filozófiájában. VF 1962. 9. sz. 112—120.
- Bader K. S.:** Politikai és történeti felelősség és állami jogszolgáltatás. VFZG 10/2. (1962. apr.) 113—125.
- Burdach T.:** Az összehasonlító módszer a jog és az intézmények egyetemes történetére alkalmazva. CzPH 1962. 2. sz. 9—61.
- Bobinska C.:** A történeti távlat haszna és veszélyei. ZPW 1962. 2. sz. 46—57.
- Bodnár J.:** A tudomány harca az idealizmus ellen. NM 1962. 4. sz. 415—424.
- Butyenko A. P.:** Az állam és a kommunizmus. VF 1962. 12. sz. 129—141.
- Capanna Fr.:** A történeti gondolkodás: Croce és Gentile vitájának lényege. NRS 1952. 1. 134—160.
- Courthouze I. P.:** A nemzet érdeke. RHES XL/4. (1962) 435—448.
- Cseremnih P. Sz.:** Az össznépi szocialista állam. VF 1962. 4. sz. 97—109.
- Csernyak Je. B.:** A burzsoá történelemhamisítás néhány módszeréről. VI 1962. 2. sz. 96—114.
- Deorkin I.:** A válságok burzsoá technológiai elméletei. MEMO 1962. 12. sz. 49—58.
- Engelberg E.:** Imperialista ideológusok a forradalmi munkáosztály és a polgári demokrácia ellen. ZG 1962. 4. sz. 813—817.
- Engelsing R.:** A társadalomtörténet álláspontja. WaG 1962. 3—4. sz. 124—141.
- Filona Z.:** A modern tudomány és az ideológiai harc. NM 1962. 12. sz. 1478—1486.
- Frischmann G.:** Az antikommunizmus osztálygyökerei. CC 1962. 7—8. sz. 11—22.
- Giorgetti G.:** Néhány „hamis probléma” Marx interpretálásában. IGSS III/1. (1962) 121—150.
- Gerevics G.:** Az állami monopol-kapitalizmus és a burzsoá politikai gazdaságtan. VE 1962. 7. sz. 83—98.
- Geremek B.:** A mentalitás és a kollektív lélektan a történelemben. PH 1962. 4. sz. 629—644.
- Gollweiser H.:** Politikai eszmétörténet és historiográfia. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 7. sz. 437—451.
- Grünberg L.:** A mai burzsoá filozófia antihumanizmusa. LC 1962. 8. sz. 76—86.
- Grzybowski K.:** A történelem társadalmi felelőssége. KH 1962. 3. sz. 637—653. [Hozzászólások: uo. 653—655.]
- Guitel G.:** Technikátörténet: a számok spirálisa. Ann 1962. 5. sz. 940—952.
- Guliga A. V.:** A történeti tudás jellegéről. VF 1962. 9. sz. 28—38.
- Hertz-Eichenrode D.:** „Tömegpszichológia” az ifjú-hegeliánusoknál. IRSH VII/2. (1962) 231—259.
- Ignatov A.:** A marxizmus és a neo-thomista doktrína. NV 1962. 5. sz. 38—51.
- Ilijcsereva L. F.:** A társadalmi fejlődés vezetésének tudományos alapja. A társadalomtudományok fejlődésének néhány problémája. VAN 1962. 11. sz. 7—34.
- Ivanov G. M.:** A valóság visszatükrözése a történelem-tudományban és e folyamat sajátossága. VI 1962. 12. sz. 18—35.
- Joja Ath.:** A történelem logikájáról. S 1962. 6. sz. XXXVII—LXXXI.
- Jovrusk M. T., Oszipov G. V.:** A szociológiai kutatások néhány elméleti elvéről, problémájáról és módszeréről. VF 1962. 13. sz. 23—34.
- Jurcsenko A. T.:** A proletárdiktatúráról és az államról szóló lenini tan továbbfejlesztése az SzKP új programjában. UIZs 1962. 3. sz. 3—13.
- Keldis M. V.:** A kommunizmus építése és a társadalom-tudományok feladatai. VAN 1962. 11. sz. 3—6.
- King R. E.:** A kommunizmus, egy önhatároló politikai rend. PSQ 1962. 2. sz. 237—247.
- Kjuranov Cs.:** Új elmélet a monopolista burzsoázáról. NV 1962. 4. sz. 74—82. [W. W. Rostow: The Stages of Economic Growth. c. könyvéről.]
- Koch H., Hincel E.:** A marxista—leninista kultúrelmélethez. Ein 1962. 6. sz. 45—58; 7 sz. 99—113.
- Kohn H.:** A gazdaságtörténet mint tudomány. Hozzászólás a vitához. JfW 1962. III. r. 57—72.
- Konsztantynov F. V.:** Szociológia és politika. VF 1962. 11. sz. 3—18.
- Kronrod Ja. A.:** A politikai gazdaságtan néhány módszertani kérdése. VF 1962. 5. sz. 30—43.
- Lazutkin Je.:** A szocializmus gazdasági alaptörvénye és a politikai gazdaságtan néhány módszertani kérdése. VE 1962. 9. sz. 100—112.
- Milev D.:** A mai kommunista mozgalom stratégiája és taktikája. IP 1962. 1. sz. 3—31.
- Nyedbajev V.:** Az „économie concertée” burzsoá elméletéről. VF 1962. 8. sz. 85—92.
- Oszipov G. V.:** A 20. századi burzsoá szociológia néhány vonása és sajátossága. VF 1962. 8. sz. 120—131.
- Pocock J. G. A.:** A múlt tanulmányozásának eredete. Összehasonlító tanulmány. CSSH IV/2. (1962. jan.) 209—246. [A történetírás különböző formái.]
- Rie R.:** A történelem térben és időben. WaG 1961. 100—108.
- Robbe W.:** A gazdaságtörténet tárgya. JfW 1962. I. r. 95—112.
- Rubinstein N. L.:** A történeti kutatómunka útjairól. ISZSZSZR 1962. 6. sz. 88—114.
- Schaff A.:** Az ember filozófiája. Pensée 101. (1962. jan. febr.) 41—80.
- Schieder Th.:** Struktúrák és személyiségek a történelemben. HZ 1952/2. (1962. okt.) 265—296.
- Siskin V. A.:** A burzsoá történetírás és a békés egymás-mellettélés problémája. VI 1962. 9. sz. 3—21.
- Sitaren G. I.:** A demokratikus centralizmus — a marxista—leninista párt fejlődésének törvényszerűsége. VIK 1962. 4. sz. 19—37.
- Smelev N.:** A gazdaságilag elmaradt országok fejlődésének nemkapitalista útjáról. VE 1962. 5. sz. 68—79.
- Straksz G. M.:** A társadalmi fejlődés ellentmondásainak sajátosságairól. VF 1962. 7. sz. 26—36.
- Szaharov A. B.:** A kommunizmus építése és a társadalmi jogrend megerősítése. VF 1962. 9. sz. 39—50.
- Szenjonov Ju. N.:** A társadalmi haladás objektív kritériuma. VF 1962. 9. sz. 15—27.
- A társadalmi fejlődés vezetésének tudományos alapja.** (Az SzTA közgyűlésén.) Kom 1962. 17. sz. 66—72. [Okt. 19—20.]
- Thorez N., Garaudy R.:** A marxista filozófusok feladatai és Sztálin filozófiai hibáinak kritikája. CC 1962. 7—8. sz. 72—106.
- Todorcszkij Ju. V.:** A szocialista államiség fejlődése a kommunizmus kibontakozó építésének korszakában. PIS 1962. 4. sz. 12—25.
- Toumanov V. A.:** „Welfare State” mítosz, vagy valóság? CHM VII/1. (1962) 212—224.
- Vetrov A. A.:** Az igazság szemantikus fogalmáról. VF 1962. 9. sz. 63—74.

Egyetemes történet

- Rđutu J.:** Az SZKP XXII. kongresszusának nemzetközi jelentősége. VIK 1962. 3. sz. 16—34.
- Szamorukov N. I.:** Az egyetemes történet tanulmányozásának feladatai az SZKP XXII. kongresszusa határozatának fényében. NNI 1962. 2. sz. 3—14.
- Az SZKP XXII. kongresszusa és a legújabbkori történelem tanulmányozásának néhány problémája.** NNI 1962. 1. sz. 3—13.
- Az SZKP XXII. kongresszusa és a világ fejlődése problémáinak további tanulmányozási feladatai.** MEMO 1962. 3. sz. 3—19.
- Ceterchi I.:** A XXII. kongresszus az állami szerepéről a szocializmus és kommunizmus építésében. LO 1962. 4. sz. 40—53.
- Habira F.:** Az SZKP XXII. kongresszusa a szocializmusról a kommunizmusra való átmenetről. LC 1962. 3. sz. 3—15.
- Ribkin Sz.:** Az SZKP XXII. kongresszusa a világkapitalizmus válságáról. MEMO 1962. 5. sz. 135—146. [Tud. ülészek.]
- A nemzetközi kommunista mozgalom harci zászlaja.** VIK 1962. 6. sz. 15—21. [A kommunista és munkás-

- pártok képviselőinek 1957. és 1960. évi tanácskozásain hozott deklarációk.]
- Ojsteanu M.*: Az SZKP programja — a jelen Kommunista Kiáltványa. RA 1962. 1. sz. 5—26.
- A XI. nemzetközi történetéskongresszus Stockholmában. SAO IV. (1962/1963) 343—346. [1960. aug. 21—28.]
- Evert-Kappesova H., Zástěrová B.*: A XI. nemzetközi történetéskongresszus. BS 1962. 1. sz. 130—133.
- Szidórova N. A.*: A XI. nemzetközi történetéskongresszus és a középkori történeti kutatások problémái. SzV XX. (1962) 254—279.
- Gutnova Je. V.*: Hozzászólás W. Ullmann „A jog és a középkorász” c. stockholmi referátumához. SzV XX. (1962) 280—287.
- Nyeuszihin A. J.*: Hozzászólás K. Hauck „A királyságról és a nemességről vallott germán felfogás történeti jelentősége” c. stockholmi referátumához. SzV XX. (1962) 294—297.
- Kan A. S.*: Hozzászólás W. Czaplinski „A balti probléma a 16—17. században” c. stockholmi referátumához. SzV XX. (1962) 298—301.
- Litavrina E. E.*: Hozzászólás J. V. Vicens „Az állami adminisztráció struktúrája a 16—17. században” c. stockholmi referátumához. SzV XX. (1962) 302—308.
- Szmirin M. M.*: Hozzászólás G. Johannesson „Az egyházi reformáció az északi országokban” c. stockholmi referátumához. SzV XX. (1962) 309—313.
- A XI. nemzetközi történetéskongresszuson elhangzott korreférátumok. (Rövid annotációk.) SzV XX. (1962) 314—324. [A III. és IV. szekcióban.]
- Constantinescu-Iași P.*: A Nemzetközi Történetéskongresszus közgyűlése Londonban. S 1962. 4. sz. 997—1000. [1962. máj. 31.—jún. 4.]
- Koszev D.*: A Nemzetközi Történettudományi Bizottság közgyűlése Londonban. IP 1962. 6. sz. 102—104.
- Tpkova-Zuimova V.*: A klasszikus ókor tanulmányozásának VI. nemzetközi konferenciája. IP 1962. 4. sz. 127—129. [Plovdiv, 1962. ápr. 24—29.]
- Velkov V., Föl A.*: Nemzetközi Ókortörténeti Konferencia Stralsundban. IP 1962. 6. sz. 104—107. [1962. szept. 4—7.]
- Mori G.*: A II. nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia, Aix-en-Provence, 1962. aug. 29.—szept. 4. IGSS III/3. (1961) 649—657.
- Sanjaon R.*: A II. nemzetközi gazdaságtörténeti konferencia, középkori szekció, Aix-en-Provence, 1962. aug. 29.—szept. 3. CCM V/3. (1962. júl.—szept.) 373.
- Anfimov A. M.*: Kelet-Európa agrártörténetének fő problémái a IV. köztársaságközi szimpóziumon. VI 1962. 7. sz. 111—116.
- Ledovszkaja I. V.*: A IV. köztársaságközi szimpózium Kelet-Európa agrártörténetéről. ISZSZSZR 1962. 1. sz. 226—231. [Riga, 1961. szept. 6—11.]
- Tverityinova A. Sz.*: Nemzetközi kollokvium a balkáni civilizációkról. VAN 1962. 6. sz. 88. [Sinaia, 1962. júl. 8—14.]
- St. E.*: Nemzetközi kollokvium a balkáni civilizációról Sinaiaiban. S 1962. 4. sz. 1000—1004.
- Todorov N.*: Nemzetközi kollokvium a balkáni civilizációkról. IP 1962. 5. sz. 107—112. [Sinaia, júl. 9—14.]
- Nemzetközi kollokvium a balkáni civilizációkról Sinaiaiban. SAO IV. (1962/1963) 341—342.
- Udalova Z. V.*: A bizantinológusok XII. nemzetközi kongresszusa. VAN 1962. 1. sz. 129—130. [Ochrida, 1961. szept. 10—16.]
- Udalova Z. V.*: A bizantinológusok ochridai kongresszusa. VI 1962. 4. sz. 205—209.
- Zástěrová B., Dostál A.*: A XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus. BS 1962. 2. sz. 347—353.
- M. M.*: A bizantinológusok nemzetközi kongresszusa. PH 1962. 2. sz. 400—401.
- A XII. nemzetközi bizantinológiai kongresszus. Ochrida, 1961. szept. 10—16. SAO IV. (1962/1963) 347—349.
- St. E.*: Az ochridai nemzetközi bizantinológiai kongresszus — 1961. szept. 8 1962. 1. sz. 187—192.
- A XXV. nemzetközi orientalista kongresszus. 1960. aug. 9—16. SAO III. (1960/1961) 299—346.
- Krásá M.*: Az első kongresszus Ázsia történetéről. ČCH 1962. 2. sz. 310—311. [Delhi, 1961. dec. 9—13.]
- Krásá M.*: Tudományos konferencia Ázsia és Afrika országainak tanulmányozásáról. NAA 1962. 4. sz. 238—240.
- Milewski J.*: Ázsia történetének kongresszusa. KH 1962. 4. sz. 1012—1019. [New Delhi, 1961. dec. 9—13.]
- Koordinációs értekező a nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom történetéről. VI 1962. 10. sz. 189—112. [Moszkva, 1962. jún. 22—25.]
- Malkov V. L.*: Koordinációs értekező a nemzetközi munkásmozgalom és nemzeti felszabadító mozgalom történetéről. NNI 1962. 5. sz. 174—176. [Moszkva, 1962. jún. 22—25.]
- Temirbajev K. M., Judacsov Sz. A.*: Egyetemközi tudományos konferencia a kultúra fejlesztéséről a kommunizmus kibontakozott építésének korszakában. VI 1962. 7. sz. 116—119. [Riga, 1962. febr. 20—22.]
- Kozsokar N. T., stb.*: A szocialista államiség a kommunizmus kibontakozott építésének időszakában. VF 1962. 8. sz. 155—159. [Konferencia Moszkvában április 19—21-én.]
- Igithanjan M. H.*: Korábban elmaradt országok átmenete a szocializmushoz. (Tudományos konferencia jún. 6—8-án Dusambában.) VAN 1962. 9. sz. 142—146.
- A modern kapitalizmus problémái. I. Az állami monopolkapitalizmus. MEMO 1962. 11. sz. 54—71. [Konferencia Moszkvában, 1962. aug. 27.—szept. 3.]
- Szenjonov V. Sz.*: Az V. szociológiai világkongresszuson. VF 1962. 11. sz. 19—35.
- Heidorn G.*: A sajtótörténetesek nemzetközi kollokviuma. ZG 1962. 1. sz. 181—183.
- Plotnyikov K.*: A közgazdászok II. nemzetközi kongresszusa. VE 1962. 12. sz. 150—152. [Bécsben.]
- Drees L.*: A magas kultúrák problematikája. (Összehasonlító kultúrtörténeti kongresszus Salzburgban, 1961. okt. 8—15.) GWU 1962. 5. sz. 295—308.
- Grigorjan A. T.*: A X. nemzetközi tudománytörténeti kongresszus. VAN 1962. 12. sz. 86—87. [Itaca, Philadelphia (USA) 1962. aug. 26.—szept. 2.]
- Braubach M.*: Újabb tudománytörténeti publikációk. HJ 81. (1962) 264—294.
- Schramm P. E.*: Középkor. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 9. sz. 590—610; 10. sz. 658—673.
- Kritzeck J.*: Muzulmán—keresztény megértés a középkorban. Szemle, CSSH IV/3. (1962. ápr.) 388—401.
- Zeeden W.*: A reformáció és a vallásábrorúk kora. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 4. sz. 254—268.
- Herzfeld H.*: 1871—1917. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 4. sz. 246—254.
- Erdmann K. D.*: Jelenkor-történet — Külpolitika. Szemle. GWU 1962. 1. sz. 56—68; 2. sz. 114—129.
- Treue W.*: Gazdaság- és társadalomtörténet. Az irodalom szemléje. GWU 1962. 7. sz. 452—462.
- Kellenbenz H.*: A gazdaság- és társadalomtörténet alap problémái. Új irodalom. SW XLIX. (1962) 369—374.
- Constantiniu Fl., Papucostea S.*: Adalékok a román—szláv történeti bibliográfiához, 1945—1959. RS V. (1962) 245—268.
- Rister H.*: Lengyel bibliográfiák Sziléziáról 1945 óta. ZfO 1962. 2. sz. 324—336.
- Schlenger H.*: Német irodalom Kelet-Középeurópáról. GWU 1962. 12. sz. 795—812.
- Dorring F.*: Parasztság, földhasználat és változás. Szemle. CSSH IV/3. (1962. ápr.) 364—374.
- Szentjuleva A., Sziszojev N.*: Szemlék Európa gazdasági helyzetéről, 1959—1960. VE 1962. 4. sz. 146—151.
- Holtzmann W.*: A pápai oklevelek kiadására és a középkori történet kutatására alakult Pius-alapítvány tevékenysége. MÖG LXX. (1961) 254.
- Berza M.*: Az egyetemes történet kutatása a Szovjetunióban. S 1962. 5. sz. 1249—1263. [Szemle.]
- A Szovjetunióban a középkor történetéről 1958—1960-ban megjelent irodalom. Összeállította: I. I. Frolova. SzV XX. (1961) 351—360; XXI (1962) 294—305; XXII. (1962) 285—297.
- Kitzinger E.*: A bizánci studiumok Dumbarton Oakshan. JGO 1962. 3. sz. 484—491.
- Turczynski E.*: A bukaresti Balkán Intézet és a Balcanica folyóirat, 1938—1948. SoF XXI. (1962) 412—419.
- Schwartz E.*: A törzsi hovatartozás kutatása a német—szláv érintkezési területen. Jelentés az 1945—1960-ban folytatott kutatómunkáról. ZfO 1962. 1. sz. 91—123. [A germánok keleti és a szlávok nyugati törzsei között.]
- Iribadzakov N.*: A mai korszak marxista és burzsoá felfogásának ellentétessége. Kom 1962. 10. sz. 22—31.
- Nyesztorov Hr.*: A munkásmozgály történeti szerepe a

- haladott kapitalista országokban. NV 1962. 11. sz. 58—72.
- Ponomarev B. N.: Mi a fő a nemzetközi munkásmozgalom és nemzeti-felszabadító mozgalom történezeinek munkájában. NNI 1962. 5. sz. 3—8.
- Hennig J.: A történelem előadásának igéideje. GWU 1962. 1. sz. 1—9.
- Cogniot G., stb.: A történész korával szemtől szembe. (A Pensée konferenciája.) Pensée 101. (1962. jan.—febr.) 3—40.
- Kempski J. v.: Stilizált történelem. WaG 1961. 131—157. [Toynbee: A Study of History c. művéről.]
- Konrad N. I.: Gondolatok az emberiség kulturális és tudományos fejlődésének történetéről. NAA 1962. 5. sz. 111—116.
- Needler M.: A veszély az angol parlamentarizmus másolásában. PSQ 1962. 3. sz. 379—396.
- Porsnyev B. F.: A biológiai és társadalmi-történettudományi problémák állapota külföldön. VF 1962. 5. sz. 116—129.
- Szalov V. I.: A burzsoá történetírás filozófiai alapjainak kritikájával foglalkozó csoport munkájáról. VI 1962. 7. sz. 163—164.
- Andrejeva I. Sz.: A katolikus klerikális történetírás ellen. VI 1962. 3. sz. 153—155. [Ülés Moszkvában, 1961. okt. 26.]
- Rutjenburg V. I.: A klerikális történetírás — az imperalizmus eszköze. VI 1962. 3. sz. 103—113.
- Korsunszkij A. R.: Az osztályharc problémái az antik világban a modern burzsoá történetírás megvilágításában. VI 1962. 8. sz. 168—175.
- Cserkasov I. I.: Az új- és legújabbkor története egy amerikai burzsoá folyóirat hasábjain. NNI 1962. 5. sz. 125—131. [Journal of Modern History, 1959—1962.]
- Nyikiforov V. N.: Az ázsiai és afrikai országok újkori történetének kérdései a szovjet „Egyetemes történet”-ben. NNA 1962. 2. sz. 154—167.
- Fischer A.: Az egyenirányítás útja a szovjet zóna történetírásában, 1945—1949. VtZg 10/2. (1962. ápr.) 149—177.
- Jerofejev N. A.: Az angol marxista történészek megvitatták a történetem periodizálásának kérdéseit. VI 1962. 11. sz. 204—207. [Marxism Today, 1962. vol. 6.]
- Parain Ch.: A primitív társadalom periodizációja. Pensée 102. (1962. márc.—ápr.) 91—102.
- Werner E.: A rabszolgaságtól a feudalizmusig. A világ-történet periodizálása. Ann 1962. 5. sz. 930—939.
- Pigulevszkaja N. V.: A feudalizmus keletkezése és fejlődése a Közel-Keleten. VI 1962. 6. sz. 107—116.
- Dmitrijev J.: A legújabbkor történet periodizációs kérdéseinek megvitatása. NNI 1962. 6. sz. 181—184. [1962. május.]
- Weczerka H.: Kartográfiai adalékok Kelet-Közép-Európa egyházi felosztásához. ZfO 1962. 2. sz. 292—323. [12 térképpel.]
- Krzemińska B.: Az írásos és tárgyi források — az archeológia és a történelem. ČCH 1962. 3. sz. 367—376.
- Schmökel H.: Az ásatások Elő-Ázsiában 1945 óta. WaG 1961. 238—248; 1962. 1—2. sz. 95—106.
- Bruk Sz.: A világ népei. MEMO 1962. 9. sz. 103—117. [Statistikai leírás.]
- Bruk Sz. I., Kozlov V. I.: A földkerekség lakossága. A fő étnodemografikus mutatószámok. SzE 1962. 3. sz. 160—177.
- Riedl Fr. H.: Az alpesi románok (rätorománok). DDR 1962. 253—270.
- Paszsek T. Sz.: Régi földművelő és állattenyésztő kultúrák Kelet-Európában. CHM VII/1. (1961) 15—26. [i. e. III. évezred]
- Posener G.: Az ókori Egyiptom története. Ann 1962. 4. sz. 631—646.
- Zuhov N. B.: Ázsia és Afrika népeinek története a „Szovjet Történeti Enciklopédiában.” NAA 1962. 6. sz. 172—176.
- Butterfield H.: Kelet története. H XLVII/160. (1962. jún.) 156—165. [Történetírása.]
- Gernet J.: A Távol-Kelet története. RH CCXXVIII. (1962. júl.—szept.) 107—118. [Két angol historiográfia szemléje.]
- Chambers M.: A Themistocles dekrétum autenticitása. AHR LXVII/2. (1962. jan.) 306—316. [i. e. 480.]
- Fintley M. I.: Athéni demagógok. PP 21. (1962. ápr.) 3—24. [I. e. 413 k.]
- Bleicken J.: A szabadság fogalma a római köztársaság utolsó szakaszában. HZ 195/1. (1962.) 1—20.
- Green P.: Az első szicíliai rabszolgaháború. PP 20. (1961) 10—29. [i. e. 140 k.]
- Utesenko Sz. L.: A római hadsereg az i. e. 1. században. VDI 1962. 4. sz. 30—47.
- Saumagne Ch.: Róma gyújtogatói (i. sz. 64.) és a római büntetőbírók (Tacitus, Annales, XV. 44.). RH CCXXVII. (1962. ápr.—jún.) 337—360.
- Kloch-Kornitz P. v.: A történelemfelfogás és ábrázolás Tacitusnál. WaG 1961. 158—163.
- Pöschl V.: Tacitus a történetíró. WaG 1962. 1—2. sz. 1—10.
- Trofimova M. K.: Az i. sz. 2. század ideológiájának történetéből. VDI 1962. 4. sz. 67—90.
- Kovalov Sz. I.: A kereszténység létrejöttének okai. VDI 1962. 3. sz. 78—95.
- Kolosovszkaja Ju. A.: A rabszolgaság a római birodalom dunai provinciáiban. (A legújabb irodalom szemléje.) VDI 1962. 3. sz. 186—198.
- Demougeot E.: A germán betörések és a kapcsolat megszakadása Britannia és Gallia között. MA 1962. 1—2. sz. 1—50. [3. sz.]
- Kurbatov G. L.: Libanius rhetor Thrákiáról. IIB 11. (1962) 151—164. [314—393.]
- Maul O.: Földrajzi tényezők befolyása a bizánci birodalom történetére. SoF XXI. (1962) 1—21.
- Frances E.: Az állam és az iparok Bizáncban. BS 1962. 2. sz. 231—249. [4—11. század.]
- Guillard R.: Tanulmányok a bizánci hippodromról. BS 1962. 2. sz. 203—230. [4—11. század.]
- Irmischer J.: A Fekete tenger elnevezése a bizánciaknál. BS 1962. 1. sz. 6—18.
- Dvorcekaja J. A.: A kormányzati szervezet a keleti-gót királyságban. VV XXI. (1962) 3—28.
- Sprigade Kl.: A király halálának levágása és az egyházi tonzúra a Merovingoknál. WaG 1962. 3—4. sz. 142—3 161.
- Brüh C.: Frank koronázási szokások és az „ünnepi koronázás” problémája. HZ 194/2. (1962. ápr.) 263—326.
- Nyuszihin A. I.: Új adatok a száli jog forrásainak kutatásához. SzV XXI. (1961) 212—237.
- Pacaul M.: Az egyház története a középkorban, 5—12. század. Szemle. RH CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 427—462.
- Beserlev J.: Szveti Vrats — bulgáriai püspöki székhely a 6. században — ókori neve. BS 1962. 1. sz. 1—5.
- Ahrweiler H.: Kis-Ázsia és az arab betörések, 7—9 század. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 1—32.
- Kutikov V.: Még egyszer a 716. évi bolgár—bizánci szerződés alkalmazásának kérdéséről. IP 1962. 3. sz. 79—84.
- Bullough D. A.: „Bailui” a Karoling „regnum Langobardorum”-ban és Waldo apát pályafutása (+813). EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 625—637.
- Irigoien J.: Az antik irodalom túlélése és felújulása Konstantinápolyban, 9. sz. CCM V/3. (1962. júl.—szept.) 287—302.
- Szirkin A. Ja.: Diogenes Akrites a bizánci életéről és az anyagi kultúra emlékeiről. VV XXI. (1962) 148—164.
- Boutruche R.: Egy szintézis a mezőgazdaság történetéről. RH CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 313—320. Pensée 106. (1962 dec.) 100—108. [G. Duby könyvéről, 9—15. század.]
- G. A.: Vita Ravennában a 962. évi Renovatio imperiiéről. KJH 1962. 2. sz. 548—549.
- Kazdan A. P.: A 10. századi bizánci chronographia történetéből. VV XXI. (1961) 95—117.
- Szamojurova Z. G.: A bizánci kis-krónikákról. VV XXI. (1962) 127—147.
- Freidenberg M. M.: A faluközösség a Balkánon. (A jugoszláv történetírásban.) VV XXI. (1962) 198—208.
- Horálek K.: Bizánci és keleti elemek a szláv irodalomban és népköltészetben. BS 1962. 2. sz. 285—316.
- Shloah A.: Gondolatok a középkori művészi muzulmán táncról. CMM V/4. (1962. okt.—dec.) 463—474.
- Wintersurp R.: Az új jog. Vizsgálatok a kora-középkori jogfilozófiáról. HJ 81. (1962) 58—79. [11—12. sz.]
- Zimmermann H.: Pápák detronizálása a középkorban. III. MIOG LXXI/1—2. (1962) 60—110.
- Gerike H.: A feudális társadalom fő ellentéte néhány 11—13. századi irodalmi termék fényében. ZG 1962. 4. sz. 883—907.

- Nicolescu C.*: Bizánc kulturális kapcsolatai a Duna alsó-folyásának vidékével a 10–14. században. SMIM V. (1962) 7–56.
- Čimpira B.*: A bizánci befolyás az Alduna vidékén, a romániai kutatások fényénél. RRH I/1. (1962) 7–18.
- Leib B.*: Őszezeküvések Bizáncban I. Alexis Komnéné ellen, 1081–1118. BS 1962. 2. sz. 250–275.
- Ljubarszkij Ja. N.*; *Freidenberg M. M.*: Az 1108. évi devoli békekötés Alexis I. Komnéné és Boemund között. VV XXI. (1962) 260–274.
- Broening R.*: Egy kiadatlan sirbeszéd Anna Komnéné-ről. WZHU XI/4. (1962) 607–616.
- Manteuffel T.*: A középkori szegénymozgalmak kezdetei. PH 1962. 1. sz. 1–14. [11. század, patarénusok.]
- Post G.*: Ratio publicae utilitatis, ratio status és „allam-raison”. 1110–1300. WaG 1961. 8–28, 71–99.
- Voronyin N. M.*: Andrej Bogoljubszkij és Lucas Chrysoverg. (A 12. századi orosz–bizánci kapcsolatok történetéből.) VV XXI. (1962) 29–50.
- Darrouzes J.*: Gregorios Antiochos két levele Bulgáriából 1173 körül. BS 1962. 2. sz. 276–284.
- Tivce P.*: I. Andronicus Komnéné, bizánci császár uralk. 1183–1185. BS 1962. 1. sz. 19–40.
- Majszkij I. M.*: Csingisz kán. VI 1962. 5. sz. 74–83.
- Merpert N. Ja.*, *Passuto V. T.*, *Cserenyin L. V.*: Csingisz kán és hagyatéka. ISZSZSZR 1962. 5. sz. 92–119.
- Miskimin H. A.*: A középkori aranypenz problémája. Ann 1962. 6. sz. 1125–1130.
- Kletler P.*: A földrajzi világlék átalakulása a keresztes-hadjáratok befolyása alatt. MIÖG LXX. (1962) 294–322.
- Boehm L.*: A keresztes-hadjáratok bibliográfiái és történeti szemszöghöz. Gondolatok három új könyvről. HJ 81. (1962) 223–237.
- Schneider F.*: Dante gyűlölete és megvetése VIII. Bonifác iránt. HZ 195/3. (1962) 574–580.
- Hollischer W.*: A pápai pástörlevél: Mater et magistra. WZ 1962. 4. sz. 239–248.
- Leff G.*: Az eretnekség és a középkori egyház hanyatlása. PP 20. (1961) 36–51. [13–14. sz.]
- Suchý M.*: Az árumegállítási jog a középkorban. HČ 1962. 2. sz. 198–215. [13–16. század.]
- Carpentier E.*: A fekete pestis: éhínségek és járványok a 14. században. Ann 1962. 6. sz. 1062–1092.
- Baron N. W.*: Újabb irodalom a zsidók emancipáció-előtti történetéről, 1300–1800. CHM VII/1. (1962) 137–171.
- Werner E.*: Messziánikus mozgalmak a középkorban. ZG 1962. 2. sz. 371–396; 3. sz. 598–622. [14. sz. 2. f.–16. sz. 1. f.]
- Matysik St.*: A hajók közös birtoka a balti hajózásban a 14–18. században. CzPH 1962. 1. sz. 35–82.
- Horoskies A. L.*: A Hanza-kereskedelmi történetéből. (Nemesítések bevitelle Novgorodba a 14–15. században.) SzV XX. (1962) 98–120.
- Kellenbenz H.*: Paraszti vállalkozói tevékenység az Északi és Keleti tenger térségében a késői középkortól az újkor végéig. SW XLIX. (1962) 1–40.
- Frauses E.*: A bizánci feudalizmus és a török hódítás. SAO IV. (1962/1962) 69–90.
- Romano R.*: Gazdasági újjászületés és a reneszánsz gazdasága. KH 1962. 1. sz. 3–16.
- Hale J.*: Háború és közvélemény. A háború és közvélemény a 15/16. században. PP 22. (1962. júl.) 18–35.
- Matorist M.*: Az expanziós mozgalmak Európában a 15–16. században. Ann 1962. 5. sz. 923–929.
- Đodorov N.*: A 15–16. századi balkáni városok néhány kérdése. IP 1962. 1. sz. 32–58.
- Washington W. E.*: A „földrajzi felfedezés” jelentése a 15. és 16. században. AHR LXVIII/1. (1962. okt.) 1–21.
- Polišenský J.*, *Ratkoš P.*: Új források a felfedező utazások történetéhez. HČ 1962. 4. sz. 563–568. [Vasco da Gama, 1502.]
- Pike R.*: A genovaiak Sevillában és az Újvilág megnyitása JEH XXXII/3. (1962. szept.) 348–378.
- Bornkamm H.*: A vallási türelem a reformáció korában. WaG 1961. 63–70.
- Klma A.*, *Macárek J.*: A feudalizmusról a kapitalizmusra való átmenet Közép-Európában (16–18. század). SZV XX. (1962) 190–207.
- Fischer Galati St.*: Forradalmi tevékenység a Balkánon Lepantótól Kucsük Kainardzsiig. SoF XXI. (1962) 194–213.
- Raumer K.*: A vesztfáliai béke. HZ 195/3. (1962) 596–613.
- Robb Th. K.*: A harmincéves háború hatása a német gazdaságra. JMH XXXIV/1. (1962. márc.) 40–51.
- Topolski J.*: Az ún. gazdasági válságról a 17. századi Európában. KH 1962. 2. sz. 364–379.
- Soom A.*: A balti városok harca az idegen tőke ellen a 17. században. SW XLIX. (1962) 433–458.
- Matkovski A.*: Hajdú-akciók Macedóniában a 17. század első felében. SoF XXIV. (1962) 394–402.
- Wyczański A.*: A 17. század válságának kérdéséről. KH 1962. 3. sz. 656–672.
- Hammernayer L.*: Európai művelődési mozgalom és olasz felvilágosodás. Gondolatok és megjegyzések A. Noyer-Weidner Felső-Olaszország felvilágosodásáról adott képehez. HJ 81 (1962) 247–263.
- Hatz G.*: Denningek. ZfO 1962. 1. sz. 1–38. [17. századi és 18. század eleji orosz pénzek az északi nemzetközi kereskedelemben.]
- Raab H.*: Az „ultramontan” kifejezés története és értelme a 18. században és a 19. század kezdetén. HJ 81. (1962) 159–173.
- Stanojević Gl.*: A montenegrói és brdai törzsek a Törökország elleni osztrák–orosz háború idején, 1735–1739. IZCG XIX/3–4. (1962) 377–398.
- Schieder Th.*: A demokrácia kialakulása Európában. Közös és eltérő vonások. GWU 1962. 1. sz. 9–21. [A francia forradalomtól máig.]
- Sherwig J. M.*: Lord Grenville Európa-liga terve, 1797–99. JMH XXXIV/3. (1962. szept.) 284–293.
- Raumer K.*: A 19. század világtörténete. HZ 195/2. (1962. okt.) 346–362. [A Propyläen Weltgesch. VIII. kötetéről.]
- Groniowski K.*: A szovjet történetírás a falu történetéről, 19. század és 20. század eleje. KH 1962. 3. sz. 673–692.
- Paskalena V.*: Makedónia kereskedelmi kapcsolatai Közép-Európával a 19. században. IIB 11. (1962) 51–82.
- Schroeder P. W.*: Az osztrák politika a troppai és laibachi kongresszusokon. JCEA XXII/2. (1962. júl.) 139–152.
- Polišenský J.*: Az opavai kongresszus és az európai politika 1820–1822 között. SH 9. (1962) 299–315.
- Halfin N. A.*: Amerikai expanzió Ázsia és Afrika országaiban a 19. század 40–60-as éveiben. NAA 1962. 6. sz. 67–77.
- Angermann E.*: Robert Mohl egy beszéde a saint-simonizmusról 1832-ből. SW XLIX. (1962) 195–214.
- Angermann E.*: Republikánizmus, amerikai minta és társadalmi kérdés 1848-ban. (R. Mohl egy kiadatlan rőpirata.) WaG 1961. 185–193.
- Amann P.*: Forradalom: új definíció. PSQ LXXVII/1. 1962. márc. 36–53. [Az 1848. évi forradalomról.]
- Watson H. S.*: „Értelmiség” és nacionalizmus Kelet-Európában, 1848–1918. HZ 195/2. (1962. okt.) 331–345.
- Boicu L.*: A román fejedelemségek Karl v. Bruck és Lorenz v. Stein Mítteleurpa terveihez a krími háború korszakában. SCNI XIII/1. (1962) 33–54.
- Kimball St. B.*: Az 1868. évi prágai „szláv kongresszus”. JCEA XXII/2. (1962. júl.) 174–199.
- Buh N. A.*, *Kungina V. E.*, *Tartakovszkij B. G.*: Az I. és II. Internacionálé történetének néhány kérdéséről. (J. Braunthal reformista koncepciójáról.) VI 1962. 6. sz. 92–106.
- König E.*: „A szociáldemokrácia 100 éve” — hamisítás és igazság. Ww 1962. 11. sz. 1650–1665.
- Ado V. I.*: I. Sz. Akszakov fellépései a berlini kongresszus ellen 1878-ban és ennek visszhangjai Oroszországban és Bulgáriában. ISZSZSZR 1962. 6. sz. 125–139.
- Parsons F. V.*: A „marokkói kérdés” 1884-ben: egy korai válság. EHR LXXV/305. (1962. okt.) 659–685.
- Gross H.*: Közép-európai kereskedelem-politika 1890–1938-ban és a Dunamedence. DDr 1962. 100–114.
- Sutter B.*: A nagyhatalmak és az európai béke fenntartása a krétai válság kezdetén, 1897. SoF XXI. (1962) 214–369.
- Varga E.*: A kapitalista termelés a 20. században. CHM VII/1. (1962) 195–211.
- Kumar R.*: Az indiai kormány feljegyzései a Berlin–

- Bagdad vasút kérdéséről. THJ V/1. (1962) 70—79. [1903.]
- Peters J.*: A nemzetközi kapcsolatok a Keleti-tenger övezetében. DAP 1962. 7. sz. 798—812. [Főleg 20. sz. visszapiantással a kezdetekig.]
- Navrátil J.*: Szerbia és az ellentétek a német és osztrák—magyar imperializmus között. SPHCO III. (1962) 231—259. [1906—1914.]
- Harc Oroszország kormányzó köreiben a külpolitika kérdéseiben a boszniai válság idején. A dokumentumokat publikálja I. V. Besztuzsev. IA 1962. 5. sz. 113—147. [1908.]
- Rakocerić N.*: A helyzet a montenegrói—török határon a Balkán-háború küszöbén, 1908—1912. IZUG XIX/3—4. (1962) 485—514.
- Pasegickij M. I.*: A háború és a militarizmus kérdései a II. Internacionálé koppenhágai kongresszusán, 1910. NNI 1962. 2. sz. 63—79.
- Az első pártiskola beszámolója Longjumeau-ban. A dokumentumokat publikálja: Ju. N. Amiantov, R. Z. Junyic-kaja. IA 1962. 5. sz. 36—56. [Lenin alapította 1911-ben.]
- Krivoguz I. M.*: A munkásształy háborúellenes akciói 1912 őszén és a bázei kongresszus. VIK 1962. 5. sz. 79—96.
- Schiller J.*: 50 évvel ezelőtt — a bázei szocialista kongresszus. WZ 1962. 10. sz. 687—695. [1912. nov. 24—25. „Közös akció a háború ellen.”]
- Vinogradov K. B.*: Az osztrák—szerb konfliktusról és az első világháború létrejöttéről szóló burzsoá történetírás fő irányzatai. UZIS XXIV. (1962) 169—196.
- Vinogradov K. B.*: Az első világháború keletkezésének problémái a nyugat-német történetírásban. VI 1962. 8. sz. 75—84.
- Trumpener U.*: Törökország belépése az első világháborúba: a felelősség felbecsülése. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 369—380.
- Rosen E. R.*: Giovanni Giolitti és az olasz politika az első világháborúban. HZ 194/2. (1962. ápr.) 327—346.
- Schiller J.*: Andreas und Heinrich Scheu az első világháború idején. WZ 1962. 9. sz. 611—614. [Az I. Internacionálé tagjai. + 1926. 1927.]
- Egy öszeesküvés történetéből. (A Mussolini—Gedenstrom ügy.) A dokumentumokat publikálja: A. Sz. Kornyejev. IA 1962. 5. sz. 96—112. [1915.]
- Csubarjan A. O.*: A breszti béke és az amerikai és angol burzsoá történetírásban. VI 1962. 3. sz. 159—168.
- Kim G. F.*: Az Októberi Forradalom és Ázsia s Afrika népeinek történeti sorsa. VI 1963. 11. sz. 21—32.
- Nyikiforov I. N.*: Ázsia és Afrika a legújabbkor kezdeti szakaszában. 1917—1923. NAA 1962. 6. sz. 160—172. [A Vszemirnaja isztorija VIII. kötetében.]
- Rintala M.*: Az európai politika egy képe: a népek hazafias mozgalma. JCEA XXII/3. (1962. okt.) 308—316. [1919—1939.]
- Malinowski H.*: A Kommunista Internacionálé harca a lenini agrárprogramért, 1919—1923. ZPW 1962. 1. sz. 20—43.
- Kisevetter Br.*: A keleti blokk kereskedelme különös tekintettel a délkelet-európai országokra. DDr 1962. 193—213. [Az első világháború óta.]
- Victor R.*: Szilassy követ emlékirata 1921 szeptemberében a hármasszövetség megújítása alkalmából. MÖS 15. (1962) 452—494.
- Mitelman G. I.*: A genovai konferencia 40. évfordulójára. UZs 1962. 4. sz. 162—163. [Ülősszak Kievből, 1962. máj. 16.]
- Szaserszkij D. M.*: Az USA szovjetellenes politikája a genovai konferencián. UZs 1962. 4. sz. 74—84.
- Kremer I. Sz.*: Tudományos ülés a Rapalloi szerződés 40. évfordulóján. VAN 1961. 7. sz. 106—107.
- Anderle A.*: A rapalloi szerződés — egy nemzeti lehetőség. ZG 1962. 2. sz. 336—370.
- Indukajera N. Sz.*: A Kínai Keleti Vasútvonalra irányuló amerikai és japán expanzió kudarc, 1922—1923. NAA 1962. 2. sz. 114—119.
- Ránki G.*: A római háromhatalmi egyezmény és Németország külpolitikája. 1934. IGSS III/2. (1962) 343—376.
- Majszkij I. M.*: Chamberlain Münchenben. (Emlékezőseimből.) VI 1962. 1. sz. 98—113.
- Krecker L.*: Diplomáciai tárgyalások az 1933. júl. 15-i négyhatalmi paktumról. WaG 1961. 227—237.
- Lukeš Fr.*: A bécsi döntés igazi diplomáciai indítékai. HC 1962. 1. sz. 51—67.
- Csempalov I. N.*: Frantz v. Papen, Hitler ankarai követének tevékenysége a második világháború előtt és kezdetén. (1939. ápr.—1941. jún.) IP 1962. 2. sz. 54—59.
- Jasper G.*: A második világháború okairól. Megjegyzések A. J. P. Taylor és D. L. Hogan könyveihez. VFZ 1962. 3. sz. 311—340.
- Hesselbarth H.*: Charles E. Bohlen szavahihetősége. DAP 1962. 2. sz. 217—225.
- Akamatsu P.*: Két tanulmánykötet a csendes-óceáni háborúról. RHDGM XII/48. (1962. okt.) 13—26.
- Hubatsch W.*: Megjegyzés az 1944. évi invázióhoz. WaG 1962. 3—4. sz. 223—224.
- Geyr v. Schweppenburg L.*: Az 1944. évi invázió problémáihoz. Bevezetőt írta: F. Ernst. WaG 1962. 1—2. sz. 79—87.
- Schmelzer J.*: A hitleri Németországba hurcolt munkások ellenállása. NNI 1962. 2. sz. 130—139.
- Kunyina D. E.*: Nemzetközi konferencia az ellenállási mozgalom történetéről. VI 1962. 12. sz. 186—191.
- Id.*: Az ellenállási mozgalom történetének nemzetközi konferenciája. KH 1962. 3. sz. 780—781. [Varsó, 1962. IV. 15—18.]
- Ragioneri E.*: A varsói konferencia az ellenállási nemzeti és nemzetközi jellegéről. IGSS III/2. (1962) 441—446.
- Roggenbuck H.*: A FIR nemzetközi konferenciája az ellenállási mozgalom nemzeti és nemzetközi jellegéről a második világháború idején. Ein 1962. 8. sz. 130—137. (Varsó, 1962. ápr. 12—19.)
- Badot M.*: Nemzetközi konferencia Liège-Bruxellesben. RHDGM XII/45. (1962. jan.) 107—108. [Az ellenállási mozgalom történetéről, 1958. szept. 14—17.]
- Pätzold K., Weisbecker M.*: Kritikai megjegyzések W. Bartel „A német ellenállási mozgalom és a szövetségesek a második világháború idején” c. jelentéséhez. ZG 1962. 2. sz. 316—335.
- Szmirnov I. P.*: Mi akadályozza az ellenállási mozgalmak tanulmányozását? NNI 1962. 2. sz. 140—141. [Javaslat a különböző országokban folyó kutatás koordinálására.]
- Geyr v. Schweppenburg L.*: Az 1944. évi invázió problémáihoz. Bevezetőt írta: F. Ernst. WaG 1962. 1—2. sz. 79—87.
- Adler-Bresse M.*: Paulus marsal és a sztalingrádi csata. RHDGM XII/48. (1962. okt.) 1—12.
- Birjuzov Sz. Sz.*: A felszabadító hadjárat a Balkánon. NNI 1962. 1. sz. 87—98.
- Kowalski W. T.*: A szovjet diplomácia harca az Odera—Neisse határért. (A jaltai és potsdami konferenciák.) SM 1962. 9. sz. 58—81.
- Horejšek J.*: Felső-Szilézia és a nagyhatalmak politikája. SPHCO III. (1962) 261—278.
- Szancevics A. V.*: A Vatikán és a katolikus reakció merénylete a népi Lengyelország ellen. 1945—1961. UZs 1962. 1. sz. 67—73.
- Fromme F. K.*: A belső rend a nyugati megszállási övezetben, 1945—1949. VFZ 10/2. (1962. ápr.) 206—223.
- Snell J. L.*: A hidegháború. négy korabeli értékelés. AHR LXVIII/1. (1962. 1. sz.) 69—75.
- Beljajev Ju. N.*: A világ szocialista rendszere gazdasági fejlődésének kérdése. VAN 1962. 7. sz. 107—109. [A Közgazdasági Intézet ülései febr. 22., márc. 15., ápr. 5.]
- Spiru B.*: „A szocialista világrendszer kialakulása és ki-fejlesztése” c. előadás néhány problémájához. ZG 1962. 1. sz. 136—152.
- Heckthuer K., Heinrich M., Schützer H.*: „A szocialista világrendszer kialakulása és fejlődése” c. előadás vitájához. ZG 1962. 2. sz. 397—404.; 4. sz. 908—914.
- Dugynszkij I. V.*: A szocialista országok gazdasági együttműködése és ennek szerepe a szocializmus világrendszerének fejlesztésében. VI 1962. 7. sz. 3—17.
- Szilujanov N.*: A szocialista országok gazdasági együttműködésének fejlődése és megerősödése. VE 1962. 8. sz. 3—17.
- Kornyilov A. V.*: A világ szocialista rendszerének fejlődése és megerősödése. PIS 1962. 6. sz. 19—28.
- Dugynszkij I.*: A szocialista országok gazdasági konszolidációja és az európai „integráció”. MEMO 1962. 12. sz. 3—15.
- Volkov N., Nyetruszov A.*: Strukturális változások a

- népi demokratikus országok gazdaságában. MEMO 1962. 9. sz. 5—16.
- Gersberg S. K.*: A szocializmus gazdasági intézményeinek fejlődése. CHM VII/1. (1962) 225—239.
- Alekszejev A.*: A szocializmus világrendszere gazdasági erejének növelése. MEMO 1962. 5. sz. 14—27.
- Dugynszkij I.*: A szocializmus gazdasági világrendszerének növekedése. VE 1962. 5. sz. 86—97.
- Beljajev A.*: A szocializmus országainak gazdasága újabb fellendülésben. (Szemle.) MEMO 1962. 6. sz. 123—132.
- Mirosnycsenko B.*: A szocialista országok gazdasági együttműködésének új szakasza. VE 1962. 12. sz. 25—37.
- Ciannaga L.*: A szocialista országok gazdasági kooperációjának fő problémái. SM 1962. 7. sz. 38—59.
- Prohorov G.*: A világ szocialista rendszerének együttműködése a kevésse fejlett országokkal. VE 1962. 11. sz. 77—86.
- Norovszkij J.*: A szocialista országok gazdasági színvonalának kiegyenlítése. NM 1962. 4. sz. 425—436.
- Csernov A. B.*: A szocialista építés az európai népi demokratikus országokban. VAN 1962. 5. sz. 125—127.
- Zsamín V.*: A szocializmus anyagi-technikai bázisának megteremtése a népi demokratikus országokban. VE 1962. 6. sz. 41—49.
- Lukaszuk I. I.*: A nemzetközi jog és a szocialista országok közti kapcsolat. SM 1962. 12. sz. 17—25.
- Thalheim K. O.*: A perspektivikus fejlesztéstervezés a kommunista dunai államokban. DDR 1962. 115—131.
- A nemzetközi szocialista munkamegosztás fő elvei. Dokumentumok. NM 1962. 7. sz. 848—862.
- Csernisev P., Lobanov L.*: A nemzetközi munkamegosztás leplenyegesebb kérdései. MEMO 1962. 6. sz. 32—44.
- Szenyin M.*: A nemzetközi szocialista munkamegosztás és a két rendszer versenye. MEMO 1962. 7. sz. 3—16.
- Plukoszskij V.*: A kommunista társadalmi viszonyok kialakulása. Kom 1962. 15. sz. 22—35.
- Maszin A. N.*: A kommunizmus internacionális kultúrája. VF 1962. 8. sz. 10—22.
- Mitev D.*: A kommunista mozgalom stratégiája és taktikája ma. IP 1962. 1. sz. 3—31.
- Lemberg E.*: Kelet-Közép-Európa Róma és Moszkva között. ZfO 1962. 2. sz. 346—351.
- Szviridova Z.*: A kapitalista országok gazdasági helyzete. MEMO 1962. 12. sz. 98—104.
- Schmidt J. L.*: A jelenlegi kapitalizmus problémái. Ein 1962. 11. sz. 122—130.
- Rumjancev A.*: A modern kapitalizmus megoldhatatlan ellentmondásai. Kom 1962. 15. sz. 36—44.
- Schoen A.*: Az állami monopolkapitalizmus jellemzéséhez. Ww 1962. 9. sz. 1329—1346.
- A gazdasági fejlődési tendenciák az imperialista államokban. BDW 1962. 1. sz. 1—24.
- Drugiler M. Sz.*: A kapitalizmus általános válsága új, harmadik szakaszának sajátosságairól. VI 1962. 4. sz. 18—33.
- Malis A. I.*: A kapitalizmus általános válságainak mai szakasza. VIK 1962. 2. sz. 135—140.
- Ivanov V.*: A kapitalizmus általános válságának harmadik szakasza. NV 1962. 5. sz. 52—61.
- Menzinszkij Jr., Zotov G.*: A világ kapitalista piaca a hatvanas évek elején. MEMO 1962. 2. sz. 20—38.
- Belousz T., Ridunov N.*: A kapitalista országok gazdasági helyzete. MEMO 1962. 4. sz. 116—124.
- Stanek I.*: A mai kapitalizmus mezőgazdasága. NM 1962. 12. sz. 1487—1496.
- Gromov L., Sztrigacsev V.*: A hadigazdaság és lefegyverzés gazdasági problémái a kapitalista országokban. MEMO 1962. 5. sz. 28—41.
- Biard R.*: Az Európai Szén-Acél Közösség 10 éve. EP 99. (1962. okt.) 45—68.
- Arzumanyan A.*: A mai burzsoa társadalom osztálystruktúrája. Kom 1962. 12. sz. 59—70.
- Mennikov Sz.*: Az uralkodó felső réteg és helye a monopólió rendszerében. MEMO 1962. 9. sz. 17—30.
- A „közös piac” — a gyarmatosítók kollektív támadása. NAA 1962. 5. sz. 60—69.
- „A közös piac” — kolonializmus új formája. NAA 1962. 4. sz. 3—12.
- Buzikin Ju.*: „A közös piac” — monopóliumok eszköze. VE 1962. 6. sz. 50—56.
- Nicolon F.*: Közös piac, koncentráció és konkurrencia. EP 100—101. (1962. nov.—dec.) 33—53.
- Bloom J.*: A közös piac és az USA. LM 1962. 2. sz. 80—83.
- Nagy-Britannia a Közös Piac és a Commonwealth között. BDW 1962. 15. sz. 1—24.
- A Közös Piac és Nagy Britannia nagy konszernjei a termelőeszközök iparának fontos ágaiban. BDW 1962. 23. sz. 1—27.
- Tlalé P.*: Afrika és a közöspiac. LM 1962. 3. sz. 126—130.
- Nkrumah K.*: Afrika harcol a közös piac ellen. LM 1962. 8. sz. 419—423.
- O'Brien M.*: Ausztrália és a közös piac. LM 1962. 7. sz. 303—305.
- Gnyegyin Jr.*: Az imperialista „integráció” és a kapitalizmus ellentétei. VE 1962. 12. sz. 79—93.
- Lemin I.*: Az „európai integráció”: néhány eredmény és kilátás. MEMO 1962. 4. sz. 21—36; 5. sz. 42—55.
- Hmelnickaja Jr.*: Az integráció problémái és a világ kapitalista gazdaságának válsága. MEMO 1962. 6. sz. 17—31.
- Rosehual D.*: A monopolista „integráció” új szakasza. NM 1962. 10. sz. 1173—1183.
- Gijegyin Jr.*: Az imperialista „integráció” és a kapitalizmus ellentmondásai. VE 1962. 12. sz. 79—93.
- Dobroczyński M.*: A nyugat-európai integráció néhány problémája. SM 1962. 8. sz. 75—82.
- Klein D.*: A monopolkapitalista „integráció” nyugat-német gazdasági apologetikájának néhány problémája. Ww 1962. 8. sz. 1152—1169.
- Aust H. W.*: Integrációs ellentétek. DAp 1962. 1. sz. 24—52.
- Liszovszkij Ju.*: A mezőgazdaság problémái az európai gazdasági közösségben. MEMO 1962. 8. sz. 71—84.
- Wessely K.*: A dunai államok és a nyugat-európai integráció. DDR 1962. 132—147.
- Ázsia és Észak-Afrika kevésse fejlett országainak gazdasági helyzete 1961-ben. NAA 1962. 3. sz. 51—72.
- Gnyegyin Jr. A.*: A gyarmati rendszer széthullása és a szociál-reformista internacionálé csődje. NAA 1962. 2. sz. 71—81.
- Uljanovszkij R. A.*: A gyarmati rendszer széthullásának hatása a nemzetközi tőkének a kevésse fejlett országokba való özőnlésére. NAA 1962. 5. sz. 33—48.
- Ararin V. Ja.*: A gyarmati rendszer széthullása befejező szakaszának fő vonásairól. NAA 1962. 1. sz. 17—29.
- Prokopczuk J.*: A neokolonializmus a népi felszabadító forradalmak ellen. SM 1962. 3. sz. 5—23.
- Uljanovszkij R. A.*: Az USA által a kevésse fejlett ázsiai országoknak nyújtott „segély” imperialista politikája. NAA 1962. 2. sz. 39—57.
- Rimalov V.*: A gazdaságilag kevésse fejlett országok a világ tőkés gazdaságában. MEMO 1962. 3. sz. 34—49.
- Sztyepanov L.*: A gazdasági függetlenség problémája. MEMO 1962. 5. sz. 85—97. [A tőkés országok és az újabban felszabadult országok gazdaságának összehasonlítása.]
- Szaveljen V.*: A burzsoázia szerepe a nemzeti felszabadító mozgalomban. MEMO 1962. 5. sz. 97—102. [A nemrég felszabadult gyarmati országokban.]
- Akopjan G.*: A nemzeti burzsoázia szerepe és jellege a keleti országokban. MEMO 1962. 6. sz. 100—108.
- Kim G. F.*: A munkásosztály és a parasztság szövetsége a nemzeti felszabadító forradalmakban. NAA 1962. 5. sz. 3—12.
- Kuczyński J.*: Megjegyzések a munkások helyzetéhez a gyengén fejlett országokban. JfW 1962. I. r. 9—21.
- Tyagunenko V.*: A jelenben felszabadult országok társadalmi fejlődésének irányai. MEMO 1962. 3. sz. 20—33.
- Arakor R., Mirszkij G.*: Az osztálystruktúra a kevésse fejlett országokban. MEMO 1962. 4. sz. 68—83.
- Ulrich O.*: Az állami gazdaságpolitika a kevésse fejlett országokban. MEMO 1962. 4. sz. 95—98.
- Smeler N.*: A burzsoa közgazdászok az állami szektor szerepéről a kevésse fejlett országokban. MEMO 1962. 4. sz. 87—92.
- Fituni L.*: A tervezés problémái Ázsia kevésse fejlett szuverén országaiban. MEMO 1962. 6. sz. 97—100.

- Aboltyin V. Ja.*: A leszerelés és a gazdaságilag kevésbé fejlett országok. NAA 1962. 4. sz. 13—21.
- Dzsunuszov M. Sz.*: Az elmaradt országok szocializmus felé való fejlődése nem-kapitalista útjának törvényszerűségeiről. VF 1962. 2. sz. 15—24.
- Tolsztyikov V.*: A kapitalista országok kommunista pártjainak harca a békéért és a lefegyverzésért. Kom 1962. 10. sz. 94—99.
- Ljubimova I.*: Az ipari proletariátus reálbérének változása Nyugat-Európában és Japánban. MEMO 1962. 5. sz. 56—70.
- Horn O.*: A nemzetközi szakszervezeti egység kérdései. WZ 1962. 2. sz. 87—94.
- Csernyajev A.*: A szocialista internacionálé vígasztalan kilátása ma. MEMO 1962. 2. sz. 39—54.
- Haupt G.*: A szocialista internacionálé története avagy a szocializmus nemzetközi története? A kutatás és módszer problémáival kapcsolatos ellentétekről. MS 41. (1962. okt.—dec.) 13—34.
- Csernyajev A. Sz.*: A mai reformizmus Nyugat-Európa munkásmozgalmában. VIK 1962. 1. sz. 95—114.
- Breguel*: Az európai revizionisták és az elnyomorodás. CC 1962. 1. sz. 121—133.
- Riszkov P.*: Az Észak-Atlanti Blokk és Észak-Európa országai. MEMO 1962. 3. sz. 78—98.
- Galkin A.*: A haladó imperializmus külpolitikája. MEMO 1962. 6. sz. 3—16.
- Brutjenc K. N.*: Az antikommunizmus — a gyarmatosítók fegyvere. NAA 1962. 3. sz. 3—15.
- Mollnau K. A.*: XXIII. János pápa szociális encyklikája. DAp 1962. 2. sz. 211—217.
- Skoroviski A.*: Az általános és teljes leszerelés problémái. SM 1962. 7. sz. 18—37.
- Kraszn J. A.*: A coexistencia és a kapitalizmus ellentmondásai. VF 1962. 8. sz. 23—35.

Anglia

- Knowles M. D.*: Tudományos színvonalú történetírás. H XLVII/161. (1962. okt.) 223—232. [Az Angol-Amerikai Történészkonferencia megnyitója, 1962. júl. 12.]
- Vaucher P.*: In memoriam Richard Henry Tawney. 1880—1962. RH CCXXXVIII. (1962. okt.—dec.) 535—537.
- Stone L.*: In memoriam Prof. R. H. Tawney. PP 21. (1962. ápr.) 73—77.
- Zak L. A.*: Charles Webster angol történész halálára, 1886—1961. VI 1962. 3. sz. 204.
- In memoriam W. D. Strong. PSQ 1962. 4. sz. 641—642. [Archeológus, 1899—1962.]
- Munby L. M.*: A marxista történetírás Nagy-Britanniában. CHH 1962. 4. sz. 555—580.
- Nyikytina I. A., Karlinyer M. M.*: Szovjet szerzők új művei Anglia 17—20. századi történetéről. NXI 1962. 1. sz. 139—152.
- Serra E.*: A diplomáciatörténet (international history) tanulmányozása Angliában. RHD LXXVI. (1962. júl.—szept.) 193—210.
- Spencer Fr.*: A háborúk közötti időszakra vonatkozó dokumentumok publikálása a brit és német diplomáciai levéltárakból. H XLVII/161. (1962. okt.) 254—286.
- Searby P.*: Történeti tankönyvek. XII. H XLVII/160. (1962. jún.) 170—179.
- Oda érsek cikkelyei (942/6) és a 786. évi legátusi tanácsok kánonjai. Publikálja: G. Schoebe. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 75—83.
- D'Archimbaud G. D.*: A középkori város archeológiája: egy angol példa és a provençe-i gyakorlat. Ann 1962. 3. sz. 477—488. [Upton, Gloucestershireben.]
- Du Boulay F. R. H.*: Gavelkind és a lovagi birtokok a középkori Kentben. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 504—511. [10—13. század.]
- Wightman W. E.*: William fitz Osborn palatinus earli birtoka Gloucestershire-ben és Worcestershire-ben. 1066—1071. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 6—17.
- Hollister C. W.*: A peterborough-i lovagok és a sorozás a norman-kori Angliában. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 417—436.
- Davis R. H.*: A Gesta Stephani szerződése. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 209—232. [1130—50-es évek.]
- Jennings J. C.*: Dominic of Evesham prior írásai. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 298—304. [Kronikás a 12. század első felében.]
- Duggan Ch.*: Becket és II. Henrik vitája és a „clericus accusatus”-ok. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 1—28.
- Miller E.*: A Magna Charta háttere. PP 23. (1962. nov.) 72—83.
- Guinova J. V.*: A „parlamentum” szó jelentése Angliában a 13. században és a 14. század elején. SzV XX. (1962) 56—74.
- A bírósági kiküldött formulárja Cantenburyból. Publikálja: J. E. Sayers. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 198—211. [1215—.]
- Avgyjeva K. D.*: 13. századi jogi elmélet a faluközösségi jogok eredetéről és jellegéről Angliában. SzV XXI. (1962) 170—184.
- Keen M.*: Testvéri fegyverbarátság. H XLVII/159. (1962. febr.) 1—17. [A lovagkorban.]
- Lennard J.*: Korai (egyházi) birtoki bíróságok. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 511—518. [A 12. század második és a 13. század első fele.]
- Hockey S. F.*: A Wight-szigeti gabona átszállítása I. Edward hadsergeinek élelmézésére Skóciában. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 703—705. [1299—1303.]
- Jacob E. F.*: Alapítók és alapítványok a késő középkorban. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 29—46. [1300—1500.]
- Postan M. M.*: Falusi marhaállomány a 13. században. EHR XV/2. (1962) 219—249.
- Chaplais P.*: I. Edward néhány magánlevele. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 79—83. [1302—1306.]
- Nicholson R.*: Robert Bruce utolsó hadjárata. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 233—246. [1327.]
- Aston T. H.*: Robin Hood. PP 20. (1961) 7—9. [1381, 1414, 1431.]
- McFarlane K. B.*: Háború, gazdaság és társadalmi változás. Anglia és a százéves háború. PP 22. (1962. júl.) 3—18.
- Hay D.*: A történelem és a történészek Franciaországban és Angliában a 15. század idején. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 111—127.
- Kuznyecov J. V.*: A királyi hatalom gazdaságpolitikájának néhány kérdése Angliában 1461—1485-ben. SzV XXI. (1962) 185—200.
- Mallett M. E.*: Angol—firenzei kereskedelmi kapcsolatok, 1465—1491. EHR XV/2. (1962) 250—265.
- Rhodes D. E.*: A hercegek a Towerben és doktoruk. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 304—306. [IV. és V. Edward meggyilkolása 1483-ban.]
- Schoeher R. J.*: Sir Thomas More „Cronica Cronicarum”-ja és a Tudor történészek. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 84—86.
- Miller H.*: London és a parlament VIII. Henrik uralkodása alatt. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 128—149. Az 1557. évi Essexi vizsgálat. Publikálja: D. M. Loades. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 87—97.
- Boymton L.*: A Tudor-kori „provost-marshall”. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 437—455.
- Roots I.*: A gentry és mások. H XLVII/161. (1962. okt.) 233—238. [Legújabb angol irodalom a Tudor és Stuart kori Angliáról.]
- Bossy J.*: Az Erzsébet-kori katolicizmus jellege. PP 21. (1962. ápr.) 39—59.
- Manning R. B.*: Katolikusok és helyi hivatalviselés az Erzsébet-kori Sussexben. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 47—61.
- Hurstfield J.*: Néhány Erzsébet-kori írásmű. H XLVII/159. (1962. febr.) 18—31.
- Rabb T. K.*: A puritanizmus és a kísérleti tudomány fellendülése Angliában. CHM VII/1. (1962) 46—67.
- Brenner Y. S.*: Az infláció Angliában, 1551—1650. EHR XV/2. (1962) 266—284.
- Levy F. J.*: Egy félhivatalos diplomata: Guido Cavalcanti és az 1571. évi házassági tárgyalások. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 211—220. [Erzsébet és Anjou.]
- Ritchie C. I. A.*: Sir Richard Grenville és a puritánok. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 518—523. [1580—1584.]
- Connell K. H.*: A burgonya Írországban. PP 23. (1962. nov.) 57—71. [1588—1880.]
- Steer F. W.*: Hitelesített leltárak. H XLVII/161. (1962. okt.) 287—290. [Angol történeti források, 3. (17—18. sz.).]

- Buisseret D. J.*: A Sully-legenda. THJ V/2. (1962) 181—188. [1595/1610.]
- Farnie D. A.*: Az Atlanti Óceán kereskedelmi nagyhatalma, 1607—1783. ECHR XV/2. (1962) 205—218.
- Zagorin P.*: Az udvar és az ország: a politikai terminológia a 17. század elején. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 306—311.
- Gough J. W.*: A „korona virágai”. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 86—93. [A kifejezés jogi tartalma, 17. század.]
- Kennedy D. E.*: A püspökség Jakab korában. THJ V/2. (1962) 175—181.
- Russel C.*: Bramston és Davenport hajóilleték-ítélete. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 312—318. [17. század első fele.]
- Anderson C. B.*: Miniszterialás felelősség az 1620-as években. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 381—389.
- Curtis M. H.*: „Szabadelvű” értelmiségiek a kora Stuart Angliában. PP 23. (1962. nov.) 25—43.
- Lutaud O.*: A levellerek politikai pártja és az első angol forradalom. Historiográfiai szemle. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 77—114; (ápr.—jún.) 377—414.
- Mesceserjakova N. M.*: A bér munkásság kialakulása Anglia iparában a 17. század első felében. SzV XXII. (1962) 116—129.
- Love J.*: Tárgyalások I. Károly és a Kilkenny konföderáció között, 1642—1649. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 101—104. [Dissz. kiv.]
- Roy L.*: A royalista haditanács, 1642—1646. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 150—168.
- Burrell S. A.*: A forradalom kora. PSQ 1962. 2. sz. 254—261.
- Smoe V. F.*: A forradalom fogalma a 17. századi Angliában. THJ V/2. (1962) 167—174.
- Kennedy D. E.*: Az 1648. évi angol tengeri felkelés. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 247—256.
- Rabe H.*: Részvénytőke és kereskedelmi befektetések a tengerentúli kereskedelemben a 17. században. SW XLIX. (1962) 320—368. [Keletindiai társaságok.]
- Agreement of the People*. London, 1649. május 1. Publikálja: O. Luteaud. Ann 1962. 3. sz. 501—516.
- Walcott R.*: Az utóbbi 20 évben (1939—1959) a késői Stuartokról (1660—1714) megjelent jelentősebb munkák. AHR LXVII/2. (1962. jan.) 352—370.
- Robbins C.*: Megjegyzések az állampolgárság általános megadásáról a késői Stuartok idején és egy képviselőházi beszéd 1664-ből. JMH XXXIV/2. (1962. jún.) 168—177.
- Schäfer R. G.*: Az első chandoi herceg parlamenti befolyása. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 318—320. [James Brydges 1674—1744.]
- Straka G.*: Az isteni jog elmélete utolsó fázisa Angliában, 1688—1702. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 638—658.
- Davis R.*: Az angol külkereskedelem, 1700—1774. ECHR XV/2. (1962) 285—303.
- Kuczynski J.*: Tanulmányok a kapitalizmus korai történetéhez. JFW 1962. IV. r. 89—111. [Anglia 1700—1800.]
- Gould J. D.*: A mezőgazdaság fluktuációja és az angol gazdaság a 18. században. JEH XXXII/3. (1962. szept.) 313—333.
- Cannon J.*: Választási könyvek. H XLVII/160. (1962. jún.) 166—169. [18. század.]
- Mitchison R.*: Az egyházi javadalmak és a szegényebb stallumok a 18. századi Angliában. THJ V/2. (1962) 188—190.
- Holmes G. S.*: A Hamilton-affér, 1711—1712. Az angol—skót kapcsolatok válsága. EHR LXXVII/303. (1962. ápr.) 257—282.
- Gilbs G. C.*: A parlament és a külpolitika Stanhope és Walpole korában. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 18—37.
- Grillon P.*: Egy francia—angol diplomáciai incidens a 18. században. De Belle-Isle marsal letartóztatása és fogvatartása, 1744—1745. RH LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 97—116.
- Lucas P.*: Blackstone és a jogi hivatás reformja. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 456—489. [1758—.]
- Marschall P.*: Radikálisok, konzervatívok és az amerikai forradalom. PP 23. (1962. nov.) 44—56. [1760—1790.]
- A képviselőházban felszólaló képviselők ellenőrző listája, 1768—1774. Publikálja: P. D. G. Thomas. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 220—226.
- Levtonova Ju. O.*: Spanyol—angol ellentétek a Fülöp-szigeteken a 18. század második felében és a 19. század első felében. KSzINA 52. (1962) 31—51.
- Thomas P. D. G.*: A kongresszusi könyvtárban őrzött ir parlamenti napló (1776—1789) kéziratának szerzősége. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 94—95.
- Cobban A.*: A Channel-szigetek levelezésének kezdetei, 1789—1794. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 38—52.
- Ioanniszyan A. R.*: John Oswald és a „Cercle social”. NNI 1962. 3. sz. 59—75. [A jacobinusok klubjának tagja.]
- Carrillo E. A.*: III. György korzakai királysága. JMH XXXIV/3. (1962. szept.) 254—274. [1794—1796.]
- Sherwig M.*: Lord Grenville Europa-liga terve, 1797—99. JMH XXXIV/3. (1962. szept.) 284—293.
- Hobsbawm E. J.*: Angliában: Az ipari forradalom és az alsóbb osztályok anyagi körülményei. Ann 1962. 6. sz. 1047—1061.
- Cohn B. S.*: A britek Benaresben. A gyarmati társadalom a 19. században. CSSH IV/2. (1962. jan.) 169—199.
- Frykenberg R.*: A brit társadalom Gunturban a 19. század elején. CSSH IV/2. (1962. jan.) 200—208.
- Metcalf Th. R.*: A britek és a pénzkecsészők a 19. századi Indiában. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 390—397.
- Katz H.*: A londoni munkások harca a gyűlekezési jogért a 19. században. PII 1962. 3. sz. 437—473.
- Habakkuk H. J.*: Fluktuáció a házépítésben Britanniában és az Egyesült Államokban a 19. században. JEH XXXII/2. (1961. jún.) 198—230.
- Ward J. T.*: A Beaumont család birtokai a 19. században. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 169—177.
- Gossman N. J.*: Republikánizmus és 19. századi Anglia. IRSH VII/1. (1962) 47—60.
- Cronzel Fr.*: Pressziós csoportok és blokádpolitika: Megjegyzések az 1807 novemberi parlamenti rendtartáshoz. RH CCXXVIII. (1962. júl.—szept.) 45—72.
- Darlington I.*: Házaszó könyvek. Rövid útnutató dokumentumokhoz. H XLVII/159. (1962. febr.) 42—45. [19. század első negyede.]
- Williamson J. G.*: A hosszú hullámvonal. Összehasonlítások és kölcsönhatások a brit és amerikai fizetési mérleg között, 1820—1913. JEH XXII/1. (1962. márc.) 21—46.
- Gans J.*: Robert Owen Párizsban 1837-ben. (Pillantás a párizsi owenistákra.) MS 41. (1962. okt.—dec.) 35—45.
- O'Higgins R.*: Az ir befolyás a chartista mozgalomban. PP 20. (1961) 83—96.
- McGill B. F.*: Schnadhorst és a liberális párt szervezete. JMH XXXIV/1. (1962. márc.) 19—39. [1840—1900.]
- Thomas W. E. S.*: Francis Place és a munkásosztály története. THJ V/1. (1962) 61—70. [1854.]
- Jones J. R.*: A konzervatívok és a Gladstone 1855-ben. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 95—98.
- Lambert R. J.*: Viktória-kori nemzeti egészségügyi szolgálat: országos oltás, 1855—1871. THJ V/1. (1962) 1—18.
- Klimenko N. P.*: Az angol társadalom és a második ópiumháború. VI 1962. 4. sz. 211—216. [1857.]
- Simpson F. A.*: Anglia és az 1859. évi olasz háború. THJ V/2. (1962) 111—121.
- McRae M.*: Sir Ch. Trevelyan indiai levele, 1859—1865. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 706—712.
- Oszinovszkij I. N.*: Thomas Moore a 20. század angol történetírásában. SzV XXI. (1962) 262—274.
- Morton W. L.*: Brit Észak-Amerika és egy kontinens felbomlása, 1861—71. H XLVII/160. (1962. jún.) 139—156.
- Harrison R.*: Spencer Walpole április 10-je: A forradalom és a reform viszonyának problémája, 1865—1867. IRSH VII/3. (1962) 351—399.
- Knor B. A.*: A jogi tanácssal való ellátás és a Gyarmati Hivatal újjászervezése 1866—1867-ben. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 178—197.
- Pjaszun G.*: Egyiptom harca az angol gyarmatosítás ellen a 19. század 70—80-as éveiben. UIZs 1962. 3. sz. 85—97.

- Gavin R. J.: B. Frère küldetése Zanzibárba, 1873. THJ V/2. (1962) 122—148.
- McIntyre W. D.: A brit politika Nyugat-Afrikában: Az Ashanti-expedíció, 1873—74. THJ V/1. (1962) 19—46.
- Stokes E.: A milnerizmus. THJ V/1. (1962) 47—60. [Lord Milner Afrika-politikája az 1880-as évektől 1902-ig.]
- Parsons F. V.: A „marokkói kérdés” 1884-ben; egy korai válság. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 659—683.
- Baylen J. O.: G. B. Shaw és a Szocialista Liga. Néhány kiadatlan levél. IRSH VII/3. (1962) 426—440. [1885—1887.]
- Gordon D. C.: A gyarmati védelmi bizottság és a birodalmi együttműködés, 1885—1904. PSQ 1962. 4. sz. 526—545.
- Fraser P.: A Liberális Unionista Szövetség: Chamberlain, Hartington és a konzervatívok, 1886—1904. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 53—78.
- Thompson B.: Roger Casement egy levele (1888) a Sanford gyűjteményben. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 98—102.
- Harmetty P.: Az indiai gyapottvám ellentétek 1894—1896-ban. EHR LXXVII/305. (1962. okt.) 684—702.
- Howard Chr.: „Splendid isolation”. H XLVII/159. (1962. febr.) 32—41. [19/20. sz. ford.]
- Kertman L. Je.: Harc a szocialista erők egységéért Angliában, 1905—1914. VJ 1962. 5. sz. 105—119.
- Fraser P.: Unionizmus és vámtétel-reform, az 1906. évi válság. THJ V/2. (1962) 149—166.
- Mackintosh J. P.: A Birodalmi Védelmi Bizottság szerepe 1914 előtt. EHR LXXVII/304. (1962. júl.) 490—503.
- McEwen J. M.: Az 1918. évi kupon választás és a parlament unionista tagjai. JMH XXXIV/3. (1962. szept.) 294—306.
- Dowse R. E.: A Független Munkáspárt és a külpolitika, 1918—1923. IRSH VII/1. (1962) 33—46.
- Marwick A. J. B.: A Független Munkáspárt az 1920-as években. BIHR XXXV/91. (1962. máj.) 62—74.
- Hancock K. J.: A munkanélküliség csökkentése mint belpolitikai probléma. 1920—1929. ECHR XV/2. (1962) 328—343.
- Truhanovszkij V. G.: Anglia gazdasági fejlődésének sajátosságai 1924—1929-ben. VI 1962. 3. sz. 72—93.
- Arnol R. P.: Az 1929—1933. évi világgazdasági válság és az angol szénbányászat. ZG 1962. 7. sz. 1643—1660.
- Richardson H. W.: A gazdasági megújulás bázisa az 1930-as években. Szemle és új interpretáció. ECHR XV/2. (1962) 344—363.
- Nyékries A. M.: Az angol kormány politikája Északnyugat-Európában, 1939. szept.—1940. ápr. NNI 1962. 5. sz. 24—40.
- Lemin I. M.: A brit birodalom széthullása és a nemzetközi viszonyok. NNI 1962. 4. sz. 12—29.
- Kraszilnyikov A. N.: A Labour Party és a társadalmi tulajdon kérdése. NNI 1962. 4. sz. 30—46.
- Oparin N.: Az angol labouristák gazdasági programja. VE 1962. 4. sz. 56—65.
- Jarry Y.: Nagy-Britannia és a közös piac. EP 92. (1962. márc.) 21—33.
- Dutt R. P.: Nagy-Britannia és az európai gazdasági közösség. Pensée 102. (1962. márc.—ápr.) 6—14.
- Pedjakina L.: Anglia külkereskedelme és a „közös piac”. MEMO 1962. 8. sz. 57—70.
- Nagy-Britannia a Közös Piac és a Commonwealth között. BDW 1962. 15. sz. 1—24.
- A Közös Piac és Nagy-Britannia nagy konszernjei a termelőeszközök iparának fontos aiban. BDW 1962. 23. sz. 1—27.
- Borisov Sz.: A font-sterling válsága. MEMO 1962. 6. sz. 45—57.
- Madzoienszkij Sz.: Az angol monopóliumok gyarmati taktikája. MEMO 1962. 10. sz. 15—26.
- Beglov Sz.: Az angol imperializmus propagandájának mechanizmusa. MEMO 1962. 1. sz. 128—136.
- Makarov M. P.: Nagy-Britannia KP-jának harca sorai egységének megerősítéséért, 1956—1961. NNI 1962. 3. sz. 44—58.
- Gollan J.: Nagy-Britannia Kommunista Pártjának meg erősödése. LC 1962. 8. sz. 87—95.

Ausztria

- Goldinger W.: In memoriam Gustav Bodenstein, 1883—1962. MÖS 15. (1962) 696—697. [Generalstaatsarchivar.]
- Köess v. K. G.: In memoriam Alfred Mell, 1880—1962. MÖG LXX. (1962) 519—520.
- Wagner H.: In memoriam Julius Miskolczy, 1892—1962. MÖS 15. (1962) 697—700.
- Hillbrand E.: In memoriam Ernst Nischer-Falkenhof, 1879—1961. MÖS 15. (1962) 700—704. [Generalstaatsarchivar.]
- Bittner K.: Hans Halm 75. születésnapjára. JGO 1962. 3. sz. 494—495.
- Wytrzens G.: Rudolf Jagoditsch 70. születésnapjára. JGO 1962. 3. sz. 495—496.
- Schmaus A.: Josef Matl 65. születésnapjára. JGO 1962. 2. sz. 301—302. [A szlavisztika prof. a gráci egyetemen.]
- Miskolczy J.: A bécsi Magyar Történetkutató Intézet és kiadványai. MÖS 15. (1962) 577—594. [1921—.]
- Góralski Zb.: A bécsi Arbeitsgemeinschaft Ost. KH 1962. 1. sz. 283—285.
- Az osztrák levéltári igazgatók IX. konferenciája, 1960. szept. 19., Salzburgban. MÖS 15. (1962) 503—504.
- Blas R.: Újabb irodalom a levéltári technika. MÖS 15. (1962) 504—525.
- Zimmermann Fr.: Kelet-Burgenland (soknyelvű vidék) németiségének rétegei. ZFO 1962. 2. sz. 224—242.
- Herde P.: Habsburg Rudolf eddig ismeretlen kísérő levele Giffird Anagni pápai nunciusnak. HJ 81. (1962) 152—158. [1279.]
- Fichtenau H.: Életrajzi anyag az Ausztria és Franciaország közötti kapcsolatokhoz a középkorban. MÖG LXX. (1962) 1—28.
- Hiescher U.: Szilésziak a bécsegyetemen 1365—1658/59. ZFO 1962. 4. sz. 648—673.
- Kühnel H.: Pietro Andrea Matthioli. Udvari orvos és botanikus a 16. századból. MÖS 15. (1962) 63—92. [1500—1569]
- Macek J.: Parasztgyűlés Innsbruckban, 1525. jún. 12.—júl. 21. SzV XXI. (1962) 81—96, XXII. (1962) 65—85.
- Gall Fr.: Palatinusi jogok ráruházása olasz egyetemekre és tudós társaságokra, 1530—1653. MÖS 15. (1962) 93—113.
- Kállay I.: A magyar szabad királyi városok igazgatástörténetéhez a 17—18. században. MÖS 15. (1962) 181—199.
- Sprunck A.: Savoyai Jenő herceg mint az osztrák Németalföld helytartója. MÖS 15. (1962) 114—180. [1717—.]
- Polišenský J.: Ausztria nagyhatalmi politikájának kezdetéhez. (Harc Sziécia birtokáért 1719—1721-ben és Schlattenbach alkirály szerepe.) SII 10. (1962) 169—195.
- Juhász K.: Az egyház helyzete a Bánátban a 18. század közepén. MÖS 15. (1962) 200—245.
- Wandruszka A.: A Habsburg-Lotharingiai ház és a természettudományok. MÖG LXX. (1962) 355—364.
- Lhotsky A.: A jofinizmus vége. (Utószó H. Lentze Thum gróf miniszter reformjairól szóló könyvéhez.) MÖS 15. (1962) 526—549.
- Markov W.: A jakobinusok a Habsburg országokban. IGSS 1962. 3. sz. 493—525.
- Silagi D.: Iratok Martinovich Ignác történetéhez. MÖS 15. (1962) 246—260.
- Wagner W.: A cs. és k. tengerészeti könyvtár történetéhez. MÖS 15. (1962) 336—389. [Velence, Triest, Pola, 1801—.]
- Winter O. F.: Osztrák tervek a Reichstag megreformálására, 1801—1806. MÖS 15. (1962) 261—335.
- Osztrák—orosz kapcsolatok az 1812. évi Honvédő Háború idején. A dokumentumokat publikálja: F. A. Fjodorova, T. I. Mihajlova. IA 1962. 4. sz. 95—120.
- Schroeder P. W.: Az osztrák politika a trouppal és laibachi kongresszusokon. JCEA XXII/2. (1962. júl.) 139—152. [1820—1821.]
- Auer E. M.: Az Arany-Gyapjű rend egyházi javadalmai. MÖS 15. (1962) 1—62. [1830.]

- Marx J.*: A cenzúra megszorítása. MÖS 15. (1962) 499—502. [1836.]
- Lutz R. R. Jr.*: Atyák és fiak az 1848-as bécsi forradalomban. JCEA XXII/2. (1962. júl.) 161—173.
- Benedikt H.*: [Jellačić] bánnal 1848. dec. 2.—1849. jan. 2-ig. (II. Dahlen Freiherr v. Orlaburg parancsoltiszt feljegyzései.) MÖS 15. (1962) 390—423.
- Rozdolski R.*: Új adatok a robot eltörléséről Galiciában 1848-ban. PH 1962. 1. sz. 119—127.
- Tzöbl J. A.*: A parlamentarizmus kezdetei Ausztriában. DDR 1962. 69—81. [1848—1861.]
- Frieberger K.*: Grillparzer és a Dunamedence népei. DDR 1962. 185—192.
- Engel—Janosi F.*: Ausztria és a nápolyi királyság bukása. HZ 194/1. (1962. febr.) 62—84. [1860.]
- Schnee H.*: Bismarck és a német nacionalizmus Ausztriában. HJ 81. (1962) 123—151.
- Najdos W.*: A munkásmozgalom Galiciában 1880—1900-ban. PH 1962. 1. sz. 86—118.
- Mechler P.*: Fénypászták a nemzetiségi problémára az osztrák vasutaknál. MÖS 15. (1962) 424—451. [1884—1918.]
- Návdtil J.*: Szerbia és az ellentétek a német és osztrák—magyar imperializmus között. SPHUO III. (1962) 231—259. [1906—1914.]
- Garlicki A.*: A Pilsudsky-csoport emlékeztető jegyzéke az osztrák vezérkarhoz. PH 1962. 1. sz. 142—163.
- Vinogradov K. B.*: Az osztrák—szerb konfliktusról és az első világháború létrejöttéről szóló burzsoá történetírás fő irányzatai. UZISz XXIV. (1962) 169—196.
- Neck R.*: A háborús cél politikája az első világháborúban. (Fr. Fischer „Griff nach der Weltmacht” c. könyvéhez.) MÖS 15. (1962) 565—576.
- Grossfeld L.*: Németország és Ausztria—Magyarország politikája Lengyelország irányában az első világháború éveiben. VI 1962. 3. sz. 94—102.
- Durcansky F.*: Benes „Detruisez l’Autriche-Hongrie!” és következményei. DDR 1962. 271—281.
- Pisarev Ju. A.*: A Habsburg-Monarchia utolsó napjai és a délszláv népek felszabadító harca. A népi vérese és tevékenysége. UZISz XXIV. (1962) 197—220.
- Vietor R.*: Szilassy követ emlékirata 1921. szeptemberében a hármasszövetség megújítása alkalmából. MÖS 15. (1962) 452—494.
- Mellach K.*: 35 évvel ezelőtt — július 15. WZ 1962. 7—8. sz. 513—520. [A schattendorfi gyilkos felmentése, 1927.]
- Geigenmüller E.*: Von Hoersch ügyvivő és az 1931. évi német—osztrák vámunió. HZ 195/3. (1962) 581—595.
- Künslinger R.*: Harc 1934 után Ausztriában a munkásosztály egységfrontjért és az ausztró-marxizmus néhány problémája. ČCH 1962. 1. sz. 18—39. [1934—1936.]
- Voldán Vl.*: A csehszlovák KP segítségével az osztrák proletariátusnak 1934-ben. SMM 81. (1962. 52—72.)
- Schiller J.*: Az Anschluss előtörténetéhez. (A nagynémet gondolat az osztrák külpolitikában, 1936—1938.) WZ 1962. 3. sz. 200—202.
- Wenisch E.*: Új irodalom a salzburgi tartomány történetéről. 1945—60. MÖG LXX. (1962) 365—397.
- Altschul H.*: A német militarizmus és Ausztria. WZ 1962. 2. sz. 116—121.
- Truger W.*: Ausztria és az integráció. WZ 1962. 6. sz. 390—402.
- Rabofsky E.*: Az Ausztria semlegességéről folyó vitához. WZ 1962. 3. sz. 161—170.
- Regner K.*: Ausztria semlegességének kérdéséhez. WZ 1962. 12. sz. 831—836.
- Ermacora F.*: Fáradozások Dél-Tirol jogi helyzete körül. DDR 1962. 1—12.
- Truger W.*: A koalíció külpolitikájához. WZ 1962. 9. sz. 573—586.

Belgium, Hollandia

- Pankov Ju.*: A munkásmozgalom Belgiumban és nemzeteti kérdés. MEMO 1962. 7. sz. 124—127.
- Blume J.*: Harc a békéért, demokráciáért és haladásért Belgiumban. LC 1962. 8. sz. 96—101.
- Bonenfant P.*: „Új városok” alapítása Brabantban a középkorban. SW XLIX. (1962) 145—170.

- Csisztovonov A. N.*: Az 1534—1536. évi hollandiai anabaptista akciók jellege és résztvevőinek összetétele. SzV XXII. (1962) 86—99.
- Rabe H.*: Résztvevők és kereskedelmi befektetések a tengerentúli kereskedelemben a 17. században. SW XLIX. (1962) 320—268. [Keletindiai társaságok.]
- Bogucka M.*: Az orosz búza az amszterdami piacon a 17. század első felében. PH 1962. 4. sz. 611—628.
- Sprunck A.*: Savoyai Jenő herceg mint az osztrák Németalföld helytartója. MÖS 15. (1962) 114—180. [1717—.]
- Krivoguz I. M.*: Szpartakisták Hollandiában 1917-ben. NNI 1962. 5. sz. 92—97.

Bulgária

- In memoriam N. V. Mihov, 1877—1962. IP 1962. 119—120.
- In memoriam Kiril G. Dramaliev. IP 1962. 1. sz. 122. [1892—1961.]
- Natan Zs.*: Az SzKP XXII. kongresszusa és a történettudomány. IP 1962. 3. sz. 3—16.
- Történelmi jelentőségű kongresszus. NV 1962. 12. sz. 34—45. [A Bolgár KP VIII. kongresszusa.]
- Hadzsinikolov V.*: A Bolgár KP VIII. kongresszusa és a bolgár történettudomány néhány fontos kérdése. IP 1962. 6. sz. 3—28. [1962. nov. 5—14.]
- Engel Zs.*: A Bolgár Kommunista Párt VIII. kongresszusa. ND 1962. 12. sz. 34—40.
- Milanov Z.*: Konferencia a múzeumok tudományos kutatómunkájáról. IP 1962. 3. sz. 119—121. [Ápr. 9—10., Szófia]
- Iszuszov M.*: A Bolgár Történettudományi Intézet tevékenysége 1961-ben. IP 1962. 2. sz. 102—106.
- Hrisztov H., Sarova Kr.*: A Bolgár Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete munkája fő irányzatának és perspektívikus fejlődésének megvitatása. IP 1962. 4. sz. 119—127.
- Todorov G. D.*: Az új- és legújabbkori bolgár történeti kérdései az „Izvestija na Insztituta za Isztorija pri BAN” folyóirat 8. kötetében. IP 1962. 1. sz. 86—92.
- Irmischer J.*: Bolgár—német együttműködés a görög—római történelem kutatása terén. DAP 1962. 4. sz. 456—459.
- Keszimenko A. K.*: Bulgária történetének tanulmányozása az Ukrán SzSZK-ban, 1945—1961. IP 1962. 3. sz. 121—129.
- Kalenycsenko P. M.*: Bulgária történetének tanulmányozása Ukrajnában. UZISz 1962. 1. sz. 107—113.
- Hadzsinikolov V.*: L. B. Valev (Vasziljev) szovjet történész új publikációi a bolgár történetről. IP 1962. 1. sz. 99—101.
- Batakiev G.*: A Meyers Neues Lexikon (I. köt. 1961.) a bolgár történelemről. IP 1962. 4. sz. 101—103.
- Wolfgang Fr.*: A nyugatnémet Südostforschung rágalmai a Bolgár Népköztársasággal szemben. IP 1962. 2. sz. 106—116.
- Conko Genov*: A Néphadsereg Központi Múzeuma — nemzeti kincsünk. IP 1962. 2. sz. 116—118.
- Dascalescu G.*: A Bolgár Népköztársaság állami levéltárai. RA 1962. 1. sz. 284—291.
- Guboglu M.*: A szófia „V. Kolarov” Könyvtár Keleti Osztályának török iratai és fontosságuk a román föld története szempontjából. SAO III. (1960/1961) 93—116.
- Koledarov P.*: A drami terület nemzetiségi összetétele a 19. század közepéig. IIB 10. (1962) 147—189.
- Vojnov M.*: A bolgár állam megalapításával és a bolgárok megkeresztelésével kapcsolatos néhány kérdés. IIB 10. (1962) 279—309.
- Kutikov V.*: Még egyszer a 716. évi bolgár—bizánci szerződés alkalmazásának kérdéseiről. IP 1962. 3. sz. 79—84.
- Szuegarov I.*: Ochridai Kliment diocezisének kérdéséről. IIB 10. (1962) 205—223. [893.]
- Antonova V.*: Omurtag kan rezidenciájának helye. IP 1962. 5. sz. 84—86.
- Cankova-Petkova G.*: Néhány adat a Bulgáriával szomszédos vidékek feudális földbirtokairól a 11. században. IIB 10. (1962) 191—203.

- Paszkeleva V.*: A bolgár nemzet kialakulásának kezdeti szakasza. IP 1962. 6. sz. 29—52.
- Angelov D.*: A város a középkori Bulgáriában. ZG 1962. 2. sz. 405—416.
- Todorov N.*: A balkán-félszigeti város néhány problémája a 15—17. században. IP 1962. 1. sz. 32—58.
- Mulafesieva V.*: A vakuf szerepe a balkáni városok gazdaságában a török uralom idején, 15—17. század. IIB 10. (1962) 121—145.
- Hriszto H.*: Egy dokumentum Bulgária történetéből a 18. század derekáról. IP 1962. 2. sz. 65—70. [1957.]
- Hriszto H.*: Paiszj Hilendarszki munkásságának történelmi jelentősége. SM 1962. 2. sz. 63—73. [„Szláv-bolgár történet” c. műve megjelenésének 200. évfordulójára.]
- Schiehko G.*: Paiszj Hilendarszki atya és műve „Isztorija Szlavjanobolgarszkaja”. SoF XXI. (1962) pótfűz. 1—36.
- Paszkeleva V.*: Makedonia kereskedelmi kapcsolatai Közép-Európával a 19. században. IIB 11. (1962) 51—82.
- Sztajonova J.*: Dokumentumok az észak-bulgáriai antifeudális felkelésről, 1850. IIB 11. (1962) 209—240.
- Doganov G.*: Ki volt Ljuben Karavelov anyja? IP 1962. 2. sz. 63—64.
- Szigelnyikov Sz. I.*: Ljuben Karavelov részvétele az orosz időszakai sajtóban. IP 1962. 5. sz. 66—84. [1890—71.]
- Disculescu V. I.*: G. S. Rakovski kapcsolata a brailai bolgárokkal 1861-ben. RS V. (1962) 179—182.
- Ormandziev I.*: Új adatok G. Sz. Rakovskiról az első bolgár légio működése és feloszlása idején. IP 1962. 6. sz. 75—84. [1861—1864.]
- Koledarov P.*: A „Bolgár népdalok” kiadói és összeállítói — a Miladinov fivérek — tragikus halálának 100. évfordulója. IP 1962. 1. sz. 118—121.
- Ormandziev I.*: Új adatok Dimitr Blagoevról és osztálytársairól drinápolyi iskolaéveik alatt, 1874—1875. IP 1962. 3. sz. 85—90.
- Milev I.*: Ki írta a „Fegyverre!” c. kiáltványt? IIB 10. (1962) 263—278. [1876.]
- Ciacihir N.*: Tudományos ülésszak Leningrádban, 1962. márc. 8 1962. 3. sz. 698—699. [Bulgária török iga alóli felszabadulásának 84. évfordulójára.]
- Sarova K.*: Szpiro Gulabcevsz eszméi. IIB 11. (1962) 103—151. [1880—90 es évek]
- Kozmuhorov K.*: A mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom Bulgáriában kezdeti szakaszában, 1890—1918. IP 1962. 2. sz. 27—53.
- Andrejev K.*: Tudományos ülésszak a buzudzsai kongresszus 70. évfordulóján. IP 1962. 1. sz. 114—117. [1961. dec. 20—21.]
- Davidev N.*: A „Novo Vreme” 65. évfordulója. NV 1962. 1. sz. 67—70.
- Mesreljini K.*: A grúz közvélemény és néhány esemény a bolgár nép életében. IP 1962. 2. sz. 59—62. [19. század vége.]
- Kosztadinova L.*: Orosz-bolgár tudományos kapcsolatok a 19/20. századforduló körül. IP 1962. 5. sz. 113—119.
- Topalov V. I.*: A Bolgár Földműves-Szövetség politikai tevékenysége 1900—1901-ben. IIB 10. (1962) 61—119.
- Iszuszor M.*: A Bolgár Munkás Szociáldemokrata Párt szófiai szervezete és szerepe az opportunizmus elleni harcban, 1900—1908. IIB 10. (1962) 5—59.
- Todorov G.*: Vela Blagoeva kiadatlan levelei. IP 1962. 1. sz. 83—85. [1900.]
- Ormandziev I.*: Dokumentumok az 1903. évi preobrazszkij felkelést követő tráciai bolgár nemzeti-felszabadító és forradalmi mozgalomról. IIB 11. (1962) 165—208. [1904—7.]
- Kander P.*: A bulgáriai pedagógusok szakszervezeti mozgalma a Bolgár Tanítószövetség megalakulása óta a Szövetségben 1905-ben bekövetkezett szakadásig. IP 1962. 1. sz. 59—74.
- Szohan P. Sz.*: Bolgár-orosz forradalmi kapcsolatok, 1907—1914. UZs 1962. 5. sz. 68—73.
- Maszlen Szt. V. E.*: Aprilov Brassóban. IP 1962. 1. sz. 75—82. [19. század 1. évtizede.]
- Velera M.*: A néptömegek helyzetének rosszabbodása a Balkán-háború idején. IP 1962. 4. sz. 32—53.
- Zsibokricki V., Kulincics I.*: Az orosz-bolgár kapcsolatok az első Balkán-háború idején, 1912—1913. IP 1962. 3. sz. 70—78.
- Pelkova M., Genovszka M.*: Idegen önkéntesek a Balkán-háborúban. IP 1962. 5. sz. 61—66.
- Marény L.*: A magyar közvélemény Bulgária és szövetségesei védelmében 1912 őszén. IP 1962. 6. sz. 64—74.
- Abdaziev I.*: A Kommunista Párt hű és odaadó segítőtje 50. évfordulója. NV 1962. 8. sz. 42—51. [A Szocialista Munkásifjúság Szövetségének megalakítása. 1912-ben.]
- Snitman A. M.*: A Pravda bolsevik lap Bulgáriában 1912—1914-ben. VI 1962. 5. sz. 199—201.
- Matkovszkij N.*: A lángoló leninista forradalmár Georgi Dimitrov születésének 80. évfordulójára. Kom 1962. 9. sz. 34—39.
- Ivanov P.*: Georgi Dimitrov — halhatatlan vezérünk és tanítónk. NV 1962. 6. sz. 45—53.
- Lezin V. V.*: G. M. Dimitrov születésének 80. évfordulója. NNI 1962. 5. sz. 178—181. [1962. jún. 16.]
- Golubeva Je. V., Jednakova V. M.*: Új adatok G. Dimitrov és V. Kolarov első moszkvai utazásáról. VIK 1962. 4. sz. 160—164.
- Dimitrova Szt.*: Georgi Dimitrov mint a Bécsben kiadott „Rabotniceszki Vesztnik” szervezője és szerkesztője. IP 1962. 4. sz. 66—77. [1923]
- Szohan P. Sz.*: Új adatok Georgi Dimitrov életéről és forradalmi tevékenységéről. IP 1962. 4. sz. 88—93. [1928—37.]
- Nedev N. T.*: A bolgár dolgozók G. Dimitrov kiszabadítását a hitleri börtönökből (G. Dimitrov születésének 80. évfordulójára). XXI 1962. 3. sz. 28—43.
- Rosner J.*: Georgi Dimitrov. (Születésének 80. évfordulójára.) WZ 1962. 6. sz. 429—434.
- Panajotov P.*: Még egyszer néhány bolgár kommunista moszkvai tevékenységéről 1918-ban és 1919 elején. IP 1962. 6. sz. 53—64.
- Ignatov I., Evcsen Szt.*: Az első plevni kömmün. 1919—1920. IP 1962. 4. sz. 77—87.
- Jotor K.*: A Pravda a bulgáriai forradalmi mozgalomért, 1919—1923. IP 1962. 4. sz. 94—100.
- Vaszilev V.*: Az ipari fellendülés fő tényezői a kapitalizmus időleges és részleges stabilizációja idején Bulgáriában, 1925—1929. IIB 11. (1962) 83—102.
- Grisina R. P.*: A bolgár proletariátus sztrájkharca a világgazdasági válság első éveiben, 1929—1931. UZIsz XXV. (1962) 234—256.
- Malcev B.*: Mozgalom a föld kollektív megművelésére Bulgáriában a kapitalizmus utolsó évtizedében. IIB 11. (1962) 5—50.
- Penceva Sz.*: Harc Bulgáriában a fasizmus és háború elleni nemzeti front megalakításáért, 1935—1939. VIK 1962. 6. sz. 116—129.
- Csempalov I. N.*: Franz v. Papen. Hitler ankarai követe, tevékenysége a második világháború kezdetén. (1939. ápr. — 1941. jún.) IP 1962. 2. sz. 54—59.
- Valen L. B.*: A gazdasági helyzet és osztályharc Bulgáriában a második világháború kezdetétől a fasizista blokkba való csatlakozásig. UZIsz XXIV. (1962) 3—48.
- Gorneszkij N.*: Az ellenállási mozgalom jellege és periódusai Bulgáriában. NNI 1962. 3. sz. 108—113.
- Poljakov Ju. A.*: A kiváló bolgár antifasizta, Vladimir Zaimov tábornok. NNI 1962. 3. sz. 114—118. [1888—1942.]
- Sztajkov E.*: A bulgáriai Hazafias Front 20. évfordulója. NV 1962. 7. sz. 33—46.
- Tonejev J. N.*: A Hazai Front politikai tömegmunkája és részvétele a fegyveres harcban, 1943—1944. IP 1962. 4. sz. 3—31.
- Micsen D.*: Georgi Dimitrov, a Párt és a népi demokratikus állam vezetőjének tevékenysége, 1944—1949. IP 1962. 3. sz. 17—44.
- Popov G. N., Lednyen N. I., Jordanov G. D.*: A „Pravda” a népi Bulgáriában. UZs 1962. 2. sz. 25—35.
- Manafov Gr.*: A burzsoázia ellenállásának megtörése a Bolgár Népköztársaságban. IP 1962. 2. sz. 3—26.
- Geneser N.*: A politikai harc a Nemzeti Front és a burzsoázia ellenzék közt a Bolgár Népköztársaság alkotmányának létrehozása körül 1947-ben. IP 1962. 5. sz. 3—31.
- Sarlanov D.*: A Nemzeti Front a szocializmus építésének körülményei között, 1948—1961. IP 1962. 3. sz. 45—69.

Usizsevszki N. T.: A Bolgár Kommunista Párt tevékenysége az ipari termékek önköltségének leszállítására irányuló szovjet újtómozgalom tapasztalatainak terjesztéséért az első öt éves terv idején, 1949–1952. IP 1962. 4. sz. 54–65.

Csehszlovákia

In memoriam Zdeněk Nejedlý, miniszter és a Csehszlovák Tudományos Akadémia elnöke, 1878–1962. SS 1962. 2. sz. 145–148.

In memoriam Zdeněk Nejedlý. VAN 1962. 4. sz. 105–106.

In memoriam Zdeněk Nejedlý, 1878–1962. VI 1962. 6. sz. 215–216.

In memoriam Zdeněk Romanovič Nejedlý, 1878–1962. UZISZ XXV. (1962) 3–10.

Malečnyška E.: In memoriam Zdeněk Nejedlý, 1878–1962. KH 1962. 3. sz. 787–789.

In memoriam Zdeněk Nejedlý, 1878–1962. ZG 1962. 7. sz. 1685–1690.

Bokes Fr.: In memoriam Prof. Karol Golán, 1895–1961. HČ 1962. 1. sz. 154–156.

Šindler B.: In memoriam Rudolf Urbánek, 1877–1962. ČCH 1962. 4. sz. 620–632.

Dostálová-Jeništorá R.: In memoriam Antonín Salač, 1885–1960. BS 1962. 2. sz. 126–127. [Cseh klasszika-filológus.]

Milada Paulová 70. születésnapjára. BS 1961. 2. sz. 193–195. [Prof. byzantinológus.]

Bk.: Konferencia a csehszlovák-szovjet kapcsolatokról. HČ 1962. 2. sz. 323–324. [Bratislava, 1961. dec. 18–19.]

Kolejka J.: A Lengyel–Csehszlovák Történészbizottság VI. ülészaka. SS 1962. 1. sz. 126. [Brno, 1961. okt. 25–27.]

Bokes Fr.: A cseh–lengyel történészbizottság VI. konferenciájára. HČ 1962. 1. sz. 158–160.

Kopstein H.: A német–csehszlovák történészbizottság XII. és XIII. ülése. ZG 1962. 2. sz. 433–436.

Lötke H.: A NDK és a Csehszlovák Szocialista köztársaság történészbizottságának 12. és 13. ülése. Am 1962. 1. sz. 33.

Bk.: Munkakonferencia a csehszlovákiai állam és jog történetéről. HČ 1962. 2. sz. 324. [1961. dec. 19–20.]

Lehár B., Oldhord L.: Konferencia a csehszlovákiai ipari üzemek történetéről. ČCH 1962. 2. sz. 309–310. [Prága 1961. nov. 23.]

A szlovák történészek 4. kongresszusa. HČ 1962. 4. sz. 627–633. [Jún. 28–30.]

Pokora T.: Az V. orientalista konferencia. ČCH 1962. 2. sz. 310. [Smolenice, 1961. nov. 7–9.]

A csehszlovák orientalista tudományos konferenciája Smolenicében, 1961. nov. 7–9. SAO IV. (1962/1963) 351–352.

Urban R.: Marx és Engels a cseh kérdéssel. DDr 1962. 21–33.

Koucký V.: A társadalomtudományok soronlevő feladatai a szocializmus fejlődésének útján. NM 1962. 8. sz. 897–921.

Tapié V. L.: A történeti kutatások Csehszlovákiában. RH CCXXVIII. (1962. júl.–szept.) 119–128.

L. L.: A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének munkája 1961-ben. HČ 1962. 2. sz. 322–323.

Holalík L.: A szlovák történettudomány kibontakozása és a csehszlovák történetírás. HČ 1962. 4. sz. 489–503.

Jilek H.: A bibliográfia fejlődése Csehszlovákiában 1945 után. ZFO 1962. 1. sz. 124–146.

Hájková J. E.: Tudományos konferencia „A Csehszlovák Népköztársaság történetének vázlata” III. részéről. SS 1962. 3. sz. 406–408. [febr. 22–23.]

Lipták L.: Konferencia a „Csehszlovákia története” III. kötetéről. HČ 1962. 3. sz. 482–483. [Liblice, 1962. febr. 21–22.]

Řezníček J., Trantírek M.: A mikulovói kastély levéltára. SMM 81. (1962) 232–239.

Sedláč V.: A feudáliszmus kori források kiadására alakult bizottság első ülése. HČ 1962. 1. sz. 160–161.

Fekete L.: A török dokumentumok kiválasztásának és kiadásának problematikájához. HČ 1962. 1. sz. 90–100.

Marsina R.: Anyagok a szlovák történehez a román levéltárakban. HČ 1962. 4. sz. 622–626.

Horváth P.: Állami aktiválás a műemlékvédelem fejlődésének kérdéseiről. HČ 1962. 4. sz. 634–635.

A Československý Časopis Historický Indexkötete. I–X. évf. 1953–1962. ČCH 1962. 5–6. sz. 635–870.

Dobiáš J.: A csehszlovák terület a római császárság idején. Hist IV. (1962) 23–38.

Jansorá L.: Hrazany kelta városa a Vltava középfolyása mentén. Hist IV. (1962) 5–21.

Sieklíckí J.: Nagy-Morvaország. A források és az alapkutatások áttekintése. KH 1962. 2. sz. 399–421.

Janská Št.: Nagy-Morvaország központjának kérdéséhez. HČ 1962. 4. sz. 547–562.

Hosák L.: A morvaországi és szláviai helynevek mint történeti források. SPHU III. (1962) 141–182.

Hensel W.: Nagymorva ásatási leletek a természetiség ábrázolásaival. SPHU III. (1962) 289–292.

Vach M.: A régi Morvaország és Észak-Pannónia etnikai és politikai kapcsolataihoz. SH 10. (1962) 5–32.

Turek R.: Megjegyzések E. Simka „A dél-csehországi és délnyugati morvaországi szláv települések etnogenéziséhez”. c. cikkéhez. SMM 81. (1962) 240–241.

Chroporský B.: Szláv települések Szlovákiában és ennek problémái. HČ 1962. 2. sz. 216–237. [Az új archeológiai anyag térképre vetítése.]

Halaga O. R.: A szlovák nemzet keletkezésének kérdéséhez. HČ 1962. 2. sz. 238–262.

Chaloupka Gr.: Třebíč város kezdetei. SMM 81. (1962) 155–165.

Nellner W.: A lakosság fejlődése és a német–cseh kérdés a Szudéta-vidéken a statisztika tükrében. ZFO 1962. 1. sz. 143–146.

Paulinyi Á.: Szeminárium a vasműesség történetéről. HČ 1962. 4. sz. 633–634. [1962. május 31.]

Fiala Z.: Két kritikai megjegyzés a régi cseh történelemhez. (I. Vencel cseh király halálának dátuma. — A Přemyslidák „elvesztett” nemzedéke a 10. században.) SH 9. (1962) 5–65.

Hrabov L.: A középeurópai német kolonizáció problémájához. SH 9. (1962) 67–94. [12–13. század.]

Kristen Z.: Az olomouci templom és a loukai kolostor okleveles feljegyzése. (Adalék a cseh–morva diplomatikához.) SPHU III. (1962) 183–195. [12. sz.]

Koňan J., Vaněček V.: Cseh bányászat és bányajog. CHM VII/1. (1962) 27–45. [12–16. század]

Suchý M.: Az árumegállapítási jog a középkorban. HČ 1962. 2. sz. 198–215. [13–16. század.]

Šigut B.: Az opavai városi formulár a 14. század elejéről. SS 1962. 1. sz. 97–107; 3. sz. 389–396.

Tříška J.: Károly és Vencel korának „új irodalma”. SH 10. (1962) 33–70. [14–15. század.]

Hlaváček I.: Tanulmányok IV. Vencel diplomáciájához. IV. Vencel cseh király itineráriumához. ČCH 1962. 1. sz. 64–93.

Janděček J.: A cseh külkereskedeleme a 15. század első felében. Hist IV. (1962) 39–58.

Eršl J.: Az egyházi adók Csehországban a 15. század elején. ČCH 1962. 4. sz. 533–555.

Bartoš F. M.: A régi cseh krónika legfiatalabb írójának nyomdokain. SH 10. (1962) 71–92. [15–16. század.]

Krandžalor D.: A vlahok Morvaországon és vlahi települések a Kárpátokban. (J. Macúrek: „A vlahok a Nyugati-Kárpátokban a 15–18. században” c. könyvének margójára.) ČCH 1962. 2. sz. 200–209.

Chlebovecz J., Pitronová B.: A řeháni Reszkidek betelepüléséről Komorní Lhota község példáján. (Adalékok a helytörténeti kutatás általánosításának problémájához.) SS 1962. 2. sz. 203–225.

Norý R.: A klérus speciális helyzete Csehországban a Husz előtti időkben. SH 9. (1962) 137–192.

Seibt F.: A husziták kora, a kultúrszakasz. HZ 195/1. (1962) 21–62.

Seibt F.: Communitas Primogenita. A prágai hegemónpolitika a huszita forradalomban. HJ 81. (1962) 80–100.

Vermuzek R.: A táborítók Morvaországban 1425-ben. SMM 81. (1962) 166–181.

- Gácsová A.*: Bardejov város társadalmi struktúrája 1437-ben. *HČ* 1962. 1. sz. 22—50.
- Kavka Fr.*: A várostörténeti kutatás fő kérdései a 16. századi Cseh- és Morvaországban. *ZG* 1962. 1. sz. 153—161.
- Marek J.*: A 16. századi morvaországi városok ipari termelése. *SMM* 81. (1962) 124—154.
- Urfus V.*: A családi hitbizomány Csehországban. *SH* 9. (1962) 193—238. [A 16. századtól.]
- Procházka Vl.*: Jobbágypártok eladására vonatkozó szerződés Csehországban a 16—17. században. *SH* 10. (1962) 93—144.
- Posvář J.*: Thurzó János és a kutna-horai réz. (Adalékok a cseh—lengyel kereskedelmi kapcsolatok történetéhez.) *SS* 1962. 2. sz. 237—241.
- Schadendorf W.*: Benedikt Ried és jelentősége. *ZfO* 1962. 2. sz. 336—342. [Építész Csehországban, 1510—30 k.]
- Hefman J.*: A földadójegyzékek 1523—1529-ből. *ČCH* 1962. 2. sz. 248—257.
- Jirdšek J.*: A olomouci püspökség földtulajdonának növekedése 1555—1636. *SMM* 81. (1962) 182—190.
- Franz H. G.*: A cseh egyhájsz barokk templomok. *ZfO* 1962. 4. sz. 625—636.
- Matějka F.*: A jobbágyparasztok és a földesúri birtokok Morvaországban a fehérhegyi csata előtt. *SS* 1962. 3. sz. 368—385.
- Indra B.*: Mértékek és súlyok Sziléziában és átszánításuk. *SS* 1962. 3. sz. 324—350. [17—19. sz.]
- Černý V.*: Két adalék a Csehország és Spanyolország közötti kulturális kapcsolatokhoz. *SH* 10. (1962) 145—167. [Egy Calderon-dráma Wallensteinről. stb.]
- Hofmann G.*: Gazdálkodás a feudális kisbirtokon a 18. század derekán. (A čisovicei uradalom gazdálkodásáról, 1747—1763.) *SH* 10. (1962) 197—227.
- Rebro K.*: A felvilágosodás kori jobbágysreformok kérdéséhez Szlovákiában. *HČ* 1962. 3. sz. 423—439.
- Petráňová A.*: A koldusok és csavargók munkájának felhasználása a prágai textiliparban 1781-ben. *ČCH* 1962. 1. sz. 94—118.
- Beran J.*: A Tudományos Társaság és a Gazdasági Társaság közti kapcsolat 1788 előtt. *SH* 9. (1963) 239—298.
- Krejčíř M., Štrejn Zd.*: Bányászati topográfia a Brno-vidéken a 18. század végén. *SMM* 81. (1962) 220—231.
- Tapš V. L.*: A cseh királyság államjoga. *RH* CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 359—380. [Das böhmische Staatsrecht ... des 19—20. Jh. c. kiadványról.]
- Jánichen M.*: A cseh költészet közvetítése és fogadása a német nyelvű vidékeken 1815—1867-ben. (Adalékok a német—osztrák—cseh irodalmi kapcsolatokhoz.) *WZIU* XI/6. (1962) 901—902. [Dissz. kiv.]
- Polišenský J.*: Az opavai kongresszus és az európai politika 1820—1822 között. *SH* 9. (1962) 299—315.
- Kardyni-Pelikánová Kr.*: Jan Ev. Purkyně kapcsolatai a „Tygondik literackí” és „Dennica” c. lapokhoz. *SS* 1962. 1. sz. 78—89. [1830—40-es évek.]
- Dřkal S.*: Inséges évek a Jeseník-vidéken. *SS* 1962. 3. sz. 306—323. [1842—1849.]
- Kutnar Fr.*: A burgonyatermelés válsága Csehországban és a nép szociális helyzete 1848 márciusa előtt és után. *SH* 10. (1962) 229—272.
- Trapl M.*: F. M. Klácel politikai levelei 1849-ből. *SPHUO* III. (1962) 197—229.
- Měsáros J.*: A parasztság Szlovákiában a forradalom utáni abszolutizmus idején, 1849—1867. *HČ* 1962. 4. sz. 504—528.
- Pitronová B.*: Morvaország és Szilézia történeti helyrajza 1848—1948 között. Konferencia az olomouci Palacki egyetemen. *SS* 1962. 2. sz. 268. [1961. nov. 30.]
- Hupák P.*: A szlovák proletariátus az 1848—1849-es években. *HČ* 1962. 3. sz. 329—350.
- Purš J.*: Jan Neruda és „A vörös zászló testvérei”. *ČCH* 1962. 4. sz. 469—495. [1848—1860-as évek.]
- Horák J.*: Pavel Josef Šafařík, † 1861. *Hist.* IV. (1962) 289—302.
- Kudláček J.*: A P. J. Šafaříkról újabban megjelent tanulmányokról. *HČ* 1962. 1. sz. 108—115.
- Novotný J.*: Az ipari forradalom kezdetei Szlovákiában. *Hist.* IV. (1962) 129—189.
- Koňalka J.*: Néhány megjegyzés a csehországi népi és nemzeti kérdéshez. (a kapitalizmus korában). *ČCH* 1962. 3. sz. 376—391.
- Horská-Vrbová P.*: A cseh ipari burzsoázia létrejöttének kérdéséhez. *ČCH* 1962. 2. sz. 257—284.
- Kárníková L.*: Munkasztyálynak fejlődése a kapitalizmus és az imperializmus kezdetének idején. *ČCH* 1962. 4. sz. 496—519.
- Goldá K.*: A munkásmozgalom Szlovákiában 1867—1900-ban. *HČ* 1962. 1. sz. 1—21.
- Groběný A.*: A munkásmozgalom Sziléziában és Ostravában s az Ostrava-vidéken 1868—1871-ben. *SS* 1962. 1. sz. 1—28.
- Kimball St. B.*: Az 1868. évi prágai „szláv kongresszus”. *JCEA* XXII/2. (1962. júl.) 174—199.
- Jandk J.*: A szocializmus behatolásának kezdetei Morvaországban, 1884—1893. I. *SMM* 81. (1962) 100—123.
- Vrba P.*: Janáček orosz könyvtára. *SS* 1962. 2. sz. 242—249. [19. sz. vége—20. sz. eleje.]
- Turiš S.*: A kohászati ipar fejlődése a kapitalista Cseh-szlovákiában. *SS* 1962. 3. sz. 289—307.
- Šroboda J.*: Cseh és szlovák kulturális kapcsolatok az első világháború előtt. *SS* 1962. 1. sz. 29—46.
- Klevanskij A. H.*: A csehszlovák politikai szervezetek Oroszországban, 1914—1917. febr. *UZISz* XXV. (1962) 60—102.
- Durcansky F.*: Benes „Detruisez l'Autriche-Hongrie!” és következményei. *DDR* 1962. 271—281.
- Wierer R.*: A nemzeti kérdés Csehszlovákiában 1918 óta. *DDR* 1962. 88—99.
- Raschhofer H.*: A nemzeti kérdés Csehszlovákiában 1918 óta. *DDR* 1962. 82—87.
- Kulišek Vl.*: A „csehszlovák egység” tevékenysége és jelentősége a Csehszlovák Köztársaság létrejötté előtt. *HČ* 1962. 3. sz. 351—368.
- Steiner J.*: Milyen gazdasági tényezők okozták az 1920. decemberi sztrájk kudarcát az Ostrava vidéken. *SS* 1962. 2. sz. 257—262.
- Murasko G. P.*: A vörös szakszervezetek létrejötte Csehszlovákiában, 1921—1923. *UZISz* XXIV. (1962) 133—168.
- Neřivná O.*: Adalék a kommunista ifjúság üldözéséhez Prostějovban 1921-ben. *SPHUO* III. (1962) 293—296.
- Pašk T.*: Végrehajtás elleni mozgalmak Slovákoban és Valaszkában a gazdasági válság idején. *SMM* 81. (1962) 73—99. [Morvaországi területek, 1929—1933.]
- Marjina V. V.*: Az 1930—1933-as gazdasági válság Szlovákiában és a dolgozók helyzete. *UZISz* XXIV. (1962) 95—132.
- Plenza V.*: A Csehszlovákiai KP szlovák területi szervezetének megalakítása és a forradalmi mozgalom az 1930-as évek kezdetén Szlovákiában. *HČ* 1962. 2. sz. 165—197.
- Firsov F. I.*: A csehszlovák kommunisták munkája a katonák között 1930—1933-ban. *VfK* 1962. 2. sz. 118—131.
- Mlynárik J.*: Az össznépi antikapitalista mozgalom Szlovákiában 1931—1933-ban. (A Szlovákiai Dolgozó Nép Kongresszusának története.) *ČCH* 1962. 3. sz. 339—366.
- Vymátlilond M.*: A termelők javaslatai a világ cukorválságának megoldására a 20. század harmincas éveinek kezdetén. *SMM* 81. (1962) 207—219.
- Goldán Vl.*: A Csehszlovák KP segítsége az osztrák proletariátusnak 1934-ben. *SMM* 81. (1962) 52—72.
- Lukeš Fr.*: A bécsi döntés igazi diplomáciai indítékai. *HČ* 1962. 1. sz. 51—67.
- Vietor M.*: A munkásmozgalom Szlovákia Horthy-Magyarország által megszállott területein, 1938—1945. *HČ* 1962. 3. sz. 369—422.
- Šajtar Dr.*: Petr Bezruč a kommunista sajtóban. (A kommunista zsurnalisztika történetéről megjelent néhány új kiadványról.) *SS* 1962. 1. sz. 47—53.
- Césár J., Černý B.*: A német iredenta mozgalom és a Henlein-párt Csehszlovákiában 1930—1938-ban. *ČCH* 1962. 1. sz. 1—17.
- Césár J., Černý B.*: A náci ötödik hadoszlop Csehszlovákiában. *Hist.* IV. (1962) 191—255.
- Doležal J., Křen J.*: A cseh ellenállási mozgalom és a Heydrich-rezsim. *NM* 1962. 8. sz. 973—984.
- Koňalka J.*: A cseh—német kapcsolatok problémájának és a szudétánémetek történeti szerepének magyarázatra. Gondolatok E. Franzel „Sudétánémet történelem” c. könyvéről. *Hist.* IV. (1962) 269—287.
- Bodensieck H.*: Ludwig Czeh és a szudétánémet szociáldemokrácia. *GWU* 1962. 7. sz. 432—434.

- Brügel J. W.: A szudéta-német kérdés potsdami konferencián. VTZg 1962. 1. sz. 56—61.
- Jablonecký J.: A nagyszombati helyőrség csatlakozása a szlovák nemzeti felkeléshez. HČ 1962. 4. sz. 529—546. [1944. aug.]
- Tapié V. L.: A prágai felkelés, 1945. RHDGM 46. (1962. ápr.) 47—54. [K. Bartósek ui. című könyvéről. (Prága, 1960)]
- Hübl M.: 1945 május és ma. NM 1962. 5. sz. 513—521.
- Kozák J.: A nemzeti és demokratikus forradalom jelentősége Csehszlovákiában a munkásosztály szocializmusért vívott harca számára, 1945—1948. VIK 1962. 4. sz. 72—91.
- Prečan V.: Adalékok a szlovákiai hadikárpótlás történetéhez. ČCH 1962. 1. sz. 40—48. [Megjegyzések Daxner A. ludák a nép törvénye előtt, 1945—47. c. könyvéhez.]
- Lacina V.: A csehszlovákiai demokratikus agrárreformok jellege és eredményei. ČCH 1962. 3. sz. 313—338.
- Kubát D.: A csehszlovák kommunista értelmiség kérdése a második világháború óta, 1945—1958. ZFO 1962. 4. sz. 685—699.
- Belza I. F.: A zenetudomány fejlődése Lengyelországban és Csehszlovákiában 1945—1960-ban. UZISz XXV. (1962) 103—134.
- Jasieczek H.: Az üzemi lapok szerepe, hogy az Ostrava-vidék kohászait a Csehszlovák Kommunista Párt politikájának megnyerjék. SS 1962. 1. sz. 65—78.
- Kaplan K.: A februári győzelem lerógzított vívmányai. ČCH 1962. 2. sz. 153—177. [1948. febr. 18.—jún. 18.]
- Procházka V.: Csehszlovák munkák a jog és állam történetéről, 1956—1960. ČZPH 1962. 1. sz. 293—316.
- Dočkal M. stb.: A Brno-vidék gazdasági és politikai fejlődése 1956—1960. között. SMM 81. (1962) 5—33.
- Hegerová D.: A szocialista munkabrigádok mozgalmának eredete és fejlődése Szlovákiában a második ötvenes terv végéig. HČ 1962. 1. sz. 68—89. [1958—1960]
- Maridánek V.: A kultúrforradalom folyamata az Ostrava-vidéken 1960-ig. SS 1962. 1. sz. 108—122.
- Kofáliková K.: A csehszlovák—lengyel szövetség 15 éve. SS 1962. 2. sz. 149—162.
- Káňa O.: Csehszlovákia és Lengyelország közös érdeke a nyugatnémet militarizmus elleni harcban. SS 1962. 2. sz. 250—256.
- Wolffgramm E.: A szudéta-német revansizmus fejlődésének néhány kérdéséhez. SS 1962. 1. sz. 54—64.
- Maridánek V.: Ostrava vidékéről való náci a nyugatnémet revansisták között. SS 1962. 2. sz. 223—231.
- Dress H.: A csehszlovák külpolitika és a német kérdés. DAp 1962. 5. sz. 567—573.
- Scsedrin Könyvtár gyűjteményében. SzV XXII. (1962) 258—266.
- Kriegel A., stb.: A munkásosztály társadalomtörténetének forrásaihoz és módszereihez. MS 40. (1962. júl.—szept.) 1—18.
- Vial R.: A francia hadsereg és a történelem. RH CCXXVII. (1962. ápr.—jún.) 435—454.
- Landa R. G.: Algír újkori és legújabbkori története a „Revue Africaine” hasábjain. VI 1962. 6. sz. 188—190. [Szemle.]
- Demougeot E.: A germán betörések és a kapcsolat megszakadása Britannia és Gallia között. MA 1962. 1—2. sz. 1—50.
- Sevelenko A. Ja.: A breton falu megjelenése a gall Armo-ricában. SzV XXII. (1962) 3—24.
- Deisser-Nagels Fr.: Valenciennes, karoling város. MA 1962. 1—2. sz. 51—90.
- Riché P.: Tanulmányok a 9—12. századi világi oktatásról. CCM V/2. (1962. ápr.—jún.) 175—182.
- Verhulst A. E., Semmler J.: Adalhard corbie-i apát statutumai, 822. MA 1962. 1—2. sz. 91—123.
- Boussard J.: A seigneurialis családok eredete a Loire középső folyása mentén. CCM V/3. (1962. júl.—szept.) 303—322. [9—11. sz.]
- Crozet R.: A román művészet Navarrában és Aragon-ban. A történeti feltételek. CCM V/1. (1962. jan.—márc.) 35—61. [10—12. sz.]
- Stern H.: Román és preromán mozaikpadlók Franciaországban. CCM V/1. (1962. jan.—márc.) 13—33.
- Adelheid császárnő életrajza Odilo cluny apát tollából. Publikálja: H. Paulhart. MIOG Ergbd. XX/2. (1962) 1—64. [1051—57.]
- Bequet J.: Colloquium az „eretnkségekről és társadal-makról”. Royaumont, 1962. máj. 27—30. CCM V/3. (1962. júl.—szept.) 372.
- Fichtenau H.: Életrajzi adatok az Ausztria és Franciaország középkori kapcsolataihoz. MIOG LXX/1—2. (1962) 1—28.
- Génicot L.: A nemesség a középkorban a régi „Francie” területén. Ann 1962. 1. sz. 1—27.
- Perroy E.: Társadalmi mobilitás a francia nemességben a késő középkorban. PP 21. (1962. ápr.) 25—38.
- Sprandel R.: A gazdasági kapcsolatok Párizs és a német nyelvi térség között a középkorban. SW XLIX. (1962) 289—319.
- Michaud-Quantin P.: A királyi pénzügyek a teológiai fakultáson Párizsban 1265-ben. MA 1962. 1—2. sz. 137—151.
- Revunjenkova N. V.: A szabad kézműipar Dél-Franciaország városalban a 13—15. században. SzV XXI. (1962) 26—48.
- Dubled H.: A kizsákmányolás fő tendenciái a földestíri birtokon Elzászban a 13—15. században. Hagyomány és fejlődés. SW XLIX. (1962) 41—121.
- Gyenyiszova N. A.: A politikai harcok Franciaországban a 14. század elején. (Dubois legista tractátumai a templomos rend megsemmisítéséről.) SzV XX. (1962) 208—224.
- Cazelles R.: A forradalmi mozgalmak a 14. század közepén és a politikai akció ciklusa. RH CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 279—312.
- Carpentier E., Clénissou J.: Mérés és módszer: A francia demográfia a 14. században. Ann 1962. 1. sz. 109—129.
- Hay D.: A történelem és a történészek Franciaországban és Angliában a 15. század idején. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 111—127.
- Ljublinskaja A. D.: Jeanne d'Arc. (Születésének 550. évfordulójára.) SzV XXII. (1962) 180—192.
- Adam P., Denoix L.: A kormány-fartöke megjelenésének okai. RHES XL/1. (1962) 90—109. [A hajózásban, 15. századtól]
- Renouard H.: Henri infáns, a hajós, a Nyugat történetében. RHES XL/1. (1962) 5—14. [15. század első fele]
- Denoix L.: Henri infáns és a hajózás. RHES XL/1. (1962) 15—20.
- Lewis P. S.: A középkori francia nagybirtok képviselői rendszerének hiánya. PP 23. (1962. nov.) 3—24.
- Renouard Y.: A francia üzletmenetek a reneszánsz korában. RH CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 321—326. [Coornaert E.: „A franciák és az antwerpeni nemzetközi kereskedelem a 15. század végén és a 16. században” c. könyvéről.]

Franciaország

- Pouthas Ch. H.: In memoriam Gaston Brière, 1871—1962. RHMC IX. (1962. okt.—dec.) 317.
- Godechot J.: In memoriam Henri Calvet, 1897—1961. AHRF XXXIV/167. (1962. jan.—márc.) 1—7.
- Reinhard M.: In memoriam Henri Calvet, 1897—1961. RHMC IX. (1962. jan.—márc.) 77—79.
- In memoriam René Dollot, 1875—1962. RHD LXXVI. (1962. jan.—márc.) 11—36.
- D. G.: In memoriam Amédée Outrey, 1892—1962. RIHD LXXVI. (1962. okt.—dec.) 370.
- In memoriam René Roux, 1889—1961. RIHD LXXVI. (1962. jan.—márc.) 85—86.
- Rebérioux M.: In memoriam Robert Schnerb, 1900—1962. MS 41. (1962. okt.—dec.) 90. [Történet, a Mouvement Social egyik szerkesztője.]
- Deschamps P.: In memoriam Marcel Aubert, CMM V/4. (1962. okt.—dec.) 487—489. [Építéstörténet, 1883—1962.]
- M. M.: A II. szovjet—francia történészkonferencia. NNI 1962. 1. sz. 190. Moszkva, 1961. szept. 30.
- Bodensteck H.: A weimari köztársaság és a német—francia kapcsolatok. A 10. német—francia történészkonferencia, 1961. aug. 3—10, Aix-en-Provenceben. GWW 1962. 6. sz. 368—370.
- Leuilliot P.: A legújabb áramlatok a francia történet-írásban: gazdaság — társadalom — civilizáció. KH 1962. 2. sz. 422—432.
- Voronova T. P.: Középkori francia kódexek a Szaltikov-

- Bourde A.-J.*: Egy történeti lélektani tanulmány. RH CCXXVIII. (1962. júl.—szept.) 35–44. [R. Mandrou: L'introduction à la France moderne, 1500–1640. P. 1961. c. könyvéről.]
- Jurgens M., Couperie P.*: A lakás Párizsban a 16–17. században. Ann 1962. 3. sz. 488–500.
- Le Roy Ladurie E., Barry J.-P.*: A mezőgazdaság története és növényföldrajz. Ann 1962. 3. sz. 434–447. [A 16. sz.-tól a Wüstenland kérdése.]
- Darriac R.*: A franciaországi nunciusok levelezése. Capri, Ferrerio (1535–1540), Ragazzoni (1583–1586). RHD LXXVI. (1962. okt.—dec.) 360–369.
- Moldavszkaja M. A.*: A lyoni és párizsi nyomdászok sztrájkmozgalma 1539–1540-ben. SzV XXI. (1962) 97–121.
- Chaunu P.*: A reformok és az egyház a 16. században. RH CCXXVII. (1962. ápr.—jún.) 361–376.
- Sutherland N. M.*: A kálvinizmus és az Amboise-összeesküvés. II XLVII/160. (1962. jún.) 111–138. [1560]
- Lery F. J.*: Egy félhivatalos janzenizmusról. Guido Cavalcanti és az 1571. évi házassági tárgyalások. BIHR XXXV/92. (1962. nov.) 211–220. [Erzsébet és Anjou.]
- Isaac Razilli* memoárja a francia gyarmati terjeszkedésről. 1626. R. Mandrou előszavával. SzV XX. (1962) 325–349.
- Gembruch W.*: Vauban két emlékirata Franciaország gyarmati és külpolitikájáról, 1699, 1700. H 195/2. (1962. okt.) 297–330.
- Chaunu P.*: A janzenizmus és a katolikus front (17–18. század). A lotharingiai janzenizmusról. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 115–138.
- Chill E.*: Vallás és koldulás a 17. századi Franciaországban. IRSH VII/3. (1962) 400–425.
- Deyon P.*: A népi mentalitás Amiensben a 17. században. Ann 1962. 3. sz. 448–458.
- Mousnier R.*: A tartománykormányzók és az intendánsok közötti kapcsolat a 17. század első felében. RH CCXXVIII. (1962. okt.—dec.) 339–350.
- Dauvergne A.*: Társadalmi struktúra és társadalmi szakmai osztályozás. A notáriális levéltárak adaléka a 17–19. századból. RH CCXXVII. (1962. jan.—márc.) 139–154.
- Romano R., Gentil du Silva J.*: Az árucere történetéhez: a „bisenzone”-i vásárok. 1600–1650. Ann 1962. 4. sz. 715–721.
- Rudloff M. P.*: A. de Montchrétien és a gazdasági fejlődés problémái. RHES XI/2. (1962) 145–174. [Traité de l'économie politique, 1615.]
- Moote A. L.*: A francia korona bírósági és pénzügyi hivatalnokaival szemben. 1615–1683. JMH XXXIV/2. (1962. jún.) 146–160.
- Dethm G.*: Mazarin a miniszterség előtt. RH CCXXXVII. (1962. jan.—márc.) 33–66.
- Darriac R.*: Franciaország és a mainzi választófejedelemség az újkorban. 1647–1793. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 180–187.
- Scorille W. C.*: A francia gazdaság 1700–1701-ben. A gazdasági küldöttek becslése. JEH XXXII/2. (1962. jún.) 231–252.
- Blanchard A.*: „Királyi mérnökei” Languedocban a 18. században. RHMC IX. (1962. júl.—szept.) 161–170.
- Poitrineau A.*: A népélemezés Auvergneben a 18. században. Ann 1962. 2. sz. 323–331.
- Soreau E.*: Néhány megjegyzés a 18. századi papírfüzletekről, nyomdákról és könyvtárakról. AHRF 169. (1962. júl.—szept.) 306–329.
- Echeverria D.*: Amerika és a francia közvélemény, 1734–1870. A módszer és értelmezés kérdései. RHMC IX. (1962. jan.—márc.) 51–62.
- Grillon P.*: Egy francia–angol diplomáciai incidens a 18. században. De Belle-Isle marsal kiadatlatása és fogva tartása. 1744–1745. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 97–116.
- Jean Jacques Rousseau* születésének 250. évfordulója. VAN 1962. 9. sz. 147–148.
- Kecsekiján Sz. F.*: J. J. Rousseau — A 18. század nagy francia felvilágosítója. VF 1962. 7. sz. 55–67.
- Nicolas J.*: Jean Jacques Rousseau egy kiadatlat levele. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 385–396. [1742.]
- Launay M.*: A francia társadalom J.-J. Rousseau levelezése szerint. (Kiadatlan dokumentumok.) AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 397–420. [1750–60-as évek]
- Strange M.*: Jean-Jacques Rousseau és orosz kortársai. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 515–528.
- Palmer R. R.*: Jean-Jacques Rousseau és az Egyesült Államok. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 529–540.
- Cogniet G.*: J. J. Rousseau és a szabadság. Pensée 105. (1962. szept.—okt.) 27–54.
- Fischer E.*: Jean Jacques Rousseau. WZ 1962. 4. sz. 285–291.
- Dautry J.*: Saint-Simon és J.-J. Rousseau. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 465–481.
- Porobelli F.*: A politika és gabonagazdálkodás Franciaországban a 18. század második felében. NRN 1962. I. 113–133; II. 282–311.
- Kirchner W.*: Ukrán dolány Franciaország számára. JGO 1962. 4. sz. 497–512. [18. század 2. fele.]
- Caillé J.*: Breugnon gróf követsége Marrakesben 1767-ben. II. RHD LXXVI. (1962. jan.—márc.) 58–84.
- Moës N.*: Van-e gazdasági keresztesztokeelmélet? François Quesnay-nek? RHES XI/3. (1962) 363–376.
- Péronnet M.*: A francia egyház gyűlései XVI. Lajos uralkodása alatt, 1775–1788. AHRF XXXIV/167. (1962. jan.—márc.) 8–35.
- Lorre Sz. A.*: A 18. századi francia előproletariátus történetéből. NNI 1962. 2. sz. 106–115. [1770–80-as évek.]
- Lefebvre G.*: Orléans az ancien régime végén. Társadalmi struktúrája és lakossága. AHRF 168. (1962. ápr.—jún.) 152–168.
- Gordon L. Sz.*: Nicolas-Antoine Boulanger és az enciklopédisták köre. NNI 1962. 1. sz. 125–134.
- Lebrun Fr.*: Egy társadalomtörténeti forrás: „Affiches d'Angers”, 1773–1789. MS 40. (1962. júl.—szept.) 56–73.
- Hervat R.*: Egy normandiai toszkánai szolgálatban. Guillaume-Félix Vasse. 1781–1849. RHD LXXVI. (1962. ápr.—jún.) 134–146.
- Feuerwerker D.*: A zsidók Franciaországban: a személyi vám eltörlése Franciaországban. Ann 1962. 5. sz. 857–872. [Strassburgban, 1784.]
- Gotechot J.*: A forradalom és császárság történeti irodalmának szemléje. RH CCXXVII. (1962. ápr.—jún.) 477–506; CCXXVIII. (1962. júl.—szept.) 137–194.
- Surirey de Saint-Remy II.*: A forradalmi korszak kéziratai Párizs város Történeti Könyvtárában. AHRF XXXIV/167. (1962. jan.—márc.) 70–76.
- Reinhard M.*: Megjegyzések a hadseregnek a francia forradalomban tanúsított forradalmi szerepéről. AHRF 168. (1962. ápr.—jún.) 169–181.
- Dupuy A.*: Olasz utazók Franciaország felfedezésére, 1789–1848. RHMC IX. (1962. okt.—dec.) 265–294.
- Cobban A.*: A Channel-szigetek levelezésének kezdetei, 1789–1794. EHR LXXVII/302. (1962. jan.) 38–52.
- Berthoud H.*: 1789 eseményei, ahogy azt a svájci órák látták. AHRF XXXIV/167. (1962. jan.—márc.) 77–85.
- Kaupp P.*: J. G. Fichte: „Reden an die Französische Nation”. GWU 1962. 12. sz. 787–790.
- Eude M.*: Breteuil, Bombelles, Castries 1791-ben. (Bertrand de Moleville Annales-ének egy kiadatlat töredékével kapcsolatban.) AHRF XXXIV/167. (1962. jan.—márc.) 36–53.
- Markov W.*: Jacques Roux plakátja Epellet ellen. ZG 1962. 8. sz. 1903–1912. [1792]
- Mazauric C.*: Babeuf rousseauizmus. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 439–464.
- Tönnessen K. D.*: A babouvisták. Az utópia a gyakorlati szocializmusig. PP 22. (1962. júl.) 60–76.
- Garmy R.*: Robespierre és a parlamenti mentelmi jog. I. AHRF 169. (1962. júl.—szept.) 257–287.
- Dokumentumok Saint-Justerről. Publikálja: A. Soboul és J. P. Gross. AHRF 168. (1962. ápr.—jún.) 218–227.
- Ioannisizjan A. R.*: John Oswald és a „Cercle social”. NNI 1962. 3. sz. 59–75. [A jakobinusok klubjának tagja.]
- Soboul A.*: A népi osztályok és a rousseauizmus a forradalom alatt. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.—dec.) 421–438.
- Züher Jan. M.*: A plebejusi ellenzék Párizsban thermidor 9 előestéjén. NNI 1962. 5. sz. 56–71.

- Grandsaignes R.*: A d'Antraigues-féle kémkedési ügy. AHRF XXXIV/167. (1962. jan.-márc.) 54-69. [V. év]
- Lacour-Gayet R.*: Calonne Szent-Péterváron és Londonban, 1794-1796. RHD LXXVI. (1962. ápr.-jún.) 117-133.
- Crouzet Fr.*: A forradalom gazdasági következményei. Sir Francis d'Ivernois egy kiadatlan írata. AHRF 168. (1962. ápr.-jún.) 182-217.; 169. (júl.-sept.) 336-362.
- Richard G.*: A Franciaországi nemesség és a részvényes társaságok a 18. század végén. RHES XL/4. (1962) 484-523.
- Poitineau A.*: Átmeneti és időszakos távozások Auvergne-ből a 18. század végén és a 19. század elején. RHMC IX. (1962. jan.-márc.) 5-50.
- Roberts J. M.*: Melzi d'Eril, egy akarat ellenére követ. A Francia köztársaság és az Alpokon túl kapcsolatának egy epizódja, 1798. RHMC IX. (1962. ápr.-jún.) 111-137.
- Bonnel U.*: A Santo-Domingo-i tengerészeti állomás története, 1803-1809. RHES XL/1. (1962) 48-89.
- Fohlen C.*: Újabb kutatások a francia gazdaságról a 19. században. SW XLIX. (1962) 215-225.
- Lekić D.*: Marmont marsall és Montenegró. IZCG XIX/1. (1962) 35-68. [1806-1808.]
- Palk M. R.*: Stadion. Napóleon ellenfele, 1806-1809. AHRF 169. (1962. júl.-sept.) 288-305.
- Rémusat Ch.*: Jegyzetek III. Napóleon születéséről. RHMC IX. (1962. júl.-sept.) 207-210.
- Crouzet Fr.*: Pressziós csoportok és blokádpolitika: Megjegyzések az 1807. novemberi parlamenti rendtartáshoz. RH CCXXVIII. (1962. júl.-sept.) 45-72.
- Marquand R.*: Munkásellhelyező irodák Franciaországban a császárság és a restauráció idején. RHES XL/2. (1962) 200-237.
- Castellan G.*: A gabonaneműek a restauráció falusi gazdaságában. Rhone departement példáján. RHES XL/2. (1962) 175-199.
- Thullier J.*: A párizsi Bányászati Főiskola „Kohászati utazásai” c. kiaknazatlan kézirata. Ann 1962. 2. sz. 302-307. [1825-1909]
- Dubief H.*: Az ifjú Guizot és a szabadkőművesség. RHMC IX. (1962. ápr.-jún.) 139-145.
- Poulthas Ch. H.*: A belügyminisztérium újjászervezése és a prefektiás igazgatás visszaállítása Guizot alatt 1830-ban. RHMC IX. (1962. okt.-dec.) 241-263.
- Schmidt S.*: Robert Blum és a március előtti német-lengyel barátság Közép-Németországban. ZG 1962. 8. sz. 1891-1902. [1830/31.]
- Hmeleka N. G.*: Az algériai állam bepolitikája a francia gyarmatosítók elleni nemzeti-felszabadító harc idején. 1832-1847. KSzINA 58. (1962) 83-88.
- Anatolie J. P.*: Egy védőintézkedés a 19. században. Az alkalmazottak részvétele a Társaság kedvezményeiben a Páris-Orleans vasúttársaságban, 1838-1870. RHES XL/2. (1962) 238-264.
- Nora P.*: Ernest Lavisse szerepe a nemzeti érzés kialakításában. RH CCXXVIII. (1962. júl.-sept.) 73-106. [1842-1922.]
- Girard L.*: Émile Ollivier „Napló”-ja. RHMC IX. (1962. jan.-márc.) 63-69. [1846-1869.]
- Gans J.*: Robert Owen Párizsban 1837-ben. (Pillantás a párizsi owenistákra.) MS 41. (1962. okt.-dec.) 35-45.
- Gille B.*: Nemzetközi pénzügyi politika és a trösztök. RH CCXXVII. (1962. ápr.-jún.) 291-326. [19. század - maig.]
- Dautry J.*: Bonnier, a francia banktőke története a 19. században. Pensée 105. (1962. sept.-okt.) 107-118.
- Amann P. H.*: Iratok a második francia köztársaságról. JMH XXXIV/4. (1962. dec.) 409-429.
- Valsecchi F.*: A második császárság, ahogy az olaszok látták. A december 2-i államcsínvtól az Olaszországgal való háborúig, 1851-1859. RHD LXXVI. (1962. okt.-dec.) 289-312.
- Contamine H.*: Olaszország, ahogy a franciák a második császárság idején látták. RHD LXXVI. (1962. okt.-dec.) 313-334.
- Thullier G.*: Franciaország 19. századi pénztörténetéhez: a spekuláció arannyal és ezüsttel 1857-ben. Ann 1962. 4. sz. 722-731.
- Dominanget M.*: Blanqui élete a második császárság alatt. (1857. dec.-1864. márc.) MS 40. (1962. júl.-sept.) 75-87.
- Boyer F.*: Fegyverek és munició, melyet 1860-ban III. Napóleon II. Viktor-Emánuelnek eladott. RHMC IX. (1962. júl.-sept.) 211-218.
- Bergeron H. F.*: Menton és Roquebrune Franciaországhoz való csatolása, 1860-1861. RHD LXXVI. (1962. jan.-márc.) 53-57.
- Guichonnet P.*: Nizza Franciaországhoz való csatolása, Cavour egy kiadatlan levele, 1860. márc. RHD LXXVI. (1962. jan.-márc.) 37-52.
- Richards E. W.*: Louis Napoleon és Közép-Amerika. JMH XXXIV/2. (1962. jún.) 178-184. [1861.]
- Bóbr-Tytingo St.*: III. Napóleon környezetének befolyása lengyel politikájára 1863-ban. RHMC IX. (1962. júl.-sept.) 219-226.
- Maitron J., Thomas G. M.*: Az internacionálé és a bresti komitmű. MS 41. (1962. okt.-dec.) 46-73.
- Loubere L. A.*: A francia baloldali radikálisok, nézeteik a tradeunionizmusról, 1870-1898. IRSH VII/2. (1962) 203-230.
- Marx a francia-porosz háborúról, 1870-1871.* NNI 1962. 4. sz. 3-11.
- Rubel M.*: Marx két interjúja a kommunizmusról. MS 38. (1962. jan.-márc.) 3-27.
- Rougerie J., Haupt G.*: Az 1871-es kommun bibliográfiája. (1940-1961-ben megjelent könyvek). MS 38. (1962. jan.-márc.) 51-85.
- Dautry J.*: Albert Mathiez, a francia forradalom történésze. AHRF 168. (1962. ápr.-jún.) 129-151. [1874-1932]
- Namer G.*: A nemzeti nyomda a kommun alatt. RHES XL/3. (1962) 343-362.
- Boivin M.*: A roueni munkásegylet és az 1870-1871. évi események. RHES XL/3. (1962) 322-342. 4. sz. 524-548.
- Fuilleumier M.*: A versaillesi kormány, a svájci hatóságok és a kommun proscibáltjai 1871-ben. MS 38. (1962. jan.-márc.) 28-46.
- Buchner R.*: Franciaország szellemi visszahatása az 1871. évi vereségre. HZ 195/3. (1962) 614-622.
- Charles J.*: A besanconi munkásegylet kezdetei, 1874-1904. MS 40. (1962. júl.-sept.) 19-38.
- Johnson D.*: Guizot újjáértékelése. II XLVII/161. (1962. okt.) 239-253.
- Jaurès.* Interview-k és emlékezősek. MS 39. (1962. ápr.-jún.) 2-28.
- Raymond J.*: Jaurès, ahogy őt egy korabeli szocialista, Fr. Périllat látta. MS 39. (1962. ápr.-jún.) 29-33.
- Launay M.*: Jaurès és a marxizmus 1893 előtt. MS 39. (1962. ápr.-jún.) 34-44.
- Rimbert P.*: Jaurès fejlődése a szocializmus felé 1893 előtt. MS 39. (1962. ápr.-jún.) 45-50.
- Rebérioux M.*: Francia és külföldi Jaurès bibliográfia. MS 39. (1962. ápr.-jún.) 51-65.
- Furszenko A. A.*: A párizsi Rotschildok és az orosz olaj. VI 1962. 8. sz. 29-42. [1890-es évek.]
- Poperen M.*: Munkahörze létrehozása Anjouban, 1892-1894. MS 40. (1962. júl.-sept.) 39-55.
- Mayeur J.-M.*: A „Keresztény demokrácia” nemzeti kongresszusai Lyonban (1896-98.). RHMC IX. (1962. júl.-sept.) 171-206.
- Filipenko D. M.*: A francia imperializmus expanziója Törökországban, 1918-1922. UIZS 1962. 1. sz. 74-83.
- Efendiyeva N. Z.*: A török nép felszabadító harca a francia megszállók ellen Anatólia déli részén 1919-1921-ben. KSzINA 60. (1962) 119-134.
- Wohl R.*: Forradalom vagy halál: Raymond Lefebvre és a Francia Kommunista Párt megalakulása. IRSH VII/2. (1962) 177-202. [1920]
- Stoica A.*: A Francia Kommunista Párt harca az egysegront és az antifasiszta népfrent megalakításáért 1934-1936-ban. SBBH 1962. 1. sz. 127-150.
- Belouszova Z. Sz.*: Az 1935. évi francia-szovjet szerződés történetéből. VI 1962. 6. sz. 76-91.
- Granet M.*: A francia ellenállási mozgalom (C. D. L. R.) történetének vázlata, 1940-1944. RHDGM 47. (1962. júl.) 33-60.
- Josse R.*: A párisi egyetemisták ellenállásának kezdetei és az 1940. nov. 11-i tüntetés. RHDGM 47. (1962. júl.) 1-31.
- Wright G.*: Gondolatok a francia ellenállásról, 1940-1944. PSQ 1962. 3. sz. 336-349.

- Szmirnov F. P.*: A francia burzsoá történetírás az 1940. évi francia vereség okairól. NNI 1962. 3. sz. 128–138.
- Rain P.*: 1940 tavasza, ahogy a németek látták. RHD LXXVI. (1962. ápr.–jún.) 170–179.
- Fiat R.*: L'Insurgé. RHDGM 47. (1962. júl.) 61–78. [A Lyonban 1941-ben elindított ellenállási mozgalom.]
- Vidjaszora L. M.*: Az ellenállási mozgalom és Franciaország háború utáni felépítésének problémája. NNI 1962. 1. sz. 99–111.
- Stefanovic J.*: Az állami struktúra fejlődése Franciaországban. SM 1962. 4. sz. 5–26. [Az 1958. évi alkotmány alapján.]
- Bourjol M.*: A gaullista alkotmány és a demokratikus alkotmány. CC 1962. 9. sz. 47–82.
- Aronovitch S.*: Az Adenauer–de-Gaulle tengely. LM 1962. 11. sz. 505–508.
- Juquin P.*: A francia–német viszony a de-gaullizmus alatt. CC 1962. 3. sz. 48–63; 5. sz. 62–99.
- Duclos J.*: De Gaulle álmai egy szent szövetségről. PA 1962. 12. sz. 50–55.
- Rubinszki Ju.*: Az ötödik köztársaság válsága. MEMO 1962. 2. sz. 60–82.
- Csernyikov G.*: Franciaország fináncoligarchiája. MEMO 1962. 12. sz. 28–37.
- Nicolon F.*: A monopóliumok prosperitásának négy éve. EP 93. (1962. ápr.) 13–20.
- Odül V.*: A konjunktúra Franciaországban és a kapitalista világban. EP 91. (1962. febr.) 10–18.
- Jarry Y., Ollivier D.*: Az Egyesült Államok és a közös piac: az amerikai befektetések Franciaországban. EP 100–101. (1962. nov.–dec.) 199–214.
- Szalicszev Sz. Sz.*: A „neoszocializmus” befolyása a francia jobboldali szocialisták nézeteire. NNI 1962. 5. sz. 9–23.
- Varfolomejeva R.*: A francia szocialista párt. MEMO 1962. 1. sz. 137–143. [SFIO = Section Fr. de l'Internationale Ouvrière.]
- Flit Ju. Ja.*: Raymond Aron, az antikommunizmus ideológusa. VI 1962. 7. sz. 90–97.
- Rochet W.*: A franciaországi helyzet és a Francia Kommunista Párt politikája. Kom 1962. 3. sz. 84–98.
- Joannes V.*: A Kommunista Párt és az V. Köztársaság. CC 1962. 2. sz. 31–42.
- A választási harc. 1962. nov. CC 1962. 12. sz. 5–368.
- Bergold W.*: Az osztályellentétek kiéleződése Franciaországban. Ein 1962. 5. sz. 87–96.
- Lewis M. D.*: Százmillió francia: Az „asszimilációs” elmélet a francia gyarmati politikában. CSSH IV/2. (1962. jan.) 129–153.
- Chauveau H.*: A béke Algériában és a nemzeti érdek. CC 1962. 3. sz. 5–21.
- Felix L.*: Franciaország és Algéria: demokrácia és béke. PA 1962. 5. sz. 24–36.
- Görögország**
- Vrtosus E.*: A görög önkéntesek Bukarestben 1907-ben alakított csapatáról. SMIM V. (1962) 529–582.
- Panicidisz G.*: Az asztraviszonyok Görögországban. NV 1962. 4. sz. 83–90.
- A nyugat-német monopóliumok expanziója Görögország felé. BDW 1962. 10. sz. 6–15.
- Jugoszlávia**
- Saria B.*: In memoriam Mihail Abramici, 1884–1962. SoF XXI. (1962) 410–411.
- Šidak J.*: In memoriam J. Matasović, 1892–1962. HZB XV. (1962) 347–351.
- Raditsa B.*: Ivan Meštrović (1883–1962). JCEA XXII/3. (1962. okt.) 349–353.
- Schütz J.*: In memoriam Ivan Popović, 1923–1961. SoF XXI. (1962) 408–410.
- Radošić Dj. Sp.*: Nikola Radošić 80. születésnapjára. SoF XXI. (1962) 406–408.
- Zmajić B.*: In memoriam I. Rengjeo. HZB XV. (1962) 353–357. [1884–1962.]
- A Montenegrói Népköztársaság Történettudományi Intézetének munkája 1961-ben. IZCG XIX/3–4. (1962) 639–642.
- Grothusen Kl-D.*: Jugoszlávia és az „Istorija naroda Jugoslavije”. JGO 1962. 4. sz. 581–610.
- Penarin O.*: Népi forradalmunk és a jugoszláviai nagy nyelv szókincsének gazdagodása. GNS VI. (1961) 82–91.
- Radojković B.*: Svatoplek király és utódainak állama. IZCG XIX/3–4. (1962) 399–435.
- Karaman Ij.*: A horvát történelem néhány kérdéséről, a 13 századig HZB XV. (1962) 257–269. [10. századtól.]
- Jefremov Je. A.*: A földviszonyok és a faluközösség a dalmát Horvátországban a 10–11. században. UZISz XXIV. (1962) 280–311.
- Ostojić I.*: Mikor és hogyan alapították a spliti Szt. Benedek kolostort. AHID VIII–IX. (1962) 49–64. [1060–61.]
- Klaić N.*: Zvoimir király halála az újabb irodalomban. HZB XV. (1962) 271–288.
- Wenzel M.*: Boszniai és hercegovinai sírkövek — ki csinálta ezeket és miért. SoF XXI. (1962) 102–143. [Vlach sírok, 13–15. század.]
- Popović I.*: Valacho-Serbia. Román nyelvi befolyás a szerb–horvát és ennek földrajzi keretei. SoF XXI. (1962) 370–393.
- Naumov Je. P.*: A feudális járadék fejlődése Szerbiában, Észak- és Közép-Makedóniában és Zetában a 14. század első felében. UZISz XXIV. (1962) 255–279.
- Čirković S.*: A „diakovári egységről”. IG 1962. 1–4. sz. 3–10. [1393.]
- Šidak J.*: Az eretnek mozgalom és a huszitizmus visszhangja a sláv délen. ZDN 31. (1962) 5–24.
- Hadžijahić M.*: Bosznia és Hercegovina nemzeti fejlődésének kezdetei. SoF XXI. (1962) 168–193.
- Krekić B.*: Támadás egy dubrovnikai birtok ellen Pelješcon 1449-ben. GNS VI. (1961) 121–125.
- Dinić-Knežević D.*: A szerb fejedelemség és a törökök Konstantinápoly meghódításától Belgrád ostromáig, 1453–1456. GNS VI. (1961) 126–142.
- Csurkina I. V.*: A szlovén nép történetéből, a 15. sz. végétől a 17. század elejéig. UZISz XXV. (1962) 193–233.
- Gestrin F.*: A gazdaság és társadalom Szlovéniában a 16. században. Ann 1962. 4. sz. 663–690.
- Vinaver V.*: Adalékok a pénzérmék történetéhez földünkön. IZCG XIX/3–4. (1962) 437–455. [A montenegrói pénzek, 1500–1800.]
- Stanojević G.*: Válasz két „polemikára”. IG 1962. 1–4. sz. 197–209. [Montenegro 16–17. századi történetével kapcsolatban.]
- Macan T.*: A dubrovnik „barabanti”-ok a 16. századból. AHID VIII–IX. (1962) 301–323.
- Vinaver V.*: Bar város privilégiuma. IZCG XIX/1. (1962) 62–65. [16/17. század fordulójára.]
- Klaić N.*: Parasztfelkelések a 17. században Horvátországban. HZB XV. (1962) 183–216.
- Dimitrijević S.*: A dubrovnik kereskedők Dél-Szerbiában. IG 1962. 1–4. sz. 210–231. [17. század. Válasz Dr. Vinaver cikkére.]
- Stanojević G.*: Nicšić törzsenek részvétele a moreai háborúban. IZCG XIX/1. (1962) 65–75.
- Stanojević G.*: Grbal velencei uralom alatt a moreai háborúban. IZCG XIX/2. (1962) 274–279. [1686.]
- Deanović M.*: Olasz írók a horvátokról a 17. század végén. AHID VIII–IX. (1962) 117–137.
- Milojković-Djurić J.*: A szerb egyházi ének bizánci eredetének néhány momentuma. (Egy 18. századi énekeskönyv alapján.) BS 1962. 1. sz. 45–51.
- Bogetić Lj.*: A „sztanak” létrehozása Montenegróban a 18–19. században. IZCG XIX/2. (1962) 279–291. [„Parlamentum, conventio.”]
- Stanojević G.*: Dalmácia az 1714–1718. évi velencei–török háború idején. IG 1962. 1–4. sz. 11–49.
- Gavrilić St.*: A gazdasági és társadalmi viszonyok Indiában 1746–1849. GNS VI. (1961) 143–163.
- Stanojević G.*: A montenegrói és brdai törzsek a Törökország elleni osztrák–oros háború idején, 1735–1739. IZCG XIX/3–4. (1962) 377–398.
- Milutinović K.*: A federalista gondolat első ideológusai a délszlávoknál. RJA XI/330. (1962) 85–195. [18. sz. közepe.]
- Pavičević Br.*: Vasil Petrović metropolita missziója

- Oroszországban 1765–1766-ban. IG 1962. 1–4. sz. 51–68.
- Novac M.**: Az államhatalom szervezete és az egyház viszonya az államhoz Dubrovnikban a 18. században. AHID VIII–IX. (1962) 413–438. [1775.]
- Vinaver F.**: A pénzürfolyamok Dubrovnikban a 18. században. II. AHID VIII–IX. (1962) 481–498. [1780–1791.]
- Lunatick V.**: Lomnici Skerlec Miklós horvát kameralista. HZb XV. (1962) 141–181. [1729–1799.]
- Sepić D.**: A horvát nemzeti újjászülés Isztriában új történetírásunkban. HZb XV. (1962) 289–295. [1797–.]
- Lescailorszaka I. I.**: Horvát-Szlavónia kereskedelme a 18. század végén és a 19. század elején. UZISz XXIV. (1962) 221–254.
- Grmek M. D.**: Orvosi iskolák Trogirban és Sibenikben a francia uralom idején. AHID VIII–IX. (1962) 379–394. [1806–1813.]
- Lekić D.**: Marmont marsall és Montenegro. IZCG XIX/1. (1962) 35–58. [1806–1808.]
- Szirotkin V. G.**: Francia–orosz diplomáciai harc a Balkánon és egy szláv–szerb állam alakításának tervei 1806–1807-ben. UZISz XXV. (1962) 171–192.
- Čurčić L.**: Aron Georgević verse Bočan kolostor történetéről. ZDN 31. (1962) 158–165.
- Mijusković S.**: Gauthier tábornok naplója Kotor ostromáról, 1813. szept.–1814. jan. IZCG XIX/1. (1962) 75–102.
- Gavrilović S.**: Putnik püspök levele a szlávóniai parasztfelkelésről, 1815/1816. HZb XV. (1962) 243–256.
- Skerović N.**: A kapcsolatok Montenegró és Szerbia között a 19. század 30-as éveiben. IZCG XIX/3–4. (1962) 533–540.
- Ignjić S.**: Jovan Micić szerdár. IG 1962. 1–4. sz. 69–85. [1830–40-es évek.]
- Iancovici S.**: Miloš Obrenović kapcsolata Havasalföld-eld. RS V. (1962) 163–178. [1831–1840.]
- Benedikt H.**: [Jellačić] bánnal 1848. dec. 2.–1849. jan. 2-ig. (H. Dahlen Freiherr v. Orlaburg parancsértiszt feljegyzései.) MÖS 15. (1962) 390–423.
- Norak G.**: Harc a nemzeti nyelvért az iskolában, bíróságnál, hivatalokban Dalmáciában (Adaléc Dalmácia nemzeti megújulódásához.) AHID VIII–IX. (1962) 11–29. [1848–.]
- Fulčić V. R.**: Vladimir Jovanović „Szloboda” c. lapja. ZDN 31. (1962) 137–154. [1850–60-as évek.]
- Jovanović M.**: Az újkori történet néhány vitás kérdéséről. IG 1962. 1–4. sz. 187–196. [Válasz A. Radenić kritikájára.]
- Parlinović M.**: N. Nodila és Mihovila Pavlinović kapcsolata. 1852–1887. HZb XV. (1962) 121–139.
- Petrović N.**: Tudományos történetírás vagy célzatos publicisztika? (Milutinovićnak „Új viták Sv. Miletic és Polit-Desancicról” c. cikkének margójára.) ZDN 31. (1962) 25–90.
- Az európai diplomácia és Szerbia a 19. század hatvanas éveinek elején. A dokumentumokat publikálja: Sz. A. Nyikityin, M. K. Ragyeckij. VI 1962. 9. sz. 75–102.
- Pavićević B.**: A Törökország és Montenegró közötti 1862. évi háború kezdetei. IZCG XIX/1. (1962) 5–34.
- Krestić V.**: A zágrábi tüntetés és Milan Mikanac menekülése Belgrádba 1862-ben. HZb XV. (1962) 231–242.
- Orosz–szerb forradalmi kapcsolatok a 19. század 70-es éveinek első felében. A dokumentumokat közli V. G. Karasev. IG 1962. 1–4. sz. 87–109.
- Gyesznyica G. D.**: A szerb–török háború (1876) és az ukrán közvélemény. UZISz 1962. 5. sz. 79–82.
- Pejović D.**: A montenegrói lakosság tömeges kivándorlásának okai. 1878–1916. IZCG XIX/2. (1962) 209–254.
- Rakočević N.**: A muzulmánok kivándorlása és a határ megvonása Montenegró és Törökország között Kolašin térségében a berlini kongresszus után. IZCG XIX/2. (1962) 255–273.
- Gross M.**: A jogpárti politika fő problémái, 1878–1887. HZb XV. (1962) 61–120.
- Vrbica V.**: A „Mašo Vrbica vajda szándékos meggyilkolásáról” c. cikk margójára. IZCG XIX/3–4. (1962) 588–592. [1892–94.]
- Cvijetković M.**: A montenegrói mozgóposta. IZCG XIX/3–4. (1962) 562–572. [1895–1909.]
- Radenić A.**: Néhány új adat a szerb sajtóról a Khuen-Héderváry korszakról. ZDN 31. (1962) 154–158. [1896.]
- Navrtić J.**: Szerbia és az ellentétek a német és az osztrák–magyar imperializmus között. SPHUO III. (1962) 231–259. [1906–1914.]
- Ražnatović N.**: Orosz beavatkozás a montenegrói–szerb kapcsolatok ügyébe a bomba-pertől az annexió válságig. IZCG XIX/3–4. (1962) 540–562.
- Rakočević N.**: A helyzet a montenegrói–török határon a Balkán-háború küszöbén, 1908–1912. IZCG XIX/3–4. (1962) 485–514.
- Mijusković V.**: „Neveszinje”. IZCG XIX/2. (1962) 361–369. [Újság a boszniai okkupáció idejéből.]
- Peruničić Br.**: Beszámoló a Pljevlja-körzeti helyzetről 1913-ban. IZCG XIX/3–4. (1962) 515–532.
- Vinogradov K. B.**: Az osztrák–szerb konfliktusról és az első világháború létrejöttéről való burzsoá történetírás fő irányzatai. UZISz XXIV. (1962) 169–196.
- A Szerb Szociáldemokrata Párt az első világháború időszakában. A dokumentumokat kiadja: M. M. Szumárovka. NNI 1962. 5. sz. 111–124.
- Krizman B.**: Bizalmas kapcsolatok a „Jugoszláv Bizottság” és külföldi politikusok között az első világháborúban. HZb XV. (1962) 217–229.
- Hrabak B.**: Vita a szerb delegátus és propagátor és a montenegrói küldöttek között a Lipari szigetekre és Korzikára internált volt önkéntesek szabadonbocsátása és besorozása körül, 1916–1918. IG 1962. 1–4. sz. 147–186.
- Pizarev Ju. A.**: A Habsburg-Monarchia utolsó napjai és a délszláv népek felszabadító harca. A népi vesce és tevékenysége. UZISz XXIV. (1962) 197–220.
- Matković H.**: A „frankovacok” és a radikálisok közötti kapcsolat 1922–1925-ben. HZb XV. (1962) 41–59.
- Jovanović N. Sz.**: A Jugoszlávia néptömegeinek mozgalmak és reakció és a monarcho-fasiszta diktatúra támadása ellen, 1928–1929. UZISz XXV. (1962) 135–170.
- Boban Lj.**: A szerb ellenzéki pártok állásfoglalása a zágrábi proklamációval szemben. 1931–1933. HZb XV. (1962) 1–40.
- Vukmanović G.**: Az ellenzék két összefüggése Bar körzetében 1935-ben. IZCG XIX/2. (1962) 302–314.
- Kečić D.**: A munkások sztrájkjai Kikindán és környékén 1936-ban. ZDN 31. (1962) 91–136.
- Matković Dr.**: Jugoszlávia belviszi hajózása. DDr 1962. 282–289. [1939–1961.]
- Andjelčić Lj.**: Megjegyzések B. Jovanović „A július 13-i felkelés” c. cikkére. IZCG XIX/3–4. (1962) 593–601. [1941.]
- Vražalić E.**: Montenegró megszállási rendszere és a nemzetközi jog. IZCG XIX/2. (1962) 169–208; 3–4. sz. 457–483. [1941.]
- Redžić V.**: Néhány dokumentum a nemzeti felszabadítási bizottságok munkájáról Pljevlje körzetében 1941–1942-ben. IZCG XIX/2. (1962) 314–319.
- Samolovčev B.**: A felnőttoktatás Boszniában és Hercegovinában a nemzeti felszabadítási háború idején. GNS VI. (1961) 56–81. [1941–45.]
- Popov C.**: Az Antifasiszta Nők Szövetségének megalakítása, 1942-ben a JKP nők iránti állásfoglalásának és a Népfront politika hatásának eredménye. GNS VI. (1961) 9–55.
- Krstajić P.**: A durmitori gerilla. (1942. jún.–1943. ápr.) IZCG XIX/3–4. (1962) 573–588.
- Wessely K.**: A jugoszláv gazdasági kísérlet. DDr 1962. 214–225.

Lengyelország

- Willaume J.**: In memoriam Bronislaw Pawlowski. 1883–1962. KH 1962. 2. sz. 554–557.
- Tadeusz Manteuffel 60. születésnapja.** KH 1962. 3. sz. 782–785.
- Z. Z.**: Korányi Károly varsói jogtörténetprofesszor tudományos működésének 40. évfordulójára. CzPH 1962. 2. sz. 282–283.
- M. W., R. H., R. A.**: Stanislaw Herbst professzor tudományos munkásságának 30 éve. KH 1962. 2. sz. 550–552.

- Mórawski K.*: Divéky Adorján polonisztikai munkái. KH 1962. 3. sz. 785–786.
- Hartmann K.*: Az SzKP XXII. kongresszusa és Lengyelország Kommunista Pártja. ZfO 1962. 2. sz. 201–223.
- Jablonski H.*: A lengyel tudomány a szocializmus szolgálatában. VAN 1962. 11. sz. 105–109.
- Szmirin M. M., Brondej Ju. V.*: Konferencia Budapesten a magyar és lengyel reneszánsz és reformáció kérdéseiről. VI 1962. 6. sz. 205–206. [1961. okt.]
- Mórawski K.*: A lengyel–magyar történészbizottság ülésszaka. KH 1962. 2. sz. 548. [1961. dec. 6–8.]
- Kolejka J.*: A Lengyel–Csehszlovák Történészbizottság VI. ülésszaka. SS 1962. 1. sz. 126. [Brno, 1961. okt. 25–27.]
- Bokes Fr.*: A cseh–lengyel történészbizottság VI. konferenciája. HÖ 1962. 1. sz. 158–160.
- Schetchik E.*: A német–lengyel történészbizottság 9. konferenciája. Am 1962. 4. sz. 142–144. [Rostock, 1962. máj.] 21–23.]
- Gierowski J.*: Lengyel–német történészkonferencia Gdańskban. KH 1962. 2. sz. 544–547. [1961. IX. 25–28.]
- A Lengyel Szocialista Párt szakadás előtti programjának revíziója a Lengyel Szocialista Párt baloldala által. (Vita a Párttörténeti Intézetben.) ZPW 1962. 1. sz. 88–144.
- Kaweczka Kr.*: Tudományos ülésszak Katowiceben a Lengyel Munkáspárt történetéről. ZPW 1962. 2. sz. 233–235. [1962. I. 25–27.]
- Vita a kultúrtörténet kérdéseiről. KH 1962. 1. sz. 71–81. [A Kwartalnik Hist. szerkesztőbizottságában, 1961. szept. 29.]
- Jablonski H.*: A kutatómunka állapota és koordinálása a lengyel történettudományban az utóbbi években. VI 1962. 3. sz. 199–203.
- Schmiedel K.*: A hadtörténeti kutatás feladatai és szervezete Lengyelországban. ZG 1962. 2. sz. 446–449. [1961. szept.]
- Gosztinszkaja V.*: A lengyel–szovjet kapcsolatok történetének szektora a Lengyel Tudományos Akadémián. VI 1962. 10. sz. 202–203. [1955–1961.]
- Junoszek A.*: A Lengyel Egyesült Munkáspárt KB Párttörténeti Levéltárának története. ZPW 1962. 1. sz. 242–246.
- Disszertációk megvédése a lublini, poznańi, toruni egyetemeken és a varsói Történettudományi Intézetben. KH 1962. 1. sz. 249–274.
- Doktori disszertációk megvédése a wrocław-i és lódzi egyetemeken. KH 1962. 4. sz. 997–1005.
- Rappaport H.*: A historiográfiai fejezetek a háromkötetes „Historia Polski”-ban. KH 1962. 1. sz. 88–94.
- Rister H.*: Lengyel bibliográfiai Szilvéziáról 1945 óta. ZfO 1962. 2. sz. 324–336.
- Rister H.*: Válogatott történeti irodalom Szilvéziáról. 1960–1961. ZfO 1962. 3. sz. 585–600.
- Buhr E.*: Pomeránia története lengyel szemszögből. Lengyel munkák 1945 óta. ZfO 1962. 3. sz. 491–528.
- Chelstowski E.*: A lengyel munkásmozgalom történetére vonatkozó röplapok a krakkói Jagello Könyvtárban. ZPW 1962. 1. sz. 246–251.
- Girski K.*: A középkori egyetemes történet a lengyelországi egyetemeken. KH 1962. 3. sz. 776–780.
- Gossez R., Krigel A., Rougerie J.*: Az új technika a munkásosztály történetének kutatásánál. ZPW 1962. 2. sz. 28–40.
- Giedynin J.*: Hipotézis, leíró módszer, magyarázat. Válasz J. Dutkiewicznek. KH 1963. 4. sz. 917–922. [„A történeti hipotézis kérdéséről” (1959) c. cikkére.]
- Bobínska C.*: A történeti távlat haszna és veszélye. ZPW 1962. 2. sz. 46–57.
- Wasowicz T.*: A lengyelországi anyagi kultúra története. 10 év kutatásának mérlege. Ann 1962. 1. sz. 75–79. [Vita: To. 79–87.]
- Hensel W., Leciejewicz L.*: A középkori Lengyelországban: az archeológia a történelem szolgálatában. 1. Városok és vidék. *Tabaczynski St.*: 2. A kincstár pénzügyi műveletei. Ann 1962. 2. sz. 209–238.
- Renou V., Tomaszewski A.*: Lengyelországi ásatások. CCM V/1. (1962. jan.–márc.) 63–74. (Wislica)
- Manteuffel T.*: I. Miesko állama és a nemzetközi kapcsolatok a 10. században. RH CCXXVIII. (1962. júl.–szept.) 1–16.
- Traskowski S.*: Plock város kocsmái a 11. század végén és a 12. század elején. Adalék a pénzforgalom tanulmányozásához. PH 1962. 4. sz. 731–745.
- Kalinowski L.*: Lengyelország. Krónika. CMM V/4. (1962. okt.–dec.) 508–510. [A 11–12. századi művészeti emlékek kutatása Lengyelországban 1961-ben.]
- Zientara B.*: A stettini patriciátus kezdetei. PH 1962. 4. sz. 763–782. [12. század.]
- Bialoskórka Kr.*: A wachocki cisztercita apátság. CCM V/3. 330–350. [1179–.]
- Tazbirowa J.*: A püspökség kezdetei Kujáviában. PH 1932. 2. sz. 229–244. [12–13. század.]
- Maciszewski J.*: Megjegyzések A. Zajackowski „A lengyelországi nemesi kultúra elemei” c. könyvére. PH 1962. 3. sz. 539–546.
- Buczek K.*: Néhány megjegyzés a „narok”-hoz. PH 1962. 2. sz. 334–344.
- Wyrobisz A.*: Valjjo i voltak-e építőszövetkezetek a középkorban? Az építőiparosok szervezetének kérdéséhez. PH 1962. 4. sz. 745–762.
- Plaza St.*: A régi lengyel jogkönyv magyarázatához. CzPH 1962. 1. sz. 83–138. [13. század.]
- Mazurkiewicz J.*: A „wójt” cím tartalmának változásairól. CzPH 1962. 2. sz. 171–174. [advocatus provincialis, 13–18. század.]
- Matysik St.*: A hajók közös birtoka a balti hajózásban a 14–18. században. CzPH 1962. 1. sz. 35–82.
- Samsonowicz H.*: A gdanski kereskedelem struktúrája a 15. század első felében. PH 1962. 4. sz. 695–716.
- Molenda D.*: Invesztíciók a kis-lengyelországi fémágyakba a 15–16. században. PH 1962. 4. sz. 673–694.
- Biskup M.*: A parasztki robotja a lovagrend Poroszországában a 15. század első felében. PH 1962. 3. sz. 413–436.
- Roman St.*: Az 1425–1430. évi politikai konfliktus és a brzesói privilégium. CzPH 1962. 2. sz. 63–92.
- Biskup M.*: Az 1466. évi torúni szerződés fontosságának és interpretálásának kérdése. KH 1962. 2. sz. 295–334.
- Letulani A.*: Raymund „Summái”-nak varsói kézírata. CzPH 1962. 2. sz. 165–170. [1489.]
- Wójcik W.*: A városi hatóság és az egyház Sandomierzben a 16–18. században. CzPH 1962. 2. sz. 93–125.
- Pośnád J.*: Thurzó János és a kutna-horai rész. (Adalékok a cseh–lengyel kereskedelmi kapcsolatok történetéhez.) SS 1962. 2. sz. 237–241.
- Wyeczanski A.*: A fogyasztás Lengyelországban a 16. században. Ann 1962. 2. sz. 319–323.
- Lepszy C.*: Lengyelország és a Baltikum feletti uralom a 16. század közepén. RHES XI/1. (1962) 32–47.
- Maczak A.*: A pomerániai nemesség birtokainak struktúrája a 16–17. században. Statisztikai analízis kísérlete. PH 1962. 4. sz. 645–672.
- Kazimierski J.*: A parasztki nyomorgatása Holzany és Pasikszki birtokokon Fehér-Oroszországban 1554-ben. PH 1962. 4. sz. 809–818.
- Tazbir J.*: A lengyel vallási polemikusok az antitrinitarizmus földözése ellen a 16. században. PH 1962. 4. sz. 717–730.
- Petersohn J.*: A lengyelek Kelet-tengeri politikája Báthory István király uralkodása alatt, 1576–1586. ZfO 1961. 4. sz. 659–684.
- Kopiszki Z. Ju.*: A belorusszai és lengyelországi városok kereskedelmi kapcsolatainak történetéből. (A 16. század vége és a 17. század első fele.) IZ 72. (1962) 140–183. [1583–1605.]
- Żaboklicki A.*: A jelzőalghit Newy Sączban a 16. század végén. PH 1962. 4. sz. 783–808.
- Wójcik Zb.*: Tatár közvetítés Lengyelország és Törökország között 1672-ben. PH 1962. 1. sz. 32–50.
- Costăchel V.*: A moldvai parasztki részvétele az 1702–1704-es közaki felkelésben. RS V. (1962) 131–142.
- Lojek J.*: Anvazok a lengyel diplomáciai szolgálat történetéhez, 1788–1795. PH 1962. 3. sz. 520–530.
- Lesnodorski B.*: Rousseau politikai gondolkodása Lengyelországban. AHRF XXXIV/170. (1962. okt.–dec.) 497–514. [Az 1790-es években.]
- Rostworowski E.*: Még egyszer Michał Ossowskíról és „gazdasági alkotmányáról”. (Viszontválasz J. Dłuhnek.) PH 1962. 1. sz. 175–189.
- Lepkowski T.*: A napóleoni propaganda a Varsói Hercegségben. PH 1962. 1. sz. 51–85.
- Bortnowski W.*: Megjegyzések a „Megjegyzések a

- novemberi felkelés céljainak margójára" c. brosrúrára. PH 1962. 2. sz. 386–392. [Válasz: uo. 392–397.]
- Zajewski Wl.*: A lengyel kérdés az 1830–1831. évi londoni konferencián. PH 1962. 3. sz. 547–567. [Megjegyzések J. A. Betley: Belgium and Poland. (Hága, 1960.) c. könyvére.]
- Bortnyikov A. I.*: Orosz katonák és tiszték részvétele az 1830–1831. évi lengyel felkelésben. UIZs 1962. 2. sz. 78–85.
- Barszczewska A.*: A városi tanácsok a Lengyel Királyságban a novemberi felkelés időszakában. PH 1962. 2. sz. 258–272.
- Zajewski W.*: Jan Krukowiecki politikai tevékenysége a novemberi felkelés utolsó fázisában. 1831. III. 17. – IX. 8. KH 1962. 3. sz. 591–613.
- Adamus J.*: Lelewel mint jogtörténész. CzPH 1962. 1. sz. 9–34.
- Dyoniziak R.*: A nagy történelmi válság koncepciója a Nagy Emigráció folyóiratainak hasábjain, 1832–1850. KH 1962. 1. sz. 17–40.
- Verzbicki V. G.*: Kumin Karajev orosz tiszt és társai kiállítása Sz. Konarski lengyel forradalmár védelmében. UZIsz XXV. (1962) 257–270. [1838–1839.]
- Stankiewicz Z.*: Az 1846. évi presztációs táblázatok, mint a Lengyel Királyság falvaiban bekövetkezett változások tanulmányozására szolgáló források a 19. század derekán. PH 1962. 2. sz. 311–331.
- Rozdolski R.*: Új adatok a robot eltörléséről Galiciában 1848-ban. PH 1962. 1. sz. 119–127.
- Goslar „vallomása”*. Közli: R. Rozdolski. KH 1962. 4. sz. 932–940. [1851–52.]
- Koc B.*: J. Lelewel egy levele N. Olizharhoz, 1854. jún. 16. PH 1962. 3. sz. 531–534.
- Stankiewicz Zb.*: A „servitutes” és A. Wielopolski reformjai, 1861–1862. KH 1962. 4. sz. 819–833.
- Bender R.*: A községi tanácsok Lublin vidékén 1861–63-ban. CzPH 1962. 2. sz. 127–163.
- Ramotowska Fr.*: A cári kormány és a hazafias tüntetések a Lengyel Királyságban. (M. Gorcsakov 1. helytartósága idején.) KH 1962. 4. sz. 853–874. [1861. febr. 25–27. eseményei.]
- Koberdova I.*: Oroszország és a januári felkelés. KH 1962. 4. sz. 875–890.
- Müller I. Sz.*: Orosz–lengyel forradalmi kapcsolatok az 1863. évi forradalom időszakában. NNI 1962. 6. sz. 71–92.
- Kieniewicz St.*: Az 1863. januári felkelés 100. évfordulóján. KH 1962. 4. sz. 790–817.
- Murzynowska Kr.*: Az Amerikában élő lengyelek és az 1863. évi felkelés. KH 1962. 4. sz. 923–926.
- Stankiewicz Zb.*: Néhány megjegyzés a januári felkelés demokratizálódásával kapcsolatban. KH 1962. 4. sz. 907–912.
- Az 1863. évi lengyel felkelésről. A dokumentumokat közli: Sz. M. Falkovics. LA 1962. 4. sz. 208–213.
- Bóbr-Tylying St.*: III. Napoleon környezetének befolyása lengyel politikájára 1863-ban. RHMO IX. (1962. júl.–szept.) 219–226.
- Kozłowski E., Ratusinski B.*: Az 1863. évi felkelés St. és J. Tarnowski emlékirataiban. KH 1962. 4. sz. 927–931.
- Fajnhauz D.*: A januári felkelés néhány problémája Kowno tartományban. KH 1962. 4. sz. 835–851.
- Zajackowski A.*: A varsói értelmiség a januári felkelés utáni években. KH 1962. 4. sz. 913–916.
- Romaniukowa F.*: A lengyel radikális demokraták. KH 1962. 1. sz. 81–87.
- Gronowicz Kr.*: Milutin és Berg harca. Vita a Lengyel Királyság reorganizálásának kérdésében 1863 után. KH 1962. 4. sz. 891–906.
- Kormanowa Z.*: Az I. Internacionálé hagyományai. (J. Braunthal könyvének margójára.) ZPW 1962. 4. sz. 111–127.
- Robińska C.*: A lengyel emigrációs szervezet archívuma Párizsban más kiadatlan okmányok alapján, mint forrás az 1864 utáni baloldali emigráció történetéhez. KH 1962. 1. sz. 88–94.
- Lejkina-Szvirszkaja V. R.*: A Bajkál tó mellé száműzött lengyelek felkelésének jellege 1866-ban. IZ 72. (1962) 229–245.
- Czapliński Wl., Wereszycki H.*: Adam Szelągowski tudományos munkássága. KH 1962. 3. sz. 615–636. [1873–1961.]
- Waurzykowska-Wierciochowa D.*: Aldona Grużewska az orosz és lengyel ifjúság forradalmi mozgalmában. PH 1962. 1. sz. 128–141. [1876–1883.]
- Haustein U.*: Szocializmus és nemzeti kérdés a Lengyel Királyságban a Lengyel Szocialista Párt megalapításáig, 1878–1892. JGO 1962. 4. sz. 513–562.
- Kaczynska E., Piesowicz K.*: Megjegyzések a nehézipari munkások helyzetére a Lengyel Királyságban. KH 1962. 4. sz. 941–956.
- Najdus W.*: A munkásmozgalom Galiciában 1880–1900-ban. PH 1962. 1. sz. 86–118.
- A Lengyel Szocialista Párt létrejöttének 70. évfordulójára. ND 1962. 11. sz. 36–43.
- Kancewicz J.*: A lengyel szocialisták kongresszusának létrejötte, lefolyása és jelentősége, 1892. XI. 17–23. ZPW 1962. 4. sz. 3–34.
- Garlicki A., stb.*: A Lengyel Szocialista Párt története kutatásának helyzete, 1892–1939. ZPW 1962. 4. sz. 128–160.
- Rosa Luxemburg levelei Leo Jogicheshez (J. Tyszka) 1898. Közli: Felix Tych. ZPW 1962. 1. sz. 145–182; 2. sz. 75–96; 3. sz. 161–182.
- Rosa Luxemburg a revizionizmus ellen. Rosa Luxemburg levelei J. Tyszkához (L. Jogicheshez) 1898–1899-ben. NNI 1962. 6. sz. 135–139.
- Galos A.*: Lengyel vagy német? Cornelius Heck életrajzához. PH 1962. 2. sz. 332–333. [1860–1911, lengyel irodalomtörténész.]
- Wehler H. U.*: A mazurok újkori történetéhez. ZFO 1962. 1. sz. 147–172. [20. század.]
- Bogdanova A. A.*: Rosa Luxemburg és Jan Tyszka letartóztatása 1906-ban. VIK 1962. 3. sz. 172–173.
- Najdus W.*: A nemzeti koncepció kialakulásának története a Lengyelország és Litvánia Királyságának Szociáldemokráciájában. ZPW 1962. 3. sz. 3–25.
- Manusiewicz A.*: A lenini Iszkra és a lengyel munkásmozgalom. ZPW 1962. 3. sz. 26–48.
- Najdus W.*: Lenin 50 éve Lengyelországban. ND 1962. 6. sz. 43–52.
- Sóbczak J.*: Tudományos ülésszak Varsóban Lenin Lengyelországba való érkezésének 50. évfordulóján. ZPW 1962. 3. sz. 253–256. [1962. VI. 23.]
- Najdus W.*: Lengyel kérdések a Pravdában 1912–1914-ben. (A Pravda megjelenésének 50. évfordulójára.) ND 1962. 5. sz. 102–108.
- Blank A.*: A Pravda 50. évfordulója. A Pravda és a lengyel munkásosztály harca 1912–1914-ben. ZPW 1962. 2. sz. 41–45.
- Kaczanowska J.*: A Lengyel és Litván Királyság Szociáldemokráciája harcosainak cikkei a nyugat-pomerániai német szociáldemokrata sajtóban. ZPW 1962. 2. sz. 58–60. [1912–1914.]
- Papiernikow J.*: Emlékezéseim St. Budzynskiről és T. Radwanskiről. ZPW 1962. 3. sz. 151–153. [1912–1914, 1925.]
- Garlicki A.*: A Pilsudski-csoport emlékeztető jegyzéke az osztrák vezérkarhoz, 1913. PH 1962. 1. sz. 142–163.
- Geiss I.*: Az 1914–1918. évi lengyel határsávhöz. GWU 1962. 1. sz. 253–39. [H. Jablonski viszontválasza uo. 39–41.]
- Grossfeld L.*: Németország és Ausztria–Magyarország politikája Lengyelország irányában az első világháború éveiben. VI 1962. 3. sz. 94–102.
- Sandomierski K., Wrzosek M.*: A német imperializmus és az 1916. nov. 5-i proklamáció. PH 1962. 2. sz. 273–293.
- Molenda J.*: Tárgyalások a Lengyelország és Litvánia Szociáldemokráciája, a Lengyel Szocialista Párt baloldala, a Bund és a Lengyel Szocialista Párt forradalmi frakciója között 1917–1918. júl. ZPW 1962. 2. sz. 61–68.
- Manuszenica A. Ja.*: A szovjet kormány harca a világháborúból való kilépésért és a lengyel internacionalisták Oroszországban. 1918. jan.–márc. UZIsz XXV. (1962) 11–59.
- Pajewski J.*: August Zaleski levelezéséből, 1918. KH 1962. 1. sz. 136–139.
- Kieszczyński L.*: Vita a proletariátus helyzetéről Lengyelországban 1918–1923. idején. ZPW 1962. 1. sz. 251–253. [1961. nov. 9.]
- Wurl E.*: Német–lengyel titkos szerződések Szovjet-országgal ellen, 1918. nov. – 1919. ápr. A német imperializmus szovjetellenes politikájához. WZHU XI/1. (1962) 905–906. [Dissz. kiv.]
- Malinowski H.*: A mezőgazdasági munkások általános

- sztrájkja 1919 októberében. PH 1962. 3. sz. 474–501.
- Landau Zb.*: Az 1918–1939 közötti lengyel gazdaság a második világháború utáni publikációkban. KH 1962. 1. sz. 116–135.
- Wagner O.*: Állam és vallási kisebbségek Lengyelországban. JGO 1962. 2. sz. 201–214. [1919–1930.]
- Daszkievics J.*: A lengyel kommunista és radikális sajtó Nyugat-Ukrajnában. Bibliográfiai Szemle 1920–1939. ZPW 1962. 4. sz. 230–240.
- V. I. Lenin egy levele a lengyel kommunistákhoz, 1921. ZPW 1962. 2. sz. 69–74.
- Gierowski J., Szerer B.*: A III. szilésiai felkelés 40. évfordulója. KH 1962. 1. sz. 241–246.
- Geitzen F. H.*: Konferencia Katowiceban a 3. felső szilésiai felkelésről. ZG 1962. 2. sz. 442–445. [1961. jún. 13–14.]
- Zambrowski R.*: A Lengyel Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakításának 40. évfordulója. ZPW 1962. 1. sz. 3–19.
- Pawelk K.*: A Lengyel Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakításának 40. évfordulója. ND 1962. 3. sz. 63–70.
- Wapiński R.*: A gdański Pomeránia környékének munkásmozgalmak 1924–1926-ban. ZPW 1962. 3. sz. 49–71.
- A Lengyelországi Kommunista Párt IV. konferenciájának jegyzőkönyve, 1925. ZPW 1962. 2. sz. 97–170; 3. sz. 100–150.
- Bergman A.*: A Belorussz „Hromada” paraszt- és munkásszervezet, 1925–1927. ZPW 1962. 3. sz. 73–99.
- A Zycie elnevezésű Független Ifjúsági Szocialista Unió (ZNMS) III. kongresszusa a rendőri jelentésekben 1926. VI. 5–6. – Publikálja: H. Michnik, Br. Skrzyszewska. ZPW 1962. 4. sz. 213–229.
- Landau Z.*: Az 1926. évi májusi puccs visszahatása a lengyel gazdaságra. PH 1962. 3. sz. 502–519.
- Strobel G. W.*: A munkásság és a baloldali pártok Lengyelországban, 1928–1938. JGO 1962. 1. sz. 67–102.
- Jermolajeva R. A.*: Jakub Hanecki. ZPW 1962. 2. sz. 171–195. [A lengyel forradalmi mozgalom harcosa, 1879–1937.]
- Klonowicz St.*: Wacław Wróblewski. ZPW 1962. 1. sz. 183–211. [A Lengyel KP harcosa, 1878–1934.]
- Sternet Fr.*: Emlékezés Stanisław Kruszkowski-re. ZPW 1962. 2. sz. 196–206. [1872–1944.]
- Tomicki J.*: Vita Varsóban a lengyelországi szocialista balszárny tevékenységéről a harmincsz években. ZPW 1962. 2. sz. 238–243.
- Tomaszewski J.*: A poleszjei vajdaság társadalmi struktúrája 1931-ben. KH 1962. 2. sz. 335–359.
- Ijapther K.*: Az 1934. évi lengyel–német megállapodásról. VI 1962. 10. sz. 99–108.
- A nemzetközi szolidaritás a fasizmus elleni harcban. (K. Swierczewski lengyel tábornok emlékiratai a 35. divízió útjáról.) Publikálja: M. K. Swierczewska. IA 1962. 2. sz. 171–190. [1937–38.]
- Szema A. P.*: Lengyelország Kommunista Pártjának harca a népi egységfrontért a fasizmus ellen, 1934–1935. NNI 1962. 4. sz. 80–96.
- Korze P.*: Harc a nemzeti frontért Lengyelországban. VI 1962. 7. sz. 81–89. [1935–1936.]
- Zarnowski J.*: A lengyel értelmiség struktúrájának kutatási problémái a két háború közti időszakban. KH 1962. 2. sz. 380–398.
- Pajewski J.*: Juliusz és Kazimierz Twardowski levelezéséből. KH 1962. 1. sz. 140–143. [Galíciai miniszter, 1874–1945 és lyovói egyetemi tanár, 1866–1938.]
- A Lengyel Szocialista Párt XXIV. kongresszusa, 1937. I. 31. – II. 2. A dokumentumokat publikálják: Wl. Mroczkowski, J. Tomicki. ZPW 1962. 4. sz. 183–207.
- A berlini lengyel követség jelentése, 1939. jún. – aug. Közl.: M. Turlejska. SM 1962. 5. sz. 75–82.
- Runzheimer J.*: A gleiwitzi rádióállomás megtámadása 1939-ben. VFZg 1962. 4. sz. 408–426.
- Parszadanova V. Sz.*: Harc az antifasiszta nemzeti frontért Lengyelországban, 1939. szept. – 1943. kezdete. UZISz XXIV. (1962) 49–94.
- k. r.*: Az értelmiség állásfoglalása a Lengyel Munkáspárt iránt a megszállás éveiben. KH 1962. 2. sz. 360–363. [Vitaülés Varsóban, 1961. nov. 28.]
- Gomulka Wl.*: A Lengyel Munkáspárt megalakulásának 20. évfordulója. Kom 1962. 1. sz. 86–91.
- A. S.*: Tudományos ülésszak a Lengyel Munkáspárt 20. évfordulóján. ND 1962. 6. sz. 81–84.
- S. B.*: Tudományos ülésszak Varsóban a Lengyel Munkáspárt 20. évfordulóján. ZPW 1962. 3. sz. 249–253.
- Glebiowski J.*: A Lengyel Munkáspárt alapításának 20. évfordulója. KH 1962. 4. sz. 991–996.
- Turlejska M.*: A Lengyel Munkáspárt megalakításának 20. évfordulója alkalmából megjelent cikkek szemléje. ZPW 1962. 4. sz. 253–263.
- Glebiowski J.*: Kiadványok a Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója. KH 1962. 1. sz. 246–248.
- Olanszky P. N.*: A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója. VI 1962. 6. sz. 169–171.
- Jermolajeva R. A.*: Lengyelország dolgozóinak harci előcsapata. (A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója.) VIK 1962. 2. sz. 222–224.
- Mikolajenko M. I.*: A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója rendezett ünnepi összejövetelek. UZIS 1962. 2. sz. 145.
- A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója. LC 1962. 2. sz. 110–113.
- Zółkiewski St.*: A Lengyel Munkáspárt munkája az értelmiség között a megszállás idején. ND 1962. 1. sz. 22–33.
- A Lengyel Munkáspárt tevékenysége 1942–1944-ben. (Néhány fontos tény és dokumentum.) ND 1962. 1. sz. 34–65.
- Weber A.*: A Lengyel Munkáspárt konspirációs kiadványai. ND 1962. 1. sz. 66–70. [1942–45.]
- A Lengyel Munkáspárt 20. évfordulója. SM 1962. 2. sz. 5–12.
- A lengyel gyermekügyi bizottság tevékenysége a Szovjetunióban. A dokumentumokat publikálja: I. I. Belov, Je. V. Kornyeva. IA 1962. 4. sz. 57–77. [1942–1946.]
- Mark E. és B.*: A Lengyel Munkáspárt és a zsidókérdés a hitleri megszállás idején. ZPW 1962. 1. sz. 44–72.
- Hillebrandt B.*: A Lengyel Munkáspárt központi technikai szolgálata. ZPW 1962. 1. sz. 73–87. [1942–1944.]
- Czech Z.*: A Lengyel Munkáspárt 1944–1948. évi aktái a PZPR varsói bizottságának archívumából. ZPW 1962. 2. sz. 228–230.
- Góra W., Halaba R.*: A Lengyel Munkáspárt I. kongresszusa által felvetett néhány probléma. ZPW 1962. 2. sz. 3–27. (1945. dec. 6–13.)
- Szudek Br.*: Az újjáéledt Lengyel Szocialista Párt megalakulása, 1944. júl.–1945. dec. ZPW 1962. 4. sz. 77–110.
- Kowalski W. T.*: Lengyel–német határprobléma a jaltai konferencia előtt, 1943–1944. SM 1962. 5. sz. 44–71.
- Krawiec L.*: A lengyelek a monte-cassinói csatában. RHDM XII/48. (1962. okt.) 27–38.
- Horejsk J.*: Felső Szilézia és a nagyhatalmak politikája. SPHU III. (1962) 261–278.
- Szancevics A. I.*: A Vatikán és a katolikus reakció merényletei a népi Lengyelország ellen, 1945–1961. UZIS 1962. 1. sz. 67–73.
- Kořítková K.*: A csehszlovák–lengyel szövetség 15. éve. SS 1962. 2. sz. 149–162.
- Káňa O.*: Csehszlovákia és Lengyelország közös érdeke a nyugatnémet militarizmus elleni harcban. SS 1962. 2. sz. 250–256.
- Belza J. F.*: A zenetudomány fejlődése Lengyelországban és Csehszlovákiában 1945–1960-ban. UZISz XXV. (1962) 103–134.
- Staar R. F.*: A Lengyel Kommunista Párt központi apparátusa. JCEA XXII/3. (1962. okt.) 337–348.
- Markowski J.*: A népi Lengyelország nyugati és északi területeinek gazdasági fejlődése. Ww 1962. 1. sz. 90–99.
- Gumpel W.*: Lengyelország szerepe a KGST közlekedés-integrációjában. ZFO 1962. 3. sz. 401–422.
- Pietrzak-Pawłowska I.*: A lengyel állam milléniuma. RH CCXXVII. (1962. jan.–márc.) 67–76.

Magyarország

- Bromlej Ju. V.*: Konferencia a magyarországi és lengyelországi reneszánsz és reformáció történetéről. VAN 1962. 2. sz. 96–97. [1961. okt. 10–15. Budapest.]

- Szmárin M. M., Bromlej Ju. V.*: Konferencia Budapesten a magyar és lengyel reneszánsz és reformáció kérdéseiről. VI 1962. 6. sz. 205–206.
- S. H.*: Reneszánsz-konferencia Budapesten. PH 1962. 3. sz. 601–602. [1961. okt. 10–15.]
- Mórawski K.*: A lengyel–magyar történetiszbizottság ülészaka. KH 1962. 2. sz. 548. [1961. dec. 6–8.]
- Szancsejev G. D.*: Ligeti Lajos akadémikus és az altajszitika fejlődése Magyarországon. NAA 1962. 5. sz. 155–158.
- Radev Szt.*: A magyar történettudomány az 1956. évi események után. IP 1962. 1. sz. 108–114.
- Pawlényi E.*: A magyar történetek új munkái. NNI 1962. 2. sz. 180.
- Fekete L.*: A török dokumentumok kiválasztásának és kiadásának problematikájához. HC 1962. 1. sz. 90–100.
- Perceleszkov L. I.*: Új magyar folyóirat és a magyar történeti levéltárak. VI 1962. 4. sz. 204–205. [Levéltári Szemle.]
- Cheregiu I. V.*: Kutatások a Magyar Népköztársaság levéltáiraiban. S 1962. 5. sz. 1265–1268.
- Soveju M., Caraba Gr.*: Magyar levéltárosok gyakorlatának néhány vonása. RA 1962. 1. sz. 292–299.
- Nicolescu C.*: Brassó város körzeti történeti múzeuma. S 1962. 3. sz. 699–702.
- Pescaru O.*: Kolozs megye iratanyaga. RA 1962. 1. sz. 102–116.
- Fereneci I.*: Régészeti-helyrajzi kutatások Kolozsvárott és környékén. I. SBBH 1962. 2. sz. 31–58.
- Dümmerting Ö.*: A sopronhorpácsi Péter–Pál templom restaurálása. CCM V/2. (1962. ápr.–jún.) 193–194.
- Gergelyffy A., Sallay M., Csemegi J.*: Magyarország. Krónika. CMM V/4. (1962. okt.–dec.) 503–504. [A magyarországi miutimékvédelemről.]
- Erdélyi I.*: A magyar–kazár kapcsolatok. SAO IV. (1962/1963) 39–44.
- Vach M.*: A régi Morvaország és Észak-Pannónia etnikai és politikai kapcsolataihoz. SH 10. (1962) 5–32.
- de Vajay Sz.*: Géza Magyarországot fejedelme. Családja és rokonsága. SoF XXI. (1963) 45–101.
- Fasoli G.*: Ismét a magyarokról? CCM V/4. (1962. okt.–dec.) 461–462. [Magyar kalandozások. 954. k. Válasz D'Haenens kritikájára.]
- Esztari Ch.*: Állami és egyházi bevételek kimutatása a 12. század végéről. Ann 1963. 6. sz. 1117–1124.
- Kureš A.*: A 13. századi magyar oklevelek arengája és narratívája. MIOG LXX. (1962) 323–354.
- Holban M.*: Adalékok a Ilavasalföld és az Anjou-kori Magyarországon kapcsolatainak tanulmányozásához. S 1962. 2. sz. 315–348.
- Iliescu O.*: A Baszaraba vajda által Róbert Károlynak felajánlott hadikárpótás jogi természetű és fontossága. 1330. SMIM V. (1962) 133–150.
- Paulinyi A.*: A vaskohászat Magyarországon a feudalizmus idején. HC 1962. 1. sz. 135–137. [Szemle.]
- Holban M.*: A birtokfosztás és birtokpercek a Bánságban az Anjouk alatt. A Voya (Valea) per. 1361–1378. SMIM V. (1962) 57–131.
- Čirković S.*: A „diakovári egységről”. IG 1962. 1–4. sz. 3–10. [1393.]
- Trípcea Th. N.*: Néhány vár a szörényi bánságban. S 1962. 1. sz. 169–176. [1430.]
- Imreh I., Csetri E.*: Az árutermelés fokozása az erdélyi mezőgazdaságban a feudalizmus bomlásának idején. SBBH 1962. 1. sz. 41–56.
- Poswát J.*: Thurzó János és a kutna–horai réz. (Adalékok a cseh–lengyel kereskedelmi kapcsolatok történetéhez.) SS 1962. 2. sz. 237–241.
- Jakó Zs.*: Az erdélyi papiralmok feudalizmuskori történetének vázlata. 16–17. század. SBBH 1962. 2. sz. 59–81.
- Daicociu B.*: Parasztfelkelés 1527-ben a vermesi birtokon. SBBH 1962. 1. sz. 33–40. [Apaffy birtok Beszterce körzetén.]
- Párus St.*: A kézműiparok és piacok fejlődése Erdélyben a középkorban a 16. század végéig. RRIH I/1. (1962) 19–38.
- Wittmann T.*: Az „árforradalom” és hatása Magyarországon a 16. század második felében. SzV XX. (1962) 166–189.
- Kállay I.*: A magyar szabad királyi városok igazgatás-történetéhez a 17–18. században. MÖS 15. (1962) 181–199.
- Klacić N.*: Parasztfelkelések a 17. században Horvátországban. HZb XV. (1962) 183–216.
- Vesela-Prénosić Z.*: Adalék Tököly Imre és az oszmán birodalom kapcsolatának tanulmányozásához. HC 1962. 4. sz. 569–577.
- Kaller G.*: Kivándorlók Hohenzollern-Hechingenből Magyarországra a 18. században. ZfO 1962. 4. sz. 673–684.
- Sinkó E.*: Batsányi János, 1763–1845. (Részlet nagyobb tanulmányából.) GNS VI. (1961) 298–312.
- Juhász K.*: Egyházi helyzet a Bánátban a 18. század közepén. MÖS 15. (1962) 200–245.
- Lunacek I.*: Lomnici Szerle Miklós horvát kameralista. HZb XV. (1962) 141–181. [1729–1799.]
- Limona E.*: Adalékok a szeben-megyei papiralmok történetéhez. S 1962. 1. sz. 155–168. [1778–1786.]
- Sabau I.*: A Horea-felkelés visszhangja Északkelet-Erdélyben. RA 1962. 1. sz. 178–193.
- Rebro K.*: A felvilágosodás kori jobbágyságreformok kérdéséhez Szlovákiában. HC 1962. 3. sz. 423–439.
- Markov W.*: A jakobinusok a Habsburg országokban. IGSS 1962. 3. sz. 493–525.
- Silagi D.*: Iratok Martinovich Ignác történetéhez. MÖS 15. (1962) 246–267.
- Imreh St.*: Az eredeti tőkefelhalmozás folyamatának mozzanatai Kolozs megyében, 1796–1848. S 1962. 1. sz. 143–153.
- Musilev St.*: V. E. Aprilov Brassóban. IP 1962. 1. sz. 75–82. [19. sz. elején.]
- Gavrilović St.*: Putnik püspök levele a szlovéniai parasztfelkelésről. 1815/1816. HZb XV. 1962. 243–256.
- Novotný J.*: Az ipari forradalom kezdetei Szlovákiában. Hist IV. (1962) 129–189.
- Csetri E.*: Iratok az erdélyi parasztság 1831. évi mozgalmának kérdéséhez. SBBH 1962. 1. sz. 57–97.
- Bárdny G.*: Az 1843. évi magyar diéta megnyitása. Egy korabeli amerikai híradás. JCEA XXII/2. (1962. júl.) 153–160.
- A haladó gondolkodású tisztek és katonák együttérzése az 1848–1849-es magyar forradalommal. A dokumentumok közli: V. G. Verbitskij. IA 1962. 4. sz. 121–133.
- Benedikt H.*: [Jellačić] bánnal 1848. dec. 2.–1849. jan. 2-ig. (H. Dahlen Freiherr v. Orsburg parancsörtszt feljegyzései.) MÖS 15. (1962) 390–423.
- Macovei A.*: A magyar forradalmi hadsereg bevonulása Moldvába, 1849. SCNI 1962. 2. sz. 239–247.
- Hapák P.*: A szlovák proletariátus az 1848–1849-es években. HC 1962. 3. sz. 329–350.
- Mészáros J.*: A parasztság Szlovákiában a forradalom utáni abszolútizmus idején, 1849–1867. HC 1962. 4. sz. 504–528.
- Menezser B.*: Nagy-Magyarország létrejötté, 1867. DDr 1962. 13–20.
- Goldán K.*: A munkásmozgalom Szlovákiában 1867–1900-ban. HC 1962. 1. sz. 1–21.
- Gross M.*: A jogpárti politika fő problémái, 1878–1887. HZb XV. (1962) 61–120.
- Mechtler P.*: Fénypásztár a nemzeti-ségi problémára az osztrák vasutaknál. MÖS 15. (1962) 424–451. [1884–1918.]
- Radenić A.*: Néhány új adat a szerb sajtóról a Khuen-Hédervary korszakból. ZDN 31. (1962) 154–158. [1896.]
- Merény L.*: A magyar közvélemény Bulgária és szövetségesei védelmében 1912 őszén. IP 1962. 6. sz. 64–74.
- Grossfeld L.*: Németország és Ausztria–Magyarország politikája Lengyelország irányában az első világháború éveiben. VI 1962. 3. sz. 94–102.
- Szpirak B. I.*: Kárpátukrajna dolgozóinak harca a Magyar Tanácsköztársaságért, 1919. UZs 1962. 2. sz. 107–110.
- Krizman B.*: Archibald Coolidge amerikai missziójának tevékenysége a volt Ausztria–Magyarország jugoszláv területein, 1919. IG 1962. 1–4. sz. 111–146.
- Vietor R.*: Szilassy követ emlékirata 1921. szeptemberében a hármasszövetség megújítása alkalmából. MÖS 15. (1962) 452–494.
- Új dokumentum Lukács tábornokról. (Zalka Máté halálának 25. évfordulójára.) IA 1962. 1. sz. 244. [1932.]

Vietor M.: A munkásmozgalom Szlovákia Horthy-Magyarország által megszállott területein, 1938–1945. *HČ* 1962. 3. sz. 369–422.

Nevsz J. B.: Lengyel menekültek Magyarországon. *RHDGM* 46. (1962. ápr.) 70–71.

Puskás A. I.: A Horthy-kormány külpolitikája a második világháború éveiben. *NNI* 1962. 5. sz. 41–55.

Puskás A. I.: Szocialista átalakulások Magyarország mezőgazdaságában, 1948–1960. *VI* 1962. 1. sz. 67–84.

Nemes D.: Az osztályharc Magyarországon a jelenlegi szakaszban. *NNI* 1962. 1. sz. 14–28.

Ismeretetések

- Ádám – Kerekes – Juhász*: Magyarország és a második világháború. Bp. 1959. – Ism. St. Borsody. *JMH XXXIV/2*. (1962. jún.) 227.
- Alföldy G.*: Die Sklaverei in Dalmatien zur Zeit des Prinzipats. *Acta Antiqua IX*. 1961. – Ism. ČCH 1962. 3. sz. 427. (O. P.); *SoF XXI*. (1962) 459–460.
- Andics E.*: A Habsburgok és a Romanovok szövetsége. Bp. 1961. Ism. *ZG* 1962. 3. sz. 696–697 (S. Höppner); *HZ* 195/2. (1962. okt.) 494–495 (J. Miskolczy).
- Araló E.*: A nemzetiségi kérdés története Magyarországon. I–II. 1960. – Ism. *HČ* 1962. 1. sz. 115–119. (J. Tibensky, J. Mésáros); *HZb XV*. (1962) 338–340. (I. Meden).
- Banner – Jakabffy*: A Közép-Dunamécsede régészeti bibliográfiája 1954–1959. Bp. 1961. – Ism. B. Saria. *SoF XXI*. (1962) 453.
- Bartha A.*: A honfoglaláskori magyar kovácsmesterség társadalmi hátterének kérdéséhez. *Tört. Szle IV*. 1961. – Ism. P. R. *HČ* 1962. 2. sz. 302–303.
- Bárczy Z.*: Fejezetek a borsodnádasi lemezgyár történetéből. Borsodnádásd 1960. – Ism. P. H. *HČ* 1962. 3. sz. 479–480.
- Berend L. T., Ránky G.*: The development of the manufacturing industry in Hungary, 1900–1944. Bp. 1960. – Ism. H. Benedikt. *SW XLIX*. (1962) 141–142.
- Borus J.*: Dembinski fővezérsgése 1849 februárjában. A kápolnai csata előtörténetéhez. Századok 1961. – Ism. J. N. ČCH 1962. 2. sz. 296.
- Csallány D.*: Archéologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken, 454–568 u. Z. Bp. 1961. – Ism. *SoF XXI*. (1962) 429–430. (B. Saria); *JGO* 1962. 1. sz. 125–126.
- Csóka L.*: A Pannonhalmi alapítólevél interpolálása. *Levélári Közl. XXXII*. 1961. – Ism. M. *HČ* 1962. 4. sz. 610–611.
- Dányi D., Dávid Z.*: Az első magyarországi népszámlálás, 1784–1787. Bp. 1960. – Ism. A. Spiesz. *HČ* 1962. 1. sz. 138–139.
- Diószegi I.*: Ausztria-Magyarország és Bulgária a San-Stefano-i béke után 1878–1879. Bp. 1961. – Ism. *NNI* 1962. 3. sz. 166–167.
- Egyetemi Könyvtári Konferencia, Szeged 1950. Bp. 1960. – Ism.: Ch. Wojtasek. *JCEA XXII/3*. (1962. okt.) 379–380.
- Ember Gy.*: Zur Geschichte des Aussenhandels Ungarns im XVI. Jahrhundert. *Studia Hist.* Bp. 1960. – Ism.: J. Vlachovič. *HČ* 1962. 2. sz. 295–297.
- Endrei W.*: Textilipari szabadelmők Magyarországon a nyugateurópai ipari forradalom idején. *Tört. Szemle* 1961. – Ism.: A. Spiesz. *HČ* 1962. 1. sz. 142.
- Études Historiques, I–II*. Bp. 1960. – Ism. KH 1962. 1. sz. 232–233. (K. Koranyi); *RH CCXXVIII*. 231–232. (V. L. Tapió); *HZ* 194/1. 94–96. (Fr. Walter).
- Faller J.*: Adatok a hányabeli robbantás fejlődéstörténetéhez. *Tört. Szle IV/1*. 1961. – Ism.: J. V. *HČ* 1962. 2. sz. 301–302.
- Fitz J.*: Legati legionum Pannoniae Superioris. *Acta Antiqua IX*. 1961. – Ism. O. P. ČCH 1962. 3. sz. 426–427.
- Györffy Gy.*: A magyar őstörténet néhány kérdéséről. – *Tört. Szemle* 1961. Ism.: P. R. *HČ* 1962. 4. sz. 606.
- R. P.*: Tanulmány Orawa megye településtörténetéhez. *HČ* 1962. 4. sz. 590–591. [Györffy Gy.: Komitat Orawa. *Medievalia*. 1961. c. cikkéről.]
- Hadsz A.*: Korunk kapitalizmusa. Bp. 1961. – Ism. *VI* 1962. 4. sz. 209.
- Heckenast G.*: Fegyver- és lőszergyártás a Rákóczi szabadságharcban. Bp. 1959. – Ism. A. Spiesz. *HČ* 1962. 1. sz. 137–138.
- Juhász Gy.*: A Teleki-kormány külpolitikája a „furusza háború” idején. *Tört. Szemle*, 1961. – Ism. Je. M. Kan. *NNI* 1962. 5. sz. 165.
- Acta Historica*, 1961. No. 1–2. (Juhász Gyula okmány-publikációja, 1939. aug.–szept.) – Ism. Je. M. Kan. *NNI* 1962. 1. sz. 176.
- Kádár J.*: Eine starke Volksmacht bedeutet ein unabhängiges Ungarn. Berlin 1961. – Ism. S. Höppner. *ZG* 1962. 3. sz. 699–700.
- Die Ungarische Bilderchronik*. Bevezetőt írta: Kardos T. és Berkovits I. Berlin. 1961. – Ism. A. Laube. *ZG* 1962. 7. sz. 1733.
- Liptai E.*: A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Bp. 1960. – Ism.: L. F. *HČ* 1962. 2. sz. 313–315.
- A magyar bírósági szervezet és perjog története. Bpest, 1961. – Ism. L. B. *HČ* 1962. 4. sz. 606–607.
- Mályusz E.*: Das Konstanzer Konzil und das königliche Patronatsrecht in Ungarn. Bp. 1959. – Ism. E. Meuthen. *HJ* 81. (1962) 366–367.
- Mályusz E.*: Die Zentralisationsbestrebungen König Sigismunds in Ungarn. *Studia Hist.* 1960. – Ism. R. P. *S* 1962. 3. sz. 759.
- Martí E.*: De suppliciis. Zur Frage der sizilianischen Zusammenhänge des Spartacus-Aufstandes. *Acta Antiqua IX*. 1961. – Ism. O. P. ČCH 1962. 3. sz. 426.
- Mezey L.*: Codices Latini medii aevi bibliothecae Universitatis Budapestiensis. – Ism.: *HČ* 1962. 1. sz. 130–131. (M): *MÖG LXX*. 129–131.
- Jenkins R. J., Moravcsik Gy. stb.*: Constantine Porphyrogenitus. De administrando imperio. II. London 1962. – Ism. R. Guillard. *BS* 1962. 2. sz. 318.
- Pach Zs. P.*: Das Entwicklungsniveau der feudalen Agrarverhältnisse in Ungarn in der zweiten Hälfte des XV. Jahrhunderts. *Études Hist.* Bp. 1960. – Ism. S. Kazimir. *HČ* 1962. 1. sz. 132–133.
- Pach Zs. P.*: Die Entstehung der kapitalistischen Grundrente in den westeuropäischen Agrarentwicklung. (Zum 47. Kapitel des III. Bandes des „Kapital“). *Jahrbuch f. Wirtschaftsgesch.* 1960. – Ism. ČCH 1962. 4. sz. 607–608.
- Pirnat A.*: Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570er Jahren. Bp. 1961. – Ism. H. Beyer. *SoF XXI*. (1962) 488–490.
- Ránky Gy.*: A római háromtalalmi paktum és a német külpolitika. Századok 1961. 4–5. sz. – Ism. Je. M. Kan. *NNI* 1962. 4. sz. 177.
- Regesta reum stirpis Arpadianae critico-diplomatica*. II. vols. 2–3. Bp. 1961. – Ism. R. Marsina. *HČ* 1962. 4. sz. 588–590.
- Sándor V., Hanák P.*: Studien zur Geschichte der Oesterreichisch-Ungarischen Monarchie. *Studia Hist.* Bp. 1961. – Ism. KH 1962. 2. sz. 456–462. (J. Chlebowczyk); *HČ* 1962. 4. sz. 612–613 (J. T.); *SS* 1962. 1. sz. 137: *JCEA XXII/3*. (1962. okt.) 366–367 (R. J. Rath).
- Sik E.*: Histoire de l'Afrique noire. I. Bp. 1961. – Ism. ČCH 1962. 2. sz. 286. (J. J.); *S* 1962. 4. sz. 1022–1027. (Al. Dufu).
- Sonroni Szemle. XI–XIV. 1957–1960. – Ism. K. Semmelweis. *SoF XXI*. (1962) 450–451.
- Spira M.*: A magyar forradalom 1848–49-ben. – Ism. C. A. Macartney. – *EHR LXXVII/305*. (1962. okt.) 808.
- Szabó M.*: Profesion-emigrado és Profession-émigré. Bp. 1959. – Ism. G. Ja. Korotkevics. *VI* 1962. 8. sz. 178–178.
- Szakács K.*: A Kommunista Párt agrárpolitikája. 1920–1930. Bp. 1961. – Ism. *NNI* 1962. 1. sz. 171–172.
- Székelly Gy.*: Az 1514. évi magyarországi parasztháború ideológiája. Századok, 1961. 4–5. sz. p. 473–506. – Ismerteti: V. P. Susarin. *VI* 1962. 6. sz. 192–193.
- Szigeti K.*: A Szelepcshévi kódex. M. Könyvszemle. 1961. – Ism.: M. *HČ* 1962. 4. sz. 605–606.
- Misiewicz J.*: Társadalmi Szemle. ND 1962. 4. sz. 105–111. [Fennállásának 30. évfordulójára.]
- Teleki László válogatott munkái. I–II. Ed. G. G. Kemény. Bp. 1961. – Ism. F. Bokes. *HČ* 1962. 4. sz. 613–615.
- Történelmi Atlasz*. Bp. 1961. Ism.: T. L. *HČ* 1962. 2. sz. 320–321.

- Spiesz A., Mészáros J.*: A magyar nacionalizmus történelmi gyökereiről. HČ 1962. 1. sz. 119–129. [A Történelmi Szemle 1960. 2–3. számáról.]
Váczy P.: La transformation de la technique et de l'organisation de l'industrie textile en Flandre... Studia Hist. Bp. 1960. — Ism.: S. L. S 1962. 2. sz. 514–516.
Vincze E.: A Magyarországi Szociáldemokrata Párt megalakulása és tevékenységének első évei, 1890–1896. Bp. 1961. — Ism.: T. M. Iszlamov. VI 1962. 12. sz. 158–160.
Wittmann T.: Az „árforradalom” és a világgiazi kapcsolatok kezdeti mozzanatai, 1566–1618. Bp. 1957. — Ism.: S. Kazimir. HČ 1962. 1. sz. 134–135.

- Wittmann T.*: Quelques problèmes relatifs à la dictature révolutionnaire des grandes villes de Flandres, Studia Hist. 1960. — Ism. St. L. S 1962. 3. sz. 764.
M. Zemplén J.: A magyarországi fizika története 1711-ig. Bp. 1961. — Ism. M. B. — U. HČ 1962. 3. sz. 465.
Zsigmond L.: A német imperializmus és militarizmus újjáéledésének gazdasági és nemzetközi tényezői, 1918–1923. Bp. 1961. — Ism. NNI 1962. 3. sz. 167.

A feldolgozott folyóiratok jegyzéke

AHID	= Anali Historijskog Instituta u Dubrovniku (Dubrovnik)	JEH	= The Journal of Economic History (New York)
AHR	= The American Historical Review (Richmond — New-York — London)	JGO	= Jahrbuch für die Geschichte Osteuropas (Wiesbaden)
AHRF	= Annales Historiques de la Révolution Française (Paris)	JHM	= The Journal of Modern History (Chicago)
AIIC	= Anuarul Institutului de Istorie din Cluj (Cluj)	KH	= Kwartalnik Historyczny (Warszawa)
AIIPR	= Analele Inst. de Istorie a partidului (București)	Kom	= Kommunyszt (M)
AJI	= Anali Jadranskog Instituta (Zagreb)	KSzIE	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta Etnografii (M)
Am	= Archivmitteilungen (Berlin, DDR)	KSzINA	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta Narodov Azii (M)
Ann	= Annales (Economies, sociétés, civilisations) (Paris)	KSzISz	= Kratkije Szooobszenyija Insztityuta Szlavanovogenyija (M)
APH	= Acta Poloniae Historica (Warszawa — Wrocław — Kraków)	LC	= Lupta de Clasă (București)
BDW	= Berichte. Deutsches Wirtschaftsinstitut (Berlin, DDR)	LM	= Labour Monthly (London)
BIHR	= Bulletin of the Institute of Historical Research (London)	MA	= Le Moyen Age (Bruxelles)
BS	= Byzantinoslavica (Praha)	MEMO	= Mirovaja Ekonomika i Mezdunarodnije Otnosenija (M)
CC	= Cahiers du Communisme (Paris)	MIÖG	= Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung (Innsbruck)
CCH	= Československý Časopis Historický (Praha)	MÖS	= Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs (Wien)
CCM	= Cahiers de Civilisation Médiévale, X — XI. siècles (Poitiers)	MS	= Le Mouvement Social (Paris)
CHM	= Cahiers d'Histoire Mondiale (Paris)	NAA	= Narodi Azii i Afriki (M)
CzPH	= Czasopismo prawno-historyczne (Poznań)	ND	= Nowe Drogi (Warszawa)
CSSH	= Comparative Studies in Society and History (Hague)	NDVSN	= Naucenie Dokladi Viszej Skoli. Isztoricszkije Nauki (M)
DAP	= Deutsche Aussenpolitik (Berlin, DDR)	NM	= Nová Mysl (Praha)
DDR	= Der Donauraum (Wien)	NNI	= Novaja i Novejszaja Isztorija (M)
ECHR	= The Economic History Review (London — Utrecht)	NRS	= Nuova Rivista Storica (Roma — Napoli)
EHR	= The English Historical Review (London)	NV	= Novo Vreme (Szófia)
Ein	= Einheit (Berlin, DDR)	PA	= Political Affairs (New York)
EP	= Economie et politique (Paris)	Pensée	= La Pensée (Paris)
FVL	= Forschungen zur Volks- und Landeskunde (Klausenburg-Hermannstadt)	PH	= Przegląd Historyczny (Warszawa)
GDIBIH	= Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine (Sarajevo)	PIS	= Prepodavanyje Isztorii v Skole (M)
GNS	= Godišnjak Filozofskog Fakulteta u Novom Sadu (Novi Sad)	PP	= Past and Present (London)
GWU	= Geschichte in Wissenschaft und Unterricht (Stuttgart)	PSQ	= Political Science Quarterly (New York)
H	= History (London)	RA	= Revista Arhivelor (București)
Hist	= Historica (Praha)	RH	= Revue Historique (Paris)
HČ	= Historický Časopis (Bratislava)	RHD	= Revue d'Histoire Diplomatique (Paris)
HJ	= Historisches Jahrbuch (München — Freiburg)	RHDGM	= Revue d'Histoire de la Deuxième Guerre Mondiale (Paris)
HŠ	= Historické Študie (Bratislava)	RHES	= Revue d'Histoire Economique et Sociale (Paris)
HZ	= Historische Zeitschrift (München)	RHMC	= Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine (Paris)
HZb	= Historijski Zbornik (Zagreb)	RJA	= Rad. Jugoslavenska Akademija Z. i U. (Zagreb)
IA	= Isztoricszkij Arhiv (M)	RRH	= Revue Roumaine d'Histoire (București)
IC	= Istorijski Časopis (Beograd)	RS	= Romanoslavica (București)
IGSS	= Studi Storici, Istituto Gramsci (Roma)	S	= Studii, Revista de istorie (București)
IIIB	= Izvesztija na Insztituta za Isztorija (Szófia)	SAO	= Studia et Acta Orientalia (București)
IP	= Isztoricszki Pregled (Szófia)	SBBH	= Studia Universitatis Babeş — Bolyai (Cluj)
IRSH	= International Review of Social History (Amsterdam)	SCSI	= Studii și cercetări științifice, istorie (Iași)
ISzSzSzR	= Isztorija SzSzSzR (M)	SH	= Sborník Historický (Praha)
IZ	= Isztoricszkije Zapiszki (M)	SM	= Sprawy Międzynarodowe (Warszawa)
IZCG	= Istorijski Zapisi Istorijskog Instituta NR Crne Gore (Titograd)	SMIC	= Studii și Materiale de Istorie Contemporană (București)
JfW	= Jahrbuch für Wirtschaftsgeschichte (Berlin, DDR)	SMIM	= Studii si Materiale de Istorie Medie (București)
JCEA	= Journal of Central European Affairs (New York)	SMM	= Sborník Matice Moravské (Brno)
		SoF	= Südostforschungen (München)
		SPHUO	= Sborník Prací Historických, Univ. Olomouc. Historica (Praha)
		SS	= Slezský Sborník (Opava)
		SW	= Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte (Wiesbaden)
		SzE	= Szovjetszkaja Etnografia (M)

SzV	= Szrednyije Veka (M)	VfZg	= Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte (Stutt-
THJ	= The Historical Journal (Cambridge)	VI	gart)
UIZs	= Ukrajnszkij Isztoriesnij Zsurnal (Kijev)	VIK	= Voproszi Isztorii (M)
UZISz	= Ucsone Zapiszki Insztityuta Szlavjanove-	VIMK	= Voproszi Isztorii KPSzSz (M)
	gyenyija (M)	VV	= Vesztnyik Isztorii Mirovoj Kulturi (M)
VAN	= Vesztnyik Akagyemii Nauk SzSzSzR. (M)	VV	= Vizantyjszkij Vremennyik (M)
VDI	= Vesztnyik Drevnyej Isztorii (M)	WaG	= Die Welt als Geschichte (Stuttgart)
VE	= Voproszi Ekonomiki (M)	Ww	= Wirtschaftswissenschaft (Berlin, DDR)
VF	= Voproszi Filosofii (M)	WZ	= Weg und Ziel (Wien)

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ, СООБЩЕНИЯ

<i>И. Барта</i> : Проблемы начального периода венгерского буржуазного движения реформ	305
<i>Дь. Шпира</i> : Один взгляд на кредитные дела автора «Кредита»	344
<i>Ю. Пушкаш</i> : Распространение земельной аренды в Венгрии по сельскохозяйственным статистическим данным 1935 г.	356
<i>Я. Йемницц</i> : Первый Интернационал и война (1864—1868 гг.)	386

ОБЗОР

Докторская диссертация Дь. Ранки	414
--	-----

ЗА НАШИМИ ГРАНИЦАМИ

Дискуссия о развитии советской деревни (<i>М. Майер</i>)	442
5-й Международный конгресс славистов (<i>Э. Нидергаузер</i>)	446

РЕПЕРТОРИЙ ИНОСТРАННЫХ ИСТОРИЧЕСКИХ ЖУРНАЛОВ	450
--	-----

INHALTSVERZEICHNIS

STUDIEN, BEITRÄGE

<i>I. Barta</i> : Probleme des frühen Abschnitts der ungarischen bürgerlichen Reformbewegung	305
<i>Gy. Spira</i> : Ein Blick auf die Kreditverhältnisse des Verfassers des Werkes <i>Hitel</i> («Kredit»)	344
<i>J. Puskás</i> : Die Verbreitung der Pachte auf Grund der Landwirtschaftsstatistik des Jahres 1935	356
<i>J. Jemnitz</i> : Die erste Internationale und der Krieg (1864—66)	386

RUNDSCHAU

Die Doktordissertation Gy. Ránkis	414
---	-----

JENSEITS UNSERER GRENZEN

Debatte über die Entwicklung des Sowjetdorfes (<i>M. Mayer</i>)	442
Der V. Internationale Slawistenkongreß (<i>E. Niederhauser</i>)	446

REPERTORIUM AUSLÄNDISCHER GESCHICHTSWISSENSCHAFTLICHER ZEITSCHRIFTEN	450
--	-----

TABLE DES MATIÈRES

ÉTUDES, COMMUNICATIONS

<i>I. Barta</i> : Problèmes concernant l'étape initiale du mouvement des réformes bourgeois en Hongrie	305
<i>Gy. Spira</i> : Coup d'oeil sur les conditions du crédit de l'auteur du «Hitel» (Crédit)	344
<i>J. Puskás</i> : L'expansion des fermages à la lumière des statistiques agricoles de 1935	356
<i>J. Jemnitz</i> : La I ^{ère} Internationale et la guerre (1864—66)	386

REVUE

Les thèses de doctorat de Gy. Ránki	414
---	-----

AU DELÀ DE NOS FRONTIÈRES

Discussion ayant trait à l'évolution du village soviétique (<i>M. Mayer</i>)	442
Le V ^e Congrès International des Slavistes (<i>E. Niederhauser</i>)	446

RÉPERTOIRE DES REVUES HISTORIQUES ÉTRANGÈRES	450
--	-----

CONTENTS

ARTICLES, SHORT NOTES

<i>I. Barta</i> : Problems in the first period of the Hungarian liberal reform movement	305
<i>G. Spira</i> : One look to the Credit situation of the work „Credit”'s author (Széchenyi)	344
<i>J. Puskás</i> : The accelerating of lease as viewed by the agricultural statistics of 1935	356
<i>J. Jemnitz</i> : The First International and the War (1864—1866)	386

REVIEW

Doctoral dissertation of G. Ránki	414
---	-----

BEYOND OUR FRONTIERS

Debate on the development of the soviet villages (<i>M. Mayer</i>)	442
The V. International Slavistic Congress (<i>E. Niederhauser</i>)	446

REPERTORY OF FOREIGN HISTORICAL REVIEWS	450
---	-----

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V. Alkotmány u. 21.

Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46

Csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTBAN, Budapest V. Váci u. 22.

Telefon: 185—612

a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODÁ-nál, Budapest V. József Nádor tér 1.

Telefon: 180—850

Csekkszámla: egyéni 61,257, közületi 61,066

(Példányonként megvásárolható a Posta nagyobb árusítóhelyein is)

Ára: 24,— Ft

Előfizetési ára egy évre: 40,— Ft

INDEX: 25.812

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST